

अनेकनृपप्रतिबोधक-अचलगच्छाधिराज-युगप्रधानाचार्य-

श्री कल्याणसागर-सूरीन्द्राणां विनेयैः

महोपाध्याय-श्री विनयसागरजी गणिवर्यैर्विरचितम्

भोजव्याकरणम्

(प्राचीन ग्रन्थोद्धारक्रमाङ्क : ९, १०, ११)

प्रेरका

क्रियोद्धारक-अचलगच्छाधिराज-पू. स्व. आचार्य-

श्री गौतमसागरसूरीश्वराणां प्रतापिपट्टधराः

प पू. आचार्यश्री गुणसागरसूरिप्रवराः

सयोजक : तेषां विनेय

साहित्यरत्न पू. गणिवर्य-श्री कलाप्रभसागरजी -म सा

“गुणशिः”

सविवरणम् अनुवादकः

डॉ. जयदेव अरुणोदय जानी एम.ए., पी.एच.डी., साहित्याचार्य
(लेक्चरर, संस्कृत विभाग, फेकल्टी ऑफ आर्ट्स,
म स युनिवर्सिटी, वडोदरा)

प्रकाशक .

श्री आर्य-जय-कल्याण-केन्द्रः (मोहमयी) (कमांक-३०)

द्रव्य-सहायकः

श्री कच्छी अचलगच्छ जैन सङ्घः

भालेराव टेकरा, प्रताप रोड, रावपुरा, वडोदरा-३९० ००९.

(वृषभाष : ५६२९१)

પ્રસ્તુત ગ્રંથનું ઉદ્ઘાટન પ્રકાશન

શાસનસમ્રાટ્, ભારતદિવાકર, અચલગચ્છાધિપતિ પૂજ્યપાદ આચાર્યલગવંત
શ્રી ગુણસાગર સૂરીશ્વરજી મહારાજસાહેબની પ્રેરણાથી તેઓશ્રીની પાવનનિશ્રામાં
મુખ્યધી તા. ૧૫-૧૨-૮૪ ના રોજ નીકળેલ શ્રી સમ્મેતશિખરજીમહાતીર્થનો
છ'રીપાલક પદયાત્રા જૈન મહાસઘ તથા શ્રી સમ્મેતશિખરજીમહાતીર્થથી
તા ૨૮-૧૧-૮૫ ના રોજ સિદ્ધાચલમહાતીર્થના છ'રીપાલક પદયાત્રા
જૈન મહાસઘના શ્રી શત્રુજ્ય મહાતીર્થ-પાલિતાણા મધ્યે સંવત ૨૦૪૧ ના
વૈશાખ સુદ-૧ તા. ૨૦-૪-૮૫ ના પ્રવેશ-સઘમાળ પ્રસંગે વૈશાખ સુદ-૩
(અક્ષય તૃતીયા) તા ૨૨-૪-૧૯૮૫ ના રોજ આ અર્થે પ્રકૃત ભાગ

૧. ભોજવ્યાકરણમ્

૨. વિદ્વચ્ચિંતામણિ

૩. અનેકાર્થનામમાલા (હિન્દી) નું મંગલ પ્રકાશન

“મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજીવિરચિતં ભોજવ્યાકરણમ્” એ સંપુટાકારે
કરવામાં આવેલ છે.

શ્રી આર્યરક્ષિત પ્રાચીન ગ્રંથોદ્ધાર ક્રમાંક-૯, ૧૦, ૧૧.

ગ્રંથ ક્રમાંક :- ૩૦

આ ગ્રંથની ૧૦૦૦ નકલ પ્રકાશિત કરાયેલ છે.

વીર સં. ૨૫૧૧

વિક્રમ સં. ૨૦૪૧

વૈશાખ સુદ ૩ (અક્ષયતૃતીયા)
તા. ૨૨-૪-૧૯૮૫

* પ્રથમ આવૃત્તિ *

કિંમત :- રૂ. ૧૦૦

મુદ્રક - ૧. મૂળગ્રંથ (ભાષાંતરકર્તાની પ્રસ્તાવનાથી ટિપ્પણો સુધી)
ગાયકવાડ પ્રિન્ટ્રાન્સ પ્રાઇવેટ લિ.
બગીખાના, વડોદરા.

૨. ઉપોદ્દાત - પ્રસ્તાવના, ફોટાના બ્લોકસ પ્રિન્ટીંગ
વી. કે. પ્રિન્ટરી
પાર્વતી એમ્બર્સ', પ્રતાપનગર, વડોદરા.

પ્રાર્થિતસ્થાન

શ્રી કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘ
ભાલેરાવ ટેકરા, રાવપુરા, પ્રતાપરોડ,
વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૧. (ગુજરાત)
ફોન :- ૫૫૬૨૬૧

**Shree Kachchhi Achalaga-
chchha Jain Sangh,**
Bhalerao Tekara, Raopura,
Pratap Road,
BARODA-390 001,
Phone : 556291

કાર્યાલય-પ્રવૃત્તિકેન્દ્ર

શ્રી આર્યજય કલ્યાણ કેન્દ્ર ટ્રસ્ટ
શ્રી કલ્યાણ ગૌતમ નીતિ ગુણુસાગર
સૂરિ જૈન મેઘ સંસ્કૃતિ ભવન તથા
શ્રી ગુણુશિશુ જિનાગમાદિ ચિતકોષ,
લાલજી પુનશી વાડી,
દેરાસર લેન, ઘાટકોપર (પૂર્વ)
મુ'બધ-૪૦૦ ૦૬૬.

પ્રકાશકીય નિવેદન

(સંસ્થાકીય નિવેદન)

[૧] સંસ્થાના ઉદ્દેશ તથા શુભ પ્રવૃત્તિઓ :

વિશ્વ કલ્યાણકર, સકલજીવહિતકારી અને મોક્ષદાયક એવા જિનશાસનના અવિલાબ્ય અગરૂપ જૈન સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના રક્ષણ તથા પ્રચારના ઉદ્દેશથી આ સંસ્થાની સ્થાપના કરવામા આવી છે

(૧) પ્રાચીન સાહિત્યોદ્ધાર પ્રકાશન તથા : જૈન સંસ્કૃતિના રક્ષણ રૂપે પ્રથમ તો પ્રાચીન જૈન સાહિત્ય કે જે અનેક જ્ઞાન ભંડારોમા હસ્તલિખિત પ્રતો રૂપે જીર્ણ અવસ્થામા વિદ્યમાન છે તેને તથા વિરલ હસ્તલિખિત પ્રતોને ખચાવી લેવી જરૂરી છે, અથવા વ્યવસ્થિત રીતે સંશોધિત કરી પ્રકાશિત કરવી આવશ્યક છે વિરલ હસ્તલિખિત પ્રતો (ગ્રંથો)ની ખીણ નકલો ઉતારાવી લેવી, ફોટો કે એરોક્ષ કોપીઓ કરાવી લેવી પણ આવશ્યક છે આ અન્વયે પૂ મુનિરાજ શ્રી કલાપ્રલસાગરજી મ સા. ના સતત માર્ગદર્શન અને પ્રેરણાથી કેટલાક પ્રાચીન જૈન સાહિત્યની ઉક્ત કોપીઓ પ્રાપ્ત કરાઈ છે. જેમાથી જરૂરી ગ્રંથો પ્રકાશિત પણ કરાયા છે કે હવે પ્રકાશનાર્થીન છે. કેટલુક જૈન સાહિત્ય કે જે હાલ અપ્રાપ્ત છે. તેના સાહિત્યનું અમે પુનર્મુદ્રણ-પ્રકાશન પણ કરીએ છીએ. ઉપરોક્ત સાહિત્ય “શ્રી આર્યરક્ષિત પ્રાચીન ગ્રંથોદ્ધાર” નાનામે પ્રકાશિત કરીએ છીએ. આ રીતે પ્રાચીન સાહિત્યના ઉદ્ધારમા આ સંસ્થા તરફથી પ્રયત્નો કરવામા આવી રહ્યા છે. ઉપયોગી એવા પ્રાચીન ગ્રંથોના ઉદ્ધાર અને પ્રકાશન અંગે કોઈ અમારૂં ધ્યાન ખેંચશે તો તે અંગે યોગ્ય વિચારણા કરવામા આવશે

(૨) અર્વાચીન સંસ્કૃતિ પ્રેરક સાહિત્ય પ્રકાશન : જૈન સંસ્કૃતિના પ્રચાર રૂપે જૈન કથાઓ, તત્ત્વજ્ઞાન, વ્રત-નિયમો, તપવિધિ આદિ અંગેનું અર્વાચીન સાહિત્ય પણ પ્રકાશિત કરવામા આવે છે આ અન્વયે સેકડોની સંખ્યામા સાહિત્યનો પ્રચાર કરેલ છે જૈન જ્ઞાનસત્રનાં વિદ્યાર્થીઓને, તપસ્વીઓને અનેક સંધોના જ્ઞાનભંડારોને, પૂ સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને આ સાહિત્ય સાદર ભેટ અપાયેલ છે. આ પુસ્તકમા અન્યત્ર અમારા દ્વારા પ્રકાશિત ૩૦ જેટલા ગ્રંથોની સૂચિ પણ અપાયેલ છે.

(૩) આર્ય-ગુણ-સાધર્મિક ફંડ : મોક્ષવ્રક્ષી જૈન સંસ્કૃતિ, જૈન આચારની ઉન્નતિ અને રક્ષના પુણ્ય સકલ્પને વરેલા પૂ સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોની યથાશક્ય ભક્તિ કરવી તથા પૂજ્યોની પ્રેરણા અનુસાર અનુકંપાપાત્ર સાધર્મિક શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને યથાશક્ય મદદ કરવી ઉપરોક્ત ભક્તિ અને મદદ આ ફંડના વ્યાજની રકમની મર્યાદામાથી કરાય છે. તથા શ્રી નવકાર ગુણકીર્તિ પ્રચાર કેન્દ્રના અન્વયે નવકાર મહામત્રના જાપનો પ્રચાર તથા તેના વિશિષ્ટ આરાધકોનું યથાશક્ય બહુમાન પણ કરાય છે આ અનુસંધાનમા અમોએ “સમરો મહામત્ર નવકાર” ની ૩૦૦૦ છોકા છપાવીને પ્રકાશિત કરેલ છે તથા અન્ય બે સંસ્થાઓ તરફથી પણ ૨૫૦૦-૨૫૦૦ નડનો પ્રસિદ્ધ કરાયેલ છે.

(૪) શ્રી ગૌતમ-નીતિ-ગુણસાગરસૂરિ જૈન મેઘ સંસ્કૃતિ ભવન : આ હોલ ઘાટકોપર (પૂર્વ) મા આવેલ છે અહીં જૈન ભંડાર તથા પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોનો સંગ્રહ તથા વિવિધ જૈન સંસ્કૃતિના પ્રાચીન શુભ પ્રવૃત્તિઓ થાય છે ગુણ ભારતી માસિકનું પ્રકાશન પણ અહીં થી થાય છે

(૫) શ્રી ગુણશિશુજિનામાદિચિત્રકોષ (જ્ઞાન ભંડાર) : આ જૈન આગમ, અધ્યાત્મ, ઇતિહાસ આદિને લગતો વિશાળ જ્ઞાનભંડાર છે તે ઉપરોક્ત સંસ્કૃતિ ભવનમા રાખવામા આવેલ છે શ્રી ચતુર્વિધ સઘ અ ગ્રંથોના વાચનનો હાલ સંસ્થાના નિયમ મુજબલઈરહેલ છે

[૨] આ સંસ્થાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

ત્રિનોક ગુરૂ પરમાત્મા શ્રી મહાવીરદેવની ૨૫૦૦ મી નિવળ સંવત્સરી પ્રસંગે કચ્છ રાયણ (તા માડવી) મુકામે ઉજવાયેલ મહામહોત્સવ ન્દરમ્યાન સ ૨૦૩૧ વૈશાખ સુદ ૬ ના દિવસે યુગપ્રભાવક અચલગચ્છાધિપતિ

પૂ આચાર્ય લગવ ત શ્રી ગુણસાગર- સૂરીશ્વરજી મ સા ના અમીલયાં શુભ આશીર્વાદોથી અને વયોવૃદ્ધ, આગમપ્રજ્ઞ પૂ મુનિગજ શ્રી કીર્તિસાગરજી મ સા ની નિશ્રામા તથા સાહિત્યરત્ન, વિદ્વદ્વ્ય પૂ મુનિરાજ શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ સા ની સતત શુભ પ્રેરણાથી “શ્રી આર્ય-જય-કલ્યાણ કેન્દ્ર”ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી સાચા ઘીના દીપકની જ્યોત પ્રગટાવી આ કેન્દ્ર જિનશાસનના સમ્યગ્જ્ઞાનની જ્યોતને અખંડ રાખવામાં કાર્મિક નિમિત્ત બને એવી શુભ ભાવના વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી

આ સંસ્થાને વધુ વ્યવસ્થિત બનાવવા વિચારણા થતા તથા ઘાતાઓને પણ દાન આપવામાં સુગમતા રહે તે આવક-ખર્ચ વિ વહીવટ વ્યવસ્થિત રહે તે માટે કેન્દ્રને રજીસ્ટર્ડ બનાવવામાં આવ્યું અને ઘાતાઓને આવક પર કરમુકિત મળે તે માટે ઇન્કમટેક્સ એકઝમ્પટેડ નામર મેળવવામાં આવ્યા આ પ્રસંગે પણ અચલગચ્છાધિપતિ પૂ આચાર્ય લગવ ત શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મ સા પાસે આજ્ઞા મેળવના તેઓશ્રીએ પણ આશીર્વાદો સહ સમતિ આપવા કૃપા કરી હતી, અને સં ૨૦૩૪ ના જે સુ ૬ રવિ ૧૧ મી જુન ૧૯૭૮ ના માટુ ગાના સહસ્ત્રકણા પાર્શ્વનાથની છાયામાં અને અચલગચ્છાધિપતિ પૂ આ ભ. શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મ સા આદિ ઠા ૧૬ તથા વિશાલ સાધ્વીજીગણની નિશ્રામા આ સંસ્થાની-ટ્રસ્ટની વિધિસર રીતે બહાર કરવામાં આવેલ

ગૌ ર વ

પ્રાચીન અર્વાચીન સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના રક્ષણ માટે શ્રી આર્ય-જય-કલ્યાણ-કેન્દ્ર ટ્રસ્ટ (મુખ્ય) ને સંઘવી શ્રેણિ શ્રી લખમશી ઘેલાભાઈ પરિવાર કચ્છ દુર્ગાપુર (નવાવાશ) વાલા તરફથી પોતાના માનુશ્રી મેઘબાઈ ઘેલાભાઈના સ્મરણાર્થે જૈન સંસ્કૃતિ, જૈન સાહિત્યના રક્ષણ અને પ્રચાર માટે એકાવન હબ્બર રૂ તથા શ્રી ગૌતમ-નીતિ-ચણસાગરસૂર જૈન મેઘ સંસ્કૃતિ ભવન(ઘાટકોપર) નું મદાન હોલ આદર ભેટ મળેલ છે જેની નોંધ લેતા ગૌરવ અનુભવીએ છીએ

પ્રસ્તુત પ્રકાશન અંગે

(પુનમુદ્રણયોગ્ય) જૈનાચાર્ય શ્રી વિનયસાગરજી વિરચિત પુનર્મુદ્રણ યોગ્ય આ વિરલ પદ્ય વ્યાકરણ ગ્રંથ ને પ્રકાશિત કરવાનું સદ્ભાગ્ય અમને મળેલું જેથી આનંદ થાય છે કિયોદ્ધારક અચલગચ્છાધિપતિ પૂ સ્વ આ શ્રી ગૌતમસાગરસૂરીશ્વરજી મ, સા ના પ્રયત્નો થી પ૦ થી વધારે વરસો પહેલાં આ ગ્રંથ પત્રાકારે પ્રકાશિત કરાયેલ વિવરણ પત્રિગિ'ટ અને અનુવાદ સહિતનું પ્રકાશન હોય તો અભ્યામીઓ -જિજ્ઞાસુઓ આ કૃતિનું પણ યોગ્ય અધ્યયન કરી ગદે તે ભાવથી ભારત દિવાકર શાસન સમ્રાટ અચલગચ્છાધિપતિ પૂ આ ભ. શ્રી ગુણસાગર સૂરીશ્વરજી મ, સા તથા તેઓના વિનેય પૂ ગણિવર્ય શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ સા ની પ્રેરણાથી અને તેઓના અથાગ પ્રયત્નોથી ગ્રંથ પ્રકાશિત થઈ રહેલ છે

આ પૂજ્યોની પ્રેરણાથી વડોદરાના વ્યાકરણવારિધિ પૂ ડે. શ્રી જયદેવ અરુણોદય બાની એ અનુવાદ અને વિવરણ કરી આપેલ છે

શ્રી વડોદરા કર્મી અચલગચ્છ જૈન સંઘે સંપૂર્ણ આર્થિક સહકાર આપેલ છે અને સુદર આયોજન કરી આ ગ્રંથ છપાવી આપેલ છે જે બદલ એ સંઘનો આભાર માનીએ છીએ ગુજરાતમાં વડોદરા અચલગચ્છ સંઘનું મુખ્ય કેન્દ્ર થયેલ છે.

પૂ અચલગચ્છાધિપતિશ્રીના આશીર્વાદોથી અને પૂ ગણિવર્ય શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ સા,ની પ્રેરણાથી આ સંસ્થાની સ્થાપના કરાયેલ છે આ પૂજ્યો તરફથી સુદર માર્ગદર્શન પણ મળે છે જે બદલ આ સંઘને તેઓશ્રીને વદના કરીએ છીએ

લિ ટ્રસ્ટી

વશનજી લખમશી સાવલા

ટ્રસ્ટી મડળ વતી

ભારત દિવાકર, શાસનસમ્રાટ, યુગપ્રભાવક, અચલગચ્છાધિપતિ, પ. પૂ. ગુરુદેવ આચાર્ય
ભગવત શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા ના

—: શુભ આશીર્વાચન :-

અચલગચ્છાધિરાજ પૂ યુગપ્રધાન દાદાશ્રી કલ્યાણસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા ના વિદ્વાન શિષ્યરત્ન મહોપાધ્યાય
શ્રી વિનયસાગરજી રચિત વિદ્વચ્ચિંતામણિ અનેકાર્થનામમાલા અને ભોજવ્યાકરણ અનુવાદ સહિત સર્વ પ્રથમવાર
પ્રકાશન પામે છે જાણીખૂબજ આનંદ અનુભવુ છું.

આ ગ્રંથના પ્રકાશન માટે સંપાદકો, દાતા અને પ્રકાશકને હાર્દિક અભિનંદન આપુ છું.

આ ગ્રંથ જેવા ખીજા પણ અનેક પ્રાચીન અને અપ્રગટ ગ્રંથોનું શીઘ્ર સંશોધન અને પ્રકાશન થાય એ
ખૂબ જ જરૂરી છે અચલગચ્છના વિદ્વાન પૂર્વાચાર્યોએ પણ વિશાળ સાહિત્ય-ગ્રંથોની રચના કરી છે. આ પૈકીનું
કેટલુંક સાહિત્ય પ્રકાશિત થઈ ગયું છે જ્યારે કેટલુંક બાકી છે તે પ્રાચીન જ્ઞાન-ભંડારોમાથી મેળવી સંશોધિત
કરી પ્રકાશિત કરવું ઘટે પ્રાચીન ગ્રંથોદ્ધારની શુભ પ્રવૃત્તિમા દરેક રીતે સફળતા મળે એ જ ભાવના.

|| સમ્મેતશિખરજી મહાતીર્થ

અચલગચ્છ ધર્મશાળા

મધુવન જી ગિરિડીહ

(બિહાર)

તં ૨૦૪૦ જે સુ ૩ શનિવાર

લિ

- આચાર્ય ગુણસાગરસૂરિ

શ્રી આચાર્ય-જય-કલ્યાણ કેન્દ્ર ટ્રસ્ટના

સ્વજનોની શુભ નામાવલિ

સાહિત્ય સંરક્ષક :

નામ	કચ્છનું ગામ	સુખ્ય
૧ સધવી શ્રી લખમશી ઘેલાલાઈ સાવલા પરિવાર	દુર્ગાપુર	ઘાટકોપર
૨ સ્વ શ્રેણિકથી દામજીભાઈ મેઘજીભાઈ	દુર્ગાપુર	મુલુડ

સાહિત્ય ભક્ત :-

૧ શા લખમશી ભીમરશી	મોટા આસબીઆ	ગોરેગામ
૨ શા રતનગી ટોકરશી સાવલા	નવાવાસ	ઘાટકોપર
૩ શા હીરજી હસરાજના સ્મરણાર્થે સુપુત્રો	મકડા	સાવન

੪	ਸ਼੍ਰੀਮਤਿ ਪੁਰਆਚ ਗਾਗਠ ਰਾਮਠ	ਫੋਡਾਯ	ਸ਼ੀਵਰੀ
੫	ਸ਼ਾ ਸ਼ਾ ਨੇਕਾਲਾਕ ਮੁਰਠ ਡ. ਜਮੀਲਾਚ	ਗੇਰਡੀ	ਗੋਟੇਗਾਮ
੬	ਸ਼ਾ ਟੋਕਰਸ਼ੀ ਆਠੁ ਫਠ ਲਾਲਕਾ	ਲਾਲਾ	ਘਾਟਕੋਪਰ
੭	ਸ਼੍ਰੀਮਤਿ ਨਰਮਦਾਯੇਨ ਮੁਲਯ ਫ ਰਵਠ	ਫੋਡਾਯ	ਸ਼ੀਵਰੀ
੮	ਸ਼੍ਰੀਮਤਿ ਅਗਰੀਦੇਵੀ ਤੁਗਾਮਲਾਈ	ਆਡਮੇਰ	(ਰਾਜਸਥਾਨ)
੯	ਸ਼ਾ ਚੀਰਠ ਟੋਕਰਸ਼ੀ	ਲਾਯਯ	ਲਾਯਯਲਾ
੧੦	ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਜੇ-ਦੁਮਾਰ ਐ-ਡ ਅਥਰਸ	ਮਾਡਰੀ	ਮਾਡੁ ਗਾ
੧੧	ਡੋ. ਨਾਨਠ ਯੀਯਸ਼ੀ ਡ ਮੇਘਾਈ	ਦੁਡਾ	ਮੁਲੁਡ
੧੨	ਸ਼ਾ ਮਾਲੋਕ ਮੁਰਠਨਾ ਸਮਰਠਾਥੇ	ਫੋਟਡੀ	ਵਿਕੋਲੀ
੧੩	ਸ਼੍ਰੀਮਤਿ ਮੋਨਆਚ ਗਾਮਠ ਡ ਸਰਾਯ	ਡੋਡਾਯ	ਮੁਲੁਡ
੧੪	ਸ਼੍ਰੀਮਤਿ ਪੁਰਆਚ ਟੋਕਰਸ਼ੀ ਫੇਵਠਨਾ ਸਮਰਠਾਥੇ	ਲਾਲਾ	"
੧੫	ਸ਼੍ਰੀਮਤਿ ਫੇਵਕਾਯਾਚ ਫੁੰਵਰਠ ਫੁਯਰਾ	ਗਠਸ਼ੀਸ਼ਾ	ਯੀਯਯ ਫਰ
੧੬	ਸ਼੍ਰੀਮਤਿ ਨਰਮਦਾਯੇਨ ਵਸਨਠ ਫੁ ਵਰਠ	ਨਰੇਡੀ	—
੧੭	ਸ਼੍ਰੀਮਤਿ ਤਲਕਯੇਨ ਪ੍ਰੇਮਠ ਲਾਠੁਠ	ਆਡੁਆ	—
੧੮	ਮਾਤੁਸ਼੍ਰੀ ਮਸ਼ੀਆਚ ਫਾਮਠ ਮੇਘਠ ਚੀਰਾ	ਨਵਾਵਾਸ	ਮੁਲੁ'ਡ
੧੯	ਸ਼੍ਰੀਮਤਿ ਚੰਦੀਰਾਯੇਨ ਫਾਮਠ ਚੀਰਾ	ਨਵਾਵਾਸ	"
੨੦	ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰੇਆਯੇਨ ਧੀਰਯਲਾਲ ਫਾਮਠ	ਨਵਾਵਾਸ	ਮੁਲੁਡ
੨੧	ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਵਾਲਆਚ ਮੁਰਠ ਨਾਗਡਾ	ਸਯੋਸਰਾ	—
੨੨	ਐਕ ਸਫੁਗੁਠਸਥ ਤਰਕੁਠੀ	ਨਾਰਾਠੁਪੁਰ	—
੨੩	ਸ਼ਾ ਪੁ ਯਲਾਚ ਲਖਾਲਾਚ	ਯਾਡਾ	—
੨੪	ਸ਼ਾ ਮੋਗਰਠ ਫੇਵਰਾਯ ਮਾਡੁ ਯੀਆਯਰ	(ਭਿਯੋਨ)	—
੨੫	ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਯੀਮਠਆਚ ਡ ਸਰਾਯ ਫੁਰੀਆ	ਫੁਲਾਪੁਰ	—
੨੬	ਐਡਵੋਕੇਟ ਲੀਲਾਧਰ ਫਾਮਠ ਸ਼ਾਫ	ਮੋਯਯ	ਵਰਡੀ
੨੭	ਸ਼ਾ ਸੁ ਫਰਠ ਧਨਠ ਗਡਾ	ਯਾਡਾ	ਲਾਯਯਲਾ
੨੮	ਸ਼ਾ ਰਮੇਸ਼ਯੰਦਰ ਕੇਸ਼ਵਠ ਮਸਾਲਾਵਾਯਾ	ਯਾਡਾ	ਮਾਡੁ ਗਾ
੨੯	ਸ਼ਾ ਯਾਪਗੀ ਪਫਮਸ਼ੀ (ਡ ਸੁਪੁਤ੍ਰੋ)	ਮੇਰਾਓ	ਗਾ'ਰੀਧਾਮ
੩੦	ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਲਕਸ਼ਮੀਯੇਨ ਯੇਤਸ਼ੀ	ਫੇਸ਼ਲਪੁਰ	ਸਾਤਰਸ਼ਾ
੩੧	ਸਵ ਸੁਪੇਂਦੁਮਾਰ ਪਾਲਠਨਾ ਸਮਰਠਾਥੇ ਡ ਮਾਤੁਸ਼੍ਰੀ ਵੇਲਆਚ	ਗੋਧਰਾ	ਵਿਕੋਲੀ
੩੨	ਸ਼ਾ ਲਵਾਨਠ ਕਾਨਠ ਯੁਲਾ	ਰਾਯਠ	ਯੁਲੁ-ਪਾਲੀ
੩੩	ਗ ਸਵ ਫੇਵਕਾਯਾਚ ਯੀਮਠ ਨੇਕਾ	ਨਵਾਵਾਸ	ਘਾਟਕੋਪਰ
੩੪	ਮਾਤੁਸ਼੍ਰੀ ਪੁਰਆਚ ਯੀਮਠ ਫੋਡਾ ਡ ਪਫਮਸ਼ੀਲਾਚ	ਗੋਧਰਾ	"
੩੫	ਸ਼ਾ ਵਿਯਪਾਰ ਮੋਠੁਸ਼ੀ ਸ਼ਾਫ	ਯਾਡਾ	ਘਾਟਕੋਪਰ
੩੬	ਸ਼ਾ ਮਾਵਠ ਧਨਠ ਫੇਠੀਯਾ	ਯੁਯਪੁਰ	ਯੀਯਯ ਫਰ
੩੭	ਸ਼ਾ ਭਿਤਮਯ ਫ ਰਠੁਸ਼ੀ ਫੁਰੀਆ	ਮੋਯਯ	ਸ਼ਾਤਾਕੁਯ
੩੮	ਸ਼ਾ ਯਯੁਲਾਚ ਟੋਕਰਸ਼ੀ ਸ਼ਾਫ	ਮੋਯਯ	"
੩੯	ਸ਼ਾ ਡ ਸਰਾਯ ਯਨਾਲਾਚ ਸ਼ਾਫ	ਗਠਸ਼ੀਸ਼ਾ	ਯੀਯਯ ਫਰ
੪੦	ਸ਼ਾ ਮਲੁੀਲਾਲ ਫਾਮਠ	ਮੋਯਯ	—
੪੧	ਸ਼ਾ ਪ੍ਰੇਮਠ ਸ਼ੀਯਠ	—	—
੪੨	ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗੰਗਾਯੇਨ ਫਾਮਠ	ਮੋਯਯ	—
੪੩	ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਫੇਵਕਾਯੇਨ ਵਿਸ਼ਨਠ	—	—
੪੪	ਸ਼੍ਰੀ ਕੁਯਾਲੁਠ ਕਾਡਲਾਚ	ਮੋਯਯ	ਮੁਲੁ'ਡ

શ્રી આર્ય-જય-કલ્યાણ કેન્દ્ર ટ્રસ્ટ દ્વારા
પ્રકાશિત ગ્રંથોની સૂચી

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	આવૃત્તિ	કુલ નકલ
* ૧	ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવ જીવન-સૌરભ	૧-૨-૩	૫૫૦૦
* ૨	ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવ સ્મૃતિ-ગ્રંથ	૧	૧૦૦૦
* ૩	પરભવતું ભાતુ (વિવિધ વૈરાગ્યાદિ વાચન)	૧-૨	૩૦૦૦
૪	વીશસ્થાનકાદિ તપવિધિ પૂંજ (તપવિધિ)	૧	૧૫૦૦
૫	શ્રી શુકરાજ ચરિત્ર સસ્કૃત (પ્રત)	૧	૫૦૦
૬	ચ દ્રઘવલભૂપ ધર્મદત્તચરિત્રં " "	૧	૫૫૦
* ૭	વિરતિનો સરલ માર્ગ (૧૪ નિયમો) (પોકેટ)	૧-૨	૪૦૦૦
૮	હૃદય વીણાના તારે ' તારે ! (પ્રાચીન સ્તવનો)	૧	૧૦૦૦
૯	મલયાસુંદરી ચરિત્રં સસ્કૃત (પ્રત)	૧	૧૦૦૦
* ૧૦	ગુરુગુણીગીત ગુંજન (પ્રાચીન અર્વાચીન ગહુલિઓ)	૧	૧૫૦૦
* ૧૧	દિવ્ય જીવન જીવવાની ચાવી (૧૦૧ નિયમો) (પોકેટ)	૧-૨-૩	૧૦૦૦૦
૧૨	ચતુર્વિંશતિ જનસ્તોત્રાણિ સાનુવાદ (જિનભક્તિ)	૧	૭૫૦
* ૧૩	તપથી નાશે વિકાર ! (પોકેટ)	૧-૨	૭૦૦૦
* ૧૪	આર્યરક્ષિત જૈન પચાગ (સ ૨૦૩૫)	૧	૪૦૦૦
૧૫	કામદેવચરિત્ર મૂળ-અનુવાદ (સંસ્કૃત-ગુજરાતી) (પ્રત) (પુનમુદ્રણ)	૧	૭૦૦
* ૧૬	જૈનશાસનમા અચલગચ્છનો દિવ્ય પ્રકાશ (પદાવલિ)	૧	૧૦૦૦
૧૭	કામદેવ ચરિત્ર ગુજરાતી અનુવાદ (પ્રત)	૧	૭૦૦
* ૧૮	અચલગચ્છની અરિમતા (આર્યરક્ષિતસૂરિ)	૧	૩૦૦૦
૧૯	અચલગચ્છના જ્યોતિર્ધર (જયસિંહસૂરિ)	૧	૩૦૦૦
૨૦	અચલગચ્છના દીપક (મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ)	—	ભાવિ
૨૧	અચલગચ્છના મત્રપ્રભાવક (મેરુતુંગસૂરિ)	૧	૫૦૦૦
૨૨	અચલગચ્છના ક્રિયોદ્ધારક (ધર્મમૂર્તિસૂરિ)	} ૧	૧૦૦૦
૨૩	અચલગચ્છની પ્રતિભા (કલ્યાણસાગરસૂરિ)		
* ૨૪	અચલગચ્છના સમુદ્ધારક (ગૌતમસાગરસૂરિ)	૧	૨૦૦૦
૨૫	જીવનનું અમૃત (તત્ત્વજ્ઞાનના લેખો)	૧-૨	૩૫૦૦
૨૬	લિંગનર્ણય ગ્રંથ (મૂળ) (વ્યાકરણના અંગ વિષયક)	૧	૧૦૦૦
૨૭	લિંગનર્ણય સસ્કૃત શબ્દકોશ (વ્યાકરણનો અંગ)	૧	૫૦૦
૨૮	પદ્મદર્શન નર્ણય સાનુવાદ (મેરુતુ ગસૂરિ કૃત)	૧	૧૦૦૦

२९	समरे भडामत्र नवकार	१	३०००
३०	भाज व्याकरणम् अनुवाह विवरणसहित	१	१०००
३१	नैन कथा स दोह लाग-१ (प्रेसमा)	३	२०००

• निशानवाणा पुस्तके अप्राप्य छे.

पु. मुनि श्री कलाप्रलसागरश्र म. सा. द्वारा प्रेरित
अने सपादित अन्य संर-थाओ द्वारा प्रकगिता

* १	नैन कथा स दोह लाग-१ (सयित्र)	१-२	३०००
* २	सम्यकत्व सहित पाय आखुत्रत (हिन्दी)	१	१०००
३	कल्याणसागररि स्मृति सूत्रिगेपाक	१	१०००
४	„ „ ज्ञानसत्र „	१	१०००
५	„ „ श्रवनसौरल	१	२०००
६	कल्याणसागररि पूज स दोह	१	२०००
७	श्रवन छिन्नति याने तीर्थयात्रा	१	२०००
* ८	सयित्र अयलगञ्छ स्नात्रपूज	१	५०००
* ९	पू आ श्री गुणसागररि श्रवन परियय	१	५०००
* १०	श्री आर्यरक्षित नैन पयाग स २०३७	१	५०००
११	द्वितीय अधिवेशन स्मारिका	१	२०००
* १२	श्री आर्यरक्षितसूरि विगेपाक (स २०३६)	१	२०००
१३	पू आ गुणसागररि सूरिपद रन्तस्मारिका (सयित्र) (स २०३७)	१	१५००
१४	आर्यकल्याण-गौतम-स्मृतिग्रथ (सयित्र)	१	१०००
१५	अयलगञ्छना छतिहासनी जलक ग्रथ „	१	२०००
१६	वर्धमान तप स्मारिका		२०००
१७	गुणलारती (भासिक) नी कर्षल (स २०३८)		३०००
१८	„ „ „ (स २०३९)		२५००
* १९	भडाराष्ट्र विहार विशेषाक		२५००
* २०	अर्हिसा विशेषाक (२०३९)		२५००
* २१	अयलगञ्छनी पडावलि (हिंदी)	१	५००
* २२	अयलगञ्छने सक्षिप्त छतिहास	१	१०००
* २३	नैन शासनना गौरवश्च अयलगञ्छना आचार्योने सक्षिप्त श्रवन परियय मु अर्ध समाचार, जन्मभूमि कञ्छमित्रमा आवेल कुल पेजना लेख रूपे,		
२४	अयलगञ्छना पू साधु-साध्वीनी डीरेकटगी (सयित्र) श्रमण सस्कृति ग्रंथ (विशेषाक)	१	४०००
* २५	तीर्थ गुण गुजन	१	२५००

* निशानीवाणा अप्राप्य

* આ ભાર દર્શન *

પૂ ગણિવર્ય શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ. સા ની ગુલ પ્રેરણાથી અચલગચ્છપ્રવર્તક પૂ દાદા શ્રી આર્યરક્ષિતસૂરીશ્વરજી મ. સા. ની નવમ જન્મશતાબ્દિ વર્ષની તથા અચલગચ્છાધિપતિ પૂ આચાર્ય ભગવંત શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મ સા ના સુરિપદ રજત વર્ષની-સ્મૃતિ નિમિત્તે શ્રી આર્ય-ગુણ સાધર્મિક ફંડમા દાન પ્રાપ્ત થયેલ છે તથા પૂ-સાધ્વી શ્રી પુણ્યોદયશ્રીજી મ સા ના ચારિત્રપર્યાયને રપ વરસ પૂર્ણ થતાં તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી યોગનિષ્ઠા પૂ સ્વ. શ્રી ગુણોદયશ્રીજી મ. સા ની સ્મૃતિ નિમિત્તે પણ સાધર્મિક ફંડમા દાન પ્રાપ્ત થયેલ છે.

તથા પૂ. મુની શ્રી નયપ્રભસાગરજી મ સા ના ૪૫ ઉપવાસ (દોઢ માસખમણ) ની દીર્ઘ તપારાધનાની સ્મૃતિ નિમિત્તે તથા પોતાના માતૃશ્રી મેઘગાઈ વેલાલાઈની સ્મૃતિ નિમિત્તે મહામત્ર શ્રી નવકાર મત્ર તથા તેના વિશિષ્ટ આરાધકો જપનારાઓના બહુમાનાર્યે શ્રેષ્ઠિ શ્રી લખમશી વેલાલાઈ પરિવાર તરફથી પણ ઉદાર દાન પ્રાપ્ત થયેલ છે. જે રકમો સાધર્મિક ફંડમા રાખી તેનું “આર્યગુણ સાધર્મિક ફંડ” એ એ શુભનામ રાખેલ છે. આ ફંડમા રકમ લખાવનાર ઉદારદેલ સદગૃહસ્થોનો આ સ્થળે અમો આભાર માનીએ છીએ

લિ. ટ્રસ્ટી મ ડળ

આ ગ્રંથના પ્રકાશન સૌજન્ય બદલ આભાર

આ ભોજવ્યાકરણમ્ ગ્રંથ સાનુવાદ, પરિશિષ્ટો સહિત પ્રકાશિત થાય છે જેના ઉદ્ધાર પ્રકાશનના ખર્ચનો સંપૂર્ણ લાભ શ્રી વડોદરા કચ્છી અચલ ગચ્છ જૈન સંઘે લીધેલ છે જે બદલ આ સંઘની ઉદારતા બદલ આનંદ વ્યક્ત કરીએ છીએ આ સંઘનો દાખલો લઈ બીજા મંથો પણ પોતાના જ્ઞાનખાતામાથી અન્ય ગ્રંથોના ઉદ્ધાર-પ્રકાશનનો લાભ લેશે તો તેઓ અનેક ગ્રંથોના ઉદ્ધાર-પ્રકાશનના પુણ્યભાગી બનશે

લિ. આર્ય-જય-કલ્યાણ કેન્દ્ર ટ્રસ્ટ.

—: સંપાદકીય નિવેદન :—

અચલગચ્છાધિપતિ પૂ. આ. શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મં સા. ના વિનેય પુ. ગણિવચ્ય
શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મં સા

પ્રસ્તુત મ્થ :

અનેક નૃપ પ્રતિબોધક, અન્નેડ પ્રતિભાશાળી પૂ. આચાર્ય લગવંત શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા ના વિદ્વાન શિષ્યરત્ન મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજી મં સા દ્વારા રચિત શ્રી શ્લોકવ્યાકરણમ્ નામક સંસ્કૃત ગ્રંથ કે જે અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્યરચિત શ્રી સારસ્વતવ્યાકરણમ્ની પદ્ધાનુવાદ ટીકા રૂપે છે. તે ગ્રંથ ગુજરાતી અનુવાદ, ટિપ્પણ અને પરિશિષ્ટો સાથે પ્રકાશિત થાય છે જેથી આનંદ થાય છે

વ્યાકરણ શાસ્ત્રની વ્યુત્પત્તિ

“વ્યાક્રિયન્તે વ્યુત્પાદન્તે શબ્દા : અનેન ધૃતિ વ્યાકરણમ્” આ વ્યુત્પત્તિ દ્વારા વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો ઉદભવ થયેલ છે વિ આ ઉપસર્ગપૂર્વક કૃ ધાતુ તથા અન પ્રત્યયના યોગથી આ શબ્દ બન્યો છે જેનો અર્થ થાય છે કે “જેના દ્વારા શબ્દ બને છે તે શાસ્ત્ર” એટલા માટે જ વ્યાકરણને શબ્દશાસ્ત્ર શબ્દાનુશાસન પણ કહેવાય છે શબ્દવૃષ્ટિની પ્રક્રિયાને સુગમ બનાવવાથી કેઈપણ વૈયાકરણી કે વ્યાકરણ વૈજ્ઞાનિકતાના ઉચ્ચ આસન પર રહેવાની ક્ષમતા મેળવી શકે છે

વ્યાકરણજ્ઞાનનું મહત્વ

ભાષાના શુદ્ધજ્ઞાન માટે વ્યાકરણનું જ્ઞાન ખુબજ જરૂરી છે વાણીના વ્યાપારમાં વિવેક લાવવા મહાપુરૂષો દ્વારા પ્રરૂપિત રચિત શાસ્ત્રોના મુચાર્થ બોધ માટે વ્યાકરણનું જ્ઞાન ખુબજ મહત્વનું છે, જેના દ્વારા માનવજીવનની સાચી સફળતાને આપી શકાય છે. યાવત સાધનાની ક્લશ્ચુતિરૂપ “સર્વકર્મ મુક્તિ” રૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે સમ્યગ્ દર્શનની પ્રાપ્તિ અને શુદ્ધિ માટે સમ્યગ્ જ્ઞાન આવશ્યક છે જે દર્શન અને જ્ઞાનનું યોગેજ શ્રવનમાં સમ્યગ્ ચારિત્ર્યગુણ ખીલી ઉઠે છે સમ્યગ્ જ્ઞાનના સોપાનરૂપ શાસ્ત્રોના અવબોધ માટે વ્યાકરણ અધ્યયન જરૂરી છે

ધાતુ અને પ્રત્યયના સંલેપણ-વિરલેપણ દ્વારા ભાષાના આતરિક રહસ્યનો વિચાર એટલેજ વ્યાકરણશાસ્ત્ર ! શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ અને તેના નિર્માણની પ્રાણવતી પ્રક્રિયાનું પ્રક્ટીકરણ એટલેજ વ્યાકરણ શબ્દોના વિવિધરૂપોમાં એક મળ ધાતુ અને સંજ્ઞા રહેલી હોય છે

જૈન વ્યાકરણનો ઉદભવ

આમ તો સર્વજ ત્રી તીર્થંકર પરમાત્માના મુખમાથી નીકળેલ દ્વાદશાંગી રૂપ શ્રુત એ જ સમગ્ર વિજ્ઞાન-જ્ઞાનના ભંડાર છે. સત્યપ્રવાદ પૂર્વમાં વ્યાકરણશાસ્ત્રના બધા મુખ્ય નિયમો આપવામાં આવેલા હતા જેમ વચન વ્યાપાર (વચન સંસ્કાર) ના કારણ, શબ્દોવ્યારણના સ્થાન, પ્રયત્ન, વચનપ્રયોગ, વચનભેદ આ નિરૂપિત હતા વચન સંસ્કારનું વિવેચન કરતા તેના બે કારણ બતાવવામાં આવ્યા છે (૧) સ્થાન અને (૨) પ્રયત્ન શબ્દોવ્યારણના હૃદય, કઠ, મમ્તક, જિહ્વામૂલ, દાત, તાલુ, નાસિકા (નાક) અને ઓષ્ઠ (હોઠ)-આ આઠ સ્થાન બતાવવામાં આવેલ છે. શબ્દોવ્યારણના પ્રયત્નોનું વિવેચન કરતા સ્પૃષ્ટતા, ઈપ્તસપૃષ્ટતા વિષ્ટતા, ઈપ્તદ્વીષ્ટતા અને સવૃતતા આ પાંચની પરીભાષા પણ આપવામાં આવી છે. વચનના શીષ્ટ અને દુષ્ટ પ્રયોગોની ઇલાવટ કરતા શબ્દોની ગુણગુણતાનું પણ વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. જૈન (વ્યાકરણ) ગ્રંથોના માધ્યમથી આ વિગતો બાણી શકાય છે

જૈન આગમો અને પ્રાકૃતવ્યાકરણો

વર્તમાનમા પ્રાપ્ત જૈન આગમગ્રંથોની રચના પ્રાકૃતભાષામા છે જેથી પ્રાકૃતમા રચાયેલ પ્રાચીન વ્યાકરણ પણ હશે જે કે પ્રાકૃતમા રચિત જૈનાગમોમા વ્યાકરણને લગતી અનેક વિગતો આવે છે.

જેમકે : ઠાણાગસૂત્ર (ત્રીજી અંગ) ના આઠમા સ્થાનમા આઠ કારકોનો નિર્દેશ છે. અનુયોગ દ્વાર (સૂ. ૧૨૮) મા ત્રણ વચન, લિંગ અને કાલનુ વિવેચન ઉપલબ્ધ થાય છે. સૂત્ર ૧૩૦ મા સમાસ, પદની વિગતો મળે છે વર્તમાનમા શ્રી હૈમચ દ્રાચાર્ય રચિત પ્રાકૃતવ્યાકરણ સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસનમ ના અષ્ટમ અધ્યાયના ૩૫મા વિદ્યમાન છે

જૈનાચાર્યો રચિત વ્યાકરણગ્રંથો

વ્યાકરણશાસ્ત્રમા જૈનાચાર્યોની દેન અપૂર્વ છે. આગમગ્રંથોના વ્યાકરણ સંબંધી નિયમો સિવાય કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હૈમચ દ્રસૂરી રચિત શ્રી સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનમ દેવનદી (પૂજ્યપાદ) કૃત જૈનેન્દ્રવ્યાકરણમ, પલ્લકીર્તિકૃત શાકટાયનવ્યાકરણમ, મેરુતુગસૂરિકૃત મેરુતુ ગ (કુમાર) વ્યાકરણમ આદિ અનેક જૈનાચાર્યો અને મુનિવરો દ્વારા રચિત સંસ્કૃતવ્યાકરણગ્રંથો અને આ વ્યાકરણોના ટીકાવૃત્તિગ્રંથો પ્રાપ્ત થાય છે

પરમાત્માશ્રી મહાવીરદેવ અને જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ

પ્રાચીન ઉલ્લેખ મુજબ ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવ જ્યારે બાળક હતા ત્યારે તેઓનું નામ વર્ધમાન હતું. પ્રભુ જ્યારે આઠ વર્ષના થયા ત્યારે તેઓના પિતાશ્રી સિદ્ધાર્થરાજ તેઓને ભણવા પાઠશાળામા મોકલે છે, પણ પ્રભુ તો બાળપણથીજ જ્ઞાની અને ગભીર હતા “પ્રભુને શુ ભણવાનું હોય ?” એવો ઇન્દ્રને વિચાર આવ્યો તે ઇન્દ્ર ધ્યાનમાં લેવાનું ૩૫ લઈ ક્ષત્રિયકુંડની પાઠશાળામા આવે છે અને અધ્યાપકને રાજકુમાર વર્ધમાન સમક્ષ ઇન્દ્રે વ્યાકરણ અંગે કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા, જેનો પ્રત્યુત્તર આપવા અધ્યાપક લાચાર હતા. ત્યારબાદ ઇન્દ્રે વર્ધમાન કુમારને પ્રશ્નો પૂછ્યા વર્ધમાનકુમારના પ્રત્યુત્તરોથી અધ્યાપક આદિ સૌ આશ્ચર્યચિત્તો બની ગયા જ્યારે ઇન્દ્રે સ્પષ્ટતા કરતા કહે છે કે “આ તો ત્રણ જ્ઞાનના માલિક જ્ઞાની બાલપ્રભુ છે જેઓ ભવિષ્યમા કેવલ જ્ઞાની અને સર્વજ્ઞ બનવાના છે તેઓને શુ ભણવાનું હોય ?” પ્રભુએ જે પ્રત્યુત્તરો આપેલા તે “જૈનેન્દ્રવ્યાકરણમ અંગે” આથી વિશેષ બાણકારી મળતી નથી અમુક સમય સુધી પ્રચલિત રહેલ હશે એમ માની શકાય

શ્રી સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનમ

વર્તમાનમા સ્વેતાચર જૈન મઘના અભ્યાસાર્થીઓમા “શ્રી સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનમ” નામક વ્યાકરણ ગ્રંથ વધુ પ્રચલિત છે તથા આ ગ્રંથના આધારે ૫ શિવલાલજી પાટણવાળાએ તૈયાર કરેલ ‘હૈમપ્રવેશિકા’ નામક ગ્રંથમા, દ્વિતીયા અને તૃતીયા નામક પુસ્તકો પ્રચલિત છે સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનમ વ્યાકરણ પર રહસ્યવૃત્તિ, લઘુવૃત્તિ, મધ્યમવૃત્તિ, બહુવૃત્તિ, લઘુન્યાસ બહુન્યાસ, હૈમન્યાસમનૂષા, હૈમચ દ્રિકા, ચંદ્રપ્રભા (હૈમવ્યાકરણપ્રક્રિયા) વગેરે અનેક ગ્રંથો છે મોટે ભાગે જ હજાર શ્લોક પ્રમાણ ધરાવતી લઘુવૃત્તિ કઠસ્થ કરવા માટે યોગ્ય હોઈ વધુ પ્રચલિત છે

જૈનેતર વ્યાકરણ ગ્રંથો પર જૈનાચાર્યો કૃત ટીકાગ્રંથો

જૈનોમા પોતાના પૂર્વાચાર્યો રચિત જૈન વ્યાકરણગ્રંથો હોવા છતાં તથા પ્રકારના સાધનોના (પુસ્તક-અધ્યાપકાદિના) અભાવે જૈનેતરવ્યાકરણગ્રંથનું અધ્યયન પણ છેલ્લા કેટલાક સૌક્યોથી પ્રચલિત જેવા મળે છે

જેથી પાણિનીય (કૌમુદી) વ્યાકરણ, કાત્ર (કાલાપક), ચાદ્ર, સાગ્રવત વગેરે જૈનેતર રચિત વ્યાકરણુ થયો, પર જૈનાચાર્યો કે મુનિવરોએ પણ પોતાના શિષ્યાદિ કે જિજ્ઞાસુઓ સરળતાપૂર્વક ભણી શકે તે માટે ટીકાગ્રથો રચ્યા છે જૈન જૈનેતરરચિત વ્યાકરણુ થયો પર લખવામા આવે તો એક સ્વતંત્ર મોટો લેખ કે પુસ્તક તૈયાર થઈ શકે પણ હાલ આ અંગે વિસ્તાર અપ્રસ્તુત છે

આ ગ્રથના કર્તા પૃ મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજી મ સાહેબના સમયમા સાગ્રવતવ્યાકરણુ વધુ પ્રચલિત હશે એમ ક્ષાગે છે તેમજ તેઓએ પણ આ જ વ્યાકરણુગ્રંથનુ અધ્યયન કરેલ હશે.

પદ્યમદ્ વ્યાકરણુ થયો ને ભોજવ્યાકરણમ્

વ્યાકરણુનુ વ્યવસ્થિત જ્ઞાન કરવુ હોય તેઓએ પ્રથમ તો એ ગ્રથના મળ સૂત્રોને તથા શક્ય હોય તો “ટીકા” ય તે “વ્રત્તિ” ને કંઠસ્થ કરવી જ જરૂરી બને છે ગદ્ય કરતા પણ પદ્ય (લોક-ગાથા) કંઠસ્થ કરવામા સરળ હોય છે જેથી જ પૃ મહોપાધ્યાયશ્રી વિનયસાગરજી મ સાહેબે સારસ્વતવ્યાકરણુના મૂળસૂત્રોને “વિદ્વચ્ચિતામણિ” ગ્રથ રૂપે અને સાગ્રવત વ્યાકરણુની વ્રત્તિને “ભોજવ્યાકરણમ્” રૂપે લોકમદ્ ગયેલ છે

બહુધા અપ્રસિદ્ધ આ બને કૃતિઓ વિદ્વાનો મટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે વિદ્વચ્ચિતામણિ ગ્રથ તો સર્વપ્રથમ વગ જ પ્રકાશિત થય છે

વ્યાકરણુના ગ્રથોમા લોકમદ્ સાહિત્યનુ ખૂબ જ મહત્વ છે વ્યાકરણુસાહિત્યમા આવા ગ્રથો ખૂબ જ વિરલ છે આ દૃષ્ટિએ પ્રગટ થતી આ બને કૃતિઓ જિજ્ઞાસુઓ માટે આકર્ષણરૂપ બની રહેશે-એ નિશક છે.

અચલગચ્છના આચાર્યો દ્વારા રચિત વ્યાકરણુગ્રથો

શ્રી સ્વેતામ્બર અચલગચ્છ જૈન સધના ડવિશ્રીની આ કૃતિ હોષ અચલગચ્છના પૂર્વાચાર્યો રચિત વ્યાકરણુગ્રથો અંગે થોડી નોંધ આપવી ઉચિત થશે

તેરમી સદીમા થયેલા અચલગચ્છના તૃતીય પદ્ધર પ્રકાડ વિદ્વાન, અચલગચ્છાધિપતિ પૃ આચાર્ય શ્રી ધર્મશૈલપૂર્ણીશ્વરજી મ સાના સામ્રાજ્યકાળમા થયેલા પૂ મુનિશ્રી ભક્તિલાલ-પ્રેમલાલ દ્વારા ગયાયેલ વ્યાકરણુગ્રથન નોંધ જેસલમેરના કોષ જ્ઞાનલ ડારના મુચિપત્રમા જોવામા આવેલ છે જૈનસાહિત્યનો ઇતિહાસ વિગેરે ગ્રથોમા પા આ કૃતિની નોંધ પ્રાપ્ત થાય છે આ અંગે વિશેષ મ જોધન થવુ જરૂરી છે

પદ્મમી સદીમા થયેલા અનેકનૃપપ્રતિષેધક, મત્રપ્રભાવક, અચલગચ્છાધિપતિ પૃ આચાર્યશ્રી મેરુતુ ગણગીશ્વર મ સાહેબે સ્વતંત્ર વ્યાકરણુગ્રથ તથા અન્ય જૈનેતર વ્યાકરણુગ્રથો પર ટીકાગ્રથો રચેલ છે એમણે રચેલ શ્રીમેરુતુ ગ વ્યાકરણુ અપર નામ કુમારવ્યાકરણુની વિરલ હસ્તપ્રતો પ્રાચીન જ્ઞાનલ ડારમા ઉપલબ્ધ છે તેઓએ કાત્ર (કાલાપક) વ્યાકરણુ પર વ્રત્તિ ગયેલ છે તેઓ કાગ રચિત વ્યાકરણુના વિવિધ અંગો (વિભાગો) પરત ડનિઓની હસ્તલિખિત પ્રતો પણ પ્રાપ્ત થાય છે આ સાહિત્ય એકત્રિત કરી તે પર નિર્ણય રચેલો થયેલ છે અ અચલગ અચલગ ગચ્છનાઓ છે કે એક જ ગ્રથના વિવિધ ભાગો છે શ્રીમેરુતુગમૂર્ણીશ્વરજી એ શાકુપારાયણમ્ નામ ગ્રથ ગયેલ છે આ ગ્રથની હસ્તલિખિત પ્રત જો કે હજી મુઠી મારા જોવામા આવેલ નથી ઇતિહાસ ગ્રથો પરથ આ ગ્રથનુ અગ્નિત્વ જ્ઞાની પ્રકાય છે

મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજી મ સાના મમકાલીન અચલગચ્છીય પૂ દેવ સાગરજી મ સાહેબે શ્રી અભિધાનચિતામણિ ગોગ્રથ પર વ્યુત્પત્તિસ્તનાકર નામક ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુ ગ્રથ રચેલ છે જે અર્ધા અપ્રસ્ટ છે ઉપરાંત અપ્રકટ ગ્રથોની હસ્તલિખિત પ્રતો પ્રાપ્ત કરી તેને પ્રકાશિત કરવા ભાવના છે

અંતર્યામી પરિચય

પરમાત્મા શ્રી મહાવીરદેવના પદ્મધર ગણુધર શ્રી સુધર્મસ્વામી ભગવતની પરંપરામા ૪૭ મા પદ્મધર મહાન ક્રિયોદ્ધારક, ઉત્તરપસ્વી પૂ આચાર્યશ્રી આર્યરક્ષિત સૂરીશ્વરજી મ સા ની પદ્માનુષ્ટે ૬૩ મા પદ્મધર ઉત્તર પસ્વી પૂ. આ શ્રી ધર્મભૂતિસૂરીશ્વરજી મ સા તથા તેઓના પદ્મધર, અનેકનૃપપ્રતિબોધક, જામનગરાદિ તીર્થોના પ્રેરક પૂ આ શ્રીકલ્યાણસાગરસૂરીશ્વરજી મ સા ની વિદ્વાન શિષ્યમંડળીમા આ ગ્રંથના કર્તા પૂ મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયસાગરજી મ સા એક ચમકતા તારલા છે તેઓશ્રીની વિદ્યમાનતા વિક્રમની સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા અને સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમા તેઓના ગુરુદેવશ્રીની ઉપરિચિતિ અને તેઓશ્રી રચિત ગ્રંથો દ્વારા જાણી શકાય છે તેઓશ્રીનું જીવનચરિત્ર એટલે જન્મમથળ માતાપિતા, શિષ્યાદિ પરિવાર અગે મથાપ્રાપ્ત વિગતો અનુવાદકે તેમની પ્રસ્તાવનામા આપી છે. તેઓશ્રીએ રચેલ ગ્રંથો નીચે મુજબ છે

(૧) ભોજવ્યાકરણમ્ (૨) વિદ્વચ્ચિતામણિ (૩) અનેકાર્થનામમાલા (૪) હિ ગુલપ્રકરણમ્, (૫) શ્રીવિધિ પદ્મ (અચલ)ગચ્છ બૃહમદ્વાવલિ, (૬) કલ્યાણસાગરસૂરિ ગુરુસ્તુતિ, (૭) પ્રકીર્ણ સ્તવનો આથી અનેકાર્થનામમાલા (૩) હિન્દીમા અને ન ૫-૬ વાળી કૃતિઓ ગુજરાતી તેમજ આઝીની સસ્કૃતમા છે

તેઓશ્રી સસ્કૃતના પ્રકાડ વિદ્વાન હતા તેઓશ્રી વ્યાકરણાદિશાસ્ત્રોના તલસ્પર્શી જ્ઞાતા હતા તથા મહાન ઉપદેશક હતા એ તેઓશ્રીના ગ્રંથો દ્વારા જાણી શકાય છે તેઓશ્રીએ અન્ય ગ્રંથો પણ રચ્યા હશે.

તેઓશ્રી આચાર્ય(સરિ)પદ્મધરક હતા એ નોધ તેઓએ રચેલ વિદ્વચ્ચિતામણિગ્રંથની પ્રશસ્તિથી જાણી શકાય છે.

તેમાં શિષ્યો વરાચાર્ય સૂરિવિનયસાગરે

અન્ય પદ્માવલિ આદિ ગ્રંથોમા આ ઉલ્લેખ ન હોઈ આ વિગત મહત્વની બની રહે છે

કચ્છના રાજા અને રાજકુવર સાથે સમાગમ

પૂ મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજી મ સા રચિત આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમા પોતાના ગુરુદેવ પૂ આ શ્રીકલ્યાણસાગરસૂરિજી મ.સા માટે સમગ્રનૃપચિત્તવિનોદકારી આવુ વિશેષણ વાપરે છે કચ્છના મહારાજો ભારમલ્લ (પ્રથમ) જામનગર (નવાનગર) ના રાજા લાખા વિ રાજાઓ શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિના સમાગમમા આવ્યા હતા આ વાત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે પૂ મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયસાગરજીએ કચ્છના મહારાજો ભારમલ્લ (પ્રથમ)ના રાજકુવર ભોજ માટે આ વ્યાકરણગ્રંથ રચેલ છે આ ઉલ્લેખ આ ભોજવ્યાકરણની પ્રશસ્તિમા ગ્રંથકાર પોતેજ કરે છે આથી તેઓ સાથે રાજો ભારમલ્લ (પ્રથમ) નો સમાગમ પરિચય પણ અવશ્ય માની શકાય રાજકુવર ભોજની તુષ્ટિ માટે આ ગ્રંથ રચાયેલ હોઈ ગ્રંથકારે પ્રથમ મગલાચરણ પણ દિવ્યર્થક રચેલ છે તે ગ્રંથ સાથે રાજકુવરનું નામ જોડી દીધેલ છે

ભોજવ્યાકરણ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિ અગે

ભોજવ્યાકરણ નામક આ ગ્રંથ મહાન ક્રિયોદ્ધારક પરમત્યાગી, કચ્છહાલાન્ટેગોદ્ધારક, અચલગચ્છાધિપતિ પ પૂ અ આચાર્ય ભગવત શ્રી ગૌતમસાગરસૂરીશ્વરજી મ સા ની પ્રેરણા અને અથાગ પ્રયત્નોથી આજથી ૬૫ વર્ષો પહેલા એટલે કે વિ સ ૧૯૭૫મા સર્વપ્રથમ પ્રતાકરે પ્રકાશિત થયેલ જેને પ્રાચીન હસ્તપ્રતના આધારે પ હરિગિ કચ્છ શાસ્ત્રીએ ઉપરોક્ત પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી સ પાઠિત કરેલ છે તે સમયમા મુદ્રણકાર્ય અને એના ખર્ચની વ્યવસ્થા વિગેરે ખૂબજ કપટુ હતુ તે વખતના આર્થિક સહયોગ મુજબ પ્રાય ૨૫૦ નકનોમા આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયેલ જે મોટે ભાગે કચ્છના જૈન લ ડારોમા સુરભાની નિષ્ઠિએ એક એક પ્રત ભેટ મોકલવા ઉપે મોકલી દેવાયેલ હોય એમ લાગે છે કચ્છ બહારના જામનગર, માડલ, મુબઈ વિ ના અચલગચ્છ જૈન સંઘોના અમુક જ્ઞાન લ ડારોમા પણ મોકલી અપાયેલ

સંસ્કૃત અધ્યયન પ્રત્યે ઉદાસીનતા અને ગુર્જર સાહિત્ય

વિક્રમના સત્તરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમા અને બહુધા અઠારમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમા આ ગ્રંથ રચાયેલ છે આ સમયમા અચલગચ્છીય શ્રમણો (કલ્યાણસાગરસૂરિ, અમરસાગરસૂરિની અમુક રચનાઓ સિવાય) દ્વારા મોટેભાગે સંસ્કૃતમા રચાયેલ સાહિત્ય જોવા મળતુ નથી, સંસ્કૃતમિત્ર ગુજરાતી તથા તત્કાલીન (પ્રાચીન) ગુજરાતીમા રચાયેલ રાસો-ચરિત્રો-ચોઢાળીયા-રતવનો અને સળંગચો રચાયેલ અને લખાયેલ જોવા મળે છે એ સમયના શ્રમણોએ સંસ્કૃતના અધ્યયન-અધ્યાપનાદિ અંગે ઉદાસીનતા બતાવેલ છે આ સ્થિતિ હોવાના કારણે ભોજવ્યાકરણની હસ્તપ્રતો જ્ઞાનભંડારોમા એક-બે પ્રતો રૂપે ભાગ્યેજ દર્શન થાય છે તે પ્રતો પણ સુવાચ્ય નથી પૂ મહો વિનયસાગરજી આ કૃતિની જેમ બીજી ત્રણ કૃતિઓની પણ એથી પણ શોચનીય સ્થિતિ સર્ગર્ષ છે

કર્તાની અન્ય ત્રણ કૃતિઓની સ્થિતિ

મહો વિનયસાગરજી મ સા રચિત (૧) વિધિપદ્યગચ્છીય બ્રહ્મપદ્યાવલિ (૨) વિદ્વચ્ચિંતામણિ (૩) અનેકાર્થનામમાલા આ ત્રણે કૃતિઓની વિરલ જીર્ણપ્રતો ખૂબજ મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થયેલી છે

ચારેક વર્ષો પહેલા ઉક્ત પદ્યાવલિની પ્રાય પ્રથમાદર્શ દુર્લભ જીર્ણ હસ્તપ્રતની સર્વપ્રથમ ઉપલબ્ધિ શ્રી કચ્છી વીણા ઓશવાળ દેરાવાસી જૈન જાતિ મહાજન (મુબઈ) ના શ્રી આદીશ્વર જૈન દેગસર (ભાતબજાર મુબઈ ૯) ના જ્ઞાનભંડારની કુટકર પત્રોની પોથીમાથી થઈ હતી આ પદ્યાવલિ અંગે અગાઉ કોઈપણ ગ્રંથો ઉલ્લેખ મળેલ નથી તેમજ આ પદ્યાવલિના આધારેજ મહાન ક્રિયોદ્ધારક, ઉગ્રતપસ્વી, અચલ (વિધિપદ્ય) ગચ્છ પ્રવર્તક પૂ આચાર્ય ભગવંત શ્રી આર્યરક્ષિતસૂરીશ્વરજી મ સા (જન્મ સ ૧૧૩૬ સ્વર્ગ સ. ૧૨૩૬) ન જન્મતિથિ, દીક્ષાતિથિ આદિ અનેક વિગતો અચલગચ્છના ઇતિહાસ માટે ખૂબજ મહત્વની ઉપલબ્ધિરૂપ પુરવા થયેલ છે આ પદ્યાવલિ સંસ્કૃતપદ્યબદ્ધ છે અને ખૂબજ મહત્વની છે આ કૃતિની બીજી પ્રતો ગોધવી આવરયક :

* પ્રસ્તુત પ્રકાશનની વિચારણા અને પ્રગતિ

શ્રીભોજવ્યાકરણની પ્રથમ આવૃત્તિની છપાઈ સામન્ય જિજ્ઞાસુઓને અધ્યયન માટે સુગમતા થાય પદ્ધતિની નહી હોઈ તથા સળગ છપાઈ હોઈ હાથમા લીધા પછી જલદી ગખી દેવાનું મન થાય એ પદ્ધતિ પ્રકાશન હોઈ તથા પ્રતાકારરૂપ છુટા છુટા પાના હોઈ જે પાના પવનમા થોડા પબ ઉડે કે થોડી ઈજા પોચે પાનાના પ્રાય. બે ટુકડા થઈને રહે (જેકે પચામેક વર્ષો પહેલા છપાયેલ પુસ્તકોના પાના આ રીતે કાટી જવા કે જીર્ણ થવાની સંભાવના છે જ) આમ આ વ્યાકરણ ગ્રંથથી ઘણા જિજ્ઞાસુઓ, વિદ્વાનો અને સંશોધનપ્રેમીં વચિન રહ્યા છે

જ્ઞાનભંડારોમા કે સૂચીપત્રોમા જ્યારે આ ગ્રંથનું નામ જોવામા આવે ત્યારે જાણે એક જ્ઞાતને ક અનુભવાય મનમા થાય કે “પૂર્વના મહાપુરુષે કરેલી ગચ્છનાં ૩૫ આ મહેનતથી મૌ ક્યારે પન્નિચિત થશે ?” = કૃતિનું પદ્ધતિસરનું પ્રકાશન જરૂરી છે” એમ લાગ્યા કરતુ

એકલા ઉપરોક્ત ભ તબજરના દેરાસરના જ્ઞાનભંડારમાથી ભોજવ્યાકરણની મુદ્રિત પ્રત સંશોધન અ વ્યવચિત મુદ્રણના આશયથીજ કઠાવી પણ શ્રીકલ્યાણસાગરસૂરિકૃત લિંગનિર્ણયગ્રંથ, શ્રીઅર્ય કલ્યાણ-ગૌતમસ્મૃતિગ્રંથ વિ કાર્યોના કારણે આ પ્રત એમ જ પડી અ તે બધા સંયોગો એકત્રિત થાય ત્યારે જ કોઈ કાર્ય નિબંધ થાય આ ગ્રંથ માટે પણ આવું થયું

સ ૨૦૩૯નું અમારું ચાતુર્માસ લાલવાડી-ધર્મપુરીમા હતું ત્યારે વડોદરામા ચાતુર્માસ રહેલા અચલ ગચ્છીય વિદ્વાની સાધ્વી શ્રી ચારુલતાશ્રીજીના શિષ્યા સાધ્વીશ્રી તત્ત્વપ્રજ્ઞાશ્રીજીએ જણાવ્યું કે હો શ્રી જયદેવ અરુણો

જાનીએ “સસ્કૃત અનુવાદનું કોઈ કાર્ય હોય તો કરી આપીશ” એમ જણાવેલ અલ્પ દિવસો બાદ શ્રીવડોદરા કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘના ઉત્સાહી પ્રમુખ શ્રી વિશનજી સુદરજી ગડા કચ્છખાડાવાલા પણ લાલવાડી-ધર્મપુરી આવી મલ્યા એમની સાથે પ્રાચીન સાહિત્યોદ્ધાર, આ ગ્રંથ તથા ડો. જાનીની સહલાવના વિ અગે વાતો થઈ જેથી મેં તરતજ પૂ. ગુરુદેવની આજ્ઞાથી ભોજવ્યાકરણની મુદ્રિતપ્રત, વિદ્વન્નિયતામણિની હસ્તપ્રત વિ. સાહિત્ય આપ્યું ડાં જાની પણ ભોજવ્યાકરણ વિ સાહિત્ય મલ્યા બાદ તે જોષ આનંદિત થઈ ઉઠ્યા પોતાને આ સુદર જ્ઞાનભકિતનું કાર્ય મલ્યું જેથી તેઓએ હર્ષોદ્ગાર લખ્યા અને તેઓએ સૂચના પ્રમાણે અનુવાદાદિ કાર્ય પ્રારંભ્યુ તે જોવા પણ મોકલી આપ્યું દરમ્યાનમાં શ્રી વડોદરા કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘે પણ આ ગ્રંથના ઉદ્ધારનો સંપૂર્ણ લાભ પોતાના જ્ઞાનખાતામાથી લેવાનો નિર્ણય કર્યો ગ્રંથના અનુવાદાદિ અગે વિશેષ સમજ મેળવવા ડાં જાની આતુર્માસ બાદ અચલગચ્છીય જિનાલય-ઉપાશ્રયના ભૂમિપૂજ-શિલારોપણ આદિના મહોત્સવ દરમ્યાન વડોદરા (મુબઈ) મુકામે રૂબરૂ મલ્યા એમની સાથે વાતચીત કરવાથી ખૂબજ આનંદ થયો ‘વિદ્વન્તા સાથે નિરભિમાનતા’ આદિ લાગ્યે જ જોવા મળે તેવા ગુણો અને આધ્યાત્મિક વિચારોથી પ્રભાવિત થયો.

શ્રી મુબઈથી શિખરજીતીર્થના જારી પાળતો સંઘ

સ ૨૦૪૦ના માગસર સુદ ૧૧ ગુરુવાર (મૌન એકાદશી) ના શુભ દિવસે મુબઈ લાલવાડી (ધર્મપુરી) થી સમ્મેત શિખરજી મહાતીર્થ જારી પાળતા ઐતિહાસિક પદયાત્રા જૈન મહાસંઘ (સાધુ સાધ્વીજીઓ ૬૪, યાત્રિકો ૧૦૦૦, સ્ટાફ-મહેમાનો વિ. ૫૦૦) નું પચાસહજારની વિરાટ જનમેદનીની વિદાયગીરી સાથે મગલ પ્રયાણ થયું. જેમાં પૂ. અનંતોપકારી ગચ્છાધિપતિ ગુરુદેવશ્રી સાથે અમો પણ જોડાયેલા રોજના અવિરત વિહારો અને પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે ઠીક ઠીક સમયાભાવ પ્રવર્તવા લાગ્યો દરમ્યાનમાં અગાઉથી કરાયેલા નિર્ણય મુજબ ડાં જયદેવ અરુણોદય જાની પણ અનુવાદ કરેલ મેટર મોકલવા લાગ્યા પ્રેસમાં જલ્દીથી મુદ્રણકાર્ય શરૂ થવાનું હોઈ મારે પણ ઉતાવળથી નિરીક્ષણ કરી મેટર પાછી મોકલવાની રહેતી સં ૨૦૪૦ના ચૈત્રવદ ૧૧ ગુરુવાર ઉપરોક્ત પદયાત્રા મહાસંઘ મુબઈ, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ, અને બિહારના પ્રદેશોમાથી પસાર થઈ હજારો જૈન-જૈનેતરોના હૃદયમાં જૈનશાસનનો અનુરાગ જન્માવતો શ્રી સમ્મેતશિખરજી મહાતીર્થની ગોદમાં આવી ગયો અહીં તીર્થયાત્રા, ત્રણ ઠીકાઓ, સંઘમાળ, પૂ. ગચ્છાધિપતિશ્રી ગુરુદેવને બિહારના રાજ્યપાલ દ્વારા “ભારત દિવાકર” નું મદ બિરુદ પ્રદાન, માતૃશ્રી પુનર્ધ્યાષ્ટ જે. સાવલા બી શસાવાલા અચલગચ્છ જૈનધર્મશાળાના પ્રાગણમાં ત્રણ પ્રભુજીનો પ્રવેશમહોત્સવ તથા શ્રી અરિહંત ઐમુખજી વીશ જિનાલય મહાતીર્થના મુખ્યજિનાલયનું ભૂમિપૂજન, ખાતમુહૂર્ત, શિલારોપણ અને તીર્થની ૧૦૮ યાત્રાનો પ્રારંભ વિ અનેકવિધ શાસનપ્રભાવક કાર્યો સંપન્ન થયા. કાર્યક્રમે વખતે જ આ ગ્રંથના જાહેર ઉદ્ધાટનનો પ્રસંગ રાખવાનો હતો પણ પ્રેસવિલંબના કારણે તે શક્ય ન બન્યું.

આમ છતાં અલ્પગાળામાં આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થાય છે જેથી આનંદ થાય છે.

આ લખુ છું ત્યારે આ ગ્રંથ અને આ નિવેદનને વધુ ન્યાય આપવા યોગ્ય સાહિત્ય મારી પાસે હાજર નથી જેથી આ નિવેદન અહીં જ સમાપ્ત કરું છું પ્રાચીન ગ્રંથોધ્ધારની પ્રતિમા ? મારા અનંતોપકારી અચલગચ્છાધિપતિ પૂ. ગુરુદેવશ્રીની અસીમ કૃપા અવિરત કામ કરી રહી છે.

આ ગ્રંથના અનુવાદક અંગે

ડાં જયદેવ જાનીએ અનુવાદ, ટપ્પણો, પરિશિષ્ટો વિ તૈયાર કરી આ ગ્રંથના સંશોધન-સંપાદન કરીને ખૂબજ સરળ અને લોકલોચ્ય બનાવેલ છે.

“ વિદ્વાનેવ વિજ્ઞનાતિ વિદ્વજ્જનપરિશ્રમમ્ ।
 ન હિ વન્ધ્યા વિજ્ઞનાતિ ગુર્વા પ્રસવવેદનામ્ ॥ ”

ડો. જાની પાસે હજી પણ વધુ સાહિત્યના સપાદનો-અનુવાદોની આશા રાખવી અસ્થાને નથી

શ્રી વડોદરા કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘ

શ્રી વડોદરા કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘે આ ગ્રંથના પ્રકાશનનો સંપૂર્ણ લાભ લઈ જાનભક્તિનો અનુ-
મોદનીય લ્હાવો લીધેલ છે

આ સંઘની શરૂઆત અને સ્થાપનારૂપ પાયાના કાર્યથી જ આ સંઘ સાથે સદ્ભાવથી અમો જોડાએલા
છીએ પૂ. ગચ્છાધિપતિ ગુરુદેવશ્રીની આજ્ઞાથી શ્રી કચ્છ શત્રુજય મહાતીર્થના જ'રી પાળતા સંઘ બાદ એટલે સ
૨૦૩૨ માં પાલિતાણુથી મુખર્ષ તરફના વિહારો દરમ્યાન વડોદરામાં એ દિવસોની સ્થિરતા કરેલ ત્યારે મારી સાથે
મારા ગુરુબધુ મુનિરાજ મહાભદ્રસાગરજી, મુનિશ્રી પૂર્ણભદ્રસાગરજી, મુનિશ્રી પુણ્યોદયસાગરજી પણ હતા વડોદરામાં
સંઘની સ્થાપનાના માર્ગદર્શન સાથે ઉપાશ્રયનું નિર્માણ ન થાય ત્યાં સુધી અમોએ અમુક પ્રતિજ્ઞાઓ
(યા-ધી-મીઠાઈત્યાગ વિ) પણ આ સંઘના અમુક શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને આપેલ. જેના પરિણામે શ્રી વડોદરા
કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘની સ્થાપના થયા બાદ ઉપાશ્રય કરવા અગે વિચારોએ વેગ પકડયો. યોગાનુયોગ ખીજે
જ વરસે સ ૨૦૩૩માં પૂ. અચલગચ્છાધિપતિ ગુરુદેવશ્રી કચ્છથી મુખર્ષના વિહારોમાં વડોદરા પધાર્યા તે
આ સંઘની પ્રગતિને પાખો આવી તે પૂ. અચલગચ્છાધિપતિશ્રીની પ્રબલ પ્રેરણા અને માર્ગદર્શનથી વિશાળ
અચલગચ્છસવન અને ઉપાશ્રય નિર્મિત કરવા આ સંઘ લાગ્યશાળી બની શક્યો આ સંઘે અનેકવિધ ધર્મની
ઉત્તરિના કાર્યો કરવા સહ આ ગ્રંથોદ્ધારનો લાભ લીધેલ છે જે અનુમોદનીય છે

શ્રી વડોદરા કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘની જેમ ખીજ સંઘો પણ પોતા હસ્તકની જ્ઞાનખાતાની રકમો-
માથી આવા પ્રાચીન અને વ્યવસ્થિત પ્રકાશન માગતા ગ્રંથોના ઉદ્ધારના કાર્યમાં અર્થિક સહકાર અપાગે તો આવા
અનેક ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવી સકલ શ્રી ચતુર્વિધ સંઘ માટે પ્રેરણારૂપ બની રહેશે

જિનાજા વિરુદ્ધ કયા પણ કશું લખાયું હોય તે બદલ હાર્દિક ક્ષમાપના ।

સવત ૨૦૪૦

જેઠ સુદ-૩ શનિવાર

શ્રી સમ્મેતશિખરજી મહાતીર્થ,
કચ્છી ભવન, મધુવન (ગિહાર).

લિ.

ગુરુપાદપદ્મભ્રમર
મુનિ કલાપ્રભસાગર

ઉપોદ્ધાત

[આ ઉપોદ્ધાતની વિગતો આ ગ્રંથમાં અપાયેલ 'સ પાઠ્ય નિવેદન'ના અનુસંધાનમાં વાચવા ખાસ લક્ષ્ય છે.]

સારસ્વત વ્યાકરણના રચયિતા

સારસ્વત વ્યાકરણના કર્તા તરીકે અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યનું (સ. ૧૩૦૦) નામ પ્રસિદ્ધ છે પણ હકીકતમાં તેઓ આ વ્યાકરણની પ્રક્રિયાને સરળ કરનાર છે. આ વ્યાકરણના પુસ્કર્તા નરેન્દ્રાચાર્ય છે જ્યારે અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્યે તે કોષકે રચેલા સારસ્વતીસૂત્રોની પ્રક્રિયા રચી છે.

આ સારસ્વત વ્યાકરણ પ્રત્યે જૈનોની અભિરુચિ જૈનોએ રચેલ વીસેક ટીકા ગ્રંથો દ્વારા પ્રગટ થાય છે જે અંગે પ્રો. હીરાલાલ રસિકલાલ કાપડીયા દ્વારા લિખિત જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ખ ૩-૧ દૃષ્ટવ્ય છે.

ગ્રંથકાર પૂ. મહોપાધ્યાયશ્રીનો પરિચય

પાણિનીયફણિભાષિતાદિષુ, ગ્રંથરાગિણુ મહોપયોગમાક્
તર્કતીક્ષ્ણમાત્તરુક્તમાપ્રણિલેખ્યવર્ણવિનયોદધિમુનિ . ॥૨૯॥

આપણે આગળ જ્ઞેઈ ગયા કે ગ્રંથકર્તાના જન્મસ્થળાદિ અંગે વિશેષ વર્ણનો-ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થતા નથી પણ તેઓની વિદ્વતા અને શ્રેષ્ઠતા અંગે વાચક દેવસાગરજી ગણિવર્યે સ. ૧૬૭૭ લગભગમાં પૂ. આ શ્રી કલ્યાણસાગર સૂરિજીને ખલાતથી ભૂજ લખેલા સંસ્કૃતપદાત્મક પત્રમાં પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયસાગરજી મ સા માટે ઉપરોક્ત પદમાં વર્ણન કર્યું છે આટલો ઉલ્લેખ પણ ગ્રંથકર્તા પ્રત્યે અપાર બહુમાન જન્માવી જાય છે.

'પાણિનીય આચાર્ય અને પતંજલિના રચેલા વ્યાકરણ તથા પદ્યબ્ધ લોજવ્યાકરણાદિ વ્યાકરણશાસ્ત્રો ગ્રંથરાશિ વિશે મહોપયોગી તથા તર્કશાસ્ત્રમાં કુશાગ્રબુદ્ધિવાળા, ઉત્તમ પુરૂષોમાં અગ્રેસર અને પ્રશ સાપાત્ર એવા મુનિ વિનયસાગરજી છે "

ગુરૂદેવના પ્રીતિપાત્ર

શ્રી કલ્યાણસાગર સૂરિજીના વિદ્વાન શિષ્યમ ડળમાં મહો વિનયસાગરજી નું ગૌરવપૂર્ણ અપ્રતિમ સ્થાન હવું કન્ઠનાયક શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજીએ પોતાના શિષ્ય વિનયસાગરજી માટે લિગનિર્ણય-મિત્રલિગ નિર્ણય (કે મિત્રલિંગકોશ) નામક વ્યાકરણના એક અગભૂત ગ્રંથ સંસ્કૃત પદમાં રચ્યો. લિગનિર્ણય ગ્રંથ (વિવરણાત્મક) શ્રી આચાર્ય જય કલ્યાણ કેન્દ્ર ટ્રસ્ટ તરફથી પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે.

કન્ઠના રાજ સાથે કલ્યાણસાગરસૂરિનો સમાગમ :

પૂ. મહો વિનયસાગરજીએ લોજવ્યાકરણની પ્રશસ્તિમાં પૂ. આ શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજી માટે "સમગ્ર નૃપતિચિત્તવિનોદકારી" આવી ઉલ્લેખ કર્યો છે તે યથાર્થ છે કન્ઠના રાજ ભારમલ્લ (પ્રથમ) અને આ સૂરિજીનો પ્રથમ સમાગમ ક્યારે થયો એ સ્પષ્ટ જાણી શકાતું નથી પણ રાજ ભારમલ્લે સ. ૧૬૪૨ થી ૧૬૮૮ સુધી કન્ઠ પર શાસન કર્યું જ્યારે શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ સ. ૧૬૪૯માં 'સૂરિપદ' ધારક બન્યા. આચાર્યપદારૂઢ થયા અને તરતજ પોતાના ગુરૂદેવ પૂ. આ શ્રી ધર્મભૂતિસૂરિજીની આજ્ઞાથી પોતાના શિષ્યો સાથે ગુરૂથી લિખિત ગ્રંથ કન્ઠ પધાર્યા હતા. સં. ૧૬૫૪ માં તેઓ ભૂજમાં ચાતુર્માસ રહ્યા ત્યારે બંનેનો પરિચય થયો હશે પદાવલિમાં બંનેના સમાગમ અંગે નિમ્ન પ્રસંગ છે.

લોજવ્યાકરણમ્ ગ્રંથ અંગે

મહારાવ 'વા' ના રોગથી પીડિત હતો ઘણા ઉપચારો કરાવ્યા છતાં દર્દ ન મટ્યો. એ વખતે શ્રી કલ્યાણ-

માગરસૂરિજી ભૂજમા ચાતુર્માસ હતા તેમને મહાપ્રલાવક જાણીને રાજ્યએ પોતાની પાસે તેડાવ્યા. અને પોતાના દર્દની વ્યથા રજૂ કરી સૂરિજીએ ધર્મપ્રલાવનાથે મત્રબજે રાજનો રોગ દૂર કર્યો જેથી હર્ષિત થઈ રાજ્યએ ગુરુને ચરણે એક હજાર મુદ્રિકાઓ નહી રાણીઓએ મોતીયી વધાવ્યા નિરપૃહી ગુરુએ ધનનો અસ્વીકાર કર્યો જેથી રાજ્યએ ગુરુની અને જૈન સિદ્ધાંતોની પ્રસંશા કરી અને ગુરુને કોઈ કાર્ય ફરમાવાતુ કહ્યુ સૂરિજીએ રાજ્યને જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા. જેના પ્રભાવે પ્રતિબોધ પામી રાજ્યએ માસાહારનો ત્યાગ કર્યો પર્વાધિરાજ પર્યુપણપર્વમા પોતાના રાજ્યમા આઠ દિવસ સુધી અમારી પડહની ઉદ્દ્યોષણા કરાવી અને ભૂજનગરમા રાજ્યએ “રાજવિહાર” નામક શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનો જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો સૂરિજી રાજમહેલમા જે પાટ પર બેઠા હતા તે ગુરુપાટ જાણી તે પર અન્ય કોઈ ન બેમે એ હેતુથી તેને ઉપાશ્રયે મોકલી આપ્યો આ પાટ હજુ પણ ભુજના અચલગચ્છીય ઉપાશ્રયમા મોજૂદ છે

ભૂજના એક પ્રાચીન કવિત્તદ્વારા શ્રીકલ્યાણસાગરસૂરિ અને રાજના વિશિષ્ટ સમાગમ વિશે જાણી શકાય છે અને સૂરિજીના ભુજનગર પ્રવેશ વખતે રાજ્ય તરફથી થયેલ ઐતિહાસિક સામૈયાની ઝાખી થાય છે

(૫) કવિત્ત

પચ્છમ દેશમે કચ્છ નરેશ, ભૂપતિ ભારમલ બોલાયે,
લખે ફરમાન દીયે બહુમાન, વ દનકું સખ કુ વર ચડાયે,
ગુગરી ધંટનાદત શોભિત સિદુર આગે ચલાયે,
કહે મુનિ થાનજુ એસે ગમ ડમે ભૂજમે સૂરિ કલ્યાણજુ આયે
સોનેકી પખાર, સોનેકી તેવર એસી તુર ગમે બહોત બનાઈ,
બેરી મૃદગ દામદુર દમ નકીયત ફેર નિશાન બજાઈ.
મલી સૌનાર સજી શણગાર, સોને મોતિકુ ગુરુરાજ વધાયે,
કહે મુનિ થાનજુ એસે ગમ ડમે ભૂજમે સૂરિ કલ્યાણજુ આયે,
ગુરુ ભેટન તખ સેન ચલી સખ બહુત પીતાખર જાયે
ચિહું દિશિ વિશાલ સોહનકી માલા, જપુ એસો દાન ગણીજન પાયે.
ભલે ભલે ભેદસેં કીની જુગતિ, સૂરિ શિરેમણિ કે ગુન ગાયે,
કહે મુનિ થાનજુ એસે ગમ ડમે ભૂજમે સૂરિ કલ્યાણજુ આયે.”

આ કવિત્ત ૫ ધર્મસાગરજી મ સા. સ પાદિત મોટી પદાવલિ ભાપાતર ભુકમા પ્રસિદ્ધ કરાયેલ છે. અન્ય એક પદાવલિથી જાણી શકાય છે કે શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિના વિજય રાજ્યમા પ્રથમ એમના શિષ્ય કચ્છ પધારેલા જેમણે મહાગવને પ્રતિબોધ આપેલ ત્યારબાદ રાજ ભારમલે શી કલ્યાણસાગરસૂરિજીને અન્ય દેશથી હૂનો મોકલી તેડાવ્યાહતા અન્ય એક પદાવલિમા એવો નિર્દેશ એવો છે કે કચ્છમા જૈન સાધુનો પ્રવેશ નિષેધ હતો, જે કલ્યાણસાગર-સૂરિના મત્રપ્રલાવથી કચ્છના રાજનો અસાધ્ય વા'નો રોગ દૂર થવાથી ચમત્કૃત થયેલા રાજના સદ્ભાવથી કચ્છમા જૈન સાધુઓનો વિહાર મુલલ બની શક્યો પૂ આચાર્ય શ્રીકલ્યાણસાગરસૂરિ વિગેરેના કચ્છના વિહારો દરમ્યાન જિનાલય-નિર્માણ, દીક્ષાસ્વીકાર, વ્રતસ્વીકાર, ગ્રથલેખન વિ અનેકવિધિ શાસનપ્રલાવક કાર્યો સંપન્ન થયા

કચ્છના રાજ ભારમલજીના કુવર ભોજરાજજી પણ શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ અને મહોપાધ્યાય શ્રી વિનય-સાગરજીના પરમભક્ત હતા. ૫ મહો શ્રીવિનયસાગરજીએ કુવર ભોજરાજની માગણીથી તેની તૃષ્ટિ માટે સંસ્કૃતમા બોજવ્યાકરણ પદ્યમા રચ્યુ ગ્રથ પ્રસ્તિમા કવિ જણાવે છે કે પૂ આ શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજીની આજ્ઞાથી આ ગ્રંથ રચેલ છે.

(૬) ભોજવ્યાકરણના રચનાકાળ અને ગ્રંથપ્રમાણ

કચ્છના રાજ મહાગવ ભારમલજી બાદ તેના સ્થાને તેમના કુવર ભોજરાજજી આવ્યા. ભોજરાજજીનો

રાજ્યકાળ સં. ૧૬૮૮ થી ૧૭૦૧ સુધીનો છે. જેથી એ અરસામા 'ભોજવ્યાકરણમ્' રચાયો હોવાનું માની શકાય છે. પ્રો. હી. ર. કાપડિયા જૈન સસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ (ખંડ-૧ પૃ. ૨૭૪) માં આ વ્યાકરણ ગ્રંથને સ ૧૬૬૫ લગભગમા રચાયો હોવાનું માને છે જે વિચારણીય છે જ્યારે આ વ્યાકરણની પ્રશસ્તિમાં જણાવાયું છે કે ભોજરાજ રાજ્ય કરે છે. આથી નિર્ણય થાય છે કે આ ગ્રંથ ભોજરાજના રાજ્યકાળ દરમ્યાન રચાયો છે આ વ્યાકરણગ્રંથની એક હસ્તલિખિત પ્રત સ ૧૭૬ ની પ્રાપ્ત થાય છે

ભોજવ્યાકરણ આખો ગ્રંથ ૨૦૨૮ શ્લોક પ્રમાણનો છે તેના ત્રણ વિભાગ પાડવામા આવ્યા છે પ્રત્યેક વિભાગમા અનુક્રમે ૮૦૦, ૧૦૭૮ અને ૨૫૦ શ્લોકો છે. લગભગ પદો અનુષ્ટુપ છ દ્વા છે.

પ્રથમ વિભાગની શરૂઆત લોકેશને પ્રણામ કરીને કરાયેલ છે. જે શ્રીતીર્થંકર પ્રભુના વિશેષણ તરીકે વટી શકે છે ખીજા શ્લોકમા સરસ્વતી દેવીએ સંજ્ઞા સૂત્રો રચ્યા છે. એમ જણાવાયુ છે ત્રીજા શ્લોકમા "અ-ઇ-ઉ-ઋ-ૃ સમાના . થી ક્રાર્ઠ છે. આ રીતે આ ગ્રંથ આ સારસ્વત વ્યાકરણના સૂત્રોનું પદ્ય શ્લોકાત્મક વૃત્તિરૂપ છે. એ નિર્ણય થાય છે

સારસ્વત વ્યાકરણના દરેક સૂત્રોને સુંદર રીતે પદ્યોમા વણી લેવાયા છે. કવિ પોતેજ પદ્ય ૨૪૪માં જણાવે છે કે "સરોવરમા કમળો જેમ ભમતા ભ્રમરોની પંક્તિમા શોભે છે તેમ શ્લોકાન્તર્ગત સૂત્રો પદ્યોની શ્રેણીમાં શોભે છે." કવિએ કેટલાક પ્રયોગો પાણિનીય" વ્યાકરણના અધારે પણ આપ્યા છે

આ ગ્રંથના ખીજા વિભાગમાં ધાતુપ્રત્યયોનો અધિકાર છે. અને ત્યાંની વૃત્તિ છે. ત્રીજા વિભાગમાં વ્યાકરણના અન્ય અધિકારોએને ગૂંથી લેવાયા છે

પૂ. મહોપાધ્યાયશ્રીની અન્ય કૃતિઓ : બિદ્વિચિંતામણિ, અપરનામ વૃધ્ધચિંતામણિ' નામક સંસ્કૃતપદ્યાત્મક કૃતિ સારસ્વત વ્યાકરણના મૂળસૂત્રોની ગૂંથણીરૂપ છે. લઘુ છતાં વ્યાકરણના જિજ્ઞાસુઓ માટે જલ્દી કંઠસ્થ થઈ થઈ શકે તેવી સુદર કૃતિ છે આ કૃતિની ખે જીર્ણ હસ્તપ્રતો કચ્છના એક જ્ઞાનભંડારમાથી મળી આવી હતી. જેનો અહીં ઉપયોગ કરાયો છે ઘણા પ્રાચીન ભંડારોમાં તપાસ કરાવવા છતાં આ કૃતિની અન્ય પ્રતો ઉપલબ્ધ થઈ શકી નથી

આ લઘુકૃતિને અંતે કવિ પોતાને :“સુરિવિનયસાગરૌ :” તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. તે મહત્વનો છે.

સ ૧૭૧૭માં આસો સુદ-૧૩ ગુરૂવારે ગ્રંથકારના ગુરૂવર્ષ પૂ આ શ્રીકલ્યાણસાગરસૂરીશ્વરજી મ સા. કચ્છ ભૂજનગરમાં કાળધર્મ પામ્યા

ત્યારબાદ મહો. વિનયસાગરજી સૂરિપદધારક બન્યા હશે એમ અનુમાન થઈ શકે છે. એટલે બિદ્વિચિંતામણિ ગ્રંથ એ સં ૧૭૧૭ પછીની રચના હોઈ શકે શુદ્ધ પાઠો માટે આ કૃતિની અન્ય પ્રાચીન પ્રતો પ્રાપ્ત થવી આવશ્યક છે.

સં. ૧૭૦૨ના કાર્તિક સુદ-૧૫ ગુરૂવારે મહો વિનયસાગરજીએ ‘અનેકાર્થનામમાલા’ અપરનામ અનેકાર્થ રત્નકોશમાં, નામક ૧૬૯ શ્લોકપ્રમાણની કૃતિની રચના કરી. આ કૃતિ હિન્દી-ગુર્જર મિશ્રિત છે. અને ત્રણ અધિકારમાં વિભક્ત છે આ અનેકાર્થનામમાલાની એક માત્ર વિરલ હસ્તલિખિત પ્રત પૂનાના ડો. ભાડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટના સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે સ ૨૦૩૨ ના આડમેર (રાજ) ના ચાતુર્માસ દરમ્યાન પૂનાની પ્રતના આધારે આ નકલ પ્રાપ્ત કરેલ જેનો અહીં ઉપયોગ કરાયેલ છે આ કૃતિની પણ અન્ય પ્રતો પ્રાપ્ત થવી જરૂરી છે

વિનયસાગરજી નામક ધણા મુનિવરો. ઇતિહાસને પાને નોંધાયા છે. કલ્યાણિકવસાગરજીના શિષ્ય ઉપાધ્યાય (વારાણસી) વિનયસાગરજી નામના એક મુનિવરે અચ્ચલગચ્છમાં ૨૦મી સદીમાં થઈ ગયા. તેમણે ‘વસંત’ નામક અનેક હિન્દી કવિત્તગીનો રચ્યા છે જે સોમયદ દ્વારા પ્રકાશિત વિધિપક્ષ અચ્ચલગચ્છીય પંચપ્રતિક્રમણ સૂત્રાણિ ગ્રંથમાં પૂ. દાદા શ્રી ગૌતમસાગરજી સૂરિશ્વરજી મ સાહેબે સંગ્રહીત કરી પ્રકાશિત કરાવ્યા છે

વસંત નામક કૃતિઓને શ્રી પાર્શ્વ આ ભોજવ્યાકરણના કર્તા મહો વિનયસાગરજી રચિત હોય એમ માને છે ‘વસંત’ ગીત નં-૬ માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે “ ઓગણીશ પાચ માસ સુની ૧ ચમી સોમવાર સુખકારી’ જગપદિ બંદિરમ વ મિલત બહુ ઐચ્છવહુઓ ઉદારી થાપના લાઈ મનોહારીજનન૪”

આ ઉલ્લેખશ્રી સિદ્ધ થાય છે કે આ ગ્રંથના ગ્રંથકાર સિવાયના ઉપા વિનયસાગરજીએ સ વત ૧૯૦૫ આસપાસમાં વસંત ગીતો રચ્યા

પૂ. મહો વિનયસાગરજી ની અન્ય બે કૃતિઓ

અમદાવાદના શ્રી લા દ સસ્કૃતિ વિદ્યા મંદિરના સંગ્રહની એક પ્રતથી જાણી શકાય છે કે પૂ મહો વિનયસાગરજી એ શ્રી ભક્તમાર સ્તોત્ર ના ચોથા ચરણને લઈ ત્રણ પાદ નૂતન રચી ‘શ્રી શાંતિ ભક્તમાર નામક મનોહર સ્તોત્રની રચના કરી સ્તોત્રની અને ગ્રંથની પ્રશસ્તિ આ મુજબ છે.

“શ્રી કલ્યાણનિર્મલગુરોશ્વરજીપ્રસાદ લક્ષ્મણસ્તવનપાદતુરીયામપ્તા ।
પાદત્રયેણ રચિત સ્તવન નવીન વિનયાધિ તેન મુનિના વિમલરચ શાંતે ।

સં ૧૯૨૧ વર્ષે માધવ ૮ શુક્રે લિ ગુરુજી રગ સાગરજી ગણિ તત,શિ. મુનિ કુતોસાગરગણિ તત મુનિદેવસાગર લિપીકૃત કોડાય મધ્યે ચાતુર્માસ (મુનિ શ્રી પુણ્ય વિજય છતા સગ્રહ ની પ્રત છે) આ કૃતિને પ્રો હિરાલાલ ર કાપડીયાએ " વિમલ " શાખાના એક મુનિ રચિત તરીકે સ પાઠિત કરેલ છે. આ શાંતિ લક્ષ્મીનામર ની અન્ય પ્રતો પ્રાપ્ત કરી કર્તા, અગે અને કૃતિ અંગે વિશેષ વિગતો પર પ્રકાશ પાડવો જરૂરી લાગે છે

પ્રતિષ્ઠાકલ્પ પત્ર

આ કૃતિ મહો વિનયસાગરજી એ રચી પોતાના ગુરુદેવ આં કલ્યાણસાગરસરિજી રચિત પ્રતિષ્ઠા કલ્પ ગ્રંથ ના આધારે તેમણે આ કૃતિ રચી આ ગ્રંથની એક પ્રત કચ્છના એક પ્રાચીન જ નભ ડારમા વિદ્યમાન છે જેના પત્ર ૩૧ છે અને નંબર ૨૦ (૨) છે વિશેષ માટે જુઓ આર્થ કલ્યાણ ગૌતમ સ્મૃતિ ગ્રંથ ભા ૨ પૃ ૩૮૯. આ પ્રત ની લિપિ બહુ પ્રાચીન નથી આ કૃતિની અન્ય પ્રતો પણ પ્રાપ્ત કરી જરૂરી છે વિવિધ વિષયો પરની નિપુણતા નક્કી થાય છે કર્તાએ અન્ય ગ્રંથો પણ રચ્યા હશે આયુર્વેદ સાર નામક કૃતિ ના લેખક વિનયસાગરસરિ વિજયગચ્છના છે

પૂ. મહો વિનયસાગરજી મ. સા. લિખિત સચિત્રસગ્રહણીસૂત્ર

મ ૧૬૭૮ ના આમે મુદ્ર ૧૧ તે ગુરુવારે કચ્છદેશના મુખ્ય શહેર ભૂજનગરમા મહો વિનયસાગરજી એ મુનિશ્રી રત્નનિધાન ના પઠનાથે સગ્રહણીસૂત્રની સચિત્ર પ્રત લખી જે પ્રતના ચિત્રો પ્રાચીન જૈનાચિત્ર ચિત્રકળાના પાઠિત્યમા ગૌરવભર્યું આન મેળવે છે (વિશેષ માટે જુઓ શ્રી આર્થ કલ્યાણ ગૌતમ સ્મૃતિ ગ્રંથ (ભાગ-૨, પૃ-૨૩૮)

ઉક્ત પ્રાચીન પ્રતની પ્રશસ્તિ આ પ્રમાણે છે

સર્વ ૧૬૭૮ શ્રી આશ્વિન્યગિતોગાવકપ્રતિમામિત્યા તિયો, દિવસગુરો શ્રીમકલદેશગુ ગોરહાર, કચ્છદેશે શ્રીમદ્ ભૂજનગરેં શ્રીમદન્નલગચ્છમુકુટોપમાન શ્રી મૂ શ્રી કલ્યાણસાગરમૂર્તિશ્રરાગ્મતેજામિ પં. શ્રીમત્ના વિગયસમુદ્રેણાલેખી ॥ શ્રી રત્નનિધાન પટનાથમ્ ।

આ પ્રત શ્રી સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ-અમદાવાદના સગ્રહણી વિદ્યમાન છે.

આ સગ્રહણી સૂત્રની પ્રતમા આઠ ચિત્રો આ પ્રમાણે છે - અ ગ્રંથના અંતિમ પત્રના ફોટા માટે જુઓ આર્થ-કલ્યાણ-ગૌતમ સ્મૃતિગ્રંથ ચિત્રવિભાગ, પૃ ૩૪

ચિત્ર ૧	પાનુ	૪	દ્યુલક્ષ્મીપતિ દેવો
" ૨	"	૭	દેવોના સાત સૈન્યો
" ૩	"	૯	મેઝ પર્વત
" ૪	"	૧૯	૭ લેખ્યાના સ્વરૂપો
" ૫	"	૨૨	લોક પુત્ર
" ૬	"	૨૩	સાત નગરીના સ્વરૂપો
" ૭	"	૨૮	અકવર્તિ ના ચૌદ ગતો
" ૮	"	૨૯	વાનુદેવના સાત ગતો

આ ચિત્રો આદ્યગણે જહાગીરના ગચ્છકાળમા ચીતનયેલા છે

આ ગ્રંથના અંતિમ પત્રના ફોટા માટે જુઓ આર્થ-કલ્યાણ ગૌતમસ્મૃતિગ્રંથ, ચિત્ર વિભાગ, પૃ ૩૪

મહોપાધ્યાયજીનો શાસ્ત્રપરિવાર

૫ મહો વિનયસાગરજી મનાનો ગિયપરિવાર ઘણો હશે તેઓના જીવનચરિત્ર અગે વિશેષ વિગતો પ્રાપ્ત થતી નથી જેથી ગિયપરિવાર અગે પણ જાણી શકાતુ નથી

જામનગરમા શ્રેષ્ઠી શ્રી વર્ધમાન અમરશી એ બંધાવેલા જિનાલયની શિલા પ્રશસ્તિ તથા - સં. ૧૭૧૯ મા કચ્છ ભૂજમા વર્ધમાન પદમપિહ શ્રેષ્ઠિ ચરિત્ર ની હસ્તપ્રત લખનાર પૂ સૌભાગ્યસાગરજી ગણિવર્ધ મ.સા પૂ મહોપાધ્યાયના વિદ્વાન શિષ્ય હતા આ સૌભાગ્યસાગરજી મ.સા ના ઉપદેશથી અમદાવાદના અંચલગચ્છીય શ્રેષ્ઠિ સંઘવી શ્રી લીલાધર પારેખે શ્રી શત્રુજય મહાતીર્થને 'સઘ કાકયો' જેનું વર્ણન સુરજીમુનિ રચિત. 'લીલાધર' રાસ' માથી મળી રહે છે સુરજીમુનિ એજ સૌભાગ્ય સાગરજી 'હોઈ' શકે એમ લાગે છે ઉક્ત રાસ વીતરાગ સદેશ માસિકમા કમશ સંપૂર્ણ પ્રગટ થઈ ગયેલ છે (વિ સ ૨૦૩૮ મા) ખટ્ટાવલી ગ્રંથ દ્વારા જાણી શકાય છે કે સં ૧૬૫૩મા કચ્છ વાગડના આઘોઈ ગામના મહોતા ગોત્રીય સોમાચ દ શ્રીકલ્યાણસાગર સૂરિજીના ઉપદેશથી દીક્ષા સ્વીકારી હતી તેનું સોમાસાગરજી નામ રાખી મહો વિનયસાગરજીના શિષ્ય તરીકે સ્થાપવામા આવ્યા

ઉપાધ્યાય શ્રી ભોજસાગરજી ગણિ

પૂ મહો વિનયસાગરજીગણિના શિ ઉપાધ્યાય ભોજસાગરજી નો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે

અચલગચ્છાધિપતિ પૂ. આ શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિરચિત શ્રી ચિંતામણિપાર્શ્વનાથસ્તોત્ર પર ઉપાધ્યાય ભોજસાગરજીએ સંસ્કૃતમા સુખાનુભોધ વિવરણ રચ્યુ તે પદ્ય આ મુજબ છે

શ્રીચિંતામણિપાર્શ્વનાથમહિમાપેત પત્રિત્રં સ્ફુગ્ત્ સ્તોત્રં સંસ્કૃતભાષયાડત્ર કિમપિ વ્યાવર્ણિતં ભાવતઃ ।

શ્રીમત્પ્રાજ્ઞવિનીતવાગરકવેઃ ગિષ્યેણ મોજાન્ધિનો પાવ્યાયેન । સુખાવબોધ વિદધે મન્યાત્મના કારણ ॥૧૨॥

પ્રાર્થના પીયૂષ પૃ. ૧૩

અહીં "પ્રાજ્ઞવિનીતસાગરકવિ" એ ઉલ્લેખ મહો વિનયસાગરજીનોજ હશે કારણ કે એ સમયમા વિનીતસાગર કવિ નો ઉલ્લેખ પ્રાપ્તિ થતો નથી

પૂ મહો વિનયસાગરજી ના અન્ય એક શિષ્ય મુનિશ્રી હેમસાગરજીએ શ્રી વિજયચંદ્ર કેવલીચરિત્ર લખ્યુ તેની પ્રશસ્તિ આ પ્રમાણે છે.

સ ૧૬૭૬ વર્ષે મૃગસિંહ મુનિ ૩૫. વિનયસાગર તત્ શિ મુનિ હેમસાગર સિખિત. શ્રી આભૂચલમધ્યે આ પ્રત પાટણના શ્રી વાડીપાર્શ્વનાથ જાનલ ઠારમા ત્રિદ્યમાન છે

પૂ મહોપાધ્યાય નેવસાગરજી મ સાહેબે હૈમીનામમાલા યાને અભિધાનચિંતામણિ કોશગ્રંથ પર સ ૧૬૮૬ મા નવાનગરમા વ્યુત્પતિ રતનાકર " નામક ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ગ્રંથ રચેલ છે

—ઉપસહાર—

આ ગ્રંથનુ ઝડપી મુદ્રણ વૃદ્ધોદ્દગમા થનુ હોઈ અને અમે બિહાર રાજ્યના ગિરિડીહ શહેર પાસેના શ્રી સમેતશિખરજી મહાતીર્થના મધુવન ગામમા દૂર હોઈ આ ગ્રંથના પાછળના વિભાગનુ તથા પરિશિષ્ટાદિનું નિરીક્ષણ થઈ શકેલ નથી આ ગ્રંથમા કયાય હકીકત વિરુદ્ધ વિગતો જાણવામા આવે તો વિદ્વાનએ અમારૂં ધ્યાન ખેંચવા ખાસ લલામણુ છે આશા છે કે વિદ્વાનો સમક્ષ આ ગ્રંથ પ્રથમવાર આવતો હોઈ તેઓને સચિકર બનશે એ નિઃશંક છે કયાય જિનાજા વિરુદ્ધ નેખન થયુ હોય તે અદલ હાદિક મિચ્છામિદ્ધકકકક

સ ૨૦૩૯ અપાઠ મુદ્ર-૧૩

૧૦ (યાત્રા પૂર્ણાહતિ નો શુભ દિવસ

શ્રી સમેત શિખરજી તીર્થ

(બિહાર)

એજ ગુરુચરણક્રિકર

ગણિ કલાપ્રભસાગર

શ્રી કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘ વડોદરાનું નિવેદન

વડોદરામા આ સંઘની સ્થાપના અને તેના વિકાસની ગાથામા ભા. દિ. શા. સ. અચલગચ્છાધિપતિ પ પૂ આ. ભ. શ્રી ગુણેશ્વરસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના આર્શીવાદ અમીદષ્ટિ અને ઉપદેશક પ્રેરણાથી તથા પ પૂ આ. ભ. ગુણેશ્વરસૂરીશ્વરજી મ સા. તથા પ. પૂ ગણિવર્ય મુનિ શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ. સા. તથા આદિ મુનિ ભગવ તો તથા પ પૂ સાધ્વીશ્રીજી મ સાહેબોના આર્શીવાદ તથા મકાન કંડના માટે દાતાઓને કરેલી પ્રેરણા એ પ. પૂ ગુરૂદેવોના અથાગ પ્રયત્નોને આભારી છે શ્રી સંઘ પરમપૂજ્ય ગુરૂદેવોના આ અસીમ ઉપકારોને કેમ ભૂલી શકે ? વડોદરામા અચલગચ્છનું ઉપાશ્રય થાય તે માટે પ. પૂ મુનિશ્રી લાવણ્યસાગરજી મ સાહેબે પણ પ્રેરણા આપીને અમને જાગૃત કર્યા છે અચલગચ્છ ઉપાશ્રય-ભવન માટે વડોદરાના શ્રી કચ્છી જૈન સમાજ તરફથી અને મુખ્ય-કચ્છ તેમજ ખીજ શહેરોમાયી મકાનકંડ તથા ખીજ સાધન સામગ્રી માટે શ્રી જૈન સમાજના ભાઈ-બહેનોએ તન-મન ધનથી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે આપેલા સાથ સહકાર માટે સર્વેનો શ્રી સઘ આભાર માને છે.

સંઘરત્ન દાનવીર શેઠશ્રી લખમશી ઘેલાલાઈના સુપુત્રો અને પરિવારે વડોદરાના આ ઉપાશ્રય માટે અત્યંત અનુભોદનીય દાન મકાન કંડમા આપેલ છે. અને તેથી આ ઉપાશ્રયના હોલને માતુશ્રી રતનબેન લખમશી ઘેલાલાઈ અચલગચ્છ જૈન 'ઉપાશ્રય' એમ નામ આપીને તેમની ઉત્તમ સઘલકિત અને ધર્મશ્રદ્ધા બદલ શ્રી સંઘ ધન્યતા અનુભવે છે

સંઘરત્ન શ્રી વસનજી લખમશી સાવલાએ તથા સ્વ સઘવી શેઠશ્રી પ્રેમજી જેઠાલાઈ એ બંને વીરલાઓની પ્રેરણા અને દરેક કાર્યમા સહાયતા આપવાની શુદ્ધ લાવનાઓની શ્રી સઘ સાભાર નોધ લે છે

પ્રજ્ઞાતમૂર્તિ તપસ્વિની પ.પૂ. સાધ્વીશ્રી નિરજનાશ્રીજી મ સા.ના સુશિષ્યા પરમવિદુષી સાદ્ગીશ્રી પ પૂ પુણેશ્વરીજી મ.સાહેબે શરૂઆતથીજ મુખ્ય-કચ્છ-પાલીતાણા વિહારો દરમ્યાન જ્યારે જ્યારે વડોદરા પધારેલ ત્યારે વડોદરામા અચલગચ્છનું ઉપાશ્રય મકાન જલદીથી થાય તે માટે ઉપદેશક પ્રેરણાઓ આપેલ અને ઉપાશ્રય ભવન થયા બાદ શ્રીસઘની વ્યવસ્થા અને વિકાસમા માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા આપીને અમને ઉત્સાહિત અને ઉપકૃત કર્યા છે.

ગુજરાતમા પ્રથમજ વડોદરામા અચલગચ્છનું ઉપાશ્રયભવન થતા મુખ્યથી કચ્છ-પાલીતાણા વિહાર કરતા પ. પૂ સાધુ-સાધ્વીશ્રીજી મ સાહેબોની વૈયાવચ્ચ સેવાનું લાભ શ્રીસંઘને મળે છે. વડોદરામા અચલગચ્છ ભવન શહેરની મધ્યમા હોવાથી વિવિધવ્રક્ષી ગીતે ઉપયોગી થયેલ છે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે શ્રીસમાજની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ સેવાનો લાભ મળે છે.

સવત ૨૦૩૫-૨૦૩૬ મા આ નવા ઉપાશ્રયમા ચાર્તુર્માસ રહેલ તપસ્વિની યોગનિષ્ઠા પ પૂ સ્વ સાધ્વીશ્રી ગુણેશ્વરીજી મ સા.ના સુશિષ્યા પ પૂ સાધ્વીશ્રી કલ્યાણેશ્વરીજી મ સા આદિ ઠા. ૪ ના આ સઘ ઉપર અગણિત ઉપકારો છે જેમણે અમને ધાર્મિક કાર્યો તેમજ વિધિવિધાનો વિગેરે માટે માર્ગદર્શન આપ્યું અને જાનલ ડાંગ માટે ખલાત વિગેરે સ્થળોએથી પુસ્તકો અપાવીને જ્ઞાનજ ડારને સમૃદ્ધ અને વ્યવસ્થિત કરાવ્યો

સવત ૨૦૩૮-૨૦૩૯ મા આ ઉપાશ્રયે ચાર્તુર્માસ રહેલ પ પૂ સાધ્વીશ્રી તત્વપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ સાહેબ આદિ ઠા ૩ ના ધાર્મિક સંસ્કૃત અભ્યાસ માટે વિદ્વાન પ્રીર્ધ્યાપક ડો જયદેવ જ્ઞાનીની મેવાનો લાભ અનાયાસ શ્રીસંઘને મળેલ જે દરમ્યાન ડો જ્ઞાનીની કાર્યશક્તિ અને જ્ઞાનનો લાભ-મેવા પ્રાચીન ગ્રંથોના ઉદ્ધાર માટે લેવાય એવી પ પૂ સાધ્વીશ્રી તત્વપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ સાહેબની મૃત્યુના અમને થતા અમોએ મુખ્ય લાભ્યાગ ચાર્તુર્માસ રહેલા પ પૂ મુનિશ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ સાહેબને ડો જયદેવ જ્ઞાની વશે પરિચય સ પક કરાવતા પ્રથમ જ આ મહાન ગ્રંથ ભોજ્યાકરણનું સેવાકાર્ય તેમને સોંપવામા આવ્યું પ પૂ તત્વપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ સાહેબે ડો જયદેવ જ્ઞાનીને ઉપરોક્ત સેવાકાર્ય ઉત્તમ રીતે અને શીઘ્રતાથી થાય તે માટે પ્રોત્સાહિત-પ્રેરિત તો કર્યા જ સાથે સાથે વડોદરાના શ્રાવક શ્રાવિકઓને ધર્મ અને તત્વજ્ઞાન તરફ અભિમુખ અને શ્રદ્ધાવાળા કરીને શ્રીસઘની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓને ખૂબજ વેગ આપેલ છે. ઐતિહાસિક મુખ્ય-શિખરજી છ'રીપાલક સઘ તા ૧૧-૧-૮૪ ના જલગાવ નગરે પધારતા વડોદરાનો સઘ શ્રીસઘના દર્શનાર્થે ગયેલો જ્યા શ્રી વડોદરા સઘ તરફથી પ પૂ આચાર્ય ભગવ તનુ ગુરુપૂજન તથા

આ મહાન સંઘના સંઘપતિઓ સંઘમાતાઓ તથા યાત્રિકોનુ બહુમાન સહ પૂજન કરાયેલ જ્યા પૂ. આ. ભ. શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મ સાહેબના આશીર્વાદો તથા પૂ ગણિવર્ચ મુનિશ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ. સાહેબની પ્રેરણાથી આ શ્રી ભોજવ્યાકરણમ્ પ્રકાશનખર્ચ સૌજન્યનો લાભ શ્રી કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘ, વડોદરાને મળ્યો.

ડો જયદેવ જાની શ્રી સંઘના એક સભ્ય બનીને આ ગ્રંથનુ પ્રકાશન કાર્ય કેમ ઉમદ થાય તે રીતે તેના અનુવાદ અને વિવરણ-ટીપ્પણ-પ્રેસકોપી સહ છપાવવા સુધીના દરેક કાર્યોમા સાથે રહીને પૂર્ણ કરી આપેલ છે. જે સેવાનો શ્રી સંઘ પ્રેમાળ લાગણી સહ ડો જયદેવ જાનીનો આભાર માને છે આ કાર્યમા વી. કે. પ્રીન્ટરીના શ્રી શૈલેષભાઈ ગાલાનો કવરપેજની ડીઝાઇન બનાવી-આમુખ-પ્રકાશન વિગેરે તૈયાર કરી આપવા માટે તથા મુખ્ય ગ્રંથ છપાઈ માટે મે. ગાયકવાડ પ્રિન્ટ્રાન્સ ના મેનેજર શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ તથા શ્રી પંડિત વગેરે કર્મચારીગણ જેમણે જવાબદારીથી શુદ્ધ સફાઈદાર કામ કરી આપેલ છે. તેમનો શ્રી સંઘ આભાર માને છે.

મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયમાગરજી મ સા રચિત આ ભોજવ્યાકરણમ્ જિજ્ઞાસુઓને નિઃશક ઉપયોગી બની રહેશે. આપણા બીજા જૈન સંઘો પણ જૈનશાસનના જ્ઞાનભંડારો સમૃદ્ધ કરવા આ રીતે જ્ઞાન ખાતાનો સદ્-ઉપયોગ કરે એ જ શુભેચ્છા

અમારા વડોદરા અચલગચ્છ ઉપાશ્રયમા જૈન સાહિત્ય, પુસ્તકો, ગ્રંથો કૃતિઓ વિગેરે સાચવવા માટે પૂરતી જગ્યા અને એના સદ્-ઉપયોગની પૂરતી વ્યવસ્થા કરવામા આવે છે. જેથી ક્યાંયથી પણ જૂનુ કે નવું અને જરૂરી એવું સાહિત્ય શ્રી સંઘને પ્રાપ્ત થાય તેવા પ્રયત્નો આવકારીએ છીએ

શાસનદેવ તથા પૂ. આચાર્ય લગવ તો તથા પૂ ગુરુદેવો જિનશાસનના કાર્યો કરવા અમને આશીર્વાદ સહ શક્તિ આપો એવી પ્રાર્થના.

કા. સુ. ૫ જ્ઞાનપંચમી તા ૨૬-૧૦-૮૪

વીર સ. ૨૫૧૧. વિ સ ૨૦૪૧

અચલગચ્છ જૈન ભવન
ભાલેરાવ ટેકરા, પ્રતા ૨૧૩,
રાવપુરા, વડોદરા-૩
ફોન . ૫૫૬૨૯૧

લિ. સંઘ સેવકો.

(૧)	વિસનજી સુ દરજી ગડા (અમુખ)	ટ્રસ્ટી
(૨)	વિસનજી પાલણ શાહ	ટ્રસ્ટી
(૩)	નેમચ દાંજીમજી ગડા	ટ્રસ્ટી
(૪)	વલભજી પ્રેમકજી સાવલા	ટ્રસ્ટી
(૫)	વલભજી હીરજી શાહ	ટ્રસ્ટી

શ્રી ક. અ. જૈન સંઘ-વડોદરાના

જય જીનેન્દ્ર

મૂર્તિ દીર્ઘસંચર્માના શ્રી રાજેન્દ્રશ્રીજી
ના સુશિષ્યા પરમવિદુષી સાધ્વી
લતાશ્રીજી મ. સા. ના સુશિષ્યા

શ્રી કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘ વડોદરાનું નિવેદન

વડોદરામાં આ સંઘની સ્થાપના અને તેના વિકાસની ગાથામાં ભા. દિ. શા. સ. અચલગચ્છાધિપતિ પ પૂ આ. ભ. શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના આર્શિવાદ અમીદષ્ટિ અને ઉપદેશક પ્રેરણાથી તથા પ પૂ આ ભ ગુણોદયસાગરસૂરીશ્વરજી મ સા. તથા પ પૂ ગણિવર્ય મુનિ શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ. સા તથા આદિ મુનિ ભગવ તો તથા પ પૂ સાધ્વીશ્રીજી મ સાહેબોના આર્શિવાદ તથા મકાન કુંડના માટે દાતાઓને કરેલી પ્રેરણા એ પ પૂ ગુરૂદેવોના અથાગ પ્રયત્નોને આભારી છે શ્રી સંઘ પરમપૂજ્ય ગુરૂદેવોના આ અસીમ ઉપકારોને કેમ ભૂલી શકે ? વડોદરામાં અચલગચ્છનું ઉપાશ્રય થાય તે માટે પ. પૂ મુનિશ્રી લાવણ્યસાગરજી મ સાહેબે પણ પ્રેરણા આપીને અમને જાગૃત કર્યા છે અચલગચ્છ ઉપાશ્રય-ભવન માટે વડોદરાના શ્રી કચ્છી જૈન સમાજ તરફથી અને મુમુક્ષુ-કચ્છ તેમજ ખીજી શહેરોમાંથી મકાનકંડ તથા ખીજી સાધન સામગ્રી માટે શ્રી જૈન સમાજના ભાઈ-બહેનોએ તન-મન ધનથી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે આપેલા સાથ સહકાર માટે સર્વેનો શ્રી સંઘ આભાર માને છે.

સંઘરત્ન દાનવીર શેઠશ્રી લખમશી ઘેલાભાઈના સુપુત્રો અને પરિવારે વડોદરાના આ ઉપાશ્રય માટે અત્યંત અનુમોદનીય દાન મકાન કુંડમાં આપેલ છે અને તેથી આ ઉપાશ્રયના હોલને માતૃશ્રી રતનબેન લખમશી ઘેલાભાઈ અચલગચ્છ જૈન 'ઉપાશ્રય' એમ નામ આપીને તેમની ઉત્તમ સંઘલક્ષિત અને ધર્મશ્રદ્ધા બદ્ધ શ્રી સંઘ ધન્યતા અનુભવે છે

સંઘરત્ન શ્રી વસનજી લખમશી સાવલાએ તથા સ્વ સંઘવી શેઠશ્રી પ્રેમજી જોઠાભાઈ એ બંને વીરલાઓની પ્રેરણા અને દરેક કાર્યમાં સહાયતા આપવાની શુદ્ધ લાવનાઓની શ્રી સંઘ સાભાર નોંધ લે છે

પ્રજ્ઞાતમૂર્તિ તપસ્વિની પ.પૂ. સાધ્વીશ્રી નિરજનાશ્રીજી મ સા ના સુશિષ્યા પરમવિદુષી સાદુશ્રી પ પૂ પુણોદયશ્રીજી મ સાહેબે શરૂઆતથીજ મુમુક્ષુ-કચ્છ-પાલીતાણા વિહારો દરમ્યાન જ્યારે જ્યારે વડોદરા પધારેલ ત્યારે વડોદરામાં અચલગચ્છનું ઉપાશ્રય મકાન જલ્દીથી થાય તે માટે ઉપદેશક પ્રેરણાઓ આપેલ અને ઉપાશ્રય ભવન થયા બાદ શ્રીસંઘની વ્યવસ્થા અને વિકાસમાં માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા આપીને અમને ઉત્સાહિત અને ઉપકૃત કર્યા છે.

ગુજરાતમાં પ્રથમજ વડોદરામાં અચલગચ્છનું ઉપાશ્રયભવન થતા મુમુક્ષુથી કચ્છ-પાલીતાણા વિહાર કરતા પ પૂ સાધુ-સાધ્વીશ્રીજી મ સાહેબોની વૈયાવચ્ચ મેવાનું લાભ શ્રીસંઘને મળે છે. વડોદરામાં અચલગચ્છ ભવન શહેરની મધ્યમાં હોવાથી વિવિધવક્ત્રી ગીતે ઉપયોગી થયેલ છે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે શ્રીસમાજની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ સેવાનો લાભ મળે છે

સવત ૨૦૩૫-૨૦૩૬ માં આ નવા ઉપાશ્રયમાં ચાર્તર્માસ રહેલ તપસ્વિની યોગનિષ્ઠા પ પૂ સ્વ સાધ્વીશ્રી ગુણોદયશ્રીજી મ સા ના સુશિષ્યા પ પૂ સાધ્વીશ્રી કલ્યાણોદયશ્રીજી મ સા આદિ ઠા ૪ ના આ સંઘ ઉપર અગણિત ઉપકારો છે જેમણે અમને ધાર્મિક કાર્યો તેમજ વિધિવિધાનો વિગેરે માટે માર્ગદર્શન આપ્યું. અને જ્ઞાનભંડાર માટે ખલાત વિગેરે ગ્રંથોએથી પુસ્તકો અપાવીને જ્ઞાનભંડારને સમૃદ્ધ અને વ્યવસ્થિત કરાવ્યો

સવત ૨૦૩૮-૨૦૩૯ માં આ ઉપાશ્રયે ચાર્તર્માસ રહેલ પ પૂ સાધ્વીશ્રી તત્વપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ સાહેબ આદિ ઠા. ૩ ના ધાર્મિક સંસ્કૃત અભ્યાસ માટે વિદ્વાન પ્રાર્થિયાં પર્ક ડો જયદેવ જાનીની મેવાનો લાભ અનાયાસે શ્રીસંઘને મળેલ જે દરમ્યાન ડો જાનીની કાર્યશક્તિ અને જ્ઞાનનો લાભ-મેવા પ્રાચીન ગ્રંથોના ઉદ્ધાર માટે લેવાય એની પ પૂ સાધ્વીશ્રી તત્વપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ સાહેબની સૂચના અમને થતા અમોએ મુમુક્ષુ લાભમાગ ચાર્તર્માસ રહેલા પ પૂ મુનિશ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ સાહેબને ડો જયદેવ જાની વરો પરિચય સ પર્ક કરાવતા પ્રથમ જ આ મહાન ગ્રંથ ભોજ્યાકરણનું સેવાકાર્ય તેમને સોંપવામાં આવ્યું પ પૂ તત્વપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ સાહેબે ડો જયદેવ જાનીને ઉપરોક્ત મેવાકાર્ય ઉત્તમ રીતે અને શીઘ્રતાથી થાય તે માટે પ્રોત્સાહિત-પ્રેરિત તો કર્યા જ સાથે સાથે વડોદરાના શ્રાવક શ્રાવિકાઓને ધર્મ અને તત્વજ્ઞાન તરફ અભિમુખ અને શ્રદ્ધાવાળા કરીને શ્રીસંઘની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓને ખૂબજ વેગ આપેલ છે ઐતિહાસિક મુમુક્ષુ-ગિખરજી જી પાલક સંઘ તા ૧૧-૧-૮૪ ના જલગાવ નગરે પધારતા વડોદરાનો સંઘ શ્રીમંતના સ્થાનાર્થે ગયેલો જ્યાં શ્રી વડોદરા સંઘ તરફથી પ પૂ આચાર્ય ભગવંતનું ગુરુપૂજન તથા

આ મહાન સંઘના અધ્યક્ષશ્રીશ્રી નવમાતાશ્રી તથા યાત્રિકોનુ અધ્યાપક સહ પુસ્તક કમિટી વ્યા. પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી ગુણનાગરસરીશ્વરજી મ. આરંભના આન્વીર્વાદો તથા પ. પૂ. ગણિવર્ય મનિશ્રી કલાપ્રભભાગજી મ. આરંભની પ્રેરનાથી આ શ્રી ભોજવ્યાકરણમ પ્રકાશનઅર્થ સૌજન્યનો લાભ શ્રી કન્ઠી અચલગજી જેન સઘ, વરોદગને મળ્યો.

હો વ્યક્તેવ જ્ઞાતી શ્રી સંઘના એક સભ્ય બનીને આ અંગનુ પ્રકાશન કાર્ય કેમ ઉમદા થાય તે રીતે તેના અનુવાદ અને વિવરણ-ટીપ્પણ-પ્રેમકોષી અર્થે છપાવવા નર્મીના દરેક કાર્યોમા સાથે મળીને પ્રાર્થ કરી આપેલ છે. જે સવાનો શ્રી સંઘ પ્રેમાળ લાગણી મદ હો વ્યક્તેવ જ્ઞાતીનો આભાર માને છે આ કાર્યમા શ્રી. કે. પ્રી-ટરીના શ્રી શેવેભાઈ ગાલાનો કવરપેજની ડીઝાઇન બનાવી-આમુખ-પ્રકાશન વિગેરે તૈયાર કરી આપવા માટે તથા મુખ્ય અંથ છપાઈ માટે શ્રી. ગાયકવાડ પ્રિન્ટાન્સ ના મેનેજર શ્રી મલ્હેન્દ્રભાઈ તથા શ્રી પંડિત વગેરે કમ્પ્યુટરીંગ વેમલો વતીખદાગીથી શુદ્ધ સફાઈફર કામ કરી આપેલ છે. તેમનો શ્રી સ. વ આભાર માને છે.

મહેાપાધ્યાય શ્રી વિનયભાગજી મ. આ. ગચિત આ ભોજવ્યાકરણમ વિજ્ઞાસુઓને નિઃશક ઉપયોગી બની શકે, આપણા બીજા જેન સથો પણ જેનશાસનના જ્ઞાનભંડારો મનુદ્ધ કરવા આ રીતે જ્ઞાન ખાતાનો સ્વ-ઉપયોગ કરે એ જ શુભેચ્છા

અમારા જોડાઈ અચલગજી ઉપાધ્યયમા જેન નાદિત્ય, પુસ્તકો, અંથો કૃતિઓ વિગેરે માત્રવવા માટે પૂરતી જગ્યા અને એના સદ્ ઉપયોગની પુરતી વ્યવસ્થા કરવામા આવે છે જેથી ક્યાયથી પણ જુનુ કે નવુ અને જરૂરી એવું નાદિત્ય શ્રી સઘને પ્રાપ્ત થાય તેવા પ્રયત્નો આવકારીએ છીએ

માસનદેવ તથા પ. પૂ. આચાર્ય લાગવ તો તથા પ. પૂ. ગુરુદેવો જિનમાસનના કાર્યો કરવા અમને આગ્રીર્વાદ સહ મકિત આપો એવી પ્રાર્થના.

કા. સુ. પ. જ્ઞાનપત્રી તા. ૨૬-૧૦-૮૪
શ્રી મં. ૨૫૧૧ વિ. મં. ૨૦૪૧

અચલગજી જેન ભવન
લાલંગલ રકમ, પ્રતાપ રોડ,
ગવપુરા, વરોદગ-૩૬૦ ૦૦૧
ફોન ૫૫૬૨૬૧

- લિ. મંઘ શેવકો.
- (૧) વિમનજી સુસ્ત્રજી ગડા (અમુખ) રૂ. ૨૦
 - (૨) વિમનજી પાલળ શાહ રૂ. ૨૦
 - (૩) નેમચ દંજીમજી ગડા રૂ. ૨૦
 - (૪) વલમજી પેમજી સવલા રૂ. ૨૦
 - (૫) વલમજી ટીંગજી શાહ રૂ. ૨૦
- શ્રી ક. આ જેન સંઘ-વરોદગના
વચ હનેન્દ

∟ પ્રશાનમૂર્તિ દીર્ઘસંયમ. ન. સુ. નરન્દરીજી
મ. સા. ના સુશિષ્યા પરમવિદુષી સાધ્વી
શ્રી ચારુલતાશ્રીજી મ. સા. ના સુશિષ્યા.

કિમપિ

વિદ્યાભાગ્યર પડિત સ્વ. મણિશ કર ઉપાધ્યાયની પાણિનીય વ્યાકરણ પરંપરામા મારા પિતાશ્રી ડો અરુણોદય જાની (નિવૃત્ત પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, સસ્કૃત વિભાગ, આર્ટ્સ ફેકલ્ટી તેમજ નિવૃત્ત નિયામક, પ્રવ્ય વિદ્યામંદિર, મ સ યુનિવર્સિટી, વડોદરા) અને મારા ગુરુ વેદાંતશાસ્ત્રી શ્રી કેશવલાલ ત્રિવેદીએ ગુરુનિશ્રામા અભ્યાસ કરેલો તે બનેના ચરણ કમળમા મને પણ પાણિનીય વ્યાકરણ શાસ્ત્રમા પ્રવેશવાની તક મળી તે પછી સદ્ભાગ્યે વ્યાકરણ અધ્યાપન કરવાનું પણ સાપડું અધ્યાપન જ સાચું અધ્યયન છે તે સમજાયું

એ વર્ષ અગાઉ અત્રે અચલગચ્છ ઉપત્રયમા ચાતુર્માસ દરમિયાન પૂ સાધ્વીશ્રીશ્ચ તત્ત્વપ્રજ્ઞાશ્રીશ્ચ મ સા ની નિશ્રામા આરાધના કરતા સાધ્વીશ્રીશ્ચ પ પૂ મોક્ષદર્શનાશ્રીશ્ચ અને સાધ્વીશ્રીશ્ચ પ. પૂ નયદર્શનાશ્રીશ્ચ સાથે અભ્યાસ દરમિયાન પાણિનીય વ્યાકરણની ચર્ચા થતી તેથી પ પૂ મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરશ્ચ મ સા. વિરચિત ભોજ-વ્યાકરણના સ પાઠનનું કાર્ય મને મોપવામા આવ્યું અને સાધુ સાધ્વીઓ તેમજ સસ્કૃત અધ્યયનના જિજ્ઞાસુઓને સરળતા રહે તે હેતુથી પ્રસ્તાવના, ભાષાતર, ટિપ્પણ તેમજ ઉપયોગી પરિશિષ્ટો વિગેરે રાખીને તૈયાર કરવો તે રીતની પૂ ગણિવર્ધશ્રી કલાપ્રલસાગરશ્ચની આજ્ઞા થઈ અને તે આજ્ઞા મે શિશેધાર્ય કરી

કામ અવિરત ચાલવા લાગ્યું પણ ત્રથ પ્રમાણે તેમજ તેને પૂરો ન્યાય અપાય તેવું ભાષાતર અને ટિપ્પણ વિગેરે સમય મર્યાદામા રહે તેવા ન હતા છતા **Better late than never** એ સૂત્રને અમલમા મૂકીને આ ત્રથ પૂરો કર્યો છે

પ્રસ્તુત ત્રથનું અધ્યાવત્ કોઈ ભાષાતર થયું નથી તેનું પ્રકાશિત થયેલું પત્રાકાર પુસ્તક પણ ઠેર ઠેર જાપદામની અશુદ્ધિઓવાળું છે તેને લગતા સારસ્વતપ્રક્રિયાનુક્રમણિકા અને શ્રી ચદ્રકીર્તિની ટીકામા ઘણીજ અશુદ્ધિઓ રહી જવા પામી છે તે બધું જોતા આ ત્રથનો કાર્યભાર વધતો ગયો હતા ત્રથ પૂર્ણતાને આરે પહોંચ્યો તેમા શ્રીપરમાત્માના અને ગુરુના શુભાશીર્વાદ જ નિમિત્ત છે

આ ત્રથ ભોજવ્યાકરણમ્તા રચયિતા મહોપાધ્યાય શ્રી પ પૂ વિનયસાગરશ્ચ મ સા (૧૬મું શતક) છે સસ્કૃત વ્યાકરણના અલગ અલગ સપ્રદાયોમા પાણિનીય વ્યાકરણ અતિપ્રાચીન અને વૈજ્ઞાનિક છે તે પછી કાત્ર વ્યાકરણ અને પછી જૈનાચાર્ય કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યશ્ચનું સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાનન છે અને સારસ્વત વ્યાકરણ પણ તેટલું જ ખ્યાતનામ છે આ સારસ્વત વ્યાકરણના સૂત્રો પરની અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યની પ્રક્રિયાને લક્ષ્યમા રાખીને કચ્છના ગબ્ત ભારમલ્લના કુવર ભોજમલ્લને સસ્કૃત વ્યાકરણનું અધ્યયન કરાવવા આ ત્રથ રચાયો છે

પ્રસ્તુત ત્રથના સ પાઠન માટે અચલગચ્છ ધિપતિ વિદ્વદ્ધર્મ જાસન સમ્રાટ પ પૂ આચાર્યદેવશી ગુણસાગર-મૂરીશ્વરશ્ચ મ સા ના આશીર્વાદોથી તેઓશ્રીના વિદ્વાન વિનેય પ પૂ ગણિવર્ધ શ્રી કલાપ્રલસાગરશ્ચ મ સાહેબે મારામા યોગ્યતાનું દર્શન કરીને મને પ્રોત્સાહિત કરવા બંધ તેઓશ્રીને મારા કોટિશ વદન તેઓશ્રીએ પોતાના સમયની અનુકૂળતા મુજબ આ ત્રથ અગે પ્રેરણા માર્ગદર્શન આપવા પૂર્વક પ્રતની જોધમોળ કરી આપેલ છે આ ત્રથના પુનઃદારનું સૌભાગ્ય તેઓશ્રીને કાળે વન્ય છે

અને વખતો વખત ત્રથ સ પાઠન વેગથી અને ચાતુર્યા પ્રવર્તે તે માટે સદ્ભાવના પૂર્વક પ્રેરણા કરનાર પ પૂ સાધ્વીશ્રી તત્ત્વપ્રજ્ઞાશ્રીશ્ચ મ સાહેબને વદન

ઠેક ઠેકાણે આવતી સમસ્યાએ તે પૂ ગુરુવર્ધશ્રી કેશવલાલ ત્રિવેદી અને પૂ પિતાશ્રીએ હલ કરવામા તેમણે તો તેમની કરજ બજારી છે તો મારી કરજ રૂપે આ ત્રથનું સ પાઠન સુમન તેમના ચરણ કમળમા અર્પણ કરી કૃતાર્થ થાઉ છું

આ દળદાર ગ્રંથને માટે ધોનાનો પ્રાંતી નમય આપનાર માગ મિત્ર પ્રેમશુભનો આભાર માનુ તેટલા આભાર છે, અને મારી ધર્મીપત્નીએ તે અર્ધાંગિની પદને સાર્થક કરી બતાવ્યું છે.

આ ગ્રંથની પ્રેમ દોષી તૈયાર કરવામા સહાયિકા શ્રીમતિ જ્યોતિષા બહેન યાજ્ઞિક પ્રભે પણ આભાર અને માનની ભાવના વ્યક્ત કરું છું.

શ્રી કચ્છી અચલગરુજ લેન મધ (વડોદરા) ના પ્રમુખ શ્રી વિનનશુભાઈ અંજીણ ગણેએ શ્રીગીવાર તેમનો સમય મારી આથે વચ્ચે વિચરણમાં આપ્યા અને મિત્ર અમાન વ્યવહાર માખણો આટલે તેમનો તે મારે શી રીતે આભાર માનવો ? નિલોકનાથ શ્રી આદિનાથ ભગવાનની મધ્ય દષ્ટિ તેમને મને તેની પ્રાર્થના.

આ ગ્રંથના પ્રાપકામનું સોલન્ય ની કચ્છી અચલગરુજ લેન મધ, વડોદરાને ફાળે જાય છે. તેથી જ તે આટલો સફળ અને આકર્ષક રીતે છાપી ગયાઓ છે.

પ્રાપકામના અનુભવી પ્રેમ મેનેજર શ્રી રાજેન્દ્રભાઈએ વ્યક્તિગત નિરીક્ષણ કરીને અર્પ સમયમા મદર, મુદ્રક અને ગ્રવંજી રીતે આ ગ્રંથ ગાયકવાડ પ્રિન્ટાન્સ વડોદરામા શ્રી પડિત વર્ગે સહકાર્યકરોની મહાપનાથી છાપ્યા તેથી તેમનો આભાર માનું છું.

આ ગ્રંથના મુખપાકને અને આગળના પાનાઓને તૈયાર કરી આપનાર વી. કે પ્રિન્ટી ના શ્રી રોક્ષય દવજી ગાલાનો પણ ખુબ ખુબ આભાર પ્રેમમા પુકા તપાસવામા અને જ કાળજી લીધી છે, અને તેને અદ્યય અગ્રુદિ મ્ની જવા પામી તેાય તે તે અદ્ય લગા યાચું છે.

ભારત દિવાકર અચલગરુ ગ્રંથિપતિ નામન મત્રાટ પ પ આચાર્ય ભગવત શ્રી ગુણગગરુજીચંદ મ. સા ની નિતન માત્રનમા અપૂર્વ પ્રભાવના તથા પ પ ગણિદય શ્રી કલાપ્રભસાગરુ મ આલેખની અપૂર્વ શુભભક્તિ તથા પ પ નાપીશ્રી તન્વપ્રજાશ્રીચં મ સાહેમી પ્રેરણ, શ્રી વિનનશુભાઈ અંજીણ ગણેની ધર્મ પ્રભેની ભાવના તથા મારી કાર્યસમિત અને મનિનો મન્વળા એટલે જ આ ગ્રંથ

— પ્રાગુચ્ચ પ —

તા ૧-૪-૧૯૯૯

વિદ્યાં વગવદ
ડો. જયદેવ અરુણોદય જ્ઞની
વડોદરા

પ્રસ્તાવના

પ્રકરણ-૧

સંસ્કૃત વ્યાકરણ

૧૧ સંસ્કૃત ભાષા વિધની ભાષાઓમા અતિપ્રાચીન છે. જે કે વિદ્યાનોમા સંસ્કૃત પહેલી કે પ્રાકૃત પહેલી એ માટે ઘણો વિવાદ ચાલે છે. કારણ કે સંસ્કૃત શબ્દ મમ્ + ક્ર - કરોતિ ધાતુને બ્રુવાણુ-અલંકરણના અર્થમા નુદ્-ન્ આગમ લાગતાં થાય છે આમ સંસ્કૃત એટલે શુદ્ધ અથવા અલંકૃત ઠરવામા આવેલી. પરંતુ પ્રાકૃત ભાષા એટલે મૂળ ભાષા-જેને શુદ્ધ ઠરી નથી તે ભાષા. પરંતુ હેમચંદ્રાચાર્યજી તો પ્રકૃતિ મસ્કૃતમ, તન્ન ધવ પ્રાકૃતમ્ એટલે કે સંસ્કૃત ભાષામાથી જ કૃણ્ણેલી અને વિઠ્ઠેલી ભાષા તે પ્રાકૃત છે તેવો જ મત આધુનિક ભાષાશાસ્ત્રીઓનો છે.

૧૨ વ્યાકરણમીમાંસાના એ ધાણુ વેદકાળથી નોધાય છે ઋ, ઝેદના ૪.૫૮ ૩ મ ત્રમાં^૧ ચાર શૃંગ-ગિંગડા એટલે નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિષાત શીર્ષ-મસ્તક એટલે નિત્ય શબ્દ અને નિષ્પન્ન કરાતો શબ્દ જેને અવદ અને વદ એમ કહી શકાય, સાત હસ્ત-હાથ તે સાત વિભક્તિઓ, ત્રિધા-ત્રણ પ્રકારે-સ્થાનથી બધાયેલો-તે સ્થાનો-ઉચ્ચારણ સ્થાનોના મુખ્ય ઉચ્, ઠંઠ અને મસ્તક છે

હજુ વધુ સ્પષ્ટતા ગોપથ બ્રાહ્મણ ૧૨^૨ માં છે. જેમા ધાતુ, પ્રતિપદિક, નામ, આખ્યાત, લિંગ, વચન, વિભક્તિ અને પ્રત્યયનુ જ્ઞાન પ્રશ્ન ઠરનારને છે તેમ સ્પષ્ટ તરી આવે છે તે બધાનો અર્થ સમજી લેવો જોઈએ ધાતુ ઘા-દઘાતિ-ધારણુ ઠગ્વું પોપણુ કગ્વુ -ધાતુ પગ્થી બને છે ધાતુ એ પદ-ક્રિયાપદ કે નામપદ નું મૂળ-પ્રકૃતિ સ્વરૂપ છે. પ્રાતિપદિક એટલે મૂળ શબ્દસ્વરૂપ પ્રાતિપદિકમા સંજાવાચક વગેરે, અવ્યયો, દૃતપ્રત્યયાન્ત, તદ્વિતપ્રત્યયાન્ત વગેરે આવે છે નામ એટલે સંકેત જે જાતિવાચક, દ્રવ્યવાચક, ગુણવાચક અને ક્રિયાવાચક હોય છે. આખ્યાત એટલે ક્રિયા લિંગ એટલે ગિત-પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ વચનો ત્રણ છે. એક વસ્તુ-પદાર્થ-દ્રવ્યની ગણતરીપૂર્વક પ્રયોજાય તે એકવચન-એકને કહેનાર, દ્વિવચન-જેને બતાવનાર અને અને બહુવચન તે જોઈ વધુ પદાર્થો બતાવે છે વિભક્તિ-વિશેષતયા એટલે કે નિશ્ચિત પ્રકારે ક્રિયાની સેવા કરનાર અર્થ તેને આપણે વિભાગ તરીકે પણ ઓળખી શકીએ છીએ જે વિભાગ અનુમાન અમુક મ બંધે ક્રિયાપદ સાથે સંબંધિત અમુક પદ કર્તા, કર્મ વગેરે ન જાને પણ થાય છે પ્રત્યય એ પ્રતીતિ-પ્રતિપત્તિ-સમજણ આપનારો શબ્દજત કે ધાતુજત દેશકાન્ જ છે.

૧ ચત્વારિ ષૂઙ્ગા યયો અસ્ય પાદા દ્વે પીર્વે નન્ન હસ્વાનો અન્વ ।
ત્રિધા ચસો વૃષ્ણો રોરઙ્કોતિ મહો દેવો મતર્વા જામિવેજ ॥

૨ ઓરારં પુરહામ । કો ધાતુ. ? । કિ પ્રાતિવરિતમ્ ? કિ નામ ? વિમાનવાનન્ ? કિ ચિન્નમ ।
કિ વચનમ્ ? કા વિભક્તિઃ ? ક પ્રત્યય ॥

૧૩ વૈદિક વ્યાકરણ પરંપરાને બાદ કરતા વિદ્વાનો ઐન્દ્ર વ્યાકરણને પ્રથમ માને છે. કારણ કે ઇન્દ્ર દેવ એ સૌ પ્રથમ વૈયાકરણ છે તેવું તૈત્તિરીય સહિતા (૭૪૭) નું વચન છે. તેનો નિર્દેશ પાણિનિએ પોતાના વ્યાકરણ ગ્રંથ અષ્ટાધ્યાયીના ૩૪૧૮ સૂત્ર 'મા પ્રાચામ્-પૂર્વ' દિશાના-એ તેમજ બીજા ઘણા આવા નિર્દેશો કરે છે તેને લીધે ડો બર્નેલ તેમના Aindra School of Eastern grammarians નિબંધમાં (પાન-૭) ઐન્દ્ર વ્યાકરણની સજ્ઞાઓને પ્રાચીન સાબિત કરે છે પરંતુ એ સજ્ઞાઓના આધાર તો સારસ્વત વ્યાકરણમાં આવતી સ્વર, ગુણ, વૃદ્ધિ વગેરે પણ પાણિનિ પૂર્વેના કાળમાં સારસ્વત વ્યાકરણનું અસ્તિત્વ સાબિત કરે ટૂંકમાં, પાણિનિ સિવાયના અન્ય વૈયાકરણોના સમયમાં સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણને સમજવું કઠિણ જણાવા લાગ્યું, તે તો ઠીક, પણ થોડા સમયમાં અદ્ય પ્રયત્ને સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ ભણી શકાય તે માટે Necessity is the mother of invention--ન્યાયે વિકસ્યા છે તેની નોંધ આગળ લઈશું.

૧૪ ઇ સ પૂર્વે સાતમા શતકથી પાંચમા શતકમાં થયેલા પાણિનિમુનિનું વ્યાકરણ આઠ અધ્યાયોમાં વિભાજિત હોવાને લીધે અષ્ટાધ્યાયી કહેવાય છે. તેમના સમયને માટે વિદ્વાનોમાં ભિન્નભિન્ન મત પ્રવર્તે છે. તેમનું વ્યાકરણ સૂત્રબદ્ધ છે સૂત્રોમાં સ્પષ્ટતા, નિસહિંચતા વગેરે તો છે જ તે ઉપરાંત અષ્ટાધ્યાયીની રચનાપદ્ધતિ એવી ગૈજાનિક અને પ્રામાણિક છે કે તેના પ્રાદુર્ભાવ થતા જ પૂર્વના વ્યાકરણ ગ્રંથોનું અધ્યયન ધીરે ધીરે એછું થતું ગયું કુલ મળીને અષ્ટાધ્યાયીમાં ૩૯૭૫ સૂત્રો છે તેમાં ૭૪૮ ણાદિ સૂત્રો, ૮૭ ફિટ્ સૂત્રો અને ૧૮૮ (૧૮૩) જેટલા લિજ્ઞાનુશાસન ના સૂત્રોને લેવા કરતાં પાંચ હજાર જેટલા સૂત્રો થાય છે તે ઉપરાંત પાણિનિમુનિનો ગણપાઠ અને ૨૦૯૭ જેટલા ધાતુઓનો ધાતુપાઠ તેમજ પાણિનીયશિક્ષા એમ મળીને સ પૂર્ણ વ્યાકરણશાસ્ત્ર છે.

૧.૫ અષ્ટાધ્યાયીના પ્રથમ અધ્યાયમાં સજા, પરિભાષા, પરસ્મૈપદ તેમજ આત્મનેપદ પ્રયોગો અને કારક-વિભક્તિના નિયમો છે દ્વિતીય અધ્યાયમાં સમાસનિયમો છે. તૃતીય અધ્યાયમાં ધાતુના રૂપો અને કૃદન્ત-ધાતુસાધિત રૂપોની ચર્ચા છે ચતુર્થ અને પચમ અધ્યાયમાં પુલિંગ શબ્દો સ્ત્રીલિંગ શબ્દો બનાવવા માટે સ્ત્રી-પ્રત્યયો, તદ્ધિત-નામસાધિત રૂપો, વિભક્તિ પ્રત્યયો અને સમાસાન્ત પ્રત્યયોની છણાવટ છે. ષષ્ઠ અધ્યાયમાં ધાતુઓનો દ્વિર્ભાવ, સધિ, સ્વર, સમાસમાં ફેરફાર, અલુક્ તેમજ અજ્ઞ-શબ્દનું મૂળ સ્વરૂપ અને પ્રત્યય મળતા જે ફેરફારો થાય તેના નિયમો છે. સપ્તમ અધ્યાય તે ફેરફારોને આગળ ચલાવે છે. અષ્ટમ અધ્યાયમાં ણત્વ-ન કારનો ણ કાર અને ષત્વ-સ કારનો પ કાર અને અન્ય નિયમો છે.

૩ વાગ્ વં પરાચી અવ્યાકૃતા અવદત્ । તે દેવા ઇન્દ્રમ્ અન્નુવન્ ઇમા નો વાચ વ્યાકુરુ ઇતિ ।

૪ અલક્ષલ્વો પ્રતિપદ્ધયોઃ પ્રાચાં વક્ત્વા ॥

૧૬ અમથ વર્ણનામાને ઔદ માહેશ્વર-મહેશ્વર પાનેથી પ્રાપ્ત યજ્ઞેતા-મૃત્રોમાં ગોડબ્યા છે. તેમા ઇન્-સુચક વર્ણનુ આગણુ પ્રદાન ક્યુ છે જે માટે તેમના પછીના વ્યાકરણકારે તેમના કામી છે કોઈ ચોક્કસ પદને એક ક્રતાં વધુ મૃત્રોમા પ્રયે જલુ હોય ત્યારે અનુવૃત્તિ નામની સુક્તિ પણ તેમણે પ્રયોગ છે વળી છ વતના શાસ્ત્રીય સૂત્રપ્રકારો નો પણ તેમણે પ્રયોગ કર્યો છે તેથી ચોક્કસ વિષયના માટે તેમણે અધિકાર સૂત્રો આપ્યા છે. પ્રન્યવ (૩.૧૧) તેમજ મહિતાયામ્ (૬.૧૭૨) વગેરે મૃત્રો અમુક ચોક્કસ સૂત્ર સુધી પોતાના અધિકાર ગતાવે છે. યા યા મજા યા યા ફલવતો-એ જે સ જા છે તે તેપ્રયોજનમહિત છે-તેથી અતર્વાક વર્ણનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી.

૧૭ પરશ્મૈપદ, આત્મનેપદ, સર્વનામ વગેરે મ જાઓ પૂર્વે પ્રવર્તમાન હતી પરંતુ દા-દદાતિ અને ઘા-ઘઘાતિ વગેરે માટેની મ જા ઘુ તેમજ મ વગેરે મ જાઓ સૂત્રમાં લઘુતા સ્વદપાદાર બળવવા માટે કરી છે. મૃત્રોની ગોઠવણીમાં પૂર્વસૂત્ર ક્રતાં પચ્ચૂત્ર બળવાન, પર ક્રતાં નિત્યસૂત્ર, નિત્ય ક્રતા અંતરંગસૂત્ર અને અંતર ગ કરતા અપવાદ સૂત્ર બળવાન થાય છે-તેથી જે બળવાન હોય તે સૂત્રનો ઉપયોગ પ્રક્રિયામા કરવો તેમ વ્યવસ્થા છે

૧૮ તે વખતની મ સ્કૃત ભાષા કે જે શિક્ષિત અને અશિક્ષિત અમાજની બોલચાલની ભાષા હતી. તેમાં કાલક્રમે નવા પ્રયોગો, નવા શબ્દો ઉમેરાતા પાણિનિના સૂત્રોને નવેસરથી કરવા અશક્ય હતું તેથી ન્યા ન્યા આવશ્યકતા લાગી ત્યા ત્યા પ્રટાડો વધારો અને સુધારો કરવા માટે વચ્ચુચિ-કાત્યાયને પાણિનિસૂત્રો પર વાર્તિકો લખ્યા તેમનો સમય ઇ.સ પૂર્વે ૫૦૦-૩૫૦ નો મનાય છે ઉક્તાનુક્તદુરુક્તાના ચિન્તા યત્ર પ્રવૃત્તે-ન્યા પાણિનિ વડે કહેવાયું હોય તેને કાઠી નાખવું-ઘટાડવું તે ઉક્તચિન્તા, ન કહેવાયું હોય તે ઉમેચુ તે અનુક્તચિન્તા અને કહેવાયું હોય પણ તેમા સુધારો કરવો તે દુરુક્તચિન્તા એમ ત્રણ પ્રકારના વાર્તિકો-વાક્યો તેમણે રચ્યા છે.

૧૯ વરરુચિના પછી ઇ. સ પૂર્વે ૧૫૦ મા પતંજલિ થયા તેમણે પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી પર ભાષ્ય લખ્યુ. તે એટલુ સંપૂર્ણ, શુદ્ધ, પ્રામાણિક અને અદ્વિતીય છે કે તે મદ્યાભાષ્ય તરીકે પ્રખ્યાત છે. તેમના મતે વરરુચિના કેટલાક વાર્તિકો બિનજરૂરી છે તેમણે કહેલી પતિ ભાષાઓ-વ્યાકરણસૂત્રોને સમજવાના નિયમોમા મદ્દની મદ્દમેક્ષિકા મગરત વાણિને.-બગવાન પાણિનિની મુદ્દમદ્દિ માની મોટી છે. અને વ્યાજ્ઞાનતો વિનેવપ્રવિવિત્ત, ન મન્દેહાદ્ લલ્લદાનમ (૧) ઠારા પતંજલિની પાણિનિ પ્રત્યે મદ્દા તેા હતી થાય છે ન પરંતુ માધ્યામય પાણિનિના

૫ સજા ન પરિભાષા ન વિધિવિયમ એવ ચ ।
 અધિકારોડવવાદજત વરુવિપ્ત મૂવન્દાનમ ।
 ૬ પાણિનિ, વચ્ચુચિ અને પતંજલિ વન્નેના સમયમાયો અને તેમણે કરેલા મુક્તિ વિધાનેા પચ્ચી બાળામા મયેલાકેરકારો ઠારા ભાષાગાદ્દરીઓ અન્દૂત ભાષા. (પાણિનિ વ્યાકરણ ન સોત તેા) આલે કેવા સ્વરૂપમા સોત ને નક્કી કરી નાકે ઈ.

વ્યાકરણસૂત્રોમા ચીવટ, સંપૂર્ણતા અને અતિપ્રામાણિકતા છે જ તેમ તરી આવે છે પતંજલિનું મહાભાષ્ય થતા ની સાથે જ સંસ્કૃત ભાષામા કોઈ પણ પ્રયોગ પાણિનિમતાનુસાર ન હોય તો તેને શિષ્ટો અને વિદ્વાનો અપાણિનીય માનતા, અને તે પ્રયોગનો સર્વથા અનાદર થતો બીજા શબ્દોમા ઠહીએ તો સંસ્કૃત ભાષા આ ત્રિમુનિ કે મુનિત્રય વડે બ ધાર્ઠ ગઈ એટલેકે વ્યવસ્થિત થઈ આ કારણને લીધે સંસ્કૃત વ્યાકરણના અનલિજ વિદ્વાનો સંસ્કૃત શબ્દોનો શુદ્ધ કરવામા આવેલી ભાષા તેમ માનીને સંસ્કૃત બોલચાલની ભાષા હશે તેમ માનવા પાછી-પાની કરે તેમાં તેમનો શું દોષ? બે આ મુનિત્રય વડે ભાષાના વ્યાકરણને નિશ્ચિત અને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ ન અપાયુ હોત તો આર્યસંસ્કૃતિના ધર્મગ્રથો, દર્શનગ્રથો, સ્મૃતિશાસ્ત્રો વગેરેનુ જ્ઞાન જગતની અન્ય લુપ્ત થઈ ગયેલી ભાષાઓના ગ્રંથોના જ્ઞાનની જેમ દુર્લભ થઈ જાત તેમ થયુ નથી તેથી તે ત્રણેય મુનિને નમસ્કાર વ્યાકરણના અભ્યાસની શરુઆતમાં કરવામાં આવે છે ૭

૧.૧૦ પાણિનિવ્યાકરણના અધ્યયન-અધ્યાપનની બે પરંપરા આવે પણ વિદ્યમાન છે. એક છે તે સૂત્રક્રમપદ્ધતિ જે પદ્ધતિ પ્રમાણે પતંજલિએ મહાભાષ્ય^૮ રચ્યુ અને વામનજ્યાદિત્ય વગેરેએ કાશિકા^૯ વગેરે ગ્રંથો રચ્યાં બીજી પદ્ધતિ તે પ્રક્રિયાક્રમ છે જે પદ્ધતિ પ્રમાણે રામચ દ્રની પ્રક્રિયાક્રૌમુદી^{૧૦} અને ભટ્ટોજિદીક્ષિતની ગૈયાકૃણ્ણમિદ્ધાતક્રૌમુદી (સિદ્ધાન્તક્રૌમુદી) રચાયાં છે ભટ્ટોજિ દીક્ષિતની સિદ્ધાત ક્રૌમુદી રામચ દ્રની પ્રક્રિયાક્રૌમુદી પ્રમાણે જ પ્રકરણોનુ સ કલન મોટે ભાગે સ્વીકારે છે તેમની સિદ્ધાન્તક્રૌમુદી પ્રાર ભાવસ્થાના સંસ્કૃત વ્યાકરણના વિદ્યાર્થીઓ માટે સર્વત સ પન્ન અને યોગ્ય પૂરવાર થઈ અને તેથી અન્ય વ્યાકરણો તો ઝાંખા પડી જ ગયા, પણ સાથે સાથે પાણિનિસૂત્રક્રમની અષ્ટાધ્યાયીની પરિપાટી પણ આંશિક થઈ ગઈ રામચ દ્ર પ દરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં અને ભટ્ટોજિ દિક્ષિત પ કિત જગન્નાથના સમકાલિક હતા તેથી સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં (ઈ સ ૧૬૩૦) થયા હતા. સારસ્વતવ્યાકરણસૂત્ર પર પ્રક્રિયા કરનાર અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય પણ ઘણા સ્થળો એ (પાન-૧૫૭ વગેરે) રામચ દ્રની પ્રક્રિયાક્રૌમુદીને પ્રામાણિક માની નોધે છે અને સ્વીકારે છે વિનયસાગરજી તો ઘણું સ્થળે સ્પષ્ટ જ નામનિર્દેશ કરે છે તે આપણે આગળ (પ્રસ્તાવના પ્રકરણ-૩ મા) જોઈશુ

૧.૧૧ પાણિનિસિવાયના અન્ય વ્યાકરણકારોમા (૧) શર્વવર્માનુ કાતંત્ર વ્યાકરણ જે કાલાપક કે કૌમાર નામે પણ ઓળખાય છે (ઈસુનુ પ્રથમ શતક) (૨) ચ દ્રગોમીનું આન્દ્ર

૭ વાક્યકાર વરરુચિ ભાષ્યકાર પત્તજ્જલિમ્ ।

પાણિનિ સૂત્રકાર ચ પ્રણતોઽસ્મિ મુનિત્રયમ્ ।

મુનિત્રય નમસ્કૃત્ય સિદ્ધાન્તક્રૌમુદી મ ગલાચરણ પ્રલોક ૧

૮	વિનયસાગરજી-માળ્યે ઘાદૌ સલોપતા-૨ ૨.૬૪	} વધુ માટે જુઓ પ્રસ્તાવના પ્રકરણ-૩.
૯	વિનયસાગરજી-કાશિકાયા મહાભાષ્ય-૧ ૧૭.૫૭	
૧૦	વિનયસાગરજી-કૌમુદ્યામિતિ ભાષણાત્-૧.૧૫.૨૪	

વ્યાકરણ (ઈ સ. ૪૬૫-૬૫૦) (૩) જિન મહાવીરનું કૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ (ઈસુના પાંચમા શતકનો ઉત્તરાર્ધ) (૪) શાકટાયનનું શબ્દાનુશાસન (ઈસુનું ત્રીજું શતક) (૫) હેમચંદ્રાચાર્યનું સિદ્ધહૃદયશબ્દાનુશાસન (ઈ સ. ૧૦૮૮) (૬) નરેન્દ્રાચાર્યનું સારસ્વત વ્યાકરણ (ઈ સ. ૧૨૫૦-૧૪૫૦) (૭) ગોપદેવનું મુગ્ધગોધવ્યાકરણ (ઈસુનું તેરમું શતક) (૮) જૂમરનન્દીનું તૈમર વ્યાકરણ (ઈસુનું તેરમું શતક-ગોપદેવના સમય પછીનું) છે આ બધા વ્યાકરણોમાં શર્વાર્માનું કાતંત્ર વ્યાકરણ, હેમચંદ્રાચાર્યનું સિદ્ધહૃદયશબ્દાનુશાસન અને નરેન્દ્રાચાર્યનું સારસ્વત વ્યાકરણ પાણિનિના વ્યાકરણ પછી અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે તે ત્રણેયનો અલ્પ પરિચય હવે પછીના ત્રણ વિભાગોમાં આપવામાં આવ્યો છે ^{૧૧}.

૧૧૨ કાતંત્ર એટલે અલ્પ-નાનું તંત્ર-શાસ્ત્ર આ વ્યાકરણના ઉદ્ભવ પાછળ રમ્ય કિ વદતી છે. આશ્રના રાજ સાતવાહન તેમની રાણી સાથે જલકીડા કરી રહ્યા હતા ત્યારે રાણીએ વિનંતિ કરી કે મોદક તાડય રાજન્ (=મા ઉદક તાડય રાજન્) બસ હવે પાણી છાંટયો નહિ. રાજા આ સૂચિ સમજી ન શક્યા અને મોદક-લાડું મંગાવીને મારવા માંડ્યા રાણીએ સ્પષ્ટતા કરતા પોતાની અજાનતાને દૂર કરવા પંડિત શર્વાર્માને આધુનિક જમાનાના 'અપેક્ષિત' પ્રંધોની જેમ જલકી બાણીને સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણનું જ્ઞાન થાય માટે વ્યાકરણ ગ્રંથવા જલ્પાભ્યું અને શર્વાર્માને કાતંત્ર વ્યાકરણ ગ્રંથું તેના સૂત્રો કુમાર કાર્તિકેય પાસેથી મળેલા હોવાથી કીમાર અથવા કાલાપક વ્યાકરણ તરીકે જાણીતું છે કાર્યક્રમે ઘણા પ્રશિક્ષિતો થયા છે. કુદન્ત પ્રકરણ તો કાત્યાયનનું સ્વેદું છે તેમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે

કાતંત્ર વ્યાકરણમાં સ્વર, વ્યંજન (૧.૧૯), સનાન (૧.૧૩), સમ્યક્ષર (૧.૧૮), નાર્મી (૧.૧૭) વગેરે તેમજ અન્ત સ્થા (૧.૧૧૪), અઘોષ-ઘોષ (૧.૫.૮) અને સમ્વૃદ્ધિ (૫.૨.૭) વગેરે, તદુપરાત પરોઘા (૩.૧.૧૩), વર્તમાના (૩.૧.૨૪), શ્વસ્તની (૩.૧.૩૦), આગી (૩.૧.૩૧), અને અમ્યાત-અમ્યસ્ત (૩.૪.૩૦) મ જ્ઞાઓ છે પ્રેરકને અને ચુગાદિ ગણને દન્ (૩.૨.૯) પ્રત્યય લાગે છે તેમ કહીને પ્રેરકની મંજા કારિત આપવામાં આવી.

સ્વરસંધિમાં મમાન મવર્ણ દોષ (૧.૨.૧), એ અવર્ણ ર્વર્ણ એ (૧.૨.૨) ઉવર્ણ ઓ (૧.૨.૩) તેમજ એ અર્ (૧.૨.૧૨) વગેરે છે ધાતુઓના ગણને લાગતાં વિઠ્ઠળ પ્રત્યયો માટે ગુરાદિ ને દન્ (૩.૨.૧૧), અદાદિ ને તુન્ (૩.૪.૯૨), દિગાદિ ને ગન્ (૩.૨.૩૩), સ્વાદ ને નુ (૩.૨.૩૪), ત્પાદિ ને જનિ-બન્ (૩.૫.૨૫), જનાદિ ને ડ (૩.૨.૩૭) અને ગમાદિ ને ના પ્રત્યય દર્શો છે

સંધોમાં કુંદલા કુંદારોગા દન્ ટા (૨.૧.૨૩), ઉદનોન્દુવો સ્વરે (૨.૨.૫૬), અપા મે દ (૨.૩.૪૩), તન્મદોરેવન્ (૨.૩.૩), દે રત્રોવો દોષગ્ (૩.૮.૬), નમિત્વમા ટ (૩.૯.૬૯) અને ડામર્ણ દ કિ (૪.૪.૭૦) વગેરે છે.

આ વ્યાકરણમાં પાણિનિના વ્યાકરણના મજબૂત બાધાને મોકળાશથી રજૂ કરાયો છે તે ઉપરના સૂત્રોથી જોઈ શકાય છે. વેદ વિષયક સૂત્રો કે, વૃ નદી જેવી સંજ્ઞાઓને ગ્રહણ નહીં કરતાં તેમના અર્થ સ્વરૂપ શબ્દો કે સંજ્ઞાઓ મૂકવામાં આવ્યા છે આમ પાણિનિ વ્યાકરણના માહેશ્વર સૂત્રોને ન લેતા પ્રાતિશાખ્યોના સ્વર, કુ વગેરે વ્ય જનો એ પ્રમાણે ગ્રહણ કર્યા છે

૧.૧૩ કલિકાલસર્વજ્ઞ તરીકે પંકાતા હેમચંદ્રાચાર્યને પરિચય આપવાની આવશ્યકતા જ નથી. તેમના સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનમાં આઠ અધ્યાયો છે. પ્રથમ સાત અધ્યાયોમાં સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણ વિષયક સૂત્રો છે અને આઠમા અધ્યાયમાં સંસ્કૃતભાષાના શબ્દો અને પ્રત્યયોમાં કયા ફેરફારો થઈને પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશ એ છ ભાષાઓના શબ્દો નિષ્પન્ન થયા છે. તેનું વિવરણ સૂત્રોમાં છે. ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ અધ્યાય અતિમહત્વનો છે

તેમના સંજ્ઞાસૂત્રો કાતંત્રવ્યાકરણના સહેલા પ્રયોગોને જ સ્વીકારે છે જેમ કે લૂદન્તાઃ સમાના (૧.૧.૭), અનવર્ણા નામી (૧.૧.૬), એ એ ઓ ઓ સન્ધ્યક્ષરમ્ (૧.૧.૮), અઘોષ (૧.૧.૧૩) અને ઘોષ (૧.૧.૧૪), યરલવા અન્ત.સ્થા (૧.૧.૧૫) તેમજ કાળ વગેરેની તેમની સંજ્ઞાઓ ઝાઝી (૩.૩.૧૩) અઘતની (૫.૨.૪), અનઘતને હ્યસ્તની (૫.૨.૧) વગેરે લોકપ્રચલિત અર્થમાં જ સ્વીકારે છે

સ્વરસંધિમાં સમાનાના સ્વેન દીર્ઘ. (૧.૨.૧), અવર્ણસ્યેવર્ણાદિના એદ્ ઓદ્ અર્ અલ્ (૧.૨.૬), એદ્તોડયાય્ (૧.૨.૨૩), ઓદોતોડવાવ્ (૧.૨.૨૪) વગેરેમાં પાણિનિવ્યાકરણના અકઃ સર્વળં દીર્ઘઃ (૬.૧.૧૦૧), ઇકો યણચિ (૬.૧.૭૭) અને એચોડયવાયાવ (૬.૧.૭૮) ના વ્યાખ્યાનાન્તર સ્વરૂપો જ છે

વિકરણ પ્રત્યયો દિવાદે ણ્ય (૩.૪.૭૨), સ્વાદેઃ ણુ (૩.૪.૭૫), તુદાદે. ણ (૩.૪.૮૧) અને ચુરાદિભ્યો ણિચ્ (૩.૪.૧૭) માં પાણિનિના પ્રત્યયોને જ સ્વીકારે છે.

અપોડ્ મે (૨.૧.૪) ઉપસર્ગાદ્ વ કિ (૫.૩.૮૭), ગમિષલ્લમચ્છ (૪.૨.૧૦૬) માં જૂજ ફેરફાર કરીને ગ્રહણ કર્યા છે.

૧.૧૪ નરૈન્દ્રાચાર્યના સારસ્વતવ્યાકરણપર જ આ લોજવ્યાકરણમ્ ગ્રંથ રચાયો છે તેથી તેના વિષે વિસ્તૃત માહિતી અગ્રે આવશ્યક છે.

પાણિનિના વ્યાકરણને તેના ગૈજાનિક અને પદ્ધતિસરના બધારણને જોતાં તે વ્યાકરણ પ્રકરણ ક્રમ પ્રમાણે છે. જ્યારે ઉપર જોયેલા બંને-કાતંત્ર વ્યાકરણ અને સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસન તેમજ પ્રસ્તુત સારસ્વત વ્યાકરણ પ્રક્રિયાક્રમલક્ષી છે આથી જ પાણિનિના વ્યાકરણમાં જેમ પ્રત્યયનો અધિકાર ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમ પાદના પ્રથમ સૂત્રથી આરંભીને પાંચમા અધ્યાયના અંત સુધી વર્તે છે. તે આ ત્રણ વ્યાકરણોમાં જોવા નહીં મળે ગુણ અને વૃદ્ધિ જેવા સર્વ પ્રક્રિયાવ્યાપી અનુવૃત્ત પદો પણ અહીં દરેક પ્રક્રિયામાં અલગ જોવા મળે છે

૧૧૫ એસ કે. બેલવલકર તેમના અથવા પાન ૯૨ ની પાટીય-૧ માં નોંધે છે કે આ સારસ્વતવ્યાકરણના ૫૯૭ સૂત્રો અને ૯૧ વાર્તિકો છે આમ કુલે ૬૮૮ સૂત્રો થાય છે. પરંતુ વિનયસાગરણના વિદ્વચ્ચિન્તામણિ^{૧૨} અથવા ગણત્રીપૂર્વક ૪૮૨ સૂત્રો જ છે તેમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે. બે કે પ્રક્રિયાનુસાર તો કેટલાય સૂત્રો અને વાર્તિકોને બે કે તેથી વધારે સમય પુનરાવર્તન કરીને ૧૪૦૦ સૂત્રોની ઉપર મળ્યા પ્રકાશિત થઈ છે.^{૧૩} વિનયસાગરણના મત પ્રમાણે સારસ્વત સૂત્રોનો વિષયવાર ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે^{૧૪}

પ્રથમાવૃત્તિ	૧ સંજ્ઞાસૂત્રો	૭
	૨ સ્વરસંધિસૂત્રો	૧૯
	૩ પ્રકૃતિભાવસૂત્રો	૪
	૪ વ્યજનસંધિસૂત્રો	૧૮
	૫ વિસર્ગસંધિ સૂત્રો	૧૦
	૬ વિભક્તિસૂત્રો	૧૦૩
	૭ યુધ્મદ્વંદ્વસૂત્રો	૭૬
	૮ કારકસૂત્રો	૮
	૯ તદ્ધિતસૂત્રો	૩૩
	૧૦ સ્ત્રીપ્રત્યયસૂત્રો	૧૧
	૧૧ મમામસૂત્રો	૨૧
દ્વિતીયવૃત્તિ	૧ આખ્યાતસૂત્રો	૭૮
તૃતીયવૃત્તિ	૧ કૃત્વસૂત્રો	૯૪
		<hr/>
		૪૮૨

૧૧૬ પ્રસ્તુત વ્યાકરણનો નિર્દેશ બોપદેવ કે હેમચંદ્રાચાર્યજીએ કર્યો નથી તેમજ પ્રસ્તુત વ્યાકરણ પરની ટીકાઓ પણ ઈ. સ ૧૪૫૦ પછી લખાયેલી છે. તેથી જ તેનો સમય ઈસુના તેરમા-ચૌદમા શતકનો ગણાય છે. વળી સારસ્વતપ્રક્રિયાકાર અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય ચમચંદ્રની પ્રક્રિયાકૌમુદીમાંથી ઉદ્ભવેલા ટાંકે છે પ્રક્રિયાકૌમુદીકાર ચમચંદ્રનો સમય ઈસુના પંદરમાં શતકનો પૂર્વાર્ધ છે.

૧૨ પ્રસ્તુત સંપુટમાં પાચીન ગંથોદ્ધાર ક્રમાંક-૧૦ તરીકે અનુવાદકે આ અથ સ પાલિત કર્યો છે
 ૧૩ પરિગિવટ-૧ માં આ સૂત્રોને વિષયવાર વ્યવસ્થિત કરીને અનુવાદકે સંપાદિત કર્યા છે.
 ૧૪ સજ્ઞાપ્રત્યય વાચ્યાત્ સ્વરમન્થિત્વત્. પરમ ।
 પ્રકૃતિભાવમન્થિત્વત્ ઇવન્જનાસ્વ વિનમંત ॥ ૧૧૨- ॥
 નામપ્રકરણ સ્વાચ્ચ તતોડપિ વુત્તમ્મરોઃ ।
 કારકત્વિષ્ણવ્ચ સમાનાસ્વાત્ સ્વઃ ॥ ૧૨૦ ॥ વિદ્વચ્ચિન્તામણિ. ॥

એટલે પંદરમાં શતકના ઉત્તરાર્ધમાં આ વ્યાકરણ પર પ્રક્રિયા લખાઈ તેથી અનુભૂતિસ્વરૂપા-ચાર્યનો સમય નિશ્ચિત થાય છે. પરંતુ તે પહેલા સ વન ૧૩૫૪ (ઇ. સ. ૧૨૯૬) મા ધોળકાના ચાંડૂ પંડિતે તેમની નૈષધીયચરિતમ્ પરની હીપિકા ટીકામા ગણેય શબ્દને સિદ્ધ કરવા માટે ગણ સદ્ધ્યાને ધાતુના ફનન્ત રૂપને સ્વરાઘ (સારસ્વતસૂત્ર ૩ ૭ ૨) નો આશ્રય લીધો છે આમ તેરમા શતકમાં પણ આ વ્યાકરણ પ્રચલિત હતુ તે સ્પષ્ટ થાય છે.

૧.૧૭ સારસ્વતસૂત્રો પરની સ્વતંત્ર ટીકાઓમા (૧) રામચ દ્રાશ્રમની સિદ્ધાન્તચ દ્રિકા (ઇસુતું સોળમું શતક), (૨) તર્કતિલકલદ્વાચાર્યની સારસ્વતવૃત્તિ (ઇસુના સત્તરમા શતકનો પૂર્વાર્ધ), (૩) જિનેન્દુ અથવા જિનરત્નની સિદ્ધાન્તરત્ન (સમય ?) અને (૪) ભટ્ટોજિહીલિતના શિષ્ય રઘુનાથનુ લઘુ-ભાષ્ય (ઇસુતુ સત્તરમુ શતક-મધ્યભાગ) વગેરે ઉલ્લેખનીય છે સારસ્વતપ્રક્રિયા પર તો ઘણી ટીકાઓ લખાઈ છે. (૧) પુંજરાજ (ઇસુતું પદરમુ શતક-ઉત્તરાર્ધ), (૨) અમૃત-ભારતી (પંદરમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ), (૩) ક્ષેમેન્દ્ર (સોળમી સદીનો પૂર્વાર્ધ)--આ ત્રણ ટીકાકારો નરેન્દ્રાચાર્યને સારસ્વતસૂત્રકાર તરીકે નિર્દેશે છે (૪) ધનેશ્વર (સોળમી સદી પૂર્વાર્ધ), (૫) ચંદ્રકીર્તિ (સોળમી સદી), (૬) માધવ (સોળમી સદી), (૭) મેઘરત્ન (સોળમી સદી) તેજ સમયના અન્ય બે ટીકાકારો (૮) વાસુદેવ ભટ્ટ અને મંડન છે તે પછી સત્તરમી સદીમાં પ્રસ્તુત લોજવ્યાકરણમ્ ના રચયિતા શ્રીવિનયસાગરજી આવે છે

૧.૧૮ સારસ્વતવ્યાકરણનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ તેના અદ્યપતમ સૂત્રો અને તેની પ્રક્રિયા ક્રમાનુસાર રચના-પદ્ધતિની સુકરતાને લીધે થયો છે. જોકે અ તિમસૂત્ર-લોકાચ્છેપસ્ય સિદ્ધિર્ગી-ર્યથા માત્રાદો (૩.૧૦ ૧૬) માં આ વ્યાકરણ આરંભાવસ્થાના સંસ્કૃતભાષાના જિજ્ઞાસુઓ અર્થે છે તેમ સ્પષ્ટ થાય છે સ્વરસ ધિના પ્રકરણમા સ્વરે-સ્વરપરમાં હોય ત્યારે-તે પદની અનુવૃત્તિ મૂકી છે તેમજ અ વર્ણની પણ અનુવૃત્તિ મૂકી છે જેમકે :-

इ	य	स्वरे	॥ १२१ ॥ ^{१५}
उ	वम्	„	॥ १२२ ॥
ऋ	रम्	„	॥ १२३ ॥
ऌ	लम्	„	॥ १२४ ॥
ए	अय्	„	॥ १२५ ॥
अ	इ	ए	॥ १२.१३ ॥
„	उ	ओ	॥ १.२१४ ॥
„	ऋ	अर्	॥ १२१५ ॥
„	ऌ	अल्	॥ १२.१६ ॥

વગેરે છે.

વળી પાણિનિ, કાલત્ર અને સિદ્ધહૈમ્યાકરણના લાખા સૂત્રોને ટકા કરવા માટે તે તે ધાતુ વગેરેનો ગણ બનાવીને મૂક્યો છે જેમકે પાણિનિનુ ઉપગમિયમા છ (૭.૩ ૭૭), કાલત્રનું ગમિવ્યમા છ (૩ ૬ ૬૬) અને સિદ્ધહૈમનું ગમિવ્યમણ્ટ. (૪.૨ ૧૦૬) ને ગમા છ: (૨.૧.૧૦૬) ઠગીને મૂક્યું છે. તે જ પ્રમાણે પાણિનિનુ ગુપ્તિજ્ઞકિદ્ઘ સન્ (૩.૧.૫), કાલત્રનુ ગુપ્તિજ્ઞકિદ્ઘ: (૩.૨.૨) અને સિદ્ધહૈમનુ ગુપ્તિજો ગર્હાક્ષાન્તો સન્ (૩ ૪ ૫) અને કિત. સમયપ્રતીકારે (૩ ૪ ૬) ને ગુદ્ઘ્ઘ: (૨.૧ ૧૪૧) જ ક્યું છે

અને પાણિનિસૂત્ર લ્ચિ ઋનુઘાતુઋવા ઘ્વોરિયઙ્ઙો (૬.૪ ૭૭), કાલત્રસૂત્ર દ્વૂતોરિયઙ્ઙો (૨ ૨.૫૬) અને સિદ્ધ હૈમનુ ઘાતોરિઙ્ઙર્ણોઙ્ઙસ્વેઙ્ઙ્ સ્વરે પ્રત્યયે (૨ ૧.૫૦) ને માટે ઘ્વોઘ્વોતોરિયઙ્ઙો સ્વરે (૧ ૬ ૬૦) એમ ક્યું છે.

છ ૬-વેદ વિષયક સૂત્રોને બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે. આમ આટલી સરળતા, સંક્ષિપ્તતા અને શીઘ્રદ્રઘદાયિતાને લીધે આ વ્યાકરણને પ્રચાર ઉત્તર ભારતના પ્રદેશોમાં વધુ થયો હતો. મુસ્લીમ શાસકોને પણ ભારતની ભાષાનું અધ્યયન કરવામાં મુશ્કેલી નહીં નહિ.

૧.૧૯ નરેન્દ્રાચાર્યની સારસ્વતસૂત્રો પરની અનુભૂતિ-સ્વરૂપાચાર્યની પ્રક્રિયા પર અંદ્ર-કીર્તિમુનિની મુળોધિકા નામની ટીકા છે તેમાં ઘણા સ્થળો એ (પાન-૧૫૬, ૧૭૫, ૧૯૨, ૨૧૬ વગેરે) સારસ્વત પ્રક્રિયાના પદો અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યે પ્રક્રિયાકૌમુદીમાથી લીધા છે, તેવાં નિર્દેશ છે વળી ઘણા સ્થળોએ (પાન-૧૬, ૪૮, ૪૧, ૨૭૬, ૩૦૬ વગેરે) કયા પદની અનુભૂતિ પ્રસ્તુત સ્થળના સૂત્રમાં લેવાની છે તેવાં નિર્દેશ કર્યાં છે. અંદ્રકીર્તિમુનિએ સારસ્વત પ્રક્રિયામાં પ્રક્રિયા આપી ન હોય તેવા પદોની પ્રક્રિયા તેમજ સાધના આપી ન હોય તેવા ધાતુઓની સાધના કે રૂપો આપીને વિષય પૂરા કરવાની પદ્ધતિ આપનાવી છે

૧ ૨૦ આ પદ્ધતિને લક્ષ્યમાં રાખીને મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજીએ તેમના બોલ-વ્યાકરણમાં પ્રક્રિયાકૌમુદીનો તેા નિર્દેશ કર્યો છે. પરંતુ તદુપગત પાણિનિવ્યાકરણના મહા-લાખ અને કાગિદ્રા શંકરના પણ નિર્દેશ ઠરીને તેમના વિધાનો, સૂત્રો, વ્યાખ્યાનો વગેરેને સ્વીકાર્યાં છે અને આને જેને આપણે અસાધનનો વિષય ઠહીએ છીએ તે રીતે કાર્ય કરીને બોલવ્યાકરણને નાંખણની આશોચાગ મુકવ કરવાનો અભિગમ દર્શાવ્યો છે વ્યાકરણને આપણે મહાશાસ્ત્ર તરીકે પ્રથમ પ સ્તિમાં મૂકીએ છીએ કારણ કે વ્યાકરણ એ ભાષાનું છે અને ભાષા જનમમાજના વ્યવહારનું સાધન છે તેથી તેને જાતિ કે ધર્મનું બધન નથી આમ નાંખણ ભાષા શાસ્ત્રની ભાષા છે તેવા વિધાનને જાણે ઠહીએ આપના હોય તેમ મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજી બોલવ્યાકરણની પ્રથમ વૃત્તિમાં કાણા. દ્વિતીય વૃત્તિમાં વિષ્ણુ-શ્રીધર અને તૃતીય વૃત્તિમાં ગાંધુ-ગિવને મ ગણેકોક દાના નમસ્કર કરે છે

તેની વધુ સર્વા પ્રસ્તાવનાના પ્રકરણ-૨ માં કરીશું.

પ્રસ્તુત ગ્રંથની પત્રાકાર આવૃત્તિ સંવત ૧૯૭૫ (વીર સંવત ૨૪૪૪, ઇ સ ૧૯૧૯) માં અચલગરછીય મુનિવર્ય શ્રી ગૌતમસાગરસૂરિના ઉપદેશથી નાનીતુ ખડી (કચ્છ) ના ગં સ્વ જ્ઞેતબાઈ ઉમરશી રાયસીએ નિર્ણયસાગરમા છપાવેલી. તેના સંશોધક વઢવાણુના હરિશંકર કાલિદાસ શાસ્ત્રી હતા. તે પ્રકાશિત આવૃત્તિમા ઘણી અશુદ્ધિઓ રહી જવા પામી છે તે બધી અશુદ્ધિઓને સુધારીને આ આવૃત્તિમાં શુદ્ધ પાઠ આપવાનો વિનમ્ર પ્રયાસ થયો છે

પ્રકરણ-૨

મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગળ (જીવન અને કવન)

૨૧ વિક્રમના સોળમા શતકમાં મહારાવ ખે ગારે કચ્છ દેશનો રાજ્યભાર સભાળ્યો અને ભારે જહેમતથી દેશમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા સ્થાપ્યા તેમના જ અથાગ પ્રયત્નોને લઈને ઇ સ ૧૫૮૫ માં મહારાવ ભારમલ્લ રાજા થયા ત્યારે તેમને જામરાવળના હમીર જે કુંડુંબઝેરી હતો તે સિવાય કંઈ ઉપદ્રવ ન હતો ^૧ ખેંગારે પોતાની દીકરી મુસ્લીમ બાદશાહને આપીને મુસ્લીમો તરફથી પણ મહારાવ ભારમલ્લને મુક્ત કર્યા હતા તેથી ભારમલ્લને ઇ. સ ૧૬૩૧ સુધીના રાજશાસન દરમિયાન સાહિત્યિક, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ કરવા સુંદર તક મળી તેથી જ કચ્છી કહેવત છે કે 'ખાટીયો ખેંગાર ભોગવ્યો ભાર' (મહેનત ખેંગાર મહારાવની અને કૃળ મળ્યા ભારમલ્લને) તે ત્યારથી જ છે. અને જ્યારે પિતાના શ્રમ અને પ્રયાસોથી પુત્રને નિષ્કંટકતા ભોગવવા મળે ત્યારે કચ્છીઓ આ કહેવત બોલતા નજરે પડે છે

આ ભારમલ્લના રાજ્યશાસન દરમિયાન ઘણા ઓશવાળ જૈન વણિકો ત્યાં વેપારાર્થે વસ્યા હતા અને તેમના પરિચયને કારણે મહારાવ ભારમલ્લને પણ જૈન ધર્મ પ્રત્યે અનુરાગ હતો. કચ્છી જૈન વણિકો પોતાના કોઈ મુનિવર્યને આવકારવા, સત્કારવા ધર્મોપદેશન માટે રીઝવવા વિચારતા હતા ^૨ કારણ કે ધર્મગુરુના પવિત્ર વચનો, નિષ્પાપ આચરણ અને દૃઢ મનોબળના દર્શન અને શ્રવણ ન થાય તો સ્વાભાવિક છે કે લોકોને ધર્મમાં અશ્રદ્ધા અને અધર્મમાં શ્રદ્ધા થાય. આથી તે વણિકોએ અચલગચ્છેશ્વર શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરિને વિનંતિ કરી અને તે વિન તિને માન્ય રાખીને આચાર્યે લઘુવયસ્ક છતાં પ્રૌઢ પ્રતાપી શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિને કચ્છ દેશમા જવા આજ્ઞા કરી ^૩ અને જૈન વણિકોને ભદ્રાવતીમાં ધર્મોપદેશન કરીને જૈન સમાજને જાગૃત કરી દીધો તેના કૃળ સ્વરૂપે જૈન સમાજમાં આધ્યામિક અને ધાર્મિક શ્રદ્ધાના ખી વવાયાં (ઇ. સ. ૧૫૯૪-૯૫)

ઇ સ. ૧૫૯૫-૯૬ અને પછી ૧૫૯૮ માં જ્યારે આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ ભુજમા પધાર્યા ત્યારે ભારમલ્લને અભિમંત્રિત જળ વડે રોગમુક્ત કર્યા મહારાવને જૈન ધર્મપ્રતિબોધ

૧ રાઠોડ રામસિંહ: કચ્છતું સંસ્કૃત દર્શન, પા. ૧૮

૨ શાસ્ત્રી હરિશંકર કાલિદાસ ભોજવ્યાકરણમ્, ઉપોદ્ઘાત પા ૧

૩ પૂ. મુનિવર્ય કલાપ્રલસાગરજી શ્રી આચાર્ય-કલ્યાણ-ગૌતમ સ્મૃતિ ગ્રંથ ભાગ-૧, વિભાગ-૩ પા ૧૦૮

પણુ આપ્યો. મહારાવ ભારમલ્લના કુંવર ભોજમલ્લને સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યે અનુગ્રહ થયો તેથી તેમને સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણનું અધ્યયન સુકર થાય તે હેતુથી શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિના શિષ્ય મહોપાધ્યાય વિનયસાગરને સોંપવામા આવ્યા અને તેમણે ભોજમલ્લને સારસ્વતવ્યાકરણ ભણાવ્યુ પછી કાળક્રમે જ્યારે ભોજમલ્લ ગાદીએ આવ્યા ત્યારે (ઈ.સ ૧૬૩૧-૧૬૪૫) તેમનો આશ્યાસ સતત રહે તે માટે ભોજમલ્લના નામ પર ભોજવ્યાકરણમ્ની રચના મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજીએ કરી. *

૨૨ મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજીને અચલગચ્છાધિપતિ શ્રી ધર્મભૂતિસૂરિના શિષ્ય સમુદાયના સાત મહોપાધ્યો પૈકી મહોપાધ્યાય રત્નસાગરજી પછી બીજા નંબરે પદ્માવલીમાં નોંધ્યા છે મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજી મૂળ અમદાવાદના હતા, તે શ્રીમાળ વલ્લિક હતા પિતાનુ નામ બીમા અને માતાનું નામ નાકુ (નાકુ) હતું. * તેમના પિતા બીમાએ સવત ૧૬૪૪ કાગળ સુદ ૨ ને રવિવારે સુમતિનાથ ગિંબ ભરાવ્યું હતું. તેમ ધર્મભૂતિસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખમાં છે. * વિનયસાગરજીને મહોપાધ્યાયની પદવી ધર્મભૂતિસૂરિના સમયમા જ મળી હતી * અને અચલગચ્છાધિપતિ શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિના સમયમાં તે આચાર્યપદ પામ્યા હતા. *

તેમનો સમય ઇસુની સોળમી સદીનો આવે છે કારણ કે આ મહોપાધ્યાય શ્રી વિનય-સાગરજી નો ક્રમ બીજો છે અને દેવસાગરજી જેમનો સમય ઇસુના સત્તરમા શતકનો પૂર્વાર્ધ છે તેમનો ચોથો છે તેમ ઉપર જોયું તેથી ઇ. સ. ૧૫૮૫ માં મહોપાધ્યાય રત્નસાગરજીએ દીક્ષા લીધી તે પછી જ્યારે મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજીના પિતાએ સં. ૧૬૪૪ (ઈ સ ૧૫૮૮) માં સુમતિનાથ ગિંબ ભરાવ્યુ તે અરમામા કે તે પછીના સમયમાં વિનયસાગરજીએ દીક્ષા લીધી હશે તેમણે અચલગચ્છાધિપતિ કલ્યાણસાગરસૂરિ ને જ ગુરૂ અને પોતાને તેમના શિષ્ય તરીકે

૪ શ્રીભારમલ્લાદમજનોજનુષ્ટય-૧ ૧.૧

૫ (૧) રત્નસાગર (૨) વિનયસાગર (૩) ઉદયસાગર (૪) દેવસાગર (૫) શ્રીભાગ્ય સાગર (૬) લલિતસાગર અને (૭) સુસાગર જુઓ. પા ૨૧ : અચલગચ્છ દિગ્દર્શન, પાન-૩૬૧.

૬ શ્રીધ્રોગાલ્કુલે શ્રીમાન્ ભીમાદ્વસ્ત્વ નન્દનઃ ।

વિનયમાગર ય્યાતિ નાકુમૂનુ. નુતદિતમ્ ॥ ૧ ૧૮ ૧

૭ પા ૨૧ : અચલગચ્છ દિગ્દર્શન, પાન-૩૮૪.

૮ અચલગચ્છમાં કમાનુસાર પદવી આ પ્રમાણે છે દીક્ષા વખતે મુનિ કે સાધુ → ગણિ → ઉપાધ્યાય → આચાર્ય → ગચ્છાધિપતિ. આ માદિતી માટે મુનિવયં શ્રી કલ્યાણસાગરજીના આભારી ૧૬.

૯ વિદ્યવિગ્નામદિની પુરિપમ (૨૧૩-૧૨૩)

શ્રીવિગ્નિપલમસ્તેજા સૂરિતન્દાનમાગરા ।

તેવાં તિસ્વેયંગચાર્ય. સૂરિવિગ્નવમાગરં ॥

ઘણે સ્થળે સ્પષ્ટ રીતે ચબ્ધું છે શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિએ વિનયસાગરજીને માટે મિશ્રલિંગ કોશ લિ ગનિષ્ઠ્યકોશ રચ્યો હતો.^{૧૦}

વિનયસાગરજીની ખ્યાતિ પાણિનીય વ્યાકરણના વિદ્વાન તરીકે પણ હતી તેમ સ. ૧૬૭૭ માં ખંભાતથી ભૂજ ખાતે લખવામા આવેલા દેવસાગર ના પત્રમા જણાય છે

“પાણિનીય વ્યાકરણ અને કૃષ્ણિ-પતંજલિના ભાષ્ય વગેરે ગ્રંથોના મહાન આખ્યાતા^{૧૧} તકંમાં (ન્યાયમાં) તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, ઉત્તમ પુરુષોમાં અગ્રણી અને વિનયસાગર નામે મુનિ-”^{૧૨}

૨૩ તેમના શિષ્યોમા સૌભાગ્ય સાગરમુનિ અને સોમસાગરમુનિના નામો મળે છે^{૧૩}

૨.૪ તેમના ગ્રંથોમાં સ. ૧૭૦૨ (ઈ સ ૧૬૫૬) માં રચેલા ‘અનેકાર્થરત્નકોશ’ અથવા અનેકાર્થ નામમાલા આવે છે. આ ગ્રંથમાં હિન્દી, ભાષાના શબ્દોનો કોશ છે અને તેને ત્રણ અધિકારમા વિભક્ત કર્યો છે. કુલ ૧૬૯ શ્લોક માં છે

૨૫ હિંગુલપ્રકર નામનો ગ્રંથ સં ૧૭૦૦ (ઈ. સ ૧૬૫૪) પહેલાં રચાયો છે^{૧૪} હિંગુલ એટલે હિંગ તેને ખાદ્યોપયોગ્ય બનાવવા માટે કેટલીક સાધના કરવી પડે છે. અહીં તાત્ત્વિક-આધ્યાત્મિક સાધના બતાવતાં હિંગુલનો અર્થ મન એમ રૂપક દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યો છે કારણ કે તેમાં ખત્રીસ પ્રક્રમ-પ્રકરણ છે દરેક પ્રક્રમમા ચાર કે તેથી વધુ અનુષ્ટુપ્ (મોટા ભાગના) પદો છે તેમાં પ્રાણાતિપાદ, મૃધાવાદ તેમજ ક્રોધ વગેરે અઠાર પાપસ્થાનો, ઘૂત વગેરે સાત વ્યસનો અને દાન, શીલ, તપ તેમજ ભાવ એ ચાર ધર્મો અને છેલ્લે જિનેન્દ્રપૂજા, ગુરુભક્તિ અને ઉદમ-સાધના-યોગને વિષે ગ્રંથો છે

૨૬ વિદ્વચ્ચિન્તામણિની વિ. સ ૧૮૭૪ (ઈ. સ ૧૮૧૮) શકસંવત્ ૧૭૩૯ ના કાગણ સુદ ૬ ને શુક્રવારને લિપિ કરેલી હસ્તપૂત મુનિવચ્ય શ્રી કલાપૂલસાગરજી પાસેથી ઝેરોક્ષ કોપી કરેલી મળી છે તે પરથી આ પ્રમાણે વર્ણન કરી શકાય છે

કુલ પાનાં - ૫ + ૧/૨
સાઇઝ - ૧૧ x ૨૨ સે. મી.
લાઇન - ૧૩

૧૦ ગુઓ. અ ચલગરજ દિગ્દશન, પાન-૪૦૭.

૧૧ આલ્યાતોપયોગે ॥ પા. ૧.૪ ૨૯

૧૨ પાણિનીયફણિભાષિતાદિષુ ગ્રન્થરાશિષુ મહોપયોગભાક્ ।
તર્કતીક્ષ્ણમતિરુત્તામાગ્રણી લંબ્ઘવર્ણવિનયોદધિર્મુનિઃ ॥૧૬॥

૧૩ ગુઓ. અ ચલગરજ દિગ્દશન, પાન-૪૦૭.

૧૪ હી હ. લાલન. હિંગુલપ્રકરણ, પ્રકાશક ભીમસી માણેક. ૧૯૦૦.

અક્ષર - ૩૩
કુલ શ્લોક - ૧૨૬

અક્ષરોના મરોડ ખૂબ મુદર અને વ્યવસ્થિત છે અ કો પર લાલ ચિહ્ન છે. લક્ષ્યાનું કે લેખકનું નામ છે, તે પણ સ શયગ્રસ્ત છે કાન્થ કે શાતિનાથની કૃપાથી એટલું જ લખ્યું છે.

પ્રત્યુત ગ્રંથ ભોજવ્યાકરણમ્ની રચના પછીના જણાય છે, કારણકે ભોજવ્યાકરણમ્ની રચના સમયે વિનયસાગરજી મહોપાધ્યાય હતા ન્યારે આ ગ્રંથની પુષ્પિકામાં તેઓ પોતાને આચાર્ય કહે છે ૧૫ વિષયની દૃષ્ટિએ જેતાં પણ આ ગ્રંથ ભોજવ્યાકરણમ્નો સહાયક ગ્રંથ જણાય છે અહીં ભોજવ્યાકરણમ્ જે સારસ્વતસૂત્રો પર રચાયું છે તેનો સૂત્રપાઠ પદબદ્ધ કરીને આપવાનો પ્રયાસ થયો છે, જેથી વિદ્યાર્થીઓને અધ્યયનમાં મુકરતા પ્રાપ્ત થાય છે

સારસ્વતસૂત્રોના પ્રકરણ અને તેમાં આવતાં વિષયના સૂત્રોની મ ખ્યા સાથે ૧૬ તેમણે અનુક્રુપ્ અને આર્યા છંદમાં પદો આપ્યા છે જે જે સ્થળે સૂત્રના અક્ષરપ્રમાણમાં શકા થાય તેવું હોય ત્યાં આઠ અક્ષરનું સૂત્ર (સૂત્રમ્ અષ્ટાક્ષર-પદ-૧) તેમજ પદવિષયક સ સ્થિતિ જણાય ત્યાં જે પદ (દ્વિપદ-પદ-૧૬) એમ સ્પષ્ટતાઓ કરી છે

આ ગ્રંથ સાથે જે સારસ્વતપ્રક્રિયા અને ભોજવ્યાકરણમ્ના સૂત્રોની તુલના કરીએ તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે સારસ્વત વ્યાકરણની પ્રક્રિયા પગથી વિનયસાગરજીએ ભોજવ્યાકરણમ્ની રચના કરી પરંતુ સૂત્રપાઠના અધ્યયન સિવાય પ્રક્રિયા ગ્રંથમાં સફળતા મળતી નથી તેમ સમજીને સૂત્રપાઠ પણ આપ્યો જે તેમણે ગણપાઠ અને ધાતુપાઠ પણ આપ્યો હોત તો સારસ્વત-વ્યાકરણ પરંતુ તેમનું કાર્ય અંપૂર્ણ થયું હોત જે કે ગણપાઠ અને ધાતુપાઠને વિનયસાગરજીએ ભોજવ્યાકરણમ્માં તો આવશ્યક સ્થળોએ આપ્યો જ છે.

૨.૭ વસંત નામનું હિંદી કાવ્ય 'પંચપ્રતિક્રમણસૂત્રાણિ' ૧૭ (પા ૪૦૯-૪૧૪) માં પ્રકાશિત કર્યું છે તેને કેટલાક વિદ્વાનો મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજીનું છે તેમ કહે છે તેમાં આવતી પુષ્પિકાઓ-વિનય નમત તુમ વન્દા, (૧૪) વિનય ભજત અચ્ચલ ધાનસે (૧૧૩),, દિક્ષા કેવલ જ્ઞાન ફલયાણક (૧૭.૫) -મા વિનય, અચ્ચલગરજ અને કલ્યાણ એમ નામો છે. પરંતુ પદ ૬ ના પદ-૪ ના પર ગિતન કરતાં આ ગ્રંથના અનુવાદકને લાગે છે કે વિનયમાગરજીત વસંત પદ સંવત ૧૯૦૫ (ઈ સ. ૧૮૪૯) માં અચ્ચલગરજાધિપતિ મુક્તિમાગરજીના શિષ્ય વિનયસાગરજીનિએ ૧૬ રચ્યું છે.

૧૫ શુભો આ જ પ્રકરણમાં પાઠટીપ-૯

૧૬ શુભો પ્રકરણ ૧, પેરા-૧૫.

૧૭ શ્રેષ્ઠ લાલશી પુનશી પંચપ્રતિક્રમણસૂત્રાણિ, ૧૯૩૦

૧૮ સંવત ૧૯૨૨ માં વિદ્યમાન વિનયમાગર માત્ર ઉપાધ્યાય જ હતા શુભો પાઠ્ય: અંચલ ગરજ દિગ્દર્શન, પાન-૫૬૦. (૨૪૫૩)

અચલગચ્છ દિગ્દર્શનના પાન-૫૩૨ પર નોંધ્યું છે કે “પાલીતાણામા નરશીનાથાના ધર્મ-
સ્થાપત્યોમા ધર્મશાળા તેમજ શ્રી ચ દ્રપ્રભુતુ જિનાલય મુખ્ય છે સં ૧૯૦૫ ના માઘ સુદી
૫ ને સોમવારે મુક્તિસાગરસુરિના ઉપદેશથી ” આ જ ભાવ વિનયસાગરકૃત વસંત પદ્ય-૬
૫૬-૪ માં છે

આગળીસ પાચ માઘ શુદિ પચમી ।

મોમવાર મુલકારી ॥

જરકટ વદિર સઘ મિલત વહુ ।

ઓચ્છવ હુઓ ઉદારિ

થાપના મઈ મનુહારિ । (પાન-૪૧૧)

આથી વિનયસાગરકૃત વસંત એ મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજીનો નથી પરંતુ તેમના પછી
બસો વર્ષે થયેલા ઉપાધ્યાય વિનયસાગરનો છે

૨૮ લોજવ્યાકગ્ણમ પરનો અભ્યાસ આગળ પ્રકરણ ત્રણ માં કરીશું પરંતુ તેમાથી
મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજી નુ છતું થતું વ્યક્તિત્વ અહીં પ્રગટ કરવામા આવ્યું છે તેમણે
ત્રણેય વૃત્તિના આર ભમા અનુક્રમે પ્રદ્ધા, વિષ્ણુ અને શભુને મંગલસ્ત્રોત્રમાં મૂક્યા છે. સરસ્વતી
એટલે ભાષાજ્ઞાન એમ અર્થ લઈએ તો વિનયસાગરજી એ કરેલા મંગલત્રયને સારી રીતે સમજી
શકાય છે. વળી તેમણે ગુરુ અચલગચ્છાધિપતિ કલ્યાણસાગરસુરિને પણ નમસ્કાર કર્યા છે તેથી
ગુરુર્જ્ઞા ગુરુવિષ્ણુર્જ્ઞા મહેશ્વર । એના અનુમાર જાન માટે ઇચ્છા ઉભી કરનાર ગુરુ પ્રદ્ધ-
સ્વરૂપ છે ટકાવી રાખનાર અને પાલનપોષણ કરનાર ગુરુ વિષ્ણુસ્વરૂપ છે અને અજ્ઞાનના
અલેધ અધકારને છેદી નાખનાર - ભસ્મ કરી નાખનાર ગુરુ શિવ-શંભુસ્વરૂપ છે આ ત્રણ
ભાવ અહીં સૂચવાયા છે શિષ્ય પુત્રીયતિ પ્રમુઃ (૨૧૫.૨૧) માં ગુરુની શિષ્ય પર પ્રીતિ અને
આચાર્યો નવશિષ્યેણ વૃચ્છયતે તત્ત્વમ્ (૨૧૭ ૫૧) માં શિષ્ય તરીકેની તત્ત્વપૃચ્છા રજૂ થાય છે.

૨૯ સ તોષનેા ગુણ ક્ષેણવાય તો ઝૂંપડી પણ મહેલ જેવી લાગે-પ્રાસાદીયતિ કુટયામ્
(૨૧૫ ૨૧) અને જો ગૌરાગ્ય ન હોય તો એટલે કે રાગ હોય તો દુ ખી થવાય છે - ત્વ દુ લ્હી
રાગૈવિરાગૈરહ સુલ્હી (૨૧૫ ૧૫) અને ધર્મપાલનમાં વિધ્યર્થનો પ્રયોગ બતાવતાં જણાવે છે કે
- શુદ્ધધર્મશ્ચ કર્તવ્યઃ કરણીયસ્ત્વયા પ્રમો । (૩.૨૦૭) અહીં યદા રાજા તથા પ્રજા ના ન્યાયે
રાજાએ જ શુદ્ધ ધર્માચરણ કરવું તેવો તેમનો આગ્રહ છે. ૧.૭ ૬૭ માં શાહ્વેષ્વરાલ્યમિહ તીર્થમિદં
હરેશ્ચ મા શ ખેશ્વર તીર્થમા વિષ્ણુ જ વિરાજમાન છે. તેમ જણાવાયુ છે તેમની કાવ્યશક્તિ
અને કાવ્યપ્રતિભાના દર્શન તો આગળ થશે પણ તેમના વિદ્વત્તાપૂર્ણ વ્યક્તિત્વનું દર્શન
કરાવતો આ પ્રલોક અહીં આપવો આવશ્યક છે

શમ્ભુઃ સમન્તિઃ સકલ. શ્રિયે સ્તાત્

સુરાસુરેન્દ્રસ્તુતપત્સરોજ ।

નત્તિનદ્વિગન્દર્મંચિઘો સમર્થં

સદોદય. સ્નાક્ સગુણો ગણેણ ॥૩૧॥

શભુ, નશવિત - શકિતમહિત, સફલ:-મકળ-કલામહિત, શ્રિયે-શ્રી-શોભા માટે, સ્તાત્ (અન્-અસ્તિ નું આશીર્વા) થાવ, સુરેન્દ્ર અન્ અસુરેન્દ્ર વડે સ્તુત-સ્તુતિ ક્રમતા, પત્નરોજ-પાદ કમળવાળા, ગત-મારી સિદ્ધિના વિધેની વિધિ-કાર્યમા સમર્થ, સદોદય-સદા ઉદયશીલ-મદ-મારું આપનાર દય-દયાવાન, ત્રાક્-શીઘ્ર સગુણ-શુભો સહિત. ગણેણ-ગણોના અધિપતિ

તેના વ્યાકરણપદ્ અર્થ લઈએ ત્યારે -

ગમ્મુ :- પદ, શકિત-પ્રત્યય સહિત, કલા-વિભક્તિઓ સહિત, શ્રિયે-કલ્યાણ (એન શબ્દ ગમ્યન્ જાત સમ્યક્ પ્રયુક્તઃ સ્વર્ગે લોકે કામધુન્ ભવતિ-મહાભાષ્ય), સુર-સ્વર, અસુર-અસ્વર= વ્ય જન દન્દ્ર-એ ઇન્દ્રિયો-મુળ વગેરેમાથી સ્તુત - ઉદ્ભવે છે અને પત્નર (પછતે મર -) મુખકુલર પામીને જ -જન્મનાર છે પછી તે સારી સાધના-પ્રક્રિયા પૂર્વક રાંદર્ભ વિષયે વિધાન ઉપયોગ માટે સમર્થ-સમ્યક્ અર્થવાળો થાય છે મદા ઉદયશીલ-ઉદય ઉત્પતિ આપનાર, ત્રાક્-શીઘ્ર આપનાર, સગુણ શુભો-ઉદાત્તાદિ સ્વરો સહિત અને-ગણપાઠ કે કુ, ચુ, ટુ વગેરે વર્ગોનો સ્વાગી તે પદ.

શુરૂપરક અર્થ-ગમ્મુ. કલ્યાણકારી, શકિત-નીલા કે અદભૂત શકિતઓ સહિત. કલા-ઇશ્વરનો અંશ ધરાવનાર સત્-ઉત્તમ સિદ્ધિઓ-અભિમા વગેરેની, પ્રાપ્તિવિધિ માટે સમર્થ, સગુણ-ઇશ્વરનુ સાકાર સ્વરૂપ અને ગણેણ-ગરુદેશ-ગરુડાધિપતિ-અચલગરુડાધિપતિ શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ કલ્યાણ કરનારા થાય.

પ્રકરણ-૩

મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયસાગરજી વિરચિત

ભોજવ્યાકરણમ્.

૩૧ મહાનવ ભારમહલ (ઇ મ ૧૫૮૫-૧૬૩૧) ના પુત્ર મહાગવ ભોજમહલ (ઇ મ ૧૬૩૧-૧૬૪૫) ના અધ્યયન અને સંતાપ માટે ભોજવ્યાકરણમ્ની રચના મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયસાગરજીએ કરી છે પ્રથમાં ઠેકકેકાતે ભોજમહલના નામને નિર્દેશ મોજ (૧૬૮, ૧૧૦૬૬), મોજરાજેન્દ્ર (૧૧૩૧૨, ૨૧૧૬, ૨૧૨), મોજમ્લ (૨૧૩૬) અને કન્દના મહાનવ તરીકે વચ્ચપૂર્વે (૧૧૫૧૫), કન્દેશ્વર (૧૧૫૩૦, ૧૭૧૧૩), તન્દરવનરાષ્ટ્રીજ (૧૭૧૭) અને કવચવનવદમ્લો (૧૮૮) માં કર્યો છે તેમજ ભોજમહલરાજને શુદ્ધધર્માગણ માટે આરપૂર્વક-શુદ્ધધર્મવ વક્તવ્ય વર્ણવવન્દવના પ્રમો ૩૦૦૬) પદેને અર્થે સુદોપ કર્યો છે તે મહાનવ ભોજમહલ અને મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજીની આત્મીયત અને શુરૂચિત્તતા ઇતી કરે છે

૩૨ લેન્ડવ્યાકરણમ્મા મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયસાગરજીએ સારસ્વતસૂત્રપ્રક્રિયાનુસાર ત્રણ વૃત્તિઓ ગમી છે અને પ્રથમવૃત્તિના આરભમા ધ્રુવા-આદિનાથને, દ્વિતીયવૃત્તિના આરભમાં શ્રીધર-પાર્શ્વનાથને અને તૃતીયવૃત્તિમા શંભુને મ ગલાચરણમા મૂક્યા છે પ્રથમવૃત્તિમા ૮૦૨, દ્વિતીયવૃત્તિમા ૧૦૭૮ અને તૃતીયવૃત્તિમા ૨૫૦ પદો છે કુલ ૨૧૨૮ પદો છે મોટા ભાગના અનુષ્ટુપ્ છ દમા છે અને તે સિવાય આર્યા, આર્યાગીતિ, ઉપજાતિ, વસ તતિલકા, માલિની, શાલિની, શિખરિણી, શાર્દૂલવિકીડિત વગેરે છંદોમાં છે સારસ્વતસૂત્રોની સાથેસાથ કેટલેક સ્થળે પાણિનિવ્યાકરણના સૂત્રો અને તેની ગર્યા તેમણે કરી છે

સારસ્વતસૂત્રોને તેની વૃત્તિસહિત પદોમાં ગૂથી લીધા છે તે માટે તે પોતે કહે છે કે 'અદેવમાં ભમતા ભમરાઓની શ્રેણીઓમાં જેમ કમળો શોભે છે તેમ (આ ગ્રંથમાં) પદશ્રેણીઓ મા અદર ગહેલા સૂત્રો શોભે છે' જે તે સૂત્રમા આવતા આદિ' -વગેરે પદથી જે જે શબ્દો કે ધાતુઓનુ પરિગણન કરવાનુ હોય તે પણ તેમણે આપ્યું છે તેમજ સૂત્રોમાં પ્રયુક્ત બહુવચનથી જેનુ પરિગણન કરવાનુ છે તે બધાં પણ ગણાવે છે

શબ્દમાધના પછી સમાન અ તવાળા શબ્દો નુ પરિગણન આપે છે પણ સાથે જે સહેલા હોય તે બધાં આપીને પિષ્ટપેપણુ કરતાં નથી આખ્યાતપ્રક્રિયા, દ્વિતીય વૃત્તિમાં નવો ધાતુ આવતા તેના બધા રૂપો સાધવામાં આવ્યા છે

ઘણાં સ્થળોએ પદમાં એક કે બે સૂત્રો તો ઠીક, પણ છ છ સૂત્રોને એક જ પદમાં વણી લીધા છે °

ધાતુઓને આગળ અને પાછળ લાગતા અનુબંધોનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરી દેવામાં આવ્યો છે. સાથે સાથે તે તે ધાતુઓનો અર્થ પણ જોડી દેવામા આવ્યો છે.

૧ અન્તર્ભૂતાનિ સૂત્રાણિ રાજન્તે પદ્યરાજિપુ ।

અમદ્દિરેફમાલાસુ પદ્માનીવ સરોવરે ॥ ૩ ૨૪૪ ॥

૨ કામાદિપ્રવ્યયા-કાસાસય્દય્ વગેરે ૨ ૧.૧૩૦ (૨.૧.૧૬૧, ૨.૧ ૨૬૦)

૩ લોપ પચા-પચામિત્યત્ર ...૨ ૧.૧૧૬, ૧૧૭ (૨ ૧ ૧૭૪, ૨ ૨ ૨૦)

૪ એવ ધ્રુવા મેષા ઘારા (૧૮૭), કુમારી બ્રાહ્મણી (૧.૮ ૨૨)

૫ અજાઘા હિ જઠારાન્તા (૧ ૧૧૮) રાલા દાને .. માવચ્ચ (૨.૨ ૧૨) (૨ ૮.૮૩)

૬ મૂ (૧) મત્તાગમ્ (૨.૧ ૧-૨૧), મૂ (૬૫) પ્રાપ્તી (૨ ૧ ૩૦૧-૩૨૧)

૭ ૨ ૧.૨૧૪, ૨ ૧ ૪૧૫ ૨ ૨ ૧૨૭.

૮ અગૂઢ્ વ્યાપ્તી ઝટાવિતી (૨.૫.૨૬), ઢુકૂઢ્ કરણે ઢુઝાવિતી (૨.૭ ૧૧)

૩૫ દ્વિતીયવૃત્તિના આરંભમાં શ્રીધર-પાર્શ્વનાથને નમસ્કાર કરીને મૂ (૧) થવું હોવું ધાતુની પ્રક્રિયા ૮૨ પદોમાં આવી છે. તે પછી ૨.૧૩૦૦ સુધી પરસ્મૈપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા છે ૨.૧૩૦૧ થી ૨.૧૩૮૫ સુધી આત્મનેપદ પ્રક્રિયા અને ૨.૧૩૮૬ થી ૨.૧.૪૨૮ સુધી ઉભય-પદ પ્રક્રિયા છે. પ્રકરણ-૨ માં ઝદાદિ-બીજ ગણની પ્રક્રિયા ૧૩૭ પદોમાં છે પ્રકરણ-૩ માં દ્વાદિ-જુહોત્યાદિ-ત્રીજ ગણની પ્રક્રિયા ૫૫ પદોમાં આપવામાં આવી છે પ્રકરણ-૪ માં દિવાદિ ચોથા ગણની પ્રક્રિયાના ૪૮ પદો છે પ્રકરણ-૫ માં સ્વાદિ-પાંચમા ગણની પ્રક્રિયાના ૩૧ પદો છે. પ્રકરણ-૬ માં રુઘાદિ-જેને આપણે સાતમા ગણ તરીકે જાણીએ છીએ-તેની પ્રક્રિયા ૨૩ પદોમાં છે. પ્રકરણ-૭ માં તનાદિ-જેને આપણે આઠમા ગણ તરીકે જાણીએ છીએ તેની પ્રક્રિયા ૨૪ પદો છે. પ્રકરણ-૮ માં તુદાદિ જેને આપણે ૬ ઠા ગણ તરીકે જાણીએ છીએ તે ગણના ધાતુઓની પ્રક્રિયાના ૪૩ પદોમાં છે. પ્રકરણ-૯ માં ક્યાદિ ગણની પ્રક્રિયા ૨૯ પદોમાં છે, અને ૬સમાં ગણની ચુરાદિ પ્રક્રિયા પ્રકરણ-૧૦ ના ૧૩ મ પદોમાં આપવામાં આવી છે.

પ્રેરકાર્થ પ્રત્યયની જ્યન્ત પ્રક્રિયાના ૪૭ પદો પ્રકરણ-૧૧ માં, ઇગ્છાદર્શક સ પ્રત્યયની પ્રક્રિયાના ૨૭ પદો પ્રકરણ-૧૨ માં, ધાતુને અતિશય વાર વાર ક્રિયા થતી હોય તે અર્થના યદ્ પ્રત્યયના પ્રકરણ-૧૩ ના ૪૩ પદો છે તે પછી પ્રકરણ-૧૪ માં યદ્ પ્રત્યયનો લુક્ થાય છે તેની સાધના ૧૩ પદોમાં છે. પ્રકરણ-૧૫ માં નામ-શબ્દમાંથી ધાતુ બનાવવાની પ્રક્રિયાના ૩૦ પદો છે પ્રકરણ-૧૬ માં વિવિધ ઉપસર્ગો અને નિશ્ચિત અર્થમાં થતી ધાતુઓની આત્મનેપદ વ્યવસ્થાના ૩૮ પદો છે ભાવકર્મ પ્રકરણ-૧૭ માં ભાવે પ્રયોગ અને કર્મણિ પ્રયોગની પ્રક્રિયાના ૫૨ પદો અને છેલ્લે ૬ પદોમાં લકારાર્થ પ્રકરણ-૧૮ છે. અતિમ બે પદોમાં પ્રથમવૃત્તિની જેમ અચલગચ્છાધિપતિ શ્રી હૃદ્યાણુસાગર ગુરુ અને લોજમલ્લને નિર્દેશ છે.

૩.૬ તૃતીય વૃત્તિના આરંભમાં શબ્દની વંદના મંગલાચરણમાં કરી છે. અને તે પછી કૃદંત પ્રક્રિયાને આરંભ કર્યો છે અહીં પદ ૧-૧૦૮ માં કર્કાર્થ ધાતુને કર્તાના અર્થમાં લાગતા પ્રત્યયોની પ્રક્રિયા, પદ ૧૦૯-૧૩૦ માં નિષ્ઠાપ્રક્રિયા, પદ ૧૩૧-૧૪૧ માં પરોક્ષ ભૂતકાળની નિષ્ઠા-ક્વસુ વગેરેની પ્રક્રિયા પદ ૧૪૩-૧૬૪ માં શીલાર્થ-ધાતુને કર્તાના શીલ-સ્વભાવના અર્થમાં લાગતા પ્રત્યયોની પ્રક્રિયા, પદ ૧૬૫-૧૮૩ માં સ જ્ઞાદિ અર્થવાળા શબ્દો ધાતુમાંથી કયા કયા પ્રત્યયોમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે તેની પ્રક્રિયા, પદ ૧૮૪-૨૦૬ માં તુમન્ત પ્રક્રિયા; ૨૦૭-૨૨૬ માં કૃત્ય પ્રક્રિયા અને પદ ૨૨૭-૨૪૫ માં સ્ત્રી પ્રત્યયો અને સંબંધક-ભૂતકૃદંત-ક્ત્વા (ત્વા) ની પ્રક્રિયા છે.

પદ ૨૪૬ માં યાણિનિ વ્યાકરણના સૂત્રો વડે પણ પ્રયોગો સાધ્યા છે કેમકે સારસ્વત સૂત્ર લોકાન્ઠેષસ્ય સિદ્ધિર્યથા માતરાદે (૩.૧૦ ૧૯) માં એ પ્રમાણેનું વચન છે પદ-૨૪૭ માં લોજ-વ્યાકરણમ્ની રચનાનું ક્ષણ, પછીના બે પદોમાં ગુરુને વંદના અને લોજ રાજાની વિનંતિના

નિદેશ પૂર્વની બંને વૃત્તિઓ પ્રમાણે છે છેલ્લે અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યની સારસ્વતપ્રક્રિયાના અંતિમ શ્લોકોથી અંતિમ મંગલાચરણ કથ્યું છે.

૩.૭ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પાણિનીય વ્યાકરણને તે વિનયસાગરશ્રી ઘણાં સ્થળે સ્વીકાર્યું છે પદ-૧ ૧.૩ માં જ બ ઇ ણ્ એમ પાણિનીય વ્યાકરણના પ્રત્યાહાર સૂત્ર-માહેશ્વર સૂત્રને ટાંકીને સૂત્રગત મંધિ ઠે સ્પષ્ટતા ખાતર સૂત્રગત વિસંધિ^{૧૧}-સંધિરક્ષિતતાને નિદેશી છે ઉદાત્ત વગેરે સ્વરો ૧ ૧.૧૩ માં તેમણે પાણિનીય પરંપરા પ્રમાણે લીધા છે પાણિનિસૂત્ર મ્તોઃ ષ્ચુના ષ્ચુ (૮ ૪.૪૦) માં તૃતીયાનો પ્રયોગ સહ-સાથે એવો અર્થ લેવા માટે છે નહીં તો મખતમી પ્રયોગ યાત, તેમ પદ-૧ ૪ ૮^{૧૨} માં છે. જૂષ્ (૧૭૬) વૃદ્ધ યવું ધાતુ પાણિનિમતાનુસાર છે. સારસ્વત પ્રક્રિયાકાર જૂદર ધાતુ નોંધે છે. પણ વિનયસાગરશ્રી પાણિનિને અનુસરે છે. પદ ૨ ૪.૨૫ માં પણ મસ્તિજનંશોર્સલિ (પા. ૭.૧ ૬૦) ને નામનિદેશ પૂર્વક નોંધે છે.

પાણિનિ વ્યાકરણમાં વિદ્યેષ્યે ઇટ્ આગમ સૂ, સ્વ, ઘૂઞ્^{૧૩} વગેરે ધાતુઓને યાય છે તેમ પદ ૨ ૧.૧૦૧^{૧૪} માં અને ઈડ્ ધાતુનો પરોદ્ય ભૂતકાળમાં ગાડ્^{૧૫} આદેશ યાય છે. તેમ ૨ ૨.૧૧૫^{૧૬} માં નોંધે છે પદ ૧ ૧૧.૧૪ માં મિ દ્વામ્ (સા. સૂ. ૧.૧૦૯) ના અપ્ વગેરેને કાશિકા ગ્રંથમાં^{૧૭} કરેલા વ્યાખ્યાન દ્વારા સ્વતવસ્ વગેરેને લઇને સમન્તવે છે. તેમજ કાશિકામાં एकाच उपदेशोऽनुदात्तात् (પા. ૭ ૨.૧૦) નીચે સંગ્રહીત કરેલી ૧૩ અનિટ્કારિકાઓ વિનયસાગરશ્રી ૨ ૧ ૧૮૯-૧૯૧ માં આપી છે. ૨ ૧૭ ૪૦^{૧૮} માં સ્તુકમોરનાત્મનેપદનિમિત્તે (પા. ૭ ૨ ૩૬) અને ૩ ૮૬^{૧૯} માં વનો ટ્ ચ (૪ ૧.૭) નો આશ્રય લઇને પ્રક્રિયા સાધવામાં આવી છે. વિન્દુરિચ્છુઃ (પા. ૩.૨ ૧૬૬)ના વિન્દુ. અને ઇચ્છુ નિપાત શબ્દો છે તેમ જણાવે છે^{૨૦}

૧૧ બ ઇ ણ ણિ તિ વિસન્ધિ પાણિનીયેઽપિ દ્રષ્ટ. ૧.૧.૩ ।

૧૨ અકારવા મ્વનમીમેતાં તૃતીયામકરોન્મુનિ. । આ પદ્ય સારસ્વત પ્રક્રિયા (પાન-૩૨) પર પણ છે.

૧૩ સ્વરતિસૂતિસૂયનિઘૂઞ્ઞદિતો વા ॥ પા ૭.૨.૪૪ ॥

૧૪ સૂતિમુગતિસ્વૂઞ્ઞ પાણિનીયમને ચ વેટ ॥ ૨.૧ ૧૦૧ ॥

૧૫ ગાઁ નિટિ ॥ પા. ૨ ૪.૪૯ ॥

૧૬ ઈડો ગાડ્ લિટિ . પાણિનીયવચસ્તિવદમ્ ॥ ૨.૨ ૧૧ ॥

૧૭ અપો મિ ॥ પા. ૭ ૪ ૪૮ ॥

સ્વય. સ્વત્વમીમેતાં લગમશ્ચ લકારાર્થેન દગ્યતે ઇન્દનિ મ્કારાર્થો । કાશિકા

૧૮ સ્તુકમોરિતિ... કેત્વન ॥ ૨ ૧૭ ૪૦ ॥

૧૯ સ્વ વનો મ્કારમ્ ॥ ૩.૪૬ ॥

૨૦ વિન્દુરિચ્છુનિપાતિતો ॥ ૩ ૧૬૦ ॥

રુણાદિ પ્રકરણમા ઘણાં સૂત્રો પાણિનિવ્યાકરણમાંથી ઉદ્ધત કયેાં છે. ટૂંકમાં, તેમણે જણાવી પણ દીધું છે કે કેટલાંક પ્રયોગો પાણિનીયસૂત્રો દ્વારા સાધવામાં આવ્યા છે^{૨૧}

૩૮ જે જે શબ્દોની પ્રક્રિયા થાય તે પછી ભાષામાં તે શબ્દોનો પ્રયોગ કરી બતાવે છે. દેવ શબ્દના આઠેય વિભક્તિઓના રૂપો^{૨૨} તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનુ શબ્દના રૂપો^{૨૩} આપે છે. દા ધાતુના પરોક્ષભૂતકાળ ત્રીજા પુરુષમા દ્વો રૂપ થાય છે. તેનું ઉદાહરણ^{૨૪} પણ આપ્યું છે. ઘણા પદો મારસ્વતપ્રક્રિયામાંથી પણ લીધા છે.^{૨૫}

પ્રકરણ-૪

મહોપાધ્યાય વિનયસાગરણનો સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં ફાળો.

૪૧ પ્રસ્તુતગ્રંથ સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં અનુપમ સ્થાન ધારણ કરે તેવો છે આટલા વર્ષો સુધી તેને પ્રકાશિત કરવામા થયેલો વિલંબ પણ જાણે સંસ્કૃત જિજ્ઞાસુઓને લાભરૂપ છે. કારણકે હાલમા ભારતમા તેમજ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ભાષાઓનાં અને ખાસ કરીને સંસ્કૃત ભાષાના સઘન અને શીઘ્ર અભ્યાસ માટે જે રીતનો અભ્યાસક્રમ અને પદ્ધતિ અપનાવાય છે. તે જ અભ્યાસક્રમ અને પદ્ધતિ અહીં વિનયસાગરણએ પ્રસ્તુત કર્યા છે. વળી પદ્યબદ્ધ હોવાને લીધે તેના પઠન-પાઠનમા એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો લય પણ જણાય છે આ ગ્રંથને કેવળ અનુવાદ કરીને પણ પ્રકાશિત કરવામા આવ્યો હોય તો પણ આવશ્યક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વગર રહેત નહી, બ્યારે અહીં તો પ્રસ્તાવના, ટિપ્પણ અને પરિશિષ્ટો પણ અનુવાદ સહિત મૂક્યા છે તેથી પઠનપાઠનમાં સુગમતા રહેશે.

૪૨ તેમણે ઉદ્ધૃત કરેલા વિવિધ પદો અને કુમારસ લવમ્ (૭૬૬), શિશુપાલવધમ્ (૧૫૧) તેમજ અન્ય ઉદાહરણો પરથી તેમનું 'ૐવિધ્યપૂર્ણ' વાચન તો તરી આવે છે પણ સાથો

૨૧ એતે લોકાત્ સમુદ્ધતાઃ ॥ ૩.૧૪૬ ॥

સસાધિતા મે કતિચિત્રપ્રયોગાઃ

શ્રીપાણિનીયાશયમત્ર ઘૃત્વા । ૩ ૨૪૬

૨૨ ૧૭.૨૫. માસ્ શબ્દના ૧૭.૫૦, ૫૧ વિષવપા ૧.૭ ૫૭, ૫૮

૨૩ હરિ શબ્દના ૧.૭ ૬૬, ૬૭ જ્ઞાનુ-૧૭.૬૮, ૬૯

૨૪ દ્વો દાન તદા દાતા પપૌ પેય મુદા પુનઃ ।

તસ્યૌ પ્રીતસ્તદા સ્થાને ઘન હિત્વા વન યયૌ ॥ ૨.૧ ૧૫૬

૨૫ સૈવ દાશરથી- ॥ ૧.૫ ૧૫ સારસ્વત પ્રક્રિયા પાન-૪૪

ક્વચિત્પ્રવૃત્તિ - ॥ ૧.૫ ૧૭-૨૦ , , પાન ૪૪-૪૫

આથ યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય ઉદાહરણની વ્યવસ્થિતિ થવી તે તેમની કુશામ્બુદ્ધિમત્તા અને અપ્રતિમ મેઘાગદ્ધિતિ જતાવે છે.

૪.૩ પ્રસ્તુત પ્રકાશિત ગ્રંથમાં પ્રકરણો પાડવામાં આવ્યા છે. તે વિષય સમજવામાં સુગમતા યાચ તે ખાતર છે. પ્રકરણવાર પદોનો ક્રમ પણ જાદલ્યો છે પણ પદને છેડે આવતા ક્રમને મૂળ ને સળંગ ક્રમ હતો તે જ રાખ્યો છે. દ્વિતીયા વૃત્તિ-આખ્યાતપ્રક્રિયામાં પ્રથમ ગણના ધાતુઓના ત્રણેય પદના માટે જુદા પ્રકરણ કર્યા નથી પરંતુ પરસ્પૃષ્ટ, આત્મનેપદ કે ઉભયપદ એમ પ્રક્રિયા નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તૃતીયા વૃત્તિમાં કેટલીક વાર છૂટા છવાયા વિષયો દેવાને લીધે પ્રક્રિયાના શીર્ષક આપ્યા છે પરંતુ તેમને પ્રકરણવાર જુદાં પદોના ક્રમમાં રાખ્યા નથી.

પ્રથમા વિરાજિત યતા પદા-ક્રમણ જેવાં સૂત્રોને નીચે પાઠટીપમાં નોંધ્યા છે. તેના પછી આવતો ક્રમાંક પરિશિષ્ટ ૧ ના આપેલા સૂત્રોનો ક્રમાંક જતાવે છે. પરિશિષ્ટ-૧ ના સૂત્રોના ક્રમાંકને ૧.૧.૧ ને પ્રથમા વૃત્તિ પ્રથમ પ્રકરણ પ્રથમ સૂત્ર એ પ્રકારે સમજવું. તે પછી પરિશિષ્ટ-૨ માં સારસ્વતસૂત્રોની ત્રણ ગણિકાએ અનુક્રમણિકા આપી છે. તેના ક્રમાંકનો વિધિ પણ પરિશિષ્ટ-૧ પ્રમાણે સમજવો. પરિશિષ્ટ-૩ માં ભોજ્યાકરણમ્ ની સ્કારાદિ ક્રમે અનુક્રમણિકા છે પરિશિષ્ટ-૪ માં ભોજ્યાકરણમ્ માં પ્રયુક્ત છંદો અને તેનું જંધારણ છે સાથે સાથે ઉદાહરણ રૂપે કેટલાંક પદોના ક્રમાંક જતાવવામાં આવ્યો છે. અંતિમ પરિશિષ્ટ-૫ માં દ્વિતીયવૃત્તિમાં આવતા ધાતુઓનો ક્રમાંક તેના અર્થગાથે આપ્યો છે.

વિદ્વચ્ચિન્તામણિ. ।

૪૪ મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજી વિરચિત આ વિદ્વચ્ચિન્તામણિ ગ્રંથ પ્રસ્તુત સંપુટનો બીજો વિભાગ છે અને તેને પ્રાચીન પ્રયોદ્ધાર ક્રમાંક-૧૦ આપવામાં આવ્યો છે.

વિનયસાગરજી આગાથ યયા તે સમય દરમિયાન આ વિદ્વચ્ચિન્તામણિની રચના કરી છે ' અને તે રચનાનું પ્રયોજન સૂત્રોના કંઠ પાડ માટે એટલે કે 'વિદ્યાશી' સારસ્વત સૂત્રોને કંઠસ્થ કરી લે તે માટે છે તેમ જણાવ્યું છે '.

સારસ્વત વ્યાકરણ પરની ગાંડરીતિગુણિની ટીકામાં આપવામાં આવેલી આખ્યાયિકા અનુસાર શ્રીઅનુભૂતિસ્વરૂપારાચ્ય જ આ વ્યાકરણના રચયિતા છે તેમ મહોપાધ્યાયજી પણ

૧ તેવા નિબંધવંશનાર્થે. સૂરિવિનયમાગરે: ॥ ૧૨૩ ॥

૨ વિદ્વચ્ચિન્તામણિવન્દ. સ્વરૂપાલન્દ કેતવે ॥ ૧૨૪ ॥

સ્વીકારે છે અને તેથી જ મંગલ પ્રલોકમાં શ્રી અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યને નમસ્કાર કરતાં કહે છે કે-

“શ્રી વાણીદેવી (સરસ્વતી) ના મુખેથી મૂળ સૂત્રોને મેળવીને પછી સારસ્વતવ્યાકરણ રચનારા શ્રી અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યને નમસ્કાર”^૩

અત્રે ચ દ્રષ્ટીર્તિમુનિએ નિર્દેશ કરેલી આખ્યાયિકા આ પ્રમાણે છે :-

પ ડિંતોની સભામાં એકવાર શ્રી અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યે પુસ્તુ (પુમન્ શબ્દ પુલિગ નુ સખ્તમી બહુવચન) ‘એમ પ્રયોગ કર્યો તેથી વ્યાકરણના અન્ય પ ડિંતોએ તેમની હાંસી ઉડાવી. ત્યારે શ્રી અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યે પોતાનો પ્રયોગ સર્વથા સિદ્ધ છે, તેમ જણાવ્યું. તેના પ્રત્યુત્તરના સામે તે રૂપ (પ્રયોગ) સિદ્ધ કરવાની માંગણી વિદ્વાનોએ રજૂ કરી ખીજે દિવસે તેને સિદ્ધ કરવાનું વચન આપી આચાર્ય ઘેર ગયા અને સરસ્વતીની ઉપાસના કરી. તેના કૃણસ્વરૂપે સરસ્વતી દેવી પ્રસન્ન થયા અને વરદાન માંગવાનું કહ્યું અને તે વરદાનના પ્રતાપે આ નહું વ્યાકરણ અસ્તિત્વમા આવ્યું અને તેમાં અસમ્ભવે પુસ કક્ સૌ (૧૯૬૬) સૂત્ર પ્રમાણે પુમન્-પુરુષ શબ્દનું સખ્તમી બહુવચન સુ પ્રત્યય વિષે કક્ (ક્) આગમને લીધે પુસ્તુ એમ સિદ્ધ થયું’

સારસ્વતસૂત્રોની સંખ્યા ૭૦૦ (સાતસો) છે, પરંતુ પ્રસ્તુત અથાનુસાર ૪૮૦ (ચારસો એ શી) આપવામાં આવી છે. તદનુસાર પ્રથમ-વૃત્તિમાં ૩૧૦ (ત્રણસો દસ) સૂત્રો છે. તે આગળ આપવામાં આવ્યા છે^૫

દ્વિતીયાવૃત્તિમાં - આખ્યાતવૃત્તિમાં ૭૮ સૂત્રો છે

તૃતીયાવૃત્તિમાં - કૃતપ્રત્યયવૃત્તિમાં ૯૪ સૂત્રો છે.

આ બધાં સૂત્રોને વિદ્વચ્ચિન્તામણિગ્રંથાકારે ૧૨૬ પદોમાં રચીને મહોપાધ્યાયજી તેની કૃણશ્રુતિ આપતાં જણાવે છે કે આ અથને કંઠસ્થ કરનારના મુખમાં સરસ્વતી નૃત્ય કર્યા કરે છે^૬ તેમજ આ ક્રમાનુસાર જ સરસ્વતી સૂત્રપાઠ છે અને તેને શ્રીઅનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યે વધુ સરળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.^૭ તે ક્રમમુજબ પ્રકરણો આ પ્રમાણે છે

૧ સંજ્ઞાપ્રકરણ

૨ સ્વરસંધિ

૩ પ્રકૃતિભાવસંધિ

૪ વ્યંજનસંધિ

૩ શ્રીમદ્ વાગીશ્વરીવક્ત્રાન્મૂલસૂત્રમવાપ્ય હિ । કૃત સારસ્વત યેન તતોઽનુભૂતયે નમઃ ॥ ૧ ॥

૪ અન્ય વ્યાકરણકારોના મતે પુસ્તુ થાય છે.

૫ જુઓ પૃષ્ઠ-૭

૬ વિદ્વચ્ચિન્તામણિગ્રંથઃ કણ્ઠપાઠે પઠન્તિ યે ।

તેષા વક્ત્રે નરીર્નાતિ સર્વદા શ્રીસરસ્વતી ॥ ૧૨૨ ॥

૭ તત પરમ્જુષ્ઠક્રે શ્રીમદ્ધિરનુભૂતિમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

૫	વિસર્ગસંધિ	૧૦	સ્રીપ્રકરણ
૬	નામ પ્રકરણ	૧૧	સમાસ પ્રકરણ
૭	યુગ્મદ્વંદ્વ	૧૨	આખ્યાત-ધાતુ પ્રકરણ અને
૮	કારક પ્રકરણ	૧૩	કૃતપ્રત્યય પ્રકરણ
૯	તદ્વિત પ્રકરણ		

૪.૫ શૈલી

પ્રત્યેક પ્રકરણના અંતે તે તે પ્રકરણાન્તર્ગત સૂત્રોની સંખ્યા મહોપાધ્યાયજીએ પોતે પદ્યબદ્ધ કરીને જ બનાવી છે. તેનાથી પ્રકરણવાર સૂત્રસંખ્યાનો ખ્યાલ આવે છે તે ઉપરાંત જે જે સૂત્રમાં અક્ષરગણત્રીમા શકા ઉભી થાય ત્યાં ત્યાં તેમજ જે મોટા સૂત્રમાં પણ અક્ષરસંખ્યા વિષે સંદિગ્ધતા ઉભી થાય તેમ હોય તો તે ફર કરવાના હેતુથી તેમણે સૂત્રાક્ષરો ગણાવી દીધા છે.

જેમકે . (૧) અ ઇ ઊ ઋ લૃ સમાના સૂત્રમષ્ટાક્ષરમ્ । (પદ્ય-૨)
અ ઇ ઊ ઋ લૃ સમાના (૧.૧.૧) એ સૂત્ર આઠ અક્ષરનું છે.

(૨) ટોરન્ત્યાત્ વ્યક્ષર સૂત્રમ્ (પદ્ય-૯) ટોરન્ત્યાત્ (૧૪.૧૨) એ સૂત્રમાં ત્રણ અક્ષર છે.

સૂત્રોમા આવતાં પદોને પણ તેઓશ્રીએ નિદિષ્ટ કર્યા છે જેમ કે :-

ઇના શો સાવસ્મિન્ સૂત્રે પદત્રયી । (પદ્ય-૨૨)

ઇના શો સૌ (૧૯.૨૮) એ સૂત્રમાં પદત્રયી-ત્રણ પદો છે.

તેમજ અલ્લોપ. સ્વરેડમ્યયુવતાચ્છસાદો ચતુપદમ્ (પદ્ય-૨૩) અલ્લોપ. સ્વરેડમ્યયુવતાચ્છસાદો (૧.૮.૧૩) સૂત્રમાં ચાર પદો છે. તદુપરાંત સૂત્રાક્ષરસંખ્યા અને પદસંખ્યા પણ આપી છે જેમકે .

મિવલાત્ ષ. સ. કૃતસ્પૈતત્ સપ્તાક્ષર ચતુપદમ્ (પદ્ય-૨૪) ઉપરોક્ત સૂત્રમા સાત અક્ષરો અને ચાર પદો છે

એક સૂત્ર પૂરું થાય અને પછીનું આવતું સૂત્ર દર્શાવવા માટે પર, અથ, પુન તેમજ તત્ વગેરેનો પ્રયોગ કરે છે. જેમકે :

અ ઇ ઊ ઋ લૃ સમાના સૂત્રમષ્ટાક્ષર પરમ્ । (પદ્ય-૨)

નામો અથ વ યો દિત્વે (પદ્ય-૭)

ઓ નિવાત. પ્લુત. પુન (પદ્ય-૭) તેમજ

સતો ત્રમે તમા વા (પદ્ય-૮)

૪.૬ ઉપસંહાર

તે ઉપરાંત મહોપાધ્યાયજીએ અંતિમ શ્લોકમાં પોતે સ્વસ્ત વ્યાકરણના વાનિકોને

સોદાહરણ સત્ત્વરે લખશે તેમ ભાવના કરી છે. “ પરંતુ તે ગ્રંથ પ્રાપ્ત થયો નથી તે પ્રાપ્ત થયે સારસ્વત વ્યાકરણપરંતુ સંપૂર્ણ સાહિત્ય વિદ્વાનેને અને વિદ્યાર્થી-એને પ્રાપ્ત થાય અને તે પણ એક જ વિદ્વાનના પ્રયત્નના પરિણામસ્વરૂપ ગણાય પાણિનીય વ્યાકરણ પર મહાભાષ્યકાર પતંજલિ, કાશિકાકાર વામન અને જ્યાદિત્ય, વાક્યપરીચકાર ભર્તૃ-હરિ, પ્રક્રિયાસર્વસ્વકાર રામચ દ્ર અને સિદ્ધાંતકૌમુદીકાર ભટ્ટોજિ દીક્ષિતની જેમ સારસ્વતવ્યાક-રણના દ્રષ્ટા સૂત્રકાર શ્રી અનુભતિસ્વરૂપાચાર્ય પછી ગદ્યમાં સંપૂર્ણ ટીકા શ્રી ચ દ્રકીર્તિ મુનિએ કરી છે પરંતુ સારસ્વતવ્યાકરણ પર પરામાં મૂત્રો અને વાર્તિકો પર-સમગ્ર અંગો પર વૃત્તિ રચનાર તરીકેનું શ્રેય મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજીને ફાળે જાય છે સારસ્વત વ્યાકરણપરં-પરાના ઇતિહાસમાં તેમનું નામ સુવર્ણાક્ષરે અંકિત રહેશે

પ્રકરણ-૫

અનેકાર્થનામમાલા (હિન્દી)

૫.૧ પ્રસ્તુત સ પુટમાનો તૃતીય ગ્રંથ એ હિન્દી અનેકાર્થનામમાલા છે, તેને પ્રાચીન ગ્રંથોદ્ધાર ક્રમાંક-૧૧ આપવામાં આવ્યો છે. કુલ ૧૬૯ દૂહામાંથી પ્રથમ અધિકારમાં ૧-૮૩, દ્વિતીય અધિકારમાં ૮૪-૧૪૭ (૬૪) અને તૃતીય અધિકારમાં ૧૪૮-૧૬૯ (૨૨) છે

મંગલશ્લોકમાં ઋષભદેવને નમસ્કાર કરીને બીજા શ્લોકમાં ઇન્દ્ર, નગેશ, શેષ, ગણપતિ જલધિપતિને પ્રણામ કરીને ત્રીજા શ્લોકમાં જગતના સકળસ તો જે પરમાર્થમાં લીન છે તેમને નમસ્કાર કરીને પછી મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજી પોતાના ‘અનેકાર્થનામમાલા’ ગ્રંથ માટે જણાવે છે કે-આ ગ્રંથ બુદ્ધિ પર પ્રબલ પ્રકાશ પાડનાર તેમજ શાસ્ત્રસમૂહોમાંથી શોધી શોધીને બનાવાયો છે.

૫૬-૬ મા ગ્રંથને દૂહાબદ્ધ રચવાનું પ્રયોજન બતાવતા કહે છે કે-

સોહિ દૂહો દુલ્હરણહિ મંજેરિ કહતિ વિચારુ ।

ઓહિ વિધિ ઇહ રેદલિ કરિ કરતિ ગ્રથપ્રકારુ ॥

(સુખપાઠ કરવા માટે દૂહો એ દુઃખહર એટલેકે કષ્ટ ન કરનાર કહેવાયો છે, તે પ્રમાણે જ આ ગ્રંથમાં કહેવામાં આવે છે એટલે કે દૂહાબદ્ધ ગ્રંથ રચવામાં આવ્યો છે)

૫૨ મહોપાધ્યાયશ્રીએ રચેલા દૂહા-છંદ અને તેના બંધારણ

મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજીએ રચેલા પદોના છંદ-દૂહા છે તેમણે રચેલા દૂહાની કુલ સંખ્યા અને તેના બંધારણ પણ તેમણે જ આપ્યા છે. તે બધાને નીચે અકારાદિક્રમે બતાવવામાં આવે છે.

૮ સારસ્વતસ્ય વક્તયાન્યુદાહરણસયુતે ।

વિનયસાગરાચાર્યૌરલેખિત સત્ત્વરમ્ ॥૧૨૬॥

૧	અહિ	-	૧	૧૧	વિગલ	-	૧
૨	આનદ	-	૧	૧૨	નઘય	-	૧
૩	કુંજર	-	૩૧	૧૩	મેરુ	-	૩૫
૪	ગરુડ	-	૧૬	૧૪	મોર	-	૩૬
૫	ઘન	-	૧	૧૫	વરાહ	-	૧
૬	ચારણ	-	૧	૧૬	વિરહિણ	-	૧
૭	તમાલ	-	૩	૧૭	શૂકર	-	૩
૮	નરલ	-	૧	૧૮	સાયર	-	૮
૯	પવન	-	૨	૧૯	હરિ	-	૨૦
૧૦	પહુપ	-	૨				<u>૧૬૯</u>

૧ દૂહો - અહિ - પ્રથમ અધિકારના પદ્ય - ૮૨માં પ્રયોજાયે છે. તેની દીર્ઘમાત્રાઓ - ૬, લઘુમાત્રાઓ - ૩૬ અને અક્ષરો - ૪૨ છે. જેમ કે :

નિજગુરુ સુરગુરુ અસુરગુરુ જનક જનમહુ નિબધિ ।
પિતા અરથ કવિજન કહે ગીત એનિ નિધિ વંધિ ॥
(આ પદ્યમાં પિતા શબ્દના અર્થો આપવામા આઠ્યા છે)

૨ દૂહો - આનદ - પ્રથમ અધિકારના દ્વિતીય મંગલમાં આ દૂહોનો પ્રયોગ કરવામાં આઠ્યો છે. તેની દીર્ઘમાત્રાઓ - ૨, લઘુમાત્રાઓ - ૪૪ અને અક્ષરો - ૪૬ છે. જેમ કે :

સુરપતિ નગપતિ નરહપતિ પતિ અહિ ગતિમતિઘોર ।
ગનપતિ મુનિપતિ જલઘપતિ પળમતિ જસુ વચ્ચોર ॥ ૨ ॥
(ઇન્દ્ર વગેરેને પ્રણામ કર્યા છે)

૩ દૂહો - કુંજર - પ્રથમ અધિકારના પ્રલોક ૪, ૬ વગેરે તેમજ તૃતીય અધિકારના અતિમમંગલ પ્રલોક ૧૬૯માં છે તેની દીર્ઘ (શુદ્ધ) માત્રાઓ - ૧૧, લઘુમાત્રાઓ ૨૬ અક્ષરો - ૩૭ છે. જેમ કે :

અનેકારગ અનેકવિધિ પ્રવલવૃદ્ધિ પ્રકાશ ।
રામ્પ્રમમૂહ સોધિ કદ વિરચિત વિનયવિલાસ ॥ ૬ ॥
(પાદાન્ત દીર્ઘત્વને ગણ્યુ નથી, નહીં તેા દીર્ઘમાત્રા ૧૨ થઇ જાય)

૪ દૂહો - ગરુડ - પ્રથમ અધિકારના પદ્ય - ૮, ૧૨ વગેરેમાં, દ્વિતીય અધિકારના પદ્ય - ૯૯, ૧૦૩ વગેરેમાં તેમજ તૃતીય અધિકારના પદ્ય - ૧૫૪માં પ્રયોજાયે છે તેની દીર્ઘ

૧ ગદ્યા પદ્યોમા અહીં એક ટાણપમાં આપવા અક્ષરોને દીર્ઘ માત્રાના નિદર્શન તરીકે લખ્યાં.

માત્રાઓ - ૧૪, લઘુમાત્રાઓ - ૨૦ અને અક્ષરો - ૩૪ છે જેમ કે :

શિવપ્રિયા ગોરચના રમણી નુર અપ્રસૂત ।
 ઉભયપક્ષકુલઅંગના ગૌરી એહિ પયુવત ॥ ૮ ॥
 (અહીં ગૌરીના અર્થો આપ્યા છે)

૫ ફૂહો - ઘન - પ્રથમ અધિકારના પ્રથમ મંગલમાળ કેવળ પ્રયુક્ત થયો છે. તેની દીર્ઘમાત્રાઓ - ૩, લઘુમાત્રાઓ ૪૨ અને અક્ષર - ૪૫ છે. જેમ કે

સદયહૃદયગુનગનમરન અમરન ઋષભજિનદ ।
 ભવભયદુહદુહ ગહરહિ મુખવરકરન દિનંદ ॥ ૧ ॥
 (અહીં ઋષભદેવને નમસ્કાર કર્યા છે.)

૬ ફૂહો - ચારણ-પ્રથમ અધિકારના તૃતીયમંગલમા પ્રયોજ્યો છે તેની દીર્ઘમાત્રાઓ - ૭, લઘુમાત્રાઓ - ૩૪ અને અક્ષર - ૪૧ છે જેમ કે :

સંત સવલ સવવિધિ સરસ પરમારથપદલીન ।
 અકલ અગંજ અગાઘગુણ મુહ મનનુ હાસલીન ॥ ૩ ॥

૭ ફૂહો - તમાલ-પ્રથમ અધિકારના પદ-૪૯ અને ૭૯ તેમજ દ્વિતીય અધિકારના પદ - ૮૬ મા પ્રયુક્ત છે તેની દીર્ઘમાત્રાઓ-૧૬, લઘુમાત્રાઓ-૧૬ અને અક્ષર-૩૨ છે જેમ કે

ગૌરી ગંગા હરિપ્રિયા પ્રિયા રામમનાઈ ।
 સયલસસ્ય અધિદેવતા સીતાશહ સુહાઈ ॥૪૮॥
 (અહીં સીતા શબ્દના અર્થો આપવામા આવ્યા છે)

૮ ફૂહો-નરલ-દ્વિતીય અધિકારના આદિ મંગલ-૧ મા પ્રયુક્ત છે તેની દીર્ઘ-માત્રાઓ-૧૭, લઘુમાત્રાઓ-૧૪ અને અક્ષર-૩૧ છે. જેમકે :

અંવા પૂરન અવિકા પીઠજા સપ્રસિદ્ધ ।
 ગીતનૃત્યવાદિત્રસુ સોભિતદ્વારસમૃદ્ધ ॥૮૪॥

૯ ફૂહો-પવન-પ્રથમ અધિકારના પદ-૭૨, ૭૩ માં પ્રયુક્ત છે. તેની દીર્ઘમાત્રાઓ-૫, લઘુમાત્રાઓ-૩૮ અને અક્ષર-૪૩ છે જેમકે .

હયગયશશિજલ જલધિનિધિ મૃગ મૃગપતિ ગિરિરાય ।
 રવિ કવિ વવિ ગતિ સરપકું શુભ સારંગ સમાય ॥૭૨॥
 (સાર ગ શબ્દના અર્થો છે.)

૧૦ ફૂહો-પદ્મ-દ્વિતીય અધિકારના અતિમ મંગલશ્લોકો પદ-૧૪૬, ૧૪૭ માં પ્રયો-જ્યો છે. તેની દીર્ઘમાત્રાઓ-૧૯, લઘુમાત્રાઓ-૧૦ અને અક્ષરો-૨૯ છે જેમકે :

હલા ગંગા નિધુ જે નાનારુવ અગાધુ ।

શ્રીકલ્યાણમૂરીણકો નર્માધિવયમુનાધુ ॥૧૪૬॥

(શ્રીવિનયસાગરજીએ પોતાના ગુરુને પ્રશંસાત્મક નમસ્કાન્ત પાઠવ્યા છે)

૧૧ હૂહો-વિગજ-દ્વિતીય અધિકારના આદિ મંગલ-૨ માં જ પ્રયોજાયેલા આ દ્વક્ષામાં દીર્ઘમાત્રાઓ-૧૮, લઘુમાત્રાઓ-૧૨ અને અક્ષર-૩૦ છે. જેમકે :

વાની દે વાગોશ્વરી માગુ વુદ્ધિ પ્રવંચ ।

માતાહુ આર્ષિ મકલ ધરું નામ ઝરિસંઘ ॥૮૫॥

૧૨ હૂહો - વધવ પ્રથમ અધિકારના અંતિમમ ગલમાં પ્રયુક્ત આ દ્વક્ષામાં દીર્ઘમાત્રાઓ-૪, લઘુમાત્રાઓ-૪૦ અને અક્ષર-૪૪ છે જેમ કે

સરસ મકલ ગુર્ણનિધિનિપુન નાનિગસુત પદ ઘારુ ।

વિનયિ વિનયજલનિધિ કહતુ એહિ પ્રયમ લધિફારુ ॥ ૮૩ ॥

(નાનિગ-સંસ્કૃત-ગાકુ નો વિનયી પુત્ર વિનયજલનિધિ-વિનયસાગર આ પ્રથમ અધિકાર કહે છે)

૧૩ હૂહો - મેઠ - પ્રથમ અધિકારના પદ-૭, ૧૦ વગેરેમાં, દ્વિતીય અધિકારના પદ-૮૭, ૮૮ વગેરેમાં તેમજ તૃતીય અધિકારના પદ-૧૫૦, ૧૫૧ અને ૧૫૨માં પ્રયોજાયે છે તેની દીર્ઘમાત્રાઓ-૧૩, લઘુમાત્રાઓ-૨૨ અને અક્ષર-૩૫ છે જેમ કે .

ગોરી ફેરુ હરીનકી આમરકી ફુનિ એહ ।

શિવા અપદુ શિવફિલ શુભ પાર્વતી નાહ ગનેહુ ॥ ૭ ॥

(શિવા ગખ્દના અર્થો ગણાવ્યા છે)

૧૪ હૂહો-મોર-સૌથી વધુ પ્રયુક્ત થયેલો આ હૂહો પ્રથમ અધિકારના પદ-૧૧, ૧૫ વગેરેમાં, દ્વિતીય અધિકારના પદ-૯૧, વગેરેમાં તેમજ તૃતીય અધિકારના પદ-૧૫૭, ૧૬૪ વગેરેમાં છે. તેની દીર્ઘમાત્રાઓ-૧૨, લઘુમાત્રાઓ-૨૪ અને અક્ષર-૩૬ છે જેમ કે

વાહન મેઘ પ્રવાહુ ફુનિ ઓર દિ જુ માનવિશેવુ ।

મુજા વંડ હહ પંચકુ વાહ્યવરમવિશેવુ ॥ ૧૫ ॥

(વાહ ગખ્દના પાંચ અર્થો આપ્યા છે)

૧૫ હૂહો - ષગહ - તૃતીય અધિકારના નાનિગસગા પ્રયુક્ત આ દ્વક્ષામાં દીર્ઘમાત્રાઓ-૨૦, લઘુમાત્રાઓ-૮ અને અક્ષર-૨૮ છે જેમ કે :

હરતી માધિ કુળ જે બ્રહ્મા વેઃ જિ નાવ ।

શમૂ ગોરી રંગ્મિ વાનંગરુ તાવ ॥૧૪૮॥

૧૬ દૂહો-વિરહિણ-પ્રથમ અધિકારના પદ-૫૮ માં પ્રયોજાયેલા આ દૂહામાં દીર્ઘમાત્રાઓ-૮, લઘુમાત્રાઓ-૩૨ અને અક્ષર-૪૦ છે. જેમકે :

ग्रह दान चरित्त सब ओर अगाध वनराइ ।

कलाकुशलं गदरहित तन कल्प वस्तु मनि भाइ ॥५८॥

૧૭ દૂહો-શૂકર-દ્વિતીય અધિકારના પદ-૧૧૩ અને ૧૩૩ તેમજ તૃતીય અધિકારના પદ-૧૫૬ માં પ્રયુક્ત છે. તેનું અધારણ્ય ત્રણેયમાં સરખું આવતું નથી પરંતુ ચકાસણી કરતાં એટલે કે ગણતરી કરવામાં આવતાં તેની દીર્ઘમાત્રાઓ-૧૦, લઘુમાત્રાઓ-૨૮ અને અક્ષર-૩૮ છે. જેમકે :

पुण्य कहत शुभकामकुं मलरहितहु फुनि जेहु ।

खलराशि ओर नीचकुं कुसुमायुध रिपु तेहु ॥११३॥

(પુણ્ય શબ્દ અને ફુન ન શબ્દોના અર્થો આખ્યા છે)

૧૮ દૂહો-સાયર-પ્રથમ અધિકારના પદ-૫૦, ૭૪ વગેરેમાં, દ્વિતીય અધિકારના પદ-૮૯-૯૦ વગેરેમાં તેમજ તૃતીય અધિકારના પદ ૧૪૯ વગેરેમાં પ્રયુક્ત આ દૂહાની દીર્ઘમાત્રાઓ-૧૫, લઘુમાત્રાઓ-૧૮ અને અક્ષર-૩૩ છે જેમકે .

पकज सेत कमंडलू सिंह श्वापद जाति ।

पुंडरीक एते कहें विविध वनाइहु भाति ॥७४॥

(પુડરીક શબ્દના અર્થો આપવામાં આંચ્યા છે)

૧૯ દૂહો-હરિ-પ્રથમ અધિકારના પદ-૫, ૨૯ વગેરેમાં, દ્વિતીય અધિકારના પદ-૮૭, ૮૮ વગેરેમાં તેમજ તૃતીય અધિકારના પદ-૧૬૦, ૧૬૬ વગેરેમાં પ્રયુક્ત આ દૂહાની દીર્ઘમાત્રાઓ-૧૦, લઘુમાત્રાઓ-૨૮ અને અક્ષર-૩૮ છે જેમકે

सहजभाव निजदेहको प्रबलरसाधिक देहु ।

क्रियाभाव कचनप्रमुख धातु अरथ इह गेहु ॥ ४० ॥

(ધાતુ શબ્દના અર્થો ગણાંચ્યા છે)

૫.૩ આમ ઓગણીસ પ્રકારના દૂહાઓમાં આવતું અધારણ્ય નીચે આપેલા ઠેઠા પરથી સ્પષ્ટ થશે.

દૂહો	દીર્ઘમાત્રા	લઘુમાત્રા	અક્ષરપ્રમાણ
૧ અહિ	૬	૩૬	૪૨
૨ માનદ	૨	૪૪	૪૬
૩ કુજર	૧૧	૨૬	૩૭

૪	ગરુડ	૧૪	૨૦	૩૪
૫	ઘન	૩	૪૨	૪૫
૬	ચારણ	૭	૩૪	૪૧
૭	તમાલ	૧૬	૧૬	૩૨
૮	નરલ	૧૭	૧૪	૩૧
૯	પવન	૫	૩૮	૪૩
૧૦	પહુપ	૧૯	૧૦	૨૯
૧૧	પિંગલ	૧૮	૧૨	૩૦
૧૨	વઘય	૪	૪૦	૪૪
૧૩	મેરુ	૧૩	૨૨	૩૫
૧૪	મોર	૧૨	૨૪	૩૬
૧૫	વરાહ	૨૦	૮	૨૮
૧૬	વિરહિણ	૮	૩૨	૪૦
૧૭	શૂકર	(૧૦)	(૨૮)	(૩૮)
૧૮	સાયર	૧૫	૧૮	૩૩
૧૯	હરિ	૧૦	૨૮	૩૮

મહોપાધ્યાયજીએ આ અનેકાર્યનામમાલા એ સંસ્કૃત શબ્દોના હિન્દી અર્થ આપીને રચી છે કે પછી તેમા સંસ્કૃત શબ્દોના જ પર્યાય આપીને રચી છે તે સંશોધનનો વિષય છે કેમ કે જે સંસ્કૃત શબ્દોના હિન્દી અર્થ આપવામાં આવ્યા છે તેમ કહીએ તો પછી તેમજો સંસ્કૃત અર્થો તો ઘણાં આપ્યા છે જેમા હિન્દી સમાનાર્થ નથી. અને જે એમ માનીએ તો સંસ્કૃત શબ્દોના પર્યાયોની ગણતરી પદ્યબદ્ધ ઠરી છે તો પછી આ શબ્દકોશ ઘણે અને તેના પર કયા કોશની અને કોના કોશની અસર છે તે સંશોધન કરવાતુ હિન્દી ભાષાના વિદ્વાનો માટે આપ્ય યહ ગદે તેમ લાગે છે.

૫૪ છતાંય સ્વતઃ કોઇ તરીકે આ શ્રદ્ધની મહત્તા અને મુગ્યારુ ગ્રંથન એ મહોપાધ્યાયજીની અલેડ લેટ છે. ૧૯૯૯ પછીમાં પ્રગલિત શબ્દોના પર્યાયોની યાદી આપીને ગાગરમા સાગર ભરવા લેવું ભગીરથ કાર્ય ઠરીને શ્રી વિનયસાગરજીએ પાઠકો, વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓને અમૂલ્ય વાચ્ય પુસ્તક પાઠ્યું છે.

હિન્દી ભાષાનુ જ્ઞાન પરસ્પૃત વંચના અનુવાદકને સ્ત્રીમિત-મૂળ જ મર્યાદિત કોવાને હીંચી ને ક્યાંક ક્યાંક ક્ષતિ જગ્યા તે પ્યાન કોનીને વિદ્વાનો ઉપકૃત કરશે જેથી ગૃહાભિલાષ

પપ પ્રસ્તુત સ પુટ-અંથત્રય (ક્રમાક-૯,૧૦,૧૧) તૈયાર કરવામાં યોગ્ય અને આવશ્યક તેટલી ચીવટ અને કાળજી રાખ્યા છે છતાં ય ન હિ સર્વ. સર્વ જાનાતિ-ખધાં ખધુ જ જાણુતા ન હોય-તે ન્યાયે અથમાં અનુવાદકની અમજકરે થઈ હોય કે ભાષાની પ્રૌઢતા ન જાણુતી હોય તેા ત્યા અથકારનેા દોષ નથી પરંતુ અનુવાદકનેા દોષ જાણુવેા

પ.૬ કિં વહુના ! અનુવાદક તેા વિનમ્ર ભાવે વિદ્વાનેા પાસે એટલી જ યાચના કરે છે કે

યદત્ર પૂર્વાપરસઙ્ગતિચ્યુત
પ્રમાદતો વા સ્ખલિત વિરુદ્ધમ્ ।
વિમત્સરા વીક્ષ્ય કૃપાવિઘ્નેયા
શિષ્ટા વિશુદ્ધ રચયન્તુ તન્મે ॥

— મ. મ પ્રમથનાથ તર્કભૂષણા ।

તા. ૧૦-૪-૮૪
વડોદરા.

ડો. જયદેવ અરુણોદય જાની
એમ એ (ગોલ્ડ મેડલીસ્ટ)
પી એચ ડી, સાહિત્યાચાર્ય,
કેવિદ.

संस्कृत-व्याकरणशास्त्र में जैनाचार्यों का योगदान

(पा० बि० में उपलब्ध मारम्भत व्याकरण की मेघा टीका के मन्दभं में)

श्रीराम यादव (शोधछात्र)

देववाणी के लिए व्यवहृत मस्कृत शब्द मम् उपमगंपूर्वक 'कृ' धातु से निष्पन्न हुआ है जिसका तात्पर्य है—'मस्कार की गयी भाषा ।' दण्डी द्वारा विरचित 'काव्यादर्श' में लिखित 'मस्कृत नाम देवो यागु अम्वास्याता महर्षिभि' कथन में स्पष्ट है कि महर्षियों के अनुरोध पर देव इन्द्र ने अव्याकृत देववाणी को प्रकृति-प्रत्यय विभाग रूपी सस्कार द्वारा संस्कृत किया । अतः देववाणी का दूसरा नाम संस्कृत हुआ ।

शब्दानुशासन का प्रयोजन एव महत्त्व

संस्कृत भाषा और साहित्य के सम्यक् अध्ययन हेतु संस्कृत-व्याकरण का ज्ञान अत्यन्त आवश्यक है ।^१ व्याकरण को 'शब्दानुशासन' भी कहा जाता है क्योंकि इसमें शब्दों की मीमांसा की जाती है । व्याकरणका अर्थ ही शब्दों की व्युत्पत्ति करना है—'व्याश्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम्' । अर्धमात्रा कम कर देने से वह (वैयाकरण) उतना ही हर्ष मनाता है जितना कि पुत्रोत्सव के उपलक्ष्य में ।^२ इससे ज्ञात होता है कि व्याकरण का प्रमुख उद्देश्य सक्षिप्त कथन ही है* । महाभाष्य में मुख्य और आनुपगिक भेद से द्विविध प्रयोजन बतलाये गये हैं । मुख्य प्रयोजन^३ पाँच है—रक्षा, ऊह, यागम, लघु और अमन्देह । आनुपगिक प्रयोजन तेरह हैं ।

संस्कृत भाषा का भव्य भवन शब्दाचार्यों पर आधारित है । शब्दाचार्य का यथार्थ बोध व्याकरण के बिना असंभव है । अतः कहा गया है—'हे पुत्र! यद्यपि तुम बहुत नहीं पढ़ते हो फिर भी व्याकरण पढ़ो तबभी 'श्वजन' (अजन) का 'श्वजन' (कुत्ता), 'मकल' (सम्पूर्ण) का 'मकल' (दुरा) और सकृन् (एक बार) का शकृन् (मल) न हो जाए ।'^४

व्याकरण के प्रथम यक्षा, प्रथका एव नष्टा

व्याकरण के प्रथम यक्षा, प्रथका वृहस्पति एव नष्टा इन्द्र हुए ।^५ प्राचीन वैयाकरणों

१ 'सुगं व्याकरण स्मृतम् । पाणिनीय-शिक्षा, ४१-४२

२ अर्धमात्रालापयेन पुत्रोत्सव मन्वन्ने वैयाकरणा ।

३ चिन्ता है । अनुवादक-टी जानी.

४ शब्दानुशासनप्रवर्तक प्रयोजनम् । महाभाष्य पम्पसाहित्य, पृ. ६

५ यद्यपि बहु नाद्योपे तथापि यत्त पुत्र ! व्याकरणम् ।

श्वजन, श्वजन मा भून् मकल मकल सकृन्सकृन् ।

† गोवर-५.

५ अन्वय, १।६.

की सख्या को लेकर विद्वानों में मतभेद है। यास्ककृत 'निरुक्त' के वृत्तिकार दुर्गाचार्य ने आठ वैयाकरणों का उल्लेख किया है।^६ सभवतः वे आठ आचार्य 'वोपदेवकृत' 'कविकल्पद्रुम' में वर्णित—इन्द्र, चन्द्र, काशकृत्स्न आपिशलि, शाकटायन, पाणिनि, अमर, जैनेन्द्र आदि ही थे।^७ भोज रचित 'सरस्वती कण्ठाभरण' की टीका, भास्कराचार्य की लीलावती आदि में भी आठ वैयाकरणों के नाम प्राप्त हैं। गीता, रामायण एवं काशिकावृत्ति आदि में इस वारे में मतैक्य नहीं है। पाणिनि की अष्टाध्यायी में आपिशलि, काश्यप, गार्ग्य, गालव, चाकवर्मण, भारद्वाज, शाकटायन, शाकल्य, सेनक और स्फोटायन ये दश नाम उल्लिखित हैं^८।

पाणिनि द्वारा अनुक्त तथापि अन्य ग्रन्थों में उल्लिखित निम्नलिखित सोलह वैयाकरण पाणिनि से प्राचीन सिद्ध होते हैं—शिव, बृहस्पति, इन्द्र, वायु, भरद्वाज, भागुरि, पौष्करादि, चारायण, काशकृत्स्न, शान्तनु, वैयाघ्रपद, माध्यन्दिनि, रोहि, शौनकि, गौतम और व्याडि। प्रातिशाख्यादि वैदिक ग्रन्थों में उनसठ वैयाकरणों का उल्लेख किया गया है। इस प्रकार पाणिनि प्रोक्त, अप्रोक्त एवं अन्य वैदिक ग्रन्थों में उल्लिखित वैयाकरणों की सख्या पाणिनि के पूर्व पञ्चासी उपलब्ध होती है।

संस्कृत भाषा का विभाजन लौकिक एवं वैदिक दो प्रकार से किया जा सकता है। यद्यपि लौकिक भाषा का आधार वैदिक भाषा ही है। वैदिक भाषा के प्रातिशाख्यादि ग्रन्थ सर्वाधिक प्राचीन हैं।

विभिन्न विद्वानों के अनुसार चतुर्वेदों की विभिन्न शाखाएँ हैं और प्रत्येक शाखा के अलग-अलग प्रातिशाख्य हैं। प्रातिशाख्य की व्युत्पत्ति 'शाखाया शाखाया प्रतिशाख, प्रतिशाख भव प्रातिशाख्यम्'^९ से भी ज्ञात होता है कि वेदों की विभिन्न शाखाओं के विभिन्न व्याकरण ग्रन्थ थे। परन्तु आजकल न तो वेदों की विभिन्न-विभिन्न शाखाएँ उपलब्ध हैं और न ही उतने व्याकरण। ऋक्संप्रातिशाख्य, वाजसनेय, साम, अथर्व, तैत्तरीय, और मैत्रायणीय ये ६ प्रातिशाख्य ही उपलब्ध हैं। आश्वलायन, वास्कल, शाखायन, और चारायण इन चार प्रातिशाख्यों के नाम विभिन्न वैदिक ग्रन्थों में मिलते हैं। इनके अतिरिक्त निम्नलिखित सात अन्य वैदिक व्याकरण से सम्बन्धित ग्रन्थ उपलब्ध हैं जिन्हें न तो पूर्णरूपेण व्याकरण एवं न तो शिक्षा ग्रन्थ ही कहा सकता है—ऋक्सन्त्र, लघुऋक्सन्त्र, अथर्व-चतुरध्यायी, प्रतिजामूत्र, भाषिकसूत्र, सामतन्त्र, और अक्षरतन्त्र।

पाणिनि ने अर्वाचीन अनेक वैयाकरणों ने विभिन्न व्याकरण ग्रन्थों, प्रक्रिया ग्रन्थों की रचना

६ दुर्गाचार्य निरुक्त विवृत्ति, पृ० ७४, ७८

७ इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायन ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिका ॥

८ अष्टाध्यायी,—क्रमशः द्रष्टव्य—६।१।९२, १।२।२५, ८।३।२०, ७।१।७४, ६।१।१३०, ७।२।६३, ३।८।१११, १।१।१६, ५।४।११२ और ६।१।१२३.

९ वाजसनेयि प्रातिशाख्य पर उद्धृत-भाष्य

को परन्तु अष्टाध्यायी एपी मूर्य के समक्ष सभी ग्रन्थ घूमिल या लुप्तप्राय में ही गये। अष्टाध्यायी पर काश्यायनकृत धातुक और पतञ्जलिकृत महाभाष्य ही प्रकाश में आया।

व्याकरण—त्रगत में जैन वैयाकरणों ने भी स्मरणीय योगदान दिया है। नीचे कतिपय प्रसिद्ध जैन वैयाकरणों एवं उनके लेखकों का परिचय दिया जा रहा है—ईसा पूर्व रचित ऐन्द्र व्याकरण, महर्षिपाण्डु एवं क्षपणक—व्याकरण आजकल अनुपलब्ध है।

१ जैनेन्द्र—व्याकरण—विक्रम की छठी शताब्दी में दिगम्बराचार्य देवनन्दि या जिनेन्द्र बुद्धिकृत 'जैनेन्द्र व्याकरण' जैनाचार्यों की प्रथम उपलब्ध रचना है। भगवद्धारवादिनी' नामक ग्रन्थकर्ता रत्नपि ने इसके रचयिता के रूप में साक्षात् भगवान् महावीर को स्वीकार किया है।

२ शाकटायन—व्याकरण—पाणिनि—निदिष्ट शाकटायन में भिन्न 'पात्यकीर्ति' नामक वैयाकरण का प्रसिद्ध व्याकरण 'शब्दानुशासन' है जो शाकटायन व्याकरण के नाम से विख्यात है। पात्यकीर्ति यापनीय सघ के आचार्य एवं अमोघवर्ष के राज्यकाल (वि० स० ८७१) में थे। अतः प्रस्तुत व्याकरण ९ वीं शती की रचना है।

३ पञ्चग्रन्थी या बुद्धिसागर—व्याकरण—'जैनो में शब्दलक्ष्म एवं प्रमालक्ष्म का अभाव है' इस प्रकार किये गये आक्षेप के उत्तर में श्वेताम्बराचार्य बुद्धिसागर ने वि० स० १०८० में गद्य एवं पद्यमय ७००० श्लोको में अपना बुद्धि-सागर उडेल दिया। यह श्वेताम्बराचार्यों की उपलब्ध प्रथम रचना है।

४ दीपक—व्याकरण—१२ वीं शताब्दी में श्वेताम्बराचार्य महेश्वरमूरिकृत प्रसिद्ध व्याकरण है।

५ सिद्ध हेमचन्द्रशब्दानुशासन*—श्वेताम्बराचार्य कलिकाल सर्वज्ञ हेमचन्द्रमूरि ने सिद्धराज के माघ स्वनामधुनित, वि० स० ११४५ को लगभग 'सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासन' की सवालामय श्लोको में रचना की। इसका ७ अध्याय संस्कृत भाषा एवं अन्तिम आठवाँ अध्याय प्राकृत-भाषा में सम्बद्ध है।

६ गणदपण—गूर्जर नरेश महाराजा कुमारपाल (वि० स० ११९९—१२३०) द्वारा रचित है।

७ सिद्धमारम्बत—व्याकरण—वि० स० १२७५ के आसपास देवानन्दमूरि ने 'सिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासन' नामक व्याकरण में उद्धृतकर 'सिद्धमारम्बत' नामक नवीन व्याकरण की रचना की।

८ प्रेमलाम्ब—व्याकरण—वि० स० १२८३ में अञ्चलगच्छीय मुनि प्रेमलाम्ब की यह कृति है।

९ विशानन्द—व्याकरण—विशानन्दमूरिकृत वि० स० १३१२ की अनुपलब्ध रचना है।

१० नूतन—व्याकरण—वृत्तविगच्छ के जयनिहमूरि ने वि० स० १४८० में संपादित कर रचना की।

* सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनम्—अ

११ उपसर्गमण्डन—यह माँडवगढ निवासी मन्त्री मण्डन की वि० स० १४९२ में कृत कृति है ।

१२ धातुमञ्जरी—वि० स० १६५० में सिद्धिचन्द्रमणिकृत पाणिनीय धातुपाठ सम्बन्धी रचना है ।

१३ शब्दार्णव-व्याकरण—वि० स० १६५० में सिद्धिचन्द्रमणिकृत पाणिनीय धातुपाठ सम्बन्धी रचना है ।

१४ धातुरत्नाकर—यह वि० स० १६८० में खरतरगच्छीय साधुसुन्दरगणि द्वारा रचित २१०० श्लोक-प्रमाणों वाली रचना है ।

१५ पदव्यवस्थासूत्रकारिका—यह वि० स० १६८१ के पूर्व विमलकीर्ति जैन द्वारा रचित है ।

१६ शब्दभूषण व्याकरण—जैनग्रन्थावली के अनुसार ३०० श्लोकों की दानविजय द्वारा रचित वि० स० १७७० की रचना है ।

१७ शब्दानुशासन—मलयगिरिसूरि की स्वोपज्ञ टीका सहित ४३०० श्लोकों में निबद्ध यह कृति 'मुष्टिव्याकरण' के नाम से भी प्रसिद्ध है ।

१८ प्रयोगमुख व्याकरण—यह अज्ञातकर्तृक उपलब्ध कृति है ।

१९ तिङन्वयोक्ति—न्यायाचार्य यशोविजय उपाध्यायकृत यह कृति 'तिङन्तान्वयोक्ति' के नाम से भी प्रसिद्ध है ।

२० हेमधातुपारायण—यह कृति हेमचन्द्रसूरिकृत 'सिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासन' के परिशिष्ट के रूप में है ।

२१ उणादिप्रत्यय—यह दिगम्बराचार्य वसुनन्दिकृत स्वोपज्ञ टीकायुक्त रचना है ।

२२ कातन्त्र व्याकरण—अनिश्चित विद्वान् (मेरुतुगसूरि) द्वारा 'कलाप' एवं 'कौमार' नामों से भी प्रसिद्ध इस व्याकरण का पठन-पाठन बगाल तक होता है ।

इन २२ स्वतन्त्र जैन व्याकरण ग्रन्थों के अतिरिक्त अनेक जैनाचार्यों ने व्याकरण ग्रन्थों पर टीकाएँ एवं प्रक्रिया ग्रन्थ भी लिखे हैं ।

जैन व्याकरणाचार्यों ने न केवल अपने स्वतन्त्र व्याकरणों की टीकायों की अपितु जैनेतर विद्वानों या जैन विद्वानों द्वारा रचित व्याकरणों पर स्वतन्त्र रूप से टीकाएँ भी लिखी हैं । इसके प्रमाणस्वरूप सारस्वत व्याकरण की टीकाओं को लिया जा सकता है । टीकाओं में केवल सारस्वत व्याकरण पर ही जैनाचार्यों की १९ टीकाएँ हैं ।

† शर्ववर्मा द्वारा रचित । जैनेतर व्याकरण है । इस व्याकरण पर श्रीमेरुतुगसूरिकी बालावबोध-वृत्ति है, जो अद्यापि अप्रकाशित है । विशेष द्रष्टव्य—एस डी वेलवलकर सीस्टम्स ऑफ सस्कृत ग्रामर, पृ. ८१-९१.

सारस्वत-व्याकरण—यह जैनेतर विद्वान् अनुभूतिस्वरूपाचार्यकृत १५वीं शताब्दी की रचना है। ७०० सूत्रों में निबद्ध प्रसूत ग्रन्थ महजगम्य, मरल शैली में विरचित है। जैनेतर कृति होने पर भी इसका अध्ययन-अध्यापन जैनो में हुआ है। इसकी जैनाजैन विद्वानों द्वारा अनेक टीकाएँ की गयी हैं जिनमें से केवल जैन विद्वानों की टिकाओं का सक्षिप्त परिचय दिया जा रहा है जो सस्कृत-व्याकरणशास्त्र में जैन व्याकरणों के योगदान का पर्याप्त परिचायक है।

१ सारस्वतमण्डन—यह १५वीं शताब्दी में श्रीमालजातीय मन्त्री मण्डनकृत सारस्वत व्याकरण पर टीका है।

२ मुबोधिका—विभिन्न स्थानों से प्रकाशित, वि० सं० १६२३ में चन्द्रकीर्तिसूरि द्वारा रचित यह टीका विद्याधियो अध्ययन में अत्यन्त महयोगी है।

३ न्यायरत्नावली—सारस्वत व्या० में प्रयुक्त न्यायो पर द्वयारत्न मुनि ने 'न्यायरत्नावली' नामक टीका वि० सं० १६२६ में लिखी है। इसकी वि० सं० १७२७ में लिखित एक प्रति अहमदाबाद में है।

४ क्रियाचन्द्रिका—दीकानर के भवन भक्ति भण्डार में सुरक्षित यह टीका वि० सं० १६४१ में गुणरत्न द्वारा लिखी गयी है।

५ धातुपाठ-धातुतरङ्गिणी—हर्षकीर्तिसूरि ने सारस्वत व्याकरण सम्बन्धी 'धातुपाठ' की रचना करके श्वय उम पर 'धातुतरङ्गिणी' नामक स्वोपज्ञवृत्ति भी लिखी है।

६ वृत्ति—वि० सं० १६८१ में मुनि लक्ष्मीकीर्ति के सहयोग में सहजकीर्ति मुनि ने प्रस्तुत वृत्ति की रचना की।

७ सारस्वतम्पमाला—वि० सं० १७४० में पद्मसुन्दरगणि ने इस ग्रन्थ की रचना की।

८ प्रक्रियावृत्ति—१७वीं शताब्दी में विशालकिति द्वारा रचित प्रस्तुत टीका बीकानेर के श्री अगरचन्द्र जी नाहटा के संग्रह में है।

९ वृत्ति—सोमेन्द्रकृत सारस्वत व्याकरण की टीका पर उपाध्याय भानुचन्द्र ने १७वीं शताब्दी में एक वृत्ति लिखी है।

१० पञ्चमधियालारबोध—१८वीं शताब्दी में उपाध्याय राजसीकृत प्रस्तुत टीका बीकानेर के सरवर आचार्य शागाभण्डार में है।

११ भाषाटीका—आनन्दनिधानकृत १८वीं शताब्दी की यह टीका भीकानेर के राजदुर्गमल बाठिया के संग्रह में है।

१२ शब्दप्रतिभा नाधती (नरक भाषा टीका) २०वीं शताब्दी में आचार्य विष्णु गान्धेय मुनि ने प्रस्तुत टीका की रचना की है।

१३ यशोनन्दिनी—यह टीका दिगम्बर मुनि घर्मभूषण के शिष्य यशोनन्दी द्वारा अनिर्धारित समय में की गयी है ।

१४ विद्वच्चिन्तामणि—यह पद्यबद्ध टीका ग्रन्थ अञ्चलगच्छीय कल्याणसागर के शिष्य मुनि विनयसागर सूरि द्वारा रचित है ।*

१५ टीका—सारस्वत व्याकरण पर तभागच्छीय उपाध्याय भानुचन्द्र के शिष्य देवचन्द्रकृत श्लोकबद्ध टीका वीकानेर के श्री अजरचन्दजी नाहटा के सग्रह में सुरक्षित है ।

१६ चन्द्रिका—सारस्वत व्याकरण पर श्रीमेषविजयकृत प्रस्तुत टीका का उल्लेख 'पजाव भण्डार सूची' भाग १ में है ।

१७ धनसागरी टीका—सारस्वत व्याकरण पर मुनि धनसागरकृत 'धनसागरी' नामक टीका का उल्लेख 'जैन साहित्यनो सक्षिप्त इतिहास' में मिलता है ।

१८ पचसधि टीका—सोमशील मुनिकृत प्रस्तुत टीका की प्रति पाटन के भण्डार में है ।

१९ दीपिका—विनयसुन्दर के शिष्य मेघरत्न ने वि० सं० १५३६ में सारस्वत व्याकरण पर 'दीपिका' नामक वृत्ति की रचना की है । इस टीका वि० सं० १८८६ में लिखित १६२ पत्रों की एक प्रति ओर १७वीं शती में लिखित ६८ पत्रों की दूसरी प्रति अहमदाबाद स्थित लालभाई दल-भाई भारतीय संस्कृति विद्यामन्दिर में है । मेघी टीका की २८४ पत्रों की एक हस्तलिखित प्रति 'पार्श्वनाथ विद्याश्रम शोध-संस्थान, वाराणसी' के पुस्तकालय में उपलब्ध है । यह इस ग्रन्थ का तृतीय हस्तलिखित प्रति है जो अपूर्ण है । यह प्रति पट्टी (पजाव) से प्राप्त हुई है ।

यद्यपि हम उन दोनों प्रतियों को देख नहीं सके हैं तथापि उन दोनों प्रतियों की अपेक्षा इसमें क्रमशः १२२ तथा २१६ पृष्ठ अधिक हैं । इससे ऐसा लगता है कि यह प्रति उन दोनों प्रतियों की अपेक्षा अधिक महत्त्वपूर्ण होगी । इस प्रति में कौन सी सामग्री अधिक है यह कहना तो तभी सम्भव है जब तीनों प्रतियों का मिलान किया जाय ।

इस तृतीय प्रति में कई स्थलों पर 'मेघी टीका' लिखा गया है । इन्होंने अपना परिचय निम्नलिखित प्रकार से दिया है—

नत्वा पार्श्वं गुरुमपि तथा मेघरत्नाभिधोऽहम् ।
टीकां कुर्वे विमलमनस भारतीप्रक्रियाया ॥

इस टीका के दो सौ चौरासी (२८४) प्रपत्र हैं । प्रथम प्रपत्र पर मात्र एक तरफ दस पक्तियाँ हैं । शेष अन्य (२८३) दो सौ तिरासी पत्रों पर दोनों तरफ दस-दस पक्तियों में टीका विरचित है । इस प्रकार प्रथम पत्र को छोड़कर शेष प्रत्येक पत्रों पर बीस (२०) पक्तियाँ हैं ।

* सारस्वतसूत्रोका पद्यबद्ध ग्रन्थ—अनुवादक ।

अन सम्पूर्ण टीका में पाँच हजार छ सौ मत्तर (५६७०) पंक्तियाँ हैं। प्रत्येक पंक्ति में तैतीम वर्णों का औसत है। इस प्रकार टीका में लगभग एक लाख मत्तावी हजार एक सौ दस (१८७-११०) वर्ण हैं।

टीका में लगातार ८० पृष्ठों तक 'मे० र०' लिखा हुआ है। पृष्ठ संख्या (१९०) एक नौ नब्बे इक्कानवे, एक सौ छियानवे, एव एक सौ निन्दानवे पर 'मेघ रत्ना' लिखा है। इससे निष्कर्ष निकलता है कि 'मे० र०' का भी तात्पर्य 'मेघरत्ना' ही है। पृष्ठ संख्या दो सौ बहत्तर तथा दो सौ चौराशी आदि अनेक स्थलों पर 'मेघी टीका' एव एक सौ तिरासी तथा दो सौ बावन आदि अनेक पृष्ठों पर 'मेघ टीका' लिखा मिलता है। सम्पूर्ण टीका में 'मे० र०', 'मेघटिका', 'मेघरत्ना', 'मेघीटीका', इन चार नामों का उल्लेख होने के बावजूद यह निर्विवाद मत्य है की यह 'मेघरत्न' रचित 'मेघीटीका' ही है।

टीकाकार ने सर्वप्रथम विघ्न की समाप्ति हेतु इष्टदेव को नमस्कार किया है। त्रिविध नमस्कार को बतलाते हुए स्वयं वाचिक नमस्कार किया है। तदनन्तर शास्त्र अथवा सूत्र के चार प्रकार बतलाये गये हैं—(१) अल्पाक्षरं महार्थं। (२) अल्पाक्षर अल्पार्थं (३) बहुक्षर महार्थं और। (४) बहुक्षरमल्पार्थं।

इनमें से वह शास्त्र सर्वोत्कृष्ट माना जाता है जिसमें अक्षरों की अल्पता के द्वारा अत्यधिक अर्थ को प्रकट किया गया हो।

मेघरत्ना टीका की विशेषता

अलंकारिक ढंग से सहज-सरल सुबोध शैली में विरचित इस टीका के महत्त्व का आकलन निम्नलिखित उदाहरणों से स्पष्ट है। उपर्युक्त मन्त्र का वर्णन करते हुए इस टीका में लिखा गया है—

"गजकुमाकृति वर्णं ॐ उपर्युक्तं मन्त्रं सज्ञं रयात् ।"

विसर्जनीय के विषय में उल्लिखित उपमा अवलोकनीय है—'उक्तं च-शृगवद्वालवत्सस्य कुमारीस्तनयुग्मवत् नेत्रवत्कृद्धसर्पस्य विसर्जनीय इति स्मृतः ।'

इसी प्रकार सम्पूर्ण टीका सरल-सरस उपमाओं से भरी पढी है।

मेघी टीका की इस हस्तलिखित प्रति में यत्र-तत्र अशुद्धियाँ भी दृष्टिगोचर होती हैं। कहीं-कहीं मात्रा की अधिकता, अल्पता या अक्षरों का लोप, आगम आदि दिग्दर्शक पड़ता है। उदाहरणार्थ सधि स्थल का निर्देश करते हुए टीका में लिखा गया है—

तहितेकपदेनिरयानित्या धाम्पनर्णयो

निन्याममासे वाक्पेडसा विवक्षामपेक्षते ॥

उपर्युक्त विद्वान् स्थल में प्रयुक्त शब्दों का कोई स्पष्ट अर्थ नहीं मिलता है। अन्य स्थानों पर विद्वानों ने सधि-स्थल सम्बन्धी निम्न श्लोक लिखा है—

सहितकपदेनित्या नित्या घातूपसर्गयो ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

दोनो श्लोको की तुलना से स्पष्ट हो जाता है कि टीकाकार ने भी इसी श्लोक को उद्धृत किया होगा परन्तु लिपिकार के दृष्टि दोष आदि के कारण अशुद्धियाँ आ गयी हैं। इस बावजूद भी निर्विवाद रूप से सत्य है कि यह टीका अन्य टीकाओं की अपेक्षा सरस शैली में निर्मित एवं सुबोध है।

उपसंहार

इस प्रकार हम देखते हैं सस्कृत व्याकरणों के निर्माण एवं विकास में जैनाचार्यों का महत्वपूर्ण योगदान रहा है। जैनाचार्यों ने न केवल २२ स्वतन्त्र व्याकरण ग्रन्थ लिखे हैं अपितु अनेक व्याकरण ग्रन्थों पर अपनी स्वतन्त्र टीकाएँ एवं प्रक्रिया ग्रन्थ भी लिखे हैं। अकेले सारस्वत व्याकरण पर ही जैनाचार्यों की १९ टीकाएँ उपलब्ध हैं। यह सब इस बात की सूचक है कि जैन आचार्यों ने न केवल प्राकृत भाषा के क्षेत्र में अपना योगदान प्रदान किया अपितु सस्कृत व्याकरण एवं वाङ्मय के क्षेत्र में भी महत्वपूर्ण कार्य किया है। आज आवश्यकता इस बात की है कि इन अछूते क्षेत्रों की ओर शोधकर्ताओं की दृष्टि जाये ताकि भारतीय मनीषा और विशेष रूप से जैनाचार्यों की मनीषा को प्रकाश में लाया जा सके।

(श्रवण मासिक ● जून-१९८२ से साभार)

ऐषोद्घात

(श्रीमोक्षव्याकरणात् नी प्रथम आवृत्ति)

एतद् भोजव्याकरण केन कदा कृतो निर्मितमिति जिज्ञासूनाम् एतद्वेदितव्यमस्ति । नृपतिकूल-
तिलकेन महाराओ चेति उपपदालकृतेन खँगारजीभूभुजा यदा पञ्चदशशतस्य विक्रमसवत्सरस्य
समये कच्छदेशः स्वायत्तीकृतः तदा ह्योसवालकूलोद्भवा बहव श्रावकास्तत्र देशे वाणिज्यार्थं समाजम्-
नृपतिसहाय्याच्च तत्र निवास चक्रुः । परतु तदा तत्र देशे कोऽपि जैनधर्मोपदेष्टा धर्मगुरुर्न बभूव, तेन
ते वणिज. स्वर्जनधर्मं शिथिलाचारा बभूवुः । एव चातिक्रान्ते कतिचित्सवत्सरे खँगारजीकुलदिवाकर-
प्रभावो जैनधर्मनिरागी श्रीभारमल्लजीनामधेयो नृपतिः कच्छदेशे राज्यं चकार । एतस्मिन् समये
ह्योसवालसज्ञाधारका केचित् श्रेष्ठिनः सम्भूय परस्परं चिन्तयामासुः यद्-वयं जैनधर्मिणः सन्तः
कोऽपि चाऽत्र देशे धर्मोपदेष्टा सद्गुरुर्नास्ति । तेन हि वयं शनैः शनैर्जैनधर्मं भ्रष्टा भविष्याम ।
अतोऽन्यस्माद् देशात् सद्गुरुन् आह्वयेम' इति विचार्य तैरनेकदेशेषु गुवागिमनायाऽऽमन्त्रणं चक्रिरे
बहवश्च जनाः प्रेषिताः । परतु साधूनां कच्छदेशे विहारो दुष्करोऽस्तीति सञ्चिन्त्येकस्याऽपि सद्गुरो-
स्तत्राऽऽगमनं न बभूव । अस्मिन् समये षोडशशतोपरिष्ठादष्टपञ्चाशत्तमो विक्रमसवत्सरो बभूव ।
तदा श्रीमुधमस्त्रामिन आरभ्य चतुःषष्टितमे पट्टे श्रीविधिपक्षगच्छानुयायिनो युगप्रधानेत्युपपदालकृताः
श्रीकल्याणमागरमूरीश्वरा हस्तिनापुरनगरप्रदेशेषु स्वमुनिमण्डलविहारं कुर्वन्तो भव्यजीवान् प्रति-
बोधयामासुः । ते केनाऽपि ज्ञानातिशयकारणेन जज्ञु यत्-कच्छदेशे बहव श्रावका गताः सन्ति स्म,
परं कच्छदेशानमीषे सिन्धारुघोऽनार्यदेशो वर्तन्ते, तेन तत्परिचयादेते श्रावका अपि धर्मं भ्रष्टा भविष्य-
न्तीति विचार्य ते गुरवस्तेषां श्रावकाणामुपरि महदनुकम्पया कच्छदेशं विचेरुः । अनुक्रमेण गुरवो यदा
भूजनगरे समाजम्स्तदा नृपतिकुलभूषणेन भारमल्लभूभुजा गुरुणा नगरप्रवेशमहोत्सवश्चक्रुः । गुरव-
स्तत्र प्रतिदिनं मेघगम्भीरया गिरया (गिरा) धर्मदेशनां ददुस्तथा तत्रत्य श्रावका जैनधर्मं विधेयेण
प्रोतिवन्तो बभूवुः, गुवागिया केचित् साधवो भिन्नभिन्नग्रामेषु विहारं कुर्वन्तः समग्रान् श्रावकान्
जैनधर्माभिलाषुकाञ्चक्रुः ।

श्रीकल्याणमागरमूरीश्वराणां शिष्यमण्डलाप्रवृत्तिना महोपाध्यायपदधारकेण विनयमागरेण
मुनिना श्रीभारमल्लभूषणप्रोतये तत्कुमारनामस्मरणार्थमेतद् भोजव्याकरणं पद्यवर्धनचनया व्यरथि ।
तेन भारमल्लभूषणप्रोतिप्रसन्नतरो बभूव ।

व्याकरणशास्त्राभिलाषुकाणामेतद् भोजव्याकरणस्याऽऽपयोगित्वं ज्ञात्वा श्रीकल्याणमागर-
मूरीश्वराणां शिष्यस्य महोपाध्यायपदधारकस्य रत्नमागरस्य पट्टे शिष्यप्रतिनिधिमुनिमण्डलाध्या-
यिनश्चाऽऽवलगच्छानुयायिनः श्रीगीतममागरस्य मूनीश्वरस्योपदेशात् कच्छदेशे स्फुटुन्विदवानियामिनः
उमदसोरापसोनामकस्य श्रेष्ठिनः मुनीश्वरा जेतवार्धमज्ञया गृह्णिया परलोकात्प्रान्तस्य स्वपतेः स्मरणार्थ-
मेतद् भोजव्याकरणं मुद्रापयित्वा स्वगुरवे नमपित्तमस्ति । अलं विस्तरेण ।

- सप्तोदर - शास्त्री हरिनन्दर कान्तिदास
(वीरम - १९१८ विक्रम सं १९७५)

- સાહિત્યરત્ન ગણિવર્ય મુખ્યસંપાદક શ્રીકલાપ્રભસાગરજીનો -

ખુલાસો

શક્તેશ્વરાલયમિહ તીર્થમિદં હરેશ્ચ (૧.૭.૬૭)

(અનુવાદકની પ્રસ્તાવના પાન-૧૪)

આનો અર્થ સીધો જ સમજાય તેવો છે. હરિનો અર્થ શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ થાય છે—“અર્થાત્ શ્રીશ ખેશ્વર નામનું એટલે શ ખેશ્વર પાર્શ્વનાથનું તીર્થ શ્રીકૃષ્ણના નિમિત્તે થયેલું છે.” શ્રીકૃષ્ણ અને જરાસ ધનુ યુદ્ધ થયેલ તે વખતે જરાસંઘે વિદાને પ્રયોગ કરવાથી શ્રીકૃષ્ણનું સૈન્ય જરા (વૃદ્ધ) અવસ્થાથી—ની જેમ બળહીન (મૂર્ચ્છિત) બની ગયું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે શ્રીનેમનાથ ભગવાનના કહેવાથી અકુમ તપ (ત્રણ ઉપવાસ) ની આરાધના કરી. આથી શ્રીધરભૈરવ પ્રગટ થયા અને એને મહાપ્રભાવશાળી શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુજીના દિવ્ય પ્રતિમાજી આપ્યા જે પ્રતિમાના સ્નાન-જળના છંટકાવથી મૂર્ચ્છિત થયેલા સૈનિકો પાછા—સ્વસ્થ થયા શ્રીકૃષ્ણે શત્રુના સૈન્યપર પણ આ જળનો છંટકાવ કર્યો જેથી તેઓ પણ પુનઃ સ્વસ્થ થઈ ગયા કૃષ્ણનું સૈન્ય ફરી સાબરું થઈ ગયું. અને એમને વિજ્ય પ્રાપ્ત થયો શત્રુ પરાજિત થયો તે ભૂમિપર શ્રીકૃષ્ણે વિજ્યના પ્રતીકરૂપે શંખધ્વનિ કર્યો આ શંખના નાદથી ત્યાં શ અપુર નામનું નગર વસ્યું. ત્યાં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુજીના અલૌકિક અને દિવ્ય પ્રતિમાજી માટે લવ્ય તીર્થરૂપ જિનાલય નિર્મિત કરવામાં આવ્યું ત્યારથી તે સ્થાન શ્રીશ ખેશ્વર પાર્શ્વનાથ તીર્થના નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું

તા ૫-૭-૮૫

લિ સંપાદક શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ. સા.

અમદાવાદ

આ ગ્રંથનું વિમોચન પાલીતાણામધ્યે શિખરજી સિદ્ધાચલ છરી સંઘની પૂર્ણાહુતિ પ્રસંગે ૫ પૂ અચલગર્યાધિપતિ આ ભ શ્રી. ગુણસાગર સૂરીશ્વરજી મ સા. તથા આ ગ્રંથના સંપાદક ૫ પૂ ગણિવર્યશ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ સાહેબની નિશ્રામા તા. ૨૨-૪-૮૫ અક્ષયતૃતીયાના શુભ દિને માતૃશ્રી મેઘબાઈ લખમશી ધન્ના ગામ કુચ્છભૈરવપુરવાલા પરિવાર (હાલ મુંબઈ) ના શુભ હસ્તે કરવામાં આવ્યું

તથા જ્ઞાનપૂજન પૂજ્યશ્રીઓની નિશ્રામાં વડોદરા મધ્યે અચલગર્યાજી જૈન ભવનમા શ્રેષ્ઠીશ્રી પ્રકુલચંદ ભવાનજી ઝવેરીના શુભહસ્તે તા. ૧૦-૫-૮૫ ના થયેલ છે

જૈનં જયતિ શાસનમ્ ।

विषयानुक्रमणिका

क्रम	विषय	सर्ग/पद्य/कंठ	पृष्ठ
	प्रथाशुद्धीय निवेदन		१
	संघादशुद्धीय निवेदन		८
	उपोद्घात		१५
	श्रीकृष्ण अ. लैन स ध वडोफरानु निवेदन		२०
	द्विभषि (अनुवादकनुं निवेदन)		२०
	प्रस्तावना		१-३०
	मङ्कृतव्याकरणशास्त्रमे जैनाचार्योका योगदान प्रथम आवृत्तिनो उपोद्घात		३१-३८
	प. पू. गण्डिषय श्रीकलाप्रलसागरलनो श जेश्वर तीर्थविषयक शुद्धामो		
	अनुक्रमणिका		

प्रथमा वृत्ति (पृष्ठ १-१३२)

१	मन्डपुपयोगिसज्ञाप्रकरणम्	१-३६	१
२	स्वरसन्धिः	३७-६७	७
३	प्रकृतिभाव	६८-७०	११
४	व्यञ्जनसन्धिः	७१-९२	१२
५	विभक्तिसन्धि	९३-११०	१६
६	मत्तविभक्तय	११३-११५	१९
७	स्वरान्ता पुल्लिङ्गा.	११६-२८८	१९
८	,, स्त्रीलिङ्गा	२८५-२७८	८१
९	,, नपुंसकलिङ्गाः	२७९-३०५	४६
१०	ह्रस्वान्ता पुल्लिङ्गा	३०६-८२३	५१
११	,, स्त्रीलिङ्गा.	८२४-८८१	६९
१२	,, नपुंसकलिङ्गा	८८२-८८६	७२
१३	गुणमदगमदो स्वरूपम्	८८७-८९०	५
१४	ललिङ्गानि अव्ययानि	८९०-५०६	३९
१५	स्त्रीप्रत्यया	५०७-५८९	८८
१६	विभक्त्यङ्गप्रकरणम्	५५०-६२०	०१
१७	समाना	६२१-७१५	१०२
१८	सस्मिन्प्रत्यया	७१६-८०२	११८

द्वितीया वृत्ति (पृष्ठ १३३-३००)

१	चशादिप्रत्यया	१-१२८	१३३
२	अदादि-	१२९-५२५	१९९ (६२५)

३	ह्लादि-	५६६-६२०	२१४
४	दिवादि-	६२१-६६८	२२३
५	स्वादि-	६६९-६९९	२३१
६	रुधादि-	७००-७२२	२३६
७	तनादि-	७२२-७४५	२४०
८	तुदादि-	७४६-७८८	२४४
९	क्यादि-	७८९-८१८	२५१
१०	चुरादि-	८१९-८३१	२५६
११	ञ्यन्त-	८३२-८७८	२५८
१२	सप्रत्यय-	८७९-९०५	२६६
१३	यङन्त-	९०६-९४६	२७१
१४	यङ्लुक्-	९४७-९६०	२७८
१५	नामघातु-	९६१-९८४	२८१
१६	आत्मनेपदव्यवस्था	९८५-१०२२	२८५
१७	भावकर्मप्रक्रिया	१०२३-१०७०	२९१
१८	लकारार्थ-	१०७१-१०७८	३००

तृतीया वृत्ति
(पृष्ठ ३०१-३४०)

१	कर्त्रर्थप्रक्रिया	१-१०८	३०१
२	निष्ठा-	१०९-१३०	३१८
३	क्वस्वादि-	१३१-१४०	३२२
४	शीलार्थ-	१४१-१६४	३२४
५	उणादि-	१६५-१८३	३२८
६	तुमन्त-	१८४-२०६	३३२
७	कृत्य-	२०७-२२६	३३६
८	स्त्रीप्रक्रिया	२२७-२४५	३३९
	विद्वच्चिन्तामणि.		३४५
	हिन्दी अनेकार्थनाममाला		३५५
	टिप्पण		३७९
	परिशिष्ट-१	सारस्वतप्रक्रियासूत्रक्रम.	५४५
	" २	सारस्वतप्रक्रियासूत्रानुक्रम	६०२
	" ३	(भोजव्याकरणम्) पद्यानुक्रमणिका	६२५
	" ५	घातुसूची	६६०
	" ४	भोजव्याकरणम्-प्रयुक्तछन्द	६६५
	" ६	अदादि प्रक्रिया-शेष ४१ पद्य	६६७

ॐ

सारस्वत - प्रत्याहार - सूत्राणि

अ इ उ ऋ लृ ॥१॥ ए ऐ ओ औ ॥२॥

ह य व र ल ॥३॥ ज ण न ङ म ॥४॥ झ ढ ध घ भ ॥५॥

ज ङ द ग व ॥६॥ छ ठ थ ख फ ॥७॥ च ट त क प ॥८॥

श ष स ॥९॥

-અચલગચ્છાધિરાજ-ધુમપ્રધાનાચાર્ય-ધીમત્કલ્યાણસાગરસૂરીન્દ્રાણામ્ વિનેય-

મહોપાધ્યાય - શ્રીવિનયસાગરજિવિરચિતમ્ મોજવ્યાકરણમ્ ।

૧ સન્ધ્યુપયોગિસજ્ઞાપ્રકરણમ્

૧ પ્રણમ્ય લોકેણમનન્તર્ણિત શ્રીશારદાયા વચનપ્રસાદાત્ ।

શ્રીમારમલ્લાત્મજમોજતુલુપ્તર્થે વિરચ્યતે વ્યાકરણ સુપદ્યૈ. ૥૧૥

અન તશક્તિ ગોવા લોકેશ ત્રણ લોકના નાથ તીર્થ કર્તૃત્વે શ્રીઆદિનાથને પ્રણામ કરીને શ્રીશારદા (સરસ્વતી) ની વાળી કૃપાને લીધે શ્રીમાન ભારમલ્લના પુત્ર (રાજા) ભોજ (મલ્લ) ના મ તોળ માટે સુદર પદો (શ્લોકો) વડે (હું આ) વ્યાકરણની રચના કરું છું.

૨ મર્વ મ્યાત્ સજ્ઞાપેશ્વ કાર્ય મન્ધ્યાદિક તત ।

તત્ર સરસ્વતી તાવત્ સજ્ઞામૂત્રાણ્યચીકયત્ ૥૨૥

બધાને સંજ્ઞા (નામ) ની આવશ્યકતા છે ત્યારપછી સંધિ વગેરે કરવાં. તેથી તે વિષયમાં સરસ્વતીએ મ જાસૂત્રો કહ્યા છે

૩ ડ ણ ઇ ડ ત્રુ લુ સમાના એપુ મન્ધિર્ન કાર્યઃ કયમિહ યદિ પૃચ્છન્નાસ્તિ વાતુવિવક્ષા ।

ગઠહૃઠકૃતનન્ધિયર્ત્તદિય. યુ સમાના અ ઇ ડણિતિ વિસન્ધિ. પાણિનીયેઽપિ દૃષ્ટ ૥૩૥

અ ઇ ડ ત્રુ લુ એની સંજ્ઞા 'અમાન છે તેમા સંધિ કરવી નહિ અટ્ટી કેમ? એવું જો પૂછે તો (જવાબ છે કે) બોલનારની ઇચ્છા નથી. શક જો હડપૂર્વક સંધિ કરનાર હોય તો ચર્ચાદય. (હ ઠ કુલ) સમાન સજ્ઞાવાણા થશે. (અરે) અ ઇ ડ ણ એમ મ ધિ વગરનું મૂત્ર પાણિનિ-સામ્રમાં પણ છે

૪ મન્નિ ગીરંત્સુજાણિ વેદરૂપાણિ તેવ્વધ ।

મમામસ્ય વિમળેશ્વ મન્ધે કુર્વામ્ કલ્યાણામ્ ૥૪૥

સરસ્વતીએ આપેલા સૂત્રો વેદરૂપ (અતિપ્રમાણિત) છે. તેથી તેમા અમારની, વિભક્તિની કે સંધિની કલ્પના ન કરવી.

* હમ પદ્યમાં પ્રપૂન છત અને તેનું અર્થાત્ પરિદિષ્ટ-૪ માં છે

† પાઠમા આરની સારસ્વત નુબંધે મેત્ય વા રોમા લોકાં છે તેવા કમ મુલ્ય પરિદિષ્ટ-૩ અને પરિદિષ્ટ-૨ માં સારસ્વતીજ્ઞાપણકલ્પના ન કરવા આવી છે તે વપુ અરજાવારે વિદ્યાગુરુએ કરે

‡ અ ઇ ડ ત્રુ લુ સમાના ૥ ૧ ૧ ૧ ૥

૫ યત્ર વાઙ્છતિ ય સન્ધિ તત્ર સન્ધિ પ્રવર્ત્તે ।

ઔ નિપાતો યથા સૂત્રે, નૈવ સિઔજસાદિષુ ॥૫॥

ન્યા જે સ ધિ (ની આવશ્યકતા) ઇચ્છે છે ત્યા સ ધિ થાય છે. જે રીતે (૧ ૧.૩) સૂત્રમાં ઔ નુ નિપાતન છે, તે રીતે સિ ઔ જસ્ વગેરે માં નથી.

૬ પ્રત્યાહારગ્રહણાયાઽ-કારાદીનામનુક્રમ ।

કથિત પ્રથમે સૂત્રે શ્રેયોર્થં વા હિ તદ્વિદામ્ ॥૬॥

પ્રત્યાહાર (સમજવા) માટે અથવા તજ્જો-વૈયાકરણોના ભલા (શ્રેય) માટે ઝ (ઇત્ક્રલૃ) વગેરેનો આરંભ પ્રથમ સૂત્રમાં કર્યો છે

૭ એ એ ઓ ઔ સઙ્ઘ્યક્ષરાણિ ચંપા ન સન્તિ લઘવોઽપિ ।

વાણીવિરચિત્તવચન વદન્તિ વિવુઘા જના એતત્ ॥૭॥

એ એ ઓ અને ઔ સઙ્ઘ્યક્ષરો છે અને તેમના લઘુ (હ્રસ્વ) હોતા નથી તેને સરસ્વતીનું વચન એમ વિદ્વાન (જ્ઞાની) લોકો કહે છે

૮ ગિરાઽકારાદય પઞ્ચ, ચત્વાર ઉભયે સ્વરા ।

એકારાદય ઉચ્યન્તે, સ્વરસન્ધ્યાદિસિદ્ધયે ॥૮॥

અ થી શરૂ થતા (અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ એ) પાંચ અને એથી શરૂ થતા (એ, ઐ, ઔ, ઔ એ) ચાર એમ બંને મળીને (નવને) સ્વરસ ધિ વગેરે માટે સરસ્વતીએ સ્વર એમ સ જ્ઞા આપી છે

૯ હ્રસ્વદીર્ઘપ્લુતભેદા સવર્ણા હિ પરસ્પરમ્ ।

એતેષામન્ન મ્ણ્યન્તે દઘ્યાનયાદિસિદ્ધયે ॥૯॥

દઘ્યાનય વગેરે સિદ્ધ કરવા માટે એ (સ્વરો) ના હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુતભેદો અહીં પરસ્પર એકબીજાના સવર્ણ કહેવાયા છે.

૧૦ લોકાચ્છેષસ્ય સિદ્ધિર્ગરિવમગ્રેઽપિ વક્ષ્યતિ ।

તસ્માદ્ હ્રસ્વાદિકા સજ્ઞા વિજ્ઞાતવ્યા હિ લોકત ॥૧૦॥

(અન્ય) વ્યાકરણોમાંથી બાકીના સિદ્ધ થાય છે તેમ સરસ્વતી આગળ ઉપર (અતિમ સૂત્રમાં) પણ કહેશે તેથી તે વ્યાકરણોમાંથી હ્રસ્વ વગેરે સ જ્ઞાઓ બાણુવી

૧૧ એકમાત્રો ભવેદ્ હ્રસ્વો દ્વિમાત્રો દીર્ઘ ઉચ્યતે ।

ત્રિમાત્રસ્તુ પ્લુતો જ્ઞેયો વ્યઞ્જન ત્રાર્દ્ધમાત્રકમ્ ॥૧૧॥

એક માત્રાવાળો હ્રસ્વ થાય છે, બે માત્રાવાળો દીર્ઘ કહેવાય છે, ત્રણ માત્રાવાળો પ્લુત બાણુવો (ન્યારે) અહીં માત્રાવાળો વ્ય જન છે.

૧૨ ઇવામન્યેડ્ગુદાક્તાદિ - મેદા મવન્ત્યનેકશઃ ।

તથાપિ ગ્રન્થત્રાહુલ્યાન્નોવતાસ્તગ્રેવ ભાષયા ॥૧૨॥

તે બધા (દ્વસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત) ના ઉદાત્ત વગેરે અનેક ભેદ થાય છે. છતાં પણ અંધ મોટા ધવાને લીધે ત્યાં (સારસ્વત સૂત્રોના) સરસ્વતીએ કહેલા નથી

૧૩ ઉચ્ચૈરુદાત્તકસ્નેષા નીચૈસ્તયાનુદાત્તકઃ ।

સ્વરિત મમવૃત્તયા સ્વા-દિત્યપાઠગ્ન્યજ્ઞાસ્વતઃ ॥૧૩॥

તેમાંના મોટેથી (ઉચ્ચારાય તે) ઉદાત્ત સ્વર થાય છે, નીચેથી (એટલે કે ધીમે ઉચ્ચારાય તે) અનુદાત્ત સ્વર અને સમાનવૃત્તિ (ઉદાત્ત અને અનુદાત્તના સમાન ભાવવાળો ઉચ્ચારાય તે) સ્વરિત સ્વર થાય છે તેમ અન્ય શાસ્ત્રોમાંથી (મેં) કહ્યું .

૧૪ અષ્વ મ્યાન્નિવિઘ્નસ્તાવદ્ ન્હસ્વદીર્ઘપ્લુતૈરતત ।

સ્પાદુદાક્તાનુદાક્તૈશ્ચ સ્વરિતૈર્નવઘાં ક્ષલુ ॥૧૪॥

આમ અઠાર વ્રણ પ્રકારનો ધ્યો-દ્વસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત તત્પશ્ચાત્ ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત (૩ x ૩) ધવાથી નવ પ્રકારનો થાય છે

૧૫ માનનામિકનિરનુ - નામિકત્વેન સોડપિ ચ ।

અઠાદશવિઘ્ન પ્રોક્તોડન્ને સ્યુ સ્વગસ્તથાવિઘા ॥૧૫॥

અનુનાસિક અને નિરનુનાસિક (=અનુનાસિક જે અનુનાસિક નથી તેવો) એ રીતે પણ (જે વધુ પ્રકારને લીધે) તે (અઠાર) અઠાર પ્રકારનો કહેવાયો છે. અન્ય (હ, ઝ, ઙ, ળ) સ્વરો પણ તે રીતે (અઠાર પ્રકારના થાય છે).

૧૬ મન્દ્યક્ષગણિ મે વર્ણાસ્તે દીર્ઘપ્લુતભાજિન ।

ઠ્ઠવર્ણો ન ચ દીર્ઘોડ્ઠસ્ત મતાન્તરમિદ વચઃ ॥૧૬॥

જે મધ્યક્ષ વર્ણો (એ, ઈ, ઓ અને ઊ) છે તે દીર્ઘ અને પ્લુત જ છે. અને ઠ્ઠ વર્ણુ દીર્ઘ નથી (દ્વસ્વ અને પ્લુત જ છે) તેમ અન્ય મને કહેવાય છે.

૧૭ અગ્નિરવાદિમિદ્ધયયં વ્રહ્મપુષ્યા મહોજના ।

સપ્તાન્તરેચ્છયોચ્યન્નેડ્ઘ્યવર્ણા નામિન સ્વગઃ ॥૧૭॥

પ્રહાણી મહાતેજસ્વી પુત્રી (સરસ્વતી) એ (અગ્નિ. + અપ=)અગ્નિરવ વગેરેની મિદ્ધિ માટે અન્ય સંજ્ઞાની છન્દાથી જ વિભાજના સ્વરોને નામી થયા છે.

૧૮ પ્રવત્તશ્ચ પરિપાટ્ગદો મમાલમ્વરનામિન ।

વિવલ્લિપ્રમિતાન્ પદયે પ્રવ્યાહારાગત પરમ્ ॥૧૮॥

અક્ષરો નામિન ॥ ૧૧ - ૧૧ ॥

શરૂઆતમાં સમાન, સ્વર અને નામી (સ્વરો) ની (સ જ્ઞા) પરિપાટી (ક્રમ) બનાવીને હવે પછી વીસ બેટલા પ્રત્યાહારો હું કહીશ.

૧૯ જિગ્રાહ્યિપયાઽઽચ્ચન્તં પ્રત્યાહારસ્ય ભારતી ।

તાનિ હ્યવરાદીનિ વ્યઞ્જનાન્યનુક્રામતિ ॥૧૯॥

પ્રત્યાહારના આદિ અને અ તનુ ગ્રહણ કરાવવાની ઇચ્છાથી ભારતી હ, ય, વ, ર વગેરેથી શરૂ થના વ્યંજનોને આર ભ કરે છે.

૨૦ આઘન્તામ્યા હિ વર્ણમ્યા પ્રત્યાહાર જિઘૃક્ષતા ।

એતે ગ્રાહ્યા. કવે ! વર્ણાઃ શબ્દશાસ્ત્રાર્થિના વિશા ॥૨૦॥

(ઉપર જણાવેલામાંના) પહેલા અને છેલ્લા એમ બે વર્ણો વડે પ્રત્યાહાર સમજવાની ઇચ્છા ધરાવનારા એવા વ્યાકરણશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીએ, હે કવિ, આ વર્ણોને સમજવા

૨૧ આદિવર્ણસ્તથાઽઽત્યેન ગૃહ્યમાણોઽક્ષરેણ ચ ।

પ્રત્યાહારો હિ તન્નામ, સ્યાત્ સર્વાક્ષરસગ્રહી ॥૨૧॥

છેલ્લાવર્ણની સાથે પહેલાવર્ણને લેવાતાં (તે) (વચમાં આવતા) બધા વર્ણોને (અક્ષરોને) સંગ્રહકરનાર એવો તે પ્રત્યાહાર કહેવાય છે.

૨૨ સ્યાદકારો વકારેણ ગૃહ્યમાણો ભવેદ્વદા ।

પ્રત્યાહારસ્ત્વવો જ્ઞેયસ્તથા જ્ઞાનજવાદયઃ ॥૨૨॥

બ્યારે અ કારને વકાર સાથે લેવામાં આવે ત્યારે એવ પ્રત્યાહાર બન્યો તે પ્રમાણે જ્ઞાન, જવ, વગેરે સમજવાં.

૨૩ ભવલતમેકૈકસ્માત્, દ્વામ્યા મઃ, સ્યાત્ પવો ચતુર્મ્ય. સ્ત ।

સ ષઙ્મ્યઃ સ્યાદિત્ય પ્રત્યાહારાસ્તુ વિશતિર્જ્ઞેયા ॥૨૩॥

મ,વ,લ અને ત એક એક પ્રત્યાહારને છેડે (આવે છે), મ બે પ્રત્યાહારના છેડે, વ અને વ આર ચારના છેડે અને સ છ પ્રત્યાહારના છેડે આવે છે આમ વીસ પ્રત્યાહારો બન્યા.

૨૪-૨૫ જ્ઞાનજવાદ્વદાવ ઇલ પ્રોક્ત છતો યમો ઝમોઽપિ ચ ।

યપઃ સ્વપશ્ચપો નૂન જ્ઞપો જવો જ્ઞવો હવ ॥૨૪॥

અવઃ સ્વસો જ્ઞસશ્ચૈવ હસો વસો રસ શસ ।

વિશતિપ્રમિતા એતે પ્રત્યાહારા ઉદીરિતા. ॥૨૫॥

વીસ બેટલા આ પ્રત્યાહારો કહેવાયા છે (જેમકે :-) જ્ઞમઃ(૧), અવ (૨), ઇલ (૩), છત (૪), યમ (૫), ઝમ (૬), યપ (૭), સ્વપ (૮), ચપ (૯), જ્ઞપ (૧૦), જવ (૧૧), જ્ઞવ (૧૨), હવ (૧૩), અવ (૧૪), સ્વસઃ (૧૫), જ્ઞસ (૧૬), હસ (૧૭), વસ (૧૮), રસ (૧૯) અને શસ (૨૦)

- २६ गर्वत्र मत्र यत्रैव येन येन स्पन्दे भवेत् ।
 प्रत्याहारेण यत्कृत्य ग्राह्यस्तत्र म तत्र म ॥२६॥
 मधे ले ले स्थणे आ प्रभाते डोय त्या त्या ले ले प्रत्याहार-संक्षिप्त रूप वडे ले कार्य
 (विधान) डोय त्या त्या त ते (प्रत्याहार) प्रदानु कर्तव्ये
- २७ प्रत्याहारस्य सङ्ख्याया नियमो नेति हेतुत ।
 मथेह विज्ञानि न्याता-स्तेभ्यो गन्थान्नेर्दघिका ॥२७॥
 प्रत्याहारनी गन्थमां डेतुपूर्वकमे नियम न्थी लेगडे अर्धी (आ गान्त्रमां) वीश
 कडेवाया छे तेम तेथी वधादे अन्य गन्थमा छे
- २८ हकारादिमकारान्ता वर्णा ये परिकीर्तिता ।
 ते हसा व्यञ्जनानि स्युर्वाग्देवीवचनामृतात् ॥२८॥
 हकारधी शङ् करीने नकार गुधीना ले वर्णा कडेवाया छे ते हम (प्रत्याहार-वाणा) वर्णी
 वाग्देवी-संस्वतीना वचनाभूत-शत्रेना आधादे व्यञ्जने थाय छे
- २९ हकारादिव्वकारो य मुखोच्चारणवारणात् ।
 उत्सजको भवत्येव नाऽन्यकार्यस्य हेतवे ॥२९॥
 हकार वगेरेमां (गाहण गोलाने) ले अकार छे ते मुखपूर्वक उच्चार करवा भाटे डोवाने
 वीधे इत् म जा पागे छे, पणु शीवत केछ कार्यनि भाटे न नी
- ३० कर्मन्तिदपि कार्यायेत्सजको वर्ण एव य ।
 प्रत्ययाद्यतिरिवत्सत्-न्चार्यमाणो भवेत् मुधीः ॥३०॥
 छे विधान, ले केछ कार्य भाटे ले वर्णु प्रत्यय वगेरेधी अलग गोलाने डोय तेने उन
 संज्ञा (आपवागां आवी) छे.
- ३१ यथ्येत्सजा च तस्याऽप्र दूधैर्लोप प्रचक्षते ।
 व्यञ्जन स्वरहीन स्याद् एतद्धनोपलक्षणम् ॥३१॥
 लेनी इत् श्येवी संज्ञा डोय तेने अर्धी (आ) गान्त्रमा विधानेओ डोय (करवाने) करवा छे
 त्यञ्जने र्वन्दीन डोय छे ते हम वर्णुञ्ज उपलक्षण (लाक्षणिकता) छे
- ३२ वर्णस्याऽदर्शन लोपो लोपश्च वर्णपिरोधनाक् ।
 मिषवदागम. पात्रं-गदेऽ मप्रचन स्मृतः ॥३२॥
 वर्णु अदृश्य थ्युं ते लोप कडेवाय छे. ल्यादे डोयणु (सि सं.व.योः वर्णुने विदोषी छे
 आगम (प्रत्यय) मित प्रगां, (भागे गेने) छे आदेऽ मप्र अगम छे तेम विदने, गाने छे

इति व्याकरणम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

૩૩ સયોગઃ કથ્યતે દર્શ સ્વરાનન્તરિતા હસાઃ ।

સયોગાદિપરો દીર્ઘ ઇત્યાદિકાર્યમાધનાત ॥૩૩॥

વિદ્વાનોએ સ્વરથી અને તરિત (વ્યવધાન વગરના) હસ વ્યજનોની સ યોગ સ જા આપી છે અને સ યોગ વગેરે નેની પરમા હોય તો (તેની પૂર્વનો હ્રસ્વ પછી) દીર્ઘ સ જા પામે છે. આ બધું (સ ધિ વગેરે) કાર્યની સાધના કરવા માટે છે

૩૪ સ્યુસ્તુ કુચ્છટુપુ વર્ગા એપૂકાર મવર્ણમટ્પ્રહક્ત્ ।

આરે ઓ વૃદ્ધિ સ્યાદ્ અન્ત્યાત્ પૂર્વ ઉપધામજ્ઞ ॥૩૪॥

કુ, ચુ, ટુ, તુ અને પુ વર્ગો-મમૂહ છે એમા ઉ કાર (તે તે વર્ણના) મવર્ણ (અક્ષરા) નો સ ગ્રહ કરે છે આ તેમજ (નામીના) આર્ એ અને ઓ વૃદ્ધિ (કહેવાય) છે અને અ તિમ (વર્ણ) થી આગળનો (વર્ણ) ઉપધા સંજ્ઞા પામે છે

૩૫ ભવેદન્ત્યસ્વરાદિષ્ટિ - રરેદો નામિનો ગુણઃ ।

હસ્વોઽપિ ચ લઘુસજ્ઞોઽ-સયોગાદિપરો યદિ ॥૩૫॥

અ તિમ સ્વરથી પૂર્વનો સ્વર (તેની પછીના વર્ણ હોય તો તેની સાથે) ટિ મ જા પામે છે અ, અર્, એ અને ઓ નામી (અ સિવાયના) સ્વરના ગુણ કહેવાય છે. તે સંયોગ વગેરે પરમા ન હોય તો હ્રસ્વ સ્વરની લઘુ સ જા થાય છે

૩૬ દીર્ઘો વિમર્ગાનુસાર - મયોગાચ્ચ પરો ગુરુ ।

મુખનાસિકાયોચ્ચાર્ય - માણો વર્ણોઽનુનાસિકઃ ॥૩૬॥

દીર્ઘસ્વર, તેમજ (હ્રસ્વ સ્વરની) પરમા વિસર્ગ તેમજ અનુસ્વાર અને સંયોગ હોય તો ગુરુ સ જા પામે છે મુખસહિત નાસિકા વડે ઉચ્ચારવામા આવતો વર્ણ અનુનાસિક કહેવાય છે.

इति सन्ध्युपयोगिसज्ञाप्रकरणम् ॥ १ ॥

આમ સ ધિને ઉપયોગી એવી સંજ્ઞાઓનું પ્રકરણ સમાપ્ત થયું. ૧

સ્વરાન્તરિતા હમા સયોગ ॥ ૧૧૧૫ ॥ વિસર્ગાનુસ્વારસયોગપરો દીર્ઘચ્છ ગુરુ ॥ ૧૧૨૨ ॥
કુચ્છટુપુ વર્ગા ॥ ૧૧૧૬ ॥ આરે ઓ વૃદ્ધિ ॥ ૧૧૧૮ ॥ અન્ત્યાત્પૂર્વ ઉપધા ॥ ૧૧૨૦ ॥
અન્ત્યસ્વરાદિષ્ટિ ॥ ૧૧૧૯ ॥ અરેદો નામિનો ગુણ ॥ ૧૧૨૭ ॥ અમયોગાદિપરો હસ્વો લઘુ ॥ ૧૧૨૦ ॥
મુખનાસિકામુચ્ચાર્યમાણો વર્ણોઽનુનાસિક ॥ ૧૧૨૩ ॥

२. अथ स्वरसन्धिः ॥

१ दधि आनय चत्वादा - वस्त्युदाहरणे म यः ।

मन्धिप्रयोगसिद्धयर्थम् आपद्यत इ य स्वरे ॥३७॥

दधि + आनय वगेरे उदाहरणोभां ले ग का० छे ते संधिप्रयोगनी सिद्धि भाटे छे (श्राव्ये)

स्वर परभां डोय त्यारे ङ नो ग थाय छे

२ दध्वा आनयेति जाते सयोगान्तस्य लोपता ।

कथ न स्यादिति प्रश्ने न्यायस्तिष्ठति भो शृणु ॥३८॥

दध्वा + आनय ओभ वाय त्यारे म थोगता अतिभवणुनो लोप केम नथी यतो? ओ प्रश्न थाय त्यारे (ले) न्याय छे (ते) आभणे।

३ अन्तरङ्गे हि कार्ये रगाद् ब्रह्मिर्द्भु निरर्थकम् ।

एन न्याय ममालोक्याऽन्तरङ्ग बलवद्विदु ॥३९॥

अंतरंगे कार्ये त्यारे यतु डोय त्यारे अक्षिरंग निरर्थक-नक्षामुं णं छे ओ न्यायने लोडने (विद्वानो) अंतरंग ने णवणान जाले छे

४ स्वराण् परो महाप्राज्ञः द्विवेदे द्वि हसेऽर्हसः ।

सूत्रेऽत्र विपरीत्याच्च दात्रे पात्रे तथा न हि ॥४०॥

छे मदाधुद्धिमान्, स्वरनी परभा आवता केड अने ह्रस्व अत्र मिरायने ह्रस्व-व्यञ्जन आवे तो ते ओषडावाय छे. आ मृगमा विपरीतभाव डोवाने क्षीधे दात्रे, पात्रे वगेरेमा (ओषडावातो) नथी

५ ययौ वर्णन मावर्णम् इति पूर्वज्ञानगतः ।

नक्तव्य वा ययामर्ण्य गिष्टोदाहरणाय वै ॥४१॥

(ले) वर्णनो वापुं डोय (ते) (तेज) वर्णना (अन्य) वर्णुं साये विद्वेषे भवर्णता पात्रे

छे ओभ पूर्णना विद्वानोना ताडयने क्षीधे कमानुभार शिष्ट-साधु उदाहरण भाटे छे.

६ यदागच्छेत् सन्भाष्या जगाना च ह्ये जयाः ।

स्वरहीन परेण्य संयोज्यं गद्विचक्षणं ॥४२॥

शब वर्ण परभा डोय त्यारे जम वर्णना अनुक्रमे जय वर्णुं वाय छे अने साय वि-
सर्णने स्वर मिरायने पथी आवता (वर्णुं)नी अने नोडवा

७ वदध्याजगादिनिदधर्णम् आक्षेपस्तु इति गिराः ।

इत्येवार्थकनिदधर्णम् आक्षेपः वद्विचक्षणं ॥४३॥

इ व वदध्या ॥ १ २ ३ ॥ इदं इति ॥ १ २ ३ ॥ इति इति ॥ १ २ ३ ॥ इति इति ॥ १ २ ३ ॥

૮ દ્વદ્ધચાનય વગેરેની સિદ્ધિ માટે મરસ્વતીએ (પદ્ય-૩મા) આક્ષેપ કર્યો છે હૃદ્યત્ર વગેરેની સિદ્ધિ માટે એક આક્ષેપ છે તે કહેવામાં આવે છે

૮ રાદ્ યપો દ્વિર્ભવેત્ પ્રાય સ્વરપૂર્વાત્ પર સ્વરે ।

જલતુમ્બિકાન્યાયેન રેફોર્ધવંગમન તત ॥૪૪॥

સ્વર જેની પૂર્વમા હોય તેવા રેફની પરમા આવતા યપ ની પરમા સ્વર આવતો હોય તે તે (યપ) ને બેવડાવાય છે અને પછી જળમાં (ફૂબાડેલી) તુંબડીના ન્યાયે રેફ ઉપર જાય છે.

૯ સૂત્રાક્ષરેયંત્ર ન કાર્યસિદ્ધિ સર્વંત્ર સૂત્રાન્તરોડપિ તત્ર ।

પદાન્તરસ્યાડપ્યનુવૃત્તિરેવ જ્ઞેયા વુર્ધ્વન્ધુરવુદ્ધિર્વાદ્ધિ ॥૪૫॥

સૂત્રના અક્ષરોથી જ્યારે (સાધના) કાર્ય સિદ્ધ ન થાય ત્યારે બધેજ અન્ય સૂત્રોમાથી (અક્ષરો કે) સમસ્ત પદાન્ત પી અનુવૃત્તિ બુદ્ધિશાળીઓએ જાણી લેવી

૧૦ નાડએલોદ્ ગ્રન્થમૂયસ્ત્વ-મયાત્ સૂત્ર સવિસ્તરમ્ ।

માત્રાલાઘવત્જ્ઞાત્રા મન્યેરન્ વા સુતોત્સવમ્ ॥૪૬॥

અથ પ્રમાણ વધી જવાના લયને લીધે સૂત્રને વિસ્તારપૂર્વક લખવામાં આવ્યું નથી. તેથી વિદ્યાર્થીઓએ માત્રાના લાઘવ (ઓછી થવા) થી પુત્રજન્મના ઉત્સવ (જેટલો આનંદ) માનવો.

૧૧ ડ વમ્ ર પુનર્વિદ્વન્ । લૃ લમાપદ્યતે સ્વરે ।

મદ્દ્વાદ્ય - પિત્રનેકાર્ય - લાઘ્યપ્રમૃતયો યથા ॥૪૭॥

હું વિદ્વાન સ્વર પરમા હોય ત્યારે ડ નો વ્, ઋ નો ર્ અને લૃ નો લ્ થાય છે જેમકે - (મઘ્ + આદ્ય =) મદ્દ્વાદ્ય, (પિતૃ + અનેકાર્ય =) પિત્રનેકાર્ય અને (લૃ + આદ્ય =) લાઘ્ય થાય છે

૧૨ એ અય્ સ્વરે પરે ભૂપ । ભવેન્ચ નયન યથા ।

ઓ અવ્ સ્વરે પરે ષાડ્ય ત્રિવ્ણવે લવણ યથા ॥૪૮॥

હું ભૂપ, સ્વર પરમા હોય ત્યારે એ નો અય્ થાય છે જેમકે - (ને + અનમ્ =) નયનમ્ અને સ્વર પરમા હોય ત્યારે ઓ નો અવ્ થાય છે. જેમકે - (ત્રિવ્ણો + એ =) ત્રિવ્ણવે, તેમજ (લો + અનમ્ =) લવણમ્ થાય છે.

૧૩ અક્ષાદાવેવ વક્તવ્યો ગવાદિકગુણસ્ય ચ ।

અવર્ણસ્યાડગમ્નો વિદ્વન્ । ગવાક્ષાદિકસિદ્ધયે ॥૪૯॥

હું વિદ્વાન, અક્ષ વગેરે પરમા હોય ત્યારે ગો વગેરે ગણને અવ્ વર્ણનો આગમ (ગો + અક્ષ =) ગવાક્ષ:-ખારી વગેરેની સિદ્ધિ માટે છે

१४ गवाक्षश्च गवेन्द्रश्च गवाग्रं च गवाजिनम् ।

स्वैरगक्षीहिणी प्रोढ स्युर्गवाक्षादयरत्वमी ॥५०॥

गवाक्ष , गवेन्द्र , गवाग्रम् , गवाजिनम् , स्वैरम् , अक्षीहिणी अने प्रोढः ओ षधा गवाक्ष गणुना छे.

१५ इच्छात्. पूर्वसूरीणा यकार स्वरवत् क्वचित् ।

गव्यृत्ति श्लोशयुग्मे स्यात् गोयूतिस्तदभावके ॥५१॥

पूर्वात्रार्थीनी छन्दाने त्रीथे क्षयारेक्ष य क्षर स्वर प्रभात्ते थाय छे. आभ जे द्वाश ओ अर्थभां (गो+यूति =) गव्यृत्ति थाय छे पणु ते अर्थ न छेय तो गोयूति थाय छे.

१६ नायकादिप्रयोगार्थं भवेद् ऐ आय् स्वरे परे ।

औ आव् स्वरे परे स्याच्च ताविहादिकसिद्धये ॥५२॥

(नं+अक =) नायक वगेरे प्रयोगे। माटे स्वर परमा छेय त्यारे ऐ नो आय् थाय छे अने स्वर परमा छेय त्यारे औ नो आव् थाय छे ते (तौ+इह =) ताविह वगेरेनी सिद्धि माटे छे

१७-१८ खोर्लापश् वा पदान्ते ह्य-यवायाया भवेत् कवे ।

सम्मता. मर्चशास्त्रेषु प्रयोगा. स्युरिमे यथा ॥५३॥

त आनम्यास्तयानम्या , श्रिया इद श्रियायिदम् ।

भान अत्र भानवत्र, गुरा इद गुराविदम् ॥५४॥

छे क्षि. पदान्त अय्, अय्, आय् अने आव् ना य क्षर अने व क्षर नो विकल्पे क्षोपश् थाय छे. (तेनाथी) अवे शास्त्रोभां संभत ओवा प्रयोगे थाय छे नेभक्के :- (ते+आनम्या =) त आनम्या अने तयानम्या , (श्रियं+इदम् =) श्रिया इदम् अने श्रियायिदम् , (भानो+अत्र =) भान अत्र अने भानवत्र तेभ- (गुरो+इदम् =) गुरा इदम् अने गुराविदम् थाय छे

१९ न लोपति पुन सन्धि-रिह म्रिया इद यथा ।

एन्दमि प्रभवत्येष हे मयेत्यादिमिदय ॥५५॥

क्षोपश् थयो छेय त्या क्षरी संधि यती नथी नेभक्के :- (म्रियं+इदम् =) म्रिया इदम् पणु छंद (ये) ना (ह मरो+इति =) हे तपोति वगेरेनी सिद्धि माटे (संधि) थाय छे

२० पदान्ते यतमानाद् ए-चोतोऽत स्यादि लोपना ।

येऽर्वा विप्लोऽङ्गुतादीना प्रयागाना नुमिदये ॥५६॥

हे माह ॥ १२ १५ ॥ ओ माह ॥ १२ १६ ॥ खोर्लापश् वा पदान्ते ॥ १२ १७ ॥

लोटि पत्र मयि. ॥ १२ १८ ॥ एदीतोऽत ॥ १२ १९ ॥

પદને અ તે આવેલા એ અને ઓ ની પરમાં આવતા અ કારને લોપ થાય છે, તે (તે + અમી =) તેડમી, (વિળ્ળો + અચ્યુત =) વિળ્ળોડચ્યુત વગેરે પ્રયોગોની સારી સિદ્ધિ માટે છે.

૨૧ સવર્ણસ્ય સ્વર્ણે દીર્ઘસ્સહ સ્યાત્ પરે પ્રમો ।

મધૂદકાદયો નૂન, પ્રયોગાઃ સ્યુરિમે યથા ॥૫૭॥

હે પ્રભુ, સવર્ણ (સમાન) સ્વરની પરમાં સવર્ણ સ્વર આવે તો (તે બંનેનો) દીર્ઘ થાય છે. જેમકે • (મધુ + ઉદકમ્ =) મધૂદકમ્ વગેરે પ્રયોગો થાય છે.

૨૨ સામાન્યશાસ્ત્રતો નૂન વિગેષો વલવાન્ ભવેત્ ।

પરેણ પૂર્વવાધો વા પ્રાયશો દૃશ્યતામિહ ॥૫૮॥

સામાન્ય શાસ્ત્ર (સૂત્ર) કરતા વિશેષ (સૂત્ર) બળવાન બને છે. પર (સૂત્ર) વડે પૂર્વ (સૂત્ર) નો બાધ-અટકાવ થાય છે. તેમ અહીં મોટે ભાગે જોવું

૨૩ અ ઇ ઈ પર એવ સ્યાત્ સહસેહાડ્ડસિદ્ધયે ।

ઈષાદી તુ હલાદેષ્ટે-લોપો વક્તવ્ય એવ યત્ ॥૫૯॥

અ કારની પરમા ઇ કાર આવે તો તેનો એ થાય છે તે (સહસા + ઇહ =) સહસેહ વગેરેની સિદ્ધિ માટે છે ઈષા વગેરે પરમાં આવે તો હલ વગેરેના ટિ ભાગને લોપ કહેવાયો છે.

૨૪-૨૫ હલીપાદ્યા પ્રયોગાઃ સ્યુ-લિખ્યન્તે તે મયાડ્ઘુના ।

હલીપા લાઙ્ગલીપા ચ મનીપાડ્ઘો તથૈવ ચ ॥૬૦॥

શકન્ધુરથ કર્કન્ધુ સીમન્ત કુલટા તથા ।

પતઞ્જલિષ્ચ સારઙ્ગ, એતે પ્રોક્તા હલાદય ॥૬૧॥

હવે હુ તે હલીપા વગેરે પ્રયોગો લખુ છું. હલીપા, લાઙ્ગલીપા, મનીપા, અઘોમ્ (અઘ + ં), શકન્ધુઃ, કર્કન્ધુ, સીમન્ત, કુલટા, પતઞ્જલિઃ અને સારઙ્ગ વગેરે હલાદિ ગણના છે.

૨૬ ડ ઓ પરે સ્વવર્ણસ્ય સહસોઠાદિસિદ્ધયે ।

તવદ્ધર્ષાદિપુ સિદ્ધચર્ય સહાડ્વર્ણ ઋ અર્ પરે ॥૬૨॥

અ વર્ણની પરમા ડ (કે ઋ) આવે તો (સહસા + ઝઠ. =) સહસોઠ વગેરેની સિદ્ધિ માટે ઓ થાય છે અને (તવ + ઋદ્ધિ =) તવદ્ધિ વગેરેમાં સિદ્ધિ માટે અ વર્ણની પરમાં ઋ આવે તો અર્ થાય છે.

૨૭ શબ્દશાસ્ત્રવિચારઙ્ગ ! ક્વચિદાર્ સ્યાદ્ ઋણે પરે ।

પ્રાર્ણાદીના પ્રયોગાણા યથા સિદ્ધિ પ્રજાયતે ॥૬૩॥

સવર્ણે દીર્ઘ સહ ॥ ૧૨૨૯ ॥ અ ઇ ઈ ॥ ૧૨૧૧ ॥ હલાદેરીષાદો ટેલોપ ॥ ૧૨૨૧ ॥

ડ ઓ ॥ ૧૨૧૩ ॥ ઋ અર્ ॥ ૧૨૨૪ ॥ ક્વચિદાર્ ॥ ૧૨૨૫ ॥

हे व्याकरुसिद्धान्तना जानी, (प + ऋणम् =) प्राणम् वगेरे प्रयोगोनी सिद्धि भाटे ऋण शब्द परभा होय त्यादे ध्यारेक (ऋणो) आर् थाय छे

२८ तवत्कारादिसिद्धघर्थ सहावर्णं लृ अल् परे ।

स्वाच्च वस्तव्यमूर्वोण । नावर्ण्यं रलयो. ववचित् ॥६४॥

(तव + लृकारः =) तवत्कार वगेरेनी सिद्धि भाटे अ वर्णनी भाथे परभां लृ होय तो अल् थाय छे अने हे पृथ्वीपति, र अने ल नी सवर्णता छेवाय छे.

२९ स्मात् महाऽवर्णं ए ऐ ऐ परे तथा विचक्षण । ।

तवैश्वर्यं तवैपादि - प्रयोगाणा सुमाधना ॥६५॥

हे विलक्षण, अ वर्णनी भाथे परभां ए ऐ ऐ होय तो ऐ थाय छे. तेनाथी (तव + ऐश्वर्यम् =) तवैश्वर्यम्, (तव + एपा =) तवैपा वगेरे आरी रीते अधाय छे.

३० भवेच्चाऽवर्णं ओ औ औ परे महैव कोविद । ।

तवौदन तवौत्रत्यम् उत्पादीना हि सिद्धये ॥६६॥

हे केविद, अ वर्णनी परभा ओ ऐ औ होय तो औ थाय छे ते (तव + औदनम् =) तवौदनम्, (तव + औत्रत्यम् =) तवौत्रत्यम् वगेरेनी सिद्धि भाटे छे.

३१ ओष्ठोत्वोर्वा समाने म्याद् अवर्णं परयो सह ।

चिम्बोष्ठो चिम्बोष्ठ स्पूलोतु रयूलोतुः पुनर्यथा ॥६७॥

अभासभां अ वर्णनी भाथे परभा आवता ओष्ठ अने ओनुना विकल्पे औ थाय छे. लोभडे :- (चिम्ब + ओष्ठ =) चिम्बोष्ठ अने चिम्बोष्ठ. तेभज (स्पूल + ओतु =) स्पूलोतु अने स्पूलोतु. थाय छे

इति स्वरसन्धि. ॥२॥

आम स्वर अंधि समाप्न थर्. २.

३. प्रकृतिभावः ।

१ अदमः सत्का नामो सन्धि याति च यथा नामो वर्का ।

तो रये द्वित्ये चाऽस्त्यो मणीप्रमुगान् विनय हि ॥६८॥

अदसु शब्द न डागान्तना अमा अर्णनी (परभा स्वर आये तो) स धि थनी नगी. लोभडे :-अमी अर्वा अने मणीव वगेरे शिवायता ई डागान्त ऊ डागान्त अने ए डागान्त द्वित्यान् शब्दनी (पर स्वर आये) अंधि थनी नगी.

अ अम ॥ १.२ ३२॥ क के के ॥ १.२ ३२॥ ए ऐ ऐ ॥ १.२ ३२॥ आ आ आ ॥ १.२ ३२॥
मापी ॥ १.२.३ ॥ अ द्वित्ये ॥ १.२ ३॥

૨ અગ્ની અત્ર પટૂં ઇહ માલે આનય યથૈત એવ સ્યુ ।
પુનરૌ નિપાત એવ એવં નો ઇહ ડ ઉત્તિષ્ઠ ॥૬૧॥

બેમકે :-અગ્ની અત્ર, પટૂં ઇહ અને માલે આનય વગેરે આ પ્રમાણેજ થાય છે (સંધિ થતી નથી). તે ઉપરાંત આ કારાન્ત, ઓ કારાન્ત અને એક સ્વરાન્ત નિપાતો પ્રકૃતિભાવ પામે છે બેમકે :- નો ઇહ અને ડ ઉત્તિષ્ઠ વગેરે (માં સંધિ થતી નથી.)

૩ દૂરાદાહ્વાને ટે: પ્લુત: પ્લુત. સ ચ યથા મુને એહિ ।
અન્યેઽપિ ચ પ્રયોગા, જ્ઞાતવ્યા લોકતો વિદ્વન્ ॥૭૦॥

દૂરથી સંબોધવામા આવે ત્યારે ટિ સ્વર નો પ્લુત થાય છે તે પ્લુત પણ પ્રકૃતિભાવમા રહે છે બેમકે મુને એહિ અન્ય પ્રયોગો પણ, હે વિદ્વાન્, લોક (વ્યાકરણ) માથી જાણવા

इति प्रकृतिभाव ॥३॥

આમ પ્રકૃતિભાવ સંધિ સમાપ્ત થઈ ૩

૪. વ્યञ्जनसन्धिः ।

૧ પદાન્તે વર્તમાના સ્યુ - ઇચ્વપા અવે જન્મા યથા ।

વાગ્યથાદ્યા હિ સિદ્ધ્યન્તિ ત્વપદાન્તે પયોમુચ ॥૭૧॥

પદાન્તે રહેલા ચપ વર્ણોના પરમા અવ વર્ણો હોય તો તે (ચપના) જવ વર્ણ થાય છે. બેમકે :- (વાક્ + યથા =) વાગ્યથા વગેરે સિદ્ધ થાય છે પરંતુ પદાન્તે ન હોય તો (પયોમુચ્ + અસ્ =) પયોમુચ: (જ) થાય છે.

૨ ચપા ગ્રમે ગ્રમા વા સ્યુ પદાન્તવર્તિનો યદા ।

વાઙ્મમ વાગ્મમેત્યાદિ - પ્રયોગાણાં ચ હૈતવે ॥૭૨॥

ગ્રમ વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે પદાન્તે આવેલા ચપ વર્ણોના વિકલ્પે ગ્રમ વર્ણ થાય છે તે વાક્ + મમ =) વાઙ્મમ તેમજ વાગ્મમ વગેરે પ્રયોગો (ની સિદ્ધિ) માટે છે.

૩ ચપાચ્છ શો વિકલ્પેનોત્તરસ્ય સ્યાદવે પરે ।

વાક્શૂરોઽપ્યથ વાક્શૂરસ્તચ્ચિવસ્તચ્ચિવો યથા ॥૭૩॥

અવ વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે ચપ વર્ણ પછી આવતા છ નો વિકલ્પે શ્ થાય છે બેમકે - (વાક્ + શૂર =) વાક્શૂર અને વાક્શૂર તેમજ (તત્ + શિવ =) તચ્ચિવ અને તચ્ચિવ થાય છે.

ઓ નિપાત ॥ ૧૩૩ ॥ દૂરાદાહ્વાને ચ ટે પ્લુત ॥ ૧૩૫ ॥ પ્લુત ॥ ૧૩૪ ॥

ચપા અવે જન્મા ॥ ૧૪૧ ॥ ગ્રમે ગ્રમા વા ॥ ૧૪૨ ॥ ચપાચ્છ શ ॥ ૧૪૪ ॥

४ यद्द्वगंगा षचपा विद्ध - स्तद्वगंगाश्चतुर्थका ।

चपात् रयुहो ममा वा च तद् हविस्तद्विषयथा ॥७४॥

हे विद्वान्, जे ते वर्गना चप वषुं छाय तो ते ते वर्गने आये वषुं थाय छे अने चप वषुंनी परमां आवता ह् कान्ता विद्धये मम वषुं थाय छे. जेभडे -(तन् + हविः =) तद् हवि अने तद्विः

५ स्तोःश्चुभि. श्चुभंवेद्योगे यथामङ्ग्येन कोविद ।

कश्चरति च कश्चर - स्तच्छास्त्र तच्चिर यथा ॥७५॥

हे कोविद, स क्षर अने त वर्गना योग (अंयोग) मां क्षकार के च वर्ग आवे तो अनुक्रमे क्षकार अने च वर्ग थाय छे जेभडे - (क + चरति =) कश्चरति, (क + चरः =) कश्चर, (तन् + शास्त्रम् =) तच्छास्त्रम् अने (तन् + चिरम् =) तच्चिरम्

६ न मात् चुत्वं तवर्गस्य लट्त्वर्णो भवेद् यथा ।

विश्वप्रश्नादय शब्दा भवेयु शास्त्रमम्मता ॥७६॥

श कारनी परमां जे त वर्गने वषुं उपलब्ध थाय तो तेना च वर्ग थतो नथी जेभडे - विश्व, प्रश्न, वगेरे शास्त्रस भत शब्दो छे

७ अकृत्वा सप्तमीमेतां तृतीयामकरोन्मुनि ।

ततश्चुनेति पूर्वेषु सप्तमातः परेण वा ॥७७॥

मुनिजे (आचार्ये) अही सप्तमी प्रयोग न कन्ता तृतीया प्रयोगे द्विर्धे छे तेही स्तोःश्चुभि. श्चु. (१. ४. ६) जे अत्रथी पूर्वमा आवेला के परमा आवेला (न कार अने न वर्ग) नु पञ्च (श्चुत्व) थाय छे.

८ ष्टुभिः ष्टुः स्तोभंवेद्योगे तट्टीकादिकनिष्ठये ।

तोलि लश्च यथा तल्लु - नाति भवति लिङ्गत्वथ ॥७८॥

स कार अने त वर्गना स योगमां ष कार अने ट वर्ग आवे तो तेना ष कार अने ट वर्ग (तत् + टोका =) तट्टीका वगेरेनी सिद्धि भाटे थाय छे. त वर्गनी परमां ल कार आवे तो तेना ल कार थाय छे जेभडे:- (तत् + लुनाति =) तल्लुनाति अने (भवान् + लिङ्गति =) भवति लिङ्गति

९ अन्तःस्था द्विप्रभेदा स्वयंयथा रेफाजिता ।

निरनुनासिका एक परेण नानुनासिका ॥७९॥

रेफे भिवायना अन्तस्थ पक्षो य, य अने ल ना जे बोद छे. जेके निरनुनासिके (-अनुनासिके नदीं ते) अने भीज सानुनासिके.

श्रीभोजव्याकरणम् ॥ १ ॥ ७५ ॥ श्चुभंवेद्योगे यथामङ्ग्येन कोविद ॥ १ ॥ ७६ ॥ न मात् चुत्वं तवर्गस्य लट्त्वर्णो भवेद् यथा ॥ १ ॥ ७७ ॥ अकृत्वा सप्तमीमेतां तृतीयामकरोन्मुनि ॥ १ ॥ ७८ ॥ ष्टुभिः ष्टुः स्तोभंवेद्योगे तट्टीकादिकनिष्ठये ॥ १ ॥ ७९ ॥ अन्तःस्था द्विप्रभेदा स्वयंयथा रेफाजिता ॥ १ ॥ ८० ॥

૧૦ સાનુનામિકવર્ણનામ્ આદેશા સાનુનાસિકા ।

નિરનુનાસિકાના ચાઠ્ઠા - દેશા નિરનુનાસિકા ॥૮૦॥

સાનુનાસિક વર્ણોના આદેશ સાનુનાસિક થાય છે. અને નિરનુનાસિક વર્ણોના આદેશ

નિરનુનાસિક થાય છે

૧૧ ષ્ટુભિ ષ્ટુના તવર્ગસ્ય ષ્ટુત્વ ન ષિપરે હિ તત્ ।

ભવાન્ પઠ પ્રયોગોઽય યથા સ્વાચ્છાસ્ત્રમમ્મત ॥૮૧॥

ષ્ટુભિ ષ્ટુ: (૧ ૪ ૮) એ સૂત્રથી ત વર્ગની પરમા પ કાર આવે તેા ષ્ટુત્વ થતું નથી.

જેમકે:- ભવાન્ પઠ એ શાસ્ત્રમ મત પ્રયોગ છે

૧૨ ગિરેત્યુક્તં પદસ્ય સ્તો - ષ્ટોરન્ત્યાદ્ધિ પગ્સ્ય ન ।

ભવેત્ ષ્ટુત્વ યથા સમ્ય । પઙ્નરા ષ્ણરા ઇહ ॥૮૨॥

સગ્સ્વતીએ (૧ ૪ ૧૨) સૂત્રમા કહ્યું છે કે અંતે આવતા ટ વર્ગની પરમાના સ કાર

અને ત વર્ગના પ કાર અને ટ વર્ગ થતા નથી હે સમ્ય, જેમકે - (પટ્ + નરા =) પઙ્નરા. અને ષ્ણરા

૧૩ ન સક્ છતે પદાન્તસ્યાઠ્ઠ - ગમ સ્યાચ્ચ મહોદય ।

આદ્યન્તો ટિત્કિતો સ્યાતામ્ ઇત્યાચાર્યસ્ય ભાષણાત્ । ૮૩॥

હે મહોદય, છત વર્ણ પરમા હોય ત્યારે પદાન્તે આવેલા ન કારને સક્ આગમ થાય છે.

અને આચાર્યે કહ્યું છે કે ટિત્ અને કિત્ (પ્રત્યયે) અનુક્રમે આદિમા અને અ તે થાય છે

૧૪ રાજશિવત્ર ભવાસ્તેન ભવાશિવત્ર ભવાસ્તરુ ।

ઇત્યાદીના પ્રયોગાના સિદ્ધયે શાસ્ત્રપારગ । ॥૮૪॥

હે શાસ્ત્રપારગ, તે (ઉપરનો નિયમ) (રાજન્ + ચિત્રમ્ =) રાજશિવત્રમ્, (ભવાન્ + તેન =)

ભવાસ્તેન, (ભવાન્ + ચિત્રમ્ =) ભવાશિવત્રમ્ અને (ભવાન્ + તરુ) ભવાસ્તરુ વગેરે પ્રયોગોની સિદ્ધિ માટે છે

૧૫ સ્યાન્નાન્તસ્ય પદસ્યાઽપિ શો ચગ્વા પુનરાગમ ।

ભવાઙ્ચૂરો ભવાઙ્શૂરો ભવઙ્ચૂરો યથા ભવેત્ ॥૮૫॥

જ કાર પરમા હોય ત્યારે ન કારાન્ત પદને ચક્ આગમ લાગે છે. (તેનાથી) જેમકે :-

(ભવાન્ + શૂર =) ભવાઙ્ચૂર, ભવાઙ્શૂર અને ભવાઙ્ચૂર થાય છે.

૧૬ મો ભવેયુ પદાન્તે હિ ઙ્ણનો ળ્સ્વાદ્ દ્વિ સ્વરે પરે ।

પ્રત્યઙ્ઙિદ્દ મુગળ્ણત્ર રાજન્નિહ યથા ભવેત્ ॥૮૬॥

ન વિ ॥ ૧૪ ૧૧ ॥ ટોરન્ત્યાત્ ॥ ૧૪ ૧૨ ॥ ન સક્ છતે ॥ ૧૪ ૧૩ ॥

ટિત્કિતાવાદ્યન્તયો ॥ ૧૪ ૧૪ ॥ શો ચગ્વા ॥ ૧૪ ૧૫ ॥ ઙ્ણનો ળ્સ્વાદ્ દ્વિ સ્વરે ॥ ૧૪ ૧૬ ॥

સ્વર પરમા આવે ત્યારે ડ્સ્વસ્વરની પરમા આવેલા પદાન્તે આવતા ઙ કાર, ણ કાર અને ન કાર ળેવડાય છે. જેમકે :- (પ્રત્યઙ્ + ઙદમ્ =) પ્રત્યાઙ્ઙદમ્. (મુગ્ણ્ + ઙ્ત્ર =) મુગ્ણ્ત્ર અને (રાજન્ + ઙહ =) રાજન્નિહ થાય છે

૧૭ ્હસ્વાદુત્તરતો દ્વિશ્છો ભવેદ્ રાજસ્તન. પરમ્ ।

તને ચપા ક્ષસાના સ્યુયંથા તવચ્છત્રાદય ॥૮૭॥

હે રાજ, ડ્સ્વસ્વરની પરમા આવતા છ કારને ળેવડાવાય છે. તે પછી તન વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે ક્ષસ વર્ણોના ચપ વર્ણો થાય છે. જેમકે (તવ + છત્રમ્ =) તવચ્છત્રમ્ વગેરે.

૧૮ વીર્ષવિધિ ચ વવતવ્ય છરય દ્વિત્વ મહાનૃપ ।

મ્લેચ્છ-ઠ્ઠીચ્છાદયો નૂન યથા સ્યુ મુપ્રયોગકા. ॥૮૮॥

હે મહારાજ, ઠ્ઠીર્ષસ્વરની પરમા આવતા છ કારને પણ ળેવડાવાય છે આથી મ્લેચ્છ, ઠ્ઠીચ્છા વગેરે મુપ્રયોગો થાય છે

૧૯ ભવેત્ પદાન્તે એવાઙ્ મોઙ્નુસ્વારો હમે પરે ।

પ્રયોગાઃ સ્યુયંથા સિદ્ધા-સ્ત્વ મે પટુ વૃથાદય ॥૮૯॥

પહેને અ તે હોય છે હમ-વ્યંજને. પરમાં હોય તો મ નો અનુસ્વાર થાય છે એનાથી સિદ્ધ પ્રયોગો જેવાકે:- (ત્વમ્ મે =) ત્વ મે, (પટુમ્ વૃથા =) પટુ વૃથા વગેરે થાય છે.

૨૦ નરશ્ચાપદાન્તે ક્ષસ એવ મસ્વાઙ્ - નુસ્વારભાવો ભવતિ ક્ષિત્તીણ ।

સરસ્વતીસૂત્રવલાદ્ યથા ર્યુ - યંજાસિ પુષ્યા પ્રમુલા. પ્રયોગા ॥૯૦॥

હે ક્ષિત્તિપતિ, પહેને અ તે ન હોય અને ક્ષમ વર્ણ પરમા આવતા હોય તો ન કાર અને મ કાર નો અનુસ્વાર સારસ્વતસૂત્રના ળેગે થાય છે જેમકે -યજાસિ, પુષ્યામ્ વગેરે પ્રયોગો છે

૨૧-૨૨ ભવેયુરનુસ્વાન્ગ્ય જામા યપેઙ્ઙ વા પરે ।

સયર્ણાંચ યપસ્વૈવ પદાન્તેવર્તિતન પુન ॥૯૧॥

યૈલ્લોકમય યં લોક સમ્મદ મમદોઙ્ગ્યવ ।

અપદાન્તે સુ નિત્ય સ્યુ જ્ઞાન્નકાન્તાદયો યથા ॥૯૨॥

યપ વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે આ અનુસ્વાન્તા ચિદ્રૂપે જમ વર્ણ થાય છે પદાન્તે યપ વર્ણના મવર્ણ થાય છે (જેમકે :-યમ્ લોકમ્ =) યૈલ્લોકમ્ અને ય લોકમ્, સમ્મદ અને સમદ થાય છે, પણ પદાન્તે ન હોય તો નિત્ય જમ થાય છે જેમકે :-જાન્ત., જાન્તઃ વગેરે.

દ્વિતિ ર્યઙ્જનમન્ધિ ॥૯૩॥

સ્વામ વ્યંજનયંધિ સમાપ્ત યર્ષ. ૪

છ ॥ ૧૪ ૧૭ ॥ ત્વે યજા સ્વાસ્વા ॥ ૨ ૧ ૧૮ ॥ સર્વાંદિ ણ ॥ ૧૪ ૧૯ ॥

મોઙ્નુસ્વાર ॥ ૧૪ ૨૨ ॥ મઆવડા ય ત્વે ॥ ૧ ૨ ૨૪ ॥ રાજા મસ્વર ણ ॥ ૧ ૪ ૨૫ ॥

૫. વિસર્ગસન્ધિઃ ।

૧ વિસર્જનીયસ્ય સ એવ રાજન્ ! લ્સે પરે સ્યાત્ લ્લુ કસ્તનોતિ ।

રીત્યાઽનયાઽનેકવિશિષ્ટવિષ્ટ - મન્યા પ્રયોગા અપરે ભવન્તિ ॥૧૩॥

હે રાજન્, લ્સ વર્ણ પરમા હોય ત્યારે વિસર્ગનો સ થાય છે. આ રીત પ્રમાણે અનેક વિશિષ્ટ વિદ્વાનો વડે માન્ય એવા ખીલ પ્રયોગો થાય છે.

૨ વિમર્ગસ્ય લ્સે કુવ્વોઃ <ક>પી વા ભવનો યથા ।

ક<પાઠોઽપ્યથ ક પાઠ કસ્કર સ્યાચ્ચ ક<કર ॥૧૪॥

ક વર્ગ અને પ વર્ગના લ્સ વર્ણ (ક, લ અને પ, ફ) પરમા હોય ત્યારે <ક અને <પ થાય છે જેમકે - (ક પાઠ =) ક<પાઠ અને ક પાઠ, (ક કર =) કસ્કર અને ક<કર.

૩ વાચસ્પત્યાદય. સજ્ઞા - ગ્વદા નિપાતતો નૃપ ।

માઘવ સ્યુસ્તયા જ્ઞયા - સ્તે પ્રયોગાનુસારત ॥૧૫॥

હે નૃપ, વાચસ્પતિ વગેરે સંજ્ઞાવાચકો પ્રયોગાનુસાર હોવાને લીધે નિપાતથી સાધુ (શિષ્ટ) થાય છે તેમ બહુવા

૪ વિમર્ગસ્ય પદાન્તેઽહ્નો રોઽરાત્રિપ્ હ્રહર્ષતિ ।

મૂત્રે રાત્રિપુ ચેત્યત્ર વહુત્વગ્રહણાત્ પ્રભો । ॥૧૬॥

હે પ્રભુ, રાત્રિપુ (૧ પ.૫) એ સૂત્રમા બહુવચન શ્રહણને લીધે રાત્રિ વગેરે પરમા હોય તે પદને અતે આવેલા અહન્ શબ્દના (ન કારના) વિસર્ગનો ર્ (રેક) થાય છે. જેમકે - (અહ પતિ. =) અહર્ષતિ થાય છે.

૫ કર્તવ્ય ગ્રહણ રૂપ રથન્તરસ્ય વૈ યથા ।

અહોરાત્રમહોરૂપમ્ અહોરથન્તર ભવેત્ ॥૧૭॥

રૂપમ્ અને રથન્તરમ્ શબ્દનુ શ્રહણ કરવાનુ છે. જેમકે - અહોરાત્રમ્, અહોરૂપમ્ અને અહોરથન્તરમ્ થાય છે

૬ સ્યાદતોઽત્યુવિમર્ગસ્ય કોઽર્યાદીના ચ સિદ્ધયે ।

તથા હ્રવે પરેઽપિ સ્યુ - યથા મનોરથાદય. ॥૧૮॥

અ વર્ણ પરમા હોય ત્યારે અ વર્ણ પછીના વિસર્ગનો ઙ (ક + અર્ચ =) કોઽર્ય વગેરેની સિદ્ધિ માટે થાય છે તેમજ હ્રવ વર્ણ પરમા હોય તે પછી થાય છે. જેમકે - (મન + રથ =) મનોરથ વગેરે

७ विमर्गस्याऽऽद्यं लोपश्च यथा रामा रमादयः ।

तथा न्याञ्च रघवे यत्त्वं वा भागिहं नु भा इह ॥१९॥

अत्र परमा डोय त्वादे आ क्षान्त पथीना विसर्गान्ना डोयश्च थाय छे. (नेमके :- (रमा रमा =) रामा रमा - अने ते रीने स्वर परमां डोय त्वादे य क्षान्त विक्षेपे थाय छे (नेमके :- भा इह =) भागिहं अने भा इह

८ गोम परावमर्गस्य लोपश्च भवेदने परे ।

यथा सिद्धयति भो एहि त्वघो याहि भगो नम ॥१००॥

अत्र षण् परमा डोय त्वादे भो (भगोम् अने अघोत्)ना विसर्गान्ना डोयश्च थाय छे. (नेमके :- (भो एहि =) भो एहि, (अघो याहि =) अघो याहि तेमञ्च (भगोः नम =) भगो नम सिद्ध थाय छे.

९ नामिनो रः परस्य स्वाद विमर्गस्य त्ववे परे ।

दक्षिणाग्निरिहादीना प्रयोगाणा हि सिद्धये ॥१०१॥

अत्र षण् परमा डोय त्वादे नाभी (अ सिवायना) स्वर पथीना विसर्गान्ना र् (दक्षिणाग्नि- न इह =) दक्षिणाग्निरिह वगेरे प्रयोगोनी सिद्धि माटे थाय छे.

१० रेफप्रकृतिकस्य खपे, वा रेफः स्याद् विसर्जनीयस्य ।

पूपतय पूपंतयो धूपंतयो धूपतय इति च ॥१०२॥

अत्र षण् परमा डोय त्वादे रेङ्क प्रकृति (भूणथी ने रेङ्कान्त) विसर्गान्ना विक्षेपे र थाय छे (नेमके -) पूः पतयः अने पूपंतयः, धूः पतय अने धूपंतयः येम थाय छे.

११ रेफमन्त्रिधनो राजन् । विमर्गस्यैव रो भवेत् ।

वधं परे पुनर्वानिय प्रातरत्रादिमिद्धये ॥१०३॥

ये रान्त, रेङ्कना संशोधित विसर्गान्ना परमा अत्र षण् डोय तो र् (रेङ्क) न गडे छे, अने (प्रातः न प्रप =) प्रातरत्र वगेरे सिद्ध थाय छे.

१२ रेफस्य न्यात् परं वै णि लोपो दीर्घश्च भो नुधी ।

पूर्वस्य पुनाराग्निरि - त्यादिप्रयोगमाधनात् ॥१०४॥

ये दिहान्त, रेङ्क(र्)नी परमा रेङ्क(र्) आवे तो रेङ्कना डोय थाय छे अने पूर्व(स्वर)ना दीर्घ थाय छे ने (पुनः चाग्नि =) पुनाराग्नि वगेरे प्रयोगोनी साधनाने दीर्घ छे

१३ संवाङ्मने विमर्गस्य भवन्लोपश्च परस्य हि ।

त परस्यैव वीनो गो - गिति प्रयोगोक्तये ॥१०५॥

कारणे न्याञ्च ॥ १९ ॥ भा इह वा ॥ १० ॥ भा इह ॥ १० ॥ नामिनो रः ॥ १०१ ॥ रेफप्रकृतिकस्य ॥ १०२ ॥ रेफमन्त्रिधनो ॥ १०३ ॥ रेफस्य न्यात् ॥ १०४ ॥ संवाङ्मने ॥ १०५ ॥

હસ વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે સઃ અને ણ્ ના પછીના વિસર્ગને લોપશ્ચ થાય છે. તે (સઃ ચરતિ =) સ ચરતિ અને (ણઃ પીન. ગૌઃ =) ણ્ પીનો ગૌઃ પ્રયોગો માટે છે.

૧૪ સૈવાદ્ધસે હિ સૂત્રેઽન્ન સન્ધેઃ કરણતો મૃશમ્ ।

સૈવાલ્લોપશ્કૃતે સન્ધિર્દર્શિત પાદપૂરણે ॥૧૦૬॥

સૈવાદ્ધસે (૧ પ.૧૫) એ સૂત્રમાં સ્વ ધિકાર્ય હોવાને લીધે ઘણીયવાર સઃ અને ણ્ ના વિસર્ગને લોપશ્ચ કર્યા પછી પાદપૂર્તિ માટે સ્વ ધિ થાય છે

૧૫ સૈષ દાશરથી રામઃ સૈષ રાજા યુધિષ્ઠિર ।

સૈષ કર્ણો મહાત્યાગી સૈષ ભીમો મહાવલ ॥૧૦૭॥

૧૬ યદુક્ત લૌકિકાયેહ તદ્વેદે વહુલ ભવેત્ ।

સેમા ભૂમ્યાદદે સોષામ્ ઇત્યાદીનામદુષ્ટતા ॥૧૦૮॥

લૌકિક ભાષા માટે જે કહ્યું છે તે વેદમાં બહુલતયા થાય છે. એથી (સ + ઇમામ્ =) સેમામ્, (ભૂમિઃ + આદદે =) ભૂમ્યાદદે, (સ + ઉષામ્ =) સોષામ્ વગેરે લોપયુક્ત નથી

૧૭ ક્વચિત્પ્રવૃત્તિ ક્વચિદપ્રવૃત્તિઃ ક્વચિદ્વિભાષા ક્વચિદન્યદેવ ।

વિધેર્વિધાન વહુઘા સમીક્ષ્ય ચતુર્વિધ વાહુલક વદન્તિ ॥૧૦૯॥

ક્યારેક નિયમની પ્રવૃત્તિ થાય તો ક્યારેક ન થાય, ક્યારેક વિકલ્પ થાય તો ક્યારેક કંઈ બીજું જ થાય આમ વિધિના વિધાન (નિયમ)ની ઘણા પ્રકારે સમીક્ષા કરીને વહુલ ને ચાર પ્રકારનું કહે છે

૧૮ વર્ણગમો વર્ણવિપર્યયશ્ચ - દ્વૌ ષાઽપરૌ વર્ણવિકારનાશી ।

ઘાતોસ્તદર્થાત્તિશયેન યોગ - સ્તદુચ્યતે પઞ્ચવિધ નિરુક્તમ્ ॥૧૧૦॥

(૧) વર્ણને આગમ, (૨) વર્ણને વિપર્યય (ફેરબદલી), અને બીજા બે (એટલે કે (૩) વર્ણને નાશ તેમજ (૪) વર્ણને વિકાર (બદલાવું) અને (૫) ધાતુને તેના (વર્ણવિકાર અને વર્ણનાશના) અર્થ સાથે અતિશય યોગ - તે પાંચ પ્રકારનું નિરુક્ત-નિર્વાચન કહેવાય છે.

૧૯-૨૦ વર્ણગમો ગવેન્દ્રાદૌ સિંહે વર્ણવિપર્યયઃ ।

ષોડશાદૌ વિકારઃ સ્યાદ્ વર્ણનાશ પૃષોદરે ॥૧૧૧॥

વર્ણવિકારનાશામ્યા ઘાતોરતિશયેન ય. ।

યોગઃ સ યચ્યતે પ્રાજ્ઞ - મંયૂરભ્રમરાદિષુ ॥૧૧૨॥

ગવેન્દ્રઃ વગેરેમા (અ) વર્ણને આગમ થાય છે. સિંહ મા (હિસ્) વર્ણને વિપર્યય (સ્થાનફેર) થાય છે. ષોડશ વગેરેમા (ષ્ તેમજ વ્ નો) વિકાર (અનુક્રમે ઙ અને ઙ) થાય છે પૃષોદરમા (ત્) વર્ણને નાશ થાય છે. અને વિદ્વાનેએ ધાતુના અતિશય સાથેનો યોગ મયૂર. અને ભ્રમરઃ વગેરેમાં વર્ણના (હીરુ નો યૂર) વિકાર વડે અને (ન્ ના) નાશ વડે કહ્યો છે

इति विसर्गसन्धिः ॥५॥

આમ વિસર્ગસન્ધિ સમાપ્ત થઈ. ૫.

૬ સપ્તવિભક્તયઃ ।

૧ નિષ્કોપમન્થે કથનાદનન્તર પ્રારમ્બયતે હ્યય વિભક્તિરયંતઃ ।

મ્યાદિમ્નથા ત્યાદિરનેન મા દ્વિઘા નામ્નષ્ચ ધાતોષ્ચ ભવેદ્ યથાક્રમમ્ ॥૧૧૩॥

સ પૂર્ણ મ ધિ ઠઘા પછી અર્ધી વિભક્તિને આરભ કરવામાં આવે છે. અર્થાનુસાર તે (વિભક્તિ) મિ વગેરે અને તિ વગેરે તેમ જ પ્રકારની છે અને અનુક્રમે નામને અને ધાતુને લાગે છે.

૨ અર્ચયદ્ધાતુવર્જં યત્ તદ્વચવિભક્તિત્ નામ ચ ।

શ્વદ્વરૂપ ગિરાડમાણિ તસ્માત્ સિઙ્ગોજસાદય ॥૧૧૪॥

અર્ચયુક્ત, ધાતુ સિવાયનુ તેમજ પ્રત્યય સિવાયનુ શબ્દસ્વરૂપ નામ છે તેમ સ્વરસ્વતીએ કહ્યું છે તેની પરમાં નિ ઙ્ ઙમ્ વગેરે (વિભક્તિ પ્રત્યયો) થાય છે.

૩ કૃત્તદ્વિતમમાસાષ્ચ ભવેયુર્નામસજકા ।

કેચિદય વદન્તીતિ પ્રાતિપદિકસજકા ॥૧૧૫॥

કૃત્પ્રત્યયાન્ત શબ્દો, તદ્વિત પ્રત્યયાન્તો તેમજ સમાસને પણ નામ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાક (પાણિનિયુનિ વગેરે) તેને પ્રાતિપદિક સજ્ઞા કહે છે.

તથયા તસ્માત્ — તેના પછી (લાગતા પ્રત્યયો) નેવાં કે—

	ए व	द्वि व	च व.		ए व	द्वि. व	च व.
प्रथमा	सि	ओ	णस्	पञ्चमी	इति	भ्याम्	भ्यस्
द्वितीया	अम्	ओ	णस्	षष्ठी	इत्	ओम्	वाम्
तृतीया	टा	भ्याम्	भित्	सप्तमी	डि	ओस्	सुप्
षतुर्थी	डे	भ्याम्	भ्यम्				

इति सप्तविभक्तयः ॥६॥

આમ માનવિભક્તિઓ યદ્ય. ૬

૭ સ્વરાન્તાઃ પૂલ્લિઙ્ગા. ।

૧ પૂર્વાર્ણાયંસ્ય વાગયાનુ - મારતોઙ્ગાણિ સૂરિષિ. ।

પટ્ ઇત્યાદિમિદ્વચર્ષ વિભક્તયન્ત પદં રિપહ્ ॥૧૧૬॥

સૂરિષોએ પૂર્વાર્ણોના વગનાનુમાર કહ્યું છે કે (અર્ધી) જાકરણમાં વિભક્તિપ્રત્યયાન્ત ૫૬ (કહેવાય) છે તે (પટ્ ૪ રહ) પટ્ ઙ્ વગેરેની શિદ્ધિ માટે છે.

વિભક્તયઃ સ્વમ્ ॥ ૧.૬૧ ॥

૨ અદન્તાના હિ શબ્દાના સાઘનાઽથ નિરૂપ્યતે ।

ભારતીદત્તસૂત્રૈશ્ચ નૃપાદી પુસ્ત્વવાચિનામ્ ॥૧૧૭॥

સારસ્વત સૂત્રો વડે નૃપ વગેરે અ કારાન્ત પુલિંગ શબ્દોની સાધનિકા હુવે નિરૂપવામા આવે છે

૩ દેવશબ્દાદકારાન્તાત્ પ્રથમકવચ પર ।

સિ સ્થાપ્યતેઽનયા રીત્યા સર્વા સ્થાપ્યા યથાક્રમમ્ ॥૧૧૭॥

અ કારાન્ત દેવ શબ્દોની પરમાં પ્રથમા એકવચનનો (વિલક્ષિતપ્રત્યય) સિ (મ) મૂકવામા આવે છે. આ (દેવ + સ) પ્રમાણે અનુક્રમે બધી જ વિલક્ષિતએ મૂકવી

૪ ઇકારશ્ચ જકારશ્ચ શબ્દ કવર્ગપચ્ચમ. ।

પકારો યાતિ કાર્યાય તત્કાર્યં ચ નિરૂપ્યતે ॥૧૧૯॥

ઈ કાર, જ કાર, ક વર્ગનો પાચમો (અનુનાસિક) ઉ વર્ણ અને પ કાર પ્રક્રિયા માટે છે (તેથી) જતા રહે છે. તેનુ કાર્ય બતાવુ છુ

૫ સેરા જસિ શસિ ટેન ડેરક્ ચ ડસિરત્ તથા ।

ડસ્સ્ય ડાવત્વસો સૌ ત્વિત્યાદ્યર્થમિજશાદય. ॥૧૨૦॥

સિ નો (ઋ કારાન્તમાં) આ થાય છે જસ્ પરમા હોય ત્યારે (ઈ કાર અને ઉકારનેા એ અને ઓ થાય છે, શસ્ પરમાં હોય ત્યારે પૂર્વનો દીર્ઘ થાય છે) ટા નો ઇન, ડે ને અક્ આગમ થાય છે, ડસિ નો અત્ થાય છે ડસ્ નો સ્ય તેમજ સિ પરમા હોય ત્યારે અતુ અ તવાળા તેમજ વસ્ અ તવાળા શબ્દોના ઉપધાનો દીર્ઘ થાય છે આ બધા કાર્યો માટે ઇ, જ, શ વગેરે છે

૬ નામ્નો રસે પદાન્તે ચ સ્ત્રોવિસર્ગોઽપિ ઘાતુત ।

પદાન્તે સ્યાત્ પ્રયોગા સ્યુર્દેવો યોભિરભુર્યથા ॥૧૨૧॥

નામના કે ધાતુના પદાતે આવેલા ર્ અને સ્ નો વિચર્ગ થાય છે જેમકે - (દેવ યોષિ અમ્ =) દેવો યોષિરમ્

૭ પ્રથમાયા દ્વિતીયાયા, દ્વિત્વે દેવો તથો કૃતે ।

પ્રથમાયા બહુત્વે ચ, દેવા દીર્ઘે કૃતે વિમ્નો ॥૧૨૨॥

પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિલક્ષિતના દ્વિવચનમાં ઓ (પ્રત્યય) કરવાથી દેવો (દેવો) થાય છે. અને પ્રથમા બહુવચનમાં, હે પ્રભુ, (અ + અસ્ એમ) દીર્ઘ કરવામા આવતા દેવાઃ એમ રૂપ થાય છે.

૮ ક્વચિદપિ ચ વક્તવ્યોઽકારાજ્જસોઽસુગામ ।

દેવાસો બ્રાહ્મણાસશ્ચે - ત્યાદિપ્રયોગસિદ્ધયે ॥૧૨૩॥

અને ક્યારે જ કાશન્ટ (શબ્દ) પછી (પ્રથમા વિભક્તિના) જમ (અમ્) પ્રત્યયને અમુન્ (અમ્) આગમ થાય છે ને (દેવ + અમ્ = દેવ + અમમ્ =) દેવામ અને (બ્રાહ્મણ + અમ્ = બ્રાહ્મણ + અમમ્ =) બ્રાહ્મણામ વગેરે પ્રયોગ સિદ્ધ કરવા માટે છે

૯ અઘાતોરમ્શમોન્સ્યો - ત્તરયોહિ સમાન ।

લાવો ભવેદયથા દેવ, દ્વિતીયૈકત્વમેવ ધો. ॥૧૨૪॥

ધાતુના (વિનપ્ અંતવાળા) ન હોય તેવા સમાન (અ હ ડ ક્રુ ન્) અતવાળા શબ્દોના પછી આવતા (દ્વિતીયા એકવચનના) અમ્ અને (બહુવચનના) જમ (અમ્) ના અ વર્ણનો લોપ થાય છે જેથી દ્વિતીયા એકવચનમા (દેવ + અમ્ = દેવ + મ્ =) દેવમ્ થાય છે

૧૦ સો ન પુંમ મમાનાઘ્યાત્ ઉત્તરમ્ય જમન્નત ।

પર પૂવંમ્ય દોર્ઘ મ્યાત્ તમ્મિન્ શસિ પરે મતિ ॥૧૨૫॥

પુલિંગમાં સમાન (સ્વર)ના અતવાળા શબ્દના પગમા રહેલા જમ (અમ્) પ્રત્યયના મ કારનો ન્ થાય છે અને જે શબ્દની પરમા જમ્ (અમ્) પ્રત્યય હોય ત્યારે આગલો દોર્ઘ થાય છે.

૧૧ યવાઽઽવેશો ભવેત્તદ્ દેવાન્ હપ વયા રફુટમ્ ।

સ્વાદકારાત્ પરષ્ટેન દેવેનેત્તેતિ નિદ્વયે ॥૧૨૬॥

તે પ્રમાણે ક્યારે (મ્ ના સ્થાને ન્) આદેશ થાય છે ત્યારે દેવાન્ એમ રૂપ સ્પષ્ટ થાય છે (તૃતીયા વિભક્તિ એક વચનમા) અ કાશન્ટ શબ્દ પછી ત્યાં ટા નો ફન (આદેશ) (દેવ + આ = દેવ + ફન =) દેવેન રૂપ સિદ્ધ કરવા માટે થાય છે

૧૨ અદ્ધિ પરે ભવેદા ચ દેવાભ્યામિતિ નિધાતિ ।

અધ્યોક્કારાચ્ચ પરમ્યૈવ, દેવે સ્પ ભવેદયથા ॥૧૨૭॥

મ કાર પગમા હોય ત્યારે મ નો આ થાય છે અને (તૃતીયા દ્વિવચન) (દેવા + ન્યામ્) દેવાન્યામ્ એમ સિદ્ધ થાય છે અ કાશન્ટ શબ્દ પછી (તૃતીયા બહુવચનના મિમ્ ના) મ નો અ થાય છે. જેથી (દેવ + મિમ્ = દેવ + અ મ્ (મ્) =) દેવે રૂપ થાય છે

૧૩ ઉત્તરમિ મિમિ વક્તવ્યોક્કારરચંકાર એવ ભવતિ યથા ।

ચ્ચેભિ. કર્ણેભો, રૂપમિતિ તથા પરાણ્યેવમ્ ॥૧૨૮॥

વેદમા (અ કાશન્ટ પછી) મિમ્ હોય ત્યારે અ વર્ણનો અ થાય છે. જેથી (દેવ + મિમ્ = દેવે + મિમ્ =) દેવેભિ અને કર્ણેભિ જેવા ણીવત રૂપો થાય છે

૧૪ પનુર્ધર્ષાયિવક્ષામી, જેરમેરામમો ભવેત્ ।

નૂપાકારાન્ પરમ્યૈશ્ચ દેવાય સ્પસિસ્તયે ॥૧૨૯॥

અમ્શમોરમ્ ॥ ૧૨૬ ॥ મો જ વૃમ્ ॥ ૧૨૭ ॥ શમિ ॥ ૧૨૮ ॥

વરદેવ-વધુરુવતિ ॥ ૧૨૯ ॥ હેવ ॥ ૧૨૯ ॥

અદ્ધિ ॥ ૧૨૬ ॥ અર ॥ ૧૨૭ ॥ અકારમ્ મિમિ ત્તરદેશર ॥ ૧૨૮ ॥ અમ ॥ ૧૨૯ ॥

અ કારાન્ત શબ્દની પરમાં ચતુર્થી વિલક્ષિત એકવચન કહેવાનું હોય ત્યારે હે (પ્રત્યય) ની પછી અક્ આગમ થાય છે હે નૃપ, તે (દેવ + એ = દેવ + એ + અ = દેવ + અય્ + અ =) દેવાય રૂપ સિદ્ધ કરવા માટે છે

૧૫ તૃતીયાયાષ્ચતુર્થ્યાષ્ચ પञ्चમ્યા દ્વિત્વ એક્યતા ।

રૂપસ્યાસ્તસ્તૃતીયાયા દ્વિત્વવદ્રૂપમત્ર ચ ॥૧૩૦॥

તૃતીયા વિલક્ષિત, ચતુર્થી અને પચમીના દ્વિવચનમા એકસરખાપાતું છે. (આથી) અ કારાન્ત શબ્દના તૃતીયાવિલક્ષિત દ્વિવચનના રૂપની જેમ રૂપ અહીં થશે

૧૬ અકારસ્ય ભવેદેસ્મિ વહુત્વે ચ પરે હ્યથ ।

દેવેષ્ય ડતિ સિદ્ધયર્થમ્ અકારાત્ ડસિરત્ પર ॥૧૩૧॥

અ કારાન્ત શબ્દ પછી (ચતુર્થી અને પચમી તેમજ સપ્તમી) બહુવચન પરમાં હોય ત્યારે અ નો એ થાય છે તે (દેવ + ષ્ય =) દેવેષ્ય સિદ્ધ કરવા માટે છે અ કારાન્તની પરમાં રહેલા (પચમી એક વચનના) ડસિ પ્રત્યયનો અત્ થાય છે

૧૭ કચ્છજનપદાઘીષા । દેવાદિતિ સુસિદ્ધયે ।

દેવાષ્યામથ દેવેષ્ય પૂર્વવત્ સાધના તયો ॥૧૩૨॥

હે કચ્છ જનપદના સ્વામી, તે (ડસિ નો અત્) (દેવ + અત્ =) દેવાત્ જેમ સિદ્ધ કરવા માટે છે. (પચમીના દ્વિવચન અને બહુવચનના) દેવાષ્યા અને દેવેષ્ય એ બંનેની સાધના (પ્રક્રિયા) ઉપર મુજબ છે

૧૮ મ્યાદકારાત્ પરો ડસ્ય દેવમ્યેતિ સુમિદ્ધયતિ ।

ઓસિ હ્યેત્વ ત્વકારસ્ય, ભવેચ્ચથા ચ દેવયો ॥૧૩૩॥

અ કારાન્તની પરમા આવેલા (પછી એકવચનના) ડસ્ પ્રત્યયનો સ્ય થાય છે અને (દેવ + સ્ય =) દેવસ્ય જેમ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે (દ્વિવચનનો) ઓસ્ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે અ નો એ થાય છે જેથી (દેવ + ઓ = દેવે + ઓ =) દેવયો બને છે.

૧૯ નુડામ. સ્યાલ્લઘ્ઘવર્ણ સમાનત પરસ્ય ચ ।

દીર્ઘસ્તન્નામિ પૂર્વસ્ય દેવાનામિતિ સિદ્ધયે ॥૧૩૪॥

લઘ્ઘવર્ણ (અ કારાન્ત શબ્દ) પછી આવતા સમાન સ્વરોની પરમાં આવેલા (પછી બહુવચનના) આમ્ પ્રત્યયને નુટ્ આગમ (આગળ) લાગે છે. અને (ન્ + આમ્ =) નામ્ પરમા હોય ત્યારે પૂર્વ (સમાન સ્વરનો) દીર્ઘ થાય છે તે (દેવ + નામ્ =) દેવાનામ્ ની સિદ્ધિ માટે છે

એસ્મિ વહુત્વે ॥ ૧૬૧૫ ॥ ડસિરત્ ॥ ૧૬૧૬ ॥ ડસ્ય ॥ ૧૬૧૭ ॥ ઓસિ ॥ ૧૬૧૮ ॥
નુડામ ॥ ૧૬૧૯ ॥ નામિ ॥ ૧૬૨૦ ॥

२० अ इ ए चेति सूत्रेण देवे रूप भवेदिति ।

ओसीति च कृते राजन् । देवयोगिति सिद्धयति ॥१३५॥

अनं अ इ ए (१.२.११) (अ वधुं पछी इ वधुं आवे तो ते षंभेना ए थाय छे ते)

सूत्र वडे (देव + इ =) देवे ओभ रूप थाय छे अने छे गन्त, ओसि (१.६.१८) सूत्र लगाडवाशी देवयो ओभ (मसमी द्विवचननुं) रूप सिद्ध थाय छे.

२१ विवलात् षः सः कृतस्य रयाम्नून सूत्रेण केनचित् ।

अनन्त्यस्योत्तरस्य ज्ञ । देवेष्विति यथा भवेत् ॥१३६॥

कु-क वर्ग अने हल् प्रत्याङ्गादनी परमां डोष्ठ पछु सूत्र वडे विधान करवामा आवेला छे न आवेला होय तेवा स धारना प थाय छे. छे जानी, जेशी (देव + नु = देवे + सु =) देवेषु थाय छे.

२२ देवैत्यामन्त्रणे सिद्धिः सन्मुखीकरणे ध्रुवम् ।

तस्य भवेत् समानार्द्धैर्लोपोऽघातोर्न दीर्घत ॥१३७॥

छे देव ! ओ प्रभाणे डोष्ठने सन्मुख करवा भाटे स षोघन विभक्तिमां मि नी धि मंजा थाय छे. ते धि ने। धातुना न होय तेवा समानस्वगन्त शब्दोमां लोप थाय छे पणु दीर्घ-स्वरान्त (शब्दो) मां लोप थतो नथी

२३ हे-शब्दोऽप्यथ भोः शब्दस्त्वघो-शब्दस्तथा भगोम् ।

इत्याद्याः प्राक् प्रयोज्या स्युरामन्त्रणे हि नामतः ॥१३८॥

छे शब्द, सो शब्द, अघो शब्द तेमळ भगो शब्द बगेदेने संशेघन विभक्तिमां नामनी आगण प्रयोक्त्वा (जोलवा).

२४ हे देव ! कुरु कारुण्यम्, अभीष्ट देहि भो जिन ! ।

भगो नित्य नमस्ते स्वम् अघो घातय घस्मग्म् ॥१३९॥

छे देव, इया करे। छे जिन, अभीष्ट (करण) आपे। भगो (छे भगवान), नमने नित्य नमस्कार हुने. अघो, घातना घस्मग् (आशिष्य) ने। नाश करे।

२५ देवो देवगृहे विराजिततरा, देवं दया सश्रिता

देवेन प्रहताः न्वनीयस्वितो, देवाय नमस्कृतम् ।

देवादेव मुधा ममानय मधे, देवस्य कीर्ति प्रिया

देवे रूपगिद मतोरममहो, हे देव योग्य कुरु ॥१४०॥

अ इ ए ॥१३५॥ ओसि ॥ १.६.१८ ॥ विवलात् षः सः कृतस्य ॥ १.२.११ ॥

समानार्द्धे लोपोऽघातोर्न दीर्घत ॥ १.६.३३ ॥

દેવ દેવાલયમાં અતિશોભાયમાન લાગે છે. યથા (કરુણતા) દેવને આધારે રહેલી છે. દેવ વહે સ્વશત્રુઓ હણ્યાયા છે દેવને નિત્ય નમસ્કાર. હે મિત્ર, દેવ પાસેથી જ અમૃત મેળવ દેવની કીર્તિ પ્રિય છે અહો દેવમાં આ મનોહર રૂપ રહેલું છે। હે દેવ, દયા કરો.

૨૬ ઘટપટાદયોડ્દન્તા સર્વે સાધ્યાશ્ચ દેવવત્ ।

સર્વાદીના વિશેષત્વમ્ અત પર નિરૂપ્યતે ॥૧૪૧॥

ઘટ, પટ વગેરે બધાજ અ કારાન્ત શબ્દોને દેવ શબ્દની જેમ સાધવા હુવે પછી સર્વ વગેરે (સર્વાનામે) ની વિશેષતા નિરૂપવામાં આવે છે

૨૭-૨૮ સર્વો વિશ્વ ઉબ્બોધયમન્યાન્યતરેતરા. પુનઃ ત્વત્ત્વૌ ।

હતરહતમૌ સમસિમાવેવ નેમૈકપૂર્વાશ્ચ ॥૧૪૨॥

દક્ષિણપરાવરોત્તરમઘરસ્વાન્તરમથાપરસ્ત્યદ્તદ્ ।

યદિદમદસેતદેવ દ્વિ કિ તથા યુગ્મદસ્મન્ચ ॥૧૪૩॥

इति सर्वादिगणः ।

૧) સર્વ (બધા) ૨) વિશ્વ (સકળ) ૩) ઉમ ૪) ઉભય (બંને) ૫) અન્ય (બીજા)
૬) અન્યતર (બીજા સિવાયનો) ૭) હતર (બીજા) ૮) ત્વત્ (અન્ય) ૯) ત્વ (અન્ય) ૧૦) હતર (તુલનામા વધારે) ૧૧) હતમ (શ્રેષ્ઠ) ૧૨) સમ (સર્વ) ૧૩) સિમ (સર્વ) ૧૪) નેમ (અડધુ)
૧૫) એક (એક) ૧૬) પૂર્વ (પૂર્વ દિશાનો) ૧૭) દક્ષિણ (દક્ષિણ તરફના) ૧૮) પર (બીજા)
૧૯) અવર (અન્ય) ૨૦) ઉત્તર (ઉત્તર તરફના) ૨૧) અઘર (નીચલો) ૨૨) સ્વ (પોતાનું)
૨૩) અન્તર (બીજા) ૨૪) અપર (અન્ય) ૨૫) ત્યદ્ ૨૬) તદ્ (તે) ૨૭) યત્ (જે) ૨૮) હદમ્ (આ) ૨૯) અદસ્ (પેલું) ૩૦) એતત્ (આ) ૩૧) દ્વિ (બે) ૩૨) કિમ્ (શું) ૩૩) યુગ્મત્ (તું, તમે) અને ૩૪) અસ્મત્ (હું, અમે)

એ સર્વ વગેરે (સર્વાનામે) નો સમૂહ છે

૨૯ હદમ પ્રત્યક્ષગત સમીપતરર્વતિ ચૈતદો રૂપમ્ ।

અદમસ્તુ વિપ્રકૃષ્ટ તદિતિ પરોક્ષે વિજાનીયાત્ ॥૧૪૪॥

હદમ્ એ નજર સમક્ષ હોય તેને માટે છે. એતત્ એકદમ પાસેના માટે છે અદસ્ દૂરના અર્થમાં અને તત્ પરોક્ષ-નજર સમક્ષ ન હોય તેને માટે (પ્રથેજવા યોગ્ય) બાણુ

૩૦ મવેત્ પ્રવીણ । સર્વાદેરકારાન્તાત્ પરો જસી ।

સર્વ ઇતિ યથા રૂપ ફલેદ્ વૈ શાસ્ત્રસમ્મતમ્ ॥૧૪૫॥

હે પ્રવીણ, અ કારાન્ત સર્વાનામના પરમા આવેલા જસ્ (પ્રથમા બહુવચન) નો હૈ થાય છે અને (સર્વ + હૈ = સર્વે) એમ શાસ્ત્રમાન્ય રૂપ થાય છે.

૩૧ પુષ્પો ણો ડનન્ત આદેશઘાઘકુવ્વન્તરેડપિ હિ ।

યથા ભવતિ સર્વેણેત્યાદુદાહરણ પ્રમો ! ॥૧૪૬॥

પ ઠાઝ, રેક્ર અને ઋ વર્ણના પછી, અંતે ન આવતા હોય તેવા ન્ નો ણ થાય છે. તેમા અવ પ્રત્યાહારના વર્ણો કે ક વર્ગ અથવા પ વર્ગનું વ્યવધાન આવે તો પણ થાય છે. આથી હે પ્રભુ, (સર્વ + ઇન = સર્વેન =) સર્વેણ એમ ઉદાહરણ (સિદ્ધ) થાય છે

૩૨ સર્વાદિ સ્મટકારાન્તાત્ પરસ્ય ચતુર્થ્યેકવચનસ્ય ચ ।

તદ્વત્ પચ્ચમ્યેકવચનસ્યાડતસ્તથા સુહામો ડિસ્મિન્ ।

ભવતિ સ્યાદ્યથા સર્વંસ્મૈ સર્વંસ્માત્ સર્વેષા સર્વંસ્મિન્ ॥૧૪૭॥

અ ઠારાન્ત સર્વં વગેરે (સર્વનામો)ની પરમાં ચતુર્થી એકવચનમા (પ્રત્યયને) સ્મટ્ લાગે છે. તેમજ પ ચમી એકવચનમાં અત્ (-પ્રત્યય)ને સ્મટ્ લાગે છે. અને (પછી બહુવચનના) આમ્ (પ્રત્યય)ને મુટ્ લાગે છે. (સપ્તમી એકવચનના) ટિ નો સ્મિન્ થાય છે. આમ અનુક્રમે (સર્વ + એ = સર્વં + મ્ + એ =) સર્વંસ્મૈ, (સર્વં + અત્ = સર્વં + સ્મ + અત્ =) સર્વંસ્માત્, (સર્વં + આમ્ = સર્વે + સ્ + આમ્ =) સર્વેષામ્ અને (સર્વં + સ્મિન્ =) સર્વંસ્મિન્ એ પ્રમાણે થાય છે.

૩૩ અન્યાન્યસ્યાડથ રૂપાણિ જ્ઞેયાનિ દેવવદ્ વિમો । ।

વિશ્વાદોનામદન્તાનામ્ એકાન્તાના તથેવ ચ ॥૧૪૮॥

આ શબ્દના બીજાં રૂપો હે પ્રભુ, દેવની જેમ (થાય છે તેમ) બાણવા તે ઉપરાંત તે જ પ્રમાણે વિશ્વ વગેરે એક શબ્દ સુધીના અ ઠારાન્તના રૂપો બાણવા.

૩૪-૩૫ સર્વાદિ સર્વનામાણ્યો ન ચેદ્ગીણોડપવાડભિષ્ઠા ।

ન દ્વન્દ્વે ન વહુત્રીહો તૃતીયાયા નમાનકે ॥૧૪૯॥

ન તદર્શસ્ય વાક્યે તુ દ્વન્દ્વે યા જસિ ચેક્ય (પ્ય) તે ।

પૂર્વાદિશ્ચ ઘ્યવમ્યાયા મમો તુલ્યેન્તરોપુરિ ॥૧૫૦॥

સર્વં વગેરે શબ્દોને સર્વનામ સંજ્ઞા ગોણુમા કે સંજ્ઞા-નામમાં દ્વન્દ્વ સમાસમાં કે બહુવચીલિમા અથવા તૃતીયા સમાસમાં કે તે અર્થના વાક્યમાં થતી નથી દ્વન્દ્વ સમાસમા (પ્રથમા બહુવચનને) જમ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે વિકલ્પે (સર્વનામ સંજ્ઞા) થાય છે. પૂર્વ વગેરે સર્વનામો 'વ્યવસ્થા'ના અર્થમા હોય ત્યારે (સર્વનામ સંજ્ઞા) થતી નથી તેજ રીતે જમ તુલ્યના અર્થમા હોય અને અન્તર 'નગરમા' હોય ત્યારે સર્વનામસંજ્ઞા થતી નથી.

અન્તરજન્દમ્યાડર્ષા ।

(મારો કિષ્ટે વિદેષે ચ ઘ્યવવાને સહિર્ગુજિ ।

ડવમન્તર પ્રાણા પઠ્યમન્તર ચિદુ. ॥)

પુર્વો નોડવમ્ ॥૧૪૬ ૨૬॥ અવહુત્રીહો તૃતીયાયા ॥૧૪૯ ૨૭॥ સર્વાદિ સ્મટ ॥૧૪૭ ૨૮॥ અવ ॥૧૪૮ ૨૯॥
પુ.નામ ॥૧૪૯ ૩૦॥ ટિરિવગ્ ॥૧૪૯ ૩૧॥

અન્તર શબ્દના અર્થો:—

(વચમાં, ઝડપથી, વધારામાં, અતરાયમાં, બહિર્યોગમાં અને સમાવી લેવાના (ગણુત્રી કરવાના) અર્થમાં એ પ્રમાણે અન્તર શબ્દને વિક્ષાનો છ અર્થ ધરાવતો બાજુ છે.)

૩૬ પરિધાને વહિર્યોગે સ્વોઽર્થજ્ઞાત્યન્યવાચ્યપિ ।

દક્ષિણો નિપુણાર્થાન્ય ઓષ્ઠાર્થાન્યસ્તથાઽધરઃ ॥૧૫૧॥

(અન્તર સર્વનામ) પરિધાન (પહેરવા)ના અર્થમાં, બહાર એવા અર્થમાં, સ્વ સર્વનામ ધન અને જ્ઞાતિ સિવાયના અર્થમાં, દક્ષિણ સર્વનામ નિપુણ સિવાયના અર્થમાં અને ઘઘર સર્વનામ હોઠ સિવાયના અર્થમાં હોય ત્યારે સર્વનામ બને છે.

૩૭ ડતરડતમાન્તશબ્દા. સર્વાદિગણે ભવન્તિ ષાઽન્તસ્તે ।

નનુ તૌ પ્રત્યયરૂપૌ યતરે યતમે યથા સ્યાતામ્ ॥૧૫૨॥

સર્વ વગેરે સમૂહમાં આવેલા ડતર અને ડતમ શબ્દો પ્રત્યયરૂપ થઇને (શબ્દના) અંતે લાગે છે. તેથી યતરે અને યતમે એમ રૂપો થાય છે.

૩૮ પૂર્વાદીના નવાનાં ચ જસીકારો વિકલ્પત્ ।

વક્તવ્યો રૂપભેદાય પૂર્વે પૂર્વાસ્તથા પરે ॥૧૫૩॥

પૂર્વ વગેરે નવ સર્વનામોના (પ્રથમા બહુવચનના) જમ્ પ્રત્યયનો વિકલ્પે ઈ બુકાં રૂપો કરવા માટે થાય છે. આમ પૂર્વે અને પૂર્વાઃ તેમજ પરે (અને પરા) એમ થાય છે.

૩૯ ડસિદ્યોઃ સ્માત્સ્મિનો વા ચ વક્તવ્યો રૂપભેદત ।

પૂર્વસ્માદથ પૂર્વાત્પૂર્વસ્મિન્ પૂર્વે તથા પરે ॥૧૫૪॥

રૂપોના ભેદને ક્ષીધે (પૂર્વ વગેરે સર્વનામના પંચમી એક વચનના) ડસિ અને (સપ્તમી એક વચનના) ડિના વિકલ્પે અનુક્રમે સ્માત્ અને સ્મિન્ થાય છે. આમ પૂર્વસ્માત્ અને પૂર્વાત્, પૂર્વસ્મિન્ તેમજ પૂર્વે અને (પરસ્મિન્ તથા) પરે થાય છે.

૪૦ પ્રથમાલ્પચરમક્તિપય - નેમાર્ધાયદ્તયડ્શબ્દાનામ્ ।

સર્વાદિત્વ જસી વા પ્રથમા પ્રથમે તથા ષાઽન્યે ॥૧૫૫॥

પ્રથમ, અલ્પ, ચરમ, કતિપય, નેમ, અર્ધ તેમજ અયટ્ અતવાળા અને તયટ્ અંતવાળા શબ્દોને (પ્રથમા બહુવચનનો) જસ્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે તેનો ઈ કાર વિકલ્પે થાય છે. તેથી પ્રથમા અને પ્રથમે તેમજ અન્ય રૂપો થાય છે.

૪૧-૪૨ એષુ પાઠો હિ નેમસ્ય જસી વિકલ્પકારણાત્ ।

સર્વાદો તુ ચતુર્થ્યાદો સર્વાદિકાર્યસાધનાત્ ॥૧૫૬॥

તયાયટો મહારાજ ! ન ગ્રાહ્યૌ પ્રત્યયાવિમૌ ।

ગ્રાહ્યાસ્તદન્તિકા શબ્દાઃ પ્રસ્ફુરત્પ્રતિભાવતા ॥૧૫૭॥

પૂર્વાદીના તુ નવાના જસ ઈકારો વા ॥ ૧૬૩૨ ॥

પૂર્વાદિમ્યો નવમ્યો ડસિદ્યો સ્માત્સ્મિનો ક ॥ ૧૬૩૩ ॥

આ સર્વાદિ ગણમાં નેમ નું પરિગણન (પ્રથમા બહુવચનના) જસ્ પ્રત્યયમાં વિકલ્પ હોવાને ક્ષીધે છે. મહારાજ, સર્વાદિ ગણમાં ચતુર્થી વિભક્તિ વગેરેમાં સર્વાદિની જેમ પ્રક્રિયા (સાધના) થતી હોવાના ક્ષીધે તથા અને અય પ્રત્યયને ન લેતાં તે જેની અ તે આવેલા હોય તેવા શબ્દોને પ્રતિભાશાળીએ શ્રદ્ધા કરવા.

૪૩-૪૪ દ્વિતયે દ્વિતયા સ્વાતાં દ્વયે દ્વયા ઘટા યથા ।

તીયસ્ય મર્વંયદ્રૂપં યવત્ત્વ્ય ડિત્તુ વા નૃપ । ॥૧૫૮॥

દ્વિતીયસ્મૈ દ્વિતીવાય દ્વિતીયસ્માત્ તથા પરમ્ ।

દ્વિતીયાચ્ચ દ્વિતીયસ્મિન્ દ્વિતીયં તૃતીયસ્તથા ॥૧૫૯॥

(આમ તથા અંતવાળા) દ્વિતયે અને દ્વિતયા (જે) તેમજ (અથવા અંતવાળા) દ્વયે અને દ્વયા જે ઘડા જેમ થાય છે ડિત્ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે, જે નૃપ, તીય (અંતવાળા)ના વિકલ્પે સર્વની જેમ રૂપો થાય છે (આમ) દ્વિતીયસ્મૈ તેમજ દ્વિતીવાય, દ્વિતીયસ્માત્ તેમજ શીત્ દ્વિતીયાત્ અને દ્વિતીયસ્મિન્ તેમજ દ્વિતીયે તે પ્રમાણે તૃતીય (શબ્દના) રૂપો થાય છે.

૪૫ વિદ્વિદ્વિરુભશબ્દેઽસ્મિન્ દ્વિવંચનમુદાહૃતમ્ ।

તદમાવઃ પુનઃ પ્રાક્તરુભશબ્દ એવ હિ ॥૧૬૦॥

ઉમ સર્વનામને વિદ્વાનો (નિત્ય) દ્વિવચનનાંત કહે છે ત્યારે ઉમય સર્વનામના દ્વિવચનનો અભાવ (બહુવચનનો પ્રયોગ) જ વિદ્વાનો વડે કહેવાયો છે.

૪૬-૪૭ દેવાશ્વમૌ શમુભયે હરિશઙ્કરાશ્વયૌ

લોકાપકારપ્રતિભા જ સમાશ્રિતોમૌ ।

તામ્યા હતા. સ્વરિપવો નિતરામુષામ્યાં

કાલત્રયેઽસ્તુ સતત તુ નમો સુષામ્યામ ॥૧૬૧॥

પીયુષમાનય મલે ! પ્રણમન્નુષામ્યાં

કીર્ત્યા ઘરા ધવલિતા સુમયોરયોષા ।

નિત્ય વિભાતિ કરુણા સુમયોર્ધરિષ્યા

તસ્માદુમૌ ! મયિ મૃદે મવત નિતાન્તાન્ ॥૧૬૨॥

(ઉમ સર્વનામના બધી વિભક્તિના દ્વિવચનના પ્રયોગ)

(પ્રથમા) હરિ અને શંકર નામના બંને દેવો છે તેમનાથી કલ્યાણ છે.

(દ્વિતીયા) લોક પર ઉપકાર (દૃષ્ટા) કરવાની પ્રતિભા બંનેને વડેથી છે.

(તૃતીયા) તેમના ગતુઓ તે બંને વડે પૂરૂં પૂરૂં તણાયા છે

(ચતુર્થી) વલેય દાળમાં તે બંનેને મનવ નમસ્કાર અને

(પંચમી) જે મિત્ર, પ્રણામ કરતાં તુ તે બંને પાસેથી મૃદુતા મેળવ

(૫૭ઠી) તે બંનેની સંપૂર્ણ ક્રીતિવડે પૃથ્વી શ્વેત બની છે.

(સપ્તમી) જગતમાં નિત્ય તે બંનેમાં કંચુલા શોભે છે.

(સંબોધન) તેથી હે (તમે) બંને, મારામાં આનંદ માટે સારી રીતે રહો.

૪૮ સર્વશબ્દવદ્ રૂપાણ્યુ - ભયશબ્દસ્ય ભો નૃપ ।

પર દ્વિવંચનાભાવો વિશેષોઽય ચ વા જસિ ॥૧૬૩॥

હે નૃપ, ઉભય સર્વનામના રૂપો સર્વ શબ્દ પ્રમાણે થાય છે. પરંતુ તેમા દ્વિવચન (તુ રૂપ) હોતું નથી. (પ્રથમા બહુવચનનેા) જસ્ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે વિકલ્પે (સર્વનામ સંજ્ઞા થાય છે) તેથી ઉભયે એમ રૂપ પણ થાય છે.

૪૯ માસસ્યાઽલ્લોપો વા ભવતિ નૃપતે સ્યાદિપુ યથા

દ્વિઘાઽય શબ્દ સ્યાત્ સ્વમતમિહ વ્યાખ્યાતમિહ તૈઃ ।

અષ્ટાચત્વારિશ્ચન્નુ સકલરૂપાણિ તુ તદા

સપ્તાઘિક્યાનિ સ્યુ પુનરપિ હિ કેષિત્ કવિમતે ॥૧૬૪॥

હે નૃપતિ, માસ શબ્દના અ કારનેા સિ વગેરે પરમાં હોય ત્યારે લોપ થાય છે આ શબ્દ(ના) બે પ્રકારે (રૂપો) થાય છે. તેવો અર્થિ મત તેઓ (વિદ્વાનેા) વડે દર્શાવાયો છે. ત્યારે અરેખર બધા મળીને અડતાલીસ (૪૮) રૂપો થાય છે જ્યારે વિદ્વાનેાના મતે કેટલાંક કહે છે કે સાત રૂપો વધુ થાય છે.

૫૦-૫૧ તન્મા માસો માસો, માસ માસો માસો, માસા માખ્યામ્ ।

માઘિર્માસે માખ્યા માખ્યો, માસો માખ્યા માખ્યો, માસ ॥૧૬૫॥

નૂન માસોર્માસા, માસિ માસોર્માસ્તુ સુરૂપાણિ ।

હે મા હે માસો હે માસ, સાન્તસ્યૈવ શ્રીમદ્ભોજ ॥૧૬૬॥

હે શ્રીમાન્ ભોજ, (માસ્ શબ્દ)સ કારાન્તના (૨૪) રૂપો આ પ્રમાણે થાય છે.

પ્રથમા - મા	માસો	માસ	પચમી	- માસઃ	માખ્યા	માખ્ય
દ્વિતીયા - માસમ્	માસો	માસ.	ષઠી	- માસઃ	માસો.	માસામ્
તૃતીયા - માસા	માખ્યા	માઘિ	સપ્તમી	- માસિ	માસો.	માસ્તુ
ચતુર્થી - માસે	માખ્યા	માખ્ય	સમ્બોધનમ્ -	હે મા	હે માસો	હે માસ

૫૨ અદન્તમાસશબ્દસ્ય રૂપાણિ સ્યુસ્તુ દેવવત્ ।

માઘનાર્ઙ્ગિ તથૈવાઙ્ગિ નાઙ્ગેલ્લોદિતિ હેત્તુત ॥૧૬૭॥

અ કારાન્ત માસ શબ્દના (૨૪) રૂપો દેવ શબ્દ પ્રમાણે થાય છે તેની સાધના (પ્રક્રિયા) પણ તેવીજ છે તે કારણે લખવામા આવી નથી.

૫૩ આદન્તો વિષ્વપાશ્વદ ગાધના તસ્ય વર્ણને ।

વિશેષ. પચ્ચમુ મ્વામિન્ । નાસ્ત્યગ્રે તુ વિશેષતા ॥૧૬૮॥

આ કારાન્ત વિશ્વપા શબ્દ છે હવે તેની સાધના (પ્રક્રિયા) કહેવામાં આવે છે હે સ્વામી, આમ કરીને (પહેલા) પાંચમાં વિશેષતા નથી. પણ આગળ (દ્વિતીયા ગુહ્યવચન)થી વિશેષતા છે.

૫૪ આતો ધાતોર્લોપો ભવતિ ચ શમાદી સ્વર ઇતિ

વિવચ્ચન્ત્વાદેપસ્ત્યજતિ ન હિ ધાતુત્વમપરમ્ ।

શબ્દત્ત્વાદ્યેવ દધત ઇહ હિ પ્રાજ્ઞવચનાત્

રૂપાણ્યેતાનિ સ્યુ પરમનૂપભોજાહ્વ તુ યથા ॥૧૬૯॥

ધાતુ સ્ત્રળ ધે રહેલા આ કારાન્તના આનો શસ્ વગેરે સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પન્મા હોય ત્યારે લોપ થાય છે. કિવપ્ અંતવાળા હોવાને લીધે તે ધાતુપણાને ત્યાગ કરતા નથી. અને તે પ્રમાણે પ્રાજ્ઞના વચનથી શબ્દત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. હે શ્રેષ્ઠ રાજા ભોજ, તેના ઉપો આમ થાય છે, જેમકે :—

૫૫ શત્કન્ત્તકિવચન્તાના વવસન્તાના તથૈવ ચ ।

તૃજન્તાના ચ શબ્દાના ધાતુત્વ નોપહન્યતે ॥૧૭૦॥

શત્ક અંતવાળા (વર્તમાન કૃદત), કિવપ્ અંતવાળા, વવસ્ અંતવાળા તેમજ તૃચ્ અંતવાળા શબ્દોનું ધાતુપણું હણાતું (જતું) નથી

૫૬ ચતુવિંશતિ રૂપાણિ વિશ્વપશ્ચ ભવન્તિ હિ ।

તયા કોલાલપાદીના હાહા સ્વચ્ચિદ્વિશેષતા ॥૧૭૧॥

વિશ્વપા શબ્દના ૨૪ (ચોવીસ) ઉપો થાય છે તે રીતે કોલાલપા (સક્ષમ) વગેરે શબ્દોના થાય છે. હાહા (ગંધવંનામ)ના રૂપમા ક્યાંક ક્યાંક વિશેષતા છે

૫૭-૫૮ વિશ્વપા ભવતિ વિશ્વધારકો, વિશ્વપા કિલ્લ સમાધિત જગત્ ।

વિશ્વર્ષંભ ક્રિયતે મુલ્લ ભુવિ ભવિત્તેવ નનુ મેડન્તુ વિશ્વર્ષે ॥૧૭૨॥

હીન એવ મયવા હિ વિશ્વવો વિશ્વવપ્સન કૃપયા વરાન્મજા ।

વિશ્વપિ નિમુચન વિરાજને વિશ્વપા મમ વિપુલવ કુરુ ॥૧૭૩॥

વિશ્વપા (વિશ્વ) વિશ્વને ધારણ કરનાર છે. જગત વિશ્વપાને આશ્રયે રહેલું છે વિશ્વપા વડે જગતમાં સુખ કરવામાં આવે છે વિશ્વપા માટે જ મારી ભક્તિ કરને મયવા (મન્દ્ર) વિશ્વપા કરતાં નીચે જ છે અને વિશ્વપાની કૃપા વડે મેડ પુત્રો છે તેથી ભવનો વિશ્વપામાં જોભે છે. હે વિશ્વપા મને શત્રુઓને શય કરા.

૫૧-૬૦ હાહા હૂહ સસ્વન્તસ્ય શમિ હાહાનધાતુક ।

હે તુ હાહૈ ઓસિ હાહૌ આમિ હાહા ગુણચ્ ડૌ ॥૧૭૬॥

ઔ-વશ્વીર્ઘવિસર્ગાશ્ચ ભવેયુરપરાણિ ભોઃ ।

હાહૌ હાહાસ્તથા હાહા હાહામ્યો ન વિશેષતા ॥૧૭૫॥

હાહા અને તેનો મિત્ર હૂહ ધાતુ નથી. (નામ છે) (દ્વિતીયા અહુવચનના) શાસ્ પ્રત્યયમાં હાહાન્, (ચતુર્થી એક વચનના) હે પ્રત્યયમાં હાહૈ, (૫ઠી અને સપ્તમી દ્વિવચનના) મોસ્ પ્રત્યયમાં હાહૌ, (૫ઠી અહુવચનના) આમ્ પ્રત્યયમાં હાહામ્ અને (સપ્તમી એક વચનના) હિ પ્રત્યયમાં ગુણ થઈને (હાહૈ) થાય છે બીજા ઓ અને દ્વીર્ઘ તેમજ વિસર્ગવાળાં થઈને (પ્રથમા દ્વિતીયા અને દ્વિવચનમાં) હાહૌ, (પ્રથમા અહુવચનમાં) હાહા થાય છે (દ્વિતીયા એક વચનના) હાહામ્ અને તૃતીયા, ચતુર્થી તેમજ (૫ ચમી અહુવચનના) હાહામ્ય. મા દ્વેરકાર નથી

૬૧ ઇકારાન્તાદુકારાન્તાદ્ ઓ યૂ ચાપદ્યતે યથા ।

પ્રથમાદ્વિતીયાદ્વિત્વે ભાનૂ ભાનૂ હરી હરી ॥૧૭૬॥

હ કારાન્ત તેમજ ડ કારાન્ત (શબ્દો) ના પરમા આવતા ઓ પ્રત્યયનો અનુક્રમે હ અને ડ થાય છે. જેમકે - પ્રથમા અને દ્વિતીયા દ્વિવચનમાં (ડ કારાન્ત ભાનુ-સૂચ શબ્દના) ભાનૂ અને ભાનૂ તેમજ (હ કારાન્ત હરિ-વિષ્ણુ શબ્દના) હરી અને હરી થાય છે.

૬૨ ઇકારાન્તસ્ય શબ્દસ્યોકારાન્તસ્ય તથા ભવેત્ ।

એ ઓ જસિ પરે ઘૌ ચ ડિતિ ટાનાઽસ્ત્રિયામથ ॥૧૭૭॥

શ્રીલિંગ સિવાયના હ કારાન્ત અને ડ કારાન્ત શબ્દના (પ્રથમા અને) સંબોધન અહુવચનનો જમ્ પ્રત્યય પરમા હોય, સંબોધન એકવચન તેમજ (ચતુર્થી, પંચમી, ૫ઠી અને સપ્તમી એકવચનના) ડિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે અનુક્રમે એ અને ઓ થાય છે. તેમજ (તૃતીયા એકવચનના) ટા પ્રત્યયનો ના થાય છે

૬૩ ઇકારાન્તાદુકારાન્તાદ્ હરયો ભાનવો હરે ।

હે ભાનો । હરિણા ભાનુ-ના હરયેષ્ય ભાનવે ॥૧૭૮॥

હ કારાન્ત અને ડ કારાન્ત શબ્દ ૫ઠી (પ્રત્યયો લાગતાં) અનુક્રમે (પ્રથમા અને સંબોધન અહુવચનમાં) હરય તેમજ ભાનવ., (સંબોધન એકવચનમાં) હે હરે તેમજ હે ભાનો, (તૃતીયા એકવચનમાં) હરિણા અને ભાનુના અને (ચતુર્થી એકવચનમાં) હરયે તેમજ ભાનવે થાય છે

૬૪ ડસ્યંદોઙ્ગયા પરસ્ય સ્યાત્ લોપોઽકારસ્ય ઓ નૃપ ।

હરેર્માનોશ્ચ પઞ્ચમ્યા ષ્ઠયા. એકત્વ એવ હિ ॥૧૭૯॥

ઓ યૂ ॥ ૧૬૩૮ ॥ એ ઓ જમિ ॥ ૧૬૩૯ ॥ ઘૌ ॥ ૧૬૪૦ ॥ ડિતિ ॥ ૧૬૪૨ ॥

ટા નાઽસ્ત્રિયામ્ ॥ ૧૬૪૧ ॥ ડસ્ય (હસિઠ સોરસ્ય) ॥ ૧૬૪૩ ॥

હે રાત્ર, હ કારાન્ત અને ઉ કારાન્ત (શબ્દ) ના પરમાં આવતા (ટમિ અને) ડમ્ ના અ વર્ણનો ડોષ થાય છે. આમ પંચમી અને પષ્ટી એકવચનમા અનુક્રમે હરે અને માના. થાય છે.

૬૫ હ્રદુઙ્ગ્યામૂત્તરસ્ય સ્યાત્ ડેરો ડિત્ સોડપિ સમ્ભવેત્ ।

તસ્મિન્નષ્વ ડિતિ ટેલોપ મિદ્ધષ્વેદ્ માની હરો યથા ॥૧૮૦॥

હ કારાન્ત અને ઉ કારાન્ત (શબ્દ) ના પરમાં આવતા ડિ પ્રત્યયનો ઓ ગાય છે તે ડિત્ અને છે અને ડિત્ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે (આગળના શબ્દના) ડિ નો ડોષ થાય છે. તેથી અનુક્રમે હરો અને માનો મિદ્ધ થાય છે.

૬૬-૬૭ વિભ્રાજતે ત્રિમુવને હરિરેકદેવ ,

પદ્માડપિ ત હરિમિહાડપિ મુલ્લ મુનવિત ।

ક્ષિપ્તો વલિષ્વ હરિણા ઘરણોત્તેડમ્મિન્

હર્વાઘિકાય હરયે ગુરવે નમોઙ્તુ । ૧૮૧॥

જાત તથા સકલઘન્તુ હરેન્મિલોકયા

ણડયેશ્વરાહ્યમિહ તિર્થમિદ હરેષ્વ ।

સામ્રાજ્યરાજ્યપદવી ષ હરો વિમાતિ

સીત્થ કુરુષ્વ સતત મયિ હે હરે । હિ ॥૧૮૨॥

એકમાત્ર દેવ હરિ (વિષ્ણુ) ત્રણેય ભુવનમા શોભાયમાન છે લક્ષ્મી પણ આ જગતમા તે હરિને મુખપૂર્વક ભોગવે (ભજે) છે હરિ વડે બલિરાજ પૃથ્વીના પેટાળમા ધકેલાયો છે. હર્વાથી અધિક ગુરુ હરિને નમસ્કાર હજી.

ત્રણેય લોકમાં તે પ્રમાણેની મુખવસ્તુ હરિમાંથી જન્મી છે અહિ આ શ જોશર નામનુ તીર્થસ્થાન હરિનું છે. સામ્રાજ્ય અને રાજ્યની પદવી હરિમાં (હરિવિષ્ણુ) શોભે છે. હે હરિ, મારામા સતત મુખની ભાવના કરે.

૬૮-૬૯ વિરાજતે જ્યોમપથે ષ માનુ

નમાશ્રિત જ્યોતિરિદ ષ માનુમ્ ।

તદ્ માનુના ઘવાન્તમહો દ્વત ષ

મદ્રં ષ તન્મં કિલ્ માનવેઙ્તુ ॥૧૮૩॥

પ્રવતિતો યામર એવ માનો-

મનો પ્રનાપોઙ્તિ ષ વિશ્વવર્તો ।

જપ્તપ્રવાષી મુળ એક માનો

મર્મલ મોળ્ય કુરુ નામ માનો । ॥૧૮૪॥

આકાગમાર્ગમા માનુ (મૂર્ચ) શોભે (પ્રકાશે) છે. આ તેજ માનુને આશ્રિત છે

તેનો ડિત્ ॥ ૧૬ ૦૦ ૦ ડિતિ ટે ॥ ૧૬ ૪૫ ॥

ભાનુ વડે અહો તે અધકારનો નાશ થયો છે. તે ભાનુ માટે ખરેખર ભદ્ર હો.

ભાનુ દ્વારા જ દિવસ પ્રવર્તે (શરૂ થાય) છે. ભાનુનો પ્રતાપ (પ્રચંડ તાપ) વિશ્વમાં રહેલો છે. ભાનુમાં જ જગતને પ્રકાશિત કરનારો શુભ છે. હે ભાનુ, મારી સુખની ભાવના કરો.

૭૦ इदन्तसखिशब्दस्य काचिदस्ति विशेषता ।

अधुना कथ्यते सा च, प्रथमादिविभक्तिषु ॥१८५॥

इ कारान्त सखि शब्दની કેટલીક વિશેષતા છે તે હવે કહેવામા આવે છે પ્રથમા વગેરે વિભક્તિઓમા —

૭૧ सम्बुद्धि वर्जयित्वा हि वचनेषु च पञ्चसु ।

षष्ठीग्रहणतोऽन्तस्यै सख्युर्भवेत् परेषु वै ॥१८६॥

સંબોધન સિવાયના પાંચેય વચનોમા ષષ્ઠી વિભક્તિના ગ્રહણને લીધે સખિ શબ્દના અતિમ (સ્વર) નો પરમા એ (આદેશ) થાય છે.

૭૨ षष्ठ्या यत्कार्यनिर्दिष्टमादेशलक्षण किल ।

तस्या तस्यैव तत्कार्यं कर्तव्यं च विचक्षणै ॥१८७॥

ષષ્ઠી (વિભક્તિના પ્રયોગ) વડે આદેશ રૂપ જે કાર્યનો નિર્દેશ થયો હોય ત્યાં વિચક્ષણોએ તેનું જ તે કાર્ય કરવું.

૭૩ सेर्डाऽघ्रेश्च भवेत् सख्युस्ततो डित्वाट्टिलोपता ।

सखा सखायमेकत्वे सखायौ द्वित्वमेव च ॥१८८॥

સખિ શબ્દના (પ્રથમા એકવચનના) ઘિ (સંબોધન) સિવાયના સિ પ્રત્યનો ડા થાય છે. પછી ડિત્ થવાને લીધે (સખિના) ટિ નો લોપ થાય છે. (તેનાથી) (પ્રથમા) એકવચનમા સખા અને (દ્વિતીયા) એકવચનમા સખાયમ્ અને (બનેના) દ્વિવચન સખાયૌ થાય છે

૭૪ पुनर्दिवचनस्या वा सखाया स्याच्च छन्दसि ।

बहुत्वेऽथ सखायश्च द्वितीयाया सखीस्तथा च ॥१८९॥

ન્યારે છંદ (વેદ)માં દ્વિવચનમા (મૌનો) વિકલ્પે આ થતાં સખાયા એમ થાય છે પછી (પ્રથમા) બહુવચનમાં સખાય અને દ્વિતીયા (બહુવચન)માં સખીન્ થાય છે

૭૫ आगम सखिपत्योरीक् टाङ्गेडिषु परेषु च ।

सख्या सख्ये तथा सख्यौ रूपाणीमानि वै यथा ॥१९०॥

(તૃતીયા એકવચનનો) ટા, (ચતુર્થી એકવચનનો) ડે અને (સપ્તમી એકવચનનો) ડિ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે સખિ અને પતિ શબ્દોને ઈક્ આગમ લાગે છે. જેથી અનુક્રમે સખ્યા, સખ્યે તેમજ સખ્યૌ રૂપો થાય છે.

૭૬ ડેરો ડિઙ્ચ ક્રને પરચાદીગાગમે ક્રુતે મતિ ।

હ યં સ્વરે તતો રુપ સન્ધી પત્યો ચ સિઘ્યતિ ॥૧૯૧॥

(સ્રાતમી ઐઠવચ્ચનના) ડિ પ્રત્યયનેા ઝી ધાય છે. તેને ડિત્ દ્યારા પછી ઈક્ આગમ ઢરીએ ત્યારે સ્વર પરમાં હોય તેા હ નો ય ધાય છે તેથી (મનિ અને પતિ ગખ્દના) સન્ધી અને પત્યો સિદ્ધ થાય છે.

૭૭ ટિલોપે ચ ક્રુતે સમ્યુ સવિમ્વ નોપહન્યતે ।

પુચ્છચ્છેદે યથા શ્વાન રાજાન્તર લભેત્ર હિ ॥૧૯૨॥

સલ્લિ ગખ્દના ટિ નો લોપ ઢરવામા આવતા તેનું સ્વરૂપ હુણાતુ (ગદલાઈ જતું) નથી. નેમકે પૂંછડી કપાઈ ગઈ હોય તેવા ફતરાને ણીભું નામ આપાતુ નથી.

૭૮ મૂનેઽથ સલ્લિપત્યોરીક્ દીર્ઘત્વ યચ્ચ વર્તંતે ।

ના - નિપેઘાય મો રાજન્ હત્યાહુ પૂર્વસૂરય ॥૧૯૩॥

હે રાજા, સલ્લિપત્યોરીક્ (સલ્લિ અને પતિ ગખ્દના પરમાં ટા, હં અને ડિ હોય તેા ઈક્ આગમ ધાય છે તે) સૂત્રમા દીર્ઘના ગ્રહણને પૂર્વાચાર્યો (તૃતીયા ઐઠવચ્ચનમાં) ના ના નિપેઘ માટે છે તેમ કહે છે

૭૯ આગમજમનિત્ય યાઽ-નયંવ પરિમાપયા ।

ઉક્ત ઈગાગમોઽનિત્ય સમિના પતિના યથા ॥૧૯૪॥

આગમ (સ્રા ઝી) ધયેલુ (ઠાય) અનિત્ય છે એ પરિમાયા વડે (ઉપર) કહેવાયેલો ઈક્ આગમ અનિત્ય ધાય છે (તેથી ના લાગે છે અને તૃતીયા ઐઠવચ્ચનમાં) સમિના અને પતિના ધાય છે

૮૦ પચ્ચમ્યા અવ પ્ઠયા સ્વાત્ ક્રવટે તયોઠ્ઠંતો હ ડઃ ।

સ ડિત્ તસ્માદ્ઠિલોપસ્તુ મન્ગુ મન્ગુપુંથા ભવેત ॥૧૯૫॥

પચમી અને યહી (ઐઠ વચ્ચનના ડમિ અને ડમ્ પ્રત્યય) નો ડ પરમા હોય ત્યારે ક્રુત્ આગમ ધાય છે. તે ગનેના જ્ઠ ઠાર (મન્ગુ) ની પરમાના હ નો ડ ધાય છે એ ડિત્ છે. તેથી તેના ટિ નો લોપ ધાય છે. તેથી અનુક્રમે મન્ગુ અને મન્ગુઃ ઐઠ ધાય છે.

૮૧ મન્ગુષ્ચ શેવરૂપાણિ જ્ઞેયાનિ દ્ઠિયત્ પરમ્ ।

આણાનિ પચ્ચ રૂપાણિ પતિશ્વદસ્ય યં તયા ॥૧૯૬॥

મનિ ગખ્દના આપીના રૂપો હરિ ગખ્દ પ્રમાણે લક્ષણવા. પરન્તુ વનિ ગખ્દના પ્રમાણ પાંચ રૂપો (પણ) હરિ ગખ્દ પ્રમાણે ધાય છે

નોંધ - ડિત્ તસ્માદ્ઠિલોપસ્તુ મન્ગુ મન્ગુપુંથા ભવેત ॥૧૯૫॥
આગમજમનિત્ય યાઽ-નયંવ પરિમાપયા ॥૧૯૪॥
આગમ (સ્રા ઝી) ધયેલુ (ઠાય) અનિત્ય છે એ પરિમાયા વડે (ઉપર) કહેવાયેલો ઈક્ આગમ અનિત્ય ધાય છે (તેથી ના લાગે છે અને તૃતીયા ઐઠવચ્ચનમાં) સમિના અને પતિના ધાય છે

૮૨ તૃતીયાદી સ્વરાદૌ તુ સલિવત્ પ્રક્રિયા પુન ।

પતિશબ્દઃ સમાસે હ-રિવદ્વત્તવ્ય એવ ચ ॥૧૧૭॥

તૃતીયા વગેરે (વિભક્તિ)માં પતિ શબ્દની પ્રક્રિયા (સાધના) સ્વરથી શરૂ થતા (પ્રત્યયે)માં સલિ શબ્દની જેમ થાય છે પણ સમાસમાં પતિ શબ્દને હરિની જેમ ઠહેવાય છે

૮૩ સ્યાત્ સર્વાદિસ્થસ્ય રાજસ્ત્યદાદે-

ષ્ટેરઃ સ્યાદૌ દ્વૌ પુનદ્વૌ યથૈતે ।

દ્વાભ્યા દ્વાભ્યા પञ્ચમીદ્વિત્વમેવ

દ્વિત્વે ષષ્ઠીસપ્તમીતૌ દ્વયો સ્યુઃ ॥૧૧૮॥

હે રાજ, સર્વાદિ ગણુમાના ત્યદ્ થી શરૂ થતા શબ્દોના પરમાં સિ વગેરે (પ્રત્યયે) હોય તેા તેના ટિ નો અ થાય છે. જેથી દ્વૌ, દ્વૌ, દ્વાભ્યા, દ્વાભ્યા, તેવીજ રીતે પંચમી દ્વિવચનમાં (દ્વાભ્યા) અને ષષ્ઠી તેમજ સપ્તમીના દ્વિવચનમાં દ્વયો (દ્વયો) થાય છે.

૮૪ ત્યદાદીના ચ શબ્દાના સમ્બોધન ન વિદ્યતે ।

વૈ યુષ્મદસ્મદન્તાના વિદ્વિદ્ધિરિતિ ભાષિતમ્ ॥૧૧૯॥

ત્યદ્ થી શરૂ થતા અને યુષ્મત્ તેમજ અસ્મત્ સુધીના શબ્દોના સંબોધન (ના રૂપે) હોતાં નથી તેમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે.

૮૫ સ્યાદ્ વહુવચનાન્તસ્ત્રિ-શબ્દો નિત્યમગૌણિક ।

તસ્ય નામિ પરે સ્વામિન્ । આદેશસ્ત્રેરયદ્ ભવેત્ ॥૨૦૦॥

બહુવચનાન્ત ત્રિ શબ્દ નિત્ય અગૌણ્યુ = પ્રધાન થાય છે. હે સ્વામી, તેના પછી (પછી બહુવચનના) નામ્ પ્રત્યય લાગે ત્યારે ત્રિ શબ્દને અયદ્ આદેશ થાય છે

યત — કારણુ કે —

૮૬ નિર્દેશકાલે ભવતિ ત્રિમુખ્યાઃ

સ્વરૂપશબ્દાન્તરકાર્યભાજઃ ।

તેનાડવિરુદ્ધ ભવતિ પરેડત્રે-

રિત્યાદિ ઘૌરા ઇતિ સજ્જિરન્તે ॥૨૦૧॥

ત્રિ વગેરે શબ્દો નિર્દેશકાળે પોતાના રૂપોના શબ્દો કરતાં અન્ય કાર્યવાળા થાય છે. તેથી ત્રિ પરમા આવતો હોય (તેવા સમાસમાં) અત્રે એમ અવિરુદ્ધ = તેજ પ્રમાણે થાય છે તેમ ધીર પુરુષો કહે છે.

૮૭ ગુરુત્વેનૈવ સર્વસ્યા-દેશે પ્રાપ્તે ધરાપતે ।

દિદન્ત્યસ્યૈત્ર વક્તવ્ય આચાર્યૈણેતિ ભાષિતમ્ ॥૨૦૨॥

હે ધરાપતિ, (ત્રિ શબ્દને લાગતો અચ્છ આદેશ) શુરુ (વધુ વર્ણોવાળો) દોવાને લીધે સમસ્તની જગ્યાએ આવે તેવું થાય ત્યારે ટિલ્ પ્રત્યય અન્ત્યને સ્થાને જ દહેવાયો છે તેમ (અનુભૂતિ સ્વરૂપ) આચાર્યે દહ્યુ છે.

૮૮ રૂપાણ્યથ ત્રયસ્પોષ્વ ત્રિભિસ્ત્રિભ્ય પુનસ્તથા ।

ત્રયાણા ત્રિવ્યગોણત્વે ગોણત્વે હરિવત્ પુનઃ ॥૨૦૩॥

આમ (ત્રિશબ્દના) રૂપો પ્રધાનતયા યોય ત્યારે અનુક્રમે ત્રય , ત્રીન્, ત્રિભિઃ, ત્રિભ્યઃ, (ત્રિભ્યઃ) ત્રયાણા અને ત્રિણુ થાય છે. ત્યારે ગૌણુ હોય ત્યારે હરિ પ્રમાણે થાય છે.

૮૯-૯૦ પરયોઃ ડતિશબ્દાચ્ચ લુગ્વચત્વ્યો હિ જશ્નમો ।

પ્રથમાયા દ્વિતીયાયા વહુત્વે સ્યાયવા કતિ ॥૨૦૪॥

કતિ કતિભિઃ કતિભ્યઃ કતીના ચ કતિષ્વિતિ ।

નિત્ય સ્યાત્ કતિશબ્દસ્ય ત્રિલિંગ્નેષુ સમાનતા ॥૨૦૫॥

કતિ અતવાળા (કતિ) શબ્દના પરમાં આવતાં જન્મ અને જન્મ પ્રત્યયનો લુક્ થાય છે. આમા પ્રથમા અને દ્વિતીયા (વિલાક્ષિત વગેરેના) બહુવચનમા અનુક્રમે કતિ, કતિ, કતિભિઃ, કતિભ્યઃ, (કતિભ્યઃ) કતીનામ્ અને કતિણુ થાય છે કતિ શબ્દ ત્રણેય લિંગમાં નિત્ય સમાન- (રૂપ) તા ધરાયે છે.

૯૧ એકદ્વિત્રિચતુર્વર્જે સરુયાશબ્દાવ્યયાનિ ચ ।

સરુપાસ્ત્રિપૂ લિંગ્નેષુ ડત્યન્તા યુક્તદસ્મદો ॥૨૦૬॥

એક, દ્વિ, ત્રિ અને ચતુર્ આ સિવાયના બાકીના સંખ્યા (વાચક) શબ્દો, અવ્યયો, ડતિ- પ્રત્યયાન્ત શબ્દો અને યુક્તદ-અસ્મદ્ શબ્દોના રૂપો ત્રણે લિંગોમાં સરખા થાય છે.

૯૨ કતિ તે સ્નેહમ્બન્ધાસ્તનિ તે દુલ્બદાયિન ।

ચતિ તે નાગજીર્ણાણિ તતિ તે નાગનેદનાઃ ॥૨૦૭॥

દેટલાય તારા સ્નેહમ્બન્ધાસ્તનિ છે તેટલા (બધા) તને દુઃખ દેનારા છે. જેટલા તને નાગના માથા છે તેટલી તને નાગની વેદના છે.

૯૩-૯૪ આદેનો ભવતો નામ ડ્યોર્ધાતોરિયુષો ન્વરે ।

ઈતારાન્તાશ્ચ મૃશ્યાશ્ચા સ્વમશ્વાશ્ચ ડદન્નકા ॥૨૦૮॥

નાહ્યા તવેન્નમા રીત્યા કામ કુશામ્પૃક્ષિના ।

સેનાન્વાદિતણ્વરાના હમાદો ન ધિમેષતા ॥૨૦૯॥

ઈ કાશન્ત અને ડ કાશન્ત ખાતુના પછમાં રવર આવે તો અનુક્રમે ડમ્ અને ડવ્ આદેશ થાય છે. મુશ્રી (નારો એવક-ખુણ શોભાયમાન) વગેરે ઈ કાશન્ત શબ્દો અને સ્વમશ્ (ગ્રહા) વગેરે ડકાશન્ત શબ્દોને કુશામ્પૃક્ષિના આ રીતે નાખવા. સેનાનો (સેનાપતિ) વગેરે શબ્દોની હમ (વ્યંજન) થી રાડ થવા પ્રત્યયમ. ધિમેષતા (દેન્દ્રાન્ત યનો) નથી

૧૫-૧૬ સ્વરાદૌ યો વિશેષોઽસ્તિ સ એવ કથ્યતેઽધુના ।

ઘાતોરક્ષરસયોગો યસ્માત્ પૂર્વો ભવેન્ન હિ ॥૨૧૦॥

ઈકારાન્તાદૂકારાન્તાત્ તદન્તસ્ય ધ્વિચક્ષણ ! ।

ઘ્વૌ વાઙ્નેકસ્વરસ્યેવ ભવેતા ચ સ્વરે પરે ॥૨૧૧॥

સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે જે ફેરફાર (થાય) છે તે હવે ઠહું છું, જેની પૂર્વમાં ધાતુગત અક્ષરસ યોગ - સ યુક્તાક્ષર ન હોય તેવા એક કરતાં વધારે સ્વરવાળાં અને ઈ કારાન્ત-ઙ કારાન્ત શબ્દોના પરમાં સ્વર હોય ત્યારે વિકલ્પે ય્ અને વ્ થાય છે.

૧૭ દૂર્ગ્મપુનર્મૂર્વાભૂ - કારભૂવ્યતિરિક્તકૌ ।

વે ભૂશબ્દસુઘીશબ્દો વિના વા-ગ્રહણાદિતિ ॥૨૧૨॥

સૂત્રમા વા અહુષ્ટને લીધે દૂર્ગ્મ (અક્ષુજ), પુનર્મૂ (વિધવા), વર્વાભૂ (દેડકો), કારભૂ (જકાતનાકા) તેમજ મૂ અને સુઘી શબ્દો સિવાય (ના શબ્દોમાં પંચ-૯૬ પ્રમાણે) થાય છે.

૧૮ ગતિકારકપૂર્વસ્ય ક્વિવન્તસ્ય સમીક્ષ્યતે ।

પ્રઘીસુલ્વાદિશબ્દાનાં સુરૂપાણિ ભવન્તિ યત્ ॥૨૧૩॥

ગતિ અને કારક જેની પૂર્વમાં હોય અને ક્વિવ્ અંતવાળા હોય તેવા પ્રઘી તેમજ સુલૂ વગેરે શબ્દોના જે રૂપો થાય છે તેની સમીક્ષા કરવામા આવે છે.

૧૯ સેનાનીઃ સેનાન્યૌ સેના - ન્યશ્ચ સમ્બોધને તથા ।

સેનાન્યમેવમગ્રેઽપિ ડ્યામોઃ કાચિદ્વિશેષતા ॥૨૧૪॥

(પ્રથમા) તેમજ સંબોધનમા સેનાનીઃ, સેનાન્યૌ, સેનાન્યઃ અને (દ્વિતીયા એકવચનમાં) સેનાન્યમ્ એમ આગળ પર થાય છે. ત્યારે (સપ્તમી એકવચનનો) ડિ પ્રત્યય તેમજ (પઠ્ઠી બહુવચનનો) ઝામ્ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે વિશેષતા છે.

૧૦૦ નુદ્ધવક્તવ્યો વા સેનાન્યા-વીનામામ. સેનાન્યા સ્યાત્ ।

યુગ્મ રૂપં સેનાનીનાં પ્રાગ્દોષજૈરિત્યાસ્થ્યાતમ્ ॥૨૧૫॥

સેનાની વગેરે શબ્દોમાં ઝામ્ ને નુદ્ (આગમ) વિકલ્પે લાગે છે. આમ સેનાન્યામ્ તેમજ સેનાનીનામ્ એમ બંને રૂપો દોષ બાણનારા (વિદ્વાનો) એ પ્રથમથી જ કહ્યાં છે.

૧૦૧ ભવેદા - મ્હેનિયશ્ચેવમ્ આધન્તાદુત્તરસ્ય ચ ।

સેનાન્યામય ગજ્ઞાયામ્ इत्यादीनि फलन्ति च ॥२१६॥

આ કારાન્ત તેમજ (ઈ કારાન્ત) ની શબ્દોની પરમાં આવતાં ડિ પ્રત્યયનો ઝામ્ આદેશ થાય છે. આથી સેનાન્યામ્ અને ગજ્ઞાયામ્ એમ રૂપો થાય છે.

૧૦૨ પ્રઘીઃ પ્રઘ્યો પ્રઘ્યો નનુ મદય ! પ્રઘ્યમિતિ તયા
 ગુલૂઃ મુલ્વો મુલ્વઃ ચલુ ચલદ ! મુલ્વ પુનરપિ ।
 વર્ષાભૂવર્ષાશ્વી વીજયવર વર્ષાશ્વ ઋજુઘી-
 વિજ્ઞાતવ્યાન્યેવ સકલવચનાનીહ પ્રકટમ્ ॥૨૧૮॥

હે દયાવાન, (પ્રઘી શબ્દના) પ્રઘી. પ્રઘ્યો પ્રઘ્ય નેમજ પ્રઘ્યમ્ ; હે દુર્જનદમી, (ગુલૂ શબ્દના) ગુલૂઃ મુલ્વો મુલ્વઃ અને મુલ્વમ્ , હે વિજયવર, (વર્ષાભૂ શબ્દના) વર્ષાભૂ વર્ષાશ્વી વર્ષાશ્વઃ એમ (વિભક્તિના) બધા વચનોને અગ્ણ બુદ્ધિમાને સ્પષ્ટ રીતે તલજવા

૧૦૩ ઈદન્તા ગ્રામણીમુખ્યા ડદન્તા યવલમુસા ।
 તે સર્વેષ્વનયા રોત્યા સાધ્યા માધુમનીવિણા ॥૨૧૮॥

ગ્રામણી (મુખી) વગેરે રૂં કારાન્ત શબ્દો છે. યવલૂ (જવ લલુનતર) વગેરે ડ કારાન્ત શબ્દો છે તે બધાને સારી બુદ્ધિવાળાએ આ રીતે નાધવા.

૧૦૪ અમિ વાતપ્રમીમાહુ ણનિ વાતપ્રમીનિતિ ।
 હો તુ વાતપ્રમી શેષ સેનાનીમદૃણ વિદુ ॥૨૧૯॥

(ગ્રામણી ગણુના વાતપ્રમી-ઘોડો શબ્દને (દ્વિતીયા એકવચનને) અમ્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે વાતપ્રમીમ્, (બાહુવચનને) ણન્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યા- વાતપ્રમીન્ (ધાય એમ) કહે છે અને ણિ પરમાં હોય ત્યારે વાતપ્રમી એવું રૂપ થાય છે. બાહીના (રૂપો) મેનાની પ્રમાણે વર્તે છે.

૧૦૫ ઋકારાન્તાત્ પરસ્પૈય મેરા સ્યાટ્ટિત્સજાત ।
 ઋકારસ્ય તુ તસ્પૈવાડ્ પચ્ચરવપિ વિભક્તિષુ ॥૨૨૦॥

ઋ કારાન્ત શબ્દની પરમાં (પ્રથમા એકવચનના) નિ પ્રત્યયને લા થાય છે તે નિ અંશાવાળો છે. (પ્રથમ) પાચેય વિભક્તિ (ના વચન) મા તે ઋ નો ચર્ ન થાય છે

૧૦૬ પિતાઙ્ચ પિતરો ચાડપિ પિતર પિતર પુન ।
 ઇશ્યાદ્રોતિ ચ રૂપાણિ નાઘ્યાનિ પૂર્વસૂત્રત ॥૨૨૧॥

આમ (અનુક્રમે) પિતા પિતરો પિતર અને પિતર (પિતરો) એ પ્રમાણે, રૂપો આગળના સૂત્રો અનુસાર સાધવા

૧૦૭ હો વરે તુ નૃપ ! ન્યામિદ્ગુતારસ્માડ્મંયેન્ વિન્ન ।
 વિત્તિ સ્વાજ્ઞયા સ્વ સર્વજ્ઞાદન્વ્ય મમ્મતમ ॥૨૨૨॥

હે નૃપ, હે સ્વામી, (ઋ કારાન્તની પછી) એ (ન્યામી એકવચનને) ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો ઋ નો ચર્ થાય છે. આમ વિત્તિ એને સર્વજ્ઞાદન્વ્યમત રૂપ રૂપ છે

૧૦૮ ઋકારાન્તાત્ પરસ્યાઽપિ ઘેર્ર્ સમ્બોધનસ્ય ચ ।

સ પુનર્ઙિટ્વિલોપાર્થં યથાઽઽહ્વાને હિ હે પિત ! ॥૨૨૩॥

ઋ કારાન્ત શબ્દની પરમા સંબોધનના ઘિ પ્રત્યયનો ઝર્ થાય છે. તેને ટિનો લોપ કરવા માટે ઙિત્ કહ્યો છે. જેથી સંબોધનમાં હે પિત એમ થાય છે.

૧૦૯ ઋકારાન્તાશ્ચ યે શબ્દા ભ્રાત્રાઘ્યા પુસ્ત્વવાચિન. ।

તે સર્વેઽપ્યનયા રીત્યા સાધ્યા શાસ્ત્રવિશારદૈ ॥૨૨૪॥

ભ્રાતૃ વગેરે જે ઋ કારાન્ત પુલિંગવાચી શબ્દો છે. તે બધાને શાસ્ત્રવિશારદોએ આ રીતે સાધવા

૧૧૦ નૃશબ્દ પિતૃવત્ સાધ્ય. પરમેકા વિશેષતા ।

સ્યાન્નુર્વા નામિ દીર્ઘત્વ નૃણા નૃણા ચ સિદ્ધયે ॥૨૨૫॥

નૃ (માણુસ) શબ્દને પિતૃ શબ્દની જેમ સાધવો. પણ તેમા એક વિશેષતા છે કે નૃ શબ્દની પરમાં (ધૃષ્ટી બહુવચનનો) નામ્ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે. તે નૃણામ્ અને નૃણામ્ સિદ્ધ કરવા માટે છે.

૧૧૧ ઋદન્તકર્તૃશબ્દસ્ય પઞ્ચસ્વેવ વિશેષતા ।

સૈવ મયોચ્યતે સમ્યક્ વાણીસૂત્રાનુસારતઃ ॥૨૨૬॥

ઋ કારાન્ત કર્તૃ શબ્દના (પ્રથમ) પાંચ વિલક્ષિત વચનોમા વિશેષતા છે. તે સારસ્વતસૂત્રો પ્રમાણે હવે હું સારી રીતે કહું છું.

૧૧૨ ઋકારસ્ય સ્તુરારેવ પઞ્ચસ્વિતિ વિભક્તિષુ ।

પરેષુ સ્યાઘથા કર્તે - ત્યાદિક રૂપપઞ્ચકમ્ ॥૨૨૭॥

સ કાર અને તૃ અંતરાળા ઋ કારાન્તની પરમા પાંચેય વિલક્ષિત (વચનો) હોય ત્યારે આર્ થાય છે. જેથી કર્તા (કર્તારો કર્તાર અને કર્તાર કર્તારો) વગેરે પાંચ રૂપો થાય છે.

૧૧૩ કચ્છેશ્વર યદાદેશસ્તદ્વ્યવતિ ષાઙ્ગયા ।

તત્સેરા સૂત્રમિત્યત્ર પ્રાપ્નોતિ પરિભાષયા ॥૨૨૮॥

હે કચ્છેશ્વર, 'જેનો આદેશ હોય તે નેના જેવો થાય છે' તે પરિભાષા પ્રમાણે સેરા સૂત્ર અહીં પ્રાપ્ત થાય છે

૧૧૪ પિતૃવચ્છેષરૂપાણિ કર્તૃશબ્દસ્ય વૈ પુન ।

તૃપ્રત્યયાન્તરૂપાણિ સાધ્યાનિ કર્તૃવચ્છનુ ॥૨૨૯॥

કર્તૃ શબ્દના બાકીના રૂપો પિતૃ શબ્દ પ્રમાણે કરવાં અને તૃ પ્રત્યયાન્ત શબ્દોના રૂપોને કર્તૃ શબ્દ પ્રમાણે સાધવા.

- ११५ अधिष् क्रोष्टृशब्दस्यो - फारान्तस्याऽपि पञ्चसु ।
 रूप तृप्रत्ययान्तस्ये - व वक्तव्य मनीषिणा ॥२३०॥
 मंथोधन (घि) शिवायनी (प्रथम) पांथ विभक्तिभ्यां उ क्षरान्त क्रोष्टृ शब्दना
 (विष्टस्ये) तृ प्रत्ययान्त इप (क्रोष्टृ शब्द) ने शुद्धिमाने आ प्रभागे छेडुं (आधुं)
- ११६ तृतीयादौ स्वरादौ तु लघुवर्णविकल्पतः ।
 क्रोष्टृशब्दस्य वक्तव्या तृप्रत्ययान्तता स्फुटम् ॥२३१॥
 स्वरथी शउ धता तृतीया वगेरे (विभक्ति) प्रत्ययेमा लघुवर्णना विष्टस्ये वीधे
 क्रोष्टृ शब्दनी तृ प्रत्ययान्तता स्पष्ट करपी
- ११७ तृवद्भावो ह्रसादित्वात्प्रारित्त नुडागमे कृते ।
 इति हेतोर्विधिनित्य कृताकृतप्रसंगिक ॥२३२॥
 (पष्ठी णडुवचनभा) नुट् आगम ऋया पष्ठी (नाम् प्रत्यय) व्य ननथी शउ धतो डोवाने
 वीधे तृ नी लेभ व्यपहार धतो नथी आभ कृत अने अकृत प्रसंगी विधि नित्य छे
- ११८ स्यान्नित्यानित्ययोर्नित्य - विधिश्च बलवानयम् ।
 क्रोष्टृनामिति रूपस्य यथा सिद्धिः प्रजायते ॥२३३॥
 नित्य अने अनित्य विधिमां नित्य विधि णणवान छे आभ क्रोष्टृनाम् इप सिद्ध थाय छे.
- ११९ तृवत्पक्षे हि रूपाणि साध्यानि कर्तृवन्ननु ।
 रूपाण्युदन्तपक्षेऽस्य साध्यानि भानुवत् पुन ॥२३४॥
 (क्रोष्टृ शब्दना) तृ प्रभागेना इपो कर्तृ शब्दनी लेभ साधवा न्यादे उ क्षरान्त
 प्रभागेना इपो भानु शब्द प्रभागे साधवा
- १२० ऋकारान्ता लृकारान्ता एकारान्ता भवन्ति ये ।
 ते सर्वेऽप्यप्रसिद्धाश्च नोक्ता अत्रेति हेतुतः ॥२३५॥
 ऋ क्षरान्त, लृ क्षरान्त अने ए क्षरान्त ले शब्दो छे ते णधा प्रसिद्ध नर्ही डोवाने वीधे
 अक्षी निर्देशाया नथी.
- १२१ भोजेन रेस्मि मन्त्रादाराऽऽकारादेशश्च पुनियो ।
 विमर्शो परतो राजन् ! न्याद् भ्या राज्या च राम् वन् ॥२३६॥
 ये राज, रे शब्दना परमा न वलं छे म वतुंशी शउ धता विभक्ति प्रत्यय आये न्यादे
 तेना जा आदेश पुलिंङ्ग अने श्रीतिङ्गमा थाय छे आभ न्याम् प्रत्यय परमां डोय न्यादे
 राज्याम् (उ) अने (राम्नी णडुवचनने) नृ प्रत्यय परमां डेय न्यादे राम् थाय छे
- उदाहरणार्थात् ७ शब्दस्य पञ्चवधित् उदाहरणार्थात् वा। (६) ॥ तृतीयादौ स्वरादौ वा ७ १ ६ ७ १ १
 रेस्मि ॥ १ ६ ७ १ १ ॥

૧૨૨ આયાદેશ સ્વરાદી તુ કૃત્વા તત. સ્વરેણ હિ ।

સ્વરહીન ચ સયોજ્ય સ્વ ગ્રાહ્ય યથાક્રમમ્ ॥૨૩૭॥

સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે (રે શબ્દનો) આવ્ આદેશ કરીને પછી સ્વર વિનાનુ સ્વરની જોડે જોડવું અને ક્રમાનુસાર રૂપો ગ્રહણ કરવા (સાંધવા)

૧૨૩ ભવેદો રો પરેષ્વેત્ર પચ્ચસ્વપિ વિભક્તિપુ ।

સૂત્રસ્યૈવ વિગેપત્ત્વાદ્ આઽઽમ્શસિ નિત્યમત્ર ચ ॥૨૩૮॥

ઓ કારાન્ત શબ્દની પરમાં (પ્રથમ) પાત્ર વિભક્તિ (ના પ્રત્યયો) પરમાં હોય ત્યારે ઓ નો ઓ થાય છે પણ આઽઽમ્શસિ સૂત્ર વિશેષ હોવાને લીધે નિત્ય ઓ નો આ આદેશ થાય છે.

૧૨૪ કૃત્વા શેષેસ્ત્રવાદેશ સયોજ્ય ચ હસ. સ્વરૈ ।

ગ્રાહ્યાણિ મર્વરૂપાણિ ગવાદીના સ્વરે પરે ॥૨૩૯॥

ખાટીનામા (ઓ નો) અવ્ આદેશ કરીને હસ વર્ણોને (ંય જનોને) સ્વરો સાથે જોડવા. આમ ગો વગેરેના પરમાં સ્વર હોય ત્યારે બધા રૂપો કરવા

૧૨૫ ગોરેકત્વે ચ પચ્ચમ્યા પઠથેકત્વે ચ ગોર્ભવેત્ ।

અકારસ્યૈવ લોપેન ડસ્ય સૂત્રેણ મો નૃપ । ॥૨૪૦॥

પ ચમી એકવચનમા ગો , અને ષઠી એકવચનમાં ગો. થાય છે. તે હે રાન્ત, ડસ્ય સૂત્ર વડે અ કારનો લોપ થવાથી થાય છે

૧૨૬ સ્યુરોકારાન્તગ્વદાના રૂપાણિ પ્રકટાનિ ચ ।

આવાદેશે કૃને વિદ્વન્ । ગ્લાવાદીના સ્વરે પરે ॥૨૪૧॥

હે વિદ્વાન્, ગ્લી વગેરે ઓ કારાન્ત શબ્દોના પરમાં સ્વર હોય ત્યારે આવ્ આદેશ કરવામા આવતા રૂપો સ્પષ્ટ છે

૧૨૭ હમાદાવત્ર હે સ્વામિન્ । નાસ્તિ કાચિદ્ વિશેષતા ।

વિમર્ગત્વ ચ પત્વ ચ ભવેત્ તત્પૂર્વસૂત્રત ॥૨૪૨॥

હે સ્વામી, હમ વર્ણ (ંય જન) થી શરૂ થતા પ્રત્યયોમાં કોઈ વિશેષતા નથી. પૂર્વસૂત્ર પ્રમાણે વિમર્ગ અને (સ્ નો) પ કાર થાય છે

૧૨૮-૧૨૯ ગ્લોર્ગ્લાવી ગ્લાવો ગ્લા - વ ગ્લાવી ગ્લાવ એવ ચ ગ્લાવા ।

ગ્લાંખ્યા ગ્લાંમિગ્લાવિ ગ્લાંખ્યા ગ્લાંખ્યસ્તથા હિ ગ્લાવશ્ચ ॥૨૪૩॥

ગ્લાંખ્યા ગ્લાંખ્યો ગ્લાવો ગ્લાવોર્ગ્લાવા પુનર્હિ ગ્લાવિ સ્યુ ।

ગ્લાવોર્ગ્લાવ્થ હે ગ્લી - રિત્યાદીનિ ચ નૃપેન્દ્ર । રૂપાણિ ॥૨૪૪॥

	ए. व	द्वि व	व. व		ए व	द्वि व	व व
प्रथमा	ग्लौ	ग्लावी	ग्लाव	पञ्चमी	ग्लावः	ग्लौम्याम्	ग्लौभ्य
द्वितीया	ग्लावम्	ग्लावी	ग्लाव.	षष्ठी	ग्लाव	ग्लावोः	ग्लावाम्
तृतीया	ग्लावा	ग्लौभ्याम्	ग्लौभि	सप्तमी	ग्लावि	ग्लावो	ग्लौपु
चतुर्थी	ग्लावे	ग्लौम्याम्	ग्लौभ्य	सम्बोधनम्	हे ग्लौ	(हे ग्लावी	हे ग्लाव.)

वगेरे इपो हे नरेन्द्र, थाय छे.

इति स्वरान्ता पुलिङ्गाः ॥ ७ ॥
आम स्वरान्त पुलिङ्ग (शण्डो) समाप्त थाय छे. ७

८ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

१ आपः स्यादथ सेर्लोपो गङ्गा रूप यथा भवेत् ।
ओरीरापद्यते चाऽऽपो गङ्गे रूप यथा परे ॥२४५॥

इवे आकारान्त (शण्डो) षष्ठी (प्रथमा ओष्ठव्यन्तना) सि प्रत्ययने। षोप थाय छे. अने गङ्गा ओम इप थाय छे. तेमञ्ज आकारान्त शण्ड षष्ठी (प्रथमा अने द्वितीया द्विव्यन्तना) ओ ने। ई थाय छे अने ओ परमा षोय त्यारे गङ्गे (गङ्गे) ओम उप थाय छे

२ दौसोरेत्व च भो राजन् आवन्तस्य भवेद्यथा ।
गङ्गया गङ्गयो. स्याता प्रयोगी शास्त्रसम्मती ॥२४६॥

(तृतीया ओष्ठव्यन्तने) टा प्रत्यय अने (षष्ठी तेमञ्ज सप्तमी ना द्विव्यन्तने) ओस् प्रत्यय षोय त्यारे छे राज, आ कारान्तने, ए थाय छे अने गङ्गया तेमञ्ज गङ्गयो. (अने गङ्गयो) ओम शास्त्रमंगन इपो थाय छे

३ स्यादावन्तात् परेवा भो द्विता महेव चागम ।
गङ्गाया अथ गङ्गाया गङ्गायामिति सिद्धये ॥२४७॥

आ कारान्त शण्डनी परमा आवता द्वित् प्रत्ययाने यद् आगम थाय छे. ते (पञ्चमी, षष्ठी अने सप्तमी ओष्ठव्यन्तने) गङ्गाया. गङ्गाया अने गङ्गायाम् सिद्ध इशवा भाटे छे.

४ आद्यन्तात् पर एव स्याद् घिरि यथेति सिद्धयति ।
आगन्तव्ये च हे गङ्गे कच्छजनपदप्रभो ॥२४८॥

आ कारान्तनी ष षष्ठी आवेला अ ओष्ठव्यन्तने इ थाय छे अने नेरी रे इवा व्यन्तना प्रसु. हे गङ्गे ओम सिद्ध थाय छे.

आप ॥ २४५ ॥ ओरी ॥ २४६ ॥ दौसरे ॥ २४७ ॥ द्विता ॥ २४८ ॥ घिरि ॥ २४९ ॥

૫ અમ્વાદીના ચ ઘૌ ંહસ્વો દ્વિસ્વરાણા મવેદ્ યથા ।

અમ્વાવકાલ્લ । તથા નેહામ્વાડેમ્વાલેડમ્વિકે પુન ॥૨૪૧॥

અમ્વા વગેરે બે સ્વવાળા શબ્દોના પરમા સ્ત્રોત્રાધત એકવચનનો ઘિ આવે ત્યારે હ્રસ્વ થાય છે અને હે અમ્વ ।, હે અવ્ક ।, તેમજ હે અલ્લ પ્રાય છે (પણ તેજ અર્થના બીજા શબ્દોમાં હ્રસ્વ ન થતાં) । હે અમ્વાડે !, હે અમ્વાલે ! અને હે અમ્વિકે ! થાય છે

૬ ગડ્ગા ગડ્ગે ગડ્ગા ગડ્ગા ગડ્ગે તથૈવ ગડ્ગાશ્ચ ।

ઇત્યાદીનિ હિ રૂપા-પ્યેવ કયિતાનિ મોજરાજ । જ્ઞ ॥૨૫૦॥

હે લોજરાજ, આ કારાન્તના (પ્રથમામા) ગડ્ગા ગડ્ગે ગડ્ગાઃ, (દ્વિતીયામાં) ગડ્ગામ્ ગડ્ગે ગડ્ગા એમ વિદ્વાનોએ રૂપો કહ્યાં છે

૭-૮ એવ શ્રદ્ધા, મેઘા, ઘારા, શાલા, માલા, દુર્ગા, દોલા ।

શ્યામા રામા લીલા વાલા વેલા હેલા મુખ્યા દક્ષા ॥૨૫૧॥

ઇત્યાદયોઽપિ યે શબ્દા આવન્તા સ્ત્રીત્વવર્તિન ।

સાધનીયાશ્ચ ગડ્ગાવત્ મર્વાદીના વિશેષતા ॥૨૫૨॥

આ પ્રમાણે શ્રદ્ધા, મેઘા, ઘારા, શાલા, માલા, દુર્ગા, દોલા (હીંચકો), શ્યામા, રામા (સ્ત્રી), લીલા, વાલા, વેલા (કિનારો), હેલા (અપમાન), મુખ્યા અને દક્ષા વગેરે બે આ કારાન્ત સ્ત્રીલિંગી શબ્દો છે તેને ગડ્ગા પ્રમાણે સાધવા. (પશુ) સર્વ વગેરે (સર્વનામો)ના વિશેષતા છે.

૯ સર્વાદિહિ પરસ્ય સ્યાદ્ આવન્તાચ્ચ સુડાગમ ।

પૂર્વસ્યાઽપો યટોઽચ્ચ સ્યાદ્ આપ સુડામ એવ યત્ ॥૨૫૩॥

આ કારાન્ત સર્વાદિ શબ્દોના (પ્રથમ ત્રણ વિલક્ષિતો મિવાયના રૂપો) ના પરમા સુદ્ આગમ થાય છે અને (હિતા યદ્ પ્રમાણે થતા) યદ્ પ્રત્યયને સુદ્ આગમ થાય છે. આ કારાન્તના (પષ્ઠી બહુવચનમાં) આમ્ પ્રત્યયને પશુ સુદ્ આગમ થાય છે

૧૦ સર્વસ્યં નનુ સર્વસ્યા સર્વસ્યા પુનરેવ ચ ।

સર્વામામથ સર્વસ્યા શેપરૂપાણિ પૂર્વવત્ ॥૨૫૪॥

આમ (હિત્ વાળા ચતુર્થી, પચમી, પષ્ઠી અને સપ્તમી એકવચનમાં) અનુક્રમે સર્વસ્યં સર્વસ્યા સર્વસ્યા અને સર્વમ્યામ્ તેમજ (પષ્ઠી બહુવચનમાં) સર્વામામ્ થાય છે. બાકીના રૂપો આગમ (ગડ્ગા ના) કહ્યા પ્રમાણે થાય છે.

૧૧ એવ વિશ્વાદિશબ્દાના રૂપાણ્યાવન્તભાજિનામ્ ।

મો જરાયાઃ સ્વરાદૌ જરસ્ વક્તવ્ય એવ ચ ॥૨૫૫॥

અમ્વાદીનાં ઘૌ હ્રસ્વ ॥ ૧૭૬ ॥ યટોચ્ચ ॥ ૧૭૯ ॥ સુડામ ॥ ૧૮૩૦ ॥

જરાયા સ્વરાદૌ જરસ્ વા ॥ ૧૭૧૦ ॥

આ પ્રમાણે નિષ્કલ વગેરે આ ક્ષાન્ત શબ્દોના રૂપો સાધવા ત્યારે જગ શબ્દની પરમા શ્વરવી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે તો (વિકલ્પે) જરમ્ આદેશ થાય છે

૧૨ અગોણત્વેઽય ગોણત્વે લોકાદેષા વિચારણા ।

રૂપાણિ જરમાદેશે સ્યુ શિઠ્ઠોન્નારણેન વૈ ॥૨૫૬॥

અગોણ (પ્રધાન-મુખ્ય) હોય કે ગોણ હોય ત્યારે આ લોકિક વિચારણા (પરિભાષા) છે કે જરમ્ આદેશ કયો હોય ત્યારે શિઠ્ઠ (સ ધિયુક્ત) ઉચ્ચાર વડે રૂપો થાય છે.

૧૩ તદભાવે તુ ગદ્ગાચત્ જગણવદમ્મ મો નૃપ ।

વા સ્ત્રિયા વર્તમાનામ્યમ્ હુદુદ્ગા સ્વાવકાગમ ॥૨૫૭॥

તે (જરમ્ આદેશ) ના અભાવમાં, હે ગણ જગ શબ્દના (રૂપો) ગદ્ગા પ્રમાણે થાય છે સ્ત્રીલિંગના હ ક્ષાન્ત નમજ્ ઉ ક્ષાન્ત શબ્દોના પરમા આવેલા (હિત્ વિલક્ષિત પ્રત્યયોમાં) વિકલ્પે પ્રટ્ આગમ થાય છે

૧૪ વગેષા મો હિત્વા દ્વે દ્વે રૂપે સ્તો હિતિ વૈ યથા ।

વુદ્ધયે ચ વુદ્ધયે વુદ્ધયા વુદ્ધે પઠયા પુનમ્વયા ॥૨૫૮॥

હિત્ વિલક્ષિત પ્રત્યયો પ-મા હોય ત્યારે (વુદ્ધિ શબ્દના) હિત્ ના બે બે રૂપો થાય છે. આમ (અતુર્ધા એકવચનમાં) વુદ્ધયે અને વુદ્ધયે તેમજ (પચમી અને) પઠી (એકવચન) મા વુદ્ધયા અને વુદ્ધે થાય છે

૧૫ સ્ત્રિયા ય્વોર્ધંતમાનાન્ સ્યાદ્ અટિ ક્રુતે પરસ્વ ચ ।

ઉત્તમાદેશ એવ સ્તો વુદ્ધયા વુદ્ધો જ હો પરે ॥૨૫૯॥

સ્ત્રીલિંગના રહેલા હ ક્ષાન્ત અને ઉ ક્ષાન્તની પરમાં અટ્ કયો પઠી (અપ્તમી એકવચનના) હિતો આમ્ આદેશ થાય છે અને અ મ ઠિ પરમા હોય ત્યારે વુદ્ધયામ્ અને વુદ્ધો થાય છે

૧૬ વુદ્ધેન્માનિ રૂપાણે માદ્યાનિ હરિવત્ પરમ્ ।

સ્ત્રાજિત્વ-કાચન નવ્યન્માઽમાય ડત્તિ વિવેદતા ॥૨૬૦॥

વુદ્ધિ શબ્દના અન્ય રૂપો હિતિ પ્રમાણે ન્યાધવા. સ્ત્રીલિંગ હોવાને લીધે જન્ નો ન થતો નથી તે વિશેષતા છે

૧૭ દક્ષારાન્તાં મુમ્ત્યાણા ધેદુમ્ત્યાં હરન્નિન ।

માદ્યાત્તેઽણનયા રીવ્યા કચિના સ્ત્રાજિત્વ ॥૨૬૧॥

મુમ્તિ વગેરે હ ક્ષાન્ત શબ્દો છે. ધેનુ વગેરે ઉ ક્ષાન્ત શબ્દો છે. તે બધાના રૂપો સાધવા ધન્દતા બુદ્ધિમાને આ રીતે સાધવા.

૧૮ મગેદેત્ જ્ઞેવ. જ્ઞેવોપ પરમ્ વૃન્નિવદો ।

મગેવિ સ્વાવકો જ્ઞમ્ જ્ઞનદ્માન્ત જ્ઞાવિવિ ॥૨૬૨॥

પુલિંગ અને સ્ત્રીલિંગમા હસ (વ્યજન) વર્ણાન્ત-અને ઈ કારાન્ત શબ્દોના પરમાના (પ્રથમા એકવચનના) સિને લોપ થાય છે. આમ ઈ કારાન્તમાં નદી અને હસાન્ત (વ્યજનાન્ત) માં અનડ્વાન્ રૂપ થાય છે.

૧૯ ઈકારાન્તાત્તથોકારા-ન્તાત્ સ્ત્રિયા પૃથિવીપતે ।

વચનાના ચ સર્વેષા ભવેદ્દિઙ્તામહાગમ ॥૨૬૩॥

હે પૃથ્વીપતિ, સ્ત્રીલિંગમાં ઈ કારાન્ત અને ઋ કારાન્ત શબ્દોની પરમાં બધાજ ઙિત્ વચનોમાં અટ્ આગમ થાય છે

૨૦ નદૈ નદ્યા પુનર્નદ્યા નદ્યામીવન્તિનો ઙિત્તિ ।

વદ્ધવૈ વદ્ધવા પુનર્વદ્ધવા વદ્ધવામૂદન્તિનો યથા ॥૨૬૪॥

હિત્ વચનો પરમા હોય ત્યારે ઈ કારાન્તના (ચતુર્થી, પંચમી, ષષ્ઠી અને સપ્તમીમા) અનુક્રમે નદૈ, નદ્યાઃ, નદ્યાઃ, તેમજ નદ્યામ્ અને ઋ કારાન્તના અનુક્રમે વદ્ધવૈ, વદ્ધવાઃ, વદ્ધવાઃ તેમજ વદ્ધવામ્ થાય છે

૨૧ ભવેત્ સ્ત્રિયા હિ ઘૌ ન્હસ્વ ઈવર્ણોવર્ણયોઃ પરે ।

અઘાતોર્મો યથાઽઽહ્વાને હે નદિ । સ્યાત્ પુનર્વદ્ધુ । ॥૨૬૫॥

સ્ત્રીલિંગમાં ધાતુના ન હોય તેવા ઈ કારાન્ત અને ઋ કારાન્ત શબ્દોના પરમા (સ બોધનનો) ઘિ આવે તો તેનો ન્હસ્વ થાય છે. આમ હે નદિ । અને હે વદ્ધુ । એમ સ બોધનમાં થાય છે

૨૨ કુમારી બ્રાહ્મણી ચણ્ડી ગૌરી કાલી સરસ્વતી ।

ઇત્યાદ્યા અનયા રીત્યા શબ્દા. સાઘ્યા વિચક્ષણે ॥૨૬૬॥

કુમારી, બ્રાહ્મણી, ચણ્ડી, ગૌરી, કાલી, સરસ્વતી વગેરે શબ્દોને વિચક્ષણોએ આ રીતે સાધવા

૨૩ ઋકારાન્તાસ્તથૈવાઽઽ જમ્વાદ્યા સ્ત્રીત્વવર્ત્તિન ।

વદ્ધૂવદ્ ધો અમાપાલ । સાઘ્યા શાસ્ત્રવિશારદૈ ॥૨૬૭॥

હે પૃથિવીપાલ, તે પ્રમાણે અહીં જમ્બૂ (બા બુદ્ધ) વગેરે ઋ કારાન્ત સ્ત્રીલિંગી શબ્દોને શાસ્ત્રવિશારદોએ વદ્ધૂ પ્રણાણે સાધવા.

૨૪ લક્ષ્મીશબ્દસ્ય સેર્લોપોઽનીવન્તત્વાન્દ્રુવેન્ન હિ ।

લક્ષ્મીરિતિ યથા રૂપ સ્યાત્ સર્વશાસ્ત્રસમ્મતમ્ ॥૨૬૮॥

ઈપ્ અન્ત ન હોવાને લીધે લક્ષ્મી શબ્દની પરમા આવેલા (પ્રથમા એકવચનના) સિને લોપ થતો નથી આથી લક્ષ્મી એમ સર્વશાસ્ત્રસમ્મત રૂપ થાય છે.

૨૫ તત પર હિ રૂપાણિ લક્ષ્મીશબ્દસ્ય યાન્તિ ચ ।

નદીવદેવ સાઘ્યાનિ પૂર્વસૂત્રૈ. સુપણ્ડિતૈ ॥૨૬૯॥

लक्ष्मी शब्दना ते पञ्जीना ञे इपो छे तेने पडितोअये नदी शब्द प्रभाछे व पूर्वना सूत्रे वडे साधवां.

२६-२७ नूनं लक्ष्मीलक्ष्म्यो लक्ष्म्यो, लक्ष्मी लक्ष्म्यो लक्ष्मी, लक्ष्म्या ।
 लक्ष्मीभ्या वै लक्ष्मीभिस्तु, लक्ष्म्यै लक्ष्मीभ्या लक्ष्मीभ्यः ॥२७०॥
 लक्ष्म्या लक्ष्मीभ्या लक्ष्मीभ्यो, लक्ष्म्या लक्ष्म्योर्वा लक्ष्मीणाम् ।
 लक्ष्म्या लक्ष्म्योर्लक्ष्मीष्वेव लक्ष्म्याह्वाने लक्ष्म्य ॥२७१॥

(आभ लक्ष्मी शब्दना इपो नीचे प्रभाछे थाय छे)

	ए व	द्वि. व.	ब व		ए व.	द्वि व	ब व.
प्रथमा	लक्ष्मीः	लक्ष्म्यो	लक्ष्म्य	पञ्चमी	लक्ष्म्या	लक्ष्मीभ्याम्	लक्ष्मीभ्यः
द्वितीया	लक्ष्मीम्	लक्ष्म्यो	लक्ष्मी	षष्ठी	लक्ष्म्या	लक्ष्म्यो	लक्ष्मीणाम्
तृतीया	लक्ष्म्या	लक्ष्मीभ्याम्	लक्ष्मीभि	सप्तमी	लक्ष्म्याम्	लक्ष्म्यो	लक्ष्मीषु
चतुर्थी	लक्ष्म्यै	लक्ष्मीभ्याम्	लक्ष्मीभ्य	सम्बोधनम्	हे लक्ष्मीः	हे लक्ष्म्यो	हे लक्ष्म्यः

२८ स्त्रीभ्रूवोरियुवा राजन् । भवेता हि स्वरे परे ।
 तथापि स्याद्विशेषत्वाद् इय् स्त्रीशब्दस्य वाऽम्हासि ॥२७२॥

छे शब्द, स्त्री अने भ्रू शब्दोनी परमा स्वरथी शङ् यतो प्रत्यय छाय तो तेना इय अने उक् अनुङ्गमे थाय छे तेभ छता भास करीने (द्वितीया ओङ्कवचनना) अम् प्रत्ययभा अने (षड्कवचनना) णस् प्रत्ययभां श्री शब्दो इय् विठ्ठपे थाय छे

२९ स्त्री स्त्रियो च स्त्रिय स्त्रिय स्त्री स्त्रियो स्त्रीस्तथा स्त्रिय ।
 स्त्रियेत्यादीनि रूपाणि साधयानि विवुध्वंरैः ॥२७३॥

(प्रथमाभां) स्त्री स्त्रियो स्त्रियः, (द्वितीयाभां) स्त्रियम् अने स्त्रीम् स्त्रियो स्त्री अने स्त्रियः, (तृतीयाभां) स्त्रिया वगेरे इपो श्रेष्ठ विद्वानोअये साधवा

३० स्यात् स्त्रिया वर्तमानान्तोऽस्त्रिया टितामटागमः ।
 वेयुषश्च यथा ध्रियं ध्रिय ध्रियः पुनः ध्रियि ॥२७४॥

श्रीसिंघभा स्त्री शब्द सिवायना इय् अने उक् अत थयेला शब्दोना टित् वचनोने अट् आगम विठ्ठपे थाय छे. ञेभङ्गे - ध्रियं ध्रिय ध्रिय तेभञ् ध्रियि थाय छे.

३१ अष्टागमाभावे त्वामोऽप्यभाव इति नीतित् ।

ध्यादीनामेव वक्तव्यो वामो नुट् च यथा ध्रियाम् ॥२७५॥

श्री वगेरे शब्दोने अट् आगम न छागे न्याने (अष्टमी ओङ्कवचनना टि ना) ङाम् ना

स्त्रीभ्रूवो ॥ २.७.१७ ॥ वाऽम्हासि ॥ २.७.१८ ॥

स्त्रियामट् ॥ २.७.१९ ॥ वेवश्च ॥ २.७.१९ ॥ ध्यादीना वामो नुट् ॥ * ॥

૧૦ ય્વૃણાં નપુંસકે ઘૌ વા ગુણો વક્તવ્ય એવ મો ।

સમ્બોધને ચ હે અસ્થે હે અસ્થીતિ યથા ભવેત્ ॥૨૮૮॥

નપુંસકલિંગમા ઇ કાર, ઉ કાર અને ઋ કારનો સંબોધન (ના ઘિ)માં વિકૃત્વે ગુણ કહેવામાં આવે છે. આમ સંબોધનમા હે અસ્થે (એમ ગુણુવાળુ) અને હે અસ્થિ (એમ સાદું) થાય છે

૧૧ સમ્બોધને તૂશનસસ્ત્રિરૂપ સાન્ત તથા નાન્તમયાડપ્યદન્તમ્ ।

માઘ્યન્દિનિર્વંષ્ટિ ગુણ ત્વિગન્તે નપુસકે વ્યાઘ્રપદા વરિષ્ઠ. ॥૨૮૯॥

નપુંસકલિંગમા સંબોધન (એકવચનમાં) વ્યાઘ્રપદ ગોત્રમાં શ્રેષ્ઠ માધ્યન્દિનિ ઉશનસ્ શબ્દના ત્રણ રૂપો—સ કારાન્ત, ન કારાન્ત તેમજ જ કારાન્ત ઈચ્છે છે અને ઇક્ (ઇ, ઉ, ઋ, લૃ) ના અંતવાળા શબ્દોમાં ગુણુ ઈચ્છે છે.

૧૨ ભવેન્નુમાગમો વિદ્વન્ ! ક્લીવસ્ય નામિનઃ સ્વરે ।

અસ્થિન્યસ્થીનિ રૂપે સ્તો દ્વિતીયાયાસ્તથા પુન. ॥૨૯૦॥

હે વિદ્વાન, નામી (અકારાન્ત સિવાયના) નપુંસકલિંગના પરમાં સ્વર આવે ત્યારે નુમ્ આગમ થાય છે આમ અસ્થિની અને અસ્થીનિ રૂપો થાય છે. પણ દ્વિતીયા (બહુવચન વગેરે) માં—

૧૩ સ્યાદચ્ચાસ્થના શસાદૌ હિ, નુમાગમસ્વરે પરે ।

ઈકારસ્ય, વહૃત્વાત્ તુ દઘ્યાદીનામય વિધિ ॥૨૯૧॥

અસ્થિ વગેરે શબ્દોની પરમા શસ્ જેની આગળ છે તે=તા (તૃતીયા એકવચન) વગેરે સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે ત્યારે ઈકારનો અકાર થાય છે અને નુમ્ (ન્) આગમ થાય છે. બહુવચનને લીધે આ (પ્રકારની) દઘિ વગેરે (શબ્દો) ની સાધના છે.

૧૪ અલ્લોપ સ્વરેઽન્વયુક્તાચ્છસાદૌ પૃથિવીપતે ।

સ્યાન્નાન્તસ્યોપધાયા હ્ય - સ્થેત્યાદિક ભવેદ્વથા ॥૨૯૨॥

હે પૃથ્વીપતિ, (તદ્વિતમા, ઈપ્ કારાન્તમાં તેમજ ઈ કારાન્તમા) શસ જેની આદિમા છે તેવો સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય પરમાં આવે ત્યારે નકારાન્ત શબ્દના ઉપધાસ્વરનો લોપ થાય છે. જેથી— (તૃતીયા એકવચનનુ) અસ્થના વગેરે થાય છે

૧૫ લોપો વેદ્યોરકારસ્ય પરયોર્વસુઘાધિપ ।

અહન્યહનો પરે ચાઙ્ગ, હ્યસ્થન્યસ્થિન યથા ભવેત્ ॥૨૯૩॥

હે વસુધાધિપ, (પ્રથમા અને દ્વિતીયા દ્વિવચનના ઔ નો) ઈ અને (સપ્તમી એકવચનના) ઙિ પ્રત્યય પરમા લોપ ત્યારે અસ્થિવગેરેના (અચ્ચાસ્થના શસાદૌ—૧૮૧૨)

પૂત્રથી થયેલા) અકારનો વિકલ્પે લોપ થાય છે. આમ અહીં અહ્નિ અને અદ્વિતિ તેમજ અસ્વનિ અને અસ્વિન રૂપે થાય છે.

૧૬ એવમક્ષિદધિમવિય - શબ્દા સાધ્યા. પુનર્નૃપ ।

દ્વકારાન્તા ઉકારાન્તા સ્યુઃ પ્રથમાદ્વિતીયયોઃ ॥૨૧૮॥

હે નૃપ, આ પ્રમાણે અક્ષિ, દધિ, સવિય વગેરે દ્વકારાન્ત શબ્દો તેમજ (ઋતુ વગેરે ઉકારાન્ત શબ્દો પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં આધવા.

૧૭ તતો નુમિ કૃતે સમ્યક્ રૂપાણિ મો મવન્તિ ચ ।

શબ્દાનામિદુદન્તાના તૃતીયાદી સ્વરે પરે ॥૨૧૫॥

દ્વકારાન્ત તેમજ ઉકારાન્ત શબ્દોની પરમાં તૃતીયા વગેરે વિભક્તિના સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયોને નુમ્ ઠયા પછી યોગ્ય રૂપે થાય છે.

૧૮ નપુસક્કસ્ય ન્હસ્ક. સ્યાદ્ દીર્ઘસ્વરાન્તવત્તિન. ।

ગ્રામણિ ગ્રામણિની ગ્રામણીનિ હિ પુનસ્તયા ॥૨૧૬॥

દીર્ઘસ્વરાન્ત નપુંસક્લિંગ શબ્દોની પરમાં સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે તો તેનો ડ્રક્ષ થાય છે (અને જ સિવાયનો સ્વર પરમાં આવે ત્યારે નુમ્ આગમ થાય છે) આમ (પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં) ગ્રામણિ ગ્રામણિની ગ્રામણીનિ થાય છે.

૧૯ સ્યાદ્વાવાવુક્તપુંસ્કં પું-વત્તા સ્વરે પરે મૃશમ્ ।

નામ્યન્ત ઘલીવલિડ્ગ મો હ્યર્થસ્ય વષાતોડ્ઘિલમ્ ॥૨૧૭॥

સમસ્ત ઉક્તપુંસ્ક શબ્દ થી પરમાં ટા વગેરેનો સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે તો નામી (જ સિવાયના) સ્વરાન્ત નપુંસક્લિંગમાં અર્થવશાત્ વિકલ્પે પુલિંગ જેમ થાય છે.

૨૦ વાર્યંથ વારિણી વારીણ્યેવમગ્રેડપિ વારિણા ।

વારિભ્યા વારિભિર્વારિ -જે વારીણા તયા મઘુ ॥૨૧૮॥

(પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં) વારિ વારિણી વારીણિ અને આગળ (તૃતીયામાં) વારિણા વારિભ્યા વારિભિઃ, (ચતુર્થી એકવચનમાં) વારિણે અને (પાઠી બહુવચનમાં) વારીણામ્ થાય છે. તે પ્રમાણે મઘુ (ના રૂપે) થાય છે

૨૧ પોલુર્વૃક્ષઃ ફલ્લ પોલુ પોલુને ન કુ પોલુવે ।

પુલ્લે નિમિત્ત પોલુલ્લ મગ્ગત્ય સત્કલ્લે પુન ॥૨૧૯॥

પોલુ (પુલિંગ) વૃક્ષ છે. તેના ફળ પોલુ (જેની ચતુર્થી એકવચન) પોલુને થયે, પોલુને નદિ થાય પોલુ ન કુ નિમિત્ત મગ્ગમા છે. કાળક્રમે તેના રૂપમાં (તે નિમિત્ત) તેનામાંથી પુલ્લે છે તેવી છે

અભાવ થાય છે તે રીત પ્રમાણે (ષષ્ઠી બહુવચનના) આમ્ ને વિષ્ણુને નુટે થાય છે. અને શ્રિયામ્ ૩૫ બને છે.

૩૨ અટ્પક્ષેડપરરૂપાણિ સ્ત્રીવદેવ ભવન્તિ ધો ।

एव घीन्हीमुखा साधया भूभ्रूमुखास्तथा पुन ॥२७६॥

અટ્ આગમ થયો હોય ત્યારે સ્ત્રી શબ્દના જેવા બીજા રૂપો થાય છે. આમ ઘી, હી વગેરે તેમજ ભૂ, ભ્રૂ વગેરે શબ્દો સાધવા

૩૩ पितृवन्मातृशब्दोऽपि स्वसृशब्दस्तु कर्तृवत् ।

स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाभावो रेशब्दस्त्विह पूर्ववत् ॥२७७॥

માતૃ શબ્દને પિતૃ પ્રમાણે અને સ્વસૃ શબ્દને કર્તૃ પ્રમાણે કરવા. પણ સ્ત્રીલિંગ હોવાને લીધે (દ્વિતીયા બહુવચનના શસ્ મા સ નો) ન થતો નથી રે શબ્દ અહીં પહેલાની જેમ છે.

૩૪ गोशब्द पूर्वत्रचून नौशब्दो ग्लौवदेव च ।

नाञ्तरत्वादिति ब्रूते विद्वद्विनयसागर. ॥२७८॥

ગો શબ્દને પહેલા (પુલિંગ) ના પ્રમાણે તેમજ નો શબ્દને ગ્લો પ્રમાણે અ તર (૩૨) ન હોવાને લીધે કરવો તેમ વિદ્વાન વિનયસાગરજી કહે છે.

इति स्वरान्ता स्त्रीलिङ्गाः ॥ ८ ॥

આમ સ્વરાન્ત સ્ત્રીલિંગ સમાપ્ત થયા. ૮.

૯. સ્વરાન્તા નપુંસકલિંગાઃ ।

૧ स्यादतोऽम् क्लीबलिङ्गाद् भो. स्यमोरघौ यथा कुलम् ।

अमोऽम् कर्तव्यमात्रेण लुग्निपेघोऽत्र सूचित ॥२७९॥

અ કારાન્ત નપુસકલિંગની પરમા (સબોધનના) ઘિ સિવાયના સિ અને અમ્ પ્રત્યયનો અમ્ થાય છે. જેમકે કુલમ્ (દ્વિતીયાના) અમ્ નો પણ અમ્ કરવા માત્રથી લુક્ નો નિષેધ સૂચવાયો છે

૨ क्लीबलिङ्गात् परो राज्ञीमावापद्यते यथा ।

प्रथमाया द्वितीयाया द्वित्वे रूप कुले भवेत् ॥२८०॥

નપુસકલિંગની પરમા પ્રથમા અને દ્વિતીયા દ્વિવચનના બી નો ઈ થાય છે, આમ કુલે ૩૫ થાય છે.

૩ सर्वस्याऽपि गुरु शिच्च वक्तव्यो भोः पुनस्तथा ।

स्वरात् परो मिदन्त्याद्धि पूर्वाचार्यविवक्षया ॥२८१॥

શુરુ (અનેક અક્ષરવાળો) ણિત્ પ્રત્યય સર્વાને સ્થાને કહેવાય છે પૂર્વાચાર્યોના કહેવા પ્રમાણે મિત્ પ્રત્યય અત્યસ્વરની પછી ધાય છે

૪ જરજસો. શિર્મવેત્ ક્લીવ - લિઙ્ગન પરયો પ્રમો ।

શ્રી પરે ક્લીવલિઙ્ગસ્યાSS-ગમો નુમયમઃ પુન । ૨૮૨

હે પ્રભુ, નપુંસકલિંગ શબ્દના પરમાં આવતા જસ્ અને જમ્ પ્રત્યયનો ણિ આદેશ થાય છે. અને યમ (પ્રત્યાહારના) વર્ણો સિવાયના નપુંસકલિંગના પરમા ણિ હોય ત્યારે નુમ્ લાગે છે.

૫ નોવઘાયા ભવેવ્ દીર્ઘો, ઘિવજિતેષુ પञ्चमु ।

શ્રી પરે નામિ રુપ ચ કુલાનીતિ પુનસ્તથા ॥૨૮૩॥

ન વર્ણ અંતે હોય તેવા શબ્દના સંજોધનના ઘિ સિવાયના પાંચેય વિભક્તિના રૂપોમાં, ણિ પરમાં હોય ત્યારે અને (પછી બહુવચનનો) નામ્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે ઉપઘા સ્વરને દીર્ઘ ધાય છે જેમકે કુલાનિ

૬ સ્યુ પરિણિષ્ટરૂપાણિ દેવવદસ્ય ભૂપતે ।

एव क्लीवे त्वदन्ताना रूपाणि कुलवत् किल ॥૨૮૪॥

હે ભૂપતિ, આ (કુલ) શબ્દના બાકીના રૂપો દેવ પ્રમાણે થાય છે. આમ નપુંસકલિંગના અ કારાન્ત શબ્દના રૂપો કુલ શબ્દ પ્રમાણે થાય છે.

૭ इत्यन्यद् - रूपमिद्वचर्यं इत्वन्यादे पश्यो स्वमो ।

अन्येऽन्यानि पुनस्त्वस्य शेषरूपाणि सर्ववत् ॥૨૮૫॥

હવે અન્યદ્ (ત્) રૂપ સિદ્ધ કરવા માટે અન્ય વગેરે શબ્દોની પરમાં આવેલા નિ અને ઝમ્ નો ષતુ(ત્) આદેશ ધાય છે પછી અન્યે અન્યાનિ અને બાકીના રૂપો સર્વ પ્રમાણે સાધવા

૮ इतरत् कनरत् कतमत् तथाऽन्यतरदेव भोज । णव्दाश्च ।

आदिग्रहणात् सूत्रे ग्राह्या रूपाणि सर्ववर्चषाम् ॥૨૮૬॥

હે જોજ, (શત્વન્યાદે ૧૮૮) મૂત્રમાં આદિ (વગેરે) શબ્દના અડધાને લીધે ઇતરત્, કનરત્, કનમત્ અને અન્યતરત્ શબ્દો લેવાં. એ બધાના રૂપો સર્વ પ્રમાણે થાય છે

૯ नपुंसकात् स्वमोर्लुक् च भूपते । परतो भवेत् ।

प्रथमाया द्वितीयाया एकत्वोऽस्ति नया षिह ॥૨૮૭॥

નપુંસકલિંગની પરમા આવતા (પ્રથમા અને દ્વિતીયા એકવચનના) ણિ અને જમ્ નો લુક્ (લોપ) ધાય છે આમ અહીં પ્રથમા અને દ્વિતીયા એકવચનમાં ભવિત (પ્રવિત) એમ ધાય છે

જગનો ણિ ॥ ૧૮૩ ॥ નુમયમ ॥ ૧૮૫ ॥ નવ્દાશ્ચ ૧૮૬ ॥ શ્વવાદ ૧૮૮ ॥
 સર્વવર્ણાત્ સ્વમોર્લુક્ ॥ ૧૮૧ ॥

૧૦ ય્વૃણાં નપુસકે ઘૌ વા ગુણો વક્તવ્ય એવ મો ।

સમ્બોધને ચ હે અસ્યે હે અસ્થીતિ યથા ભવેત્ ॥૨૮૮॥

નપુસકલિંગમાં ઇ કાર, ડ કાર અને ઋ કારનો સંબોધન (ના ઘિ)મા વિકલ્પે ગુણ કહેવામાં આવે છે. આમ સંબોધનમાં હે અસ્યે (એમ ગુણવાળું) અને હે અસ્થિ (એમ સાદું) થાય છે

૧૧ સમ્બોધને તૂશનસસ્ત્રિરૂપ સાન્ત તથા નાન્તમથાઽપ્યદન્તમ્ ।

માઘ્યન્દિનિર્વૅષ્ટિ ગુણ ત્વિગન્તે નપુસકે વ્યાઘ્રપદા વરિષ્ઠઃ ॥૨૮૯॥

નપુસકલિંગમા સંબોધન (એકવચનમાં) વ્યાઘ્રપાદ ગોત્રમાં શ્રેષ્ઠ માઘ્યન્દિનિ ઉશનસ્ શબ્દના ત્રણ રૂપો—સ કારાન્ત, ન કારાન્ત તેમજ જ કારાન્ત ઈચ્છે છે અને ઇક્ (ઇ, ડ, ઋ, લૃ) ના અંતવાળા શબ્દોમા ગુણ ઈચ્છે છે.

૧૨ ભવેન્નુમાગમો વિદ્વન્ ! ક્લીવસ્ય નામિનઃ સ્વરે ।

અસ્થિન્યસ્થીનિ રૂપે સ્તો દ્વિતીયાયાસ્તથા પુનઃ ॥૨૯૦॥

હે વિદ્વાન, નામી (અકારાન્ત સિવાયના) નપુસકલિંગના પરમાં સ્વર આવે ત્યારે નુમ્ આગમ થાય છે. આમ અસ્થિની અને અસ્થીનિ રૂપો થાય છે. પણ દ્વિતીયા (બહુવચન વગેરે) માં—

૧૩ સ્યાદચ્ચાસ્થ્ના શસાદો હિ, નુમાગમસ્વરે પરે ।

ઇકારસ્ય, વહુત્વાત્ તુ દઘ્યાદીનામય વિધિ ॥૨૯૧॥

અસ્થિ વગેરે શબ્દોની પરમા શસ્ જેની આગળ છે તે = ટા (તૃતીયા એકવચન) વગેરે સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે ત્યારે ઇકારનો અકાર થાય છે અને નુમ્ (ન્) આગમ થાય છે. બહુવચનને લીધે આ (પ્રકારની) દઘિ વગેરે (શબ્દો) ની સાધના છે.

૧૪ અલ્લોપ સ્વરેઽમ્બવ્યુક્તાચ્છસાદો પૃથિવીપતે ।

સ્યાન્નાન્તસ્યોપઘાયા હ્ય - સ્નેત્યાદિક ભવેદ્વથા ॥૨૯૨॥

હે પૃથ્વીપતિ, (તદ્ધિતમાં, ઈપ્ કારાન્તમા તેમજ ઈ કારાન્તમાં) શસ જેની આદિમાં છે તેવો સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય પરમાં આવે ત્યારે નકારાન્ત શબ્દના ઉપધાસ્વરનો લોપ થાય છે જેથી— (તૃતીયા એકવચનનું) અસ્થના વગેરે થાય છે

૧૫ લોપો વેદ્યોરકારસ્ય પરયોર્વસુઘાધિપ ।

અહન્યહની પરે ચાઽન્, હ્યસ્યન્યસ્થિન યથા ભવેત્ ॥૨૯૩॥

હે વસુધાધિપ, (પ્રથમા અને દ્વિતીયા દ્વિવચનના ઓ નો) ઈ અને (સપ્તમી એકવચનના) ડિ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે અસ્થિવગેરેના (અચ્ચાસ્થના શસાદો—૧.૮ ૧૨)

સૂત્રથી થયેલા) અક્ષરનેા વિકલ્પે ળોપ ધાય છે. આમ અહીં અહનિ અને અહ્નિ તેમજ અસ્યનિ અને અસ્થિન ળપે ધાય છે.

૧૬ એવમક્ષિદધિસવિય - શવ્દા' સાધ્યા' પુનર્નૂપ ।

इकारान्ता उकारान्ता स्तुः प्रथमाद्वितीययो ॥२९४॥

હે નૃપ, આ પ્રમાણે અક્ષિ, દધિ, સવિય વગેરે હકારાન્ત શબ્દો તેમજ (ઋતુ વગેરે ઉકારાન્ત શબ્દો પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં સાધવા.

૧૭ તતો નુમિ કૃતે સમ્યક્ રૂપાણિ ધો ભવન્તિ ચ ।

शब्दानामिदुदन्ताना तृतीयादौ स्वरे परे ॥२९५॥

હકારાન્ત તેમજ ઉકારાન્ત શબ્દોની પરમાં તૃતીયા વગેરે વિભક્તિના સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયોને નુમ્ ધર્યા પછી યોગ્ય ળપે ધાય છે.

૧૮ નપુંસકસ્ય વ્હસ્વ સ્યાદ્ દોર્ઘસ્વરાન્તર્વતિન ।

ग्रामणि ग्रामणिनी ग्रामणीनि हि पुनस्तथा ॥२९६॥

દોર્ઘસ્વરાન્ત નપુંસકલિંગ શબ્દની પરમાં સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે તો તેનેા હસ્વ ધાય છે (અને અ સિવાયનો સ્વર પરમાં આવે ત્યારે નુમ્ આગમ ધાય છે) આમ (પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં) ગ્રામણિ ગ્રામણિની ગ્રામણીનિ ધાય છે.

૧૯ સ્યાદ્વાવાવુષતપુસ્ક પુ-વ્ઘ્તા સ્વરે પરે મૃણમ્ ।

नाम्यन्त वलीवलिङ्ग भो ह्ययस्य वसतोऽखिलम् ॥२९७॥

સગસ્ત ઉક્તપુસ્ક શબ્દ થી પરમાં ટા વગેરેનેા સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે તો નામી (અ સિવાયના) સ્વરાન્ત નપુંસકલિંગમાં અર્ધવશાત્ વિકલ્પે પુલિંગ ભેમ ધાય છે.

૨૦ વાગંધ વારિણી વારીણ્યેવમગ્રેઽપિ વારિણા ।

वारिण्यां वारिभिर्वारि - णे वारीणा तथा मधु ॥२९८॥

(પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં) વારિ વારિણી વારીણિ અને આગળ (તૃતીયામાં) વારિણા વારિણ્યાં વારિમિઃ, (ચતુર્થી ઐકવચનમાં) વારિણે અને (પછી બહુવચનમાં) વારીણામ્ ધાય છે તે પ્રમાણે મધુ (ના ળપે) ધાય છે

૨૧ પોલુપુંક્ત. ફલ્ પોલુ પોલુને ન સુ પોલુયે ।

यदां निमित्त पोलुत्वं तज्जतय तत्कळे पुन ॥२९९॥

પોલુ (પુંલિંગ) વક્ષ છે. તેનું ફળ પોલુ (લેની ચતુર્થી ઐકવચન) પોલુયે મથે, વીણયે નહિ ધાય. પોલુય વુ' નિમિત્ત વૃક્ષમાં છે. કાગળકે તેના રૂપમાં (તે નિમિત્ત) તેનામાંથી જન્મે તે. તેથી તે

૨૨ યન્નિમિત્તમુપાદાય પુસિ લિઙ્ગે પ્રવર્તતે ।

ક્લીવલિઙ્ગે તદેવ સ્યાદ્ ઉક્તપુસ્ક તદુચ્યતે ॥૩૦૦॥

જે નિમિત્તને લાધને પુલિંગમા (શબ્દ) થાય છે તેનેજ લીધે નપુંસકલિંગમાં થાય (ત્યારે) તે (શબ્દ)ને ઉક્તપુંસક કહેવાય છે.

૨૩ ગ્રામણ્યા ગ્રામણિનેત્યાદીનિ ચ નૃપ ! તથૈવ રૂપાણિ ।

પક્ષયુગલસત્કાનિ ગ્રાહ્યાણ્યનયા હિ રીત્યેહ ॥૩૦૧॥

હે નૃપ, (તૃતીયા એકવચનમાં) ગ્રામણ્યા અને ગ્રામણિના એમ બંને પક્ષવાળા બે બે રૂપો આ રીતે સાધવા બેઠાં.

૨૪ નુમન્તસ્યાઽઽમિ દીર્ઘ સ્યાદ્ ગ્રામણીના પુનસ્તથા ।

ગ્રામણ્યા ડૌ પરે સ્વામિન્ ! ગ્રામણ્યા ગ્રામણિન્યથ ॥૩૦૨॥

(૫ઠી બહુવચનનો) ઝામ્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે નુમ્ (ન્) લાગેલા (ગ્રામણી) શબ્દનો દીર્ઘ થાય છે. અને ગ્રામણીનામ્ અને ગ્રામણ્યામ્ બને છે. હે સ્વામી, (ગ્રામણી શબ્દની) પરમા (સપ્તમી એકવચનનો) ડિ પ્રત્યય હોય ત્યારે ગ્રામણ્યામ્ અને ગ્રામણિ બને છે.

૨૫ કર્તૃ કર્તૃણી કર્તૃણિ દ્વિતીયાયા તથૈવ'ચ ।

કર્તૃશબ્દસ્ય રૂપે સ્તો દ્વે દ્વે યદિ સ્વરેષુ'ચ ॥૩૦૩॥

(પ્રથમામાં કર્તૃ કર્તૃણી કર્તૃણિ તે પ્રમાણે દ્વિતીયામા પશુ (કર્તૃ કર્તૃણી કર્તૃણિ) થાય છે અને (તૃતીયા વગેરેના) ટા વગેરે સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે 'કર્તૃ' શબ્દના બે બે રૂપો થાય છે.

૨૬ કર્તૃણા કર્તૃણે ષાઽપિ કર્તૃણઃ કર્તૃણસ્તથા ।

કર્તૃણોઃ કર્તૃણા કર્તૃ-ણિ કર્તૃણોર્નુમિ કૃતે ॥૩૦૪॥

(નામિનઃ સ્વરે (૧૮૧૧) (સૂત્રથી) નુમ્ કરવામા આવે ત્યારે (તૃતીયા એકવચનમાં) કર્તૃણા, (ચતુર્થી એકવચનમાં) કર્તૃણે, (પંચમી અને ૫ઠી એકવચનમાં) કર્તૃણઃ અને કર્તૃણઃ, (૫ઠી અને સપ્તમી દ્વિવચનમાં) કર્તૃણો અને કર્તૃણો., (૫ઠી બહુવચનમાં) કર્તૃણામ્ અને (સપ્તમી એકવચનમાં) કર્તૃણિ બને છે.

૨૭ પુલિઙ્ગવદ્નુમોઽભાવે તૃતીયાદિવિભક્તિષુ ।

સોમપાશબ્દરૂપાણિ ભવેયુઃ કુલવત્ કિલ ॥૩૦૫॥

તૃતીયા વગેરે વિલક્ષિતઓ (ના પ્રત્યયો) પરમાં હોય અને નુમ્ ન લાગે ત્યારે પુલિંગ પ્રમાણે (કર્તૃ, કર્તૃ વગેરે) રૂપો થાય છે અને સોમપા શબ્દના (નપુંસકલિંગના) રૂપો કુલ શબ્દ પ્રમાણે થાય છે.

इति स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥१॥

આમ સ્વરાન્ત નપુંસકલિંગ સમાપ્ત થયા. ૯

હસાન્તાઃ પુંલિઙ્ગાઃ ।

૧ સ્વરાન્તઃશબ્દસ્ય યથાક્રમેણ નિરૂપ્ય રૂપસ્ય વિધિ સમગ્રમ્ ।

પ્રારમ્ભ્યતે હ્યત્ર હસાન્તશબ્દ - સસાધન સૂત્રવિચારરીત્યા ॥૩૦૬॥

સ્વરાન્ત શબ્દોના રૂપના સમગ્ર વિધિનુ નિરૂપણ ક્રમપૂર્વક ક્રીને હવે અહીં હસ (૦થ જન) અંતવાળા શબ્દોની સાધના સૂત્રોની વિચારણાની રીતિ વડે શરૂ કરવામાં આવે છે.

૨ મામાગમો હિ વ્યક્તવ્યઃ પચ્ચસ્વનદ્વહઃ પ્રમો ! ।

મવેદ્મમાગમ. સાઘ - નદ્વહચ્ચ તત. પરમ્ ॥૩૦૭॥

પ્રથમ પાંચ વિભક્તિવચનોમાં, હે પ્રભુ, મનદ્વહ્ શબ્દને આમ આગમ લાગે છે. પછી મનદ્વહ્ શબ્દની પરમાં (પ્રથમાને) સિ પ્રત્યય હોય ત્યારે નુમ્ (ન્) આગમ થાય છે.

૩ સયોગાન્તસ્ય લોપઃ સ્યાત્ પદાન્તેઽય રસે પરે ।

મનદ્વાનિત્યનદ્વાહા - વેવ પરેષુ પચ્ચસુ ॥૩૦૮॥

પદને અંતે આવેલા કે રસ પ્રત્યાહારના વર્ણ પરમાં આવતા હોય ત્યારે સંયોગને અંતે આવેલાનો લોપ થાય છે. અને મનદ્વાન્ એમ થાય છે. તેમજ મનદ્વાહો એ પ્રમાણે (આગળ) પાંચેય વિભક્તિ વચનોમાં થાય છે.

૪ ભૂમિપતેઽનદ્વહ્ સ્તસુ ઘ્વસુ - વસાં રસે પરે ।

દત્વ ભવેત્ પદાન્તે ષાઽ - નદ્વદ્વ્યામનદ્વત્સુ ચ ॥૩૦૯॥

હે ભૂમિપતિ, મનદ્વહ્, સ્ત્, ઘ્વસ્ અને વસ્ (અન્તવાળા) શબ્દો પદને અંતે હોય કે પરમાં રમ વર્ણ હોય તો તેનો દહાર થાય છે. જેમકે મનદ્વદ્વ્યામ્ અને મનદ્વત્સુ

૫ મવેદનદ્વહો ઘાઘ - માગમ કથિકામદ ! ।

ઘયા સમ્બોધને રૂપમ્ મનદ્વમ્નિતિ સિષ્યતિ ॥૩૧૦॥

(મંબોધનનો) ઘિ પરમાં હોય ત્યારે, હે કવિઠલપતરુ, મનદ્વહ્ ને અમ્ આગમ થાય છે. જેમકે સંબોધનમાં મનદ્વમ્ એમ રૂપ સિદ્ધ થાય ત્યારે -

૬ મવેદ્ઘાતોઽન દાદેર્ષો હ્ગારસ્વ ઘમ્ પરે ।

ઘાઘનો રસે પદાન્તે મ્નો ગોદુમ્ - સિ સ્યાત્ તદા મ્નિષતિ. ॥૩૧૧॥

દ કારથી શરૂ થતા ધાતુના પરમાં જાત વર્ણ હોય કે નામના રસ વર્ણ હોય અથવા પદને અંતે હોય તો તેના હ કારનો ઘ થાય છે. આમ (ગોદુમ્ + સિ =) ગોદુમ્ + સિ એમ થાય ત્યારે -

૭ આરિજ્ઞાનો જ્ઞમાન્ત - રસ્ય જ્ઞમા ઇઘ્વોઃ મવન્તિ ષ ।

ઘાતો રસે પદાન્તે ષ નામ્નો મ્નુજ્ઞમ્નન ! ॥૩૧૨॥

વચ્ચસ્વનદ્વહ્ ॥ ૧ ૧ ૧ ॥ મનદ્વહ્ ॥ ૧ ૧ ૨ ॥ સયોગાન્તસ્ય લોપઃ ॥ ૧ ૧ ૩ ॥ રસે પરે ॥ ૧ ૧ ૪ ॥
માગમ્ ॥ ૧ ૧ ૫ ॥ દાદેર્ષ. ॥ ૧ ૧ ૬ ॥ આરિજ્ઞાનો જ્ઞમાન્તસ્ય જ્ઞમા ઇઘ્વોઃ ॥ ૧ ૧ ૭ ॥

હે મનુષ્યમૂર્ધન્ય, જવ (જડદગવ) વર્ણો આદિમાં હોય તેવા ક્ષમ (ક્ષ ઢઘ ઘમ) અંત-વાળા ધાતુની પરમાં સ કાર, ઘમ્ અથવા નામના રસ વર્ણુ હોય કે પદને અંતે હોય તે તેના ક્ષમ વર્ણુ (અનુક્રમે) થાય છે.

૮ ક્ષસાના વર્તમાનાના વાઙ્વસાને જવશ્ચપાઃ ।

સમ્ભવેયુર્યથા રૂપ ગોઘુક્ ગોઘુગિતિ દ્વયમ્ ॥૩૧૩॥

અવસાનમાં—અ તે રહેલા ક્ષસ વર્ણુના જવ વર્ણુ અથવા ચપ વર્ણુ થાય છે. આમ ગોઘુક્ અને ગોઘુગ્ એમ બે રૂપ થાય છે.

૯ શેષાણામસ્ય રૂપાણા પ્રક્રિયા પૂર્વસૂત્રતઃ ।

સુગમત્વાચ્ચ નાલેક્ષીદ્ ગ્રન્થમ્ભૂયસ્સ્વભીતિત્ ॥૩૧૪॥

આના બાકીના રૂપોની પ્રક્રિયા—સાધના પૂર્વ (આગળ) આપેલા સૂત્રોને કારણે સરળ હોવાને લીધે થ પ્રમાણુ વધવાની બીકે લખવામા આવી નથી.

૧૦ સૂત્રવિશેષતા યત્ર તદ્રૂપમિહ લિખ્યતે ।

યત્સાધ્ય પ્રાક્તનૈઃ સૂત્રૈસ્તદ્રૂપ લિખ્યતે ન ચ ॥૩૧૫॥

જ્યાં સૂત્રોની વિશેષતા છે તે રૂપ અહીં લખવામા આવે છે. જે પૂર્વેના સૂત્રોથી સાધી શકાય છે તેને લખવામા આવતાં નથી.

૧૧ સ્યાદ્દાચ્ચમાવતો હો ઢો ઘાતોઃ પુનર્ક્ષસે પરે ।

નામ્નો રસે પદાન્તે ચ મઘ્લિટ્ મઘ્લિઙ્ યથા ॥૩૧૬॥

દ કાર આદિમાં ન આવેલો હોય તેવા ધાતુના પરમા ક્ષસ વર્ણુવાળો પ્રત્યય કે નામના રસ વર્ણુ અથવા પદાન્તે હોય તે તે હ કારાન્ત ધાતુના હ્ નો ઢ્ થાય છે. જેમકે મઘ્લિટ્ અને મઘ્લિઙ્ બને છે.

૧૨ પઞ્ચસુ પૂર્વવદ્વાહો વૌ જ્ઞસાદો સ્વરે ભવેત્ ।

યથા ભારૌહ્ ઇત્યાદિરૂપાણા સ્યાચ્ચ સિદ્ધિતા ॥૩૧૭॥

પાચેય વિલક્ષિત વચનોમા પહેલાની જેમ થાય છે અને જ્ઞસ્ વગેરે નો સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય પરમાં આવે ત્યારે વાહ્ ના વ કાર નો ઓ થાય છે. જેમકે (ભારવાહ્ ના) ભારૌહ્ વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ થાય છે.

૧૩ સહેઃ ષઃ સાહિ મો રાજન્ ! ભવેદ્ રૂપાણિ વૈ યથા ।

તુરાષાટ્ ચ તુરાષાહિ - ત્યાદીનિ સ્યુરિહ્ સ્ફુટમ્ ॥૩૧૮॥

(હો ઢ) સાહ્ થયું હોય ત્યારે, હે રાજ, સહ્ ધાતુના સ કારનો ષ કાર થાય છે. અને થી તુરાષાટ્ તેમજ તુરાષાહ્ વગેરે એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ રૂપો થાય છે.

૧૪ દ્રુહાદોનાં ચ વા ઢત્વ-ઘત્વે ઘાતોર્ણસે પરે ।

નામ્નો રસે પદાન્તે મો ઘ્રુટ્ ઘ્રુઙ્ ઘ્રુક્ ઘ્રુગ્ ભવન્તિ ચ ॥૩૧૧॥

દ્રુહ્ વગેરે ધાતુના પરમાં ઇસ વર્ણો કે નામના રસ વર્ણુ કે પદાન્ત હોય ત્યારે વિઠલ્લે (હ ઠારનો) ઢ અથવા ઘ ધાય છે અને (તેથી) અનુક્રમે ઘ્રુટ્ તેમજ ઘ્રુઙ્ અને ઘ્રુક્ તેમજ ઘ્રુગ્ એમ (૩પેા) ધાય છે.

૧૫-૧૬ આદિગ્રહતો ગ્રાહ્યા ણ્ણુહ્ ણ્ણિહ્ મુહ્ ઇમે ત્વિહ્ ।

મવેદ્ભોષ્ચતુરામ્ શો ચ શબ્દસ્યાઽપિ હ પચ્ચસુ ॥૩૨૦॥

વિમન્નિતપુ પરેષ્વેવ ચત્વાર ઇતિ સિદ્ધયે ।

ચતુરણ્ચ ચતુર્ભિશ્ચ -તુમ્બ્યંસ્તયા વિશેષતા ॥૩૨૧॥

(દ્રુહાદિ માં) આદિ-(વગેરે) શબ્દનું અહણ ધ્રુયું તેથી ણ્ણુહ્ (સ્નુહ્ ઉલટી ઠરવી), ણ્ણિહ્ (સ્નિહ્-પ્રેમ ઠરવો) અને મુહ્ (મોહ પામવો) એ બધાને લેવાના છે અને માંભળો, ચતુર્ શબ્દની પરમા પાંચેય વિભક્તિ વચન અને શિ (નપુંમહલિંગ બહુવચન) હોય ત્યારે તેને આમ્ લાગે છે. તે (પ્રથમા બહુવચનના) ચત્વાર ને સિદ્ધ ઠરવા માટે છે તદુપરાંત ચતુર, ચતુર્ભિઃ અને ચતુર્મ્યઃ ધાય છે. હુગે વિશેષતા (બતાવવામાં આગે) છે.

૧૭ પરસ્યામો ભવેદ્ રાજન્ રઃ સટ્હ્યાયા નુડાગમ ।

નસ્ય ણત્વં ણસ્ય દ્વિત્વ ચતુર્ણાં ચ ચતુર્ણુ ચ ॥૩૨૨॥

હે રાજ, દેશાન્ત સંખ્યાના પરમાં (પઠી બહુવચનમાં) આમ્ પ્રત્યય હોય ત્યારે નુટ્ આગમ ધાય છે. ન ઠારનો ણ ધાય છે અને ણ ઠારનું દ્વિત્વ ધાય છે ચતુર્ણામ્ અને ચતુર્ણુ બને છે.

૧૮ કતંઘ્યમાત્રરેફસ્ય વિસર્ગો ભવતિ ઘ્રુવમ્ ।

શુપિ સ્વાભાવિકસ્યેવ રેફસ્ય ન વિસર્ગતા ॥૩૨૩॥

ઠરવા ખાતર જ યથેસો દેક હોય તેનો ચોઠઠસ વિસર્ગ ધાય છે. પણ શુપ્ (વિભક્તિના) પ્રત્યયે પરમાં હોય ત્યારે સ્વાભાવિક (શબ્દગત) દેકનો વિસર્ગ યતો નથી (તેથી ચતુર્ણુ ધાય છે)

૧૯ ચતુરામ્ શો ષ મો અન્ન પચ્ચન્મિત્યનુવર્તન્તે ।

ગોણસ્યે ચતુર્ શબ્દસ્ય પ્રત્યેકરૂપસિદ્ધયે ॥૩૨૪॥

ગોણ હોય ત્યારે ચતુર્ શબ્દનું પ્રત્યેક રૂપ સિદ્ધ ઠરવા માટે પાંચેય વિભક્તિવચનો પરમાં હોય કે (નપુંમહલિંગ પ્રથમા દ્વિતીયા બહુવચનને) શિ પરમા હોય ત્યારે આમ્ આગમ ધાય છે

૨૦ દીર્ઘીકૃતે ચ નામ્નો નો લોપશઘી રસે પરે ।

પદાન્તેઽનાગમજસ્ય સ્યાદ્ધિ રાજેતિ રૂપતા ॥૩૨૫॥

સ ષોધન (સિવાયના રસ વર્ણુ પરમાં હોય ત્યારે (રાજન્) નામના પદાન્ત-ન કારના ઉપધાસ્વરને દીર્ઘ કર્યા પછી આગમને ન હોય તેવા ન કારને લોપશુ થાય છે - અને (પ્રથમા એક વચનમા) રાજા એમ રૂપ બને છે.

૨૧ વિશેષણાદઘી ચેતિ રાજન્ સમ્બોધને ભવેત્ ।

દીર્ઘીકૃતે ચ દ્વિત્વાદી રૂપાણિ સ્યુર્યથાક્રમમ્ ॥૩૨૬॥

ઘઘી (સ ષોધન સિવાયનામાં) એમ વિશેષણુ -હોવાને લીધે સમ્બોધન (એકવચન) માં રાજન્ એમ થાય છે. અને દ્વિવચન વગેરેમાં અનુક્રમે (નકારાન્તના ઉપધાને -દીર્ઘ કર્યા પછી રૂપે) થાય છે

૨૨ અલ્લોપો રાજ્ઞિત્યાદી શિલ્ષ્ટોચ્ચાર. પરસ્પરમ્ ।

રાજ્ઞિ રાજનિ સપ્તમ્યા ભેદો વેદ્યોરત્નેન ચ ॥૩૨૭॥

(દ્વિતીયા બહુવચન) રાજ્ઞિ: વગેરેમાં પરસ્પર શિલ્ષ્ટ (સંયુક્ત) ઉચ્ચાર (યોગ) (ન કારાન્તના ઉપધા) અ કારને લોપ (શસ્ વગેરે સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયોમાં તદ્ધિતમાં, ઈપ્ તેમજ ઈ પરમાં હોય ત્યારે) થાય છે. અને સપ્તમીમાં શુદ્ધ છે. (સ્ત્રીલિંગને) ઈ અને (સપ્તમી એકવચનને) ઙિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે અ કારને વિકલ્પે લોપ થાય છે. અને એનાથી રાજ્ઞિ તેમજ રાજનિ થાય છે

૨૩ રાજમ્યા રાજમ્ની રાજ -મ્યો રાજસુ, ન લોપશિ ।

કૃતેઽત્રાઙ્ઙિર્ભવેત્ વ્યયશ્ચૈ -સ્મિ વહુત્વે નિષેઘત ॥૩૨૮॥

રાજમ્યામ્, રાજમ્નિઃ, રાજમ્ય અને રાજસુ વગેરેમાં લોપશુ કર્યો હોય ત્યારે નિષેધ હોવાને લીધે અહીં (આ શબ્દમાં) અઙ્ઙિ (૧૬.૧૧) થી (તૃતીયા વગેરે દ્વિવચનમાં અ કારને) આ કાર થતો નથી કે વ્યય (૧.૬.૧૨) થી (તૃતીયા બહુવચનમા અ કારને) અ કાર થતો નથી અથવા એ સ્મિ વહુત્વે (૧૬.૧૫) થી (ચતુર્થા અને પંચમી બહુવચનમાં અ કારને) એ કાર થતો નથી.

૨૪ વિના લોપ ઘરાપાલેત્યમ્વયુક્તાદ્વિશેષણાત્ ।

રાજવદેવ રૂપાણિ યજ્વનાત્મસુઘર્મણામ્ ॥૩૨૯॥

હે પૃથ્વીપાલ, અમ્વયુક્ત (મ્ કાર અને વ કારને) સ યોગ ન-હોય તેવા) એમ વિશેષણુ હોવાના લીધે (અ કારને) લોપ થયા વગર યજ્વન્, આત્મન્ અને સુઘર્મન્ ના રૂપે રાજ શબ્દ પ્રમાણે બને છે.

નામ્નો નો લોપશઘી ॥ ૧૯૧૯ ॥ વેદ્યોઃ ॥૧૮૧૪ ॥ અલ્લોપ સ્વરેઽમ્વયુક્તાશ્ચસારી ॥ ૧૮.૧૩ ॥

૨૫ ઈવાદેવંકાર उत्त्व स्याच्छ्रमादौ तु स्वरे परे ।

ईपि यथा शुनीवाज्य मघोनीह शुनः शुना ॥३३०॥

શવન્ (યુવન્ અને મઘવન્) વગેરેના પરમા શસ્ વગેરેનો સ્વચ્છી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે ત્યારે જ કારનો ઉ કાર થાય છે. (શ્રીલિંગનો) ઈપ્ પરમાં હોય ત્યારે શુની અને મઘોની થાય છે. (દ્વિતીયા બહુવચન તેમજ તૃતીયા એકવચનમા) શુન અને શુના (અનુક્રમે) બને છે.

૨૬-૨૭ इत्यादीनि च रूपाणि ग्राह्याणि धीमता स्वरे ।

इवादेरिन्यत्र मृत्रे चा - दिपदस्यैवदग्रहात् ३३१

युवन्मघवन्शब्दस्य ग्रहण कथित गिरा ।

युवन्मघवन्रूपाणि श्वन्शब्दवत्तत. परम् ॥३३२॥

સ્વર પરમાં હોય ત્યારે આ પ્રમાણે બધા રૂપો યુદ્ધિમાને ગ્રાહવા. ઈવાદે' (૧૯૨૧) એ સૂત્રમા આદિ શબ્દને લઈને સરસ્વતીએ યુવન્ અને મઘવન્ શબ્દનું શરૂઆત (કરવાનું) કહ્યું છે. યુવન્ અને મઘવન્ શબ્દોના રૂપો શવન્ શબ્દ પ્રમાણે થાય છે હવે પછી—

૨૮ स्याद् यूनि दीर्घ उकारो मघोनीति विशेषता ।

पथ्यादीना तु शब्दानाम् इतोऽल्पञ्चसु सम्भवेत् ॥३३३॥

યુવન્ (ના સપ્તમી એકવચન) મા ઉ કાર દીર્ઘ ધઈને યૂનિ થાય છે. અને (મઘવન્ નું) મઘોનિ એમ થાય છે. તેટલી વિશેષતા છે. યદિ વગેરે શબ્દોની પરમા પ્રથમ પાંચ વિભક્તિ વચનો હોય ત્યારે જ કારનો જ કાર થાય છે

૨૯ स्यात् यो नुङ्गागमस्तेषा पञ्चसु स्याद्विषु ध्रुवम् ।

पथ्यादीना च टेषा सौ पन्थाः रूप मवेत्तथा ॥३३४॥

તે યદિ વગેરે બધાના પરમા નિ વગેરે પાંચ વિભક્તિ વચનો હોય ત્યારે જ કારને નુટ્ આગમ નિત્ય હોય છે. અને તે બધાની પરમાં (પ્રથમા એકવચનનો) નિ પ્રત્યય હોય ત્યારે ટિ સ્વરનો જ કાર થાય છે. અને પન્થા એમ રૂપ બને છે.

૩૦ नोपधायाः कृते दीर्घे पन्थानो हि भवेद्विभो ! ।

स्वरे लोपः पथां टे ऋ - मादौ पच पथा पुन. ॥३३५॥

(પવિન્ શબ્દનો) ઇતોઽત્ પન્થમુ ૧.૯ ૨૪ અને) જ કારાન્ત હોવાને ક્ષીધે તેના ઉપધા સ્વરનો તીર્ઠા ક્યા-પછી છે વિભુ, પન્થાનો થાય છે. તેમજ પવિન્ વગેરે શબ્દોની પરમા (દ્વિતીયા બહુવચન) ગમ્ વગેરેના સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો તદ્વિત છે શ્રી પ્રત્યય ઈપ્ અને ઈ કાર હોય ત્યારે તેના ટિ સ્વરનો લોપ થાય છે અને પથ. તેમજ (તૃતીયા એકવચનમા) પથા થાય છે.

આદેવં ૩ ॥૧૯૨૧॥ ઈતોઽત્ ૧.૯ ૨૪ ॥ યો નુટ્ ॥૧૯૨૫॥ મા નો ॥૧૯૨૬॥
 મઘવન્ ॥૧૯૩॥ પથા ૨ ॥૧૯૩૪॥

૩૧ રસે પરે નલોપ સ્યાત્ પથિભ્યા પથિભિર્થયા ।

રીત્યાઽનયાઽન્યરૂપાણિ ગ્રાહ્યાણિ ચ વિચક્ષણઃ ॥૩૩૬॥

રસ વર્ણુ પરમાં હોય ત્યારે ન કારનેા લોપ થાય છે. જેમકે પથિભ્યામ્ અને પથિભિઃ આ રીત પ્રમાણે વિચક્ષણોએ અન્ય રૂપો સાધવા.

૩૨ મથિનૃભુક્ષિન્ શબ્દો દ્વી સાઘ્યો મો વસુઘાઘિપ ! ।

બહુત્વસડ્ગ્રહાત્ સૂત્રે પથિન્શબ્દવદેવ હિ ॥૩૩૭॥

હે વસુઘાઘિપ, મથિન્ અને ઋભુક્ષિન્ એ બે શબ્દોને સૂત્રમાં (પથામ્ એમ) બહુવચનનું શબ્દ કૃત્ હોવાને લીધે પથિન્ શબ્દ પ્રમાણે જ સાધવા.

૩૩ इनां शौ सौ भवेच्चाधा-वुपघाया हि दीर्घता ।

दण्डी दण्डीनि रूपे द्वे यथा स्याता महीपते ! ॥३३८॥

इन् (हन्, पूषन् અને अर्यमन्) વગેરેના શિ (નપુસક) માં અને ઘિ (સંબોધન) સિવાયના સુ (પ્રથમા એકવચન) નો સિ પરમા હોય ત્યારે ઉપધા સ્વરનેા દીર્ઘ થાય છે. આમ, હે મહીપતિ, દણ્ડી અને દણ્ડીનિ એમ બે રૂપો બને છે.

૩૪ हे दण्डिन् दण्डिनौ नून दण्डिनो दण्डिन परम् ।

दण्डिनो दण्डिनश्चैव रूपाण्यग्रे भवन्ति च ॥३३९॥

(સંબોધનમાં) હે દણ્ડિન્ અને (પ્રથમા દ્વિવચન વગેરેમાં) દણ્ડિનૌ દણ્ડિનઃ પછી દણ્ડિનમ્ (અને દ્વિતીયા બહુવચનમાં) દણ્ડિનઃ તેમજ (પંચમી અને ષષ્ઠી એકવચનમાં) દણ્ડિનઃ એ પ્રમાણે આગળનાં રૂપો થાય છે.

૩૫ इना शौ सौ हि सूत्रे हन्-पूषार्यणम एव हि ।

बहुत्वग्रहणाद् ग्राह्या. शब्दशास्त्रविशारदै ॥३४०॥

इना शौ सौ (૧. ૯ ૨૮) સૂત્રમાં (इनाम्) બહુવચનમાં શબ્દોને લીધે શબ્દશાસ્ત્ર (વ્યાકરણના) વિશારદોએ હન્ (ધાતુ), પૂષન્ (સૂચ) અને અર્યમન્ (સૂચ) શબ્દોને લેવા.

૩૬ इनो छनेऽव्यवधाने स्यात् ङिति तु व्यवधानके ।

शस्प्रभृतिस्वरेश्लोपे हसेर्हसो क्षभे जवा ॥३४१॥

हन् (ધાતુ) ના પરમાં વ્યવધાન રહિતનેા ન કાર અથવા ઙિત્ કે ણિત્ પ્રત્યય આવે ત્યારે વ્યવધાન હોવા છતાં હ્ કાર નો ઘ્ થાય છે. શસ્ (દ્વિતીયા બહુવચન) વગેરે પ્રત્યયોના સ્વર (થી શરૂ થતા પ્રત્યયો) પરમા હોય અને જ કારનેા લોપ થાય ત્યારે હસેર્હ્ હસ. (૧. ૨ ૨.) અને ક્ષભે જવા (૧. ૨ ૩) થાય છે.

૩૭ ब्रह्मघ्नश्चाऽथ ब्रह्मघ्ने - त्यादीनि स्युर्यथाक्रमात् ।

जघान ङिति ब्राह्मघ्नङिति हसे विशेषता ॥३४२॥

આમ (દ્વિતીયા બહુવચનમાં) વ્રહ્મણ અને (તૃતીયા એકવચનમાં) વ્રહ્મણા એમ ક્રમાનુસાર બંને છે બિન પ્રત્યયમા (પદોક્ષ ભૂતકાળ ત્રીજી પુરુષ એકવચનમાં) જઘાન અને જિત્ પ્રત્યયમા વ્રાહ્મણિ (બ્રહ્મણના ક્રન્નારનો પુત્ર) ધાય છે. હમ (વ્યંજન) પરમાં હોય ત્યારે વિશેષતા છે

૩૮ ગિરા હનો ઘન હત્યથ શિલ્લટોમત્યા જાપિત પ્રમો । ।

ત્ત્વેરજારપૂર્ણસ્ય નસ્ય ણત્વ હિ નાડ્યવ્યા ॥૩૪૩॥

અસ્વતીએ હનો ઘ્ને (૧૯.૨૯) અત્રમાં શિલ્લટ (સંયુક્ત) ઉચ્ચાર કરીને, છે પ્રભુ, અચ્ચ્યું છેકે હન્ ના અકારની પૂર્વમાં ન કારનો ણ (ધઈ શકે છતાં) વ્યંજન પૂર્વમાં હોવાને લીધે થતો નથી નહીં તે (એટલે કે સ્વર પૂર્વમાં હોત તે) થાત.

૩૯ રીત્યાડનયા પ્રમો નાઘવી વે પૂપાયમણાવુમો ।

ટિલોપો વાડથ પૂણો ડો કેચિદિતિ વિશેષતા ॥૩૪૪॥

હ પ્રભુ, આ રીત અનુસાર પૂપન્ અને અર્યમન્ એ બંને સાધવા. પૂપન્ ના પરમાં (સપ્તમી એકવચનનો) ડિ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે કેટલાકના મતે વિકલ્પે ટિ સ્વરનો લોપ ધાય છે તે વિશેષતા છે.

૪૦ અલ્લોપે ચ મવેત્ પૂણિ તદમાવે તુ પૂપણિ ।

ટિલોપેઽથ કૃતે પૂપિ મપ્તમ્યેકત્વ એવ મો ॥૩૪૫॥

સપ્તમી એકવચનમાં અકારનો લોપ થયો હોય ત્યારે પૂણિ, અને લોપ થયો ન હોય ત્યારે પૂપણિ બંને છે હવે ટિ નો લોપ કરવામા આવે ત્યારે પૂપિ એમ રૂપ બને છે.

૪૧ પચ્ચન્પ્રમૃતય મહુર્યા - શબ્દા વહુત્વવાચકા ।

નિત્ય તે ત્રિપુ લિહ્નપુ સરવા સન્તિ મુન્દતઃ ॥૩૪૬॥

મુખ્ય અર્થમાં હોય ત્યારે પચ્ચન્ વગેરે અખ્યાવાચક શબ્દો બહુવચનમાં વપરાય છે અને નિત્ય ત્રણેય લિંગમાં તે અમાનરૂપોવાળા રહે છે.

૪૨ વ વન-વાન્તમરુપાયા જરજમ્ભોભવેત્ પુન ।

તપ્તિસિત્તમુપાદાયો - વઘાશોષો હિ નો લુકિ ॥૩૪૭॥

વ ઠાગન્ત અને ન કારન્ત અખ્યાની પરમા આવતા (પ્રથમા અને દ્વિતીયા બહુવચનના) જન્ અને જન્ પ્રત્યય નો લુક્ ધાય છે તે નિમિત્તને લઇને લુક્ થયો હોવાને લીધે ઉપધાસ્વરનો લોપ થતો નથી

૪૩ વચ્ચન્કન્દસ્ય સ્પાણિ વચ્ચ વચ્ચ વ વચ્ચમિઃ ।

વચ્ચશ્યાઽપ્યથ વચ્ચન્કન્ મન્નીમાન્વચિશેષત ॥૩૪૮॥

વચ્ચન્ અખ્દના રૂપો કેઈપણ કેરકાર સિવાય વચ્ચ વચ્ચ વચ્ચમિ વચ્ચમઃ અને વચ્ચમ્ય એ પ્રમાણે ધાય છે.

૪૪-૪૫ ણ્ણ: સહચ્યાયા: પરસ્યાઽઽમો ભવેદ્ રાજન્નુમાગમ. ।

નોપધાયાશ્ચ સૂત્રેણ દીર્ઘતા હિ તત પરમ્ ॥૩૪૯॥

પૂર્વસૂત્રેણ નો લોપ: પઞ્ચાના રૂપસિદ્ધયે ।

પઞ્ચસુ પુનરિત્યત્ર નલોપતૈવ કેવલમ્ ॥૩૫૦॥

હે રાજ, ષ કારાન્ત અને ન કારાન્ત સ ખ્યા શબ્દોની પરમાં આવતા (પછી બહુવચનના) આમ્ પ્રત્યયને નુમ્ આગમ થાય છે. અને નોપધાયા: (૧ ૮.૭) સૂત્રથી (ન કારના) ઉપધા સ્વરનો દીર્ઘ થયા પછી આગળ ઉપર આપેલા (નામનો નો લોપશર્ઘા) સૂત્રથી ન કારનો લોપ પઞ્ચાનામ્ રૂપની સિદ્ધિ માટે થાય છે. (સપ્તમી બહુવચનમાં) પચ્ચસુ થાય છે તેમાં કેવળ ન કારનો લોપજ થાય છે.

૪૬ સપ્તન્ નવન્ દશન્ શબ્દા: સાઘ્યા: પઞ્ચન્વદેવ ખો ।

અષ્ટન્શબ્દ વિના નાન્તા કાચિત્તત્રાઽસ્તિ ભેદતા ॥૩૫૧॥

સપ્તન્, નવન્, અને દશન્ એ ન કારાન્ત શબ્દોને પઞ્ચન્ શબ્દ પ્રમાણે સાધવા. સિવાય કે અષ્ટન્ શબ્દ (કારણકે) તેમાં કંઈક ફેર છે.

૪૭ ઘાઽઽનૌ ડૌ ભવેચ્છબ્દાત્ પરયોર્જશ્સોસ્તત ।

હિત્વાટ્વિલોપતા હ્યઽઽ - વઙ્ઠાવઙ્ઠાઽઽસિદ્ધયે ॥૩૫૨॥

અષ્ટન્ શબ્દની પરમાં (પ્રથમા દ્વિતીયા બહુવચનના) જસ્ અને શસ્ પ્રત્યયનો ડૌ (ઐ) વિકલ્પે થાય છે અને હિત્ હોવાને લીધે ટિ સ્વરનો લોપ થાય છે, તે અષ્ટૌ અષ્ટૌ અને અષ્ટ અષ્ટ રૂપોની સિદ્ધિ માટે છે.

૪૮ અષ્ટન્શબ્દસ્ય ઘાઽઽસુ સ્યા - દ્વે પરાસુ વિભક્તિપુ ।

તૃતીયાદિષુ રૂપાણામ્ અષ્ટન્શબ્દસ્ય સિદ્ધિત ॥૩૫૩॥

અષ્ટન્ શબ્દની પરમાં (તૃતીયાના) આ (ઠા) વગેરે વિભક્તિઓ પરમાં હોય ત્યારે ટિ નો આ કાર વિકલ્પે થાય છે, તે અષ્ટન્ શબ્દના તૃતીયા વિભક્તિ વગેરેમાં રૂપોની સિદ્ધિને માટે છે

૪૯ અષ્ટન્શિ. પુનરઽઽષ્ટમ્યોઽ - ઽષ્ટમ્યોઽઽઽનામઘાઽઽસુ ।

અષ્ટાભિરેવમઽઽષ્ટમ્યોઽઽષ્ટમ્યસ્ત્વઽઽસ્વિમાનિ ચ ॥૩૫૪॥

અષ્ટન્શિ: અષ્ટમ્ય:, અષ્ટમ્ય:, અષ્ટાનામ્ અને અષ્ટસુ તેમજ અષ્ટાભિ, અષ્ટામ્ય, અષ્ટામ્ય અને અષ્ટાસુ એમ થાય છે.

૫૦ ઇદમોઽયં પુસિ સિ - સહિતસ્યાઽઽદેશો ભવેદ્દિ સિદ્ધચિતિ યત્ ।

અયમિતિ રૂપં ઘાઽઽ પ્રથમૈકત્વવચને ચ પૃથિવીશ ! ॥૩૫૫॥

પુલિગમાં ઇદમ્ શબ્દનો (પ્રથમા એકવચનના) સિ પ્રત્યય સહિત અયમ્ આદેશ થાય છે અને આમ અહી, હે પૃથિવીપતી, પ્રથમા એકવચનમાં અયમ્ રૂપ સિદ્ધ થાય છે

૫૧ સ્યાદી પરે ભવેત્ સ્વામિન્ ! ત્યદાદીનાં દસ્ય મઃ ।

હમાધિશ્યાદિરૂપાણિ ભવન્ત્યેવ યષાક્રમાત્ ॥૩૫૬॥

હે સ્વામી, સિ વગેરે પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે ત્યદ્ વગેરે શબ્દોના દ કારનો મ થાય છે

આમ ક્રમાનુસાર હમો વગેરે રૂપો થાય છે

૫૨ હદમસ્ત્વન ટીસો રયાત્ પરયોર્મોજભૂપતે ।

યથાઙ્ગેનાઙ્ગયો સ્પમ્ હતિ મુનિદ્વિતા વ્રજેત્ ॥૩૫૭॥

(તૃતીયા એકવચનને) ટા અને (પછી અને સપ્તમી દ્વિવચનને) ઓસ્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે, હે લોજશજ, હદમ્ નો અન આદેશ યાય છે, એનાથી અનેન અને અનયો એમ રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

૫૩ મ્હ્ય ઉદમો હિ શબ્દમ્ય કૃત્સ્નરય ભવતીહ ચ ।

અદ્ભુચોન કૃતે હ્યાત્વે રૂપમામ્થા યથા ભવેત્ ॥૩૫૮॥

હદમ્ ની પરમાં મ કાર કે મ કારથી શરૂ થતો પ્રત્યય હોય તો આખાનો અ કાર આદેશ થાય છે અને અદ્ભિ (૧.૬.૧૧) સૂત્રથી આ કારીએ ત્યારે આમ્યામ્ એમ રૂપ થાય છે.

૫૪ મ્હ્ય દત્યસ્ય નિરાસાર્ય સ્યાદિદદમસો પર ।

મિસ્ મિસેવ યથૈમિર્મો. સુગમાન્યવરાણિ ચ ॥૩૫૯॥

મ્ય (૧.૬.૧૨) એ સૂત્રનુ નિરસન કરવા માટે હદમ્ અને અદસ્ ની પરમાં રહેલો મિમ્ મિસ્ જ રહે છે. જેથી એમિ. થાય છે ખીલ્ત' રૂપો મુગમ છે.

૫૫ ત્યદાદીના ચ શબ્દાના મમ્વોઘન ન વિચ્યતે ।

વૈ યુષ્મદસ્મદન્તાના વિદ્વદ્ધિરિતિ માપિતમ્ ॥૩૬૦॥

વિદ્વાનોનુ ઠહેવું છે કે ત્યદ્ વગેરે શબ્દો તેમજ યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના અંધિાધન રૂપો હોતાં નથી

૫૬ વાઙ્વાદેઙ્ગે દ્વિતીયાટો હ્વેનોઙ્ગ્ર ચેદમેતદો. ।

ચવત્તવ્ય એનમેનાયે - નાનેનેન યથૈનયોઃ ॥૩૬૧॥

દિતીયાગા, (તૃતીયા એકવચનના) ટા અને (પછી સપ્તમીના દ્વિવચનના) ઓમ્ માં હદમ્ અને એનદ્ શબ્દોનું પુનર્ભાગ્ય હોય ત્યારે તેનો એન આદેશ કહેવાય છે. જેમકે : એનમ્ એનો એનાન્ અને એનેન તેમજ એનયો. અનુક્રમે થાય છે

૫૭ શ્યદાદિત્યાન્હૃતો ત્યલ્લે કિમ શબ્દમ્ય મર્વંવત્ ।

મર્વંવત્તાણિ માઇવાનિ પૂર્વમુર્વેગિચક્ષર્ણ ॥૩૬૨॥

મ્યદ્ વગેરેમા પકિત હોવાને હીપે કિમ્ શબ્દને અ કાર કરીને પછી ણયા રૂપો આગળ આપેલા રૂપો વડે મિગ્મર્વંવત્ મર્વં શબ્દ પ્રમાણે આધવા.

૫૮ ક કૌ કે ક કૌ કાન્ હસતિ હસતો હસન્તિ હરિણાક્ષ્યાં ।

અથ્વર પલ્લવમડ્ઘ્ની પદ્મૌ કુન્દસ્ય કોરકાન્ દન્તા ॥૩૬૩॥

હરિણુ નયનાનુ ઠાણુ ઠાને હસે છે ? ક્યા બે ક્યા બેને હસે છે ? ક્યા ઠાને હસે છે ? (ઉત્તર) • અધરેષ્ઠ પદ્મવને (હસે છે), ચરણો (બે) કમળને (હસે છે), અને દાત મોગરાની કળીઓને (હસે છે).

૫૯ મો નો ઘાતો પદાન્તે સ્યાદ્ રસે પરે પુનર્યથા ।

પ્રશાનિત્યાદિક રૂપ સ્યાદિસ્વરેડવિશેષતા ॥૩૬૪॥

મ કારાન્ત ધાતુના પરમાં રસ વર્ણુ હોય કે પદાન્ત હોય તો તેનો ન કાર થાય છે આમ પ્રશાન્ વગેરે રૂપ થાય છે સિ પછીના સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયોમા વિશેષતા નથી

૬૦ ઘકારાન્તાશ્ચ યે શબ્દા જવાદ્યા વૈ વુદ્ધાદયઃ ।

તે સર્વે પૂર્વસૂત્રેશ્ચ સાધ્યા વુદ્ધિમતા નૃપ । ॥૩૬૫॥

હે નૃપ, જવ પ્રત્યાહારના વર્ણુથી શરૂ થતા ઘકારાન્ત વુદ્ધ વગેરે બે શબ્દો છે, તે બધાને બુદ્ધિમાને પૂર્વે આપેલા સૂત્રો વડે સાધવા

૬૧ યથા સ્ત. પ્રથમૈકત્વે તથા સમ્બોધનેડપિ ચ ।

રૂપે યુગ્મેડથ મુદ્ મુચ્ચ શેષાસ્વેકૈકરૂપતા ॥૩૬૬॥

બેમકે પ્રથમા એકવચનમા તેમજ સંબોધન એકવચનમા બે બે રૂપો મુત્ અને મુદ્ અને છે. બાકીની (વિભક્તિઓમાં) એક એક રૂપ થાય છે

૬૨ મવેચ્છશબરાજાદેઃ ષશ્ચ ઘાતોર્જસે પરે ।

નામ્નો રસે પદાન્તે ચ સરસ્વત્યેતિ ભાષિતમ્ ॥૩૬૭॥

છ કારાન્ત, શ કારાન્ત, ષ કારાન્ત અને રાજ્ વગેરે ધાતુના નામના પરમા જસ વર્ણુ, રસ વર્ણુ કે પદાન્ત હોય તો તેનો ષ કાર થાય છે એમ સરસ્વતીએ કહ્યું છે

૬૩ વિદ્વાન્ ઉત્વનિપેઘાર્થં પસ્ય પત્વ નિર્દાશિતમ્ ।

સૂત્રેડસ્મિન્નેવ ભારત્યા સ્યુદ્વૈષ્ટીત્યાદયો યથા ॥૩૬૮॥

હે વિદ્વાન, ઉ કારનેા નિપેધ કરવા માટે ષ કારનેા પશુ ષ કાર (થાય એમ) નિર્દેશ એ સૂત્રમાજ સરસ્વતીએ કયો છે બેથી દ્વૈષ્ટિ વગેરે ક્રિયાપદોમાં (નિપેધ) થાય છે

૬૪ ગ્રાહ્યા સૂત્રેડવ યજ્-સૃજ્-મૃજ્-બ્રાજ્-વ્રશ્ચ-બ્રસ્જ પડેવ ચ ।

આદિગ્રહણતો રાજન્નિત્યામ્યાત મહપિભિઃ ॥૩૬૯॥

એ સૂત્રમા આદિ શબ્દ ગ્રહણુ કર્યો હોવાને લીધે (પાણિનિ વગેરે) મહુષિઓએ યજ્, સૃજ્, મૃજ્, બ્રાજ્, વ્રશ્ચ અને બ્રસ્જ એ છ (ધાતુ) ને જ ગ્રહણુ કરવા તેમ કહ્યું છે

૬૫ નામ્નો રસે પદાન્તે ચ ઘાતો ષો ડ પરે જ્ઞમે ।

મવેચ્છ પ્રથમૈકત્વે રાટ્ રાટ્ સમ્બોધને તથા ॥૩૭૦॥

નામના પરમાં રમ વર્ણુ દોાય, પદાન્ત દોાય કે જમ વર્ણુ દોાય તેા ધાતુના વ કારનેા દ્
ધાય છે. જેથી પ્રથમા અને મન્જોધન એકવચનમાં રાટ્ અને રાટ્ ધાય છે

૬૬ ધ્યામ્મિમ્મ્યમિનુપિ સ્વામિન્ સ્વાપ્નેવ ભવાન્તિ જ ।
રાટ્મ્યા રાટ્મિસ્તયા રાટ્મ્ય રાટ્મુ મોજ તથાક્રમાત્ ॥૩૭૧॥

હે ભોજ સ્વામી, ધ્યામ્, મિન્, મ્યત્ અને (અપ્નમી બહુવચનના) મુવ્ પ્રત્યયો પરમાં દોાય
ત્યારે અનુક્રમે રાટ્મ્યામ્, રાટ્મિ, રાટ્મ્ય તેમજ રાટ્મુ એ પ્રમાણે રૂપો ધાય છે.

૬૭ રાજો રાજો રાજ રાજો રાજો રાજા રાજે રાજ ।
રાજો રાજો રાજા રાજિ રાજો રૂપાણેવ મ્યૂષ્ચ ॥૩૭૨॥

(સ્વરાદિ પ્રત્યયો પરમાં દોાય ત્યારે) રાજો રાજ (પ્રથમા), રાજમ રાજો રાજ (દ્વિતીયા),
રાજા (તૃતીયા), રાજે (અનુષી). રાજ (પચમી), રાજ, રાજો રાજ મ્ (પષ્ટી) તેમજ રાજિ
અને રાજો (અપ્નમી) એ પ્રમાણે રૂપો ધાય છે

૬૮ માદયા મર્વેડયા રીવ્યા જાતા જય વજાદય ।
મૃજ્જન્દો જકારાન્ત - સ્તમ્ય કાચિદ્વિજેવતા ॥૩૭૩॥

આ રીને અરી વજ્ વજેરે બધા શબ્દો સામ્ય થયા જ કારાન્ત મૃજ્જ શબ્દ છે તેની એક
વિશેષતા છે

૬૯ રકોરાદ્યોષ્ચ ભવેત્ચોત મયોમત્ય જમે પરે ।
પદાન્તે પૂર્વવચ્છેપા મૃટ્ મૃજ મમ્વોધન તથા ॥૩૭૪॥

સયોગના પરમાં જમ વર્ણુ દોાય, પદાન્ત દોાય કે નામના રમ વર્ણુ દોાય તેા આદિ ત કાર
અને ક કાર નો લોપ ધાય છે બાકીના રૂપો પૂરે આપેલા રૂપેના જેવા ધાય છે (પરના અને)
સંજોધન એકવચનમાં મૃટ્ અને મૃટ્ ધાય છે

૭૦ મૃજ્જો મૃજ્જોઽય મૃજ્મ્યા વ મૃજ્મિમૃજ્મ્યો દિ મૃટ્મુ જ ।
વાન્તા વિશાદય જ્ઞવાન્તયા વાન્તા દ્વિવાદય ॥૩૭૫॥

(પ્રથમા દિતીયા દિવચન અને બહુવચનમાં) મૃજ્જો અને મૃજ્જ તેમજ મૃજ્મ્યામ, મૃજ્મિ
અને મૃજ્મ્યઃ તેમજ મૃટ્મુ રૂપો ધાય છે. ત્રિજ્ વજેર જ કારાન્ત શબ્દો છે તેમજ દ્વિવ વજેરે
વ કારાન્ત શબ્દો છે.

૭૧ વહુતયાચરુમેતિ વ્વ્ શબ્દસ્ય વિધેવતા ।
વ્વ્ મ્યાવર્મિ પરે રાજ્ વ્વ્વામિનિ મુમિલ્યે ॥૩૭૬॥

હે રાજ. બહુવચનમાં વપશતા વ્વ્ શબ્દની વિશેષતા છે કે (પષ્ટી બહુવચનને) નામ
પ્રત્યય પરમાં દોાય ત્યારે વ કારનેા વ ધાય છે. તે વ્વ્વામ્ એજ સિદ્ધ મ્વ્વા માટે છે.

૭૨ વવવિદાપ્રજીયા મા જવશન્તે પદાન્તયા ।
વટ્તિવવ વ ટોરુવાદ્ વવ્વ પ્રાણિવંતા મરે ॥૩૭૭॥

વવવવવ વ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

ક્યારેક પદાન્ત ન હોય છતા પદાન્તતાનો આશ્રય લેવો પડે છે. જેમકે ષટ્સુ એ (સપ્તમી બહુવચન) માં ટોરન્ત્યાત્ (૧૪૧૨) સૂત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે

૭૩ સર્વાદિસ્યદકારાન્ત ન્યદ્તદ્યદેતદો નૃપ ।

અત્વેઞ્ચ કૃત એતેષા રૂપાણિ સ્યુર્હિ સર્વંવત્ ॥૩૭૮॥

હે નૃપ સર્વાદિ મા રહેલા દ કારાન્ત શબ્દો ત્યદ્, તદ્, યદ્ અને એતદ્ નો અ કાર કયા પછી તેના રૂપો સર્વ શબ્દ પ્રમાણે થાય છે.

૭૪ તથાપ્યેઞ્વિતિ ણો રાજન્નસ્તિ વિશેષતા કિલ ।

સૌ પરે સ્તો ભવેદેવ યથા સ્યાત્ સ્ય સ ણ્ચ ચ ॥૩૭૯॥

છતા પણ એ બધામા એક વિશેષતા છે કે (પ્રથમાનો) સિ પરમાં હોય ત્યારે ત કારનો સ થાય છે. જેમકે (અનુક્રમે) સ્ય સ (ય) અને ણ્ચ બને છે

૭૫ તત્ત્વપ્રાછ્પ્રમુખા છાન્તા સાઘ્યા રીત્યાઞ્નયાઞ્ચ સૌ ।

આદૌ પત્વે તતો ઢત્વે સિલોપે વા જવાષ્ચપા ॥૩૮૦॥

તત્ત્વપ્રાછ્ વગેરે છકારાન્ત શબ્દોને આ રીતે સાધવા. હવે સિ પરમાં હોય ત્યારે પહેલાં છકારાનો પ, પછી તેનો ઢ કાર અને તેના સિ નો લોપ થયા પછી વિકલ્પે જબ વર્ણ કે ચપ વર્ણ થશે.

૭૬ સ્વરે પરે કૃતે વિદ્વન્ । સશિલ્લ્લોચ્ચારણે પુનઃ ।

તેષા ગ્રાહ્યાણિ રૂપાણિ પત્વે ઢત્વે રસે પરે ॥૩૮૧॥

હે વિદ્વાન, સ્વર (થી શરૂ થતો) પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે સ ધિયુક્ત ઉચ્ચાર કરીને પછી તેના રૂપો કરવા. અને (પદાન્ત કે) રસ વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે ષ કાર અને ઢ કાર કરીને કરવા.

૭૭ થકારાન્તાષ્ચ યે શબ્દા અગ્નિમથાદય કિલ ।

તે સર્વેઽપ્યનયા રીત્યા સાઘ્યા ઇતિ વિશેષતા ॥૩૮૨॥

અગ્નિમથ્ વગેરે થ કારાન્ત જે શબ્દો છે તે બધા પણ આ રીત અનુસાર સાધવા. (તેમાં) વિશેષતા છે કે-

૭૮ પત્વ ઢત્વ ન કાર્યં ચ નિમિત્તાભાવતસ્તિવહ ।

અગ્નિમદગ્નિમદ્રૂપે વાઙ્વસાને કૃતે સતિ ॥૩૮૩॥

નિમિત્ત ન હોવાને લીધે (થ કારને) પ કાર કે ઢ કાર કરવાનો નથી. પણ વાઙ્વસાને (૧.૯.૮) સૂત્ર કરવાથી અગ્નિમત્ અને અગ્નિમદ્ રૂપો થાય છે.

૭૯ સ્સે ચપા જ્ઞસાનાં હિ જ્ઞવે જવાઃ કૃતે પુનઃ ।

અગ્નિમદ્જ્ઞયામગ્નિમદ્જ્ઞચ - શ્વાઙ્ગ્નિમત્સુ પરે સુપિ ॥૩૮૪॥

સત્ વર્ણ પરમા હોય ત્યારે જ્ઞાન વર્ણનો જ્ઞાન વર્ણ અને જ્ઞાન વર્ણ પરમા હોય ત્યારે (જ્ઞાન વર્ણનો) જ્ઞાન વર્ણ કર્યા પછી અગ્નિમદ્ભ્યામ્ અને અગ્નિમદ્ભ્ય ધાય છે (અપ્તમીનો) નુપ્ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે અગ્નિમત્સુ ધાય છે.

૮૦ અઙ્ચૈ પઙ્ચસુ વક્તવ્યો નુમાગમસ્તત પરમ્ ।

સ્તો શ્ચુમિઃ શ્ચુરનેનંવ ચુત્વે નયોગલોપતા ॥૩૮૫॥

(પ્રથમ) પાત્ર વિભક્તિ વચનો પરમા હોય ત્યારે અઙ્ચ્ ધાતુને નુમ્ આગમ ધાય છે અને પછી સ્તો શ્ચુમિ ષ્ચુ (૧૪.૬) એ સૂત્ર વડે જ વર્ગ થયા પછી સ યોગ (ના અંત્ય જ કાર) નો લોપ ધાય છે.

૮૧ ણોઃ કુમંસે પરે ઘાતોર્નામ્નો રસે પદાન્તકે ।

તદનુ સ્યાચ્ચ સેર્લોપ. પ્રત્યઙ્ રૂપ યથા ભવેત્ ॥૩૮૬॥

જ્ઞાન વર્ણ પરમા હોય કે નામના પદાન્તે કે રસ વર્ણ પરમા હોય ત્યારે ધાતુના જ વર્ગનો જ વર્ગ ધાય છે, અને (અંથોગાન્ત) મિ નો લોપ ધાય છે. તેથી પ્રત્યઙ્ એમ (પ્રથમા એકવચ નમાં) રૂપ બને છે.

૮૨ સર્વવિધિભ્યોઽપિ લોપ - વિધિષ્વ વલવત્તરઃ ।

આદો તતશ્ચ સેર્લોપ. સંયોગાન્તસ્ય લોપતા ॥૩૮૭॥

બધા વિધિમાં લોપવિધિ બળવાન છે. તેથી પહેલાં સિ નો લોપ ધાય, અને પછી સ યોગના અંતે આવેલાનો લોપ ધાય છે

૮૩ ભવેદન્ન વિનાં કુન્વ પદાન્તેઽય રસે પરે ।

પ્રત્યઙ્ રૂપ ભવેદેવાઽ - તયા રીત્યાઽપિ નૂપતે ॥૩૮૮॥

અહીં દિક્ શબ્દોના પરમા પદાન્ત હોય કે રસ વર્ણ હોય ત્યારે જ વર્ણ ધાય છે. આ રીતે, કે ભૂપતિ, પ્રત્યઙ્ રૂપ જ ધાય.

૮૪ દ્ગ્-સ્વ્ગ્-મ્ગ્-ક્રુઙ્-દઘ્-ત્વિજાં ચ યુજુઙ્ગિક્ તયા ત્વગેતેપામ્ ।

સૂત્રે બહુત્વકપનાદ્ અનેન કુત્વ ભવેદન્ન ॥૩૮૯॥

(દિગ્મા-૧.૧૦.૧૦) સૂત્રમાં બહુવચનનું કથન હોવાને લીધે આ સૂત્રથી દ્ગ્, સ્વ્ગ્, મ્ગ્, ક્રુઙ્, દઘ્, ત્વિજાં ચ યુજુઙ્ગિક્ તયા ત્વગેતેપામ્ એ બધાનો જ વર્ગ આદેશ ધાય છે.

૮૫ પ્રત્યઙ્ પો પ્રત્યઙ્ચ. પ્રત્યઙ્ચ ફિલ તર્ધંવ પ્રત્યઙ્ચો ।

નુમિ જ ક્ષો ચુત્વેઽય સ્વ. પઙ્ચેમાનિ સ્વાણિ ॥૩૯૦॥

પ્રત્યઙ્ પો, પ્રત્યઙ્ચ, પ્રત્યઙ્ચમ્ તેમજ પ્રત્યઙ્ચો એ પ્રમાણે રૂપો નુમ્ આગમ અને જ વર્ગ કર્યા પછી અહીં આ પાંચ રૂપો ધાય છે

વચ્ચે. વચ્ચે નુમ્ ॥ ૧.૧૫.૧ ॥ તો શ્ચુમિ શ્ચુઃ ॥ ૧.૪૬ ॥ પા જ ॥ ૧.૧૫૨ ॥
દિગ્મા ॥ ૧.૧૦.૧૦ ॥

૮૬ ઋચ્વેર્દોર્ઘશ્ચ પૂર્વસ્ય સ્યાદકારસ્ય લોપતા ।

ઈપિ તદ્વિત ઈકારે શસાદૌ તુ સ્વરે પરે ॥૩૧૧॥

ઈપ્ પ્રત્યય, તદ્વિત પ્રત્યય, ઈ કાર કે શસ્ વગેરેના સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય હોય ત્યારે ઋચ્ ના અ કારનો લોપ થાય છે અને તેના પૂર્વ (હ્રસ્વ) સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે.

૮૭ પ્રતીચી તુ સ્ત્રિયા રૂપ પ્રતીચીનસ્તુ તદ્વિતે ।

પ્રતીચી ક્લીવલિજ્ઞે હિ, પ્રતીચ્ચ હિ સમ્ભવેત્ ॥૩૧૨॥

શ્રીલિંગમાં (ઈપ્ પ્રત્યયમાં) પ્રતીચી રૂપ, તદ્વિતમાં પ્રતીચીન રૂપ, નપુસકલિંગમાં (ઈ પ્રત્યયમાં) પ્રતીચી રૂપ અને અહીં પ્રતીચ્ (દ્વિતીયા બહુવચનનું) રૂપ થાય છે

૮૮ રસે કૃત્વે તતો ગત્વે પ્રત્યગ્ભ્યા ચ તત. પરમ્ ।

સુપિ કૃત્વે સુપ પત્વે કષયોગે ક્ષતા ભવેત્ ॥૩૧૩॥

રસ વર્ણ પરમા હોય ત્યારે ક વર્ગ આદેશ અને પછી ગ (જવ) આદેશ થાય ત્યારે પ્રત્યગ્ભ્યામ્ અને છે અને પછી (સપ્તમી બહુવચનનો) સુપ્ પરમાં હોય ત્યારે સુપ્ (ના સ્) નો ષ કાર ઠર્યા પછી ક્ અને ષ્ ના સંયોગમાં ક્ષ કાર થાય છે.

૮૯ પ્રત્યક્ષુ - રૂપસિદ્ધચર્ચમ્ इत्याक्षेपो बृधे कृत ।

સાધ્યા નૃપાડનયા રીત્યા સઘ્યચ્ - પ્રમૃતય પુન. ॥૩૧૪॥

(કપયોગે ક્ષ) એ આક્ષેપ (નિયમ) પ્રત્યક્ષ, રૂપ સિદ્ધ કરવા માટે વિદ્વાનોએ કર્યો છે હે નૃપ, આ રીતે સઘ્યચ્ વગેરે શબ્દો સાધવા નોંધએ.

૯૦ તિર્યચ્ - પ્રમૃતિશબ્દાના નિપાત इति तद्विते ।

તિરશ્ચાદય ઈકારે શસાદૌ તુ સ્વરે પરે ॥૩૧૫॥

તદ્વિત (શ્રીલિંગનો) ઈપ્ નો અને નપુસકલિંગનો) ઈ કાર અને શસ નો સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય એ પરમા હોય તો તિર્યચ્ વગેરે શબ્દોના તિરશ્ચ વગેરે નિપાત થાય છે

૯૧ ઈપીકારે તિરશ્ચી સ્યાત્ તિરશ્ચીનોઽય તદ્વિતે ।

તિરશ્ચ એવમગ્રેઽપિ શસાદૌ તુ સ્વરે પરે ॥૩૧૬॥

(શ્રીલિંગનો) ઈપ્ અને (નપુસકલિંગનો) ઈ કાર પરમા હોય ત્યારે તિરશ્ચી થાય છે તદ્વિતમાં તિરશ્ચીન અને અહીં તિરશ્ચ એમ (નિપાત) હવે પછી શસ્ વગેરેના સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયમાં થાય છે

૯૨ ઉદ્ઘ્ચાદિકશબ્દાનામ્ ઉદોચાદય એવ ચ ।

આદિગ્રહણત સૂત્રે નિપાતા હિ ભવન્તિ ઓ - ॥૩૧૭॥

સૂત્રમાં (તિરષ્ચાદયઃ એમ) ઘાદિ શબ્દનું અહ્ય ઠયુ' હોવાને લીધે ઉદય્ન્ વગેરે શબ્દોના ઉદીન્ વગેરે નિપાત નિત્ય થાય છે.

૧૩ ઉદીન્ પ્રમુખશબ્દાનાં રૂપાણિ સ્યુસ્તુ પૂર્વંવત્ ।

અગ્નિચિત્ પ્રમુખાના હિ તાન્તાના પૂર્વસૂત્રતઃ ॥૩૧૮॥

ઉદીન્ વગેરે શબ્દોના રૂપો પૂર્વ પ્રમાણે થાય છે અને અગ્નિચિત્ વગેરે ત કારાન્ત શબ્દોના રૂપો પૂર્વેના સૂત્રો પ્રમાણે સાધવા.

૧૪ તાન્તાનામપિ શબ્દાનામ્ ઉકારસ્યાઙ્ઙુબન્ધતઃ ।

કાચિદ્ વિશેષતા સ્વામિન્ ! અસ્તિ નિરૂપ્યતે ચ સા ॥૩૧૯॥

ત કારાન્ત શબ્દોને પણ ઉકાર અનુબંધ હોવાને લીધે એક વિશેષતા છે. હે સ્વામી, હવે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે

૧૫ ત્રિતો નુમ્ પચ્ચસુ પુસિ ભવેત્ ક્લીવે ચ શો પરે ।

ન્સમ્મહતોઽઘો ઘીર્ષ શો ચ ભવેત્ પુસિ પચ્ચસુ ॥૪૦૦॥

ત કાર અને ઋ કાર એમાંથી હત્ થતા હોય તેના પરમાં (પ્રથમ) પાચ વિભક્તિ વચ્ચેના હોય ત્યારે નુમ્ આગમ થાય છે. અને ન કારાન્ત, સ કારાન્ત, અપ્ તેમજ મહત્ શબ્દના પરમાં સંબોધન (ઘિ) સિવાયના પાંચ વિભક્તિ વચ્ચેના હોય અને (નપુ'સકલિંગનો) શિ હોય ત્યારે (તેના ઉપધાસ્વરને) ઘીર્ષ થાય છે.

૧૬ મહાસ્તતો મહાન્તો ચ મહાન્તપ્ચ તત. પરમ્ ।

મહાન્ત મહતો નૂન મહતેતિ ચ પૂર્વંવત્ ॥૪૦૧॥

મહાન્ મહાન્તો મહન્તઃ પછી મહાન્તમ્ (મહાન્તો) મહત્. અને મહતા એમ પૂર્વાનુસાર થાય છે.

૧૭ અત્વસો' સો ભવેદ્ઘો ઘિવજિતે મહાન્ મયા ।

દોષંત્યેન વિના દોષ - રૂપાણિ ચૈવ પૂર્વંવત્ ॥૪૦૨॥

(પાતુના ન હોય તેવા) અતુ અંતવાળા અને અમ્ અતવાળા શબ્દોની પરમાં સંબોધન (ઘિ) સિવાયનો (પ્રથમા) નો મિ પરમા આવે ત્યારે (તેના ઉપધાસ્વરને) ઘીર્ષ થાય છે. એમકે - મયાન્. ત્યારે બાકીના રૂપો ઘીર્ષ થયા વગર પૂર્વાનુસાર થાય છે.

૧૮ મયસ્તન્દસ્ય તાન્તસ્વાદ્ મયસ્તપ્રત્રિયા પરમ્ ।

જ્ઞકારસ્તાઙ્ઙુબન્ધત્યાત્ નો પરે સ્યાન્ન ઘીર્ષતા ॥૪૦૩॥

મયત્ (અતુ પ્રત્યયાન્ત) શબ્દ ત કારાન્ત હોવાને લીધે તેની = થતા મયત્ (અતુ પ્રત્ય-

યાન્ત) શબ્દની એમ થાય છે પણ ઋ કાર અનુબંધ હોવાને દીર્ઘે (પ્રથમાને) સિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે (ઉપધાને) દીર્ઘ થશે નહીં.

૧૯ ભવેત્ પુંપોઽસુડાદેશ પ્ચસ્વેવ વિભક્તિષુ ।

વિતો નુમિતિ સૂત્રેણ નુમિ કૃતે ચ દીર્ઘતા ॥૪૦૪॥

પુસ્ શબ્દના પરમાં (પ્રથમ) પાંચ વિભક્તિવચનો હોય તેને અસુડ્ આદેશ થાય છે અને પછી વિતો નુમ્ (૧૯.૫૬) સૂત્રથી નુમ્ આગમ થાય ત્યારે ન્સમ્મહતો (૧.૯ ૬૦) સૂત્રથી દીર્ઘ થાય છે.

૧૦૦ તતો ભવેચ્ચ સેલ્લોઽય સયોગાન્તસ્ય લોપતા ।

પુમાનિતિ યથા રૂપ શેષરૂપેઽવિશેષતા ॥૪૦૫॥

(દીર્ઘ કર્યા) પછી સિ નો લોપ થાય છે. અને સંયોગના અંત્યવર્ણુ (સ કાર) નો લોપ થાય છે અને પ્રથમા એકવચનમા) પુમાન્ એમ રૂપ થાય છે બાકીના રૂપોમાં વિશેષતા (ફેરફાર) નથી.

૧૦૧ પુંસગ્વદસ્ય હિ વક્તવ્યઃ કગાગમસ્ત્વસમ્ભવે ।

સુપિ પરે યથા પુક્ષુ - રૂપ સિદ્ધ્યતિ ભૂપતે ! ॥૪૦૬॥

અસંભવ (અદ્યપ્રયોગ) માં પુસ્ શબ્દને કક્ આગમ થાય છે. આમ (સપ્તમીને) સુપ્ પ્રત્યય, પરમાં હોય ત્યારે, હે ભૂપતિ, પુક્ષુ એમ રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

૧૦૨ વિદ્વસ્શબ્દસ્ય રૂપાણિ પુસ્વત્પરેષુ પ્ચસુ ।

તેષ્ય પરેષુ રૂપેષુ કાચિદસ્તિ વિશેષતા ॥૪૦૭॥

વિદ્વસ્ શબ્દના પરમાં (પ્રથમ) પાંચ વિભક્તિ વચનો પરમા હોય ત્યારે પુસ્ શબ્દ પ્રમાણે રૂપો થાય છે. અને તે પછીના રૂપોમાં એક વિશેષતા છે

૧૦૩ ઈપીકારે સ્ત્રિયા ષણ્ઠે તદ્વિતપ્રત્યયે ક્વચિત્ ।

સ્વરે પરે શસાદૌ તુ પ્રાપ્નોસ્થેવ વસોર્વં ઝમ્ ॥૪૦૮॥

સ્રીલિંગનો ઈપ્ પ્રત્યય, નપુસકલિંગનો ઈ કાર અને ક્યારેક તદ્વિત પ્રત્યય તેમજ શસ્ વગેરેનો સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે વસ્ અન્ત શબ્દ ના વ કાર નો ઝ થાય છે.

૧૦૪ સ્ત્રિયા ચ વિદુષી ષણ્ઠે વૈદુષ્ય તદ્વિતે પુનઃ ।

વિદુષો વિદુષેત્યાદી - નિ રૂપાણિ સ્યુરત્ર ચ ॥૪૦૯॥

સ્રીલિંગમાં તેમજ નપુસકલિંગમાં વિદુષી થાય છે. તેમજ તદ્વિતમાં વૈદુષ્યમ્ થાય છે. અને અહીં (દ્વિતીયા બહુવચનમાં) વિદુષ, (તૃતીયા એકવચનમાં) વિદુષા વગેરે રૂપો અને છે

૧૦૫ ભવેદુશનસા સેર - ઘેર્હા યથેહ સિદ્ધ્યતિ ।

ઝણના પ્રથમકન્ઠે રૂપ સવત્ર સમ્મતમ્ ॥૪૧૦॥

उशनस् वगेरे शब्देना परमां म'भोधन (घि) सिवायने। मि परमां डोय त्थारे तेने। डा (आदेश) थाय छे. (डित् डोवाने लीधे) प्रथमा अेकवचनमां सर्वसंभत उशना अेम इप थाय छे

१०६ बहुत्वग्रहणाद् ग्राह्यी पुरुदणसनेहमी ।

पुरुदणा त्वनेहा च रूप सिध्यति सौ परे ॥४११॥

(सूत्रमां) बहुवचन अक्षु ड्यु' डोवाने लीधे पुरुदणस् अने अनेहम् शब्दे। लेवा मि परमां डोय त्थारे (ते शब्देना) पुरुदणा अने अनेहा इप सिद्ध थाय छे.

१०७ उशनसश्च वयतव्या घी नान्तता त्वदन्तता ।

विकल्पतो यथा हे उ-शनन् हे उशनोशन ॥४१२॥

उशनस् शब्दना परमां म'भोधन (अेकवचन घि) डोय त्थारे ते (विकल्पे न कान्त अने अ कान्त कळेवाय छे. अेमके हे उशनन्, हे उशन अने हे उशन अेम सिद्ध थाय छे.

१०८ श्लिष्टोच्चारणमात्रेण रूपाणि च स्वरे परे ।

विसर्गोत्वे च सत्वे च भ्याम्भिस्त्वसि परे मुपि ४१३

श्लिष्ट (अंघि युक्त) ઉચ્ચાર માત્રથી જ સ્વર (થી સ્વર થતા) પ્રત્યય પ-માં ડોય ત્થારે અને ભ્યામ્, ભિમ્ અને ભ્યસ્ પરમા ડોય ત્થારે વिसर्ग પછી નેનો उ તેમજ (अप-मीना) मुप પ્રત્યય આવે ત્થારે સ કાર થાય છે.

१०९ असन्नग्रहणादत्र दीर्घत्व च विधीयते ।

चन्द्रमाः सुवचा अत्र शेषरूपाणि पूर्ववत् ॥४१४॥

(प्रथमो सौ १६६१) માં અસ્-અન્ત અક્ષુ ડ્યુ' ડોવાને લીધે જ (ઉપધ.ને) લીધું વિક્ષિત કરાય છે આમ અહીં ચન્દ્રમાઃ અને સુવચાઃ અને છે શેષ રૂપો પૂર્વ પ્રમાણે થાય છે

११० स्याद् दोषां रः पकारस्य रमे पुनः पदान्तके ।

दोषशब्दस्य तु वयतव्या या समादावनन्तता ॥४१५॥

दोष् वगेरे शब्देना परमा रम वल्लु' अथवा પદાન્ત ડોય ત્થારે ણ કાન્ને રેક થાય છે. ણમ્ વગેરે પ્રત્યયો પરમા ડોય ત્થારે દોષ્ શબ્દ (વિકલ્પે અન્ અન્ત થાય છે.

१११ स्वरहीन परेणैव संपौज्यं त्रिवृष्टंवरं ।

ग्राह्याण्यमूनि रूपाणि न लुप्त्वा च हुमे परे ॥४१६॥

ઉત્તમ વિદ્વાનોએ સ્વર રહિત શબ્દને પવલ્લુ' સાથે લેડવો. અને હમ્ વલ્લુ' પરમા ડોય ત્થારે ન કારને। લોપ કરીને એ બધાં રૂપો અક્ષુ કરવાં.

११२ दौ परे द्वीणि रूपाणि मुपि परे पुनन्तया ।

पञ्चमस्य रूपमेकैक दोषो द्वे द्वे परामु ण ॥४१७॥

શ્રીમો ૧ ॥ ૧૨૬૬ ॥ સ્વરહીન પરેણ સદોચ્ચ ॥ ૧.૧.૬ ॥

મહોપાખ્યાયમ્નોવિનયસાગરજીવિરચિતમ્

દોષ્ શબ્દના પરમાં (સખ્તમીને) ઙિ પ્રત્યય હોય તેમજ સુપ્ પ્રત્યય હોય ત્યારે વ્રણ્ રૂપે થાય છે. (પ્રથમ) પાન્ય વિભક્તિઓમા એક જ રૂપ થાય છે. ત્યારે બાકીનામાં બે રૂપો થાય છે.

૧૧૩ વહુત્વપ્રહણાત્ સૂત્રે સરસ્વત્યેતિ સૂચિતમ્ ।
સજુષાશિષ્વર્હવિષાઘા. શબ્દા ગ્રાહ્યાઃ સુષીમતા ॥૪૧૮॥

(અશનસામ્) સૂત્રમાં બહુવચન હોવાને લીધે સરસ્વતીએ સૂચ્યું છે કે શુદ્ધિમાને સજુષ્,

૧૧૪ રસે લોઘ્ઃ પદાન્તે ચ વક્તવ્ય. સજુષાશિષોઃ ।

સજૂસ્તથા સજૂષ્યાં ચ સજૂ. જ્વિતિ ચ સિદ્ધયે ॥૪૧૯॥

સજુષ્ અને આશિષ્ શબ્દના પરમાં રસ વણ્ હોય કે પદાન્તે હોય તે (ઉપધાને) લીધ્

૧૧૫ સ્યાદ્વસો દકારસ્ય સૌ સઃ સેરૌ તતોડ્વસ. ।
યયંવ પ્રથમંકત્વે હ્યસૌ રૂપ પ્રસિદ્ધયતિ ॥૪૨૦॥

અદસ્ શબ્દના પરમાં સિ પ્રત્યય હોય ત્યારે વ કારનેા સ કાર થાય છે. અને સિ નો બૌ

૧૧૬ કૃતાન્વ દસ્ય મોડનેનાડ્વસો માદ્ ભવેદિહ ।
અમૂ ચેત્યાદિરૂપાણિ યથા સિદ્ધ્યન્તિ ભૂપતે ॥૪૨૧॥

દસ્યઃ મ. (૧.૯.૩૭) એના વડે અદસ્ ના દસ્ ભાગનેા મ કરીને અહીં મ કાર પછી હસ્વ ઉ કે લીધ્ ક આદેશ થાય છે. જેનાથી, હે ભૂપતિ, અમૂ વગેરે રૂપો સિદ્ધ થાય છે

૧૧૭ ઈરી બહુત્વ ઈવ સ્યાત્ કપ્રત્યયં વિનાડ્વસઃ ।
અમી અમીભિરિત્યાદિ - રૂપાણાં સિદ્ધિહેતવે ॥૪૨૨॥

અદસ્ શબ્દને ક પ્રત્યય ન લાગ્યો હોય ત્યારે બહુવચનમાં ઈ કારનેા લીધ્ ઈ થાય છે. તે અમી, અમીભિઃ વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ માટે છે.

૧૧૮ સામાન્યે ત્વદસઃ કઃ સ્યાત્ પ્રત્યયઃ સ્યાદિવન્ચ સઃ ।
અમુકસ્ત્વમુકૌ ચાડ્ય - મુક ઇત્યાદિસિદ્ધયે ॥૪૨૩॥

સામાન્ય (અજ્ઞાત) અર્થમાં અદસ્ સર્વનામને ક પ્રત્યય લાગે છે. અને તેમી સિ વગેરે પ્રત્યયો પરમાં હોય તેના જેવી પ્રક્રિયા થાય છે. તે અમુકઃ અમુકૌ અને અમુકે વગેરેની સિદ્ધિ માટે છે

इति हसान्ता. पुंलिङ्गाः ॥१०॥

આમ હે માન્ત (વ્યંજનાન્ત) પુંલિંગ શબ્દો સમાપ્ત થયા. ૧૦ઃ

સજુષાશિષો રસે પદાન્તે ચ લોઘ્ ॥ ૧.૧.૬૪

માદ્ ॥ ૧.૧.૭૨

ઈરી બહુત્વે ॥ ૧.૧.૭૩ ॥

સૌ સ. ॥ ૧.૧.૭૦

સેરૌ ॥ ૧.૧.૭૧

સામાન્યે ત્વદસ કઃ સ્યાદિવન્ચ ॥ ૧.૧.૭૪ ॥

૧૧. હસાન્તાઃ સ્ત્રીલિઙ્ગાઃ ।

૧ રસે પરે નહો ઘઠ્ય પદાન્તેઽપિ ભવેદિહ ।

સ્પાદુપાનદુપાનચ્ચ તત્વે દત્વે કૃતે યથા ॥૪૨૪॥

રસ વર્ણ્ય પરમાં હોય કે પદાન્તે હોય ત્યારે નહ્ (ના હ્) નો ઘ્ થાય છે. અને પછી ત કાર તેમજ દ કાર કરીએ ત્યારે ઉપાનદ્-ઉપાનત્ એમ થાય છે.

૨ ઉપાનદ્ઘામુપાનદ્ઘિ - રુપાનદ્ઘ્ય. પુનસ્તથા ।

ઉપાનત્સુ ચ રૂપાણિ સિદ્ધ્યન્ત્યેવં રસે પરે ॥૪૨૫॥

રસ વર્ણ્ય પરમાં હોય ત્યારે, ઉપાનદ્ઘામ્ (૩), ઉપાનદ્ઘિઃ (૧), ઉપાનદ્ઘ્ય (૨) તેમજ ઉપાનત્સુ એમ રૂપો સિદ્ધ થાય છે.

૩ શિલ્પટોચ્ચારેણ શોપાણિ રૂપાણિ તુ સ્વરે પરે ।

શિલ્પ ઓ સી પરે રયાત્ ઘી - વાઙ્મ્યા ઘા ચ દિવ્ય મવેત્ ॥૪૨૬॥

શિલ્પટ (સંધિયુક્ત) ઉચ્ચાર કરીને સ્વર (શી શઙ્ યતો પ્રત્યય) પરમાં હોય ત્યારે બાદીના રૂપો કરવાં-દિવ્ શબ્દ ની પરમાં સિ પ્રત્યય આવેલો હોય તો વ્ કારનો ઓ થાય છે અને ઘોઃ રૂપ થાય છે. અને (દ્વિતીયાનો) ઝમ્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે વિકલ્પે (વ કારનો) જા થાય છે. જેથી ઘામ્ અને દિવમ્ એમ થાય છે.

૪-૫ દિવ્શબ્દસ્યો રસે રાજન્ । ઘુભ્યામિત્યાદિસિદ્ધયે ।

ત્રિચતુરોઃ સ્ત્રિયા તિસુ - ચતસૃવત્ સ મમ્મવેત્ ॥૪૨૭॥

તિસૃષ્ણતસૃ દત્યાદિ - રૂપાણા સિદ્ધયે ઘુવમ્ ।

ન તિસૃચતસૃશબ્દો નામિ દીર્ઘા યથા ત્વમ્ ॥૪૨૮॥

હે રાજ, રસ વર્ણ્ય પરમાં હોય ત્યારે દિવ્ શબ્દના વ કાર નો ઉ થાય છે તે ઘુભ્યામ્ વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ માટે છે. ત્રીલિંગમાં ત્રિ અને ચતુર્ શબ્દોના તિન્ અને ચતમ્ એમ આદેશ થાય છે. તે અનુક્રમે તિસૃ અને ચતસૃ. વગેરે રૂપોના સિદ્ધિ માટેજ છે. પરંતુ (પષ્ટીનો) નામ્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે તિસૃ અને ચતસૃ શબ્દોનો દીર્ઘ યતો નથી. જેથી આ (નીચે પ્રમાણે) જે રૂપો થાય છે.

૬ તિમૃગા જતસૃણામે - વો વિધિર્વા ધુતો પુન ।

ઘાતોર્મ્બોવિહત્તે દીર્ઘં. સ્યાલ્પા ગોગિરો ગિર ॥૪૨૯॥

(પષ્ટીનો) તિમૃગામ્ અને જતસૃણામ્ થાય છે. એ વિધિ વેદમાં વિકલ્પે (દીર્ઘ કરે) છે.

મહાથ ॥ ૧.૧૦ ૧ ॥ શિલ્પ ઓ ॥ ૧ ૧૦ ૨ ॥ વાઙ્મ્યા ॥ ૧ ૧૦ ૩ ॥ ચતસૃ ॥ ૧.૧૦ ૪ ॥

ત્રિચતુરોઃ સ્ત્રિયા તિમૃગમ્ ॥ ૧ ૧૦ ૫ ॥ ન તિમૃગમ્ ॥ ૧ ૧૦ ૬ ॥ ઘોવિહત્તે ॥ ૧.૧૦ ૭ ॥

ધાતુના ઙ કાર અને ઙ કાર ના પરમાં રેફ, વ કાર કે હસ વર્ણો હોય ત્યારે તેનો દીર્ઘ થાય છે. જેમકે-ગોઃ ગિરો અને ગિરઃ.

૭-૮ ઇત્યાદીનિ તુ રૂપાણિ, ભવેગુહિ ઘુરસ્તથા ।

સમિધાઘા ઘકારાન્તા, માન્તાશ્ચ કકુમાદયઃ ॥૪૩૦॥

સ્વજાઘા હિ જકારાન્તા, દાન્તાસ્તુ શરદાદયઃ ।

સુત્વચાઘાશ્ચકારાન્તાઃ ષકારાન્તાસ્તિવષાદયઃ ॥૪૩૧॥

ઘુર્ શબ્દના રૂપો પણ આ પ્રમાણે થાય. સમિધ્ વગેરે ઘ કારાન્ત શબ્દો છે. કકુમ્ વગેરે મ કારાન્ત શબ્દો છે. સ્વજ્ વગેરે જ કારાન્ત છે અને શરદ્ વગેરે દ કારાન્ત શબ્દો છે. સુત્વચ્ વગેરે ચ કારાન્ત અને તિવષ્ વગેરે ષ કારાન્ત શબ્દો છે.

૯ સમ્પ્રાપ્તપૂર્વકૈઃ સૂત્રૈઃ સાઘ્યાઃ સ્ત્રિયા મનોષિભિઃ ।

ત્યદાદેષ્ટેઃ કૃતે ચાઽત્વે નામ્ન સ્યાદાઘતઃ સ્ત્રિયામ્ ॥૪૩૨॥

(એ બધાંને) યુદ્ધિમાનોએ સ્ત્રીલિંગમાં પ્રાપ્ત થતા સૂત્રો વડે સાધવાં. ત્યદ્ વગેરે (સર્વાનામો) ના ટિ સ્વરનો અ કાર કર્યા પછી સ્ત્રીલિંગમાં અ કારાન્તનો આપ્ (આ) થાય છે.

૧૦ ત્યદ્તદ્યદેતદ્રૂપાણિ સર્વાવિત્ સ્વુર્યથા પ્રભો ! ।

હ્યં સ્ત્રિયાં ભવેન્નમિદંશબ્દસ્ય સૌ પરે ॥૪૩૩॥

હે પ્રભુ, ત્યદ્, તદ્, યદ્, અને એતદ્ સર્વાનામના રૂપો સર્વા પ્રમાણે થાય છે. અને સ્ત્રીલિંગમાં (પ્રથમાને) સિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે હદમ્ શબ્દનો આદેશ થાય છે.

૧૧ હસાન્તત્વાઞ્ચ સેલોપો યથેયમિતિ સિઘ્યતિ ।

આપિ કૃતે ચ શોષાણિ રૂપાણિ સુગમાનિ ચ ॥૪૩૪॥

હસ વર્ણાન્ત હોવાને લીધે સિ નો લોપ થાય છે. અને હ્યમ્ રૂપ સિદ્ધ થાય છે. સ્ત્રીલિંગમાં આપ્ (આ) કર્યા પછી શેષ રૂપો સુગમ છે.

૧૨ કિમ્શબ્દસ્યાઽપિ ટેરત્વે ભવેદેવાઽઘતઃ સ્ત્રિયામ્ ।

કા કે કા ઇમિત્યાદિ - રૂપાણિ સ્વુર્યથા વિષો ॥૪૩૫॥

હે વિભુ, કિમ્ સર્વાનામ શબ્દના પણ ટિ નો અ કાર કરીને સ્ત્રીલિંગમાં અ કારાન્તનો આમ્ (આ) કર્યા પછી કા કે કાઃ એ પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

૧૩ બહુત્વવાચિના રાજન્ ! મિદપાં ચ ભવેઘથા ।

અદ્ધિરદ્ધયોઽદ્ધય ઇત્યેવ સ્યાચ્છેષે ન વિશેષતા ॥૪૩૬॥

એ રાજ, બહુવચની અપ્ વગેરે શબ્દોના પરમાં મ કારથી ગરૂ થતો પ્રત્યય આવે ત્યારે પ કારનો દ થાય છે. જેમકે : અન્દ્રિ, અન્દ્રઘ, અન્દ્રઘ. એ પ્રમાણે થાય છે. શેષ રૂપોમા વિશેષતા નથી.

૧૪ बहुत्वग्रहणादत्र आह्या एतेऽत्र घीमता ।

स्वतवसमान्स्ववस्रमम् - पसो द' छन्दसि घ्रुयम् ॥४३७॥

અહીં (અપામ્ સૂત્રમાં) બહુવચન શબ્દો ઠયું હોવાને લીધે ધીમાને સ્વતવમ્, મામ્ સ્વવન્ અને સમુપસ્ નો દ કાર વેદમાં નિત્ય લેવાના છે.

૧૫ भवेद् रूप दिशां कुत्वे चाऽनेन सी परेऽप्यथ ।

दिक् दिग् सम्बोधनेऽप्येव दिग्भ्यां दिक्षु रमे परे ॥४३८॥

દિશ્ વગેરે શબ્દોના પરમાં (પ્રથમાનો) મિ પ્રત્યય હોય ત્યારે કુ આદેશ થાય છે તેનાથી દિક્ દિગ્ (પ્રથમામાં તેમજ) સ બોધનમાં પણ થાય છે. અને રમ વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે દિગ્ભ્યામ્ અને દિક્ષુ રૂપ થાય છે.

૧૬ आशिषूषवदस्य पान्तस्य सजुपवदेव साधना ।

पान्तस्वेऽपि विशेषत्वाद् विचक्षणैरुदाहृता ॥४૩૯॥

પ કારાન્ત આશિષ્ શબ્દની સાધના સજુપ્ શબ્દ પ્રમાણે થાય છે. પ કારાન્ત હોવા છતા વિશેષ હોવાને લીધે વિચક્ષણ (સૂત્રકારે) નામનિદેશ કર્યો છે.

૧૭ अदस प्रथमैकत्वे स्त्रिया न च विशेषता ।

द्विवचनादौ टेरत्वे कृते स्यादावमू यथा ॥४४०॥

શ્રીલિંગમાં પ્રથમા એકવચનમા અદસ્ શબ્દની વિશેષતા નથી. પણ દ્વિવચન વગેરેમાં ઓ પરમાં હોય ત્યારે ટિ નો અ ઠર્યા પછી (માહૂ સૂત્રથી) અમૂ થાય છે.

૧૮ अमूरमूमूरेव रूपाण्यग्रे भवन्ति च ।

यदतीत्यविशेषत्वाद् विद्वद्विनयमागर. ॥४४१॥

જેમકે . અમૂ, અમૂમ્ અમૂ એ પ્રમાણે વિશેષ ન હોવાને લીધે આગળના રૂપો થાય છે તેમ વિદ્વાન વિનયમાગર કરે છે.

इति ह्यन्ताः स्त्रीनिर्गमा. ॥११॥

આમ હ્યાન્ત (વ્યંજનાન્ત) શ્રીલિંગ અમાપ્ન થયા. ૧૧

૧૨. અથ હસાન્તા નપુંસકલિઙ્ગાઃ ।

૧ પુલ્લિઙ્ગવચ્ચ રૂપાણિ હસાન્તક્લીવવર્તિનામ્ ।

તૃતીયાદી ભવન્તીતિ હેતોસ્તત્સાધના તતઃ ॥૪૪૨॥

હસાન્ત (વ્યંજનાન્ત) નપુંસકલિંગના શબ્દોના રૂપો તૃતીયા વગેરે વિલક્ષિત વચનોમાં પુંલિંગ પ્રમાણે થાય છે. તેથી તે બધામાં તેની સાધના (તે પ્રમાણે કરવી)

૨ પ્રથમ પદ્મસુ રૂપેષુ કાચિદસ્તિ વિશેષતા ।

પ્રોચ્યતે પૂર્વસૂત્રે સા નવ્યસૂત્રેષ્ચ કુત્રચિત્ ॥૪૪૩॥

પહેલા છ (વિલક્ષિત વચનોના) રૂપોમાંજ એક વિશેષતા છે. તે પૂર્વના સૂત્રો વડે અને ક્યાંક નવા સૂત્રો વડે કહેવામાં આવે છે

૩ સ્યમોર્લુકિ કૃતે વા સ્યા - દીર્ઘા વારી પુનસ્તથા ।

જશ્શસોઃ શિ. કૃતે વારિ શિલ્ષ્ટોચ્ચાર પરાસુ ચ ॥૪૪૪॥

સિ અને અમ્ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે તેનો લુક્ કર્યા પછી વાઃ (એકવચન) રૂપ થાય છે. અને ઓ પ્રત્યયનો ઈમ્ (ઈ) કરીએ ત્યારે વારી (દ્વિવચન) એમ થાય છે. જસ્ અને શસ્ પ્રત્યયોનો શિ (ઈ) કર્યા પછી વારિ (બહુવચન) રૂપ થાય છે. બાકીનામાં શિલ્ષ્ટ (સંધિયુક્ત) ઉચ્ચાર કરીને રૂપો થાય છે.

૪ કૃતે ચતુરામ્ શી ચેતિ જસશસ્ રૂપમિદ દ્વિકમ્ ।

સ્યાન્ચત્વારિ ચ ચત્વારિ શેષરૂપાણિ પૂર્વવત્ ॥૪૪૫॥

બહુવચનાન્ત ચતુર્ શબ્દના પરમાં શિ હોય ત્યારે તેને આમ્ કરવાથી જસ્ અને શસ્ ના ચત્વારિ અને ચત્વારિ એ ઠે રૂપો થાય છે. શેષ રૂપો આગળ પ્રમાણે છે

૫ અહ્નો રસે પદાન્તે સ્ રૂપ સ્યાદ્ધિ યથા ત્વહઃ ।

રસેઽહોમ્યામહોમિશ્ચા - હોમ્યોઽહસ્સુ ભવેત્ પુનઃ ॥૪૪૬॥

રસ વર્ણ પરમાં હોય કે પદાન્તે હોય ત્યારે અહ્ન્ શબ્દ (ના ન કાર) નો સ્ થાય છે. જેથી (પદાન્તે) અહ એમ રૂપ સિદ્ધ થાય છે. અને રસ વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે અહોમ્યામ્, અહોમિઃ, અહોમ્યાઃ અને અહસ્સુ થાય છે.

૬ બ્રહ્મન્શબ્દસ્ય લોપ. સ્યાન્નકારસ્ય યથા ત્વિહ ।

બ્રહ્મ સ્વરે તુ રૂપાણિ ભવન્તિ પ્રકટાનિ ચ ॥૪૪૭॥

નપુંસકાત્ સ્યમોર્લુક્ ॥ ૧૮૧૦ ॥ ઈમો ॥ ૧૮૨ ॥ જશ્શસો શિ. ॥ ૧૮૩ ॥

ચતુરામ્ શી ચ ॥ ૧૯૧૬ ॥ અહ્ સ ॥ ૧૧૦૧૧ ॥

વ્રહ્માન્ શબ્દના ન કારને (મિ અને અમ્ પરમા હોય ત્યારે) લોપ થાય છે એમદે આર્દી વ્રહ્મ શબ્દ થાય છે. પન્ સ્વર (શ્રી શરૂ થતો પ્રત્યય) પરમા હોય તો તેના રૂપો શબ્દ ૪ છે.

૭ પત્તીર્વાચકો નકારાન્તા યે વ્રત્મંપ્રમુખા પુન ।
તે માધવા અનયા રોહ્યા નસ્તિ તેષુ વિશેષતા ॥૪૪૮॥

વળી નપુંમશ્લિ ગમાં વ્રત્મંન્ વગેરે જે ન કારાન્ત શબ્દો છે તે બધા આ રીતે માધવા તેમા કેહ વિશેષતા નથી

૮ ત્વવાદોગા ષ શબ્દાના સ્વમોર્લુકિ કૃતે પુન ।
દેરત્વે ન ભવન્તેવ આદાવિતિ વિશેષતા ॥૪૪૯॥

અદ્ વગેરે શબ્દોના મિ અને અમ્ નો લૂક્ (લોપ) કર્યા પછી સ્વાદો (મિ વગેરે પરમા હોય ત્યારે) એમ વિશેષ કથન હોવાન લીધે (લૂક્ કર્યો તેથી) તેના ટિ નો અ કાર થતો નથી

૯ દ્વિત્વે પુનર્વદુત્વે ટે - રત્વે કૃતે ભવન્તિ ષ ।
ત્યત્ ત્યે ત્યાનિ પુનશ્ચંવં ટાદો રૂપાણિ પૂવવત્ ॥૪૫૦॥

દ્વિવચન અને બહુવચનમાં ટિ ભાગનો અ કાર કરીને ત્યત્ ત્યે ત્યાનિ એમ રૂપો થાય છે. ટા વગેરે પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે પૂર્વ (પુલિંગ) અનુમારૂ રૂપો સધાય છે.

૧૦ સ્વમોર્લુકિ કૃતે પ્રત્યક્ પ્રતીચી દ્વિત્વ એવ ષ ।
વહુત્વે રવાદિ પ્રત્યઙ્ચિ દ્વિતીયાયાસ્તયા વિભો । ॥૪૫૧॥

(પ્રત્યઙ્ચ શબ્દના પરમા આવેલા) મિ અને અમ્ નો લૂક્ (લોપ) કર્યા પછી (એક વચનમાં) પ્રત્યક્, દ્વિવચનમાં પ્રતીચી અને બહુવચનમાં પ્રત્યઙ્ચિ થાય છે જે વિભુ, દ્વિતીયા (વિભક્તિ વચનો) ના પાયુ તે પમાજે થાય છે

૧૧ જગન્નદ્વરમ્ રૂપાણિ ભવન્તિ ષ જગત્ જગદ્ ।
જગતો તુ જગન્તાતિ દ્વિતીયાયા તથંવ હિ ॥૪૫૨॥

જગત્ શબ્દના રૂપો (પ્રથમામા) જગત્-જગદ્ જગતો જગન્તિ એમ થાય છે. અને તેજ પ્રમાણે દ્વિતીયામા થાય છે.

૧૨ મહુલ્લદ્વરમ્ રૂપેષુ મહાન્તોદ્વર શીર્ષા ।
નુમિ જને વિશેષોજ્ય રૂપેષુ ન વિશેષતા ॥૪૫૩॥

મહુ શબ્દના (પ્રથમા અને દ્વિતીયાના રૂપોમાં) મહાન્તિ એમ શીર્ષા અને તે તેજ રૂપોને શીર્ષા ૪ આમ છે એમ રૂપોનાં વિશેષતા નથી.

૧૩ વન્તવ વપતી રાજન્ ! વપન્તિ તુ વૃજવપા ।
એવ જનો મતનોજા વનો વનો ત્વવો વવ ॥ ૪૫૪ ॥

હે શબ્દ, (વચસ્-પાણી શબ્દના પ્રથમા અને દ્વિતીયામા) વચઃ વચસી વચાસિ એમ રૂપો થાય છે તે પ્રમાણે વચસ્-વચન, મનસ્, તેજસ્, રજસ્, નભમ્-આકાશ, અયસ્-કૌહ અને વયસ્-વય શબ્દો માધવા.

૧૮ સ્વમોર્લુકિ કૃતે સસ્યાઽ - દસ સ્યાચ્ચ વિસર્ગક ।

પ્રથમયા દ્વિતીયાયા એકન્વેઽદો યથા ભવેત્ ॥૪૫૫॥

મદમ્ ના પરમા આવેલા સિ અને અમ્ નો લુક્ (લોપ) કર્યા પછી તેના (અત્ય) સ કારનો વચર્ગ થાય છે જે કે પ્રથમા અને દ્વિતીયા એકવચનમાં અદઃ રૂપ થાય છે.

૧૯ પ્રથમયા દ્વિતીયાયા દ્વિત્વે બહુન્વ એવ ચ ।

અમ્ ચાઽમૂનિ રૂપે સ્તોઽમુનાઽમુખ્યામિતિ ત્વિહ ॥૪૫૬॥

પ્રથમા અને દ્વિતીયામા દ્વિવચન અને બહુવચનમાં અમૂ અને અમૂનિ રૂપો થાય છે અને તે પછી અમુના અમુખ્યામ્ વગેરે સ્થાય છે

इति हसान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥ १२ ॥

આમ હસાન્ત (વ્યંજનાન્ત) નપુંસકલિંગ સમાપ્ત થયા. ૧૨.

અથ યુષ્મદસ્મદોઃ સ્વરૂપમ્ ॥૧૩॥

૧ રૂપ ત્રિષ્વપિ લિટ્ત્વોષુ તયોર્હિ યુષ્મદસ્મદો ।

સમાનં વાચ્યલિટ્ત્વગત્વા - ઘ્નાસ્ત્રીમત્ત્વમહ ચથા ॥૪૫૭॥

આ યુષ્મદ્-તુ , તમે અને અસ્મદ્-હું. અમે ના રૂપો ત્રણેય લિંગમાં સમાન થાય છે કારણકે વ્યવહાર (વાચિ) માં લિંગ (નિર્દેશ) નથી તેમજ તે અલિંગ છે અને અમત્વ-અદ્રવ્યવાચી છે જેમકે : અહમ્ (હું)

૨ યથામદ્રશ્યેન મો વિદ્વન્નાદેશો યુષ્મદસ્મદો ।

ત્વમહરૂપાસિદ્ધયર્થં ભવેતાં ત્વમહ મિના ॥૪૫૮॥

હે વિદ્વાન, યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના ક્રમાનુસાર સિ પ્રત્યય સ્થિતિના ત્વમ અને અહમ્ આદેશ ત્વમ્ અને અહમ્ રૂપ સિદ્ધ કરવા માટે થાય છે

૩ આદેશો તુ યુવાઘો દ્વિ-વંચને યુષ્મદસ્મદો ।

સ્વાતા તયો. પરસ્ત્વામો યુવામાઘાં ભવેચ્ચથા ॥૪૫૯॥

દ્વિવચનમા યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના યુઘ અને ઝાઘ એમ આદેશ થાય છે. અને તત્ ૫-મા આવેલા ઓ પ્રત્યયનો ઝામ્ થાય છે. જેમકે : યુવામ્ અને ઝાવામ્ સિદ્ધ થાય છે

૪ યૂય ચય જસા સ્વાતામ્ આદેશો યુષ્મદસ્મદો ।

પ્રથમાઘા ચહૂત્વે ચ યૂયં ચયં ચથા ભવેત્ ॥૪૬૦॥

અસ્મદ્ અને યુષ્મદ ના જસ્ પ્રત્યય સ્થિતિ યૂયમ્ અને ચયમ્ આદેશો થાય છે જેમકે બદ્-વગનમાં યૂયમ્ અને ચયમ્ થાય છે

૫ આદેશો ત્વન્મદેકત્વે સ્વાતા હિ યુષ્મદસ્મદો ।

તયોરામ્સ્મી પુનઃપ્ટે સ્વાત્ ત્વા મામિત્યાદિસિદ્ધયે ॥૪૬૧॥

એકવચનમા યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના ત્વત્ અને મત્ આદેશ થાય છે. તે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના પરમાં અમ્, ત કાર અને મિમ્ પ્રત્યય ક્ષોય ત્યારે ટિ બાગનો આ થાય, તે યુષ્મત્ અને અસ્મત્ રૂપોની સિદ્ધિ માટે છે.

૬ ત્વદાદિત્વાત્ કૃતં પાઙ્ગવે શાસીચનેન વીરંતા ।

મુદ્ધમાનસ્માન્ચ મિદ્ધયર્થં વળાયો ન. ઘનન્તયો ॥૪૬૨॥

ત્વદ્ વગેરેમાં ક્ષોવાને લીધે તે (ના ટિ) નો અ કાર રૂપા પછી ન્નિ (૧ ૬૮) ચૂરણી રૂપા થાય છે અને યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના પરમાં રહેલા નમ્ (ના ન કાર) નો ન કાર થાય છે. તે યુષ્મન્ત્

અમદ્ મિમા ॥ ૧ ૧૧.૧ ॥ યુવાનો દ્વિવચને ॥ ૧.૧૧.૨ ॥ ઝાનો ॥ ૧.૧૧.૩ ॥

મુદ્ વચ વળા ॥ ૧ ૧૧.૪ ॥ અમદેકત્વે ॥ ૧ ૧૧.૫ ॥ યુષ્મત્ ॥ ૧ ૧૧.૬ ॥ અસ્મત્ ॥ ૧ ૧૧.૭ ॥

અને અસ્માન્ સિદ્ધ કરવા માટે છે.

૭ ત્વન્મદોષ્ટેર્ભવેન્નૂનમ્ એ ટાઙ્ચોર્યુઙ્મદસ્મદો ।

અયાદેશસ્તતઃ સ્વામિ - સ્ત્વયા મયેતિ સિદ્ધયે ॥૪૬૩॥

યુઙ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના ત્વત્ અને મત્ આદેશના પરમાં ટા(આ) અને ડિ (ડ) પ્રત્યયો હોય ત્યારે તેના ટિ ભાગનો એ થાય છે અને હે સ્વામી, (એ અર્થે ૧ ૨ ૯ થી) અર્થ આદેશ ત્વયા અને મયા એમ સિદ્ધ કરવા માટે થાય છે.

૮ તુમ્ય મહ્ય ડયા સ્યાતા સાદ્ધં હિ યુઙ્મદસ્મદો ।

તુમ્ય મહ્ય યથા રૂપ ભવેન્નૃભવનેશ્વર ! ॥૪૬૪॥

હે નરેશ, હે ભવનેશ, યુઙ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના ડે (એ) પ્રત્યયની સહિત તેના તુમ્યમ્ અને મહ્યમ્ આદેશ થાય છે. એમકે તુમ્યમ્ અને મહ્યમ્ રૂપો બને છે

૯ સ્યાદ્યુઙ્મદસ્મદોર્ષ્યશ્ચ પરો વિશેષસૂત્રતઃ ।

યથા યુઙ્મશ્ચમસ્મશ્ચ શિદાત્વૈત્વન્વિવૃત્તયે ॥૪૬૫॥

યુઙ્મદ્ અને અસ્મદ્ ની પરમા (રહેલા) શ્ચ્ નો શ્ચ્યમ્ વિશેષસૂત્રથી થાય છે શિત્ કરણુ આ કાર તેમજ એ કાર નિવૃત્તિ માટે છે. તેથી યુઙ્મશ્ચમ્ અને અસ્મશ્ચમ્ બને છે

૧૦ ડસિમ્યસોઃ શ્તુરેવ સ્યાત્ પઞ્ચમ્યા યુઙ્મદસ્મદો ।

ત્વન્મચ્ચ યુઙ્મદસ્મત્ સ્યુર્યથા રૂપાણ્યમૂનિ ચ ॥૪૬૬॥

યુઙ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના પ ચમીના ડસિ અને શ્ચ્ પ્રત્યયનો શ્તુર્ આદેશ થાય છે (તેનાથી) (એકવચનમાં) ત્વત્ અને મત્ તેમજ (બહુવચનમાં) યુઙ્મત્ અને અસ્મત્ એ રૂપો બને છે

૧૧ તવ મમ ડસા સ્યાતામ્ આદેશો યુઙ્મદસ્મદો ।

તવ મમ યથા રૂપ ભવેચ્ચ તત્ત્વઘોઙિહ ॥૪૬૭॥

હે તત્ત્વબુદ્ધિમાન, યુઙ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના (ખઠીના) ડસ્ પ્રત્યય સહિત તવ અને મમ આદેશો થાય છે. તેથી તવ અને મમ એમ રૂપો થાય છે

૧૨ સામાકં સ્યાચ્ચ ભૂપાલ ! પરો હિ યુઙ્મદસ્મદો ।

ભવેદ્યુઙ્માકમસ્માક યથા શેષેઽવિશેષતા ॥૪૬૮॥

હે ભૂપાલ, યુઙ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના પરમાં આવેલા (ખઠીના) સામ્ નો આકમ્ આદેશ થાય છે તેનાથી યુઙ્માકમ્ અને અસ્માકમ્ બને છે શેષ રૂપોમાં વિશેષતા નથી

અનયો આદેશવિશેષવિધિ -

એ ટાઙ્ચો ॥ ૧૧૧૮ ॥ તુમ્ય મહ્ય ડયા ॥ ૧૧૧૯ ॥ શ્ચમ્ શ્ચ્યમ ॥ ૧૧૧૧૦ ॥

ડસિમ્યસો શ્તુ ॥ ૧૧૧૧૧ ॥ તવ મમ ડસા ॥ ૧૧૧૧૨ ॥ સામાકમ ॥ ૧૧૧૧૩ ॥

आ भनेना आदेशोना विशेष विधि -

१३ प्राणकविभिस्तु यत्रैव प्रोक्तान्स्त्रैव धीमद्भोजगजेन्द्र !
युष्मद्वस्मदो षष्ठी चतुर्थी - द्वितीयाभिस्ते मे वाम्ना ।
वस्तुसावित्वादेशा नम्यन्ति यथातद्गुणेन स्फुटम् ॥८६९॥

हे श्रीभोजशास्त्र, पूरेना कविभ्यो (आचार्यो) ये त्वां त्वा कृत्वा हे त्वां त्वां षष्ठी, अनुधीं
अने द्वितीया विभक्ति वडे युष्मद् अने वस्मद् ना अनुक्ते, (अनुक्तेना) ते अने मे,
(द्विचननां) वाम् अने नो तेभ्य (अनुक्तेना) व अने न ये आदेशो स्फुटं कर्तव्ये हे

१४ वैपरीत्यविधानेन नियमो नैदयते वधं ।
अनोऽप्यविभक्तौना भवन्ति वस्मदादय ॥८७०॥

विधेयतानुं विधान होयाने लीधे विद्वानो नियम जेता नथी आ विवायनी श्री
विभक्तिभ्योभा नम् अने नम् तजेरे यथा नथी

१५ स्वामी ते न ममायात स्वामी मे नाम्पत नन ।
नमस्ते भगवन् ! भूयो देहि मे मं त्वमक्षयम् ॥८७१॥

तारा स्वामी आप्या ७ आरा स्वामी नमोऽप्यविभक्तौ गथा हे भगवान्, तमने (अनुधीं)
नमस्कार हो. अने (अनुधीं) अक्षय मे दा आये

१६ स्वामी वा त गहामोर्त्तं - दृष्ट्वा नो दानवाचनाम् ।
राजा वां दाम्वा नन जान नो मधुसूदन ॥८७२॥

तारा भनेना ते = श्री आभारा अनेनी दानवाचना लेखन भोऽप्यविभक्तौ
तमने अनेने दान आभने (अने) मधुसूदन आभने अनेने नान आये.

१७ देवो वामनाद्विष्णुर्नृणां प्रो जनादेन ।
व्यामो वो वदमान् राजा व्यामो नोऽप्यविभक्तौ ॥८७३॥

हेव विष्णु तमने अनेने जनादेन अने नृणां प्रो आभने अनेने न-कृषी नृणां प्रो.
तारा व्यामो जनादेन राजा हे अने आभारा स्वामी आ नन ईत हे.

१८ नरो वो शत्रुवित्तस्या जग नो दैवता धनम् ।
मातृशान् य प्रवृत्तम्. पदामो न मुहुर्गित ॥८७४॥

प्रवृत्तः तमने अधाने नमः-कृषी दे आभने जग नन व्यामो तमने नमः-कृषी
नृणां प्रो आभने नरो पदम् इ श्री लेखनो लीने.

वामनादेन नृणां प्रो आभने नमः-कृषी दे आभने जग नन व्यामो तमने नमः-कृषी

૧૯ ત્વામાઽમા પુનરાદેશો ભવેતા યુષ્મદસ્મદો ।

પશ્યામિ ત્વા મદાલીઠ પશ્ય મા મદભેદકમ્ ॥૪૭૫॥

અમ્ દ્વિતીયા (એકવચનના) પ્રત્યય સ્હિત યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના ત્વા અને મા આદેશ થાય છે (જેમકે) તને મદ (ગર્વ) થી છકેલો બેઉંછુ અને મદ (ગર્વ) તોડનારને તું બે.

૨૦ અયાઽઽદ્દેશત્રિશેષાણા નિષેધોઽત્ર નિરુપ્યતે ।

સમ્બોધનપદાદગ્રે ન ભવન્તિ વસાદય ॥૪૭૬॥

હવે (આ) (વશિષ્ઠ આદેશોનો) (ક્યાં) નિષેધ (છે) તે કહેવામા આવે છે. (કે) વસ્ (વ , ન) વગેરે સંબોધન પદની પછી આગળ આવતા નથી

૨૧ વાક્યસ્યૈત્રાઽય પાદસ્ય નાદૌ હિ યુષ્મદસ્મદોઃ ।

ચાદિમિશ્ચ પુનર્યોગ આદેશા પञ्चभिस्त्वમી ॥૪૭૭॥

યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના આદેશો વાક્યના કે પાદના આરંભમાં અથવા ચ (વા, હ, મહ અને એવ) વગેરે પાત્રના યોગમા પણ થતા નથી

૨૨ દેવાઽસ્માન્ પાહિ નૃહરે ! વિષ્ણોઽસ્માન્ રક્ષ મર્વદા ।

તવ યે શત્રવો રાજન્ ! મમ તેઽપ્યતિશત્રવ ॥૪૭૮॥

હે નરહુરિ દેવ, અમને બચાવ હે વિષ્ણુ, અમને હંમેશ રક્ષો. હે રાજા, જે તમારા શત્રુ છે. તે આરા પણ (તેટલાજ) શત્રુઓ છે

૨૩ આવયોર્યુવયોશ્ચેશો હરિમમિવ રક્ષતુ ।

શિવો હરિશ્ચ મે સ્વામી સાક્ષાદર્થં વિના ત્વિહ ॥૪૭૯॥

અમારા બંનેના અને તમારા બંનેના ઇશ્વર હુરિ મને જ રક્ષો. અને સાક્ષાત્ (સ્પષ્ટ) અર્થ ન હોય ત્યાં (જેમકે) શિવ અને હુરિ આરા સ્વામી છે (તેમ પાદમધ્યે થશે).

इति युष्मदस्मदो स्वरूपम् ॥૧૩॥

આમ યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના રૂપો સમાપ્ત થયા ૧૩

१४. अथ अलिङ्गानि अव्ययानि ।

१ चत्वाहर्ह्वं नो विना महापि नाद्यमन्तरा ।

नमो मृषा मियो भृश पुनः पृथक्कृत ममम् ॥४८०॥

च^१, वा^२, अह^३, ह^४, एव^५, नो^६, विना^७, मह^८, अपि^९, नाद्यम्^{१०}, अन्तरा^{११}, नम^{१२},

मृषा^{१३}, मिय^{१४}, भृशम्^{१५}, पुनः^{१६}, पृथक्^{१७}, कृतम्^{१८}, ममम्^{१९}

२ नून नाना दोषा सत्ता मिथ्याऽऽहोस्वित् साक भूयन् ।

आरादीपत् खल्वाडेव स्वस्त्यस्त्युच्चैर्नोचैः प्रातर् ॥४८१॥

नूनम्^{२०}, नाना^{२१}, दोषा^{२२}, सत्ता^{२३}, मिथ्या^{२४}, आहोस्वित्^{२५}, साकम्^{२६}, भूय^{२७}

आरात्^{२८}, ईपत्^{२९}, खल्^{३०}, आड्^{३१}, एवम्^{३२}, स्वस्ति^{३३}, अग्नि^{३४}, उच्चै^{३५}, नोचै^{३६} प्रात^{३७}

३ ह्यम् श्वस् स्वर तत् किल वै माऽन्तर विववन्त दिवा युगपदलम् ।

सत्य नञ् महसा ज्योक् नहि कि ब्रूहि सह हेऽन्यत् हं ॥४८२॥

ह्य^{३८}, श्व^{३९}, स्वर^{४०}, तत्^{४१}, किल^{४२}, वै^{४३}, मा^{४४}, अन्तर^{४५}, विववन्त^{४६}, दिवा^{४७}

युगपत्^{४८}, अलम्^{४९}, सत्यम्^{५०}, नञ्^{५१}, महसा^{५२}, ज्योक्^{५३}, नहि^{५४}, किम्^{५५}, ब्रूहि^{५६}, सह^{५७}

हे^{५८}, अन्यत्^{५९}, हं^{६०}

४ ॐ यदृतेऽन्तरेणाऽय मा न चतुर्दश स्वरा ।

एयश्चाविनिपातो हि त्रिलिङ्गेषु मरुपभाक् ॥४८३॥

ॐ^{६१}, यत्^{६२}, ऋते^{६३}, अन्तरेण^{६४}, अय^{६५}, मा^{६६}, न^{६७}, अने^{६८} शौह स्वरा^{६९} ८१ ॐ न

वगेरे गञ्निपात छे ॐ त्रयेय लिङ्गोभां समान इषो पात्रे छे.

५ निपात्यतेऽय तत्राविबिभक्त्यर्थे पृथक् पृथक् ।

तस्मिन्नर्थे तु तत्रेति तस्मिन्नर्थे हि यत्र च ॥४८४॥

इवे विभक्ति अर्थभां तत्र वगेरे अलग अलग निष्पवाभां आवे छे तेभा-त्या ॐ

अर्थभां यत्र^{७०} अने ॐभां-त्या ॐ अर्थभां यत्र^{७१} याय छे

६ एकस्मिन्नर्थेऽत्राऽमुष्मि-त्रमुत्राऽस्मिन्नित् ध्रुवम् ।

कस्मिन्नर्थे निपाता. यव कुह कुत्र त्रयोऽयमो ॥४८५॥

ॐभां ॐ अर्थभां यत्र^{७२}, परलोक्तभां अर्थे^{७३} अहृत्^{७४}, अदी^{७५} ॐ अर्थभां हृत्^{७६} अने

इभां ॐ अर्थभां यत्र^{७७} कुह^{७८} अने कुत्र^{७९} ॐ त्रय निपात याय ॐ.

७-८ तस्मिन् काले तदा नून तस्मिन् काले तदा पुनः ।

कस्मिन् काले कदा प्रोक्ता तस्मादिति यत्र. कत्र ॥४८६॥

कस्मिन्नर्थे ॥ ११.२१ ॥

कस्मिन्नर्थे ॥ १.२१.२२ ॥

કસ્માદ્યસ્માદ્યતો યેન પ્રકારેણ યથા પુન ।

તથા તેન પ્રકારેણ સર્વસ્માદિતિ સર્વતઃ ॥૪૮૭॥

તે સમયે (ત્યારે) ના અર્થમાં તદા^૯, જે સમયે (જ્યારે) ના અર્થમાં યદા^{૧૦}, કયા સમયે (કયારે) ના અર્થમાં કદા^{૧૧}, ત્યાંથી ના અર્થમાં તત્^{૧૨}, કયાંથી ના અર્થમાં કુત^{૧૩}, જ્યાંથી ના અર્થમાં યત^{૧૪}, જે પ્રકારે ના અર્થમાં યથા^{૧૫}, તે પ્રકારે ના અર્થમાં તથા^{૧૬} અને અથેથી ના અર્થમાં સર્વતઃ^{૧૭} (નિપાતો આવે છે)

૯ અસ્માદિતિ હ્યતોઽમુષ્મા-દિવ્યમુતોઽપરેઽપિ ચ ।

સાર્વવિભક્તિકષ્ણકૈ તસિતિ પ્રવદન્તિ ચ ॥૪૮૮॥

અહીંથી એ અર્થમાં અતઃ^{૧૮}, પેલા સ્થાનથી એ અર્થમાં અમુત^{૧૯} અને ણીજ થાય છે કેટલાક કહે છે કે તપ્ પ્રત્યય સર્વ વિભક્તિઓના અર્થમાં લાગે છે

૧૦ અઘરસ્મિન્નિત્યઘસ્તાત્ પુરસ્તાત્ પૂર્વ એવ ચ ।

પરસ્મિશ્ચ પરેણાઽથ દૂરાર્થે પુનરાહિ ચ ॥૪૮૯॥

નીચેના અર્થમાં ઘસ્તાત્^{૨૦}, આગળ ના અર્થમાં પુરસ્તાત્^{૨૧} તેમજ પાછળ ના અર્થમાં પર ની સાથે (એટલે કે પરસ્તાત્^{૨૨}) અને દૂરના અર્થમાં આહિ લાગે છે

૧૧ ચણ્ડાલા ક્રૂરકર્માણો દક્ષિણાહિ વસન્તિ ચ ।

સામાન્યાર્થે કિમ્ શબ્દાત્ ચિદાદિપ્રત્યયો ભવેત્ ॥૪૯૦॥

ઘાતકી કાર્ય કરનારા ચંડાલો દૂર દક્ષિણમાં (દક્ષિણાહિ^{૨૩}) વસે છે અને કિમ્ શબ્દની પરમાં સામાન્ય અર્થમાં ચિત્ (ચન, અપિ) વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે

૧૨ યથા સિદ્ધ્યન્તિ રૂપાણિ કશ્ચિત્ ક્વચન કશ્ચન ।

ભવેત્ સાત્પ્રત્યયો નૂન વા કાત્સ્વર્યતદધીનયો ॥૪૯૧॥

(કિમ્ ન ચિત્ વગેરે લગાડવાથી) કશ્ચિત્^{૨૪} (કેાઇ), ક્વચન^{૨૫} (કયાક) તેમજ કશ્ચન^{૨૬} (કેાઇ) એમ રૂપો સિદ્ધ થાય છે અને સાત્^{૨૭} પ્રત્યય સમગ્ર તેમજ તેને હવાલે (અધીન) ના અર્થમાં લાગે છે

૧૩ રાજમાદ્ ભસ્મમાદાદ્યા પ્રયોગા સ્યુર્યથા પુન ।

વત્તંતે ઊર્ધ્વર્યઙ્ગીકરણે ચ નિપાતક. ॥૪૯૨॥

(સાત્ પ્રત્યય લગાડવાથી રાજસાત્ - રાત્ને હવાલે અને ભસ્મસાત્ - ભસ્મશેષ વગેરે પ્રયોગો થાય છે વળી ઊરી^{૨૮} અને ઊરરી^{૨૯} અવ્યયો સ્ત્રીકાર કરવાના અર્થમાં નિપાત અને છે.

આહિન્ચ દૂરે ॥ ૧ ૧૧ ૨૩ ॥ કિમ્ સામાન્યે ચિદાદિ ॥ ૧ ૧૧ ૨૪ ॥

તદધીનકાત્સ્વર્યોર્વા માત્ ॥ ૧.૧૧ ૨૫ ॥ ઊર્ધ્વર્યઙ્ગીકરણે ॥ ૧ ૧૧ ૨૬ ॥

૧૪ ડરીકૃત્યોગ્રીકૃત્યેત્યાદિપ્રયોગદેતવે ।

નૃપચૃજાગણે । સઘઃ આદિઃ કાલે નિપાત્યતે ॥૪૧૩॥

(ડરી અને ડરરી) ડરીકૃત્ય અને ડરરીકૃત્ય - ૨વીક્રાર ક્રીને પ્રયોગો માટે છે. તે નૃપચૃડામણિ, મઘ વગેરે અમયના અર્થમાં નિપાત થાય છે.

૧૫ સઘોઽચ મામ્પ્રતં ણીઘ્ર તૂર્ણં મપદિ મત્વરમ્ ।

હ્દાનીમઘુના યહિ તહિ ણટિતિ સમ્પ્રતિ ॥૪૧૪॥

સઘ ૩૦ (તરત), અચ ૩૧ (આને), મામ્પ્રતમ્ ૩૨ (હાલમાં) ણીઘ્રમ્ ૩૩ અને તૂર્ણમ્ ૩૪ (અડપથી), મપદિ ૩૫ (તરત), મત્વરમ્ ૩૬ (અડપથી), હ્દાનીમ્ ૩૭ અને અઘુના ૩૮ (હમણાં), યહિ ૩૯ (ને), તહિ ૪૦ (ને), ણટિતિ ૪૧ (અટ), સમ્પ્રતિ ૪૨ (હમણાં)

૧૬ પરેશુગણુ પૂર્વેશુપ્રાકદ્રાક્ વ્યાગરમઞ્જસા ।

અપરેશુરુભયેશુ-રન્વેશુરવરેઽપિ ચ ॥૪૧૫॥

પરેશુ ૪૩ (ખીને દિવસે), આણુ ૪૪ (અડપથી) પૂર્વેશુ ૪૫ (આગલા દિવસે), પ્રાક્ ૪૬ દ્રાક્ ૪૭ અને દ્રાક્ ૪૮ (અડપથી), ઝરમ્ ૪૯ (અડપથી), અઞ્જમા ૫૦ (તરત), અપરેશુઃ ૫૧ (ખીને દિવસે), ઉભયેશુ ૫૨ (ખીને દિવસે), અન્વેશુ ૫૩ (ખીને દિવસે) અને ખીને પશુ છે.

૧૭ પ્રપરાપમમન્વવનિદુંરભિ-વ્યઘિસૂદતિ-નિપ્રતિપર્યપગ ।

ઉપ આટિતિ વિશતિરેષ સંગે । હ્યુપમંગણ કથિત. કવિના ॥૪૧૬॥

પ્ર ૧, પરા ૨, અપ ૩, મમ ૪, અનુ ૫, અવ ૬, નિ ૭, દુ ૮, અભિ ૯, વિ ૧૦, અઘિ ૧૧, મુ ૧૨, ઉત્ ૧૩, અતિ ૧૪, નિ ૧૫, પ્રતિ ૧૬, પરિ ૧૭, અપિ ૧૮, ઉપ ૧૯ અને આટ્ ૨૦ એ વીમને, તે મિત્ર, વિદ્વાને ઉપસર્ગસમૂહ કહ્યો છે

૧૮ પ્રાગ્ધાતોષત પથેન્ પ્રાદિદુપસાગસ્ત્વય તલ્લુ ।

વતુર્ધા મ નમારિષ્ટ ણાન્વ્રાન્તરે ચ સૂરિભિઃ ॥૪૧૭॥

આ પ્ર વગેરે ઉપસર્ગ અરેખા ધાતુની વ્યાગણ લાગે છે. આનાર્થેએ -મન્ય (અપ્રકર) શાસ્ત્રમાં તેનો આદ પ્રકારે સમાદેશ કર્યો છે

૧૯ ઘાપ્વર્ષં વાઘને કશિત્ વ્ કશિત્ તમનુપર્ણં ।

મમેષ વિગિનષ્ટમનો-ઝાર્ધનોઽચ પ્રનુજ્જતે ॥૪૧૮॥

(૧) કૈા' માત્રના અર્થને ખાખે (રોકે) છે. (૨) કૈાઈ નેને - તુઃ કે ઇં (૩) અન્ય કૈાઈ ને અર્થને વિશેષ (વાપાર) કરે તે. જ્યાં (૪) કે કૈંક અર્થ - - અર્થ વાતના ન પ્રયોગાય છે.

૨૦ પ્રયોગાસ્તે ચ ચત્વારો લેલિહ્યન્તે મયાઽધુના ।

વિતરતિ તથાઽધીતે વિજયતેઽવતિઘ્ઠતે ॥૪૧૧॥

તે ચાર પ્રયોગો હુવે હું લખું છું વિતરતિ (વહેંચે છે), અધીતે (ભણે છે), વિજયતે (વિજય પામે છે) અને અવતિઘ્ઠતે (ઉભે છે).

૨૧ ચાદિ તદવ્યયં રાજન્, પ્રાદિક ધાતુર્વાજિતમ્ ।

ક્ત્વાચ્ચન્તં ભૂપતે । સ્યાચ્ચ-તે ગ્રાહ્યા આદિશબ્દત્ ॥૫૦૦॥

હે રાજા, હે ભૂપતિ, ચ વગેરે તેમજ ધાતુ (ના સયોગ) સિવાયના પ્ર વગેરે થી માંડીને ક્ત્વા સુધીના બધા અન્યથોને આદિ શબ્દને લીધે ગ્રહણ કરવા

૨૨ ક્-વા-ક્યમ્-વદમ્-ચિવ-ધા-કૃત્વસ્-તુમ્-ડાચ્-ળમ્-શસ્-સવ-લ્લુ ।

ય એનન્તિકા શબ્દાસ્તે સર્વેઽપ્યવ્યા મતા ॥૫૦૧॥

ક્-વા^૧, ક્યમ્^૨, વત્^૩, આમ્^૪, ચિવ^૫, ધા^૬, કૃત્વ^૭, તુમ્^૮, ડાચ્^૯ ળમ્^{૧૦}, શસ્^{૧૧} અને સુ^{૧૨} ના અતવાળા બધા શબ્દોને પણ અન્યથો માનવામાં આવે છે.

૨૩-૨૪ કૃ-વાઽઽકૃત્ય મુમદ્રાવત્ કુતસ્તરા खलीकृतम् ।

द्विघ्रा त्रिघंककृत्वश्च कर्तुं भोक्तु सुखाकरः ।

भोज भोज व्रजत्येव, पाय पाय च भूरिष ।

द्विस्त्रिरित्येव शब्दानाम् अव्ययत्वमुदीरितम् ॥૫૦૩॥

કૃ-વા (કરીને), આકૃત્ય (આકાર કરીને), મુમદ્રાવત્ (મુલદ્રાની જેમ), કુતસ્તરામ્ (કયાથી), खलीकृतम् (હુર્ન જેવું કર્યું), દ્વિઘ્રા, ત્રિઘ્રા, એકકૃત્વ (એકવાર), કર્તુમ્, ભોક્તુમ્, મુખાકર (મુખી કરનાર), ભોજ ભોજમ્ (ખાતાં ખાતા) બંધ છે પાય પાયમ્ (પીતા પીતા), ભૂરિષા (વાર વાર), દ્વિ (બે વાર) અને ત્રિ (ત્રણ વાર) વગેરે શબ્દોને પણ અન્યથ કહ્યાં છે.

૨૫ અવ્યયાના ચ સર્વેષા લિઙ્ગભેદો ન વિદ્યતે ।

अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् स्याद् रूपभेदस्ततो नहि ॥૫૦૪॥

બધા અન્યથોને લિ ગણેદ નથી. (ત્રણેય લિંગમાં સરૂપ છે). અન્યથોની પરમાં (આવેલા) વિભક્તિ પ્રત્યથોનો લુક્ થાય છે. તેથી રૂપો બુદ્ધ થતા નથી.

उक्त च

कलु छे डे

૨૬ सदृश त्रिषु लिङ्गेषु सर्वांमु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥૫૦૫॥

ત્રણેય લિ ગ (લતિ) માં, બધી જ વિભક્તિ એમાં અને બધાજ વચને મા ન ખુ
 રહે અને નાથ (દેરકાર) પામે નહિ તે અવ્યય છે

૨૭ નિપાતગણતો ગ્રાહ્યા નિપાતા અપરેડપિ વ ।

અવ્યયાન્યપરાણ્યેવ ગ્રાહ્યાણ્યવ્યયકાણ્ડત્ત. ॥૫૦૬॥

નિપાત સમૂહમાથી ખીન્તં નિપાતો અહણુ કરવાં અને (કેશના) અવ્યયકાડમાથી
 ખીન્તં અવ્યયો અહણુ કરવાં.

ઉચ્ચતાન્યવ્યયાન્યલિટ્ગાનિ ॥ ૧૪ ॥

આમ અલિ ગ અવ્યયો કહેવાયા ૧૪

૧૫ અથ સ્ત્રીપ્રત્યયાઃ ॥

૧ લિઙ્ગવિશેષવિજિજ્ઞાપયિષયાઽત્ર ભાષયા ।

સ્ત્રીપ્રત્યયાઃ પ્રસ્તૂયન્તે કવીના હિતકામ્યયા ॥૫૦૭॥

લિંગમા વિશેષતા જણાવવાની ઇચ્છાથી ભાષા (સરસ્વતી) અહીં કવિ (વિદ્વાનો) ના હિત માટે સ્ત્રી પ્રત્યયનો આરંભ કરે છે

૨ જાયાદિશબ્દમિદ્ધચર્યં નામ્ન મ્યાદાવત સ્ત્રિયામ્ ।

અજાદેશ્ચાપ્ હિ વક્તવ્યોઽત્રાજાદિશબ્દસિદ્ધયે ॥૫૦૮॥

જાયા (પત્ની) વગેરે શબ્દોની સિદ્ધિ માટે સ્ત્રીલિંગ (વચન) કરવા માટે અ કારાન્ત નામને આપ્ લાગે છે જ્યારે અજ (બકરી) વગેરેને પણ આપ્ લાગે છે તે અજા (બકરી) વગેરે શબ્દોની સિદ્ધિ માટે છે.

૩ શ્રદ્ધા ધારા રામા વામા માયા મૂર્છા મેઘા વૃદ્ધા ।

ક્રીડા વ્રીડા ગોદા ગઙ્ગેત્યાદ્યા શબ્દા આવન્તાહ્યા ॥૫૦૯॥

શ્રદ્ધા, ધારા, રામા (સ્ત્રી), વામા, માયા, મૂર્છા, મેઘા (ધારણા શક્તિ), વૃદ્ધા, ક્રીડા, વ્રીડા (લેખ), ગોદા, ગઙ્ગા વગેરે આપ્ અન્તવાળા શબ્દો છે

૪ સ્યુરજા હોડા પાકા, વત્સા ત્રિફલા તથા વિલાલાઽશ્વા ।

મન્દા બાલા ચટકૈ - ડકા પુનર્મૂષિકાઽજાદ્યા ॥૫૧૦॥

અજા, (બકરી), હોડા (નાવડી), પાકા (રસોઇ), વત્સા (વાછેડી) ત્રિફલા, વિલાલા (બિલાડી), અશ્વા, મન્દા, બાલા, ચટકા, (ચકલી) ઇડકા (ધે ટી), મૂષિકા (ઉદ્ડ) વગેરે અજા ગણના શબ્દો છે

૫ વયસો જાતિતો યશ્ચ પ્રાપ્ત ઈપ્રત્યય સ્ફુટમ્ ।

તસ્યૈવાઽત્રાઽપવાદાર્થમ્ અજાદેર્ગ્રહણ પૃથક્ ॥૫૧૧॥

વય (ઉમર) અને જાતિને લીધે સ્ત્રીલિંગવચન માટે જે ઈપ્ પ્રત્યય સ્પષ્ટ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેનાજ અપવાદ માટે અહીં અજ વગેરેને પૃથક્ લેવામાં આવ્યા છે.

૬ પ્રતિફલેદ્ધિ પૂર્વસ્ય સ્ત્રિયા પરે તુ કાપ્યતઃ ।

કારિકા - પાચિકાદીના યથા સિદ્ધિ પ્રજાયતે ॥૫૧૨॥

સ્ત્રીલિંગમા કાપ્ પરમા હોય ત્યારે અ કારાન્તનો ઇ કાર થાય છે જેથી (કારક તુ) કારિકા, (પાચક તુ) પાચિકા વગેરે સિદ્ધ થાય છે.

૭ વષ્ટિ ભાગુરિરલ્લોપમ્ અવાપ્યોરુપમર્ગયો ।

આપ ચંવ હમાન્તાના યથા વાચા નિશા દિશા ॥૫૧૩॥

આચાર્ય બાગુરિ અવ અને અપિ ઉપસર્ગના અ કાનેા લોપ વાંછે છે અને હમ (બ્યંજન) અંતવાળા શબ્દોનું આપ્ અંતવાળું (સ્ત્રીલિંગમાં) રૂપ ઇચ્છે છે જેમકે : (વાક્ નુ) વાચા, (નિશ્ નુ) નિશા, (દિશ્ નુ) દિશા વગેરે ધાય છે.

૮ અસ્ત્યુત્તરમ્થા દિશિ દેવતાત્મા હિમાલયો નામ નગાધિરાજ ।

પૂર્વાપરી તોયનિર્ઘો વગાહ્ય સ્થિત પૃથિવ્યા ઇવ માનદણ્ટ ॥૫૧૪॥

ઉત્તરદિશામાં હિમાલય નામનો દેવતાત્મા પર્વતાધિરાજ છે. તે પૃથિવીનો માપદંડ હોય તેમ પૂર્વ અને પશ્ચિમના (બંને) સમુદ્રોમાં ખૂંપીને ઉભો છે

૯ વિઘાય દોવાન્ પ્રકટીકરોતિ ગુણાનનેકાશ્ચ પરોપકારાન્ ।

સ્વય ચ વીડા હૃદિ ઘાયં સાઘુર્યંથાઽગુરુઃ પાવકયોગ એવ ॥૫૧૫॥

જેમ અગ્નિના સંયોગમાં અગરુચ દન તેમ અસ્ત્યુત દોષોને ઢાકીને પોતે પીડાને દુઃખમાં ધારણ કરીને અનેક ગુણો તેમજ પદોપકારોને છતાં કરે છે

૧૦ સ્ત્રિયા કાપિ પરે ન્હસ્વો વા તરાદૌ મવેત્ પુનઃ ।

રાજન્ પૂર્વસ્ય શવ્દસ્ય પ્રયોગાઃ સ્થુરિમે યથા ॥૫૧૬॥

હે રાજન, સ્ત્રીલિંગમાં કાપ્ અને તર વગેરે પરમાં હોય ત્યારે આગલા શબ્દનો વિદેષ્યે ડ્રસ્ય ધાય છે અને આ પ્રમાણે પ્રયોગો ધાય છે.

૧૧ વેણીકા વેણીકા ચાઽપિ નદીકા નદિકા પુન ।

સ્ત્રીતરા સ્થિતરા શ્રેય - મિત્તરા શ્રેયમીતરા ॥૫૧૭॥

વેણીકા અને વેણિકા (ચોટસો), નદીકા અને નદિકા (નાની નદી), સ્ત્રીતરા અને મિત્તરા તેમજ શ્રેયમીતરા અને શ્રેયમિતરા (વધુ કલ્યાણકારી)

૧૨ નૌકાયા વ મુરેકાયા મુગ્ધીકાયા ન ન્હન્વતા ।

અદિમન્ મૂત્રે મહારાજ વેતિ નિપાતસર્પ્રહાત્ ॥૫૧૮॥

હે મહારાજ, એ સૂત્રમાં વા નિપાતનું શબ્દ; દોવાને લીધે નૌકા, મુરેકા અને મુગ્ધીકા શબ્દોના ડ્રસ્ય યથા નથી.

૧૩ નિશ્ચયેન પાત્તવોવાઽનેકૌપ્યર્થોવિવતિ સ્પૃટમ્ ।

નિવાવારો સુ વિશ્વસા વ્રમ્યાન્તરાત્તુ ઝૂરિજા. ॥૫૧૯॥

જે નિશ્ચયપૂર્વક અપ્ટ વીતે અનેક અર્થોમાં પડે છે (વપ્રત્ય ભે) તે જાવાને નિપાત તદ્વદ્યા અને અન્ય અર્થ (પ્રદિપાદોભૂતી) માં ગણાં છે

દેવકા વા મિત્તરામ્ ॥ ૧.૧૨.૩ ॥ તદ્વદ્યા પુત્રમ્ પુત્ર ॥ ૧.૧૨.૪ ॥

૧૪ ઋણ ઈપ્ - પ્રત્યયોઽન્ સ્યાત્ સ્ત્રિયા હિ વર્તમાનત ।

દણ્ડિની દન્તિની રાજન્ હર્ષ્ની ઈપગવી યથા ॥૫૨૦॥

ન કારાન્ત, ઋ કારાન્ત અને ઋણ અન્તવાળા શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમાં ઈપ્ પ્રત્યય લાગે છે. હે રાજન્, જેમકે (દણ્ડિન્ અને દન્તિન્ ના) દણ્ડિની અને દન્તિની, (હાથણી) (હર્ષ્ નુ) હર્ષ્ અને ઉપગુ ની પુત્રી) ઔપગવી

૧૫ ઈપિ રાજસ્ત્વલોપો હિ વક્તવ્ય કચ્છમૂપતે ।

યથા રાજ્ઞી તથાઽન્યેઽપિ સ્યુ પ્રયોગાનુસારત્ ॥૫૨૧॥

હે ઈચ્છ ભૂપતિ, રાજન્ શબ્દના પરમા ઈપ્ પ્રત્યય આવે ત્યારે રાજન્ શબ્દના (ઉપધા) અ કાર નો લોપ કહેવાય છે. જેમકે રાજ્ઞી તેમજ અન્ય રૂપો પ્રયોગાનુસાર થાય છે.

૧૬ સ્વસ્રાદીનામૃકારત્વે નાન્તે સદ્વ્યાવતા ન હીપ્ ।

સ્વસ્રાદ્યાઃ પઞ્ચનાદ્યા હી - તિ ચ પ્રાક્કવિભાષણાત્ ॥૫૨૨॥

સ્વસૃ વગેરે ઋ કારાન્ત હોવા છતાં અને (પઞ્ચન્ વગેરે) સંખ્યાશબ્દો ન કારાન્ત હોવા છતાં તેમને ઈપ્ થતો નથી. સ્વસૃ વગેરે અને પઞ્ચન્ વગેરે આગળના વિદ્વાનેના કહ્યા પ્રમાણે છે.

૧૭ સ્વસા તિસ્રશ્ચતસ્રશ્ચ નનાન્દા દુહિતા તથા ।

યત્તા માતેતિ સપ્તૈતે સ્વસ્રાદય ઉદાહૃતાઃ ॥૫૨૩॥

સ્વસૃ (ખડેન), (સ્ત્રીલિંગમાં) તિસૃ (ત્રણ), ચતસૃ (ચાર), નનાન્દૃ (નણુ દ), દુહિતૃ (પુત્રી), યાતૃ (દેરાણી કે જેઠાણી) અને માતૃ એ સાત સ્વસૃ વગેરે ગણના છે.

૧૮ સ્ત્રીતદ્ધિતસમાસાના યસ્ય લોપશ્ચ યે સ્વરે ।

ઔપગવી સ્ત્રિયા રૂપ સૌરી સ્યાત્તદ્ધિતે પરે ॥૫૨૪॥

સ્ત્રીલિંગમાં, તદ્ધિતમાં અને સમાસમાં ય કે સ્વર પરમા હોય ત્યારે ઈ કાર અને અ કારનો લોપ થાય છે આમ સ્ત્રીલિંગમાં (ઔપગવ + ઈ =) ઔપગવી અને (સૂર્ય + ઈ =) સૌરી-સૂર્યની દિશા એમ તદ્ધિતપરમાં હોય ત્યારે થાય છે.

૧૯ સમાસે તુ પ્રજાધાર્મ્યં તદ્ધિતે યે પરે યથા ।

ષ્ટિવ્રત. સ્ત્રિયા ભવેદીપે તે યથા સ્યુ પ્રયોગકાઃ ॥૫૨૫॥

પણુ સમાસમાં પ્રજાધાર્મ્યમ્ થાય છે. તદ્ધિતનો ય કાર પરમાં હોય ત્યારે સ્ત્રીલિંગમાં પિતૃ, ટિતૃ, વિતૃ (ઉદિતૃ) અને ઋદિતૃ શબ્દોને ઈપ્ લાગે છે. ઈપ્ લાગે ત્યારે તેના પ્રયોગો આ (નીચે) પ્રમાણે થાય છે.

૨૦ વિત્પ્રત્યયે વરામ્ની ચ ટિત્પ્રત્યયે નિનાચરી ।

ગોમતી વિત્તિ ભૂપાલ । પચન્તી પ્રત્યયે રિત્તિ ॥૫૨૬॥

(સ્ત્રીલિંગમાં ઈપ્ લાગીને) વિત્ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે વરામ્ની-ગિચારી ટિત્ પ્રત્યય પરમા ત્યારે (નિનાચરત્ નું) નિનાચરી-રાક્ષસી, વિત્ (ઉદિત્) પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે (ગોમતુ નું) ગોમતી-ગાયત્રી અને રિત્ (ઋદિત્) પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે (પચત્ નું) પચન્તી-ગંધતી રૂપ બને છે

૨૧ ઈપ્પ્રત્યયો ભવેદેવ નદાદેર્ગણત સ્ત્રિયામ્ ।

નદી ચ ગૌતમીત્યાચા યથા સ્યુ શાસ્ત્રસમ્મતા ॥૫૨૭॥

નદ વગેરે ગણના સ્ત્રીલિંગમાં ઈપ્ પ્રત્યય નિત્ય ધાય છે જેમકે : (નદ નું) નદી, (ગૌતમ નું) ગૌતમી વગેરે શાસ્ત્રસમ્મત પ્રયોગો છે.

૨૨ પુયોગાદ્ ભવતીન્નાદે - રાત્રીપ્ ચ ધરણીપતે ।

યમંદ્રાણી - ભવાન્યાચા ભવેયુ સુપ્રયોગકા ॥૫૨૮॥

પુલિંગ સાથે જોડાયેલા ઇન્દ્ર વગેરે શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમાં હે ધરણીપતિ, આત્રીપ્ પ્રત્યય લાગે છે અને (ઇન્દ્ર નું) ઇન્દ્રાણી, (ભવ નું) ભવાત્રી વગેરે પ્રયોગો અધાય છે.

૨૩-૨૪ આદિશબ્દેન ગૃહ્યન્તે શર્વંરુદ્રમૃઠાદય ।

હિમારણ્યે મહસ્ત્વે ચાદ્ દોષે યવાલ્લિપો પુન ॥૫૨૯॥

યવનાત્તુ વિકલ્પેન ક્ષત્રિયાચાર્યમાતુલાત્ ।

આચાર્યાન્યત્ત્વ ણત્વ ન કૌમુદ્યામિતિ ભાવણાત્ ॥૫૩૦॥

આદિ (વગેરે) શબ્દ વડે શર્વ, રુદ્ર, મૃઠ વગેરેનું અર્થ ધાય છે અને (સૂત્રમાં) જ કાન્ને લીધે વધારેના અર્થમાં હિમ અને ઘરણ્ય ને, દોષ (અગડેલા) ના અર્થમાં તથા શબ્દને પણ અર્થ ધરવામાં આવે છે. અને લિપિના અર્થમાં યવન શબ્દને વિદ્યુષે તેમજ ક્ષત્રિય, આચાર્ય અને માતુલ શબ્દને આત્રીપ્ લાગે છે. (પ્રક્રિયા) કૌમુદીમા કહ્યું છે તેથી (આચાર્ય નું) આચાર્યોની ધાય છે તેમા ન કાન્ને નો જ યતો નથી.

૨૫ શૂળ ઈપ્ ચ સમાહારે ત્વૌ યર્ષચ નિદ્ધવતિ ।

પુવોષે સેપ્ ત્વૌ શૂળી - ત્વાષ્ટા નિદ્ધવન્ત્યનેત્તનઃ ॥૫૩૧॥

અમાદાર (જોડેલીશબ્દ) હોય ત્યારે શૂળ અને પટ્ટી ઈપ્ ધાય છે. તેથી (તિ નું) ત્વૌ એમ નિદ્ધ ધાય છે. અને પુલિંગનો યોગ હોય ત્યારે પણ ઈપ્ ધરાં (શૂળ નું) શૂળી વગેરે પણ નિદ્ધ ધાય છે.

વરામ્ ॥ ૧ ૧૨ ૧૮ ॥

નદાદેર્ગણત ॥ ૧ ૧૨ ૨૨ ॥

ઈપ્પ્રત્યયો ॥ ૧ ૧૨ ૨૩ ॥

વરામ્ની ॥ ૧ ૧૨ ૧૫ ॥

મહસ્ત્વે ॥ ૧ ૧૨ ૨૭ ॥

ઈપ્ પ્રત્યયે ॥ ૧ ૧૨ ૨૪ ॥

પુલિંગે ॥ ૧ ૧૨ ૧૬ ॥

૨૬ સ્ત્રિયામીપ્ સ્યાદકારાન્તા - જ્ઞાતેરયોપઘાદિહ ।

મહિષી શૂકરી હસી કુક્કુટી બ્રાહ્મણી યથા ॥૫૩૨॥

ય કાર ઉપધામાં ન હોય તેવા જ્ઞાતિવાચી અ કારાન્ત શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમાં ઈપ્ પ્રત્યય લાગે છે. તેનાથી મહિષી ભે સ, શૂકરી ડુક્કરી, હસી, કુક્કુટી મરઘી બ્રાહ્મણી વગેરે થાય છે.

૨૭ વૈશ્યાદીના ચ શબ્દાનામ્ ઈપ્ પ્રત્યયો ભવેન્નહિ ।

યકારોપઘતસ્તેષામ્ આપ્ પ્રત્યયસ્ત્વદન્તતઃ ॥૫૩૩॥

વૈશ્ય વગેરે શબ્દોને ઈપ્ પ્રત્યય લાગતો નથી પણ ય કાર ઉપધામાં હોવાને લીધે અને અ કારાન્ત હોવાને લીધે આપ્ પ્રત્યય લાગે છે.

૨૮ ગવયહયમુકયમત્સ્ય - મનુષ્યેભ્યોઽપીપ્ ભવેન્ચ યોપઘત ।

તેષા નદાદિપાઠાચથા ચ ગવયોપ્રમૃતયઃ સ્યુ ॥૫૩૪॥

ય કાર ઉપધામાં હોવા છતાં ગવય, હય, મુકય, મત્સ્ય, મનુષ્ય શબ્દોનું ગણુન નદ વગેરે પાઠમાં હોવાને લીધે ગવયી વગેરે થાય છે.

૨૯ સૂર્યપુણ્યતિપ્યાગસ્ત્ય - મત્સ્યાનામીપિ સમ્ભવેત્ ।

ઉપઘાયા હિ યો લોપો મત્સી યથા ફલેદિહ ॥૫૩૫॥

સૂર્ય, પુણ્ય, તિપ્ય, અગસ્ત્ય અને મત્સ્ય શબ્દોના પરમાં ઈપ્ પ્રત્યય લાગે ત્યારે ઉપધ ય કારને લોપ થાય છે અને મત્સી એમ કહે છે.

૩૦ કચ્છેશ્વર ! વક્તવ્યઃ પ્રથમવયોવાચિનોઽત ઈવત્ર ।

સુકુમારી ચ કિશોરી કલમ્બીત્યાદ્યાઃ પ્રયોગાઃ સ્યુ. ॥૫૩૬॥

હે કચ્છેશ્વર, પ્રથમ વય વાચી શબ્દોને પણ અહીં સ્ત્રીલિંગમાં ઈપ્ પ્રત્યય લાગે છે અને સુકુમારી, કિશોરી, કલમ્બી વગેરે પ્રયોગો સિદ્ધ થાય છે.

૩૧ પ્રથમગ્રહણાદ્ વૃદ્ધા નાઽદ્યગ્રહણાદિહ શિશુર્ભવેત્ સ્વામિન્ ।

યૌવનવયસ્તદન્ત - ભાવાત્તરુણી ચ સિદ્ધચેદ્દિ ॥૫૩૭॥

પ્રથમ શબ્દના શ્રુણુને લીધે વૃદ્ધા તેમજ અ કારાન્તશ્રુણુને લીધે, હે સ્વામી, શિશુ ને ઈપ્ થતો નથી. પણ યૌવનવયમા અંતર્ભાવ થતો હોવાને લીધે (તરુણ તું) તરુણી સિદ્ધ થાય છે

૩૨ ઈપ્પ્રત્યય પ્રજાપાલ ! સ સ્વાહ્ગાહ્યા સ્ત્રિયા ભવેત્ ।

સુમુખી સુમુખેત્યાદ્યા યથા વિકલ્પભાજિનઃ ॥૫૩૮॥

હે પ્રજાપાલક, સ્ત્રીલિંગમાં પોતાના અંગવાચી શબ્દોને વિકલ્પે ઈપ્ પ્રત્યય થાય છે તેથી સુમુખી થાય છે. અને વિકલ્પે સુમુખા વગેરે થાય છે.

જ્ઞાતેરયોપઘાત્ ॥ ૧.૧૨ ૩૨ ॥ ગવયમુકયહયમત્સ્યમનુષ્યાણામ્ ॥ ૧.૧૨.૨૩ ॥

પ્રથમવયોવાચિનોઽત ઈપ્ ॥ ૧.૧૨ ૨૬ ॥ સ્વાહ્ગાહ્યા ॥ ૧.૧૨ ૨૦ ॥

३३-३४ वाग्रहणान्त सूत्रेऽत्र नेप् स्यप्रदनादिषु ।

अवतेरीष् कृदिवाराद्वा वक्तव्य स्युर्धया विभो ॥५३९॥

अङ्गुलिरङ्गुली धृन्नीर्धृन्लिस्त्रियादयस्त्रिवह ।

अनुभूति कृत्तन्नूतिरत्नेविशेषणादिति ॥५४०॥

आ सूत्रभां वा नु अङ्गु डोवाने क्षीप्ते पञ्चप्रदना वगेरे शब्देने ईप् लागते। दधी लि प्रत्यय निरायना कृत् प्रत्ययवाणा इ क्षरान्तने ईप् विकल्पे लागे छे, तेभां अङ्गुलिः तेभञ्ज अङ्गुली, घुली. तेभञ्ज घुलि. तेभञ्ज अ-क्ति (क्ति निरायना) ओम विशेषणु डोवाने क्षीप्ते अनुभूति, कृति अने नूति थाय छे.

३५ पुरोणे स्त्रियामे च मन्वादेरीष् मनाव्यथ ।

कुमीदायी तथाऽगनायी वृषावपाय्यपि ध्रुवम् ॥५४१॥

पुरुषना थोगमा (पत्नी अर्थभां) डोय त्वारे मनु वगेरेना ए क्षर धर्धने ईप् प्रत्यय लागे छे. आभी मनायी, कुमीदायी, अगनायी तेभञ्ज वृषावपायी थाय छे

३६ कुमितायी तथा पूत - क्त रगथ विशेषता ।

मनोरी वा मनावी चात् तदभावे मनुर्मता ॥५४२॥

कुमितायी अने पूतप्रतायी थाय छे. इये विशेषता अे छे के मनु शब्दने विकल्पे ओ पाणु लागे छे अने मनायी थाय छे. च क्षरने क्षीप्ते (ईप्) न लागे त्याडे मनु थाय छे

३७-३८ पत्न्यादयो निपात्यन्त्वेऽयंप्रिये वरानन ।

पत्नी मग्नी तथा प्राच्यन्तर्वेत्नी युवति पुन ॥५४३॥

अगिष्यद्वंजस्त्वय पत्न्यादय उदाहृताः ।

यूनस्ति. म्वात् स्त्रियामेव यथा च युवतिर्भवेत् ॥५४४॥

के वरानन, तेञ्ज अर्थभां पत्नी वगेरे शब्देना नु निपातन क्षराय छे पत्नी मग्नी, प्राच्य (पूर्व दिशा), अगिष्य नी (अगिष्यी), युवति, अगिष्यी (अप्रभृता), अज्जग्नी (वर्धमाना) वगेरे पत्नी गणुमा छे इन्दीलिङ्गमा गुणन् शब्दने नि लागे छे अने युवति स्त्रिय छे

३९ दारशब्दो भवेन्दिग्य वै चाट्यचनान्तक ।

तस्य म्वाद् देवप्रदपम् एकद्विचंपनं विना ॥५४५॥

दार शब्द नित्य षट्कारानांत छे नेना इपो दोषवगत अने द्विवचन गिवायना देव शब्दना इपो प्रभावे थाय छे.

४० ईष प्रथम स्त्रीत्वे वा वीर्गुणाच्च मया नृप । ।

पत्नी वदुत्तनुरागी - इत्यस्य म् प्रथमता ॥५४६॥

इति सूत्रमन्तेरे ॥ ३३-३४ ॥ ५४७ ॥ ५४८ ॥ ५४९ ॥ ५५० ॥ ५५१ ॥ ५५२ ॥ ५५३ ॥ ५५४ ॥ ५५५ ॥ ५५६ ॥ ५५७ ॥ ५५८ ॥ ५५९ ॥ ५६० ॥ ५६१ ॥ ५६२ ॥ ५६३ ॥ ५६४ ॥ ५६५ ॥ ५६६ ॥ ५६७ ॥ ५६८ ॥ ५६९ ॥ ५७० ॥ ५७१ ॥ ५७२ ॥ ५७३ ॥ ५७४ ॥ ५७५ ॥ ५७६ ॥ ५७७ ॥ ५७८ ॥ ५७९ ॥ ५८० ॥ ५८१ ॥ ५८२ ॥ ५८३ ॥ ५८४ ॥ ५८५ ॥ ५८६ ॥ ५८७ ॥ ५८८ ॥ ५८९ ॥ ५९० ॥ ५९१ ॥ ५९२ ॥ ५९३ ॥ ५९४ ॥ ५९५ ॥ ५९६ ॥ ५९७ ॥ ५९८ ॥ ५९९ ॥ ६०० ॥

उ ङ रान्त गुणुवाचक शब्दोने स्त्रीलिङ्गमा, ङे नृप, विकल्पे ईप् प्रत्यय लागे छे अने तेथी पट्वा तेमञ् पट्. अने तन्वी तेमञ् तनु. वगेरे प्रयोगो सिद्ध थाय छे.

यत

ङ रणुङ्,

४१ उपैत्यन्यज्जहात्यन्यद् दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ।

वाचक सर्वलिङ्गाना द्रव्यादन्यो गुण स्मृत ॥५४७॥

એકની પાસે બીજા છે. બીજાને તને છે. અન્ય દ્રવ્યોમા પણ દેખાય છે. આમ સર્વલિંગોમાં લાગતા છતાં પ્રત્યયથી બુદ્ધો એવો ગુણ કહેવાય છે.

४२ अद्यव्युर्धनुरज्ज्वादीन् वर्जयित्त्वौत् ऊ. स्त्रियाम् ।

भवेद्यया करभोरु - वामोरुप्रमुखा इह ॥५४८॥

અદ્યવ્યુ, ઘેનુ તેમજ રજ્જુ વગેરે સિવાયના ઉ કારાન્ત શબ્દોના સ્ત્રીલિંગમાં ઊ થાય છે. જેથી કરમોરુ, વામોરુ વગેરે અહીં થાય છે.

४३ आवन्तेवन्तशब्दानाम् ऊदन्ताना तथैव च ।

स्यादयो नामसंज्ञत्वात् प्राक्सूत्रे स्याच्च साधना ॥५४९॥

આ ઠારાન્ત, ઈ કારાન્ત તેમજ ઊ કારાન્ત શબ્દોની નામસંજ્ઞા થતી હોવાને લીધે સિ વગેરે (વિભક્તિપ્રત્યયો) લાગતા આગળ આપેલા સૂત્રો વડે સાધના (રૂપો) થાય છે.

इति स्त्रीप्रत्ययाधिकारः ॥१५॥

આમ સ્ત્રીપ્રત્યયો સમાપ્ત થયા ૧૫.

૧૬ વિનયત્યર્થપ્રવરણમ્ ।
(કારકપ્રક્રિયા)

૧ નસ્વાઽચલગણાઘોશાન્ સૂરિવત્યાગમાગરાન્ ।

કારકાણિ સમ્બેદાન્યા - ચષ્ટે વિનયસાગરઃ ॥૫૫૦॥

અચલગચ્છાધીશ કથ્યાણસાગર સૂરિને નમસ્કાર કરીને વિનયસાગરજી કાચકને બેદમવિત કહે છે.

૨ લિટ્ગાર્યે પ્રથમા વાચ્યા તત્તમ્ વ્રહ્મ યથા રકુટમ્ ।

લિટ્ગાર્યોઽપિ હે રાજન્ ! પ્રથમાર્થા હિ વૈજ્ઞન ॥૫૫૧॥

લિંગના અર્થમાં પ્રથમા વિભક્તિ કહેવાય છે. જેમકે - તત્ મત્ વ્રહ્મ એવું છે. હે ગણ, લિંગ વગેરે પ્રથમાના અર્થવાણાં જ છે તેમ કહેલાક કહે છે.

૩ યથા કુણ્ણો રમા જ્ઞાન દ્રોણ ત્વારી વલ પુન. ।

एको द्वौ बहुवचनान्वेऽप्युदाहार्या प्रयोगकाः ॥५५२॥

જેમકે કુણ્ણઃ, રમા અને જ્ઞાનમ્ તેમજ દ્રોણ (માપ), ત્વારી (= ૧૬ દ્રોણ) અને વલમ્ (= ૪ વર્ષ) તથા એકઃ, દ્વૌ અને बहुवचनान्वે એવો ઉદાહૃત કરી શકાય.

૪ કર્તા કર્મ ચ કરણં સમ્પ્રદાનં તર્થેવ ચ ।

अपादानाधिकरणम् इत्याहुः कारकाणि षट् ॥५५३॥

કર્તા, કર્મ, કરણ (સાધન), સંપ્રદાન તેમજ અપાદાન અને અધિકરણ એ છ ને માન્ય કહે છે.

૫ કર્તૃત્વમથ કર્મન્યમ્ આભ્યાતેનોત્તમત્ર ચ ।

कृताद्विहितमामेन्त - दन्वोक्तो प्रथमा मता ॥५५४॥

કર્તૃત્વ અને કર્મત્વ અર્થી ક્રિયા વટે મહેવાય છે કૃત્ પ્રત્યય, તદ્વિત પ્રત્યય અને ગમ, સ્ તેમજ દન્વોક્ત-કર્મણિ પ્રયોગ મા પ્રથમા વિભક્તિ માનવામા આવે છે.

૬ મેવ્યો હરિમંયા રયામિન્ ! વાનુદેવો નિરન્નયમ્ ।

प्राप्तानन्दो हरिमंस्य पदस्य भजत्यसौ ॥५५५॥

હે સ્વામી, વાનુદેવનો પુત્ર હરિ મારાવટે નિરન્નય મેવ્ય છે, પેલો જેનાં ચરણમંજરને બળે છે તે હરિ પ્રાપ્ત આનંદવાળો (પ્રગન્ન) છે.

૭ રમિરિવ રાજો રાજા તોલાન્ કુમારો નોસ્વયો ।

बोधुदरो मुख भुवाणः, प्राणमया रामलक्ष्मणी ॥५५६॥

રમિરિવ રાજો રાજા તોલાન્ કુમારો નોસ્વયો ।

विज्ञाने इत्यम् ॥ १ ॥ १ ॥ ॥

રાજા સૂચની જેમ પ્રકાશે છે. કુમારી રાધને લીધે ફરી ફરી બરાડે છે. રાજા ભૂમિને ખૂબ ભોગવે છે રામ અને લક્ષ્મણ પૂર્વે (પહેલા) હતા.

૮ મનસિ વર્ચસિ કાયે પુણ્યપોયૂષપૂર્ણા-

સ્ત્રિભુવનમુપકારશ્રેણિભિ પ્રીણયન્ત ।

પરગુણપરમાણૂં પર્વતીકૃત્ય નિત્ય

નિજહૃદિ વિકસન્ત સન્તિ સન્ત કિયન્ત ? ॥૫૫૭॥

મન, વચન અને કર્મમાં પુણ્યના અમૃતથી પૂર્ણ, ઉપકાર-પરપરાથી ત્રણેય ભુવનને પ્રસન્ન કરનારા, પારકાના શુભોને હમેશા પર્વત જેવડા કરીને પોતાના હૃદયમાં ખીલતા સંતો કેટલા છે?

૯ કુમારા ગેરતે સ્વંર રોહ્યન્તે ચ નારકા ।

જેગીયન્તે ચ ગીતજ્ઞા મેન્નિયન્તે રુજાર્જિતા * ॥૫૫૮॥

કુમારો સ્વેચ્છાનુસાર આરામ કરે છે પાપીઓ ખૂબ બરાડે છે ગીત જાણનારાઓ ખૂબ ગાય છે રોગથી ઘેરાયેલા મર્યા જ કરે છે.

૧૦ પ્રથમા કર્તૃરિ સ્યાચ્ચેત્ કર્મણિ દ્વિતીયા તદા ।

ઉક્ત કર્નૃપયોગોઽય યથા ઘાતુસ્તથા પદમ્ ॥૫૫૯॥

જે કર્તાના અર્થમાં પ્રથમા હોય ત્યારે કર્મમાં દ્વિતીયા થાય છે. આ કર્તૃરિ પ્રયોગ કહ્યો. જે પ્રમાણે ધાતુ હોય તે પ્રમાણે પદ આવે છે

૧૧ તૃતીયા કર્તૃરિ સ્યાચ્ચેત્ કર્મણિ પ્રથમા તદા ।

ઉક્ત કર્મપ્રયોગોઽય ભાવોક્તિ સ્યાદકર્મક્રાત્ ॥૫૬૦॥

જે કર્તાના અર્થમાં તૃતીયા હોય તે કર્મમાં પ્રથમા થાય છે આ કર્મોણિ પ્રયોગ કહ્યો અકર્મક્ર (ધાતુ) હોય ત્યારે કર્મોણિ પ્રયોગને ભાવે પ્રયોગ કહે છે.

૧૨ વિદ્વદ્ધિરામ્યતે ભૂમ્યા ભૂયતે ભવતા પુન ।

અકર્મકોઽપિ કર્મત્વ સૌખ્ય તૈરનુભૂયતે ॥૫૬૧॥

વિદ્વાનો વડે ભૂમિ પર ઝેસાય છે આપ ફરી ફરી રહેા અકર્મક્ર હોય છતાં કર્મ થાય છે. (જેમકે.) તેઓ સૌખ્ય (સુખલાવ) અનુભવે છે

૧૩ આમન્ત્રણે ચ મો સ્વામિન્ । વિભક્તિ પ્રથમા મતા ।

સ્યુર્નો મગો અઘો એતે નિપાતાસ્ત્વાભિમન્ત્રણે ॥૫૬૨॥

હે સ્વામી, આમંત્રણ (સ યોધન) ના અર્થમાં પણ પ્રથમા વિભક્તિ મનાય છે. અને તેમાં મો, મગો અને અઘો એ નિપાતો (આગળ) લાગે છે.

* મૂળ-માન્ત્રવપ્રક્રિયામાં-રુજાર્જિતા-ગાયથી ખીલતા એવો પાઠ છે. જે માથો છે

આમન્ત્રણે ચ ॥ ૧ ૧૩ ૨ ॥ મોમ્ મગોમ્ અઘામ્ ॥ ૧ ૧૩ ૩ ॥

૧૪ મા સમુદ્ધર ગાવિન્દ ! પ્રમોદ પરમેશ્વર ! ।

કુમારો ! સ્વૈરમામાયા ક્ષમઘ્વ મોરતપસ્વિન. । ૧૫૬૩૧।

હે ગોવિન્દ, મારો ઉદ્ધાર કરો હે પરમેશ્વર, પ્રસન્ન થાઓ. હે (મે) કુમારો, સ્વેચ્છા-
નુસાર ખેલો હે તપસ્વીઓ, ક્ષમા કરો.

૧૫ ક્ષમસ્વ મો દુરારઘ્ય ! મગોમ્તુમ્ય નમોસ્તુતે ।

અર્ધાવ્ય મો મહાપ્રાજ્ઞ ! ઘાતયાઽર્ધઃ સ્વઘસ્મરમ્ ॥૫૬૪।

હે કષ્ટપૂર્વક આરાધ્ય, ક્ષમા કર હે સ્તુતિથી પર તમને નમસ્કાર દો. હે મહાબુદ્ધિશાળી,
ભલો. હે પ્રભો, મને પોતાને અર્ધ જનાર (અર્ધકાર) નો નાશ કરો

૧૬ સ્વચ્છેષ્ઠ્યે ચ શેષા. કાર્યે કર્તુમાઘનયોદનિપાત્રે

વિશ્લેષાવધૌ નમ્બન્ધ આધારભાવયોરેનમ્ ।

દ્વિતીયાશ્ચ વિમ્બન્ધ સવલ્લકવિશિરોમૃકુટમર્ણે ! ॥૫૬૫।

હે અકલકવિશિરોમભિજ્યોના મુકુટમભિ, બાદીની દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિઓ આ અર્થોમાં
થાય છે. કાર્ય (કર્મ) ના અર્થમાં (દ્વિતીયા), કર્તા અને આધનના અર્થમાં (તૃતીયા), દાનના
પાત્રના અર્થમાં (ચતુર્થી), વિશ્લેષ (છૂટા પડવા) ના અર્થમાં (પચમી), અર્ધના
અર્થમાં (ષષ્ઠી) તેમજ આધાર અને ભાવ (ક્રિયાલક્ષણ) ના અર્થમાં (સપ્તમીવિભક્તિ) થાય છે.

૧૭-૧૮ કર્મણિ દ્વિતીયા કર્તુ - કર્મણોસ્તુર્તાગકા ।

સમ્પ્રદાને ચતુર્થી સ્વાદપાદાને તુ પચ્ચમો । ૫૬૬।

મમ્બન્ધે ચ મવેત્ ષષ્ઠી મત્તમ્વાધારભાવયો ।

હૃદ સશોપત પ્રોવતા વદ્યન્તેઽગ્રે નવિસ્તરા. ॥૫૬૭।

કર્મમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ, કર્તા અને કર્મણાં તૃતીયા, અપ્રદાન (દાનપાત્ર) આ ચતુર્થી,
અપ્રદાન (વિશ્લેષાવધિ) આ પચમી, અર્ધના અર્થમાં ષષ્ઠી અને આધાર તેમજ ભાવમાં સપ્તમી
વિભક્તિ ઠૂંકમાં કહી, એવે પછી વિસ્તારપૂર્વક કહેવામાં આવશે

૧૯-૨૦ કાર્યે કર્મણ્યવયવિસ્તરત્તાર્યે ચ ચતુર્થમ્ ।

સ્વાદુરપાણાઽઽવ્ય - નમ્કાર્યે - વિનાર્યે વિસ્તરે ચ તત્ ॥૫૬૮।

સ્વાદાદાર્હે તદુરપાણમ્ આધ્યર્હેમાપ્યમેત્ ચ ।

મન્કિયતેઽવ નાર્યાર્યે વિકાર્યેમત્સ્વાન્તરમ્ ॥૫૬૯।

કાર્યમણ્દ કર્મણો પચમી (સમાનાર્થી) છે. તે કાર્ય (કર્મ) આ પ્રકારનું છે ઉત્પાદ, પ્રાપ્તિશીલ્પ (પ્રાપ્ત), સંસ્કાર (સૂત્રિ) ક્રમ્વા યોગ્ય (સંસ્કાર્ય) અને અવસ્થાન્તર (સ્થાન્તર) યોગ્ય (વિભાર્ય) તે ત્રણે સ્થાવરમાં આવે છે.

તેમ કાર્યે કર્મણ્યવયવિસ્તરત્તાર્યે ચ ચતુર્થમ્ સ્વાદુરપાણાઽઽવ્ય - નમ્કાર્યે - વિનાર્યે વિસ્તરે ચ તત્ ॥૫૬૮।

૨૧ કટ કરોતિ કારુકો રૂપં પશ્યતિ ચાક્ષુષઃ ।

રાજ્ય પ્રાપ્નોતિ ઘમિષ્ઠ સોમં સુનોતિ સોમપા ॥૫૭૦॥

કારીગર સાદડી બનાવે છે (ઉત્પાદ). આંખોવાળો રૂપ જુએ છે (આખ્ય). ધમિષ્ઠ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે (સંસ્કાર્ય). સોમ પીનારાઓ સોમરસ કાઢે છે (વિકાર્ય)

૨૨ અભિસર્વતસો કાર્યા ઘિગુપર્યાદિષુ ત્રિષુ ।

દ્વિતીયાઽઽમ્નઙ્ઙિતાન્તેષુ તતોઽન્યત્રાઽપિ દૃશ્યતે ॥૫૭૧॥

અભિત (પાસે), સર્વતઃ (ચારે બાજુ), ઘિક્, ઉપરિ, અઘિ અને અઘ (પાસે) વગેરે ત્રણ તેમજ આગ્રેડિત અંતવાળા પરમાં હોય ત્યારે અને અન્યત્ર પણ દ્વિતીયા થાય છે.

૨૩-૨૪ અભિતોઽસ્તિ પુર ગઙ્ગા, સર્વતો નગર નદી ।

ઘિક્ ક્રૂરકર્મકર્તારમ્ ઉપર્યુપરિ પત્તનમ્ ॥૫૭૨॥

રમાતલમઘોઽઘો હિ, નગરમઘ્યઘિ ઘ્રુવમ્ ।

સમયા મન્દિરં સ્વામિન્ નિકપા સ્નેહમાજનમ્ ॥૫૭૩॥

ગંગા શહેરની પાસે છે. નગરની ચારેબાજુ નદી છે. કૂર (ઘાતકી) કર્મકરનારને ઘિષ્ઠાર હો. શહેરની નજીક. રસાતલ (પાતાલ) ની નજીક. નગરની પાસેજ. હે સ્વામી, મંદિરની પાસે. સ્નેહ-પાત્રની (પ્રેમ/તેલપાત્રની) પાસે.

૨૫ નૈરન્તર્યે દ્વિતીયા સ્યાત્ કાલાઘ્વનોર્નરાધિપ ! ।

ઘ્રુવં ગુણક્રિયાદ્રવ્યૈ પ્રયોગા સ્યુરિમે યથા ॥૫૭૪॥

હે નરાધિપ, કાલ (સમય) અને અધ્વા (માર્ગ) ના નૈરન્તર્ય (અત્યંત સંયોગ) ના અર્થમાં. શુભ, ક્રિયા અને દ્રવ્ય વડે દ્વિતીયા થાય છે. તેના પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે.

૨૬ નૂન માસ કલ્યાણી માસમઘીત ઇવાઽત્ર ।

માસ ગુહધાનાશ્ચ ક્રોશ કુટિલા નદી રાજન્ ! ॥૫૭૫॥

એક માસ સુધી (સતત) કલ્યાણી (વ્રતવાળી) છે. એક માસ સુધી (સતત) લાભ છે. એક માસ સુધી ગોળ અને ધાણા. અને હે રાજા, એક કૈાસ (બે માઇલ) સુધી નદી વાકીચૂંકી છે.

૨૭ ક્રોશમઘીતે ક્રોશ ગિરિરય નાઽત્ર દ્વિતીયા હિ ।

માસસ્ય દ્વિરઘીતે વૈ ક્રોશે દ્વારિકાઽનિરન્તરતઃ ॥૫૭૬॥

કૈાસ (બે માઇલ) સુધી (અટકયા વગર) લાભ છે. પૂરા કૈાસ સુધી પર્વત છે પણ હવે અહીં સાતલ્ય ન હોવાને લીધે દ્વિતીયા થશે નહિ (બેમકે) માસમાં બે વાર લાભ છે. કૈાસમાંજ દ્વારકા છે.

૨૮ કર્તર્યપિ તૃતીયા સ્યાત્ પ્રધાનેઽપિ ક્રિયાશ્રયે ।

તૃતીયા સાઘને તદ્વત્ ક્રિયાસિદ્ધચુપકારકે ॥૫૭૭॥

ક્રિયા કરનાર કર્તા પ્રધાન હોય ત્યારે, સાધનમાં અને ક્રિયાસિદ્ધિમાં ઉપકારક હોય ત્યારે

પશુ તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે.

૨૯ મિત્ર. મારેણ શમેણ શવણો લોકશવણઃ ।

કરાગ્રેણ વિદીર્ણોડપિ વાનરૈર્યુદ્ધપતે પુનઃ ॥૫૭૮॥

લોકોને ખૂબો પડાવનારો શવણુ રાખવડે બાણુથી મગયો વાંદરાઓ વડે નખોચી ચીન-
થેલો હોવા છતાં પણ તે કરી કરી લડી રહ્યો છે.

૩૦ દાનપાત્રે ચતુર્યો ચ સ્યાત્ સમ્પ્રદાનકારકો ।

દક્ષે છાપ્રાય કન્યા તુ ઘેનુ વેદવિદે વિમ્નો ! ॥૫૭૯॥

દાનના પાત્રના અર્થમાં સમ્પ્રદાનના કારકમાં ચતુર્થી થાય છે. (લેખકે:) વિદ્યાર્થીને
કન્યા આપે છે. અને જે વિદ્યુ, વેદોને બાણુનારને ગાય આપે છે.

૩૧ ચલતયાઽચલતયા વા યોઽર્ચિર્ધિવધિત ।

વિશ્લેષે ભૂપતે । તપ્રાઽ-પાદાને પઞ્ચમો મતા ॥૫૮૦॥

જે ભૂપતિ, ચળ હોય જે સ્થિર હોય તેવો જે અવધિ કહેવામાં આવ્યો છે. તેનાથી છટા
પડવાનો અર્થ હોય ત્યાં પંચમી વિભક્તિ મનાય છે.

૩૨ અપતદ્ ઘાવતોઽણવાદ - વતરત્યચલામ્પદી ।

મવેત્ વઠ્ઠી ચ સમ્બન્ધ ઉમવોરપ્રધાનત. ॥૫૮૧॥

દોડતા ઘોડા પરથી પડ્યો. પર્વતપરથી નહીં ઉતરે છે. અને એમાં જે ગૌણુ હોય
તેને સંબંધ અર્થમાં વધી થાય છે.

૩૩ રાજઃ સ પુરુવો જ્ઞેમ. પિત્રોન્નેત્ પ્રપૂજનમ્ ।

ગુરુણાં વચનં વ્યવ કર્ત્વીના રસવદ્વચ ॥૫૮૨॥

તેને રાજાનો માણુસ બાણુવો. આ માતાપિતાનું પૂજન છે. શુરુઓ (વડીલા) ના
વાક્ય મિતકર હોય છે કુચિઓની વાણી રસવંતી હોય છે

૩૪-૩૫ આધારે સપ્તમી જાણ મ આધારસ્તુ વઠ્ઠિષ ।

ઓવલ્લેપિકમારો જ નામોપિક તથા પરમ્ ॥૫૮૩॥

અભિગ્નાપકમિત્તેક વૈવચિક જગુર્ચકમ્ ।

નેમિત્તિક પુન સ્થામિન્ વઠ્ઠ મ્યારોવચારિકમ્ ॥૫૮૪॥

તે સ્વામી. આધારના અર્થમાં અપનામી થાય છે. તે આધાર છ પ્રકારનો છે. વલ્લેપિક, વૈવચિક, વધી અમીવિક, અભિગ્નાપક, વૈવચિક, નૈમિત્તિક = જે વઠ્ઠે સ્વીકારાવિક

રાજાને વાક્યકારકને ચતુર્થી ॥ ૧.૧૧.૧૫ ॥ વિવેકાકારકને વઠ્ઠી ॥ ૧.૧૧.૧૭ ॥

સ્વામીને વધી ॥ ૧.૧૧.૧૮ ॥ આધારને સપ્તમી ॥ ૧.૧૧.૧૯ ॥

આધાર છે.

૩૬-૩૭ કટે ગેતે કુમારોઽસૌ વટે ગાવઃ સુશેરતે ।
તિલેષુ વિદ્યતે તંલ હૃદિ બ્રહ્માઽમૃત પરમ્ ॥૫૮૫॥
પુદ્ધે સન્નહ્યતે વીરોઽહ્ગુલ્યગ્રે કરિણા શતમ્ ।
મૂમૃત્સુ પાદવા સન્તિ ગડ્ગાયા વરવાલુકાઃ ॥૫૮૬॥

પેલો કુમાર સાહડીપર સૂતો છે વહનીએ (પાસે) ગાયો સૂએ છે તલમાં તેલ હોય છે. હૃદયમાં અમૃત પર પ્રહ છે પુદ્ધમાં (= માટે) વીર સન્ન થાય છે. આંગળીના ટેરવે સો હાથીઓ પવતો પર વૃક્ષો છે ગંગામાં શ્રેષ્ઠ રેતી છે

૩૮-૩૯ પ્રસિદ્ધક્રિયાયા યત્ર હ્યપ્રસિદ્ધક્રિયાન્તરમ્ ।
લક્ષ્યતે નિશ્ચયીકૃત્ય સ્વભાવસ્તત્ર સપ્તમી ॥૫૮૭॥
આયાતસ્તસ્કર કોઽપિ ધારાવર્ષે ચ વર્ષતિ ॥૫૮૮॥

નયા પ્રસિદ્ધક્રિયાવડે અન્ય અપ્રસિદ્ધ (અબાણી) ક્રિયા નિશ્ચયપૂર્વક જાણાવાય છે તે ભાવ (ક્રિયા) ના અર્થમાં સપ્તમી થાય છે મૂસળધાર વરસાદ વરસતો હતો ત્યારે કોઈ એક ચોર આંચો.

૪૦ વિનાસહનમઋતે - નિર્ધારણસ્વામ્યાદિભિશ્ચૈતૈરપિ ।
યોગે સ્યુદ્વિતીયાદ્યા વિષ્ણવત્ય એતે યથા ચ ભવેયુઃ પ્રયોગાઃ ॥૫૮૯॥

વિના, સહ, નમ, ઋતે (સિવાય), નિર્ધારણ (પૃથક્કરણ) સ્વામી વગેરે શબ્દોના યોગમાં પણ દ્વિતીયા વગેરે ક્રમાનુસાર વિભક્તિઓ થાય છે જેમકે તેના પ્રયોગો છે

(અયાઽત્ર ચકારસદ્ગ્રહાદન્યેઽપિ જ્ઞેયાઃ ।)

(હવે અહીં ચકાર = 'અને' ના ગ્રહણને લીધે અન્ય શબ્દો પણ બાણવાં).

૪૧ વિના પાપ ફલેત્ સર્વ સ્વાકૃતિ હ્યપિ કિ મુલ્લમ્ ।
અન્તરેનાઽક્ષિણી શશવત્ ત્વા મા ગદામ્બુદન્તરા ॥૫૯૦॥

(દ્વિતીયા) બધુ પાપ વિના જ ફળે છે. વળી બે આખો વગર સુંદર આકૃતિવાળુ સુખ કેવું? તારી અને મારી વચ્ચે હમેશાં ગદાધારી છે

૪૨ સદ્ગુરુ સહ શિષ્યેણ દન્તે સાકં મુલ્લ વરમ્ ।
સદ્શશ્ચૈત્રો મંત્રેણ સાદ્ધૈ મેઘં કલા ઘૃતા ॥૫૯૧॥

(તૃતીયા) સદ્ગુરુ શિષ્ય સાથે છે. દાંતની સાથે મુખ સુંદર લાગે છે. ચૈત્ર ચૈત્રના જેવો છે. વાદળોની સાથે (મોર વડે) કળા ધારણ કરાઈ.

૪૩ શ્રીકૃષ્ણાય નમો મૃયાત્ ન્યસ્તિ રાજે તૂ મવંદા ।

સ્વાહા મોમાય પિતૃભ્યઃ સ્વઘા યવદ્ વ નજ્જિર્ણે ॥૫૧૨॥

(મતૃપી) શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર હો. રાજને હું મેંશાં સ્વસ્તિ હો સોમ (ચંદ્ર) ને સ્વાહા પિતૃઓને સ્વધા. અને વત્રી (ઇન્દ્ર) ને યવદ્.

૪૪ ઝલ મલ્લોડપિ મલ્લાય ન હિ મુવિતઋંતે હરેઃ ।

અન્યો મૃહાદ્વિહારસ્તુ મિષ્નો દેવાત્ ત્રિવિક્રમ. ॥૫૧૩॥

(આ) મલ્લ મલ્લને માટે પૂરતો છે. (પંચમી) હરિ સિવાય મુક્તિ નથી. ધર કરતાં વિદ્યાર ખીજો (બુદ્ધો) છે. દેવો કરતાં ત્રિવિક્રમ (વિષ્ણુ) વિન્ન છે.

૪૫ નિર્ધારણં ક્રિયાગુણ - જાતિમિદેવ સમુદાયતોડન પૃથક્ ।

કરણ તત્ર વ વટ્ઠી - સ્તપ્તમ્યો સ્વામિપ્રમૃતિવુ ॥૫૧૪॥

અહીં નિર્ધારણ એટલે ક્રિયા, ગુણ અને વાતિ વડે સમુદાય (સમૂહ) માંથી પૃથક્ (બુદ્ધ) કરવું તે છે. તે નિર્ધારણના અર્થમાં અને સ્વામી વગેરે પરમા હોય ત્યારે વટ્ઠી અને સ્તપ્તમી થાય છે.

૪૬-૪૭ શ્રેષ્ઠઃ ક્રિયાપરાણા વ હરેરારાઘકસ્તિવહ ।

મવાં કૃષ્ણા વ સમ્પન્ન - ક્ષીરંતેવા દ્વિજો વર ॥૫૧૫॥

ક્રિયાપરેવુ શ્રેષ્ઠો વા હરેરારાઘકસ્તિવહ ।

ગોવુ કૃષ્ણા વ સમ્પન્ન - ક્ષીરંતેવુ દ્વિજો વર : ॥૫૧૬॥

(વટ્ઠી, સ્તપ્તમી) ક્રિયા (કર્મકાંડ) કરનારાઓમાં હરિને આરાધક (સાધક) શ્રેષ્ઠ છે ગાયોમાં કાળી ગાય વધુ હાધાળી છે. આ બધામાં દ્વિજ શ્રેષ્ઠ છે

૪૮ ગોવુ સ્વામી મવા સ્વામી મવાં ગોવુ તથેશ્વરઃ ।

પ્રયોગા એવમન્યેડપિ જ્ઞાતવ્યા ઠોરતસ્તિવહ ॥૫૧૭॥

ગાયોમાં સ્વામી, ગાયોનો સ્વામી, ગાયોનો માલિક, ગાયોમાં માલિક. આ પ્રમાણે અન્ય પ્રયોગો વેાક (બાપા) માંથીજ અહીં વાળી લેવા.

૪૯ વાનુજાર્યવોરજતાદો કૃતિ વટ્ઠી પ્રવેશવા ।

વ્યાસઃ કરોતિ વેત્યત્ર. વ્યાસમ્વ વૃતિવૃત્તમા ॥૫૧૮॥

જ્યેષ્ઠે સિવાયના દુન્યનો પ્રયોગ કરવો અને કર્મક્રિયા અર્થમાં કાય નો વટ્ઠી વપરુમિ થાય છે. જેમકે વ્યાસ કરે છે (વ્યાસ વડે કર વેલી) એ અર્થમાં વ્યાસની વૃત્તમ કૃતિ (કૃતિ) પ્રયોગ થાય છે)

વ્યાસ વેત્યત્ર ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦

૫૦ ભારત ચ ઋણોત્પન્ન શ્રવણ ભારતસ્ય હિ ।

સ્યાત્ સ્મરતૌ ચ કાર્યે વૈ ષ્ઠચુદાહરણ યથા ॥૫૯૧॥

મહાભારત (કથા) સાંભળે છે તે અર્થમાં મહાભારતનું શ્રવણ કરે છે. અને સ્મરતિ ક્રિયાપદનું કર્મ પણ પઠી વિલક્ષિત લે છે. તેનું ઉદાહરણ છે —

૫૧ માતુ સ્મરતિ, ચાદત્ર દ્વિતીયા સ્મર માતરમ્ ।

તૃતીયા પञ્ચમી હેતૌ વા વક્તવ્યા યથા ત્વિદમ્ ॥૬૦૦॥

માતાનું સ્મરણ કરે છે. ચ કારને લીધે માતાને સ્મર. એમ દ્વિતીયા (પણ) થાય છે. હેતુ (કારણ કે નિમિત્ત) હોય તો તૃતીયા અને પચમી થાય છે જેમકે —

૫૨ કૃતકલ્પેન ય શબ્દ સોડનિત્ય કૃતકલ્પત ।

પञ્ચમી ભયહેતૌ ચ યથા ચૌરાદ્ વિભેતિ સ ॥૬૦૧॥

કૃતક (કૃત્રિમ) પણાને લીધે જે આ શબ્દ છે તે અનિત્ય છે. કારણકે તેમાં કૃતકલાવ છે. અને ભયનું કારણ હોય ત્યાં પણ પચમી થાય છે. જેમકે :- તે ચોરથી બીવે છે.

૫૩ ષ્ઠી હેતુપ્રયોગે સ્યાત્ કસ્ય હેતોરિય કન્યા ।

ઇત્યંભાવે તૃતીયા ય-ચ્છિષ્ય પુત્રેણ પશ્યતિ ॥૬૦૨॥

પણ હેતુ શબ્દનેા પ્રયોગ હોય તો પઠી થાય છે. આ કન્યા કોના માટે છે. ઇત્યંભાવ-અસુઠ રીતે એ અર્થમાં તૃતીયા થાય છે જેમકે શિષ્ય ને પુત્રની રીતે જુએ છે.

૫૪ વિકૃતાઙ્ગેન લક્ષ્યેત નિશ્ચયીકૃત્ય ચાઙ્ગત ।

સ્યાદ્ યેનાઙ્ગવિકારસ્તુ તૃતીયા તત્ર સા દ્વિષ્ઠા ॥૬૦૩॥

અ ગી (શરીરધારી) ના નિશ્ચય કરેલા વિકૃત અંગ વડે અથવા જેના વડે અંગની વિકૃતિ જણાવાય એમ બે પ્રકારે તૃતીયા થાય છે.

૫૫ હીનાઙ્ગિક્યાઙ્ગભેદેન યથા પાદેન લજ્જતા ।

ત્રિલોચનશ્ચ વક્ત્રેણ વિગ્રહેણ ચતુર્ભુજા ॥૬૦૪॥

હીન અંગવાળો જેમકે : પગથી લંગડો અને અધિકઅંગવાળો જેમકે મુખથી ત્રણ લોચનધારી અને શરીરથી આરહાથધારી

૫૬ જનિકર્તુઃ પ્રકૃતિઃ સ્યાદ્ અપાદાનકમેવ ચ ।

તત્રાઙ્ગિ પञ્ચમી વાચ્યા પ્રમોદો જાયતેઙ્ગજાત્ ॥૬૦૫॥

ઉત્પન્ન (ઉદ્ભવ) કરનારનું જે મૂળસ્થાન હોય તે અપાદાન થાય છે અને ત્યાં પચમી કહેવી

સ્મરતૌ ચ કાર્યે ॥ ૧ ૧ ૩૬ ॥ હેતૌ તૃતીયા ॥ ૧ ૧૩ ૩૮ ॥ ભયહેતૌ પञ્ચમી ચ ॥ ૧ ૧૩ ૩૯ ॥
 ષ્ઠી ચ હેતુપ્રયોગે ॥ ૧ ૧૩ ૪૦ ॥ ઇત્યંભાવે તૃતીયા ॥ ૧ ૧૩ ૪૧ ॥ યેનાઙ્ગવિકાર ॥ ૧ ૧૩ ૪૨ ॥
 જનિકર્તુઃ પ્રકૃતિઃ ॥ ૧.૧૩ ૪૩ ॥

જેમકે • પુત્રથી આનન્દ થાય છે.

૫૭ વચ્ચમ્પ્યાહાદિયોને સ્વાદ્ વૃષ્ટો દેવોડય જા પુરાત્ ।
વાદિગ્રહણતો ગ્રાહ્યા - વપપયંચ્ચવાવિમી ॥૬૦૬॥

ઝાટ વગેરેના ચોગમાં પાણી પંગળી થાય છે. જેમકે • તગરની મર્યાદામાં જ દેવ (વગ્રસાદ) વસ્ત્રો. અને ઝાદિ શબ્દના અર્થને લીધે જપ અને પરિ એ બે અભ્યયો અર્થથી કરવાં.

૫૮ અપ હરેમ સમારઃ પરિ હરે પુનરર ।
તાદચ્ચૈં જાડય વવાવ્યા જતુર્થો ગદિય વિમો ॥૬૦૭॥

હરિને છેડીને તેને જાદ કરીને) સ આ છે. હરિથી જુદો પુનરર (ઇન્દ) છે. તાદચ્ચૈં (તેના માટે ક્ષાય તે) ના અર્થમાં પાણી જે વિજુ, ચતુર્થી થાય છે. જેમકે :-

૫૯ ગયમાય શ્રુત ઘરો નરો ઘર્માય ગયમમ્ ।
ઘર્મ મોક્ષાય મેઘાવી ઘન ઘનાય શ્રુતયે ॥૬૦૮॥

જુદિમાન્ મનુષ્ય સ યમ (મેળવવા) માટે વિદ્યા ધારણ કરે છે અને ઘર્મને માટે ય યમ દેગવે છે મોક્ષને (મેળવવા) માટે ધર્મ ધારણ કરે છે. દાન અને જોગ માટે ધન ધાણ કરે (વેશું કરે) છે.

૬૦ મવેત્ કૃષ્યાદિયોને ચ વનુર્થો ચતુરપ્રિય ।
મથા ક્રુદ્ધગતિ ક્રુગમ મિત્રાય ક્રુદ્ધતિ ધ્રુવમ્ ॥૬૦૯॥

ક્રુધ્ (ના પૃચ્છુરમે કરવો) વગેરેના ચોગમાં પાણી, જે ચતુરોના પ્રિય ચતુર્થી થાય છે જેમકે : માતૃથી પૃચ્છુરમે કરે છે મિત્રને દ્રોહ કરવું છે.

૬૧ વચ્ચોનેડપિ ન વચનવ્યા વર્ષણ્યાધાર એવ યત્ ।
વચ્ચમી મો ધરાધોજ ! પ્રયોગાડય યયા મવેત્ ॥૬૧૦॥

વચ્ચ (અંબ ધટ વૃત્ત) નો કોપ થાય ત્યારે ઠમમાં અને આધારમાં, જે ધનપતિ, પંગળી થાય છે. જેને પ્રયોગ આ (નીચે) પ્રમાણે છે.

૬૨ દર્શ્યાન્વ પ્રેક્ષને વર્ણિદ્ દુર્મ્મંમારુગ પ્રેક્ષતે ।
લામગાત્ પ્રેક્ષને વર્ણિદ્ લામન ઉપવિશ્વ ચ ॥૬૧૧॥

(કર્મમાં) કોઈ દરેલી પન્થી જુદો છે એટલે કે દરેલી પર ચીને જુદો છે (આધા-મા) વચ્ચ પન્થી જુદો છે એટલેકે આસન પર જોખીને જુદો છે

૬૩ મવદારો દુર્મને મવ વચ્ચન નૈવ દરવો ।
મવદારો વર્ણિદ્મારુગ વચ્ચ વર્ણિદ્મારુગ ॥૬૧૨॥

મવદારો ॥ ૧ ૧૨ ૧૪ ॥ મવદારો ૧ ૧૪ ॥ ૧ ૧૨ ૫ ॥
વૃદ્ધોદોદુર્મામા વ ર્ણિ ૧૦ ॥ ૧ ૧૨ ૧૪ ॥ વચ્ચ વર્ણિદ્મારુગ ॥ ૧ ૧૨ ૧૪ ॥

જેમાં ક્યપ્ નો અર્થ જણાય પણ ક્યપ્ અંતવાળુ પદ ન દેખાય તેને શ્રેષ્ઠવિદ્વાનોએ ક્યપ્ નો લોપલાવ કહ્યો છે.

૬૪ નિમિત્તાત્ કર્મયોગે તુ વક્તવ્યા સપ્તમી યથા ।

મુક્તે મુકુન્દમાસ્તૌતિ જ્ઞાને ગુરુ ચ સેવતે ॥૬૧૩॥

કર્મના યોગમાં નિમિત્ત (પ્રયોજન) વાચી શબ્દ હોય તો તેની સપ્તમી થાય છે. જેમકે . મુક્તિ માટે મુકુન્દ (વિષ્ણુ) ની સ્તુતિ કરે છે જાન માટે ગુરુને સેવે છે

૬૫ ચર્મણિ દ્વીપિન હન્તિ દન્તયોર્હન્તિ કુજ્જરમ્ ।

કેશેષુ ચમરી હન્તિ સીમ્નિ પુષ્કલકો હત ॥૬૧૪॥

ચામડા માટે દીપડાને મારી નાંખે છે. દાંતને માટે હાથીને હણે છે. વાળ માટે ચમરીને હણે છે. અને અને અ ડકોષ (કસ્તૂરી) માટે પુષ્કલક (કસ્તૂરી મૃગ) ને હણે છે.

૬૬ સપ્તમી વિષયે ચ સ્યાત્ તર્કોઽસ્તિ કુશલો યથા ।

ભવતોઽનાદરે ષષ્ઠી - સપ્તમ્યૌ ચ યથા ત્વિમે ॥૬૧૫॥

વિષય (વિષે) ના અર્થમાં પણ સપ્તમી થાય છે. જેમકે : તર્કમા કુશળ છે અને અનાદરના અર્થમાં ષષ્ઠી તેમજ સપ્તમી થાય છે જેમકે .—

૬૭ વહૂના ક્રોશતા ચીરો ગતો, બહુવસાઘુપુ ।

યાતિ ચ સાઘુમાર્ગેણ સ્વયમાર્યો વદત્સ્વપિ ॥૬૧૬॥

ઘણા ધૂમે પાડતા હતા છતા ચોર જતો રહ્યો ઘણાં દુર્જનોના ખોલતા હોવા છતા સાધુ-પુરુષ બંધે સારા માર્ગે જ બંધ છે

૬૮ વહુપુ સાઘુપુ સ્વામિન્ ! ધ્રુવ નિવારયત્સ્વપિ ।

અનાર્યોઽસાઘુમાર્ગેણ પ્રયાતિ ચ નિરન્તરમ્ ॥૬૧૭॥

હે સ્વામી, ઘણા સાધુપુરુષોના નિવાર્યા (અટકાવ્યા) છતા અનાર્ય-દુર્જન અસાધુ-ખોટા માર્ગે જ હુમેશાં બંધ છે.

૬૯ રુદતોર્માતૃપિત્રોસ્તુ યાતિ પુત્રસ્તથેર્ષ્યાયા ।

એવમત્ર પ્રયોગા સ્યુ છન્દસ્યથ વિશેષતા ॥૬૧૮॥

માતાપિતાના રડવા છતાં પુત્ર ઇર્ષ્યાને લીધે જતો રહ્યો. આ પ્રમાણે અહીં પ્રયોગો થાય છે. હવે છંદ (વેદમાં) વિશેષતા છે

૭૦ સર્વં સ્યાચ્છન્દસિ સ્યાદિઃ સર્વત્ર વ્યત્યેન ચ ।

દધિ જુહોતિ ચેત્યર્થે દધ્ના જુહોતિ યાજકઃ : ॥૬૧૯॥

છંદ (વેદમાં) બાધી સિ વગેરે વિભક્તિઓ બાધે વ્યવ્યય (કુચ્છાદલી) શી થાય છે. યજ્ઞમાન દલી' હોમે છે એ અર્થમાં દલી' વડે હોમે છે (એમ થાય છે)

૭૧ વ્યત્યયથ વિભવત્તોના કાલસ્ય વચનસ્ય ચ ।

લિટ્ઙ્ઘસ્યાઽપિ શ્રુતો લોપ પ્રકૃતેઃ પ્રત્યયસ્ય ચ ॥૬૨૦॥

શ્રુતિ (વેદ) માં વિભક્તિ, ક્ષણ, વચન અને લિંગ નો પણ વ્યત્યય થાય છે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયનો લોપ પણ થાય છે

દત્તિ કારકપ્રક્રિયા ॥૧૬॥

આમ કારકપ્રક્રિયા સમાપ્ત થઈ ૧૬

૧૭ સમાસનિરૂપણમ્ ।

૧ વિરચ્ય વૈચિત્ર્યવિભક્તસડકુલ

સુલોકવન્ધેન સમ્બેદકારકમ્ ।

પદ્ધા સમાસોઽય નિવદ્યતે મનો-

હરો દ્વિપન્નાગમૃગેન્દ્રસન્નિભ । ॥૬૨૧॥

વિવિધ વિભક્તિઓથી ભરેલા કારકને તેના ભેદપ્રભેદો સહિત સુંદર પ્રલોક્ય થઈ પડે રચીને, હવે, હે શત્રુરૂપી હાથીઓના સિંહ સમ (રાજા), છ પ્રકારના સમાસ નિરૂપવામાં આવે છે.

૨ પદાનિ વહૂનિ યત્ર સમસ્યન્તે પરસ્પરમ્ ।

દ્વે પદે વા સમસ્યેતે સ સમાસશ્ચ પદ્ધિવદ્ધ. ॥૬૨૨॥

ધણું પદો જેમાં એકબેકની સાથે (એકત્ર) થાય અથવા બે પદ બંધાં એકત્ર થાય તે સમાસ છ પ્રકારનો છે.

૩ તદાદાવવ્યયીભાવ - સ્તંપુરુપસ્તત પરમ્ ।

દ્વન્દ્વો દ્વિગુર્વહુત્રીહિઃ કર્મધારય એવ ચ ॥૬૨૩॥

તે બંધામાં પહેલો અવ્યયીભાવસમાસ, પછી તત્પુરુષ, દ્વન્દ્વ, દ્વિગુ, બહુત્રીહિ અને કર્મ-ધારય છે

૪ સમાસશ્ચાન્વયે નામ્નાં યોગ્યત્વે સ્યાદ્ યથાઽતિરિ ।

તદ્વિતપ્રત્યયાઃ સર્વે ભવન્ત્યોપગવાદય. ॥૬૨૪॥

નામોના અન્વય (પદના અર્થનું અનુસરણ) ની યોગ્યતા હોય ત્યારે સમાસ થાય છે. જેમકે : અતિરિ અને ઓપગવ વગેરે તદ્વિત પ્રત્યયાન્ત પદો પણ સમાસ થાય છે.

૫ દેવદત્તસ્ય વૈ માર્યા પુરુષસ્ય ગૃહ પુનઃ ।

સમાસો નાઽન્વયાભાવાદ્ અન્ત્યાઽઽચ્ચયોરિરિહૈત્યો ॥૬૨૫॥

દેવદત્તસ્ય માર્યા અને પુરુષસ્ય ગૃહમ્ એ પ્રયોગોમાં પહેલા વાક્યને છેલ્લો શબ્દ અને બીજા વાક્યને પહેલો શબ્દ (એટલે કે માર્યા પુરુષસ્ય) એ શબ્દો વચ્ચે અન્વય ન હોવાથી સમાસ થશે નહિ

૬-૭ પરપદપ્રધાનો ચ દ્વિગુત્તપુરુષાવિહ ।

ઉભયપદપ્રધાનો દ્વૌ દ્વન્દ્વકર્મધારયો ॥૬૨૬॥

પૂર્વપદપ્રધાનો યોઽ - વ્યયીભાવ ઉદાહૃત ।

અન્યપદપ્રધાનશ્ચ વહુત્રીર્હિવિચક્ષણૈઃ ॥૬૨૭॥

વિદ્વાનોએ ક્ષિપુ અને તત્પુરુષ સમાનને પર (બીજુ) પદ પ્રધાન, દ્વન્દ્વ અને કર્મધાન્યમાં બંને પદો પ્રધાન અવ્યયીભાવમાં પૂર્વ (આગણ) પદપ્રધાન અને બહુમીહિને અન્ય (ઉત્તર-પર) પદપ્રધાન કહ્યો છે.

૮ તન્વ ક્રિયામિત્યન્વઘાત્ પ્રધાનત્વ વરદ્ વુષ ।

વયોપકુસ્મમિત્યાસા - વસ્તિ ક્રિયા હ્યુપાશ્રયા ॥૬૨૮॥

ક્રિયાના અંગધન લીધે વિદ્વાને તે (પદ) તું પ્રાધાન્ય કહેલું. જેમકે - ઉપકુસ્મમ્ (પડાની નજીક) વગેરેમાં ક્રિયા ગૌણ આશ્રયમાં છે.

૯ સમયપદપ્રધાનસ્તેવા તૂ વલ્લત્તર ।

નિવાદસ્પર્ષપતિભાઙ્ય ત્રિવલ્લે કર્મધારય ॥૬૨૯॥

તે બધામાં બંને પદ પ્રધાન સમાસ (દ્વન્દ્વ અને કર્મધાન્ય) બળવાન છે. તેથી નિવાદ-સ્પર્ષપતિ. આ કર્મધારય થાય છે

૧૦ એકપદ્ય પુનર્ભક્ત્યર્થ સ્યાદ્દેવ ન ।

પ્રયોજન મમાસસ્ય વિદ્વદ્વન્દ્વનિયેદિતમ્ ॥૬૩૦॥

એકપદભાવ અને એકસ્વરભાવ (કર્યે) તેને સમાસના પ્રયોજન તરીકે વિદ્વાનોએ બતાવ્યું છે.

યત

દ્વારણકે

૧૧ વિભવિતર્લુપ્તે યદ્વ તદર્થમ્ પ્રતીયતે ।

પદમન્વં વિભવન્વન્ત મ મમામોઽમિહીયતે ॥૬૩૧॥

અર્થમાં વિભવિતનો લોપ કસય છે પણ તેના અર્થ બતાવ્ય છે અને અનિમપદ વિભવિત-વાદ સૌય તે સમાસ કહેવાય છે.

૧૨ વિભવિત-પતેન્વ- મમીવ-પદ્યા-

સાનિષ્ઠમાઙ - ગુદમ - સીમવલ્લે ।

માક્ષર - મીપ્ત્તાઙ્ગિયુ મોમ્ય-વલ્લ-

પ્રાકૃર્ભવાઙ - ખાલ મદ્વ વ - દ્વાદ્વમ્ ॥૬૩૨॥

વિભવિતર્થ, વાંચ (આસ્ટુષાહુ), મન્વ (સેટે), મમીવના, પદ્યાવ (પાદ્યા), મમિવમ (પદધન ન કર્મિ), પ્રાકૃમ્ (કર્મધાન્ય), સીમવલ્લ (સેક ન સે), માક્ષર (સમય), વલ્લિત (વ), પેન્વ (વા-વા), મોમ્ય (મોમ્ય), વલ્લવલ્લે (સલ્લ વલ્લે), મદ્વ વ (મદ્વ વ), મદ્વ (મદ્વ વ) વલ્લે અને અર્થોભ (સમયવાલ્ય) દેવાય છે.

૧૩ વિગ્રહ પદસહચાતોઽન્વયયોગ્યાર્થસૂચક ।

વાક્ય તસ્યેવ પર્યાયો વિદ્વિદ્ધિરિતિ ભાષિતમ્ ॥૬૩૩॥

અન્વયનો યોગ્ય અર્થજ સૂચવતો વિગ્રહયુક્ત પદસમૂહ એટલેજ સમાસ તેમ વિદ્વાનો કહે છે.

૧૪ યદ્ વેશ્મનઃ સ્ત્રીમધિકૃત્ય કૃત્ય

વર્વતિ સર્વં ત્વિતિ વિગ્રહેઽપિ ।

કૃતે સમાસેઽવ્યયપૂર્વપાતો

વક્તવ્ય એવાઽસ્તિ યદર્થ એષ ॥૬૩૪॥

જે ઘરનું કાર્ય સ્ત્રીને અધિકારમાં (આગળ કરીને) પસંદ કરાય છે તે વિગ્રહ વિષે પણ સમાસ કરવામા આવે ત્યારે તેના આગળ અવ્યય લાગે છે. (જેમકે . અધિસ્ત્રિ) અને તેજ અર્થ રહે છે.

૧૫ પૂર્વેઽવ્યયેઽવ્યયીભાવો વિભક્ત્યાદ્યર્થસૂચકે ।

સમાસપ્રત્યયયોઃ સ્યાદ્ વિભક્તેર્લુક્ તત. પરમ્ ॥૬૩૫॥

પૂર્વપદમાં જ્યારે વિલક્ષિત વગેરેના અર્થને સૂચવતું અવ્યય હોય ત્યારે અન્યથીભાવસમાસ થાય છે. અને સમાસમાં અને (તદ્ધિત વગેરે) પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે વિલક્ષિતનો લુક્ (લોપ) થાય છે. ૫૪ી—

૧૬ કૃત્તદ્ધિતસમાસાશ્ચે - ત્યનેન નામસજ્જિકાઃ ।

તસ્યા. સ્યાદિવિભક્તિશ્ચ તદાઽધિસ્ત્રીતિ જાયતે ॥૬૩૬॥

કૃત્ પ્રત્યયાન્ત, તદ્ધિત પ્રત્યયાન્ત અને સમાસ (પા. ૧ ૨.૪૬) એ સૂત્ર વડે એની નામસંજ્ઞા થાય છે અને તેને સિ વગેરે વિલક્ષિતઓ લાગે છે. ત્યારે (સ્ત્રીમ્ અધિ =) અધિસ્ત્રિ એમ થાય છે.

૧૭ સમાસોઽથાઽવ્યયીભાવો ભવેચ્ચ સ નપુંસકમ્ ।

નપુંસકસ્ય સૂત્રેણ હ્રસ્વત્વ હિ તતઃ પરમ્ ॥૬૩૭॥

હવે અન્યથીભાવ સમાસ નપુંસકલિંગમાં વપરાય છે. નપુંસકસ્ય (૧.૮.૧૬) એ સૂત્રથી તેનો (દીર્ઘ હોય તો) હ્રસ્વ થાય છે.

૧૮ ભવેદેવાઽવ્યયીભાવાત્ વિભક્તેર્લુક્ યથા ત્વયમ્ ।

અધિસ્ત્રિ ગૃહકાર્યં યત્ પ્રયોગા. સ્યુસ્તથાઽપરે ॥૬૩૮॥

અન્યથીભાવ સમાસની પરમાં આવેલી વિલક્ષિત (ના પ્રત્યયો) નો લુક્ (લોપ) થાય છે.

યથાશક્તિ એટલે શક્તિનું ઉલ્લંઘન કર્યા સિવાય-શક્તિ મુજબ કરે છે અને મોટાના કમ મુજબ (મોટા પછી) તે અનુજ્યેષ્ઠમ્ કહેવાય છે.

૨૬ ચક્રેણ યુગપદ્દેહિ ઘનુ' સચક્રમુત્કટમ્ ।
તૂણેન સકલં યચ્ચ સતૂણ ચ તદુચ્યતે ॥૬૪૬॥

ઉત્કટ ધનુષ્યને અને ચક્રને એકી સાથેજ-સચક્રમ્ મૂક. તણુખલાં સાથે બધુજ હોય તેને સતૂણમ્ કહેવાય છે

૨૭ પ્રભુ પ્રભુ પ્રતીત્યર્થે પ્રતિપ્રભુ તથાઽપરે ।
વં મદ્રાણા સમૃદ્ધચર્થે સમદ્ર ચ તદુચ્યતે ॥૬૪૭॥

દરેક દરેક પ્રભુ (સમર્થ) ને એ અર્થમાં પ્રતિપ્રભુ અને બીજા થાય છે. તેમજ મદ્રવાસી (મદ્રાસી) એની સમૃદ્ધિ એ અર્થે સમદ્રમ્ એમ કહેવાય છે.

૨૮ રૂપસ્ય યોગ્યમિત્યર્થેઽનુરૂપ પ્રોચ્યતે વુઘ્ને ।
પ્રકાશ્યતે હરિશદ્ધોઽસ્યાર્થે ઇતિહરિ સ્મૃતમ્ ॥૬૪૮॥

રૂપને યોગ્ય એ અર્થમાં વિદ્વાનો અનુરૂપમ્ કહે છે. હરિ એ શબ્દ પર પ્રકાશ પાડે છે, તે અર્થમાં ઇતિહરિ છે.

૨૯ મક્ષિકાણામભાવઃ સ્યા-ન્નિર્મક્ષિક સ્થલ ચ તત્ ।
હરે સદૃશમિત્યત્ર સહરિ કથ્યતે જનૈઃ ॥૬૪૯॥

જ્યા માખીએનો અભાવ છે તે સ્થળ નિર્મક્ષિકમ્ સ્થળ છે. હરિ ના જેવો તે અર્થ માં લોકો સહરિ એમ કહે છે.

૩૦-૩૧ સ્યાદવધારણાર્થે યા-વતિ ચ પૂર્વવદ્ યથા ।
ભૃત્ય યાવન્ત્યમત્રાણિ તાવન્તોઽત્રાઽગ્રજન્મનઃ ॥૬૫૦॥
આમન્ત્રયસ્વ હીત્યર્થે યાવદમત્રમાહ્લય ।
અન્યેઽપિ ચ પ્રયોગા. સ્યુ-ર્વાક્યે ચકારસહગ્રહાત્ ॥૬૫૧॥

અવધારણુ (માપસર) ના અર્થમાં યાવત્ સાથે ઉપર પ્રમાણુ (અવ્યયીલાવ) થાય છે. જેમકે :- હે નેાકર, જેટલા અમત્ર (વાસણુ) છે તેટલા અગ્રજન્મા (પ્રાહ્ણણુ) ને જ બોલાવ તે અર્થમાં યાવદમત્રમ્ બોલાવ તેમ કહેવાય છે. ચ (અને) કારનો સંગ્રહ હોવાને લીધે બીજા પ્રયોગો પણ થાય.

૩૨ વક્તવ્યો ચ ન્હસ્વાદેશે સન્ધ્યક્ષરાણા હિ ।
અત્રેકારોકારા-વતિરિ કુલમતિનુ જલ ચ યથા ॥૬૫૨॥

સંધ્યક્ષરો (એ એ બો બી) નો હસ્વ આદેશ કરવામાં આવે ત્યારે તેના ઇ કાર અને ઊ કાર થાય છે જેમકે : અતિરિ (સમૃદ્ધિ વટાવી ગયેલું) = અતિ સમૃદ્ધ કુળ. અને અતિનુ (નાવને)

વટાવી જનારું) નાવ તરી ન શકે તેવું જળ.

દ્વયવ્યયોભાવઃ । આમ અભ્યયીભાવ સમાસ પૂરો થયો.

૩૩ અમાવૌ તત્પુરુષો યોઽન્વયઃ પૂર્વપદે મતિ ।

મદ્ગ્રામ પ્રાન્ત દ્વયર્થે સદ્ગ્રામપ્રાન્ત એવ વ ॥૬૫૨॥

અમ્ (દ્વિતીયા) વગેરેના અંતવાળા પૂર્વપદનો અન્વય (= અર્થ) અનુમનનો) નામ આદે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. આરા ગામમાં પહોંચી ગયેલો. તે અર્થમાં મદ્ગ્રામપ્રાન્ત એમ થાય છે.

૩૪ ક્રાન્તાચર્યે તુ ષોઽસ્વામિન્ । ધિતાદયો દ્વિતીયયા ।

મમસ્વાન્તે મ વિજેયન્તત્પુરુષસ્ત્વમે યથા ॥૬૫૪॥

સે સ્વામી, ક્રાન્ત (દેહલંઘી ગયેલા) વગેરે અર્થમાં ધિત વગેરે દ્વિતીયા (વિપક્ષિત ગાથે) સમાસમાં આવે છે તેને તત્પુરુષ બહુવે. જેમકે :-

૩૫ માર્ગ મતો માર્ગમતસ્તથેવ ણસ્ત્રેણ મિત્રઃ મત્તુ ણસ્ત્રમિત્રઃ ।

યૂપાય દારુ મુવિ યૂપદારુ-ચ્ચોરાદમય ચીરમય તથેવ ॥૬૫૫॥

માર્ગે ગયેલો તે માર્ગમતઃ, ણસ્ત્રવટે લેદાયેલો તે ણસ્ત્રમિત્રઃ જમીનપર યુવ (યજ્ઞસ્તંભ)

માટે લાકડું તે યૂપદારુ અને ચોરશી ભય તે ચીરમમ્ થાય છે.

૩૬ મૂપસ્વ પત્ની વત્તુ મૂપપત્ની ત્વહોવુ ષોષ્ટઃ પુનરદામીષ્ટઃ ।

તર્કોવુ રાગો નન્ તર્કરાગ એવિઘન્તત્પુરુષો મનેચ્ચ ॥૬૫૬॥

ભૂપત્ની (ગભાત્ની) પત્ની ને મૂપપત્ની. પાત્નિ (રમવા) માં રોગિણિયો (કૃદ્વાળ) ને કમળોત્ત તર્કમાં અનુચિતવાણો તે તર્કરાગ. આ પ્રમાણે તત્પુરુષ થાય છે.

૩૭ ધમાઘન્તસ્ય મૂપાલ્ । પરત્વ જ મયેત્ વયચિત્ ।

આહિતાગ્નિર્મૃતપૂર્વો લોકે ત્વજ્ય ચિકૃત્પત્તા ॥૬૫૭॥

અમ્ (દ્વિતીયા) વગેરેના અંતવાળું પદ કયાદેક પર પદ તરીકે પણ આવે છે ક્રાન્તકે તેના લોક (બ્યાકરણ અને ભાષા) માં ચિકૃત્પ છે. જેમકે : અહિતમાં મૃકેનું આહિતાગ્નિ અને પૂર્વે મયેલો મૂપપૂર્વ.

૩૮ ઠેકવર્ણ વચનિન્ જાસ્વ-નેવુ સમામ એવ વ

આત્મવચાદયો મુન પતોગાઃ મ્લુસંવા પ્રમો ! ॥૬૫૮॥

સમાસમાં કયાદેક (વ નુ) જાત કયા માટે સોપવતા લેવામાં આવે છે જે પ્રમો, જે મેં (આત્મ-જનન ના) આત્મવચમ્ વગેરે પ્રયોગો થાય છે.

ધમાશી તત્પુરુષઃ ॥ ૧.૧૪.૧૬ ॥ દ્વિતીયા વગેરેના અન્વયના આત્મવચમ્ ॥ ૧.૧૪.૧૭ ॥

વચનિવચાદયો-વચન ॥ ૧.૧૪.૧૮ ॥

૩૯ ક્વચિદ્ ગ્રહણતો ન સ્યાત્ ણત્વ ત્રિનયનાદિષુ ।

સુરાપાન સુરાપાણ પાનસ્ય વેતિ ભાષણાત્ ॥૬૬૧॥

ક્વચિત્ (કથારેક) શબ્દના ગ્રહણને લીધે ત્રિનયન વગેરે શબ્દોમા ણ કાર થતો નથી. પણ પાન શબ્દના (ન) નો વિકલ્પે (ણ) કહ્યો હોવાને લીધે સુરાપાનમ્ અને સુરાપાણમ્ થાય છે

૪૦ તત્પુરુષો નન્નૂર્વાચ્યો નન્નિ પૂર્વપદેન્વયઃ ।

સ યો નાકાદિવર્જં ચ નાઽઽદેશસ્તસ્ય સમ્ભવેત્ ॥૬૬૦॥

નન્ પૂર્વમાં હોય તેવા નન્ તત્પુરુષ સમાસનો અન્વય નન્ પૂર્વપદમાં હોય તે પ્રમાણે થાય છે. અને તેમાં નાક વગેરેને છોડીને બધામાં (નન્ નો) અ કાર આદેશ થાય છે.

૪૧ નાકો નાગ-નપાત્રમેરુનકુલા નાસત્ય-નક્રો તથા

નારાચો નલ્-નાન્તરીયકયુતો નક્ષત્ર-નન્નાડિમૌ ।

નારઙ્ગશ્ચ નપુસકેન ફલિતઃ સ્યાન્નાચિકેતસ્તથા

નગ્નો નાસ્તિકનાપિતાવપિ નન્નો જ્ઞેયો નવેદા ગ્ણે ॥૬૬૧॥

નાકઃ (સ્વર્ગ), નાગઃ (હાથી), નપાત્ (પૌત્ર), નમેરુ (વૃક્ષ), નકુળ (નોળિયો), નાસત્યૌ (અશ્વિની), નક્રઃ (મગર), નારાચ (બાણ), નપ, નાન્તરીયક (સમવેત-અંતર વગરનુ), નક્ષત્ર, નન્નાજ્ (કુળ્યુભેદ), નાર ગ (વૃક્ષ), નપુંસક, નાચિકેત (અગ્નિ), નગ્ન, નાસ્તિક, નાપિત (વાળ દ), નલ, અને નવેદા સમૂહ (નગ-પર્વત, નયાદઃ - જળચર નહીં તે, નવાદ. - વાદ નહીં તે) વગેરે નાકાદિ ગણમાં સમજવા

૪૨ યથા ન ગૌરગૌરેવ ન વાહવસ્ત્વવાહવ ।

અન્ સ્વરે તથા તસ્યાઽ-શ્વાદન્યોઽનશ્વ એવ યત્ ॥૬૬૨॥

જેમકે :-ગૌ ગાય નહીં તે અગૌ. વાહવઃ ઘોડો નહિ તે અવાહવ અને સ્વર પરમાં હોય તેો નન્ નો અન્ આદેશ થાય છે. જેમકે અશ્વ ઘોડો નહીં તે અનશ્વ.

૪૩ દ્વૌ નન્નો ચ સમાખ્યાતૌ પર્યુદાસપ્રસહ્યકૌ ।

પર્યુદાસ સદ્ગ્રાહી પ્રસહ્ય પ્રતિષેધકૃત્ ॥૬૬૩॥

બે પ્રકારના નન્ અહીં કહ્યા છે. પર્યુદાસ તેના સમાન (એવા બીજા) નું ગ્રહણ કરનાર છે. જ્યારે પ્રસહ્ય સંપૂર્ણ પ્રતિષેધ કરનાર છે.

૪૪ તત્સાદૃશ્યમભાવશ્ચ તદન્યત્વ તદલ્પતા ।

અપ્રાણસ્ત્ય વિરોધશ્ચ નગર્થા. ષટ્ પ્રકીર્તિતા. ॥૬૬૪॥

(જેની સાથે હોય) તેના જેવો, તેનો અભાવ, તેનાથી બીજો, તેનાથી ઓછુ, તેની નિંદા

પાનસ્ય વા ॥ ૧૧૪૨૧ ॥ નન્ ॥ ૧૧૪૨૩ ॥ નન્નિ ॥ ૧૧૪૨૨ ॥ ના ॥ ૧.૧૪૨૪ ॥
અન્ સ્વરે ॥ ૧૧૪૨૫ ॥

अने तेने विशेष ओभ छ अर्थो नजू ना छडेवाया छे

४५ अत्राक्षणरतु सादृशप्रामास्येऽपञ्च रमृता ।

घटादन्योऽपटो धर्मो विरुद्धोऽधर्मोऽयं च ॥६६५॥

आद्याण लोयो ते अर्थमा अत्राक्षणः, पशुपशु नदि तेवा निंनना अर्थमा अयम्, पशुभी लुद्धो (भीजे) ते अर्थमा अयतः अने धर्मो विरुद्ध ते अर्थमा अधर्म याय छे.

४६ अल्पे चाऽनुदरा कन्या अवावेऽय विद्योपता ।

पटाभावे ऽपट चाऽनाऽ-व्ययीभाव उदाहृत ॥६६६॥

अल्प-ओऽनुं ना अर्थमा अनुदरा-(पुत्र उन्वाणी) कन्या, पण अवापना अर्थमा विद्यो-पता छे छे पटने अवाव ओटले छे अण्टम् ओ अव्ययीभाव अभाव छडेवाय छे

इति तत्पुरुषः । आन तत्पुरुष अभास पूरे मयो

४७ अन्वाचयनमाहारेतेतरममुच्चया ।

चाऽर्णे हन्तो भवेत्तेषा मध्यपातिनि युगमके ॥६६७॥

अन्वाचय, अभादार, धतरेतरयोग अने अभुचय ओ आर च (अने) धारना अर्थमा छन्द सभास थाय छे अने ते च धार ण नेनी वचमां आवे छे.

४८ क्रियाहस्य मन्त्रधेऽवाचने जन्वनाम्ब ।

अट भिद्या वटो । ना चाऽ-नम ही अट ना पुन ॥६६८॥

जे हियाओने न णध (जे कर्म मारे) देय ते जन्वनायमा ने पन्थर अन्या न देय तो (छन्द अभास) यतो नथी. जेअड -दे अट, भिद्याम् अट अने गाम् जानव

४९ ईश्वर च गुरु तैव भजन्वेह एतन्वयात् ।

प्रत्येकमेकाग्रिणाभि-मन्त्रधे न समुच्चये ॥६६९॥

ईश्वर च गुरु च भजन्व ते अभुचयमा प्रयेथने ओह-र दिया तोडे अण्ण म देव ने हीमे (छन्द सभास) नथी थतो.

५० वृद्धे पूर्वनिपातोऽय-स्वरेदुन्तमाजिनाम ।

प्रधानाना च धतव्या उक्तार्थानामभावात् ॥६७०॥

छन्द सभासमां मीयता स्ववाया, र मरेत्य अने उ धारना पट. मेअय अण्ण मपटो न् निपात पूर्वमां थाय छे च वने अर्थ अवापनादने अवाव याद के (प्रयोद, यतो नथी) ;

५१ भीमत्रुमोक्षौ द्वाभ्यां चान्तरे तु जगज्जगरी ।

इतरान्तेऽभिगाम् च गगज्जगरी इदं भक्ति ॥६७१॥

अथे छे म । र - म । इतरान्तेऽभिगाम् च गगज्जगरी इदं भक्ति ॥६७१॥

પૂર્વપદમાં પ્રધાન (મુખ્ય હોય તે) મા મોક્તૃમોગ્યી-લોકતા અને ભોગ્ય, અટપ (ઓછા) સ્વરવાળુ કૃષ્ણમાઘવૌ-કૃષ્ણ અને માઘવ, ૬ કારાન્ત તેવુ અગ્નિવાયુ-અગ્નિ અને વાયુ અને ૩ કારાન્ત હોય તેવું વાય્વમ્ભસી-વાયુ અને જળ.

૫૨ પૂર્વપદસ્ય વા દીર્ઘો દેવતાદ્વન્દ્વ એવ ચ ।

વક્તવ્ય. સ્યાત્ સમાસેઽયમિન્દ્રાવૃહસ્પતી યથા ॥૬૭૨॥

દેવતાઓના દ્વન્દ્વ સમાસમાં પૂર્વપદ (ના દેવતા) નો દીર્ઘ થાય છે. જેમકે : (ઇન્દ્ર. ચ વૃહસ્પતી ચ) ઇન્દ્રાવૃહસ્પતી

૫૩ અન્યાદે. સોમાદીનાં ચ પત્વ વક્તવ્યમત્ર ચ ।

અગ્નીપોમી સમાસોઽય યથા ભવતિ ભૂપતે । ॥૬૭૩॥

હે ભૂપતિ, અગ્નિ વગેરે પૂર્વપદના પરમાં સોમ વગેરે આવેલા હોય તો (સ કારનો) ૫ કાર કહેવાયો છે. જેમકે (અગ્નિ: ચ સોમ ચ) અગ્નીપોમી સમાસ થાય છે.

૫૪ યત્ર દ્વિત્વ વહુત્વં ચ સ દ્વન્દ્વ ઇતરેતર ।

વક્તવ્ય સ સમાહારો યત્રૈકત્વ નપુસકમ્ ॥૬૭૪॥

જે દ્વન્દ્વ સમાસમાં દ્વિવચન અને બહુવચન હોય તેને ઇતરેતર દ્વન્દ્વ કહેવાય છે. અને જે દ્વન્દ્વ સમાસમાં (બધાં ભેગા હોય તેવું) એકવચન તેમજ નપુંસકલિંગ થાય તે સમાહાર દ્વન્દ્વ કહેવાય છે.

૫૫ વૃષાડ્કદેવકીસૂનૂ પદ્મપારદપાદપા. ।

સ્યાદિતરેતરાખ્યોઽય દ્વિત્વવહુત્વભેદત. ॥૬૭૫॥

વૃષાડ્ક (શંકર) ચ દેવકીસૂનુ (દેવકીપુત્ર કૃષ્ણ) ચ એટલે વૃષાડ્કદેવકીસૂનુ તેમજ પદ્મ ચ પારદ (પારો) ચ પાદપા (વૃક્ષો) ચ એટલે કે પદ્મપારદપાદપા એ અનુક્રમે દ્વિવચન અને બહુવચનના ભેદને લીધે ઇતરેતર નામનો દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે

૫૬ સ્ત એકત્વે દ્વિગુદ્વન્દ્વૌ ક્લીવલિજ્ઞૌ યથા ભવેત્ ।

અત્ર દ્વન્દ્વે સમાહારે પદ્મપારદપાદપમ્ ॥૬૭૬॥

દ્વિગુ સમાસ અને (સમાહાર) દ્વન્દ્વ સમાસ એકવચન વાળા તેમજ નપુંસકલિંગ થાય છે. અહીં સમાહાર દ્વન્દ્વમાં પદ્મપારદપાદપમ્ (પદ્મ) થાય છે.

૫૭ એકવદ્ભવતીતીહ સર્વો દ્વન્દ્વો વિભાષયા ।

કાશિકાયા મહાભાષ્ય ઇત્યુક્ત પૂર્વસૂરિભિ ॥૬૭૭॥

દેવતાદ્વન્દ્વે ચ ॥ ૧ ૧૪ ૨૯ ॥ અન્યાદે' સોમાદીના પત્વમ્ ॥ ૧ ૧૪.૩૦ ॥

એકત્વે દ્વિગુદ્વન્દ્વૌ ॥ ૧ ૧૪ ૩૩ ॥ સરુપાણામેકશેષ એકવિભવતી ॥ પાણિનિ-૧ ૨ ૬૪ ॥

૬૩ યત્ર ભવેચ્ચ વિશેષણ - તયા પ્રધાનસ્ય ચૈકદેશો હિ ।

તદ્ગુણસવિજ્ઞાન વહુત્રીહિશ્ચ લમ્બભુજઃ ॥૬૮૩॥

પ્રધાન (મુખ્યપદ) વિશેષણ હોવાને લીધે જેમા તેનો એકદેશ-એકલાગ આવે તેને તદ્ગુણ-સંવિજ્ઞાન (વિશેષ્યના ગુણની બાણ ઠરનાર એવે) બહુત્રીહિ થાય છે (જેમકે :) (લમ્બો મુજો યસ્ય સ. इति) લમ્બભુજ લાંબા હાથવાળો.

૬૪ સપ્તમ્યન્તસ્ય વક્તવ્ય. પુનર્વિશેષણસ્ય ચ ।

પૂર્વપાતો વહુત્રીહૌ યથા સ્યાદ્ ભાલલોચન' ॥૬૮૪॥

બહુત્રીહિમાં વિશેષણુને જે સપ્તમી વિલક્ષ્યન્ત પદ હોય તેને પૂર્વમા (આગળ) મૂકાય છે. જેમકે - (લોચન ભાલે યસ્ય સ' इति) ભાલલોચન.

૬૫ વા પ્રિયસ્ય હિ પૂર્વત્વ પ્રિયગુડો ગુડપ્રિયઃ ।

ઇન્દ્રાદિભ્યો નિપેધ સ્યાદ્ ઇન્દુમૌલ્યાદયો યથા ॥૬૮૫॥

બહુત્રીહિમા પ્રિય શબ્દ વિષ્લેષે પૂર્વપદ બને છે જેમકે . (ગુડ. પ્રિય યસ્ય સઃ જેને ગોળ ભાવે છે તે) ગુડપ્રિય' અને પ્રિયગુડ . ઇન્દુ વગેરેમા આ (પૂર્વપાત) નો નિપેધ થાય છે જેમકે (ઇન્દુ મૌલૌ યસ્ય સઃ) ઇન્દુમૌલિ -ચન્દ્રમૌલિ

૬૬ વહુત્રીહૌ ચ ધર્માદિન્ સુધર્મેતિ યથા ભવેત્ ।

નન્દુ સુપૂર્વયોનિત્ય સ્યાત્ પ્રજામેઘયોરસુક્ ॥૬૮૬॥

બહુત્રીહિમા (કેવળ) ધર્મ શબ્દ પરમાં હોય તો તેને અન્ પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે સુધર્મા પશુ પ્રજા અને મેઘા શબ્દની પૂર્વમા નન્ (ન ઠાર), દુ અને સુ હોય તો નિત્ય અસુક્ (અસ્) આગમ લાગે છે.

૬૭ અપ્રજા સુપ્રજા રાજન્ ! દુ પ્રજા સ્યુર્યથા પુન ।

અમેઘાશ્ચાસ્ય દુર્મેઘા સુમેઘા એવમત્ર ચ ॥૬૮૭॥

હે રાબ, અપ્રજા , સુપ્રજા' અને દુ પ્રજા વગેરે તેમજ અમેઘા., દુર્મેઘા અને સુમેઘા. વગેરે થાય છે

૬૮ ઇહ વા-ગ્રહત સ્વામિન્ ! પ્રયોગૌ ભવતસ્ત્વમૌ ।

મન્દમેઘા અલ્પમેઘા પાણિનિત્યુદાહૃતમ્ ॥૬૮૮॥

અહીં સૂત્રમા વા વિષ્લેષે-અહુણુને લીધે આ પ્રયોગો પશુ થાય છે. મન્દમેઘા અને અલ્પ-મેઘા એમ પાણિનિમુનિએ ઉદાહરણ આપ્યા છે

વહુત્રીહૌ વિશેષણસપ્તમ્યન્તયો પૂર્વનિપાત ॥ ૧ ૧૪ ૪૦ ॥

પ્રિયાદીના વા ॥ ૧ ૧૪ ૪૩ ॥

ઇન્દ્રાદિમ્યશ્ચ ॥ ૧ ૧૪ ૪૪ ॥

ધર્માદિન્ ॥ ૧ ૧૪ ૪૬ ॥

પ્રજામેઘયોરસુક્ ॥ ૧ ૧૪ ૪૫ ॥

૬૯ સ્ત્રીપ્રત્યયાન્તસ્વાઙ્યાર્યે વર્તમાનન્ય ઋસ્યતા ।

મુગ્ધાઃ મુનદિઃ સ્વામિન્ । ઇત્યાણાઃ ન્યુરનેકભઃ ॥૬૮૯॥

૬૯ સ્વામી, અન્ય અર્થ (બાહુવ્રીહિ) સમાસમાં આવેલા સ્ત્રીપ્રત્યયાન્ત શબ્દો ઋસ્ય ધાય છે. મુગ્ધાઃ, મુનદિ વગેરે અનેક છે

૭૦ સ્ત્રીલિંગસ્વોવતપુસ્તસ્ય પૂવંદ્વા પૂવંભાજિનઃ ।

નામાનાધિકરણ્યે હિ નમાસંસ્કૃપ્યયસ્વભઃ ॥૬૯૦॥

પુલિંગ કહેવાયાં હોય (ભાગિતપુસ્ક) તેવા સ્ત્રીલિંગમાં શબ્દોના જે પૂર્વપદ થતા હોય તેમજ સમાન અધિકરણ (વિભક્તિ) માં હોય તેવા સમાસમાં સ્કૃપ્ય શબ્દ સિવાયના, ય (યટ્), સ્વ અને જ (જમ્) ના વિકલ્પો પુલિંગ પ્રમાણે કરાય છે.

૭૧-૭૨ પ્રિયા ચ દુર્મંગા ધાન્તા કલ્યાણી મુખગા પુનઃ ।

મનોજા ચપલા મક્તિર્વામિના નચિવા સમા ॥૬૯૧॥

વામા કાન્તા સ્વગા ચાલા ત્તનયા દુહિતા તથા ।

વા - ગ્રહણાત્ પરેષ્વેષુ પુલ્કડ્ઙ્ઙાવો ભવેન્નહિ ॥૬૯૨॥

પરંતુ વા શબ્દજુને લીધે પ્રિયા, દુર્મંગા, ધાન્તા, કલ્યાણી, મુખગા, મનોજા, ચપલા, મક્તિ, વામના, નચિવા, સમા, વામા, કાન્તા, સ્વગા, ચાલા, ત્તનયા તેમજ દુહિતા વગેરે પદોમાં હોય તેા પુલિંગ પ્રમાણે (ઋસ્ય) થતાં નથી.

૭૩ અન્યાર્યે વર્તમાનસ્ય સ્વાદ્ ગોહિ ઋસ્યતા પુનઃ ।

વન્ચ ગાયો હિ વર્ત્તેવ વન્ચગુરિતિ સ્મૃત ॥૬૯૩॥

અન્ય અર્થપ્રધાન (બાહુવ્રીહિ) સમાસમાં ગો શબ્દ ઋસ્ય ધાય છે. આમ વન્ચ ગાય. વન્ચ ગમ્નો (જેની પાસે પાચ ગાયો છે તે) વન્ચગુ. કહેવાય છે.

૭૪ સદ્વ્યા - મુ - વ્યાઘ્રાદિપૂર્વમ્થ ચ પાદગવસ્ય ।

ત્રીપોડશારસ્યેવ વમતગ્વ. સ્યમંતે હિ ॥૬૯૪॥

અધ્યાવાચક, મુ તેમજ વ્યાઘ્ર (વાપ) વગેરે શબ્દો પૂર્વ (પદ) માં હોય તેવા પાદ શબ્દના અ મરનો યોગ કરીવાયા છે. તેથી ત્રીવે પ્રમાણે થાય છે.

૭૫ ગામવત્ મુતાત્ વ્યાઘ્ર - વાન્તગારો વ્યરે વરે ।

વશરેતસ્ય મમ્તવો દિવશે દિવદા વદા ॥૬૯૫॥

(માત્ર વાદા વત્ વ) વશરવત્-૧૯૯૨ મમ્તવો, (ત્રીવજો વાદો વશર વ) મુતાત્-૧૯૯૨ વાન્તગારોઃ અને (વાન્તગાર વાદો વશર વત્) વ્યાઘ્રવત્-૧૯૯૨ વાન્તગારોઃ ૧૩,૧૪,૧૫, ૧૬

કાળાઈ ૩ ૧ ૧૪,૫૧ મુરુદા ૩ ૧ ૧૪,૫૫ વાન્તગારો ૩ ૧ ૧, ૧૪, ૫૬ ૧
 નો ૩ ૧ ૧, ૧૪, ૫૫ મદ્દશ્વ, વાન્તગારો વ વત્ ૩ ૧ ૧ ૧૪, ૫૫ ૧

શસ્ (દ્વિતીયા વગેરે) સ્વરથી શરૂ થતા વિભક્તિ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે પાદ નો પદ્ આદેશ થાય છે જેમકે (દ્વી પાદો યેષા તે તાન્) દ્વિપદઃ તેમજ દ્વિપદા-એ પગવાળા વડે.

इति बहुव्रीहिः । आभ अहुव्रीहि समास पूरा थया.

૭૬ કર્મધારયસ્તુલ્યાર્થે પદદ્વયે ભવેદિહ ।

વિશેષણપૂર્વપાતઃ કલીબે નીલોત્પલ યથા ॥૬૯૬॥

અને પદ જ્યારે તુલ્ય (સમાન) અર્થમાં (એકજ વસ્તુ માટે) હોય ત્યારે વિશેષણ પૂર્વ (પદ) મા આવે છે અને તે કર્મધારય સમાસ અને છે. જેમકે . નપુસકલિંગમાં (નીલમ્ ચ તત્ ઉત્પલ ચ) નીલોત્પલમ્-નીલકમળ

૭૭ રક્તલતા સ્ત્રિયામેવ પુસિ પુસ્કોકિલસ્તથા ।

પુસઃ સ્વપેઽન્ન સયોગાલ્લોપો વક્તવ્ય એવ ચ ॥૬૯૭॥

સ્ત્રીલિંગમાં (રક્તા ચ અસી લતા ચ) રક્તલતા અને પુલિંગમાં (પુમાન્ ચ અસી કોકિલ ચ) પુસ્કોકિલ-કોયલ (નર) થાય છે. અહીં પુસ્ શબ્દની પરમાં સ્વપ પ્રત્યાહારનો વર્ણ હોય તે સયોગના અતિમ વર્ણ (સ કાર) નો લોપ કહેવાય છે.

इति कर्मधारय । आभ कर्मधारय समास पूरा थया.

૭૮ ઉપસર્ગસ્ય નામ્નશ્ચ કૃતા સમાસ એવ ચ ।

તત્પુરુષ સ વિજ્ઞેય પ્રવાહઃ કુમ્ભકૃદ્થથા ॥૬૯૮॥

(પ્ર વગેરે) ઉપસર્ગનો અને નામનો કૃત્ પ્રત્યયાન્ત શબ્દો જોડે સમાસ થાય ત્યારે તેને તત્પુરુષ સમાસ બાણ્યે જેમકે -(પ્રકૃષ્ટો વાદ) પ્રવાદ-અર્થા, (કુમ્ભ કરોતિ इति) કુમ્ભકૃત્-કુભકાર

૭૯ અલુક્ ક્વચિદ્ વિભક્તેષ્ચ સમાસે તદ્વિતે કૃતિ ।

કૃચ્છ્રાન્મુક્તો દિશોદણ્ડોઽ-પ્સુયોનિરિત્યનેકશઃ ॥૬૯૯॥

ક્યારેક સમાસમાકૃત્ પ્રત્યય પરમાં હોય કે તદ્વિત પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે, વિભક્તિનો અલુક્ થાય છે જેમકે -કૃચ્છ્રાન્મુક્ત અતિ કષ્ટથી છૂટેલો, દિશોદણ્ડ, અપ્સુયોનિઃ-જલચર તેમજ વાડવાનલ-વગેરે અનેક પ્રયોગો થાય છે.

૮૦ તદ્વિતપ્રત્યયે સ્યાદા-મુષ્યાયણો યથા પરમ્ ।

સ્યુઃ કૃદન્તે પરે નૂન હૃદિસ્પૃક્ પ્રમુખા પુનઃ ॥૭૦૦॥

તદ્વિત પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે અલુક્ થાય છે જેમકે -આમુષ્યાયણ અને કૃત્ પ્રત્યયાન્ત પરમા હોય તેવા હૃદિસ્પૃક્ વગેરે છે.

કર્મધારયસ્તુલ્યાર્થે ॥ ૧૧૪૭૦ ॥ પુસ સ્વપે ॥ ૧૧૪૭૧ ॥

નામ્નશ્ચ કૃતા સમાસ ॥ ૧૧૪૭૨ ॥ અલુક્ ક્વચિત્ ॥ ૧૧૪૮૨ ॥

८१-८२ समागे टाडका नूनं प्रत्ययाः स्युर्मौ क्रमात् ।
 कविराजो टकारे स्याद् राजपुरमकारके ॥७०१॥
 डकारे स्यादहोरात्र ककारे बहुकर्तृकः ।
 नो वा पदस्य टेल्लोपो भवेत् स्वरे च ये परे ॥७०२॥

समागमां ट, अ, इ अने क प्रत्ययो थाय छे. इमानुसार ट परमां होय त्यादे कविराजो, अ परमां होय त्यादे राजपुरम्, ट परमां होय त्यादे अहोरात्रम् अने क परमां होय त्यादे बहुकर्तृक. ओभ थाय छे. न क्षरान्त पढनी परमा स्वरादि प्रत्यय छे य क्षर आवे तो टि नेो विहृष्ये होय थाय छे.

८३ वा-ग्रहणात् ऋचिद् राजन् । उपधालोप एव च ।
 अहो मध्य च मध्याह्न कविराजटिल्लोपके ॥७०३॥
 वा-विहृष्येना अहृष्येने लीधे, छे राज, ह्यादेह उपधानेो होय थाय छे. जेभडे -अहो मध्य मध्याह्न -अपोर. अने टि नेो होय थनेो होय तेवो (कवीना राजा) कविराज .

८४ सहादेरितनूत्रेण सहादीना हि सादय ।
 मपुत्रादिममानानां गिद्धये लोकगम्भताः ॥७०४॥
 सराणे. (सादि. १ १४ ३९) जे नूत्र वटे सह वगेरेना स वगेरे होइमंभत आदेशो थाय छे ते मपुत्रः जेवा अन्य प्रयोगोनी सिद्धि भाटे छे.

८५ महमस्तिरसां मघ्न-समि-स्तिरय एव हि ।
 निबन्धने ज्ञानतो मघ्यद् मघ्यद् तिर्षद् यथा भवेत् ॥७०५॥
 मह, मम् अने तिग्म् ना परमां अच्चु (लक्ष्) धातुनु तिग्म् अंतवाहुं उप होय तो तेमना अनुकभे मघ्न, समि अने तिर्षि आदेशो थाय छे जेभडे :-मघ्यद्, मघ्यद् अने तिर्षद्

८६ अस्त्रियववदे कोः कत् पाद्ये वा पुर्ये पयि ।
 कुलितेऽपं ईषय्ये साम्नावाणे ककरववाः ॥७०६॥
 श्वत्, त्रि शब्द, २५ शब्द तेमन् वद शब्द परमां होय त्यादे कुलित (अभेदे, संद. १५६) अर्थमां तेमन् ईषय् (वेाहुं) होय त्यादे कु नेो कत् थाय छे, अष्ट, पुर्ये तेमन् वद भा विहृष्ये वा तेमन् अस्त्रि अने ईष्य शब्द होय त्यादे क, कत् अने कव आदेशो थाय छे

८७ कदम्ब कदम्बमाडपि कदम्बः कदम्ब पुनः ।
 कदम्बः कादिनिबन्धाप्य तस्यैव पुनरपि ॥७०७॥
 कदम्ब-अभेदे कुलित, कदम्बः-अस्त्रि लक्ष्मां, कदम्ब-नानेो अर्थया नूत्रेदे २५, कदम्ब

-ગંદુ-અસખ્ય ઘોલનાર, કાક્ષ તેમજ વિકલ્પે કાક્ષિ-ઠાણો, તેમજ પુરુષમાં (કાપુરુષ અને કુપુરુષ), પથમાં (કાપથ. અને કુપથ:) થાય છે.

૮૮ કદગ્નિઃ કાગ્નિરેવ સ્યાત્ કવાગ્નિરપરે તથા ।

દન્તસ્ય દત્ત ષસ્યોત્વ-માદૌ ટુત્વે કૃતે સત્તિ ॥૭૦૮॥

અગ્નિ શબ્દ પરમાં હોય ત્યારે કદગ્નિઃ, કાગ્નિઃ તેમજ કવાગ્નિ થાય છે (તેવીજ રીતે ઉષ્ણ શબ્દના કદુષ્ણમ્, કોષ્ણ અને કવોષ્ણમ્ થાય છે) અને આદિ (પદ) માં (ષ્ ના) ષ્ નો ડ કાર કરીને (ષ્ટઃ પિઃ પ્ઠુઃ ૧.૪૮ સૂત્રથી) ટુત્વ (ઉ) કરીને પછી દન્ત શબ્દનો દત્ આદેશ થાય છે.

૮૯ ષોડન્ ષોડશ ષોઢા ચ વૃહસ્પતિર્મહેશ્વરઃ ।

દ્યાવાભૂમીમુક્ષા દિષ્ટા જૈરાકૃતિગણે સદા ॥૭૦૯॥

(ષઢ્ દન્તા. યસ્ય સ.) ષોડન્, ષોડશ-સોળ, ષોઢા-છ પ્રકારનો, અને વૃહસ્પતિઃ, મહેશ્વરઃ, દ્યાવાભૂમી વગેરેને વિદ્વાનોએ નિત્ય આકૃતિગણમાં કહ્યા છે.

૯૦ ઉત્તરપદસ્ય લોપો વક્તવ્યઃ શાકપાર્થિવાદીનામ્ ।

इह तु समानाधिकरण एव स्युः शाकपार्थिवाद्या यत् ॥७१०॥

આહીં સમાનાધિકરણ (સમાન વિભક્તિવચન) માં શાકપાર્થિવ વગેરેના ઉત્તરપદનો લોપ કહેવાયો છે, જેથી (શાકપ્રિય. ચ અસૌ પાર્થિવ) શાકપાર્થિવ વગેરે થાય છે

૯૧ આદેશ્ચ દ્વન્દ્વે લોપઃ સ્યાદ્ યત્રાઽઽચાર્યેનિર્દાશિતઃ ।

पितरौ ष्वशुरौ पुत्रा-वेवविधा भवन्ति यत् ॥७११॥

ન્યાં (પાણિનિ વગેરે) આચાર્યોએ નિર્દેશ કર્યો છે ત્યા દ્વન્દ્વસમાસમાં આદિપદનો લોપ થાય છે. જેથી (માતા ચ પિતા ચ) પિતરો-માતાપિતા, (શ્વશૂ ચ શ્વશુર. ચ) શ્વશુરો-સાસુ અને સસરા, (પુત્રી ચ પુત્ર ચ) પુત્રી-પુત્રી અને પુત્ર જેવા થાય છે.

૯૨ આત્વ વાઽઽદ્વન્દ્વે સ્યાન્માતાપિતરૌ યથા ।

मातरपितरौ पक्षे न द्वन्द्वे सर्वनामता ॥७१२॥

દ્વન્દ્વ સમાસમાં ઋ કારાન્ત શબ્દોના આદિપદનો વિકલ્પે આ કાર થાય છે. જેમકે માતા-પિતરૌ અને માતરપિતરૌ પણ થાય છે. પણ દ્વન્દ્વમાં સર્વનામસંજ્ઞા થતી નથી.

૯૩ દ્વન્દ્વે સર્વાદિત્વં વા જસિ વર્ણાશ્રમેતરે પક્ષે ।

वर्णाश्रमेतरा इत्याद्या स्युरिह हि यथा शिष्टाः ॥७१३॥

विभक्तिलोपे दन्तस्य दत् ॥ १ १४ ७८ ॥ पप इत्व दघोर्दो ॥ १ १४ ७७ ॥

समासे समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीना मध्यमपदलोप ॥ १ १४ ८३ ॥

आदेश्च द्वन्द्वे ॥ १ १४ ८४ ॥ ऋना द्वन्द्वे ॥ १ १४ ८५ ॥ द्वन्द्वे सर्वादित्वं वा जसि ॥ १. १४ ८६ ॥

द्वन्द्वसमासभा जम् (प्रथमा णटुवग्रनने) प्रत्यय परभां होय तो विकल्पे अर्वाभासभां
 > थाय छे. लोभके . (वर्णा. च आश्रमाः च इतरे च) वर्णाश्रमेतरे अने वर्णाश्रमेतरे वगेरे गिष्ट
 प्रयोगे छे.

९४ बहुव्रीहो भवेत्सोप इह मध्यपदस्य च ।

वै यधिकरण्ये स्यु गुण्यगन्धिमुता यथा ॥७९४॥

अने अर्द्धी व्यधिकरण्ये णटुव्रीहिसमासभां भायग पदने होय थाय छे. लोभके : (पुण्यग
 गन्धः इव गन्धः यस्य तः) गुण्यगन्धिः वगेरे थाय छे.

९५ दिवन्तद्रूपे संज्ञाया-मविग्रहो नित्य एव समानः ।

स्वामिग्रन्थस्त्वस्य - पदविग्रहो दक्षिणाग्निरित्यादि ॥७९५॥

दिवन्-द्विशायाचक शब्द अने म आयाचक शब्दने समान संज्ञायाचक अर्थभां होय तो
 विग्रह यतो नथी. पद्य अन्य ले नित्यसमास छे, छे स्वामी, ते अस्वपदविग्रह-पदपदविग्रह
 दक्षिणाग्निः वगेरे छे.

इति समानः ॥९७॥

आम समास पूरा यथा. १७

वैयधिकरण्ये बहुव्रीहो मध्यपदस्योप ॥ ११८८७ ॥

૧૮ તદ્વિતપ્રત્યયાઃ ॥

૧ શ્રીશ્રીમાલકુલે શ્રીમાન્ ભીમાઢ્વસ્તસ્ય નન્દન ।

વિનયસાગર ક્યાતિ નાકુસૂનુઃ સુતદ્વિતમ્ ॥૭૧૬॥

શ્રી શ્રીમાળકુળના શ્રીમાન ભીમ નામના પિતા અને નાકુ નામે માતાના પુત્ર વિનય-
સાગર (હવે) તદ્વિત કહે છે

૨ નામ્નોઽપત્યેઽળ્ ભવેદન્ પ્રત્યય પ્રત્યયોઽન્તિક ।

આદ્યોત્ર ઞ્ યાતિ વૃદ્ધચર્ચમથોદાહરણાનિ ચ ॥૭૧૭॥

નામને અપત્ય (સ તાન) ના અર્થે ંળ્ પ્રત્યય લાગે છે તે પ્રત્યયને અ તે લાગે છે. અહીં
આદિનેા ઞ્ (ઞિત્) અથવા ંળ્ (ળિત્) જતા રહે છે તે વૃદ્ધિ માટે છે તેના ઉદાહરણો આ
પ્રમાણે છે

૩ અત્રોપગોરપત્ય હિ પઠીલોપસ્તતઃ પરમ્ ।

નામત્વાત્ સ્યાદિરુત્પત્તિ શિષ્ટપ્રયોગહેતવે ॥૭૧૮॥

અહીં ઉપગુ નેા અપત્ય (પુત્ર) એની પછી નેા લોપ થાય છે અને પછી નામ હોવાને લીધે
(પ્રત્યય લાગ્યા પછી) સિ વગેરે શિષ્ટપ્રયોગ માટે આવીને ઉભા રહે છે

૪ સ્યાદાદિસ્વરસ્ય ઞ્ણિતિર્વૃદ્ધિસ્તદ્વિત એવ ચ ।

વોઽવ્યસ્વરે તત્તો નૂનમ્ ઔપગવો ભવેદ્યથા ॥૭૧૯॥

ઞિત્ કે ણિત્ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે તદ્વિતમાં (નામના) આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.
અને પછી ડ કે ઓ ના પરમા ય કે સ્વર આવે તો તેનો અવ્ થાય છે. જેમકે ઉપગો અપત્ય પુમાન્
= (ઉપગુનેા પુત્ર) ઔપગવ અને છે.

૫ સદ્ધ્યા - સ - ભદ્રાન્માતુર્ઋ ડરણિ સ્યાચ્ચ ભૂપતે । ।

વાળમાતુર સામ્માતુર ભાદ્રમાતુર ઇત્યપિ ॥૭૨૦॥

હો ભૂપતિ, સંખ્યાવાચક, સમ્ કે ભદ્ર શબ્દની પરમાં આવતા માતૃ ના ઋ ની પરમાં ંળ્
પ્રત્યય આવે તો તેના ડર્ થાય છે તેથી (પણ્ણા માતૃણામ્ પુત્ર) વાળમાતુર, સામ્માતુર, ભાદ્રમાતુર
વગેરે થાય છે.

૬ અત ઇઞ્નુષેઞ્ચ નામ્નોઽપત્યેઽર્થે સ્યાત્તત. પર યસ્ય ।

લોપો યથા પ્રયોગાઃ શ્રૈઘરિપ્રમુખા ભવન્તિ હ ॥૭૨૧॥

અપત્યેઽળ્ ॥ ૧૧૫૦૧ ॥

અવિભક્તિ નામ ॥ ૧૬૨ ॥

આદિસ્વરસ્ય ઞ્ણિતિ વૃદ્ધિઃ ॥ ૧૧૫૨ ॥

વોઽવ્યસ્વરે ॥ ૧૧૫૩ ॥

ઋ ડરણિ ॥ ૧૧૫૪ ॥

અત ઇઞ્નુષે ॥ ૧૧૫૫ ॥

યસ્યેત્સજ્ઞા તસ્ય લોપ ॥ ૧૧૧૦ ॥

ઋષિ નો ન હોય તેવા અ ઠાગને ત્ર ડ્રાપ્તને અપત્યાર્થે ડગ્જ્ લાગે છે. પછી ઠત્ ડ્રા ઠાત્ લોપ થાય છે જેમકે :- (શ્રીધર્મસ્ય અપત્ય પુમાન્) ઋષિરિ વગેરે પ્રયોગો થાય છે

૭ ઋગ્ણાદેશ્ચ પ્રવચનવ્ય હપ્રન્યયો ગયા પ્રષો ।

આગ્નિર્જામિસ્તથા ચાર્ણિ - ર્શહ્વિરોપવાહ્વિ ॥૭૨૨॥

હે પ્રભુ, ઘટ્ટ વગેરેને પાગ્ હજ્ પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :- (અગ્નિનર્મણ) આગ્નિર્જામિ (વર્ણને અપત્ય પુમાન્) ચાર્ણિ; (વહો અપત્ય પુમાન્) વાહ્વિ તે પ્રમાણે ઓપવાહ્વિ થાય છે.

૮ મ્યુષ્યાયિનળેયણીયા ગર્ગનટાત્રિસ્ત્રીપિતૃષ્વસાદેષ ।

અપત્યેઽર્થે પ્રન્યગા હત્યેતે ગવા ગાર્ગવાત્સ્યનાદા -

યનાઽઽત્રેયર્ષેતૃગ્વસ્રીયમાતૃગ્વસ્રીયાદય મિદા ॥૭૨૩॥

અપત્યાર્થે ગર્ગ, નટ, ઘટિ, સ્ત્રીલિંગી ડ્રાપ્ત, પિતૃષ્વના વગેરેને ક્રમાનુસાર વ્ય, લાગ્ન એમ અંને નીચ પ્રત્યયો અનુક્રમે લાગે છે. જેમકે (ગર્ગસ્ય પુત્ર.) ગાર્ગ, વાત્સ્ય, (નટમ્ય અપ પુમાન્) નાદાયાન, (અત્રે પુત્ર) આત્રેય, (મૂમે પુત્ર ઋષિ.), (પિતૃષ્વનુ પુત્ર) પંતૃષ્વસ્રીય ઽ (માતૃગ્વનુ પુત્ર) માતૃષ્વસ્રીય વગેરે મિદા છે

૯ ડ્રાપ્તપ્રસાડવ્યપત્યેઽર્થે ભુગ્વહુત્વે ષ્વચિદ્ ધવેત્ ।

ઋષ્યનૃવિવિપચે ચ પ્રત્યયસ્ય ન તુ સ્ત્રિયામ્ ॥૭૨૪॥

ઋષિવિવિપચ હોય કે ઋષિવિવિપચ ન હોય તેવામા અપત્યાર્થે આવેલા પ્રત્યયનો ક્યાં બહુવચનમાં ભુક્ (લોપ) થાય છે. પદ્ સ્ત્રીલિંગમા ભુક્ યનો નથી.

૧૦ ગર્ગા યત્મા વિદેદાભાડવ્યો ગાર્ગ્યો સ્ત્રિયા પુનઃ ॥૭૨૫॥

દેવતેદમર્થે સ્વામિન્ । અપારિપ્રત્યયો રુકુટમ્ ॥૭૨૫॥

ગર્ગાઃ (ગર્ગનાં પુત્રા), યત્મા (યત્સના પુત્રો), યત્મા. (અગ્નિના પુત્રો). પદ્ સ્ત્રીલિંગ ગાર્ગ્યે (ગર્ગની પુત્રીઓ) થાય છે. દે સ્વામી, દેવનાને દદમ્ ના અર્થમાં અપ્ વગેરે પ્રન્ય સ્પષ્ટતયા લાગે છે.

૧૧ ડેન્ડ નોમ્ય પુતરેવ દેવદત્તા ગયા ધવેન્ ।

પૂર્ણોત્તરવચાઠા. દગાદ્ વૃદિનેચ ષ્વચિદ્ દ્યો ॥૭૨૬॥

જેમકે : (દન્ડ દેવતા યત્) દેન્ડન્, (નોમ દેવતા યત્) નોમન્ (દેન્ડમ્ દદન્) દે (દેવદત્તમ્ દદન્) દેવદત્તન્ થાય છે. (વર્દી) દયાદેક પૂર્વપદ ને ઉત્તરપદ જેમ છે તેમા ને સ્ત્રી વૃદિ થાય છે.

ઋષાર્થેઽ ૧ ૧ ૧૦ ૬ ૧૧ ઋષિવિવિપચ અર્થે ઋષિવિવિપચ ૧ ૧ ૧૦ ૬ ૧૧

પુનઃપુનઃ ષ્વચિદ્ ૧ ૧ ૧૦ ૬ ૧૧ દેવતેદમર્થે ૧ ૧ ૧૦ ૬ ૧૧ ઋષિવિવિપચ ૧ ૧ ૧૦ ૬ ૧૧

૧૨ યથાઽઽગ્નિમારુત કર્માઽ - નયા રીત્યાઽપ્યનેકષાઃ ।

અળ્ ભાવેઽપિ વક્તવ્ય સૌહાર્દાદિકસિદ્ધયે ॥૭૨૭॥

જેમકે : (અગ્નિમારુતી દેવતે અસ્ય) આગ્નિમારુત કર્મ (અગ્નિ અને મરુદ્દેવતા માટેનું ક્રમ). આ રીતે ઘણા થાય છે. ભાવએ અર્થમાં પણ અળ્ થાય છે. તે (સુહૃદઃ ભાવ) સૌહાર્દમ્ વગેરેની સિદ્ધિ માટે છે.

૧૩ પૂર્વોક્તાઃ પ્રત્યયા યે ચ ણિતો વા વિપયાન્તરે ।

યથાઽઽજગોર્ધનુરાજ - ગવ - વાઽઽજગવ ત્વિદમ્ ॥૭૨૮॥

આગળ જે પ્રત્યયો કહ્યા તે બધા અન્ય વિષય (અર્થ) માં વિકલ્પે ણિત્ થાય છે. (તેથી વૃદ્ધિ વિકલ્પે થાય છે) જેમકે : (અજો ગૌ યસ્ય સ) અજગુ - શિવ (તસ્ય ઇદ ઘનુ) આજગવમ્ અને અજગવમ્ થાય છે.

૧૪ કૌમુદગન્ધ્યા ગવ્ય, ષવશુર્યમેવ પુન. કુલ્યમ્ ।

વૈષ્ણવમિતિ ત્વદીય, મદીયમિતિ ચૈતદીય હિ ॥૭૨૯॥

(કુમુદગન્ધસ્ય ઇવ ગન્ધો યસ્યા સા) કુમુદગન્ધિ તસ્યા અપત્ય સ્ત્રી - કૌમુદગન્ધ્યા (તેમજ કુમુદગન્ધ્યા) - (ગૌ ઇદમ્ =) ગવ્યમ્, (ષવશુરસ્ય ઇદમ્ =) ષવશુર્યમ્ (અને ષવાશુર્યમ્), (કુલે ભવમ્ =) કુલ્યમ્, (વૈષ્ણો ઇદમ્ =) વૈષ્ણવમ્, (તવ ઇદમ્ =) ત્વદીયમ્, (મમ ઇદમ્ =) મદીયમ્ અને (એતસ્ય ઇદમ્ =) એતદીયમ્ થાય છે.

૧૫ ચતુરશ્ચલોપ ઈયે, ચ યે તુરીયસ્તથૈવ તુર્યશ્ચ ।

દક્ સ્યાદન્યસ્યેયેઽ - ન્યદીયમપરેઽપિ લોકતો જ્ઞેયા ॥૭૩૦॥

અને ઈય્ પ્રત્યય અને ય પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે ચતુર્ શબ્દના (આદિ) ચ કારનો લોપ થાય છે અનુક્રમે તુરીય તેમજ તુર્ય થાય છે ઈય્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે અન્ય શબ્દને દક્ પ્રત્યય લાગે છે અને અન્યદીયમ્ થાય છે આવાં બીજા લોક (બ્યાકરણ-ભાષા) માંથી બાણવાં

૧૬ સ્યુઃ કારકાત્ ક્રિયાયુક્તે પૂર્વોક્તાઃ પ્રત્યયાસ્ત્વિહ ।

અણાદયો મહારાજ । વાચ્યે કર્તારિ કર્મણિ ॥૭૩૧॥

હું મહારાજ, અહીં ક્રિયા સાથે જોડાયેલા કર્તારિ અને કર્મણિના વાચ્ય અર્થમાં કારકને ઉપર કહેલા અળ્ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે.

૧૭ ગ્રામ્યો ઘુર્યશ્ચ ઘૌરેય માથુરોઽપ્યથ કૌઙ્કુમમ્ ।

કામ્વલો વસ્ત્ર ઇત્યાદ્યાઃ પ્રયોગાઃ સ્યુર્યથા વિખો । ॥૭૩૨॥

હું બિભુ જેમકે (ગ્રામે ભવઃ =) ગ્રામ્ય (અને ગ્રામીણ) (ઘુર વહતિ ઇતિ =) ઘુર્ય અને

ણિતો વા ॥ ૧ ૧૫ ૧૮ ॥ ચતુરશ્ચલોપો ણ્યજીયવો. ॥ ૧ ૧૫ ૧૯ ॥ અન્યસ્ય દક્ ॥ ૧ ૧૫ ૨૧ ॥

કારકાત્ ક્રિયાયુક્તે ॥ ૧ ૧૫ ૨૩ ॥

ધોરેય, (મથુરાયાં ભવ =) માથુર તેમજ (કુટુકુમેન સ્વતં વસ્ત્રમ્ =) કોટુકુમ્ અને કાન્બલ
એ વસ્ત્રોના અર્થમાં પ્રયોગમા આવે છે

૧૮ કૌનેયકા ભવાણ્યે ભવેયુઃ પ્રવ્યગા હહ ।

પ્રયોગયાડનુમારેણ ગિત્વ ધૈવા ઘિતલ્પિતમ્ ॥૭૩૩॥

ભવ (૪-મેલા) ના અર્થમાં ગાડી (તદ્વિતમા) ક, ઈન્, હ્ય, અને દક પ્રત્યયો થાય છે.
અને પ્રયોગનુસાર તેમજ ગિત્વ વિઠલ્પે ઠલ્પેવાય છે.

૧૯-૨૦ કર્ણાટિ યો ભવઃ કર્ણા-ટક કર્ણાટક. મ ન ।

યો ગ્રામાદાગતસ્તત્ર જાતો ગ્રામીણ એવ ચ ॥૭૩૪॥

મધ્મીચીન. મમીચીનસ્તિચ્ચીનજ દાપ્રિય ।

હન્દ્રિય ઘૃત્રિય યુદ્ધય - ભાવો વિકલ્પમટપ્રહાત્ ॥૭૩૫॥

કર્ણાટ (કર્ણાટક) માં ૪-મેલા કર્ણાટક, અને કાર્ણાટક. તેમજ ગામેશી આવેલો અથવા
ગામમાં ૪-મેલા ગ્રામીણ અને ગ્રામવ. તે રીતે મધ્મીચીન, મમીચીન, તિરચ્ચીન થાય છે. તથા
(કષ્ટ્રે ભવઃ =) દાપ્રિય, (હન્દ્રા દેવતા અસ્ય દત્તિ = હેન્દ્રમ્ અને) હન્દ્રિયમ્. (ઘૃત્રુ દેવતા અસ્ય દત્તિ =)
ઘૃત્રિયમ્ (અને ઘોત્રમ્), આ બધામા વિઠલ્પમટપ્રહાત્ને લીધે યુદ્ધ અને (તેને) અભાવ થાય છે.

૨૧ આશિકા જાદિકાઆડ્ય તારિકો વૈદિકી પુન ।

હસ્યાદો મૃદિરેવ મ્યાદ તિકાવમ્બેઘ આપણાત્ ॥૭૩૬॥

વિઠલ્પ ઠલ્પેલો ઊવાને લીધે (પક્ષં લીઘ્યતિ ઘ્નો =) આશિકા, (મલ્લે મુલ્લમ ઘ્નો =)
જાદિકા (તર્કે વતુરઃ ઘ્નો =) તારિકા અને (વેદે ભવા =) વૈદિકી એમા મૃદિ ૪ થાય છે (૨૧૧૧૩
મતો નથી)

૨૨ જાનોનોડ્યામ પીરીણ મગ્ગદિત્વાદ્ મલોપતા ।

પ્રયોગા ત્વમન્વેડપિ જ્ઞાનઠણા અન્વણાન્વય. ॥૭૩૭॥

મહ પગેરના અગ્નિમાં રેતરને લીધે (ઉપધા) ચ ઠા = નેર દોષ (જન્વાયાં ભવઃ =) જાનોન
અને (પીર્યા ભવઃ =) પીરીણ માં થાય છે. આ પ્રમારે; અન્વપ્રયોગો પણ લીધાં માન્વોમાથી
લાજી દેવાં.

૨૩ ત્રિકારે પુનચ્ચારે-મંગાજ્યે વ મૃપો ।

સ્વત્તો સ્વત્તયો જ્ઞાપા પ્રયોગા સ્વરિમે સ્વત ॥૭૩૮॥

તે જુપતિ, ત્રિક પગેરે તમાજ પલ વલેરને મલ (૪-મેલા) વલેરે કલ્પેઝ ત્વ અને જ્ઞ
પ્રત્યયો લાગે છે તે પ્રયોગો અ પ્રમારે, તે.

- ૨૪-૨૫ કૃતસ્ત્યોઽપ્યથ કૃત્રત્ય - સ્ત્રત્યોઽત્રત્ય એવ ચ ।
 અદ્યતન પુન સાય - તન પુરાતન પર ॥૭૩૯॥
 ષ્વસ્તનો હ્યસ્તનોઽપ્યેવ ચિરન્તન સદાતન ।
 એવમન્યેઽપિ વિજ્ઞેયા પ્રયોગા પૂર્વશાસ્ત્રત ॥૭૪૦॥

કૃતસ્ત્ય (કયાંથી આવેલો), કૃત્રત્ય (કયાંનો), ત્રત્ય. (ત્યાંનો), અત્રત્ય (અહીંનો),
 અદ્યતન: (આજનો), સાયતન (સાજનો), પુરાતન (પહેલાનો), ષ્વસ્તન (આવતી કાલનો), હ્યસ્તન
 (ગઈ કાલનો), ચિરન્તન: અને સદાતન: (સદાયનો) આ પ્રમાણે પૂર્વ (આચાર્યોના) શાસ્ત્રમાંથી
 પ્રયોગો વિશેષ રીતે બાણવાં

- ૨૬ સ્વાર્થેઽપિ પ્રત્યયા ઉક્તા ભવેયુર્નામમાત્રત ।

ચાતુર્વર્ણ્યં ચ ચૌરશ્ચ યથા સ્યાદ્ દૈવદત્તિક ॥૭૪૧॥

સ્વાર્થે પશુ નામ માત્રને ઉપર કહેલા પ્રત્યયો થાય છે. જેમકે - (ચત્વારો વર્ણ એજ)
 ચાતુર્વર્ણ્યમ્ (ચાર વર્ણો), (ચૌર. એજ) ચૌર નેમજ (દેવદત્ત: એજ) દૈવદત્તિક થાય છે.

- ૨૭ અણીનયોર્યુષ્મદસ્મ - દોસ્તવકાદિરેવ ચ ।

આદિગ્રહણતો રાજન્ ! વિવક્ષેત્યન્ન લખ્યતે ॥૭૪૨॥

હે રાજા, આદિ (વગેરે) શબ્દના અહુણને લીધે અહીં અણ અને ઈન્ પ્રત્યયો પરમા હોય
 ત્યારે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ તથા તવક વગેરેની વિવક્ષા (પરિગણુન કહેવાની ઇચ્છા) પ્રાપ્ત થાય છે.

- ૨૮ તવકમમકૌ નૂનમ્ એકત્વે ભવત સ્ફુટમ્ ।

યુષ્માકાઽસ્માકાવેવાઽન્ન દ્વિત્વે વહુન્વ ઇત્યપિ ॥૭૪૩॥

એકવચનમાં તવક અને મમક સ્પષ્ટ છે પણ દ્વિવચન તેમજ અહુવચનમાં અહીં યુષ્માક
 અને અસ્માક જ થાય છે.

- ૨૯ તાવકીનો મામકીનસ્તાવક મામક પુન ।

યોષ્માકીણાસ્માકીનો યૌષ્માક આસ્માક એવ ચ ॥૭૪૪॥

તાવકીન: (તારો), મામકીન: (મારો), તાવકમ્ (તારૂં), મામકમ્ (મારૂં), તે ઉપરાંત
 યૌષ્માકીણ (તમારા બંનેનો-તમારા બંધાંનો), આસ્માકીન (અમારા બંનેનો-અમારા બંધાંનો)
 તેજ રીતે યૌષ્માક: અને આસ્માક થાય છે

- ૩૦ સ્યાત્ પ્રત્યયશ્ચ વત્તુલ્યે યત્ફલે ત્વન્દ્રવન્મુખમ્ ।

ભાવે ત - ત્વ - યનો બ્રાહ્મ - ણત્વં બ્રાહ્મણ્યમેવ ચ ।

સ્વાર્થેઽપિ ॥ ૧ ૧૫ ૩૧ ॥ અણીનયોર્યુષ્મદસ્મદોસ્તવકાદિ ॥ ૧ ૧૫ ૩૩ ॥

વત્તુલ્યે ॥ ૧ ૧૫ ૩૪ ॥ ભાવે તત્વચન. ॥ ૧ ૧૫.૩૫ ॥

તુલ્ય (જેવું) ના અર્થમાં વત્ પ્રત્યય લાગે છે. જેના કાળ સ્વરૂપે વન્દ્રવત્ (ચંદ્ર અમાત) મુખ થાય છે. ભાવ (વાચક) ના અર્થમાં ત, ત્વ અને ય (ન્) પ્રત્યયો થાય છે (જેમકે :-) શ્રાહ્મણ્યમ્, શ્રાહ્મણત્વમ્ વગેરે.

૩૧ સ્ત્રીન્દિગ્દ્વાચન તાન્તસ્ય નિત્યમાપ્ પટુતા યથા ।
તદ્વચ ગુણસમાહારે વ્રેતા યથેહ મિદ્યવતિ ॥૭૪૬॥

ત (પ્રત્યયાન્ત) ભાવવાચક સ્ત્રીલિંગી હોવાને લીધે નિત્ય આ (પ્) ઠાગન્ત થાય છે જેમકે :-પટુતા ગુણનો અમાહાર (સ્ત્રીન્દીકરણ) હોય તે અર્થમાં પદ્ ત પ્રત્યય થાય છે અને અદીં વ્રેતા (વ્રણ લેખાં) સિદ્ધ થાય છે.

૩૨ યત્કર્મણ્યવિ યન્ વનવઠયો શ્રાહ્મણ્ય રાજ્યમિત્યપિ ।
ટિકાંપે ણ્યજ્ઞ રાજન્ય ક્ષાશ્ય શૌદ્ર્ય ભવેદ્ યથા ॥૭૪૭॥

કર્મ (કામધ ધા) ના અર્થમાં પદ્ ય (ન્) પ્રત્યય થાય છે. તેથી શ્રાહ્મણ્યમ્ અને રાજ્યમ્ બને છે. પદ્ ણ્યત્ (ય) લાગે ત્યાં ટિ (શાગ) નો લેખ થઈને રાજન્યમ્, ક્ષાશ્યમ્ (શૂદ્રસ્ય કર્મન્) શૌદ્ર્યમ્ વગેરે થાય છે.

૩૩ પ્રચ્ચમો લોહિતાદેદિ - વિમન્ ધાવે ય વં ભવેત્ ।
પ્રવાંગા સ્યુધધા રાજન્ । લોહિતિમાઙ્ગિમાદય ॥૭૪૮॥

દે ગન્ત, લોહિત વગેરેના ભાવ (વાચક) અર્થમાં દિત્ જેવો હમન્ પ્રત્યય થાય છે. જેમકે :-લોહિતિમા, ઙ્ગિમા વગેરે પ્રયોગો થાય છે

૩૪ પુન્ - મુદુ - મુજ - કુજ - દુઠ - પરિ - વૃઠસ્ય મો ઋ ર હમનિ નતે ।
પ્રથિમા ઙ્ગિમા ઙ્ગિમા, જ્ગિમા, દ્રઙિમા પરિદ્રઙિમા ॥૭૪૯॥

(હત્ જેવો) હમન પ્રત્યય પદ્માં હોય ત્યાં પુન્, મુદુ, મુજ, કુજ, દુઠ તેમજ પરિગૃહ ગણના ઋ ધાનેા ર થાય છે. (જેમકે -) પ્રથિમા (પદોળાધ), ઙ્ગિમા, (મુદુતા), ઙ્ગિમા, જ્ગિમા દ્રઙિમા અને પરિદ્રઙિમા થાય છે

૩૫ સ્યાદ્ બહોરિત્તોપો મ્ સ્વ વટો. મ્યાને નરાધિપ ! ।
ક્ષાદેમ હમનિયનોમ્મન્તા મુજાન્ મરેદ્ યથા ॥૭૫૦॥

સે નરાધિપ, કદુ ગાળના પદમાં આવતા હમન્ અને હમ્ ના દ્ર ધાનેા લેખ થાય છે. અને કદુ ના સ્થાને મ્ -ક્ષાદેય થાય છે. જેમકે :-મુજા અને મુજાન્.

૩૬ ક્ષાગારે વાદ્ય મદ્યપે નામોઙ્ગ્યયે વ્યુલ્લેખ્ ।
ઉચારા જુમ્ - વિષાનાદાં યથા લોક્તન્ગ લોક્તો ॥૭૫૧॥

ક્ષાગાર ના ષ જેવું જ છે ॥ ૧ ૧૫ ૩૧ ॥ સ્વયંવરિય દમ્ ॥ ૧ ૧૫ ૩૧ ॥ ક્ષાગારદિવદ્ ॥ ૧ ૧૫ ૩૧ ॥
૫ ર દર્શક ॥ ૧ ૧૫ ૩૧ ॥ ક્ષમવલે કદુ ॥ ૧ ૧૫ ૩૧ ॥

આધાર અને સંબંધ ને ધરાવે છે તેવા અર્થમાં નામને મતુ (મત્) પ્રત્યય લાગે છે. ઉ કાર નુમ્ (ન કાર) નુ વિધાન કરવા માટે છે જેમકે :- (ગૌ. અસ્ય અસ્તિ ઇતિ) ગોમાન્ અને ગોમતી (ત્રી).

૩૭ સ્તોઽગ્રાઙ્કો ચ મત્વર્યે પ્રત્યયી ભૂપતે । યથા ।

પ્રાસાદો વૈજયન્તશ્ચ માયાઽસ્યાઽસ્તીતિ માયિકા ॥૭૫૨॥

હો ભૂપાત, અહીં મત્ ના અર્થમાં જ અને ઇક પ્રત્યય પણ થાય છે. જેમકે :- (વૈજયન્તી પતાકા યસ્ય અસી) વૈજયન્ત પ્રાસાદ અને (માયા અસ્ય અસ્તિ ઇતિ) માયિકા .

૩૮ સ્યાતા માન્તોપઘાદ્વત્વિ - નાવસ્ત્યર્યે વિવક્ષયા ।

અકારાન્તાદ્ ભવેદિશ્ચ માન્તોપઘાદ્ વતુ. સ્મૃતઃ ॥૭૫૩॥

ધરાવે છે એ અર્થ કહેવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે અ કારાન્તના ઉપધાને ઇન્ તેમજ મ કારાન્તના ઉપધાને વત્ પ્રત્યય લાગે છે

૩૯ ઢણ્ડી ગુણી ઘની છત્રી કિવાન્ હિ ઘનવાન્ પુન. ।

ક્રમિવાન્ વિદ્યાવાન્ ખાસ્વાન્ સારસ્વાનિતિ સમ્ભવેત્ ॥૭૫૪॥

(જેમકે ઢણ્ડ. અસ્ય અસ્તિ ઇતિ =) ઢણ્ડી, ગુણી-ગુણવાન, ઘની-ઘનવાન, છત્રી-છત્રધારી, કિવાન્, ઘનવાન્, ક્રમિવાન્, વિદ્યાવાન્, ખાસ્વાન્-સૂચ્ય, સારસ્વાન્ એમ થાય છે.

૪૦ વતુસ્તઙ્કિવાદિમ્યશ્ચ તઙ્કિવાન્ - પ્રમુખા પુન ।

ત્રીહ્યાદિમ્યો ભવેદિશ્ચ ત્રીહી શાક્ષી જરી તથા ॥૭૫૫॥

તઙ્કિ વગેરે શબ્દોને વત્ પ્રત્યય લાગે છે. (જેમકે -) તઙ્કિવાન્ વગેરે અને ત્રીહિ વગેરેને ઇન્ પ્રત્યય લાગે છે (તેનાથી) ત્રીહી-ચોખાવાળો, શાક્ષી-વૃક્ષ, જરી-ઘરડો તે પ્રમાણે થાય છે.

૪૧ ભવેદેતત્કિયન્તઙ્કચઃ પરિમાણે વતુ પુન. ।

કિર્યશ્ચેહ વતોર્વસ્ય યત્તદોરા વતી ચ ટે ॥૭૫૬॥

એતત્, કિમ્, યદ્ અને તદ્ ને પરિમાણના અર્થમાં વત્ પ્રત્યય લાગે છે અને વત્ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે અહીં કિમ્ નો કિર્ આદેશ થાય છે અને વત્ ના વ કારનેા ય થાય છે તેમજ યદ્ અને તદ્ ના ટિ ભાગનેા મા કાર થાય છે.

૪૨ કિયાન્ યાવાશ્ચ તાવાન - વ્રેતિ પ્રયોગસિદ્ધયે ।

સ્યાદ્દેરા ઇશ્વૈતદો વાઽઽ-દેશસ્તિવશિ વિશેષતા ॥૭૫૭॥

(જેમકે -) કિયાન્-કેટલો, યાવાન્-જેટલો, તાવાન્-તેટલો, એ પ્રમાણે પ્રયોગની સિદ્ધિ

ઙ્કો ચ મત્વર્યે ॥ ૧ ૧૫ ૬૭ ॥ માન્તોપઘાદ્વત્વિની ॥ ૧ ૧૫.૬૮ ॥ તઙ્કિવાદિમ્યશ્ચ ॥ ૧ ૧૫ ૬૯ ॥

ફલબર્હર્યમ્ય ઇનેનો વા ॥ ૧ ૧૫ ૫૧ ॥ એત્કિયન્તઙ્કચ પરિમાણે વતુ ॥ ૧ ૧૫ ૭૦ ॥

કિમ કિર્યશ્ચ ॥ ૧ ૧૫ ૭૨ ॥ યત્તદોરા ॥ ૧ ૧૫ ૭૧ ॥ મા ઇશ્વૈતદો વા ॥ ૧ ૧૫ ૭૩ ॥

માટે યાય છે. અને ઇતદ્ ના ટિ ભાગનેા આ કાર યાય છે. અથવા વિદ્યે ઇતદ્ (ના ઇ) નેા ઇન્ (દ) યાય છે. પરંતુ ઇન્ પ્રત્યયમા વિશેષતા છે.

૪૩ ઇમાદંમે વતોયંમ્ય વકારઃ સ્વાચ્ચ મૂપતે ।

ઇમાનિતિ યથા રૂમ્ ઇનાવાનિતિ પાકિકમ્ ॥૭૫૮॥

ઇન્ આદેશ પરમાં યાય ત્યાદે, હે બુપતિ, વત્ ના વ કારનેા ય યાય છે અને ઇમાન્ ૩૫ શિદ્ધ યાય છે. પદો-વિદ્યે ઇનાવાન્ ૫૭ યાય છે.

૪૪ મ્યાત્ તુન્વાદેરિલોક્ત્યર્થે તુન્દિલ ણિલ્લિલ્લો યથા ।

અર્થોત્ત્યે દન્તાદુરો દન્તુરસ્તિવતિ મિદ્યઁ ॥૭૫૯॥

ધ્વાવે છે એ અર્થમા તુદ વગેરેને ઇલ પ્રત્યય લાગે છે જેમકે -તુન્દિલ-મોટા પેટવાળો હવે ઉત્ત-ઉચ્ચ-બહાર આવેલાના અર્થમા દન્ન શબ્દને ૩૪ પ્રત્યય લાગે છે તે દન્તુર - દાંતરો શબ્દની મિદ્ધિ માટે છે

૪૫ શ્રદ્ધાવેલુરિહાઙ્ગ્યર્થે મ્યુઃ શ્રદ્ધાત્વાદયો યથા ।

શાષ્ઠો ગ્મિનિસ્તથેવાર્થે વાગ્મિનરૂપં યથા ધવેત્ ॥૭૬૦॥

અહીં અસ્તિ ના અર્થમા શ્રદ્ધા વગેરેને ન્ પ્રત્યય લાગે છે જેમકે -શ્રદ્ધાલુ-શ્રદ્ધાળુ વગેરે અને તેજ અર્થમા યાન્ શબ્દને નિમ્ પ્રત્યય લાગતાં વાગ્મી-વાર્ષીપતિ એમ ૩૫ યાય છે

૪૬ અસ્ત્યર્થે વગત્વોઙ્માયા - મેઘાસ્ત્યર્થો વિનિર્ગયા ।

તપરત્રી તાઙ્ય માયાવા મેઘાત્રી તગ્ત્રપિ ધ્રુવમ્ ॥૭૬૧॥

અસ્તિ ના અર્થમાન્ જમ્ અંતવાળા શબ્દો તમજ માયા, મેઘા અને તગ્ શબ્દોને વિન પ્રત્યય લગે છે જેમકે -ત્રાસ્ત્રો, ત્રાવાત્રો, મેઘાત્રી ત્રાત્રો (માલાધારી) યાય છે.

૪૭ મયેતા પ્રત્યયાવેવાઙ્ - તાઙ્ગ્ટો વુત્તિતમાવિણિ ।

વાચાત્રોઙ્ગમ યાવાટો યથા મ્યાત્રામિત્રો પુન ॥૭૬૨॥

(વધુ જોલનાર તેમજ) ખગળ જોલનાર-એ અર્થમા ત્રાન્ તેમજ અત્રાજ જોલનાર એ અર્થમા ત્રાટ પ્રત્યય યાન્ શબ્દને લાગે છે. તેથી વાચાત્ર -વાચાત્ર અને યાવાટ -અમુખ્ય મેલ નામ એમ યાય છે.

૪૮ દંતવપ્તિમાત્રો જન્મવેદવેદીયા મયેન્ મ્યામિન્ ।

દંતવર્ણમમાત્ર મયેન્ મર્ણવત્રાત્ર ।

તથા પટ્ટવત્ર. જપિદત્રીત દન્તુદાઙ્ગરજાનિ મમુત્ર ॥૭૬૩॥

કોઈ કોઈ અને પદિપૂર્વ તદિ તેવા અર્થમા, હે સ્વામી, કન્દ, દેવ અને દેવીક પ્રત્યયો ત એ છે (જેમકે) -ત્રાત્રા વદવનાર-પૂર્વ તદિ વદવનાર તે મર્ણવત્રાત્ર તે રીને વટ્ટવત્ર - હમ

મુદ્રાવેદિમ ॥ ૩ ૧૫ ૩૬ ૪૪ સ્ત્રોત્રાવે ૭ ૪ ૬૫ ૩૫ ૪૪ મુદ્રાવે ૧ ૩ ૩૨ - ૩૬ :
શાષ્ઠો વિવિધ ॥ ૩ ૧૫ ૩૭ ૪૪ જ્ઞાન વાસેશ્વરજ્ઞાન વિવિધ ॥ ૩ ૧૫ - ૩૭ ૪૪ શાષ્ઠો વિવિધ
મર્ણવત્ર ૩ ૧ ૧ - ૨૪ ૪૪ દંતવર્ણમમાત્રો મર્ણવત્રાત્ર ૩ ૧ ૧૫ ૨૪ ૪૪

હોશિયાર, કવિદેશીય - અપૂર્ણકવિ, વગેરે ઉદાહરણો છે

૪૯ પ્રશંસાયાં ભવેદ્રૂપઃ સાદુરૂપદયો યથા ।

અથ પાશઃ ક્રુત્સાયાં ચ ભિષકપાશસ્તથાડપરે ॥૭૬૪॥

પ્રશંસાના અર્થમાં રૂપ પ્રત્યય લાગે છે જેમકે - સાદુરૂપ - ઘણો સારો સન્નજન વગેરે થાય છે અને ખરાબ ગદાના અર્થમાં પાશ પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે - ભિષકપાશ ગર્હ્યૈૈઠ તેમજ અન્ય થાય છે

૫૦ મૂતપૂર્વે ચરદ્વાચ્યા દૃષ્ટચરો યથા ભવેત્ ।

ટિત્વાદીપ્ ચ ભવત્યેવ દૃષ્ટચર્યપરે તથા ॥૭૬૫॥

- પૂર્વે થયેલું - કરેલું એવા અર્થમાં ચરટ્ (ચર) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે - (દૃષ્ટ પૂર્વ) દૃષ્ટચર - પૂર્વે જોયેલો - એમ થાય છે અને ટિટ્ હોવાને લીધે (સ્ત્રીલિંગમાં) ઈ (પ્) પ્રત્યય લાગે છે, જેમકે - દૃષ્ટચરી - પૂર્વે દીઠેલી વગેરે

૫૧ પ્રાચુર્યવિકારપ્રાધા - ન્યાદિષુ ચ મયદ્ ભવેત્ ।

સ્યાદ્ધથાડન્નમયો યજો મૃન્મય કલણ પુન ॥૭૬૬॥

પ્રચુરતા, વિકાર - ખનાવટ અને પ્રધાનતા ના અર્થમાં મય (ટ્) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે - મન્નમય - અન્ન પ્રચુર થણ, મૃન્મય - માટીનો કણશ તેમજ -

૫૨ પ્રાધાન્યે સ્ત્રીમયો જાત્મ સુધામયસ્તિથિપ્રણીઃ ।

તદઘીતે વેદ વેત્ય - ત્રાણ્ વક્તવ્યસ્તત પરમ્ ॥૭૬૭॥

પ્રધાનતાના અર્થમાં સ્ત્રીમય - સ્ત્રીલ પટ અધમ તેમજ સુધામય - સુધા ભરપૂર અંદ્ર થાય છે તે તે બાણે છે અથવા બાણે છે તે અર્થમાં ઝણ પ્રત્યય લાગે છે

૫૩-૫૪ વૃદ્ધિર્ન સન્ધિર્ચોર્ધુટ્ ચ સમ્વન્ધિન સ્વરસ્ય ચ ।

વર્ણવિશ્લેષક કૃત્વા યકારાત્ પૂર્વમિટ્ ભવેત્ ॥૭૬૮॥

વકારાત્ પૂર્વમુટ્ સ્યાન્ચ તતો વૃદ્ધિ સુખેન મોઃ ।

વૈયાકરણસૌવશ્વ ઇત્યાદ્યા સ્યુઃ પ્રયોગકા । ૭૬૯॥

સ ધિથી થયેલા ય કાર અને વ કારના સ બંધિત સ્વરની વૃદ્ધિ થતી નથી. પણ વર્ણ છૂટા પાડીને ય કારને ઇ (ટ્) તેમજ વ કારને ઊ (ટ્) આગમ થાય છે. અને પછી સહેલાઈથી (ગિત્) ને લીધે વૃદ્ધિ થાય છે (આથી) વૈયાકરણ તેમજ (સુ-અશ્વ -સ્વશ્વ. નુ) સૌવશ્વ વગેરે પ્રયોગો થાય છે.

પ્રશંસાયા રૂપ ॥ ૧ ૧૫ ૮૩ ॥

પાશ ક્રુત્સાયામ્ ॥ ૧ ૧૫ ૮૪ ॥

મૂતપૂર્વે ચરદ્ ॥ ૧ ૧૫ ૮૫ ॥

પ્રાચુર્યવિકારપ્રાધાન્યાદિષુ મયદ્ ॥ ૧ ૧૫ ૮૬ ॥

તદઘીતે વેદ વેત્યત્રાણ્ ॥ ૧.૧૫ ૮૮ ॥

ન સન્ધિર્ચોર્ધુટ્ ચ ॥ ૧ ૧૫ ૯૧ ॥

५५ इतो जातायं एव स्यात् लज्जितोऽग्रमंभमणा ।
कलित. पुष्पितभाज्य कोरकितस्तरुयया ॥७७०॥

उत्पन्न थवा ना अर्थमां इत प्रत्यय लागे छे नेभके-अधर्गदृत्यधी लाज्जित लज्ज
पामेक्षे तेभज् कलितः क्षण लागेक्षुं, पुष्पित पुष्पो लागेक्षुं नेभज् कोरकित क्षणीजो क्षुद्रेषु वध
वजेरे थाय छे

५६ विभो ! तरतमेयस्वि - ष्ठा प्रकयें भवन्ति च ।
वेदा मध्ये च ववतव्या - वीयास्वाठी डितायिह ॥७७१॥

छे विष्णु, अतिशय (काष्ठकना कस्तां, वधादे के नौधी वधादे) ना अर्थमां तर, तम अने
ईयगु इच्छ प्रत्ययो अनुक्रमे लागे छे तेमां ईयस् अने इच्छ प्रत्ययो द्वित् द्वेवाय छे (तंशी टि ने
लोप थाय छे).

५७ अतिशयेन च कृष्ण कृष्णतर स उच्यते ।
तया शूब्रतम प्रोक्तो विद्वत्तरो महत्तम. ॥७७२॥

ने वधादे कृष्ण लोप तेने कृष्णतरः द्वेवाय छे. ते रीते शूब्रतम. नौधी वधादे, शूब्र
विद्वत्तर-वधु विद्वान अने महत्तमः नौधी मोटे। थाय छे.

५८ पापीवांश्च लघीयान् पापीयसी लघीयसी ।
पापिष्ठोऽपि लघिष्ठोऽप्य - न्ये म्युरेव कवीच्छया ॥७७३॥

तेभज् द्विनी छ्वाशी पापीयान्-वधादे पापी लघीयान्-वधादे नानो (अने श्रीलिंगमां)
पापीयसी तेभज् लघीयसी थाय छे ते एवगत पापिष्ठः शीशी वधु पापी, लघिष्ठः शीशी नानो
अभेभ अन्य पक्ष थाय छे.

५९ इच्छेमेयम्पु पूर्वादिगदेनः स्याद् गरादिभ ।
न तु मय्येव टेलोप. पूर्वाचार्यच्छया प्रभो ॥७७४॥

इच्छ इमन् अने ईयन् प्रत्ययो परमा भेदाय त्यादे गुरु वगरे शब्देना गद् वगेरे आदेशो
थाय छे. पक्ष छे प्रभु, ते (आदेश) ना टि ने लोप पूर्वान्तर्येनी छ्वाशने लीयं गने। नयी.

६०-६१ गुरु-बहु-गुण-क्षिप्र-क्षुद्र-विप-वाह-दोष-वृत्तानाम ।
क्षुद्र-प्रिय-वृत्तारक-प्रकल्प-दुराऽपिवाऽप्य-क्षुद्रानाम् ॥७७५॥
गुरु-बहु-गुण-क्षिप्र-क्षुद्र-विप-वाह-दोष-वृत्तानाम् ।
उता-गुण-व-वृत्तमेवं श-दोषी नेद-वन इत्यादि. ॥७७६॥

गुरु, बहु, गुण, क्षिप्र, क्षुद्र विप, वाह, दोषे वृत्त म्युण, विप, गु वाह, प्रकल्प, दुर,

इति वीभोजने ॥ १-१५-१५ ॥ गुरुवृत्तमेवम् उच्यते ॥ १-१५-१५ ॥
पूर्वादिगदेनाम् गरादिगदेनाम् ॥ १-१५-१६ ॥

અન્તિક અને અલ્પ વગરેના અનુક્રમે ગર્, વહ્, યવ્, ક્ષોપ્, ક્ષોદ્, સ્થા, સાઘ્, જ્યા, સ્યવ્, પ્ર, વૃદ્, શ્ર, દવ્, નેદ્ અને કન્ વગેરે આદેશો થાય છે

૬૨ સ્થા-જ્યૌ દ્વૌ પુનરાદન્તૌ પ્રશ્ની દ્વૌ ષો અદન્તિનો ।

હસાન્તર્વર્તિત શેષા યત્સ્પષ્ટાર્થમદન્તતા ॥૭૭૭॥

સ્થા અને જ્યા બંને આદેશો બા કારાન્ત છે પ્ર અને શ્ર એ બે આદેશો બ કારાન્ત છે. ખાકીના બધા આદેશો હસાન્ત-વ્ય જનાન્ત છે જેની સ્પષ્ટતા માટે બ વર્ણ લગાડ્યો છે.

૬૩ પ્રકર્ષેણ ગુરુર્ચ સ્યાદ્ ગરિષ્ઠો ગરિમાઽપિ ચ ।

ગરીયાશ્ચ તથા પ્રેઠ પ્રેમા પ્રેયાસ્તયાઽપરે ॥૭૭૮॥

બે ખૂબજ શુરુ-મોટો હોય તેને ગરિષ્ઠ કહેવાય છે તેમજ ગરિમા-મોટાઈ અને ગરીયાન્-ના કરતા મોટો, પ્રેઠ-સૌથી પ્રિય, પ્રેમા-પ્રેમભાવ અને પ્રેયાન્-ના કરતાં પ્રિય તેમજ અન્ય પ્રયોગો થાય છે

૬૪ ઈલોપો જ્યાશ્વાદીય-સો સ્યાદ્ ત્રિતો નુમેવ ચ ।

નોપઘાયાસ્તતો દીર્ઘો જ્યાયાનિતિ યથા ભવેત્ ॥૭૭૯॥

જ્યા આદેશની પરમા આવેલા ઈયમુ પ્રત્યયના ઈ કારને લોપ થાય છે. અને ડ કાર તેમજ ઋ કાર ઇત્ વાળાને નુમ્ (ન્) લાગે છે પછી ન કારાન્તના ઉપધાને દીર્ઘ થાય છે અને જ્યાયાન્ એમ રૂપ થાય છે

૬૫ પૂર્વવદિકારલોપો ભૂરાદેશો વહોસ્તત. સ્વામિન્ । ।

ભ્યાસ્તુ વહોરિષ્ઠે ચિર્મૂચિષ્ઠ ઇતિ સિદ્ધયતિ યત્ ॥૭૮૦॥

આગળના (સૂત્ર-પદ) ની જેમ (ઈયસ્ ના) ઈ કારને લોપ થાય છે પછી, હે સ્વામીં બહુ નો મૂ આદેશ થાય છે અને વહુ શબ્દનુ મૂયાન્ એમ રૂપ થાય છે. તેમજ ડષ્ટ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે (હ કારને લોપ થયા પછી તે સ્થાને) ચિ થાય છે અને મૂચિષ્ઠ એમ સિદ્ધ બને છે

૬૬ અવ્યયાત્ કિમ આહ્યાતાદ્ વક્તવ્યઙ્ચાઽઽમ્ નરાધિપ ! ।

વૈ તરત્તમયોરત્ર દ્રવ્યપ્રકર્ષ એવ ન ॥૭૮૧॥

અવ્યય કિમ્ તેમજ આખ્યાત-ક્રિયાપદના પરમાં હે નરાધિપ, તર અને તમ પ્રત્યયોને આમ્ લાગે છે. પણ દ્રવ્યાતિશય હોય તો લાગતો નથી

૬૭ ઉચ્ચૈસ્તરામુચ્ચૈસ્તમા કિતરા કિતમામિહ ।

પચતિતરા દ્રવ્યપ્ર-કર્ષ ઉચ્ચૈસ્તરસ્તરુ ॥૭૮૨॥

(उच्चैः अग्नयेना) उच्चैस्त्वमाम् तेमन् उच्चैस्तमाम् (विम् ना) विमगम् અને વિમગમ્ તેમન્ (ક્રિયાપદમાં) પવતિતરામ્-જુળ ગંધે છે એમ થાય છે. પણ દ્રવ્યાતિજય માં ઉચ્ચૈસ્તર-વધાદે ઓગ્રુ વૃક્ષ એમ થાય છે.

૬૮. दध्नट्मात्रद्वयमट् प्रत्ययाः परिमाणके ।

જાનુદધન જાનુમાત્ર ગિરોદ્વયમમેવ ચ ॥૭૮૩॥

પરિમાણુ ના અર્થમાં દધન (ટ), માત્ર (ટ) અને દ્વયસ (ટ) પ્રત્યયો લાગે છે (એમકે -) જાનુદધનમ્ અને જાનુમાત્રમ્-ગોઠમ્ એ. ગિરોદ્વયસમ્-માથોડાણે.

૬૯-૭૦. निर्घाग्णे ऋमादिभ्यो ढतरटत्तमो द्वयोः ।

વહનામય ચૈત્વ્ય વવતવ્યો પ્રત્વયાવુમી ॥૭૮૪॥

મવતો વત્તરો ઘર્મી મવના વત્તમ સુધી. ।

મવતોવંતરઃ શાસ્ત્રુ-દ્ગૃહ્ણાતિ તતમો તમ્ ॥૭૮૫॥

એ કે વધુમાં એકનું નિર્ધારના-પૃથક્કૃણુ ધ્વાનો અર્થ ક્રોધ ત્યારે ઠિન્ વગેરેને જ્વર અને જ્વમ એ બને પ્રત્યયો લાગે છે (એમકે -) તમારા અને માંથી કોણુ પ્રમંચીલ છે તમારા બધામાં કોણુ બુદ્ધિમાન છે. તમારા એમાંથી જે કોઇ શાસ્ત્રી તે (તેનો) મન જણાવે (કરે) ને.

૭૧. द्वि - त्रिभ्यां मद्दृष्ट्यापूर्णो भवेत्त तृतीयप्रत्ययः ।

વહિત્રીય ધ્વાત્રે. મદ્પ્ર-મારણ તૃતીયો યથા ॥૭૮૬॥

મંબ્યાપૂર્ણ ક્રવાના અર્થમાં દ્વિ અને ત્રિ ને ત્રીય પ્રત્યય લાગે છે. એથી દ્વિતીય બીજો ત્રિ ગણનું મં પ્રમાણુ યઇને તૃતીય -ત્રીજો એમ થાય છે.

૭૨. प्रणेष्ये च वनव्य. षट्चतुरोः रषडेव द्वि ।

વિમગં વ્યાપ્ર વેત્વ્ય તન્મિત્વેયાડપ્ર વે વરે ॥૭૮૭॥

મંબ્યાપૂરણના અર્થમાં વટ અને વનુર ને વ (ટ) પ્રત્યય લાગે છે. અને ષ પર્માં ક્રોધ ત્યારે વર્ષી ક્રેકનો વિમગં યનો નથી.

૭૩-૭૪. षट्त्तारैसं: पुनश्चैवा - दशादेहंभवती षया ।

વટકોડવ્યય વગુર્થં. વ્યાત્ વાત્તમ મવ્તમવ્યાયા ॥૭૮૮॥

તવમો વનમવર્ણવ ત્રિવિવશ્વોવર્ણવે તમ. ।

एष - द्वि - उपरान्तमेवा - द्वाप्रयोव्या भवन्ति च ॥७८९॥

વિવિધાને દહ્યવત્ ॥ ૧ ૧૫ ૧૨૦ ॥ ત્રિ, વિવે જ મ ૧ ૧૨૦ ૨૦ ॥
 વટકોડવિવેવાવ્યયવર્ણવે દ્વિવશ્વોવર્ણવે ॥ ૧ ૧ ૧૨૦ ૨૦ ॥ વાપ્તમ ૧૨૦ ૧ ૧ ૧૨૦ ૨૦ ॥
 વજ રેચં ॥ ૧ ૧ ૧ ૧૨૦ ૨૦ ॥ વજ રેચં ૧ ૧ ૧ ૧૨૦ ૨૦ ॥ દ્વિવશ્વોવર્ણવે દહ્યવત્ ૧ ૧ ૧ ૧૨૦ ૨૦ ॥

પચ્ચન્ વગેરેને મ પ્રત્યય લાગે છે. તેમજ એકાદશ વગેરેને ઙ (ઙ) પ્રત્યય લાગે છે તે બધા જેમકે - ષઙ્ઠઃ, ચતુર્થઃ, પચ્ચમ, સપ્તમઃ, નવમ, દશમ એમ થાય છે. હવે વિશેષ (નિયમ) કહેવાય છે. તે પછીનામાં એક, દ્વિ, ત્રિ અને અષ્ટ ના અનુક્રમે એકા, દ્વા, ત્રયયસ્ અને ષઙ્ઠા એમ આદેશ થાય છે.

૭૫ સહચ્યાવાચિન્નિ રાજેન્દ્ર । પ્રાક્ શતાદનશીતિકે ।
દશશઙ્ઠપરે ચંકા વિશેષ ઇતિ દર્શિત ॥૭૯૦॥

હે રાજેન્દ્ર, અશીતિ-એ સી શિવાયના અને શત-સો થી પહેલાનો સ ખ્યાવાચી દશ શઙ્ઠ પરમાં હોય ત્યારે જ એકા એમ વિશેષ બતાવ્યો છે.

૭૬-૭૭ ન તે વહુબ્રીહાવેવ ચત્વારિશત્સુ વોદિતા ।
એકાદશો યથા સ્યાચ્ચ દ્વાદશસ્તુ ત્રયોદશઃ ॥૭૯૧॥
અષ્ટાદશો દ્વયશીતિશ્ચ દ્વિચત્વારિશદિત્યપિ ।
દ્વાચત્વારિશદેવ વા પ્રાક્ષતાત્તુ હ્યય વિધિ ॥૭૯૨

તે આદેશો બહુબ્રીહિમાં થતા નથી જ્યારે ચત્વારિશત્ પરમાં હોય ત્યારે વિકલ્પે કહ્યા છે જેમકે -એકાદશઃ, દ્વાદશ, ત્રયોદશ, અષ્ટાદશ (પણુ) દ્વયશીતિ -ખ્યાસી, દ્વિચત્વારિશત્, તેમજ દ્વાચત્વારિશત્-બેંતાલીસ એમ શત-સો શઙ્ઠ પહેલા (ના સ ખ્યાવાચક શઙ્ઠો) નો આ વિધિ છે.

૭૮ સહચ્યેયેષુ વિશેષાવ - ધારણે ચ ભવેત્તમઃ ।
સહાદિત્વાટ્વિલોપો વા વિશત્યાદેરય યથા ॥૭૯૩॥

સ ખ્યાગણુત્રીના શઙ્ઠોમાં વિશેષ નિશ્ચિતતાનો અર્થ હોય ત્યારે તમ પ્રત્યય લાગે છે અને સહાદિ ગણુનો હોવાને લીધે વિશતિ વગેરેના ટિ નો લોપ થાય છે જેમકે -

૭૯ વિશત્તમો વિકલ્પાચ્ચ વિશતિતમ એવ ચ ।
પક્ષે હપ્રત્યયઃ સ્યાદ્દિ યથા વિશ પ્રજાયતે ॥૭૯૪॥

વિશત્તમ અને વિકલ્પે વિશતિતમ વીસમો થાય છે વિકલ્પે ઙ(ઙ) પ્રત્યય લાગે (ત્યારે ટિ નો લોપ થાય) છે અને વિશ એમ નીપળે છે

૮૦ ષઙ્ઠિસપ્તત્યશીતિન -વતિખ્યો નિત્યમત્ર ચ ।
તમ ષઙ્ઠિતમઃ સપ્ત -તિતમસ્ત્વપરૌ તથા ॥૭૯૫॥

ષઙ્ઠિ-સાઠ, સપ્તતિ-સિત્તેર, અશીતિ-એંસી અને નેવું નવતિ-શઙ્ઠોને નિત્ય તમ પ્રત્યય લાગે છે અને ષઙ્ઠિતમ-સાઠમો, સપ્તતિતમ તેમજ બાકીના બને (અશીતિતમ અને નવતિતમ) થાય છે.

૮૧ વં સદ્દૃષ્ટાયા. પ્રકારે ઘા વચત્વ્યોઽપ તતઃ પરમ્ ।

ઘાપ્રત્યય વચે દ્વિવ્યો-ગુણોઽન્ ચ વા જનાધિપ ॥૭૧૬॥

હે જનાધિપ, સંખ્યાના પ્રકારના અર્થમાં ઘા પ્રત્યય લાગે છે અને ઘા પ્રત્યય લાગે ત્યારે દ્વિ અને ત્રિ નો વિદ્યુત્પે શુભ્ યદને જન્ પ્રત્યય લાગે છે.

૮૨ દ્વિષા દ્વેષા ત્રિષા ત્રેષા દ્વેષ ત્રેષ વચા વચેત્ ।

ત્રિષાયા આવૃત્તો કૃત્વસ્ પઞ્ચકૃત્વસ્માઽપરે ॥૭૧૭॥

દ્વિષા તેમજ દ્વેષા જે પ્રકારનો ત્રિષા તેમજ ત્રેષા-ત્રણ પ્રકારનો, દ્વેષન્-એ પ્રકારનું, ત્રેષન્-ત્રણ પ્રકારનું એમ થાય છે ક્રિયાની આવૃત્તિ-વારના અર્થમાં કૃત્વન્ પ્રત્યય લાગનાં પઞ્ચકૃ વઃ-પાચવાન અને એવા ઝીલ્લ થાય છે.

૮૩ દ્વિ-ત્રિષ્યાં મુઃ ત્રિષાયા વા-વૃત્તાવપિ ભવેદિત્ ।

દ્વિરુચત્તિ દ્વિ ત્રિરુચત્ત ચ વદ્વાઃ ઇત્યર્થેષ્ ચ ॥૭૧૮॥

દ્વિ અને ત્રિ શબ્દોને ક્રિયાની આવૃત્તિ-વારના અર્થમાં ન્ લાગે છે. એમકે -દ્વિ-એવાન કષ્ટું, ત્રિ-ત્રણ વાન કષ્ટું ત્યારે વદ્ વચેરેને ણ્ પ્રત્યય લાગે છે

૮૪ વહુગો મૂરિજન્વેગ પ્રવાગા મત્તચનેકષાઃ ।

ત્તયાઽપટો ચ સદ્દૃષ્ટાયા દ્વિતયં ત્રિતય તયા ॥૭૧૯॥

વહુણ વર્ણીવાર મૂરિજ-અહુવાન અને અનેકન - અનેકવાર પ્રયોગો થાય છે. અને સંખ્યાના જ તય અને તય (ટ્) પ્રત્યયે લાગે છે. એમકે -દ્વિતયમ્ અને ત્રિતયમ્.

૮૫ દ્વિતયો ત્રિતયો વાઽપ દ્વય ત્રય દ્વયો ત્રયો ।

ત્રય યેવા તિમાત્વાચ્ચ વસ્વાઽયો ચયા કતિ ॥૮૦૦॥

(શ્રીસિંગમાં) દ્વિતયો અને ત્રિતયો તેમજ (ત્ર્યુંમદ્સિંગમાં) દ્વયમ્ અને ત્રયમ્ અને (તેનાજ શ્રીસિંગમાં) દ્વયો તેમજ ત્રયો થાય છે યાદીના કાન્તિ વચેરેને ત્રિપાલથી મિદ્ધ વ્યપ્તવા. એમકે -કતિ-કેટલાં

કતિ તદ્વિતિ ॥૧૮॥

આમ તદ્વિતિ પ્રત્યયાન્ત અમાસ યયા ૧૮.

૮૬ શ્રોણમંતુતિરસાનનરાઝદમ-

વચ્યાનસાનમૂરુન્દલાટારિવામ્ ।

શિષ્ય મમવનુવચિવચિનોદ્ધારો

વચ્યાનસાનમૂરુન્દલાટારિવામ્ ॥૮૦૧॥

વચ્યાનસાનમૂરુન્દલાટારિવામ્ ॥૮૦૧॥ વચ્યાનસાનમૂરુન્દલાટારિવામ્ ॥૮૦૧॥ વચ્યાનસાનમૂરુન્દલાટારિવામ્ ॥૮૦૧॥

શોભાયમાન ધર્મરૂપ મૂર્તિના ચરણરૂપી માનસ (મન અને માનસ સરોવર) ના રાજહંસ એવા શ્રીકલ્યાણસાગર-સૂરિ ગુરુ પૃથિવી પર વિનય પામે જેમનો વિનયસાગર નામે શિષ્ય સમશ્રનૃપોના ચિત્તને વિનોદ (આનંદ) પમાડનાર થઇને રહે છે

૮૭ શ્રીભારમલ્લતનયો ભુવિ ભોજરાજો

રાજ્ય પ્રશાસ્તિ રિપુર્વજિતમિન્દ્રવદ્ યઃ ।

તસ્યાઽઽજ્ઞયા વિનયસાગરપાઠકેન

સડ્ગુમ્ફિતા પ્રથમવૃત્તિરિય મનોજ્ઞા ॥૮૦૨॥

શ્રીમાન્ ભારમલ્લરાજનો પુત્ર ભોજરાજ જે ઇન્દ્રની જેમ પૃથ્વી પર શત્રુરહિત રાજ્યનું શાસન કરે છે. તેની આજ્ઞાથી વિનયસાગર પાઠકૃત્યે આ મનોજ્ઞ-મનોહારી એવી પ્રથમ વૃત્તિ રચી છે.

इति श्रीभोजव्याकरणे महोपाध्याय - श्रीविनयसागरविरचिते प्रथमा वृत्ति सम्पूर्णा ॥१॥

આ પ્રમાણે મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયસાગરૃત્યે રચેલા ભોજ-વ્યાકરણમાં પ્રથમ વૃત્તિ સમાપ્ત થઇ ૧

દ્વિતીયા વૃત્તિઃ ॥૨॥

૧ મ્વાદિપ્રક્રિયા ॥

૧ શ્રિયેઽન્તુ વઃ શ્રાઘર એકદેવો
 નાનાભિધાનેન સમગ્રગામી ।
 મધ્વીલરત્નાધિકકાન્તિકાન્તો
 નાગાધિરાજાદિમિરેય મેઘ્ય ॥૧॥

લુદાં લુદા નામો વટે ણધે એલા, ઉત્તમ નીલનાણિ કન્તાં અધિક ક્રાંતિથી અણવગતા, નાગાધિરાજ વગેરે દ્વારા એવાના એક માત્ર દેવ શ્રીધર-શ્રાગૌડીપાશ્વનાય આપની શ્રી લક્ષ્મી) માટે લલે.

૨ નિરુપ્ય વૃત્તિ પ્રથમા મનોજા
 વૃત્તિ દ્વિતાયા કષયાર્થમ રમ્યામ્ ।
 યે પ્રત્યયા. સમ્પ્રતિ વદ્યમાણા
 મર્શન્તિ ઘાતોરિદ્ધ મોજગગ ! ॥૨॥

હે ભોજરાજ, મનોજ-મનોદર (મમલુ શકાય તેવી) પ્રથમ વૃત્તિનું નિરૂપણ કરીને ૨વે લું ૨મ્ય-આનંદદાયી એવી દ્વિતીયવૃત્તિ કરું છું હવે જે પ્રત્યયો અહીં કહેવાના છે તે બધા ખાતુના છે.

૩ સત્તાયાં મજ્જલે વૃદ્ધો નિવાસે ય્યાપ્તિમમ્પદ ।
 અભિપ્રાયે ષ ણક્તો ષ પ્રાદુર્ભાવે ગતો ષ મૂઃ ॥૩॥

મૂ (૧) ખાતુ દોલું, મ ગલ યલું-કરવું, વૃદ્ધિ પામળી, નિવાસ કરવો, દેલાલું, અભિપ્રાય કરવો, શક્તિ દોલો, પ્રાદુર્ભાવ યવો અને જ્યું એ અર્થોમાં છે.

૪ મ્વાદિસ્તુ ઘાતુસલ મોઽન્યુકનોઽન ત્રિધંવ મારત્યા ।
 આદનુવાસદિનો ત્રિસ્થરિતેત ટ્ઠે ષ પરતોઽન્યન્ ॥૪॥

મૂ વગેરેની ખાતુ સંજ્ઞા થાય છે. તેને અન્વયવર્તીએ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે અનુવાસ દત્ અને દિત્ દોલ તે આત્-આત્મનિપદ, ક્રિત્ અને સ્વરિત દત્ હોય તે તે ક્રમે-ઉભયપદ અને તે એ સ્ત્રિવાચનો અન્ય (વમ્) પરમોપદ કહેવાય છે.

૫ મ્વાદિસ્તુજ ધૂત્રે યો-મ્વાદિજઠ્ઠેન મન્દિરેન ।
 યામમ્પા ધામવ જામ્પે યાહ્યામ્પામ્પાન ઠક ણિ ॥૫॥

ઋવાદિ (૨ ૧ ૨) એ સૂત્રમા આદિ-વગેરે શબ્દ વડે સરસ્વતીએ નિર્દેશ કર્યો છે કે (વ્યાકરણ) શાસ્ત્રમા જેટલાં ધાતુઓ છે તેટલાજ શબ્દ કરવાનાં છે

૬ ઋવાદિસ્તતોઽદાદિગણો ભવેચ્ચ

હ્વાદિદિવાદિસ્તુ ષુઞ્ઞાદિરેવ ।

રુઘાદિ - તન્વાદિ - તુદાદયશ્ચ

ક્ય્રાદિશ્ચુરાદિર્દશક ગણાનામ્ ॥૬॥

ઋવાદિ (ઋ વગેરે) ગણુ, અદાદિ (અદ્ વગેરે) ગણુ, હ્વાદિ (હ્ વગેરે) ગણુ, દિવાદિ (દિવ્ વગેરે) ગણુ, પુઞ્ઞાદિ (સુ વગેરે) ગણુ, રુઘાદિ (રુઘ્ વગેરે) ગણુ, તન્વાદિ (તન્ વગેરે) ગણુ, તુદાદિ (તુદ્ વગેરે) ગણુ, ક્રયાદિ (ક્રી વગેરે) ગણુ, અને ચુરાદિ (ચૂર્ વગેરે) ગણુ એમ દસ ગણો-સમૂહો (ધાતુના) છે

૭ આત્મનેપદિનશ્ચૈકે પરસ્મેપદિનસ્તથા ।

ઉભયપદિનઃ સ્વાતા ઘાતુપાઠેઽપિ ઘાતવ ॥૭॥

ધાતુપાઠમાં કેટલાક આત્મનેપદી ધાતુઓ છે તેો કેટલાક પરસ્મેપદી ધાતુઓ છે તેો કેટલાંક ઉભયપદી ધાતુઓ કહેવાયા છે.

૮ આત્મનેપદમેવ સ્યાદ્ આત્મગામિ ફલ યદા ।

પરસ્મેપદમેવાઽત્ર ફલ ચેત્ પરગામિકમ્ ॥૮॥

(ક્રિયાતુ) ક્ષણ જો આત્મા-કર્તાને જતું હોય તેો આત્મનેપદ પ્રત્યયો થાય છે. અને જો તે ક્ષણ પર-અન્યને જતું હોય તેો પરસ્મેપદ પ્રત્યયો થાય છે

૯ અષ્ટાદશશબ્દરૂપાકા - નામાદ્યાનિ નવ પં તિવાદીનામ્ ।

નવ વ્રચનાનિ પરાળ્યાત્ ઝેવાસુ વિધિર્વિદ્વન્ ॥૯॥

અઠાર સંખ્યામા (૨૬૯લા પ્રત્યયો) ના તિપ્ વગેરે પહેલા નવ પમ્ સ જ્ઞાવાળા (પરસ્મેપદી) કહેવાય છે અને તે પ્રમાણે બાકીના (તે વગેરે) નવ, જે વિદ્વાન, આત્ સંજ્ઞાવાળા (આત્મનેપદી) કહેવાય છે.

૧૦ ભવન્તિ પ્રત્યયા ઘાતોર્વર્તમાને તિવાદયઃ ।

एषामेषा परेषा च सज्ञा पाणिनिना कृता ॥૧૦॥

વર્તમાનકાળમા ધાતુને તિપ્ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે, એ બધામાં આ (તિપ્ વગેરે) બધાંની અને બીજાઓની સંજ્ઞા પાણિનિમુનિએ આપી છે.

वर्तमाने — वर्तमानकालमां —

	परस्मैपद			आत्मनेपद*		
	ए. व	द्वि. व.	व. व.	ए. व	द्वि. व.	व. व.
प्रथम पुरुष	तिप्	तम्	अन्ति*	ते	आने*	अन्ने*
मध्यम पुरुष	मिप्	यम्	य	ने	आने	एवे
उत्तम पुरुष	मिप्	वम्	मम्	ए	वहे	महे

११-१२ लट् संज्ञा वक्तमाने हि विधी लिट्वाणिपि च लोट् ।

लट् संज्ञा च द्विवादीना षादी लिट् लिट् हि चाणिपि ॥११॥

षादीनां लुट् तथा ज्ञेया लृट् संज्ञा च भविष्यत ।

क्रियातिक्रमणे लृट् च लृट् ज्ञेया निविधी बृधं ॥१२॥

वर्तमानकालता अर्थभा लट् संज्ञा, विभ्यर्थभां लिट् संज्ञा, ते अर्थभां अने आशीर्वाहता अर्थभां लोट् संज्ञा, दिप् वगेरे (रास्वतन लृतकाल) नी लृट् संज्ञा, (पदेक्ष लृतकालता) ण वगेरे परमा ङाय त्यादे लिट् संज्ञा, आशीर्वाहता अर्थभा लिट् संज्ञा, (अद्यतन लविषयकालता) ता वगेरेनी लृट् संज्ञा तेभ्यः (आमान्य) लविषयकालनी लृट् संज्ञा लक्ष्मी. षणी विद्वानां चो क्रियाना अतिकमल-अतिपात धध गध ङाय तेवामा लृट् संज्ञा अने (अद्यतन लृतकालता) मि वगेरे (प्रत्यये) नी विधि-विधान ङाय त्यां लृट् संज्ञा लक्ष्मी.

१३ प्रास्वपस्वित्माप् - क्रियोलक्षित किल ।

काला यो वक्तव्यनास्य - स्तस्वार्णे हि तिवाद्य ॥१३॥

गङ् क्री ङाय पञ्च मभाप् न यध ङाय तेवी क्रियानुं भूयन त्यादे ङाय न्यादे वर्तमान-काल कहेवाय छे अने तेने भाटे निप् वगेरे प्रत्यये छे.

१४ ताम्नि च घृत्मदि चास्म - द्वि च भागेस्त्रिभि र्मान् ।

प्रपुत्रय वाऽप्रपुत्रये म्यु प्रवम्मद्यमोत्तमा ॥१४॥

नाम, घृत्मद् अने अस्मद् चो त्रय प्रयोक्तयां ङाय छे प्रयोक्तयां न ङाय नी। पञ्च मभानुभावे प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष अने उत्तमपुरुष चोभ गाय छे

१५ चातोत्कर्मकाद् गङ्म् ! कर्मकात्तया पुन. ।

कर्तारि षं च चादन भवमव्याप्तमोपदम् ॥१५॥

भाष्ये च कर्मकाद् कर्मकादि च कर्म ॥ १५ ॥ १५ ॥ कर्तारि षं च चादन भवमव्याप्तमोपदम् ।

१५ पाणिनि मुनिने लया भाष्ये भाटे परस्मैपद कर्तारि च आत्मनेपदका अभाव प्रत्यये. (१५.१८) अस्या छे न्यादे लदीं वर्तमानकाल वगेरेत लृट् संज्ञा इतीने आत्मनेपदका अभाव छे ते सुसभता अने सुनीभता भाटे ते.

હે રાજ, ધાતુ અકર્મક હોય કે સકર્મક હોય કર્તારિ-કર્તાના અર્થમા પરસ્મૈપદ અને ચ કારને લીધે આત્મનેપદ પણ થાય છે

૧૬ અવ્વિકરણાદ્ યોજ્યન્તે તાવદ્ ષ્વાદેસ્તિવાદય ।

પરસ્મૈપદિનો રાજન્ । સાધનાઽથ નિરુપ્યતે ॥૧૬॥

ષ્વાદિ ગણની પરમા અપ્ વિકરણ પ્રત્યય (કર્તા) પછી તિપ્ વગેરે જોડવામા-લગાડવામા આવે છે હે રાજ, હવે પરસ્મૈપદી (ધાતુ) ની સાધના-પ્રક્રિયા નિરૂપવામા આવે છે

૧૭ તત્રૈકત્વવિવક્ષાયા સ્યાત્ પ્રથમપુરુષસ્ય પુરુષેશ ।

એકવચન તદા મ્ તિપ્ સ્થિતિરિપિ ભવતિ પુનરચ ॥૧૭॥

અહીં, હે નરેશ, પ્રથમપુરુષ એકવચન કહેવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે તે મ્ + તિપ્ એકવચન એમ થઈને રહે છે, વળી—

૧૮ તિવાદિષુ ચ સર્વેષુ પકાર પ્રવ્રજેદિહ ।

અડિત્સજ્ઞાર્યમગ્રે ત - ત્સૂત્ર ગી. કથયિષ્યતિ ॥૧૮॥

તિપ્ વગેરે બધામા રહેલો પ કાર અહીં જતો રહે છે તેની અ-ડિત્ (ડિત્ નહીં) બનાવવા) સંજ્ઞા માટે સરસ્વતી આગળ તેનું સૂત્ર (પદ્ય-૨૨મા) કહેશે

૧૯ એષુ ચતુર્ણવ્ કર્તારિ ત્યાદિષુ યાદિષુ તુવાદિષુ ।

પુનરપિ ભવતિ દિવાદિષુ પરતો ઘાતો શ્રીભોજરાજેન્દ્ર । ॥૧૯॥

હે ભોજગજ, કર્તારિ-કર્તાના અર્થમા તિપ્ વગેરે, યાત્ વગેરે, તુપ્ વગેરે તેમજ દિપ્ વગેરે પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે તે ચારમા ધાતુને અપ્ પ્રત્યય થાય છે (મ્ + અ + તિ)

૨૦ વિકરણભેદાર્યમથ ચ ગુણાર્યમિહ ગચ્છતિ પકારઃ ।

ઘાતોસ્તથાઽન્યભૂત - સ્ય નામિન સ્યાદ્ ગુણો ઘરાધીશ । ॥૨૦॥

વિકરણ-વિશેષ કાર્ય ભેદ માટે તેમજ ગુણ (કરવા) ને માટે રહેલો પ કાર (ઈત્ હોવાને લીધે) જાય છે તેમજ હે ધરાધીશ, ધાતુના અ તે રહેલા નામી (અ સિવાયના) સ્વરોનો ગુણ થાય છે (મો+અ+તિ)

૨૧ અવાદેશે કૃને જાત ભવતીતિ ક્રિયાપદમ્ ।

- - -અચ દ્વચર્યવિવક્ષાયા મ્ તસિતિ સ્થિતિર્ભવેત્ ॥૨૧॥

અને તે (મો) નો અવ્ આદેશ કરીને (મવ્ + અ + તિ =) ભવતિ એમ ક્રિયાપદ થાય છે હવે દ્વિવચન કહેવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે મ્ + તસ્ એમ થઈને રહે છે.

२२ ग्वावपित्ताविट्टिद राज-न्नन्मिन् विट्त्वन्यवृत्ति ध्रुवम् ।
न भवेच्च गुणो भूतो भूयादेव क्रिया यथा ॥२२॥

दे गत्, पित् अने न क्षरादि विवायना अन्य प्रत्यये। टित् अंजावाणा छे ते प्रत्यये।
परमा होय त्यारे टि (इक्ष्ण) ना उच् शिवायनामां कित् अने टित् परमा होय त्यारे धानुमां
शुणु यतो नशी. जेभके -भृत् अने भूयात् अने क्रियापठो थाय छे.

२३ ननस्तनि परे टित्त्वान् प्रतिषेधे गुणस्य हि ।
अप्रत्ययनिमित्तः स्याद् गुणोऽत्र भवतो यदा ॥२३॥

इवे पछी तम् प्रत्यय टित् दावाने लीधे शुभुने। प्रतिषेध होय त्यारे अच् प्रत्यय (पित्)
होवाने लीधे आदीं शुणु थशे. जेभके :- (भृत्+अप्तम्-भौ+अ+तम्-भव्+अ+तम्=) भवत्

२४ बहुवचस्य विवक्षाया भव अग्नि रिषतिस्मात् ।
अकारस्य भवेत्त्रोपोऽदे परे यद्भवन्ति च ॥२४॥

षट्पञ्चमनी विवक्षाया (शुणु अने अच् आदेश पछी) नव+अग्नि जोग थाय छे त्यारे अदे
(२.१ १४) भूत्रशी परमां अ क्षर ठे ए क्षर होय तो पूव ना अ नो होय थाय छे जेथी भवन्ति
जोग जने छे

२५-२६ भवमि च भवघो भवण निष् स्पेत्विह विषेयता नाऽस्ति ।
उत्तमपुरुषस्य ह्यो-राऽकारस्य भवति यथाऽत्र ॥२५॥
उत्तमपुरुषस्येमा. विवाह निष्पानि भोजराजेन्द्र ! ।
तून मगामि पुनरपि भवाय एव भवामाः ॥२६॥

आदीं (अध्यम पुरुषमा) मगामि मगम भवय जे त्रय उपेमां विशेषता नशी पछ. उत्तम-
पुरुषता य क्षर अने म क्षर पछमा होय त्यारे ते (ना पूर्व अ मग्नेना य क्षर थाय छे दे जेज
राजा, जेभके आदीं उत्तमपुरुषणी आ क्रिया निष्प थाय छे. मगामि भवामः अने भवाम.

२७ राजा भवति घमिष्ठ मामृन्व भवमि ध्रुवम् ।
भवाम्यह च गदरगो भवावग्यमह यदा ॥२७॥

राजा घमिष्ठ होय छे. तने अदेभन् अन्वयन छे. तुं नत्तम तुं. तुं अने तुं जनि ध्वि
धीजे

२८ अथयथासाध्य भवति पुरुषविनेषो यथा प्रबोद्धोऽयम् ।
अत्रोऽत्रवा समतो यदहं न पृथक्सात इति चिन्ता ॥२८॥

भवमि विट्ति ॥ २ १ ३ २ ॥ अथयथासाध्य भवति ॥ २ १ ३ ३ ॥ अदे ॥ २ १ ३ ४ ॥
अत्रोऽत्रवा ॥ २ १ ३ ५ ॥ अत्रयथासाध्य भवति ॥ २ १ ३ ६ ॥

છૂટા અથવા ભેગા પણ જેનું વ્યવધાન-અડચણ ન હોય તે વિશેષપુરુષ (નો પ્રયોગ) થાય છે. જેમકે - તમે, હું અને તે છીએ તેમ વિક્ષાનો કહે છે.

૨૯ ભવેયુર્વિધિસમ્ભાવ - નયોર્યાદાદયસ્તથા ।

ઘાતોરત પર તસ્ય સાધનાડપિ નિહ્યતે ॥૨૯॥

પ્રેરણા અને સંભાવનાના અર્થમાં યાત્ વગેરે પ્રત્યયો અ કારાન્ત ધાતુની પરમા લાગે છે તેની સાધના-પ્રક્રિયા હવે નિરૂપવામાં આવે છે.

તદ્વથા વિધિસમ્ભાવનયો -

જેમકે વિધિ-પ્રેરક અને સંભાવનામાં—

પરસ્મૈપદ				આત્મનેપદ			
	ए व.	द्वि. व	व व		ए व	द्वि व	व व
પ્ર પુ	યાત્	યાતામ્	યુસ્	પ્ર પુ	ઈત્	ઈયાતામ્	ઈરન્
મ પુ	યાસ્	યાતમ્	યાત	મ પુ	ઈસ્	ઈયાથામ્	ઈઘ્વમ્
૩ પુ	યામ્	યાવ	યામ	૩ પુ	ઈય	ઈવહિ	ઈમહિ

૩૦ કર્તવ્યાર્થોપદેશોઽત્ર વિધિ કવિભિરુચ્યતે ।

સમ્ભાવનમૂહ પ્રાહુ કલ્પન ચ વિચક્ષણા ॥૩૦॥

વિક્ષાનો વિધિ એટલે કર્તવ્ય-કરણુ જોઈએ તે અર્થનો ઉપદેશ કરે છે જ્યારે સંભાવનાને ઊહ-તક અને કલ્પના એમ કહે છે.

૩૧ યા ચેત્યસ્ય ભવેદીશ્ચાડ - કારાત્ પરો યથા ત્વિયમ્ ।

ભવેદથ ભવેતા સ્યાદ્ અગ્રેઽપ્યસ્તિ વિશેષતા ॥૩૧॥

અ કારની પરમાં આવેલા યા નો ઈ થાય છે જેમકે -(ભૂ+અ+યાત્-મો+અ+યાત્-ભવ+અ યાત્-ભવ+ઈત્=) ભવેત્ અને ભવેતામ્ થાય છે. આગળ (યુસ્ માં) વિશેષતા છે

૩૨ યુસ હ્રાગમોઽર્થ સ્યાદ્ અકારાદ્ધિ પરસ્ય ચ ।

એકારે સ્ત્રોવિસર્ગે ચ ભવેયુરત્ર સિદ્ધ્યતિ ॥૩૨॥

અ કારની પરમાં આવેલા યુસ્ પ્રત્યયને હ (ટ) આગમ થાય છે આમ (અ હ એ ૧ ૨.૧૧ સૂત્રથી) એ કાર અને સ્ત્રોવિસર્ગ (૧ ૬ ૪) સૂત્રથી વિસર્ગ થઈને ભવેયુ એમ સિદ્ધ થાય છે.

૩૩ ઈકૃતેઽત્ર ભવેરેવ ભવેત ચ ભવેત વૈ ।

એષુ વિશેષતા નાડસ્તિ મુઘા કિં પિષ્ટપેષણમ્ ॥૩૩॥

(પદ-૩૧ પ્રમાણે યા નો) ઈ કર્યા પછી ભવે ભવેતમ્ ભવેત સિદ્ધ થાય છે તેમાં વિશેષતા નથી એટલે વ્યર્થજ પિષ્ટપેષણ (દળેલુ દળવાનુ) શુ કામ?

૩૪ સ્યાદકારણત્ પરો રાજન્ । યામિયં ચ તત્ પરમ્ ।

મયેમ ચ મયેશ સ્યાદ્ મયેમેનિ ક્રિયાપદમ્ ॥૩૪॥

હે રાજન્, અ દારની પરમા આવેલા યામ્ નો હવમ્ ધાય છે. પછી મયેમમ્ તેમજ મયેવ અને મયેમ ઓમ ક્રિયાપદ (મિ.દ) ધાય છે.

૩૫ ગુરુશુશ્રુવક જિવ્યો મયેદિતિ વિધિઃ સ્મૃત ।

શ્રાદ્ધાણસ્વાદત્તો વેદ-પારમર્ષતેતિ વલ્પનમ્ ॥૩૫॥

શિષ્ય ગુરુનાં શ્રવણ-શ્રેણીની ઇચ્છાવાળો હોયો એમને તે વિધિ છે પણ પ્રાણીય હોવાને લીધે આ વંદન છે. તે (શ્રાદ્ધાણ વેદપારમ મયેત્) ઠરપના છે.

૩૬ મયેયુર્મોજમૂવાઽઽગ્નોઃ-પ્રેરુણયોન્તુવાદય ।

ધાત્તોહિ માધના મમ્યમ્ વ્રત પર નિકૃપ્યતે ॥૩૬॥

હે યોજ્યમૂય, આશીર્વાદ અને પ્રેરુણના અર્થમાં ધાતુને તુષ્ વગેરે લાગે છે. તેની શુભાધના હવે ઠરેવામાં આવે છે

મણવા । આશા.પ્રેરુણવા । ભેમકે :-આશીર્વાદ અને પ્રેરુણના અર્થના.

પરસ્મીપદ

આત્મનેપદ

	ए. व.	द्वि. व.	च. व.		ए. व.	द्वि. व.	च. व.
प्र. पु.	तुष्	ताम्	अन्तु	प्र. पु.	ताम्	आताम्	अन्ताम्
म. पु.	ति	तम्	त	म. पु.	म्य	आयाम्	ह्यम्
उ. पु.	आनिष्	आवप	आमप्	उ. पु.	तेष्	आगतेष्	कापतेष्

૩૭ અપ્રાણપ્રાણના યાઽઽગ્નોઃ પરમ્યેષ્ટાઈમમનમ્ ।

નિમણતસ્ય વિદ્વિન્ પ્રેરુણ તુ પ્રવર્તનમ્ ॥૩૭॥

વિદ્વાનો આશીર્વાદ એટલે અપ્રાણની યાચના તેમજ અન્યને માટે મુદ્દ અર્થની અભિલાષા તેમજ પ્રેરુણ એટલે પ્રવર્તન-પ્રવર્તિ કરાવવી તેમ કરે છે.

૩૮ આગિવિ તુહોમ્નાતદ વા વાગ્યા વગેરે મદવાર્ સ્યાત્ ।

વર્ણસ્ય પ્રથમપુરુષ મતમપુરુષે ચ મવતુ મય ॥૩૮॥

આશીર્વાદમાં તુ અને વિ ને વિદ્યે તાત્ (તુ) પ્રત્યય ધાય છે ભેમકે ૧-મવતુ અને તે ગિવતના પ્રથમપુરુષ તેમજ મતમપુરુષ ત્યાં મવતુ અને મય એમ અનુક્રમે ધાય છે

૩૯ મતમર્ષતેતિ વલ્પનમ્ ગુણવૃદ્ધિનિકૃપણ ।

શ્રાદ્ધાણસ્વાદત્તો વેદ-પારમર્ષતેતિ નિકૃપ્યતે ॥૩૯॥

તાતઙ્ માં ડિત્ જે છે તે ગુણુ અને વૃદ્ધિની નિવૃત્તિ - નિષેધ માટે છે. તે ઉપરાંત અન્ય (વર્ણુ) ને સ્થાને આવતો નથી તેમ શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોનુ કહેવુ છે.

૪૦ તુહ્યોસ્તાતઙ્ ચ સર્વેભ્યો ધાતુભ્યો ભવતિ ધ્રુવમ્ ।
તસ્માદગ્રે ચ તદ્રૂપમ્ અનુક્તમપિ યોજ્યતામ્ ॥૪૦॥

તુ અને હિ નો તાતઙ્ આદેશ બધાજ ધાતુને થાય છે તેથી આગળ (હવે પછી) જ્યાં ન કહ્યુ હોય તેો પણ તેને લગાડી દેને.

૪૧ અતો હેલુંગભવેદ્ રાજન્ ! યદ્ ભવેતિ ક્રિયાપદમ્ ।
પુન ક્રિયાસુ શેષાસુ નાસ્તિ કાર્ણપિ વિશેષતા ॥૪૧॥

હે રાજા, અ કારની પરમા આવેલા હિ નો લુક્ક થાય છે. જેનુ ભવ એમ ક્રિયાપદ થાય છે. બાકીના ક્રિયા (પદો) મા કોઈ વિશેષતા નથી

૪૨ ભવતા ભવન્તુ ભવત ભવાનિ ચ ભવાવ તુ ભવામ ।
એવ ક્રિયાપદાન્યુ - ક્તાનિ પ્રાવસૂત્રસાધ્યાનિ ॥૪૨॥

(પ્રથમપુરુષ દ્વિવચન અને બહુવચન) ભવતામ્ ભવન્તુ, (મધ્યમપુરુષ દ્વિવચન અને બહુવચન) ભવતમ્ ભવત તથા (ઉત્તમપુરુષના) ભવાનિ ભવાવ ભવામ થાય છે અઃ પ્રમાણે ઉપરના સૂત્રો વડે સાધ્ય કરતા ક્રિયાપદો કહ્યા

૪૩ ભવતાચ્ચિરમાયુષ્માન્ ભવાન્ ભવતુ તત્ત્વવિદ્ ।
ઘઘ્યયનોચ્ચત સૌમ્ય ! ભવ ત્વ વુદ્ધિવૃદ્ધયે ॥૪૩॥

તમે અથવા તે આયુષ્માન થાવ. આપ તત્ત્વવેત્તા થાઓ હે સૌમ્ય, બુદ્ધિની વૃદ્ધિમાટે તુ અધ્યયનમા ઉદ્યત-તૌયાર થા.

૪૪ સ્યુરનદ્યતનેસ્તીતે દિવાદયો જનાધિપ ! ।
ઘાતોહિ સાધના તસ્ય કથયિષ્યામ્યત પરમ્ ॥૪૪॥

હે જનાધિપ, અનદ્યતન (દ્યસ્તન) ભૂતકાળમાં ધાતુને દિવ્ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે. હવે પછી હું તેની સાધના-પ્રક્રિયા કહું છું
અનદ્યતનેસ્તીતે-દ્યસ્તન ભૂતકાળમા—

પરસ્મૈપદ				આત્મનેપદ			
	ए व	द्वि व	व व		ए व	द्वि व	व व.
प्र पु	दिप्	ताम्	अन्	प्र पु.	तन्	आताम्	अन्त
म पु	सिप्	तम्	त	म पु.	थास्	आथाम्	हवम्
उ पु	अमिप्	व	म	उ पु	इ	वहि	महि

૪૫-૪૬ અત્ર રાત્રેરતીતાયા અર્વાંગામદ્વયાત્ પુનઃ ।

યાવદાગામિન્યા રાત્રે પ્રાગ્યામદ્વયમેવ ઓ ॥૪૫॥

અષ્ટયામાત્મક કાલ. ગોઽષ્ટતનસ્તતોઽપર ।

તસ્મિન્ કાલે દિવાવાચદ્ ધાતોર્ધ્રવ પરે ઐવેત્ ॥૪૬॥

અહીં ગતરાત્રિના પાછલા બે યામ-પ્રવર પછીના નેમજ આવનાર રાત્રિના બે યામ-પ્રવર વાળો કાળ-અમય છે તે અષ્ટતન કહેવાય છે અને તેનાથી પૂર્વના (કાસ્તન પૂતકાળ) કહેવાય છે. તે કાળમા દિવ્ વગેરે પરમા ક્ષોય ત્યારે ધાતુને અટ્ પ્રત્યય નિત્ય લાગે છે.

૪૭ દકારો દિમિમીસ્યેતે - વા નનૂચાચ્ચાવ વૈ ।

પુનસ્તનો નગારણ્ણેન્ તન્યાતર્તરિહેતવે ॥૪૭॥

દિવ્ સિવ્ અને મિવ્ એ બંધાને હ કાર ઉચ્ચારપુર્ણ છે (એટલે જતા રહે છે) અને વળી (તન્ ના) ત કાર પછીના ન કાર દળન્યકર્તાર (૨.૧૧ ૪) સૂત્ર માટે છે

૪૮ અમત્તમમવતામમવ - પ્રમવોઽમવતમમવત યથા સ્યમવમ્ ।

અમવાવ પુન સ્વામિ - પ્રમવામેતિ ત્રિયા જ્ઞેવા ॥૪૮॥

હે સ્વામી, અમવત્ અમવતામ્ અમવન, અમવ અમવતમ્ અમવત અને અમવમ્ અમવામ અમવામ એમ ક્રિયાપદો બાબુવા

૪૯ હો વૃષ્ટિરમ્ભવત્રૂન સર્વંધાન્યસ્ય દંતવે ।

હોઽમવતે વા મત્પુત્ર. સ્વકીયાન્વચદોપ્તાયે ॥૪૯॥

ગઈકાલે વર્ષા બરેબર સર્વ ધાન્ય માટે થઈ અને ગઈ કાલે જને તારા વંશના ઉત્તમ માટે ચત્પુત્ર (જન્મ) થયે.

૫૦ માર્વંધાતુકમર્ગે સં - તદ્દિમતિ પતુષ્ટવમ્ ।

પર તુ વાણિનીયાનામ આર્ધધાતુકમર્ગકમ્ ॥૫૦॥

આ ચાર વિભક્તિક્રિયાપ્રત્યયોની પાંચિનિમૂત્રોમાં માર્વંધાતુક સંજ્ઞા છે અને તે સિવાયના બીજાં આર્ધધાતુક સંજ્ઞાવાળા છે.

૫૧ ઓ પ્રવચ્ચતોઽર્ણોઽં મ્યુ વરોષે જવાદય ।

માર્ગો મમ્મજાના સમ્ય માધનઽધ્ય નિચ્ચરો ॥૫૧॥

હવે પરોષમા થઈ ગયેલા પૂતકાળમા ધાતુને વપ્ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે તેની આચના મારી રીતે નિરૂપવામાં આવે છે.

પરોષે-પરોષપૂતકાળમાં-

પરસ્મૈ૫૬

આત્મને૫૬

	ए व	द्वि व.	व व.		ए व	द्वि व	व व
प्र पु	णम्	अतुस्	उस्	प्र पु	ए	आते	इरे
म पु	थप्	अतुस्	अ	म पु	सै	आथे	ध्वे
उ पु.	णप्	व	म	उ पु	ए	वहे	महे

૫૨ સ્યાળ્લાદિ. કિદપિદ્લાતો - દ્વિષ્ચ ણાદો પરે ચ પ્રાક્ ।
આમ્વોળાદો તતો =હસ્વ પૂર્વસમ્વન્ધિનો ભવેત્ ॥૫૨॥

ળપ્ વગેરેમા પિત્ સિવાયના બધા કિત્ છે. ળપ્ વગેરે (પરોક્ષના) પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે પહેલા ધાતુ દ્વિત્વ પામે છે-એવડાવાય છે હવે ળપ્ વગેરે પરમા હોય ત્યારે પૂર્વના અ કાર તેમજ મૂ ના ઠ કારને આ થાય છે પછી પૂર્વના દ્વીર્ધનો હસ્વ થાય છે.

૫૩ દ્વિત્વે કૃતે પુનરદ્વિત્વ ન ભવેદિતિ હેતુત ।

સસ્વર આદિદ્વિરદ્વિ - રિદ ગિરો વચ્ચ પરમ્ ॥૫૩॥

ધાતુનુ દ્વિત્વ કર્યા પછી ફરી વાર દ્વિત્વ ન કરવુ પડે તે હેતુથી સરસ્વતીનું વચન (સૂત્ર) છે કે (ધાતુને) સ્વરસહિત આદિ અવયવ જેનુ દ્વિત્વ કર્યુ નથી તેનુ દ્વિત્વ થાય છે

૫૪ પ્રાક્સમ્વન્ધિ ક્ષપાનાં ચ જવચ્ચપાઃ સ્પુર્યથાક્રમાત્ ।

મુવો વુગાગમો ણાદો સ્વરે યથા વમૂવ ચ ॥૫૪॥

પૂર્વ (અભ્યાસ) ના ક્ષપ વણોના ક્રમાનુસાર જવ અથવા ચપ વણો થાય છે ળપ્ વગેરે અથવા સ્વર પરમા હોય ત્યારે મૂ ધાતુને વુક્ (વ્) આગમ લાગે છે. જેમકે - (મૂ + ળપ્ - મૂમૂ + ળપ્ - મામૂ + ળપ્ - મમૂ + ળપ્ - વમૂ + ળપ્ - વમુવ્ + અ =) વમૂવ.

૫૫ વમૂવત્તુર્વમૂવુઞ્ચ ત્રિયાપદાન્યમૂનિ હિ ।

ક્રાદેણદિર્વમાદેરિટ્ ન સ્યાદિતિ નિયામક ॥૫૫॥

વમૂવત્તુ અને વમૂવુ એ ક્રિયાપદો થાય છે. કૃ વગેરે ની પરમા વસ વણુથી શરૂ થતો ણાદિ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે ઇટ્ લાગતો નથી તે નિયમ કરનાર છે

૫૬ સ્યાદન્યસ્માદ્ યથા રાજન્ ! વમૂવિથ વમૂવથુ ।

વમૂવ ચ વમૂવ સ્યાદ્ વમૂવિવ વમૂવિમ ॥૫૬॥

પથુ તે સિવાયનામા (ઇટ્) થાય છે હે રાજ, જેમકે -વમૂવિથ વમૂવથુ વમૂવ તેમજ વમૂવ વમૂવિવ વમૂવિમ

ણાદિઃ કિત્ ॥ ૨ ૧ ૨૮ ॥

દ્વિષ્ચ ॥ ૨ ૧ ૨૯ ॥

આમ્વોળાદો ॥ ૨ ૧ ૩૧ ॥

=હસ્વ ॥ ૨ ૧ ૩૨ ॥

સસ્વરાદિદ્વિરદ્વિ ॥ ૨ ૧ ૩૦ ॥

ક્ષપાના જવચ્ચપા ॥ ૨ ૧ ૩૩ ॥

મુવો વુક્ ॥ ૨.૧ ૩૪ ॥

ક્રાદેણદિ ॥ ૨ ૧ ૩૫ ॥

૫૭ આદિપ્રહરણતો ગ્રાહ્યા મ્-મૃ-વૃ-દ્-શ્ચ-સ્તુ-સ્તવ ।

મયા મવન્તિ મો મ્શમિન્ । નકર્ષેત્યાદિકા ત્રિયા. ॥૫૬॥

આદિ-વગેરે પદને લીધે મ્-મરતિઃ મ્-વિમતિઃ; દ્-વૃણોતિ, દ્-દ્વવતિ, શ્ચ-મૃણોતિ. અને મ્-સ્તોતિ અર્થે કન્વાના છે જેમકે :-સે સ્વામી, નકર્ષ્ય વગેરે ક્રિયાપદ થાય છે.

૫૮ મહાપરાક્રમી મીમો, ન્યાયધર્મો યુષ્ઠિષ્ઠિર ।

કર્ણસ્તયામી, નલો સ્વો, જમૂવ વલ્લવાન્ વલિ. ॥૫૮॥

અર્થાણિ — આશીરર્થાં

પરસ્પૃષ્ટ

આત્મનંપદ

	૧ વ.	દ્વિ ય	ચ ય		૧ વ	દ્વિ ત	ચ ય
પ્ર પુ	યાત્	યાન્તામ્	યાનુમ્	પ્ર પુ	મીષ્ટ	મીયાન્તામ્	મીગ્ન
મ પુ.	યામ્	યાસ્તમ્	યાસ્ત	મ પુ.	મીષ્ટામ્	મીયાન્થ્યામ્	મીષ્ઠમ્
હ પુ	યાનમ્	યાસ્વ	યાસ્મ	હ પુ	મીથ	મીથહિ	મીમહિ

૫૯-૬૦ ધાતોરાગિણિ યાદા-દયો મવન્તિ હિ યવાક્રમાદત્ર ।

મૂયાદ્ મૂયાન્તા મ્-યામુર્મૂયાસ્ચ મૂયાસ્તમ્ ॥૫૯॥

મૂયાસ્ત પુનર્મૂયા-ન મૂયાસ્વાડ્ય મૂયાસ્મ ।

૯૫વિઘા. ત્રિયા મ્-યંયાડત્ર હૈ મોજરાજેન્દ્ર ! ॥૬૦॥

અહીં ધાતુને આશીરર્થાં ક્રમાતુઆર યાત્ વગેરે થાય છે. (જેમકે :-) મૂયાત્ મૂયાસ્તામ્ મૂયામુ, મૂયા. મૂયાસ્તમ્ મૂયાસ્ત, મૂયામમ્ મૂયાસ્વ મૂયાસ્મ આ પ્રમાણે, સે ભોજરાજ, અહીં ક્રિયાપદો થાય છે.

અર્થાણે-અર્થાણ ભવિષ્યકાળમાં

પરસ્પૃષ્ટ

આત્મનંપદ

	૧ વ	દ્વિ ય	ચ ય		૧ વ	દ્વિ ય	ચ ય
પ્ર પુ	તા	તારો	તારન્	પ્ર પુ	તા	તારો	તારમ્
મ પુ.	તામિ	તાર્યમ્	તાર્ય	મ પુ	તાને	તાર્યાદે	તારો
હ પુ.	તારિમ	તાર્યન્	તાર્યમ્	હ મ	તારો	તાર્યદે	તાર્યો

૬૧ ધાતોર્થે મ્નુર્મદ્વારાજ ! શ્વસ્તને તાર્યમ્તયમ ।

તિસ્તતામોત્યવામિદ્ ધા-તો. પર્યવા મવેદિત ॥૬૧॥

સે મદ્વારાજ. અર્થાણ ભવિષ્યકાળમાં ધાતુને તા વગેરે કાલે સે પાત્રી ધાતુની પરમા મિ, મ, તા, મી કે સ્વન્ પ્રત્યયો ક્રિયા તો ને અર્થાણે અહીં દ્ (ટ) વગેરે સે

અર્થાણે ॥ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

૬૨ ભવિતા ભવિતારૌ ભવિ-તારૌ નનુ ચ ભવિતાસિ ભવિતાસ્થ ।

ભવિતાસ્થિ ચ ભવિતાસ્મિ, ભવિતાસ્વોડ્પ્યથ ભવિતાસ્મઃ ॥૬૨॥

(તેના રૂપો આમ થાય છે) ભવિતા ભવિતારૌ ભવિતાર, ભવિતાસિ ભવિતાસ્થ
ભવિતાસ્થ, ભવિતાસ્મિ ભવિતાસ્વ ભવિતાસ્મ

૬૩ ચિન્તા ત્વ ક્ષલુ મા કાર્ષીર્લલને ! ગતભર્તૃકે ! ।

ભવિતા શ્વસ્તને ભર્તુ-સ્તવાગમનમેવ યત્ ॥૬૩॥

હે પતિવિયોગિની (જેને પતિ જતો રહ્યો છે તેવી) લલના-ચુંદરી તું ચિંતા કરીશ મા.
આવતી કાલે તારા પતિનું આગમન થશે

૬૪ ત્યાદૌ ભવિષ્યતિ સ્ય્ ચ સ્યાદ્ ઘાતોરિટ્ તત પરમ્ ।

ગુણસ્તતસ્ત્વવાદેશો ભવિષ્યતિ ક્રિયા યથા ॥૬૪॥

(સામાન્ય) ભવિષ્યકાળમાં તિ વગેરેની આદિ-પૂર્વેમા સ્ય (પ્) પ્રત્યય લાગે છે અને
ધાતુને ઇ (ટ્) આગમ થાય છે પછી ગુણુ અને તે પછી (ઓ નો) અવ્ આદેશ થઈને મૂ+સ્યતિ
મૂ + ઇ + સ્ય + તિ-મો + ઇ + સ્ય + તિ-ભવ્ + ઇ + સ્ય + તિ=) ભવિષ્યતિ એમ પ્રક્રિયા થાય
છે

૬૫-૬૭ ભવિષ્યતિ સદા ક્ષેમ તપસ્ત્યાગી ભવિષ્યત ।

સુપ્રજાશ્ર ભવિષ્યન્તિ રાજસ્ત્વ સન્ ભવિષ્યસિ ॥૬૫॥

ચત્રમિત્રી ! યુવા-સ્નેહપાલકો ચ ભવિષ્યયઃ ।

ભવિષ્યથ પુન કેશા શરણાગતવત્સલાઃ ॥૬૬॥

અહ સુખી ભવિષ્યામિ ભવિષ્યાવઃ સુખાર્થિનો ।

ધર્માર્થિનો ભવિષ્યામ એવ ક્રિયાર્થસદ્ગ્રહ ॥૬૭॥

સદા-કલ્યાણુ થશે. તપ અને ત્યાગ (પણ) થશે પ્રબ્ધ સારી થશે. હે રાજા, તમે સન્મન
(સારા) થશે. હે મૈત્ર અને મૈત્ર, તમે બંને સ્નેહપાલન કરનારા થશો. શરણાગત વત્સલ હોઈને
તમે બધા ફરી વાર ક-સુખના સ્વામી થશો. હુ સુખી થઈશ. આપણે બંને સુખની ઇચ્છાવાળા
થઈશુ આપણે બધા ધર્મની ઇચ્છાવાળા થઈશુ આ પ્રમાણે (ભવિષ્યકાળ) ની ક્રિયાના અર્થને
સ પ્રહુ થયે.

૬૮ સ્ય્ ક્રિયાતિક્રમે ઘાતો. સ્યાદ્ દિવાદૌ પરે પુન ।

અડાગમે કૃતે રાજ-ન્નભવિષ્યત્ ક્રિયા યથા ॥૬૮॥

ક્રિયાના અતિક્રમણુ-ઉદ્દલંઘન થઈ જવાના અર્થમાં ધાતુની પરમા દિપ્ વગેરેના આદિ

અને ઇળ્-એતિ.

૭૬ અભૂદયાઽપ્યભૂતા સ્યાત્ તત. પર વિશેષતા ।

વુગાગમશ્ચ વક્તવ્ય. સિલોપે હિ ભુવ. સ્વરે ॥૭૬॥

પછી અભૂત્ તેમજ અભૂતામ્ થાય છે સ્ નો ડોપ થયો હોય ત્યારે સ્વર (થી શરૂ થતો પ્રત્યય) પરમાં હોય તો મૂ ધાતુને વુક્ (વ્) આગમ લાગે છે

૭૭ અભૂવન્નપ્યમૂરમૂ - તમભૂત તતઃ પરમ્ ।

અભૂવ નન્વમૂર્વવાઽ - મૂમ સિદ્ધા યથા ક્રિયા. ॥૭૭॥

અભૂવન્, અમૂઃ અમૂતમ્ અમૂત, અમૂવમ્ અમૂવ અમૂમ એ પ્રમાણે ક્રિયાપદ સિદ્ધ થાય છે.

૭૮ યત્ર સૂત્ર નવીન સ્યાત્ ક્રિયા સંવાઽત્ર સાઘ્યતે ।

અપરાઃ પૂર્વવત્ સાઘ્યા - સ્ત્યાદિવૃત્તાવય વિધિ. ॥૭૮॥

ન્યા નવુ સૂત્ર હશે ત્યા તેની પ્રક્રિયા સાધવામાં આવશે બાકીની પ્રક્રિયાને ઉપરના-આગળ-પૂર્વના સૂત્ર પ્રમાણે સાધવી તેવો તિપ્ વગેરેમાં વિધિ છે

૭૯ ચિત્તી સજ્ઞાન ઈકાર इदित्कार्यार्थ एव च ।

अस्य घातोश्च पूर्वव त्तिवादयो यथाकृतात् ॥૭૯॥

ચિત્તી (૨) સમજવું તે ધાતુમાં ઈ કાર इत् છે તે કાર્ય માટેજ છે તે ધાતુને પૂર્વના સૂત્રો પ્રમાણે તિપ્ વગેરે લાગે છે

૮૦ અપ્કર્તરિ કૃતે રાજ - છુપધાયા લઘોર્ગુણ ।

श्रिलण्टोच्चारश्च कर्तव्य - श्चेततीत्यादयो यथा ॥૮૦॥

કર્તરિ અર્થમાં, હે રાજ, અપ્ વિકરણ કાર્યા પછી ઉપધાના લઘુસ્વરનો ગુણ થાય છે. અને પછી પ્રિલણ્ટ (સંધિયુક્ત) ઉચ્ચાર કરવો જેમકે :-ચેતતિ વગેરે થાય છે.

૮૧ મૂતેઽય સિ કૃતે રાજન્ ! भवेदचित्सिदिति स्थितिः ।

तत् इट् च गुणो दिस्यो सेरीडागम एव हि ।૮૧॥

હે રાજ, (અધતન) ભૂતકાળમાં તે ધાતુને સિ (સ્) કાર્યા પછી અ + ચિત્ + સ્ + इत् એમ થાય છે ત્યારપછી તેને इ (ટ્) લાગતા ગુણ થાય છે. સિ ના પરના દિપ્ અને સિ ને ઈ (ટ્) આગમ થાય છે.

૮૨ इट ईटि च सेर्लोपो यदचेतीत् क्रिया फलेत् ।

स्याविदोऽनो भवेदुश्च क्रिया यथेत्यचेत्तिपु ॥૮૨॥

મુવ. મિલોપે સ્વરે વુક્ ॥ ૨૧૪૭ ॥ સંવાયા લઘો ॥ ૨૧૫૪ ॥ સે ॥ ૨૧૫૫ ॥

इट ईटि ॥ २१५६ ॥ स्याविद ॥ २१५७ ॥

૬ (ટ) ના પરમાં આવેલા મિ (મ્) ની પછી લો ઈ (ટ) આવે તેો તે મ્ નો લોપ થાય છે. લેથી અનેતીત્ એમ ક્રિયાપદ કળે છે. મિ પછી, અ કારાન પછી કે વિદ્ પછી આવતા બન્ નો હમ્ થાય છે અને તેથી અનેતિપ્. એમ ક્રિયાપદ બને છે.

૮૩ અ્યુતિરાનેચને ઘાતુ - રિરનુવગ્ધકમ્સ્વનો ।

इरितो वेति कच्छेण । विदोषणायं एव च ॥૮૩॥

અ્યુતિ (૩) બીનું કરવું, ઉખાડવું એ ધાતુ ઈર્ અનુબંધ વાળો છે. તે, હે ક્ષેણ, ઈરિતો વા (૨ ૧.૫૯) સૂત્ર પ્રમાણે વિશેષણ માટેજ છે.

૮૪ અ્યોતતીતિ પુનશ્ચ્યોતેત્ અ્યોતત્વચ્યોતદેવ હિ ।

एव चतुलंकारणां क्रिया ज्ञेया यथाक्रमम् ॥૮૪॥

અ્યોતતિ, અ્યોતેત્, અ્યોતતુ, અને અચ્યોતત્ એ પ્રમાણે ક્રમાનુસાર આ ૪ ક્રાણે (હટ્ લોટ્ સટ્ અને ણિટ્) ના ક્રિયાપદો બંધુવા

૮૫ મમ્મવેદત્ર પૂર્વસ્ય હમાવિઃ શોષ એવ ચ ।

चुच्योतेत्यादिका सर्वा क्रिया स्यूः शास्त्रमम्मता ॥૮૫॥

આ ધાતુમાં પરોક્ષમાં (દ્વિર્ભાવવાળાના) પૂર્વ નો હમ્ જ રહે છે. અને ચુચ્યોત વગેરે શાસ્ત્રમંત સર્વ ક્રિયાપદો થાય છે.

૮૬ મિપ્રલયમનિરામાયંમ્ ઈરિતો યાદ્ ચ પે પરે ।

इद्गुणप्रतिषेधार्थोच्योतीदच्युतदेव च ॥૮૬॥

મિ (મ્) પ્રત્યયનો નિગેધ કરવા માટે ઈર્ લેમાંથી રૂત્ થાય છે તેવા ધાતુઓને વિદેષે અ (હ્) પ્રત્યય લાગે છે શુદ્ધનો નિગેધ કરવા માટે (અટ ને) ણિત ર્યો છે (લેમકે -) અચ્યોતીન્ અને વિદેષે અચ્યુતત્ થાય છે

૮૭ ય અચ્યુતિર્ હારણે ઘાતુ પૂર્વેવસત્તમમાષના ।

अच्योततीति पुनः अच्योतेत् अच्योतत्वश्चोतददेव च ॥૮૭॥

તે અચ્યુતિર્ (૪) રૂપકવું ધાતુ છે તેની ગ્રાહના પૂર્વેજ છે. આથી અચ્યોતિ, અચ્યોતેત્ અચ્યોતતુ, તેમજ અચ્યોતત્ થાય છે.

૮૮ જ્ઞો જ્ઞમા વ તિવ્યન્ત દ્વિવંપતે જ્ઞમાન્ જ્ઞપા ।

तस्य यत्पूर्वेष्व स्या - चतुश्चोतेत्यादिना निगम ॥૮૮॥

દ્વિવ્યં હ્યુ' લોપ ત્યારે લો' પૂર્વેજ છે તેના જ્ઞમા ની પરમાં આવેલ ત્વ વર્ણો દેવ રહે છે. આમ પૂર્વેજ વગેરે ક્રિયાપદો થાય છે

૮૯ મન્ય વિલોડને તસ્ય મન્યતિ મન્યત પુન. ।

મન્યેન્મન્યત્વન્યચ્ચ મમન્યાસ્ય વિશેષતા ॥૮૯॥

મન્ય (૫) વલોપલું તેમા રૂપેા મન્યતિ અને મન્યત, મન્યેત્, મન્યતુ, અમન્યત્ તેમજ મમન્ય થાય છે. હવે જે વિશેષતા છે તે—

૯૦ ઘાતો. સ્યાદ્રુપધામૂત-સ્ય નો લોપ પરે વિડતિ ।

અનિદિતોસ્ય ણાદેર્વા સંયોગાત્ કિત્વમેવ ચ ॥૯૦॥

કિત્ અને ડિત્ પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે ધાતુના ઉપધા ન કારનો લોપ થાય છે. જેમાથી ઇ કારે ઇત્ થતો નથી તેવા અનિદિત્ તેમજ ઋ કારાન્ત ધાતુઓ અને વિકલ્પે સ યોગ માં રહેલા ધાતુઓ કિત્-ભાવવાળા છે.

૯૧ ઋચ્છ્ પ્રચ્છ્ વસ્જિ તયા ઞસ્જિ ઋકારાન્તાશ્ચ ઘાતવ ।

એમ્ય પરણવાદેર્હિ કિત્વ નહિ ભવેદિહ ॥૯૧॥

ઋચ્છ્-જ્વું, પ્રચ્છ્-પૂછ્વુ, વસ્જિ-લજ્જી થવી, ઞસ્જિ-રાધવુ અને જે ઋ કારાન્ત ધાતુઓ છે તે અધાના પરમા ણ્ વગેરેને કિત્ ભાવ થતો નથી.

૯૨ મમન્યતુ: પુન. સ્વામિન્ । મમન્યિથ મમન્યથુ ।

મન્યિષ્યતિ હ્યમન્યિષ્યદ્ અમન્યોન્નન્વમન્યિષુ ॥૯૨॥

હે સ્વામી, મમન્યતુ: મમન્યિથ તેમજ મમન્યથુ અને પછી મન્યિષ્યતિ, અમન્યિષ્યત્, અમન્યોત્, અમન્યિષુ થાય છે.

૯૩ કુચિ હિસામક્લેશન - યોસ્તસ્યેકાર એવ ગચ્છેચ્ચ ।

સ ઇદિત્કાર્યાર્થં નુમ્ ઘાતોરિદિતો ભવેદ્દિ કુન્યતિ ઘ્રુવમ્ ॥૯૩॥

કુચિ (૬) હિંમા ક્ષત્રી-કલેશ પમાડવો-એ ધાતુનો ઇ કારે ઇત્ થાય છે (જતો રહે છે) તે ઇ ક અને ઇન્ ક્ષવાનો અર્થ ઇદિત્ ધાતુને નુમ્ (ન્) ક્ષવા માટેજ છે જેમકે -કુન્યતિ થાય છે.

૯૪ તત પર કૃને દ્વિત્વે પૂર્વસમ્વન્ધિનો ભવેત્ ।

કુહોશ્ચુર્ચ્ચકુન્ય સ્યાદ્ એવમન્યા ઇહ ક્રિયા: ॥૯૪॥

તે ધ તુને પછી દ્વિત્વ કરીએ ત્યારે તેના પૂર્વમાં રહેલા કુ-ક વર્ગ તેમજ હ કારનો ચુ-ચ વર્ગ થાય છે જેથી ચકુન્ય એ પ્રમાણે અન્ય પણ દ્વિયાપદો થાય છે

૯૫ ચુકુન્યતુશ્ચ કુન્ય્યાન્ચ કુન્યિતા ચ તત. પરમ્ ।

કુન્યિષ્યત્યપ્યકુન્યિષ્ય - દકુન્યોદેવમત્ર ચ ॥૯૫॥

चकुन्वत्, कुन्व्यात्, कुन्विता, ते पछी कुन्विष्यति, अकुन्विष्यत् अने अकुन्वीन् धाय छे

९६ विष्णु मत्यां च यो धातु - स्तम्योकारो ऋजेदिह ।

उदितकार्यानिर्मर्षीण । ह्यादे.ष्ण स्तन्नन परम् ॥९६॥

विष्णु (७) लृषु - त्रिधातुं ओ धातुने। उ क्षर इत् छे ते उदित् अर्थेन भाटे छे. ते पृथ्वीया, त्यार पछी धातुना आदिना ण क्षर अने ण क्षरने। न् अने न् धाय छे

९७-९८ मेघति मेघतश्चाऽप्य मेघेत् मेघतु मेघताम् ।

मेघन्तु, ही परे मेघ त्प्रेमेघदमेघताम् ॥९७॥

निषेधेति भवेष्णादी मिथ्याच्च मेघिता, स्वपि ।

मेघिष्यति तमेघिष्यत् नावमेघीदमेघिषु ॥९८॥

मेघति अने मेघतः, पछी मेघेत्, मेघतु मेघताम् मेघन्तु, हि पञ्चा दे।य त्यादे मेघ, ते पछी अमेघत् अमेघताम् अने णप् वगेरे परभां दे।य त्यादे।नपेध, निघ्यात्, मेघिता, णप् पञ्भां दे।य त्यादे मेघिष्यति अमेघिष्यत् अने ति (न्) पञ्भा दे।य त्यादे अमेघीत् असेधिषु ओम धाय छे.

९९ प्रायेश्च तथा तौ सुनमा राजन् ! पूर्वनाविनावेव ।

पूर्वे च नति निमित्तेऽ-ट् ववधानेऽपि च निषेधति तयाऽप्या ॥९९॥

दे शन्त, पूर्व-आदिना ते ण क्षर अने ण क्षर प्र वगेरे पूर्वभां दे।य त्यादे षट् नु व्यय-धान दे।य छता पाउ तेमञ्च न्दे छे. तेमके -निषधति तेमञ्च वीत्

१०० विष्णु सास्त्रे च माङ्गल्य तस्योकारो ऋजेदिह ।

दृष्टिवकल्लासंभय स्याद् यथा मेघानि पूर्ववत् ॥१००॥

विष्णु (८) उपदेश करयो. अंगल ३०षु -ओ धातुने। उ क्षर इत् छे ते इ(ट्) ना विष्णु भाटे न् ते तेमके -मेघति पूर्वभुञ्जन् धाय छे.

१०१ गेटामिटमम नित्येऽपि ह्यप्रित्तो वा गिटं विना ।

मूतिसूपनिष्पृष्टः पाणिनीयमने च षेद् ॥१०१॥

गेट् धातुनेभां इ (ट्) नित्य अतो दे।वा छता ऊ क्षर इत् अतो धातुनेभा देमञ्च पाणिनि अनिना अते पु-मूति (सुतो) पु-मूति (सुवत), स्व-मूति, अने मूट्-मूति (धनो) धातुनेभानं णप् गिट्-पञ्चा सिवायनाभा गिट्-पे इ (ट्) धाय छे

१०२ इत्-गृ-गृ-गृ-रिषा वा इ-गृ-गृ-गृ-रिषा वा

न इगपिगृषीतो इ-गृ-गृ-गृ-रिषा वा ॥१०२॥

भाटे १०१ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥

ઇષ્, સહ્, લુષ્, રૂષ્, અને રિષ્, ને વા-વિકલ્પ ગ્રહણને લીધે તા વગેરેમાં વિકલ્પે ઇ (ટ) લાગે છે પણ ઘા-દઘાતિ સિવાયના જ્ઞાન વર્ણાન્ત ધાતુના ત કાર અને થ કારનો ઘ થાય છે.

૧૦૩ જ્ઞવે જવા કૃતે સેદ્ધા સેદ્ધારાવથ સેત્સ્યતિ ।

અસેત્સ્યદેવમન્યાઽપિ સાધનીયા ક્રિયા પ્રમો ! ॥૧૦૩॥

જ્ઞવ પરમા હોય ત્યારે જ્ઞસ વર્ણના જવ વર્ણ કરીએ ત્યારે સેદ્ધા સેદ્ધારી થાય છે. પછી સેત્સ્યતિ, અસેત્સ્યત્ એ પ્રમાણે, હે પ્રભુ, અન્ય ક્રિયાપદો સાધવા

૧૦૪ અનિટો નામિવતો ઘા-તો સ્યાત્ સિપ્રત્યયે ચ વૃદ્ધિ પે ।

રૂપમસૈત્સીદગ્રે વિશેષતા વર્તંતે સ્વામિન્ । ॥૧૦૪॥

નામી (અ સિવાયના) સ્વરવાળા અનિટ્ ધાતુની પરમાં સિ (સ્) પ્રત્યય હોય ત્યારે પરસ્મૈપદમાં તેની વૃદ્ધિ થાય છે અને અસૈત્સત્ રૂપ થાય છે તે પછીનામા, હે સ્વામી, વિશેષતા છે

૧૦૫ જ્ઞસાત્ પરસ્ય સેર્લોપો ભવેદન્ન જ્ઞસે પરે ।

અસૈદ્ધામેવમગ્રે ત્વિટ્-પક્ષેઽપિ કથ્યતે ક્રિયા ॥૧૦૫॥

જ્ઞસ વર્ણની પરમા આવેલા સિ (સ્) ની પછી જ્ઞસ વર્ણ આવે તો સ્ નો લોપ થાય છે. અને અસૈદ્ધામ્ એમ બને છે. ઇટ્ કરીએ ત્યારની પ્રક્રિયા પણ કહેવામાં આવે છે.

૧૦૬ સેઘિતા સેઘિતારી ચ સેઘિષ્યતિ પરે સ્યપિ ।

અસેઘિષ્યદસેઘીચ્ચ હ્યસેઘિષ્ટામસેઘિષુ ॥૧૦૬॥

સેઘિતા સેઘિતારી, સ્ય (પ્) પરમાં હોય ત્યારે સેઘિષ્યતિ તેમજ અસેઘિષ્યત્ અને પછી અસેઘીત્ અસેઘિષ્ટામ્ અસેઘિષુ થાય છે

૧૦૭ લ્લદ સ્થૈર્યે ચ હિસાયા લ્લદત્યથ લ્લદેત્ પુન ।

લ્લદત્વલ્લદદસ્થૈવ ક્રિયા અગ્રે વિશેષતા ॥૧૦૭॥

લ્લદ (લ) સ્થિર હોવું, હિંસા કરવી એ ધાતુના લ્લદતિ, લ્લદેત્, લ્લદતુ અને અલ્લદત્ એમ ક્રિયાપદો થાય છે. આગળ પર વિશેષતા છે.

૧૦૮ અત્ત ઉપધાયા ઘાતો-વૃદ્ધિર્ભવતિ ત્રિતિ ણિતિ ચ હિ ચ્લાદ ।

વક્તવ્યો વા ણિદ્ ગવૃક્તમ. સ્યાચ્ચલાદ ચ્લાદ યથા ॥૧૦૮॥

ત્રિત્ ક્રે ણિત્ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે ધાતુના ઉપધા અ કારની વૃદ્ધિ થાય છે. જેમકે .- ચ્લાદ. પણ ઉત્તમપુરુષને। ગપ્ વિકલ્પે ણિત્ થાય છે અને ચ્લાદ તેમજ ચ્લાદ એમ બને છે

અવે જવા ॥ ૧૪.૧ ॥ અનિટો નામિવત ॥ ૨ ૧ ૭૩ ॥ જ્ઞસાત્ ॥ ૨ ૧ ૭૫ ॥

અતઃ ઉપધાયાઃ ॥ ૨ ૧ ૭૬ ॥

૧૦૯ નેણિત્વે પર એવ મ્વાદ્ અગ્રાદીચ્ચ ત્રિયા યથા ।
પાણિનીયે તુ વા વૃદ્ધિ-રમ્પદીત્ પુનરિત્થમ્ ॥૧૦૯॥

પરસ્મૈપદ મિ (મ્) ણિત્ થાય છે. તેથી અગ્રાદીત્ એમ ક્રિયાપદ થાય છે પાણિનિમૂલિના મતે વિદ્ધેષે વૃદ્ધિ યવાધી અલ્પદીત્ એમ પણ થાય છે.

૧૧૦ ઘાતો સેટો હ્રાદેન્તુ લઘોર્થા વૃદ્ધિરય ચ ।
અકારસ્થંથ ભૂને સી વૃદ્ધિનિત્ય યદવ્રજો ॥૧૧૦॥

(અઘતન) ભૂતઠાણનો સિ (મ્) પરમા હોય ત્યારે હ્રમ્ વ્યંજનથી શરૂ થતાં સેટ્ ધાતુ એ લઘુ-હ્રમ્ હોય તે અ ઠારની વિદ્ધેષે વૃદ્ધિ થાય છે. પણ વદ અને વ્રજ ધાતુમા નિત્ય વૃદ્ધિ થાય છે.

૧૧૧ ઘાતુર્થો ગદ વ્યન્તાયા યાસિ તસ્ય ચ સાધના ।
પૂર્વસૂત્રેષ્ય કતંઠવા ગદતિ મ્વાદ્ ગદેત્ પુન ॥૧૧૧॥

જે ગદ (૧૦) ઊલ્લુધું ધાતુ છે તેની સાધના પૂર્વસૂત્રો થકી કરવી (તેથી) ગદતિ, ગદેત્ થાય છે.

૧૧૨ ગદત્વગદદેય જ-ગાદ જગદતુ પુનઃ ।
ગદ્યાચ્ચ ગદિતા રાજન્ ! ભવિષ્યતિ તત્ પરમ્ ॥૧૧૨॥

વળી ગદતુ, અગદત્, જગાદ અને જગદતુ, પછી ગદ્યાન્, ગદિતા અને, તે શબ્દ, ગદિષ્યતિ થાય છે. પછી—

૧૧૩ અગદિષ્યદગ્રાદીચ્ચા-ગદીદિતિ મતાન્તરે ।
રદ વિરેમ્યને ઘાઠૂ રદતીતિ રદેત્ પુનઃ ॥૧૧૩॥

અગદિષ્યત્, અગ્રાદીત્ અને અન્ય મતે અગદીત્ થાય છે રદ (૧૧) ઊભવરથું ધાતુ છે. તેના રદતિ, રદેત્ થાય છે. વળી—

૧૧૪-૧૧૫ રદત્વરદેગાઠ્વ રગદાયે વિરેમ્યતા ।
મવેલ્લોપ પવાં કિત્વે જાઠ્ઠ્ય જાઠો વરે પ્રષો ! ॥૧૧૪॥
મમ્પરસ્મૈધ પૂર્વેઠ્ઠાઠ-નારેનાના મત પરમ્ ।
મમ્પરમ્પ કિવ્યા ઠ્ઠાન્ કિન્ના વવા વરેન્તુ ॥૧૧૫॥

રદતુ, અરદત, રદાદ થાય છે. આમમ પર વિરેમ્યતા છે કે વન્ વરેરે અનાદેગાઠ્ઠા ધાતુના પરમાં ઠ્ઠવ્ વરેરેના કિન્ પ્રત્યયો હોય તે એક હ્રમ્-વ્યંજનથી પૂર્વપદના અગ્ર સ્થિતિ તે એ ઠ્ઠાને, હે પ્રભુ. જ ઠ્ઠાને એ મરે થાય તે પાછીની આમના યોગવન્ ઠ્ઠવી.

જદ્ઠાનો અ ॥ ૧ ૧૩ ॥ વિન્ ॥ ૧ ૧૩ ॥ રદત્વરદેગાઠ્ઠવ રદત્વ વ વૃદ્ધિ-રમ્પદીત્ ૧૦ ૧ ૧૫ ॥
જોર વધા વિરે જગદ ૧ ૨ ૧-૮ ॥

૧૧૬-૧૧૭ પચામિત્યત્ર ભારત્યા વહુત્વગ્રહણાદિતિ ।
 પચ્-સદૃશા ચ ઘાતૂના ગ્રહણ હ્યત્ર સૂચિતમ્ ॥૧૧૬॥
 ફણિ-ત્રસિ-ઞ્રમિ-ઞ્રાસિ-ફ્લાસિ-ઞ્રાજિ-સ્યમિ-સ્વના ।
 દમ્ભિ-ઞ્રન્થિ-ગ્રથિ-રાજિ-જૃષ-હાનોૈ ચ ત્રયોદશ ॥૧૧૭॥

પચામ્ (૨ ૧ ૮૧) સૂત્રમાં સરસ્વતીએ બહુવચનગ્રહણ કરીને પચ્ જેવા બીજાં તેર ધાતુઓતુ ગ્રહણ સૂચ્યું છે (જેમકે -) ફણ-જવુ, ત્રસિ-ત્રાસ પામવો, ઞ્રમુ-ભમવું, ઞ્રાસૃ, ફ્લાસૃ, ઞ્રાજૃ-પ્રકાશવુ, સ્યમુ, સ્વન-ખોલવુ, દમ્ભિ-દંભ કરવો, ઞ્રન્થિ, ગ્રન્થિ-ગૂ થવુ, બાધવુ, રાજૃ-પ્રકાશવું અને જૃષ્-વૃદ્ધ થવું

૧૧૮ ણાદૌ કિતિ ચ થપ્યેષા સેદ્યેત્વં ચાવિલોપતા ।
 તૃ-ફલ્-ભજ્-તૃષા નિત્ય રાઘોહિસાર્થં એવ ચ ॥૧૧૮॥

ગપ્ વગેરેના કિત્ પ્રત્યયો તેમજ થપ્ પરમા હોય ત્યારે સેટ્ ધાતુઓ -તૃ-તરવું, ફલ્-ફળવું, ભજ્-સેવા કરવી, તૃષ્-ખુશ કરવુ તેમજ રાઘ્-હિસા કરવી તે બધામાં નિત્ય એ ભાવ અને પૂર્વના લોપ થાય છે

૧૧૯ ન શસ-દદ-વાદીનામ્ એત્વ ચ પૂર્વલોપતા ।
 અર્થા એતેઽત્ર લભ્યન્તે સૂત્રે ચકારસદ્ગ્રહાત્ ॥૧૧૯॥

પણુ સૂત્રમાં ચ (અને) કારના સ ગ્રહને લીધે શસ-કૂદવુ, જવુ, દદ્ આપવુ, અને વ થી શરૂ થતા ધાતુઓમાં એ ભાવ અને પૂર્વલોપ થતા નથી

૧૨૦ સેટ. કિત્વ વા વક્તવ્ય વા વ્યવસ્થાઽત્ર વાચક. ।
 અત્ર કિત્વમતો નિત્ય યથા થપિ ચ રેદિથ ॥૧૨૦॥

સેટ્ ધાતુઓને કિત્ ભાવ વિઠલપે થાય છે વા શબ્દ અહીં વ્યવસ્થા વાચક છે. તેથી અહીં કિત્વ નિત્યજ થાય છે. જેમકે—થપ્ પરમા હોય ત્યારે રેદિથ થાય છે.

૧૨૧ રઘાચ્ચ રદિતા નૂન રદિષ્યતિ તત પરમ્ ।
 અરદિષ્યદરાદીચ્ચા - રદીદેવ વિઘાચ્ચિલાઃ ॥૧૨૧॥

રઘાત્ રદિતા, રદિષ્યતિ, પછી અરદિષ્યત્, અરાદીત્ અને અરદીત્ એ પ્રમાણે બધા ક્રિયાપદો થાય છે

૧૨૨ ણદસ્તિ ઘાતુરવ્યક્તે શબ્દે સોઽપિ તથાવિઘ ।
 -યાચનેઽર્દ ગતૌ તસ્યાઽ -ર્દત્યર્દેર્દદત્તુ ધ્રુવમ્ ॥૧૨૨॥

णट्-(१२) अव्यञ्ज गवाञ् थवो ञ् धातु पञ्च ते प्रभातोऽथ धाय छे. जदं-(१३) धायना
 धरवी, नृषुं ते धातुना अदंति, अदंत्, अदंतु धाय छे.

१२३ द्वितीयोऽट् स्यात् स्वगदंज दिवादी हि परे प्रभो ।
 आर्दनादंतामादं - सित्यादिका गया क्रिया ॥१२३॥

छे प्रभु, स्वरशदि धातुञ्चोना परमां दिप् वगेरे लागे त्यारे तेने णीने अट् लागतां (अट् न
 अट् = आ थभने) आदंत आदंताम् आदन् वगेरे लेवां छियापढे धाय छे.

१२४-१२५ पूर्वस्य नुमना णादो बहुत्वग्रहणादिह ।
 वं गयोगान्तघातूनाम् अदादीना पुनरतता ॥१२४॥
 ऋदादीनां हि घातूना ग्रहण कथित गिरा ।
 यदाऽऽनर्दाऽय तावर्दी - दादिष्टामथ चाऽऽदिष्णु ॥१२५॥

णप् वगेरे प्रत्यये परमां छोय त्यारे णप् वगेरे धातुञ्चोना पूर्वपढने नृक् (न्) आगम
 लागे छे अर्दी गुरुवचन अह्मणे लीधे ञम् (अश्नाति उपगंत) संयोगान्त धातुञ्चो तेमज् अट्
 वगेरे अने ऋ शरादि धातुञ्चोनुं अह्म सस्वतीञ्चो लक्ष्मण्यु छे. लेभडे :- आनदं धाय छे.
 ति (म्) परमां छोय त्यारे आर्दंत् आदिष्टाम् आदिष्णु. धाय छे.

१२६ इदि परमेश्वर्ये य - स्तस्येन्दति वर्तमानकाले स्यात् ।
 इन्देदिन्दत्वेन्दद - नक्षतनेऽय विद्योपोऽरित ॥१२६॥

इदि-(१४) उवशवाभीषानुं छोषुं चो धातुना वर्तमानक्षणमां इन्दति इथ धाय छे. पडी
 इन्देत्, इन्दतु, अनघनन ल्यनक्षणमां ऐन्दन् अने इने विगेषता छे.

१२७ कागादिप्रत्ययादाम् व्रन्मपर. स्याञ्च घातुत ।
 णवादी पर इन्दाश्च - णविति जातमत्र ष ॥१२७॥

काम् वगेरे धातुञ्चो अने प्रत्ययता प-मां णप् वगेरे प्रत्यये छोय ते तेने काम् लागे छे
 पण् परमां क्, अम् अने म् ने। प्रयोग धाय छे. नाम इरा कृ णर् चेषम मयु .

१२८-१२९ क से-महा ज्ने द्विन्दे पूर्वमाद्विन्दनमर ।
 मत्त परं कृते मृगे स्याद्विन्दानामितो विन्दति ॥१२८॥
 अर-मृगमत्त कृतिन्दे - इन्द्रमार भोक्तया ।
 इन्द्राणात् तमेन्द्राह-भुव स्याद्विन्दनमि ॥१२९॥

क धातुन दिव्य (इह) इयं गी पूर्वपढने अट् नदितने। ष मर धाय छे (वर्त् म्ने.
 इन्द्रादि. इय गी देत्य मया पतिव च्छाप छे-या मरुती इह विपाकता मरुताय. धातुना
 परमां इट् के तिप् प्रत्यये से य तेने म्नी गद्वि मय, छे ने इट् नदितने म्नी इ यो के तेने -

इन्द्रात्. ॥१२.१८१॥ इन्द्रात्. ॥१२.१८१॥ इन्द्रात्. ॥१२.१८१॥ इन्द्रात्. ॥१२.१८१॥

इन्दाचकार, इन्दामास अने इन्दावभूव अणे प्रभाषे थाय छे

१३० कासासय् - दय् - गुरुमन्नाम्या - दिस्तयैव धातुभ्य ।
ऋच्छत्यूर्णोतीत्यस्त्रवै - वमनेकस्वरेभ्यश्च ॥१३०॥

कास्-प्रकाशर्षुं, आस्-अस्यु, अय्-दय्-अयुं, गुरु (दीर्घं के अयोगपर) अने नाभी स्वरादि धातुओ, ऋच्छति, ऊर्णोति तेभञ् अनेक स्वराणा धातुओना परमा आ प्रभाषे अस्, कृ वगेरे लागे छे.

१३१ उष - विद - दरिद्रा - काश् - कास् - जागृभ्यो विकल्पत. ।
कृतंषा कल्पना च ऽत्राऽऽ - दिग्रहणाद् विचक्षणै. ॥१३१॥

उष-आणु, विद-अणु, दरिद्रा-दुर्गति होपी, काश्, कास्-प्रकाशर्षुं, जागृ-अणु वगेरेने आ सूत्रमां आदि शपदना अक्षुने लीधे विठल्ये (कृ वगेरेमा) विचार कर्यो छे.

१३२ इन्द्र्यात् स्यादिन्द्रिता तादा - विन्द्रिष्यति परे स्यपि ।
ऐन्द्रिष्यत् पुनरैन्दोच्चाऽ - नया रीत्या क्रियाऽखिला ॥१३२॥

आम ते पछी इन्द्र्यात्, तादि परमा होय त्यारे इन्द्रिता, स्यप् परमां होय त्यारे इन्द्रिष्यति अने ऐन्द्रिष्यत् अने (सि परमां होय त्यारे) ऐन्दीत् अर्धां क्रियापदो थाय छे.

१३३ धातुर्यो णिदि कुत्साया पूर्ववत्तस्य साधना ।
निन्दति त्वथ निन्देद्धि निन्दत्वनिन्ददेव च ॥१३३॥

णिदि-(१५) निंदा करवी अणे धातुनी साधना पूर्वसूत्रो प्रभाषे थाय छे जेभके :-निन्दति, निन्देत्, निन्दतु तेभञ् अनिन्दत् अने छे.

१३४ निनिन्द ननु निन्द्र्याच्च निन्द्र्यास्तामथ निन्द्रिता ।
निन्द्रिष्यति ह्यनिन्द्रिष्यद् अनिन्दीदेव सौ परे ॥१३४॥

निनिन्द, निन्द्र्यात् अने निन्द्र्यास्ताम्, निन्द्रिता, निन्द्रिष्यति, अनिन्द्रिष्यत् अने सि (स्) परमा होय त्यारे अनिन्दीत् थाय छे.

१३५ अञ्च गतिपूजनयोर्य - स्तस्य स्युरिमा' क्रिया. क्षमापाल । ।
अञ्चत्यञ्चेदञ्चतु तथाऽऽञ्चदानञ्च पुनरञ्च्यात् ॥१३५॥

अञ्च (१६) अणु पूजा करवी तेना क्रियापदो, हे पृथ्वीपाल, आ प्रभाषे थाय छे. अञ्चति, अञ्चेत् अञ्चतु, आञ्चत् आनञ्च अने अञ्च्यात्

१३६ गतौ नकारलोप स्यात् पूजायां च तथा न च ।
पूर्वाचार्यैरभाणीति यथाऽच्याद्वा रण नृप. ॥१३६॥

अत्यर्धं होय त्पारे (अच् धातुना) न द्वार नो होय थाय छे, परंतु पूर्वार्धं होय त्पारे होय थना नशी. तेम पूर्वार्धार्थो छे छु छे. नेम छे -राज रजुमां लय (अच् धातुं).

१३७ अञ्चिष्यत्य च ऽऽञ्चिष्य - दाञ्चीच्चं व तयाऽऽञ्चिष्युः ।

घातुर्ग्रज गतो योऽस्ति स्यात्तस्येति क्रियापदम् १३७

अञ्चिष्यति, आञ्चिष्यात्, आञ्चीत् अने आञ्चिष्यु थाय छे. प्रज-(१७) अचुं अे धातुं छे तेना क्रियापद नीचे प्रमाणे थाय छे

१३८ प्रजत्यथ च वराज व्रज्याच्च व्रजिता पुनः ।

व्रजिष्यद्व्रजिष्यन्ताऽ - व्राजोदेव तु सो परे ॥१३८॥

प्रजति, वराज, व्रज्यात् व्रजिता तेमञ् व्रजिष्यति, अव्रजिष्यत् अने सि(व्) परमां होय त्पारे अव्राजोत् थाय छे.

१३९ उग्र गतो च यो घातु - स्तस्य स्यादोसति क्रिया ।

ओधेदोगतु चौषट्ठि णादी काचिद्विशेषता ॥१३९॥

उत्-(१८) अचुं अे धातुं छे तेना क्रियापदो ओसति, ओधेत्, ओसतु अने ओसत् थाय छे. पष् णप् वगेरेमा विशेषता छे

१४० इयादेशो हि पूर्वस्य चाऽमवर्णे स्वरे परे ।

इकारस्येय वयाध्य उकारस्याऽप्युयेय च ॥१४०॥

अशषलुं - विन्ततीय २५२ परमां होय त्पारे आगता स्वरने इन् आदेश थाय छे इ हावने इम् अने उ हावने उक् छेदेवाय छे.

१४१ उवोषोगतुगुणो - वीतिदोदयादि वीगिता ।

ओतिष्यति तु वीगिष्यद् औतीदिति च सो परे ॥१४१॥

उवोष उगु, ऊगु, उवोषन तेमञ् उग्यात्, वीगिता, वीगित्यति, वीतिष्यन् अने सि(म्) परमां होय त्पारे वीतीत् थाय छे

१४२ घातुर्ग्रज गतो होर - जेऽस्य स्यात्तति क्रिया ।

वी गतानो एजेराथं - घातुके प्रजगानं च ॥१४२॥

प्रज (१८) अचुं, हे'छेपु धातुनुं क्रियापद अवति थाय छे अने प्रज् अने प्रत् सिपायना आर्धधातु परमां होय ते च नो वो आदेश थाय छे.

१४३ वमादी वेगये वातु ! विवायाऽय विदेवता ।

वर्तमानेऽय च रवी वा रदोर्वावोविपुली मरे ॥१४३॥

હે રાબ્, (અજ નો વી આદેશ) વસ પ્રત્યાહારના વર્ણોદિ પ્રત્યયોમાં વિકલ્પે થાય છે આમ વિવાય બને છે પછી હવે વિશેષતા છે ધાતુમાં રહેલા ઈ કાર અને ઋ કારની પરમાં સ્વર આવે તો તેને ઇય્ અને ઉવ્ થાય છે.

૧૪૪ ઉપાત્ત યત્પૃથક્સૂત્ર ગ્રહણ ન્હસ્વદીર્ઘયો ।

વિકરણસ્ય નુધાતો - રિવર્ણોવર્ણયોસ્તથા ॥૧૪૪॥

જ્યાં સૂત્ર પૃથક્-અલગ આપ્યું હોય ત્યાં હસ્વ અને દીર્ઘ, તેમજ ધાતુના નુ વિકરણ અને ઇ કાર તથા ઉ કારનું ગ્રહણ કરવું

૧૪૫ ઇયુવૌ સ્તઃ સ્વરે રાજન્ બ્રુવન્તીત્યાદયો યથા ।

તથાઽસયોગપૂર્વસ્યાઽનેકસ્વરસ્ય તુ પ્રમો ॥૧૪૫॥

હે રાબ્, સ્વર પરમા હોય ત્યારે ઇય્ અને ઉવ્ થાય છે જેમકે -(બ્રુ નુ) બ્રુવન્તિ વગેરે. તેજ રીતે પૂર્વમાં સ યોગ ન હોય અથવા અનેક સ્વરવાળા ધાતુ હોય તો થાય છે.

૧૪૬ ય્વૌ સ્તો યથા ચ સુન્વન્તિ દીઘ્યાતે સ્વથ વિવ્યતુઃ ।

નાનપ્યોર્વો વિશેષોઽય જુહુવતુર્યથા ભવેત્ ॥૧૪૬॥

(ઉપર પ્રમાણે) ય્ કાર અને વ્ કાર થાય છે જેમકે -સુન્વન્તિ, દીઘ્યાતે અને વિવ્યતુ. પણ અપિત્ સિવાયનામાં એક માત્ર વ્ કાર જુહુવતુઃ મા થતો નથી (ત્યાં ઉવ્ થાય છે)

૧૪૭ અનિદામિહ ધાતૂના વેદ્ થપઃ સ્યાત્ તત. પરમ્ ।

સેટઃ કિત્ત્વ વા વક્તવ્ય વિવચિથ વિવેથ યત્ ॥૧૪૭॥

અનિદ્ ધાતુઓના થપ્ પ્રત્યયને અહીં (પરોક્ષમાં) વિકલ્પે ઇટ્ થાય છે. અને સેટ્ ધાતુઓનું કિત્વ પણ વિકલ્પે કહેવાય છે. જેમકે -વિવચિથ -વિવેથ

૧૪૮ અર્તિવ્યેઞ્ચસ્થપઃ સ્યાદિ - હથ સૃજિદૃશોર્વોપદેશેઽત્વતશ્ચ નિત્યાનિદ્

તુ સ્વરાચ્ચ સ્ક્રુવૃઋરહિતઋઘસ્તુ તસ્માચ્ચ ન સ્યાત્ ।

કિત્વ યચ્ચોક્તમસ્મિન્ ભવતિ ખલુ તદૃપ્યેત્વલોપો વિઘાતુ

નાન્યત્કાર્યં વિદઘ્યાત્ પ્રણિજગદુરિતિ સ્પષ્ટમાદ્યા મુનીન્દ્રા. ॥૧૪૮॥

ઋ જ્ઞુ અને વ્યેઞ્ ધાતુની પરમાં થપ્ ને ઇટ્ આગમ થાય છે. સૃજ્ અને દૃશ્ ધાતુઓમાં વિકલ્પ છે. ઉપદેશમાં અ કારવાળા ધાતુને (તાસ્ પ્રત્યયની જેમ થપ્ માં) નિત્ય અનિદ્ છે. અને ઋ કારાન્ત સ્વરની પરમાં સ્ક્રુ, વૃ અને ઋ ધાતુઓ સિવાયનામાં ઇટ્ આગમ થતો નથી અહીં જે કિત્વ કહેવાયું છે તે ધાતુના (અ કારને) એ કાર અને (અભ્યાસપૂર્વને) લોપ કરવા માટેજ છે તે સિવાય અન્ય કાર્ય કરવું નહિ તેમ આદિમુનિઓ સ્પષ્ટ રીતેજ કહે છે.

૧૪૯ આજિય મ્યાદનાદેમે વીયાદાજિવિ ભૂપતે ! ।

સિસતામોસ્વપામિટ્ઠ્ઠ નિવેધોઽસ્યાઽય કલ્યતે ॥૧૪૯॥

(ગજ નો વી) આદેશ ન કર્યો હોય ત્યાદે આજિય તેમજ આશીરર્થમાં સે ભૂપતિ, વીયાન્ ધાય છે. ધાતુના પરમા મિ, મ, તા, નો અંત સ્વપ્ ને ટ્ નો ન્યાં નિવેધ ધાય છે તે કર્ત્રવામાં આવે છે.

૧૫૦ નેકસ્યરાદનુદાત્તાદ્ મવેદ્દાતોરિઝાગમઃ ।

ધાતુષાઠ્ઠ હહ પ્રાય. પઠિતાદ્ મોજનૂપતે ! ॥૧૫૦॥

હિ લોજરાન્ત, ધાતુષાઠ્ઠમાં આપેલા અંકસ્વરવાળા ઠે અનુનાત ધાતુની પરમાં ટ્(ટ) આગમ આમાન્યરીતે ધનો નથી.

૧૫૧ અનિટ્ સ્વરાન્તો ભવતીતિ દુશ્યતામ્

દમાન્તુ મેટ પ્રથદન્તિ તદ્દિર ।

અદન્તમ્દન્તમૃતા જ વ્ડ્વૃજી

મિટીટ્ઠ્ઠવર્ણવ્યથ ણીટ્ઠ્ઠિયાવપિ ॥૧૫૧॥

સ્વરાન્તધાતુ અનિટ્ ધાય છે તેમ બાણુ. અને વ્યાક્રન્તુવિદો આ બધાને મેટ્ કરે છે. જ કારાન્ત, ક્ર કારાન્ત તેમજ ક્ર કારાન્ત ધાતુઓ, વ્ડ્, વૃજ, ક્ષિ. ડોટ્, ઇ વર્ણવાળા ધાતુઓમાં સીટ્ અને ણી પાળ સમાવી રેવાય છે

૧૫૨ ગણસ્થમ્દન્તમૃતા જ દુન્તુવો

ધુવ સઘોર્ણીતિ મયો મુણુક્ષ્યવઃ ।

હિતિ સ્વરાન્તા નિપુણ સમુચ્ચિન્તા -

સ્વગો હુન્ત્તાનપિ મન્નિવોષત ॥૧૫૨॥

(૬૫) ગણમાં શરેલા ક કારાન્ત તેમજ ક કારાન્ત ટુ. મ્, ધુ. તેમજ ક્ષોર્ણિ, મય. મુ. વ્ અને ટ્ વ્ બધા સ્વરાન્ત ધાતુઓ તેમજ હુન્ત-વ્યંજનાન્તને પણ અનિટ્ બાણવા.

૧૫૩ સમિન્તુ કાન્તોસ્વનિટ્ટેક રણો

પમિન્તુ માન્તેવ્ યમિ પ્રમારણી ।

-મિન્તુ માન્તેવ્ મેવને વમિ -

હૃત્ત મૂતીમો સમિન્તુ મેવને ॥૧૫૩॥

ક કારાન્તમાં ટ્ ધ તુજ અનિટ્ ઠે. જ કારાન્તમાં મ્ અને વ્, ક કારાન્તમાં ર્, સ્, સ્-રીપૂત કર્, તેમજ નીલે ટ્ વે ઝિવાવતા ધ તુઓ અનિટ્ નથી.

૧૫૪ યમિર્ઝમાન્તેઽનિડેક ઇષ્યતે

રમિર્દિવાદાવપિ પઠચતે મનિઃ ।

નમિશ્ચતુર્થો હનિરેવ પચ્ચમો

ગમિસ્તુ ષષ્ઠ પ્રતિષેઘવાચિનામ્ ॥૧૫૪॥

એમાં (ઇટ્ નો) પ્રતિષેઘ કહેવાય છે તેવામાં ગમ પ્રત્યાહારાન્ત ધાતુઓમા યમ્, રમ્, ચોથા (દિવાદિ) ગણુનો મન્, નમ્, હન્ તેમજ ગમ્ છે.

૧૫૫ દિહિર્દુહિર્મેહતિરોહતી વહિ -

નંહિસ્તુ ષષ્ઠો દહતિસ્તથા લિહિ ।

इमेऽनितोऽण्टाविह मुक्तसशया

गणेषु हान्ता प्रविभज्य कीर्तिता ॥१५५॥

અધા ગણુના હ્ કારાન્ત ધાતુઓમાં દિહ્, દુહ્, મિહ્, રુહ્, વહ્, નહ્, દહ્, લિહ્, આ આઠ નિઃસ શય અનિટ્ કહેવાય છે

૧૫૬ દિશિ દૃશિ દંશિમથો મૃશિ સ્પૃશિ

રિશિ રુશિ ક્રોશતિમષ્ટમ વિશિમ્ ।

लिशि च शान्ताननित पुराणगा

पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥१५६॥

પ્રાચીન મુનિઓ ધાતુપાઠમા દસ જ શ કારાન્ત ધાતુઓને અનિટ્ ગણુ છે દિશ્, દૃશ્, દશ્, મૃશ્, સ્પૃશ્, રિશ્, રુશ્, ક્રુશ્, વિશ્ અને લિશ્ એ સિવાયના બીજા નહીં

૧૫૭ રુઘિ સરાઘિર્યુઘિવન્ઘિસાઘયઃ

ઋઘિ ક્ષુઘિ શુઘ્યતિવુઘ્યતી વ્યઘિ ।

इमे तु घान्ता दश चानितो मता -

स्तत पर सिध्यतिरेव नेतरे ॥१५७॥

રુઘ્, રાઘ્, યુઘ્, વન્ઘ્, સાઘ્, ઋઘ્, ક્ષુઘ્, શુઘ્, વુઘ્, વ્યઘ્, એ દસ ઘ કારાન્ત ધાતુઓ અનિટ્ મનાય છે સિઘ્ .૫ણુ તેમા છે ૫ણુ બીજા નહિ

૧૫૮ શિષિ પિષિ શુષ્યતિપુષ્યતી ત્વિષિ

ક્ષિલિષિ વિષિ તુષ્યતિદુષ્યતી દ્વિષિમ્ ।

इमान् दशैवोपदिशन्त्यनिडिवधौ

गणेषु पान्तान् कृपिकर्षती तथा ॥१५८॥

અનિટ્ વિધિમાં શિષ્, પિષ્, શુષ્, પુષ્, ત્વિષ્, ક્ષિલિષ્, વિષ્, તુષ્, દુષ્, દ્વિષ્ એ દસ અને કૃપ (૬ ઠો ગણુ) તેમજ કૃષ્ (૧ ઠો ગણુ) એ બે પ કારાન્તો ૫ણુ છે

૧૬૪ પૂર્વસ્યાઙ્ઞપિ દીર્ઘઃ સ્યાદ્ યે પરે યદિય ક્રિયા ।

ક્ષીયાન્ચ ક્ષેપ્યતિ સ્વામિ-ન્નક્ષેપીત્ સિવિઘ્નૌ પુન ॥૧૬૪॥

અપિત્ (કિત્) પ્રત્યયનો ય કાર પરમાં હોય ત્યારે પૂર્વ (હ્રસ્વ સ્વર) નો દીર્ઘ થાય છે. જેનું ક્રિયાપદ ક્ષીયાત્ થાય છે. પછી ક્ષેપ્યતિ, હે સ્વામી, સિ (સ્) વિધિ પરમા હોય ત્યારે અક્ષેપીત્ થાય છે

૧૬૫ ભવતિ કટે વર્ષાવર-ણયોહિ તસ્ય ક્રિયા કટતિ ચ કટેત્ ।

કટત્ પુનરકટદત્ર ચ ચકાટ કટચાદ્ધિ કટિતા ચ ॥૧૬૫॥

કટે (૨૧) વરસાદ થવો, ઠાંકવું - એનાં ક્રિયાપદો - કટતિ, કટેત્, કટતુ, અકટત્, ચકાટ, કટચાત્ અને કટિતા થાય છે.

૧૬૬ વૈ હ્મ્યન્ત - ક્ષણ - ષ્વસ્ - જાગૃ - હસાદીન્ હિ વિહાય ચ ।

સેટિ સૌ વૃદ્ધિરેવ સ્યાદ્ એકારેતો હસાદય ॥૧૬૬॥

હ કારાન્ત, મ કારાન્ત, ય કારાન્ત, ક્ષણ્, ષ્વસ્, જાગૃ અને હસાદિ ધાતુઓ. સિવાયના સેટ્ ધાતુઓની પરમાં સિ (સ્) પ્રત્યય હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે એ કારેત્ વાળા હસાદિ ધાતુઓ (અહણ્ય કરવાનાં) છે

૧૬૭ અકટીદકટિષ્ટા ચ વૈ ગુપૂ રક્ષણે હ્યથ ।

ગુપ્ - ઘૂપ્ - વિચ્છ્ - પળ્ - પનિષ્યઃ સ્યાદ્ આયઃ સ્વાથે તતો ગુણઃ ॥૧૬૭॥

(તેના) અકટીત્ અને અકટિષ્ટામ્ રૂપો થાય છે. હવે ગુપૂ (૨૨) રક્ષણ્ય કરવું એ ધાતુને તેમજ ઘૂપ્-તાપ આપવો, વિચ્છ્-જ્વુ, પળ્-સ્તુતિકરવી અને પળ્-સ્તુતિ કરવી ધાતુઓને સ્વાથે આય પ્રત્યય થાય છે. પછી ગુણ્ય થાય છે.

૧૬૮ યડાદિપ્રત્યયાન્તો ય સ ધાતુર્ભવતીતિ યત્ ।

ગોપાયતિ ચ ગોપાયેદ્ ગોપાયતુ પરે ણપિ ॥૧૬૮॥

યડ્ વગેરે પ્રત્યયો લાગેલા હોય તે સમગ્રની ધાતુસ જ્ઞા થાય છે આથી ગોપાયતિ, ગોપાયેત્ અને ગોપાયતુ થાય છે. ણપ્ પરમાં હોય ત્યારે—

૧૬૯ આમિ કૃતેઙ્ઞ રૂપાણિ સ્યુર્ગોપાયામ્બભૂવ ચ ।

ગોપાયાન્ચકારાઙ્ઞ ગોપાયામાસ ભૂપતે ! ॥૧૬૯॥

તેને આમ્ પ્રત્યય લગાડતા, હે ભૂપતિ, ગોપાયામ્બભૂવ, અથવા ગોપાયાન્ચકાર કે ગોપાયામાસ એ પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

૧૭૦ આચાર્યઃ પત્તવ્યાં પરેડનપિ ચિકલ્પત. ।

દ્વે દ્વે સ્વે ચવા સ્તાં જુ-ગોપ લોપો યતોડનપિ ॥૧૭૦॥

અવિત્ પ્રત્યય સિવાયનામા ગામ્ વગેરે વિદ્દષ્ટે થાય છે. આથી જાને રૂપો થાય છે. જુગોપ-અવિત્-નિવાયના પ્રત્યય પરમાં દોાય ત્યારે આમ્ ના ય ઠાર ના જ ઠારનો લોપ થાય છે.

૧૭૧ હમપૂર્વેવકારસ્ય ચકારસ્ય સ્વગત્ પુનઃ ।

અકારસ્ય ભવેન્લાપો હમાદકારલોપતા ॥૧૭૧॥

હમ-અંજન પછી ય ઠાર આવતો દોાય કે સ્વર પછી ય ઠાર આવતો દોાય તો તે જ ઠાર નો અને હમ-અંજન પછી આવતા અ ઠારનો લોપ થાય છે.

૧૭૨ ગવાજ્જકાર પુત્રોયા -જ્જકારેતિ યદા ભવેત્ ।

હમાદકારલોપે તુ સ્માચ્ચિકીર્ણાજ્જકાર ચ ॥૧૭૨॥

જેમકે : ગવાજ્જકાર અને પુત્રોયાજ્જકાર થાય છે હમ-અંજન પછી આવતા જ ઠારનો લોપ થાય ત્યારે ચિકીર્ણાજ્જકાર થાય છે.

૧૭૩ ભવેષ્યાડ્ ગોવારણાત્ ગુપ્ત્યાદ્ ગોવાયિતાવ્યથ ।

ગોપિતાડ્પિ તુ ગોપ્તા ચ ગોવિવ્યતિ તથા પુનઃ ॥૧૭૩॥

પદ્ય અહીં (ગુપ્ ભાતુમા) ગોવારણાત્-ગુપ્ત્યાત્, ગોવાયિતા-ગોપિતા અને ગોપ્તા તેમજ ગોવિવ્યતિ થાય છે. તે ઉપરાંત—

૧૭૪ ગોવાયિવ્યતિ પક્ષે ચ ગોવ્યતિ ચ પરે મ્યપિ ।

અગોવાયિવદેયાડ્ અગોવિવ્યદ્ ભવેદથ ॥૧૭૪॥

સ્વપ્ પ્રત્યય પરમા દોાય ત્યારે ગોવાયિવ્યતિ અને વિદ્દષ્ટે ગોવ્યતિ થાય છે તેમજ અગોવાયિવદ્ અને (વિદ્દષ્ટે) અગોવિવ્યદ્ પણ થાય છે.

૧૭૫ અગોવ્યવચ્ચ અગોવોવ્યાડ-ગોવોવચ્ચ ચિવિધાષય ।

અગોવાયોવચા ચાસન્ ! છુપેચ્ચ ચ સાધના ૧૧૭૫॥

મિ (મ્) નો વિધિ દોાય ત્યારે અગોવ્યાત્, અગોવોત્ અને અગોવોત્ તેમજ અગોવાવ મ્ થાય છે. યુદ્ ભાતુની સાધના-પ્રક્રિયા ના પ્રમાણે છે.

૧૭૬-૧૭૭ વર્ષાવિ ન્યાતપેયુત વચ્ચવવડ્ચ હિ ।

વચાવ મ્વચ્ચેયુત્તવચ્ચ નેવિધ પ્રયો । ॥૧૭૬॥

અવાચ્યવિધિ માર્ગેવ જ્જકારવિધિ મનોરથ ।

અવાચ્ય મ્વચ્ચવચ્ચ-અવ્ મનોરથે ૧૧૭૭ હમા ૧ ૧૧૭૭

તપ્ (૨૩) સંતાપ થવો-તપવુ એ ધાતુના ક્રિયાપદો-તપતિ, તપેત્, તપત્, અતપત્ થાય છે. (પરોક્ષમાં) તતાપ, તેપત્; તેપુ, તતપ્ય અને તેપિથ થાય છે. હે પ્રભુ, સિ(સ્) પરમાં હોય ત્યારે અતાપ્સીત્ અને જ્ઞસાત્ એ (૨ ૧ ૭૫) સૂત્રથી લોપ થાય ત્યારે અતાપ્તામ્ થાય છે વળી અતાપ્સુ (બહુવચનમાં) થાય છે.

૧૭૮ ય ક્રમુ પાદવિક્ષેપે તસ્યોકારો વ્રજેદિહ ।

પ્રાપ્ત્યર્થમુદિત. વત્ત્વો વે-હિત્યયાઽન્ન વિશેષતા ॥૧૭૮॥

જે ક્રમુ (૨૪) ડગ માડવા-ધાતુ છે તેનો ઉ કાર ઇત્ થાય છે. તે ઉ કાર ઇત્ વાળાને વત્ત્વા પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે તેને ઇટ્ થાય તે તેની વિશેષતા છે.

૧૭૯ ક્રમશ્ચ સોપસર્ગસ્ય પેઽવાદાવન્ન દીર્ઘતા ।

સડક્રામતિ ચકારાચ્ચ ક્રમતિ ક્રામતોઽક્રમીત્ ॥૧૭૯॥

ઉપસર્ગ સહિતના ક્રમ ધાતુના પરમાં પરસ્મૈપદના અપ્ વગેરે લાગે ત્યારે તેનો દીર્ઘ થાય છે. જેમકે :-સડક્રામતિ અને ચ કારને લીધે (ઉપસર્ગ સિવાય પણ) ક્રામતિ, ક્રામત્ થાય છે. પછી અક્રમીત્ (સિ વિધિમાં) થાય છે.

૧૮૦ ક્રમુ - ભ્રમુ - ત્રસિ - ફ્લાસ-ભ્રાસ - ત્રુટિ - લષશ્ચ વા ।

ય પ્રત્યયશ્ચતુર્ણુ સ્યાત્ ક્રામ્યતિ ભ્રામ્યતીતિ ચ ॥૧૮૦॥

ક્રમ્, ભ્રમ્, ત્રસ્, ફ્લાસ્ અને ભ્રાસ્-પ્રકાશવુ, ત્રુટ્-તૂટવુ, અને લષ્-છ્છા કરવી એ બધા ધાતુઓને ચાર (વર્તમાનકાળ, આજ્ઞાર્થ, વિધ્યર્થ અને હસ્તાન ભૂતકાળ) માં વિકલ્પે (ચોથા ગણને) ય પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :-ક્રામ્યતિ, ભ્રામ્યતિ વગેરે.

૧૮૧ આત્મનેપદનિમિત્ત નાસ્તિ તન્નૈવ ભૂપતે ।

સ્તુક્રમોરિટ્ ભવેન્નૂનં સ્નોતા ક્રન્તા ચ કર્મણિ ॥૧૮૧॥

હે ભૂપતિ, જ્યાં આત્મનેપદનુ નિમિત્ત હોય નહિ ત્યા સ્તુ અને ક્રમ્ ને ઇ (ટ્) લાગે છે. પણ કર્મણિમાં તે સ્નોતા અને ક્રન્તા (એમ ઇટ્ વિનાનાં રૂપો થાય છે)

૧૮૨ યમ ઉપરમે ઘાતુઃ સાધના તસ્ય કથ્યતે ।

ઇષુ - ગમિ - યમાં છઃ સ્યાત્ ચતુર્ણુ યચ્ચ યચ્છતિ ॥૧૮૨॥

યમ (૨૫) આપવુ ધાતુની સાધના કહેવામાં આવે છે ઇષ્, ગમ્, અને યમ્ ના (અન્ત્યને) ચારમાં છ થાય છે જેમકે -યચ્છતિ

વદિતો વા ॥ ૩ ૧૦ ૭ ॥ ક્રમ પે ચતુર્ણુ દીર્ઘ ॥ ૨.૧ ૧૦૫ ॥

ક્રમુભ્રમુત્રસિત્રુટિલ્પ્-ભ્રાશમ્લાશો વા ॥ ૨ ૧ ૧૦૪ ॥ સ્તુક્રમોરિટ્ ॥

ગમા છ ॥ ૨ ૧ ૧૦૬ ॥ (ઇષુગમિયમા છ ॥ ૫૦)

१८३ ययाम येमनुयैम्वयन्य येमिघाऽपि च ।
यय्यायन्ता स्वयसीञ्च द्विस्योरीटागमे कृते ॥१८३॥

(पदेशभा) ययाम येमत्, येमु, ययन्व अने येमिघ थाय छे, यय्यात् तेमन् गन्ता अने (मि विधिमां) दि अने मि ने ईट् आगम धरता अयनीत् थाय छे.

१८४ आवन्तानां च यमि-र-मि-नमीना सेग्टिय वक्त्र्य ।
सक् पे ययाऽयसाटा चाऽयनीपूरति स्यादि ॥१८४॥

आ धारान्त धातुओने तेमन् यम्, रम् अने नम् ना मि (म्) प्रत्ययने ट् (ट्) आगम थाय छे अने परस्मैपद पञ्चा होय त्यादे म (क्) लागे छे. लोमके :-अपतिष्टाम् तेमन् अयनीत् अने छे.

१८५-१८६ प्रह्वये णम् णव्दे च तस्य नास्ति विशेषता ।
ननाम नेमतुनेमु-रथपि ननन्य नेमिय ॥१८५॥
ननाम ननम ग्याच्च नन्याप्रन्ता च नस्यति ।
अथाऽनस्यदनमोच्च निवा एवविधा अपि ॥१८६॥

णम् (२६) नमपुं-णोऽपुं ओ धातुमा विशेषता नथी. तेधी तेना इपो आ प्रगाहो थाय छे ननाम नेमतु नेमु, णम् परमां होय त्यादे ननन्व अने नेमिय, (अथमपुदुपमा) ननाम अने ननम थाय छे. षणी नम्यात्, नन्ता, नस्यति, अनस्यत् तेमन् अननीत् ओ प्रकारे क्रियापदो छे.

१८७ गम्भृ गतो कृते छव तस्य भवेच्च गच्छति ।
गच्छेद् गच्छस्वगच्छन्व जगामाऽप्य विशेषता ॥१८७॥

गम् (२७) ल्यु धातुने (गमां ट् २१.१०६ सूत्रयी) छ भाव इयां पछी गच्छति थाय छे पछी गच्छेत्, गच्छन्, अगच्छन्, अने जगाम थाय छे इये पछी विशेषता छे.

१८८-१८९ किति किति सपटे हन्-जन्-गन्-घन्-गमां स्वरे भवेत् ।
उवधाया हि त्वात् ग्या-उज्जन्तुजंगनिघाऽयम् ॥१८८॥
जगन्व जगमृजंगम जगाम जगनाऽपि च ।
इट् च मरणि मो राजन् ! गमेः दे हनुन न्यप ॥१८९॥

अट् प्रत्यय सिवायता स्वस्वी अट् गता कित् के कित् प्रत्यय प-मां आवे त्वादे हन्-मारपुं, जन्-जम्भपुं, अट्-अट्पुं, णम्-णपुं अने गम् धातुना उपधा अट् इना होय थाय छे. (नेत्री) जगन्तु जगम्, अने छे तेमन् जगमिष अने जगाम, जगम्, जगाम अने जगाम थाय छे. अट्, णम् धातुने परस्मैपदमां अने हन् तेमन् क आन्ता धातुने ली परमां क (ण्) लादे.

आशान्ता वसिष्ठिनस्य या किति गम् च ॥ २१ १०६ ॥ गमां स्वरे ॥ १.१०६ ॥
१८५ १८६ ॥ ११ १०९ ॥

ત્યારે ઇ (ટ) આગમ થાય છે.

૧૧૦ ગમિષ્યત્યગમિષ્યચ્ચ લિત્પુષાદેહં એવ પે ।

દિવાદાવગમચ્ચેતિ સેરપવાદ એવ ચ ॥૧૧૦॥

ગમિષ્યતિ તેમજ અગમિષ્યત્ થાય છે લૃ વર્ણુ^૧ ઇત્ થતા હોય તેવા તેમજ પુષ્ વગેરે અને ઘૃત્ વગેરે ધાતુઓની પરમાં દિપ્ વગેરે પ્રત્યયો હોય તો ડ (અ) પ્રત્યય લાગે છે તે સિ (સ્) નો અપવાદ છે.

૧૧૧ ઋ - લિપ્ - સિચ્ - હ્યેઞ્ - સૃ - શાસ્ - સ્યા - સ્વચિત્યેષા ગ્રહણ પુન ।

પુષાદાવપિ કતંવ્ય નિષ્ણાતેનેતિ ભાષિતમ્ ॥૧૧૧॥

પુષ્ વગેરેમાં ઋ-જ્વું, લિપ્-લપેટવું, સિચ્, હ્યેઞ્-ખોલાવડું, સૃ-સરડું, શાસ્-કહેડું, સ્યા-કહેવું, અસ્-કેંકવું, વચ્-ખોલડું વગેરેનું ગ્રહણ પુષાદિ ગણમાં કરવું તેમ વિદ્વાને કહ્યું છે.

૧૧૨ લિપિ - સિચિ - હ્યેઞ્ - ઘાતૂના યે નિત્ય વાઙ્મનેપદમ્ ।

અસ્યતિ - સ્યાતિ - વક્ત્રીના ડસ્તૂભયપદે ભવેત્ ॥૧૧૨॥

લિપ્, સિચ્, અને હ્યેઞ્ ધાતુઓની પરમાં નિત્ય ય કારાદિ પ્રત્યય હોય તો આત્મનેપદ વિકલ્પે થાય છે અને અસ્, સ્યા તેમજ વચ્ ધાતુઓને ઉલ્લયપદમાં ડ (અ) લાગે છે

૧૧૩ શાસેહં ઉભયોનિત્ય વ્યત્યશિષત્ ષાઙ્શિષત્ ।

અતિસર્ત્યોઞ્ પે વાઙ્મ નિત્ય સ્યાદાત્મનેપદે ॥૧૧૩॥

શાસ્ ધાતુને ઉલ્લયપદમાં ડ (અ) લાગે છે જેમકે વ્યત્યશિષત્ અને અશિષત્ થાય છે અને ઋ તેમજ સૃ ધાતુઓને પરસ્મૈપદમાં વિકલ્પે તેમજ આત્મનેપદમાં નિત્ય થાય છે.

૧૧૪ ઇચ્છાયામિષુ ઘાતુર્હિ ભવેચ્ચ રૂપમિચ્છતિ ।

એચ્છદ્વિપિ ણપીયેષ ત્વીષતુરીષુરેવ ચ ॥૧૧૪॥

ઇષ્ (૨૮) ઇચ્છા કરવી એ ધાતુનું ઇષ્ ઇચ્છતિ થાય છે દિપ્ પરમાં હોય ત્યારે એચ્છત્, ણપ્ પરમાં હોય ત્યારે ઇયેષ ઇષતુ ઇષુ થાય છે

૧૧૫ ઇયેષિથ યપિ સ્યાચ્ચ ત્વિજ્યાદાશીવિઘાવથ ।

એષિતંષ્ટા તદન્વૈષીદ્ એષિષ્ટામૈષિસુ પુન ॥૧૧૫॥

થપ્ પરમાં હોય ત્યારે ઇયેષિથ, આશીરર્થમાં ઇજ્યાત્ પછી એષિતા, એષ્ટા, એષીત્ એષિષ્ટામ્ અને એષિસુ થાય છે.

૧૧૬ જિ જયેઙ્સ્ય જયત્યેવ સ્યાઙ્જેઙિઃ સપરોક્ષયોઃ ।

જિગાય જિગ્યત્તૃજિગ્યુ - જિગયિથ જિગેથ ચ ॥૧૧૬॥

जि (२६) न्य भाभवे ओ धातुनुं जयति धाय छे. स प्रत्यय न्यने परेशभूतधाणमां जि नो गि आदेश धाय छे अने जिगाय जिग्यतुः जिग्यु, जिगयिष-जिगेय धाय छे.

१९७ जिग्ययुजिग्य चेत्येव जीयाञ्जता च जेष्यति ।
अयाऽर्जदीदञ्जटा च ह्यर्जयुद्वमयगाः ॥१९७॥

जिग्ययुः जिग्य तंभन् जीयान्, जेता, जेष्यति, अर्जतीत् अर्जटाम् अने अर्जयुः ओ प्रभाणे आगणना उपे धाय छे

१९८ कृप विक्रमने घातु - दुपघाया लघोर्गुण ।
भवेदस्य तदस्य स्यात् कर्षति कर्षतस्त्वया ॥१९८॥

कृप् (३०)-भोतयुं ओ धातुना लघु उपधाने। शुभ्र धाय छे त्यादे आ प्रभाणे उपे धाय छे. कर्षति कर्षत वगेरे.

१९९ कर्षेत् कर्षत्वर्षस्च चर्षाञ्जु चर्षादिषु ।
चर्षाटोऽप्रे भवेत् कृष्यात्, चरौ शमे दशामय ॥१९९॥

कर्षेत्, कर्षन्तु, अकर्षत्, चर्षन् अने पश्री चर्षादिषु, चर्षाटो, अने आगण कृष्यान् धाय छे. ह्ये दृश वगेरेना परभा दस वषुं डेय ते। अर्-आर् नो र्-रा धाय छे

२०० दृशि. नृजि. कृषिमृषि. रृषिर्दृषिन्तृषि. नृषि ।
इत्येतेषा बहुवाचन प्रहण कश्चित् गिरा ॥२००॥

दृष्-त्तेषु, नृज-उत्पन्न इर्युं, कृष्-भो'युं, मृष्-मा' इर्यु, रृष्-रुषां इर्यो, दृष्-भय' इर्यो, तृष्-भुग इर्युं अने नृष्-भरइवं ओ लधांनुं लघुवचनने लीषि इदप्य इन्वानु भरस्वतीने इर्युं छे.

२०१ एतेषामय विद्विर्दृषिमेव इति नृजित. ।
कृषादीनां च भान्ता ह्यरोरोऽप विचरन्त ॥२०१॥

ह्ये विद्वानोओ आ लधाया विद्वेय लताओ। ऐं के इत् वगेरे ध.नुमेभां विद्वेषे इत् नो र् धाय छे.

२०२ कृषा पठो क ने भातो कृषानि कर्षति ।
विद्वारिदृशयो सारम् कृषवान्नात् सगेय हि ॥२०२॥

कर्षा अने विद्वेषे कृषा धाय छे। स ह्य परभा रोय त्यादे र् कृष अने इ भाव मे क ह्य परभाओ अने छे। नैदृशी कृषति अने कर्षति धाय छे। ऐं के इत्, इत् वगेरे प्रत्ययो परभां रोय त्यादे र् कृषान्, र् कृषान् अने स ह्य न्य भातुमेभां स (क) आ'भ र (इ)।

૨૦૩ ભવેદ્રવિદ્યમાનેટો નામ્યુપધાન્નસિર્યયા ।

અકૃક્ષદથ દૃશેનં તદ્રૂપ તત્સ્થલેડસ્તિ ચ ॥૨૦૩॥

(તે સક્ પ્રત્યય) જેનો ઇટ્ પ્રત્યય રહ્યો નથી તે ધાતુઓને તેમજ નામી (અ સિવાયના) સ્વર ઉપધામાં હોય તેવા ધાતુઓને લાગે છે તે સિ નથી (તેનો અપવાદ છે). જેમકે .-અકૃક્ષત્ . પશુ દૃશ્ ધાતુને તે સ્થળે તે રૂપ પ્રાપ્ત થતુ નથી

૨૦૪ અક્રાક્ષીદથ ચાકાર્ક્ષીત કૃપાદીના સિરેવ વા ।

તસ્યાડભાવે તુ યદ્ રૂપ તદ્ રૂપ પ્રાક્ ચ વર્ણિતમ્ ॥૨૦૪॥

કૃષ્ વગેરે ધાતુઓને સિ (સ્) વિકલ્પે થાય છે જેમકે .-અક્રાક્ષીત્ અને અકાર્ક્ષીત્ . તે (સિ) ના અભાવમા જે રૂપ થાય છે તે પહેલા (પદ-૨૦૩) મા વર્ણુંચુ છે.

૨૦૫-૨૦૬ પૂર્વવદ્ રુષ હિસાયા રોષતિ રોષતસ્ત્વથ ।

રોષેદ્રોષત્વરોષચ્ચ ણવાદૌ તુ રુરોષ ચ ॥૨૦૫॥

રુરુષતુર્હિ રુષ્યાચ્ચ રોષ્ટાડથ રોષિતા પુનઃ ।

રોષિષ્યતિ ત્વરોષિષ્યદ્ અરોષીદિતિ સૌ ક્રિયા ॥૨૦૬॥

પૂર્વ સાધના પ્રમાણે રુષ્ (૩૧) હિસા કરવી ધાતુના રૂપે થાય છે. રોષતિ રોષતઃ, રોષેત્, રોષતુ, અરોષત્, રોષ્ટા અને રોષિતા, રોષિષ્યતિ, અરોષિષ્યત્, સિ પરમાં હોય ત્યારે અરોષીત્ થાય છે.

૨૦૭ . એવ ચ રિષ હિસાયા નાસ્તિ કાપિ વિશેષતા ।

રેષતીતિ રિરેષ સ્યાદ્ રેષ્ટા ચ રેપિતા તથા ॥૨૦૭॥

એ પ્રમાણે રિષ્ (૩૨) હિસા કરવી તેમાં કોઈ વિશેષતા નથી રેષતિ, રિરેષ, રેષ્ટા અને રેપિતા થાય છે

૨૦૮ યો મિહ સેચને ઘાતુ-સ્તસ્ય ક્રિયા ચ મેહતિ ।

ણાદૌ મિમેહ મિહ્યાચ્ચ મિહ્યાસ્તામેવમાશિષિ ॥૨૦૮॥

જે મિહ્ (૩૩) સીંચુ-છાટુ ધાતુ છે. તેનું ક્રિયાપદ મેહતિ થાય છે ણપ્ પરમાં હોય ત્યારે મિમેહ, આશીરથ મા મિહ્યાત્ અને મિહ્યાસ્તામ્ થાય છે.

૨૦૯ પૂર્વસ્ય હિ ઢિ ઢો લોપો દૌર્ઘશ્ચ સમ્ભવેદ્યથા ।

તાદૌ મેઢાડથ મેઢારૌ ષઢોઃ કઃ સેડથ મેક્ષ્યતિ ॥૨૦૯॥

ઢ કારની પછી ઢ કાર આવે તો (પૂર્વ) ઢ કારનેા લોપ થાય છે અને (તેના) આગલા સ્વરનેા દીર્ઘ થાય છે. જેમકે -તાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે મેઢા, મેઢારૌ અને સિ પરમાં હોય ત્યારે ષ કાર અને ઢ કારનેા ક કાર થઇને મેક્ષ્યતિ ધને છે

२१० स्वादमेधप्रदमिक्षन्त जेगा एवविघ्ना इत ।

दह् भस्मीकरणे घातु-स्वस्य स्वाद् ददात द्विग ॥२१०॥

तेभ्यः अमेधप्रत् अने अमिधत् थाय छे अर्दी आ प्रभाण् लालखां इत्-(अ) पाणाय् चै धातुनुं क्रियापदं दहति थाय छे.

२११ ददाह् देहत्वेह-स्यपि ददग्ध देहिव ।

दद्याद् दग्धाऽप्य दादेर्घे घ-ने कत्वे च घक्षयति ॥२११॥

ददाह देहत्वेह, यप् प्रभा दोय त्यादे ददग्ध अने दद्विष, पछी दद्यात्, दग्धा -ने द क्षयति धातुना द क्षर ने घ क्षर अने क क्षर करीने घक्षयति इथ थाय छे

२१२ अघक्षयत् चाऽघाक्षीद् अदाग्धां न्युर्गन्धामम् ।

यो लं ह्यंक्षये धातु-स्वस्य स्वाद् ग्लायति द्विग ॥२१२॥

तेभ्यः अनुक्रमे अघक्षयत्, अघाक्षीत्, अदाग्धाम् थाय छे ले लं । उप) ग्लानि यधी-हु थ धुं धातु छे, तेनुं क्रियापदं ग्लायति थाय छे.

२१३ ग्लायेत् ग्लायतु चाऽग्लायद् अग्ने कानिहिनोयता ।

भवेत् सन्ध्यक्षरणामा घातुनामनपि ध्रुवम् ॥२१३॥

ग्लायेत्, ग्लायतु, अग्लायत् अने इवे आगण विशेषता छे के मध्यक्षर (ए ए ओ औ) पाणा धातुओनी परभां अपित् शिवायता प्रत्यये आवे त्याने तेना आ क्षर नित्य थाय छे

२१४ द्विरच् नृस्वरत् घोवरत्-रातो णप् ङी टिलोपता ।

जग्ती चाऽज्जोऽनपि स्वामिन् घातो किति टिति न्वरे ॥२१४॥

तेनुं द्वित्व थाय छे. पूर्वनेो ङश्च थाय छे. अदि इम-व्य वन शेष नरे छे क वर्ग (तेभ्यः त क्षर) नेो च वर्ग थाय छे या क्षरान्त धातुना णप् नेो ङी (औ) आदेश थाय छे (टित् ने लीशे) टि नेो ङोप यष्टने जग्ती थाय छे हे श्वाभा, अपित् शिवायता णप् के टित् चैवा इत्यदि प्र-प्रथो परभा दोय त्याने आ क्षर नेो ङोप थाय छे

२१५ गेदि मपि चात्रोव स्वाद् दयः भवति जग्ती ।

अत्राय जग्मिद्य स्वासात् पक्षं चाऽन विवेयता ॥२१५॥

अने घप् प्र-प्रथ परभा दोय त्यादे भव् नेट् धातुना आ क्षरनेो ङोप थाय छे तेभ्ये - जग्ती, जग्मात् अने जग्मिद्य, जग्मात्, अने विप्रथ पक्षे अर्दी विवेयता छे

२१६ अनेहनेन क्षयत् ददग्धनेन भुण्ते । ।

एवारे टि इत् स्वाद दग्धाऽप्य ददग्धे च दद्वि ॥२१६॥

सर्वेभ्यः ॥२१६॥ अनेहनेन क्षयत् ददग्धनेन भुण्ते । । एवारे टि इत् स्वाद दग्धाऽप्य ददग्धे च दद्वि ॥२१६॥
दद्वि ॥२१६॥ अनेहनेन क्षयत् ददग्धनेन भुण्ते । । एवारे टि इत् स्वाद दग्धाऽप्य ददग्धे च दद्वि ॥२१६॥

દાદેરે (૨૧.૧૨૬) એ સૂત્ર કહેવાશે તેના વડે, હે ભૂપતિ, (આ કારને) એ કાર કરીને ગ્લેયાત્ ૩૫ થાય છે. પછી ગ્લાતા અને સ્યપ્ પરમાં હોય ત્યારે—

૨૧૭ ગ્લાસ્યત્યગ્લાસ્યદગ્લાસીદ્ અગ્લાસિષ્ટા તત પરમ્ ।

ગૈ શબ્દેઽસ્તિ ચ યો ઘાતુઃ ક્રિયા સ્યાત્તસ્ય ગાયતિ ॥૨૧૭॥

ગ્લાસ્યતિ, અગ્લાસ્યત્ તેમજ અગ્લાસીત્ અગ્લાસિષ્ટામ્ એમ આગળ થાય છે જે ગૈ (૩૬) -ગાયુ ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ ગાયતિ થાય છે.

૨૧૮-૨૧૯ ગાયેદ્ ગાયતુ ષાઽગાય-જ્જગૌ ચ જગતુર્જગુ ।

સ્યાદાકારસ્ય દાદેરે ગાદાદાવાશિષિ ધ્રુવમ્ ॥૨૧૮॥

પરસ્મૈપદ એવાઽત્ર ગેયાત્ ક્રિયા યથા ફલેત્ ।

અપિદ્વાધામાગૈસોહા - પિબતિસ્થેતિ દાદયઃ ॥૨૧૯॥

ગાયેત્, ગાયતુ, અગાયત્, જગૌ જગતુ જગુઃ હવે આશીરર્થમાં યાત્ વગેરે પરમા હોય ત્યારે દા વગેરે ધાતુઓ (ના આ કાર) નો એ કાર પરસ્મૈપદમા નિત્ય થાય છે. જેમકે :-ગેયાત્ ક્રિયાપદ સિદ્ધ થાય છે દા વગેરે ધાતુઓ-પિત્ સિવાયના-દા, ઘા, મા, ગૈ, સો, હા, પા (પિવ્), સ્થા વગેરે છે

૨૨૦ એતેષા નિત્યમેત્વ સં-યોગાદેરાત એવ વા ।

ગાતા ગાસ્યત્યગાસ્યચ્ચા - ગાસીદેવ ક્રિયા પરા ॥૨૨૦॥

આ બધાં ધાતુઓના આ કારનેા નિત્ય એ કાર થાય છે. અને સંયોગ આદિમાં હોય તેવા આ કારાન્ત ધાતુનેા વિકલ્પે થાય છે આમ ગાતા, ગાસ્યતિ, અગાસ્યત્, અગાસીત્ એ પ્રમાણે બીજાં ક્રિયાપદો થાય છે

૨૨૧ શબ્દસદ્ઘાતયો સ્ત્યૈ યસ્તસ્યૈવ સ્ત્યાયતિ ક્રિયા ।

સ્ત્યાયેત્ સ્ત્યાયતુ ષાઽસ્ત્યાયત્ તસ્ત્યૌ જ્ઞસાત્ ક્ષપાઃ કૃતે ॥૨૨૧॥

સ્ત્યૈ (૩૭)-બોલવું, ભેશું થવું એ ધાતુનું ક્રિયાપદ સ્ત્યાયતિ થાય છે. તેમજ સ્ત્યાયેત્, સ્ત્યાયતુ, અસ્ત્યાયત્ અને જ્ઞસ ની પરમા આવતા ક્ષપ વર્ણુ શેષ રહે છે પણ જ્ઞસ વર્ણુ શેષ રહેતો નથી તેમ કરીએ ત્યારે તસ્ત્યૌ થાય છે

૨૨૨ સ્ત્યાયાત્ સ્ત્યેયાત્ પુનઃ સ્ત્યાતા સ્ત્યાસ્યત્યસ્ત્યાસ્યદેવ ચ ।

અસ્ત્યાસીદિતિ રાજેન્દ્ર ! રીત્યાઽનયા ક્રિયા પરા ॥૨૨૨॥

સ્ત્યાયાત્, સ્ત્યેયાત્, સ્ત્યાતા, સ્ત્યાસ્યતિ, અસ્ત્યાસ્યત્ અને અસ્ત્યાસીત્ એ પ્રમાણે, હે રાજેન્દ્ર, ખાકીના ક્રિયાપદો થાય છે

૨૨૩ પિચ્ય રેપ્ જાધને ઘાતુસ્તમ્ય ન્યાદ્ દાગ્નિ ક્રિયા ।

રાગેદ્ દાગ્ન્યદાગ્ન્ય દદો ટાગ્નિ નાડ્ગિનિ ॥૨૨૩॥

રેપ્ (૩૮) ગુ. ૬ ક્ષુ-એ પિત્ ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ ગર્વતિ થાય છે. પછી દાગેત્, રાગત્, અદાગત્, દદો અને આશીર્વાદા દાગાત્ થાય છે

૨૨૪ ઘાતા દાગ્વત્યદાગ્ન્યચ્ચાડ - ઘાતોદદાદિયુ પુનઃ ।

ઘેદ્ પાનેડરય ટ ઈવમે. પરમેવં વિઘા. ક્રિયા ॥૨૨૪॥

તે પછી ઘાતા, દાગ્વતિ, અદાગ્યત્, અદાગોત્, અને અદાગિયુ. થાય છે. પેદ્ (૩૯) પ. ન. ક્ષુ ધાતુનો ટ ઠાઁ ઈ(વ) ક્ષ્વા માટે છે તેના ક્રિયાપદો આ પ્રમાણે થાય છે.

૨૨૫ ઘર્વતિ સ્વર્ધમેચ્ચાડપિ ઘર્વત્યઘાડ્ઘમ્ દઘો ।

ઘવાદ્ ઘાતા ન ઘાતારો ઘામ્યત્વઘાન્યરેચ ન ॥૨૨૫॥

ઘર્વતિ, ઘર્વેત્ ઘર્વતુ, અઘર્વત્, દઘો, ઘેવાત્, ઘાતા ઘાતારો, ઘામ્યતિ અને અઘામ્યત્ થાય છે.

૨૨૬ અઘાતોચ્ચ અઘામિષ્ટા તત. પરમઘામિયુ ।

વિત્ત્વેર્નય જો - જ્ઞો - ઘો - ઘા - ઘેદ્ દાદિચ્ચ તુ સો ॥૨૨૬॥

તેમજ અઘાતોત્ અઘામિષ્ટામ્ અઘામિયુ અને નિ પરમા યોય ત્યારે જ રિક્ષે જો, જ્ઞો, ઘો, ઘા અને ઠા વગેરે ધાતુઓને—

૨૨૭ ઠાવે વે ના મિત્તોવ ન્યાદ્ અઘારેવ ક્રિયા યયા ।

મ્યાવિત્તોડોમ મૂવળ જ્ઞત ઝનિ જ્ઞે પુન ॥૨૨૭॥

ઠા વગેરે પરસ્મૈપદમા યોય તેા નિ નો યોય થાય છે જેમકે જઠાત્ મિયાપદ અને ઝે. પછી મ્યાવિદ (૨ ૧ ૫૭) સૂત્રથી જા ઠાનના ધાતુ અને ત્રિય ધાતુના પરમા નિ ઠાવ. ને. ઝન્ નો ઠન્ ક્રવાસી—

૨૨૮ ઝઠ્ઠાવોવચ્ચ યત્તયો વચ્ચાવદ્ ક્રિયાવચ્ચ ।

મો વ ઘેદો ઝઠ્ઠાવેમો યા યત્તયોડન મેચ જ ॥૨૨૮॥

ઝન્ પરમા યોય ત્યાં જા ઠાનેા યોય ઠ્ઠેવાય છે. તેથી ઝદ્ ક્રિયાપદ અને ઝે. નિ પરમા યોય ત્યારે ઘેદ્ નો વિક્ષેપે દ્ઝ્ આદેશ થાય છે. અને નિ નો ઝ(ઠ) યાવ છે.

૨૨૯ અરઘવચ્ચ ક્રિયા વચ્ચાવ્ મ્વદ્ દ્વિચ પ્રથમો જ્ઞમ ।

વચ્ચાવ્વોવો જ્ઞમવે વ - વ્ચારિમ્મુર્ અવર । ॥૨૨૯॥

તેથી અરઘત્ ક્રિયાપદ થાય તે દવે દ્વિદ્ (૫૦)-એક ધાતુ ને તેને જ્ઞમવે વચ્ચવિ

(૨૧૧૨૮) સૂત્રથી ચારમા, હે ભૂપતિ, પશ્ય આદેશ થાય છે.

૨૩૦ દૃશ્-શદ્-સૃ-સદ્ ચ પા-ઘ્રા-ઘ્મા-મ્ના-સ્થા-દાણ્ ભવન્તિ ચૈતેષામ્ ।
પશ્યર્ચ્છશીયઘૌસીદ્ પિવ-જિઘ્ર-ઘમ-મન-તિષ્ઠ-યચ્છા ॥૨૩૦॥

દૃશ્, ઋ, શદ્, સૃ, સદ્, પા, ઘ્રા, ઘ્મા, મ્ના, સ્થા અને દાણ્ ધાતુઓના અનુક્રમે પશ્ય, ઋચ્છ, શીય, ઘૌ, સીદ્, પિવ, જિઘ્ર, ઘમ, મન, તિષ્ઠ અને યચ્છ આદેશેા થાય છે.

૨૩૧ પશ્યતિ પશ્યેત્ પશ્ય - ત્વપશ્યદગ્રે દદર્શ ચ દદૃશતુ ।
વેટિ દર્દશિથ દદ્ર્ષઠાઽ - દ્રાક્ષીચ્ચ ક્રિયાપદાનિ સ્યુ ॥૨૩૧॥

પશ્યતિ, પશ્યેત્, પશ્યતુ અને અપશ્યત્ તેમજ આગળ દદર્શ દદૃશતુ, વિકલ્પે ઙ (ટ્) થાય ત્યારે દર્દશિથ અને દદ્ર્ષઠ, અદ્રાક્ષીત્ વગેરે ક્રિયાપદો થાય છે.

૨૩૨ હરિતો વાઙ્ તતસ્તસ્મિન્ દૃશ્-ઋવર્ણાન્તયોર્ગુણ ।
નોક્તમનિત્યમેવાઽત્રાઽ-દર્શાન્ત્ ક્રિયાપદ યત્ ॥૨૩૨॥

જે ધાતુઓમાંથી હર્ ઇત્ થતો હોય તે બધાંને વિકલ્પે (સિ ના સ્થાને) ઙ(અ) લાગે છે અને પછી દૃશ્ તેમજ ઋ કારાન્ત ધાતુઓને ગુણ થાય છે. અહીં તેને અનિત્ય કહ્યું નથી તેથી અદર્શાન્ત્ ક્રિયાપદ થાય છે.

૨૩૩ ઋ ગતાવસ્ય ઘાતોશ્ચ સ્યાત્ ક્રિયાપદમૃચ્છતિ ।
ળવાદો તુ ભવેદાર હ્યગ્રેઽપ્યસ્તિ વિશેષતા ॥૨૩૩॥

ઋ (૪૧) જલું એ ધાતુનું ક્રિયાપદ ઋચ્છતિ થાય છે ણ્ વગેરે પરમાં હોય ત્યારે આર થાય છે. તે પછી ણ્ વિશેષતા છે

૨૩૪ યકિ યડિ કિતિ ણાદાવા - શીર્ષાદાદૌ ચ ભવતિ રાજેન્દ્ર । ।
નૂન ગુણોર્તિસયોગા-ઘોરાસ્તુરથ થપિ પરે ॥૨૩૪॥

હે રાજેન્દ્ર, યક્, યડ્, ણ્ વગેરે કિત્ પ્રત્યયો અને આશીર્થના યાત્ વગેરે પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે ઋ ધાતુનો અને સંયોગાદિ ઋ કારાન્ત ધાતુનો ગુણ થાય છે જેમકે - આરત્ અને થપ્ પરમાં હોય ત્યારે—

૨૩૫ હૃડત્યર્તિવ્યયતીનાં નિત્યમિટ્ ચ પરે થપિ ।
આરિથાઽસ્તુરારાઽસ્તુરઽ - યદિર્તા ન વિશેષતા ॥૨૩૫॥

અત્, ઋ, વ્યેઞ્ વગેરે ધાતુઓની પરમાં થપ્ પ્રત્યય હોય ત્યારે નિત્ય ઇટ્ આગમ થાય છે જેમકે :- આરિથ આરથુઃ આર, આર, અર્યાત્ અને અર્તા તેમા વિશેષતા નથી.

૨૩૬ હન્તઃ સ્વપ્ ચ મૂલેન કૃત ટટિ સ્વરિપ્યતિ ।
 આરજ્ઞ ડે કૃતે સ્પપ્ આર્ણિટિ તદભાવકે ॥૨૩૬॥

(પરસ્મેઇપદમાં) હન્ ધાતુ અને ક કાગ્નની પરમાં સ્વપ્ પ્રત્યય દ્વાય તે મૂલેન ડટ્ ક્ષવાભા આવતાં સ્વરિપ્યતિ થાય છે. અને ડ(ઙ) પદ્મા દ્વાય ત્યારે આરજ્ અને તેના અભાવમાં (નિ પરમાં દ્વાય ત્યારે) આર્ણિટિ થાય છે.

૨૩૭ ધાતુમ્ મૃ ગતાવન્ય ધાસાદેનેન ધાયતિ ।
 ધાયેદ્ ધાયલઘાયન્ન ઝોષ્ઠગતાવર્થે વિધિઃ ॥૨૩૭॥

મૃ (૪૨) ઝપ્તું એ ધાતુને। અર્થે ને ઝડપથી ઝપ્તું-દોડપુ તેવો દોષ ત્યારે ધાવ્ આદેશ કરવાથી ધાયતિ ધાયેત્, ધાયતુ અને અધાયત્ થાય છે.

૨૩૮ અન્યથા મરતીતિ ત્વા - ણાદી પરે નિયા રમા ।
 મમામ્મન્તુ મચ્ચુ મમર્થ મમચ્ચુ પુનઃ ॥૨૩૮॥

અન્યથા મરતિ-સન્ધી ઝપ્તું થાય છે. ણ્ પદ્મા દ્વાય ત્યારે તેના ક્રિયાપદો મમાર મન્તુ, મચ્ચુ, મમર્થ અને મમચ્ચુ થાય છે.

૨૩૯ ચિટાદેશ જ્ઞવારસ્ય યાવાદો પે પરે હ્વય ।
 નિયાત્ પુન નિયાન્તા ચ તાદો મર્તા સરિપ્યતિ ॥૨૩૯॥

પરસ્મેઇપદમાં ગાત્ વગેરે પરમાં દ્વાય ત્યારે જ્ઞ પ્રાર્થનો ચિ(ટ્) આદેશ થાય છે. જેમકે :- ચિયાત્ અને નિચાર્યાત્, તા વગેરે પદ્માં દ્વાય ત્યારે મર્તા અને તે પછી સરિપ્યતિ થાય છે.

૨૪૦ સ્યાત્ નિયાતિત્ત્વે ગઙ્ઞ - ણ્સરિપ્યત્ નિયાપદમ્ ।
 ટે જ્ઞે ચ પુષ્પારિવાદ્ અનાર્ણિમરત્ પુનઃ ॥૨૪૦॥

ક્રિયાના અતિશયના, ટે રાજ, ણ્સરિપ્યત્ ક્રિયાપદ થાય છે. પુષ્પારિવાદ અજ્ઞમાં દોષને ક્ષીરે ડ(ઙ) પછુ ક્ષવાભા આવે ત્યારે અનાર્ણિત્ અને અમરત્ પછુ થાય છે.

૨૪૧ જ્ઞદ્ઞ માત્રમ્ દ્વયમ્ ઘોષાદેને તુ ક્રોષ્ઠે ।
 આત્મનોતરમેઝ્ઞાન વાદો જ્ઞવાદ ઝેદત્ ॥૨૪૧॥

જ્ઞદ્ઞ (૬૩) ઝોષપુ એ ધાતુને ક્રોષ્ આદેશ ક્ષવાભા આવતા ક્રોષ્ઠે કેવલ આત્મનોતરમ પદ થાય છે. પછુ વપ્ વગેરે પરમાં દ્વાય ત્યારે જ્ઞવાદ ઝેદત્ થાય છે.

૨૪૨ મમર્થ મેદિષ્ઠ્ ઝાજ્ઞ જ્ઞવાત્ મન્તા જ જ્ઞર્જ્જાતિ ।
 ઝત્તવવદન્નદ્ મરત્ - ણેઞ નિચાર્યાતિ જ્ઞ વન્ન વન્ના

જ્ઞવાદો ૧૨ ૧ ૧૨૮ ॥ જ્ઞવાદો ૧૨ ૧ ૧૩૦ ॥ ઠિવિત્ત્વ નિચાર્યાતિ ૧ ૨ ૨ ૧૧૧ ॥
 વાદો ૧૨ ૧ ૧૩૧ ॥

શશત્થ અને વિકલ્પે इ(ट्) (लागतां) शेदिथ, शद्यात्, शत्ता, शत्स्यति, अशत्स्यत्, अशदत्
એ પ્રભાણે, હે રાન, ક્રિયાપદો છે

૨૪૩-૨૪૪ પદ્લૃ વિશરણાદ્યર્થે સીદાદેશેઽસ્ય સીદતિ ।

ससाद सेदतु सेदुः ससत्थ सेदिथ त्वथ ॥२४३॥

सद्यात् सत्ता च सत्तारौ सत्तारः स्यपि सत्स्यति ।

असत्स्यदसदत् स्वामि - असदता भवेदिह ॥२४४॥

પદ્-સદ્-(૪૪) ભાંગણુ, બેસવું વગેરેને સીદ્ આદેશ થાય ત્યારે તેના સીદતિ, સસાદ સેદતુ.
સેદુ, સસત્થ તેમજ સેદિથ, સદ્યાત્, મત્તા સત્તારૌ સત્તારઃ, અને સ્યપ્ પરમા હોય ત્યારે સત્સ્યતિ
અસત્સ્યત્, અને હે સ્વામી, અસદત્ અસદતામ્ ક્રિયાપદો થાય છે

૨૪૫-૨૪૬ પા પાનેઽસ્ય પિવાદેશે પિવતીતિ ક્રિયા ભવેત્ ।

पिवेत् पिवत्वपिवच्च पपौ च पपतुः पपु ॥२४५॥

पपाथ पपिथ स्वामिन् । पेयात् पाता च पास्यति ।

अपास्यदथ दादेः पे भवेत् क्रिया ह्यपाद् यथा ॥२४६॥

પા (૪૫) પીવું તેના પિવ્ આદેશ કરતા પિવતિ ક્રિયાપદ થાય છે પિવેત્ પિવતુ, અપિવત્
તેમજ પપૌ પપતુ પપુ, પપાથ અને પેપિથ તેમજ હે સ્વામી, પેયાત્ પાતા, પાસ્યતિ, અપાસ્યત્
થાય છે. દા વગેરે ગણુમાં હોવાને લીધે પરસ્મૈપદમા અપાત્ એમ ક્રિયાપદ થાય છે

૨૪૭-૨૪૮ ઘ્રા ગન્ધોપાદાને જિઘ્રાદેશેઽસ્ય જિઘ્રતિ ભવેચ્ચ ।

जघ्रौ घ्रायात् घ्रेयात् घ्राता घ्रास्यति तथाऽघ्रास्यत् ॥२४७॥

दादेः पेऽनेन सूत्रेण सिलोपेऽघ्राद् भवेत् क्रिया ।

तदभावे त्विहाऽघ्रासीद् दादिसञ्जाविकल्पत ॥२४८॥

ઘ્રા-(૪૬) સૂ ધવું એ ધાતુનો જિઘ્ર આદેશ થતા જિઘ્રતિ થાય છે. પછી જઘ્રૌ, ઘ્રાયાત્
અને ઘ્રેયાત્, ઘ્રાતા, ઘ્રાસ્યતિ, તેમજ અઘ્રાસ્યત્ થાય છે. દાદે પે (૨.૧ ૪૪) એ સૂત્ર થકી સિ
(સ્) નો લોપ થતાં પરસ્મૈપદમા અઘ્રાત્ ક્રિયાપદ બને છે. અને તે (સિ) ના અભાવે દાદિ
સ જ્ઞાનો વિકલ્પ હોવાને લીધે અઘ્રાસીત્ પણુ થાય છે

૨૪૯-૨૫૦ સ્યાદ ઘ્મા શબ્દાગ્નિસયોગે ઘ્માદેશેઽસ્ય સમ્ભવેત્ ।

क्रिया च घमतीत्यादि णादौ दध्मौ च दध्मतु ॥२४९॥

घ्मायात्पक्षे पुन घ्मेयात् घ्माता घ्मास्यति स्यपि ।

अध्मास्यदथ चाऽध्मासी - दध्मासिष्ठा कृते त्विटि ॥२५०॥

ઘ્મા-(૪૭) (અગ્નિમા) ઠૂંઠ મારવી તેને ઘમ્ આદેશ થતા ઘમતિ વગેરે ક્રિયાપદ થાય છે.

णप् वगेरे परभां डाय त्यारे दध्मो दध्मन्, धमायात् अने विकल्पे धमेयात्, धमाता अने न्यप् परभां डाय त्यारे धमास्यति अने अधमास्यत् तेभञ् (णि विधिभां) इट् परभां डाय त्यारे अधमासीत् अधमासिष्टाम् धाय छे.

२५१-२५२ ष्टा गतिनिवृत्ती ग्याच्च तिष्ठादेशेऽस्य तिष्ठति ।
तिष्ठेत् तिष्ठत्वतिष्ठच्च णादौ तस्यो च तस्यत् ॥२५१॥
यपि तस्यिष्य तस्यैव तस्यपुनस्य भूपते ।
स्येयात् कृते च दादेरे स्यागा स्यारसति च स्यापि ॥२५२॥

ष्टा (४८)-डिशा र्देवुं तेना तिष्ठ् आदेश धाय त्यारे तिष्ठति, तिष्ठेत्, तिष्ठान्, अने अतिष्ठत्, णप् वगेरेभां तस्यो तस्यत्, यप् भां तस्यिष्य अने तस्यैव तस्यच्च तस्य, तेभञ् दे भूपति, दादि गण्यु (ना धातु) ने ए धारे कृता स्येयात्, स्याता अने न्यप् भा स्यास्यति धाय छे.

२५३-२५४ अस्यास्यत् पुनरस्याच्च म्नाऽस्यासि मनतीति च ।
मनादेशे कृते राजन् णादौ मन्नी मन्त ॥२५३॥
मन्नाथ मन्निष्य म्नेयात् म्नातात् म्नाता ह्यथ स्यापि ।
म्नास्यत्यम्नास्यदम्नासीद् एव णिवा भवन्त्पहा ॥२५४॥

तेभञ् अस्यास्यत् अने अस्यात् धाय छे म्ना (४९) अनन् कर्तुं तेना दे अस्त, मन् आदेशे कृतां मनति ओभ धाय छे णप् वगेरे पुनरा डाय त्यारे मन्ना मन्तन्, मन्नाथ अने मन्निष्य, म्नेयात् तेभञ् म्नायात्, म्नाता अने न्यप् परभां डाय त्यारे म्नास्यति, म्नास्यत् धाय छे. अने अम्नासीत् ओ प्रभाक्षे क्रियापदे णन् छे

२५५ यच्छादेशेऽस्य दाण् दाने णिवा यच्छति यच्छति ।
यच्छेत् यच्छन्वयच्छच्च ददौ च ददन्तुर्दु ॥२५५॥

दाण् (५०) आप्ठुं तेना यच्छ् आदेश धाय त्यारे यच्छति यच्छति, यच्छन्, यच्छन्, अयच्छत् तेभञ् णप् गां ददौ ददतु ददु धाय छे.

यत् ४।२।५।६

२५६ ददौ दान नरा दाता यपो पेय मुदा पुनः ।
तस्यो प्रीतस्नया स्याने दान णिवा यत् यपो ॥२५६॥

त्याऽपठौ दातास्ये दान आप्ठुं अने जाग ददौ पीद् पीद् त्यारे पुनरा ददौ अने त्यां धान् ठे।।ने वनभां यथे।

२५७ यादादौ च यदेद् देसाद् दाता दादौ यदे दान ।
दास्यत्यदास्यदेक ह्य - दाददातास्यदि र्गा ॥२५७॥

दादे ॥ २। १२६ ॥

યાત્ વગેરેમાં દેયાત્, તા વગેરેમા દાતા અને (સ્યપ્ માં) દાસ્યતિ, અદાસ્યત્ તે પ્રમાણે અદાત્ અદાતામ્ અદુ એમ થાય છે.

૨૫૮ હ્વ કૌટિલ્યે ચ યો ધાતુસ્તસ્ય ક્રિયા ઇમા ઇહ ।

હ્વરતીતિ હ્વરેન્નૂન હ્વરત્વહ્વરદેવ ચ ॥૨૫૮॥

હ્વ (૫૧) કુટિલતા કરવી તેના ક્રિયાપદો આ પ્રમાણે છે હ્વરતિ, હ્વરેત્, હ્વરતુ અને અહ્વરત્

૨૫૯ ણાદૌ પરે ચ જહ્વાર જહ્વરતુર્ગુણે કૃતે ।

ઋદન્તસ્ય થપીદ્ ન સ્યાત્ જહ્વર્થેતિ ક્રિયા યથા ॥૨૫૯॥

ળપ્ વગેરે પરમા હોય ત્યારે જહ્વાર અને ગુણ કરવામા આવતાં જહ્વરતુ થાય છે. ઋ ઠારા-
ન્તને થપ્ પરમા હોય ત્યારે ઇ(ટ્) થતો નથી એમકે -જહ્વર્થ ક્રિયાપદ છે.

૨૬૦ હ્વર્યાત્ હ્વર્તા પુન સ્વામિન્ ઇટિ કૃતે હ્વરિષ્યતિ ।

અહ્વરિષ્યત્ કૃતાયા વૃ-દ્વાવહ્વાર્ષીત્તયૈવ ચ ॥૨૬૦॥

હ્વર્યાત્, હ્વર્તા અને હે સ્વામી, ઇ(ટ્) કરવામા આવતા હ્વરિષ્યતિ, અહ્વરિષ્યત્ (સિ પરમાં હોય ત્યારે) વૃદ્ધિ થતા અહ્વાર્ષીત્ થાય છે.

૨૬૧ અહ્વાર્ષ્ટામહ્વાર્ષુ-રહ્વાર્ષી સ્યુસ્યૈવ ચાહ્વાર્ષ્ટમ્ ।

અહ્વાર્ષ્ટાહ્વાર્ષ પુન-રહ્વાર્ષ્વાહ્વાર્ષ્મ ચેમા ધો. ॥૨૬૧॥

અહ્વાર્ષ્ટામ્ અહ્વાર્ષુ, અહ્વાર્ષી અહ્વાર્ષ્ટમ્ અહ્વાર્ષ્ટ, અને અહ્વાર્ષમ્ અહ્વાર્ષ્વ અહ્વાર્ષ્મ એમ ક્રિયાપદો બાણવા

૨૬૨-૨૬૩ ગતિશોષણયો સ્કન્દિર્ તસ્ય સ્યાત્ સ્કન્દતિ ક્રિયા ।

ણાદૌ પરે તુ ચસ્કન્દ ચસ્કન્દિથ કૃતે ત્વિટિ ॥૨૬૨॥

હસઃ પરસ્ય લોપઃ સ્યાત્ સવર્ણે ચ જસો જસે ।

ચસ્કન્થ ત્વથ નો લોપે સ્કઘાત્ સ્કન્તા સ્યપિ સ્ફુટમ્ ॥૨૬૩॥

સ્કન્દિર્ (૫૨) જ્ઞુ, શોષણુ તેનું ક્રિયાપદ સ્કન્દતિ થાય છે. ણ્ વગેરે પરમાં હોય ત્યારે ચસ્કન્દ, (થપ્ ને) ઇટ્ કરતાં ચસ્કન્દિથ અને જસ ની પરમાં સવર્ણુ જસ આવે ત્યારે પછીના હસ-વ્યંજનનો લોપ થાય છે. તેથી ચસ્કન્થ થાય છે. (આશીરથમાં) ન ઠારનેા લોપ થતાં સ્કઘાત્, સ્કન્તા અને સ્યપ્ પરમા હોય ત્યારે સ્પષ્ટ છે કે--

૨૬૪ અસ્કન્તસ્યદિરિતો વાહ્લો-સ્કદ્વસ્કદતા પુન ।

પક્ષે સાવનિટો વૃદ્ધિ-રસ્કાત્સીદિત્યપિ ક્રિયા ॥૨૬૪॥

ઋદન્તસ્ય થપો નેદ્ ॥ ૨ ૧ ૧૩૪ ॥ હસાત્ પરસ્ય જસસ્ય સવર્ણે જસે ॥ ૨ ૧ ૧૩૫ ॥

દિરિતો વા ॥ ૨ ૧ ૫૯ ॥ સાવનિટો નિત્ય વૃદ્ધિ ॥ ૨.૧ ૧૩૬ ॥

અસ્કન્ધ્યાત્ યાય છે. દર્ લેગાંથી ઇત્ યાય છે. તે ધાતુઓને વિહરૂપે ડ(ઙ) યતાં ત્રમરુ
અસ્કન્ધ્યાત્ અને મિ પરમા લેાય ત્યાદે અનિદ્ ધાતુની વૃદ્ધિ યાય છે લેગકે .-અસ્કન્ધ્યાત્ ક્રિયાપદ
પદ્મ યાય છે

૨૬૫ સ્વપ્ચવનતરણયોગ - સ્તસ્થેના યુઃ ધ્રિયાસ્વરતિ ન તરેન્ ।

તરન્ ષ તરતામતરન્ તતાર નાદો ન તેરત્ત્વનેરુ ॥૨૬૫॥

ત્ (૫૩) તરુન્-તગવુન્ ધાતુના ક્રિયાપદો આ છે તરન્, તરેન્, તરન્ તરતામ્, તરન્
અને ણવ્ વગેરેમા તતાર તેરન્, તેરુ યાય છે

તત કારણકે

૨૬૬ પુળ્લે. સમ્પ્રાવ્યતે પુનામસમ્પ્રાવ્યમપિ ક્ષિતો ।

તરુમેરુમમાઃ ક્ષેણા. કિ ન રામસ્વ વાર્ગિષો ॥૨૬૬॥

પુળ્લે યદી જગતમાં મનુષ્યોને અશક્ય પદ્મ શક્ય બને છે શું નામ ભગવાનના મેરુ
લેવણં પર્વતો આગળમા તર્યાં ન યતા ?

૨૬૭ ઋત્ દર્ પિડતિ ન રવામિન્ ! ય્વોવિહસે તત. પરમ્ ।

તોર્યાત્ ક્રિયા યથા ય્યાન્ન ન ન નાદાવિટો પ્રામ્ ॥૨૬૭॥

કિન્ અને ડિટ્ પ્રત્યય પરમા લેાય ત્યાદે, રે રવામી, ઋ કારાન્તનો દર્ યાય છે. અને
ય્વોવિહસે (૧ ૧૦ ૭) મૂઝ પ્રમાણે ડેક્ અને વ કાર પરમાં લેાય ત્યાદે હમ ની પરમાં ધાતુના ડ કાર
અને ટ કારનો દીર્ઘ યતાં તોર્યાત્ એમ ક્રિયાપદ યાય છે. પદ્મ ણવ્ વગેરેમા ઋ વગેરેના ઇટ્ નો
(ઈટ્) યતો નથી. બીજામાં યાય છે.

૨૬૮ ઘૃશ્વૃશ્વૃશ્વૃન્નાના વા ષ મો આશિષ્યામનેપદમ્ ।

વિદ્યામ ષ હિ મૃતે સો તરીતા તરિતા યથા ॥૨૬૮॥

ઘૃટ્, ઘૃક્ અને ઋ કારાન્ત ધાતુઓને આગીર્થ્યાંમાં વિહરૂપે તેમજ પરમેપદ (અવનત)
બુલકાળને મિ ઇંડીને (ઈટ્ નો ઈટ્ યાય છે) લેગકે -તરીતા અને તરિતા.

૨૬૯ તરિવ્યનિ તરીવ્યત - તરીવ્યતરીવ્યતમ્ ।

અતરિવ્યતરીવ્યત તરિવ્યતરીવ્યતમ્ ॥૨૬૯॥

તરિવ્યનિ અને તરિવ્યે તરીવ્યનિ અને (વિહરૂપેના) અતરીવ્યત્ અતરીવ્યતમ્ તેમજ અત-
રિવ્યત્ (અતરિવ્યતમ્) યાય છે. (અથ તે મિ મા) અતરીવ્ય તરિવ્યતમ્ અતરિવ્યુ યાય છે

૨૭૦ યો રત રતને કાવુ - રપમંથ રતમિ નિત્ ।

અપિ રતિરતિરતિરતિર - રતતા ષ ભવત રપમથ ॥૨૭૦॥

જમ દર્ ૨ ૧૨ ૧૦ ૧૧ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦ ૧૦૧ ૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ ૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦ ૧૧૧ ૧૧૨ ૧૧૩ ૧૧૪ ૧૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૧૯ ૧૨૦ ૧૨૧ ૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦ ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૦ ૧૪૧ ૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦ ૧૫૧ ૧૫૨ ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦ ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦ ૧૭૧ ૧૭૨ ૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫ ૧૭૬ ૧૭૭ ૧૭૮ ૧૭૯ ૧૮૦ ૧૮૧ ૧૮૨ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૭ ૧૮૮ ૧૮૯ ૧૯૦ ૧૯૧ ૧૯૨ ૧૯૩ ૧૯૪ ૧૯૫ ૧૯૬ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦ ૨૦૧ ૨૦૨ ૨૦૩ ૨૦૪ ૨૦૫ ૨૦૬ ૨૦૭ ૨૦૮ ૨૦૯ ૨૧૦ ૨૧૧ ૨૧૨ ૨૧૩ ૨૧૪ ૨૧૫ ૨૧૬ ૨૧૭ ૨૧૮ ૨૧૯ ૨૨૦ ૨૨૧ ૨૨૨ ૨૨૩ ૨૨૪ ૨૨૫ ૨૨૬ ૨૨૭ ૨૨૮ ૨૨૯ ૨૩૦ ૨૩૧ ૨૩૨ ૨૩૩ ૨૩૪ ૨૩૫ ૨૩૬ ૨૩૭ ૨૩૮ ૨૩૯ ૨૪૦ ૨૪૧ ૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦ ૨૫૧ ૨૫૨ ૨૫૩ ૨૫૪ ૨૫૫ ૨૫૬ ૨૫૭ ૨૫૮ ૨૫૯ ૨૬૦ ૨૬૧ ૨૬૨ ૨૬૩ ૨૬૪ ૨૬૫ ૨૬૬ ૨૬૭ ૨૬૮ ૨૬૯ ૨૭૦ ૨૭૧ ૨૭૨ ૨૭૩ ૨૭૪ ૨૭૫ ૨૭૬ ૨૭૭ ૨૭૮ ૨૭૯ ૨૮૦ ૨૮૧ ૨૮૨ ૨૮૩ ૨૮૪ ૨૮૫ ૨૮૬ ૨૮૭ ૨૮૮ ૨૮૯ ૨૯૦ ૨૯૧ ૨૯૨ ૨૯૩ ૨૯૪ ૨૯૫ ૨૯૬ ૨૯૭ ૨૯૮ ૨૯૯ ૩૦૦ ૩૦૧ ૩૦૨ ૩૦૩ ૩૦૪ ૩૦૫ ૩૦૬ ૩૦૭ ૩૦૮ ૩૦૯ ૩૧૦ ૩૧૧ ૩૧૨ ૩૧૩ ૩૧૪ ૩૧૫ ૩૧૬ ૩૧૭ ૩૧૮ ૩૧૯ ૩૨૦ ૩૨૧ ૩૨૨ ૩૨૩ ૩૨૪ ૩૨૫ ૩૨૬ ૩૨૭ ૩૨૮ ૩૨૯ ૩૩૦ ૩૩૧ ૩૩૨ ૩૩૩ ૩૩૪ ૩૩૫ ૩૩૬ ૩૩૭ ૩૩૮ ૩૩૯ ૩૪૦ ૩૪૧ ૩૪૨ ૩૪૩ ૩૪૪ ૩૪૫ ૩૪૬ ૩૪૭ ૩૪૮ ૩૪૯ ૩૫૦ ૩૫૧ ૩૫૨ ૩૫૩ ૩૫૪ ૩૫૫ ૩૫૬ ૩૫૭ ૩૫૮ ૩૫૯ ૩૬૦ ૩૬૧ ૩૬૨ ૩૬૩ ૩૬૪ ૩૬૫ ૩૬૬ ૩૬૭ ૩૬૮ ૩૬૯ ૩૭૦ ૩૭૧ ૩૭૨ ૩૭૩ ૩૭૪ ૩૭૫ ૩૭૬ ૩૭૭ ૩૭૮ ૩૭૯ ૩૮૦ ૩૮૧ ૩૮૨ ૩૮૩ ૩૮૪ ૩૮૫ ૩૮૬ ૩૮૭ ૩૮૮ ૩૮૯ ૩૯૦ ૩૯૧ ૩૯૨ ૩૯૩ ૩૯૪ ૩૯૫ ૩૯૬ ૩૯૭ ૩૯૮ ૩૯૯ ૪૦૦ ૪૦૧ ૪૦૨ ૪૦૩ ૪૦૪ ૪૦૫ ૪૦૬ ૪૦૭ ૪૦૮ ૪૦૯ ૪૧૦ ૪૧૧ ૪૧૨ ૪૧૩ ૪૧૪ ૪૧૫ ૪૧૬ ૪૧૭ ૪૧૮ ૪૧૯ ૪૨૦ ૪૨૧ ૪૨૨ ૪૨૩ ૪૨૪ ૪૨૫ ૪૨૬ ૪૨૭ ૪૨૮ ૪૨૯ ૪૩૦ ૪૩૧ ૪૩૨ ૪૩૩ ૪૩૪ ૪૩૫ ૪૩૬ ૪૩૭ ૪૩૮ ૪૩૯ ૪૪૦ ૪૪૧ ૪૪૨ ૪૪૩ ૪૪૪ ૪૪૫ ૪૪૬ ૪૪૭ ૪૪૮ ૪૪૯ ૪૫૦ ૪૫૧ ૪૫૨ ૪૫૩ ૪૫૪ ૪૫૫ ૪૫૬ ૪૫૭ ૪૫૮ ૪૫૯ ૪૬૦ ૪૬૧ ૪૬૨ ૪૬૩ ૪૬૪ ૪૬૫ ૪૬૬ ૪૬૭ ૪૬૮ ૪૬૯ ૪૭૦ ૪૭૧ ૪૭૨ ૪૭૩ ૪૭૪ ૪૭૫ ૪૭૬ ૪૭૭ ૪૭૮ ૪૭૯ ૪૮૦ ૪૮૧ ૪૮૨ ૪૮૩ ૪૮૪ ૪૮૫ ૪૮૬ ૪૮૭ ૪૮૮ ૪૮૯ ૪૯૦ ૪૯૧ ૪૯૨ ૪૯૩ ૪૯૪ ૪૯૫ ૪૯૬ ૪૯૭ ૪૯૮ ૪૯૯ ૫૦૦ ૫૦૧ ૫૦૨ ૫૦૩ ૫૦૪ ૫૦૫ ૫૦૬ ૫૦૭ ૫૦૮ ૫૦૯ ૫૧૦ ૫૧૧ ૫૧૨ ૫૧૩ ૫૧૪ ૫૧૫ ૫૧૬ ૫૧૭ ૫૧૮ ૫૧૯ ૫૨૦ ૫૨૧ ૫૨૨ ૫૨૩ ૫૨૪ ૫૨૫ ૫૨૬ ૫૨૭ ૫૨૮ ૫૨૯ ૫૩૦ ૫૩૧ ૫૩૨ ૫૩૩ ૫૩૪ ૫૩૫ ૫૩૬ ૫૩૭ ૫૩૮ ૫૩૯ ૫૪૦ ૫૪૧ ૫૪૨ ૫૪૩ ૫૪૪ ૫૪૫ ૫૪૬ ૫૪૭ ૫૪૮ ૫૪૯ ૫૫૦ ૫૫૧ ૫૫૨ ૫૫૩ ૫૫૪ ૫૫૫ ૫૫૬ ૫૫૭ ૫૫૮ ૫૫૯ ૫૬૦ ૫૬૧ ૫૬૨ ૫૬૩ ૫૬૪ ૫૬૫ ૫૬૬ ૫૬૭ ૫૬૮ ૫૬૯ ૫૭૦ ૫૭૧ ૫૭૨ ૫૭૩ ૫૭૪ ૫૭૫ ૫૭૬ ૫૭૭ ૫૭૮ ૫૭૯ ૫૮૦ ૫૮૧ ૫૮૨ ૫૮૩ ૫૮૪ ૫૮૫ ૫૮૬ ૫૮૭ ૫૮૮ ૫૮૯ ૫૯૦ ૫૯૧ ૫૯૨ ૫૯૩ ૫૯૪ ૫૯૫ ૫૯૬ ૫૯૭ ૫૯૮ ૫૯૯ ૬૦૦ ૬૦૧ ૬૦૨ ૬૦૩ ૬૦૪ ૬૦૫ ૬૦૬ ૬૦૭ ૬૦૮ ૬૦૯ ૬૧૦ ૬૧૧ ૬૧૨ ૬૧૩ ૬૧૪ ૬૧૫ ૬૧૬ ૬૧૭ ૬૧૮ ૬૧૯ ૬૨૦ ૬૨૧ ૬૨૨ ૬૨૩ ૬૨૪ ૬૨૫ ૬૨૬ ૬૨૭ ૬૨૮ ૬૨૯ ૬૩૦ ૬૩૧ ૬૩૨ ૬૩૩ ૬૩૪ ૬૩૫ ૬૩૬ ૬૩૭ ૬૩૮ ૬૩૯ ૬૪૦ ૬૪૧ ૬૪૨ ૬૪૩ ૬૪૪ ૬૪૫ ૬૪૬ ૬૪૭ ૬૪૮ ૬૪૯ ૬૫૦ ૬૫૧ ૬૫૨ ૬૫૩ ૬૫૪ ૬૫૫ ૬૫૬ ૬૫૭ ૬૫૮ ૬૫૯ ૬૬૦ ૬૬૧ ૬૬૨ ૬૬૩ ૬૬૪ ૬૬૫ ૬૬૬ ૬૬૭ ૬૬૮ ૬૬૯ ૬૭૦ ૬૭૧ ૬૭૨ ૬૭૩ ૬૭૪ ૬૭૫ ૬૭૬ ૬૭૭ ૬૭૮ ૬૭૯ ૬૮૦ ૬૮૧ ૬૮૨ ૬૮૩ ૬૮૪ ૬૮૫ ૬૮૬ ૬૮૭ ૬૮૮ ૬૮૯ ૬૯૦ ૬૯૧ ૬૯૨ ૬૯૩ ૬૯૪ ૬૯૫ ૬૯૬ ૬૯૭ ૬૯૮ ૬૯૯ ૭૦૦ ૭૦૧ ૭૦૨ ૭૦૩ ૭૦૪ ૭૦૫ ૭૦૬ ૭૦૭ ૭૦૮ ૭૦૯ ૭૧૦ ૭૧૧ ૭૧૨ ૭૧૩ ૭૧૪ ૭૧૫ ૭૧૬ ૭૧૭ ૭૧૮ ૭૧૯ ૭૨૦ ૭૨૧ ૭૨૨ ૭૨૩ ૭૨૪ ૭૨૫ ૭૨૬ ૭૨૭ ૭૨૮ ૭૨૯ ૭૩૦ ૭૩૧ ૭૩૨ ૭૩૩ ૭૩૪ ૭૩૫ ૭૩૬ ૭૩૭ ૭૩૮ ૭૩૯ ૭૪૦ ૭૪૧ ૭૪૨ ૭૪૩ ૭૪૪ ૭૪૫ ૭૪૬ ૭૪૭ ૭૪૮ ૭૪૯ ૭૫૦ ૭૫૧ ૭૫૨ ૭૫૩ ૭૫૪ ૭૫૫ ૭૫૬ ૭૫૭ ૭૫૮ ૭૫૯ ૭૬૦ ૭૬૧ ૭૬૨ ૭૬૩ ૭૬૪ ૭૬૫ ૭૬૬ ૭૬૭ ૭૬૮ ૭૬૯ ૭૭૦ ૭૭૧ ૭૭૨ ૭૭૩ ૭૭૪ ૭૭૫ ૭૭૬ ૭૭૭ ૭૭૮ ૭૭૯ ૭૮૦ ૭૮૧ ૭૮૨ ૭૮૩ ૭૮૪ ૭૮૫ ૭૮૬ ૭૮૭ ૭૮૮ ૭૮૯ ૭૯૦ ૭૯૧ ૭૯૨ ૭૯૩ ૭૯૪ ૭૯૫ ૭૯૬ ૭૯૭ ૭૯૮ ૭૯૯ ૮૦૦ ૮૦૧ ૮૦૨ ૮૦૩ ૮૦૪ ૮૦૫ ૮૦૬ ૮૦૭ ૮૦૮ ૮૦૯ ૮૧૦ ૮૧૧ ૮૧૨ ૮૧૩ ૮૧૪ ૮૧૫ ૮૧૬ ૮૧૭ ૮૧૮ ૮૧૯ ૮૨૦ ૮૨૧ ૮૨૨ ૮૨૩ ૮૨૪ ૮૨૫ ૮૨૬ ૮૨૭ ૮૨૮ ૮૨૯ ૮૩૦ ૮૩૧ ૮૩૨ ૮૩૩ ૮૩૪ ૮૩૫ ૮૩૬ ૮૩૭ ૮૩૮ ૮૩૯ ૮૪૦ ૮૪૧ ૮૪૨ ૮૪૩ ૮૪૪ ૮૪૫ ૮૪૬ ૮૪૭ ૮૪૮ ૮૪૯ ૮૫૦ ૮૫૧ ૮૫૨ ૮૫૩ ૮૫૪ ૮૫૫ ૮૫૬ ૮૫૭ ૮૫૮ ૮૫૯ ૮૬૦ ૮૬૧ ૮૬૨ ૮૬૩ ૮૬૪ ૮૬૫ ૮૬૬ ૮૬૭ ૮૬૮ ૮૬૯ ૮૭૦ ૮૭૧ ૮૭૨ ૮૭૩ ૮૭૪ ૮૭૫ ૮૭૬ ૮૭૭ ૮૭૮ ૮૭૯ ૮૮૦ ૮૮૧ ૮૮૨ ૮૮૩ ૮૮૪ ૮૮૫ ૮૮૬ ૮૮૭ ૮૮૮ ૮૮૯ ૮૯૦ ૮૯૧ ૮૯૨ ૮૯૩ ૮૯૪ ૮૯૫ ૮૯૬ ૮૯૭ ૮૯૮ ૮૯૯ ૯૦૦ ૯૦૧ ૯૦૨ ૯૦૩ ૯૦૪ ૯૦૫ ૯૦૬ ૯૦૭ ૯૦૮ ૯૦૯ ૯૧૦ ૯૧૧ ૯૧૨ ૯૧૩ ૯૧૪ ૯૧૫ ૯૧૬ ૯૧૭ ૯૧૮ ૯૧૯ ૯૨૦ ૯૨૧ ૯૨૨ ૯૨૩ ૯૨૪ ૯૨૫ ૯૨૬ ૯૨૭ ૯૨૮ ૯૨૯ ૯૩૦ ૯૩૧ ૯૩૨ ૯૩૩ ૯૩૪ ૯૩૫ ૯૩૬ ૯૩૭ ૯૩૮ ૯૩૯ ૯૪૦ ૯૪૧ ૯૪૨ ૯૪૩ ૯૪૪ ૯૪૫ ૯૪૬ ૯૪૭ ૯૪૮ ૯૪૯ ૯૫૦ ૯૫૧ ૯૫૨ ૯૫૩ ૯૫૪ ૯૫૫ ૯૫૬ ૯૫૭ ૯૫૮ ૯૫૯ ૯૬૦ ૯૬૧ ૯૬૨ ૯૬૩ ૯૬૪ ૯૬૫ ૯૬૬ ૯૬૭ ૯૬૮ ૯૬૯ ૯૭૦ ૯૭૧ ૯૭૨ ૯૭૩ ૯૭૪ ૯૭૫ ૯૭૬ ૯૭૭ ૯૭૮ ૯૭૯ ૯૮૦ ૯૮૧ ૯૮૨ ૯૮૩ ૯૮૪ ૯૮૫ ૯૮૬ ૯૮૭ ૯૮૮ ૯૮૯ ૯૯૦ ૯૯૧ ૯૯૨ ૯૯૩ ૯૯૪ ૯૯૫ ૯૯૬ ૯૯૭ ૯૯૮ ૯૯૯ ૧૦૦૦

દશ્ (૫૪) ઠ શ દેવો ધાતુનુ ક્રિયાપદ દશતિ થાય છે ઠેમકે -રઙ્જ્, દશ્, ળ્વઙ્જ્ અને ષઙ્જ્ ધાતુના ન કારનો લોપ અપ્ (વિકરણ) પરમાં હોય ત્યારે થાય છે.

૨૭૧-૨૭૨ ણાદૌ પરે દદશ સ્યાદ્ દશ્યાત્ દષ્ટા ચ દક્ષ્યતિ ।
અદાક્ષીત્ પઙ્જ સઙ્ગેઽસ્ય સજતીતિ સસઙ્જ ચ ॥૨૭૧॥
સસઙ્જુ સસજુ. સજ્યાત્ સઙ્ક્રા તાદૌ ચ સઙ્ક્યતિ ।
અથાઽસઙ્ક્યદસાઙ્કીચ્ચા - સાઙ્ક્રામસાઙ્કુરેવ ચ ॥૨૭૨॥

ળપ્ વગેરે પરમાં હોય ત્યારે દદશ થાય છે. દશ્યાત્, દષ્ટા, દઙ્ક્યતિ, અદાઙ્કીત્ એમ થાય છે. ષઙ્જ્ (૫૫)-સ ગ કરવો, ભેડવું. તેનુ સજતિ થાય છે સસઙ્જ, સસઙ્જુ. અને સસજુ, સજ્યાત્, તા વગેરેમા સઙ્ક્રા, સઙ્ક્યતિ તેમજ અસઙ્ક્યત્, અને અસાઙ્કીત્ અસાઙ્ક્રામ્ અસાઙ્કુ એમ થાય છે

૨૭૩ ઘાતુઃ કિત્ રોગાપન - યને પુન સશયેઽય સ્વાર્થે ।
સ્યાદ્ ગુભ્યો દ્વિશ્ચાઽ - ણેષા રીતિશ્ચ સર્વત્ર ॥૨૭૩॥

કિત્ (૫૬) રોગ દૂર કરવો, શ કા કરવી એ ધાતુ ગુપ્ વગેરેમા હોવાને લીધે સ્વાર્થે સ પ્રત્યય લાગે છે અને દ્વિત્વ થાય છે એ રીતે બધેજ (દ્વિત્વ) કરવું

૨૭૪ ગુપ્ - તિજ્ - કિત્ - માન્ - વધ્ - દાન્ - શાનિત્યેતેઽન્ ઘાતવો ગ્રાહ્યા ।
સૂત્રે વહુત્વસદ્ગ્રહ - ણાદ્ રાજન્ ભાષયેત્યુક્તમ્ ॥૨૮૪॥

હે રાજા, સૂત્રમાં બહુવચનના અહુણને લીધે ગુપ્, તિજ્, કિત્, માન્, વધ્, દાન્, અને શાન્ ધાતુઓનુ અહુણ કરવું તેમ સરસ્વતીએ કહ્યું છે.

૨૭૫ ભવેત્ સ ઘાતુસન્નો ય - ત્પ્રત્યયાન્તાત્તિવાદય ।
કુહોશ્ચુરિતિસૂત્રેણ કૃત્વે ચુત્વે ચિકિત્સતિ ॥૨૭૫॥

(સ વગેરે) પ્રત્યયો બેને લાગ્યા હોય તેની ધાતુસન્ના થાય છે. અને તેની પરમાં તિપ્ વગેરે આવે છે કુહોશ્ચુઃ (૧ ૧.૬૫) સૂત્રથી ક વર્ગનો ચ-વર્ગ થઈને ચિકિત્સતિ સિદ્ધ થાય છે.

૨૭૬ યાદૌ ક્રિયા ચિકિત્સેચ્ચ તુવાદૌ તુ ચિકિત્સતુ ।
દિવાદાવચિકિત્સણા - દૌ ચિકિત્સાઙ્ચકાર ચ ॥૨૭૬॥

યાત્ વગેરેમાં ચિકિત્સેત્ ક્રિયાપદ, તુપ્ વગેરેમા ચિકિત્સતુ, દિપ્ વગેરેમાં અચિકિત્સત્ અને ણપ્ વગેરે પરમા હોય ત્યારે ચિકિત્સાઙ્ચકાર થાય છે

૨૭૭ ચિકિત્સામાસ મો રાજન્ સ્યાન્ચિકિત્સામ્બભૂવ ચ ।
ચિકિત્સ્યાચ્ચ ચિકિત્સ્યાસ્તા પરે તાદૌ ચિકિત્સિતા ॥૨૭૭॥

તેમજ દે શન્ત, ચિકિત્સામામ અને ચિકિત્સામ્ભય (પદ્ મા) થાય છે. ૫૫ી ચિકિત્સ્યાન્ ચિકિત્સ્યામ્નામ્ અને તા વગેરેમાં ચિકિત્સિતા થાય છે

૨૭૮ ચિકિત્સિચ્યતિ મ્વં ન્વાદ્ અચિકિત્સિચ્યદેવ દ્વિ ।

અચિકિત્સીદયાડ્યેડ્ય - ચિકિત્સિષ્ટા ન મો વરે ॥૨૭૮॥

ચિકિત્સિચ્યતિ, અચિકિત્સિચ્યત્ અને મિ વિધિમા અચિકિત્સીત્ અચિકિત્સિષ્ટામ થાય છે

૨૭૯ ય પતલ્ પતને ધાતુસ્તરણ ન્વાન્ પતતિ ક્રિયા ।

પતેત્ પતન્ ચાડયાડ્યેડ્યતત્ પપાત પેતન્ ॥૨૭૯॥

૨૭૯ પત્ (૫૭) - પડવું ધાતુ છે. તેનું ક્રિયાપદ પતતિ થાય છે પતેન્, પતન્, અપતત્, પપાત પેતત્: એમ આગળના ક્રિયાપદો છે

૨૮૦ પત્યાન્ પતિતા તારો પતિચ્યતિ પતિચ્યત્ ।

અપતિચ્યદ્વિશેષોડ્ય પતેઈ વ પુનાગમ ॥૨૮૦॥

પત્યાન્, તા વગેરેમાં પતિતા, પતિચ્યતિ પતિચ્યત, અપતિચ્યન્ અને પન્ ધાતુની ૫૨મા ડ(અ) આવે ત્યારે તેને આગ પુક્(વ્) આગમ થાય છે

૨૮૧ અપવ્વદમ ઝમ્ મો ચલને ઝમતિ ક્રિયા ।

વઝામ ઝેમતુવંઝ - મતુર્ણાદો વકારત ॥૨૮૧॥

તેનાથી અપવત્ થાય છે એવે ઝમ્ (૫૮) ભમવું જે ધાતુ છે તેનું ઝમતિ ક્રિયાપદ છે. વઝામ ઝેમતુ: અને વઝમતુ તેમ જ વગેરેમાં વ (અને) ડાગને સીધે (જે રૂપે) થાય છે.

૨૮૨ ઝેમિમ'ડ્ય ચિરત્પાપ્ત વઝમિચ ક્રિયાપદમ્ ।

યાદારો વ વરે ઝમ્માત્ ઝમિતા વ ઝમિચ્યતિ ॥૨૮૨॥

અર્થે ઝેમિચ અને વિદ્રક્ષે વઝમિચ ક્રિયાપદ થાય છે. યાન્ વગેરે ૫૨મા રોાય ત્યાં ઝમ્યાન્, ઝમિતા, ઝમિચ્યતિ થાય છે

૨૮૩ ઝમ્વિ ઝ્વાદઝમિચવ્વત્ જ્ઞામ્મીચ મો વરે પુન ।

દુમ્ ઉન્દિરવો ધાતુસ્તરણ ઝ્વાદ્વમતિ ચિત્ ॥૨૮૩॥

ઝમ્ ૫૨મા રોાય ત્યાં જ્ઞામિચન્ ૫૪ થાય છે નિ વિધિમા જ્ઞામીન્ તેમ જ, ઝમ્ (૫૯) ઝમન્ ઝમ્ ધાતુનું ક્રિયાપદ ઝમન્ થાય છે.

૨૮૪ ઝમ્માત્ ઝમ્માત્ ઝ્વાદ્ ઝેમ્મુઝ્ મ્માત્તરે ।

ઝમ્માત્ ઝમિતા ઝમ્માત્ ! ઝમિચ્યતિ ઝમિચ્યત, ॥૨૮૪॥

ઝમ્માત્ ઝમ્માત્ અને વિરૂપે ઝેમ્મુઝ્, ઝમિચ અને રે ઝમ્, ઝમિચ્યતિ ઝમિચ્યત

થાય છે

૨૮૫ અવમિપ્યન્ચ ભૂતે સા - વવમીદેવમગ્રગાઃ ।

एव फण गतौ घातु - र्यत् फणत्यफणत् क्रिया ॥२८५॥

અવમિપ્યત્ થાય છે અને સિ વિધિના ભૂતકાળમા અવમીત્ એ પ્રમાણે આગમ થાય છે
ફણ (૬૦) જલું ધાતુના ક્રિયાપદો ફણતિ, અફણત્ થાય છે.

૨૮૬ પફાણ ફેણતુ. ફેણુ. પફણતુવિકલ્પત ।

अफणीच्च ह्यफाणीच्च स्वन शब्देऽस्य तु क्रिया ।

પફાણ ફેણતુ અને વિકલ્પે પફણતુ. ફેણુઃ, અફણીત્ અને અફાણીત્ થાય છે સ્વન (૬૧)
અવાજ કરવો તે ધાતુના ક્રિયાપદો (નીચે પ્રમાણે છે).

૨૮૭ સ્વનતીતિ ચ સસ્વાન સસ્વનતુવિકલ્પત. ।

स्वनतुराशिषि स्वन्यात् स्वनिता च स्वनिष्यति ॥२८७॥

સ્વનતિ, સસ્વાન સસ્વનતુ અને વિકલ્પે સ્વેનતુ, આશીરથમા સ્વન્યાત્, સ્વનિતા તેમજ
સ્વનિષ્યતિ થાય છે

૨૮૮ અસ્વનિષ્યદયાસ્વાનીદ્ અસ્વનીત્ સૌ પરેઽથવા ।

घातुर्वस निवासेऽस्य वसत्यथ वसेत् क्रिया ॥२८८॥

તેમજ અસ્વનિષ્યત્ અને સિ પરમાં હોય ત્યારે અસ્વાનીત્ અને વિકલ્પે અસ્વનીત્ થાય છે.
વમ (૬૨) વાસ કરવો ધાતુના ક્રિયાપદો વસતિ, વસેત થાય છે

૨૮૯ વસન્વગ્રેઽવસણ્ણાદૌ વિશેષો દર્શયતે ગિરા ।

यजादीना ग्रहादीना यवरसम्प्रसारणम् ॥२८९॥

વસતુ, અવસત્ અને ણ્ વગેરે પરમાં હોય ત્યારે સરસ્વતીએ ખાસ કહ્યું છે કે યજ્ વગેરે
અને ગ્રહ વગેરેના ય, વ, ર ના સ પ્રસારણ થાય છે.

૨૯૦ દીર્ઘસ્ય દીર્ઘમુર્વીશ ન્હસ્વસ્ય ન્હસ્વમત્ર ચ ।

भवेत् खृ हि णवादी पू - र्वस्योवास क्रिया यथा ॥२९०॥

હે પૃથ્વીશ, ણ્ વગેરે પરમાં હોય ત્યારે પૂર્વના (ય, વ, ર,) ના ઇ, ઊ, ઋ દીર્ઘના દીર્ઘ
અને હસ્વના હસ્વ થાય છે જેમકે - ઊવાસ ક્રિયાપદ.

૨૯૧-૨૯૨ ગ્રહિજ્યા-વય્ - વ્યધિર્વૃષ્ટિ - વિચતિર્વૃષ્ટિસ્તથા ।

पृच्छतिर्भृज्जतिश्चैव नवैते तु ग्रहादय ॥२९१॥

यजिर्वपिर्वहिश्चैव वेत्रव्येत्री ह्यतिस्यपी ।

वद्वसी श्रयतिर्वक्ति - रेकादश यजादयः ॥२९२॥

મહ્ વગેરે નષ ધાતુઓ-મહ્, હવા, વષ્, વ્યધ્, વૃષ્, વિષ્, વૃષ્ણ, પુષ્ણ અને મહ્ણ છે ત્યાં વજ્, વગેરે અગિયાર ધાતુઓ-વજ્, વષ્, વહ્, વેજ્, વ્યેજ્, વૈ, મ્વષ્, વદ્, વસ્, ષિ અને વચ્ છે.

૨૧૩ ત્યાદ્ વર્જાં વચરાણાં ચ્-ત નમ્પ્રસારણ કિતિ ।

ઘમાવે ઘઃ મકારસ્વ પ્રાગ્નિમિત્તે યદૂપતા ॥૨૧૩॥

કિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યાં વજ્ વગેરેના ગ, વ અને જ ના મંપ્રસારણ હ, હ અને ઋ ધાય છે. બે આગળ નિમિત્ત હોય તો વગ્ વગેરેના મ કારનો વ કાર ધાય છે જેથી ડવનુ ધાય છે

૨૧૪ ઘપિ વરે ચિકલ્વાન્ચ સ્વમ્વોરનિયાડ્ઙિપિ ।

માદારો વ કિદ્વચનવ્યમ્ ઉત્વાડ્ય ત્રિવા મદા ॥૨૧૪॥

ઘષ્ પરમા હોય ત્યાં વિદ્વષ્ટને લીધે ઉવચ્ચ અને ઉવનિષ ધાય છે આશીર્વાહ માત્ર વગેરે પરમાં હોય ત્યાં પરસ્પૃષ્ટ કિત્ કહેવાય છે. જેમકે -અહીં ઉવ્યાત્ ક્રિયાપદ ધાય છે.

૨૧૫ સન્તોડ્નપિ મકારે વ વત્સ્યત્યવત્સ્યદેવ વ ।

અવન્તામવાત્નોચ્ચાડ્વાતામવાત્નુરેવ વ ।

અગ્નિ-આર્ધધાતુક નો મ કાર પરમાં હોય ત્યાં મ કારનો ત કાર ધાય છે. વત્સ્યતિ, અવત્સ્યત્ અવત્સ્યતામ્, અવાત્નોન્ અવાતામ્ અતાત્નુઃ એમ ધાય છે

૨૧૬-૨૧૭ વો ઘાતુવંદ વ્યવતાયા ઘાનિ ત્યાદ્ વદતિ ત્રિવા ।

વયંદ વદન્ વાડ્વયવેડ્વદુવાદ સૂદન્ ॥૨૧૬॥

વપ્સુવદિષ વાંચાદિ વદિતા વ વદિર્વાતિ ।

અવદિર્વાદવાદોન્ચ ત્રિવા વ્યવિષ્ટા વિમો ॥૨૧૭॥

જે વદ (૬૩) બોલણ ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ વદતિ ધાય છે. ધણી વદેન્, વદન્, વ્યવદન્, હવાદ હદન્ અને વષ્ પરમાં હોય ત્યાં ઉવદિષ, ધણી ઉચાદ્, વદિતા, વદિર્વાતિ, અવદિર્વાદ્, અવાદોન્ (બે પ્રમાણે), એ વિષ્, ક્રિયાપદો ધાય છે

૨૧૮ દુભાર્જોર્ વાગવ્દષો સ્વયણિ ત્વગ્વન્ નિલા ।

પૂર્ણે વારો સ્વયતે મ-મ્પ્રસારણ દિક્ષત્ ॥૨૧૮॥

દુઓરવોર (૬૮) (નિષ) જ્ઞ, વધ્યું (બોલે શયો) ધાતુના ક્રિયાપદો સ્વયણિ ત્વગ્વન્ થાય છે. જ્ઞ વગેરે પરમાં હોય ત્યાં નવજ્ઞિ-નિષ ધાતુને નિષ્ટવે પરોળા એ પ્રમાણે ધાય છે.

વગરે વ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦ ૧૦૧ ૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ ૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦ ૧૧૧ ૧૧૨ ૧૧૩ ૧૧૪ ૧૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૧૯ ૧૨૦ ૧૨૧ ૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦ ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૦ ૧૪૧ ૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦ ૧૫૧ ૧૫૨ ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦ ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦ ૧૭૧ ૧૭૨ ૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫ ૧૭૬ ૧૭૭ ૧૭૮ ૧૭૯ ૧૮૦ ૧૮૧ ૧૮૨ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૭ ૧૮૮ ૧૮૯ ૧૯૦ ૧૯૧ ૧૯૨ ૧૯૩ ૧૯૪ ૧૯૫ ૧૯૬ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦ ૨૦૧ ૨૦૨ ૨૦૩ ૨૦૪ ૨૦૫ ૨૦૬ ૨૦૭ ૨૦૮ ૨૦૯ ૨૧૦ ૨૧૧ ૨૧૨ ૨૧૩ ૨૧૪ ૨૧૫ ૨૧૬ ૨૧૭ ૨૧૮ ૨૧૯ ૨૨૦ ૨૨૧ ૨૨૨ ૨૨૩ ૨૨૪ ૨૨૫ ૨૨૬ ૨૨૭ ૨૨૮ ૨૨૯ ૨૩૦ ૨૩૧ ૨૩૨ ૨૩૩ ૨૩૪ ૨૩૫ ૨૩૬ ૨૩૭ ૨૩૮ ૨૩૯ ૨૪૦ ૨૪૧ ૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦ ૨૫૧ ૨૫૨ ૨૫૩ ૨૫૪ ૨૫૫ ૨૫૬ ૨૫૭ ૨૫૮ ૨૫૯ ૨૬૦ ૨૬૧ ૨૬૨ ૨૬૩ ૨૬૪ ૨૬૫ ૨૬૬ ૨૬૭ ૨૬૮ ૨૬૯ ૨૭૦ ૨૭૧ ૨૭૨ ૨૭૩ ૨૭૪ ૨૭૫ ૨૭૬ ૨૭૭ ૨૭૮ ૨૭૯ ૨૮૦ ૨૮૧ ૨૮૨ ૨૮૩ ૨૮૪ ૨૮૫ ૨૮૬ ૨૮૭ ૨૮૮ ૨૮૯ ૨૯૦ ૨૯૧ ૨૯૨ ૨૯૩ ૨૯૪ ૨૯૫ ૨૯૬ ૨૯૭ ૨૯૮ ૨૯૯ ૩૦૦ ૩૦૧ ૩૦૨ ૩૦૩ ૩૦૪ ૩૦૫ ૩૦૬ ૩૦૭ ૩૦૮ ૩૦૯ ૩૧૦ ૩૧૧ ૩૧૨ ૩૧૩ ૩૧૪ ૩૧૫ ૩૧૬ ૩૧૭ ૩૧૮ ૩૧૯ ૩૨૦ ૩૨૧ ૩૨૨ ૩૨૩ ૩૨૪ ૩૨૫ ૩૨૬ ૩૨૭ ૩૨૮ ૩૨૯ ૩૩૦ ૩૩૧ ૩૩૨ ૩૩૩ ૩૩૪ ૩૩૫ ૩૩૬ ૩૩૭ ૩૩૮ ૩૩૯ ૩૪૦ ૩૪૧ ૩૪૨ ૩૪૩ ૩૪૪ ૩૪૫ ૩૪૬ ૩૪૭ ૩૪૮ ૩૪૯ ૩૫૦ ૩૫૧ ૩૫૨ ૩૫૩ ૩૫૪ ૩૫૫ ૩૫૬ ૩૫૭ ૩૫૮ ૩૫૯ ૩૬૦ ૩૬૧ ૩૬૨ ૩૬૩ ૩૬૪ ૩૬૫ ૩૬૬ ૩૬૭ ૩૬૮ ૩૬૯ ૩૭૦ ૩૭૧ ૩૭૨ ૩૭૩ ૩૭૪ ૩૭૫ ૩૭૬ ૩૭૭ ૩૭૮ ૩૭૯ ૩૮૦ ૩૮૧ ૩૮૨ ૩૮૩ ૩૮૪ ૩૮૫ ૩૮૬ ૩૮૭ ૩૮૮ ૩૮૯ ૩૯૦ ૩૯૧ ૩૯૨ ૩૯૩ ૩૯૪ ૩૯૫ ૩૯૬ ૩૯૭ ૩૯૮ ૩૯૯ ૪૦૦ ૪૦૧ ૪૦૨ ૪૦૩ ૪૦૪ ૪૦૫ ૪૦૬ ૪૦૭ ૪૦૮ ૪૦૯ ૪૧૦ ૪૧૧ ૪૧૨ ૪૧૩ ૪૧૪ ૪૧૫ ૪૧૬ ૪૧૭ ૪૧૮ ૪૧૯ ૪૨૦ ૪૨૧ ૪૨૨ ૪૨૩ ૪૨૪ ૪૨૫ ૪૨૬ ૪૨૭ ૪૨૮ ૪૨૯ ૪૩૦ ૪૩૧ ૪૩૨ ૪૩૩ ૪૩૪ ૪૩૫ ૪૩૬ ૪૩૭ ૪૩૮ ૪૩૯ ૪૪૦ ૪૪૧ ૪૪૨ ૪૪૩ ૪૪૪ ૪૪૫ ૪૪૬ ૪૪૭ ૪૪૮ ૪૪૯ ૪૫૦ ૪૫૧ ૪૫૨ ૪૫૩ ૪૫૪ ૪૫૫ ૪૫૬ ૪૫૭ ૪૫૮ ૪૫૯ ૪૬૦ ૪૬૧ ૪૬૨ ૪૬૩ ૪૬૪ ૪૬૫ ૪૬૬ ૪૬૭ ૪૬૮ ૪૬૯ ૪૭૦ ૪૭૧ ૪૭૨ ૪૭૩ ૪૭૪ ૪૭૫ ૪૭૬ ૪૭૭ ૪૭૮ ૪૭૯ ૪૮૦ ૪૮૧ ૪૮૨ ૪૮૩ ૪૮૪ ૪૮૫ ૪૮૬ ૪૮૭ ૪૮૮ ૪૮૯ ૪૯૦ ૪૯૧ ૪૯૨ ૪૯૩ ૪૯૪ ૪૯૫ ૪૯૬ ૪૯૭ ૪૯૮ ૪૯૯ ૫૦૦ ૫૦૧ ૫૦૨ ૫૦૩ ૫૦૪ ૫૦૫ ૫૦૬ ૫૦૭ ૫૦૮ ૫૦૯ ૫૧૦ ૫૧૧ ૫૧૨ ૫૧૩ ૫૧૪ ૫૧૫ ૫૧૬ ૫૧૭ ૫૧૮ ૫૧૯ ૫૨૦ ૫૨૧ ૫૨૨ ૫૨૩ ૫૨૪ ૫૨૫ ૫૨૬ ૫૨૭ ૫૨૮ ૫૨૯ ૫૩૦ ૫૩૧ ૫૩૨ ૫૩૩ ૫૩૪ ૫૩૫ ૫૩૬ ૫૩૭ ૫૩૮ ૫૩૯ ૫૪૦ ૫૪૧ ૫૪૨ ૫૪૩ ૫૪૪ ૫૪૫ ૫૪૬ ૫૪૭ ૫૪૮ ૫૪૯ ૫૫૦ ૫૫૧ ૫૫૨ ૫૫૩ ૫૫૪ ૫૫૫ ૫૫૬ ૫૫૭ ૫૫૮ ૫૫૯ ૫૬૦ ૫૬૧ ૫૬૨ ૫૬૩ ૫૬૪ ૫૬૫ ૫૬૬ ૫૬૭ ૫૬૮ ૫૬૯ ૫૭૦ ૫૭૧ ૫૭૨ ૫૭૩ ૫૭૪ ૫૭૫ ૫૭૬ ૫૭૭ ૫૭૮ ૫૭૯ ૫૮૦ ૫૮૧ ૫૮૨ ૫૮૩ ૫૮૪ ૫૮૫ ૫૮૬ ૫૮૭ ૫૮૮ ૫૮૯ ૫૯૦ ૫૯૧ ૫૯૨ ૫૯૩ ૫૯૪ ૫૯૫ ૫૯૬ ૫૯૭ ૫૯૮ ૫૯૯ ૬૦૦ ૬૦૧ ૬૦૨ ૬૦૩ ૬૦૪ ૬૦૫ ૬૦૬ ૬૦૭ ૬૦૮ ૬૦૯ ૬૧૦ ૬૧૧ ૬૧૨ ૬૧૩ ૬૧૪ ૬૧૫ ૬૧૬ ૬૧૭ ૬૧૮ ૬૧૯ ૬૨૦ ૬૨૧ ૬૨૨ ૬૨૩ ૬૨૪ ૬૨૫ ૬૨૬ ૬૨૭ ૬૨૮ ૬૨૯ ૬૩૦ ૬૩૧ ૬૩૨ ૬૩૩ ૬૩૪ ૬૩૫ ૬૩૬ ૬૩૭ ૬૩૮ ૬૩૯ ૬૪૦ ૬૪૧ ૬૪૨ ૬૪૩ ૬૪૪ ૬૪૫ ૬૪૬ ૬૪૭ ૬૪૮ ૬૪૯ ૬૫૦ ૬૫૧ ૬૫૨ ૬૫૩ ૬૫૪ ૬૫૫ ૬૫૬ ૬૫૭ ૬૫૮ ૬૫૯ ૬૬૦ ૬૬૧ ૬૬૨ ૬૬૩ ૬૬૪ ૬૬૫ ૬૬૬ ૬૬૭ ૬૬૮ ૬૬૯ ૬૭૦ ૬૭૧ ૬૭૨ ૬૭૩ ૬૭૪ ૬૭૫ ૬૭૬ ૬૭૭ ૬૭૮ ૬૭૯ ૬૮૦ ૬૮૧ ૬૮૨ ૬૮૩ ૬૮૪ ૬૮૫ ૬૮૬ ૬૮૭ ૬૮૮ ૬૮૯ ૬૯૦ ૬૯૧ ૬૯૨ ૬૯૩ ૬૯૪ ૬૯૫ ૬૯૬ ૬૯૭ ૬૯૮ ૬૯૯ ૭૦૦ ૭૦૧ ૭૦૨ ૭૦૩ ૭૦૪ ૭૦૫ ૭૦૬ ૭૦૭ ૭૦૮ ૭૦૯ ૭૧૦ ૭૧૧ ૭૧૨ ૭૧૩ ૭૧૪ ૭૧૫ ૭૧૬ ૭૧૭ ૭૧૮ ૭૧૯ ૭૨૦ ૭૨૧ ૭૨૨ ૭૨૩ ૭૨૪ ૭૨૫ ૭૨૬ ૭૨૭ ૭૨૮ ૭૨૯ ૭૩૦ ૭૩૧ ૭૩૨ ૭૩૩ ૭૩૪ ૭૩૫ ૭૩૬ ૭૩૭ ૭૩૮ ૭૩૯ ૭૪૦ ૭૪૧ ૭૪૨ ૭૪૩ ૭૪૪ ૭૪૫ ૭૪૬ ૭૪૭ ૭૪૮ ૭૪૯ ૭૫૦ ૭૫૧ ૭૫૨ ૭૫૩ ૭૫૪ ૭૫૫ ૭૫૬ ૭૫૭ ૭૫૮ ૭૫૯ ૭૬૦ ૭૬૧ ૭૬૨ ૭૬૩ ૭૬૪ ૭૬૫ ૭૬૬ ૭૬૭ ૭૬૮ ૭૬૯ ૭૭૦ ૭૭૧ ૭૭૨ ૭૭૩ ૭૭૪ ૭૭૫ ૭૭૬ ૭૭૭ ૭૭૮ ૭૭૯ ૭૮૦ ૭૮૧ ૭૮૨ ૭૮૩ ૭૮૪ ૭૮૫ ૭૮૬ ૭૮૭ ૭૮૮ ૭૮૯ ૭૯૦ ૭૯૧ ૭૯૨ ૭૯૩ ૭૯૪ ૭૯૫ ૭૯૬ ૭૯૭ ૭૯૮ ૭૯૯ ૮૦૦ ૮૦૧ ૮૦૨ ૮૦૩ ૮૦૪ ૮૦૫ ૮૦૬ ૮૦૭ ૮૦૮ ૮૦૯ ૮૧૦ ૮૧૧ ૮૧૨ ૮૧૩ ૮૧૪ ૮૧૫ ૮૧૬ ૮૧૭ ૮૧૮ ૮૧૯ ૮૨૦ ૮૨૧ ૮૨૨ ૮૨૩ ૮૨૪ ૮૨૫ ૮૨૬ ૮૨૭ ૮૨૮ ૮૨૯ ૮૩૦ ૮૩૧ ૮૩૨ ૮૩૩ ૮૩૪ ૮૩૫ ૮૩૬ ૮૩૭ ૮૩૮ ૮૩૯ ૮૪૦ ૮૪૧ ૮૪૨ ૮૪૩ ૮૪૪ ૮૪૫ ૮૪૬ ૮૪૭ ૮૪૮ ૮૪૯ ૮૫૦ ૮૫૧ ૮૫૨ ૮૫૩ ૮૫૪ ૮૫૫ ૮૫૬ ૮૫૭ ૮૫૮ ૮૫૯ ૮૬૦ ૮૬૧ ૮૬૨ ૮૬૩ ૮૬૪ ૮૬૫ ૮૬૬ ૮૬૭ ૮૬૮ ૮૬૯ ૮૭૦ ૮૭૧ ૮૭૨ ૮૭૩ ૮૭૪ ૮૭૫ ૮૭૬ ૮૭૭ ૮૭૮ ૮૭૯ ૮૮૦ ૮૮૧ ૮૮૨ ૮૮૩ ૮૮૪ ૮૮૫ ૮૮૬ ૮૮૭ ૮૮૮ ૮૮૯ ૮૯૦ ૮૯૧ ૮૯૨ ૮૯૩ ૮૯૪ ૮૯૫ ૮૯૬ ૮૯૭ ૮૯૮ ૮૯૯ ૯૦૦ ૯૦૧ ૯૦૨ ૯૦૩ ૯૦૪ ૯૦૫ ૯૦૬ ૯૦૭ ૯૦૮ ૯૦૯ ૯૧૦ ૯૧૧ ૯૧૨ ૯૧૩ ૯૧૪ ૯૧૫ ૯૧૬ ૯૧૭ ૯૧૮ ૯૧૯ ૯૨૦ ૯૨૧ ૯૨૨ ૯૨૩ ૯૨૪ ૯૨૫ ૯૨૬ ૯૨૭ ૯૨૮ ૯૨૯ ૯૩૦ ૯૩૧ ૯૩૨ ૯૩૩ ૯૩૪ ૯૩૫ ૯૩૬ ૯૩૭ ૯૩૮ ૯૩૯ ૯૪૦ ૯૪૧ ૯૪૨ ૯૪૩ ૯૪૪ ૯૪૫ ૯૪૬ ૯૪૭ ૯૪૮ ૯૪૯ ૯૫૦ ૯૫૧ ૯૫૨ ૯૫૩ ૯૫૪ ૯૫૫ ૯૫૬ ૯૫૭ ૯૫૮ ૯૫૯ ૯૬૦ ૯૬૧ ૯૬૨ ૯૬૩ ૯૬૪ ૯૬૫ ૯૬૬ ૯૬૭ ૯૬૮ ૯૬૯ ૯૭૦ ૯૭૧ ૯૭૨ ૯૭૩ ૯૭૪ ૯૭૫ ૯૭૬ ૯૭૭ ૯૭૮ ૯૭૯ ૯૮૦ ૯૮૧ ૯૮૨ ૯૮૩ ૯૮૪ ૯૮૫ ૯૮૬ ૯૮૭ ૯૮૮ ૯૮૯ ૯૯૦ ૯૯૧ ૯૯૨ ૯૯૩ ૯૯૪ ૯૯૫ ૯૯૬ ૯૯૭ ૯૯૮ ૯૯૯ ૧૦૦૦

૨૯૯ તતો દ્વિત્વે શુશાવ સ્યાત્ શિશ્વાયાઽપ્યથ ચાશિષિ ।

શૂયાચ્ચ શ્વયિતા સ્વામિન્ ! શ્વયિષ્યતિ પરે સ્યપિ ॥૨૯૯॥

ત્યારપછી દ્વિત્વ થતાં શુશાવ અને શિશ્વાય પણ થાય છે. આશીરર્થમા શૂયાત્, અને હે સ્વામી, શ્વયિતા, તેમજ સ્યપ્ પરમા હોય ત્યારે શ્વયિષ્યતિ થાય છે

૩૦૦ શ્વયતેર્વૃદ્ધચભાવઃ સા - વશ્વયીચ્ચ તથા પુન ।

અહીલોપશ્ચ વા દ્વિત્વ - મશ્વદશિશ્વિવચ્ચથા ॥૩૦૦॥

સિ પરમા હોય ત્યારે શિવ ધાતુને વૃદ્ધિ થતી નથી. આમ અશ્વયોત્ ૩૫ થાય છે. ડ(અ) પરમાં હોય ત્યારે વિકલ્પે (હટ્) નો લોપ તથા દ્વિત્વ પણ થાય છે જેમકે - અશ્વત્ અને અશિશ્વયત્

इति श्वादिपरस्मैपदप्रक्रिया ॥

આમ શ્વાદિ (૧લા ગણ) ની પરસ્મૈપદ પ્રક્રિયા થઈ.

આત્મનેપદપ્રક્રિયા ।

૩૦૧ પઠિતો ઘાતુપાઠે ચ ભૂ પ્રાપ્તાવાત્મનેપદી ।

તસ્માત્તેપ્રભૃતીન્યેવ યોજ્યાનિ ભવતે યથા ॥૩૦૧॥

ધાતુપાઠમાં ભૂ (૬૫) મેળવવું આત્મનેપદી ધાતુ છે તેની પરમા તે વગેરેને જોડવા જેમકે - ભવતે

૩૦૨ અથાઽકારાત્ પરસ્યૈવાઽ - દાથ ઈશ્ચ યથા ક્રિયા ।

ભવેતેઽથ ભવન્તે ચ ભવસે પૂર્વસૂત્રત ॥૩૦૨॥

હવે અ કારની પરમા આવેલા આત્મનેપદના આ કારનો ઈ થાય છે. જેમકે - ભવેતે ક્રિયા-પદ થાય છે પછી ભવન્તે, ભવસે પૂર્વસૂત્રાનુસાર થાય છે

૩૦૩ ભવેથે ત્વીકૃતે રૂપ ભવઠ્વે ચ ભવે પુન ।

ઘ્મોરાઽનેન કૃતે ચાઽઽત્વે ભવાવહે ભવામહે ॥૩૦૩॥

(આ નો) ઈ કાર ઠ્યા પછી ભવેથે ૩૫ તેમજ ભવઠ્વે, ભવે અને ઘ્મોરા (૨.૧ ૧૫) સૂત્રથી વ કાર ઠે મ કાર પરમા હોય ત્યારે અ કારનો આ કાર કરીએ ત્યારે ભવાવહે અને ભવામહે થાય છે.

૩૦૪-૩૦૫ ઈતાદીનિ ચ યોજ્યાનિ યથા ક્રમાત્ પુનસ્તત ।

યજ્ઞ્વેત ભવેયાતા ભવેરશ્ચ તત પરમ્ ॥૩૦૪॥

શ્વયતે સૌ વૃદ્ધચભાવ ॥ ૨ ૧ ૧૫૨ ॥ શ્વયતેરિલોપો હે ॥ ૨ ૧ ૧૫૩ ॥ દ્વિત્વ વા ॥ ૨ ૧ ૧૫૪ ॥
આદાષ ઈ ॥ ૨ ૧ ૧૭ ॥ ઘ્મોરા ॥ ૨ ૧.૧૫ ॥

भवेयान्न भवेयाथा भवेद्य हि भवेय च ।

गुणे त्वेत्वे कृते रूप भवेवहि भवेगहि ॥३०५॥

ईत वगेरे (विधयर्थना) आ प्रभात्तु श्वातुभात् न्नेऽवां पथी भवेत भवेयानाम् भोरन्, भवेयाः भवेयाथाम् भवेद्यम्, भवेय भवेवहि भवेगहि ये उपो गुण् इरीनि ए हात् एवार्थी थाय छे.

३०६ तामादीन्मथ योज्यानि चान्मनपदिनम्नत ।

यद्भवता भवेता च भवन्ता च भवस्व वे ॥३०६॥

आत्भनेपरी धातुने ताम् वगेरे (आजायर्थना) जेऽवा पथी भवताम् भवेताम् भवन्ताम्, अने भवस्व थाय छे

३०७ भवेया च भवद्य हि भवे भवावट्टे पुनः ।

भवामहे तनादीनि तथा योज्यानि धातुन ॥३०७॥

अने भवेयाम् भवद्यम्, भवं भवावट्टे भवामहे थाय छे पथी धातुने तन् वगेरे (व्यस्तन-भूतहाणनां) जेऽवां

३०८ अभवतामभवेता चाऽभवन्ताऽभवथा पुन ।

अभवेथामभवद्यम् अभवे त्वभवावहि ॥३०८॥

तेना उपो-अभवताम् अभवेताम् अभवन्ता अभवथा, अभवेताम् अभवद्यम्, अभवे अभवावहि थाय छे तेभन्,

३०९ अभवामहि, योज्यानि त्वेप्रमुगानि धातुतः ।

यद्भूयै वभूयाने वभूविरे नभूविरे ॥३०९॥

अभवामहि थाय छे पथी धातुने (पञ्चदशना ए वगेरे जेऽवा संभडे -वभूये वभूयाने वभूविरे, वभूविरे-

३१० वभूयाये ततो राजसन्ति काचिद्विदेवता ।

नामितोऽचनुष्णा घो ट. मेटा हृगान्त या तथा ॥३१॥

वभूयाये ते पथी ते राज, विशेषता छे हे नागी (अ हात् निरायता) स्वयन्त धातुना पञ्चा निष् वगेरे राज निवायता आये ता छे हात्ता इ हात् थाय छे इट् अने इट् नी प-भा निऽत्थे थाय छे.

३११ वभूविट्ते - एवे वभूये ते वभूविगते पुन ।

त्याद् वभूविगते पाठ्य मीट्टादीन एत एरे ॥३११॥

वभूविट्ते अने वभूविगते, वभूये वभूविगते वभूविगते थाय छे. एवे एट्. एट्ट एरे

नामितोऽचनुष्णा घो इ ॥ ३१११ ॥

(આશીરર્થના) પ્રત્યયો ભેડવાં

૩૧૨ મવિષીઠ તુ મવિષીયા - સ્તા મવિષીરન્ તયૈવ મવિષીઠા ।

મવિષીયાસ્થા મવિષી - ધ્વમસ્તિ રાજન્ । વિશેષતા ત્વગ્રે ॥૩૧૨॥

મવિષીઠ મવિષીયાસ્નામ્ મવિષીરન્, મવિષીઠા મવિષીયાસ્તામ્ મવિષીધ્વમ્, હે રાબ, હવે આગળ વિશેષતા છે

૩૧૩ ઢત્વ સીવ્યવધાનેડપિ મવિષીઢ્વ મવેત્પુન ।

મવિષીય મવિષીવ - હિ મવિષીમહિ સ્ફુટમ ॥૩૧૩॥

સી તુ વ્યવધાન હોય છતાં (ઘ કારને) ઢ કાર થાય છે. તેથી મવિષીઢ્વમ્ પણ થાય છે. મવિષીય મવિષીમહિ મવિષીમહિ ૨૫૭૮ જ છે

૩૧૪-૩૧૫ મવિતા મવિતારો મવિ - તારો મવિતાસ એવમગ્રેડપિ ।

મવિતાસાયે મવિતા - ધ્વે મવિતાહે પરે ષાડગ્રે ॥૩૧૪॥

મવિતાસ્વહ્મ્ હત્યેવ સ્યુર્મ - વિતાસ્મહે યથા ।

તાદીનિ નવ યોજ્યાનિ શ્વસ્તને ધાતુત. પરમ્ ॥૩૧૫॥

મવિતા મવિતારો મવિતાર, મવિતાસે મવિતાસાયે મવિતાધ્વે, મવિતાહે મવિતાસ્વહે મવિતાસ્મહે એ પ્રમાણે યાય છે અને એમ ધાતુની પરમા શ્વસ્તન (અધતન મવિષ્ય) કાળના તા વગેરેને ભેડવાં.

૩૧૬-૩૧૭ મવિષ્યતે મવિષ્યેતે મવિષ્યન્તે મવિષ્યસે ।

મવિષ્યેથે મવિષ્યધ્વે મવિષ્યે ચ તત પરમ્ ॥૩૧૬॥

મવિષ્યાવહ્મ્ હત્યેવં મવિષ્યામહ્મ્ એવ ચ ।

સ્યપ્ ક્રિયાતિક્રમે રૂપમ્ અમવિષ્યત ચેતિ યત્ ॥૩૧૭॥

મવિષ્યતે મવિષ્યેતે મવિષ્યન્તે, મવિષ્યસે મવિષ્યેથે મવિષ્યધ્વે, મવિષ્યે મવિષ્યાવહે મવિષ્યામહે એ પ્રમાણે થાય છે અને ક્રિયાતિક્રમને સ્યપ્ પરમા હોય ત્યારે અમવિષ્યત તેમજ -

૩૧૮ અમવિષ્યેતામમવિ - ષ્યન્તાડગ્રે ષાડમવિષ્યથા રાજન્ । ।

અમવિષ્યેથામમવિ - ષ્યધ્વ ચૈવાડમવિષ્યે ચ ॥૩૧૮॥

હે રાબ, અમવિષ્યેતામ્ અમવિષ્યન્ત, અમવિષ્યથા અમવિષ્યેથામ્ અમવિષ્યધ્વમ્ તેમજ અમવિષ્યે અને

૩૧૯ અમવિષ્યાવહિ ત્વેવમમવિષ્યામહિ ત્વથ ।

અમવિષ્ટાડમવિષાતામ્ આતોડન્તોડન્તસ્ત્વથ ॥૩૧૯॥

અમવિવ્યાવહિ અમવિવ્યામહિ, અમવિવ્યાટ અમવિવ્યાતામ્ હ્યે આત્મનેપદના પદનાં જ કા-
ન ક્ષાય ત્યારે અન્ત નો અ આદેશ થાય છે જેમકે -

૩૨૦-૩૨૧ યદમવિવ્યાવહિમ્ અમવિવ્યાટાન્તત્ પરમ્ ।

તર્થયાઽમવિવ્યાયા સ્યાદ્ અગ્રેઽપ્યન્તિ વિવેપતા ॥૩૨૦॥

યદતલ્યો ધ્વે ચ મેલોપોઽ-મવિવ્યા-ધ્વ ચ વા તથા ।

અમવિવ્યામવિવ્યાહ - મવિવ્યાહિ ક્રિયાપદમ્ ॥૩૨૧॥

અમવિવ્યા, અમવિવ્યાટ અમવિવ્યાયામ્ અને ધ્વે પરમાં ક્ષાય ત્યારે મિ(મ્) નો ક્ષાય થાય
છે તેથી અમવિવ્યામ્-પ્રગવિહમ્, અમવિવ્યા અમવિવ્યાહિ અમવિવ્યાહિ એમ ક્રિયાપદ થાય છે.

૩૨૨ ઇષ વૃદ્ધો મવેદસ્વ્યં-ધતે ક્રિયાપદ પુનઃ ।

આત્મનેપદિધાતુમ્ય આમ્ પ્રત્યયસ્તતઃ ક્રુત ॥૩૨૨॥

ઇષ (૬૬)-વધવું એનું ક્રિયાપદ ઇષને થાય છે. પછી (પરોક્ષમા) આત્મનેપદી ધાતુએનું
આમ્ પ્રત્યય જોડવામાં આવે છે.

૩૨૩ આત્મનેપદમેવ સ્યાત્ કદેઽપ્યવત્તંગામિતિ ।

ઇષાઞ્ચક્રં મવેળ્નાદા-વેદિષ્ટ મિવિધો વિમો ॥૩૨૩॥

ળ્ વગેરે પરમા ક્ષાય ત્યારે ક્ષણ ક્ષતિને વર્તુ રીચ છતા ધાતુ (આત્મનેપદ ક્ષાય નો)
આત્મનેપદ જ થાય છે. જેમકે -ઇષાઞ્ચક્ર અને છે વિભુ, મિ(મ્) વિધિમાં વેદિષ્ટ રૂપ થાય છે.

૩૨૪ મ્યાદોક્ષ યસંનાશ્યો તસ્વેક્ષતે ક્રિયાપદમ્ ।

દેક્ષાઞ્ચક્રે મવેળ્નાદા-વેદિષ્ટ મિવિધો પુનઃ ॥૩૨૪॥

દેક્ષ (૬૭) જોડુ, (પરીક્ષા ક્ષવી) વગેરે અર્થમાં છે તેનું ક્રિયાપદ દેક્ષને થાય છે ણ્
વગેરેમાં દેક્ષાઞ્ચક્રે અને મિ(મ્) વિધિમાં વેદિષ્ટ થાય છે

૩૨૫ ધાતુ ધ્વજ્જ પરિધ્વજ્જે સ્વજનેઽવજત ધ્રુવમ્ ।

મન્વજ્જે મન્વજે કિત્થાત્ મન્વજાઞ્ચક્રાઽવજત પરેજ્જ મો ॥૩૨૫॥

ધ્વજ્જ (૬૮) (ધ્વજ્જ) ઔટ્થું ધાતુના રૂપો-મન્વજતે, અસ્વજત, મન્વજ્જે તેમજ ણ્ માં
વિહત્થે કિત્ ઠોવાને રીધે મન્વજે, મન્વજ્જા અને મિ(મ્) પદમાં ક્ષાય ત્યારે અમવિવ્યા થાય છે

૩૨૬ ધાતુસ્વજ્જય્ જ મન્વજાઞ્ચક્રાઽવજત ધ્રુવમ્ ।

જયતે જ વિદ્યા મન્વજે વાદી વરે જય ॥૩૨૬॥

જય્ (૬૯)-જયતે થવી ધાતુ તે તેમાં કેવળ જય વગેરે છે તેનું ક્રિયાપદ જયને અને જય
વગેરે પદમાં ક્ષાય ત્યારે જયે થાય છે

૩૨૭-૩૨૮ ઋદિતો વા ત્વનેનેવ ત્રપ્સીઠ્ઠ ત્રપિપીઠ્ઠ ચ ।
 ત્રપ્તાઽથ ત્રપિતા રાજસ્ત્રપિણ્યતે તુ ત્રપ્સ્યતે ॥૩૨૭॥
 અત્રપિણ્યત પક્ષે હિ ષાઽત્રપ્સ્યતાઽત્રપિઠ્ઠ ચ ।
 અત્રપ્તાઽત્રપિષાતા હિ ષાઽત્રપ્સાતામત્રપ્સત ॥૩૨૮॥

ઋ ૩૨૨ ઇત્ હોવાને લીધે વિદ્યે (ઇટ્ લાગતા) ત્રપ્સીઠ્ઠ અને ત્રપિપીઠ્ઠ તેમજ ત્રપ્તા અને ત્રપિતા, હે ગળ, ત્રપિણ્યતે અને ત્રપ્સ્યતે, અત્રપિણ્યત તેમજ અત્રપ્સ્યત, અત્રપિઠ્ઠ અને અત્રપ્ત અને અત્રપિષાતામ્ તેમજ અત્રપ્માતામ્ અત્રપ્સત થાય છે.

૩૨૯ તિજ્ નિશાને ક્ષમાયા ચ ગુઘ્મ્યસ્ત્વનેન સે કૃતે ।
 તિતિક્ષતે તિતિક્ષત તિતિક્ષતા પુનસ્તથા ॥૩૨૯॥

તિજ્ (૭૦) તીક્ષ્ણ કરવું, સહન કરવું તેને ગુઘ્મ્ય (૨ ૧.૧૪૧) સૂત્રથી સ કરવામા આવતા તિતિક્ષતે, તિતિક્ષત તિતિક્ષતામ્ વગેરે થાય છે

૩૩૦ અતિતિક્ષત, ણાદો તુ તિતિક્ષાન્ચક્ર એવ ચ ।
 તિતિક્ષામાસ મો સ્વામિન્ ! તિતિક્ષિપીઠ્ઠ ષાઽઽશિષિ ॥૩૩૦॥

અતિતિક્ષત, અને ણપ્ મા તિતિક્ષાન્ચક્રે અને તિતિક્ષામાસ તેમજ હે સ્વામી, આશીરથ'માં તિતિક્ષીઠ્ઠ થાય છે.

૩૩૧ તિતિક્ષિતા મ્હેત્તાદો વૈ તિતિક્ષિણ્યતે સ્યપિ ।
 અતિતિક્ષિણ્યત સ્વામિ - ત્રતિતિક્ષિણ્ઠ ચેત્યપિ ॥૩૩૧॥

તા વગેરેમા તિતિક્ષિતા, સ્યપ્ પરમા હોય ત્યારે તિતિક્ષિણ્યતે અને અતિતિક્ષિણ્યત તેમજ, હે સ્વામી, અતિતિક્ષિણ્ઠ થાય છે

૩૩૨ મ્હેત્ તિજ્ નિશાને ત્રિ કૃતે તેજયતીતિ ચ ।
 તિતિક્ષતે ક્ષમાયા સ્યાદ્ વિવક્ષેત્યન્યશાસ્ત્રત ॥૩૩૨॥

તિજ્-તીક્ષ્ણ કરવું એ અર્થ'માં (પ્રેરકને!) ત્રિ કરવાથી તેજયતિ થાય છે પણ સહનકરવું ના અર્થ'માં તિતિક્ષતે થાય છે તેવી વિવક્ષા અન્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે છે.

૩૩૩ ગુપ્ ગોપનકુત્સનયો - જુગુપ્સતેઽસ્ય ક્રિયા મ્હેદિહ ચ ।
 ણપિ હિ જુગુપ્સાન્ચક્રે જુગુપ્સીઠ્ઠાઽજુગુપ્સિઠ્ઠ ॥૩૩૩॥

ગુપ્ (૭૧) રક્ષણ કરવું -ચીતરી ચડવી તેનુ ક્રિયાપદ જુગુપ્સતે થાય છે. ણપ્ માં જુગુપ્સાન્ચક્રે તેમજ (આશીરથ'માં) જુગુપ્સીઠ્ઠ અને અજુગુપ્સિઠ્ઠ (સિ વિધિમાં) થાય છે

૩૩૪ માન વિચારણે ઘાતુ-ન્તન્ય મપ્રત્યયો મવેન્ ।

દ્વિત્વ મપ્રત્યયત્વાચ્ચ ધ્રુવઃ ત્યાદિ તત પરમ્ ॥૩૩૪॥

માન (૭૨)-અર્થા વિચારણા કૃત્વી એ અર્થનાં ધાતુને મ પ્રત્યય થાય છે. તે પ્રત્યયને સ્ત્રીધિ દ્વિત્વ અને પછી ધ્રુવ થાય છે પછી—

૩૩૫ પૂર્વો ય ને મવેદેવ માનાદોના ચ મે પરે ।

દોષં પૂર્વંભ્ય વવનઘ્યો મીમામતે યના ફલેત્ ॥૩૩૫॥

માન વગેરેની પરમા ન આવે ત્યારે એ પૂર્વ અ કાર છે તેના દ થાય છે અને તેના હીર્ષ કહેવાય છે. નોંધઃ:-મીમામતે શ્રિદ્ થાય છે.

૩૩૬ મીમાસામાન ણાદો ચ મીમામિપીઠ ચાઙ્ગિષિ ।

તાદો મીમાસિતા રાજન્ । ઘં મીમાસિવ્યતે મ્યપિ ॥૩૩૬॥

ળવ્ વગેરેમાં મીમામામામ, આશીર્થમાં મીમામિપીઠ, ના વગેરેમાં મીમામિતા અને દે શાન્ત, ર્યવ્ મા મીમાસિવ્યતે થાય છે.

૩૩૭ અમીમાસિવ્યત ન્યામિ-ન્નમીમામિઠ મો પરે ।

ઘાતુ ન્યાદ્ઘ નિન્દાયા વીમત્તતે કિયા મવેત્ ॥૩૩૭॥

તેમજ દે સ્વામી, અમીમાસિવ્યત અને નિ(મ) પરમા હોય ત્યારે અમીમામિઠ થાય છે વઘ (૭૩) નિંદા કૃત્વી તેનું કિયાપદ વીમત્તતે થાય છે

૩૩૮ અવીમત્તમ વીમત્તા-વ્યક્રે વીમત્તિવોટ ચ ।

વીમત્તિતાઙ્ગ વીમત્તિ-વ્યતે સ્વ પરે સ્યપિ ॥૩૩૮॥

તેમજ દે સ્વામિ, અવીમત્તમ, વીમત્તાઙ્ગક્રે, વીમત્તિવોટ, વીમત્તિતા અને ન્યવ્ પરમા હોય ત્યારે વીમત્તિવ્યતે રૂપ થાય છે.

૩૩૯ અવીમત્તિવ્યત માતેવ ધ્યવહારે વળ સ્તુતો ।

આત્મપેપદમાયાવત ચ ન મવેદિન્મુદાહૂતમ્ ॥૩૩૯॥

અને મિ વિધિમાં અવોમત્તિવ્યત થાય છે. વળ્ (૭૮) વેપાર કૃત્વી, સ્તુતિ કૃત્વી તેને (સ્વાર્થે) જ્યાર પ્રત્યય લગવાથી આત્મનેપદ થતું નથી તેમ કહ્યું છે.

૩૪૦ મેવલ પરિતાર્દતાઙ્ગ અનુવચ્ચમ્ મૂવતે !

વજાત્તમિ કમ્પા સ્વ મિ કેષિન્ પઠન્તિ ચ ॥૩૪૦॥

દે વૃપતિ, (જાણ) અનુવચ્ચ મ કૃત્વી, વચિત મં દોષને સ્ત્રીધિ કૃત્વી વજાત્તમિ સ્વેમ રૂપ થાય છે તે

દ. શ. ૧૩ ૧૨-૨૪ દા. શ. ૨૨૨ કૃત્વી કૃત્વી ૧૩ ૧ ૧૫૮ ૧

* પરિતાર્દ એવે કૃત્વી. વં વૃ મર્ ૬૩૨૧ સુચા

૩૪૧ પનાયતે પનાયેત પનાયેતા તત પરમ્ ।

અપનાયત પનાયા-ઞ્ચક્રે આયે કૃતે ક્રિયા ॥૩૪૧॥

અને આય ઠરવાથી પનાયતે, પનાયેત, પનાયેતામ્, અપનાયત, પનાયાઞ્ચક્રે ક્રિયાપદો થાય છે.

૩૪૨ આયાભાવે ભવેત્ પેળે પનાયિષીઠ્ટ ષાઽઽશિષિ ।

પણિષીઠ્ટ પનાયિતા પળિતાઽથ પળિણ્યતે ॥૩૪૨॥

આય ન લાગે ત્યારે પેળે, આશીરર્થમાં પનાયિષીઠ્ટ, પળિષીઠ્ટ, પનાયિતા, પળિતા અને પળિણ્યતે થાય છે.

૩૪૩ પનાયિણ્યત ઉર્વીશ હ્યપનાયિણ્યતે સ્યપિ ।

અથાઽપનાયિણ્યત સૌ વાઽ-પનાયિષ્ટાઽપળિઠ્ટ ચ ॥૩૪૩॥

હે પૃથ્વીશ, સ્યપ્ પરમા હોય ત્યારે પનાયિણ્યતે, અપનાયિણ્યતે અને અપનાયિણ્યત અને સિ(સ્) વિધિમાં અપનાયિષ્ટ અને વિકલ્પે અપળિઠ્ટ થાય છે.

૩૪૪ પનઘાતો પુનશ્ચૈવ ક્રિયા ઇહ ભવન્તિ ષો ।

વર્તંતેઽય ગતી ઘાતુસ્તસ્ય સ્યાદયતે ક્રિયા ॥૩૪૪॥

પન (૭૫)-ઘાતુના ક્રિયાપદ પશુ એ પ્રમાણેજ થાય છે અય (૭૬) જુ ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ અયતે થાય છે

૩૪૫ અયાઞ્ચક્રે ભવેણ્ણાદા - વયામાસાઽયિષીઠ્ટ ચ ।

અયિતાઽયિણ્યતે રાજન્નાયિણ્યત તથા પુન ॥૩૪૫॥

ળપ્ વગેરેમા અયાઞ્ચક્રે, અયામાસ થાય છે. પછી હે રાજ, અયિષીઠ્ટ, અયિતા, આયિણ્યતે, આયિણ્યત થાય છે.

૩૪૬ આયિષ્ટાઽથાઽઽયિષાતા ચ તથાયિષત ચેત્યથ ।

આયિષ્ટા આયિષાથામા - યિઢ્વમાયિઢ્વમેવ ચ ॥૩૪૬॥

(સિ વિધિમાં) આયિષ્ટ આયિષાતામ્ આયિષત અને આયિષ્ટા આયિષાથામ્ આયિઢ્વમ્ -આયિઢ્વમ્ થાય છે

૩૪૭ અયતાવુપસર્ગસ્ય રેફસ્ય લત્વમેવ ચ ।

નિર્દુર્પ્રતીન્ વિહાય સ્યાત્ પલાયતે યથા ક્રિયા ॥૩૪૭॥

અય ધાતુ પરમાં હોય ત્યારે નિર્, દુર્ અને પ્રતિ સિવાયના ઉપસર્ગના રેફનો લ કાર થાય છે. જેમકે :- (પરા-અયતે) પલાયતે.

३४८ दय दाने गती हिमा-दानयोर्न विशेषता ।

घातुर्यो घट चेष्टाया न्यात् तरय घटते क्रिया ॥३४८॥

दय (७७)-आपु, वृषुं, दिशा ४२वी, देयु ते धानु (ना ३५) मां विशेषता नथी. ने

घट (७८)-चेष्टा ४२वी धानु छे तेनुं क्रियापद घटते थाय छे.

३४९ णादो च जघटे रूपम् अघटिष्ट तु नो परे ।

धानुर्यं ईह चेष्टाया तप्य स्यादोहते क्रिया ॥३४९॥

णप् वगेदेभा जघटे तेभञ्ज सि(न) पञ्मां होय त्यादे अघटिष्ट थाय छे. ने ईह (७९)

चेष्टा ४२वी धानु छे तेनुं क्रियापद ईहते थाय छे

३५० ईहाञ्चक्रे ईहिषीष्ट ह्येहिष्ट सिविधो पुन ।

कासु णवदकुत्सायां य-स्तस्य क्रिया तु कासते ॥३५०॥

ईहाञ्चक्रे, ईहिषीष्ट अने मि विधिमां ऐहिष्ट थाय छे. ने कासु (८०)-(कासु) अपञ्ज

ओत्साया-(निंदा ४२वी) धानु छे तेनुं क्रियापद कासते थाय छे

३५१ कामाञ्चक्रे चकामेऽय कामिषीष्ट तथाऽऽशिधि ।

कासिताऽय त्वकामिष्ट निविधो, पेव् मेवने ॥३५१॥

कामाञ्चक्रे तेभञ्ज चकामे, आशीर्षभा कामिषीष्ट, कासिता अने मि विधिमां अकामिष्ट

थाय छे. पेव् (८१) मेव् सेववु धानुने ३५ नीचे प्रभाते छे.

३५२ मेवने च सिपेवेऽय स्यादनेविष्ट नो परे ।

गाट् गती तन्य घातोऽय क्रिया तत्र प्रदर्यते ॥३५२॥

सेवते, सिपेवे, मि पञ्मा होय त्यादे अनेविष्ट थाय छे. गाट् (८२) वृषुं छे धानुना

क्रियापदो अये अतावाय छे

३५३-३५४ गाते गाते गाते गामे गाते तपेव गामे गे ।

अय गावहे ष भूषात् गामते गेते गेदायाम् ॥३५३॥

गेरन् भवति च गाताम् अगात पुनरपि अगे जगते ष ।

अगिरे गामोष्ट च गाता गाम्यत दयगाम्यत वै ॥३५४॥

(वर्गमानकायमां) छे नृषा, गाते गाते गाते, गामे गामे गामे, गे गावहे गामे तेभञ्ज (निधायमां) गेते गेदायाम् गेरन्, अने पाठी गाम्यम्, अगात् तेभञ्ज अगे जगते अगिरे, गामोष्ट, गाता, गाम्यते अने अगाम्यत थाय छे.

३५५ विपरेऽस्त सरे-इ ! स्वगामतामनाम् ।

इत् गती भवते षाञ्ज राने इत् वृ क्रियापदम् ॥३५५॥

સિ પરમાં હોય ત્યારે હે રાજેન્દ્ર, અગાસ્ત અગાસાતામ્ અગાસત થાય છે. રુઙ્ (૮૩) જ્ઞુ-ખોલ્લુ' એ ધાતુનું ક્રિયાપદ રવતે થાય છે.

૩૫૬ રવેત રવતા ષાઙ્થ ણાદૌ તુ રુરુવે પુન ।

રુરુવાતેઙ્થ રોષીઙ્ઠ રોતા સ્યપિ ચ રોજ્યતે ॥૩૫૬॥

તેમજ રવેત રવતામ્ અને ણ્ વગેરેમાં રુરુવે રુરુવાતે તથા રોષીઙ્ઠ, રોતા અને સ્યપ્ મા રોજ્યતે થાય છે.

૩૫૭ અરોજ્યત તતો રાજન્નરોઙ્ઠેતિ ચ સૌ પરે ।

દેઙ્ પાલને ચ યો ઘાતુ-સ્તસ્ય સ્યાદ્ દયતે ક્રિયા ॥૩૫૭॥

હે રાજ, અરોજ્યત અને સિ પરમા હોય ત્યારે અરોઙ્ઠા થાય છે. જે દેઙ્ (૮૪) પાલન-રક્ષણ કરવું ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ દયતે થાય છે

૩૫૮ ણાદૌ સ્યાદ્ દયતેદિગ્યા-દેજો દ્વિત્વ પર ન ચ ।

દિગ્યે દાસીઙ્ઠ દાતા ચ દાસ્યતેઙ્ઠાસ્યત સ્યપિ ॥૩૫૮॥

જ્ઞ વગેરે પરમા હોય ત્યારે (પરોક્ષમાં) દય્ ધાતુનો દિગિ આદેશ થાય છે તેનું દ્વિત્વ યતુ નથી (આમ) દિગ્યે રૂપ થાય છે. પછી દાસીઙ્ઠ, દાતા અને સ્યપ્ માં દાસ્યતે તેમજ અદાસ્યત થાય છે

૩૫૯-૩૬૦ દાઘાસ્થામિત્વં સેઙ્ઠિત્વમ્ આત્મનેપદ એવ ચ ।

લોપો ન્હસ્વાઙ્ઙ્ઠસે ઘાતો. સેરિહ સ્યાદ્ઘથા ભવેત્ ॥૩૫૯॥

અદિતાઙ્ઘ્રેઙ્ઠિષાતામ્ અદિષતાઙ્ઠિદ્વમેવ ચ ।

હયતેઙ્ઘ્ય ક્રિયા સ્વામિન્ ડીઙ્ ચ વિહાયસા ગતૌ ॥૩૬૦॥

આત્મનેપદ મા જ્ઞ દા, ઘા અને સ્થા ધાતુનો ઇ કાર થાય છે અને સિ નો ઙ્ઠિત્ કરાય છે પછી ઙ્ઠસ વર્ણ પરમા આવે ત્યારે ન્હસ્વ ધાતુની પરમા આવેલા સિ નો ઘોપ થાય છે અને જેમકે -અદિત થાય છે તેમજ અદિષાતામ્ અદિષત, અદિદ્વમ્ અને છે. હે સ્વામી, ડીઙ્ (૮૫) ઉડવું એ ધાતુનું ક્રિયાપદ હયતે થાય છે.

૩૬૧ ઙ્ઠિઙ્ઠ્યે ચ ઙ્ઠયિષીઙ્ઠાઙ્ઠપિ ઙ્ઠયિતા ચ ઙ્ઠયિજ્યતે ।

અઙ્ઠયિજ્યત સાવેવાઙ્ઠ-ઙ્ઠયિઙ્ઠૈવ સ્યુરગ્રા. ॥૩૬૧॥

ઙ્ઠિઙ્ઠ્યે, ઙ્ઠયિષીઙ્ઠ, ઙ્ઠયિતા ઙ્ઠયિજ્યતે, અઙ્ઠયિજ્યત, તેમજ સિ પરમાં હોય ત્યારે અઙ્ઠયિઙ્ઠ અને એ પ્રમાણે આગળ થાય છે.

૩૬૨ યો છુત છોતને ઘાતુસ્તસ્ય સ્યાદ્ છોતતે ક્રિયા ।

અછોતત જ્ઞાનેઃપ્રાક્ ચ વક્તવ્ય મમ્પ્રનારણમ્ ॥૩૬૨॥

જે છુત (૮૬) પ્રકાશવું ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ છોતને થાય છે. પછી અછાતત અને (પદેશમાં)

છુત ધાતુના અભ્યાસને અંપ્રમાણ (૪૨વાનું) કહેવાયું છે

૩૬૩ દિચુતે છોતિષીષ્ટ સ્યાત્ છોતિતા હ્યાત્મનેપદે ।

છોતિષ્યતે તવા ચાસપ્રેડ-છોતિષ્ટાઙ્ય વિશેષતા ॥૩૬૩॥

(તેનાથી) આત્મનેપદમાં દિચુતે થાય છે તેમજ છોતિષીષ્ટ, છોતિતા, છોતિષ્યતે અને આગળ અછોતિષ્ટ થાય છે. હવે વિશેષતા છે

૩૬૪ મૂતે મો ચ છુતાદિભ્યો વા પરસ્મૈપદ મત્રેત્ ।

લિટ્પુષાવેયંયા ટ સ્યાત્ છુતાદિભ્ય પુનગ્નયા ॥૩૬૪॥

(અધતન) ભૂતકાળમાં મિ પરમા હોય ત્યારે છુત વગેરે ધાતુઓને વિઠલે પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો થાય છે અને લિટ્પુષાવેદ (૨ ૧ ૧૧૦) સૂત્રથી છુત વગેરેને ટ (અ) થાય છે

૩૬૫ અચૂત્ત્વન વવા રુપ પાણિનીયમતે પરમ્ ।

મો વૃતુ વર્તને ઘાતુગ્નમ્ય સ્યાદ્ વર્તને ક્રિયા ॥૩૬૫॥

(તેનાથી) પાણિનીય ગત પ્રમાણે અચૂત્ત્વ એમ અન્ય રૂપ થાય છે હવે જે વૃતુ-હોવું-રહેવું ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ વર્તને થાય છે

૩૬૬ વર્તેત વર્તેતાં ગજન્ ! અવર્તેત તિષાવડમ્ ।

૨ ઉત્વનેન નૂત્રેણ ણાડી સ્યાદ્ વર્તે પુનઃ ॥૩૬૬॥

જે ગજ, વર્તેત, વર્તેતામ્, અવર્તેત, એમ ક્રિયાપદો થાય છે અને ૨ (૨.૧ ૮૭) મૂત્રથી પૂર્વના જ નો અ ઠાર થતા ણવ વગેરેમાં વર્તેતે થાય છે.

૩૬૭ વર્તિષીષ્ટાઙ્ય તાદો વ-ત્તિતા વર્તિષ્યતે સ્વય ।

વૃતુ-વૃધ્-વૃધ્-સ્યાદ્-કૃત્વન્તે વૃતાદત્ ॥૩૬૭॥

વર્તિષીષ્ટ તેમજ તા વગેરે પરમા હોય ત્યારે વર્તિતા, પછી વર્તિષ્યતે થાય છે વૃતુ, વૃધ્, વૃધ્, સ્યાદ્, અને કૃત્વ એ વૃત્ વગેરે ધાતુઓ છે.

૩૬૮ જુજુષ્ સ્યનયોર્વા વમ-નિટ્વ જ વધા તિષાડત વર્ત્યેતિ મો ।

વતો વર્તિષ્યતે વા-વર્ત્યેતવર્તિષ્ટ પુનરચૂત્ ॥૩૬૮॥

જુજુષ્ ॥ ૨ ૧ ૧૩૧ ॥ છુતાદિભ્યા વૃદિ કા ॥ ૨ ૧ ૧૩૨ ॥ અચૂત્ત્વ રૂપે ૭ ૧ ૧૧૦ ॥
૨ ॥ ૨ ૧ ૮૭ ॥ વૃતાદિવદ વર્તવ્યોર્વા વમ ॥ ૨ ૧ ૧૩૧ ॥

વૃત્ વગેરે ધાતુઓને સ્યપ્ અને સિ (સ) પરમા હોય ત્યારે વિકલ્પે પરસ્મૈપદ થાય છે જે અનિટ્ અને છે જેમકે -વત્સ્યંતિ ક્રિયાપદ છે વિકલ્પે વર્તિષ્યતે થાય છે. તેમજ અવત્સ્યંત્ તથા અવર્તિષ્ટ અને અવૃત્ત્ થાય છે

૩૬૯ ય સ્યન્દૂ સ્ત્રવણે ધાતુસ્તસ્ય સ્યાત્ સ્યન્દતે ક્રિયા ।
સ્યન્દેત સ્યન્દતામગ્રેઽ-સ્યન્દતાઽસ્યન્દયા અપિ ॥૩૬૯॥

જે સ્યન્દૂ (૮૮) વહેલું-સરવુ ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ સ્યન્દતે, સ્યન્દેત, સ્યન્દતામ્, અસ્યન્દત અને અસ્યન્દયા. ૫ષ્ઠુ થાય છે

૩૭૦ સસ્યદે વાઙ્ય સસ્યન્દે હૃદિતો વેટ્ તત. પરમ્ ।
સ્યત્સીષ્ટ સ્યન્દિષીષ્ટ સ્યાત્ સ્યન્તાઙ્ય સ્યન્દિતા પુન. ॥૩૭૦॥

સસ્યદે તેમજ સસ્યન્દે અને ઊદિતો વા થી વિકલ્પે ઇટ્ લાગતા સ્યત્સીષ્ટ અને સ્યન્દિષીષ્ટ તેમજ સ્યન્તા અને સ્યન્દિતા એમ થાય છે

૩૭૧ સ્યન્દિષ્યતે સ્યપિ ત્વગ્રે સ્યંત્સ્યતિ સ્યત્સ્યતે હ્યય ।
અસ્યન્દિષ્યત રાજેન્દ્રાઽ-સ્યંત્સ્યતાઽસ્યત્સ્યદેવ ચ ॥૩૭૧॥

સ્યપ્ પરમા હોય ત્યારે સ્યન્દિષ્યતે, સ્યત્સ્યતિ, સ્યત્સ્યતે તેમજ હે રાજેન્દ્ર, અસ્યન્દિષ્યત, અસ્યત્સ્યત અને અસ્યત્સ્યત્ થાય છે.

૩૭૨ અસ્યન્દિષ્ટ ત્વથાઽસ્યન્ત પક્ષેઽસ્યદત્ ક્રિયા પુન ।
કૃપૂ સામર્થ્યં એવાઽસ્ય કૃપો રો લશ્ચ કલ્પતે ॥૩૭૨॥

(સિ વિધિમા) અસ્યન્દિષ્ટ, અસ્યન્ત તેમજ વિકલ્પે અસ્યદત્ ક્રિયાપદ થાય છે. કૃપ્ (૮૯) શક્તિમાન થવુ -તેમા કૃપ્ ના ર (રેક) નો લ કાર થાય છે અને કલ્પતે બને છે

૩૭૩ સ્યાદ્ લૃ ઇતિ લોકાચ્ચ વિવક્ષા પૂર્વસૂરિભિઃ ।
કૃતા ભવેદ્ યથા વિદ્વન્ । ચકલૂપે ચ ક્રિયાપદમ્ ॥૩૭૩॥

(અન્ય) વ્યાકરણમાથી પૂર્વાચાર્યો એ વિવક્ષા કરેલી હોવાથી ઋ નો લૃ થાય છે જેમકે :-હે વિદ્વાન્, ચકલૂપે ક્રિયાપદ બને છે

૩૭૪ કલ્પિષીષ્ટ કૃતે વેટિ નોપધ્યાયા ગુણો ભવેત્ ।
અનિટોઃ પરત સિસ્યોઃ કલૂપ્સીષ્ટ ભવેદ્ યથા ॥૩૭૪॥

વિકલ્પે ઇટ્ ઈસ્વાથી કલ્પિષીષ્ટ થાય છે. અને અનિટ્ સિ અને સ્યપ્ પરમાં હોય ત્યારે ઉપધાનો ગુણુ થતો નથી, તેનાથી કલૂપ્સીષ્ટ ક્રિયાપદ થાય છે.

૩૭૫ અનિદ્વ ચ કૃપોન્તાદી પ વા કલ્પા ભવેદ્ યથા ।

કલ્પા ચ કલ્પિતા વિદ્વન્ । વૃદ્ધ્યોજ્ઞેન વિવલ્પતા ॥૩૭૫॥

તા વગેરે પરમા હોય ત્યારે કૃપ્ ધાતુ વિકલ્પે અનિદ્ અને પરસ્મેપદી થાય છે. ભેગદે :-

કલ્પા તેમજ દે વિદ્વાન્ વૃદ્ધવ (૨.૫ ૧૭૩) મૂત્રથી વિકલ્પે કલ્પિતા થાય છે.

૩૭૬ કલ્પિષ્યતેઽય પક્ષે તુ કલ્પ્યતે ત્વય વક્ષ્યતિ ।

અકલ્પિષ્યત મો રયામિન્ ! પુન. પક્ષે ત્વવલ્પ્યત ॥૩૭૬॥

કલ્પિષ્યતે તેમજ વિકલ્પે વલ્પ્યતે અને કલ્પ્યતિ થાય છે તેમજ દે સ્વામી, અકલ્પિષ્યત અને વિકલ્પે અકલ્પ્યત થાય છે.

૩૭૭ અકલ્પિષ્યદિતિ સ્પાણિ સ્યપિ પરે ભવન્તિ ચ ।

અકલ્પિષ્ટ તયાજ્જલ્પ્તાઽ - વલ્પ્યાતામય ષાઽવલ્પત્ ॥૩૭૭॥

અને અવલ્પ્યત્ એ પ્રમાણે રૂપો સ્યપ્ પરમાં હોય ત્યારે થાય છે તેમજ અકલ્પિષ્ટ અને અવલ્પ્ અવલ્પ્તાતામ્ તેમજ વિકલ્પે અવલ્પત્ થાય છે

૩૭૮ ધાતુવ્યંય દુ ગમય - ચલનયોવ્યંયતે વ્યયેત ષાઽય મ્યાત્ ।

મયે ણાદૌ પૂર્વસ્ય સમ્પ્રસારણમિતિ ચ વાચ્યમ્ ॥૩૭૮॥

વ્યય (૮૦) દુ ખ યલું, ભયમી ચંચળ યલુ એના ક્રિયાપદો વ્યયતે, વ્યયેત થાય છે અને ણપ્ વગેરે પરમા હોય ત્યારે પૂર્વ (અવયાસ) નુ સંપ્રસારણ કરવાનું કહેવામા આવ્યું છે.

૩૭૯ વિવ્યયે વ્યયિવોષ્ટ ન્યાન્ વ્યયિતા ચ અનિષ્યતે ।

અવ્યયિષ્યત મૃતે સા - વ્યયિષ્ટ ક્રિયાપદમ્ ॥૩૭૯॥

વિવ્યયે, વ્યયિવોષ્ટ તેમજ વ્યયિતા, વ્યયિષ્યતે, અવ્યયિષ્યત અને (અધાતન) ભૂતકાળમાં મિ પરમાં હોય ત્યારે અવ્યયિષ્ટ ક્રિયાપદ થાય છે

૩૮૦ ય સ્વાચ્ચ રમુ ક્રીડા - યા તસ્મૈય રમને તિવ્યા રાજન્ ! ।

રેમે રમોષ્ટ ણ રન્તા તદનુ ચ રમ્મતે ત્વસ્મ્યમ મો ॥૩૮૦॥

એ રમુ (૬૧) ક્રીડા કરવી ધાતુ છે તેનું જ ક્રિયાપદ, દે અન્ત, રમને થાય છે તેમજ રેમે, રમોષ્ટ, રન્તા તે પછી રમને તેમજ અસ્મત્ થાય છે.

૩૮૧ અસ્મત્ અસ્મતાતામ્ એ નિલાપદાનિ ચ ।

સ્વાદપર્ણવિષ્ણો ગ્મ વ વિસ્મતિ તિવ્યા ષતા ॥૩૮૧॥

અસ્મત્ અસ્મતાતામ્ એ પ્રમાણે, ક્રિયાપદો થાય છે વિ, જ્ઞ, ક્ષિ અને જ્ઞ એ રૂપવર્ણનો પરમાં નો રમ્ મ નુ પરસ્મેપદી થાય છે. એનું ક્રિયાપદ વિસ્મતિ (વગેરે) છે.

૩૮૨ ઝિત્વરા સમ્ભ્રમે ઘાતુસ્તસ્ય સ્યાત્ ત્વરતે ક્રિયા ।

અત્વરિષ્ટાઽન્વરિઢ્વ વાઽ-ત્વરિઢ્વમેવમત્ર હિ ॥૩૮૨॥

ઝિત્વરા (ત્વર્) (૯૨) (સ ભ્રમપૂર્વક) ઉતાવળ કરવી--ઘાતુનુ ક્રિયાપદ ત્વરતે થાય છે તેમજ અત્વરિષ્ટ, અત્વરિઢ્વમ્ અને વિકલ્પે અત્વરિઢ્વમ્ એ પ્રમાણે થાય છે.

૩૮૩ ય. પહ્ મર્ષણે ઘાતુસ્તસ્ય સ્યાત્ સહતે ક્રિયા ।

સેહે ષાઽથ સહિષીષ્ટ સહિતેતિ કૃતે ત્વિટિ ॥૩૮૩॥

જે ષહ્ (૯૩) (સહ્) સહન કરવું ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ સહતે થાય છે તેમજ સેહે, સહિષીષ્ટ અને ઇટ્ કરવામાં આવતાં સહિતા એમ થાય છે

૩૮૪ ઇઢ્ભાવે ભવેત્ હો ઢ-સ્તથોર્ધ્વ્ઠ્લોપતા ।

ઢે ચ સહિવહોરોદ-વર્ણસ્ય ભવતિ ઘ્રુવમ્ ॥૩૮૪॥

ઠ્ઠ ના અભાવમાં હ કારનો ઢ કાર થાય છે અને પછી પરમા આવતા ત કાર તેમજ ધ કારનો ઘ કાર અને ણ્ટ્વથ તથા (ઢ કાર થાય છે) તેનાથી (પૂર્વ) ઢ કારનો લોપ થાય છે. ઢ કાર નો લોપ થાય ત્યારે સહ્ અને વહ્ ધાતુના ઝ કાર નો ઓ કાર થાય છે.

૩૮૫ યથા સોઢા ભવેત્ તાદા-વસહિષ્ટ તુ સૌ પરે ।

અગ્રે ત્વસહિષાતા સ્યાદ્ ધ્વાદેરિત્યાત્મનેપદમ્ ॥૩૮૫॥

(તેનાથી) જેમકે :-તા વગેરે પરમા હોય ત્યારે સોઢા રૂપ સિદ્ધ થાય છે. સિ પરમાં હોય ત્યારે વસહિષ્ટ વસહિષાતામ્ એમ થાય છે. આમ ધ્વાદિ-પ્રથમગણુમા આત્મનેપદ પ્રક્રિયા થઈ.

ઉભયપદપ્રક્રિયા—

૩૮૬ યો ઘાતૂ રાજૃ દીપ્તૌ ચ તસ્ય સ્યાદ્ રાજતિ ક્રિયા ।

રાજતે પુનરિત્યેવ રરાજ રેજ ઇત્યપિ ॥૩૮૬॥

જે રાજૃ (૯૪) (રાજ્) પ્રકાશવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ રાજતિ રાજતે તેમજ રરાજ રેજે થાય છે.

૩૮૭ પૂર્વલોપ ફળાદિત્વાત્ વૈત્વ યથા ચ રેજતુ ।

રરાજતુ પુના રાજન્ । રરાજે ચાત્મનેપદે ॥૩૮૭॥

ફળ વગેરે ધાતુઓમા પઠિત હોવાથી પૂર્વ (અભ્યાસ) નો લોપ અને (ઝ કારનો) ઇ કાર થઈ હે રાજ્, રેજતુઃ -રરાજતુઃ પણ થાય છે. આત્મનેપદમા રરાજે પણ થાય છે.

હો ઢ ॥ ૧૧૧૧ ॥ તયોર્ધોઽથ ॥ ૨૧૭૨ ॥ ણ્ટ્મિ ણ્ટ્ ॥ ૧૪૮ ॥

ઢિ ઢો લોપો દીર્ઘશ્ર ॥ ૨૧૧૨૧ ॥ સહિવહોરોદવર્ણસ્ય ॥ ૨૧૧૭૮ ॥

३८८ राज्याच्च राजिषीष्ट स्याद् राजिता त्वथ राजिता ।

राजिष्यति हरराजिष्यत् तथाऽऽत्मनेपदे स्यपि ॥३८८॥

राज्यात्-राजिषीष्ट, राजिता-राजिता अने स्वप् पञ्चा छेय त्याचे राजिष्यति-अराजिष्यत् ते प्रभाले आत्मनेपदभा पक्ष थाय छे.

३८९ अथाऽराजीदराजिष्याऽ - राजिष्यातामराजिषि ।

यः मन मनने धातुः मनति मनते पुनः ॥३८९॥

तेभ्य अराजीत्-अराजिष्ट अराजिष्याताम् तेभ्य अराजिषि थाय छे सं मन (६५) षोडशुं धातु छे तेना मनति-मनते द्विषापदो थाय छे

३९० चखान चरन्तु चनुभ्रानुभ्रमने चरनात् इत्यपि ।

भवेच्च षिटति यादौ चाऽऽ - कारान्तादेश एव च ॥३९०॥

चखान चरन्तु चन्तु. अने चन्ने चरनाते (चन्निरे) थाय छे. इवे च क्षरादि षोडे चित् अने टित् प्रत्यये पञ्चा छेय त्याचे विठदो वा का अन्तादेश थाय छे

३९१ जनसनखना न्यामिन् पाणिनीयगत स्पृष्टम् ।

गायात् गन्यात् गनिषीष्ट त्वत्पानीदगनिष्ट च ॥३९१॥

हे इयाभी, पाणिनिग्रन्थ जनमनखना (मञ्जलोः । ६.८.४२) भा ते स्पष्ट छे (नितासी) गायात्-गन्यात् गनिषीष्ट, तेभ्य अगानीत्-अगनिष्ट थाय छे

३९२ यो हृञ् च हरणे धातुस्तस्य न्याद् हन्ति णिषा ।

हरने च हरेते च णादौ जहार जन्तुः ॥३९२॥

ये हृञ् (६६) लङ् षणुं धातु छे तेना द्विषापद हन्ति-हरते, हन्ते तेभ्य णात् षोडेभा जहार जन्तुः थाय छे.

३९३ जन्जंशे च जन्जिष्ये जन्जिष्ये च भवेत् पुनः ।

न्यात् षपि नेद् ऋदन्तस्य जन्जं च् कर्त्तु णिषा ॥३९३॥

तेभ्य जन्जः अने जन्ज, जन्जिष्ये-जन्जिष्ये थाय छे ऋ ऋदन्त धातुनी प-भा षणु प्रत्यय आवे त्याचे इट सागने नसी तेभ्ये - जन्जं द्विषापद सिद्ध थाय छे

३९४ णिषाद् भवेच्च यादादौ णिषादुर्निषीष्टम् ।

न न्याद् यथा हृषीष्टति हर्षा न्यापि हरिष्यति ॥३९४॥

यात् षोडेभा णिषात् थाय छे अने षादी - णिष्यति मि अने न्याद् प-भा द्वेभ्य न्यादे -

राज्याच्च राजिषीष्ट स्याद् राजिता त्वथ राजिता ॥ ३८८ ॥ १९६

३९१ १९० ॥

કારાન્તનો ગુણુ થતો નથી તેથી હૃષીષ્ટ એમ થાય છે. પછી હર્તા અને સ્યપ્ માં હરિષ્યતિ થાય છે.

૩૧૫ અહાર્ષીન્ચ પુનર્લોપો ન્હસ્વાદહૃત્ ષાઽત્ર હિ ।
દાનવલ્લખ્ણને દીદા-સતિ દીદાસતે હ્યથ ॥૩૧૫॥

અહાર્ષીત્ અને હૃસ્વાન્ત ધાતુની પરમા આવેલા સિ નો લોપ થતા અહૃત્ થાય છે. દાન્ (૯૭) ઢુકડા કરવા ધાતુના રૂપો દીદાસતિ-દીદાસતે થાય છે.

૩૧૬ સ્યાદ્ દીદાસાઞ્ચકારેતિ દીદાસાઞ્ચક્ર એવ ચ ।
દીદાસ્યાન્ચ હ્યદીદાસીદ્ અદીદાસિષ્ટ ચેત્યપિ ॥૩૧૬॥

દીદાસાઞ્ચકાર-દીદાસાઞ્ચક્રે, દીદાસ્યાત્ અને અદીદાસીત્-અદીદાસિષ્ટ એમ પણ થાય છે.

૩૧૭ શાસ્તેજને ચ યો ઘાતુ સાધના તસ્ય દાનવત્ ।
યો ઘાતુર્ભજ સેવાયા ભજતિ ભજતેઽથવા ॥૩૧૭॥

જે શાન્ (૯૮) તીક્ષ્ણ કરવુ-ધાતુ છે તેની સાધના દાન્ ધાતુ પ્રમાણે છે જે ભજ (૯૯) બજવુ-સેવા કરવી ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ ભજતિ-ભજતે થાય છે.

૩૧૮ વભાજ ભેજતુર્ભેજુ-વંભવથ ભેજિયાઽપિ ચ ।
ભેજે ભજ્યાન્ચ ભક્ષીષ્ટ ભક્તા ભક્ષ્યતિ ભક્ષ્યતે ॥૩૧૮॥

વભાજ-ભેજે ભેજતુ ભેજુ, વભવથ-ભેજિથ તેમજ ભજ્યાત્-ભક્ષીષ્ટ ભક્તા (ભક્તા) ભક્ષ્યતિ-ભક્ષ્યતે થાય છે.

૩૧૯ અભાક્ષીન્ચ હ્યભાક્તા સ્યાદ્ અભાક્ષુરપ્યભક્ત ચ ।
યસ્તસ્ય ઢુપચષ્ પાકે કાર્યાર્થો ચ ઢુષી પુન ॥૩૧૯॥

અભાક્ષીત્-અભક્ત, અભક્તામ્ તેમજ અભાક્ષુ થાય છે. જે ઢુપચપ્ (૧૦૦) (પચ્)-રાધવુ-ધાતુ છે તેના ઢુ અને ષ્ (અનુભંધો) કાર્ય પૂરતાજ છે.

૪૦૦ પચતિ પચતે ચ ણાદૌ પપાચ પેચિથ પપવથ પેચેઽથ ।

પચ્યાત્ પચ્યાસ્તા પ-ચ્યાસુ પક્ષીષ્ટ ષાઽઽશિષિ વૈ ॥૪૦૦॥

પચતિ-પચતે તેમજ ણપ્ વગેરેમાં પપાચ-પેચે, પેચિથ-પપવથ, અને આશીરર્થમાં પચ્યાત્-પક્ષીષ્ટ પચ્યાસ્તામ્ પચ્યાસુ: થાય છે.

૪૦૧ પક્તા પક્તા ત્વપાક્ષીન્ચાઽપક્તાઽથ સિવિધાવિહ ।

શ્રિન્ સેવાયા ચ યો ઘાતુ શ્રયતિ શ્રયતે તથા ॥૪૦૧॥

પક્તા-પક્તા, અને સિ વિધિમાં અપાક્ષીત્-અપક્ત થાય છે જે શ્રિન્ (૧૦૧) સેવા કરવી

-धातु छे तेना द्विधापद भ्रयति-भ्रयते धाय छे.

- ४०२-४०३ णादो परे तु निश्राय निश्रियतुञ्ज निश्रिये ।
 श्रीयाञ्च भ्रियीष्ट स्यात् भ्रियता च भ्रियिष्यति ॥४०२॥
 भ्रियिष्यतेऽभ्रियिष्यच्चाऽ-भ्रियिष्यत भवेत् पुन ।
 मेग्द् द्विश्चाऽत्र सूत्रे च-सङ्ग्रहादिति सम्भवेत् ॥४०३॥

णप् वगेरे परमा होय त्यादे निश्राय-निश्रिये निश्रियतु श्रीयान्-भ्रियीष्ट, भ्रियता, भ्रियिष्यति-भ्रियिष्यते, अभ्रियिष्यत्-अभ्रियिष्यत धाय छे अने मि ने। मद् तथा (धातुतु) द्वित्वा के सूत्रमां च द्वार शङ्खु होवाथी (नीरे प्रभाणे) धाय छे.

- ४०४ अिद्भ्रस्तुभ्योऽद् ततो द्वित्वम् अनिश्रियद् यथा भवेत् ।
 अनिश्रियत चेत्यादि क्रिया एव परा अपि ॥४०४॥

अि, द्रु तेभञ् स्तु धातुने मद् अने द्वित्व यता अनिश्रियत्-अनिश्रियत के प्रभाणे अन्य द्विधापदो धाय छे.

- ४०५-४०६ त्विष दीप्तो भवेत्तन्य त्वेषति त्वेषते क्रिया ।
 णादो परे तु तित्वेष तित्विषतुञ्च तित्विषु ॥४०५॥
 तित्विषे चाऽऽनिपि त्विष्यात् त्विषीष्ट पुनरित्यपि ।
 त्वेष्टा त्वेष्टा तथा तादो त्वेष्यति त्वेष्यते स्वपि ॥४०६॥

त्विषु (१०२) अणङणवु-धातुना द्विधापदो त्वेषति-त्वेषते धाय छे णप् वगेरेमां तित्वेष-तित्विषे तित्विषतु-तित्विषु, आशीर्थांमां त्विष्यात्-त्विषीष्ट, ता वगेरेमां त्वेष्टा-त्वेष्टा तेभञ् स्यप् मां त्वेष्यति-त्वेष्यते धाय छे

- ४०७ अत्विषात् गो परे चाऽत्वि-धातु सस्याऽऽमनेपदे ।
 स्वरि परे टिलोव. स्याद् अत्विषातां यथा क्रिया ॥४०७॥

गि परमा होय त्यादे अत्विषात्- अत्विषात अने आत्मनेपदमा म नी ५०मां स्वर (शी अर धतो प्रत्यय) आवे तो तेना टि ने। होय धाय छे नेमटे -अत्विषाताम् द्विधापद धाय छे.

- ४०८ यो यत्र देवपुत्रादो तस्य स्याद् यत्रति क्रिया ।
 यत्रोऽप्येव भेदात् कृञ्च सम्प्रसारणे ॥४०८॥

ने यत्र (१०३) देवपुत्र द्वौ वी वगेरे-धातु छे तेना द्विधापद यत्रति-यत्रते तेभञ् च प्रत्य-रप् द्वेषाभा आपता इयाञ् धाय छे.

- ४०९ यत्रो यत्राणां मृतोऽनोऽ सूत्रेण यत्रु ।
 मति यत्रिषु यत्राण्ड पुनरीते मतेऽह ॥४०९॥

द्विधापदोरे मतेऽह ॥ २.१.१८५ ॥ यत्रो यत्राणां यत्रु यत्राणां द्विधापद द्विधापद ॥ २.१.१८६ ॥

(કિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે) યજ વગેરે ધાતુઓના ય, વ અને ર ના (અનુક્રમે). ઇ, ઊ અને ઋ સંપ્રસારણુ થાય છે તે સૂત્રથી ઈજત્. થાય છે ય્ પરમાં હોય ત્યારે યજિથ-હ્યઠ તેમજ ઈજે થાય છે

૪૧૦ ઇજ્યાદ્-યક્ષીઠ યઠા ચ યક્ષ્યતિ યક્ષ્યતે પુન ।

અયાક્ષીચ્ચ હ્યયાઠા ત્વ-યાક્ષુરયઠ ચેત્યપિ ॥૪૨૦॥

ઇજ્યાત્-યક્ષીઠ, યઠા (૨), યક્ષ્યતિ-યક્ષ્યતે, અયાક્ષીત્-અયઠ અયાઠામ્ અયાક્ષુ પશુ થાય છે

૪૧૧ સમ્ભવેદ્ ધ્વે ચ સેર્લોપો યથાઽયઙ્ઢવ ક્રિયા ભવેત્ ।

ષત્વે ડત્વે તત. ણ્ટુત્વે નૈવાઽન્યાસુ વિશેષતા ॥૪૧૧॥

ધ્વમ્ પરમા હોય ત્યારે સિ નો લોપ થઇને અયઙ્ઢવ એમ ક્રિયાપદ (જ કારને) ષ કાર (તેને) ઢ કાર અને પછી ણ્ટુઃ (સ કાર ત વર્ગને ષ કાર ટ વર્ગ) થતા થાય છે અન્ય રૂપોમાં વિશેષતા નથી.

૪૧૨ યો વીજતન્તુસન્તાને ટ્વપ્ ચ વપતિ ક્રિયા ।

વપતેઽથ પરે ણાદા-વુવાપ પુનરુદતુ ॥૪૧૨॥

જે ટ્વપ્ (૧૦૪) (વપ્) વાવવુ-ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ વપતિ-વપતે તેમજ ણપ્ વગેરે પરમાં હોય ત્યારે વવાપ ઋપત્. થાય છે

૪૧૩ ઉવપિથ તથોવપ્ય સ્યાદ્ રૂપે ચાત્મનેપદે ।

ઉપ્યાદથ ચ વપ્સીઠ વપ્તા વપ્તા ચ વપ્સ્યતિ ॥૪૧૩॥

તેમજ ઉવપિથ-ઉવપ્ય અને તે પ્રમાણે આત્મનેપદના રૂપો થાય છે ઉપ્યાત્-વપ્સીઠ, વપ્તા-વપ્તા, અને વપ્સ્યતિ થાય છે

૪૧૪ અવપ્સ્યચ્ચ હ્યવાપ્સીચ્ચાઽ-વાપ્તામવપ્ત હિ સ્ફુટમ્ ।

જ્ઞસાદનેન સૂત્રેણ સિલોપે ચ કૃતે સતિ ૧૦૪૧૪॥

અવપ્સ્યત્ અવાપ્સીત્-અવપ્ત અવાપ્તામ્ ૨૫૦૮ જ છે (અવાત રૂપ) જ્ઞસ વર્ણની પરમા આવતાં સિ નો લોપ થાય છે તે સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે

૪૧૫ યો વહ્ પ્રાપ્ને ધાતુ-વંહતિ વહતે ક્રિયા ।

ઉવાહોહતુરૂહ્ઠસ્થ-પ્યુવહિથ કૃતે ત્વિટિ ॥૪૧૫॥

જે વહ્ (૧૦૫) ઇઇ જ્ઞુ-ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ વહતિ-વહતે, ઉવાહ ઋહતુઃ ઋહ અને ય્ પરમાં હોય ત્યારે ઇટ્ કરવામા આવતાં ઉવહિથ એમ થાય છે

४१६ इटभावे तु हो ङ न्यान् तयोर्धं ष्ट्वमेव च ।

टि ङी लोपगतो ह्योद-घर्णम्योवोट पाक्षिकम् ॥४१६॥

इट् ना अभावभा ङ हान्ना ङ हान्, त शर अने घ हान् ना घ हान् तेमन् (घ हान्ना) ष्ट्वय थी ङ हान् धनां, ङ हान् परभा आवे त्यादे पूर्व ङ हान्ना वीप अने (मह् तेमन् वह् ना) अ शर ना आ हान् धनां उवोट ओम विहृषे इय सिद्ध थाय छे.

४१७ ऊहे उह्यान् वक्षीष्ट वोडा वक्षति वक्षते ।

अवाक्षीदथ पाडवोडाम् अयोद चैवमग्रना ॥४१७॥

ऊहे, उह्यात्, वक्षीष्ट, वोडा, वक्षति-वक्षते, अवाक्षीत्, अयोडाम् अयोद चैव आजाप्य प्रमाणे थाय छे.

४१८ योऽस्ति वेत्रं तन्तुमन्ताने चयति चयते क्रिया ।

स्यात् सम्प्रसारणाभावो वेत्रो णादौ वयो ववे ॥४१८॥

ये वेत्रं (१०६) वधाटश्राग हन्पुं धातु छे तेना क्रियापद ववति-ववते थाय छे णप् परभा वीय त्यादे वेत्रं धातुभां अ प्रसारण्य ना अभावभां वयो-ववे उपो ध.य छे

४१९-४२० वेत्रो णादौ वयादेशो चयनयोऽत्र विकल्पत ।

उवायेति क्रिया वावत् सटा सिट्ति च भ्रूयते ॥४१९॥

सम्प्रसारणमेव स्यात् नक्षत्रम्भ्रं चोपतु ।

ऊयुरुवनिचोमे हि चोयाने आत्मनेपदे ॥४२०॥

णप् वगेरे परभा वीय त्यादे वेत्रं ना विहृषे वय् आदेश थाय छे. तेथी उवाय ओम क्रियापद थाय छे अने (णप् ना) वित् डे टित् प्रत्यये परभा वीय त्यादे मह् वगेरे धान्तेषान् इत्यन्वित अ प्रसारण्य थाय छे ओमके -ऊयत् ऊयु, उवयिष, अने आत्मनेपदभां ऊ. ऊयाने थाय छे.

४२१ स्ति णादौ वयो मय्य यो वक्षय्यो वित्तयत ।

उयसु दुतदुभ सयोदे पाठमनेपदे ॥४२१॥

णप् वगेरेभां वित् प्रत्यये परभा वीय त्यादे वय् अन्तेगना ङ हान्ना विहृषे ङ हान् हृषेवाय छे. आभ उयत्. उत् अने आत्मनेपदभा उये थाय छे

४२२ उयादागोष्ट वाया च पाया गान्ति वाग्दो ।

साम्प्रसारण्य सादागोष्पाड-गान्ति विपदे पुन ॥४२२॥

हो ङ ॥ १ १ १ १ ॥ सदागोष्पाड ॥ १ १ १ १ ॥ टि ङी लोपगतो ह्योद ॥ १ १ १ १ ॥
वक्षीष्ट ॥ १ १ १ १ ॥ वयो णादौ वयो ववे ॥ १ १ १ १ ॥
वयो णादौ वयो ववे ॥ १ १ १ १ ॥ वयो णादौ वयो ववे ॥ १ १ १ १ ॥

ઠપાત્ - વાસીષ્ટ, વાતા-વાતા, વાસ્યતિ-વાસ્યતે, અવાસ્યત્ તેમજ સિ પરમાં હોય ત્યારે અવાસીત્ - અવાસ્ત થાય છે

૪૨૩ યો વ્યેઞ્ સવરણં ઘાતુસ્તસ્ય સ્યાદ્ વ્યયતિ ક્રિયા ।

વ્યયતે ષાઽથ વિવ્યાય વ્યેઞ્નો નાઽઽત્વં પરે લિટિ ॥૪૨૩॥

જે વ્યેઞ્ (૧૦૭) ઢાકવુ - ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ વ્યયતિ-વ્યયતે થાય છે. લિટ્ - પરોક્ષના પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે વ્યેઞ્ ધાતુ (ના એ કાર) નો આ કાર થતો નથી. આમ વિવ્યાય થાય છે.

૪૨૪ વિવ્યયિથ પુનર્વિવ્યે વ યાદ્ વ્યાસીષ્ટ ષાઽઽશિષિ ।

તાદૌ વ્યાતા પુનર્વ્યાતા વ્યાસ્યતિ વ્યાસ્યતેઽથ વા ॥૪૨૪॥

તેમજ વિવ્યયિથ, (આત્મનેપદમાં) વિવ્યે, આશીરર્થમાં વીયાત્ વ્યાસીષ્ટ, તા વગેરેમાં વ્યાતા-વ્યાતા અને (સ્યપ્ મા) વ્યાસ્યતિ-વ્યાસ્યતે થાય છે

૪૨૫ અવ્યાસ્યત્તુ નરસ્વામિ - ન્નવ્યાસ્યત પરે સ્યપિ ।

અવ્યાસીત્ સિવિઘાવત્ર હ્યાવ્યાસ્તેત્યેવમગ્રગા ॥૪૨૫॥

હું નરેશ, સ્યપ્ પરમાં હોય ત્યારે અવ્યાસ્યત્ - અવ્યાસ્યત, સિ વિધિમાં અવ્યાસીત્ - અવ્યાસ્ત થાય છે એમ આગળ પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

૪૨૬-૪૨૭ હ્વેઞ્ સ્પર્ધાયા ચ યો ઘાતુ-ર્હ્યતિ હ્યયતે ક્રિયા ।

હ્યયતેર્હિ દ્વિરુક્તસ્ય વક્તવ્યં સમ્પ્રસારણમ્ ॥૪૨૬॥

જુહાવ જુહુવે ણાદૌ હ્યાત્ હ્વાસીષ્ટ ષાઽઽશિષિ ।

હ્વાસ્યતિ હ્વાસ્યતે હ્વાસ્યદ્ અહ્વાસ્યત પરે સ્યપિ ॥૪૨૭॥

જે હ્વેઞ્ (૧૦૮) -સ્પર્ધા કરવી (ખેલાવવુ) ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ હ્યયતિ-હ્યયતે થાય છે. હ્વેઞ્ ધાતુના દ્વિરુક્ત (અભ્યાસ કરેલા) ધાતુનું સંપ્રસારણ કહેવાય છે તેનાથી ણપ્ વગેરે માં જુહાવ-જુહુવે, આશીરર્થમાં હ્યાત્ - હ્વાસીષ્ટ અને સ્યપ્ પરમા હોય ત્યારે હ્વાસ્યતિ-હ્વાસ્યતે અને અહ્વાસ્યત્ - અહ્વાસ્યત થાય છે.

૪૨૮ અહ્દ્ રૂપ ચ ભૂતે સૌ પરસ્મેપદ એવ ચ ।

આત્મનેપદ હત્યત્રાઽ - હ્વાસ્તાઽહ્વત વિકલ્પતઃ ॥૪૨૮॥

(અઘતન) ભૂતકાળમાં સિ પરમા હોય ત્યારે પરસ્મેપદમાં અહ્દ્ રૂપજ થાય છે અને આત્મનેપદમાં વિકલ્પ હોવાને અહ્વાસ્ત-અહ્વત રૂપો થાય છે.

इति भ्वादिगणः ॥१॥

આમ મૂ વગેરે પ્રથમગણ સમાપ્ત થયો. ૧.

૨ અદાદિગણ ।

૧ તિવાદગોઽથ ચર્ષ્યન્તેઽ-દાદિગણાચ્ચ કર્ત્તરિ ।

ચં ળુગ્વિકરણાદેવ વિદ્વદ્વિનયમાગરં ॥૪૨૧॥

અથે વિદ્વાન વિનયસાગરશ્ચ વટે વિદ્વઃશ્ચ લુક (લોપ) વાળા અદ્ વગેરે (દ્વિતીય) ગણના ધાતુઓ પછી કર્તારિ અર્થમાં તિપ્ વગેરે વળુંવવામા આવે છે

૨ અદ્ મક્ષણે મવેદ્ ધાતુ - રદાવેલ્લુક્ ગણાદપ્ ।

ઉત્પન્નસ્ય જ્ઞાતાના જ જ્ઞને ચપા પુન પ્રમો । ॥૪૨૦॥

અદ્ (૧૦૯) ખાલુનું-ધાતુ છે અદાદિ ગણના પરમાં આવેલા અપ્ વિદ્વઃજ્ઞનો લુક્ થાય ત્યારે જ્ઞાત વર્ણુ પરમાં આવે ત્યારે જ્ઞન વર્ણુના, જે પ્રભુ, ચપ વર્ણુ થાય છે

૩ અત્યચારણુ ષાઙ્ગા તુ જ્ઞાતાદ્ ઘિર્હેસ્તત પરમ્ ।

અદિ યથા ત્વવો દિસ્યો-વંચત્તવ્યોઽપ્ હ્યઙ્ગાગમ ॥૪૨૧॥

અત્તિ, અઘાત્, અત્તુ અત્તામ્ અને જ્ઞમ વર્ણુની પરમા આવતા હિ નો પ્રિ થાય છે પછી અદિ એમ થાય છે. અદ્ ધાતુની પરમા આવેલા દિપ્ અને નિ ને અદ્ આગમ થાય છે

૪ આદશાક્તા જ નાવાદા ણાદાવાદ તથાઙ્ગદ્વુ ।

આદુરાદિય ષાઙ્ગાસ્થ - ષ્તાઙ્ગ્યત્થાસ્થદ્ધિ ષાઙ્ગ્યતામ્ ॥૪૨૨॥

આદત્ આત્તામ્, વિ માં આદ, ણવ્ માં આદ આદતુ આદુઃ, આદિય તેમજ અઘાત્, અઘા, અરસ્પતિ, આત્મયત્ આત્મ્યતામ્ ક્રિયાપદો થાય છે

૫ તિસવોષ્ઠન્તુ ષાઙ્ગદેશો નિત્ય ણાદાવદેન્તુ ષા ।

જપામ જહાતુશ્ચાણં જપમિયાઙ્ગમત્ દિયા ॥૪૨૩॥

મિ અને જ પરમાં હોય ત્યારે અદ્ ધાતુનો પશ્ચ આદેશ નિત્ય થાય છે પણ જપ્ વગેરેમા વિદ્વઃથે થાય છે લેખકે --જપામ જહાતુ તેમજ જપમિય અને જપમય ક્રિયાપદો થાય છે

૬-૩ ષ્તા મહાણે વ યો ધાતુ ષ્તાનિ તદ્ધ જિયાવદમ ।

ષ્તાપ્રાપ્તાણુ મનેદ્વ મન્યાઙ્ગન્તવિદિદ્ધિયામ્ ૧૯૨૯૫

અન ઝમ શ્વય યજાણ. પાણિનીયાપૂનાચર ।

ઝમ્યાગોષે ઝમ્યાઙ્ગુચ્ચ જ્ઞ માંનિ જિયાવદમ ॥૧૯૫૫॥

૧૯૨૯૫૫ ॥ ૨ ૨ ૧ ॥

અદે જ્ઞા જ્ઞાતામ્ ॥ ૧ ૧ ૧ ॥

તદાદિદે ॥ ૨ ૨ ૨ ॥

જ્ઞા દિયાવદ્ ॥ ૨, ૨ ૧ ॥

વિદ્વઃવર્ણુ ॥ ૨ ૨, ૨ ॥

જ્ઞાતાવિદિયાવદ્ અપ્ ૧ ॥ ૨ ૨ ૨ ॥

જ્ઞાતાગોષ ॥ ૨ ૧ ૧૨૩ ॥

જે પ્સા (૧૧૦) ખાવુ -ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ પ્સાતિ છે તેમજ પ્સાતુ અને અપ્સાત્ છે અહીં આ કારણત્, વિદ્ અને દ્વિષ ધાતુના અન્ નો ઉસ્ વિકલ્પે પાણિનિમતાનુમાર થાય છે અને ઉસ્ પરમા હોય ત્યારે આ કારનેા દોષ થતાં અપ્મુઃ-અપ્સાન્ રૂપે થાય છે

૮ પ્સૌ પ્સિથ પ્સાથ પ્સાયાત્ પ્સેયાદ્ધિ ષાઠ્ઠશિષિ ।

પ્સાતા પ્સાસ્યતિ ષાઠ્ઠપ્સાસ્યદ્ અપ્સાસીત્ સી પરે પુન ॥૪૩૬॥

પ્સૌ પ્સિથ-પ્સાથ, પ્સાયાત્, આશીરર્થમાં પ્સેયાત્, પ્સાતા, પ્સાસ્યતિ, અપ્સાસ્યત્ અને સિ પરમા હોય ત્યારે અપ્સાસીત્ એમ થાય છે

૯ મા માને માતિ માયાચ્ચ માત્વમાદમુરેવ ચ ।

મતાન્તરેઽપ્યમાન્ ણાદૌ મમૌ ચ મમતુર્મમુ. ॥૪૩૭॥

મા (૧૧૧) માપ્વુ ધાતુના ક્રિયાપદો માતિ, માયાત્, માતુ, અમાત્ અમુ-વિકલ્પે અમાન્, ણપ્ વગેરેમાં મમૌ મમતુ મમુ થાય છે.

૧૦ દાદેરે ચ કૃને મેયાત્ માતા માસ્યતિ માસ્યત્ ।

અમાસ્યચ્ચ હ્યમાસીત્તુ હ્યમાસિષ્ટામમાસિષુ ॥૪૩૮॥

દા વગેરે ધાતુઓના (આ કારનેા) એ કાર કરવામા આવતા મેયાત્ થાય છે તેમજ માતા, માસ્યતિ માસ્યત અમાસ્યત્, અમાસીત્ અમાસિષ્ટામ્ અમાસિષુ થાય છે

૧૧ યા પ્રાપ્નેઽસ્ય યાતિ સ્યાત્ યાયાત્ યાતુ હ્યયાત્ પુન ।

યયૌ યાયાચ્ચ યાતાઽયા-સીત્ સિવિઘૌ તથા પરા ॥૪૩૯॥

યા (૧૧૨) જ્વુ મેળવવુ ધાતુનું (ક્રિયાપદ) યાતિ થાય છે તેમજ યાયાત્ યાતુ, અયાત્, યયૌ, યાયાત્, યાતા, અને સિ વિધિમા અયાસીત્ થાય છે.

૧૨ રા-લા દાને વા ગતિ-ગન્ધનયો સ્યુ ક્રિયા હિ માવચ્ચ ।

દ્રા કુત્સાયા ચ હ્યા પ્રકથન ણા ચ સાવચ્ચ ॥૪૪૦॥

રા (૧૧૩) લા (૧૧૪) આપવું, વા (૧૧૫) જવું, ગધ આવવી, તેમજ દ્રા (૧૧૬) ગાળ-દેવી (જવુ) ના ક્રિયાપદો મા ધાતુપ્રમાણે થાય છે તેજ પ્રમાણે હ્યા (૧૧૭) કહેવુ ધાતુના થાય છે પણ સિ પરમાં હોય ત્યારે અહ્યત્ થાય છે

૧૩ મા દીપ્તાવથ યો ઘાતુ-સ્તસ્ય માતિ ક્રિયાપદમ્ ।

વમૌ ણાદૌ ચ માયાત્તુ હ્યમાસીત્ સિવિઘાવિહ ॥૪૪૧॥

જે મા (૧૧૮) પ્રકાશવુ -ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ માતિ થાય છે ણપ્ વગેરેમાં વમૌ, માયાત્ તેમજ સિ વિધિમા અમાસીત્ થાય છે

કિત્તિ ડિતિ પરે લોપ-સ્ત્વનુદાત્તનાં ક્ષસે ।

ઝમસ્ય યદ્ધતો નૂનં ગમા સ્વરેઽથ હસ્ય ઘઃ ॥૪૪૯॥

યમ્, રમ્, નમ્, ગમ્, હન્, મન્ (ચોથો ગણ) એ બધા અનુદાત્ત ધાતુઓ છે તેમજ તન્, તૃણ્, ઋણ્, ક્ષિણ્, વન્, મન્, ક્ષણ્, અને પૃણ્ એ તનાદિ ગણના કહેવાયા છે તે બધા ધાતુઓની પરમાં ક્ષસ વર્ણુ (થી શરૂ થતો) કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય હોય તો ઝમ વર્ણુ (અનુનાસિક) નો લોપ થાય છે. જેનાથી હૃતઃ થાય છે. ગમ્ વગેરે ધાતુઓની પરમાં સ્વર (થી શરૂ થતો પ્રત્યય) આવે હ કારને ઘ થાય છે.

૨૨-૨૩ ઘ્નન્તિ હસિ પુનર્હન્યાદ્ ઘિવિષયે વિશેષતા ।

જહ્નોઘિશાઘિ હન્તેષ્ચા-સ્તે શાસ્તેહિયુતસ્ય ચ ॥૪૫૦॥

આદેશા હિ નિપાત્યન્તે યથા જહિ ક્રિયાપદમ્ ।

અહનથાહતામઘનન્ પુનરહન્ જઘાન ચ ॥૪૫૧॥

ઘ્નન્તિ, હસિ, હન્યાત્ અને (આજાર્થ નો) ઘિ પરમાં હોય ત્યારે વિશેષતા છે હન્, અસ્, તેમજ શાસ્ ધાતુના હિ સહિત અનુક્રમે જહિ, ઇઘિ, તેમજ શાઘિ આદેશોનો નિપાત થાય છે. જેમકે -જહિ ક્રિયાપદ છે પછી અહન્ અહનતામ્ અઘનન્ તેમજ અહન્ અને જઘાન એમ થાય છે.

૨૪ મુરાઙ્ગનાકજ્જલલોપલોલો

લક્ષ્મીમુલામ્ભોજવિલાસમૃઙ્ગઃ ।

જગત્ત્રયત્રાણતનુત્રમૂતો

જઘાન કસ કિલ વાસુદેવ ॥૪૫૨॥

મુર રાક્ષસની પત્નીના કાજળને લૂછવામાં આચળ તેમજ લક્ષ્મીજીના વદનકમળના વિલાસી ભ્રમર અને ત્રણેય જગતને રક્ષવા દેહધારી થયેલા વસુદેવપુત્ર કૃષ્ણભગવાને ક સને હુણ્યો.

૨૫ હન્તેર્ઘત્વં દ્વિરુક્તસ્ય જઘનિથ જઘન્ય ચ ।

જઘાન જઘન સ્યાત્તુ જઘ્નિવ જઘ્નિમ ધ્રુવમ્ ॥૪૫૩॥

દ્વિર્ભાવ થયેલા હન્ ધાતુનો ઘ કાર આદેશ થાય છે આમ જઘનિથ-જઘન્ય, જઘાન-જઘન જઘ્નિવ જઘ્નિમ એમ થાય છે.

૨૬ વઘાદેશો ભવેદ્ હન્તેઃ સ્યાશીર્યાદાદિષુ ધ્રુવમ્ ।

યથા વઘ્યાચ્ચ વઘ્યાસ્તા હન્તા ત્વિટિ હ્નિષ્યતિ ॥૪૫૪॥

સિ તેમજ આશીર્યના યાત્ વગેરે પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે હન્ ધાતુનો વઘ્ આદેશ નિત્ય થાય છે. જેમકે -વઘ્યાત્ વઘ્યાસ્તામ્, હન્તા અને ઇટ્ કરવામાં આવતાં હ્નિષ્યતિ થાય છે.

લોપસ્ત્વનુદાત્તનામ્ ॥ ૨૨૭ ॥

ગમા સ્વરે ॥ ૨૧૧૦૮ ॥

જહ્નોઘિશાઘિ ॥ ૨૨૮ ॥

દ્વિરુક્તસ્ય હન્તેષ્વપિ ॥ ૨૨૯ ॥

હન્તે સ્યાશીર્યાદાદો વઘ ॥ ૨૨૧૦ ॥

૨૭ જનિવધ્વોનં વૃદ્ધિમ્ યયાડવઘીત્ ક્રિયાપદમ્ ।
 વત્વે દુત્વેઽવઘિષ્ટા વાડ-વધિપુમ્ યુ મિશ્રણે ॥૪૫૫॥

(ઇટ્ ઠરવામાં આવે ત્યારે) જન્ અને વધ્ ધાતુને વૃદ્ધિ થતી નથી. લેખકે :-મવઘીત્ ક્રિયાપદ થાય છે તે પછી વત્વ અને દુત્વ ઠરવામાં આવે ત્યારે ઝવઘિષ્ટામ્ પછી ઝવઘિપુઃ થાય છે. યુ (૧૨૨) બેશું ઠરવું (એ ધાતુના ક્રિયાપદો દ્વયે આપવામાં આવે છે)

૨૮-૨૯ મમ્મવેદદ્વિરુવતસ્ય ઘાતોરોરો પિતિ ત્સ્મિ હિ ।
 યુ-રુ-ળુ-સ્તુમ્ય ઈર્વા યત્ યોતિ યવોતિ યોપિ ચ ॥૪૫૬॥
 યવોપિ યોમિ યવોમિ યુયાણોત્ યવોતુ વા ।
 દિપ્યયોદગવોચ્ચાયો-ચ્યવો સો યુયાવ ચ ॥૪૫૭॥

દ્વિરુક્ત મિવાયના ધાતુના પરમા અપ્ વગેરેના પિત્ કે તિ, સિ અને મિ પ્રત્યયો આવે ત્યારે ધાતુના ઠ ઠાર નો બી આદેશ થાય છે. અને યુ, રુ, ળુ તેમજ સ્તુ ધાતુને વિકલ્પે ઈ આદેશ થાય છે. લેખી યોતિ-યવોતિ, યોપિ-યવોપિ, યોમિ-યવોમિ, યુયાત્, યોતુ-યવોતુ અને દિપ્ માં યવોત્-મયવોત્ તેમજ સિપ્ માં યવો-અયવો. અને યુયાવ થાય છે.

૩૦ યુયાન્ચ યવિતા સ્વામિન્ । યવિપ્યતિ યવિપ્યત ।
 અયવિપ્યદયાવોચ્ચ ભગવિષ્ટામયાવિપુ ॥૪૫૬॥

દે સ્વામી, યુયાત્, યવિતા, યવિપ્યતિ, યવિપ્યત, અયવિપ્યત્ અને અયાવોત્ ભગવિષ્ટામ્ અયાવિપુ ક્રિયાપદો થાય છે

૩૧ રુ શબ્દે ચ મવેદ્ રોતિ ચ્વોતિ યોતિયત્ પુન ।
 ર્યાત્ રુ-દુ-સ્તુ-નુ-ધાતુનામ્ ઇટ્ વા ણાદિ યિના વિમો ! ॥૪૫૯॥

રુ (૧૨૩) અવાજ ઠરવો તેના ક્રિયાપદો, દે વિભુ, રોતિ-ચ્વોતિ એમ યુ (યોમિ) પ્રમાણે થાય છે. અને જપ્ વગેરે સિવાયમા રુ, દુ, સ્તુ, અને નુ ધાતુઓને વિકલ્પે ઇટ્ થાય છે.

૩૨ રોતાન્ચ રવિતાઽરોપોદ્ અચ્ચોત્ મિવિધી ચ્ચા ।
 યો ળુ સ્તુગાપનાવોચ્ચા-નોપીચ્ચોષા વા પૂર્વવત્ ॥૪૬૦॥

રોતા-રવિતા તેમજ મિ વિધિમાં અરોવોત્-અચ્ચોત્ થાય છે જે ળુ (૧૨૪) (નુ) મત્તિ ઠરવી ધાતુ છે (તેના ક્રિયાપદો) અચ્ચોત્-અવોત્ અને ચોષરૂપો આગળ (ઉપર) પ્રમાણે થાય છે.

૩૩ રુ ળુ શબ્દે મવેદ્ રોતિ ળુપ. ળુપન્ચ વા વમ્ ।
 ળુવાત્ ળોવુ તયાઽરોષ્ચ વૃક્ષાવ મુશુબુહર્ષમિ ॥૪૬૧॥

જનિવધ્વમ્ ॥ ૧ : ૧૧ ॥ જાતો ॥ ૨ : ૧૨ ॥ દુત્વવધ્વોઽવઘિષ્ટામયાવિપુ ॥ ૩ : ૧૩ ॥

ક્ષુ (૧૨૫) અવાજ કરવે. ક્ષીતિ ક્ષુતઃ ક્ષુવન્તિ, તેમજ ક્ષુયાત્, ક્ષીતુ, અક્ષીત્, ચુક્ષાવ અને ઉસ્ પરમાં હોય ત્યારે ચુક્ષુવુ થાય છે

૩૪ ક્ષૂયાચ્ચ ક્ષવિતા રાજન્ ! ક્ષવિષ્યતિ ક્ષવિષ્યતઃ ।
અક્ષાવીદેવમગ્રેડપિ ક્રિયા સર્વા ભવન્ત્યથ ॥૪૬૨॥

હે રાજા, ક્ષૂયાત્, ક્ષવિતા, ક્ષવિષ્યતિ, ક્ષવિષ્યત, અક્ષાવીત્ એ પ્રમાણે આગળના બધા ક્રિયાપદો થાય છે

૩૫ ક્ષ્ણુ તેજને ભવેત્ ક્ષ્ણીતિ ચુક્ષ્ણાવ ચુક્ષ્ણુવુહર્ચુસિ ।
અક્ષ્ણાવીત્ સૌ પરે સ્વામિન્ ! પૂર્વવદસ્ય સાધના ॥૪૬૩॥

ક્ષ્ણુ (૧૨૬) ધાર કરવી ધાતુના ક્ષ્ણીતિ, ચુક્ષ્ણાવ અને ઉસ્ પરમાં હોય ત્યારે ચુક્ષ્ણુવુ, અને સિ પરમાં હોય ત્યારે અક્ષ્ણાવીત્ થાય છે તેમજ હે સ્વામી, શેષ સાધના પૂર્વવત્ છે

૩૬ યઃ સ્નુ પ્રસ્રવણે સ્નોતિ સ્નુયાત્ સ્નોતુ તત પરમ્ ।
અસ્નોત્ સુસ્નાવ ણાદૌ ચ સ્નૂયાચ્ચ સ્નવિતા પુન ॥૪૬૪॥

જે સ્નુ (૧૨૭) વહેવુ ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો સ્નોતિ, સ્નુયાત્, સ્નોતુ, અસ્નોત્, ણપ્ મા સુસ્નાવ, સ્નૂયાત્, સ્નવિતા થાય છે.

૩૭ સ્નવિસ્યતિ તથાસ્નાવીત્ એવમસ્ય ક્રિયા પરા ।
ઇન્ ગતાવસ્તિ યો ઘાતુરેતિ તસ્ય ક્રિયાપદમ્ ॥૪૬૫॥

તેમજ સ્નવિષ્યતિ, અસ્નાવીત્, એ પ્રમાણે ક્રિયાપદ થાય છે જે ઇન્ (૧૨૮) જવુ ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ એતિ થાય છે.

૩૮ નુઘાતોશ્ર ક્રુતે યન્તિ ચેયાદેત્વૈદિયાય ચ ।
ઈયતુરીયુરેવ સ્યાદ્ ઇયેથે યયિથ ધ્રુવમ્ ॥૪૬૬॥

કિત્ અને ડિત્ પ્રત્યયોમાં ઇન્ નો ય કાર કરવામા આવતાં યન્તિ, ઇયાત્, એતુ, એત્, નુ વિકરણ અને ઇ કારાન્તનેા ઇય્ કરવાથી ઇયાય ઈયતુઃ ઈયુ એ પ્રમાણે તેમજ ઇયેથે, યયિથ થાય છે.

૩૯ ઇયાદેતા પુર્નાવિદ્વન્ એવ્યત્યૈષ્યત્તત પરમ્ ।
ગા વક્તવ્ય ઇનો ઘાતો સિલોપેડગાદ્ ભવેચ્ચથા ॥૪૬૭॥

હે વિદ્વાન્, ઇયાત્, એતા, એષ્યતિ, એષ્યત્ તેમજ (અઘતનમા) ઇન્ નો ગા આદેશ થાય છે અને તેના સિ નો લોપ થતા અગાત્ થાય છે.

૪૦ અગાતામગુરેવ સ્યુર્ ઇક્ સ્મરણ ઇષ્વત્ ક્રિયા ।
ન વ્યભિચરતશ્ચેડિ કાવથાઘ્યુપસર્ગત ॥૪૬૮॥

तेभञ् अगाताम् अगुञ् प्रभाञ्छे थाय छे. इक् (१२६) अमरञ् छञ् न्नी प्रक्रिया इक् प्रभाञ्छे थाय छे. इङ् (१३०) अने इक् धातुञ्छे अधि उपसर्गनी परभा छेय ते व्यलिगार-अर्थे छे० धतो नथी.

४१ अध्येत्वय साधीतञ्छाऽ-धियन्ति च ततः परम् ।

अधीयाच्च ह्यधीयाताम् अध्येत्वधीहि ही परे ॥४६१॥

अध्येति अधीत. अधियन्ति, अधीयान् अधीयाताम् अध्येत् तेभञ् हि परभां छेय त्यारे अधीहि थाय छे.

४२ अर्घ्यंदि पुनरर्घ्यंतामधीयाय साधीयतु ।

अधीयन्न ह्यधीयेषाऽ-धीययिष्य ह्यधीययु ॥४७०॥

अर्घ्यंत् अर्घ्यंताम्, अधीयाय अधीयतु अधीयु, अधीयेष-अधीययिष्य अधीययुः थाय छे.

४३ अधीयाच्च अधीगारताम् अध्येताऽध्येप्यतीति च ।

क्रियातिक्रमणेऽर्घ्येप्यद् अध्यगात् सो परे पुन ॥४७१॥

अधीयात् अधीयास्ताम्, अध्येता, अध्येप्यति, क्रियानिक्रमभा अर्घ्येप्यत् अने नि परभां छेय त्यारे अध्यगात् थाय छे

४४ विद ज्ञाने च यो धातु-स्तस्य चंचविधाः क्रियाः ।

वेत्ति वित्तो विदन्तीति वेत्ति वित्यन्न वित्य च ॥४७२॥

७ विद (१३१) लण्वु धातु छे तेना क्रियापटो आ प्रभाञ्छे थाय छे. वेत्ति वित्त विदन्ति, वेत्ति वित्य वित्य,—

४५ वेत्ति विदन्न वित्यन्न वर्तमाने क्रिया दृगा ।

विदो नवानां त्वादीनां लडादिर्वा यथाक्रमात् ॥४७३॥

वेत्ति विदन्न वित्य अने वर्तमानकाणभा क्रियापटो थाय छे विद् धातु (नी परना) विप् पणेरे नवना विदन्ते णप् पणेरे ण्वु कभानुभार थाय छे (अर्ग वर्तमानकाणने ल अने छे)

४६ गद्वेद विदन्नुञ्छाऽपे विदुर्गोप परे अपि ।

विदन्नुविद वेद् म्याद् विद वित्य गन परम् ॥४७४॥

नेभञ्छे :-वेद विदन्नु विदु, णप् भां वेत्ति विदन्नु. विद, गद विद वित्य अने थाय छे

४७ वित्ताद् वेत्तु पुनर्विद्वि विस्योर्हमात् कृते गणेत् ।

अनेदगेरवित्तां षाऽ-विद्वन्त्याऽविदन् वित्तो ॥४७५॥

विदो नव नवानां त्वादीनां लडादिर्वा ॥ २ २ १ ७ ॥ विस्योर्हमात् ॥ २ २ १ ७ ॥

વિદ્યાત્ વેત્તુ, વિદ્ધિ, તેમજ હસ ની પરમાં આવનાં દિપ અને સિપ્ નો લોપ કરવામાં આવે ત્યારે અવેત્ અવેન્ અવિત્તામ્ તેમજ અવિદુ—અવિદન્ એમ, હે વિભુ, થાય છે.

૪૮ વા સિપિ વિષયે દઃ સઃ અવે પુનરવેદ્ ભવેત્ ।

વિવેદ વિવિદુઃ પક્ષે વિદેસ્વામિ ગુણો ન ચ ॥૪૭૬॥

સિપ્ વિષયક દ કારનેા વિકલ્પે સ કાર થાય છે જેમકે :-અવે.-અવેત્ થાય છે. ૫૪ી વિવેદ વિવિદુ અને વિદ્ ધાતુને વિકલ્પે (પરોક્ષમા) આમ્ પ્રત્યય લાગે છે પણ ગુણુ થતો નથી.

૪૯ વિદાઞ્ચકાર મ્નો સ્વામિન્ ! વિદામાસ તત પરમ્ ।

વિદામ્વભૂવ પ્રત્યેકમ્ એવં ક્રિયા સ્યુરગ્નગા ॥૪૭૭॥

હે સ્વામી, વિદાઞ્ચકાર, વિદામાસ તેમજ વિદામ્વભૂવ એ પ્રમાણે પ્રત્યેકના ક્રિયાપદો આગળ પ્રમાણે થાય છે

૫૦ વિદ્યાત્ ચ વેદિતા રાજન્ વેદિષ્યતિ તત. પરમ્ ।

અવેદિષ્યદવેદીઞ્ચ હ્યવેદિષ્ટામવેદિષુ ॥૪૭૮॥

હે રાજ, વિદ્યાત્, વેદિતા, વેદિષ્યતિ, અવેદિષ્યત્, અવેદીત્, અવેદિષ્ટામ્ એમ થાય છે.

૫૧ અસુ મ્ભુવિ ચ યો ઘાતુ—રસ્તિ તસ્ય ક્રિયાપદમ્ ।

નમસોઽસ્ય મ્ભવેલ્લોપઃ પરે ડિતિ સ્ત એવ યત્ ॥૪૭૯॥

જે અમ્ (૧૩૨) હોવુ ધાતુ છે તેવુ ક્રિયાપદ અસ્તિ થાય છે. (સાતમા ગણુના) નમ્ વિઠ-રણુનેા અને અસ્ ધાતુના અ કારનેા લોપ ડિત્ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે થાય છે જેમકે :-સ્ત.

૫૨ સન્તિ ઞાઞ્સ્તે. સિ સો લોપોઽસિ સ્થ સ્યાઽસ્મિ સ્વ એવ ચ ।

સ્યાત્ સ્યાતા સ્ય પુનર્હસ્તુ હાવેઘિ સ્ત સ્ત ચેતિ હિ ॥૪૮૦॥

તેમજ સન્તિ થાય છે પરમા સિપ્ પ્રત્યય આવે ત્યારે અસ્ ધાતુના સ કારનેા લોપ થાય છે. જેમકે -અસિ સ્થ સ્થ, અસ્મિ સ્વ (સ્મ) એમ થાય છે. સ્યાત્ સ્યાતામ્ સ્યુઃ, અસ્તુ અને હિ પરમા હોય ત્યારે ઇઘિ સ્તમ્ સ્ત એ પ્રમાણે થાય છે.

૫૩ અસ્તેરીટ્ ચ મ્ભવેદ્દિસ્યો—રાસીદાસીર્યથા ફલેત્ ।

અસ્તેરનપિ મ્ભાવો વક્તવ્યો યદ્ વમ્ભૂવ ચ ॥૪૮૧॥

અસ્ ધાતુની પરના દિપ્ અને સિપ્ ને ઈટ્ આગમ થતાં આસીત્ અને આસી. ક્ષિતિ થાય છે. અને અનપિ—આર્ધધાતુક મા અસ્ ધાતુનેા મ્ ભૂ આદેશ થાય છે જેમકે :-વમ્ભૂવ થાય છે.

५४ मृज्ज् शुद्धो मृजेवृद्धिः पिति च वा विटति न्वरे ।
 न्वरे गुणनिमित्तेऽय नित्य माण्टि मृजन्ति च ॥४८२॥

मृज्ज् (१३३) (मृज्) शुद्ध रूपं, मृज् धातुनी पञ्चा पित मां नित्य तेभ्य विन् अने
 टिन् ना स्वस्धी शर् अना प्रत्यये।मा विट्टपे शुभ् निमित्तक स्वनादि प्रत्यय देय इना नित्य
 वृद्धि थाय छे. नेभके -माण्टि मृजन्ति थाय छे.

५५ मार्जन्ति मासि मृष्टं मृष्टं मार्जिम पुनस्तथा ।
 मृज्यान्मार्दं पुनमृष्टा मृष्टि मृष्ट च मृष्ट च ॥४८३॥

मार्जन्ति, मासि मृष्ट मृष्ट, मार्जिम अने ते प्रभासे आगण थाय छे. तेभ्य मृज्यान् मार्दं
 मृष्टाम्, मृष्टि मृष्टम् मृष्ट ओम थाय छे.

५६ मार्जानि ननु मार्जिथ मार्जिमिति तत. परम् ।
 अमार्दंमार्दं तथाऽमृष्टाम अमार्जंमृजरतथा ॥४८४॥

मार्जानि मार्जाव मार्जिम तेभ्य अमार्दं-अमार्दं अमृष्टाम् अमार्जंन्-अमृजन् थाय छे

५७ अमार्दंमार्दं तथा मृष्टं ममार्जं ममृजु पुन. ।
 ममार्जुवृद्धिपक्षे च मृज्यान्च पुनराणिपि ॥ ॥४८५॥

अमार्दं-अमार्दं, मृष्टम् तेभ्य ममार्जं ममृजु अने वृद्धिपक्षे (विट्टपे) ममार्जु अने आगी-
 र्थभां मृज्यात् थाय छे

५८ मार्ष्टा च मार्जिता पक्षे मार्जिष्यति च माक्ष्यति ।
 अमार्जिष्यदमाक्ष्येच्चाऽ-मार्जीदिटि कृते पुन ॥४८६॥

मार्ष्टा-विट्टपे मार्जिता, मार्जिष्यति -माक्ष्यति, अमार्जिष्यत्-अमाक्ष्यन् तेभ्य इद् मन्वाभां
 आपतां अमार्जीत् थाय छे.

५९ अमार्शीद् वक्ति धातोश्च योऽस्ति वच् परिभाषणे ।
 वक्ति नैव प्रयोक्तव्योऽ-न्निवन् प्राक्कपीत्तया ॥४८७॥

अने अमार्शीत् थाय छे ने वच् (१३४) ओल्लपुं धातु छे तेनु कियापट वक्ति थाय ते. पूव
 सूत्रिनीती छः।ने तीपे वच् धातुने पञ्चा अग्नि शुभ् प्रयोक्तव्ये वक्ति (पञ्च वदन्ति प्रयोक्तव्ये)

६० वक्ति वक्थ वृत्तवक्थ वक्ति वक्थन्निदादियु ।
 वक्थत् दधु च एो वक्थि वक्थवक्थु वक्थ विधि ॥४८८॥

वक्ति वक्थ. वक्थ, वक्ति वक्थ ओम विद् वक्थेभां थाय ते. वक्थत्, वक्थु तेभ्य इद् अं
 वक्थि अने (दास्यत् अतः।पतां दिद् अने) वित भा वक्थ-वक्थु थाय ते

वृद्धिः ॥ २ २ २ ॥ वक्थन्निदादियु ॥ २ २ २ ॥

૬૧ ઉવાચોચતુરૂચ્શ્ચો - વક્થોવચિથ વા થપિ ।

उच्चाद् वक्ता च वक्तारौ वक्ष्यत्यवक्ष्यदेव च ॥४८९॥

(णप् भां) उवाच ऊचत्. ऊचुः, थप् भा उवक्थ अने विकल्पे उवचिथ, उच्चात्, वक्ता वक्तारौ, वक्ष्यति अने अवक्ष्यत् थाय છે

૬૨ भवेच्च लिट्पुषादेर्ङो डे वचेश्च ह्युमागमः ।

वक्तव्यो यदवोचच्च रुदिरश्रुविमोचने ॥४९०॥

लिट् अने पुप् વગેરેને ड(अ) (अधतन भूतकाणमा थाय છે) તે ड પરમાં હોય ત્યારે षच् धातुने उम् आगम કહેવાયો છે જેમકે -अवोचत् सिद्ध थाय છે रुदिर्(१३५) (रुद्) २३वृ.

૬૩ स्याद्गुदादेश्चतुर्णां ह्व - सादेरिडागमो यथा ।

रोदिति रुदितश्चैव रुदन्ति रोदिति क्रिया ॥४९१॥

रुद् वगेरे आर धातुઓની પરમા હ કાર કે વસ થી શઙ્ થતો પ્રત્યય હોય તો इट् आगम थाय છે જેમકે -रोदिति रुदित् रुदन्ति, रोदिति એમ ક્રિયાપદો છે.

૬૪ रोदिति स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा ।

जक्षितिश्चैव विज्ञेयो रुदादि पञ्चको गण ॥४९२॥

रुद् (रोदिति) २३वृ, स्वप् (स्वपिति)-सूप्, श्वस् (श्वसिति) श्वास द्वेषो, प्र+अण् (प्राणिति) श्वाप् અને જક્ષ્ (जक्षिति) भापुं તે પાઠ્ય ધાતુઓને रुदादि ગણ તરીકે જાણવા

૬૫ रुद्यात् तथा च रुद्याता रोदितु रोदिहि ध्रुवम् ।

वै रुदादेर्गणाद्विस्यो - वक्तव्यावथ चेडटौ ॥४९२॥

रूद्यात् रुद्याताम्, रोदितु रोदिहि, रुद् વગેરે ગણની પરના दिप् અને सिप् ने विकल्पे ईट् अने अट् थाय છે

૬૬ अरोदीच्च ह्यरोदच्चाऽ - रोदोऽरोदी रुरोद च ।

रुद्याच्च रोदिता रोदि - ष्यत्यरोदिष्यदेव हि ॥४९३॥

अरोदीत्-अरोदत्, अरोद-अरोदीः, रुरोद, रुद्यात्, रोदिता, रोदिष्यति, अरोदिष्यत् थाय છે.

૬૭ अरोदीच्च ह्यरोदिष्ठा तथा चैव ह्यरोदिषु ।

इरितो वा त्वनेनैवाऽ - ङि कृते ह्यरदत् पुन ॥४९५॥

अरोदित् अरोदिष्ठाમ અરોદિષુ અને इर् જેમાંથી इत् थाય છે તે બધાને विकल्पे ड(अ) કરવાથી अरदत् थाય છે.

लिट्पुषादेर्ङ ॥ ॥ डे वचेश्च ॥ २ २ २७ ॥ रुदादेश्चतुर्णां ह्वसादे ॥ २ २ २८ ॥

रुदादेर्विस्वोरीश्टौ वा ॥ २ २ २९ ॥ इरितो वा ॥ २ १.५९ ॥

૬૮ ત્રિવિધ વ્યયે જ યો ધાતુ - સ્તસ્ય સ્યાત્ સ્વપિતિ ત્રિવા ।
સ્વપ્નાત્ સ્વપિતુ ષાઙ્ગેઽપ્યમ્વપીદમ્વપદેવ ઠિ ॥૪૯૬॥

જે ત્રિવિધ (૧૩૬) (સ્વપ્) - સૂષુ ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ સ્વપિતિ થાય છે તેમજ સ્વપ્નાત્, સ્વપિતુ, અસ્વપીત્ અને અસ્વપત્ થાય છે.

૬૯ ણાદો વરે તુ મુષ્વાપ કૃનેજ્ય મમ્પ્રસારણે ।
મુષ્વપિયાઙ્ય મુષ્વપ્ય મુષ્વાત્ સ્વપ્તા ચ સ્વપ્સ્યતિ ॥૪૯૭॥

ળવ્ વગેરે પરમા હોય ત્યાંદે મ'પ્રસારણ કૃત્વામા આવતા મુષ્વાપ, મુષ્વપિય-મુષ્વપ્ય, મુષ્વાત્, સ્વપ્તા અને સ્વપ્સ્યતિ થાય છે.

૭૦ અમ્યપ્સ્યત્ પુનરન્વાપ્નોદ્ અન્વાપ્નામેવમગ્રા ।
શ્વન્ પ્રાણને ક્રિયા તમ્ય શ્વસિતિ શ્વસિત પુનઃ ॥૪૯૮॥

અમ્યપ્સ્યત્ અન્વાપ્નોત્ અન્વાપ્તામ્ એમ આગળ થાય છે. શ્વન્ (૧૩૭) હ્રસ્વ ધાતુના ક્રિયાપદ શ્વસિતિ શ્વસિત: થાય છે.

૭૧ શ્વસ્યાત્ શ્વસિતુ ષાઙ્ગેઽય સાશ્વમીદદશ્વમત્ પુનઃ ।
અશ્વનોરશ્વસો ણાદો નશ્વાત્ નશ્વનુન્નતઃ ॥૪૯૯॥

શ્વસ્યાત્, શ્વસિતુ, અશ્વનોત્-અશ્વમત્, અશ્વનો - અશ્વન તેમજ ણવ્ વગેરેમાં નશ્વાત્ નશ્વનુ એમ થાય છે.

૭૨ શ્વમ્યાન્ન શ્વસિતા તાદો શ્વનિવ્યતિ શ્વનિવ્યત ।
અશ્વનિવ્યસ્યા હૃમ્યન્ત-ક્ષણેતિ ષાઙ્ગેઽય ॥૫૦૦॥

શ્વમ્યાન્ન, તા વગેરેમાં શ્વસિતા, શ્વનિવ્યતિ શ્વનિવ્યત, અશ્વનિવ્યત્ તેમજ જ-વ-વ અંતવાળા, ક્ષણ વગેરે, (પ્રેરક અંતવાળા, શ્વ તેમજ જ પ્ર-વ-વ ધનો હોય તેવા ધાતુઓને રટ્ આદિમાં હોય તેવો નિચ્ પ્રત્યય પરમાં આવે ત્યાંદે વૃદ્ધિ થતી નથી) એ પ્રમાણે નશ્વનોત્ થાય છે.

૭૩ યોઙ્મ્યન્ પ્રાણને ધાતુ - સ્તસ્ય સ્યાદનિતિ ત્રિવા ।
અન્વાદનિતુ ત્વાનોદા - નદનિતા તયા પુનઃ ॥૫૦૧॥

જે યજ્ (૧૩૮) હ્રસ્વ ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ યજિતિ થાય છે. યજી તમ્યાત્, યજિતુ, યજીત્-યાજત્ તેમજ યજિતાન્ થાય છે.

૭૪ યાજીરાનો વપિ ત્વાનોદા - નિવ્યન્વાદનિતાઙ્ગિ જ ।
યજિવ્યતિ ત્વાનોદાન્ માયાનોદૃમિ ષાઙ્ગેઽય ॥૫૦૨॥

યાજી - જ્ઞાન, વદ્ માં યાજ, આઙ્ગીર્યમાં યજાન્, યજિતા યજિવ્યતિ, યજિવ્યન્ અને નિવ્યન્ આદિમાં યાજીત્ તેમજ જન્ પરમા હોય ત્યાંદે યાજિતુ થાય છે.

યાજિવ્યન્ અને યજિવ્યન્ ॥ ૫૦૨ ॥

૭૫ જક્ષિતિ સ્યાત્ ક્રિયા જક્ષ મક્ષહસનયોશ્ચ ય ।

જક્ષિતોઽપ્રે તુ જક્ષાદે - રન્તોઽદન ઉસેવ ચ ॥૫૦૩॥

જે જક્ષ (૧૩૯) ખાવું, હસવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ જક્ષિતિ જક્ષિતઃ તેમજ જક્ષ વગેરે ધાતુઓની પરમાના અન્ત નો અન્ત અને અન્ત નો અન્ત થાય છે

૭૬ વાક્યેઽસ્મિન્નાદિશબ્દેન ગ્રાહ્યા એતેઽન્ન ઘાતવ ।

સ્વામિન્ જાગૃ દરિદ્રા શાસ્ દીઘીઙ્ વેવીઙ્ ચકાસ્તથા ॥૫૦૪॥

સૂત્રમા આદિ-વગેરે શબ્દ વડે, હે સ્વામી, જાગૃ-ભગવુ, દરિદ્રા-ગરીબ હોવું, શાસ્-ઉપદેશ આપવો, દીઘીઙ્-પ્રકાશવુ, ભુગાર રમવો, વેવીઙ્-જવુ, ચકાસ્-પ્રકાશવુ-એ બધાને પ્રહુણ કરવાના છે.

૭૭ જક્ષિતિ જક્ષિષિ જક્ષ્યાત્ જક્ષિત્વજક્ષદેવ ચ ।

અજક્ષિત્ સ્યાદજક્ષુશ્ચ જજક્ષિથ જજક્ષતુઃ ॥૫૦૫॥

જક્ષિતિ, જક્ષિષિ, જક્ષ્યાત્, જક્ષિતુ, અજક્ષત્, અજક્ષિત્ અજક્ષુ, જજક્ષિથ, અને જજક્ષતુ એમ થાય છે.

૭૮ જક્ષ્યાચ્ચ જક્ષિતા તાદૌ જક્ષિષ્યતિ પરે સ્યપિ ।

અજક્ષિષ્યદજક્ષીચ્ચ હ્યજક્ષિષ્ટામજક્ષિષુ. ॥૫૦૬॥

જક્ષ્યાત્, તા વગેરેમાં જક્ષિતા, સ્યપ્ પરમાં હોય ત્યારે જક્ષિષ્યતિ, અજક્ષિષ્યત્ અને અજક્ષિત્ અજક્ષિષ્ટામ્ અજક્ષિષુ થાય છે.

૭૯ જાગૃ નિદ્રાક્ષયે ઘાતુર્જાગતિ જાગૃતસ્તત. ।

જાગ્રત્યથ ચ જાગૃષિ જાગૃથો જાગૃયાત્ પુન ॥૫૦૭॥

જાગૃ (૧૪૦) ભગવું ધાતુ છે. (તેના ક્રિયાપદો) જાગૃતિ જાગૃત જાગૃતિ, જાગૃષિ જાગૃથઃ તેમજ જાગૃયાત્ થાય છે

૮૦ જાગૃત્ જાગૃતા વિસ્યો - હંસાદનેન લોપતા ।

અજાગોઽય ગુણો વાચ્ય ઉસિ કિતિ હ્યજાગરુ ॥૫૦૮॥

જાગૃત્ જાગૃતામ્ તેમજ હસ વર્ણ પછી આવતાં વિપ્ અને સિપ્ નો લોપ થતાં અજાગ અને અજાગૃ કિત્ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે (જાગૃ ધાતુને) ગુણુ થાય છે. જેમકે - અજાગરુ થાય છે

૮૧ અજાગ સૌ પરે સ્યાદ - પ્રેઽજાગૃતમજાગૃત ।

જજાગારાઽથ વક્તવ્યો જાગૃત્શ્ચ ગુણઃ કિતિ ॥૫૦૯॥

મિ પરમા હોય ત્યાં જાગૃત્ જાગૃત્, તેમજ જાગૃત્ અને કિત્ પ્રત્યય પરમા

૨ હોય ત્યાં જાગૃ ધાતુને શુભ્ર થાય છે

૮૨ જાગૃત્તુરેવ ય - જજાગૃત્તુર્યવા પુન ।

જાગૃત્તુરિય પરો સ્વામ્ યજાગૃત્તુર્યવા ચ ॥૫૧૦॥

જાગૃત્ જાગૃ જાગૃત્ અને વિઠલ્પે કામ્ પ્રત્યય લાગે છે એમકે - જાગૃત્તુર્યવા પ્રત્યય છે.

૮૩ જાગૃત્તુર્યવા જાગૃત્ - જજાગૃત્ તત પરમ્ ।

જાગૃત્તુર્યવા ભૂમીશઃ - જાગૃત્તુર્યવા પરે મ્યપિ ॥૫૧૧॥

જાગૃત્તુર્યવા, જાગૃત્ જાગૃત્, તે ભૂમિપતિ, મ્યપ્ પરમા હોય ત્યાં જાગૃત્તુર્યવા અને જાગૃત્તુર્યવા પ્રત્યય છે.

૮૪ જ્ઞાનત્તુર્યવા જ્ઞાનત્તુર્યવા વૃદ્ધેરભાવતસ્તિવહ ।

જાગૃત્તુર્યવા જ્ઞાનત્તુર્યવા વૃદ્ધેરભાવતસ્તિવહ ચ ॥૫૧૨॥

જ્ઞાન-મ-ય અંતવાળા, જ્ઞાન વગેરે પ્રે-ક્ર અંતવાળા જાગૃ, જ્ઞાન અને જ્ઞાન કારણ જ્ઞાન વાળા ધાતુઓને જ્ઞાનની પરમા સિદ્ધ પ્રત્યય આવે તે બુદ્ધિ થતી નથી એ મૂલ્યની બુદ્ધિ ના અભાવે જાગૃત્તુર્યવા જાગૃત્તુર્યવા એમ રૂપે થાય છે.

૮૫ દરિદ્રા દુર્ગંતી ઘાતુઃ સ્યદરિદ્રાતિ તસ્ય ચ ।

દરિદ્રાતિરિદ્રાતો - દ્વચ દિતિ ન હ્યે સ્વરે ॥૫૧૩॥

દરિદ્રા (૧૪૧) ગરીબ હોવું ધાતુનું ક્રિયાપદ દરિદ્રાતિ છે. દરિદ્રા ધાતુની પરમા સ્વરોદિ દિત્ પ્રત્યય હોય તે જા કારણે તે પ થાય છે અને હ્યદિ દિત્ પ્રત્યય હોય તે જા કારણે તે કારણે થાય છે.

૮૬ પ્રયોગા મ્યુવંધા તાવ દરિદ્રાતો દરિદ્રાતિ ।

દરિદ્રાતિરિદ્રાતો ત્વદરિદ્રાત્ પર દિવિ ॥૫૧૪॥

તેના પ્રયોગે આ પ્રમાણે થાય છે એમકે - દરિદ્રાતિ. દરિદ્રાતિ, દરિદ્રાતિ, દરિદ્રાતુ, અને દિવ્ પરમા હોય ત્યાં જાગૃત્તુર્યવા થાય છે.

૮૭ દરિદ્રાતોરિદ્રાતો - ર્વેતિ વાણે વચારત્ ।

અર્વાવિ તિસમાતોવ મો વા મ્યુદ્વયો ન ચ ॥૫૧૫॥

દરિદ્રાતોરિદ્રાતોરમ એ મૂલ્યમાં પ- અને (૨૦૬) ને તેથી અર્વાવિ આપ ધાતુમાં પ- અને મિ-વ હોય, તે વિધિમાં વિદ્યે પ્રત્યય તે પ- મ-વ- (૨૦૬) અને મુ- મો ર્વેતિ નથી

વિ-વ ॥ ૨ ૩ ૩ ૩ ॥ દરિદ્રાતોરિદ્રાતોરમ ॥ ૨ ૩ ૩ ૩ ॥

દરિદ્રાતોરિદ્રાતોરમ દિવિ ॥ ૨ ૩ ૩ ૩ ॥ દરિદ્રાતોરિદ્રાતોરમ દિવિ ॥ ૨ ૩ ૩ ૩ ॥

૮૮ દરિદ્રી પરે ણાદૌ વૈ દરિદ્રાઞ્ચકાર ચ ।

આશિષિ સ્યાદ્ દરિદ્રઘાઞ્ચ દરિદ્રિતા પુનસ્તથા ॥૫૧૬॥

ળપ્ પરમાં હોય ત્યારે દરિદ્રી અને દરિદ્રાઞ્ચકાર, આશીર્થ'માં દરિદ્રઘાત્ દરિદ્રિતા એમ થાય છે.

૮૯ દરિદ્રિષ્યત્યથ સ્યાઞ્ચાઽ - દરિદ્રિષ્યત્ તતઃ પરમ્ ।

અદરિદ્રીદથાઽઽલોપેઽ - દરિદ્રાસીઞ્ચ સૌ પરે ॥૫૧૭॥

દરિદ્રિષ્યતિ, અદરિદ્રિષ્યત્, સિ પરમાં હોય ત્યારે આ કારને લોપ થતા અદરિદ્રીત્ અને અદરિદ્રાસીત્ એમ થાય છે

૯૦ ઘાતુઃ શાસનુશિષ્ટૌ ય શાસ્તિ તસ્ય ક્રિયા ભવેત્ ।

દરિદ્રાતેરીતિ શાસે - રુપઘાયા ઇમા યથા ॥૫૧૮॥

જે શાસ્ (૧૪૨) ઉપદેશ આપવો, ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ શાસ્તિ થાય છે. દરિદ્રા ધાતુ (ની જેમ આ કાર) નો ઇ કાર શાસ્ ધાતુના ઉપધાનો થાય છે. જેમકે :-

૯૧ શિષ્ટ શાસતિ શાસ્મીતિ શિષ્યાત્ શાસ્તુ ચ શાસતુ ।

શાધિ શિષ્ટ તથા શિષ્ટ શાસાન્યગ્રે વિશેષતા ॥૫૧૯॥

શિષ્ટ શાસતિ, શાસ્મિ, શિષ્યાત્, શાસ્તુ, શાસતુ, શાધિ શિષ્ટમ્ શિષ્ટ, શાસાનિ અને હ્રવે આગળ વિશેષતા છે.

૯૨-૯૩ દિપિ સસ્ય તઃ સિપિ વા હ્યશાદશાત્ પુનસ્ત્વશા ।

શશાસાઽથ પુન શિષ્યાતે શાસિતાઽગ્રે પરે સ્યપિ ॥૫૨૦॥

શાસિષ્યતિ હ્યશાસિષ્યદ્ અશિષઞ્ચૈવમગ્રગા' ।

ઘાતુષ્ચકાસૃ દીપ્તો યષ્ચકાસ્તિ તસ્ય સમ્ભવેત્ ॥૫૨૧॥

દિપ્ પરમાં હોય ત્યારે નિત્ય અને સિપ્ માં વિકલ્પે સ કારને ત કાર થાય છે. અશાત્, અશાત્-અશા, શશાસ, શિષ્યાત્, શાસિતા, અને સ્યપ્ પરમાં હોય ત્યારે શાસિષ્યતિ, અશાસિષ્યત્ -અશિષત્ એમ બીજા થાય છે. જે ચકાસૃ (૧૪૩) પ્રકાશતુ' ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ ચકાસ્તિ થાય છે.

૯૪ ચકાસ્યાઞ્ચ ચકાસ્તુ સ્યાત્ જ્ઞસાદ્દિહૈ કૃતે પુનઃ ।

ચકાદ્દિ સ્વમતે રૂપ માળ્યે ઘાદૌ સલોપતા ॥૫૨૨॥

ચકામ્યાત્, ચકામ્સુ અને તમ વર્ણની પરમા હિ પ્રત્યયનો ધિ આદેશ દર્યા પછી સ્વમતા-
 નુસાર ચકાદિ અને ભાષ્યમા ક્ષ્યા પ્રમાણે ઘ વગેરેથી ગણ થતો પ્રત્યય પરમાં હોય તેા સ કારના
 લોપ થાય છે.

૧૫ ચકાઘયાઽચકાદ્ ઋપ્મ્ અચકા અચકાત્ સિપિ ।

વં ચકામાઽચકાર ણા - ઈચકામ્યાચ્ચ ચકામિતા ॥૫૨૩॥

(લેખકે --) ચકાધિ તેમજ (દિપ્ પરમાં હોય ત્યાદે) અચકાત્ રૂપ અને મિપ્ માં અચકા.
 -અચકાત્ રૂપ થાય છે. પછી ચકાસાઽચકાર, ચકાસ્યાત્ અને ચકામિતા થાય છે

૧૬ ચકાસિવ્યતિ ષાઽપ્રે તુ ત્વચકાસિવ્યદેવ ચ ।

અચકામીચ્ચ સાવેવાઽ - ચકામિષ્ટા તથા વગ ॥૫૨૪॥

ચકાસિવ્યતિ, અચકામિવ્યત્, સિ વિધિમા અચકાસીત્ અચકામિષ્ટામ્-તેમજ અન્ય થાય છે.

ઉતિ અદાદિવર્મ્મૈવદપ્રક્રિયા ॥૨॥

આમ અદાદિ ગણની પરસ્પૃષ્ટ સાધના-ગમાપ્ત થઈ. ૨

વિનંતી

અદાદિ ગણના ધાનુષ્ઠેની આત્મનેપદી પ્રક્રિયાના
 ૪૧ પર્વા ૯૭-૧૩૭ (સર્વાંગ પરપ-૫૬૫) અગમ્ય
 દાનુષ્ઠે રહી જવા પાડ્યા હતા તેને પરિશિષ્ટ-૨મા
 વિભાગીએ એક લેવા

૩. હ્વાદિગણઃ ।

૧ મો લુગ્નિકરણસ્યાઽપિ જુહોત્યાદેર્ગણસ્ય ચ ।

વિશેષોઽસ્તિ ચ ત વ્રૂતે વિદ્વદ્વિનયસાગર. ॥૫૬૬॥

હવે વિકરણુલુક્રવાળા જુહોત્યાદિ ગણુનેા જે વિશેષ છે તે વિદ્વાન વિનયસાગરજી ખતાવે છે

૨-૩ હુ દાનાદાનયોર્ધાતુ - સ્તસ્યાઽસ્તિ સાધના સ્ફુટમ્ ।

હ્વાદેદ્વિષ્ચ હ્યપો લુક્ ચ તસ્મિન્ ધાતોસ્તત પરમ્ ॥૫૬૭॥

કૃતે ચુત્વે ક્રિયા જાતા જુહોતિ જુહુતસ્તત ।

દ્વેરન્તસ્યાઽદ્ ભવેદેવ યથા જુહ્વત્યપિ ક્રિયા ॥૫૬૮॥

હુ (૧૫૯) હોમણુ, લેલું ધાતુની સાધના સ્પષ્ટ છે હ્વાદિ ગણુના ધાતુનુ દ્વિત્વ થાય છે અને અપ્ (વિકરણુનેા લુક્ર થાય છે) ત્યારપછી ચુત્વ કરવાથી જુહોતિ જુહુત થાય છે અને દ્વિરુક્ત ધાતુની પરમા અન્ત નેા અત્ આદેશ થાય છે જેમકે - જુહ્વતિ ક્રિયાપદ છે.

૪ જુહુમશ્ચેતિ વક્તવ્ય - સ્તિવાદિર્વા પુનર્વિધૌ ।

છન્દસિ ચાઽગ્નિહોત્ર યત્ જુહોતિ જુહુયાદિતિ ॥૫૬૯॥

અને જુહુમ થાય છે છદ (વેદ) મા તિપ્ વગેરે (વર્તમાનકાળના) પ્રત્યયેા વિધ્યર્થમાં કહેવાયા છે જેમકે અગ્નિહોત્ર જુહોતિ-જુહુયાત્ અગ્નિહોત્ર હોમ (કરે છે =) કરવેા નોંધએ

૫ સજ્ઞાઽસ્ય પાણિનીયાના લેડિતિ ભાષિતા મતે ।

જુહુયાચ્ચ જુહોતુ સ્યાત્ હોર્હેર્વક્તવ્ય એવ ધિઃ ॥૫૭૦॥

આ પ્રકારના અર્થની લેટ્ સજ્ઞા પાણિનિ મુનિના મતમાં અપાઈ છે ત્યારપછી જુહુયાત્, જુહોતુ થાય છે અને હુ ધાતુની પરમાં હિ પ્રત્યય આવે ત્યારે તેનો ધિ આદેશ કહેવાય છે

૬ જુહુધિ હ્યજુહોદ્ રાજન્નજુહુતા તત પરમ્ ।

દ્વિરુક્તાદન ડસ્ સ્યાચ્ચ હ્યજુહુવુઃ ક્રિયા યથા ॥૫૭૧॥

જેમકે - જુહુધિ થાય છે અને હે રાજ, અજુહોત્ અજુહુતામ્ અને દ્વિરુક્ત (બેવડાવાયેલા) ધાતુની પરમાં આવતા અન્ નેા ડસ્ થાય છે. તેથી અજુહુવુઃ એમ ક્રિયાપદ થાય છે.

૭-૮ ણાદૌ જુહાવ જુહોય જુહુવિથ પરે યપિ ।

વક્તવ્યો મોહુમ્-હીણાં દ્વિરુક્તાના તુ વામ્ સ ચ ॥૫૭૨॥

લુગ્વદ્વાચ્યોઽત્ર મૂપાલ ! યજ્જુહવાઞ્ચકાર ચ ।

જુહવામાસ ચેત્યાદિ હૂયાત્ હોતાઽથ હોપ્યતિ ॥૫૭૩॥

હ્વાદેદ્વિષ્ચ ॥ ૨૩૧ ॥ દ્વે ॥ ૨૩૨ ॥ હેધિ ॥ ૨૩૩ ॥ અન ડસ્ ॥ ૨૩૪ ॥

મોહુમ્-હીણામાશ્વા લુગ્વત્ ॥ ૨૩૫ ॥

णप् वगेदेभां जुहाव् अने णप् पञ्चमां ङेय त्वाङ् जुहोय-जुहुतिथ थाय छे भो, हु, षू, अने ङी ना द्विशुक्लाने विक्षल्ये त्राम् लागे छे षण् ते लुक् (झिप) जेयो न् द्रष्टेवाय छे. तेभी, ते लुप्, जुहुवाञ्चकार-जुहुवामाम वगेदे तेभञ् हयात्, होता अने होष्यात् थाय छे.

१-१० अहोष्यत् स्यापहोष्यात्-होष्यामहोष्येव च ।

त्रिभो भये विभेदस्य टिति ह्ये भियस्तु वा ॥५७८॥

इकारोऽथ चतुर्ण् स्याद् यथा विभोत् एव वा ।

विभिनोऽथ त्रिभोयाच्च विभेतु ह्यविभेत् पुन ॥५७९॥

स्यप् भा अहोष्यत् तेभञ् (नि विधिभा) अहोषोत् अहोष्यात् वहोषू. थाय छे. त्रिभो (१६०) (भो) णय पाभयो तेनु द्वियापह विभेति थाय छे. हुमादि टित् प्रत्यय पञ्चमां ङेय त्वाङ् (आर्ष-धातुङ्-अपि भा) भो धातुने आञ्भा विक्षल्ये ट् डाञ् थाय छे जेभङ्के - विभोत्-विभित्, विभोयात्, विभेतु अने अविभेत् थाय छे

११ विभाय विभ्यतुविभ्यु-विभयिष विभेय वा ।

विभयामास भोयाच्च भेता भेष्यति भेष्यत. ॥५७६॥

विभाय विभ्यतु विभ्यु., विभयिष-विभेय तेभञ् विभयानाम अने भोयात्, भेता, भेष्यति भेष्यतः जेभ थाय छे.

१२ अभेष्यच्च स्याभेष्यात्-भेष्यामभेष्येव च ।

ङी ऋजाया च जिन्हेति जिन्हीनादय पूर्ववत् ॥५७७॥

अभेष्यत्, अभेषोत् अभेष्यात् अनेपुः जेभ थाय छे. ङी (१६२) गञ्भ लजयी ना द्वियापह जिन्हेति, जिन्हीयात् तेभञ् पङ्गीना पूर्ववत् छे.

१३ जिन्हेत्तच्च सजिन्हेत्त णादौ जिन्हाय जिन्हेत् ।

जिन्हायिषाऽथ जिन्हेष वा जिन्हाञ्चकार च ॥५७८॥

जिन्हेत्, अजिन्हेत् अने णप् भा जिन्हाय जिन्हेत्, जिन्हायिष-जिन्हेष तेभञ् विक्षल्ये जिन्हे-याञ्चकार थाय छे

१४ जिन्हायामास जे जेयात् जेया जेष्यति जेष्यत ।

अजेष्यत् पुनरनेपीद्-अजेष्यामेवममता ॥५७९॥

तेभञ् जिन्हायामास, जेयात्, जेया, जेष्यति जेष्यत, अजेष्यत् अने अनेपीत् अजेष्यात् जे प्रभाम् अजाय थाय छे.

१५ तासु ण् ताञ्जस्ये यस्य लुदि प्रोदति ।

अजस्यत् ! अजस्यत्. पूर्वस्य तिरति स्यात् तिरति यथा ॥५८०॥

પૃ (૧૬૨) પાલનપોષણ કરવું, ભરવું તેના પરમા લુક્ થયો હોય ત્યારે છે રાજ, અપિ (સાર્વધાતુક) માં ઋ અને પૃ ના પૂર્વ (અભ્યાસ) નો ઙ કાર થાય છે. જેમકે .-વિપતિ ક્રિયાપદ થાય છે.

૧૬ ઋકારસ્ય ભવેત્ પોરુર્ પરે કિડતિ તત. પરમ્ ।
ઘ્વોવિહસે કૃતે જાત પિપૂર્તશ્ચ ક્રિયાપદમ્ ॥૫૮૧॥

કિત્ અને ડિત્ પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે પૃ ના ઋ કારનો ઝર્ થાય છે અને હસ વર્ણની પરમાં રેક્ષ અને હ કાર આવે ત્યારે ધાતુના ઙ કાર અને ઝ કારનો દીર્ઘ કરવાથી પિપૂર્તઃ ક્રિયાપદ થાય છે

૧૭ પિપુરતિ પિપુર્યાચ્ચ પિપર્તુ તુ પિપૂર્હિ ચ ।
પિપરાણિ વા વક્તવ્ય ઋપ્રોદિસ્યોરઙાગમ ॥૫૮૨॥

પિપુરતિ, પિપુર્યાત્, પિપર્તુ, પિપર્હિ, પિપરાણિ અને ઋ અને પૃ ધાતુની પરમાં આવેલા દિપ્ અને સિપ્ ને વિકલ્પે અટ્ આગમ થાય છે.

૧૮ અપિપોઽપિપરચ્ચાઽપ્ય - પિપૂર્તામપિપ પરમ્ ।
અપિપરોઽપિપૂર્તં ચ હ્યપિપૂર્તાઽપિપૂર્મં ચ ॥૫૮૩॥

(હ્યસ્તન ભૂતકાળમાં) અપિપ -અપિપરત્ અપિપૂર્તામ્, અપિપ -અપિપર અપિપૂર્તમ્ અપિપૂર્ત અને અપિપૂર્મ થાય છે

૧૯ ણાદો પપાર પૂર્યાચ્ચ પરીતા પરિતાઽપ્યથ ।
પરિબ્યત્યપરિબ્યચ્ચાઽપરીબ્યચ્ચ પરીબ્યતિ ॥૫૮૪॥

ણ્ માં પપાર, પછી પૂર્યાત્, પરીતા-પરિતા, પરિબ્યતિ-પરીબ્યતિ અને અપરિબ્યત્-અપરીબ્યત્ થાય છે.

૨૦ અપારીચ્ચ હ્યપારીષ્ટામેવ સ્યુરપરા. ક્રિયા. ।
ઘાતુરસ્તિ ચ ન્હસ્વોઽય વિપતિ પિપૃતો ધ્રુવમ્ ॥૫૮૫॥

અપારીત્ અપારીષ્ટામ્ એ પ્રમાણે અન્ય ક્રિયાપદો થાય છે. આ ધાતુ હ્રસ્વ (પૃ ૧૬૩) પછી છે તેના વિપતિ પિપૃતઃ ક્રિયાપદ થાય છે

૨૧ પિપૃયાચ્ચ પિપર્તુ સ્યાદ્ અપિપોઽપિપરત્ પુન ।
અપિપોઽપિપરશ્ચાઽથ ણાદો પપાર પપ્રતુ. ॥૫૮૬॥

પિપૃયાત્, પિપર્તુ, અપિપ -અપિપરત્ તેમજ અપિપ અપિપર અને ણ્ માં પપાર પપ્રતુ એમ થાય છે

२२ पपरिच पपर्थं न्वान् प्रियान् पतां परिष्यति ।

अपरिष्यदवार्थिद - पाष्टान्पपार्थेव च ॥५८७॥

पपरिच-पपर्थं, प्रियान्, पतां, परिष्यति, अपरिष्यत् तेभञ्ज अवार्योन् अपाष्टान् अवार्युः धाय छे.

२३ ओहाक् त्वागे च धातुर्थोऽ - ग्ति नस्योकाविताक्वि ।

अवेज्जहाति रूप च काप्यग्रेऽग्ति विशेषता ॥५८८॥

७ ओहाक् (१६४) (हा) तञ्जुं धातु छे तेना ओ अने क कार इन् धाय छे अने जहाति रूप धाय छे. इत्थे आगम विशेषता छे

२४ आकारस्य भवेत्लोपां टिति स्वरे परे पुन ।

धातोर्हमे द्वितीवारो हेस्तावप्यनूर्त्तनात् ॥५८९॥

स्वरदि टित् प्रत्ययमां द्विरुक्त धातुना आ कारने। दोष धाय छे अने हमादि टित् प्रत्यय धाय तो ते (आ कार) ने ई कार धाय छे.

२५ आकारस्य द्विकारोऽस्य ना किति च हमे परे ।

जहीतो जहित्वाऽथ जहृत्थेव जहामि च ॥५९०॥

हमादि कित् के टित् प्रत्यय पञ्चमां धाय त्यादे आ कारने। इ कार विकल्पे धाय छे. अने जहीतः-जहित जहति अने ओ प्रभाते जहामि धाय छे

२६ आकारस्य जहातेहि ये लुक् वचनव्य एव च ।

जगादथ जहातु म्याद् ईर्वा ही हिररेऽस्य च ॥५९१॥

ज कारि प्रत्यय पञ्चमां धाय त्यादे हा धातुना आ कारने। लुक् इदियाय छे जेभटे - जगात् पाठी जहातु धाय छे अने हि परमां सेय त्यादे (आ कारने।) विकल्पे ई कार धाय छे.

२७ जहीहि जहिहि म्याच्च जहाहि स्वजहान् पुन ।

पाठी जही जहान् म्या - जजहिय संवमग्रता ॥५९२॥

पाठी जहीहि-जहिहि-जहाहि जेभ धाय छे तेभञ्ज अजहात् अने जप् भां जही जहान्, जहिम जेभ आगम धाय छे.

२८ गार्धने पूर्वसूत्रेण रेवात् ताता तु हाम्यति ।

अहाम्यद् वै तातातीचन त्रिया एवनिष्ठा पुन. ॥५९३॥

हा वर्णे धातुलोपा आ कारने। ए कार धाय छे ते पूर्वसूत्रेण वटे रेवात्, पाठी ताता, हाम्यति, अहाम्यत् अने तातातीचन जे प्रभाते, द्वि. परे: ४ ५ छे

हेतु ॥ ५९३ ॥ १२ ॥ १२ ॥ १२ ॥ १२ ॥ १२ ॥ १२ ॥ १२ ॥ १२ ॥ १२ ॥ १२ ॥

वर्णे ॥ ५९३ ॥ १२ ॥

૨૯ ઇયતિ ઋ ગતાવસ્ય ભવેદિયૃત ઇયતિ ।

ઇય્યાદથ ચેયર્તુ હૈય એયસ્દેવ ચ ॥૫૧૪॥

ઋ (૧૬૫) જ્ઞુ ધાતુના ક્રિયાપદો ઇયતિ ઇયૃન ઇયતિ, ઇય્યાત્ ઇયર્તુ, એય-એયર્તુ એમ થાય છે

૩૦ એય એયર આર સ્યાદ્ ગુણોર્ઠીત્યત્ર ચાઽઽરત્તુ ।

થઘ્યારિથ પરે રૂપમ્ અર્યાત્ અર્તા ત્વરિણ્યતિ ॥૫૧૫॥

તેમજ એય-એયર અને (પરોક્ષમા) આર તેમજ ગુણોર્ઠીતિ (૨ ૧ ૧૩૦) સૂત્ર વડે ઋ તેમજ સ યોગાદિ ઋ કારાન્ત ધાતુની પરમા યાત્ વગેરે કે લિટ્ ના આર્ધધાતુક પ્રત્યયો આવે તે (ઋ નો) ગુણુ થાય છે તેથી આરત્ તેમજ થપ્ માં આરિથ રૂપ તેમજ અર્યાત્, અર્તા, અને અરિણ્યતિ થાય છે

૩૧ આરિણ્યલ્લિપ્તુષાદેર્ઙ આરદાર્ષીચ્ચ સો પરે ।

પરસ્મૈપદિનો હ્વાદિઘાતવ. પૂર્ણતા ગતા ॥૫૧૬॥

તેમજ આરિણ્યત્ અને સિ પરમા હોય ત્યારે લ્લિપ્તુષાદેર્ઙ સૂત્રથી આરત્ - આર્ષીત્ થાય છે. આ પ્રમાણે હ્વાદિ ગણુના પરસ્મૈપદ ધાતુઓ પુષ્ટ થયા.

ઈતિ હ્વાદિપરસ્મૈપદિન ।

આમ હ્વાદિ પરસ્મૈપદ ધાતુઓ સમાપ્ત થયા

હ્વાદ્યાત્મનેપદપ્રક્રિયા ।

૩૨ ઓહાઙ્ ગતૌ ચ યો ધાતુ સ્તસ્તસ્યોડાવિતાવિહ ।

ઈકાર સ્યાત્તુ પૂર્વસ્ય હ્યાકારસ્ય મૃલા લુકિ ॥૫૧૭॥

જે ઓહાઙ્ (૧૬૬) (હા) જ્ઞુ ધાતુ છે તેના ઓ-કાર અને ઙ કાર હિત્ થાય છે અને મૃજ્ વગેરેની પરમાં (વિકરણુનો) લુક્ થાય ત્યારે પૂર્વ આ કારને ઈ કાર થાય છે

૩૩ ઓહાઙ્ ગતૌ ચ માઙ્ માને એતયોર્ગ્રહણ સુધી ।

વહૃત્વગ્રહણાત્ સૂત્રે ભારત્યા જ્ઞાપિત ત્વિતિ ॥૫૧૮॥

હિ યુદ્ધિમાન્, સરસ્વતી વડે સૂત્રમા અહુવચનશ્રદ્ધુ હોવાને કીધે ઓહાઙ્ જ્ઞુ અને માઙ્ (૧૬૭) માપ્તુ એ બંનેનું શ્રદ્ધુ સૂચ્યું છે

૩૪ દ્વેસ્તાવિનેન સૂત્રેણ જિહીતે જિહીતે પુન ।

જિહીતાઽથ જિહીતા સ્યાદ્ અજિહીત જઈ લિટિ ॥૫૧૯॥

इंस्तौ (२.३६) अत्र बडे द्विदुष्टा धातुना वा धारणे ई धा० के लोप यनां जिहोत जिहने जिहोत, जिहोताम्, अजिहोत अने पठेश्भा जहे थाय छे.

३५ हार्मोष्ठाऽऽचिदि हाता च म्वाद्भास्यते लृहास्यत ।
अहास्ताऽय लृहागताम अहामतं तमग्रया ॥६००॥

आशीरर्थनां हार्मोष्ट, हाता, हास्यते, अहास्यत, अने अहास्त अहागताम् अहामत अने आगण थाय छे

३६-३७ मिमीते च मिमाने म्वान्मिमतऽतिष्ठते पुनः ।
मिमोनाऽय मिमीनाम-म्रेऽमिमीत ममे तत ॥६०१॥
मामोष्ठाऽऽचिदि माता स्या-न्मास्यते तु लृमास्यत ।
अमास्तंथ भवेद् ज्ञादेशरामनेपरिन क्रिया ॥६०२॥

(माट् भाष्यु धातुना क्रियापटो) मिमीते मिमाते अने मिमते (अन्ने ने) अने ध्यां पठी थाय छे मिमीत मिमीताम् अमिमीत, ममे, आशीरर्थभां मामोष्ट, माता, मास्यत, अमास्यत, अने अमास्त आ प्रभात्ते हादि गणुना आत्मनेपदना क्रियापटो थाय छे.

एति ज्ञाद्यात्मनेपदिनः ।

आम हादि आत्मनेपदना धातुओ अत्र स थाय.

विभुभगपदप्रक्रिया ।

३८-३९ धारणायां पयोर्वा तुभूज भवति हि विभति मर्मैव ।
विभुनो विभति विभूत विभूयात् विभ्रीत च विभृत् ॥६०३॥
विभूनामविभोऽविभूत-मनिभूत पारी वषात् पाऽये तु ।
वभृभंभरं वभृ ध्याति तु विभगज्जकार घाज्जदादि ॥६०४॥

हे दृष्टुन् (१६८) (भ) धा०णु-पे पणु ह०युं धातु छे तेना क्रियापटो विभति-विभूते विभूत विभति, विभूयात्-विभ्रीत, विभृत्-विभूताम्, विभन-पविभनाम् अविभृत् अने पव् भा वषात् - वषत् वभृत् नेमवत् वभरं ध्याति ध्यात् हादि पठी विभगज्जकार नेमवत् अन्व थाय छे

४० विभत् भृदीष्ट भर्ता च मरिच्छति अगिपत ।
अभार्थोऽभूत म्वास्वाऽ-मृतायाऽवमग्रया ॥६०५॥

नेमवत् विभत्-मरिच्छति भर्ता (२), मरिच्छति-मरिच्छते, अभार्थो-वषात् अन्व थाय, मरिच्छते आगण थाय छे

૪૧ ડુદાઞ્ દાને દદાત્યસ્ય તતઃ પરં વિશેષતા ।

આકારસ્ય દ્વિરુક્તસ્ય દાદેર્લોપ પરે ડિતિ ॥૬૦૬॥

ડુદાઞ્ (૧૬૯) (દા) આપવું ધાતુનું ક્રિયાપદ દદાતિ થાય છે તે પછી વિશેષતા છે કે ડિત્ પ્રત્યયે પરમાં હોય ત્યારે દ્વિરુક્તાના આ કારનેા દા વગેરે ધાતુઓમાં લોપ થાય છે.

૪૨ દત્તો દદતિ દત્તેઽથ દદાતે દદતેઽપિ ચ ।

દદ્યાત્ પુનર્દદીત સ્યાદ્ દદાતુ દદતુ ધ્રુવમ્ ॥૬૦૭॥

તેથી દત્તઃ દદતિ, દત્તે દદાતે દદતે તેમજ દદ્યાત્ - દદીત, અને દદાતુ દદતુ થાય છે

૪૩ આકારસ્યૈવમેકારો દાં હૌ લોપો ભવેત્ પુન ।

પૂર્વસ્ય યદ્ભવેદ્દેહિ દત્તા ચ હ્યદદાદથ ॥૬૦૮॥

હિ પરમા હોય ત્યારે દા વગેરેના પૂર્વનેા લોપ અને (ઉત્તરનેા) આ કારનેા ણ કાર થાય છે. જેમકે :-દેહિ થાય છે પછી દત્તામ્ અને અદદાત્ થાય છે

૪૪ અદત્તાઽગ્રેઽદદાતા ચ દદૌ ચ દદતુર્દદે ।

દેયાદ્ દાસીઞ્ ઠાતા ચ દાસ્યતિ દાસ્યતે સ્યપિ ॥૬૦૯॥

અદત્ત અદદાતામ્ અને દદૌ-દદે દદતુ., દેયાત્ - દાસીઞ્, ઠાતા તેમજ સ્યપ્ મા દાસ્યતિ -દાસ્યતે થાય છે.

૪૫ અદાત્ પુનરદાતાં સા-વુસ્યાલોપો યથા હ્યદુ ।

અદિત્ હ્યદિઠાતા સ્યાદ્ અદિષત્ તત પરમ્ ॥૬૧૦॥

સિ વિધિમા અદાત્ અદાતામ્ અને સિ માં (અન્ નેા) ઉસ્ આદેશ પરમાં હોય ત્યારે આ કારનેા લોપ થાય છે. જેમકે :-અદુ થાય છે તેમજ અદિત્ અદિઠાતામ્ અદિષત્ થાય છે

૪૬ ધારણપોષણયોર્યો ડુઘાઞ્ દઘાતિ ભવતિ ચ જ્ઞમાન્તસ્ય ।

પૂર્વસ્ય ડિતિ જ્ઞસે ઘો દસ્ય યથા સ્યાદ્ધિ ઘત્તશ્ચ ॥૬૧૧॥

જે ડુઘાઞ્ (૧૭૦) (ઘા) ધારણ-પોષણ કરવું ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ દઘાતિ થાય છે અને જ્ઞસાદિ ડિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે જ્ઞમ વર્ણુ-ન્ત ઘા ધાતુના પૂર્વ દ કારનેા ઘ કાર થાય છે. જેમકે :-ઘત્ત. થાય છે

૪૭ ઘત્તે દઘ્યાદઘીત સ્યાદ્ દઘાતુ ઘેહિ હૌ પરે ।

ઘત્તામયાઽદઘાદઘેઽઘત્ત દઘૌ દઘે પુન ॥૬૧૨॥

ઘત્તે તેમજ દઘ્યાત્ - દઘીત, દઘાત્ - ઘત્તામ્ તેમજ હિ પરમાં હોય ત્યારે ઘેહિ પછી અઘાત્ -અઘત્ત અને દઘૌ-દઘે થાય છે

४८ घेयाद्घामीष्ट घाता च घाम्यनि घाम्यने स्वघात् ।

अघिताऽय जिजिर् जीन-घोषणयोः द्विराऽय च ॥६६३॥

तेभ्यः घेयात् - घामीष्ट, घाता, घाम्यनि-घाम्यने, ययात् - अघित् शाय छे । नये जिजिर् (१७१) (निज्) शुद्ध् क्व्यु - पोषण् क्व्यु धातुनु क्रियाय (नीचे प्रभाते) शाय छे ।

४९ भवेत्लुकि च पूर्वस्य विज्रविपनिजा गण ।

यदा नेनेवित नेनेक्षि नेनित्त पदमग्रया ॥६६४॥

(विहृञ्) लुक् विधिभा विज्र, विप अने निज् धातुना पूर्वनेो शुभ्र शाय छे । नेनेवित - नेनित्त, नेनेक्षि अे प्रभाते व्याजण शाय छे ।

५० नेनिज्यात् - नेनिजीत्, नेनेरत्, ही परे पुन ।

नेनिग्रि चाऽय नेनित्त ननित्त'अये विशेषता ॥६६५॥

नेनिज्यात् - नेनिजीत् । नेनेरत् तेभ्यः हि पञ्चा छेय त्याडे नेनिग्रि अने नेनिज्यात् नेनित्त शाय छे । ते पछी विशेषता छे ।

५१ हेत्वेऽपि नोपघाया गुणो घातो पर पिति ।

नेनिजान्यापि चाऽनेनेक् अनेनित्त परे तनि ॥६६६॥

आर्षधातुश्च (अप्) मां स्वगदि पित् प्रत्यय पञ्चा देया त्याडे द्विदुक्त्त धातुना उपधायां शुभ्र शयो नशी छेभडे - नेनिजानि तेभ्यः पश्चान् (पतथा) (तन्) भा यानेत् - अननित्त शाय छे ।

५२ निनेज निनिजे निज्यात् निक्षीष्ट पुनराश्रियि ।

नेवता नेनित्तनेष्वन्ताऽ-नेक्षीरनेक्षु'व च ॥६६७॥

निनेज-निनिजे तेभ्यः आशीरर्थभा निज्यात् - निक्षीष्ट, नेवता (२), नेक्षानि तेभ्यः तेभ्यः अनक्षीन् अनेक्षु'वैभ शाय छे ।

५३ अनिज्रर्शितोय स्य जिवापरान्तमयानि राऽनेष्ट ।

धातुश्च जिग्' उपधो तस्य च षोष्ठि रोविष्टे ॥६६८॥

अनिज्रत्-अनिज्रा अे प्रभाते, रो राऽनेष्ट, -य उपधा क्रियापदे शाय छे । जिग्' (१५-विट) व्यापत्त धातुना क्रियापदे रोविष्टे-रोविष्टे शाय छे ।

५४ रोविषाद्धेविषीत् इयाद् रोविष्टु पुनराय पर ।

अविष्टमस्य षोष्ठेऽपि रोविष्टु विविषेष्ट च ॥६६९॥

रोविषात् - रोविषीत्, रोविष्टु-रोविष्टाम्, रोविष्टु, रोविष्टु रोविष्टु-विषिष्य च ॥६६९॥

विषात् ॥६६९॥ रोविष्टु रोविष्टाम् ॥६६९॥

૫૫ વિષ્ણ્યાદ્વિક્ષીણ્ટ વેષ્ટા ચ વેક્ષ્યન્તિ વેક્ષ્યન્તેઽથ સી ।

અવિક્ષદવિષ્ણૂનમ્ અવિષતઃઽઽત્મનેષદે ॥૬૨૦॥

વિષ્ણ્યાત્ - વિક્ષીણ્ટ, વેષ્ટા (૨), વેક્ષ્યન્તિ-વેક્ષ્યન્તે, તેમજ સિ પરમાં હેાય ત્યારે અવિક્ષત્
-અવિષત્ અને આત્મનેષદમાં અવિષત્ થાય છે

इति ह्यादिप्रक्रिया ॥३॥

આમ હ્વાદિગણના ધાતુઓની પ્રક્રિયા સમાપ્ત થઈ ૩

૪ દિવાદિગણ ।

૧ દિવ્ ક્રીડાવિજિગીષા-લ્પવદ્વારચ્છુતિસ્તુતિ-।

મ્યષ્વનકાન્તિગતિલ્પેવ વિશેષસ્તન્ન્ય વચ્યતે ॥૬૨૧॥

દિવ્ (૧૭૩) (દિવ્) ક્રીડા કરવી, છુતવાની કચ્છા કરવી, વેપાઠ કરવો, લુપ્ત = અભંગ, પ્રશન્ના કરવી, અયુ, પ્રકાશિત લોક, અયુ (વગેરે અર્થમાં છે) તેનો વિશેષ કરવામાં આવે છે

૨ વિવાદેર્થષ્વનુર્વુ સ્વાદવોજ્જવાદ એવ ચ ।

નવોચ્ચૌર્વિહૃતે દોષો ભવેચ્છ્રીઘ્વનિ ક્રિયા ॥૬૨૨॥

આર (લ કાઠ) માં દિવ્ વગેરે ધાતુઓ ને ચ (વિક્રમ) થાય છે. તે અવ્ વિક્રમ નો અપવાદ છે એક અને ચ કારની પરમાં હતાદિ પ્રત્યય આવે ત્યારે ધાતુના દ કાર અને જ કારને દીર્ઘ થાય છે જેમકે :-દીઘ્યતિ ક્રિયાપદ થાય છે

૩ દીઘ્યેદ્દીઘ્યત્વદીઘ્યક્ષ્ણ ણશદો તુ દિદેવ હિ ।

દિદેવિય યપિ ય્યામિન્ ! દિઘ્યાદાક્ષિણિ દેવિતા ॥૬૨૩॥

દીઘ્યેત્, દીઘ્યતુ, અદીઘ્યન્ તેમજ ણવ્ વગેરેમાં દિદેવ અને તેના અવ્ પરમાં દેાય ત્યારે દિદેવિય અને દે દેવામી, આશીર્થમાં દિઘ્યાત્ અને પછી દેવિતા થાય છે.

૪ દેવિઘ્યનિ હાદેવિઘ્યદ્ અદેવોદેવ મો પરે ।

ચ. વિવુ યન્નુમ્સ્તાને મોઠરતિ તસ્ય હિ ક્રિયા ॥૬૨૪॥

દેવિઘ્યતિ, અદેવિઘ્યત્ અને સિ પરમાં દેાય ત્યારે અદેવોત્ થાય છે જે વિવુ (૧૭૪) (વિવુ) મીઠરું ધાતુ જે તેનું ક્રિયાપદ મોઠરતિ થાય છે

૫ અમીઠ્યાન્ન મિવેચ ય્યાન્ મીઠ્યાન્ન મેવિતા પુન ।

મવિઠ્યાનિ ત્વને! યવદ્ અમેવોદ્ગમાસ્તયા ॥૬૨૫॥

અમીઠ્યાન્, મિવેચ, મીઠ્યાન્, મેવિતા તેમજ મેવિઠ્યાનિ, અમેવિઠ્યાન્ અને અમેવ ત્ ને પ્રનાદે ૨૦ થાય થાય છે

૬ મો તુર્ષો માત્રવિક્ષેપે તસ્ય સ્વ મ નુચ્યતિ ।

મતર્કે સ્ત્યાન્ વરે ણાદો નુત્તનુષ્ઠાપાડરગ ॥૬૨૬॥

તે નુર્ષો (૧૭૫) (નુ) નુન્ય કરવું ધાતુ છે તેનું રૂપ નુચ્યતિ થાય છે અને નુ નુવરે ૨૧ પરમાં રોઠા નાદે મતર્કે મનુષ્યુ મો પ્રનાદે, અન્ય થાય છે

૭-૮ તુર્ષાઘ્ય મતિગા ન્વિ-શ્વનિ મ્વનિ વિદેવન્ન ।

મુન્-મુન્-મુન્-મુન્-મુન્-મુન્ માદેવેવોદ્ગમાસ્તયા ષ ॥૬૨૭॥

વિદેવેર્કે ૧૦-૪૪ ॥ ૨૨૧-૨૨૩ ॥ ૨૨૪-૨૨૬ ॥ ૨૨૭-૨૨૯ ॥ ૨૩૦-૨૩૨ ॥

સિપ્રત્યય વિના વેટ્ ચ પાણિનીયમતે સ્ફુટમ્ ।
નત્સ્યતિ નન્વનર્તિષ્યદ્ અનર્તીદિતિ સૌ પરે ॥૬૨૮॥

નૃત્યાત્, નર્તિતા, નર્તિષ્યતિ અને સ્યપ્ માં વિશેષતા છે કે નૃત્, તૃદ્, છૃદ્, ચૃત્, અને કૃત્ ધાતુઓને સિ પ્રત્યય સિવાયના આર્ધધાતુક સ કારાદિ પ્રત્યયને વિકલ્પે ઇટ્ લાગે છે. તેમ પાણિનીયમતમા ૨૫૭૨ છે જેમકે -નત્સ્યતિ, ૫૯૫ અનર્તિષ્યત્ અને સિ પરમા હોય ત્યારે અનર્તીત્ થાય છે

૯ ધાતુર્જષ્ ચ વયોહાના-વિરન્તોઽપ્યસ્ય જીર્યંતિ ।

જીર્યેઞ્જીર્યત્વજીર્યચ્ચ જજાર જજરુ પુન ॥૬૨૯॥

જૃષ્ (૧૭૬) વૃદ્ધ થવુ એના (ઋ કારનેા) ઈર્ (ઈર્) અન્તે થતાં જીર્યંતિ, જીર્યેત્, જીર્યંતુ, અજીર્યત્ તેમજ જજાર જજરુ થાય છે

૧૦-૧૧ જીર્યાદીટો ગ્રહાં ચેતિ જરીતા જરિતા તથા ।

જરિતારૌ જરીતારૌ જરિષ્યતિ જરીષ્યતિ ॥૬૩૦॥

અજરિષ્યદ્જરીષ્યદ્ અજારીદજરત્ પુન ।

શો તનૂકરણે ધાતુ સાધના તસ્ય કથ્યતે ॥૬૩૧॥

જીર્યાત્ તેમજ ગ્રહ વગેરે ધાતુઓને સિ, સ વગેરે પરમા હોય ત્યારે વિકલ્પે દ્વીઘ્ ઈટ્ થતા જરિતા-જરીતા જરિતારૌ-જરીતારૌ, જરિષ્યતિ-જરીષ્યતિ, અજરિષ્યત્-અજરીષ્યત્ અને અજારીત્-અજરત્ થાય છે

શો (૧૭૭) છોલવુ ધાતુની સાધના હવે કહેવામાં આવે છે.

૧૨-૧૩ ઘાતો પરે ચ લોપો ય્યોઃ ભવેત્ શ્યતિ યથા ક્રિયા ।

શ્યેત્ શ્યત્વશ્યત્ શશૌ શાયાત્ શાતા શાસ્યત્યશાત્ પુન ॥૬૩૨॥

અશાતમય ચાઽશામીદ્ અશાસિષ્ટામશાસિષુ ।

છો છેદને ચ યો ધાતુસ્તસ્ય છચતિ ક્રિયા ભવેત્ ॥૬૩૩॥

ય પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે ધાતુના બો કારનેા લોપ થાય છે અને શ્યતિ એમ ક્રિયાપદ થાય છે તેમજ શ્યેત્, શ્યંતુ, અશ્યત્, શશૌ, શાયાત્, શાતા, શાસ્યતિ, તેમજ અશાત્-અશાસીત્ અશાતામ્-અશાસિષ્ટામ્ અશામિષુ થાય છે

છો (૧૭૮) કાપવુ જે ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ છચતિ થાય છે

૧૪ છચેત્ છચત્વચ્ચત્પુનશ્ચછૌ છાયાત્ છેયાદ્ધિ ચાઽઽશિષિ ।

અછાસીત્ પુનરછાદ-છાતા ચ પોઽન્તકર્મણિ ॥૬૩૪॥

छषत्, छषतु, अछषन्, अछी, छायात् तेभञ् आशीन्धर्भा छेषात्, अछामीत्-अछत्
अछाताम् ओभ धाय छे

षो (१७८) (गो) अलाभ इच्छुं-अत् इच्छो. (ते धातुना क्रियापदो नीचे प्रभाते छे)

१५ स्वति समो पुन नेयात् माता मास्यति मान्यत ।

अनामीदय चाज्यादि षो दोऽवगण्टने छति ॥६३५॥

स्वति, समो, मेयात्, माता, मास्यति मास्यत, अनामीत्-अनात् धाय छे ने दो (१८०)
५८६ इशवा धातु छे तेनु क्रियापद छति धाय छे

१६ ददो देयाददात् स्वामिन् व्यष्ट ताडने च विद्यति ।

विद्येद्विद्यत्यविद्यच्चत्ताऽ-विद्यो विद्याद्य च स्वपि ॥६३६॥

ददो, देयात् तेभञ् अदात् धाय छे छे इवाभी, व्यष्ट (१८१) र्वाधी नाभवुं (धातुना
क्रियापदो) विद्यति, विद्येत्, विद्यतु, अविद्यत्, अविद्यय तेभञ् विद्याद्य धाय छे अने स्वप्
परभा जोय त्थारे—

१७ अयस्स्यस्यस्यस्यदव्यान्मोद् अव्यादाभेवमगमा ।

यः शिल्प् आलिङ्गने धातुस्तस्य शिल्प्यति मम्मचेत् ॥६३७॥

अयस्स्यति, अव्यत्स्यत्, अव्यान्मीत्-अव्यात् अव्यादाम् ओ प्रभाते अनाय धाय छे

ने शिल्प् (१८२) आलिङ्गषु धातु छे तेनु क्रियापद शिल्प्यति धाय छे

१८ पादो शिष्येण च शिल्प्यात् श्लेषटा श्लेषति 'शुभिव' ।

अशिल्प्यदेवमग्रेऽपि नृष श्रीणन एव च ॥६३८॥

पाप् चोरेभां शिष्येण, शिल्प्यात्, श्लेषटा, श्लेषति तेभञ् इदं भूमिष, अशिल्पन् ओ प्रभाते
पद्य धाय छे

तृप् (१८३) भुश इच्छु धातु छे. (तेना क्रियापदो नीचे प्रभाते छे)

१९-२० तृप्यति तनपे तृप्यात् तर्पा तपना नत परम् ।

रघ-नत-तृप-दृष-दृष्ट-मृत्-मृत्-मिर् ॥६३९॥

न पादेर्वा तनाद स्वादिपादेषु धातुस्तस्य च ।

सपिता तृप्यति स्वामि-स्वल्पंभवत्परदेक च ॥६४०॥

तृप्यात्, तपव, तृप्यात्, तर्पा-तपना अने रघ, मृत्, तृप्, दृष्ट, मृत्, दृष्ट, मृत् इत्ये मिर्
नी परभा च (तृ) चोरेभि मिर् अयव समादि आधिमान्दने विद्येत् इत् पादे. ते नेमी चोरेण पर,
धाय ते तेभञ्, छे इवाभी, तृप्यात्, तृप्यात् अने तृप्यात् धाय छे

૨૧ અતૃપ્ચ્ચ પુષાદિત્વાત્ કૃતે રારો જ્ઞસે દૃશામ્ ।

અત્રાપ્સીચ્ચ હ્યતાપ્સીત્ સ્યાદ્ અતર્પીચ્ચ કૃતે ત્વિટિ ॥૬૪૧॥

અતૃપત્ તેમજ જ્ઞસ વર્ણુ પરમાં હોય ત્યારે દૃશ્ વગેરેના ઋ નો અર્ (કે આર્) કરીને ઇટ કરીએ ત્યારે અત્રાપ્સીત્ - અતાપ્સીત્ - અતર્પીત્ થાય છે

૨૨ ઘાતુર્યો મુહ વૈચિત્યે તસ્ય સ્યાન્મુહ્યતિ ક્રિયા ।

ળાદો મુમોહ મુહ્યાચ્ચ મોઢા મોઘાઽથ મોહિતા ॥૬૪૨॥

જે મુહ્ (૧૮૪) મોહ પામવો-સ જ્ઞાશૂન્ય થવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો મુહ્યતિ, ણ્ વગેરેમાં મુમોહ તેમજ મુહ્યાત્ અને મોઢા-મોઘા-મોહિતા થાય છે

૨૩ ઇટિ કૃતે રઘાદિત્વાન્મોહિણ્યત્યથ મોક્ષ્યતિ ।

અમોહિણ્યદમોક્ષ્યત્ સ્યાદ્ અમોહીદમુહચ્ચ સૌ ॥૬૪૩॥

રઘાદિ ગણુને હોવાને લીધે વિકલ્પે ઇટ્ કરવામાં આવે ત્યારે મોહિણ્યતિ-મોક્ષ્યતિ, અમોહિણ્યત્ - અમોક્ષ્યત્ અને સિ વિધિમાં અમોહીત્ - અમુહત્ થાય છે

૨૪ યો નશ્ અદર્શને ઘાતુસ્તસ્ય સ્યાન્નશ્યતિ ક્રિયા ।

નનાશ નેશતુર્નેશુ-ર્નશ્યાત્ સ્યાત્ પુનરાશિષિ ॥૬૪૪॥

જે નશ્ (૧૮૫) અદશ્ય થવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ નશ્યતિ, નનાશ નેશતુઃ નેશુ, નશ્યાત્ તેમજ આશીર્થમાં પશુ (નશ્યાત્) થાય છે

૨૫ મસ્જિનશોર્જ્ઞસે નુમ્ ચ પાણિનીયનિદર્શનાત્ ।

નઘ્ટાઽથ નશિતા સ્વામિન્ નક્ષ્યતીતિ નશિણ્યતિ ॥૬૪૫॥

જ્ઞસ વર્ણુદિ (આધ'ધાતુક) પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે મસ્જ્ અને નશ્ ધાતુને પાણિનીય-મતાનુસાર (૭૧૬૦) નુમ્ થતાં નઘ્ટા-નશિતા તથા, હે સ્વામી, નક્ષ્યતિ-નશ્યતિ થાય છે.

૨૬ પુષાદિત્વાદ્ ભવેદ્ ડષ્ચ ડે નજોરત્ એત્વતા ।

વા વક્તવ્યા ત્વનેશદ્ધિ પક્ષેઽનશત્ ક્રિયા પુન ॥૬૪૬॥

(અઘતન ભૂતકાળમાં) પુષાદિ ગણુને હોવાને લીધે નશ્ ધાતુને ડ(અ) લાગતા ધાતુના અ કાર નો એ કાર વિકલ્પે કહેવાયો છે. જેમકે -અનેશત્ અને વિકલ્પે અનશત્ ક્રિયાપદ થાય છે

૨૭ ય શમ્ ઉપશમે ઘાતુરસ્તિ તસ્ય વિશેષતા ।

અમસ્ય કિઙ્કિતિ જ્ઞસે યે શમા દીર્ઘશ્ચ શામ્યતિ ॥૬૪૭॥

રારો જ્ઞસે દૃશામ્ ॥ ૨ ૧ ૧૧૫ ॥ મ્વૃસૂતિમૂયતિઘૂઙ્ઞ્ રઘાદીનામિઙ્ વા ॥ ૨ ૧ ૭૧ ॥

મસ્જિનશોર્જ્ઞસે ॥ ૨ ૪ ૭ ॥ મસ્જિનશોર્જ્ઞલિ ॥ ૫૧૦ ૭ ૧ ૬૦ ॥ ડે નજોરત્ એ ॥ ૨ ૪ ૯ ॥

શમા દીર્ઘ ॥ ૨ ૪ ૧૦ ॥

એ જમ્ (૧૮૬) શાંત થયુ ધાતુ છે તેની વિશેષતા છે કે જનાદિ કિન્ કૈ ટિન પ્રત્યયોમાં ય કાર (વિકરણ) પરમાં હોય ત્યારે જમ્ વગેરે ધાતુઓનો હીર્ણ ધાય છે. જેમકે -જામ્યનિ.

૨૮ જજામ ધેમતુ. ધેમ્ જમિતાઙ્ય જમિવ્યતિ ।

અજમિવ્યત્ પુવાદિન્વાદ્ અજમત્ દ્વજમીન્મતે ॥૬૮૮॥

જજામ ધેમતુ. ધેમ્, જમિતા, જમિવ્યતિ, અજમિવ્યત્ તેમજ પુવાદિ ગણનો સોવાને લીધે અજમત્ નેમજ વિદ્દપે અજમીત્ ધાય છે.

૨૯ અય દમ્ શ્રમ્ તમ્ ધમ્ શ્રમ્ વલમ્ મદ્ ચૈને જમારવન્વતામ્ ।

હવાણિ પૂર્વવત્ રમ્યો ત્રિમિદા સ્નેહન તન્વ ॥૬૮૯॥

લયે દમ્ - શાંત ક્ષુ, શ્રમ્ - સ્વન ક્ષુ, તમ્ - પીડાણુ, ધમ્ - સ્વન ક્ષુ, શ્રમ્ - શમણુ, વલમ્ - શાક્રુ અને મદ્ - આનંદ ધયો. એ બધા જમાદિ ગણના છે. તે બધાના રૂપો પૂર્વ ઉપર પ્રમાણે ધાય છે.

જે ત્રિમિદા (૧૮૭) (મિદ્) - એક ધયો - (ધાતુ છે) તેના ક્રિયાપદો નીચે પ્રમાણે છે

૩૦ મિદેયૈ જ ગુણો રાજન્ ' મેજનીનિ મિમેદ વ ।

મિમિદતુ પુનમિજાત્ શ્વસ્તને જાઙ્ય મેદિતા ॥૬૯૦॥

ય (વિકરણ) પરમા હોય ત્યારે, તે ગન્ત, મિદ્ ધાતુનો ગુણ ધાય છે જેમકે :-મેદાનિ. ૫૩મી મિમેદ મિમિદતુ, મિજાત્ અને શ્વસ્તન (=સ્વસ્તન બવિષ્યકાળ) માં મેદિતા ધાય છે

૩૧ મેદિવ્યતીન્વમેદિવ્યદ્ અમેદીદમિદન્ પુન ।

અમેદિટામિદતામ્ અજ પૂર્વવિધા ક્રિયા ॥૬૯૧॥

મેદિવ્યતિ, અમેદિવ્યત, અમેદીત્-અમિદન્ અમેદિટામ્-અમિદતામ્ એ પ્રમાણે ક્રિયાપદો આગળ ધાય છે.

૩૨ મોઙ્યમ્ ધેવજે ઘાતુસ્વરજ સ્વાદ્યવતિ દિવા ।

આઙાઙ્યાદમિતા વિદ્-ન્નમિવ્યતિ અમિવ્યત ॥૬૯૨॥

જે જમ્ (૧૮૮) (અન્) દેંકણુ ધાતુ છે તેજુ ક્રિયાપદ અમ્નિ ધાય છે તેમજ આગ, અઙ્યાત્, અમિતા અને સે પિદાન, અમિવ્યતિ અમિવ્યત ધાય છે

૩૩ આમિવ્યદગપ્તેઈ સુદ્ આમ્વત્ સ્વાસ્થ સ્વા મિદા ।

દિવાદોઙા વ ગાર્ગ્વા પરસ્મદ્વિમિવ્યતિ ॥૬૯૩॥

આમિવ્યત્ અને વ પ-માં સોાય ત્યારે અન્ પુ ન્વે પુન્ સ્વાસ્થ સ્વા સ્વાસ્થ મ વ છે આમ દિવાદિ સ્વાસ્થા ધાતુઓના પરસ્મદ્વે અન્ પુ ન્વે ન્વી પ્રક્રિયા થાય

વિદેહ ॥ ૧ ૧ ૧ ॥ સમસ્તે સ્વ ॥ ૧ ૧ ૧ ॥

इति दिवादिपरस्मैपदिन ।

આમ દિવાદિ ગણના પરસ્મૈપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા સમાપ્ત થઇ

दिवाद्यात्मनेपदिनः ।

૩૪ યોઽસ્તિ ઘાતુર્જની પ્રાદુર્ભાવ ઈકાર ઇઙ્ઙવેત્ ।

જા જનીજ્ઞોશ્ચતુર્ણુ સ્યાદ્ યથા સ્યાજ્જાયતે ક્રિયા ॥૬૫૪॥

જે જની (૧૮૬) (જન્) જન્-મધુ-પ્રગટ થયું ધાતુ છે તેનો ઈ કાર ઇત્ થાય છે. અને આરમા જની અને જ્ઞા ધાતુનો જા આદેશ થાય છે જેમકે -જાયતે ક્રિયાપદ થાય છે

૩૫ જાયતે જાયતામગ્રેઽ-જાયતાઽથ ગમા સ્વરે ।

ચુત્વ જજ્ઞે જનિષીઠ જનિતા ચ જનિષ્યતે ॥૬૫૫॥

જાયેત, જાયતામ્, અજાયત તેમજ (પરોક્ષમાં) સ્વર પરમાં હોય ત્યારે ગમ્ વગેરેના ઉપધાને લોપ તેમજ ચુત્વ થતા જજ્ઞે, અને પછી જનિષીઠ, જનિતા તેમજ જનિષ્યતે થાય છે.

૩૬-૩૮ અજનિષ્યત સૌ ષાઽજનિષ્ટેતિ ક્રિયાપદમ્ ।

કર્તર્યપ્યત્ર વક્તવ્ય પદાદેરિષ્ચ સેસ્તનિ ॥૬૫૬॥

લોપઃ ઇષ્સન્નિયોગે સ્યાત્ તનશ્ચેહાદિશબ્દત્ ।

પદદીપજનપ્યાયિપૂરિતાયિબુઘા ઇહ ॥૬૫૭॥

एते ग्राह्या घराधीश । दीपादिभ्यो विकल्पतः ।

जनिवद्धयोर्न वृद्धिश्च यथाऽजनि क्रियापदम् ॥६५८॥

તેમજ અજનિષ્યત અને સિ બિધિમાં અજનિષ્ટ ક્રિયાપદ થાય છે. અહીં તન્ (અદ્યતન ભૂત-કાળનો) પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે પદ વગેરે ધાતુઓના સિ ને ઇન્ લાગે છે. અને ઇન્ લાગે ત્યારે તન્ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે અત્રે આદિ-વગેરે શબ્દના અહુષ્થી પદ્-જ્ઞુ, દીપ્-પ્રકાશુ, જન-જન્-મધુ, પ્યાયિ-પૂરિ-પલાળુ, તાયિ-પાળુ-લખાવુ, બુઘ્-બહુવુ વગેરે ધાતુઓને, હે ધરાધીશ, અહુષ્ કરવા. તે બધા વિઠ્ઠપે દીપાદિ પશુ કહેવાય છે. (ણિત્ પરમાં હોવા છતાં) જન્ અને વઘ્ ધાતુની વૃદ્ધિ થતી નથી અને અજનિ એમ ક્રિયાપદ થાય છે

૩૯-૪૦ દીપી દીપ્તૌ ચ યો ઘાતુ ક્રિયા સ્યાત્ તસ્ય દીપ્યતે ।

દીપ્યેતાઽથ દિદીપે તુ દીપિષીઠાઽથ દીપિતા ॥૬૫૯॥

દીપિષ્યતે ત્વદીપિષ્ટાઽ-દીપીતિ ષાઽપરા તથા ।

પૂરી આપ્યાયને ધાતુસ્તસ્ય રૂપ તુ પૂર્યતે ॥૬૬૦॥

જા જનીજ્ઞો ॥ ૨૪ ૧૩ ॥ ગમા સ્વરે ॥ ૨ ૧ ૧૦ ॥ પદાદેસ્તનિ કર્તર્યણિ ॥ ૨ ૪ ૧૪ ॥

લોપ ॥ ૨ ૪ ૧૫ ॥ જનિવદ્ધયોર્ન ॥ ૨ ૨ ૧૧ ॥

ને દોષી (૧૯૦) (દોષ) પ્રકાશનું ધાતુ છે તેનાં ક્રિયાપદો દોષ્યને, દોષ્યેત, દિર્ઘે, દોષિ-
 ઘોષ્ટ, દોષિતા, દોષિગતે અને અદોષિષ્ટ-અદોષિ તેમજ અન્ય ધાય છે. પુરો (૧૯૧) (પુર)
 પલાણનું ધાતુ છે તેનું ૩૫ પૂર્વે ધાય છે

૪૧ પુપૂરેઽથ પુપૂરાતે પૂરિષીષ્ટાઙ્ઠુ પૂરિતા ।
 પૂરિગ્યતે ત્વપૂરિષ્ટાઙ્ઠ-પૂર્વેપિ ચંચમગ્રગા ॥૬૬૧॥

પુપૂરે પુપૂરાતે, પૂરિષીષ્ટ પછી પૂરિતા, પૂરિગતે, અને અપૂરિષ્ટ-અપૂરિ એ પ્રમાણે આગળ
 ધાય છે.

૪૨ પદ ગતી ચ ગો ઘાતુસ્તમ્ય રુપ ત્ પચતે ।
 પચેત પચના ચ્વામિત્તપચત ભવેત્ ક્રિયા ॥૬૬૨॥

એ પદ (૧૯૨)-૯૫ ધાતુ છે તેનું ૩૫ પચતે ધાય છે તેમજ સે સ્વાગી, પચેત, પચનામ્
 અપચત ક્રિયાપદ ધાય છે.

૪૩ પેદે પર્શીષ્ટ પક્તા ચ પન્મયતેઽથ હ્ણપત્મ્યત ।
 અપાચ્યે સ્વપન્નાતામ્ અપન્ન પુનરતયા ॥૬૬૩॥

પેદે, પર્શીષ્ટ, પક્તા, પત્મ્યતે અને અપન્મયત તેમજ અપાદિ અપન્નાતામ્ અપત્મત ધાય છે

૪૪ અપત્યા અન્વપન્માયામ્ અપદ્ધવ ગન્વપતિત ચ ।
 અપત્ત્વહિ પુનરિહ પ્રપત્ત્વહિ ચ ગો પતે ॥૬૬૪॥

અપત્યા, અપન્માયામ્ અપદ્ધવમ્, અપતિત અપન્વહિ અપત્ત્વહિ એમ, સે વિદ્વાન્, મિ પન્મા
 ધાય ત્યારે ધાય છે

૪૫ વુષ્ અવગમને ઘાતુસ્તમ્ય વિષા ન વુષ્યતે ।
 વુષ્યે વાઙ્ઠ મન્શીષ્ટ વોદ્ધા ન્વપિ તુ પ્રોત્સવતે ॥૬૬૫॥

વુષ્ (૧૯૩) વ્શ્ણુવું-માન ધવું ધાતુ છે. તેના ક્રિયાપદ વુષ્યતે, વુષ્યે, મુન્શીષ્ટ, વોદ્ધા અને
 વાઙ્ઠ માં મોચ્યતે ધાય છે.

૪૬ અવુદ્ધાઙ્ઠ હ્ણમુન્નાતામ્ અવાધિ ચંચમગ્રગા ।
 દિવાદીના ચ ઘાતુનામાત્મનેવરિનિચ્ચિ ॥૬૬૬॥

તેમજ અવુદ્ધ-અવોધિ અમુન્નાતામ્ એ પ્રમાણે, આગળ એવો ધાય છે. આ પ્રમાણે, દિવાદિ
 અવુદ્ધા ધાતુઓના આત્મનેવરિની પ્રક્રિયા યદ્

દિવિ દિવાલામનેરિનિ. ।

આમ દિવાદિ અવુદ્ધા આત્મનેવરિ ધાતુઓની પ્રક્રિયા અમારું ધાર

દિવાલ્લુભયપદી ।

૪૭ યો ણહ વન્ધને ઘાતુસ્તસ્ય નહ્યતિ નહ્યતે ।

નનાહ નેહયુર્નેહે નહ્યાત્ત્સીષ્ટ ઠાઠ્ઠશિષિ ॥૬૬૭॥

જે ણહ્ (૧૯૪) (નહ્) ળાંધયુ ધાતુ છે તેના (ક્રિયાપદો) નહ્યતિ-નહ્યતે, નનાહ-નેહે નેહતુ, અને આશીરર્થમાં નહ્યાત્-નત્સીષ્ટ થાય છે

૪૮ નદ્ધા નત્સ્યત્યનત્સ્યચ્ઠા - નાત્સીદ્ધિ સિવિઘાવથ ।

અનાદ્ધા ઠ તથાઠનદ્ધાઠનત્સાતા નન્વનત્સત ॥૬૬૮॥

નદ્ધા, નત્સ્યતિ, અનત્સ્યત્ તેમજ સિ વિધિમા અનાત્સીત્-અનદ્ધ અનાદ્ધામ્-અનત્સાતામ્ અનત્સત થાય છે.

ઈતિ યવિકરણા દિવાદયો ઘાતવ ॥૪॥

આમ પ્રમાણે ય વિકરણવાળા દિવાદિ ગણના ધાતુઓ સમાપ્ત થયા. ૪

૫. સ્વાચ્છન્નવપદિનઃ ।

૧ ય વજ્ર્ અધિપત્યે ધાતુઃ કચ્ચતે તસ્ય નાધના ।
સ્વાદેર્નુર્ચ ચ્ચનુર્ણુ સ્યાદ્ ગણાત્ પ્રત્યય એવ વૈ ॥૬૬૧॥

જે વજ્ર્ (૧૬૫) (નુ) ન્સ કાઠવેા ધાતુ છે તેનો સાધના કહેવામા આવે છે. આર (પ્રક્રિયાઓ) મા સ્વાદિ ગણને પરમા નુ (વિક્રમ્ણ) પ્રત્યય લાગે છે

૨ વિકરણસ્ય નૂપઃ સ્યાત્ ગણાત્ પ્રત્યયસ્ય ગુણ' પુન ।
કિતિ ડિતિ પરે નૈવ પ્રાક્નૂત્રસ્યાડનુમારન ॥૬૭૦॥

નુ અને ડગ્ વિકરણની પરમાં વિક્ પ્રત્યયો હોય તેો તેનો ગુણ થાય છે પણ પદેલાના સૂત્રો અનુસાર કિત્ અને ડિત્ પરમા હોય તેો ગુણ થતો નથી.

૩ મુનોતિ મુનૂતે સ્યાદ-સયોગાદુત્તરસ્ય ચ ।
પ્રત્યયત્યોર્વમોર્વા લોપઃ મુન્વ. મુનૂવન્તયા ॥૬૭૧॥

જેમકે -મુનોતિ-મુનૂતે થાય છે. સંયોગ સિવાયનાની પરમા આવેલા પ્રત્યયના ડ કારનેા લોપ વ અને મ પરમા આવે ત્યારે થાય છે જેમકે - મુન્વ -મુનૂવઃ થાય છે.

૪ મુન્મષ્ણ મુનૂમો રાજન્ । સ્યાદગે મુનૂયાદિતિ ।
મુન્વીતાડ્ય મુનોતિવત્યો-ર્વા દેર્નુપ્રત્યયસ્ય ચ ॥૬૭૨॥

જે રાજન્, મુન્મ. -મુનૂમ' તેમજ મુનૂયાન્ - મુન્વીત, મુનોતુ એમ તેમજ ડ વિક્રમ્ણની પરમા આવના હિ પ્રત્યય નો ડુદ્ વિક્રમ્ણે થાય છે.

૫ સયોગાદુત્તરસ્ય વ્યાય દેર્નુર્ણુવેતિ ષવ્ચન. ।
ચ્ચનુર્ણુ વાડ્ય તદ્ગુર્ણિ પ્રન્નુવાડ્ય મુનૂ પ્રિયા ॥૬૭૩॥

પણ વા-વિક્રમ્ણે એમ કાઠવેને લીધે સંયોગની પરમા આવેલા હિ પ્રત્યયનેા ડુદ્ અનેા નુર્ણુ જેમકે -ચ્ચનુર્ણુ, તદ્ગુર્ણિ અને વ્યાર્ણી નો પ્રન્નુવ મુનૂ ક્રિયાપદ છે

૬ વિષ્ણુસયમુનોર્ સ્યાન્વાડ-મુનૂવાડ્યે મૂળાય ચ ।
મૂળવિષ મૂળોવાડ્ય વ્યાયવે મૂળવે વિમો ' ॥૬૭૪॥

વિષ્ અનેરમા પ્રમુનોર્ - મુનૂવા તેમજ મૂળવ-મુનૂવ અને મન્ મા મૂળવિષ-મૂળોવ વેમ. જે વિષ્ણુ, થાય છે.

૭ સ્વાત્ લોર્ણુવ નીપાઃ ચ લોર્ણુવત્કારવેત ચ ।
વેતિદ્વેતિ કુર્ણુવેતિ લોર્ણુવત્કારવેત ચ ॥૬૭૫॥

સ્વાત્ લોર્ણુવ નીપાઃ ચ લોર્ણુવત્કારવેત ચ ॥૬૭૫॥ વેતિદ્વેતિ કુર્ણુવેતિ લોર્ણુવત્કારવેત ચ ॥૬૭૫॥

હોય ત્યારે અઘૌષીત્—અઘાવીત્—અઘવિષ્ટ—અઘૌષ્ટ અઘૌષ્ટામ્ થાય છે. આમ સ્વાદિ ગણના ધાતુઓમાંના ઉભયપદી ધાતુઓની સાધના થઈ

इति स्वाद्युभयपदिन ।

આમ સ્વાદિ ગણના ઉભયપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા સમાપ્ત થઈ

स्वादिपरस्मैपदिन ।

૨૨-૨૩ હિ ગતાવથ વૃદ્ધો ચ હિનોતિ તસ્ય હિ ક્રિયા ।

हिनोते: स्याद् द्विरुक्तस्य कुत्व यथा जिघाय च ॥६९०॥

तदनु जिघ्यतुजिघ्यु-र्हीयाद् हेताऽथ हेष्यति ।

अहेष्यच्च ह्यहैषीद-हैष्टामहैषुरेव च ॥६९१॥

હિ (૨૦૦)-જ્ઞપુ, વધપુ ધાતુનું ક્રિયાપદ હિનોતિ છે. દ્વિર્ભાવ થયેલા હિ ધાતુનું કુત્વ (ક વર્ગ આદેશ) થાય છે જેમકે :-જિઘાય જિઘ્યતુ. જિઘ્યુ, હીયાત્, હેતા, હેષ્યતિ, અહેષ્યત્ અને અહૈષીત્ અહૈષ્ટામ્ અહૈષુ ઓમ થાય છે.

૨૪ શક્લૃ શક્તો ચ યો ઘાતુ શક્નોતીતિ ક્રિયાપદમ્ ।

शक्नुयादथ शक्नोत्व-शक्नोत् णादौ शशाक च ॥६९२॥

જે શક્લૃ (૨૦૧) (શક્) શક્તિમાન હોવું ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ શક્નોતિ થાય છે પછી શક્નુયાત્ શક્નોતુ, અશક્નોત્, અને ણપ્ વગેરેમાં શશાક થાય છે

૨૫ શક્તાઽશક્ત્ ધિવિ પ્રીતૌ કથ્યતે તસ્ય સાધના ।

धिन्विकृण्व्योर्नलोपो नौ धिनोति धिनुयाद् यथा ॥६९३॥

તેમજ શક્તા અને અશક્ત્ થાય છે ધિવિ (૨૦૨) ખુશ થવું ધાતુની પ્રક્રિયા કહેવામાં આવે છે. ધિવિ અને કૃવિ ધાતુની પરમાં નુ વિકરણ હોય ત્યારે તેના ન કાર નો લોપ થાય છે જેમકે :-ધિનોતિ અને ધિનુયાત્ થાય છે.

૨૬ ધિનોતુ હ્યધિનોત્ ણાદૌ દિધિન્વાઽથ દિધિન્વતુ ।

धिन्याच्च धिन्विता धिन्विष्यत्यधिन्विष्यदेव च ॥६९४॥

ધિનોતુ, અધિનોત્ તેમજ ણપ્ વગેરેમાં દિધિન્વ દિધિન્વતુ, ધિન્વ્યાત્, ધિન્વિતા, ધિન્વિષ્યતિ અને અધિન્વિષ્યત્ થાય છે

૨૭ અધિન્વીત્ કૃવિ હિસાયા સ્યાત્ કૃણોતિ ચકૃણ્વ ચ ।

श्रु श्रवणे चतुर्व्वेव श्रुवः शृ भवति ध्रुवम् ॥६९५॥

તેમજ અધિન્વીત્ પદ્ય યાય છે.

કૃષિ (૨૦૩) દ્વિશા ઠરવી ના ક્રિયાપદ કૃણોતિ અને વક્રુણ્ય યાય છે. શ્રુ (૨૦૪) સાંભળવું ધાતુના ચારમાં શ્રુ નો જ આદેશ યાય છે.

૨૮ જ્ઞોતિ જ્ઞુશ્રાવ જ્ઞુશ્રોજ શ્રૂયાત્ પુનરાશિષિ ।

શ્રોતા શ્રોત્યતિ યા-શ્રોપીત્ પરસ્મંપદિનસ્ત્વિતિ ॥૬૧૬॥

જ્ઞુજોતિ, જ્ઞુશ્રાવ અને જ્ઞુશ્રોવ, આશીરર્થમાં શ્રૂયાત્, તેમજ શ્રોતા, શ્રોત્યતિ, અને અશ્રો-
પીત્ એ પ્રમાણે પરસ્મૈપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા થઇ.

इति स्वादिपरस्मंपदप्रक्रिया ।

આમ સ્વાદિ ગણના પરસ્મૈપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા થઇ.

स्वाद्यात्मनेपदप्रक्रिया ।

૨૯ અશૂઠ્ ઘાપ્તો ચ યો ઘાતુ-રૂટાવિતો હિ તસ્ય ચ ।

અશ્નુતે ષાઙ્ઞનુવોત સ્યાદ્ અશ્નુતામાશ્નુત ધ્રુવમ્ ॥૬૧૭॥

જે અશૂઠ્ (૨૦૫) (અળ્) દ્વેલાલું ધાતુ છે. તેના ઝ ઠાર અને ટ ઠાર હત્ યાય છે અને અશ્નુતે,
અશ્નુવોત, આશ્નુતામ્ તેમજ આશ્નુત ક્રિયાપદો યાય છે

૩૦ આનયો નુગણામજ ત્વજિપીષ્ટ તત પરમ્ ।

અહીષ્ટ ષાઙ્ઞિતા જ્ઞષ્ટાઙ્ઞિપ્યતે જ્ઞષતે પુન. ॥૬૧૮॥

અહીં અજ્ઞ ધાતુ (નો પૂર્વ દીર્ઘ ધ્ર્યા પછી, નુક્ (ન્) આગમ યતાં આનયો, પછી અજિપીષ્ટ
અહીષ્ટ, અજિતા-અજ્ઞ તેમજ અજિપ્યતે-અજતે યાય છે.

૩૧ જ્ઞાનિષ્યતાઙ્ઞવતાઙ્ઞિષ્ટ ષાઙ્ઞષ્ટાઙ્ઞજ્ઞાતા ષાઙ્ઞજત ।

જ્ઞારમનેપદિનામિવ સ્વાદીના હિ ભવેત્ ક્રિયા ॥૬૧૯॥

તેમજ (ક્રિયાનિક્ષમમાં) જ્ઞાનિષ્યત-જ્ઞાવત-જ્ઞાનિષ્ટ-જ્ઞાષ્ટ જ્ઞાણાના જ્ઞારત એ પ્રમાણે
સ્વાદિ ગણના આનયેપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા યાય છે.

इति स्वादिपद ॥५॥

આમ સ્વાદિ ગણ અમાજ યથો. ૫

સૂયાત્-સોષીષ્ટ, સોતા, સોષ્યતિ, અસોષ્યત્, અને સિ ને વિકલ્પે ઇટ્ ક્રવામાં આવે ત્યારે અસીષીત્ અસીષ્ટામ્ અસીષ્ટ એમ થાય છે.

૮ ચિન્ ચપને ચ યો ધાતુષ્ચિનોતિ ચિનુતે ક્રિયા ।

ચિનુયાદથ ચિન્વીત ચિનોતુ ચિનુતા પુન ॥૬૭૬॥

જે ચિન્ (૧૬૬) (ચિ) લેશુ કર્ણુ ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ ચિનોતિ-ચિનુતે, ચિનુયાત્-ચિન્વીત અને ચિનોતુ-ચિનુતામ્ થાય છે

૯ દિવાદાવચિનોત્ સ્વામિન્ ! અચિનુતાઃસ્તમનેપદે ।

વક્તવ્ય વા ચિનોતેહિ સળાદૌ કિત્વમેત્ર ચ ॥૬૭૭॥

હે સ્વામી, દિપ્ વગેરેમાં અચિનોત્ અને આત્મનેપદમા અચિનુત્ તેમજ સ અને ણમ્ વગેરેમાં ચિ ધાતુનું વિકલ્પે કિત્વ (ક કાર) થાય છે.

૧૦ ચિકાય ચિક્રતુષ્ચિક્યુ-ષ્ચિચાય ચિક્ય એવ ચ ।

ચિત્યે ચીયાચ્ચ ચેષ્ટ ચેતા ચેષ્યતિ ચેષ્યતે ॥૬૭૮॥

જેમકે : ચિકાય-ચિચાય ચિક્યે-ચિચ્યે ચિક્યતુ ચિક્યુ તેમજ ચીયાત્-ચેષીષ્ટ, ચેતા અને ચેષ્યતિ-ચેષ્યતે થાય છે

૧૧ અચેષ્યત તથાચેષ્યદ્ અચેષીત્ સિપરે પુન ।

અચેષ્ટા નન્વચેષ્ટવમ્ અચેષાતામચેષત ॥૬૭૯॥

અચેષ્યત-અચેષ્યત્ તેમજ સિ પરમાં હોય ત્યારે અચેષીત્-અચેષ્ટ અચેષ્ટામ્-અચેષાતામ્ અચેષત થાય છે

૧૨ ય સ્તૃન્ આચ્છાદને ધાતુ સ્તૃણોતિ મ્તૃણુતે ક્રિયા ।

અસ્તૃણુતાઃસ્તૃણોદ્ રૂપ તસ્તાર વૃદ્ધિરત્ર ચ ॥૬૮૦॥

જે સ્તૃન્ (૧૬૭) (સ્તૃ) ઠાકર્ણુ ધાતુ છે તેમા ક્રિયાપદ સ્તૃણોતિ-સ્તૃણુતે અસ્તૃણોત્-અસ્તૃણુત તેમજ તસ્તાર એમાં વૃદ્ધિ થાય છે

૧૩ તસ્તર્ય તસ્તરે સ્તર્યાત્ ઋદન્તાતસ્યાચ્ચ વૃહ્વૃજ્ ।

સયોગાદેઋવર્ણાન્તાદ્ વેટ્ સીસ્યોરાત્મનેપદે ॥૬૮૧॥

તસ્તર્ય, તસ્તરે, સ્તર્યાત્, તેમજ ઋકારાન્ત, વૃહ્, વૃજ્, તેમજ સ યોગાદિ ઋકારાન્ત ધાતુ ઓના સી અને સિ ને વિકલ્પે ઇટ્ લાગે છે અને આત્મનેપદમા સિ અને સી અનિટ્ હોય તે ઉપધાને શુભ થતો નથી.

૧૪-૧૫ મ્ત્રિયોષ્ટ મ્ત્રીયોષ્ટ સ્યાત્ મ્ત્રતાં પુનઃ મ્ત્રિયમિ ।

મ્ત્રિયનેડમ્ત્રિયન્નાડ-મ્ત્રિયત પુનઃપા ॥૬૮૨॥

અસ્તાર્પીદમ્ત્રીષ્ટ મ્યાદ્ અપ્રાડમ્ત્રીયમગાઃ ।

વૃજ રરળે વ યો ધાનુ-વૃજોતિ વૃજુને ક્રિયા ॥૬૮૩॥

તેમકે -મ્ત્રિયોષ્ટ-મ્ત્રીયોષ્ટ, મ્ત્રતાં, મ્ત્રિયમિ-મ્ત્રિયતે, જન્ત્રિયત્-અમ્ત્રિયમ તેમજ અસ્તાર્પીત્-અસ્ત્રિષ્ટ-અસ્ત્રત એમ આગળ ૫- થાય છે.

તે વૃજ (૧૯૮) (વ) વસ્તુ ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો વૃજોતિ-વૃજુને થાય છે

૧૬ વવાર વવ્રતુવૃજુ-વૃજિય પરે ધ્વિ ।

વવ્રે ધ્રિયાદ્ વરિયોષ્ટ વૃયોષ્ટ વાસ્તા ત્વા ॥૬૮૪॥

વવાર-વવ્રે વવ્રતુ વવ્ર, તેમજ વપ્ માં વવ્રિય, ધ્રિયાત્-વરિયોષ્ટ અને વૃયષ્ટ તેમજ ધ્રિયા થાય છે.

૧૭ વરીતા ધ વરિયતે-વ વરીયતિ ઞાડ્યમ્ ।

અવારીદવરિષ્ટ સ્યાદ્ અવરીષ્ટેટ દ્વિર્દામ્ ॥૬૮૫॥

તેમજ વ્રહ્ વગેરેના દ્વ નો ઈ મઞ ક્રવામાં આગળ વરીતા, વરીયતિ-વરિયત, અવારીદ્ -અવરિષ્ટ-અવરીષ્ટ થાય છે.

૧૮ અવૃત હ્વૃપાતા વ ધૃન્ કમ્પનેડ્ય માધના ।

પ્વાલેન્દ્વસ્વસ્વનેનૈવ ધૃનોતિ ધૃનુને ભવેન્ ॥૬૮૬॥

અને અવૃત અવૃપાતામ્ (દ્વિ સિનાયના) રૂપે થાય છે ધૃજ (૧૯૯) (ઘ)-વલાવૃત્ ની માધના (આ પ્રમાણે) થાય છે. પૂ વગેરે નો દ્વસ્વ થાય છે તે મૂલ વટે (દ્વસ્વ યનાં) ધૃનોતિ-ધૃનુને થાય છે

૧૯ ધૃનુમાવ્ઞ ધૃન્વીત મ્યાદ્ દુધાવ દુધુવે પુનઃ ।

ધૃનાદાવિધિ ધોયોષ્ટ ધ્રિયોષ્ટ પુનઃપા ॥૬૮૭॥

ધૃનુમા-ધૃન્વીત, દુધાવ-દુધુવે તેમજ અ ગી-વર્ગ મા ધૃના- ધોયોષ્ટ-ધ્રિયોષ્ટ ૫, ૬ છે

૨૦-૨૧ ધોતા વ ધ્રિયા વારી ધ્રિયાવ વધ ધોવરિ ।

ધ્રિયાવરધોવન્નાડ-ધોવરિ વ વો વરે ॥૬૮૮॥

ધ્રિયોષ્ટ વ ધ્રિયાવોમ્ ઠા-ધ્રિયાવોષ્ટ મન્ત્રે વ ।

ધ્રિયાવોષ્ટ ધ્રિયાવ વધ્રિયાવધ્રિયાવિ ॥૬૮૯॥

ધા વગેરેના ધોતા-ધ્રિયા, ધ્રિયાવરિ ધ્રિયાવિ, ધ્રિયાવ-ધ્રિયાવ, તેમજ ધ્રિયા-ધ્રિયા

ધ્રિયાવ ॥ ૬૮૯ ॥ ધ્રિયાવ ॥

હોય ત્યારે અઘ્રીષીત્-અઘ્રાવીત્-અઘ્રવિઠ્-અઘ્રીષ્ટ અઘ્રીષ્ટામ્ થાય છે આમ સ્વાદિ ગણના ધાતુઓમાના ઉભયપદી ધાતુઓની સાધના થઈ

इति स्वाद्युभयपदिन ।

આમ સ્વાદિ ગણના ઉભયપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા સમાપ્ત થઈ

स्वादिपरस्मैपदिन ।

૨૨-૨૩ હિ ગતાવથ વૃદ્ધો ચ હિનોતિ તસ્ય હિ ક્રિયા ।

હિનોતે· સ્યાદ્ દ્વિરુક્તસ્ય કુત્વ યથા જિઘાય ચ ॥૬૧૦॥

તદનુ જિઘ્યતુજિઘ્યુ-હીયાદ્ હેતાઽથ હેષ્યતિ ।

અહેષ્યચ્ચ હ્યહૈષીદ-હૈષ્ટામહૈષુરેવ ચ ॥૬૧૧॥

હિ (૨૦૦)-જ્વુ, વધ્વુ ધાતુનું ક્રિયાપદ હિનોતિ છે. દ્વિર્ભાવ થયેલા હિ ધાતુનું કુત્વ (ક વર્ગ આદેશ) થાય છે જેમકે :-જિઘાય જિઘ્યતુઃ જિઘ્યુ, હીયાત્, હેતા, હેષ્યતિ, અહેષ્યત્ અને અહૈષીત્ અહૈષ્ટામ્ અહૈષુ એમ થાય છે.

૨૪ શક્લૃ શક્તી ચ યો ઘાતુ શક્નોતીતિ ક્રિયાપદમ્ ।

શક્નુયાદથ શક્નોત્વ-શક્નોત્ ણાદૌ શશાક ચ ॥૬૧૨॥

જે શક્લ (૨૦૧) (શક્) શક્તિમાન હોવું ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ શક્નોતિ થાય છે પછી શક્નુયાત્ શક્નોત્, અશક્નોત્, અને ણ્ વગેરેમાં શશાક થાય છે.

૨૫ શક્તાઽશક્ત્ ધિવિ પ્રીતૌ કથ્યતે તસ્ય સાધના ।

ધિન્વિક્ષ્ણ્યોર્નલોપો નૌ ધિનોતિ ધિનુયાદ્ યથા ॥૬૧૩॥

તેમજ શક્તા અને અશક્ત્ થાય છે. ધિવિ (૨૦૨) ખુશ થવું ધાતુની પ્રક્રિયા કહેવામાં આવે છે. ધિવિ અને ક્ષિ ધાતુની પરમાં નુ વિકરણ હોય ત્યારે તેના ન કાર નો લોપ થાય છે જેમકે :-ધિનોતિ અને ધિનુયાત્ થાય છે.

૨૬ ધિનોતુ હ્યધિનોત્ ણાદૌ દિધિન્વાઽથ દિધિન્વતુ· ।

ધિન્વ્યાચ્ચ ધિન્વિતા ધિન્વિષ્યત્યધિન્વિષ્યદેવ ચ ॥૬૧૪॥

ધિનોતુ, અધિનોત્ તેમજ ણ્ વગેરેમાં દિધિન્વ દિધિન્વતુ, ધિન્વ્યાત્, ધિન્વિતા, ધિન્વિષ્યતિ અને અધિન્વિષ્યત્ થાય છે.

૨૭ અધિન્વીત્ ક્ષિ હિસાયા સ્યાત્ ક્ષિણોતિ ચક્ષ્વ ચ ।

શ્રુ શ્રવણે ચતુર્ણેવ શ્રુવઃ શૂ ભવતિ ધ્રુવમ્ ॥૬૧૫॥

तेभ्यः अघिन्वीत् पञ्च थाय छे.

कृषि (२०३) द्विस्रा इरवी ना क्रियापद कृणोति अने चकृष्व थाय छे. ध्रु (२०४) आंवाण्डुं धातुना आरभां ध्रु नो म् आदेश थाय छे.

२८ कृणोति कृश्राव कृश्रोच श्रूयात् पुनराणिषि ।

भोना श्रोप्यति वा-श्रोषीन् परस्मैपदिनस्त्विति ॥६९६॥

कृणोति, कृश्राव अने कृश्रोच, आशीरथ'गां श्रूयात्, तेभ्यः श्रोता, श्रोप्यति, अने अश्रो-
षीत् अने प्रभाणे परस्मैपदी धातुञ्चोनी प्रक्रिया थछ.

इति स्वादिपरस्मैपदप्रक्रिया ।

आभ स्वादि गणना परस्मैपदी धातुञ्चोनी प्रक्रिया थछ.

स्वाद्यात्मनेपदप्रक्रिया ।

२९ अशूट् व्याप्नो च यो घातु-रूडावितो हि तस्य च ।

अशनुते चाऽशनुवीत स्वाद् अशनुतामाशनुत ध्रुवम् ॥६९७॥

अशूट् (२०५) (अण्) द्विस्रायुं धातु छे. तेना ऊ हा० अने उ हा० इत् थाय छे अने अशनुते,
अशनुवीत, आशनुताम् तेभ्यः आशनुत क्रियापदे थाय छे.

३० आनघे नृगणामत्र त्वनिषीष्ट तत. परम् ।

अक्षीष्ट चाऽक्षिता ह्यष्टाऽ-निष्यते ह्यक्षते पुन' ॥६९८॥

अक्षी अण् धातु (ने। पूर्व दीर्घं धर्मा पछी, नृक् (न्) आगम यतां आनघे, पछी अक्षीषीष्ट
-अक्षीष्ट, अक्षिता-अष्टा तेभ्यः अक्षिष्यते-अक्षते थाय छे.

३१ आनिष्यताऽऽ-वताऽऽनिष्य चाऽऽष्टाऽऽक्षाना चाऽऽक्षत ।

आत्मनेपदिनामेव न्यादीना हि भवेत् क्रिया ॥६९९॥

तेभ्यः (क्रियानिष्ठभगां) आनिष्यत-आक्षत-आनिष्य-पाष्ट प्रादाताम् आक्षत अने प्रभाणे
स्वादि गणना आत्मनेपदी धातुञ्चोनी प्रक्रिया थाय छे

इति न्यादिगण ॥५॥

आभ स्वादि गण गमाभ्त शरीः ५

૬. રુઘાદિગણઃ । (ઉભયપદિનઃ)

૧ રુઘિર્ આઘરણે તસ્ય સાઘના કથ્યતેઽધુના ।

રુઘાદેર્નમ્ ચતુર્ભુ સ્યાદ્ રુણદ્ધીતિ ક્રિયા યથા ॥૭૦૦॥

રુઘિર્ (૨૦૬) (રુઘ્) અટકાવણું ધાતુની સાધના-પ્રક્રિયા હુવે કહેવામાં આવે છે. આરમાં રુઘ્ વગેરેને નમ્ (ન) વિકરણુ લાગે છે. અને રુણદ્ધિ એમ ક્રિયાપદ થાય છે.

૨ રુન્ધો રુન્ધન્તિ રુન્ધેઽથ રુન્ધ્યાદ્ રુન્ધીત ભૂપતે ! ।

રુણદ્ધુ રુન્ધિ રુન્ધા ચ દિસ્યોર્હસાત્ કૃતે પુનઃ ॥૭૦૧॥

રુન્ધ રુન્ધન્તિ, રુન્ધે, રુન્ધ્યાત્-રુન્ધીત તેમજ, હે ભૂપતિ, રુણદ્ધુ-રુન્ધામ્ અને રુન્ધિ થાય છે. પછી હસ વર્ણુ પછી આવતા દિપ્ અને સિપ્ નો (લિપ) કરવાથી—

૩-૪ અરુણત્ત્વરુણદ્ દઃસોઽ-રુણોઽરુણદરુન્ધ ચ ।

રુરોઘ રુરુઘ્ સ્વામિન્ રુરોઘિઘ રુરોઘ ચ ॥૭૦૨॥

રુરુઘે નનુ રુઘ્યાદ્ રુ-ત્સીઠ્ટ રોઢ્ઢાઽથ રોત્સ્યતિ ।

અરોત્સ્યચ્ચ હ્યરોન્સીત્ત્વ-રુઘદરુઘતાઢિ ચ ॥૭૦૩॥

અરુણત્-અરુણદ્ અને સ કારનેા દ કાર કરતા અરુણ -અરુણત્ અરુન્ધ, રુરોઘ-રુરુઘે રુરુઘ્ તેમજ, હે સ્વામી, રુરોઘિઘ અને રુરોઘ તથા રુઘ્યાત્-રુત્સીઠ્ટ, રોઢ્ઢા, રોત્સ્યતિ, અરોત્સ્યત્, અરોન્સીત્, અરુઘત્ અરુઘત તેમજ ઝ ન કરવામાં આવે ત્યારે—

૫ અરુઢ્ઢાઽથ છૃદિર્ દીપ્તિ-દેવનયોર્વિરાવિતી ।

છૃણત્યથ છૃન્તસ્તસ્ય છૃન્તે છૃન્દત એવ ચ । ૭૦૪॥

અરુઢ્ઢ થાય છે.

છૃદિર્ (૨૦૭) (છૃદ્) સળગાવણું, રમણુ ના ઇ કાર અને રેઢ્ ઇત્ થાય છે તેના (ક્રિયાપદો) છૃણત્તિ-છૃન્તે છૃન્ત, છૃન્દતે એમ થાય છે.

૬ છૃન્ધ્યાત્ છૃન્દીત્ છૃણત્તુ છૃન્તામછૃણદેવ ચ ।

અછૃન્ત ચચ્છદં ચચ્છૃ-દતુઅચ્છદિથ ધ્રુવમ્ ॥૭૦૫॥

તેમજ છૃન્ધ્યાત્-છૃન્દીત્, છૃણત્તુ-છૃન્તામ્, અછૃણત્-અછૃન્ત અને ચચ્છદં ચચ્છૃદતુ, ચચ્છદિથ થાય છે

૭ ચચ્છૃદે ત્વાણિષિ છૃઢ્યાત્ છૃત્સીઠ્ટ છદિષીઠ્ટ ચ ।

છદિતા છદિતા તાદૌ છદિણ્યતીતિ છત્સ્યંતિ ॥૭૦૬॥

तेभ्य (पदेशभा आग्नेयभा) अचष्टे, आशीर्थां छात्-समीष्ट-द्विषीष्ट, ता
-वगेरेभा छदिता-छदिता तेभ्य छदिष्यति-छस्यंति थाय छे

८ अचष्टिष्यति चाऽचष्टस्यद् अचष्टिष्यत च नत ।

अचष्टस्यंताऽचष्टस्यन्तम् अचष्टीन् पुनरेव च ॥७०७॥

अचष्टिष्यत्-अचष्टस्यन्, अचष्टिष्यत-अचष्टस्यन् तेभ्य अचष्टत्-अचष्टीन् थाय छे.

९ अचष्टिष्ट त्रिषा राज-सञ्जयनाऽपराऽपि च ।

यो धातुस्त्वदिर् हिमा-नादग्योन्वृणत्ति च ॥७०८॥

छे गभा, अचष्टिष्ट अचष्टत अने अन्य क्रियापदो षण् थाय छे.

छे गदिर् (२०८) (त्द्) द्विभा इषी, आनादर इषो धातु छे. तेषु क्रियापद तृणत्ति
थाय छे

१० तृन्तस्तृन्दन्ति तृन्तेऽथ तृन्थात् तृन्दीत भूपत ।

तृणत्वथ तृन्ता तृन्त्वाऽप्रेऽनृणच्च तृन्त हि ॥७१॥

तृन्तः तृन्दन्ति तेभ्य तृन्ते, छे शान्त, तृन्थात्-तृन्दीत अने तृणत्-तृन्ताम् तृन्त्वथ अने
अतृणत्-अतृन्त थाय छे.

११-१२ ततदं ततृदे पादो तृयात् तृमीष्ट चाऽऽनिषि ।

तद्विषीष्ट पुनस्तादो नदिता चाऽप्य नदिता ॥७१०॥

तद्विष्यति तथा षण् तद्व्यत्यतृदेथ च ।

अतदीत्तु तृत्तद्विष्ट चाऽनृदत्तं वमयगा ॥७११॥

षण् वगेरेभा ततदं-ततृदे, आशी-र्थां तृयात्-तृमीष्ट-तद्विषीष्ट, ता वगेरेभा तदिता
-नदिता तेभ्य तद्विष्यति-तद्व्यंति अने अतृदन्-अतृदीन्-तद्विष्ट-अतृदा तेभ्य आग्नेय थाय छे

इति रूधाद्यभवापरिज ।

आ प्रभाषे रूधादि भवना उपपत्ती धातुभेदानी प्रहिया २६

रूधादिपरम्भेपरिज ।

१३ त्रिष्यत् त्रिष्यन्ते धातु त्रिष्या त्रिष्यति तृन्त च ।

त्रिष्यत् त्रिष्यन्ति त्रिष्यन्त त्रिष्यत् त्रिष्यत् त्रिष्यत् ॥७१२॥

त्रिष्यत् (२०८) (त्रिष्य) त्रिष्यत् ३-७ धातु छे तेषु क्रियापद त्रिष्यत् २, ५ छे ५ती त्रिष्य
त्रिष्यन्ति, त्रिष्यन्त, त्रिष्यन्त अने त्रि षण्भा दोष न्याये त्रिष्यत् थाय छे

१४ त्रिष्यत् त्रिष्यन्त नो तु त्रिष्यत् त्रिष्यन्तम् ।

त्रिष्यन्तत्तौ पदे त्रिष्यत् त्रिष्यन्तत्तौ च ॥७१३॥

-સિ વિધિમા અગ્નિનટ્-ઙ્, શિશેષ શિશિવુ, શિષ્યાત્, તા વગેરેમાં શેષ્ટા, શેક્ષ્યતિ, અને અશેષત્ થાય છે.

૧૫ યો ઘાતુર્હિસિ હિસાયાં સાધના તસ્ય કથ્યતે ।

નમો નસ્ય ભવેત્લોપો હિનસ્તીતિ ક્રિયા યથા ॥૭૧૪॥

જે હિસિ (૨૧૦) હિસ્-હિંસા ઠરવી ધાતુ છે તેની પ્રક્રિયા હવે કહેવાય છે. તેના નમ્ વિક-રણની પરમા આવતા ન ઠારનેા લોપ થાય છે જેમકે -હિનસ્તિ ક્રિયાપદ થાય છે.

૧૬ હિસ્તો હિસન્તિ હિસ્યાચ્ચ હિનસ્તુ હિન્ધિ સો પરે ।

અહિનદ્વયહિનત્સ્યાચ્ચ ત્વહિનોદ્દિપિ સસ્ય ત ॥૭૧૫॥

હિસ્ત હિસન્તિ, હિસ્યાત્, હિનસ્તુ, હિન્ધિ, સિ પરમા હોય ત્યારે અહિનદ્-ત્ અને દિપ્ માં સ ઠારનેા વિકલ્પે ત ઠાર થતાં અહિનોત્ થાય છે.

૧૭ જિહિસાઽઽશિષિ હિસ્યાચ્ચ હિસિતા સુકર સ્યપિ ।

અહિસીત્ સિપરે રૂપ મઞ્જો હ્યામર્દને ત્વથ ॥૭૧૬॥

જિહિસ, આશીરર્થમા હિસ્યાત્, હિસિતા, સ્યપ્ મા સહેલા છે તેમજ સિ પરમાં હોય ત્યારે અહિસીત્ થાય છે

મઞ્જો (૨૧૧) (મઞ્જ્) ભાંગણુ ધાતુ છે

૧૮-૧૯ મનક્વ્યથ વિઘ્નો મઞ્જ્યાત્ મનક્તુ મઙ્ઘિ હો પરે ।

દિવાદાવમ્નનગ્ રૂપમમનક્ ચ વમઞ્જ હિ ॥૭૧૭॥

મઞ્જ્યાદ્ મઙ્કતા પરે તાદો મઙ્ક્ષ્યતિ મઙ્ક્ષ્યત પુન ।

અમઙ્ક્ષ્યત્ અને વૃદ્ધિરમાઙ્ક્ષીદેવમગ્રગા ॥૭૧૭॥

મનક્તિ વિધ્યર્થમાં મઞ્જ્યાત્, મનક્તુ તેમજ હિ પરમાં હોય ત્યારે મઙ્ઘિ, દિપ્ વગેરેમાં અમનક્-ગ્ પરોક્ષમાં વમઞ્જ, પછી મઞ્જ્યાત્, તા વગેરેમા મઙ્કતા, મઙ્ક્ષ્યતિ મઙ્ક્ષ્યત, અમઙ્ક્ષ્યત્ અને આગળ રૂપો થાય છે

૨૦ મઞ્જ્ વ્યક્તિમૃક્ષણકાન્તિગતિષુ યો ભવેદનક્ત્યઞ્જ્યાત્ ।

યાદાવનક્તુ ષાઽનક્ પાદાવાનઞ્જ ષાઽજ્યાદ્દિ ॥૭૧૯॥

મઞ્જ્ (૨૧૨) (મઞ્જ્) પ્રગટ ઠરણુ, સાક્ ઠરણુ, પ્રકાશણુ, જણુ ધાતુના ક્રિયાપદ મનક્તિ, યાત્ વગેરેમાં મઞ્જ્યાત્, પછી મનક્તુ આનક્, તેમજ ણપ્ વગેરેમાં આનઞ્જ, અને મજ્યાત્ થાય છે.

૨૧ મઞ્જિતાઽઙ્કતા પરે તાદાવઞ્જિણ્યતિ હિ ષાઽઙ્ક્ષ્યતિ ।

માઙ્ક્ષ્યદાઞ્જિણ્યદાઞ્જીચ્ચ હ્યઞ્જેઃ સો નિત્યમિટ્ પુન ॥૭૨૦॥

ना वगेरेभां अञ्जिता-अञ्जना, अञ्जित्यति-अञ्जयति, आञ्जयत्-आञ्जयन् अने आञ्जोत्
 २२-२३ अनेमि विधिभां नित्य इट् लागना याय छे

इति रुधादिपरम्पदप्रक्रिया ।

आम रुधादि गणुनी परस्त्रीपत्नी प्रक्रिया यद्य

रुधाद्यापनेपदी ।

२२-२३ श्रीषी दीप्ती च यो घातुम्नस्य त्रिरोरिताविह ।
 इन्धे विधावयेन्धीतेन्धामेन्धेन्धाम्बभूव च । ७२१॥
 इन्धिषीष्टेन्धिता रवाग्निन् इन्धियते परे स्वपि ।
 ऐन्धिष्यत तथा गो च ह्यन्धिष्टेन्धिपत ध्रुवम् ॥७२२॥

ये त्रिदन्धी (२१३) (इन्ध)अणगावधुं धातु छे तेना त्रि अने ई इत् याय छे पछी इन्धे,
 विपर्यया इन्धीत, इन्धाम्, इन्ध, इन्धाम्बभूव, इन्धिषीष्ट, इन्धिता, तेभञ्ज छे रवाग्नी, स्वप्
 परभां छेय त्यारे इन्धिष्यते, ऐन्धिष्यत तथा मि विधिना ऐन्धिष्ट ऐन्धिपत याय छे

इति रुधादिगणः ॥६॥

आम रुधादि गणुना धातुगोनी प्रक्रिया पूजुं यद्य ६.

૭ તનાદિગણઃ । ઉભયપદિનઃ ।

- ૧ યો ધાતુસ્તન્નુ વિસ્તારે સાઘના નસ્ય કથ્યતે ।
 ચતુર્ષુ સ્યાત્તનાદેરુપ્ પ્રત્યયશ્ચ તત પરમ્ ॥૭૨૨॥
 જે તન્નુ (૨૧૪) (તન્) વિસ્તાર કરવો-ફેલાવુ ધાતુ છે તેની પ્રક્રિયા હવે કહેવાય છે તનાદિ ગણના ધાતુઓને આર (લ કારોભા) ઉપ્ (ઉ) પ્રત્યય થાય છે પછી,
- ૨ તનોતીતિ ક્રિયા જાતા નૂપોડનેન ગુણે કૃતે ।
 તન્નુતે તનુયાત્ તન્વી-ત તનોતુ પુનસ્તથા ॥૭૨૩॥
 નૂપ (નુ અને ઉપ્ વિકરણ પરમાં હોય ત્યારે) સૂત્રથી ગુણુ કરવામાં આવતા તનોતિ-તન્નુતે, તનુયાત્-તન્વીત તેમજ તનોતુ થાય છે
- ૩ તન્નુતામતનોદ્ રાજન્નતનૂત તત્તાન ચ ।
 તેનતુસ્તેનુરેવ સ્યાત્ તેને તન્યાદ્ધિ ચાડ્શિષિ ॥૭૨૪॥
 તેમજ તનુતામ્ અને હે રાજ, અતનોત્-અતનુત તેમજ તત્તાન-તેને તેતતુ તેનુ અને આશી-રથમાં તન્યાત્ થાય છે
- ૪ તનિષીઠ્ પુનસ્તાદૌ તનિતા તનિતાઽથ સૌ ।
 હસાદેર્લઘ્વકારોપ-ઘસ્ય વા વૃદ્ધિરેવ ચ ॥૭૨૫॥
 તેમજ તનિષીઠ્ અને તા વગેરેમા તનિતા-તનિતા તેમજ સિ વિધિમાં હસ વર્ણની ઉપધામા રહેલા લઘુ (હસ્વ) ની વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય છે
- ૫ અતાનીદતનીત્ સ્યાચ્ચાઽતનીષ્ટેત્યાત્મનેપદે ।
 તનાદેશ્ચ તન્યાસૌ સિ-લોપો વિકલ્પતો ભવેત્ ॥૭૨૬॥
 જેમકે -અતાનીત્-અતનીત્ તેમજ આત્મનેપદમા અતનિષ્ટ થાય છે તનાદિ ગણના તન્ અને યાસ્ ની પરમાં આવતો સિ નો વિકલ્પે લોપ થાય છે
- ૬ અકરોતેરિતિ વ્યાખ્યા પાણિનીય ઉદાહૃતા ।
 યથાઽતતાઽતથા સ્યાચ્ચાઽતનિષ્ઠા ઇતિ યન્ક્રિયા ॥૭૨૭॥
 (ઉપર ઠહ્યા પ્રમાણે સિ નો લોપ) કૃ-કરોતિ ધાતુ સિવાયનામાં થાય છે તેમ પાણિનિ-વ્યાકરણમા વ્યાખ્યા કરી છે જેના ક્રિયાપદો અતત અને અતથા -અતનિષ્ઠા એમ થાય છે.
- ૭ યો ધાતુ ક્ષણુ હિસાયા ક્ષણોતિ ક્ષણુતે પુન ।
 ક્ષણુયાચ્ચ ભવેદ્યાદૌ ક્ષણ્વીતેત્યાત્મનેપદે ॥૭૨૮॥

૧૪ ક્ષ્મો યેઽય ભવેલ્લોપો હ્યુપ્રત્યયસ્ય યત્ક્રિયા ।

કુર્યાત્ કુર્વીત વિધ્યાદો કરોતુ કરવાણિ ચ ॥૭૩૫॥

ક્રુ ધાતુની પરમાં ય ઠારથી શરૂ થતો પ્રત્યય હોય ત્યારે ઉપ્ વિઠરણ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે જેમકે -વિધ્યર્થમાં કુર્યાત્ - કુર્વીત તેમજ કરોતુ કરવાણિ થાય છે.

૧૫ કુરુતા કરવૈ સ્વામિન્નકરોદકરોદિ સિ ।

અકુરુત ચકાર સ્યાચ્ચક્રતુષ્ચક્રુરેવ ચ ॥૭૩૬॥

કુરુતામ્, કરવૈ, હે સ્વામી, દિપ્ અને સિપ્ મા અકરોત્ - અકુરુત અકરોઃ તેમજ ચકાર ચક્રતુ ચક્રુ થાય છે

યત જેમકે -

૧૬ મુલ્કમલ તિલકમલં મઙ્ગિરી પાદપુન્ડરીકકમલમ્ ।

અલકમલ ભ્રમરગણાસ્તવ તન્વિ ! ચકાર ચક્રતુષ્ચક્રુઃ ॥૭૩૭॥

હે તન્વી (મુઠરી), તારા મુખકમળને તિલક (વૃક્ષે) શોભાવ્યું (અલચ્ચકાર) તારા પાદ-પુન્ડોને જે મંજુરોએ શોભાવ્યા (અલચ્ચક્રતુ) અને તારા વાળને ભ્રમરસમૂહોએ શોભાવ્યા છે. (અલચ્ચક્રુ).

૧૭ યપિ ચકર્ય ચક્રેઽથ ક્રિયાત્ કૃષીઠ્ ષાઽઽશિષિ ।

કર્તા કર્તા પરે તાદૌ કરિષ્યતિ કરિષ્યતે ॥૭૩૮॥ -

યપ્ મા ચકર્ય તેમજ આત્મનેપદમા ચક્રે, આશીર્થમાં ક્રિયાત્ - કૃષીઠ્, તા વગેરેમાં કર્તા-કર્તા અને કરિષ્યતિ-કરિષ્યતે યાય છે.

૧૮ અકરિષ્યત્ સ્યપિ સ્વામિન્નકારિષ્યત ચેત્યપિ ।

અકાર્ષીચ્ચ હ્યકાર્ષી સ્યાલ્લોપો ન્હસ્વાઙ્ગસે કૃતે ॥૭૩૯॥

તેમજ સ્યપ્ માં અકરિષ્યત્ - અકરિષ્યત એમ, હે સ્વામી, થાય છે. તેમજ અકાર્ષીત્ અકાર્ષીમ અને ક્ષસ વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે હુસ્વ પછી આવતા સિ નો લોપ ઠરવાથી -

૧૯ અકૃતાઽયાઽકૃષાતા ષાઽકૃષતાઽપ્યેવમગ્રા ।

કરોતેર્ભૂષણે સુટ્ ચ સમ્પર્યુપેભ્ય એવ યત્ ॥૭૪૦॥

અકૃત તેમજ અકૃષત અકૃષાતામ્ એમ આગળ થાય છે. સમ્, પરિ અને ઉપ ઉપસર્ગોની પરમા ક્રુ ધાતુને ભૂષણના અર્થમાં સુટ્ (સ્) આગમ થાય છે

૨૦-૨૧ સસ્કરોત્યથ ભૂપાલ ! હ્યટ્દ્વિત્વવ્યવધાનકે ।

સસુટ્ ક્ષ્મોઽપિ નિત્યં સ્યાદિટ્ ણાદૌ ચ યથા ત્વિમાઃ ॥૭૪૧॥

ક્ષ્મો યે ॥ ૨૭૭ ॥ લોપો ન્હસ્વાઙ્ગસે ॥ ૨૧૧૬૯ ॥ સમ્પર્યુપેભ્ય કરોતેર્ભૂષણે ॥ ૨૭૮ ॥
સસુટ્ક્ષ્મો ણાદૌ નિત્યમિટ્ ॥ ૨૭૧૦ ॥

અટિ સમસ્કરોત્ મઞ્ચસ્કાર પાદો પરે ઘષિ ।

સઞ્ચસ્કરિય મો વિદ્વન્નુપસ્કુરુત ઇત્યપિ ॥૭૪૨॥

જે ભૂપાલ, તેથી સમ્કરોતિ એમ ધાય છે ઇટ્ નેમજ્ જપ્ વગેરે માં કુઞ્ ધાતુને નિત્ય ગૃહ્ આમમ્ અટ્ અને દ્વિત્ય નું ંયજધાન હોય તેા પણ ધાય છે જેમકે -અટ્ માં સમ્કરોત્ અને જપ્ માં મઞ્ચસ્કાર અને જપ્ માં મઞ્ચસ્કરિય અને જે વિદ્વાન્ ડામ્કુરુતે એમ ધાય છે.

इति तन्वाद्युभयपदिनः ।

આમ તન્વાદિ ગણના ઉભાયપરી ધાતુઓની પ્રક્રિયા થઈ.

तन्वाद्यात्मनेपदिनः ।

૨૨-૨૩ યો ઘનુ યાજને ધાતુસ્તસ્ય સ્યાદ્ ઘનુતે ત્રિયા ।

યવને ઘનિપીષ્ટ સ્યાદવનિષ્ટંવમગ્ગા. ॥૭૪૩॥

પક્ષેઽવત ધવેદ્ રાજપ્રવનિષ્ટા પુનસ્તથા ।

અવયા ઇતિ રૂપ સ્યાત્તથૈવ મનુ ચોઘને ॥૭૪૪॥

જે ઘનુ (૨૧૭) (ઘન્) માંગણું ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ ઘનૂને ધાય છે નેમજ્ યવને, ઘનિપીષ્ટ, અવનિષ્ટ વિદ્વદ્યે અવત તેમજ્ જે રાજ, અવનિષ્ટા -અવયા એમ ઉપો ધાય છે તે પ્રમાણે મનુ (૨૧૮) (મન્) જાણણું, અમજ્ણણું ધાતુના રૂપો ધાય છે

૨૪ દરયુઙ્ચિકરણા રાજસ્તનાદય ઉદાહૃતા ।

મક્ષેપત્તોઽપ્ત ગોમંવર્તવિદ્વદ્વિનયનાગરેઃ ॥૭૪૫॥

જે રાજ, આ પ્રમાણે આરસ્વત વિદ્વાન વિનયગ્રાગરણ્યે ડન્ વિદ્વદ્વજ્ તાયા તનાદિ ગણના ધાતુઓને મ ક્ષેપમા દધ્યા.

इत्युङ्चिकरणान्तनादनः ॥૭૫॥

આમ ડપ્ નિક્ષેણવાયા તનાદિ ગણના ધાતુઓની પ્રક્રિયા થઈ ૭

૮ તુદાદિગણઃ । ઉભયપદિનઃ ।

૧ યસ્તુદ વ્યથને ઘાતુસ્તસ્યાઽકારો વ્રજેદિહ ।

ઘીરોભયપદાર્થં હિ સાધનાઽથ નિરૂપ્યતે ॥૭૪૬॥

જે તુદ (૨૧૯) (તુદ્) વ્યથિત થયું ધાતુ છે તેનો જે અ કાર, હે ધીર, ઉભયપદ (ખતા વવા) માટે છે તે ઇત્ થાય છે. તેની સાધના નિરૂપવામાં આવે છે

૨ તુદાદેરો ભવેદેવ ચતુર્ષ્વેવ પરેષુ ચ ।

તુદતિ તુદતે ચાઽથ તુદેત્તુદેત ચેત્યપિ ॥૭૪૭॥

તુદાદિ ગણના ધાતુઓને ચાર (લ કારો) માં અ વિકરણ લાગે છે. જેમકે :-તુદતિ-તુદતે તેમજ તુદેત્-તુદેત થાય છે.

૩ તુદતુ તુદતા રાજન્નતુદદતુદ પુનઃ ।

અતુદતાઽતુદેતા ચ તુતોદ તુતુદે યથા ॥૭૪૮॥

હે રાજ, તુદતુ-તુદતામ્, અતુદત્-અતુદઃ-અતુદત અતુદેતામ્ તેમજ તુતોદ-તુતુદે થાય છે

૪ તુદ્યાત્તુત્સીષ્ટ તોત્તા ચ તોત્સ્યતિ તોત્સ્યતે હ્યથ ।

અતોત્સ્યત્ સ્યપિ રૂપ સ્યાદ્ અતોત્સ્યદાત્મનેપદે ॥૭૪૯॥

તુદ્યાત્-તુત્સીષ્ટ, તોત્તા તેમજ સ્યપ્ પરમાં હોય ત્યારે તોત્સ્યતિ-તોત્સ્યતે, અતોત્સ્યત્ અને આત્મનેપદમાં અતોત્સ્યત થાય છે.

૫ અતોત્સીચ્ચ હ્યતોત્સુષ્ચાઽતુત્તાઽતુત્સત સો પરે ।

ઞ્રસ્જો પાકેઽથ યો ઘાતુરો ઇત્ તસ્ય તુ સમ્ભવેત્ ॥૭૫૦॥

સિ વિધિમા અતોત્સીત્-અતુત્ત અતુત્સત તેમજ અતોત્સુ થાય છે

હવે જે ઞ્રસ્જો (૨૨૦) (ઞ્રસ્જ) રાંધતું ધાતુ છે તેનો ઓ કાર ઇત્ થાય છે

૬-૭ સયોગાદેર્ઙ્ગસાભાવેઽન્યત્ર સો જષ્ચ ઞ્રજ્જતિ ।

ઞ્રજ્જતેઽથ પરે ચાઽગ્રે પાણિનિનેત્યુદાહૃત ॥૭૫૧॥

લુપ્ત્વા સકારરેફૌ રમાગમો વાઽનપિ સ્યુરેવ યત્ ।

વઞ્રજ્જ વઞ્રજ્જં થપિ ચ વઞ્રજ્જિથ પુર્નાહિ વઞ્રજ્જ ॥૭૫૨॥

સંયોગાદિ ધાતુની પરમાં જ્ઞસ વર્ણનો અભાવ હોય તો સ કારનેા જ કાર થાય છે અને ઞ્રજ્જતિ-ઞ્રજ્જતે થાય છે અને આગળ પર પાણિનિ મુનિએ કહ્યું છે કે ઞ્રસ્જ ધાતુના સ કાર અને રેફનો લોપ કરીને અપિ સિવાયના (એટલે કે આર્ધધાતુક) માં વિકલ્પે રમ્ આગમ થાય છે જેમકે :- વઞ્રજ્જ-વઞ્રજ્જં તેમજ થપ્ માં વઞ્રજ્જિથ-વઞ્રજ્જ થાય છે

તુદાદેર ॥ ૨૮૧ ॥ ઞ્રજ્જ સો જ ॥ ૨૮૨ ॥ ઞ્રસ્જો રોપઘયોર્વા (રમ્) ॥ ૨૮૪ ॥

ઞ્રસ્જો રોપઘયો રમન્યન્તસ્યામ્ ॥ ૫૦ ૬૪૪૭ ॥

८ भृज्जादय न भज्जयाद् भर्क्षीष्ट भक्षीष्ट चाऽऽणिपि ।

भ्रष्टा भर्षा च तादौ हि भ्रक्षति भर्षतीति च ॥७५३॥

भृज्यात् तेभ्य आशी-थंभां भज्जयान् भर्क्षीष्ट भक्षीष्ट अने ता वगेदेभां भ्रष्टा भर्षा

अने भ्रक्षति-भर्षति श्लेष भाष्ये.

९ अभ्रक्षन्तु तामर्थ्यञ्चाऽ-भ्रार्क्षीदपि तु गो परे ।

अभ्रार्क्षीदय चाऽभ्रष्टाम् अभ्रष्टाऽभष्टं या तनि ॥७५४॥

अभ्रक्षत्-अभ्रक्षन्तु तेभ्य मि प-भा दीय त्यादे अ-भ्रार्क्षीन्-अभ्रार्क्षीन् अभ्रष्टाम् तेभ्य

तन् भा अभ्रष्ट अभष्टं भाष्ये.

१० अभ्रक्षातां क्रिया एव भवेद्युमुञ्चु मोक्षणे ।

माधना तस्य घातोहि वञ्चि नूननत परम् ॥७५५॥

तेभ्य (द्विवचनभां) अभ्रक्षाताम् चो प्रभातोः क्रियापदो भाष्ये.

ये मुञ्चु (२२१) (मुच्) छेऽडु धातु छे तेनी इवे आधना छुं छुं

११ मुक्तावेर्मुम् भवेत् स्वामिप्रत्यये पर ह्रस्वम् ।

मुञ्चति मुञ्चते णादौ मुञ्चोच मुञ्चेश्च वा ॥७५६॥

परभा अ विह्वल्य दीय त्यादे मुञ् वगेदे धातुञ्चाने मुम् (म) आगम भाष्ये छे. तेभ्ये - मुञ्चति-मुञ्चते तेभ्य णप् वगेदेभां मुञ्चोच-मुञ्चेश्च भाष्ये.

१२ मुञ्चान्मुक्षीष्ट मोक्षता तु मोक्षति तामुचत् पुन ।

अमुक्षत नन्दमोक्षानाम् अमुक्षत तामुक्षया ॥७५७॥

तेभ्य मुञ्चान्-मुक्षीष्ट, मोक्षता (२), मोक्षति, अमुक्षत्-अमुक्षत अमोक्षानाम् अमुक्षत अने चमुक्षया भाष्ये.

१३ मुष्-भृष्-विद्-विष्-मिष्-भृत्-विद्-गिद् चोते मुष्पादय. प्रोक्ताः ।

तन्मादय सिपुवदो विष्वाते ननु विष्वाते भवति ॥७५८॥

मुष्-भृष्-विद्-विष्-मिष्-भृत्-विद्-गिद् चोते मुष्पादय. प्रोक्ताः ।
-भृष्-भृष्पुं, विद्-विद्पुं, विष्-विष्पुं -तन्मादयुं, मिष्-मीष्पुं, भृत्-भृत्पुं, विद्-विद्पुं, विष्-विष्पुं भाष्ये. ये अथा मुष्पादि धातुविके छे अने तेभ्य विद् (२२२) तन्मादय धातुना विष्वाते-विष्वाते इषे भाष्ये.

१४ तादौ निवेद मेव च निष्वातिष्वाष्टि वेदनाः ।

तेना नन्वा भवेत्तादौ वेदनाति एवततोप यः ॥७५९॥

ળપ્ વગેરેમાં લિલેપ-લેપે, તેમજ લિપ્યાત્-લિપ્સીષ્ટ, તા વગેરેમાં લેપ્તા-લેપ્તા તેમજ લેપ્સ્યતિ-લેપ્સ્યતે થાય છે

૧૫ અલિપત્ સૌ પરે રાજન્નલિપ્ત વાઽઽત્મનેપદે ।

લિપિસિચિહ્વયતીના ડો વા પ્રાક્કાયતાદિહ ॥૭૬૦॥

હે રાજ, સિ પરમાં હોય ત્યારે અલિપત્ અને આત્મનેપદમા અલિપ્ત થાય છે. અને લિપ્, સિચ્ તથા હ્વૈ-હ્વયતિ માં વિઠ્ઠપે ડ(અ) એમ પૂર્વસૂત્ર પ્રમાણે થતા—

૧૬ અલિપત ત્વલિપેતામ્ એવં ક્રિયા સ્યુરગ્રગાઃ ।

ય ષિચ ક્ષરણે ઘાતુ. સિઙ્ચતિ સિઙ્ચતેઽથ વા ॥૭૬૧॥

અલિપત્ તેમજ અલિપેતામ્ એમ આગળના ક્રિયાપદો થાય છે.

જે ષિચ (૨૨૩) (સિચ્) ટપક્રુ -સી'ચ્ચુ' ધાતુ છે તેના સિઙ્ચતિ-સિઙ્ચતે ક્રિયાપદો થાય છે.

૧૭ સિષેચ સિષિચે ચ સ્યાત્ તથા સિચ્યાદ્ધિ ચાઽઽશિપિ ।

સિક્ષીષ્ટાઽથ પુન સેવતા સેક્ષ્યતિ સેક્ષ્યતે સ્યપિ ॥૭૬૨॥

સિષેચ-સિષિચે, આશીરથ'મા સિચ્યાત્-સિક્ષીષ્ટ તેમજ તા વગેરેમા સેવતા અને સ્યપ્ માં સેક્ષ્યતિ-સેક્ષ્યત થાય છે

૧૮ અસિચત્ સૌ પરે ચાઽથાઽસિચતાઽસિક્ત ચાઽગ્નિમમ્ ।

અસિક્ષાતા તુદાદીનામ્ ઉભયપદિનસ્તિવતિ ॥૭૬૩॥

સિ પરમા હોય ત્યારે અસિચત્-અસિચત-અસિક્ત અસિક્ષાતામ્ થાય છે આમ તુદાદિ ગણના ઉભયપદી ધાતુઓની (પ્રક્રિયા) થઈ

इति तुदादीनामुभयपदिनः ।

આમ તુદાદિ ગણના ઉભયપદી ધાતુઓની સાધના થઈ

तुदादिपरस्मैदिन' ।

૧૯ ય. કૃતી છેદને ઘાતુસ્તસ્ય સ્યાત્ કૃન્તતિ ક્રિયા ।

કૃન્તેત્ કૃન્તત્વકૃન્તચ્ચ-કર્ત ચકૃતસુ પુનઃ ॥૭૬૪॥

જે કૃતી (૨૨૪) (કૃત્) કાપક્રુ-છેદક્રુ ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ કૃન્તતિ, કૃન્તેત્, કૃન્તતુ, અકૃન્તત્, અને ચકર્ત ચકૃતતુ થાય છે.

૨૦ કૃત્યાચ્ચ કર્તતા કર્તિષ્યતિ કર્ત્સ્યંતિ વેદિહ ।

લુડ્ પક્ષે તથાઽકર્તીત્ સ્યાદ્ ઓવૃષ્ચૂ છેદને હ્યથ ॥૭૬૫॥

ક્રયાત્, કૃતિતા તેમજ વિકલ્પે દટ્ થતા કૃતિવ્યતિ-કૃત્યંતિ તેમજ કૃટ્ (અથવાન ભૂત-
ના) માં વિકલ્પે અકર્તાત્ યાય છે.

૨૧ વૃષ્ણન્ (૨૨૫) (વૃષ્ણ્) કાપયુ-હેદ્યું ધાતુ છે.

૨૧ વૃષ્ણતીતિ ભયેણાદો વૃષ્ણત્તેતિ ક્રિયાવચ્ચમ્ ।

વૃષ્ણાન્ન વૃષ્ણતા વૃષ્ટોવિતો વાઙ્ઞેતિ મુદ્રનઃ ॥૭૬૬॥

વૃષ્ણતિ અને ણવ્ વગેરેમાં વૃષ્ણ વ્યયાપદ યાય છે. પછી વૃષ્ણ્યાત્ અને કૃદિતો માં (ક
કાર્ણ દત્ થતો હોવાને લીધે) એ મૂલથી વિકલ્પે દટ્ લાગીને વૃષ્ણતા-વૃષ્ટા યાય છે

૨૨ સ્કોરાણોશ્ચ ત્વનેનંશ્ચ શબ્દોષે વદયતિ ધ્રુવમ્ ।

વૃષ્ણિવ્યત્યથ વાઙ્ઞદયદ્ અગ્રાણોવિતિ સમ્પ્રવેત્ ॥૭૬૭॥

સ્કોરાણો. (પદાન્ત હોય છે ક્ષમ વર્ણ પરમાં હોય ત્યાં સુધી સ યોગના આદિ મ કાર્ણ ટે ક
કાર્ણ નો લોપ યાય છે તે મૂલ) થી જ કાર્ણ નો લોપ થતા વદયતિ-વૃષ્ણિવ્યતિ યાય છે. તેમજ
અગ્રહયત્ અને અગ્રાણોત્ યાય છે.

૨૩ અશ્વચીન્ન ક્ વિલ્પે તમ્ય ણ્યાત્ કિરતિ ક્રિયા ।

કિરેત્ કિરતુ ણો વિલ્પકિરતિ ક્રિયાવચ્ચમ્ ॥૭૬૮॥

ક્ (૨૨૬) કે ક્યુ-વેચ્યું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ કિરતિ, કિરેન્, કિરતુ તેમજ કે વિદ્વાન્,
અકિરત્ અને અકાર યાય છે

૨૪ કરિયાણ્ય કીર્યાણ્ચ કરીતા કરિતા પુનઃ ।

કરોષ્યતિ તથા ક્ય કરિયાણિ કરીણત ॥૭૬૯॥

કરિયા તેમજ કીર્યાન્, કરીતા-કરિતા, અને કરોષ્યતિ-કરિયાણિ કરીણત. યાય છે.

૨૫ અકારીણ્ચ અકારિણ્યામ્ અકારિણ્યમ્પરો પરા ।

યો મ્ નિગરણે યાતુલ્લમ્ય ણ્યાદ્ નિગરિ ક્રિયા ॥૭૭૦॥

અકારીત્ અકારિણ્યામ્ અકારિણ્ય તેમજ બીન્દાં યાય તે જે મ્ (૨૨૭) ગાત્રી જ્યુ ધાતુ
તે તેનું ક્રિયાપદ નિગરિ યાય છે

૨૬ નિગરે રશ્ચ ણો નાઙ્ઞ રશ્ચે વદ્ નિગર્યાણિ ચ ।

અકાર અકારીણ્યાદ્ કરીતા કરિયાણિ ચ ॥૭૭૧॥

મ્ ધાતુના અન્ત અન્ત દિ અન્તય લેચ્ય ત્યાં વિકલ્પે કેદુ ને વા ણ્યાદે તે જેમકે -
નિગરિ, તે પાત્રીના રૂપે અકાર (અકાર) અન્ત, તે વર્ણ અને કરીતા કરિયા યાય તે

કૃદિતો માં (કાર્ણ દત્ થતો હોવાને લીધે) એ મૂલથી વિકલ્પે દટ્ લાગીને વૃષ્ણતા-વૃષ્ટા યાય છે

૨૭ અગારીત્ સિવિધાવેવ ય સ્પૃશ સ્પર્શને ત્વથ ।
સ્પૃશત્યગ્રે તુ પસ્પર્શ સ્પ્રઠા સ્પર્ષ્ટા પુનસ્તથા ॥૭૭૨॥

અને સિ વિધિમાં અગારીત્ થાય છે

જે સ્પૃશ (૨૨૮) સ્પર્શ કરવો ધાતુ છે હવે તેના ક્રિયાપદો સ્પૃશતિ પછી પસ્પર્શ અને સ્પ્રઠા-સ્પર્ષ્ટા થાય છે.

૨૮ સ્પર્શ્યતીતિ સ્યપિ સ્વામિન્ સ્પ્રક્ષ્યત્યસ્પ્રક્ષ્યદેવ ચ ।
અસ્પર્શ્યદથ હ્યસ્પ્રાક્ષીદ્ અસ્પ્રાઠા સૌ પરે પુન ॥૭૭૩॥

સ્યપ્ માં, હે સ્વામી, સ્પર્શ્યતિ-સ્પ્રક્ષ્યતિ તેમજ અસ્પ્રક્ષ્યત્-અસ્પર્શ્યત્ અને સિ પરમાં હોય ત્યારે અસ્પ્રાક્ષીત્ અસ્પ્રાઠામ્ થાય છે. તેમજ—

૨૯ અસ્પાક્ષીચ્ચ તથા પક્ષેસ્પૃક્ષદિતિ કૃતે સકિ ।
યો ઘાતુર્વર્તંતે પ્રચ્છ જીપ્સાયા સમ્પ્રસારણે ॥૭૭૪॥

અસ્પ્રાક્ષીત્ અને વિકલ્પે સક્ આગમ કરવાથી અસ્પૃક્ષત્ થાય છે

જે પ્રચ્છ (૨૨૬) બાણવાની ઇચ્છા કરવી, પૃછવુ ધાતુ છે તેનુ સ પ્રસારણ કર્યા પછી—

૩૦ તસ્ય પૃચ્છતિ પપ્રચ્છ પપ્રઠાઽથ પુનસ્થપિ ।
પપ્રચ્છિથાઽઽશિપિ પૃચ્છઘાત્ પ્રઠા પ્રક્ષ્યતિ પ્રક્ષ્યત ॥૭૭૫॥

તેના (ક્રિયાપદ) પૃચ્છતિ, પપ્રચ્છ અને યપ્ મા પપ્રઠ-પપ્રચ્છિથ, આશીર્થમાં પૃચ્છયાત્, પ્રઠા અને પ્રક્ષ્યતિ-પ્રક્ષ્યત થાય છે

૩૧ અપ્રક્ષ્યદથ ચાઽપ્રાક્ષીત્ સૃજ વિસર્ગં એવ ચ ।
તસ્ય સૃજતિ વં ણાદૌ સસર્જ સસૃજુઃ પુન । ૭૭૬॥

તેમજ અપ્રક્ષત્-અપ્રાક્ષીત્ થાય છે.

સૃજ (૨૩૦) સર્જન કરવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ સૃજતિ, ણપ્ વગેરેમાં સસર્જ સસૃજુ થાય છે

૩૨ સસર્જિથાઽથ સસ્રઠ સૃજ્યાદ્ રારો ક્ષસે દૃશામ્ ।
સ્રઠા સ્રક્ષ્યતિ ચાઽસ્રક્ષ્યદ્ અસ્રાક્ષીદિતિ સૌ પરે ॥૭૭૭॥

સસર્જિથ-સસ્રઠ, સૃજ્યાત્ તેમજ દૃશ્ વગેરે ધાતુઓની પરમા ક્ષસાદિ પ્રત્યય આવે તો તેનો રેક્ થતાં સસ્રઠા થાય છે. તેમજ સ્રક્ષ્યતિ, અસ્રક્ષ્યત્ અને સિ પરમાં હોય ત્યારે, અસ્રાક્ષીત્ થાય છે

૩૩ દ્વા ઉતો સ્તા ભવદ્ મદ્મદ્મજો દુક્કો વ મજ્જનિ ।

મમજ્જનિ મમદુય મ્યાન્મમજ્જન્ય મમજ્જયુ ॥૭૩૮॥

એ દુમજ્જો (૨૩૧) (મજ્જ) ગુણ મધુ ધાતુ છે તેના દુ ન્ને ઓ દાર હવ ધાય છે અને પછી મજ્જનિ ક્રિયાપદ અને છે તેમજ મમજ્જ મમદુય-મમજ્જન્ય મમજ્જયુ ધાય છે

૩૪ મજ્જગદ્ગ્રે હિ મજ્જમાસ્તા મસ્મિનનોગા નુમ જાને ।

મજ્જના મદ્દુમ્યમાદ્દ્વીકાઠ-માવતા વિન્દ્ય ગનાયદ ॥૭૩૯॥

મજ્જગત્ મજ્જાનામ્ તેમજ મજ્જ અને નજ ધાતુના પ-મા કામદિ ન્યય આવતા નુમ્ (ન્) વાગે છે તેથી મજ્જના, મજ્જનિ, અને અપાદ્ધાન્ પ્રવાતા મ્ એમ ધાય છે

હવે વિન્દ્ય (૨૩૭) યુ ધ તુ છે

૩૫ વિન્દ્યાયતિ કૃતે વાઠગેઠ્ઠે વિન્દ્યાયાન્તકાર વ ।

આયાઠનાવે વિવિન્દ્ય રવાદ્ વિન્દ્યવાન્ વિન્દ્યા પુન ॥૭૪૦॥

આય દરવાથી વિન્દ્યાયતિ અને વિન્દ્યાયાન્તકાર ધાય છે. તેમજ આય ન દરવાથી વિવિન્દ્ય ધાય છે પછી વિન્દ્યાત્ અને વિન્દ્યા ધાય છે

૩૬ વિન્દ્યાયિતા વરે તાદો વિન્દ્યાયતિ તત પરમ્ ।

વિન્દ્યાવિવ્યયવિવિન્દ્યાવદ્ અવિન્દ્યાવિવ્યદેવ હિ ॥૭૪૧॥

તેમજ તા વગેરેમાં વિન્દ્યાયિતા પણ ધાય છે તે પછી વિવિન્દ્યાયતિ-વિન્દ્યાવિવ્યય અને અવિન્દ્યાવદ્-અવિન્દ્યાવિવ્યત્ ધાય છે

૩૭ અવિન્દ્યાયોદવિન્દ્યાયિ-વ્યામવિન્દ્યોત્ પ્રિયાવદમ્ ।

દવિવિન્દ્યાયા તુદાદો વ દયાદો નસ્વ મમાનતા ॥૭૪૨॥

અવિન્દ્યાયોત્ - અવિન્દ્યોત્ અવિન્દ્યાયિવ્યામ્ - ક્રિયાપદો ધાય છે.

તુદાદિ અબુનો ટુ (૨૩૩) (દ્ય) ઇન્દ્યા દરથી ધાતુ છે તેની અમાનકરણ વ્યાદિ અબુના (દ્ય-૨૮) ધાતુ સાથે છે.

હતિ તુદાદિરસ્મનેવરિત્ ।

આમ તુદાદિ અબુના પચ્ચીપરી ધાતુઓની પ્ર ક્રિયા પદ

તુદ વ્યામનેવરિત્ ।

૩૮ પ્રાગત્યામેઠ્ઠિ કાપુમ્દ્ માઇત તત્ત વસ્થે ।

જ્ઞતાસ્ત રિપાદેલમ્પચવિ કિવરે વયા ॥૭૪૩॥

તુદ (૨૩) (ત) પ્રાગ્ તપદો ધાતુની તપણા હવે પ્રીવ મ અને છે. જ વિવિન્દ્ય અને મદ્ પ્રવાય પચ્ચીપરી રોપ વ્ય મે જ્ઞ અબુનો વિન્દ્યા (વિ) વાદો, કાપુ મે સ્તેવે વસ્થે

પચ્ચીપરી મ - ૧૩૮ તપદો મ - ૧૩૯

૩૯ સ-સ્યપ્-તાદી પરોક્ષે ચ મ્નિયતેઃ પં ભવેદિહ ।

પાણિનીયાનુસારેણ મમાર મમ્નતુર્યથા ॥૭૮૩॥

સ્યપ્, તા વગેરે તેમજ પરોક્ષમા પાણિનિમતાનુસાર મૃ ધાતુને પરસ્મૈપદ (પમ્) પ્રત્યયો થાય છે. જેમકે :-મમાર મમ્નતુઃ થાય છે

૪૦ આશિષિ તુ મૃષીષ્ટ સ્યાન્મર્તા સ્યપિ મરિણ્યતિ ।

અમરિણ્યત્ તત્ત્વચાગ્રેઽ-મૃતૈવ સૌ પરે પુનઃ ॥૭૮૫॥

આશીરર્થમાં મૃષીષ્ટ થાય છે પછી મર્તા અને સ્યપ્ મા મરિણ્યતિ, અમરિણ્યત્ તેમજ સિ પરમા હોય ત્યારે અમૃત થાય છે.

૪૧ દૃઙ્ આદરેઽસ્તિ યો ઘાતુસ્તસ્ય સ્યાદ્ દ્રિયતે ત્વથ ।

દદ્રે દૃષીષ્ટ દર્તા સ્યાદ્ દરિણ્યતેઽદરિણ્યત ॥૭૮૬॥

જે દૃઙ્ (૨૩૫) (દૃ) આદર કર્યો ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ દ્રિયતે થાય છે. તેમજ દદ્રે, દૃષીષ્ટ, દર્તા, દરિણ્યતે અને અદરિણ્યત થાય છે

૪૨ અદૃત ઘૃઙ્ સ્થિતૌ તસ્ય દ્રિયતેવત્ ક્રિયા ફલેત્ ।

વર્તતેઽન્ન ય ઓલસ્જી વ્રીહાયા તસ્ય લજ્જતે ॥૭૮૭॥

તેમજ અદૃત થાય છે

ઘૃઙ્ (૨૩૬) (ઘૃ) રહેલું-શુભુ ધાતુ છે. તેના ક્રિયાપદો ઘૃ (દ્રિયતે) પ્રમાણે થાય છે

જે ઓલસ્જી (૨૩૭) (લસ્જ્) લન્ના પામવુ' ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ લજ્જતે થાય છે

૪૩ લલજ્જે તુ પરે ણાદી લજ્જિપીષ્ટાઽથ લજ્જિતા ।

લજ્જિણ્યતે ત્વલજ્જિષ્ટાઽ-વિકરણાસ્તુદાદય ॥૭૮૮॥

ળવ્ વગેરે પરમા હોય ત્યારે લલજ્જે, પછી લજ્જિષ્ટા, લજ્જિતા, લજ્જિણ્યતે તેમજ અલજ્જિષ્ટ આમ અ વિકરણવાળા તુદાદિ ગણના ધાતુઓ થયા.

इति तुदादय ॥८॥

આમ તુદાદિ ગણ (ના ધાતુઓની પ્રક્રિયા પૂરી થઈ) ૮

આત્મનેપદમાં અક્રેષ્ટા અક્રેષત થાય છે

હે સ્વામી, પૂઝ્ (૨૩૯) (પૂ) પવિત્ર કરવું એની સાધના કહેવાય છે. પૂ વગેરે ધાતુઓના આર (લ ઠારૈ) માં હુસ્વ થાય છે. જેમકે -પુનાતિ ક્રિયાપદ થાય છે.

૮ પુનીતે ચ પુનીયાદ્ધિ પુનીતાસ્ય પુનાતુ ચ ।

પુનીતામપુનાદ્ રાજન્નપુનીત પુપાવ ચ ॥૭૯૬॥

પુનીતે, પુનીયાત્-પુનીત, પુનાતુ-પુનીતામ્ તેમજ હે રાજ, અપુનીત અને પુપાવ થાય છે.

૯ પુપુવેડપિ ભવેણાદૌ પુપુવિદ્વે તથાડડશિષિ ।

પૂયાચ્ચ પવિષીષ્ટ સ્યાત્ પવિતા પવિતા પુન ॥૭૯૭॥

તેમજ ણપ્ વગેરેમાં પુપુવે અને પુપુવિદ્વે થાય છે. આશીરર્થમાં પૂયાત્-પવિષીષ્ટ તેમજ પવિતા-પવિતા થાય છે

૧૦ અપાવીદપવિષ્ટાસ્ય કૃઞ્ હિસાયા હિ તસ્ય ચ ।

ક્રિયાપદ કૃણાતિ સ્યાત્ કૃણીતેસ્ય ચકાર ચ ॥૭૯૮॥

અને અપાવીત્-અપવિષ્ટ થાય છે

હુવે કૃઞ્ (૨૪૦) (કૃ) હિંસા કરવી તેનું ક્રિયાપદ કૃણાતિ થાય છે. તેમજ કૃણીતે અને ચકાર થાય છે

૧૧ ચકરે ઋન ઈર્ કીર્યાત્ કરિષીષ્ટ કર્ષીષ્ટ ચ ।

કરીતા કરિતા ચૈવ કરિષ્યતિ કરીષ્યતિ ॥૭૯૯॥

તેમજ ચકરે અને (યાત્ વગેરેમાં) ઋ ઠારનેા ઈર્ ઠાર થતા કીર્યાત્ પછી કરિષીષ્ટ -કર્ષીષ્ટ, કરીતા કરિતા અને તે પ્રમ જો કરિષ્યતિ-કરીષ્યતિ થાય છે

૧૨ અકરિષ્યદકર ણ્ય-તાકારીદકરિષ્ટ ચ ।

અકરીષ્ટેડમાવેસ્ય હ્યકર્ષ્ટેતિ ક્રિયા ભવેત્ ॥૮૦૦॥

અકરિષ્યત્-અકરીષ્યત, અકાર ત્-અકર્ષ્ટ-અકર્ષ્ટ તેમજ ઈટ્ આગમ સિવાય અકર્ષ્ટ એમ ક્રિયાપદ થાય છે

૧૩ પાણિન યમનેડર્ક ણ્ટે તત્ર વિડ્નીતિ નાસ્તિ ચ ।

ઘાતુર્ગ્રહ ઉપાદાને ગ્રહાં વિડતિ કૃતે ક્રિયા ॥૮૦૧॥

પાણિનિમતાનુસાર વિડતિ (કિત્ ગિત્ અને ડિન્ પ્રત્યય હોય તો ઈક્ ના શુભવૃદ્ધિ થતા નથી તે સૂત્ર-૧ ૧ ૫) નથી તેથી અકર્ષ્ટ થાય છે

ગ્રહ (૨૪૧) પદ્મ્યું લેલુ ધાતુને ગ્રહ વગેરેની પરમાં રિત્, ગિત્ અને િન્ પ્રત્યયો દોાય ત્યારે સપ્રચારણ દરવામાં આવતાં (ક્રિયાપદ (નીચે પ્રમાણે)) થાય છે.

૧૪ ગૃહ્ણાત્યય ચ ગૃહ્ણીતે ગૃહ્ણીયાદાત્મનેપદે ।
ગૃહ્ણીતાડ્યે તુ ગૃહ્ણાતુ હો પરેડરિત વિશેષતા ॥૮૦૨॥

ગૃહ્ણાતિ-ગૃહ્ણીતે, ગૃહ્ણીયાત તેમજ આત્મનેપદમા ગૃહ્ણીત તેમજ ગૃહ્ણાતુ અને હિ પરમાં આવે ત્યારે વિશેષતા છે.

૧૫ પ્રમ્યયોડય ગણાત્ વ્યાદે રગ્રાત્ જ્ઞાવાન હો પરે ।
તત્ર નાપ્રત્યયાભાવો ગૃહ્ણાનાડડન કતે મનિ ॥૮૦૩॥

હિ પરમા દોાય ત્યારે રગ્રાદિ ગણતા જ્ઞાવાન ધાતુઓને જ્ઞાન આદેશ લાગે છે અને ના પ્રત્યય લાગતો નથી આમ જ્ઞાન દરવામા આવે ત્યારે ગૃહ્ણાત થાય છે

૧૬ અગૃહ્ણાન્ન જગૃહ્ણીત જગ્રાહ જગૃહે પુન ।
જગૃહ્ણિઙ્ઠે તયાધ્યે ગ્-હ્-યાદ્ પ્રહીષીષ્ટ ચાડ્ડજિવિ ॥૮૦૪॥

અગૃહ્ણાત્-અગૃહ્ણીત, જગ્રાહ-જગૃહે તેમજ જગૃહ્ણિઙ્ઠે-જગૃહ્ણિ અને આશીર્થમા ગૃહ્ણાન્-પ્રહીષીષ્ટ થાય છે

૧૭ ગ્રહીતા ગ્રહીતા તાદો ગ્રહીષ્યતિ ગ્રહીષ્યતે ।
અગ્રહીઙ્ઠગ્રહીષ્ટ સ્યાત્ પરમ્પદિનસ્ત્વય ॥૮૦૫॥

તા વગેરેમાં ગ્રહીતા-ગ્રહીતા, ગ્રહીષ્યતિ-ગ્રહીષ્યતે તેમજ અગ્રહીઙ્ઠ-અગ્રહીષ્ટ થાય છે એ પરમ્પદની ધાતુઓની પ્રક્રિયા.

હતિ તયાત્તુભયવદિન ।

આમ તયાદિ ગણના ઉભયપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા યદ્

તયાદિપરમ્પદિન ।

૧૮ પુષ્ પુષ્ટો ચ પુષ્ણાતિ પુષ્ણીયાદોમત્ર ચ ।
સ્યાત્ પુષ્ણાતુ સુધાદો ચ પુષ્ણાત્યેર હો પરે ॥૮૦૬॥

પુષ્ (૨૪૨) પોષયુ ના ક્રિયાપદો પુષ્ણાતિ, પુષ્ણીયાત્, તેમજ પુષ્ વગેરેમાં પુષ્ણાતુ અને હિ પરમાં દોાય ત્યારે પુષ્ણાત થાય છે.

૧૯ અપુષ્ણાત્ દિવાદો હિ પુષ્ણોડય પુષ્ણાટ ષ ।
પુષ્ણિષ્યદેતિ પુષ્ણાટિ પાષ્ટા પોષ્ટામિ પોષ્ટવતિ ॥૮૦૭॥

દિવ વગેરેમા અપુષ્ણાત્ તેમજ પુષ્ણાત પુષ્ણોડ-પુષ્ણોડિય તયાત્ પોષ્ટા, પોષ્ટામિ અને પોષ્ટવતિ થાય છે.

૨૦ અપુષ્ચ્ચ મુષ સ્તેયે મુષ્ણાત્યસ્ય મુમોષ ચ ।

મુષ્યાચ્ચ મોષિતાઽમ ષોત્ શૃ હિંસાયા શૃણાતિ ચ ॥૮૦૮॥

તેમજ (સિ વિધિમા) અપુષ્ત્ ધાય છે

મુષ (૨૪૩) ચોરી કરવી ના ક્રિયાપદ મુષ્ણાતિ, મુમોષ મુષ્યાત્, મોષિતા અને અમોષોત્ ધાય છે

શૃ (૨૪૪) હિંસા કરવી તું ક્રિયાપદ શૃણાતિ છે

૨૧ શશારાઽશિષિ શોર્યાચ્ચ શરીતા શરિતાઽથ વા ।

શરિષ્યતિ શરીષ્યત્ય-શરીષ્યત્ પાક્ષિક ત્વથ ॥૮૦૯॥

તેમજ શશાર અને આશીરર્થમા શોર્યાત્ શરીતા-શરિતા, શરિષ્યતિ-શરીષ્યતિ તેમજ અશરીષ્યત્ અને વિકલ્પે -

૨૨ અશરિ યદશારીચ્ચાઽપ્યશારીષ્ટામશારિષુ ।

યો ઘાતુર્જ્યા વયોહાનો તસ્ય સ્યાત્ સમ્પ્રસારણમ્ ॥૮૧૦॥

અશરિષ્યત્ પછી અશારીત્ અશારીષ્ટામ્ અશારિષુ ધાય છે

જે જ્યા (૨૪૫) વૃદ્ધ થવું ધાતુ છે તેનું સ પ્રસારણુ ધાય છે.

૨૩ જિનાતીતિ જિનીયાચ્ચ જિનાત્વથ જિનીહિ ચ ।

અજિનાદથ જિજ્યૌ સ્યાત્ જિજ્યતુર્જિજ્યથ ધ્રુવમ્ ॥૮૧૧॥

જિનાતિ જિનીયાત્, જિનાત્, જિનીહિ, અજિનાત્ તેમજ જિજ્યૌ જિજ્યતુ અને જિજ્યિથ ધાય છે

૨૪ જિજ્યાથાઽથ પુનર્જ્યા-ઙ્જ્યાતા જ્યાસ્યતિ જ્યાસ્યત ।

અજ્યાસ્યત્ સ્યપિ મો વિદ્વ-ઙ્જ્યાસીત્ સી પરે તથા ॥૮૧૨॥

તેમજ જિજ્યાથ, પછી જીયાત્, જ્યાતા અને સ્યપ્ પરમા હોય ત્યારે જ્યાસ્યતિ જ્યાસ્યતઃ અને અજ્યાસ્યત્ તેમજ હે વિદ્વાન્, સિ પરમા હોય ત્યારે અજ્યાસીત્ ધાય છે.

૨૫ યો જાઽવ્વોષ્ણે ઘાતુ-જા જનીજ્ઞોસ્ત્વનેન ચ ।

જાનાત્યથ ચ જ્ઞૌ સ્યાત્ જ્ઞાયાત્ જ્ઞેયાદ્ધિ ચાઽશિષિ ॥૮૧૩॥

જે જ્ઞા (૨૪૬) જ્ઞાણુ ધાતુ છે તેનો, જન્ અને જ્ઞા ધાતુઓનો જા આદેશ ધાય છે, તદ્-નુસાર (જા થતાં) જાનાતિ, જ્ઞૌ તેમજ આશીરર્થમા જ્ઞાયાત્-જ્ઞેયાત્ ધાય છે.

૨૬ જ્ઞાતા જ્ઞાસ્યતિ ચાઙ્જાસીત્ સકિટો પ્રાગ્વિવક્ષયા ।

અજ્ઞાસિષ્ટા ચ નિષ્કર્ષે કુષિ કુષ્ણાતિ તસ્ય હિ ॥૮૧૪॥

જાતા, જામ્યતિ, અજામીત્, તેમજ (ઘાદન્નાના-એ) પૂર્વ (૨ ૧.૧૦૭) મૂલ્ય વડે તથા આગમ અને દટ્ આગમ થતાં અજામિષ્ટામ્ યાય છે

કુપિ (૨૪૭) (કુપ્) ગદ્યાર એંચી કાઠ્ઠુ-કાઠ્ઠુ તેનું કુપ્નાતિ રૂપ યાય છે

૨૭ કુપાણાઽવ્ય ચુકોપ મ્યાત્ કુપ્યાન્ચ કોપિતા પુન. ।

કોપિત્યતીત્યકોવીદિ મોજનેઽમ દ્રિયા કમા. ॥૮૧૫॥

તેમજ કુપાણ, ચુકોપ, કુપ્યાત્, કોપિતા, કોપિત્યતિ, તેમજ અકોપીત્ પણ યાય છે

અમ (૨૪૮) ખાયુ ધાનુના ક્રિયાપદો આ (નીચે) પ્રમત્ને છે

૨૮ અશ્નાતિ હો હિ ઘાઽશ્નાન ણાદાવાણ ત્ઘાઽશ્નિતા ।

આશીચ્ચ સો પરે સ્વ પરસ્મૈપદિનમિત્વાતિ ॥૮૧૬॥

અશ્નાતિ તેમજ હિ પરમા હોય ત્યારે અશ્નાન, ણ્ પગેદેમા પ્રાણ, પછી અશ્નિતા અને મિ પરમાં હોય ત્યારે આશીત્ રૂપ યાય છે. આમ પરસ્મૈપદી ધાતુ પ્રક્રિયા થઈ.

इति कथादिपरस्मैपदिन. ।

આમ કથાદિ ગણના પરસ્મૈપદી ધાતુઓની સાધના થઈ.

कथाधामनेपदिन ।

૨૯ વૃદ્ મમ્મક્તો જ વો ઘાતુવૃણીનેઽય યુજીત જ ।

વૃણીતામવૃણીત સ્વાદ્ વપ્રે વૃદ્વ્ય એક જ ॥૮૧૭॥

એ વૃદ્ (૨૪૯) (વૃ) આરી રીત બજ્ય, વસ્ત્રી પ્રગ્ની ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો વૃણીત, વૃણીતામ્, અવૃણીત, યાય છે તેમજ વપ્રે વૃદ્વ્યે પણ યાય છે.

૩૦ અરિષીષ્ટ વૃણીષ્ટ સ્વાદ અરિષીષ્ટાઽરિષ્ટ જ ।

અવૃતાઽપ્પાઽવૃતાના વ્યુત્પાદનેપદિનઃ ક્રિયા ॥૮૧૮॥

અરિષીષ્ટ-વૃણીષ્ટ તેમજ અવૃણીષ્ટ-અવૃણીષ્ટ-વૃણી અવૃણીતામ્ એમ આત્મનેપદના ક્રિયાપદો યાય છે

इति कथाश्न ॥६॥

આમ કથાદિ ગણના ધાતુઓ સયા ૮.

૧૦ ચુરાદયઃ ।

૧ ચુરસ્તેયે ચ યો ઘાતુ કથ્યતે તસ્ય સાઘના ।

સ્વાયેં ત્રિ પ્રત્યયો નૂન સ્યાન્ચુરાદેર્ગણાદિહ ॥૮૧૯॥

જે ચુર (૨૫૦) ચોરી કરવી ધાતુ તેની હુવે સાધના કહેવાય છે. ચુગદિ ગણુના ધાતુઓની પરમાં સ્વાયેં ત્રિ (ઇ) પ્રત્યય નિત્ય થાય છે

૨ ચોરયતિ વર્તમાને વિષ્યાદૌ ચોરયેત્ ચોરયેતુ ।

ચોરય હી ષાઽચોરયદ્ અથ ણાદૌ ચોરયાઞ્ચકારેતિ ॥૮૨૦॥

વર્તમાનકાળમાં ચોરયતિ, (વધ્યર્થ) વગેરેમાં ચોરયેત્ અને ચોરયતુ તેમજ હિ પરમાં હોય ત્યારે ચોરય, અચોરયત્ અને ણપ્ વગેરેમાં ચોરયાઞ્ચકાર એમ થાય છે

૩ ઘાતો પરસ્ય બેર્લોપો નન્વિઢામ્વર્જિતેઽનપિ ।

ચોર્યાન્ચોરયિતા તાદૌ ચોરયિષ્યતિ ષાઽપરમ્ ॥૮૨૧॥

ઇટ્ આગમ અને આમ્ સિવાયના કર્તારિ ણપ્ ન હોય તેવામાં ધાતુની પરમાં આવેલા ત્રિ નો લોપ થાય છે જેમકે :-ચોર્યાન્, તા વગેરેમાં ચોરયિતા, ચોરયિષ્યતિ થાય છે

૪-૫ બેરડ્ દ્વિષ્વાઽથ ભૂતેઽર્થે ઘાતોરઢિ પરે પુન ।

દિવાદિપર એવેતિ લઘોર્દોર્ઘસ્તત પરમ્ ॥૮૨૨॥

અઢિ સતિ ચ પૂર્વસ્ય સ્યાદ્દસાદેઃ પ્રભો ! પરે ।

લઘુ ઘાત્વક્ષરે ચેતિ હ્યચ્ચુરત્ ક્રિયા યથા ॥૮૨૩॥

અઘતનભૂતકાળના અર્થે ત્રિ નો અઢ્ અને ધાતુનુ દ્વિત્વ થાય છે દિપ્ વગેરે પ્રત્યયો અઢ્ ની પરમાં હોય ત્યારે હસાદિના પૂર્વ (અભ્યાસ) ના લઘુ ઘાત્વક્ષરનો દીર્ઘ કરવામાં આવે ત્યારે અચ્ચુરત્ ક્રિયાપદ થાય છે

૬ યો ઘાતુરર્ચ પૂજાયામ્ અર્ચયતિ ક્રિયાપદમ્ ।

સ્વરાદેઃ પર એવ દ્વિ-રદ્વિરુક્તષ્ચ સસ્વર ॥૮૨૪॥

જે અર્ચ (૨૫૧) પૂજા કરવી ધાતુ છે તેનુ ક્રિયાપદ અર્ચયતિ થાય છે સ્વરાદિ ધાતુઓની પરમાં આવેલા દ્વિ (ન્, દ્ અને ર્ ના સ યોગ) સિવાય ના સ્વરન યેવડાવાય છે

૭ રાજન્ ! સસ્વર ઇત્યુક્તે જાપિતાઽત્રાઽનુભૂતિભિઃ ।

પ્રત્યયસહિતસ્યેવ દ્વિત્વ ચેતિ વિશેષતા ॥૮૨૫॥

હે રાજન્, સ્વર સહિત એમ કહેવામાં અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય વડે સૂચવાયુ છે કે તેને પ્રત્યય સહિત યેવડાવાય છે તે તેની વિશેષતા છે.

ચુરાદે ॥ ૧૧૦૧ ॥ ઓ ॥ ૨૧૧૬૧ ॥ અઢિ લઘો ન્હસ્વ ઉપધાયા ॥ ૨૧૧૬૨ ॥

લઘોર્દોર્ઘ ॥ ૨૧૧૬૩ ॥ સ્વરાદે. પર. ॥ ૨૨૫૬ ॥

૮ મે સર્વોગદય. સ્વામિપ્રદય દ્વિભવન્તિ જ ।

તસ્માદ્ વેકમ્ય ન દ્વિત્વં ચઘાર્જિચત્ ત્રિયાપદમ્ ॥૮૨૬॥

ઉ સ્વામી, સ્વથોગની આદિમાં જે નૂદ્ વ્યને રહે તેમનું દ્વિત્વ કહેવાયુ નથી (ને અદ્વિરુપા છે) તેથી રેકને એવડાવાતો નથી. જેમકે :-ઝચિચત્ દ્વિયાપદ થાય છે.

૯-૧૦ યો ધાતુઃ કૃત મળદ્વે નાધનેયં હિ તસ્ય જ ।

કૃત્કારમ્યોપધાયા ઈર્ આદેમે ત્રિપરે પ્રમા । ॥૮૨૭॥

કૌતંચત્યચિકૌતંત સ્યાત્ મળ મડ્ગ્યાન એવ જ ।

મળચતિ ક્રિયા તમ્ય મળમેદ્ મળાયણ્યતિ ॥૮૨૮॥

જે કૃત (૨૫૦) શુભ્યાન ગાવાં-શ્રીતૈન ક્ષતું-ક્રમેણુ ધાતુ છે તેની આધના આ (પ્રમાણ) છે. ત્રિ પરમાં હોય ત્યારે ઉપધા કૃ શા નો ઈર્ આદેમે કર્યા પછી, તે પ્રભુ. કં સંવતિ, ચચિકૌતમ્ એમ થાય છે.

મળ (૨૫૩) ગમ્યુ - નાન મેજયયુ ધાતુનું દ્વિયાપદ મળચતિ તેમજ મળચન્, મળાયણ્યમિ થાય છે

૧૧ અદિ લ્ષો ઝ્હ્ય ઉપ-ધાયા. પૂર્વેન્વ તેવ હિ ।

અકારમ્ય ત્વિત્તાર મ્યાદ્ અજોગણદ્ ઘયા મનેન્ ॥૮૨૯॥

અદ્ પદમાં હોય ત્યારે લઘુ ઉપધાનો દીર્ઘ ક્રીએ ત્યારે પૂર્વ (અપધામ) ના જ કારને દ કાર થાય છે જેમકે :-અજોગણત્ થાય છે

૧૨ તય ચાવરપ્રવચ્ચે જ તસ્ય કલ્પયમિ ત્રિયા ।

અદિ ત્વચોરપદ મ્પ મતાન્વરે વિશેષતા ॥૮૩૦॥

તય (૨૫૪) ક્રમેણુ, રવ્યુ તેનું દ્વિયાપદ મળચતિ થાય છે અદ્ પદમાં હોય ત્યારે જર્જિ વચ્ચે ૩૫ છે. પણ અન્ય મતે વિશેષતા છે

૧૩ મં ક્ષમણયોઃ કેવિદનાદ્ કાર્યં વર્તાન્તિ ઘા ।

અજમણસાતોઃચે ત્વ-વરમણિ ત્રિયા મળા ॥૮૩૧॥

તય અને મળ ધાતુને કેટલાક વિશેષે અદ્ ક.પં મળ નુ કહે છે. તેથી અજમણત્ તેમજ અજમણત્ દ્વિયાપદો થાય છે

ત્વિ-વુચારિ. ॥૧૦॥

-૧૫૩ વુચારિ : મુના મળને મળ મળ મળ ૧૦

૧૧. ઝ્યન્તપ્રક્રિયા ।

૧ ત્રિપ્રત્યયો ભવેદ્ઘાતોઃ પ્રેરણે સ્ફુટમત્ર ચ ।

કારયતિ યથા રૂપમ્ અચીકરચ્ચ લુઙ્ગયથ ॥૮૩૨॥

ધાતુને પ્રેરણાર્થે ત્રિ પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :- (કૃ ધાતુનું) કારયતિ રૂપ તેમજ લુઙ્ (અઘતન ભૂતકાળ) મા અચીકરત્ થાય છે.

૨ ભવેદ્ઘનો ઘદાદેશો ઝિણતિ ણ્વજિતે ત્વિહ ।

ઘાતયતીતિ યદ્ગમ્ અજીઘતત્ તત પરમ્ ॥૮૩૩॥

ણ્ પ્રિવાયના ત્રિત્ કે ણિત્ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે હન્-મારવું ધાતુનો ઘત્ આદેશ થાય છે જેમકે :-ઘાતયતિ અને અજીઘતત્ થાય છે હવે પછી

૩ ય શ્દલ્ ણાતને ઘાતુ શ્દે. શત્તસ્ય ઝી પરે ।

ણાતયતિ ક્રિગા જાના ભવેદગ્રે ત્વશીઘતત્ ॥૮૩૪॥

જે ણદ્લ નાશ પામવેા ધાતુ છે તેની પરમા ત્રિ પ્રત્યય આવે ત્યારે શ્દ નો ણત્ આદેશ થાય છે જેમકે :-ણાતયતિ તેમજ અશીઘતત્ ક્રિયાપદ થાય છે.

૪ રાતો ઝી પુક્ ભવેદગ્ર નૂન ઘાતોર્યથા વિમ્બો ! ।

હુદઝ્ દાનેઽમ્ય રૂપ સ્યાદ્ દાપયતિ ત્વદ્ દપત્ ॥૮૩૫॥

ઋ ડાગન્ત અને ણા ઠાગન્ત ધાતુની પરમા પ્રેરક ત્રિ પ્રત્યય આવે ત્યારે ધાતુને પુક્ (પ્) આગમ થાય છે, જેમકે -હે વિભુ, હુદાઝ્ (દા) આપવું એનું રૂપ દાપયતિ તેમજ અદોદપત્ થાય છે

૫ ઘાપયતિ તથત્ર સ્યદ્ અહિ પરે ત્વદોઘપત્ ।

પુગન્તમ્ય ગુણશ્ચાઽત્ર વક્તવ્યોઽર્પયતીતિ યત્ ।

તે પ્રમાણેજ (ઘા ધાતુનું) ઘાપયતિ તેમજ અહ્ પરમા હોય ત્યારે અદોઘપત્ થાય છે. (ઋ ધાતુ નું) પુક્ (પ્) અનવાળેા હોય ત્યારે તેનો ગુણ કહેવાય છે. જેમકે :-અર્પયતિ એમ થાય છે.

૬ આપિવન્લુઙ્ ણો ગજન્ ! સ્યાગયતીતિ તિષ્ઠતેઃ ।

ઉપધાયા દ્વારોઙ્ઙિ તનો દ્વિત્વમતિષ્ઠાત્ ॥૮૩૭॥

લુઙ્ અઘતન ભૂતકાળ) પ્રેરકમા આપિવત્ થાય છે હે ગન્ત, સ્થા (તિષ્ઠ્) ઉભા રહેવું નુ આપયતિ થાય છે અને અહ્ પરમા હોય ત્યારે સ્થા (તિષ્ઠ્) ધાતુના ઉપધાનેા દ્વાર અને પછી દ્વિત્વ ધરને અતિષ્ઠવન્ થાય છે

૫ મા રાજ ॥ ૨.૧૧.૧ ॥ હનર ચન્ ॥ ૨.૧૧.૫ ॥ મદે જન્ ॥ ૨.૧૧.૬ ॥

રાજો ઝી પુક્ ॥ ૨.૧૦.૭ ॥ પગન્તમ્ય ગમ ॥ ૨.૧૧.૭ ॥ તિષ્ઠતેરુપધાયા દ્વા ॥ ૨.૧૧.૮ ॥

૭ પાર્શ્વેર્લુક્ ક્ષો પદે સ્યાન્વ પાયવતિ ત્રિયા ગયા ।

ઉપઘાલોપ દ્વાસ્ર પિવનેર્ગટિ તોવિદ । ॥૮૩૮।

(ત્રેરકના) ત્રિ પરમાં હોય ત્યારે ના વગેરે ધ તુઓને યુક્ (ય્) આગમ લાગે છે એમકે -પાયવતિ ક્રિયાપદ થાય છે અને તે વિદાન, અટ્ પરમાં હોય ત્યારે ના (પિર્) ધાતુન ઉપ ધાનેા લોપ થાય છે.

૮ અપીવ્યન્ન યયા રૂપ ણો તનૂકરણે સ્ય ।

તસ્ય ગાયવતીતિ સ્યાન્ સ્વામિવગે સ્પષોષયત્ ॥૮૩૯।

અને અપીવ્યત્ રૂપ થાય છે.

૬વે ણો હોલવું ધાતુ છે તેનું ગાયવતિ તેમજ સ્વે સ્વામી, અણ વયત થાય છે

૯ પાર્શ્વેર્લુક્ વેત્યત્રાઃ-વિગ્રહણત્ इति નિરજિત પ્રાજે ।

વા-વા-છા-મા-ત્તે-વ્યે-ઞા સ્યાદિહ યુગાગમો રાજન્ ॥૮૪૦।

પાર્શ્વેર્લુક્ (૨.૧.૧૯) એ અપ્રમા ઝાદિ પદના શબ્દોને લીધે વિદાનોએ કાલ વ્યુ છે કે ના (પિવતિ), ણો (સ્યતિ), છો (છષતિ), ત્તા (સ્યતિ) હ્ વ્યે (હ્યવતિ) અને વે (વગવતિ), ધાતુઓને, કે રાજા, યુક્ આગમ થાય છે

૧૦ છો છેદને ન વો ધાનુસ્તસ્ય છાયવતિ ત્રિયા ।

અવિચ્છવદ્ ભવેદશે વોઽન્તકમેણિ તસ્ય ન ॥૮૪૧।

એ છો-છેદવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો છાયવતિ અને અવિચ્છવત્ થાય છે. વો(વો) અવગાન થવું તેના નીચે પ્રમાણે છે.

૧૧ ગાયવતિ ન મૂનેઽય-સોવયદિ ભવેત્પુન ।

હ્યન્ સ્વાર્થાવા ન વો ધાનુસ્તસ્ય હ્ વાયવતિ ત્રિયા ॥૮૪૨।

ગાયવતિ અને અટ્ પરમાં હોય ત્યારે (અધાન) સ્તૂતકાણમાં અપીવયત્ થાય છે.

એ હ્ વેર્-અર્ધા ક૨વી (બોલાવવું) ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ જ્ ગાયવતિ થાય છે.

૧૨ અદિ પરે તુ વા વસ્યો હ્ વયતે ગમ્પ્રમારણમ્ ।

મ વુગ્ગુહવદ્ વિદ્-અજુહાવત્ ત્રિયા ગયા ॥૮૪૩।

અટ્ પરમાં હોય ત્યારે હ્ વેન્ ધાતુને અ પ્રમા વ્યુ થાય છે અને વિવલો દ્રમ્ય રૂપ તે યુક્ આગમ અને નથી. તે વિદાન, એમકે -અજુહવત્-અજુહાવત્ ક્રિયાપદો રૂ.૫ છે.

૧૩-૧૪ ણો ર્વેન્ મપરને ધાનુસ્તસ્ય ર્વાવતિ ત્રિયા ।

અવિચ્છવન્ન વેર્જ વાતુ-વાતુ-વેર્જ ત્રિયા ત્રિયા ॥૮૪૪।

પાર્શ્વેર્લુક્ ॥૨૧૧.૧.૫૫ હ્ વનેર્ગટિ ગરજમાજ સુખક નવ ૧ ૨ ૧૧ ૧૧ ૫

આત્વે યુક્તિ ત્વયાદેશે વાયયતિ હ્યવીવયત્ ।

રમ્ભભોઃ સ્વરે ણાદ્ય-પૌ વિનાઽન્ નુમાગમ ॥૮૪૫॥

જે વ્યેજ્ઞ્ ઠાકલું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ વ્યાયયતિ તેમજ અવિવ્યયત્ થાય છે

વેજ્ઞ્-વણાટ કામ કરવું તેનું ક્રિયાપદ આ પ્રમાણે થાય છે યુક્તિ પરમા હોય ત્યારે આ કારાન્ત થાય છે અને (એ કારનેા) અય્ આદેશ થતાં વાયયતિ અને અવીવયત્ થાય છે

રમ્-વેગ કરવો-ઠકલ કરવી અને લમ્-મેળવવું ના પરમા સ્વરાદિ ણપ્ વગેરે અને અપિ (આર્ધધાતુક સિવાયના) ન હોય ત્યારે નુમ્ (ન્) આગમ થાય છે

૧૫ રમ્મયત્યરરમ્મત્ સ્યાદ્ અલલમ્મત્તથા પુન ।

પ્રીઙ્ઘૂઞોર્નુક્ ભવેદ્વા ઝૌ પ્રીણયતિ હ્યપીપ્રિણત્ ॥૮૪૬॥

જેમકે :-રમ્મયતિ અને અરરમ્મત્ તેમજ અલલમ્મત્ થાય છે ઝિ પરમા હોય ત્યારે પ્રીઙ્ઞ્ અને ઘૂઙ્ઞ્ ને વિકલ્પે નુક્ (ન્) આગમ થાય છે જેમકે - પ્રીણયતિ અને અપીપ્રિણત્

૧૬-૧૭ પ્રાયયતિ તથા પક્ષે ધૂનયતિ ત્વદૂઘુનત્ ।

ઘાવયત્યથ વા રૂપ સ્મિઙ્ ઈષદ્ધસનેઽસ્તિ ય ॥૮૪૭॥

ઝૌ વા ચ સ્મયતેરાત્વ સ્માપયતિ યથા ક્રિયા ।

વિસ્માયયતિ વા પક્ષે હ્યસિષ્મપદસિસ્મયત્ ॥૮૪૮॥

વિકલ્પે પ્રાયયતિ પશુ થાય છે તેમજ ધૂનયતિ અને અદૂઘુનત્ થાય છે

ઝિ પરમા હોય ત્યારે સ્મિ ધાતુનેા આ કાર થાય છે જેમકે :-સ્માપયતિ અને વિકલ્પે વિસ્માયયતિ તેમજ અસિષ્મપત્ અને અસિસ્મયત્ થાય છે.

૧૮ રુહ જન્મનિ યો ઘાતૂ રુહે પો વાઽન્ ઝૌ પરે ।

રોપયતિ યથા રૂપ રોહયતીતિ પાક્ષિકમ્ ॥૮૪૯॥

જે રુહ્-ઉગવું-જન્મવું ધાતુ છે તે રુહ્ ને પરમા ઝિ પ્રત્યય હોય ત્યારે વિકલ્પે પ લાગે છે જેમકે -રોપયતિ અને પક્ષે રોહયતિ થાય છે.

૧૯-૨૦ અરુરુહ્ચ રાજેન્દ્ર ! અરુરુપત્ ક્રિયા પરા ।

કૃપૂ સામર્થ્યં ઇત્યસ્ય કલ્પયત્યદ્પરે હિ લૂ ॥૮૫૦॥

ઉપધાયા ઋવર્ણસ્ય વા વક્તવ્યોરચીકલૃપત્ ।

અચકલ્પત્ તથા પક્ષે ઘાતુર્યો વૃત્ વર્તને ॥૮૫૧॥

રમ્ભભો ॥ ૨૧૧.૧૩ ॥ પ્રીઙ્ઘૂઞોર્નુક્ ॥ ૨૧૧.૧૪ ॥ સ્મપતેરાત્યાત્વમ્ ॥ ૨૧૧.૧૪ ॥

રુહે પો વા ॥ ૨૧૧.૧૫ ॥ ઉપધાયા ઋવર્ણસ્યાહિ ઋ વા ॥ ૨૧૧.૧૬ ॥

૨૦ શ્વે-૨, અન્નુદ્ધત્-અન્નુપત્ ક્રિયાપદ ધાય છે.

૨૧ કૃપ્ (કૃપ્) સમર્થ હોવું તેનું કન્વયતિ ધાય છે અને અટ્ પરમા યોય ત્યારે ઉપમા શ્વે કારનો વિદ્યેષ્ટે શ્વે કાર ધાય છે. જેમકે :-અન્નોવૃષ્ટપ્ અને પશો અન્નફલત્ ધાય છે.

૨૨ વૃત્ (વૃત્) હોવું-ધવું ધાતુ છે (તેના નીચે પ્રમાણે ક્રિયાપદો ધાય છે)

૨૧ વર્તયતિ ક્રિયા તસ્યાડવોવૃત્તચ્ચ તત્ પરમ્ ।

અવવર્તન્મૃજૂપ્ મૃદ્ધો માર્જયતીત્યમોમૃજત્ ॥૮૫૨॥

વર્તયતિ તેમજ અવોવૃતત્-અવવર્તન્ ધાય છે.

૨૨ પછી મૃજૂપ્ (મૃજ્) સાકે ઠરવું ધાતુના માર્જયતિ અને અમોમૃજત્ ધાય છે

૨૨ અમમાર્જન્ચ વક્તવ્ય હૃટાવેર્જો પુમાગમઃ ।

અધાકારમુળો ગાચ્યો વિવક્ષાગાજ્ઞવા ત્વિહ ॥૮૫૩॥

તેમજ અમમાર્જન્ ધાય છે.

૨૩ જિ પરમાં યોય ત્યારે હટ્ વગેરે ધાતુઓને પુક્ (પ) આગમ ધાય છે અને તે વિવક્ષાને લીધે આ કાર તેમજ શુષ્ પશ્ચ ક્રિયાધાય છે

૨૩ મવેદિટ્ ક્રોજિલીના ગા-વાત્વમથ પુમાગમઃ ।

હૃત્વીરોવનૂયોદમાયોના પચ્ચાના મ્યાન્વ પમૃજ્ઞઃ ॥૮૫૪॥

૨૪ જિ પરમાં યોય ત્યારે હટ્-જ્વું, ક્રો-વેગ્વું, જિ-જય પામયો, જી-જય થવે વગેરે ધાતુ ઓને આ કાર અને પુક્ (પ) આગમ ધાય છે. તેમજ જ્ઞો-લન્-ત થયો, જ્ઞો-પચ્-ક્રવું, જી-ટપક્રવું, વનૂયો-દુર્ગાધ મારવી, તેમજ દમાયો-વલવવું વગેરે પાંચ ધાતુઓને પણ પુક્ આગમ અને શુષ્ ધાય છે.

૨૪-૨૫ ય હટ્ અષ્ટમને ધાતુસ્તદયાડજ્ઞાતયતિ ક્રિયા ।

અષ્ટાપિપચ્ચ યો દુષ્ટોઞ્ દુષ્ટાપિપિમયે પુન ॥૮૫૫॥

કાપયતિ યયા યાડપેઽવિષ્વઽજિજ્ જયે ત્યમ્ ।

ત્રાપયતિ પુકિ મ્યામિત્તજીવચ્ચ ભૂતમે ॥૮૫૬॥

૨૬ હટ્ (અષ્ટ ઉપનમં ગદિતમે) બાપુવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો પ્રજાપયતિ અને અષ્ટાપિપય્ ધાય છે.

૨૭ હૃતોઞ્ (જો)-ક્રવ્યતુ અનીદ વેચાપ્ ક્રવં ધાતુ છે તેના ક્રવયતિ તેમજ અષ્ટાપિપય્ ધાય છે.

૨૮ જિ-જય પામયો ધાતુને પુક્ આગમ ધાય ત્યારે હે જ્ઞાગી, હે દુષ્ટિ, યાદયદિ અને અષ્ટોચ્ચરત્ ધાય છે.

૨૯ ક્રો-વેગ્વું ॥ - ૧૧ ૧૦ ૧ ॥

૨૬ યો લીડ્ વિલયને ઘાતુસ્તસ્ય લાપયતિ તિ ચ ।

અલીલપત્તથા ભૂતે ઠ્ઠી લજ્જાયા હિ તસ્ય તુ ॥૮૫૭॥

જે લીડ્-લય થવેા ધાતુ છે તેના લાપયતિ તેમજ (અઘતન) ભૂતકાળમાં અલીલપ્ત થાય છે.
ઠ્ઠી-લજ્જા થવી ધાતુના (નીચે પ્રમાણે છે)

૨૭ ઠ્ઠેપયતિ ગુણે ષાઽન્ કૃતેઽજિઠ્ઠિપદેવ ચ ।

ઠ્ઠી વરણે ચ યો ઘાતુસ્તસ્ય ઠ્ઠેપયતીતિ ચ ॥૮૫૮॥

ગુણુ ઠરવામાં આવતા ઠ્ઠેપયતિ તેમજ અજિઠ્ઠિપ્ત થાય છે જે ઠ્ઠી-પસદ ઠરવું ધાતુ છે તેના ઠ્ઠેપયતિ અને—

૨૮ અવિઠ્ઠિપન્ચ નૂન રી ગતિરેષણયોઃ ક્રિયા ।

રેપયતિ ભવેત્ત્યાદૌ લુડિ ભવેદરીરિપ્ત્ ॥૮૫૯॥

અવિઠ્ઠિપત્ થાય છે.

રી-જવું, ટપકવું, હણુહણુવું ધાતુના ક્રિયાપદો તિ વગેરેમાં રેપયતિ તેમજ લુડ્ (અઘતન ભૂતકાળ) માં અરીરિપ્ત્ થાય છે.

૨૯ ક્નૂયી દુર્ગન્ધને ઘાતુ-ઠ્ઠિપુક્ત્વે યવયોર્વસે ।

લોપો વક્તવ્ય ઇત્યન્ન ક્નોપયતીત્યચુક્નુપત્ ॥૮૬૦॥

ક્નૂયી (ક્નૂય્) દુર્ગંધ મારવી ધાતુ છે તેના પરમાં ઝિ પ્રત્યય અને પુક્ (પ્) આગમ થાય ત્યારે વસ વણુર્દિ પ્રત્યય પરમાં હોય તેા ય ઠાર અને વ ઠારનેા લોપ થાય છે. તેથી અહીં ક્નોપયતિ તેમજ અચુક્નુપત્ થાય છે

૩૦ ક્માયી વિઘ્નને ઘાતુઃ ક્માપયતીત્યચિક્ષમપ્ત્ ।

ઢૌક ગતૌ ચ યો ઘાતુસ્તસ્ય ઢૌકયતિ ક્રિયા ॥૮૬૧॥

ક્માયી (ક્માય્) હલાવવુ ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ ક્માપયતિ તેમજ અચિક્ષમપ્ત્ થાય છે.

જે ઢૌક (ઢૌક્) જવું ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ ઢૌકયતિ થાય છે.

૩૧ ન રિતશ્ચ તથા શાસોઽનેકસ્વરસ્ય ષાઽહચ્ચપિ ।

કાર્યમુક્ત ભવત્યેવાઽ-હુઢૌકચ્ચ યથા ક્રિયા ॥૮૬૨॥

ઠ્ઠ ઠાર ઇત્ વાળા, શાસ્ તેમજ અનેક (એક કરતાં વધુ) સ્વરવાળા ધાતુઓની પરમા અહ્ હોય તેા ઉક્ત કાર્ય થતું નથી જેમકે.-અહુઢૌકત્ ક્રિયાપદ થાય છે

૩૨ ઘાતુષ્ટયાચ્ યાન્ઝાયા તસ્ય યાચયતિ ક્રિયા ।

અયયાચત્ તથા શાસ-નુશિષ્ટૌ શાસયત્યથ ॥૮૬૩॥

ટુયાન્ (યાન્) માંગુ' ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ યાચવતિ તેમજ અગયાચન્ યાય છે.

શામ્-શાસન ઠરવું-ઉપદેશ ઠરવો તેનું યાચવતિ યાય છે

૩૩ અજનામદ્ દરિદ્રા દુર્ગતી દરિદ્રવત્યય ।

અદદગ્નિદિત્યેય દુષ્ સંકૃત્યે વિશેષતા ॥૮૬૪॥

તેમજ અજનાસત્ યાય છે.

દરિદ્રા-દુર્ગતિ થવી તેના દરિદ્રવતિ અને અદદગ્નિદ્ ધાય છે

દુષ્-હોય થવો-હોવો માં વિશેષતા છે

૩૪ કુવેત્રી કૃતિ દોષંશિવ-ત્તવિરાગે તુ વા સ્મૃત. ।

દૂષયતિ તયાસ્પ્યેવ દોષયતિ ગુણે કૃતે ॥૮૬૫॥

ત્રિ પરમાં ઠરવામાં આવે ત્યારે દુષ્ ધાતુનો દોષ યાય છે અને શિત્તવીર્યવના અર્થમાં વિહર્યે યાય છે જેમકે : દૂષયતિ તેજ પ્રભાવે શુભ ઠરવામાં આવે ત્યારે દોષયતિ યાય છે

૩૫ અદ્દુષદ્ મવેદ્ રૂપમ્ અવેદ્દુષતા પુન ।

ધાતુર્યો ષટ્ ચેષ્ટાયામ્ અસ્વાસ્ત્યમ્ વિશેષતા ॥૮૬૬॥

તેમજ અદ્દુષત્ અદ્દુષતામ્ યાય છે

જે ષટ્-ચેષ્ટા ઠરવી ધાતુ છે એનામાં વિશેષતા છે.

૩૬ ધાતુપાઠે ચ ધાતુના પઠિતાના ઘરાપતે ।

મિત્ નૃસ્યો મવેદ્ જી ચ યદ્ ષટ્પર્યજીષટ્ ॥૮૬૭॥

ત્રિ પરમાં હોય ત્યારે, હે ધરાપતિ (પૃથ્વીપતિ), ધાતુપાઠમાં ઠરેલા મિત્ (મ્ ઠાપ્ ઇત્ વાયા) ધાતુઓના ધરવ યાય છે. જેમકે :-જેમકે ષટ્પર્યજીષટ્ અને અજીષટ્ યાય છે.

૩૭ વ્યય દુનમયચક્નયોર્વ્યવયતિ ત્સ્ય ત્રિયા મવેદાદો ।

અપ્ સુહિ સાડવિભાવદ્ એવ સુહિ ગુગમાતિ ॥૮૬૮॥

વ્યય-દુનમ યુ અને બય પામવો-એનું ક્રિયાપદ પહેલા અગવતિ અને સુહ્ (અવન બૂતકાળ) માં અવિભવત્ એમ યાય છે. આમ રૂપો સહેલાં છે

૩૮ વચ્ચવચ્ચાગતો અપમ્ વતમત્ર મવમ્મહો ।

અનોદ્વૃણામુર-અરવે-વેડવ્યવિતો મિત્ વુન ॥૮૬૯॥

આમ-અહીં પંચાવન રૂપો યાય છે અનો (અન્ + આસને), વુન્ (વુન્-વોર્ષેનિ), વમ્ (વમન્-વમવતિ), અને વચ્ (વચ્ચવિ) ધાતુઓ અમિત્ હોય તેવાં ૨૫ મિત્ છે

૩૯ સ્યાદ્ રૂપં જનયત્યગ્રે લુઙ્ચથાઽજીજનત્ ક્રિયા ।
જરયતિ ક્રિયા તસ્યાઽજીજરચ્ચૈવમગ્રગા । ૮૭૦॥

તેના રૂપેા જનયતિ તેમજ લુઙ્ (અધનન ભૂતકાળ) માં અજીજનત્ તેમજ (જૂ-જીર્યતિ ના) જરયતિ અને અજીજરત્ એમ આગળના થાય છે.

૪૦ કનસુ હ્વરણદીપ્ત્યો સ્યાત્ કનસયતિ હ્યચિકનસત્ ।
રજ્જ રાગે ચ યો ઘાતુસ્તસ્ય રજ્જયતીતિ ચ ॥૮૭૧॥

કનસુ (કનસ્) કુટિલ થવુ, પ્રકાશવુ ધાતુ છે તેના કનસયતિ અને અચિકનસત્ થાય છે.
એ રજ્જ-ગમવું ધાતુ છે તેનુ રજ્જયતિ થાય છે અને—

૪૧ અરરજ્જત્તથાઽડઘુ-પશમે ચ શમિર્દમિ ।
શમયતિ શમેસ્તસ્ય દમયતિ દમે. પુન ॥૮૭૨॥

અઙ્ માં અરરજ્જત્ થાય છે

શમ્ અને દમ્ (મન અને શરીરને) રોકવુ ના શમ્ નુ શમયતિ અને દમ્ નુ દમયતિ થાય છે.

૪૨ અશીશમત્ તથાદીદ-મદેવાઽત્ર ક્રિયાપદમ્ ।
જાનાતેઝૌ ચ વા ન્હસ્વો જ્ઞાપયતિ હ્યજિજ્ઞપત્ ॥૮૭૩॥

તેમજ અશીશમત્ અને અદીદમત્ અનુક્રમે ક્રિયાપદ થાય છે ત્રિ પરમાં હોય ત્યારે જ્ઞા (જાનાતિ) નેા વિકલ્પે હુસ્વ થાય છે જેમકે -જ્ઞાપયતિ અને અજિજ્ઞપત્ થાય છે.

૪૩ જ્ઞપયતીતિ પક્ષે સ્યાત્ જ્વલ-ગ્લા-સ્નાશ્ચ વા મિત ।
જ્વાલયતિ તથા પક્ષે જ્વલયતિ ત્વજિજ્વલત્ ॥૮૭૪॥

વિકલ્પે જ્ઞપયતિ એમ થાય છે.

જ્વલ-(જ્વલતિ), ગ્લા (ગ્લાયતિ) અને સ્ના (સ્નાતિ) વિકલ્પે મિત્ (મ કાર હત્ વાળા) થાય છે જેમકે :-જ્વાલયતિ તેમજ જ્વલયતિ અને અજિજ્વલત્ થાય છે.

૪૪ ગ્લાપયતીતિ પક્ષેઽસ્ય ગ્લપયતિ હ્યજિગ્લપત્ ।
સ્નાપયતિ પુન પક્ષે સ્નપયતિ ત્વસિસ્નપત્ ॥૮૭૫॥

ગ્લાપયતિ તેમજ ગ્લપયતિ અને અજિગ્લપત્ થાય છે તથા સ્નાપયતિ-સ્નપયતિ તેમજ અસિ-સ્નપત્ થાય છે.

૪૫ જ્ઞેયાશ્ચાઽનુપસર્ગાસ્તે પ્રજ્વાલયતિ યદ્ ભવેત્ ।
પ્રગ્લાપયતિ ધો રાજન્ । પ્રસ્નાપયતિ ચેત્યપિ ॥૮૭૬॥

તે (ક્રિપાં જાણીએલા વ્રણ) ધાતુઓને અનુગમર્ગ (ક્રિપાંનું ત્રિવાચના) વ્રણવાં ભેમકે :-
 ૪૨ તે ગત. પ્રજ્વાલયતિ, પ્રગ્લાપયતિ તેમજ પ્રન્નાપયતિ ધાય છે.

૪૬ હનો ઝી ઘા ગમિવચ્ચિયો ગમયતિ હજીગમત્ ।

આયવત્યામિયચ્ચંવ સ્ફાયો ઝી ઘો મવોદિહ ॥૮૭૭॥

ત્રિ પદ્મા દેાય ત્યારે રૂણ-જયું ધાતુનો ગમ્ આદેશ વિદ્યે ધાય છે ભેમકે :-ગમયતિ અને
 આયવતિ તેમજ અજીગમત અને આયિયત્ ધાય છે

ત્રિ પદ્માં દેાય ત્યારે સ્ફાય્-વધયુ ધાતુનો વ ડાર ધાય છે.

૪૭ સ્ફાયવતિ ત્રિયા યમ્માદ્ અપિસ્ફાયચ્ચ ભવને ।

અવન્તઘાતવ દત્તેવમ્ આત્મનેપદિનન્તઘા ॥૮૭૮॥

ભેને લીધે, તે ભૂપતિ, સ્ફાયવતિ અને અપિસ્ફાયત્ ક્રિયાપદો ધાય છે આ પ્રમાણે ત્રિ
 (પ્રેરક) અંતવાળા આત્મનેપદી ધાતુઓને સાધવા.

इति अवनप्रदिता ॥११॥

આમ ત્રિ (પ્રેરક) અંતની પ્રક્રિયા અમાસ થઈ ૧૧

સ્ફાયો વ ॥ ૨ ૧૧ ૨૭ ॥

૧૨. સપ્રત્યયપ્રક્રિયા ।

૧ ઇચ્છાયામ ત્મન સો દ્વિ-ચ્ચ સ્વસમ્વન્ધિની ભવેત્ ।
ભવિતુ મિચ્છતીત્યત્ર વુભૂસેતિ સ્થિતિસ્તદા ॥૮૭૧॥

‘પોતાને ઇચ્છા થવી’ એ અર્થમાં સ પ્રત્યય લાગે છે અને ધાતુવુ દ્વિત્વ થાય છે (ધાતુને બેવડાવાય છે). જેમકે :-થવાની ઇચ્છા રાખે છે એ અર્થમાં વુભૂ + સ + તિ એમ થાય ત્યારે-

૨ વુસ્સે ગ્રહગુહોરિટ્ ન નાનિટિ સે ગુણોઽપિ ચ ।
પત્વે કૃતે મહારાજ ! ક્રિયા જાતા વુભૂષતિ ॥૮૮૦॥

૩ કારાન્ત અને ઋ કારાન્ત ધાતુઓ તેમજ ગ્રહ-લેવુ અને ગુહ્-સ તાડવુ ધાતુની પરમા ઇચ્છાદર્શક સ પ્રત્યય હોય ત્યારે ઇટ્ આગમ થતો નથી. અને ઇટ્ આગમ ન થયો તેવો સ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે ગુણુ પણુ થતો નથી. હે મહારાજ, (સ નો) પ કાર કરવામાં આવતા વુભૂષતિ એમ થાય છે.

૩ વૃઙ્વૃઙ્મ્યામૃદન્તાત્ પરસ્ય સસ્યેટ્ વિકલ્પતઃ સ્યાચ્ચ ।
તિતરીષતિ ચ ભવેયુરેવચ્ચિઘા સર્વા ॥૮૮૧॥

વૃઙ્ (ત્રિયતે) વૃઙ્ (વૃણોતિ-વૃણુતે) અને ઋ કારાન્ત ઇટ્ વાળા ધાતુઓની પરમાં આવેલા (ઇચ્છા દર્શક) સ કાર ને વિકલ્પે ઇટ્ લાગે છે. જેમકે :-તિતરીષતિ-તિતરિષતિ એ પ્રમાણે બધા થાય છે

૪ સસ્ય કિત્વં ચ નામ્યન્તાત્ પરસ્ય વાચ્યમેવ હિ ।
ઋત્ ઇર્ ઇતિ સૂત્રેણ તિતીર્ષતિ ક્રિયાપદમ્ ॥૮૮૨॥

નામી (જ કાર સિવાયના) સ્વરની પરમા આવતો ઇચ્છાદર્શક સ કાર કિત્ થાય છે (તેથી ગુણુ થતો નથી) અને ઋ કારાન્તનો ઇર્ એ સૂત્રથી તિતીર્ષતિ ક્રિયાપદ અને છે

૫ અતિતીર્ષચ્ચ સે દીર્ઘ પૂર્વસ્યાઽથ ચિકીર્ષતિ ।
ચિઙ્ ચયને ચ યો ધાતુષ્ચિકીર્ષતિ ચિચીર્ષતિ ॥૮૮૩॥

તેમજ અતિતીર્ષત્ થાય છે

હવે સ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે પૂર્વનો દીર્ઘ થાય છે જેમકે -ચિકીર્ષતિ થાય છે.

જે ચિઙ્ (ચિ-ચિનોતિ) ધાતુ છે તેના ચિકીર્ષતિ-ચિચીર્ષતિ થાય છે.

૬ ભવેદ્ ગૌણઃ પ્રકૃત્યર્થોઽન્યત્ર સાત્ સ્ફુટમેવ ચ ।
યો ધાતુર્હૃપચ્ પાકે પિપક્ષતિ યુ મિશ્રણે ॥૮૮૪॥

ઇચ્છાયામાત્મન સ ॥ ૨ ૧૨ ૧ ॥ દ્વિ ॥ ૨ ૧ ૨ ૧ ॥ વુ સે ॥ ૨ ૧ ૨ ૨ ॥
નાનિટિ મે ॥ ૨ ૧ ૧ ૪ ૨ ॥ નામ્યન્તાત્ પરમ્ય સસ્ય કિત્ ॥ ૨ ૧ ૨ ૩ ॥ ઋત્ ઇર્ ॥ ૨ ૧ ૧ ૩ ૭ ॥
સે દીર્ઘ ॥ ૨ ૧ ૨ ૫ ॥ ગૌણ પ્રકૃત્યર્થોઽન્યત્ર સાત્ ॥ ૨ ૧ ૨ ૫ ॥

૧૨ કૃ-વિક્ષેપે ચ યો ઘાતુષિવકરિષતિ તસ્ય ચ ।

ગૃ-નિગરણે ઘાતુર્યં સ્યાઙ્જિગરિષતિ ક્રિયા ॥૮૯૦॥

જે કૃ-વેરુ ધાતુ છે તેનું ચિકરિષતિ અને જે ગૃ-ખહાર ઠાહણું-ઓહણુ ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ જિગરિષતિ થાય છે

૧૩ દૃઙ્ આદરેઽથ ઘાતુષ્ચ દિદરિષતિ તસ્ય ચ ।

ઘૃઙ્ સ્થિતાવથ ઘાતુર્હિ સ્યાદ્ દિઘરિષતેઽસ્ય ચ ॥૮૯૧॥

દૃઙ્-આહર કરવો ધાતુનું દિદરિષતિ અને ઘૃઙ્ જીવતાં હોણુ ધાતુ છે એનું દિઘરિષતે થાય છે.

૧૪ પ્રચ્છ જ્ઞીપ્સાયા હિ ચેત્યસ્ય સ્યાત્ પિપૃચ્છિષતીત્યપિ ।

સ્મિઙ્ ઈષદ્ધસને ત્વસ્ય સિસ્મયિષત એવ ચ ॥૮૯૨॥

પ્રચ્છ-પૂછવું એ ધાતુનું પિપૃચ્છિષતિ તેમજ સ્મિઙ્ સ્મિત કરવું એ ધાતુનું સિસ્મયિષતે થાય છે.

૧૫ વ્યક્તાદિપુ સ્વામિન્નસ્યાઙ્જિજિષતીતિ ચ ।

અશૂઙ્ વ્યાપ્તો પુનસ્તસ્યાઙ્શિષિષતેઽથ ચર્ ગતો ॥૮૯૩॥

અજૂ-બંધ કરવું (માફ કરવું, પ્રકાશિત કરવું, જવું) વગેરે ધાતુનું, હે સ્વામી, અજ્જિ-જિષતિ તેમજ અશૂઙ્-વ્યાપણુ તે ધાતુનું અશિષિષતે થાય છે

અને હુવે ઋ (ઋચ્છતિ) જવું ધાતુ છે

૧૬ અરિરિષતિ તસ્યૈવાસ્તુમિચ્છતિ જિઘત્સતિ ।

હન્તીહો સો ણિદેવ સ્યાઙ્જિઘાસતિ યથા ક્રિયા ॥૮૯૪॥

તેનું અરિરિષતિ થાય છે.

અત્તુમ્-ખાવાની ઇચ્છા રાખે છે તે (અદ્-અત્તિ) ધાતુનું જિઘત્સતિ થાય છે

હન્-હન્તિ મારવું તેમજ ઈઙ્ (અધિપૂર્વક)-ભણવું નો સ પ્રત્યય ણિત્ થાય છે (તેથી તેની વૃદ્ધિ થાય છે) જેમકે :-જિઘાસતિ ક્રિયાપદ છે.

૧૭ ઈહિણોઃ સે ગમિર્વાચ્યોઽધિજિગાસત એવ યત્ ।

ગમેરિટ્ સે ભવેદન્ન જિગમિષતિ ચૈવ હિ ॥૮૯૫॥

ઈઙ્ અને ઈણ્ (અધિ પૂર્વક) ભણવું ના પરમાં સ પ્રત્યય હોય ત્યારે તે (અને) નો ગમ્ આદેશ થાય છે. જેમકે :-અધિજિગાસતે અને સ પરમા હોય ત્યારે ગમ્ ધાતુને ઈટ્ આગમ થાય છે અને જિગમિષતિ યણુ થાય છે.

१८ दा-दा-रभ-रभ-शक-पन-पद-मि-मोत्रेण-यंय मा-मेष्टम् ।

इ. मे स्वरस्य राजस्यताञ्च तावच्च पूर्वस्य ॥८९६॥

दा-ददाति, दा-दधाति, रभ-रभते, रभ-रभते, शक-शकनोति, पन्-पनति, पद-पद्यते, मा-मोनाति, मोनोति, मा-मिमोने तेभ्य मेष्ट-मयते ध तुभ्योना परमा न प्रत्यय अ ये त्वादे तेना स्वरना इ द्वार थाय छे अने पूर्व (अप्रथमा) ना दोष थाय छे.

१९ मन्तोऽनपीनि मृषेण दित्ततीत्यय धिन्मति ।

मिन्मते मिन्मते स्वामिन् ! मिन्मत्यग्र दित्तपता ॥८९७॥

मन्तोऽनपि (अपि विवायनाभां त द्वारना म द्वार आदेश थाय छे) अ मृषधी दित्तति तेभ्य धिन्मति थाय छे. पठी मिन्मते अने मिन्मत तेभ्य छे स्वाभी, मिन्मति थाय छे. एते पठी मिन्मता छे.

२० पतो वेष्ट् मे यवा द्वे पि-पतिपत्यय पिन्मति ।

धातु पद मनावस्य दित्तत मिन्मति ह्यय ॥८९८॥

पन्-पद्युं धातना परमा न प्रत्यय दोष न्याडे विष्टपे इष्ट आश्रम थाय छे तेभ्ये -अ इषा विपतिपति अने पिन्मति तेभ्य पद्-पद्युं धातु छे अने पिन्मत पठी मिन्मति थाय छे.

२१ मिन्तो मिन्मति स्वामिन् ! मिन्मते मिन्मत पुन ।

मप्रत्यये परे दम्भि-उप्पोवेष्ट् म्याद यथा क्रिया ॥८९९॥

तेभ्य दे स्वाभी, मिन्मते, मिन्मति-मिन्मते, मिन्मते अने म प्रत्यय परमा छे य न्याडे दम्भ-इंभा इत्ये अने ज-जानुय ने विष्टपे इष्ट आश्रम थाय छे-तेभ्ये -

२२-२३ दिदग्भिपति तद्भव्य जिजवपिपतीति हि ।

यदा वेष्ट् च तदा न्यामिपत्यय हि स्वरस्य च ॥९००॥

मानुष्यान्व हि न्यादिम् नमोकारस्य दीर्घता ।

भरेल्लोपस्य पूर्वस्य दन्तेवेति दित्तपता ॥९०१॥

दिदग्भिपति तेभ्य जिजवपिपति थाय छे. यदा न्याडे इष्ट आश्रम अने नारी न्याडे, दे स्वाभी, आ अने धातना अन्वकार अदिपता स्वरने इत् थाय छे अने इ म न्या दीर्घ अ देष्ट थाय छे तेभ्य पूर्व (अन्वकार) ना दोष थाय छे ते इत् धातना विष्टपे थाय छे, ते विष्टपता छे.

२४ धिन्मति धोमवि स्वामिन् ! धिन्मतीनि मप्रत्यय ।

आनोतेरीषु पूर्वस्य स्वर एष्ट् च छे तति ॥९०२॥

इ. मे ॥ ८९ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४

२५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

ઘિષ્મતિ તેમજ ઘીષ્મતિ એમ, હે સ્વામી, જ (અને) કારને લીધે થાય છે તેમજ જીષ્મતિ થાય છે

સ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે વાપ્-માવ્નોતિ ધાતુના (મા કારને) કૈ કાર થાય છે અને પૂર્વનો લોપ થાય છે જેમકે -ઈષ્મતિ થાય છે.

૨૫-૨૬ મવેદગેરનાયો વા મસ્યાને હ્ણનાયતિ ।

ઘણિણિપતિ પક્ષોઽસ્ય સ્યાત્ તિતનિપતીત્યથ ॥૧૦૩॥

સ વેદ્ તનિદરિદ્રામ્યાં સે વા દીર્ઘસ્તનેઃ પુન ।

તિતાંસતિ તથા સ્વામિ-સ્તિતસત્યેવમગ્રગા ॥૧૦૪॥

ઘણ્ ધાતુની પરમાં સ પ્રત્યયને સ્થાને અનાય આદેશ થાય છે જેમકે -અગ્નાયતિ અને વિકલ્પે ઘણિણિપતિ થાય છે.

હવે જેનું તિતનિપતિ રૂપ થાય છે તે તન્ ધાતુ અને દરિદ્રા ધાતુને વિકલ્પે ડટ્ આગમ થાય છે. તન્ ધાતુનો વિકલ્પે દીર્ઘં પણ થાય છે જેમકે -તિતાસતિ-તિતસતિ અને આગળ એ પ્રમાણે થાય છે.

૨૭ દિદરિદ્રાસતિ દમાપ ! દિદરિદ્રિપતિ દ્રુવમ્ ।

સાન્તા એતે પ્રયોગાચ્ચ ક્ષ્યાતા વિનયસાગરે ॥૧૦૫॥

હે ક્ષમાપાલક, (પૃથ્વીપાલક) (દરિદ્રા ધાતુના) દિદરિદ્રાસતિ-દિદરિદ્રિપતિ થાય છે.

આ સ ઇચ્છાદર્શક પ્રત્યયાન્ત પ્રયોગો વિનયસાગરશ્ચએ કહ્યા

इति सप्रत्ययप्रक्रिया ॥१२॥

આમ ઇચ્છાદર્શક સ પ્રત્યયની પ્રક્રિયા અષ્ટ ૧૨

મગેરનાયો વા ॥ ૨ ૧૨ ૧૫ ॥ પતતનદરિદ્રામ્ય મે વા ॥ ૨ ૧૫ ૧૬ ॥ તને મે વા દીર્ઘ. ॥ ૨ ૧૨ ૧૭ ॥

१३. यद्भ्रप्रक्रिया ।

१ अतिजघे हतादेर्षट् द्विश्च धाताभवेत् पुनः ।

एतद्व्ययत् परे तन्मिन् यटि लृक् च प्राग्गुण ॥१०६॥

क्रिया अनिश्चय-पारंवाद ना अर्थमा ह्य यर्षादि तेभ्य षेष्ट अन्वाया धातुभेदे परमा यद् प्रत्यय लागे छे अने (यद् परमां होय त्यादे) धातुनु द्विश्च याय छे. यद् प्रत्यय परमा होय छे ते यद् नो लुक् धर्या होय त्यादे पूर्व (स्व०) नो शुभ्र थाय छे.

२ स्यात् स धातुरनेनेव धातुगजाऽत्मनेपदम् ।

डित्थात् ततो गवेदप् च बोभूयो क्रिया यदा ॥१०७॥

ना (यद्) प्रत्ययनी साधे च ते धातुनी धातुभंजा थाय छे अने ते टिन प्रत्यय दिवाने औधे आत्मनेपदी णने छे तेभ्य कर्त्तरि अ(प्) विक्रञ्ज लागीने बोभूयने षेभ (पतंभान्द्राणमां) क्रियापद थाय छे.

३ स्याद् बोभूयेत विध्यादौ बोभूयता तत परम् ।

अबोभूयत बोभूयाञ्चक्रे बोभूयिषीष्ट च ॥१०८॥

विधयर्ष वगेदेमां बोभूयेत, (आजार्थमां) बोभूयताम्-तेभ्य (अभ्यन्तबृत्त्राणमां) अबोभूयत, (परोक्षमां) बोभूयाञ्चक्रे अने (आशीर्धमां) बोभूयिषीष्ट थाय छे.

४ बोभूयिताऽथ बोभूयि-ष्यते स्वपि परे पुनः ।

अवाभूयिष्यत स्वामिन्नबोभूयिष्ट गो परे ॥१०९॥

इथे (ता वगेदे अद्यतन लक्षिष्यत्राणमां) बोभूयिता, स्वप् परमा होय त्यादे (अभ्यन्त लक्षिष्यत्राणमां) अबोभूयिष्यते, (क्रियातिष्ठमां) अवाभूयिष्यत अने मि परमा होय त्यादे (अद्यतन बृत्त्राणमां) अबोभूयिष्ट थाय छे

५ धातुर्षो वतंते भुञ् च पाठनाभ्यवहारयो ।

साधना पूर्वतत् तस्य पर काविद्भिनेयता ॥११०॥

च भुञ्-पालनपोषणं कर्तुं, भातुं धातु छे तेनी साधना पूर्वायत छे पर्यु अन्वया पर विद्वेषता छे

६-७ अनपि च त्पाठयो भुञ् स्यात् पुनरिच्छता ।

साहचर्योपनिमित्ते साधनाभ्यधातुके परे ॥१११॥

तन्निमित्ते तत्पाठय्य बृद्धिस्तथा गुणो च यः ।

यदा स्याद् बोभूया च बोभूयिषीष्ट च ॥११२॥

अन्वयात् हतादेर्षट् द्विश्च ना १०६ ॥ ना १०७ ॥ अन्वयात् हतादेर्षट् द्विश्च ना १०८ ॥
 १०९ ॥ अन्वयात् हतादेर्षट् द्विश्च ना ११० ॥ अन्वयात् हतादेर्षट् द्विश्च ना १११ ॥

અપિ (સાર્વધાતુક) સિવાયનામાં હ્રસ્વ વર્ણોની પરમા આવતા યડ્ નો લુક્ થાય છે અને આર્ધધાતુક પ્રત્યય પરમાં હોય અને ધાતુના અશનો લોપ થયો હોય ત્યારે સમાન (તેમજ નામી) સ્વરોની શુભ્ર કે વૃદ્ધિ થતી નથી જેમકે -વોમ્જાઞ્ચક્રે અને આશીરર્થમા વોમ્જિષીષ્ટ થાય છે.

૮ તાદૌ વોમ્જિતા વોમ્જિષ્યતેઽવોમ્જિષ્યત ।

સૌ પરેઽવોમ્જિષ્ટ સ્યાન્મોમુહ્યતે તથા પુનઃ ॥૧૧૩॥

તા વગેરેમા વોમ્જિતા તેમજ વોમ્જિષ્યતે અને અવોમ્જિષ્યત, સિ પરમા હોય ત્યારે અવોમ્જિષ્ટ થાય છે

મુહ્ ધાતુનું ક્રિયાપદ મોમુહ્યતે થાય છે

૯ યો લિહ્ આસ્વાદને ઘાતુર્લેલિહ્યતે ભવેત્ ક્રિયા ।

જોહ્યતે ચ જોહ્યાઞ્ચક્રે વેવિદ્યતે તથા ॥૧૧૪॥

જે લિહ્-સ્વાદ લેવો, ચાટવુ ધાતુ છે તેનુ ક્રિયાપદ લેલિહ્યતે થાય છે તેમજ હૂ-હોમ કરવો ના જોહ્યતે, જોહ્યાઞ્ચક્રે, અને (વિદ્-બ્રહ્મુ ધાતુનું) વેવિદ્યતે રૂપ થાય છે.

૧૦ પૂર્વસ્યાઽસ્તો યડિ લુકિ ચ સતિ સ્યાદકિતિ નૂનમુર્વીશ ! ।

પાપચ્યતેઽથ ચાઽપા-પચિષ્ટ પાપઠચતેઽપ્યેવમ્ ॥૧૧૫॥

હૈ ઉર્વીશ (પૃથ્વીશ), કિત્ સિવાયના યડ્ અને તે (યડ્) નો લુક્ પરમા હોય ત્યારે પૂર્વ અ કારનો આ કાર થાય છે. જેમકે .-(પચ્ ધાતુનું) પાપચ્યતે, અપાપચિષ્ટ અને (પઠ્ ધાતુનું) પાપઠચતે થાય છે.

૧૧ વૈ સ્વરાદાવટાદીના યડ્ વક્તવ્યો હ્યટાટચતે ।

આદિગ્રહણતો ગ્રાહ્યા અશ્રૂણુઞ્ચ ઘાતવ. ॥૧૧૬॥

અટ્ વગેરે સ્વરાદિ ધાતુઓને પણ યડ્ પ્રત્યય થાય છે. જેમકે -અટાટચતે થાય છે અને આદિ (વગેરે) પદના અહ્ભુથી અશ્-લોજન કરવુ, ઋ-જ્વુ અને ઊર્ણુ-ઠાંકવું ધાતુઓનુ અહ્ભુ કરવું.

૧૨ અશાશ્યતે યથોર્ણોનૂ-યતે ત્વરાયતે પુન ।

નદરાણા ચ વર્ણાના દ્વિત્વ નિષેધિત પુરા ॥૧૧૭॥

જેમકે -અશાશ્યતે, ઊર્ણોનૂયતે તેમજ અરાયતે થાય છે. ન કાર, દ કાર અને રેક ના દ્વિત્વ નો પૂર્વે નિષેધ કર્યો છે

૧૩ યકારપરસ્ય રેફસ્ય ન ચ દ્વિત્વનિષેધતા ।

અરારાઞ્ચક્રે દ્વિત્યેવમ્ અરારિષ્ટ તુ સૌ પરે ॥૧૧૮॥

પરંતુ ય ક્ષાન્તી પગ્માં આવેલા દેહનુ ઠિત્વ ધાય છે (જન્મ વગેરેમાં) જગત્-જન્મ અને મિ વિધિમાં અગરિષ્ટ ધાય છે.

૧૪ જન્મજમા નુગેવ ન્યાત્ પૂર્વમ્ ચ ઠિત્વ નુવચ્યમ્ ।

જન્મમ્યને તિવાદો ત્વિ જન્મમાજ્ઞક એવ ચ ॥૧૬૧॥

ત્ર ક્ષાન્ત તેમજ મ ક્ષાન્ત અને જન્મ વગેરે ધાતુઓની પગ્માં યદ નો ઉદ્ધ. ધાય ત્યાદે નુક્(ન્) આગમ ધાય છે જેમકે :- (જન્મ ધાતુના) તિપ્ વગેરેમાં જન્મમ્યને તેમજ જન્મમાજ્ઞક ધાય છે

૧૫ અજન્મિષ્ટ વમ્બ્રમ્ય -તે તિવાદો પરે પુનઃ ।

જવાદો વમ્બ્રમાજ્ઞકો વમ્બ્રમિષ્ટ તુ સો પરે ॥૧૬૦॥

તેમજ અજન્મિષ્ટ ધાય છે

(અન્મ ધાતુના) તિપ્ વગેરેમાં વમ્બ્રમ્યતે, જન્મ વગેરેમાં વમ્બ્રમાજ્ઞક અને મિ પગ્માં દેાય ત્યાદે વમ્બ્રમિષ્ટ ધાય છે

૧૬ ક્ષાદેશિના તવાડ્દેશો નિદિશ્યતે તત્તમિદ્ધ ।

સ્વાદસમેડ્ધનુસ્વારો યંવમ્યને યથા ક્રિયા ॥૧૬૧॥

જેનો આદેશ દેાય તેના વડે આદેશનો નિર્દેશ ધાય છે તદ્ધાતુના જન્મ વગ્માં પગ્માં ન હોવા છતાં અનુસ્વાર ધાય છે જેમકે :- વમ્યને ક્રિયાપદ ધાય છે.

૧૭ જાદો તુ યયમાજ્ઞકે સો પરેડ્ધમિષ્ટ ચ ।

વદ્ધમ્યતે તિવાદો ચ વદ્ધમાજ્ઞકો એવ ચ ॥૧૬૨॥

જન્મ વગેરેમાં યયમાજ્ઞકે તેમજ મિ પગ્માં દેાય ત્યાદે અવદમિષ્ટ ધાય છે

(જન્મ ધાતુના) તિપ્ વગેરેમાં વદ્ધમ્યતે તેમજ વદ્ધમાજ્ઞક ધાય છે.

૧૮ વદ્ધમિષ્ટોષ્ટ મૂતે મા-વદ્ધમિષ્ટ કોવિદ્ ! ।

મત્તમ્યતે જવાદો તુ તન્નાજ્ઞક ડગ્ધપિ ॥૧૬૩॥

વદ્ધમિષ્ટોષ્ટ તેમજ મિ વિધિના (અવદન) બુલકાળમાં, તે વિદ્ધ ન, વદ્ધમિષ્ટ ધાય છે

(તન્મ ધાતુના) મત્તમ્યતે તેમજ જન્મ વગેરેમાં તન્નાજ્ઞક ધાય છે.

૧૯ અવદમિષ્ટ મૂતે સો અવદમ્યને તથ. પુત ।

જવાદો અવદમાજ્ઞકો અવદમિષ્ટોષ્ટ સો પરે ॥૧૬૪॥

મિ વિધિના (અવદન) બુલકાળમાં અવદમિષ્ટ ધાય છે.

(અન્મ ધાતુના) અવદમ્યતે, તે પાતી જન્મ વગેરેમાં અવદમાજ્ઞક અને મિ પગ્માં દેાય ત્યાદે અવદમિષ્ટ ધાય છે

૨૦ જપામિત્યત્ર ધો વિદ્વન્ ! વહૃત્વાદિતિ સૂચિતમ્ ।

ગ્રાહ્યા એતેઽત્ર જમ્-દહ્-દશ્-મઙ્-પશો હિ યથા તિવમે ॥૧૨૫॥

જપામ્ (જપ્ વગેરેને) એમ બહુવચનથી, હે વિદ્વાન, એવું સૂચવવામાં આવ્યું છે કે જમ્-બગાસુ ખાવું, દહ્-બળવું-બાળવું, દશ્-ડખ મારવો-કરડવું, મઙ્-તોડવું અને પશ્-જવું ધાતુઓનું શબ્દ ૪૨૯

૨૧-૨૨ જજમ્બ્યતે તિવાદૌ જ-જમિતાઽજજમિષ્ટ ચ ।

દન્દહ્યતે તિવાદૌ ચ દન્દહાઽચક્ર એવ હિ ॥૧૨૬॥

દન્દહિષીષ્ટ ભૂતે સા-વદન્દહિષ્ટ ચેત્યથ ।

યો દશિર્દશને ધાતુસ્તસ્ય દદશ્યતે ભવેત્ ॥૧૨૭॥

તિપ્ વગેરેમા જઙ્જમ્બ્યતે, જઙ્જમિતા તેમજ અજઙ્જમિષ્ટ, (દહ્ ધાતુના) તિપ્ વગેરેમા દન્દહ્યતે તેમજ દન્દહાઽચક્રે તેમજ દન્દહિષીષ્ટ અને સિ વિધિના ભૂતકાળમા અદન્દહિષ્ટ એમ થાય છે.

એ દશ્-ડખ દેવો-કરડવું ધાતુ છે તેનું દન્દશ્યતે થાય છે.

૨૩ વમ્મજ્યતે તિવાદૌ તુ વમ્મજાઽચક્ર इत्यपि ।

વમ્મજિષીષ્ટ યાદાદૌ સૌ પરેઽવમ્મજિષ્ટ ચ ॥૧૨૮॥

(મઙ્ ધાતુના તિપ્ વગેરેમા વમ્મજ્યતે તેમજ વમ્મજાઽચક્રે, યાત્ વગેરેમાં વમ્મજિષીષ્ટ અને સિ પરમા હોય ત્યારે અવમ્મજિષ્ટ થાય છે.

૨૪ પશ્ ગતાવથ યો ધાતુ પમ્પશ્યતે ક્રિયા તત્ ।

ળવાદૌ પમ્પશાઽચક્રે પમ્પશિષીષ્ટ ચાઽશિષિ ॥૧૨૯॥

એ પશ્-જવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો પમ્પશ્યતે, ણ્ વગેરેમા પમ્પશાઽચક્રે તેમજ આશી-રથ'માં પમ્પશિષીષ્ટ થાય છે.

૨૫ અપમ્પશિષ્ટ ભૂતે સૌ રીત્યાઽનયા ક્રિયા પરા ।

યદિ ચરફલોરુચ્ચાઽસ્ય પૂર્વસ્ય નુગાગમ ॥૧૩૦॥

તેમજ સિ વિધિના (અદ્યતન) ભૂતકાળમા અપમ્પશિષ્ટ થાય છે એ રીતે બીજા ક્રિયાપદો થાય છે યદ્ પરમા હોય ત્યારે ચર્-ચાલવું અને ફલ્-ફળવું નો ઉ કાર થાય છે અને પૂર્વ (અભ્યાસ) ને નુક્ (ન્) આગમ થાય છે.

૨૬ ચઽચૂયંતે યથા રૂપ પમ્ફલ્યતે તથા પુન. ।

સ્યાદ્ રોગૃદુપધસ્યાઽથ યદિ પૂર્વસ્ય ભૂપતે ! ॥૧૩૧॥

लेभके - वृत्तान्ते तेभ्यः सम्प्लवते उप धाय छे. यद् परमा देव त्पदे उपासां नु द्वे
→ देव तेवा धातुगोना पूर्व (अथवास) ने रीक आगम थाय छे.

२७ णस्याभायश्च वषतश्च. स्यान्नरीनुत्पते यथा ।

वृत् वृत्तान्ते वरीवृत्तान्ते जरीगृह्णते गुणे ॥१३०॥

तेभ्यः ते (ना न द्वे) ना ण द्वे धेना नथी लेभके - नरीनुत्पते थाय छे. वृत् - वृत्तान्ते
-तेषुं धातुनु वरीवृत्तान्ते अने रह - अद्युं अद्यु धातुनु जरीगृह्णते थाय छे.

२८ स्याच्चलीकृत्यते स्य कृषो गो ल वृत्ते गति ।

कृत्वतोऽनाऽपि रोगान्धो वरीवृत्त एव यत् ॥१३१॥

कृप् धातुना च्छे ना ल द्वे अर्था पछी चलीकृत्यते थाय छे. अर्था क द्वे (अर्था के नु
भानो अथवा च्छे पछ) धरावता धातुने रीक आगम थाय छे तेभ्यः वृत्तान्ते लेभके -
(अथवा च्छे (अथवा) धातुनु) वरीवृत्तान्ते थाय छे.

२९ यद्द नैव वनेर्धनि-भवेच्च सम्प्रसारणम् ।

यद्य कान्ती च यो धानुस्तस्य वावश्यत प्रिया ॥१३२॥

ले वृत्-प्रधानाय, आं७ देव धातु छे तेना परमा यद् आवे तो ते (ना य द्वे) नुं अं प्र
सारण धतु नथी. लेभके - वावश्यत धियाय छे थाय छे

३० पर-रम्-धम्-भन्-कम्-वञ्च-पन्-स्फन्दा यद् लुकि पूर्वस्य ।

नोगाममाऽप वाच्यो यथा पनीवन्ते यम् ॥१३३॥

पर-रम्, धम्, भन्, कम्, वञ्च, पन्, स्फन्दा यद् लुकि पूर्वस्य ।
-रम्, धम्, भन्, कम्, वञ्च, पन्, स्फन्दा यद् लुकि पूर्वस्य ।
-रम्, धम्, भन्, कम्, वञ्च, पन्, स्फन्दा यद् लुकि पूर्वस्य ।
-रम्, धम्, भन्, कम्, वञ्च, पन्, स्फन्दा यद् लुकि पूर्वस्य ।

३१ मनोवन्दन एवं स्याद् मनोवन्दन इत्यपि ।

मनोवन्दन एवाऽप ये पनीवन्ते पुन ॥१३४॥

मनोवन्दन मनोवन्दन, एवाऽप ये पनीवन्ते पुन ॥१३४॥

३२ मनोवन्दन उच्यते । मनोवन्दन इत्यपि ।

मनोवन्दन कृती विपदि द्वि व मय यम् ॥१३५॥

ये उच्यते, मनोवन्दन तेभ्यः पनीवन्ते पुन ॥१३५॥
ये उच्यते, मनोवन्दन तेभ्यः पनीवन्ते पुन ॥१३५॥
ये उच्यते, मनोवन्दन तेभ्यः पनीवन्ते पुन ॥१३५॥

वरी द्वे ॥ १३५ ॥ - वरी द्वे ॥ १३५ ॥ वरी द्वे ॥ १३५ ॥
वरी द्वे ॥ १३५ ॥ - वरी द्वे ॥ १३५ ॥ वरी द्वे ॥ १३५ ॥

૩૩ ચેક્રીયતે કૃતે દ્વિત્વે જેન્હીયતે પુનસ્તથા ।

વૃઝ્વરણે ચ યો ધાતુસ્તસ્ય વેત્રીયતે ક્રિયા ॥૧૩૮॥

આમ દ્વિત્વ ક્રિયા (ક્રુ ધાતુનું) ચેક્રીયતે તેમજ (હ્ર-હરતિ ધાતુનું) જેન્હીયતે થાય છે.

જે વૃઝ્-વરણ ક્ષરણ ધાતુ છે તેનું વેત્રીયતે ક્રિયાપદ થાય છે.

૩૪ અપિહાદેરિરેવ સ્યાત્ કિત્તિ ડિત્તિ હ્રસે પરે ।

દેદીયતે યથા રૂપ દેદ્ધીયતે તથા પુનઃ ॥૧૩૯॥

અપિત્ (પિત્ સ્ત્રિવાચના) દા વગેરે ધાતુઓ (ના આ કાર) નો ઈ કાર કિત્ અને ડિત્ એવા હ્રસાદિ પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે થાય છે. જેમકે .-દેદીયતે, દેદ્ધીયતે થાય છે

૩૫ ઘ્રાઘ્મોરીર્નનુ યદ્યેવ જેદ્ધીયતે ભવેત્તથા ।

દેદ્ધમીયતેઽથ પૂર્વસ્ય વલયાન્તસ્ય નુક્ ચ વા ॥૧૪૦॥

ઘ્રા અને ઘ્મા ધાતુ (ના આ કાર) નો ઈ કાર થાય છે. અને જેદ્ધીયતે તેમજ દેદ્ધમીયતે થાય છે. હ્રવે વ કારાન્ત, લ કારાન્ત અને ય કારાન્ત ધાતુઓના પૂર્વને નુક્ (ન) વિકલ્પે થાય છે

૩૬ યો મવ વન્ધને ધાતુસ્તસ્ય મમવ્યતે ક્રિયા ।

મામવ્યતેઽથ વા પક્ષે ચચ્ચલ્યતે ચલિર્ગતી ॥૧૪૧॥

જે મવ્-આધવું ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ મમવ્યતે વિકલ્પે અને મામવ્યતે તેમજ-ચલ્-ચાલવું નું ચચ્ચલ્યતે થાય છે.

૩૭ ચાચલ્યતે દયિર્દાને દન્દ્યતે નુગાગમે ।

દાદ્યતે તથા પક્ષે યદિ હન્તેર્વિશેષતા ॥૧૪૨॥

તેમજ ચાચલ્યતે થાય છે.

દય્-આપવું ધાતુને નુક્ આગમ થાય ત્યારે દન્દ્યતે તેમજ વિકલ્પે દાદ્યતે થાય છે અને યદ્ પરમા હોય ત્યારે હન્ ધાતુની (પ્રક્રિયામા) વિશેષતા છે.

૩૮ હિસાયા યદિ હન્તેઘ્નો વક્તવ્યોઽત્ર ભવેદ્ધથા ।

જેઘ્નીયતે તુ હિસાયા જઙ્ઘન્યતે પુનર્ગતી ॥૧૪૩॥

યદ્ પરમા હોય ત્યારે હિસાના અર્થમા હન્ ધાતુને ઘ્ની આદેશ થાય છે જેમકે -જેઘ્ની-યતે, પણ ગત્યર્થક હોય ત્યારે જઙ્ઘન્યતે, થાય છે

૩૯ કૌટિલ્યે યદ્ ચ ગત્યર્થાદ્ યથા વાવ્રજ્યતે ક્રિયા ।

યો ધાતુષ્ચાયૃ સન્તાને ચાયો યદિ ભવેચ્ચ કી ॥૧૪૪॥

વાદેરિ ॥ ૨ ૧૩ ૧૮ ॥ ઘ્રાઘ્મોરી ॥ ૨ ૧૩ ૧૯ ॥ વલયાન્તસ્ય નુગ્વા ॥ ૨ ૧૩ ૧૧ ॥
હન્તેહિસાયા ઘ્ની વા ॥ ૨ ૧૩ ૨૦ ॥ નિત્ય કૌટિલ્યે ગતી ॥ પા૦ ૩ ૧ ૨૩ ॥
-ચાયો યદિ કી ॥ ૨ ૧૩ ૨૨ ॥

ગત્યર્થક ધાતુઓને કૃટિલતાથી-વાંકાચૂકા જવાના અર્થમાં યટ્ પ્રત્યય (નિત્ય) ધાય છે.
 જેમકે :-વાગ્નજ્યતે ક્રિયાપદ છે.

જે ચાઘ (ચાઘ્) સંતતિ કરવી, પાલનપોષણ કરવું ધાતુ છે તેના પરમાં યટ્ હોય ત્યારે તેનો કો આદેશ ધાય છે.

૪૦ તસ્ય ચેકીયતે દપ કુ ણદ્વે માઘનાઽસ્ય ણો ।
 ચુત્વામાવશ્ચ વક્તવ્ય ક્વત્તેયંટિ યત્ક્રિયા ॥૧૪૫॥

અને તેનું ચેકીયતે રૂપ ધાય છે.

કુ-ગોલવું-અવાજ કર્યો એની પ્રક્રિયા (હવે કહું છું) કે યટ્ પરમાં હોય ત્યારે કુ ધાતુનું ચુ પછી (ક કારનો ચ કાર) ધતુ નથી જેનું ક્રિયાપદ (નીચે પ્રમાણે) છે.

૪૧ કોકૂયતેઽય શીહોઽયટ્ કિતિ ડિતિ ચ યે પરે ।
 ણાણયતેઽય સમ્પૂર્ણા યટ્પ્રત્યયાન્તઘાતવઃ ॥૧૪૬॥

કોકૂયતે ધાય છે.

હવે કીટ્ (કેતે) ધાતુની પરમાં કિત્, ડિત્ કે ય પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે તે (ના ઈ કાર) નો અયટ્ (અય્) ધાય છે. જેમકે :-આણયતે. આમ આડી યટ્ પ્રત્યયાન્ત ધાતુઓ સંપૂર્ણ થયા.

इति यट्प्रक्रिया ॥१३॥

આમ યટ્ પ્રત્યયની સાધના પૂણું થઈ ૧૩.

वक्त्रेण चित्वाभाव ॥ २. १३ २३ ॥ लोटाऽयट् किति यं ॥ २. १३ २४ ॥

કારનો) ઈ કાર થતાં જાહાહિ-જાહીહિ-જાહીહિ થાય છે (દા ધાતુના રૂપે) દાદાતિ-દાદેતિ દાસઃ એમ થાય છે.

इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥१४॥

આમ યડ્ પ્રત્યયના લુકની સાધના પુણ્ય થઈ ૧૪.

૧૫ નામઘાતુપ્રક્રિયા ।

૧ નમ્યમિચોને નામ્નો ય ઈ ચામ્પ્યે=હાયં પ્રાપ્તમન ।

પુત્રમિચ્છતિ ચેત્યન્ન પુત્રીવતિ ક્રિયાપદમ્ ॥૧૬૬॥

પોતાની ઇચ્છા છે તે અર્થમાં નામને ય પ્રત્યય લાગે છે અને અ પ્રાપ્તને ઈ દ્વારા ધાય છે. તેમજ -પુત્રની ઇચ્છા ગણે છે તે અર્થમાં પુત્રીવતિ એમ ક્રિયાપદ ધાય છે

૨ પુત્રાપ્ત્ત્વ તયા પુત્રી-વત્યપુત્રીવદક્ષ જ ।

વં પુત્રીયાડનકાર વ્યત્ પુત્રીયાત્ પુનરાશિષિ ॥૧૬૭॥

પુત્રીવેત્, પુત્રીવતુ, અપુત્રીવત, પુત્રીયાડનકાર તેમજ આશીસ્થમાં પુત્રીયાત્ ધાય છે

૩ પુત્રીવિતા હ્યપુત્રીર્વાર્ વ્ય મર્વા ક્રિયા પરઃ ।

ભાકારીકાર્યોર્વાન્વા-ત્વાયાવિહ વે વરે ॥૧૬૮॥

પુત્રીવિતા અને અપુત્રીવીત્ એ પ્રમાણે અન્ય બધા ક્રિયાપદો ધાય છે ય પ્રત્યય પગલા ઠોમ્ય ત્યારે બી દ્વારા અને ઈ દ્વારા અનુક્રમે અવ્ અને આવ્ ધાય છે

૪ મામિચ્છત્યપિ ચેત્યન્ન મવ્યતીતિ ક્રિયા મવેત્ ।

મવાન્ત્વતાર મવાન્ત્વ મવિતાડ્ય મવિવ્યતિ ॥૧૬૯॥

માય (મો) ની ઇચ્છા ગણે છે તેમાં મવ્યતિ ક્રિયાપદ ધાય છે તેમજ તે પછી મવાન્ત્વતાર, મવાન્ત્વ મવિતા અને મવિવ્યતિ માય છે

૫ અમધીરવમન્યા ના-વમિચ્છતીતિ નાવ્યતિ ।

નાવેત્ પુનરનાયોષ્વ ત્યામિચ્છતીમિ ત્યલ્લાત ॥૧૭૦॥

અમધીત્ એમ અન્ય ક્રિયા (પદો) ધાય છે.

નાવની ઇચ્છા ગણે છે તે અર્થમાં નાવ્યતિ, નાવ્યેત્, અનાવીત્ ધાય છે

'તને મારો છે' તેમા વ્યવતિ એમ ધાય છે.

૬ ત્વદા-વકાર વારી વ્યાત્ ત્વદિવા વાડવદીન્ પુન ।

હ્યવ્યતિ તા વુ વુવમાન્ ના વુવવ્યતિ વ વવ્યતિ ॥૧૭૧॥

તવુ વહેરેમા વડવાવકાર, વારી વદીવયા તેમજ વાવરીતુ ધાય છે

વમને અધાને મુખે છે કે અને વ-તે છે તેમા વુવે વુવવ્યતિ અને વવ્યતિ ધાય છે

૭ અમમાનવ્યપિ ચેત્યન્નમવ્યતિ પુનમવ્યત્ ।

માવમિચ્છતિ આદ્યવ વર્વવ્યતિ ક્રિયાપદમ્ ॥૧૭૨॥

૧૪ યદ્લુક્પ્રક્રિયા ।

૧ વાઙ્મયત્ર યદો લુક્ સ્યાલ્લુકિ સતિ ભવતિ ચ પિતિ ત્સ્મ વેકાર ।

વામ્નોતિ વોમ્નોતો-ત્યથ વામ્નોતસ્તુ વોમ્નોવતિ ॥૧૪૮॥

ખીને કેટલાક સ્થળે યદ્ પ્રત્યયનો વિઠ્ઠપે લુક્ થાય છે અને લુક્ થાય ત્યારે પિત્ પ્રત્યયો, ત કાર, સ કાર કે મ કાર પરમા હોય ત્યારે વિઠ્ઠપે ઇટ્ આગમ થાય છે. જેમકે -વોમ્નોતિ -વોમ્નોતિ વોમ્નોત. અને વોમ્નોવતિ થાય છે.

૨ યદ્લુગન્ત યદેવ સ્યાત્ પરસ્મૈપદમેવ તત્ ।

દ્રષ્ટવ્ય હ્વાદિવચ્ચાઙ્ત્ર તસ્માદ્ દ્વિત્વ વિધીયતામ્ ॥૧૪૯॥

જે યદ્લુગન્ત (યદ્ નો લુક્ થયો હોય તેના વાળુ) તે પરસ્મૈપદ જ થાય છે અને તેને હ્વાદિ (ત્રીબ) ગણુ જેવું બાણુવુ તેથીજ તેનુ દ્વિત્વ પણ કરવુ .

૩ પાપચીત્યથ પાપક્તિ પાપક્તસ્તુ પરે તસિ ।

વિધ્યાદો સ્યાચ્ચ પાપચ્યાત્ પાપક્તુ પાપચીતુ ચ ॥૧૪૯॥

(પચ્ ધાતુના) પાપચીતિ-પાપક્તિ, તસ્ પરમા હોય ત્યારે પાપક્ત, વિધ્યર્થમા પાપચ્યાત્ તેમજ પાપક્તુ-પાપચીતુ દ્વિયાપદો થાય છે.

૪ અપાપચીદયાઙ્પાપક્ દ્વે. સ્વરે નોપધાગુણઃ ।

વોમ્નોજીતીતિ વોમ્નોક્તિ વાવક્તિ વાવદીતિ ચ ॥૧૫૦॥

અપાપચીત્-અપાપક્ થાય છે.

(મ્જ-પાલન કરવું, લોજન કરવું ધાતુના) દ્વિરુક્તની પરમાં પિત્ સાવધાતુક સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો પણ ઉપધાનો અથ તતો નથી જેમકે -વોમ્નોજીતિ-વોમ્નોક્તિ, (વચ્ ધાતુનું) વાવક્તિ અને (વદ્ ધાતુનું) વાવદીતિ થાય છે.

૫ જાઘટીત્યથ જાઘટ્ટિ જાઘટ્ટો જાઘટ્ટ્યથ ।

જાઘટ્ટીષિ તુ જાઘટ્ટ્સિ જાઘટ્ટ્મિ જાઘટ્ટીમિ ચ ॥૧૫૧॥

(ઘટ યેઠા કરવી ધાતુના) જાઘટ્ટીતિ-જાઘટ્ટિ જાઘટ્ટ જાઘટ્ટિ, જાઘટ્ટીષિ-જાઘટ્ટ્સિ તેમજ જાઘટ્ટ્મિ-જાઘટ્ટીમિ થાય છે.

૬ ઋદ્વુપધા ઋકારાન્તાસ્તેષા પૂર્વસ્ય ચ ક્રમાત્ ।

રુક્-રિક્-રીગાગમા સ્વામિન્ ! વક્તવ્યા એવ યદ્લુકિ ॥૧૫૨॥

પરમાં યદ્ નો લુક્ થતો હોય ત્યારે ઋ કાર ઉપધાવાળા તેમજ ઋ કારાન્ત ધાતુઓના પૂર્વને, હે સ્વામી, અલુકમે રુક્(ર્), રિક્ અને રીક્ આગમે થાય છે.

વાઙ્મયત્ર ॥ ૨.૧૪૧ ॥ લુકિ પિતિ ત્સ્મિ વાઈ ॥ ૨.૧૪૨ ॥ દ્વે ॥ ૨.૧૪૩ ॥

ઋકારાન્તાનામૂદ્વુપધાના ચ ॥ ૨.૧૪.૪ ॥

३ चर्कति च चरितीति चरीकृत्य चर्कतीति चर्कन् । ।

स्युष्कारिणी नून चरीकरीति निषि स्याणि ॥१५३॥

(इ धातुना) तिप् परमा ङाय त्यारे ङे शब्देऽ, चर्कति-चरितीति चरीकति-चर्कतीति-चर्कन्-चरीकरीति ङी प्रत्याङ्गे इषो धाय छे.

४ वै तमि चर्कतपचाऽत्र चरिचूनचरीकृतः ।

तिनि सिम् च पर पट् स्युष्कारिणी शोष्यपरेरिति ॥१५४॥

नम् प्रत्यय परमां ङाय त्यारे चर्कत-चरिचून-चरीकृत धाय छे. आग तिन् ङे न ङादि, म ङादि ङे म ङादि प्रत्यय परमां ङाय त्यारे चर्क चर्क इषो धाय छे.

५ चर्कति च चरीकति चरिचर्कय चर्कतीति चर्कणेन ! ।

वै चरिचर्कतीति चाऽङ्गे चरीचर्कतीति निषि स्याणि ॥१५५॥

(यत्र धातुना) तिप् परमां ङाय त्यारे चर्कति चरीकति-चरिचर्कति तंभञ् ङे चर्कधादिभ्य, चर्कतीति-चरिचर्कतीति-चरीचर्कतीति इषो धाय छे.

१० वञ्चन वनी वनीवञ्चत वनीवञ्चोति चाऽङ्गम् ।

वनीवञ्चति जङ्गन्ति जङ्गमीनि गमा स्वरे ॥१५७॥

वञ्च-वञ्च धातु छे तेना वनीवञ्चत-वनीवञ्चोति-वनीवञ्चति इषो धाय छे (गन् धातुना इषो) जङ्गन्ति-जङ्गमीति धाय छे अने गन् वगेऽ धातुभेदी परमा स्वनादि प्रत्यय ङाय त्यारे (इषधानो ङाय धाय छे).

११ जङ्गति मययोर्धातोर्मा नो जङ्गन्मि वञ्चयेत् ।

जङ्गन्तीन्वरा जङ्गन्ति जङ्गन्तो जङ्गन्तीति च ॥१५८॥

लभङ्गे :-जङ्गति धाय छे. अने म ङादि ङे व ङादि प्रत्यय परमां ङाय त्यारे (इ धातुना म ङानो न ङादि ङे नो जङ्गन्मि नो धाय छे

(इन् धातुना इषो) जङ्गतीति-जङ्गन्ति जङ्गन्तो अने जङ्गन्तीति नो धाय छे

१२-१३ आहोयन च आहोति आहोना आहोति हि ।

आहोतो ङे ङो आकारस्त भोदिह ॥१५९॥

आहोत्तु पुत्रोर्गां हो आहोति आहोति ।

आहोत्तु पुत्रोर्गां हो आहोति आहोति ॥१६०॥

(इ धातुना) आहोति-आहोति आहोति आहोति ङाय छे. अने आहोत्तु पुत्रोर्गां हो आहोति आहोति ङाय छे. अने हि परमां ङाय त्यारे (इ धातुना

ઠારનો) ઈ ઠાર થતાં જાહાહિ-જાહીહિ-જાહીહિ થાય છે (દા ધાતુના રૂપે) દાદાતિ-દાદેતિ દાત્તઃ
એમ થાય છે.

इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥१४॥

આમ યઙ્ પ્રત્યયના લુઙ્ની સાધના પુણ્ય થઈ. ૧૪.

૧૫ નામધાતુપ્રક્રિયા ।

૧ તત્તત્ત્રિયોગે નામનો ય દ્ વાઙ્ચેન્દ્રાયં આશ્રમન. ।

પુત્રમિન્દ્રિતિ નેત્યપ્ર પુત્રીયતિ ક્રિયાપદમ્ ॥૧૬૧॥

પોતાની ઇન્દ્રિયા છે તે અર્થમાં નામને ત પ્રત્યય લાગે છે અને ય દ્ શરના દ્ દાઃ થાય છે એમ છે -પુત્રનો ઇન્દ્રિયા રાખે છે તે અર્થમાં પુત્રીયતિ એમ ક્રિયાપદ થાય છે

૨ પુત્રોવચ્ચ તથા પુત્રી-ચન્દ્રપુત્રીવદેચ ચ ।

તે પુત્રીવાઙ્ચનકાર મ્યાન્ પુત્રીગ્યાન્ પુનરાશિષિ ॥૧૬૨॥

પુત્રોવત્, પુત્રીવત્, અપુત્રીવત્, પુત્રીવાઙ્ચનકાર તેમજ આશીર્થમાં પુત્રીગ્યાન્ થાય છે

૩ પુત્રીગિતા ક્ષપુત્રીયોદ્ એવ મર્ચાઃ ક્રિયા પદા. ।

ઓકારોકારયોર્નાન્વા-ષવાવાચિહ્ મે પરે ॥૧૬૩॥

પુત્રીગિતા અને અપુત્રીયોદ્ એ પ્રમાણે અન્ય બધા ક્રિયાપદો થાય છે ત પ્રત્યય પરમાં મોલ્ય ન્યારે ઓ દ્ શર અને ઓ દ્ શરના અનુક્રમે અવ્ અને ઝાવ્ થાય છે.

૪ ગામિષ્ઠ્ઠશ્ચિ નેત્યપ્ર ગમ્યતીતિ ક્રિયા મવેત્ ।

ગયાઙ્ચનકાર ગમ્યાચ્ચ ગમિતાઙ્ચ ગમિષ્ઠ્ઠવતિ ॥૧૬૪॥

ગાય (ગો) ની ઇન્દ્રિયા રાખે છે તેમા ગમ્યતિ ક્રિયાપદ થાય છે તેમજ તે પછી ગયા-ચકાર, ગમ્યાત્ ગમિતા અને ગમિષ્ઠ્ઠવતિ થાય છે

૫ પ્રગમીદેવમન્થા ના-વમિષ્ઠ્ઠતીતિ નાઘ્યતિ ।

નાઘ્યેત્ પુનઃનાઘીચ્ચ ત્વામિષ્ઠ્ઠતીતિ નાઘ્યતિ ॥૧૬૫॥

અગમીત્ એમ અન્ય ક્રિયા (પદો) થાય છે.

નામની ઇન્દ્રિયા રાખે છે તે અર્થમાં નાઘ્યતિ, નાઘ્યેત્, અનાઘીત્ થાય છે

'નને ઈન્દ્રિયા છે' તેમા નાઘ્યતિ એમ થાય છે.

૬ સ્વદાઙ્ચનકાર ઘાટી યાત્ અઘિનાઃ પાઙ્ચપરીત્ પુન ।

ઘ્યાતિ યા મ્ પુમ્યાન્ મા ઘ્યાઘ્યતિ ય ઘ્યાતિ ॥૧૬૬॥

પદ્ પહેલેમા સ્વદાઙ્ચનકાર, ઘાટી ઘ્યાઘ્યતા તેમજ ઘ્યાતિ થાય છે

પદમને બધે તે ઇન્દ્રિયા છે કે અને ઇન્દ્રિયા છે તેમા ઘ્યાતિ ઘ્યાઘ્યતિ અને ઘ્યાતિ થાય છે

૭ અઘનામિષ્ઠ્ઠતિ ઘ્યાઘ્યોઘ્યાઘ્યતિ પુનઃપાઙ્ચનઃ ।

ઘ્યાઘ્યમિષ્ઠ્ઠતિ ઘ્યાઘ્ય ઘ્યાઘ્યતિ ક્રિયાપદમ્ ॥૧૬૭॥

અઘનામિષ્ઠ્ઠતિ ઘ્યાઘ્યોઘ્યાઘ્યતિ પુનઃપાઙ્ચનઃ ઘ્યાઘ્યમિષ્ઠ્ઠતિ ઘ્યાઘ્ય ઘ્યાઘ્યતિ ક્રિયાપદમ્ ॥૧૬૭॥

૬૨જી-કન્વાના અર્થના નામને ત્રિ (ઈ) પ્રત્યય લાગે છે તે કિત્ છે (તેથી તેના ટિ વાચનો લેાય થાય છે). જેમકે - ઘટયતિ (ઘટયતે) ક્રિયાપદ થાય છે. ભૂતકાળમા ઘટીયટત્ ૩૫ થાય છે. તે સ્વામી, મદાન કદે છે તેના મત્તયતિ તેમજ અમીમત્તુ થાય છે.

૧૫ પૃથ્વાદે ર ઋકારમ્બ પ્રયયતિ ત્રિયા યથા ।
અપ્રયયદ્ધ ભૂતે હિ સ્વદયનીત્યમન્નદત્ ॥૧૭૫॥

(ત્રિ પરમાં લેાય ત્યારે) પૃથ્ પડેડે શબ્દોના ઋ કારનો ર થાય છે જેમકે -પ્રયયતિ, ભૂત-કાળમા અપ્રયયત્, ધાય છે. (મૃદુ નું) સ્વદયતિ અને સમમ્બદત્ ધાય છે

૧૬ ઝઙિ કરોતિ ચેત્યર્થે ઝઙયતિ ત્રિયા ભવેત્ ।
પવ્યુઠ્ઠમાન્તકારેનિ ત્વઙિ પૂર્વમ્બ ટમ્બ જ ॥૧૭૬॥

ઝઙિ-લગ્ન કદે છે તે અર્થમાં ઝઙયતિ ક્રિયાપદ થાય છે પણ આ ઝઙમાન્તકાર થાય છે. અટ પ્રત્યય પરમાં લેાય ત્યારે પૂર્વ ટ કારનો ર કાર થાય છે.

૧૭ વહ્ કૃતિ યતો કૃતમગપ્રમારે હો દસ્તષોઘઃ વટ્ઠિના ટિ દહ્વ ।
ઝઙિમ્બ ઝિઙિતકર્મ્બે ન ઘાતુર્ઝેરઙ સ્વરાદેઢે જ ઓઙદ્ઙ ॥૧૭૭॥

કૃત્ કે વત પ્રત્યય પરમાં લેાય ત્યારે વહ્ ધાતુના વ કારનું સ પ્રસારજી (ક) કરીને વહ્ ધાતુના હ કારને ટ કાર કરીને ઘમ વર્ણની પરમાં આવતાં ન કાર અને વ કારનો ઘ કરીને વટ્ઠિ ષ્ઠુઃ થી ઘ કારનો વ કાર કરીને વ કારની પરમાં આવતા ટ કાર નો લેાય અને પૂર્વના ટ્ઠમ્બ સ્વર નો દોષ કરવાથી ઝઙિ ધાતુ થાય છે. તેને ૬૨જી-કન્વાના અર્થે ત્રિ પ્રત્યય જે કિત્ છે તે લગાડવાથી અને ત્રિ નો વટ્ઠ પ્રત્યય આદેશથી થાય કે તેમજ સ્વર આદિમા આવતો લેાય (એટલે કે સ્વર પાછી આવતા લેાય) તે વ કાર નો ર મર કન્વાથી ઓઙટત્ ૩૫ થાય છે.

૧૮ ઉપમાનાસ્વ મર્મુર્મટ્ આનારોઢે મનેદ યથા ।
સ્વેન દગાઙવરતીતિ ષ્ઠનાવનેઙવ વાવન. ॥૧૭૮॥

તેનો આના- કર્તા કર્તો લેાય ન ઉપમાને મટ્ પ્રત્યય લેવે છે જેમકે -કાઙડે માજ (સ્વેન) ના લેયો આવ્યા- મર છે. તેનું સ્વેનાવને ક્રિયાપદ થાય છે

૧૯ યાચ્ચો ઘટિ મલોપોઙવ વવમ્બુ વિમાયવા ।
લોઙ ઓઙાવને ત્વ વવાવને વવન્નવને ॥૧૭૯॥

મટ્ પરમાં લેાય ત્યારે મ કારનો લેાય થાય છે પણ વવમ્બુ મલોપમાં ક્રિયાપદ લેાય થાય છે જેમકે -શીજી ઘટ મયો ઘટા ઓઙવેથી લેવે. આ. ૨ કદે છે-પોઙાવ, વાવને વ વ, વેન આવડે છે-વવાવને અને વવન્નવને થાય છે.

પૃથ્વાદે ર ઋકારમ્બ પ્રયયતિ ત્રિયા યથા ।
અપ્રયયદ્ધ ભૂતે હિ સ્વદયનીત્યમન્નદત્ ॥૧૭૫॥
ઝઙિ કરોતિ ચેત્યર્થે ઝઙયતિ ત્રિયા ભવેત્ ।
પવ્યુઠ્ઠમાન્તકારેનિ ત્વઙિ પૂર્વમ્બ ટમ્બ જ ॥૧૭૬॥
વહ્ કૃતિ યતો કૃતમગપ્રમારે હો દસ્તષોઘઃ વટ્ઠિના ટિ દહ્વ ।
ઝઙિમ્બ ઝિઙિતકર્મ્બે ન ઘાતુર્ઝેરઙ સ્વરાદેઢે જ ઓઙદ્ઙ ॥૧૭૭॥
ઉપમાનાસ્વ મર્મુર્મટ્ આનારોઢે મનેદ યથા ।
સ્વેન દગાઙવરતીતિ ષ્ઠનાવનેઙવ વાવન. ॥૧૭૮॥
યાચ્ચો ઘટિ મલોપોઙવ વવમ્બુ વિમાયવા ।
લોઙ ઓઙાવને ત્વ વવાવને વવન્નવને ॥૧૭૯॥

૨૦ આચારે ક્વિપ્ ભવેન્નામ્નસ્તસ્ય લોપોઽન્ન કૃણ્ણતિ ।

આચાર ઉપમાનાત્ સ્યાદ્ ય કર્માધારયો પુનઃ ॥૧૮૦॥

નામને આચારના અર્થમાં ક્વિપ્ પ્રત્યય પણ લાગે છે (ક્વિપ્ એટલે તેના કોઈ પ્રત્ય-
યાંશ રહેતો નથી) જેમકે :-કૃષ્ણની જેમ આચરણ કરે છે. કૃણ્ણતિ તેમજ કર્મ અને આધાર
પ્રત્યે આચરણ હોય તો તે બંનેને ય પ્રત્યય લાગે છે

૨૧ અકારસ્ય તુ ચેકાર શિષ્ય પુત્રીયતિ પ્રમુ ।

પ્રાસાદીયતિ યત્ કુટચામ્ એવ ક્રિયા અનેકશ ॥૧૮૧॥

અને અ કારનો ઈ કાર થાય છે. પ્રભુ (ગુરુ) શિષ્ય પ્રત્યે પુત્ર જેમ આચરણ કરે છે-પુત્રીયતિ
શિષ્યમ્ અને ઝુંપડીમાં મહેલ જેમ આચરણ કરે છે પ્રાસાદીયતિ કુટચામ્ એમ ઘણા ક્રિયાપદો
થાય છે.

૨૨ ભૃશાદિભ્યોઽન્ન યદ્ વાચ્યોઽ-મૂતતદ્ભાવ એવ ચ ।

સ્યાદ્ભૃશો ભૃશાચાઽન્ન ભૃશાયતે યથા ભવેત્ ॥૧૮૨॥

ન હોય છતા તે ભાવ ધારણ કરે તે અર્થમાં ભૃશ વગેરેને યદ્ પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :-
ભૃશ (વધારે અથવા મજબૂત નથી પણ) ભૃશ અને છે તેનું ભૃશાયતે એમ ક્રિયાપદ થાય છે

૨૩ ય પ્રત્યયોઽશ્વઘૃણયોરિચ્છાયાં મિથુનસ્ય સુદ્ ચ ભવેત્ ।

અશ્વસ્યતિ ચ ઘૃણસ્યતિ યથા ક્રિયા ભવતિ શિષ્ટાઽન્ન । ૧૮૩॥

મૈથુનની ઇચ્છા હોય ત્યારે અશ્વ અને ઘૃણ ને ય પ્રત્યય અને સુદ્ (સ્) આગમ થાય છે
જેમકે :-ઘોડી ઘોડાને મૈથુન માટે ઇચ્છે છે તેનું અશ્વસ્યતિ તે રીતે ઘૃણસ્યતિ પણ સિદ્ધ થાય છે

૨૪ યદ્ વાચ્યશ્ચ સુખાદિભ્યો જ્ઞાપનાયૈ ત્વિદ યથા ।

સુખ જ્ઞાપયતીત્યર્થે સુખાયતે ક્રિયાપદમ્ ॥૧૮૪॥

સૂચવાતા હોય તે અર્થમાં સુખ વગેરે શબ્દોને યદ્ થાય છે જેમકે :-તે સુખ ખતાવે છે
-અનુભવે છે. તેનું સુખાયતે ક્રિયાપદ થાય છે.

इति नामघातुप्रक्रिया ॥१५॥

આમ નામને ઘાતુ ખતાવવાની પ્રક્રિયા સમાપ્ત થઈ. ૧૫.

નામ્ન આચારે ક્વિપ્ ॥ ૨૧૫ ૧૮ ॥ આચાર ઉપમાનાત્ ॥ ૨૧૫ ૧૯ ॥ ભૃશાદિભ્યો યદ્ ॥ ૨૧૫ ૨૦ ॥
અશ્વઘૃણયોરિચ્છાયામ્ ॥ ૨૧૫ ૨૧ ॥ સુખાદિભ્યો જ્ઞાપનાયા યદ્ । ૨૧૫ ૨૨ ॥

१६ आत्मनेपदव्यवस्था ।

१ स्वादात्मनेपद राजन निर्विद्यायेषवा निवह ।
निर्विद्यत तत्रा पादो निर्विद्योऽथ चाऽऽशिषि ॥१८५॥

हे राजन, नि उपसर्गपूर्वकं विष्णु वगेऽऽ धानुश्रीानुं (पञ्चश्रीपदी देवाया इती) आत्मनेपद
थाय छे न्येभके -निर्विद्यते, एव वगेऽऽ निर्विद्योऽथ तेभञ् आशीर्षमां—

२-३ निर्विद्योऽथ निर्वेष्टा च निर्वेष्टाते न्यविष्ट च ।
तस्यैव विपराभ्यां जे-जयति धानना (आत्मनेपदना) क्रियापदेऽ विजिग्ये विजिग्ये,
विजिग्ये विजिग्योऽथ स्याद् उपसर्गान्न विजिग्यते ।
व्यजेष्टेति विद्या चैव स्यात् पराजयव प्रसो ॥१८६॥

निर्विद्योऽथ, पक्षी निर्वेष्टा निवहवते अने न्यविष्ट थाय छे
वि अने परा उपसर्गपूर्वकं जि-जयति धानना (आत्मनेपदना) क्रियापदेऽ विजिग्ये विजिग्ये,
विजिग्योऽथ, विजेता, विजेष्यते, तेभञ् राजेष्ट थ थ छे अने हे प्रबु, पराजयते थ, थाय छे

४ तथा समो गमान्निभ्यः सट्पञ्चने भवद्विह ।
सत्त्वगमे च परे पादा-वस तापिन्द्रियोपता ॥१८७॥

गम् उपसर्गपूर्वकं गम् यजे- धानुश्रीाना आत्मनेपदी) क्रियापदेऽ सट्पञ्चने, एव वगेऽऽ
पञ्चमां देवाय त्याडे सत्त्वगमे थाय छे अने आ.गण. पञ्च विशेषता छे

५ तिरयो चाऽन कितो पादो गम सदाऽत्मनेपदे ।
सत्त्वोपे सत्त्वोऽथ स्यात् सत्त्वोऽथेति चाऽऽशिषि ॥१८८॥

आत्मनेपदना गम्-गमानि धानुनां प-ना आवतां नि अने न्य प्रत्यये तिरयो कितु
(शुभ्रदिने निषेध च्चनारा) थाय छे स अनेना तेष थदा आशीर्षमां सत्त्वोऽथ तेभञ्
सत्त्वोऽथ थाय छे.

६ सत्त्वनाऽथ भोत् सट्-नमोऽथ समसस्यत ।
समसस्य च भुत् सो समसोऽथ पाशिवम् ॥१८९॥

तेभञ् सत्त्वना, सत्त्वनाते, समसस्यत, अने नि विधि (ना) सत्त्वनां समसस्य तेभञ्
विशेषे समसस्य थाय छे

७ समसस्यस्यस्यस्यस्य-विद्विद्यत इति समसस्य प्रीत्या ।
एतयो धानुना सादस्या विद्विद्यते जेव ॥१९०॥

निर्विद्यते ॥ १८५ ॥ विपराभ्यां ॥ १८६ ॥ सट्पञ्चने ॥ १८७ ॥
सत्त्वोऽथ ॥ १८८ ॥ सत्त्वोऽथ ॥ १८९ ॥

ગમ્-ગच्छति ऋ-ऋच्छति, ऋ-इर्यति, प्रच्छ-पृच्छति, स्वृ-स्वरति, श्रु-शृणोति, विदि-वेत्ति અને દૃશ्-पश्यति એ ગમ્ વગેરે ધાતુઓ છે તે બધા ધાતુઓની અહીં સરખી પ્રક્રિયા થાય છે

૮ સમृच्छते समृच्छेत समृच्छना समाच्छंत ।

સમારે સમૃષીઠ્ટ સ્યાત્ સમર્તાઽથ સમાર્ષ્ટં ચ ॥૧૧૨॥

સમ્ + ઋચ્છ ધાતુના સમૃચ્છતે, સમૃચ્છેત, સમૃચ્છનામ્, સમાચ્છંત, સમારે, સમૃષીઠ્ટ, સમર્તા, અને સમાર્ષ્ટં થાય છે

૯ સમિયृते समिग्रीत समिग्रता समैग्रत ।

અગ્રે ક્રિયા ભવેયુષ્ચ પૂર્વવદસ્ય ભૂવતે ! ॥૧૧૩॥

સમ્ + ઋ ધાતુના ક્રિયાપદો, છે ભૂપતિ, સમિયૃતે, સમિગ્રીત, સમિયૃતામ્, સમૈગ્રત, થાય છે અને આગળના ક્રિયાપદો પૂર્વવત્ થાય છે

૧૦ પ્રच्छ् ज्ञीप्साया च रूपाणि सम्पृच्छते पूनस्तथा ।

મમ્પ્રક્ષીઠ્ટાઽથ સમ્પ્રક્તા સમ્પ્રક્ષયતે પરે સ્યપિ ॥૧૧૪॥

પ્રચ્છ-પૂછવું ધાતુના રૂપો સમ્પૃચ્છતે, સમ્પ્રક્ષીઠ્ટ, સમ્પ્રક્તા, તેમજ સ્યપ્ પરમા હોય ત્યારે સમ્પ્રક્ષયતે થાય છે

૧૧ समप्रक्षयत भूते सो समप्रष्टेवमग्रगः ।

સસ્વરને તથા ણાદી સસસ્વરેઽથ ચાઽઽશિપિ ॥૧૧૫॥

સમપ્રક્ષયત તેમજ સિ વિધિના ભૂતકાળમા સમપ્રષ્ટ એમ આગળના રૂપો થાય છે

સમ્ + સ્વૃ ધાતુના રૂપો સસ્વરતે તથા ણ્ વગેરેમાં સસસ્વરે થાય છે અને આશીરર્થમાં—

૧૨ इटि सस्वरिषीष्ट स्यात् सस्वृषीष्टेडभावके ।

સસ્વરિતાઽથ સસ્વર્તા નિત્યમિટ્ સ્વરતે સ્યપ. ॥૧૧૬॥

ઈટ્ પરમા હોય ત્યારે સસ્વરિષીઠ્ટ અને ઈટ્ ન હોય ત્યારે સસ્વૃષીઠ્ટ તેમજ સસ્વરિતા-સસ્વર્તા થાય છે અને સ્યપ્ મા સ્વૃ-સ્વરતિ ધાતુને નિત્ય ઈટ્ આગમ થાય છે.

૧૩ सस्वरिष्यत अग्रे तु समस्वरिष्यत ध्रुवम् ।

સમસ્વરિષ્ટ સમસ્વૃત સંશૃણુત इत्यथ ॥૧૧૭॥

સસ્વરિષ્યતે તેમજ સમસ્વરિષ્યત, સમસ્વરિષ્ટ અને સમસ્વૃત થાય છે

હવે સમ્ + શ્રુ-શૃણોતિ ધાતુનું સશૃણુતે થાય છે.

૧૪-૧૫ सशुश्रुवेऽथ सश्रोता समश्रोष्ट परेऽथ सो ।

સવિત્તે સવિદીતેતિ સવિત્તા સમવિત્ત ચ ॥૧૧૮॥

सवित्रिरे परे णादौ संविद्रिणीष्ट पाञ्जनिवि ।

सवेदिता परे तादौ समवेदिष्ट सौ परे ॥१९९॥

ने पछी संसुधुवे, सश्रोता अने मि परमां दीय न्यारे समश्रोष्ट थाय छे

सम् + विद् - वेत्ति नां इषे। सवित्त, सविद्रिण, सवित्ताम अने समवित्त तेभ्यः णप् षोडशेमां
सवित्रिरे, आशीरथेमां सविद्रिणीष्ट, ता षोडशेमां सवेदिता अने मि परमां दीय न्यारे समवेदिष्ट
थाय छे

१६ वित्तेरन्तो भवेद् रूढ् प विकल्पतो यया क्रिये ।

सविदन्ते तथा स्वामिन् सविदन्ते हि चेत्यपि ॥१००॥

विद् धातुना अन्त प्रत्ययने विकल्पे रूढ् (रु) दागे छे. लोभके -सविदन्ते अने, ते स्वामी.
सविदन्ते अेभ अे क्रियापदो थाय छे

१७ सम्पश्यते तिबादौ च मन्ददूसे परे णपि ।

मन्दक्षीष्टाऽप्य मन्द्दष्टा समदष्ट व नो परे ॥१००॥

सम् + दृश् - पश्यति ना इषे। तिप् षोडशेमां सम्पश्यते, णप् पञ्चमां दीय न्याः मन्ददूसे तेभ्यः
मन्द्दक्षीष्ट पछी मन्द्दष्टा अने मि परमां दीय न्यारे समदष्ट थाय छे

१८ आदौ दोष्तास्य विहर-प्राप्तं बहुरण साम्बस्य ।

मृत्माददाति मिहोष्णनं क्रीडोष्णसम्पत्सिद्धान्तान् ॥१००॥

आङ् उपभर्गपूर्वकं या धातुने शुभ विदरन् (शुभप्रधान्-शुभ जोस्यु) ना अर्थं सिवाय
आत्मनेपद थाय छे. लोभके -आदाते, परंतु सिद्ध शुभ जोदे छे त्यां-आददाति थाय छे.

अनु, सम अने परि उपभर्गपूर्वकं क्रीड-क्रीडति धातु अवाञ्छ प्रथो सिवायत अर्थेमां
(विद्वान् इत्ये अर्थेमां) आत्मनेपदी थाय छे.

१९ मदाऽनुक्रीडते तदनु मद्रुकीडते पुन. प्रथो ! ।

स्यात् पारिक्रीडते मदे च मद्रुकीडतीति च ॥१००॥

लोभके -अनुक्रीडते, मद्रुकीडते तेभ्यः से प्रथ, पारिक्रीडते थाय छे पक्षे मद्रु-मद्रु-
मद्रुमां मदाऽनु क्रीड-पक्षे मदीर्घी अवाञ्छ कदे छे न्या मद्रुकीडति थाय छे.

२० समसप्रोचविष्टः स्वल्पसा मन्विष्टो यया ।

आदौ समसः पाञ्च आसकृतेऽप्य पाञ्च ॥१००॥

सम्, पद, म, -य अने वि उपभर्गपूर्वकं मदा-मदाति धातु पञ्च अत्मनेपदी प. ५ छे
लोभके :-मन्विष्टोने थाय छे.

विष्टोऽपि १०० ॥ १९९ ॥ १०० ॥ आदौ दोष्तास्य विहर-प्राप्तं बहुरण साम्बस्य । १०० ॥ १०० ॥
मृत्माददाति मिहोष्णनं क्रीडोष्णसम्पत्सिद्धान्तान् ॥१००॥

આડ્ ઉપસર્ગપૂર્વક યમ્ - યચ્છતિ અને હન્ -હન્તિ પણ પૂર્વના જેવા (આત્મનેપદી) થાય છે જેમકે અનુક્રમે આયચ્છતે અને આહતે થાય છે

૨૧ આજઘ્ને સ્યાત્ ણવાદૌ તુ હ્યહસીષ્ટાઽથ ચાઽઽગિષિ ।

કિદ્ ધો વાચ્યોઽપિ હન્તેઃ સિયંથા સ્યાદાહત ક્રિયા ॥૧૦૦૫॥

ળપ્ વગેરેમા આજઘ્ને, આશીરર્થમાં અહસીષ્ટ તેમજ હન્ ધાતુની પરમા સિ કિત્ થાય છે. તેથી આહત એમ ક્રિયાપદ બને છે.

૨૨ વધાદેશો વિકલ્પાચ્ચા-ત્મનેપદે પ્રમો ! યથા ।

આવધિષ્ટાઽવધિષાતામ્ આવધિદ્વ ધ્વમેવ વા ॥૧૦૦૬॥

હે પ્રભુ, આત્મનેપદમાં (અદ્યતન ભૂતકાળમાં) હન્ ધાતુનેા વધ્ આદેશ વિકલ્પે થાય છે જેમકે :-આવધિષ્ટ આવધિષાતામ્ અને આવધિદ્વમ્ - આવધિધ્વમ્ થાય છે

૨૩ તથોદ્વિમ્યાં તપઃ સ્વામિ-જ્ઞકર્મકસ્ય સમ્ભવેત્ ।

આત્માઙ્ગકર્મકસ્યેષ્ટી રવિરુત્તપતે યથા ॥૧૦૦૭॥

ઉત્ અને વિ ઉપસર્ગ પૂર્વક તપ્ - તપતિ ધાતુ, હે સ્વામી, અકર્મક કે પોતાના અગને કર્મ તરીકે ધરાવતો હોય તો આત્મનેપદ ઇષ્ટ છે જેમકે .-સૂર્ય તપે છે-ઉત્તપતે થાય છે.

૨૪ વિતપત્તે પુન પાણિમ્ અન્યથોર્વીમહર્મણિ ।

વિતપત્યુત્તપત્યેવ રૂપાણ્યસ્ય તુ પૂર્વવત્ ॥૧૦૦૮॥

તેમજ પોતાનેા હાથ તપાવે છે-વિતપતે થાય છે. નહીં તો સૂર્ય (અહર્મણિ) પૃથ્વીને તપાવે છે ત્યા વિતપતિ અને ઉત્તપતિ એમ થાય છે એના બાકીના રૂપો પૂર્વવત્ થાય છે.

૨૫ સ્યાત્તથોદ્ગચરસ્ત્યાગે મલમુચ્ચરતે યથા ।

ત્યાગાભાવે ભવેત્ પચ્ચ-મન્ત્રમુચ્ચરતિ દ્વિજ ॥૧૦૦૯॥

ત્યાગવાના અર્થમાં હોય ત્યારે ઉત્ ઉપસર્ગપૂર્વક ચર્ - ચરતિ ધાતુ આત્મનેપદી થાય છે જેમકે :-મળત્યાગ કરે છે ત્યા ઉચ્ચરતે થાય છે પણ તે અર્થ ન હોય ત્યારે (એટલેકે) બ્રાહ્મણ પાંચમન્ત્રો ભણે છે-ઉચ્ચરતિ થાય છે

૨૬ તથા સમસ્તૃતીયાયુ-ક્તાચ્ચરતે ભવેદ્ યથા ।

સચ્ચરતે ગજેનેવ સચ્ચરતિ તથા પરાઃ ॥૧૦૧૦॥

તે પ્રમાણે સમ્ ઉપસર્ગપૂર્વક ચર્-ચરતિ ધાતુ જે તૃતીયાના અર્થ સાથે યુક્ત હોય તો આત્મનેપદી થાય છે. જેમકે -હાથી સાથે કરે છે ત્યા સચ્ચરતે થાય છે. પણ સચ્ચરતિ (એમ હાથી કરે છે) તે પ્રમાણે અન્ય ક્રિયાપદો બને છે.

હન્તેરાત્મનેપદે સિ કિત્ ॥ ૨૧૬૧૧ ॥ ઉદ્વિમ્યા તપ ॥ ૨૧૬૧૩ ॥ ઉદ્ગચરસ્ત્યાગે ॥ ૨૧૬૧૪ ॥

સમસ્તૃતીયાયુક્તાચ્ચ ॥ ૨૧૬૧૫ ॥

૨૭ ભવેદ દ્યવપન્થિય ક્રો-જ આત્મનેપદ યયા ।

વિક્રાણીતે ક્રિયા વિદ્વદ્વક્રોણીત એવ ચ ॥૧૦૧૧॥

વિ, જન અને પરિ ઉપમર્ગપૂર્વક ક્રો-ક્રોણીત-ક્રોણીતે ધાતુ આત્મનેપદી યાય છે જેમકે :-વે વિદ્યાન્ વિક્રોણીતે અને અવક્રાણીતે યાય છે.

૨૮ દ્યાચ્ચ દાપ ઉવાસમ્ને તયેષ જપતે યવાડત હરયે ચ ।

અત્યથ ત્રપુ જાતિ જાપેડયે દુષ્ટપુરુષસ્ય ॥૧૦૧૨॥

જપ્ - જપતિ ધાતુ ઉપાસન્-ઉપક્રો આપવાના અર્થમાં આત્મનેપદી યાય છે જેમકે :- હરયે જપતે-વિદ્યાને ઉપક્રો આપે છે. પણ તે વિવાયના અર્થમાં-જાપ આપવાના અર્થમાં-દુષ્ટને જાપ આપે છે ત્યાં જપતિ યાય છે.

૨૯ જામ્મુદ્ગામેવા સાન્તાનાત્મનેપદં રયાદિ ।

જિજ્ઞાસત્તસ્ય શૂશ્રૂ-વનેડય નુસ્પૂર્વતે ભયેમુગંત્ ॥૧૦૧૩॥

જા-જાનાતિ, શ્રુ જ્ઞાણતિ, ન્શ્રુ-શ્રવણતિ અને દ્જ્-વસ્વતિ ધાતુઓ ઇન્દ્રિયાદર્શક ન પ્રત્યયાન્ત હોય ત્યારે આત્મનેપદી યાય છે જેમકે :-જિજ્ઞાસતે, શૂશ્રૂવતે તેમજ નુસ્પૂર્વતે વગેરે યાય છે

૩૦ દિદક્ષતે તિવાદો ચ દિદક્ષાન્વચક એવ દિ ।

દિદક્ષિણીષ્ટ મૂતે મા-વદિદક્ષિષ્ટ મૂવતે ! ॥૧૦૧૪॥

તિવ્ વગેરેમાં દિદક્ષતે તેમજ દિદક્ષાન્વચક, દિદક્ષિણીષ્ટ અને વિ વિધિના બૂતકાળના, જે બૂપતિ, વદિદક્ષિષ્ટ યાય છે.

૩૧ જાનાતેરનુપુર્વાન્ચ સાન્તાદપિ તયા ન ચ ।

અનુજિજ્ઞાસતિ વ્યાઘ્ર વશિષ્ઠ પન્નામન. મ્હુટમ્ ॥૧૦૧૫॥

અનુ ઉપમર્ગપૂર્વક જા-જાનાતિ ધાતુ ન પ્રત્યયાન્ત હોય છતાં આત્મનેપદી યતો નથી. જેમકે :-ક્રો-ક્રોણીત-વિક્રાણીતે અત્તના આપવાના ઇન્દ્રિયાદર્શક છે, અનુજિજ્ઞાસતિ.

૩૨ પુનરનુપુર્વાન્ચ જાનાતેગત્મનેપદમ્ ।

આમવામવાતે યજન્ ! ના જાનીએચ વાદય ॥૧૦૧૬॥

પણ ઉપમર્ગપૂર્વક જા-જાનાતિ ધાતુ તેની ક્રિયાનું કે જે કરાવે તેમ જાય તે, આત્મને-પદી યાય તે જેમકે :-વે કે: જાયને વદયે જે-મુલે છે તેમાં જાનીતે યાય છે.

૩૩ કર્મરચતિહારેડ્યથ પ્રિતાદેરાહ મર્ગેદત ।

વાર્મરેટટમ્વા વાહ્યા વ્યાગ્ગેવદત ॥૧૦૧૭॥

કર્મરચતિહારેડ્યથ પ્રિતાદેરાહ મર્ગેદત ॥૧૦૧૭॥

વાર્મરેટટમ્વા વાહ્યા વ્યાગ્ગેવદત ॥૧૦૧૭॥

કર્મરચતિહારેડ્યથ પ્રિતાદેરાહ મર્ગેદત ॥૧૦૧૭॥

હિંસાર્થક વગેરે એટલે કે ગત્યર્થક, પઠ્ - પઠતિ, જલ્પ્ - જલ્પતિ અને હસ્ - હસતિ ધાતુઓ સિવાયના કર્મવ્યતિહાર-પરસ્પર એકજ ક્રિયા કરવા-ના અર્થમાં આત્મનેપદ થાય છે

૩૪-૩૫ આદિતરેતરે નૈવ હ્યન્યોન્યે ચ પરસ્પરે ।

ઉપપદે મહારાજ ! પ્રયોગાનથ વચ્ચમ્યહમ્ ॥૧૦૧૮॥

વૈ વ્યતિભવતે શ્રદ્ધા વિવદન્તે ચ વાદિન ।

અન્યત્ર તુ વ્યતિઘ્નન્તિ વ્યતિગચ્છન્તિ દુર્જના ॥૧૦૧૯॥

ઇતરેતર, અન્યોન્ય કે પરસ્પર પદો ઉપપદમા હોય ત્યારે આત્મનેપદ થતું નથી. કે મહારાજ, હવે હું તેના પ્રયોગો કહું છું. જેમકે -પરસ્પર શ્રદ્ધા હોય છે-વ્યતિભવતે. વાદીઓ અન્યોન્ય વિવાદ કરે છે-વિવદન્તે. પરંતુ તે સિવાય દુર્જનો એકબીબને હણે છે, -વ્યતિઘ્નન્તિ અને લડે છે-હુમલો કરે છે-વ્યતિગચ્છન્તિ થાય છે

૩૬ વ્યતિપઠન્તિ વિપ્રૌઘા વ્યતિજલ્પતિ પण्डिता ।

વ્યતિહસન્તિ चाऽऽश्चर्यं दृष्ट्वा कौतुकिनो जना । १०२०॥

વિપ્રગણુ સામસામે પાઠ લણે છે. પંડિતો સામસામા બબડે છે કુતૂહલી લોકો આશ્ચર્ય લેધને એકબીબની સામે ખૂબ હસે છે. -બડબડાટ હસે છે.

૩૭ इतरेतरमन्योन्यं परस्पर पुनस्तथा ।

व्यतिलुनन्ति हस्ताभ्या भवेदाद् भोजने भुजः ॥१०२१॥

એકબીબ સાથે બંને હાથે પરસ્પર કાપાકાપી કરે છે ભુજ્ ધાતુ લોબન કરવાના અર્થમાં આત્મનેપદી થાય છે

૩૮ यद् भुङ्क्त ओदन विप्रो नृपो मही भुनक्ति च ।

बुभुजेऽप्रे तु भुक्षीष्ट भोक्ताऽभोक्ताऽय सौ परे ॥१०२२॥

જેમકે :-પ્રાહ્ણણુ લાત ખાય છે -ભુઙ્ક્તે પણ (પાલન કરવાના અર્થમાં પરસ્પૃપદ થતાં) રાબ પૃથ્વીતું પાલન કરે છે-મુનક્તિ થાય છે આગળના રૂપો વુમુજે, મુક્ષીષ્ટ, મોક્તા તેમજ સિ પરમાં હોય ત્યારે અમોક્ત થાય છે.

इति ह्यात्मनेपदव्यवस्था ॥१६॥

આમ ધાતુઓની આત્મનેપદી વ્યવસ્થા સમાપ્ત થઈ ૧૬.

૧૭. ભાવકર્મપ્રક્રિયા ।

૧ આદ્ ભુવિ કર્મણિ ગત્તવ્યમન્યેન નકર્મનેત્યપ્ત ।

ન્યાદ્ યક્ ચતુર્ણુ નુન ધાતોર્ધાવિડય કર્મણિ ચ ॥૧૦૨૩॥

કે રાજ, ધાતુના બાવે પ્રયોગ અને કર્મણિ પ્રયોગમાં અકર્મક્ર દે અકર્મક્ર ધાતુઓને ત્વર (કાળ-અર્થમાં) ચક્ પ્રત્યય લાગે છે અને મ્-ભવતિ ના કર્મણિ પ્રયોગમાં આત્મનેપદ થાય છે.

૨ યે કર્મનિરવેશા ને પ્રિયામાહરત્તમંભા ।

પૂનર્વે કર્મમાવેશા ક્રિયામાહ મકર્મકા. ॥૧૦૨૪॥

જે ધાતુઓની ક્રિયા કર્મની અપેક્ષા ન રાખે તે અકર્મક્ર ધાતુઓ અને જે ધાતુઓની ક્રિયા કર્મની અપેક્ષા રાખે તે બધા અકર્મક્ર ધાતુઓ કહેવાયા છે.

તગત ષ-કહેવાયું છે કે-

૩ લજ્જામતાસ્થિતિજાગરણ વૃદ્ધિદાયમયજીવિતમરણ ।

જયનક્રીષારુચિશોભ્યર્થ ધાતુગણ તત્કર્મકમાદૃ ॥૧૦૨૫॥

જે ધાતુગણનો અર્થ લજ્જા પામવી, યયું-કેઠું, ઉભા રહેવું, જાગવું, વધવું, કામ પામવું, બચ પામવું, જીવવું, મરવું, મૃત્યું, રમવું, ગમવું, અને પ્રકાશવું ક્રિયા તે બધા અકર્મક્ર કહેવાયા છે.

૪ ભાવસ્વેકસ્વાદે-જયજનમેવ પ્રથમપુરુષન્ય સ્યાત્ ।

મવના મુવત એવ સ્વાયવ્યેઽસ્ય તિવવન્તે ॥૧૦૨૬॥

ભાવ એકજ દોષને લીધે પ્રથમપુરુષ નુ એકધ્વચન (મુખ ક્રિયાપદ) જ રાખે છે. જેમકે - આપ છે-મૂવતે એમ થાય છે. આ પ્રમાણે આગળના કૃષો વખતમાં આવે છે

૫ મુવેત મુવતા ન્યામિન્ । વિવાદો ગન્મમૂવત ।

વમુવેઽય વન્ ગારી વાવિવશે વિશેષતા ॥૧૦૨૭॥

કે સ્વામી, મુવેત, મુવતામ્ તેમજ વિવ્ વડે. શેમા સમમત વન્તે વન્ વડે. કે વન્મા ક્રિયા વન્ વમુવે થાય છે અને મારી વિશેષતા છે

૬ સ્વરાન્તાજાં ચ ધાતુના જનપદ્ધતા પુન. ।

વિવવામાપ્તવાસિત્ વા વિદ્વાવરા ભાવકર્મણો ॥૧૦૨૮॥

જે પ્રયોગ અને કર્મણિ પ્રયોગમાં સ્વરાન્તા ધાતુઓ તેમજ જા-જાં, જા-જાં, જા-જાં અને જા-જાં-જાં ધાતુઓની પરમાણિ, કા, તા, માં અને જા- પ્રત્યયે તે જા-જાં જે વિવવાસિત્ (વૃદ્ધિ ક્રિયા) થાય છે

૭ સિસતાસીસ્યપા નિત્ય સેટ્ ઇટ્ તસ્ય વા ચ્ ણિત્ ।

અનિટ્ ઇટ્ વિકલ્પાદ્ધિ સ્ ઇટ્ ણિત્ નિત્યમત્ર ચ્ ॥૧૦૨૧॥

સેટ્ ધાતુઓની પરમાં આવતાં સિ, સ, તા, સી અને સ્યપ્ ને નિત્ય ઇટ્ આગમ થાય વિકલ્પે ણિત્ (વૃદ્ધિ ઠરનાર) થાય છે. પણ અનિટ્ ધાતુઓની પરમાં વિકલ્પે ઇટ્ આગમ થાય છે તેમા ણિત્ નિત્ય થાય છે

૮ ભવિષીષ્ટ પુનર્ભાવિ-ષીષ્ટાઽથ ભવિતા ભવેત્ ।

ભાવિતાઽપિ પરે તાદૌ ભાવિષ્યતે ભવિષ્યતે ॥૧૦૩૦॥

જેમકે :-ભવિષીષ્ટ-ભાવિષીષ્ટ, તા વગેરેમાં ભવિતા-ભાવિતા અને ભાવિષ્યતે-ભવિષ્યતે થાય છે.

૯ અભાવિષ્યત પક્ષે ત્વ-ભવિષ્યત ક્રિયાપદમ્ ।

વિશેષોઽગ્રે ભવેદ્ ઘાતો પુનરિણ્ તન્યકર્ત્તરિ ॥૧૦૩૧॥

તેમજ અભાવિષ્યત અને વિકલ્પે અભવિષ્યત ક્રિયાપદ થાય છે હવે પછી વિશેષતા છે અકર્ત્તરિ એટલે કે ભાવે અને કર્મણિ પ્રયોગમાં તન્ પરમાં હોય ત્યારે ઇણ્ પ્રત્યય થાય છે

૧૦ તત્ર સેરપવાદઃ સ્યાત્તનો લોપસ્ત્વનેન ચ્ ।

તતઃ ક્રિયા યયાઽભાવિ ભવત્યથ વિશેષતા ॥૧૦૩૨॥

તે સિ નેા અપવાદ છે. અને તન્ નેા લોપ થવાથી અભાવિ ક્રિયાપદ થાય છે. હવે પછી વિશેષતા છે.

૧૧ ઘાતુરકર્મક વ્વાઽપિ વૈ સકર્મકતા નનુ ।

અનુભવત્યુપસર્ગાત્ સ સૌખ્યમનુભૂયતે ॥૧૦૩૩॥

ઉપસર્ગપૂર્વનેા અકર્મક ધાતુ ક્યારેક સકર્મક થાય છે. જેમકે :-તે સુખ અનુભવે છે તેમાં સુખ અનુભવાય છે-અનુભૂયતે થાય છે.

૧૨ અન્વભાવિ તથા ચાઽન્વ-ભાવિષાતાં પુનસ્તથા ।

પક્ષેઽન્વભવિષાતાં સ્યાદ્ એવમગ્રે વિકલ્પતા ॥૧૦૩૪॥

તેમજ અન્વભાવિ અન્વભાવિષાતામ્ અને વિકલ્પે અન્વભવિષાતામ્ થાય છે. હવે પછી વિકલ્પે છે.

યત્-કેમકે—

૧૩ ઉપસર્ગેણ ઘાત્વર્થો વલાદન્યત્ર નીયતે ।

પ્રહારાહાર-સહાર-વિહાર-પરિહારવત્ ॥૧૦૩૫॥

ઉપગર્ગ ધાતુના અર્થને ગણપૂર્વક અન્ય અર્થમાં લઇ લય છે જેમકે -(હ-હૃગ્નિ લઇ બુના) પ્રહાર-પ્રહાર, આહાર-બોબત, મહાર-મંદાર, વિહાર-સ્વહ અને પરિહાર-વર્તન, ત્યાગ થાય છે.

૧૪ શોદ્ધોઽપદ્ યત્કિ વચનવ્ય. નચ્યત ર્નિ યતિયા ।

શિષ્યેઽથ શાશિષોષ્ટ સ્યાચ્છશિષોષ્ટેત્વશાશિ ચ ॥૧૦૩૬॥

કિત્ અને કિત્ એવો ન પ્રત્યય પરમાં લેાય ત્યારે ણોટ્ (જી-એને) ધાતુને અગદ્ પ્રત્યય લાગે છે જેમકે -નચ્યતે ક્રિયાપદ થાય છે. પણી શિષ્યે, શાશિષોષ્ટ-શશિષોષ્ટ અને અજાશિ થાય છે

૧૫ ચોચન્ત ઇષ્ટિના કૌશિચત્ કુલાર્કે પ્રિચન ષટ ।

ત્વ દુષ્ઠી પ્રિચને રામૈવિચાર્ગે નુચ્યહ પ્રિચે ॥૧૦૩૭॥

કેટલાંક વડે ઇટેા બેગી ઠરાય છે ધુંબાદી વડે યટેા ખનાવાય છે. તુ ગગ વડે દુઃખી ઠરાય છે. હું બૈરાગ્ય વડે મુખી ઠરાઈ છે (ચઈ ધુ)

૧૬ ષક્રેઽપ કારિષોષ્ટાઽવિ પક્ષે કૃષિષ્ટ કારિના ।

કર્તા કારિષ્યતેઽત્યર્થ-કારિષ્યાતા તત્વાગરા ॥૧૦૩૮॥

ષક્રે, કારિષોષ્ટ-કૃષોષ્ટ, કારિના-તર્તા, કારિષ્યતે તેમજ અજાશિ અજાશિયાતામ્ અને ખીન્તં થાય છે.

૧૭-૧૮ ચિન્ન્ ચયને જ યો ધાતુર્ષે રીર્ષે તમ્ચ ચોચતે ।

ચિચ્વેઽથ શાશિષોષ્ટ સ્યાન્નેષોષ્ટ શાશિના ધુન્ ॥૧૦૩૯॥

ચેતા શાશિષ્યતે ચેઽપ-નેઽચાર્ષોણ વડે ધુન્ ।

ચીચનેઽપ દદે પાદા-વચેઽનય વિહીચતા ॥૧૦૪૦॥

જો ચિન્ન (ચિનોતિ) બેશુ ઠવું ધાતુ છે તેના પ-માં તથા પ્રત્યય લેાય ત્યારે રીર્ષે ઠવરાખા આપતાં જીવને તેમજ ચિચ્વે શાશિષોષ્ટ-એષોષ્ટ, શાશિના-ચયા તેમજ શાશિષ્યતે-ષેષ્યઃ અને ઇન્ વડે પરમા લેાય ત્યારે અજાશિ થાય છે

(દા-દશતિ ધાતુના) રીચને, વન્ વડે, એમા દદે થાય છે તે પછી ચેતાં વિદેષતા છે

૧૯-૨૦ સાપોરાતો યુનેદ મરાત કિતિરિ કિતિ વડે ધુન્ ।

શાશિષોષ્ટાઽપ્ સાશોષ્ટ શાશો વડે તુ શાશિષા ॥૧૦૪૧॥

શાશા શાશિષ્યતે શાશ્ય-ને શાશાર્ષોણિયાવદ ।

શા-પા-વચાર્શિવૈ વેચમ વશિષ્યાષા ધુન્ ॥૧૦૪૨॥

શા-પા-વચાર્શિવૈ વેચમ વશિષ્યાષા ધુન્ ॥૧૦૪૨॥

ઝિત્ ક્ષે ણિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે આ કારનાન્ત ધાતુને યુક્ આગમ લાગે છે જેમકે :-
 દાયિષીષ્ટ-દાસીષ્ટ, તા વગેરે પરમા હોય ત્યારે દાયિતા-દાતા, દાયિસ્યતે-દાસ્યતે, તેમજ ઇણ્
 વિધિમા અદાયિ અને દા, ઘા તેમજ સ્થા ધાતુ (ના આ કારનેા ઇ કાર થવાથી તે) નુ અવિષાતામ્
 થાય છે

૨૧ પક્ષે ત્વદાયિષાતા સ્યાત્ તથૈવ ધીયતેઽપિ ચ ।
 સ્થીયતે પુનરસ્થાયિ સ્તૂયતે તુષ્ટુવે લિટિ ॥૧૦૪૩॥

વિકલ્પે અદાયિષાતામ્-થાય છે

તે પ્રમાણે (ઘા ધાતુનું) ધીયતે અને (સ્થા ધાતુનું) સ્થીયતે તેમજ અસ્થાયિ થાય છે. (સ્તુ-
 -સ્તૌતિ ના) સ્તૂયતે અને પરૌક્ષ (લિટ્) મા તુષ્ટુવે થાય છે

૨૨ અસ્તાવ્યસ્તાવિષાતા સ્યાદ્ અસ્તોષાતા તથૈવ ચ ।
 હન્યતેઽપે તથા જઘ્ને હસીષ્ટ ઘાનિષીષ્ટ ચ ॥૧૦૪૪॥

તેમજ અસ્તાવિ અસ્તાવિષાતામ્-અસ્તોષાતામ્-થાય છે. (હન્ ધાતુના) હન્યતે પછી જઘ્ને,
 હસીષ્ટ-ઘાનિષીષ્ટ થાય છે

૨૩ હન્તાસ્ય ઘાનિતા ઘાનિ-ગ્યતે હનિગ્યતેઽથ વા ।
 અઘાન્યઘાનિષાતા સ્યાદ્ અગ્રેઽપ્યસ્તિ વિશેષતા ॥૧૦૪૫॥

હન્તા-ઘાનિતા, તેમજ હનિગ્યતે-ઘાનિગ્યતે અને અઘાનિ-અઘાનિષાતામ્ થાય છે હવે પછી
 વિશેષતા છે

૨૪ સિઃ પ્રાગ્વાક્યેન કિત્સન્ન તેન સી નસ્ય લોપતા ।
 ક્રિયા યદહાસાતા સ્યાદહસતાઽથ પાક્ષિકમ્ ॥૧૦૪૬॥

પૂર્વસૂત્ર અનુસાર સિ પ્રત્યય કિત્ (શુભ્રવૃદ્ધિનો નિષેધ કરનાર) થાય છે. આમ સિ પરમાં
 હોય ત્યારે ન કારનેા લોપ થાય છે અને અહાસાતામ્ અહસત ક્રિયાપદ થાય છે. હવે વિકલ્પે—

૨૫ હન્તેઃ પુનર્વઘાદેશોઽવધિ રૂપ ભવેદિહ ।
 પુનર્હાવધિષાતા ચ ગ્રહાં વિડતિ તુ ગૃહ્યતે ॥૧૦૪૭॥

હન્ ધાતુનેા વઘ્ આદેશ થવાથી અવધિ રૂપ થાય છે તેમજ અવધિષાતામ્ પણ થાય છે.
 ગ્રહ્ વગેરેની પરમાં કિત્ ક્ષે ણિત્ પ્રત્યય આવે ત્યારે (સ પ્રસારણ થતાં) ગૃહ્યતે થાય છે.

૨૬ જગૃહેઽય ગ્રહીષીષ્ટ ણિત્સન્નિકો ય ઇટ્ ભવેત્ ।
 તસ્ય ન દીર્ઘતા રાજન્ ગ્રાહિષીષ્ટ યથાઽઽશિષિ ॥૧૦૪૮॥

હન્તેરાત્મનેપદ સિ કિત્ ॥ ૨૧૬.૧૧ ॥ હન્તે સ્યાશીર્યાદાદો વઘ ॥ ૨૨૧૦ ॥
 ગ્રહા વિડતિ ચ ॥ ૨૧૧૮૮ ॥

જગુઃ તેમજ ગ્રહીષીષ્ટ અને જિન્ મયેસી દટ્ આગમ કીર્ત યનો નયો ભેમકે -કે ગાળ, આશીર્યમા ગ્રાહીષીષ્ટ ધાય છે.

૨૭ ગ્રહીતા ગ્રાહિતા તાદો ગ્રાહિવતે ગ્રહોત્યતે ।
અયાહીણિ પરેડગ્રાહિ-પાતા પુનર્હિ પાશિકમ્ ॥૧૦૪૯॥

તા વગેરેમાં ગ્રહીતા-ગ્રાહિતા, ગ્રાહિવત-ગ્રહીષ્યત અને દળ પદમાં કોય ત્યાદે અગ્રાહિ અગ્રાહિતાતામ્ ધાય છે અને પદો—

૨૮ સુપમણેગ્રહીપાતા દુષ્ટે સ્વ તુ દુશ્યતે ।
દુષ્ટેતાડ્ય દુષ્ટતામ-દુષ્ટત દુષ્ટે પરમ ॥૧૦૫૦॥

અગ્રહીપાતામ્ રૂપ ધાય છે

દુષ્ટ-વશ્યતિ ધાતુનું રૂપ દુષ્ટતે ધાય છે. તેમજ દુષ્ટતે, દુષ્ટતામ્, અદુષ્ટન અને દુષ્ટે ધાય છે

૨૯ દુક્ષીષ્ટ દક્ષિણીષ્ટ રયાત તાદો દ્રષ્ટા વ દક્ષિના ।
દક્ષિણતે તથા દ્રક્ષ્ય-તેડદક્ષિ સમ્ફલેદક્ષિ ॥૧૦૫૧॥

દુક્ષીષ્ટ-દક્ષિણીષ્ટ તેમજ તા વગેરેમા દ્રષ્ટા દક્ષિતા, દક્ષિણતે-દ્રક્ષ્યતે તેમજ દળ પદમાં કોય ત્યાદે અદક્ષિ ધાય છે

૩૦ અદ્રાક્ષાતા પુન વલેર્જિણપાતા તથાડવરા ।
વચ્યતેડ્યે પુન વેવે મવેત્ વક્ષીષ્ટ તાડ્દક્ષિણિ ॥૧૦૫૨॥

અદ્રાક્ષાતામ્ અને વિષ્ટયે અદક્ષિણાતામ્ તે પ્રમાણે અન્ય રૂપો ધાય છે (વચ્-વચતિ ના) વચ્યતે, વેવે અને આશીર્યમાં વક્ષીષ્ટ ધાય છે

૩૧ ગાદો વવવાડઃ વવવારો વવવત તુ વવવત ।
વુદ્ધવવાણિ વવવાતામ્ અવવવાડવરા તથા ॥૧૦૫૩॥

તા વગેરેમાં વવવા વવવારો, તેમજ વવવતે, વવવતા અને વુદ્ધ (વવવવ વુદ્ધકાવ્યે) ના વવવાણિ વવવાતામ્ અવવવા અને અન્ય તે પ્રમાણે ધાય છે.

૩૨ દક્ષિ વરે સતોલેર્તા વા સત્તરડ્ય વાવરે ।
વેવેડગણિ ગાંડિવ વલિવાતા સવાડયા ॥૧૦૫૪॥

વક્ પ્રત્યય પદમાં કોય ત્યાદે વક્ (વક્ષી) વલુના ન ગાંડે વિષયે વા વાડે વ. વ. છે. વેર્તા સત્તરડ્ય અને વાવરે તેમજ વેવે અને વુદ્ધ વિર્લિમાં વવવાણિ વવવાણાતામ્ તેમજ અનેક ધાય છે.

૩૩ મજ્યતેઽન્ન ચ નો લોપો વમ્જ્જે વમ્જે પુનઃ ।

મહ્ક્ષીઠ્ઠાઽગ્રે તુ મહ્ક્તા સ્યાદ્ મહ્ક્ષયતેઽમહ્ક્ષયત સ્યપિ ॥૧૦૫૫॥

(મ્જ્જ-મનવિત્તો ડાડુ ધાતુના) ન કારનો લોપ થતા મજ્યતે, તેમજ વમ્જ્જે-વમ્જે અને આગળ મહ્ક્ષીઠ્ઠ, મહ્ક્તા, સ્યપ્ મા મહ્ક્ષયતે અને અમહ્ક્ષયત થાય છે

૩૪ મજેરિણિ નલોપો વા વાચ્યોઽમ્જ્જિ હ્યમ્જિ ચ ।

શમ્યતે શમયાઞ્ચક્રે કાચિદગ્રે વિશેષતા ॥૧૦૫૬॥

ઇન્ પરમાં હોય ત્યારે મ્જ્જ ધાતુના ન કારનો લોપ વિકલ્પે થતાં અમ્જ્જિ-અમ્જિ થાય છે

(શમ્-શમ્યતિ ધાતુના) શમ્યતે, શમયાઞ્ચક્રે થાય છે. હવે પછી એક વિશેષતા છે.

૩૫ વૃદ્ધિવિકલ્પતો વાચ્યા ઞ્યન્તાના હિ મિતામિણિ ।

અશમ્યશામિ રૂપે દ્વે-ઽપ્યર્યતે સ્મર્યતે હ્યથ ॥૧૦૫૭॥

ઇન્ પરમાં હોય ત્યારે ઞ્યન્ (પ્રેરકાન્ત) મિત્ ધાતુઓને વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી અહીં એ રૂપો અશમિ-અશામિ થાય છે. તે પ્રમાણે અર્યતે, સ્મર્યતે થાય છે

૩૬ ગુણોઽર્તીતિ કૃતે ચૈવમ્ આર્યસ્માર્યપરાઽપિ ચ ।

યત્કમં ગુણસયોગાત્ કર્તૃત્વેન વિવક્ષ્યતે ॥૧૦૫૮॥

એમ ગુણોઽર્તિ-(ઋ ધાતુને) અને સ યોગાદિ ઋ કારાન્ત ધાતુના પરમાં યક્ પ્રત્યય વગેરે હોય ત્યારે તેનો ગુણ થાય તે સૂત્ર) થી ગુણ કરવામાં આવે છે ત્યારે આરિ, અસ્મારિ અને અન્ય રૂપો પણ થાય છે (મૃદુતા વગેરે) ગુણોનો સ યોગ હોય ત્યારે કર્મ પણ કર્તા બને છે (તેને કર્મકર્તા કહે છે)

૩૭ સૈવાઽન્ન કર્મકર્તા તદુદાહરણમન્ન ચ ।

કેદારો લૂયતે કષિચ્ત્ સ્વયમેવ પરે નપિ ॥૧૦૫૯॥

તે કર્મકર્તાનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે-કેદાર કેદારવૃક્ષને કાપે છે પણ કેદાર સ્વયં કપાય છે-લૂયતે તેમ થાય છે. અને નપ્ પરમાં હોય ત્યારે—

૩૮ લુલુવેઽલાવિ ચાઽગ્રે ત્વ-ઞાવિષાતા તુ પાક્ષિકમ્ ।

રૂપમલવિષાતાં સ્યાદ્ ઓદન પચ્યતે સ્વયમ્ ॥૧૦૬૦॥

લુલુવે તેમજ અલાવિ અલાવિષાતામ્ અને પક્ષે અલવિષાતામ્ રૂપ થાય છે. ભાત સ્વયં ર ધાય છે-ત્યાં પચ્યતે થાય છે .

૩૯ મિચતે ચ સ્વય કાળ યગિણી કર્મકર્તરિ ।

દુહ્સ્તુનમાં ભવેતા ન દુગ્ધે સ્તુતે સ્વય ચ ગૌ ॥૧૦૬૧॥

મ્જ્જેરિણિ નલોપો વા ॥ ૨ ૧૭ ૮ ॥

ઞ્યન્તાના મિતામિણિ ણિદિટિ ચ વા ॥ ૨ ૧૭ ૯ ॥

ગુણોઽર્તિસબોગાદ્યો ॥ ૨ ૧ ૧૩૦ ॥

દુહ્સ્તુનમા યગિણી ન ॥ ૨ ૧૭ ૧૧ ॥

लाङ्कुं स्वयं तूरे છે-મિચ્છને ધાય છે. પરંતુ કર્મ જ્યાંદે કર્તાપણામાં લેાય ત્ય દે દુહ-દોગિ, સ્તુ-સ્તોતિ અને નમ-નમતિ ધાતુઓને યક્ અને ઇન્ પ્રત્યયો લાગતાં નથી જેમકે -ગાયત્રું કમ્ સ્વયં દેવાય છે-કરે છે-દુષ્ટે અને સ્તુતે ધાય છે

૪૦ સ્વમ્ જ નમતે દણ્ડોઃ-દુઘ્ણાઽન્નોષ્ટ પુન. પ્રમો ! ।

સ્તુજ્જમોરિતિ તેહ્ વાઙ્ પરમિચ્છન્તિ કેનન ॥૧૦૬૨॥

૬૬-લાકડી સ્વયં વાકી વળે છે-નમતે પછી યદુષ્ઠ, અન્નોષ્ટ ધાય છે દવે તે પ્રભુ, સ્તુ-સ્તોતિ અને કમ-કમતે ધાતુને ઇટ્ ઈટલાકના અને લાગતો નથી.

૪૧ ઇટમિર્હૃષ્ઠ ગિસજ્ઞ તથા ક્રિયા મયેદિહ્ ।

અન્નાવિષ્ટ તથાઽનસ્ત-વ પ્રયોગા અનેકશા ॥૧૦૬૩॥

આર્થી (તિ વિધિ માં) ઇટ્ ને ગિત્ કલો છે તેથી તેના ક્રિયાપદ અન્નાવિષ્ટ તેમજ અમન્ન ધાય છે. આ પ્રકારે ઘણાં પ્રયોગો ધાય છે.

દ્વિકર્મકા.-દ્વિકર્મક ધાતુઓ-

૪૨ દુહ્યાચ્વર્ષરુષિપ્રચ્છિ-નિષ્પ્રમામુજિકર્મયુક્ ।

નોદ્દુશ્મપ્પ્પહ્ દણિહ-મહ્મુપ્ પતિકર્મમાક્ ॥૧૦૬૮॥

દુહ્-દોહણુ, ગાન્-ગાંગણુ અને તે અર્થમાં ધાતુઓ, રુષ્-રોહણુ, પ્રચ્છ-પૂછણુ, નિ-લેણુ કણુ, જ્-કહેણુ, ગાન્-ઉપદેશ દેવો, જિ-જ્ય પામવો ને કર્મ તનીકે જોડાયેલા તેમજ નો, હ, જ્-કણુ, મ્-મંથન કણુ, વહ્-વહ્ કણુ, દણ્-દંડ દેવો, મહ્-પદકણુ-મહ્ કણુ, વન્-વપણુ, એના (મંજાંધિત અર્થો પણ) કર્મ ધાય છે.

૪૩ અન્નુદિષ્ઠ પ્રવર્તેન મુન્ય વર્મ તદુચ્ચતે ।

નિમિત્તમાત્રમપર તમ્માદ્ ગોણં તદેવ દિ ॥૧૦૬૫॥

જે કર્મ વસ્તુ ને કહે ગોણે એજુલોય તે મુખ્ય-મધ્યમ કર્મ છે પણ જે કર્મ નિમિત્તમાત્ર જ લેાય તેને ગોણ કર્મ કહે છે

૪૪ આદવોચ્ચવન્નિત્કર્મવ્યવર્ણી મુહ્યવર્મણિ ।

પ્રત્યક્ વર્ણિત દુષ્ટાદિગોણંઽને િ વ્યવર્ણિ ॥૧૦૬૬॥

ગો વર્ણને ધાતુઓ -વન્-પ્રેરણાન અર્થવા કર્મ-વિત મતિ અર્થવાયા લેાય તે મુહ્યકર્મને પ્રત્યક્ વર્ણિત છે પણ દુહ, વર્ણને ધાતુઓના ગોણ કર્મને કહે અનેકર્મને કુચિ અનુમાર પ્રત્યક્ વર્ણિત છે.

૪૫ વિન્ન વિચ્ચવન્નિત્કર્મવ્યવર્ણી મુહ્યવર્મણિ ।

વર્ણિ દુષ્ટવન્નકર્મંઽર માત્રવર્ણનામક જેવ ॥૧૦૬૭॥

અનંત-વિષ્ણુ ભગવાન વડે ગોપી એકાંતમાં લઈ જવાઈ, આખી રાત જગાડાઈ, વિહ્વળતા -મદ પ્રાપ્ત કરાઈ, સ ભોગની યાચના કરાવાઈ, હુસાવાઈ તેમજ ભાવ (વિભોરતા) કરાવાઈ.

૪૬ નગર નીયતે રાજન્ । નાગરિકૈર્વનેચર ।

પન્થાન પૃચ્છયતે પાન્થઃ પથિકેન પુન પુન. ॥૧૦૬૮॥

હે રાજા, નગરજનો વડે વનેચર નગરમાં લઈ જવાય છે એક મુસાફર વડે અન્ય મુસાફરને ફરી ફરી રસ્તો પૂછાય છે

૪૭ યાચકૈર્યજમાનશ્ચ ભોજન નન્ યાચ્યતે ।

આચાર્યો નવ્યશિષ્યેણ પૃચ્છયતે તત્ત્વમિત્યપિ ॥૧૦૬૯॥

યાચકો વડે યજમાન (પાસે) ભોજનની માંગણી કરાય છે. નવા શિષ્યવડે આચાર્ય (ને) તત્ત્વ-સત્યની પૂછા કરાય છે.

૪૮ ચિકીર્ષ્યતે ચ ચૈત્રેણ વોમૂચ્યતેઽથ તેન ચ ।

પાપચ્યતે પુનસ્તાદૌ પાપચિતા હ્યપાપચિ ॥૧૦૭૦॥

(સ પ્રત્યયાન્તમાં) ચૈત્ર વડે કરાવવાની ઇચ્છા કરાય છે ચિકીર્ષ્યતે (ચક્-વાર વારાર્થ પ્રત્યયમાં) વોમૂચ્યતે-ખૂબજ રહેવાઓ (ખૂબ રહેા) તેમજ પાપચ્યતે-ખૂબ રંધાવાય છે. તા વગેરેમાં, પાપચિતા અને પછી અપાપચિ થાય છે

इति भावकर्मप्रक्रिया ॥१७॥

આમ ભાવે પ્રયોગ અને કર્મશિલ્પિપ્રયોગની પ્રક્રિયા સમાપ્ત થઈ ૧૭.

१८ लकारार्थं प्रक्रिया ।

१ चञ्चिन्वापह्णवयो-रल्पकालजपि जाद्विग्वाऽप ।

वसतव्यं मुञ्जोन्त विललाप जगाम न कलिङ्गम् ॥१०७१॥

चित्तमुत्थना अने अन्यत् नष्ट-ना पाठवाना अर्थमां अल्पमभय होय छतां (पक्ष
द्विचम पुत्रुपने) पक्षेऽप्रत्यये लागे छे लंभके -सूनेऽला तु अथ उद्ये-विललाप अने तु द्विचम-
होयमा गथेऽन नथी-न जगाम ओम धाय छे.

२ लोणमद्यमैकवचना-न्तता निपात्यत इहैव णप् स्थाने ।

अथै हठानो.पुन्य-योद्दाहरणमथ गाय्ये ॥१०७२॥

अर्ही ५६ हठाना तेमन् पानं पुन्य-वारंवार-इरीइरीना अर्थमा लोट् (जागार्थं) ना
मध्यमपुत्रुपनुं अद्यवथन णप् ना स्थानं निपातितथाय छे. लेनुं उदाहरण (नीचेना) ठाव्यमा छे.

३ पुरीमवम्वन्द लूर्नाहि नन्दन मुपाण रत्नानि एगमगद्गताः ।

विगृह्य चक्रे नमुनिद्विषा वशी न इत्यमन्वास्थमहूनिन दिवः ॥१०७३॥

(विपुत्राणवचनम् १५१)

“अन्-पुनी पर तुभेला इरो, न इनपनने क्षपी नाओ, रत्नो येनी तो, देवागनाये इरी
तो” आ प्रभाते ते वशी-नवणे अन्- (नमुनि इनपना टपी) नाथे विजय इरीने अर्थने
अदनिश अस्वस्थ-पापलियु इयुं.

४ लृट् अथै लृट् भवत्यव यावत्पुगनिपातयो ।

पुगाकरोति कश्चिन्वा पावत्करोति चेत्यपि ॥१०७४॥

लृट्-अविध्य अर्थमां यावत् अने पुग अे न ने निपातेने लृट् (वर्तमानाद्य) ना प्रत्यये
लागे छे लेभके :-पुराकरोति-अने यावत्करोति-इत्ये

५ अथ च वर्तमानार्थ-साया. स्मयोग एव हि ।

भूताप्येता प यवत्तया भवति स्म जसो यथा ॥१०७५॥

वर्तमान अर्थमाप्या क्रियापने स्म ने भेदा यथा कृतप्रदाने अर्थं याय छे लेभके :-
भवति याय छे पक्ष भवति स्म-(६०५) यथे.

६ इत्यमन्वास्थमहूनिन दिवः

श्रीवो दया स्थान् गच्छते मा भूत् ।

स्मयोग एव दिक्कित् श्रीव

इत. स्म भूत् श्रीव ' इत्यमन्वा ॥१०७६॥

મા અન્યથા પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે ઝટ નો લોપ થાય છે જેમકે -દુર્જન જેવું કર્મ થાય નહિ-મા ભૂત અને સ્મ નો યોગ હોય તો પણ લોપ થાય છે જેમકે :-હે લોજ, સ્મ ભૂત તેમજ બધાના યોગમાં પણ મા સ્મ ભૂત થાય છે

૭ શ્રીધર્મમૂર્તિપદમાનસરાજહસ:

કલ્યાણસાગરગુરુર્જયતાદ્ધરાયામ્ ।

શિષ્ય. સમગ્રનૃપત્તિવિનોદકારી

યસ્યાઽસ્તિ સન્ વિનયસાગરનામધેયઃ ॥૧૦૭૭॥

શ્રીધર્મ અને મૂર્તિના સ્થાન (માનસ સરોવર રૂપ) મનના રાજહંસ, શ્રીકલ્યાણસાગરગુરુ પૃથિવીપર વિનય પામેા. તેમના વિનયસાગરજી નામના સત્ શિષ્ય સમગ્ર નૃપોના ચિત્તને (કાવ્ય-શાસ્ત્રનો) વિનોદ આપનારા છે.

૮ શ્રીભારમલ્લતનયો ઋવિ મોજરાજો

રાજ્ય પ્રશાસ્તિ રિપુવર્જિતમિન્દ્રવદ્ યઃ ।

તસ્યાઽઽજ્ઞયા વિનયસાગરપાઠકેન

ત્યાદિહિ વૃત્તિરિયમત્ર કૃતા મનોજ્ઞા ॥૧૦૭૮॥

શ્રીભારમલ્લ રાજાના પુત્ર રાજા લોજમલ્લ જે ઇન્દ્રની જેમ પૃથ્વી પર શત્રુ (ના ઉપદ્રવ) રહિત રાજ્યશાસન કરે છે તેમની આજ્ઞાથી પાઠકશ્રી વિનયસાગરજીએ આ મનોહારિણી ત્યાદિ એમ દ્વિતીય વૃત્તિ કરી છે

इति श्रीविनयसागरोपाध्यायविरचिते

भोजव्याकरणे द्वितीया वृत्ति ॥२॥

આમ મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયસાગરજી વિરચિત

લોજવ્યાકરણની દ્વિતીયા વૃત્તિ થઇ. ૨

तृतीया वृत्तिः ।

१. कप्र्यंप्रक्रिया ।

१ षम्भु. गणगितः सकल. श्रिये स्तात्
 मुगमुरेन्द्रन्नुतपत्गरोज ।
 सतिमद्दिगन्दर्भविष्टो नमर्थ.
 मदीदय. चाक् नगुणो गणेष. ॥१॥

शक्ति અને હલા (ધર-ગંદ્ર) ધાનજી દરનાગ, મુરો અને અમુરો વડે શ્રુતિ ઠગનાં પાદ-પદ્મવાળા, માગે મિદ્ધિઓના વિગયની વિધિમાં નમર્થ, ઉદયસ્વરૂપ, મશુલ અને ગતેના સ્વામી ગંભુ આદિનાથ ભગવાન મદા ગીમ લક્ષ્મી અર્થે રહેા

२ द्वितीयवृत्ते कथनादनन्तर
 तृतीयवृत्ति वितनाम्बत परम् ।
 कृत्कर्त्तरि म्यात् प्रथम विवक्षया
 नृप्रत्य चाज्यं किल भावकर्मणि ॥२॥

દ્વિતીયાવૃત્તિ દેલા પછી આવે તે તૃતીયાવૃત્તિની ગના કરું છું. તેના કર્તાર અર્થમા કૃત પ્રત્યયો લાગે છે તે કહેવાની ઇચ્છાથી અનને પ્રથમ મૂકે છું તે પ્રત્યયો વાર્યે અને કર્માણિ અર્થમાં પણ (ધાનુને) લાગે છે

३ भवतस्तुवृत्ती धातोस्तत म्यादिविभवतय ।
 नामस्वान् पञ्चमसत्रादे माहना वलंबद् यदा ॥३॥

ધાતુને (કર્તાર અર્થમા) કૃ અને તુણ લાગે છે અને પાત્રી મિ (ઓ ડન) વગેરે વિવાહિત પ્રત્યયો થાય છે. નામ યત્ દેવાને સ્ત્રીથે વન્-વત્, વન-વત્ વગેરેનાં માધના વન્-વ્તકારણ ગણ પ્રમાણે થાય છે જેમઃ :-

४ गेद् धातुत्. पञ्चम म्याद् यत्रादे वृत इत् प्रये ।
 भवित्वा भवतोत्यप्ये गोत्रीणि भविता यदा ॥४॥

ગેદ્ ધાતુએની પચમા વમ વર્ણથી ગર યતા જ્ઞ પ્રત્યયે ને રુ ૨ મામ થાય છે. જેમઃ :-
 ક્રે થાય છે તે ભવિતા અને ભિવત્યુ કરે છે તે ભવિતા એમ થાય છે.

५ श्रुतिता संश्रुते स्मर्त्तं जलियो गेद् ति धातुम् ।
 सारादगीति गोत्रेण न गोत्रिणासि यदा भोग् यदा

જલિતા સંશ્રુતે સ્મર્ત્તં જલિયો ગેદ્ તિ ધાતુમ્ ।
 સારાદગીતિ ગોત્રેણ ન ગોત્રિનાસિ યદા ભોગ્ યદા

વૃદ્ધિ કરનાર-અધિતા અને અ કાર ઇત્ થતો હોય તેવા ધાતુને વિકલ્પે ઇટ્ આગમ થતાં રક્ષણ કરનાર તે ગોપ્તા અને ગોપિતા એમ થાય છે

૬ વા ગ્રહણાત્ સૂત્રેઽસ્મિ-ત્રિષુસહલુભરુષરિષસ્ય પુનરિટ્વા ।
 ણ્ટા સોઢા લોઘ્વા રોષ્ટા રેષ્ટેઙ્ભાવે સ્યાત્ ॥૬॥

સૂત્રમા વા-વિકલ્પે-અહ્યુ હોવાને લીધે ઇષ્-ઇચ્છતિ, સહ-સહતે, લુભ્-લુભ્યતિ, રુષ્-રુષ્યતિ અને રિષ્-રિષ્યતિ ધાતુઓનો વિકલ્પે ઇટ્ આગમ થાય છે. આમ ણ્ટા-ઇચ્છા કરનાર, સોઢા-સહન કરનાર, લોઘ્વા-લોભ કરનાર, રોષ્ટા-રેષ્ટા હિંસા કરનાર એમ ઇટ્ આગમ લાગે નહિ ત્યારે થાય છે.

૭ સહિવહોરોદવર્ણ-સ્ય ઢલોપે કૃતે યથા ।

સોઢા ભવેત્ પુનર્વોઢા પૂર્વાચાર્યનિરૂપણાત્ ॥૭॥

સહ અને વહ્ ધાતુના અ કારનેા ઓ કાર થાય છે અને પછી ઢ નો લોપ કરવામાં આવતાં સોઢા સહન કરનાર તેમજ વોઢા-વહન કરનાર એમ પૂર્વાચાર્યોના મતે થાય છે.

૮ ણિષિતા સહિતા રાજન્ । લોભિતા રોષિતા પુનઃ ।

રેષિતા હિ પ્રયોગોઽયમ્ ઇટ્પક્ષેઽય વિભાવ્યતે ॥૮॥

હે રાજ, ઇટ્ આગમ થાય ત્યારે ઇષ્ વગેરેના ણિષિતા, સહિતા, લોભિતા, રોષિતા તેમજ રેષિતા એમ પ્રયોગ અને છે

૯ સ્યાતા યુવોરનાકો હિ યથાસદ્ભ્યેન તત્ત્વવિત્ ।

ભાવકાઘા ભવેયુર્વે પ્રયોગા દેવવદ્ યથા ॥૯॥

યુ અને વુ ના અનુક્રમે, હે તત્ત્વજ્ઞ, મન અને મક આદેશ થાય છે. જેમકે -ભાવક વગેરે પ્રયોગો છે અને (તેના રૂપો) દેવ શબ્દપ્રમાણે થાય છે.

૧૦ ભવેન્નામ્યુપઘાત્ કશ્ચ જાનાતેઙ્ચ તથાવિઘ્ન ।

યથા મિદો મિનત્યર્થે જાનાત્યર્થે જ્ઞ ડચ્યતે ॥૧૦॥

નામી (અ સિવાયના સ્વર) ઉપધામાં હોય ત્યારે અને જ્ઞા-જાનાતિ ધાતુને કર્તારિ અર્થમાં ક(મ) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે -લેદનાર-મિદ. અને બાણુનાર-જ્ઞઃ થાય છે.

૧૧ ચકારગ્રહણાદ્ વાક્યે ધૃકૂગૂપ્રીન્નુવા તથા ।

ઘ્નઃ કિરશ્ચ ગિરો લો વા ગિલ. પ્રિયો વ્રુવો યથા ॥૧૧॥

સહિવહોરોદવર્ણસ્ય ॥ ૨ ૧.૧૭૮ ॥ ઋદિતો વા ॥ ૨ ૧ ૭૦ ॥ યુવોરનાકો ॥ ૩ ૧ ૪ ॥

નામ્યુપઘાત્ ક ॥ ૩ ૧ ૬ ॥ જાનાતેઙ્ચ ॥ ૩ ૧ ૮ ॥ ગિરત્તેરસ્થ લો વા ॥ ૨ ૮ ૧૦ ॥

ગિલે પરેઽગિલસ્ય । ૩ ૧ ॥

વ (અને) ના શબ્દને લીધે ધૃ-ધરતિ, વૃ-વૃત્તિ, વૃ-વિરતિ-વિરતિ, પ્રી-પ્રીણાતિ અને વૃ-વૃણાતિ ધાતુઓને પણ ક(ઙ) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે -ધ ધાતુ કરનાર, વિર:-વેરના-, વિર, વિલ.-બંધાર કાઢનાર, પ્રિય-પુત્ર કરનાર અને વૃઃ-ગોલનાર જેમ યાય છે

૧૨ પચિન્નિષ્ઠાદેર-ચુણિતિ દયાદ્ યથાદ્રમમ્ ।

એવે યથા પ્રયોગા સ્યુચિત્તયને તે યથાઘુના ॥૧૨॥

પચ્ પચતિ વગેરે, નન્-નન્દતિ વગેરે તેમજ ઘઙ્-ઘઙ્તાતિ વગેરે ધાતુઓને ઙ, યુ તેમજ ણિતિ પ્રત્યયો લાગે છે તેના કમાતુઓ જે પ્રયોગો યાય છે તે દ્વેષે ડુ લખું છું

૧૩ પચ પતસ્તરો દેવો વદો તપસ્વરો ઠ્ઠ ।

એવ. તર્પો મરો ઠ્ઠં ક્રોધસ્વલ ધમ ઠ્ઠઃ ॥૧૩॥

પચ.-રાધનાર, પત.-પડનાર, તર.-તરનાર, દેવ-પ્રકાશનાર, વદ.-ગોલનાર વપ.-વાવડી કરનાર, વર-ચાલનાર, ઠ્ઠ-લઈ ઠ્ઠનાર, મેઘ:-મેઘક, મપં.-મપકનાર, મર-ભરનાર, ઠ્ઠં-ઠ્ઠનાર, ક્રોધ:-ક્રોધ કરનાર, તપ.-ચાલનાર, ધમ-મધન કરનાર અને ઠ્ઠ-ટપકનાર જેમ યાય છે.

૧૪ અથ વ ચન્ચિલિપતિઘરી-

ના ક્ષિત્વ યાઙ્ મયેજ્ઞ પૂર્વેસ્ય ।

હન્તેસ્તુ ઘનારેણો

યથા નગનરવનાપનાઘા સ્યુ ॥૧૪॥

એવે વર્-વર, વત્, વદ, તેમજ હન્ વગેરે ધાતુઓનું ક્ષિત્વ યાય છે અને પૂર્વેને ઙ્ (ઙ) આગમ યાય છે તેમ નો ઘન્ આદેશ યાય છે. જેમકે -વગનર અને વનાવન વગેરે યાય છે

૧૫ દેવઠ ગાઠ્ મપઠ ધોરઠ્ વરઠ્ વલ્લઠ્ મરઠ્ મઠ્ ।

ચિત્ત ણી તિવાતયને સ્યુચેચ્ચન્માઙ્ઠિન ॥૧૫॥

દેવ-પ્રકાશનાર, ગાઠ્-ડૂબનાર, મપ-ગોલનાર, ધોર-ધોરી કરનાર, વર-પસંદ કરનાર, વલ્લ-લરનાર, મર-બંધાર કાઢનાર તેમજ મર-મરના- જે બધાને ઠિન્ મ-વામા આન્યા છે જેથીને બધા ઈન્ અંતગાઘા (શ્રીલિંગમા) યાય છે.

૧૬ વષાદાવપ્સુદાતઃર્ષિ. પ્રયોગા હમ્મ મદ્ઠ ।

વાસાન્નમગ્ મમાન્નેર્ય મયોઙ્ઠનાઙ્ઠિન ॥૧૬॥

વષાદિ ધાતુઓમાં પર અન્ય વ્યાજ્ઞાઓમાં અમાઙ્ઠિનના કરીને આન જેવા પ્રયોગે કરવા મરણકે તે આઙ્ઠિનમ્ (અમાન વિનિયમ મરણના - મર) છે

વૈવસ્વત્વદ્ વરણીનમ્ ॥ ૧.૧ ૧૫ ॥ વૈવસ્વતિવૈવસ્વિ વૈવસ્વ વૈવસ્વ ॥ ૧.૧ ૧૬ ॥

દાનવૈવસ્વ ॥ ૧.૧ ૧૭ ॥

૧૭-૧૮ નન્દનો દૂષણો દુષ્ટ-વિનાશનો વિભીષણઃ ।
 વાસનઃ સાઘન શત્રુ-દમનો મધુસૂદન ॥૧૭॥
 મદનો વર્ધન શોભ-નો રોચનો જનાર્દનઃ ।
 રાવણો રાઘનશ્ચૈતે ઝ્યન્તનઘાદય સ્મૃતાઃ ॥૧૮॥

(યુ પ્રત્યયનો બન આદેશ કરવામાં આવતા ત્રિ (પ્રેરક) અ તવાળા નન્દ-નન્દયતિ વગેરે ધાતુઓના નન્દન-આનંદ કરાવનાર, દૂષણઃ-ખગાડનાર, દુષ્ટવિનાશન-દુષ્ટોનો નાશ કરનાર, વિભીષણઃ-ખૂબ ખીક દેનર, વાસન-અવાજ કરાવનાર, સાઘનઃ-સિદ્ધ કરાવનાર, શત્રુદમન-શત્રુઓનું દમન કરનાર, મધુસૂદનઃ-મધુ દૈત્યનો સહાર કરનાર, મદન-મદ કરનાર, વર્ધન-વધારનાર, શોભન-શોભા આપનાર, રોચન-પ્રકાશ આપનાર, જનાર્દનઃ-જનોનું ભક્ષણ કરનાર, રાવણ-રડાવનાર, રાઘનઃ-સેવા કરાવનાર-એમ થાય છે

૧૯-૨૦ સહનસ્તપનશ્ચાઽથ મદનો જ્વલનસ્તથા ।
 રમણસ્તર્પણો નૂન દર્પણઃ પવન પુન ॥૧૯॥
 સડ્કર્ષણ સડ્ઘર્ષણ સડ્કન્દનસ્તદૈવ ચ ।
 ણત્વનિપાતનાદ્ રાજન્ । લવણોઽઝ્યન્તિનસ્ત્વમે ॥૨૦॥

પર તુ ન કારનો ણ કાર થાય છે. તેથી પ્રેરક અર્થ નહીં ધરાવતા શબ્દો આ પ્રમાણે છે સહન-સહન કરનાર, તપનઃ-તપનાર, મદન-મદ કરનાર, જ્વલન-સળગનાર, રમણ-રમનાર, તર્પણ-તર્પણ કરનાર, દર્પણ-દર્પ કરનાર, પવન-ફૂંકાનાર, સડ્કર્ષણઃ-ખૂબ ખેંચનાર, સડ્ઘર્ષણ-ખૂબ ઘર્ષણ કરનાર, સડ્કન્દન-ખૂબ ચિખોટા પાડનાર તેમજ લવણ-કાપનાર એમ થાય છે.

૨૧ ગ્રાહ્યુત્સાહ્યુદ્ઘાસી-છાઘ્યુદ્ઘાસી તથૈવ વિશ્રાવી ।
 સ્થાયી સમ્મર્દી પરિ-ભાવી મન્ત્રી નિરક્ષીતિ ॥૨૧॥

(ણિન્ ઇન્ પ્રત્યય લાગે ત્યારે) ગ્રાહી-ઝડણ કરનાર, ઉત્સાહી-ઉત્સાહ કરનાર, ઉદ્ઘાસી-આપનાર, છાઘી-કાપનાર, ઉદ્ઘાસી-પ્રકાશનાર, વિશ્રાવી-પૂરું સાંભળનાર, સ્થાયી-ઉભુ રહેનાર, સમ્મર્દી-મૃદુ કરનાર, પરિભાવી-હારનાર, મન્ત્રી-મંત્રણા કરનાર અને નિરક્ષી-સ પૂર્ણ પાલન કરનાર-એ પ્રમાણે થાય છે

૨૨ શાસ્ત્રાન્તરે શાસ્ત્રવિદાઽપરેઽપિ
 યે સમ્પ્રયુક્તાઃ કવિના પ્રયોગા ।
 ઘાર્યા હિ તસ્માન્નૃપ ભોજરાંજ
 સંદ્રુયા ન લઘ્વેહ મયેતિ હૈતો ॥૨૨॥

શાસ્ત્રવિદ્વાનોએ અન્ય શાસ્ત્રોમાં તેમજ કવિઓ વડે જે પ્રયોગો પ્રયોજ્યા છે તે બધાં ધારણ કરી લેવાં (ભણી લેવાં) કારણકે હે લોજરાંજ, અહીં મે તેની સંખ્યા-ગણતરી આપી નથી (પ્રાપ્ત કરી નથી).

२३ वृणादे. शो भवेदपाऽ-वाग्निर्वाग्नि केवल. ।

कथं तर्हि शकारस्य वृणीतं ग्रहणं मिमा ॥२३॥

वृन् वगेरे धातुभेदे ष (त्र) प्रत्यय लागे छे तेमा केवण म शकार -रे छे ते पत्नी अक्षयतीञ्जे म धातुं अद्यु क्थुं ?

२४ भवेच्छिति सतुवं द प्रत्यये वायंमत्र ष ।

इति हेतुविधे. पुरा शकारग्रहण खघात् ॥२४॥

मिन् (म धा० इत) प्रत्यय परमां देव न्यादे ते धातुभेदानुं कार्यं वाद (तर्भावादिमाया)मा धाय छे तेम करवानु छे ते कान्ते विधियुत्री-सम्भ्यतीञ्जे म धातु अद्यु क्थुं छे

२५ पश्यत्यर्थे यथा पश्य प्व जिघ्रादयोऽपि ष ।

आदिग्रहणत मृत्रे गाला प्रत्यविचारदं ॥२५॥

लेभडे : पश्य.-त्तेना२ अ प्रभाते जिघ्र भूधना० वगेरेने पशु अत्रमा आदि-वगेरेना अद्युने लीधे अथना लक्ष्यकारेञ्जे अद्यु करवां

२६ उवलादेर्षो भवेदानी-यथा ज्वाल. प्रजायते ।

अपिग्रहणतोऽप्राऽपि वात्पादय. फलनि ष ॥२६॥

उवल् वगेरे धातुभेदे ष (त्र) प्रत्यय लागे छे लेभडे -ज्वाल.-प्रजायना० तेम य म छे. अर्धी पशु आदि-वगेरेना अद्युने लीधे चाल -वालना० वगेरे मिद धाय छे.

२७ धातोश्च पूर्वं हि प्रसूज्यमाने

पापेऽण् यथा न्यात् गन्तुं कुम्भकारः ।

अन्ये प्रयोगे इह गालनीया

रीमाऽयंश्च नृभकारमुत्ता ॥२७॥

धातुनी पूर्वमां ले कर्म प्रसूज्यमान-प्रयोगेणैव नैज्जे छे उपपत्तमा देव तेम प्रत्यय धाय छे लेभडे :-कुम्भ करीणि ते कुम्भकार -भडे. अनापना० अर्धी च जीने कुम्भ करीणि ते कुम्भकारः-सूत्र कना० वगेरे अन्य प्रयोगे आर्धी देवां.

२८ कर्मःसुखदे छायाशर्षो हो पाशो यथा ।

मोक्षं वृत्तं सुखं सुखं यथा वृत्तं प्रजायते ॥२८॥

उपपत्तमा. कर्म देव न्यादे च आना सतुमे ने हो प्रत्यय छे. लेभडे -य इति ते पाद -न च अ पना० पत्नी सुख करीणि-भडे. आर्धी च जीने कुम्भ करीणि ते कुम्भकारः-सूत्र कना० वगेरे अन्य प्रयोगे आर्धी देवां.

वृणादे म ॥२३॥ वृणादे म ॥२३॥ वृणादे म ॥२३॥
अद्यु क्थुं म ॥२३॥ अद्यु क्थुं म ॥२३॥ अद्यु क्थुं म ॥२३॥

૨૯ અનાકારાન્તતો ડં સ્યાત્ દ્રે પરં ઇતિ માષણાત્ ।

નિષ્ણાતેન વ્યઘાયેષા કલ્પના શૂદ્રસિદ્ધયે ॥૨૯॥

આ કારાન્ત ધાતુ ન હોય છતાં દ્રુ ધાતુ પરમાં હોય ત્યારે તેને ડ(અ) પ્રત્યય લાગે છે તેમ કહીને શૂદ્ર શબ્દને સિદ્ધ કરવા માટે કાંઈ નિષ્ણાતે આ કલ્પના કરી છે.

૩૦ નામ્નિ ચ પ્રયુજ્યમાને ઘાતોર્ડઃ પ્રત્યયો ભવેત્ સ્વામિન્ ! ।

ગિરિશદ્વિપદ્વિજાઘા સિદ્ધાઃ સ્યુરિહ પ્રયોગાય ॥૩૦॥

ઉપપદમાં નામ હોય ત્યારે પણ ધાતુને ડ(અ) પ્રત્યય લાગે છે. હે સ્વામી, જેમકે :-ગિરી શેતે તે ગિરિશ -પર્વત પર સૂનાર, દ્વામ્યા પિવતિ તે દ્વિપ:-જે વડે પીનાર-હાથી, દ્વિ જાયતે તે દ્વિજ:-જેવાર જન્મનાર-બ્રાહ્મણ વગેરે શબ્દો પ્રયોગ માટે સિદ્ધ થાય છે.

૩૧ ઊરસઃ સ્લોપો મુમ્વા ડપ્રત્યયે ગમૌ પરે ।

ઊરસા ગચ્છતીત્યર્થ ઊરજ્ઞ ઊરગોઽપિ ચ ॥૩૧॥

ડ(અ) પ્રત્યયાન્ત ગમ્ ધાતુ પરમા હોય ત્યારે ઊરસ્ શબ્દના સ કારનો લોપ થાય છે અને વિકલ્પે મુમ્(મ્) લાગે છે. જેમકે :-ઊરજ્ઞ અને ઊરગઃ પેટે આલનાર-સાપ

૩૨ વિહાયસો વિહસ્ચ સ્યાન્મુમ્વા ગમૌ તથાવિઘે ।

વિહાયસિ ગચ્છતીતિ વિહજ્ઞો વિહગોઽપિ ચ ॥૩૨॥

તે જ પ્રમાણે ગમ્ ધાતુ પરમા હોય ત્યારે વિહાયસ્ નેા વિહ્ આદેશ થાય છે અને વિકલ્પે મુમ્(મ્) લાગે છે. જેમકે -વિહજ્ઞ-વિહગ -આકાશમા જનાર-પક્ષી

૩૩ ચાદ્ ભુજતુરયોરેવ મુમાગમૌ વિકલ્પતઃ ।

ભુજજ્ઞો ભુજગઃ પક્ષે તુરજ્ઞસ્તુરગૌ યથા ॥૩૩॥

ચ કાર-અને-ને લીધે ભુજ અને તુર શબ્દના પરમાં ગમ્ ધાતુ હોય ત્યારે વિકલ્પે મુમ્(મ્) આગમ થતાં ભુજજ્ઞ-ભુજગ-હાથ વડે જનાર-સાપ વગેરે, તુરજ્ઞ-તુરગ- વેગપૂર્વક જનાર-અશ્વ એમ થાય છે.

૩૪-૩૫ પૂર્વં કાર્યે નામ્નિ પ્રયુજ્યમાને હ્રાટૌ ભવેતા ચ ।

ઘાતો પરે યથા સ્યુઃ કવચહરાદય ઇહ પ્રયોગાસ્તે ॥૩૪॥

કવચહરોઽસ્થિહર ક-ર્ણેજપ ઇત્યાદયો ભવન્ત્યપરે ।

પિત્તઘ્ન પિત્તઘ્ની હિ કુરુચરઃ કુરુચરી ટિતિ ચ ॥૩૫॥

પૂર્વમાં કમ્ કે નામ ઉપપદમાં હોય ત્યારે ધાતુને ઝ અને ટ(ઝ) પ્રત્યયો લાગે છે જેમકે :-કવચહર વગેરે પ્રયોગો થાય છે. કવચહર-કવચ લઈ જનાર, અસ્થિહર-અસ્થિ લઈ જનાર,

कर्णोत्थ - कान अन्धेतरान् पगेदे अ प्रत्यय पञ्चमां श्लेष न्यादे अने विनयन - विनयनी. पित्त नाथ
क्षणात् कुरुवर - कुरुचरो - कुशुदेगभा क्षणात् - अने थाय छे.

३६ घातोपच नाम्नि कार्य प्राग् इत्यस्मि प्रत्यया जमात् ।
गितिपक्षस्य पूर्वस्य विनाऽप्यस्य मुमागमः ॥३६॥

पूर्वमां नाम छे छर्मां श्लेष त्यादे धातुने छभानुशात् छ. ग(ञ) अने गि(ङ) प्रत्यये। लगे
छे गक्षर इत्वाणा अन्धय शिवायना पूर्व पक्षने मुम्(म्) आगम थाय छे.

३७ गकृन्तम्वात् कप्र फल - रजोमलाद् ग्रहो हृजः ।
दृतिनाद्याद् देववाताद् आप. कर्त्तरि वाच्य छ. ॥३७॥

गकृत् अने रजम्ब नी पञ्चमा कृञ् - करोति धातुने, फल, रजम अने गल नी परमां ग्रह् - गृह्
णाति धातुने, दृति अने नायनी पञ्चमां हृज् - हरति धातुने तेभ् - देव अने वातनी पञ्चमा आप
- प्राप्नोति धातुने कर्त्तरि अर्थमां इ प्रत्यय लगे छे.

३८ वतमः गकृत्करोन्मर्थे गकृत्कर्त्तृमन्वेदिह ।
स्तम्ब कुरुत इत्यत्र श्रीरि स्तम्बकर्त्तृ. पुन. ॥३८॥

वाह - दु छाद्युने योदो पाठे छे त्यां गकृत्कर्त्तृः थाय छे. तेभ्य इडा ईडनात् टागत् त्यां
स्तम्बकर्त्तृः थाय छे.

३९ फल गृह्णाति नेत्यर्थे मन्त्यं ग्याच्च फलेषुहि ।
रजो मल च गृह्णाति रजोघ्निसंलम्पहि ॥३९॥

क्षण आद्यत् क्षरनात् ओ अर्थमां ग क्षर धातुने फलेषुहि. तेभ्य् अन्कुक्ष् के भय आद्यत् क्षरनात्
- खेनार ओमां रजोघ्नि. अने मलघ्नि अनुक्षमे थाय छे

४० दृति हरति होत्वच दृतिहरि पक्षः किल ।
नाथ हरति वात्यासि नाथर्त्तृमन्वेद्ये च ॥४०॥

येताने लप् ननात् पथ (पृत्तदे) ते अर्थमा दृतिहरि अने नातिहेने लप् ननात् पथ ते
नाथर्त्तृः थाय छे

४१ दधानापनोति दधापिर्वीतापिस्त्वद्देशे च ।
एव इप्रत्ययान्ता स्तुर्वेषि वात्यासि पश्य ॥४१॥

देनेने भेषवनात् ते देगति अने वात्यने पात्यासि च वातासि थाय छे अथ लपाम् इ अन्
धान् शब्दे थाय ते लपे ग प्रत्ययान्ता शब्दे इत् प.

४२ कर्त्तव्यकृतमस्मिन्न कय शिवावशात् ।
अतिरेपुमतात् अ वा इत्यमर्त्तृप्रयोग् वा पदम् ॥

કરીષ, કૂલ, સર્વ અને અન્ન ની પરમાં ક્ષ્-ધાતુને; પ્રિય અને વશ્ ની પરમાં વદ્ ધાતુને; ઋતિ, મેઘ અને ભયની પરમા કૃ ધાતુને અને વિકલ્પે તે જ ધાતુને ક્ષેમ, પ્રિય તેમજ મદ્ર પરમાં હોય ત્યારે સ્વ(મ) પ્રત્યય લાગે છે.

૪૩ કરીષ કષતીત્યત્ર કરીષક્ષ્પ એવ ચ ।

કૂલક્ષ્પસ્તથા સર્વક્ષ્પસ્ત્વન્નક્ષ્પ સુઘી. ॥૪૩॥

સૂકા છાણુને ઘસી કાઠનાર-કરીષક્ષ્પ-બેરદાર પવન, તેમજ કૂલક્ષ્પ-કિનારાને ઘસનાર, સર્વક્ષ્પ-બધા ને ઘસનાર-કસોટી કરનાર, તેમજ હે વિદ્વાન્, અન્નક્ષ્પ. વાદળોને ઘસનાર-સ્પર્શ કરનાર એમ થાય છે

૪૪ પ્રિય ચ વદતીત્યર્થે પ્રિયવદો ભવેત્તયા ।

વશવદોઽનયા રીત્યા મેઘક્રુરો ભયક્રુર ॥૪૪॥

પ્રિય ખોલનાર-પ્રિયવદ તેમજ વશવદ:-વશમાં રહીને ખોલનાર અને એ જ રીતે મેઘક્રુર:-મેઘ કરનાર, ભયક્રુર-ભય કરનાર એમ થાય છે.

૪૫ ઋતિકરોઽથ નન્નૂર્વાદ્ ભયસ્યાઽપિ તથા વિધિ. ।

યથાઽભયક્રુર રૂપમ્ અથ વિકલ્પકલ્પના ॥૪૫॥

ઋતિક્રુર-ગતિ કરનાર તેમજ નન્નૂર્વાદ્ ભય શબ્દને। અભયક્રુરમ્-અભય કરનાર એમ પ્રયોગ થાય છે હવે વિકલ્પ છે.

૪૬ ક્ષેમક્રુરસ્તથા ક્ષેમકારો મદ્રક્રુર પુનઃ ।

મદ્રકારો વિકલ્પાચ્ચ પ્રિયકાર પ્રિયક્રુરઃ ॥૪૬॥

ક્ષેમક્રુર-ક્ષેમકાર ક્ષેમ કરનાર, મદ્રક્રુર-મદ્રકાર.-કલ્યાણ કરનાર, તેમજ પ્રિયકાર-પ્રિયક્રુર-પ્રિય કરનાર થાય છે

૪૭ આશિતાચ્ચ ભુવો ભાવે કરણેઽથ તુરન્દ્રુજાત્ ।

વિહાયસ સુતોરોઽથ્યા હૃદયાચ્ચ જનાત્ પ્લવાત્ ॥૪૭॥

આશિત ની પરમાં ભૂ-ભવતિ ના ભાવેપ્રયોગ અને કરણના અર્થમાં તેમજ વિહાયસ, સુત, ઉગમ્, હૃદય, જન અને પ્લવ શબ્દોની પરમાં-

૪૮ ગ-છને પ્રત્યય. સ્વ સ્યાત્ પુનર્વાચયમાદય ।

આત્મકુક્ષ્યુદરેઽથ્ચ મૃગો ઘાતોસ્તુ સ્તિભવેત્ ॥૪૮॥

ગમ્-ગચ્છતિ ધાતુને સ્વ પ્રત્યય લાગે છે તેમજ વાચયમ વગેરેને પણ (સ્વ પ્રત્યય લાગે) છે. આત્મન્, કુક્ષિ અને ઉદર ની પરમા મૃગ્-વિભતિ ધાતુને સ્તિ(ઈ) પ્રત્યય થાય છે.

૪૯ મૃગેતે હ્યાશિતેનાઽત્રાઽઽ-શિતભવમનેન ચ ।

આશિતો ભવતીત્યત્ર હ્યાશિતભવ એવ વૈ ॥૪૯॥

આશિત-આધા પછી પ્રાપ્ત થાય છે. - આશિતમવમ્-અન્તોપ, તેમજ વેદના વટે શાશ્વત
થાય છે આશિતમવ. થાય છે.

૫૦ તુરન્નમષ્નાઽથ મુજન્નમષ્વ
વિહન્નમષ્નાઽપિ મુતન્નમષ્વ ।
ઉરન્નમ સ્યાદ્ હૃદયન્નમષ્વ
લ્લવન્નમષ્નાઽથ જનન્નમષ્વ ॥૫૦॥

તુરન્નમઃ સ્વશયી જનાઃ-અર્થ, મુજન્નમ-ક્રાયા વટે જનાઃ-અર્થ વગેરે, વિહન્નમ-
આકાશમાં જનાઃ-પક્ષી, મુતન્નમ-પુત્રને જનાઃ-વાગ્માર્થ, ઉરન્નમ-છાતીથી જનાઃ-અર્થ
વગેરે ઘેટે ચાલનાર, હૃદયન્નમ-હૃદયમાં જનાઃ પ્રિયતમ, લ્લવન્નમ-કૃષ્ણ મારીને જનાઃ
-વાંદશે. તેમજ જનન્નમ-જનોમાં-લોકોમાં જનાઃ.

૫૧ વાચ ગચ્છતિ ચેનાથ વાચયમા યતિ. પુન ।
પુર વાચયતીત્વમ પુરન્દરોઽચ્ચાચજ ॥૫૧॥

વાણીનું યમત કરનાર-વાચયમ-વાણીનાંયમ ધનાવતો યતિ. પુર-નગરે ને બેદનાઃ પુરન્દર
-વિષ્ણુનો મોટો બાઈ, ઇન્દ્ર.

૫૨ પ્રયોગયોદ્દેવોગદિશન્નાવદત્તનાગિદ્ ।
નિષાતાવિતિ વિદ્વિઙ્ગમ્માગાત રા દમો મયા ॥૫૨॥

આદિ-વગેરે ગણદશરૂપને લીધે એ જ માન્યત ગણદેવને વિદ્વાને એ નિષાત મયા છે. તે
બને નેમકે:-

૫૩ એવે જાનને પ્રયોગા. સ્ફુટિષન્વપો મગન્દર ।
પરનાપમ્તયા રાજન્ ! સૂર્યોપમન્તુ પુરન્દર. ૫૩૩॥

આ બધા જાન (પ્રે-કા-ત) પ્રયોગો સામ છે. જેમકે -દિગ્વતર -૫-દુર્ગમનેને તપ.વત ૨,
મગન્દર-બગોને કાકનાઃ, પરન્વત-૫૨-દુર્ગમનેને તપાવનાર તેમજ તે જાન પુરન્દર. ૫૩૩
-પદેતા કહ્યો છે

૫૪ મર્વેનહોઽથ વા જાનને તામવથ રવન્વતમ ।
મામ વિજયમ્મયો વિષ્ણુવેનુમ્મયમ પતિવતઃ ॥૫૪॥

વનજ વિષ્ણુને જાન પ્રેત આર્થમાં મર્વેનહ તામવે અહન ૨૨૨ ૨ સ્વને તામવથ રવન્વતમ
-મ.મવેદના મંત્રનું નામ તામવ વિજયમ્મય -વિ.ને જન્મકે.૫૨૨ ૨૨૨૨ વિષ્ણુ, તામવત-૫૨
(૨-૫)ને મર્વે કન્નાની પૂજા તેમજ વિજય-૫ વિષ્ણુ ૫૨૨૨ ૨૨૨૨--

૫૫ મયા મયા જવજવધામિત સ્વપુન્વતમ દિગ્વતમ ।
સ્વપુન્વતમ તામવ-માદિમાદિત સ્વપુન્વતમ ૫૫૫॥

તે ધન્ય સ્ત્રી, ઘનઙ્ગયઃ ધન છતનાર, શત્રુન્તપ-શત્રુઓને તપાવનાર, અરિન્દમઃ-શત્રુઓને દમનાર, શત્રુસહ શત્રુઓને સહન કરાવનાર, વગેરે આદિ શબ્દને લીધે વાચ્યમ ગણના છે

૫૬ આત્માન સ વિભતિ કેવલમિહ હ્યાત્મમ્ભરિ પ્રોચ્યતે

કુક્ષિ દુઃખતયા વિભતિ કિલ ય. કુક્ષિમ્ભરિઃ કથ્યતે ।

ય કોઽપિ હ્યુદર વિભતિ સતત ત્યક્ત્વા કુટુમ્બ નિજ

વિદ્વિદ્વિહ્યુદરમ્ભરિવિઘરય વૈગુણ્યતો ભણ્યતે ॥૫૬॥

જે પોતાની જાતનેજ પોષે છે તે આત્મમ્ભરિ કહેવાય છે જે દુખી ધર્મને પેટ જ ભરે છે તે કુક્ષિમ્ભરિ-ખાઉધરો કહેવાય છે. અને જે કોઈ પોતાનું જ પેટ ભરે છે અને પોતાના કુટુંબનો વિચાર કરતો નથી તેને વિદ્વાનો ઉદરમ્ભરિ-સ્વાર્થી કહે છે. આ વિધિ અહીં ગૌશુણ્ય-શુણ્યહીનતા-દોષીપણું બનાવવા માટે કહેવાયે છે.

૫૭ પ્રાક્ કર્મણ્યેજાં લક્ષ્ ભવેચ્ચ જનમેજયઃ પ્રયોગો યત્ ।

સૂત્રેઽત્ર બહુત્વાત્ દમાઘેટાદિષુ પુનસ્તયા ॥૫૭॥

પૂર્વમા કર્મ હોય ત્યારે એજ ક પવુ વગેરે ધાતુઓને લક્ષ્ (અ) પ્રત્યય પ્રેરક કર્તારિ અર્થમા લાગે છે. જેમકે -લોકોને ક પાવનાર-જનમેજય. થાય છે. અહીં સૂત્રમા (એજ વગેરે એમ) બહુવચનને લીધે દમા-ઘમતિ, ઘેટ્-ઘયતિ વગેરે-પરમા હોય ત્યારે પશુ તે પ્રમાણે થાય છે.

૫૮ વ્યન્તેર્જેર્મન્યતેર્મુઙ્ગ-કૂલાસ્યપુષ્પતો ઘયં ।

નાડીમુષ્ટિશુનીપાણિકરસ્તનાત્ સનાસિકાત્ ॥૫૮॥

વ્યન્ત-પ્રેરક અર્થમા જિ ધાતુ પરમાં હોય ત્યારે, મન્-મન્યતે માનવુ પરમાં હોય ત્યારે તેમજ મુઙ્ગ ધાસ, કૂલમ્-કિનારો, આસ્યમ્ મુખ અને પુષ્પ શબ્દોની પરમાં ઘેટ્-ઘયતિ ધાવવું ધાતુ હોય ત્યારે તેમજ નાડી, મુષ્ટિ, શુની-કૂતરી, પાણિ, કર-હાથ, સ્તન તેમજ નાસિકા શબ્દોની પરમાં (દમા-ઘમતિ ધાતુ હોય ત્યારે પશુ લક્ષ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે)

૫૯ દમા ચારીવાતઘટીત ઉદ્ભુજ્વહૌ તુ કૂલાત. ।

અર્ઘ્વિઘ્વતિલાત્તુદોઽપ્ય-સૂર્યોગ્રાદ્ દૃશિસ્તપિ ॥૫૯॥

દમા ધાતુ પરમા હોય ત્યારે ચારી-સોળ દ્રોણ માપેલુ, ઘટી-ઘડૂલો શબ્દોને તેમજ કૂલ-કિનારો શબ્દની પરમાં ઉત્ ઉપસર્ગ પૂર્વક રુજ્-તોડવું અને વહ્ લઈ જવુ ધાતુ હોય, અર્-સારો સ્વલાવ, વિઘ્-ચંદ્ર અને તિલ-તલ શબ્દોની પરમા તુદ્-તુદતિ ધાતુ હોય તેમજ અસૂર્ય અને ઉગ્ર ની પરમા દૃશ્-પશ્યતિ તેમજ (લલાટ ની પરમાં) તપ્-તપતિ ધાતુ હોય ત્યારે લક્ષ્- (અ) પ્રત્યય લાગે છે.

६० लघाटतो वहाभ्यान्निष्कृत् मिनमानन्यात् पणि. ।

वातादजिरिराणामद् उद्गतेः शर्द्धतन्त्रया ॥६०॥

बह-लघ् ७तार, अत्र-वात्फण शब्देनी परमा ङिह्-उरि धातु देाय, मिन, मान-भाषभ-
अने नम शब्देनी परमां पच्-पवाति धातु देाय, वात नी परमां वद्-वञ्चनि तेमन् इग
-पाक्षीनी परमां मद्-माद्यनि धातु तेमन् उदं-वातनी परमां ता-ज्जाति धातु देाय त्यादे मन्
(अ) प्रत्यय तावे छे

६१ पण्डित मन्वते तत्र पण्डितमन्व ग्व प ।

मुञ्ज घयति मद्वाडत्र मुञ्जन्धयन्त्याडपरे ॥६१॥

पोताने प उित माननाने पण्डितमन्व थाय छे मुञ्जघाय ने नृगनाड-धावनार-ने
मुञ्जघय. तेमन् अन्य थाय रे.

६२ कूलन्धय. तथा स्नाम्यन्धय. पुण्डन्धय पुन. ।

स्तनन्धयोऽत्र टिष्ठादीन् स्तनन्धयो मया भवेत् ॥६२॥

तेमन् कूलन्धय-दिनाराने अडीने ऽडेनार, आन्यन्धयः-भष नृभनार, पुण्डन्धय जनरे,
स्तनन्धय-धावणु' आण्ड लगेटे (षेट् धातु) टिन् देवाने लीषि श्रीदिगमां ट्प(ट्) तावे छे तेमन्
स्तनन्धयो-धावणु आण्ड्री ओम थाय छे

६३ पूर्वपदस्य नृस्यत्वम् इति पणि विशेषण ।

यत्रादी घमतीत्वम नादिन्धमोऽपरे तथा ॥६३॥

गन् प्रत्यय परमा देाय त्यादे पूर्वपद इत्य थाय छे ने विशेषता छे नेमके -भूंग्रणीयी
भमनार-नादिन्धम-ओन्नी तेमन् अन्य ने प्रभाते थाय छे

६४ मुनिगममन्वया मुन्टिन्धम नादिन्धम पुन ।

कल्पमोऽत्र नादिक्न्धम नादिन्धममन्वया ॥६४॥

मुनिगम-द्वतनीने भुवध-नाः मुन्टिन्धमः-भुडीयो हुंठनार, नादिन्धम-इमन्धम-दायथी
हुंठनार, नादिक्न्धम, नमकेना गेदावनाः, नादिन्धम-नाः ट्रीलु ओन्डु' अन्धम हुंतीने भाड
इठनार, म्वाडनार लगेटे थाय छे

६५ वाक्छमो पटिन्धम-नार्येण म्नु एने पणि ।

कुञ्जमुञ्जवेगर्षे एणस्य कुञ्जमुञ्ज ॥६५॥

वाक्छम-० इत्य २-नाः, पटिन्धम-भाडे, ० इत्य २-नेमन्ध ने आरा मन् मन्धिक १००३ दे ५
त्यादे पणु थाय छे इति नाने ने इत्य २-ने, कुञ्जमुञ्ज २, ५ छे

૬૬ કૂલમુદ્દહતીત્યર્થે સ્યાદેવ કૂલમુદ્દહ ।

અરુષિ તુદતીત્યર્થે ભવેદરુન્તુદસ્તથા ॥૬૬॥

કિનારાને વહુન કરનાર-પકડી રાખનાર તે કૂલમુદ્દહ તેમજ અરુષિ-સારા સ્વભાવને તોડનાર તે અરુન્તુદઃ ઉચ્ચ સ્વભાવી એમ થાય છે.

૬૭ રીત્યાઽનયા પ્રજાપાલ વિઘ્નુન્તુદસ્તિલન્તુદઃ ।

અમૂર્યં પશ્યતીત્યર્થેઽ-સૂર્યમ્પશ્યા નૃપાઙ્ગના ॥૬૭॥

આ રીતે, હે પ્રભુપાલક, વિઘ્નુન્તુદ.-ચ દ્રને મારનાર-રાહુ તેમજ તિલન્તુદઃ-તલ ને તોડનાર એમ થાય છે. સૂર્યને નહીં બેનાર તે અમૂર્યમ્પશ્યા-રાણીવાસમાં રહેતી રાણી એમ થાય છે.

૬૮ ઊગ્ર પશ્યતિ ચેત્યત્રો-ગ્રપશ્યો વસુઘાઘિપઃ ।

લલાટ તપતીત્યર્થે લલાટન્તપ એવ ચ ॥૬૮॥

ઉગ્રતાથી બેનાર તે ઊગ્રમ્પશ્ય. રાજ તેમજ લલાટને તપાવનાર તે લલાટન્તપ થાય છે

૬૯ અમ્બ્રં લેદિ વહ લેદિ હ્યમ્બ્રલિહો વહલિહઃ ।

મિત પચતિ ચેત્યર્થે મિતમ્પચસ્તથા પ્રભો ! ॥૬૯॥

વાદળને ચૂમનાર તે અમ્બ્રલિહ-ગગનચુંબી તેમજ વહલિહ-આખલાના ખભાને ચૂમનાર થાય છે. માપસર રાધે તે મિતમ્પચઃ પશુ, હે પ્રભુ, થાય છે

૭૦ પ્રસ્થમ્પચાઽત્ર તુ સ્થાલી રીત્યાઽનયા નક્ષમ્પચ ।

વાતમજતિ ચેત્યત્ર વાતમજસ્તથા પુત્ર ॥૭૦॥

પ્રસ્થમ્પચા-પ્રસ્થના માપનું રાધવાની તપેલી, તેજ રીતે નક્ષમ્પચ નખ બાળનાર તેમજ પવનવેગે જનાર તે વાતમ્પજ -હરણુ.

૭૧ ઇર્યા માદ્યતીત્યત્રે-રમ્મદો મેઘપાવકઃ ।

શર્દ્ધં જહાતિ તત્ર સ્યાચ્છર્દ્ધંજહો જનાઘિપ ! ॥૭૧॥

પાણી વડે ખુશ થનાર-ચમકનાર ઇરમ્મદ.-વિજળી તેમજ વાત છોડનાર તે શર્દ્ધંજહ. -શુદ્ધરવ કરનાર.

૭૨ મહારાજ ! મજાં વિળ્ મ્યાલ્લોપો વેસ્તસ્ય સમ્મવેત્ ।

અર્દ્ધં મજતિ ચેત્યર્થેઽ-ર્ધમાગિતિ ફલેદ્ તથા ॥૭૨॥

હે મહારાજ, મજ વગેરે ધાતુએને વિળ્(વિ) પ્રત્યય થાય છે અને તે વિ નો લોપ થાય છે. આમ અડધુ પામે છે-એવે છે તે અર્ધમાક્-ન્-અડધો ભાગિયો એમ કહે છે.

૭૩ વહુત્વગ્રહણાદય કુમાર્યા મૂચિત પ્રધો ।

મજારીના ચ ઘાતુના ગ્રહણ મારવાટ્ યવા ॥૭૩॥

કે પ્રશ્ન, કુમારી (મરસ્વતી) વડે અર્ધી (મજામ્ એમ) ગ્રહવચનનુ કારણ કહીને મમ્ વગેરે ધાતુઓનું કારણ કરવાનુ સૂચવાયું છે એમકે :-મારવાટ્-મારવલન કરનાર.

૭૪ આઠ્ઠપલિતનન્નાન્ધ-સ્વલાઠ્ઠ નુમગપ્રિયાત્ ।

મવેચ્છવર્ષે ચ મૂપાલ । ત્યુદ્ કરને કૃત્તો યવા ॥૭૪॥

આઠ્ઠ-અમૃદ્, પલિત-સર્કેષ વાળ, નન્ન, અન્ધ, સ્વલ, નુમગ-ભાગ્યવાન અને પ્રિય શબ્દો ની પરમાં ચિવ-અમૃતતદ્ભાવ-એ ન કોય તે ક્ષુ-તે અર્થમાં કૃન્-કરોતિ ધાતુને કરણના અર્થમાં સ્પૃટ્ (યુ=અન) પ્રત્યય લાગે છે એમકે :-

૭૫ કિયતેડનાઠ્ઠય આઠ્ઠપોડને-નાઠ્ઠઘટ્કરણમેય તત્ ।

પ્રયોગા અત્ વિજેયા રીત્યાડનયાડરેર્જિપ ચ ॥૭૫॥

અનાઠ્ઠય-અમૃદ્-ગરીબને એના વડે અમૃદ્ કરવામા આવે છે. તે માઠ્ઠઘટ્કરણમ્-અમૃદ્ કરવાની ક્રિયા એમ યાય છે અર્ધી આ રીતે અન્ય પ્રયોગો પણ વળગ્યા.

૭૬ નામ્નરવાડમૃતતદ્ભાવે કૃત્વ્યમ્તિયોગ યવ યં ।

ચિવ પ્રત્યયો મવેદ્ મૂપ । ક્ષીર્ષાનિં ચ વ્રજેદિહ ॥૭૬॥

અમૃતતદ્ભાવના અર્થમાં કૃ-કરોતિ, મૂ મવતિ અને અમ્-અર્ચિત ધાતુ સાથે કોય ત્ય ડ નામને ચિવ(દ) પ્રત્યય લાગે છે. અને, ક્ષ બૂપ, તે ક્ષીર્ષા યાય છે.

૭૭ તસ્મિન્ચ્છો ક્ષીર્ષં ક્ષી ઘાડ્મય વિનાડ્ઠયય વિધો । યવા ।

અમહાય. મહાયઃ સ્માત્ મહાથી સ્વાન્ પુનમ્મયા ॥૭૭॥

ચિવ(દ) પ્રત્યય પરમાં કોય ત્યાદે તેને ક્ષીર્ષં ક્ષી માર યાય છે. પણ અહાયને યદેત નથી કે વિશુ એમકે :-અહાયને અહાયબુત યાય છે તે મહાનો એમ યાય છે

૭૮ મિત્તુનીકરણ સદ્મ્ કૃત્વળીમાતો મપૃત્તમ્ ।

મવલિ મવલિમવલ્લ મવલિ મ્વાપ્ત યવાડને ॥૭૮॥

તે વેગા ન કોય તેમને એના મ્વાતો તે મિત્તુનીકરણમ્, ક્ષવેત ન કોય તેને મવલિ મવલ્લ તે કૃત્વળીમાત, મપુ ન કોય તેને મપુ કરવું-મપૃત્તમ્, (પદ્ ૨-૫૫૨) કૃત્વળી-મવલિ ના નું છે તે તેનું કૃત્વાણ કરવું ને મવલિ એમ યાય છે

આઠ્ઠપલિતનન્નાન્ધ-સ્વલાઠ્ઠ નુમગપ્રિયાત્ ૩૧૩ ૩૧૩ ૩૧૩
મવેચ્છવર્ષે ચ મૂપાલ ૩૧૩ ૩૧૩ ૩૧૩
૭૩ વહુત્વગ્રહણાદય કુમાર્યા મૂચિત પ્રધો ૩૧૩ ૩૧૩ ૩૧૩

૭૯ ઞ્વૌ સલોપશ્ચ યત્સ્વામિ-ત્તુન્મનીભાવ એવ ચ ।

ક્વચ્છિહ્વાશ્ચાઽપિ વક્તવ્યો યથા સુખાકરોતિ ચ ॥૭૯॥

ચ્વિ(હ) પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે, હે સ્વામી, સ કારાન્ત શબ્દો (મનસ્, મહસ્, રજસ્, વગેરે) ના સ કારનેા લોપ થાય છે જેમકે ઉત્સુકતા :-ઉન્મનીભાવ તેમજ ક્યારેક ડાચ્(આ) પ્રત્યય પણ થાય છે જેમકે :-સુખી કરે છે. ત્યા સુખાકરોતિ થાય છે

૮૦ આતો મનિષ્વનિષ્વનિ-પો નામાદ્યુપપદે ભવતિ યથા ।

સુષ્ઠુ દદાતીત્યર્થે ફલતિ સુદામા તથાઽન્યેઽપિ ॥૮૦॥

નામ વગેરે ઉપપદમાં હોય આ કારાન્ત ધાતુને મનિષ્ (મન્), ક્વનિષ્ અને વનિષ્ (વન્) પ્રત્યયો લાગે છે જેમકે :-ઘણું સાડું આપે છે તે સુદામા તેમજ અન્ય પણ થાય છે.

૮૧ ઘૃતપાવા સ્થિતિત્યાર્દો તતઃ સ્યામી ભવેદ્ યથા ।

ઘૃત પિવતિ ચેત્યર્થે ઘૃતપીવાઽપરે તથા ॥૮૧॥

ઘી પીએ છે તે એ અર્થમાં પહેલા ઘૃત પા(પિવ્) અને વન્-ઘૃતપાવા એમ થાય ત્યારે સ્યા વગેરે ધાતુઓ (ના આ કાર) નો ઈ કાર કે ઈ કાર થાય છે જેમકે :-ઘૃતપીવા તેમ બીજાં થાય છે.

૮૨. ગ્રહણ ત્વન્યઘાતૂના સ્થામિત્યત્ર વહૃત્વત ।

ઈ હત્યત્ર પુનર્દ્વન્દ્વાદ્ ગ્રહણ ન્હસ્વદીર્ઘયો. ॥૮૨॥

સ્થામ્-સ્થા વગેરે એમ બહુવચન હોવાને લીધે બીજા ધાતુઓનુ અહણ કરવું અને ઈ એમ કહ્યું છે તેથી હસ્વ ઇ અને દીર્ઘ ઈ એમ બંનેનુ અહણ કરવું.

૮૩ તકારે કિતિ સોસ્થાદા-મામિત્યેષા ભવેદિહ ।

ન્હસ્વેકારો યથા રાજન્ । પ્રયોગા સ્યુઃ સ્થિતાઽઽદયઃ ॥૮૩॥

ત કારાદિ કિત્ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે સો-સ્યતિ, સ્થા-તિષ્ઠતિ, દો-દ્યતિ અને મા-મિમીતે એ બધાં ધાતુઓનો, હે રાજ, હસ્વ ઇ કાર થાય છે. જેમકે :-સ્થિત વગેરે પ્રયોગો થાય છે

૮૪ ઘાગૈહાક્પિવતીના ચ દીર્ઘેકારો હસે કિતિ ।

ન ક્યપિ ક્વપિ ભૂમીશ ! યત્સુઘીવાઽપરે તથા ॥૮૪॥

ઘા-દઘાતિ, ગૈ-ગાયતિ, હા-જહાતિ તેમજ પા-પિવતિ ધાતુઓની પરમાં હસાદિ કિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે દીર્ઘ ઈ કાર થાય છે પણ, ક્યપ્ અને ક્વપ્ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે થતો નથી. જેમકે:-હે ભૂમિપતિ, સુષ્ઠુ દઘાતિ-સારી રીતે મૂકનાર-સુઘીવા તેમજ અન્ય થાય છે.

ઞ્વૌ સલોપશ્ચ ॥ ૩ ૧ ૪૯ ॥ ડાચ્ ક્વચિત્ ॥ ૩ ૧ ૫૦ ॥ આતો મનિષ્ ક્વનિષ્વનિષ્ ॥ ૩.૧.૫૧ ॥ સ્યામી ॥ ૩ ૧.૫૨ ॥

८५ प्रयोगा. ऋबन्तिप्यव मूरिदावादयोऽपरम् ।
 क्वचिदात् विना मुष्ण-मोष्णपनयने ऋय ॥८५॥

वनिप् (वन्) प्रत्यय परमा ङाय त्पारे ऋदिदावा-प्रथम आपनार वगेरे ङाय छे ङयादेके
 मा ङानी सिवाय पञ्च आङ्गुं सांभजनार सुष्टु षृणोति-मृशृवा तु मुशर्मा ङाय छे. ङये जोग्
 -ञ्णोति लभ ङयुं

८६ जमस्य वनिपि स्वामिप्रात्त्व वक्त्रव्यमोपि च ।
 रत्वं वनो नकारस्य यथाऽवावेप्यवावरो ॥८६॥

त्रम-अनुनासिका-न्तना परमां वनिप् (वन्) प्रत्यय ङाय त्पारे मा ङार ङाय छे अने ईप्
 (ई) परमा ङाय त्पारे वन प्रत्ययना न ङारने। र ङाय छे. ङेभके :-अवावा अने ईप् परमा
 ङाय त्पारे अवावरो ङाय छे

८७ केवलेभ्योऽपि धातुभ्यो भवन्ति वनिपादयः ।
 सुत्वा धीवा पुनः पीवा प्रयोगाः स्युरिमे यथा ॥८७॥

केवण धातुञ्जाने (७५५६ न ङाय छता) पञ्च वनिप्(वन्) वगेरे प्रत्यये। ङागे छे. ङेभके
 - मुत्वा २य ङाढनार, धीवा-धावनार, पीवा-पीनार वगेरे प्रथे।गे। ङाय छे.

८८ धातोःहंस्यस्य पिति कृति तुगेव भवति यथाऽत्र भूयात् ।
 जायन्ते च प्रयोगा. सिष्टा हि प्रातरित्वाञ्च ॥८८॥

हत्ति अर्थने। पित् प्रत्यय परमां ङाय त्पारे, ङस्व धातु ने तुक्(त्) आगम ङाय छे.
 ङेभके :-छे लुपाल, अवादे आवनार-प्रात् एति ते प्रातरित्वा वगेरे शिष्ट प्रथे।गे। चिद्ध ङाय छे.

८९ शिवप्रत्ययो भवेत् सर्व-धातुभ्यश्च कपावितो ।
 वेळोपः पूर्वसूत्रेण स्यु. प्रयोगा इमे यथा ॥८९॥

अधाल धातुञ्जाने हत्ति अर्थमां शिव् प्रत्यय ङागे छे नेना क अने ए इत् ङाय छे
 तेभन् वि ने। पूर्वसूत्र पडे ङाय ङाय छे. नेना प्रथे।गे। आ प्रभागे छे.

९० कर्म करोति नेत्यत्र कर्मकृदितिचिन्तया ।
 मोमपाः सर्वदिक् दिक् च रोग्याऽनजाऽपरेऽपि च ॥९०॥

कर्म करनार ते कर्मकृत् तेभन् अग्नि-वयन हन्तार-वित्तित्तु, ते भन् पीनार-मोमपा,
 अथु अवावनार-सर्वदिक् नेभन् अतावनार-दिक् आदीने अन्व ५५५ ङाय छे.

९१ दोग्या विना कलङ्गा प्रजादेरपि वरे निवन्ति ।
 सादत्र समप्रसात्पा-भाषः कर्तिसिद्धये ॥९१॥

वित्ति नानावादेन ॥ ३ ॥ १५ ॥ इत्येवमिति कर्तिसिद्धये ॥ ३ ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥
 वे ॥ ३ ॥ १५ ॥ इति वगेरे ॥ ३ ॥ १५ ॥ इति वगेरे ॥ ३ ॥ १५ ॥ इति वगेरे ॥ ३ ॥ १५ ॥

કિવપ્ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે (વच्-वक्ति)-प्रच्छ-पृच्छति વગેરે ધાતુઓનો દીર્ઘ થાય છે ચ(અને) પદને લીધે સંપ્રસારણ થતું નથી તેમ આચાર્યો વડે કહેવાયું છે.

૧૨ તત્ત્વ પૃચ્છતિ ચેત્તર્થે તત્ત્વપ્રાટ્ સ્યાદ્ યથા ત્વિહ ।

આદિગ્રહણતો વાક્યે શબ્દા એતે પ્રકીર્તિતાઃ ॥૧૨॥

તત્ત્વની પૃચ્છા કરનાર તે તત્ત્વપ્રાટ્ એમ થાય છે. અહીં આદિ-વગેરેના ગ્રહણને લીધે આ (નીચે પ્રમ.ભૂના) શબ્દો કહેવાયા છે.

૧૩ આયતસ્ત્. પુન સુશ્રીઃ કટપૂર્વાક્ ચ જૂસ્તથા ।

ઘ્યાયતેરપિ ષાદત્ર કિવપિ સ્યાત્ સમ્પ્રસારણમ્ ॥૧૩॥

આયતસ્ત્-લાંબુ સ્તવન કરનાર, સુશ્રીઃ સારો આશ્રય કરનાર, કટપૂ.-શિવ, વાક્-ખોલાય છે તે વાણી, જૂ-ઝડપી જનાર તેમજ ઘ્યૈ-ઘ્યાયતિ ધ તુને ચ કાર ને લીધે કિવપ્ માં સંપ્રસારણ થાય છે

૧૪ સુષ્ટુ ઘ્યાયતિ ચેત્યત્ર પ્રયોગઃ સ્યાત્ સુઘીર્યથા ।

ગમિદ્યુતિજુહોતીના દ્વિત્વ ચ સમ્પ્રસારણમ્ ॥૧૪॥

સાડું ઘ્યાય-ચિંતન કરનાર ત્યા સુઘીઃ એમ પ્રયોગ થાય છે. કિવપ્ પરમાં હોય ત્યારે ગમ્-ગચ્છતિ, દ્યુત્-દ્યોતત, તેમજ હુ-જુહોતિ ધાતુઓનું દ્વિત્વ અને સંપ્રસારણ થાય છે.

૧૫ દ્વિત્યાદિષ્ટા વિવક્ષાઽત્ર તસ્મિન્નંવ ચકારત ।

દ્યોતતે ઇતિ વિદ્યુચ્ચ મલોપસ્તુક્ તતો જગત્ ॥૧૫॥

તે સૂત્રમાં ચ કારને લીધે ઉપર પ્રમાણેની વિવક્ષાનો આદેશ કરવામાં આવ્યો છે. આમ વિદ્યુત્-પ્રકાશનાર તેમજ (ગમ્ ધાતુના) મ કારનો લોપ અને (હ્રસ્વ હોવાને લીધે અહીં) તુક્ (ત્) આગમ થતા જગત્-નય છે (ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય પામે છે તે) એમ થાય છે

૧૬ જુહોતેરેવ દીર્ઘશ્ચ જુહૂર્યથાઽત્ર જાયતે ।

નહેરુપોપસર્ગસ્ય દીર્ઘતા ચ પરે કિવપિ ॥૧૬॥

અને કેવળ હુ-જુહોતિ માં (અંતનો) દીર્ઘ થાય છે. જેમકે .-જૂહૂઃ-જેના વડે હોમ થાય છે તે સાધન એમ બને છે નહ્-નહ્યતિ ધાતુના ઉપ ઉપસર્ગનો કિવપ્ પરમાં હોય ત્યારે દીર્ઘ થાય છે.

૧૭ વક્તવ્યા યદિહોપાન-ચ્ચકારાદપરેષ્વપિ ।

નીવૃત્ પ્રાવૃટ્ ચ મર્માવિત્ નીરુક્ પરીતદેવ ચ ॥૧૭॥

ઉપાનત્-ભેદા તેમ થાય છે. અને જ કારને લીધે બીજાં પણ તોડૂત્ સાની રીતે રહેનાર, પ્રાકૃટ-વર્ણા, સર્માવિત્ મમભેદી, તોડુક્-નિરોગી તેમજ પરીતત્-ગારં બાહ્ય કૈલાયેત વગેરે થાય છે.

૧૮-૧૯ મપ્રત્યયે કૃતે દાર્ઘં શ્રુત ઈ ચ મયેત્ મત. ।

દ્વિત્વ ચુત્વ તતો દોર્ણા લોપો યતન્વનેન ચ ॥૧૮॥

સયાગાન્તદય લોપઃ સ્વાદ્ વિમર્ગેષ્ચ તત્ પરમ્ ।

કટ ચિકીવંતોત્વચ્ચ કટચિકીવંચા મયેત્ ॥૧૯॥

ઈરછાદર્શક મ પ્રત્યય કરવામાં આવે પછી અને જ કારને ખાતુને દોર્ણ ઈ કઃ થાય છે. પછી દ્વિત્વ અને પુર્વાનો જ વર્ગ આદેશ થઈને દોર્ણ થાય છે અને યતઃ (૨.૧ ૧૦૨) સૂત્રથી (મ પ્રત્યય ના) જ કારને લોપ થતાં સંયોગના અન્ત્ય વર્ણનો લોપ થાય છે. પછી (સ્તોત્રિમર્ગ ૧.૬.૪ થી પ્ કારને) વિમર્ગ થઈને-સાઠી ણનાયવ ની ઈરછા રાખનાર કટચિકી-એમ થાય છે.

૧૦૦ વિવત્ વર્ણેષ્વસકો લોપ-માને કાર્યે ન ટે પુન ।

આ મર્વાદિઃ પરે તસ્મિન્ પ્રયોગા સ્વૃરિમે વદા ॥૧૦૦॥

ઉપમાન-સરખામણી કરવાની કોય ન્યારે દગ્-પરવતિ ખાતુને વિવત્, ટન્ (જ) અને મક્ (મ) પ્રત્યયો લાગે છે તેમજ મર્વાદ ગણના (સર્વનામોના) ટિ (અત્યસ્વર) ના આ કાર થાય છે. તેના પ્રયોગો આ (નીચે) પ્રમાણે છે જેમકે :-

૧૦૧ મ દવ દશ્યતે રાજ-પ્રત્યયે સ્વૃરિમે વચ ।

તાદુક્ષ્માદુક્ષ્માદ્-ગન્વાદુક્ષ્માદયેવ ચ ॥૧૦૧॥

તેના જેવો દેખાય છે તે અર્થમાં યે, ગન્ત, આ વળ તાદુક્ષ (મક્) તાદુક્ષ (ટક્) અને તાદુક્-ગ્ (વિષ્) થાય છે તે પ્રમાણે ગન્વાદુક્ષ તેમજ અન્ય થાય છે

૧૦૨ સ્વાગા ક્વિમિદમો ક્વોષિ-ગ્તો વદા ન ક્વોદુક્ ।

ક્વોદુક્ ક્વોદુક્ દશ્યમ્ ઈદુગોદક્ ઈદુક્. ॥૧૦૨॥

ક્વિમ્ અને દદમ્ ના ક્વો અને ઈ (જ) આદેશો થાય છે જેમકે :-ક્વોદુક્ ક્વોદુક્, ક્વોદુક્, ક્વોદુક્, ક્વોદુક્-કોવો, તેમજ ઈદુક્ ઈદુક્, ઈદુક્-આગા જેવો-આવો એમ થાય છે.

૧૦૩ મવાદુક્ષો મવાદુક્ષો મવાદુક્ષ મવાદુક્ષ ।

માદુક્ષો માદુક્ષ્ મદુક્ષ વ મદુક્ષઃ મદુક્ષવદા ॥૧૦૩॥

મવાદુક્ષઃ મવાદુક્ષઃ મવાદુક્ષ-આપના જેવો, માદુક્ષઃ માદુક્ષ, માદુક્ષ-આગા જેવો અને મદુક્, મદુક્ષ મદુક્ષ-સમાન દેખાવો-એમ થાય છે.

જ્ઞ ૧૬ ॥ ૨.૧.૧૩૦ ॥ મવાદુક્ષ મવાદુક્ષ ॥ ૧૬ ૩ ॥ દુર્લભકર્તૃ સ્વરમાત્ કાર્યે ॥ ૧૬ ૩ ૩ ॥
આ સર્વાદિઃ ॥ ૧૬ ૩ ૪ ॥ ક્વિમિદમ ક્વોષિ ॥ ૧૬ ૩ ૫ ॥

૧૦૪ અદસોઽમૂ ભવેદેવ દૃશૌ કિતિ પરે નૃપ ।

અમૂદૃશોઽહ્યમૂદૃક્ષોઽમૂદૃગિતિ ફલેદ્ યથા ॥૧૦૪॥

કિત્ પ્રત્યય અને દૃશ્ ધાતુ પરમા હોય ત્યારે, હે નૃપ, અદસ્ નો અમૂ આદેશ થાય છે. જેમકે :-અમૂદૃશ, અમૂદૃક્ષ, અમૂદૃક્-પેલાના જેવો-તેમ સિદ્ધ થાય છે.

૧૦૫ ભવેણિનિરતીતે ચ શીલેઽર્થે ધાતુત્ પુનઃ ।

હન્તેરેવ ચ નિન્વાયાં યજે પ્રાક્ કરણે સતિ ॥૧૦૫॥

અતીત-ભૂતકાળના અર્થમાં તેમજ શીલ-સ્વભાવના અર્થમાં ધાતુઓની પરમાં ણિતિ (હન્) પ્રત્યય લાગે છે. હન્-હન્તિ ધાતુને નિંદાના અર્થમાં તેમજ યજ્ ધાતુને ઉપપદમાં કરણ-સાધન હોય ત્યારે લાગે છે

૧૦૬ અગ્નિષ્ટોમેન ચેયાજ સ હ્યગ્નિષ્ટોમયાજ્યપિ ।

उष्ण भुङ्क्ते च इत्येवंशीलं स उष्णभोज्यथ ॥૧૦૬॥

અગ્નિષ્ટોમ વડે યજ્ કર્યો તે કરનાર અગ્નિષ્ટોમયાજી તેમજ ગરમાગરમ આવના સ્વભાવવાળો (શોષીન) ઉષ્ણભોજી એમ થાય છે.

૧૦૭ જઘાન પિતર યસ્તુ પિતૃઘાતી સ એવ યત્ ।

अतीतकाल एव स्युः क्षिप्रवनिष्ठाश्च घातुतः ॥૧૦૭॥

પિતાને હણનાર-પિતૃઘાતી તેમજ અતીત-ભૂતકાળના અર્થમાં પણ ધાતુઓને ક્વિપ્, ક્વનિપ્, અને ઢાચ્ પ્રત્યયો થાય છે.

૧૦૮ ब्रह्म हन्ति स्म चेत्यर्थे ब्रह्महा भ्रूणहा तथा ।

इष्टवानिति यज्वा च सरोज हि यथाक्रमात् ॥૧૦૮॥

બ્રાહ્મણની હત્યા કરી છે તે-બ્રહ્મહા, ભ્રૂણ-ગર્ભની હત્યા કરનાર-ભ્રૂણહા, યજ્ કર્યો છે તે-યજ્વા અને (સરોવરમાં જન્મે છે તે) સરોજમ્ એમ ક્રમાનુસાર થાય છે.

निष्ठाप्रक्रिया ।

૧૦૯ क्तक्तवत् अतीते स्त काले घातोविवक्षया ।

कर्त्तरि क्तवतु स्वामिन् ! क्त एव भावकर्मणि ॥૧૦૯॥

ધાતુનો અતીત-ભૂતકાળ કહેવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયો લાગે છે. હે સ્વામી, ક્તવતુ (તવત્) પ્રત્યય કર્તારિ અર્થમાં અને ક્ત (ત) પ્રત્યય ભાવે તેમજ કર્મણિ પ્રયોગમાં થાય છે.

अदसोऽमू ॥ ૩ ૧ ૭૦ ॥

णिनिरतीते ॥ ૩ ૧ ૭૨ ॥

करणे यजे ॥ ૩ ૧ ૭૩ ॥

हन्तेनिन्दायाम् ॥ ૩ ૧ ૭૪ ॥

क्विपक्वनिष्ठा ॥ ૩ ૧ ૭૬ ॥

क्तक्तवत् ॥ ૩ ૨ ૧ ॥

११० करोति स्म कटं कारुण्येन कृतवान् गटम् ।

कारुणेण कटोऽकारी-त्यर्थे कृत कट पुन ॥११०॥

हारीश्वरे (कारुः) सादृशी जनापी-शुंथी-कृतवान् तेभ्यः शरीश्वरे सादृशी ह्यग-शुंथी-
-कृतः तेभ्यः थाय छे.

१११ नतप्रत्ययोऽत्र भावेऽर्थे भवेत् सोऽपि नपुनक ।

यथा च देवदत्तेन क्षिप्तं भूतं गतं स्थितम् ॥१११॥

भावे अर्थभा अर्थां क्त (त) प्रत्यय नपुंशुलिङ्गी जने छे. लेभके -देवदत्त वटे ह्येकाग्रिभु
-क्षिप्तम्, थयेषुं-भूतम् अर्थेषुं-गतम् अने शेषेषुं-स्थितम् अर्थेभ्यः थाय छे

११२ अन्ते प्रान्ते च कीनामे स्वल्पे च मनोहरे ।

केवलशुद्धघात्वर्थे भाव इत्यभिधीयते ॥११२॥

भाव शब्दे अतः, प्रान्त (छेडा), कीनाश-यमहेव, अनादृश्यवृत्त तेभ्यः भावना देवण
शुद्ध अर्थभां ह्येवाथे छे.

भाव शब्दे अतः, प्रान्त (छेडा), कीनाश-यमहेव, अनादृश्यवृत्त तेभ्यः भावना देवण
शुद्ध अर्थभां ह्येवाथे छे.

शुद्ध अर्थभां ह्येवाथे छे.

११३ घातोर्त्तीतकालेऽपि स्याद् गत्यर्वात्कर्मकात् ।

कर्त्तरि क्त्वरच सरलानो गङ्गागतं गपालभृत् ॥११३॥

अने कर्त्तरि अर्थभा पञ्च व्युत्पन्नभा पञ्च गति अर्थवाणा तेभ्यः अहमंठ धातुत्वाने क्त
प्रत्यय लागे छे. लेभके -ते ज्ञानि भाभ्यो-ञ्जान, गंगा तत्र अर्थेषु-गङ्गागत तेभ्यः अर्थभा
रीने धारण्य हरनार-कपालभृत् अर्थेभ्यः थाय छे.

अने कर्त्तरि अर्थभा पञ्च व्युत्पन्नभा पञ्च गति अर्थवाणा तेभ्यः अहमंठ धातुत्वाने क्त
प्रत्यय लागे छे. लेभके -ते ज्ञानि भाभ्यो-ञ्जान, गंगा तत्र अर्थेषु-गङ्गागत तेभ्यः अर्थभा
रीने धारण्य हरनार-कपालभृत् अर्थेभ्यः थाय छे.

११४ किति क्त्वे जमान्तस्य वीर्षो दान्यो यदा विभे ।

शाम्यति स्मेति दान्तः स्याद् दान्यो रीत्याऽनगाऽनने ॥११४॥

किति क्त्वे (शुष्कवृद्धि रीत्याः) प्रत्यय परमां रीत्याः स्यादे प्रम अनुनासिकान्त धातुत्वाने
तीमं थाय छे. लेभके -(विशारादि) शमाप्या ते-दान्तः. (ह्यन्ट्रिगेने) दमाप्या ते-दान्तः कि रीने
अन्य थाय छे

किति क्त्वे (शुष्कवृद्धि रीत्याः) प्रत्यय परमां रीत्याः स्यादे प्रम अनुनासिकान्त धातुत्वाने
तीमं थाय छे. लेभके -(विशारादि) शमाप्या ते-दान्तः. (ह्यन्ट्रिगेने) दमाप्या ते-दान्तः कि रीने
अन्य थाय छे

११५ क्तो वा मेद् कित् भवेत् प्रज्ञो-वित प्रज्ञितः कृत् ।

उपनिताद् क्तवर्जिता-चित् कित् कित् कित् ॥११५॥

मेद्-इद् आगमवाणा धातुत्वानि परमां क्त प्रत्यय विक्रमे कित् (शुष्कवृद्धि रीत्याः) थाय
छे. लेभके -प्रज्ञो-वित -प्रज्ञित -प्रज्ञितः २. रीत्या-उपनिता तेभ्यः क्त कित् कित् अने क्त-चित् कित्
धातुत्वो कित् थाय छे अने इद् लागेना नरी

मेद्-इद् आगमवाणा धातुत्वानि परमां क्त प्रत्यय विक्रमे कित् (शुष्कवृद्धि रीत्याः) थाय
छे. लेभके -प्रज्ञो-वित -प्रज्ञित -प्रज्ञितः २. रीत्या-उपनिता तेभ्यः क्त कित् कित् अने क्त-चित् कित्
धातुत्वो कित् थाय छे अने इद् लागेना नरी

૧૧૬ એવિઘ્ઠા પ્રયોગા. સ્યુ-ર્મૂતો વૃતઃ શ્રિતો યથા ।

ઝીતાં તક્ વર્તમાનેઽપિ હ્યાદોદિત પરસ્ય ચ ॥૧૧૬॥

મૂતઃ-થયેલો, વૃત-વરાયેલો, શ્રિત-આશ્રય પામેલો એ પ્રકારના પ્રયોગો થાય છે. ત્રિ ઇત્ થતો હોય તેવા ધાતુઓને વર્તમાન અર્થમાં તક્ આગમ તેમજ આ કાર અને ઈ કાર ઇત્ થતા હોય તેવા ધાતુઓની પરમાં—

૧૧૭ ઇઙ્ઘાવોઽપિ, ઘસ્તસ્ય નો ઘ્ઠ્ઠ મિન્નમેવ યત્ ।

સ્યાદદો જઘુરાદેશ. ક્તક્તવત્તો પરે પ્રમ્નો ! ॥૧૧૭॥

પણુ ઇટ્ આગમ થતો નથી ઘ કારની પરમાં આવેલા (ક્ત ના) કિત્ ત કારનો ન કાર થાય છે. અને ઘ નો પણુ (ન કાર થાય છે) જેમકે :- (મિદ્ ત-મિદ્ન =) મિન્નમ્-ચીકલ્ઠુ' (થયુ' તે) ક્ત અને ક્તવત્તુ પ્રત્યયે પરમા હોય ત્યારે, હે પ્રભુ, ઘદ્-ઘત્તિ નો જઘુ (જઘ્) આદેશ થાય છે.

૧૧૮ ઘઘતે સ્મ હિ ચેત્યર્થે જઘ્ઘ ઘત્વે જવે કૃતે ।

સ્યાદ્ ઋત ઈર્ તતો દીર્ઘો રો નઃ ક્તસ્ય ભવેદિહ ॥૧૧૮॥

જે ખવાય છે તે જઘમ્-અન્ન એમ ત કારનો ઘ કાર અને (જઘ ના) જઘ કરવાથી થાય છે. ઋ કારાન્ત ધાતુઓનો ઈર્ આદેશ કર્યા પછી તેનો દીર્ઘ થાય છે અને રેફની પરમા આવતાં ક્ત (ના ત કાર) નો ન કાર થાય છે.

૧૧૯ યજ્ઞીર્યંતે સ્મ તજ્ઞીર્ણં ક્ષીર્ણં ચ ક્ષીર્યંતે સ્મ તત્ ।

લ્વાદોદિતો ભવેત્ તો નો લૂનો ભુનો ભવેદ્ યથા ॥૧૧૯॥

જેની વયમર્યાદા ઓછી થઈ છે તે જીર્ણમ્-ક્ષીર્ણમ્. લૂ-લુનાતિ વગેરે તેમજ ઓ કાર ઇત્ વાળા ધાતુઓની પરમા આવતા ત કાર નો ન કાર થાય છે. જેમકે :-લૂનઃ-કપાયેલો, ભુન-ભાગેલો.

૧૨૦ પૂઙ્ દૂઙ્ ઢીઙ્ દીઙ્ ઘીઙ્ મીઙ્ રીઙ્ લીઙ્ વ્રીઙ્ નવ ભવેયુલ્વાદિય' ।

સૂનો દૂનો ઢીન-શ્ચેત્યાદ્યાઃ સ્યુ. પ્રયોગા યત્ ॥૧૨૦॥

પૂઙ્-સૂતે જન્મ આપવો, દૂઙ્-દૂયતે-દુ ખ થવું, ઢીઙ્-ઢયતે-ઉડવું, દીઙ્-દયતે દયા કરવી, ઘીઙ્-ઘીયતે મૂકવું, મીઙ્-મીયતે હિંસા કરવી, રીઙ્-રીયતે-સાંભળવું, લીઙ્-લીયતે-લય પામવો અને વ્રીઙ્-વ્રીયતે પસંદ કરવું, વરયુ એ નવ લૂ વગેરે ધાતુઓ છે તેના પ્રયોગો સૂન-જન્મેલો, દૂન-દુઃખી થયેલો, દીન-દયાપાત્ર બનેલો વગેરે થાય છે

૧૨૧ પ્યાય પીતિ વિષોષજ્ઞે ક્તક્તવત્ત્વો નિર્દાશિત ।

તતઃ પર ભવેત્ તો નો યથા પીન પ્રજાયતે ॥૧૨૧॥

ઝીતાં તક્ વર્તમાનેઽપિ ॥ ૩ ૨ ૧૪ ॥ આદોદિત. ॥ ૩.૨ ૧૩ ॥ ઘસ્તસ્ય નો ઘ્ઠ્ઠ ॥ ૩ ૨.૧૫ ॥
ઘદો જઘુ ॥ ૩.૨ ૨૧ ॥ ઋત ઈર્ ॥ ૨ ૧ ૧૩૭ ॥ ૨ ॥ ૩ ૨ ૭ ॥ લ્વાદોદિતઃ ॥ ૩ ૨ ૨૨ ॥
પ્યાય પી ॥ ૩.૨ ૨૪ ॥

(ओ)प्यायो-प्यायते वधु धातुनेो दी आदेश आयायेऽन्नि वन अनं क्तवत् परमां डाय
 १ त्पारे भताभ्ये। छे. (ते ओदित् दीवाने लीधे) तेनी परमां आपता त् धादेनो न धा-याय छे
 नेभके :-पीन-नाडे, वधेऽन्नि येभ थाय छे.

१२२-१२३ प्राणाद्या वा निपात्यन्ते प्राणस्त्रातो यथा भवेत् ।
 अवाऽऽद्यग्रहणादेते प्रयोगा म्युजंताद्यिप ! ॥१२२॥
 निर्वाणो निर्वातो ऋतो ऋणोरतयोप्र उत्तम्व ।
 घ्राणो घ्रातो विप्रो वित्तो नृत्तो हि नृमन्तु ॥१२३॥

(प्रा-प्रायते वगेरे धातुयोना) प्राण-रक्षायेषु वगेरे निपातयी त्रिद्ध इराय छे नेभके -
 प्राण-प्रातः, अही आदि वगेरे श्रद्धणे लीधे निर्वाण-निर्वात-गति, गध वगरेना, ऋण
 -ऋण शरभायेलो, उन्न-उन्न-अनिा धयेलो, घ्राण-घ्रात भूयेलो, विन्न.-वित्त-प्रायेलो
 अने नृत्तः-नृन्नः-प्रेरायेलो वगेरे थाय छे

१२४ सम्पद्येप्यस्य करोते-भूषणे मुट् भवेदिह ।
 स्यात् सस्कृत पुन स्वामिन् ! परिष्कृतमुपस्कृतम् ॥१२४॥

सम्, परि अने उप उपसर्गानी परमां कृ-करोति धातुने लृपल ना अर्थमां मुट् (म्)
 आगम लागे छे. नेभके :-सस्कृतम् शुद्ध इरेषु, तेभन्ने स्वामी, परिष्कृतम्-अतद्धृत तेभन्ने
 उपस्कृतम्-शष्पगादेषु

१२५ किति परे च वो वक्ति स्वरात् तो वा भवेद् विप्रो । ।
 दत्तं प्रत्त प्रदत्त च प्रयोगा. स्युरिगे यथा ॥१२५॥

त धारादि कित् प्रत्यय परमा डाय त्पारे दा धातुनेो ट् आदेश थाय छे. पण् इर-नी
 परमां ते आदेश विह्वये थाय छे नेभके :-दत्तम्-आयेषु तेभन्ने प्रत्तव-प्रदत्तम्-आयेषु वगेरे
 प्रयोगो थाय छे

१२६ वतप्रसवये परे राजन् ! यस् स्यात् सम्प्रसारणम् ।
 तत्त पत्यं तत्त प्युव भवेदिष्टमनेन च ॥१२६॥

वत प्रत्यय परमा डाय त्पारे, छे राजन्, यस्-यजते धातुनुं अंभ्रान्नाय थाय छे. पछी
 (व धारनेो) व धार शर्थने स धार त् वगनेो व धार ट् वगनेो प-मां व धार ट् वगं धरां इष्टम्
 -पत्त धरायेषु नेभ थाय छे

१२७ ट्वप् च वीजसगाने तस्य स्यात् सम्प्रसारणम् ।
 ट्वप् हो ट् म्तावोषं प्युदि हो भोपत्य दं संता ॥१२७॥

वाम.दा.का. ॥ १२२३ ॥ सम्प्रसारणम् ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥
 एतन्मो.का. ॥ १२,२६ ॥ हो.का. ॥ १२, १३ ॥ एतन्मो.का. ॥ १२, २२ ॥
 एतन्मो.का. ॥ १, २ ॥ हि.का. ॥ १, २ ॥ १२१ ॥

મહોપાધ્યાયશ્રીવિનયસાગરજિવિરચિતમ્

ટુવપ્ (વપ) - ખીજ વાવણુ તેનું સંપ્રસારણ થાય છે અને ઉપ્તમ્ - વાવેલું એમ અને (વહ, ધાતુના) હ કારનો ઢ કાર, (પરમાં આવતા) ત કાર અને ષ કારનો ષ કાર તેમજ (તે કારનો) ઢ કાર થઈને ઢ કારની પરમાં ખીજે ઢ કાર આવે ત્યારે (પૂર્વ) ઢ કારનો ઢોપ એમ કીર્ત્ થાય છે.

૧૨૮ યદૂઠોઽનહુહા પઙ્ગુ-રુદ્યતે સ્મોદિત ચ તત્ ।
સવીયતે સ્મ સવીતમ્ ઉક્તમત્રોચ્યતે સ્મ હિ ॥૧૨૮॥
એમકે :- અળદ વડે પંચુ-લંગડો લઈ જવાયો-ઠઠઃ તેમજ એ ઉદ્ય પામે છે-ઉગે છે તે ઉદિતમ્, એ ઢંકાયેલું છે તે સવીતમ્ અને કહેવાયું છે તે ઉક્તમ્ એમ થાય છે.

૧૨૯ ભવેદ્ વસિક્ષુઘોરિટ્ ચાઽનિટોઃ ક્તે ક્તવર્તો પરે ।
દ્વી પ્રયોગી યથા સ્યાતામ્ ઉષિતક્ષુઘિતાવિમૌ ॥૧૨૯॥
ક્ત અને ક્વવતુ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે ઋનિટ્ ધાતુઓ વસ-વસતિ અને ક્ષુઘ-ક્ષુઘ્યતિ -ભૂખ્યા થવું ને ઇટ્ આગમ લાગે છે. તેના બે પ્રયોગો ઉષિતઃ-રહેલો, ક્ષુઘિતઃ-ભૂખ્યો એમ થાય છે.

૧૩૦ જનેર્જા ચ પ્ચો વપ્ચ જાતઃ પ્ચો ભવેદ્ -યથા ।
સ્ફાયઃ સ્ફીષ્ચ શુષેઃ કસ્તઃ સ્ફીતશુષ્કસુસિદ્ધયે ॥૧૩૦॥
જન્-જાયતે નો જા આદેશ થઈને જાતઃ-જન્મેલો થાય છે. તેમજ પ્ચ-પચતિ ની પરમાં ત કારનો વ કાર આદેશ થઈને પ્ચઃ-પાકેલો-રાંધેલો થાય છે. સ્ફાયી-સ્ફાયતે-વધેલું નો સ્ફી આદેશ થઈને સ્ફીત-વૃદ્ધિ પામેલો તેમજ શુષ-શુષ્યતિ ની પરમાં ત કાર નો ક આદેશ થઈને શુષ્કઃ-સૂકો એમ થાય છે.

ક્વસ્વાદિપ્રક્રિયા ।

૧૩૧ ક્વસુકાનો જબેવન્ચાઽતીતે સ્તઃ પ્રત્યયાવિમૌ ।
ચક્રવાનથ ચક્રાણ-શ્ચેત્યાદિનાં સુસિદ્ધયે ॥૧૩૧॥
(પરોક્ષ) ભૂતકાળના અર્થમાં ધાતુને ક્વસુ (વસ) અને કાન (બાન) પ્રત્યયો જવ અને એ ની એમ થાય છે એમકે -ચક્રવાન્ કથુ" હેતુ ને અને ચક્રાણ કરી રહ્યો હોતો તે-એ અર્થની સિદ્ધિ માટે છે.

૧૩૨ એકાચાં કૃતદ્વિત્વાનામ્ આવન્તાનાં ષસેર્વસો ।
ઇટ્ ભવેદિહ નાન્યેષામ્ આરિવાન્ દિદિવાન્ યથા ॥૧૩૨॥

વસિક્ષુઘોરિટ્ ॥ ૩.૨.૬ ॥ જનેર્જા ॥ ૩.૨.૩૭ ॥ પ્ચો વઃ ॥ ૩.૨.૩૯ ॥ સ્ફાયઃ સ્ફી. ॥ ૩.૨.૪૨ ॥
શુષે કઃ ॥ ૩.૨.૪૧ ॥ ક્વસુકાનો જબેવત્ ॥ ૩.૨.૧૧ ॥ કૃતદ્વિત્વાનામેસ્વરાણામાદન્તાનાં ચ ॥ ૩.૨.૩૩ ॥

એકશ્વરવાળા, દ્વિત્વ કરાયેલા તેમજ આ કારાન્ત અને ઘમ્-ખાણું તેમજ યત્-યમતિ ધાતુઓને જ અહીં ઇટ્ આગમ લાગે છે. અન્ય ધાતુઓને નહીં આમ ક્-જણું નું કારિવાન ગયેલા અને ડા-દદાતિ નું-દદિવાન ધાય છે.

૧૩૨ ઇટ વા ભવેદ્ દ્વયે. સ્થામિન્ ! ગમેહનેષ્વિદેવિદોઃ ।

દદ્દિવાન્ દદ્દશ્વાશ્ચ જગન્વાન્ ઝગ્મિવાનષ ॥૧૩૨॥

૨ શ્વામી, દ્વ-પશ્યતિ, ગમ્-ગચ્છતિ, હન્-હન્તિ, વિદ્-વેતિ તેમજ વિન્-વિગ્નતિ ધાતુઓને વિકલ્પે ઇટ્ આગમ ધાય છે. જેમકે -દદ્દિવાન્-દદ્દશ્વાન્ તેજે ભેષુ ઇતુ, જગન્વાન્-ઝગ્મિવાન તે ગયો હતો-એમ ધાય છે.

૧૩૪ સ્તઃ ક્ષત્ક્રાન્તો તિપ્તેવત્ ક્રિયાયાં હિ યયાક્રમાત્ ।

પચન્નાસ્તે મુગાનેષ્ઠઃ પચમાનઃ પિવત્યષ ॥૧૩૪॥

ક્રિયાપદ ગમ્યમાન હોય ત્યારે ણત્ (અત્) અને જ્ઞાન (જ્ઞાન) પ્રત્યયો ધાય છે જેમકે :- પચન્-રાધતાં આસ્તે ખેઠો છે જ્ઞાન પરમાં હોય ત્યારે જ કારને મુક્ (મ્) આગમ ધાય જેમકે :-પચમાન રાધતા રાધતા પીએ છે (પિવતિ)

૧૩૫ સ્વાદાસેરાન ઈં ષાઽપ્ર યષાઽઽગ્નોન પ્રજાયતે ।

નુમ્વાલીપો. શતુ. સ્વામિસ્તુદન્તી તુદતી પુનઃ ॥૧૩૫॥

આત્-આસ્તે ધાતુની પરમા જ્ઞાન નો ઈં કાર ધાય છે. જેમકે :-ક્રાતીન -એઠેલા એમ ધાય છે ઈં કે ઈંવ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે જ વર્ણની પરમા આવતા ણત્ (અત્) પ્રત્યયને નુમ્ (ન) આગમ વિકલ્પે ધાય છે -તુદન્તો-તુદતી-વ્યયા પામતી સ્ત્રી.

૧૩૬ ઈંવો ણતુમંવેન્નુમ્વાઽપ્વયોરાશ્ચિત્યમેષ ચ ।

યત્ પચતી પચન્તી ચ દીવ્યન્તીતિ સ્ત્રિયાં તયા ॥૧૩૬॥

જ વિકરણ પ્રત્યય કે મ વિકરણ પ્રત્યયના જ કારની પચમાં ણત્ પ્રત્યયને નિત્ય નુમ્ (ન) આગમ લાગે ઈં. જેમકે -પચતી પચન્તી-રાંધી=હેલી, દીવ્યન્તી-રમી રહેલી-વગેરે સ્ત્રીલિંગમાં ધાય છે.

૧૩૭ જક્ષાદોના દ્વિરુક્તાનાં નુમ્ પિત્તો મુમનેન નઃ ।

પ્રતિષેષશ્ચ વચ્ચશ્ચ ણત્જેંશરદગ્ણ્યા ॥૧૩૭॥

જહ્-જહાતિ વગેરે તેમજ (ત્રીજા ગણના જે) દ્વિરુક્ત ધાતુઓને પિત્તો નુમ્ સૂચી ણત્ પ્રત્યયને લાગતા નુમ્ આગમ નો પ્રતિષેષ કહેવાયો છે જેમકે -જહ્, જહત્ વગેરે ધાય છે.

વચ્ચશ્ચવિકરણમ્ વચ્ચશ્ચ ॥ ૧૩૭ ॥ જહ્-જહાતી નિત્યેવત્ ક્રિયાયામ્ ॥ ૧૩૭ ॥
 મુમનેન ॥ ૧૩૭ ॥ આસેરાન ઈં ॥ ૧૩૫ ॥ કારીનાં ણત્ ॥ ૧૩૨ ॥
 ક્ષત્ક્રાન્તો તિપ્તેવત્ ક્રિયાયામ્ ॥ ૧૩૪ ॥ જહ્-જહાતીનાં જહુન્-જહતી ॥ ૧૩૭ ॥
 ક્રિયા ણત્ ॥ ૧૩૫ ॥

૧૩૮ શૌ પરે તુ વિકલ્પેન જક્ષન્તિ જક્ષતીતિ ચ ।

જક્ષજાગૃદરિદ્રાશાસ્ - દીઘીઙ્-વેવીઙ્ - ચકાસ્તથા ॥૧૩૮॥

(નપુંમકર્ણિંગ બહુવચનનો) શિ (ઙ) પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે (નુમ્) વિકલ્પે લાગે છે. જેમકે -જક્ષન્તિ-જક્ષતિ ખાઈ રહેલા. જક્ષ વગેરે ધાતુઓ-જક્ષ્-જક્ષતિ ખાવું, જાગૃ-જાગતિ -બાગવું, દરિદ્રા-દરિદ્રાતિ ગરીબ હોવું, શાસ્-શાસ્તિ કહેવું, દીઘીઙ્-દીઘીતે પ્રકાશવું, વેવીઙ્-વેવીતે-સરખું હોવું તેમજ ચકાસ્-ચકાસ્તિ પ્રકાશવું-છે.

૧૩૯ સ્યાદ્ વિદેર્વા વસુઃ સ્વામિન્ શત્વિષય એવ ચ ।

વિદ્વાન્ વિદન્ યથા શબ્દૌ સિદ્ધ્યેતા શાસ્ત્રસમ્મતૌ ॥૧૩૯॥

વિદ-વેત્તિ બાણવું ધાતુને, શત્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે વિકલ્પે વસુ (વસ્) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે -વિદ્વાન્-વિદન્ બાણનાર-એ બ ને શાસ્ત્ર સમત શબ્દો સિદ્ધ થાય છે.

૧૪૦ અન્નમવત્તન્નમવચ્છબ્દૌ પૂજ્યાર્થ એવ વૈ ।

નિપાત્યેતે ચ પૂજ્યોઽન્નમવાસ્તન્નમવાન્ યથા ॥૧૪૦॥

અન્નમવત્ અને તન્નમવત્ શબ્દો પૂજ્ય-માન આપવાના અર્થમાં નિપાત વડે સિદ્ધ થાય છે. જેમકે :-અન્નમવાન્-આપશ્રી, તન્નમવાન્-તેઓશ્રી એમ થાય છે.

૧૪૧ શીલે તૂન્ પ્રત્યયો ઘાતો યથૈવ સ્યુ પ્રયોગકા ।

ક્ત્તા કરણશીલશ્ચ હૃતા હરણશીલક. ॥૧૪૧॥

શીલ-સ્વભાવના અર્થમાં ધાતુને તૂન્ (તૂ) પ્રત્યય લાગે છે. તેના પ્રયોગો જેમકે :-ક્ત્તા -કર્તા જ કરનાર, હૃતા લઈ લેનાર વગેરે છે.

૧૪૨ ઇણ્-સ્નુ-ક્નુમ્બેદ્ ઘાતો શીલેઽર્થે હિ યથાક્રમાત્ ।

જિમ્બોરિઙ્ ન ગુણાભાવ સ્નુપ્રત્યયે પરે પરમ્ ॥૧૪૨॥

શીલ-સ્વભાવના અર્થમાં ધાતુને ઇણ્, સ્નુ અને ક્નુ પ્રત્યયો લાગે છે. સ્નુ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે જિ-જયતિ અને ખૂ-ખવતિ ને ઇટ્ આગમ તેમજ શુષ્ઠ થતા નથી.

૧૪૩ અલઙ્કરિણ્ણશ્ચ નિરાકરિણ્ણુર્ગ્રસિણ્ણુરેવ પ્રજનિણ્ણુરેવ ।

અપત્રપિણ્ણુઃ પુનરુત્પતિણ્ણુર્વતિણ્ણુર્વધિણ્ણુર્ચરિણ્ણવશ્ચ ॥૧૪૩॥

અલઙ્કરિણ્ણુઃ-શશ્યુગાર શો ખીન નિરાકરિણ્ણુઃ નિરાકરણ જ કરનાર, ગ્રસિણ્ણુઃ-ગળીજનાર, પ્રજનિણ્ણુઃ-જન્મ્યા કરનાર, અપત્રપિણ્ણુ-શરમાળ, ઉત્પતિણ્ણુઃ-ઉત્પન્ન થયા કરનાર, વતિણ્ણુઃ-ટકી રહેનાર, વધિણ્ણુઃ-વધ્યા કરનાર, ચરિણ્ણુઃ-કર્તા કરનાર એમ થાય છે.

વિદેર્વા વસુ ॥ ૩૩.૧૫ ॥ અન્નમવત્તન્નમવતો પૂજ્યે ॥ ૩૩.૧૭ ॥ શીલે તૂન્ ॥ ૩૪.૧ ॥

ઇણ્ણુક્નુમ્ ॥ ૩૪.૨ ॥ જિમ્બોરિં ॥ ૩.૪.૬ ॥

१४४ तयोत्पत्तिष्णुः पुनरुत्पदिष्णुर्भविष्णुरोचिष्णुसहिष्णवश्च ।

भ्राजिष्णुरेव पुनरुन्मदिष्णुष्यंलोपताऽर्षेव च कारयिष्णुः ॥१४४॥

तेभ्य उत्पत्तिष्णुः-धृधा ङनार, उत्पदिष्णुः-उत्पन्त धया ङनार, भविष्णुः-यनार, टधी रङेनार, रोचिष्णुः-प्रकाशमान, सहिष्णुः-सहनशील, भ्राजिष्णुः-प्रकाशमान, उन्मदिष्णुः-उन्माद कर्षा ङनार तेभ्य अर्षी (इष्णु प्रत्यय षभ्यां ङेय त्याडे) त्रि (त्रैरु प्रत्यय) नेो लोप यतो नधी ङेभके :-कारयिष्णुः-ङराव्या ङनार.

१४५ ग्लास्तुजिष्णुः स्यास्तु-भृष्णुम्लस्तिस्तर्षेव परिमाकर्णुः ।

क्षिष्णुः पक्षुप्रमुखाः स्तुप्रत्ययान्ताः प्रयोगा न्यु ॥१४५॥

स्तु प्रत्ययान्त प्रयोगो आ प्रभाक्ते छे. ङेभके :-ग्लास्तुः-गभशीन रङेनार, जिष्णुः-शुत-नार, स्यास्तुः-उष्णु रङेनार, मृष्णुः-यनार, म्लास्तुः-ङरुभाध ङनार, परिमाकर्णुः-साङ् कर्षा ङनार, क्षिष्णुः-क्षय पाभनार, पक्षुः-रंध्या ङ ङनार वगेरे छे.

१४६ विष्णुस्त्रस्तुश्च गृष्णुश्च घृष्णु क्षिष्णुस्तर्षेव च ।

प्रयोगाः क्नुप्रत्ययान्ताः एते लोकात् समुद्धताः ॥१४६॥

तेभ्य क्नु प्रत्ययान्त प्रयोगो ङे अन्य व्याङ्कृष्यभांथी खेवाया छे ते विष्णुः-व्यापीने रङेनार, त्रस्तुः त्रास पाभनार, गृष्णुः-खोली, घृष्णुः-गर्वीलो क्षिष्णु -ङ्कनार वगेरे छे.

१४७ षाकोकणश्चाऽय भवन्ति शीले

घातो परे स्युर्दिह प्रयोगाः ।

जल्पाकमिक्षाकवराकलुण्टा-

काः शंश्च कुट्टाक इहंममृषताः ॥१४७॥

शील-स्वभावना अर्थभां धातुने पाक (काक), उ अने उकण् (उक) प्रत्ययेा याय ने -नेना प्रयोगो आ प्रभाक्ते छे. जल्पाक-अडण्डीयो, भिक्षाकः-विभारे, वराक-मनपशंङ्क अथवा विभारे-तल्लयेलो, लुण्टाकः-लूटाके (लुण्टाक), तेभ्य कुट्टाक इटनार-ताडनार वगेरे छे खेवाया छे.

१४८ उः क्षान्ताक्षसयोश्च स्यान् सूत्रन्येव विवक्षया ।

चिकीर्षुः पुनरामनुमिदुरित चकारणः ॥१४८॥

अने म (धृरुछा इशंङ्) प्रत्ययान्त तेभ्य आक्षन्-प्रशंसा इरवी धातुकेने आ सूत्रना वयनने लीपि उ प्रत्यय सागे छे. ङेभके :-चिकीर्षुं इरवानी इन्ना इनार, आक्षन्-प्रशंसा कर्षा इरनार तेभ्य च इर ने लीपि सिद्ध -विभारे-नेम याय छे

૧૪૯-૧૫૦ સ્યરુકળ્-પ્રત્યયે ચૈતે લાષુક. પાતુકઃ પુનઃ ।
 સ્થાયુકઃ પાદુકશ્ચાપિ ભાવુકો વર્ણુકસ્તથા ॥૧૪૯॥
 ઘાતુક કામુકો નૂન ગામુકઃ સારુકઃ કિલ ।
 આલુપ્રત્યય આચાર્યૈઃ શીલેર્ષોડપિ પ્રદર્શિતઃ ॥૧૫૦॥

ડકળ્ (ડક) પ્રત્યય પરમા હેાય ત્યારે લાષુક.-લોભિયો, પાતુકઃ-પડનાર, સ્થાયુક.-ઉભો રહેનાર, પાદુક.-આલનાર, ભાવુક-ભાવિક, ક્રામી, વર્ણુક-વરસાદ સ્ત્રી ચનાર, ઘાતુકઃ-હત્યારો, કામુક-ક્રામી, ગામુકઃ-આલ્યા કરનાર, સારુકઃ-સર્ચા કરનાર વગેરે થાય છે. આચાર્યો વડે આલુ પ્રત્યય પણ સ્વભાવના અર્થમા ખતાવાયો છે.

૧૫૧ તસ્મિન્ પરે ત્રિલોપો ન સ્પૃહ્યાલુર્યથા પુનઃ ।

ગૃહ્યાલુઃ શ્યાલુશ્ચ પત્યાલુ-પ્રયોગાઃ ॥૧૫૦॥

તે (આલુ) પ્રત્યય પરમા હેાય ત્યારે ત્રિ (ત્રેરક) પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. જેમકે :- સ્પૃહ્યાલુ-સ્પૃહા કરનાર, ગૃહ્યાલુઃ-ગ્રહણ કરાવનાર, શ્યાલુ.-સૂનાર અને પત્યાલુ.-પાડનાર વગેરે પ્રયોગો થાય છે

૧૫૨ ભવતિ નસારે ર શી-લે ઘાતો. સ્યાદ્ યથૈવ નમ્રશ્ચ ।

દીપ્ર-કમ્પ્ર કમ્પ્ર. સ્મેરો હિલ્લસ્ત્વજસ્ર ચ ॥૧૫૨॥

શીલ-સ્વભાવના અર્થમા નમ્-નમતિ વગેરે ધાતુઓને ર પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :-નમ્ર-નમ્ર, દીપ્તઃ-દીપ્તિમાન, કમ્પ્ર-ચંચલ, કમ્પ્ર.-કમનીય, સ્મેરઃ-સ્મિતમુખ, હિલ્લ.-હિલ્લક તેમજ અજસ્રમ્-સતત વગેરે થાય છે.

૧૫૩ ઘસાર્દેઃ કમર એવ સ્યાદ્ ઘાતોઃ શીલે યથા ભવેત્ ।

ઘસ્મરઃ સૃમરશ્ચાડપિ હ્યઅરસ્ત્વાદિશન્દતઃ ॥૧૫૩॥

શીલ-સ્વભાવના અર્થમા ઘસ વગેરે ધાતુઓને કમર (મર) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે - ઘસ્મરઃ-ખાઉધરો અને આદિ-વગેરે શબ્દને લીધે સૃમરઃ-સરકનાર, અઅર. ખાઉધરો વગેરે થાય છે

૧૫૪ કુરચ્ શીલેડપિ નિદિષ્ટ આચાર્યૈર્જ્ઞાનશાલિભિઃ ।

મિદુરો વિદુશ્ચાડ્ય છિદુરશ્ચેતિ સિદ્ધયે ॥૧૫૪॥

શીલ-સ્વભાવના અર્થમા જ્ઞાની આચાર્યોએ (મિદ્-મિનત્તિ, વિદ્-વેત્તિ અને છિદ્-છિનત્તિ ધાતુઓને) કુરચ્ (ડર) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે -મિદુરઃ-ભેદી નાંખનાર, વિદુરઃ-જ્ઞાની અને છિદુર-છેદનશીલ થાય છે.

૧૫૫ માસાર્દેર્ધુર એવાડન્ શીલે યંચેતિ માસુર ।

મેદુરો મહુગુરશ્ચાડન્ ભવેચ્ચજોઃ કગો ઘિતિ ॥૧૫૫॥

માસ-માસતે વગેરે ધાતુઓને શીલ-સ્વભાવના અર્થમાં ઘુઙ (ઠર) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે
 -માસુર -ભાસ્વર-પ્રકાશમાન, મેદુર:-સ્તિગ્ધ, જાડુ, ખીચોખીચ, મહુગુર -ભાશુર એમ થાય છે.
 અર્ધી પિત્ પ્રત્યય પરમાં કોય ત્યારે (ધાતુના) ચ કાર અને જ કારના અનુક્રમે ક કાર અને જ
 કાર થાય છે.

૧૫૬ યજ્ - જપ્ - દશિ - વદેમ્ય' શીલે ધાતુમ્ય યદ્ ઝક' ।
 તદ્યોગે ચ યદો લુક્ સ્પુશ્ચ યયા યાયજ્ઙકાયા ॥૧૫૬॥

શીલ-સ્વભાવના અર્થમાં યજ્-યજતિ, જપ્-જપતિ, દશિ-દશતે, વદ-વદતિ ધાતુઓની
 પરમાં યદ્ (ક્રિયાતિશયનો) પ્રત્યય હોય ત્યારે ઝક પ્રત્યય લાગે છે. અને તે (યદ્) ના યોગથી
 (ધાતુનું દ્વિત્વ યદ્) યદ્ ના લુક્ થાય છે જેમકે :- યાયજ્ઙ - અતિશય યજ્ઞની શીલ વગેરે થાય છે

૧૫૭ જાગર્તેશ્ચ વિના યદ્ વૃષ્ટંરૂકો નિવેદિતઃ ।
 શીલાયં એવ મો સ્વામિન્ ! જાગરૂકો મવેદ્ યયા ॥૧૫૭॥

યદ્ (ક્રિયાતિશયન) પ્રત્યય વિના પણ જાગ્-જાગતિ ધાતુને ઝક પ્રત્યય વિદ્યાનાએ
 બતાવ્યો છે તે શીલ-સ્વભાવના અર્થમાં છે જેમકે -દે સ્વામી, જાગરૂક -સાત્ત્વિક વગેરે એમ
 થાય છે.

૧૫૮ ઇજ્ - મજ્ - જિ-સુ - ગમિમ્ય' મગાન્ વચરપ્ તત્ કૃતે તુકિ ।
 હસ્વરો નચરો જિશ્ચ - ર મગ્ચરણ મગ્ચર ॥૧૫૮॥

ઇજ્-ઇતિ, મજ્-મજ્યતિ, જિ-જ્યતિ, મુ-મગ્તિ અને મમ-મગ્ચતિ ધાતુઓને (મીવાયે)
 વચરપ્ (ચર) પ્રત્યય લાગે છે. અને (હસ્વની પરમા) તુક્ (ત્) આગળ ક્રવામાં આરે તે પછી
 હસ્વર-ગતાર. જનાર, ગચર -નાશવંત, જિગ્ચર.-વિભૂતી અને મગ્ચર.-તરણશીલ-વગેરે થાય છે

૧૫૯ મિયોઽર્મા પ્રવયા. શીલે ક્વુક્-ક્લુક્નો નૃપ ! ।
 ચયંતેઽત્ર પ્રયોગા સ્યુ મીરુમીરુકમીરુકા. ॥૧૫૯॥

શીલ-સ્વભાવના અર્થમાં મિ-મિયેતિ ધાતુને, તે નૃપ, વૃ (ચ), વૃજન્ (રુક) અને વૃજન્
 (લુક) પ્રત્યયો થાય છે. એમાં આ પ્રમાણે પ્રયોગો થાય છે. જેમકે :-મીરુ, મીરુક, મીરુજ્ઞ -
 બીજાં, ડરપોક.

૧૬૦ મુશ્ચોશ્ચ મવેદારુ. શીલે મ્યાતામિમો યયા ।
 મારારુરપ મ્યારુ - મિન્નુરિશ્ચમિત્તિવિત્તો ॥૧૬૦॥

યદ્ ઝક ॥ ૧૫૨૨ ॥ જાગર્તેશ્ચ ॥ ૧૫૨૩ ॥ ઇન્દ્રમુશ્ચિત્તિવિત્તો મારારુ ॥ ૧૫૨૪ ॥
 મિશ્ચ ક્લુક્નો ॥ ૧૫૨૬ ॥ મુશ્ચોશ્ચ ॥ ૧૫૨૭ ॥ મિન્નુરિશ્ચ મ્યારુ ॥ ૧૫૨૮ ॥

શૂ-શૂળાતિ તેમજ વન્દ-વન્દતે ધાતુઓને શીલ-સ્વભાવના અર્થમાં આરુ પ્રત્યય લાગે છે જેમકે .-શારારુ:-તોફાની, હિંસક અને વન્દારુ:-નમન કરનાર, પ્રશંશક, ભક્ત તેમજ (વિદ્-વિન્દતિ નું) વિન્દુ-મેળવનાર તેમજ (હૃષ્-હૃચ્છતિ નું) હૃચ્છુ-ઇચ્છુક અને નિષાદ કરાય છે.

૧૬૧ સ્થેશ્ - માસ્ - પિસ્ - કસ એભ્યો ભવતિ વર. પ્રત્યયો યથૈતે સ્યુઃ ।

સ્થાવર - ઈશ્વર - માસ્વર - પેસ્વર - કસ્વરમિહ નૃપેશ ! ॥૧૬૧॥

સ્થા-તિષ્ઠતિ, ઈશ્-ઈષ્ટે, માસ્-માસતે, પિસ્-પિસતિ જુનું, કસ-કસતિ વગેરે ધાતુઓને વર પ્રત્યય લાગે છે જેમકે .-સ્થાવર:-સ્થાવર, ઈશ્વર:-ઇશ્વર, માસ્વર-પ્રકાશમાન, પેસ્વર:-જનાર, હાંકી ઠાઠનાર, અને કસ્વર.-પાસે જનાર એમ હે નૃપ, થાય છે.

૧૬૨-૧૬૩ શીલે ઘાતોમંવેત્ સ્વામિન્ ! પ્રત્યયઃ પુનરાદૃતઃ ।

કિદ્વિશ્ચ મૂત્ત્ હત્યન્ન પ્રયોગા સ્યુરિમે યથા ॥૧૬૨॥

રામઃ સોમ પપિર્યંજે દદિર્ગાશ્ચક્રિરદ્ભૂતમ્ ।

યાજકાન્ વવિરાજન્હિઃ પૌણ્ડરીક મહાદ્વિજાન્ ॥૧૬૩॥

શીલ-સ્વભાવના અર્થમાં ભૂતકાળમાં હે સ્વામી, આકારાન્ત ઋકારાન્ત (તેમજ જન-જાયતે, નમ્-નમતિ અને ગમ-ગચ્છતિ) ધાતુઓને કિ(ઈ) પ્રત્યય લાગે છે અને તે ધાતુનું દ્વિત્વ થાય છે. તેના પ્રયોગો આમ છે.-રામે પૌંડરીક યજ્ઞમાં સોમરસ પીધો (પપિ) ગાયો દાનમાં આપી (દદિ), આશ્રય ક્યું (ચક્રિ), યજ્ઞ કરનારાઓની (યાજકેની) વરણી કરી (વવિઃ) અને પ્રાહ્મણોને આમ યા. (યાજન્હિઃ)

૧૬૪ શીલાધિકારે કતિચિત્પ્રયોગાઃ

શાસ્ત્રાન્તરાત્ સલિક્ષિતા પ્રસિદ્ધાઃ ।

उणादिकान् तान् कतिचित् प्रयोगान्

उद्धृत्य लोकादथ संलिखामि ॥૧૬૪॥

શીલ-સ્વભાવ પ્રક્રિયામાં કેટલાક પ્રસિદ્ધ પ્રયોગો અન્ય (વ્યાકરણ) શાસ્ત્રમાંથી સમ્યક્ રીતે લખવામાં આવ્યા છે. હવે પછી કેટલાંક ઉણાદિ પ્રત્યયો ને વ્યાકરણમાંથી ઉદ્ધૃત કરીને લખી રહ્યો છું.

इति शीलार्थप्रक्रिया ।

उणादिप्रक्रिया ।

૧૬૫ સવોળાદય ઉર્વીશ ! ધાતુભ્યઃ પ્રત્યયા અપિ ।

संज्ञाया हि प्रयोक्तव्याः प्रयोगमनुसृत्य च ॥૧૬૫॥

અધાજ કાળમાં ડળ વગેરે પ્રત્યયોને ધાતુની પરમાં સંજ્ઞાવાચક નામ તરીકે પ્રથે જાણ્યા-

૧ પ્રથોજવાં.

૧૬૬ મવતિ ક્-પા-વાડ્ય-નાઘ્-જિ-મિ-સ્વદિમ્યો છુણેઽ ધાતુભ્ય ।

કારુઃ વાયુર્વાવિરત્યાઘા. સ્યુ પ્રયોગા યત્ ॥૧૬૬॥

ક્-કરોતિ, પા-પાતિ, શા-શ્રાતિ, મજ્-મજ્નોતિ, માઘ્-માઘ્યતિ, જ-જયતિ, મિ-મિતિ, સ્વદ્-સ્વદતે ધાતુઓની પરમાં ડળ પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :-કારુ-કારીગર, શિદ્ધી, વાયુ-ગુહા, માયુ-પિત્ત વગેરે પ્રયોગો થાય છે.

૧૬૭ ઘાવિ-તનિ-મમિ-મસિસચિ-સિ-હિ-ક્રુશ્મ્યન્તુન્ હિ વર્તમાને સ્યાત્ ।

ઘાતુસ્તન્તમસ્તુ સન્તુષ્ચ સેતુહિ ॥૧૬૭॥

વર્તમાન અર્થમાં ઘા-દઘાતિ, અવ-અવતિ નન-નનોતિ, ગમ્-ગમ્હતિ, મસ્-મસ્યતિ, મચ્-મવતિ, સિ-સિનાતિ, હિ-હિનોતિ તેમજ ક્રુષ્-ક્રુશતિ ધાતુઓને તુન્ (તુ) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે -ઘાતુ-ધારણ કરનાર, (ઝોતુ-રક્ષણ કરનાર અને બિલાડો), તન્તુ-વિસ્તાર કરનાર (તાંતણી), ગન્તુ-ગનાર, મસ્તુ-ફેરકાર કરનાર-રક્ષણ કરનાર (માખણ), મવતુઃ-સંબંધ કરનાર (રાબ), સેતુઃ-સાંધનાર (પુલ) વગેરે થાય છે.

૧૬૮ અવતેઃ સ્યાદ્ વકારસ્યો - કાર્ણ્વિતિ વિશેષતા ।

ઝોતુ પુનર્ભવેન્મુઘિ યયોમિત્યત્ર મિદધે ॥૧૬૮॥

અવ-અવતિ ધાતુના વ કારનો હ કાર થાય છે તે વિશેષતા છે. તેથી ઝોતુ અને પછી મુક્ (મ્) આગમ લાગતાં ઝોમ-પ્રભુવ મિદ્ધ થાય છે.

૧૬૯ વૃહતિમ્યા મનિન્ સ્યાન્મ-ન્યુપઘાવા ક્રુશ્મત ।

વૃહ્ત્યામેતિ યયા ક્ષવર-સિદ્ધિર્વ પ્રજાયને ॥૧૬૯॥

વૃહ્-વૃહતિ-વધયું અને વૃત-વૃત્તિ ધાતુઓને મનિન્ (મન્) પ્રત્યય લાગે છે મન્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે ઉપપા ક્ કારનો ર થાય છે જેમકે :-વૃહ્યા-વૃહ્યા, વૃત્યા-વૃત્યા અર્થો મિદ્ધ થાય છે.

૧૭૦-૧૭૧ જ્ઞ-સ્તુ-ધ્-ધ્-મ્-મ્-હ્-મા-વા-વા-વણ્-નો-સ્વેદ્ વિ રં વરો મઃ મ્યાન્ ।

અર્મ્-સ્તોતો ઇર્મો મર્મોઽપ્ નોમરવ ॥૧૭૦॥

હોમો જોમો શામો વામો વદમદ્યમ્વે નેમરવ ।

વ્યામ વોમો વામ વઘ્ વ વગમિ વદમ દ્યામિત્ત ! ॥૧૭૧॥

જ્ઞ-સ્તુ-ધ્-ધ્-મ્-મ્-હ્-મા-વા-વા-વણ્-નો-સ્વેદ્ વિ રં વરો મઃ મ્યાન્ ।
 અર્મ્-સ્તોતો ઇર્મો મર્મોઽપ્ નોમરવ ॥૧૭૦॥
 હોમો જોમો શામો વામો વદમદ્યમ્વે નેમરવ ।
 વ્યામ વોમો વામ વઘ્ વ વગમિ વદમ દ્યામિત્ત ! ॥૧૭૧॥

ઋ-ઋચ્છાતિ, સ્તુ-સ્તૌતિ, ઘૃ-જિઘ્રતિ, ઘરયતિ, ઘૃ-ઘરતે, મૃ-મ્રિયતે, સુ-સુનોતિ, હુ-જુહોતિ, મા-માતિ, વા-વાતિ, યા-યાતિ યક્ષ-યક્ષયતિ, ની-નયતિ, શ્યૈ-શ્યાયતિ, ક્ષિ-ક્ષયતિ, રં-રાયતિ, પદ્-પદ્યતે ધાતુઓને મન્ (મ) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :-અર્મ-અશ્ચુરોગ, સ્તોમ.-ગુમખું, ઘર્મ-ઉકળાટ, ઘર્મ:-ધર્મ મર્મ-મર્મસ્થાન, સોમ:-સોમરસ અને ચંદ્ર, હોમ.-હોમ, મામ-તેજ, વામ:-સુંદર અથવા હુબટ, યામ-પ્રહર, યક્ષમ:-ક્ષયરોગ, નેમ-સિદ્ધાન્ત, શ્યામ:-શ્યામ, ક્ષેમ:-કુશળ, રામ-રામ અને પદ્મ-કમળ વગેરે, હે સ્વામી, નિબંધન થાય છે.

૧૭૨ મીઘ્વોર્મક્ યથા મીમો ઘૂમો ઘ્વાદેરુલિક્ પુન ।

ઘૂલ્યદ્ગુલિમુખા શવ્દ યથા સ્યુર્વર્ત્તમાનકે ॥૧૭૨॥

મી-વિભેતિ અને ઘૂ-ઘૂયતે ધાતુઓને મક્ (મ) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :-મીમ:-અયંકર, ઘૂમ:-ધુમાડો થાય છે. તેમજ ઘુ-ઘુનોતિ વગેરે ધાતુઓને ઝલિક્ (ઝલિ) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :-ઘૂલિ:-ધૂળ, અદ્ગુલિ:-આંગળી વગેરે શબ્દો વર્તમાનકાળના અર્થમાં થાય છે

૧૭૩ મવિષ્યદર્થે એવ સ્યાત્ ણિન્પ્રત્યયો ભવેદ્ યથા ।

આગમિષ્યતિ ષાઽઽગામી ભાવી મવિષ્યતીતિ ચ ॥૧૭૩॥

ભવિષ્યકાળના અર્થમાં ણિન્ (ઇન્) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે - આવવાનું છે તે આગામી, થવાનું છે તે ભાવી વગેરે થાય છે

૧૭૪ ગમેઢો વર્તમાને સ્યાદ્ ગચ્છતીત્યત્ર ગોર્યથા ।

ગ્લાનુદિમ્યા ભવેત્ ડૌ ચ ગ્લૌ - નૌ - પ્રયોગસિદ્ધયે ॥૧૭૪॥

વર્તમાનકાળના અર્થમાં ગમ્-ગચ્છતિ ધાતુને ડો(ઝો) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે -ગૌ-ગાય, તેમજ ગ્લા-ગ્લાયતિ અને નુદ્-નુદતિ ધાતુઓને ડૌ (ઝૌ) પ્રત્યય ગ્લૌ.-ચંદ્ર અને નૌ:-નાવ એ પ્રયોગોની સિદ્ધિ માટે લાગે છે

૧૭૫ સ્ત્યાયતેઢ્ઢ્ ભવેત્ સ્ત્રીત્વે સ્ત્રીશબ્દોઽત્ર યથા ફલેત્ ।

લક્ષેરી મુદ્ લક્ષ્મીચ રાજાદેઃ કલ્પિમે યથા ॥૧૭૫॥

સ્ત્રીલિંગની વિવક્ષામાં સ્ત્યૈ-સ્ત્યાયતે ધાતુને ઢ્ઢ્ પ્રત્યય લાગે છે (ટિત્ હોવાને લીધે ઈ પ્રત્યય થતા) સ્ત્રી.-સ્ત્રી શબ્દ ડ્ઢે છે. લક્ષ્-લક્ષયતિ ને સ્ત્રીત્વવિવક્ષામાં ઈ અને મુદ્ આગમે લાગે છે. અને લક્ષ્મી-લક્ષ્મી સિદ્ધ થાય છે રાજ્-રાજતે વગેરે ધાતુઓને કન્(મ) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે -

૧૭૬ રાજા તક્ષા ઘન્વા છુવા પ્રતિદિવા યુવા દશ વૃષા ચ ।

પન્ચાઽથ ગુણે નવ તુકિ સપ્તાઽષ્ટૌ કનિમે યથા ॥૧૭૬॥

મીઘ્વોર્મક્ ॥ ૩૫૯ ॥ ઘ્વાદેરુલિક્ ॥ ૩૫૧૦ ॥ મવિષ્યદર્થે ણિનિ ॥ ૩૫૧૧ ॥

ગમેઢો ॥ ૩૫૧૮ ॥ ગ્લાનુદિમ્યા ડૌ ॥ ૩૫૧૯ ॥ સ્ત્યાયતેઢ્ઢ્ ॥ ૩૫૨૦ ॥

લક્ષતેરી મુદ્ ચ ॥ ૩૫૨૧ ॥ રાજાદે કન્ ॥ ૩૫૨૨ ॥

અવ-અવતિ, તૃ-તરતિ, સ્તૃ-સ્તૃણોતિ, તન્ત્રિ-તન્ત્રયતિ વગેરે ધાતુઓને ઈ પ્રત્યય થાય છે અને તેના પ્રયોગો અર્વા: ૨જસ્વલા સ્ત્રી, તરી:-તાવ, સ્તરી -ધુમાડો, તન્ત્રી:-વીણા વગેરે થાય છે. તેમજ સુકરતા-સુખપૂર્વક અર્થમાં કેલિમ (એલિમ) પ્રત્યય લાગે છે.

૧૮૨ સુખેન ભિદ્યતે યચ્ચ કાષ્ઠ તત્તુ ભિદેલિમમ્ ।

સુખેન પચ્યતે યસ્તુ તણ્ડુલઃ સ પચેલિમ. ॥૧૮૨॥

સહેલાઇથી જે લાકડું તૂટી જાય તે ભિદેલિમમ્ અને સહેલાઇથી ચડી જાય-૨ ધાઇ જાય તેવો ચોખ્ખો-પચેલિમ. થાય છે.

૧૮૩ હત્યુણાદય હત્યત્રાઽ-પરિમિત્તા મનીષિણા ।

પ્રાહુસ્તતઃ પ્રયોગાનુ-સારેણ પ્રત્યયો ભવેત્ ॥૧૮૩॥

આમ ડગાદિ પ્રત્યયો થયા તે અધાને વિદ્વાનોએ અસ ખ્ય ખતાવ્યા છે. તેથી પ્રયોગાનુસાર પ્રત્યય થાય છે તેમ કહેવાય છે.

इति उणादिप्रक्रिया ।

तुमन्तप्रक्रिया ।

૧૮૪ સ્યાત્ ક્રિયાયાં ચ ઘાતોસ્તુમ્ તદર્થાયાં ભવિષ્યતિ ।

મોક્તુ વ્રજતિ સુસ્તોતુમ્ ઈહે પુનર્ભવેદ્ યથા ॥૧૮૪॥

ભવિષ્યકાળના અર્થમાં બ્યારે-તેને માટેની ક્રિયા પ્રયોજાઇ હોય ત્યારે ધાતુને તુમ્ પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :-મોક્તુમ્-ખાવા માટે-જાય છે. સુસ્તોતુમ્-સારીરીતે સ્તુતિ કરવા માટે-ઇચ્છું છું.

૧૮૫ તુમર્થે વૃણ્ યથા સ્યાન્ચ દર્શકો વ્રજતિ ઘ્રુવમ્ ।

કાલસમયવેલાસુ તુમ્ પ્રત્યયો ભવેદ્ ધૃશમ્ ॥૧૮૫॥

તુમ્ કરવામાટે-ના અર્થમાંજ વૃણ્-(વુ-અક) પ્રત્યય થાય છે. જેમકે :-દર્શક-જોવા માટે, જાય છે. તેમજ કાલ, સમય અને વેલા-વખત શબ્દો પરમા હોય ત્યારે પણ તુમ્ પ્રત્યય લાગે છે.

૧૮૬ મોક્તુ કાલશ્ચ મો સ્વામિ-ન્નઠ્યેતુ સમય. સ્વલુ ।

સ્તોતુ વેલા પ્રયોગા હિ યથંતે શાસ્ત્રસમતાઃ ॥૧૮૬॥

હે સ્વામી, જમવા માટેનો સમય, અધ્યયન કરવાનો સમય તેમજ સ્તુતિ કરવાનો વખત એમ શબ્દ સંમત પ્રયોગો છે.

૮૭ ઘન્ ભાવેઽથ ભવેદ્ ઘાતોશ્ચજોઃ ક્વો કૃતે ઘિતિ ।

ત્યા ત્યાગશ્ચ ભાવશ્ચ દાયઃ પાયઃ કૃતે યુક ॥૧૮૭॥

તુમ્ તદર્થોગ ભવિષ્યાત્ ॥ ૩૬૧ ॥ તુમર્થે વૃણ્ ॥ ૩૬૨ ॥ કાલસમયવેલાસુ તુમ્ ॥ ૩૬૩ ॥

ઘન્ ભાવે ॥ ૩૬૪ ॥ ચજો ક્વો ઘિતિ ॥ ૩૪૨૨ ॥

ભાવે ઘઙ્ઙ(ઙ) પ્રત્યય થાય છે. અને ઘિત્ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે ધાતુના ષ કાર અને ઙ કારના અનુક્રમે ક કાર અને ગ કાર ધ્યા પછી ત્યજ્યતે-ત્યાગ:-ત્યાગ, મૂયતે-માય:-ભાવ તેમજ (આ કારાન્ત ધાતુને) યુક(ય) આગમ ધ્યા પછી દોયતે-દાય:-દાયન્ને, પીયતે-પાય-પાન ઇત્તુ તેમ થાય છે.

૧૮૮ અય ઘાતોઙ્ઙિ સજ્ઞાપામ્ અકતંરિ ચ ઘઙ્ઙ ભવેત્ ।

પ્રત્યાહારવિકારાદ્યા પ્રયોગા સ્પૂર્યંથા સ્ફુટમ્ ॥૧૮૮॥

કતંરિ અર્થ સિવાયના સંજ્ઞાવાચક નામોમાં પાળ ધાતુને ઘઙ્ઙ(ઙ) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :-પ્રત્યાહિયતે અસ્મિન્-પ્રત્યાહાર-પ્રત્યાહાર, વિક્રિયતે અસ્મિન્-વિકાર-વિકાર વગેરે પ્રયોગો થાય છે.

૧૮૯ રઙ્ઙર્જર્જવ્યો નલોવોઙ્ઙ પ્રાવેઙ્ઙ્ય કરણે ઘઙ્ઙિ ।

અનેન રજ્યતે રાગો રઙ્ઙન વા ભવેદ્ યથા ॥૧૮૯॥

રઙ્ઙ-રજ્યતિ ધાતુની પગ્મા ભાવે કે કરણ અર્થમાં ઘઙ્ઙ(ઙ) પ્રત્યય હોય ત્યારે ન કારને લોપ થાય છે. જેમકે -જેના વડે રાગી થાય છે તે રાગ અથવા રઙ્ઙનમ્ થાય છે.

૧૯૦ ઇવર્ણાન્તાદુવર્ણાન્તાદ્ ઋકારાન્તાચ્ચ ઘાતુતઃ ।

રઘરાવઃ સ્યાત્તુ ભાવાદો પ્રયોગા. સ્વુરિમે યથા ॥૧૯૦॥

દ કારાન્ત, ઙ કારાન્ત, કે ઋ કારાન્ત સ્વરવાળા ધાતુઓની પરમા જ પ્રત્યય ભાવ વગેરે અર્થમાં લાગે છે. એના પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે.

૧૯૧ યયો જય દવર્ણન્તિ ઉવર્ણન્તિ લઘ. સ્તવ ।

ઋતારાન્તે પુન પ્રોવત્તો ગરઃ કરસ્તારસ્તથા ॥૧૯૧॥

દ કારાન્ત શબ્દોમાં ણિ-ચિતોતિ નું ષવ-દગલો, જિ-જયતિ નું જય-વિજય, ઙ કારાન્ત માં સ્તુ-સ્તુનાતિ નું લઘ-લઘ, સ્તુ-સ્તોતિ નું સ્તવ-સ્તવન અને ઋકારાન્ત શબ્દોમાં ગ્-ગિગતિ નું ગરઃ ગેર, ક્-કિરતિ નું કરઃ-હાય ક્-તરતિ નું તરઃ-નાવ એમ થાય છે.

૧૯૨ મદામ. પ્રત્યય. સ્યાચ્ચ ભાવાદો મુવનાઘિપ । ।

મદપ્રયોગસિદ્ધયર્થે વહ્લ્વાન્ત પપાદયઃ ॥૧૯૨॥

મદ્-માદતિ વગેરે ધાતુઓને ભાવ વગેરે અર્થમાં. દે ભુવન અધિપતિ, જ પ્રત્યય થાય છે તે મદ-મદ, નયો એ પ્રયોગ સિદ્ધ કરવા માટે છે. બહુવચન હોવાને લીધે વ્-વચ્ચત નું વન શુભિ, ભુગાર-વગેરે થાય છે.

૧૯૩ હિનસ્તોઙ્ઙિ ભવેત્ મિહો હિનિ વર્ણવિવર્ણપાત્ ।

કાઠિયે વર્ણિતેદેઙ્ઙિ-ધેતે હન્તેત્વપ્રત્યય. ॥૧૯૩॥

મજાપાઙ્ઙર્જર્જિ ॥ ૧૯૧ ॥ રઙ્ઙર્જર્જિ ॥ ૧૯૨ ॥ રઘરાવઃ ॥ ૧૯૦ ॥

મદ.મ ॥ ૧૯૮ ॥ મિહૈ વર્ણવિવર્ણપાત્ ॥ ૧૯૩ ॥

જે હિંસા કરે છે તે સિંહ:-સિહ તે હિંસા ધાતુના વર્ણોના વિપર્યય-કરબદલી થકી થાય છે. તેમજ ધનતા, ટુકડા તેમજ નામના અર્થમાં હન્-હન્તિ ને અ પ્રત્યય લાગે છે.

૧૯૪ મૂર્તો ઘન હ્રાડદેશઃ સ્ત પ્રયોગાવિમો યથા ।

દઘિકાઠિન્યમિત્યર્થે દઘિઘન. પુનસ્તથા ॥૧૯૪॥

જ્યારે ધનતા થઈ ગઈ હોય ત્યારે (હન્-હન્તિ નો) ઘન આદેશ થાય છે. જેમકે :-ઠઠણુ-બામેલું દહીં ત્યાં દઘિઘન. પ્રયોગ થાય છે.

૧૯૫ સ્યાત્ સૈન્ધવપરિચ્છિન્ન સૈન્ધવઘન इत्यपि ।

હન્તેઃ પુનર્બધાદેશસ્તતઃ પરસ્વપ્રત્યયઃ ॥૧૯૫॥

સૈન્ધવ-લણુના ટુકડા થયા હોય ત્યારે સૈન્ધવઘનઃ એમ થાય છે. અને હન્-હન્તિ નો વધ આદેશ થાય ત્યારે અ પ્રત્યય લાગે છે.

૧૯૬ યથા ભવેત્ પ્રયોગોઽયં સમ્યક્-ચ હનનં, વઘઃ.

ભાવાદો સ્યાત્ દિવતો યુજ્ઞ વેપન વેપયુર્યથા ॥૧૯૬॥

જેમકે :-હનનમ્ અને વઘઃ-વધ, હત્યા એમ પ્રયોગ થાય છે. ભાવ વગેરે અર્થમાં ટુ હત્ થતા હોય તેવા ધાતુઓને યુ પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :-વેપનમ્-વેપયુઃ-કપ, ધુનરી-થાય છે

૧૯૭ દિવતસ્ત્રિમક્ ઇતક્રુતે ચ યથા સ્યાત્ કૃત્રિમો ઘટ.

ભાવાદો ભવતો નટ્કી ઘાતોઃ પરે યથા ક્રમાત્ ॥૧૯૭॥

હુ હત્ થતા હોય તેવા ધાતુઓને ત્રિમક્ (ત્રિમ) પ્રત્યય લાગે ત્યારે કૃત્રિમઃ-કૃત્રિમ ઘટો એમ થાય છે. અને ભાવ વગેરે અર્થમાં ધાતુની પરમાં અનુક્રમે નટ્ (ન) અને કિ (ઈ) પ્રત્યયો લાગે છે.

૧૯૮ યજ્ઞયાચર્યંતેવિચ્છઃ પ્રચ્છે રક્ષઃ સ્વપેશ્વ નટ્ ।

પ્રચ્છઃ શ્ને સ્યાંચ્છકારસ્ય વિચ્છશ્ચ સાહચર્યતઃ ॥૧૯૮॥

યજ્-યજતિ, યાચ્-યાચતે, યત્-યંતતે, વિચ્છ-વિચ્છયતે, પ્રચ્છ-પૂચ્છતિ, રક્ષ-રક્ષતિ અને સ્વપ્-સ્વપિતિ ધાતુઓને નટ્ (ન) પ્રત્યય લાગે છે. ન પરમાં હોય ત્યારે પ્રચ્છ ધાતુના છ કારનેા શ્ આદેશ થાય છે અને સાથે હોવાને લીધે વિચ્છ ધાતુને પશુ (તે આદેશ) થાય છે.

૧૯૯ વિશનપ્રશ્નો યથા શબ્દો સ્વપ્નસ્ત્વસમ્પ્રસારણે ।

યાન્ત્રા સ્ત્રિયાં નિત્ય યજ્ઞો યત્નો રક્ષણ હમે યથા ॥૧૯૯॥

મૂર્તો ઘનઃ ॥ ૩.૬.૧૦ ॥ હનો વઘ. ॥ ૩.૬.૧૧ ॥ દિવતોઽયુ. ॥ ૩.૬.૧૨ ॥

દિવતસ્ત્રિમક્ ॥ ૩.૬.૧૩ ॥ નટ્ કી ॥ ૩.૬.૧૪ ॥ યજ્ઞયાચર્યંતેવિચ્છપ્રચ્છસ્વપો નટ્ ॥ ૩.૬.૧૫ ॥

છઃ શ્ને ॥ ૩.૬.૧૬ ॥

જોમકે :-વિષ્ણુ ઠાંતિ અને પ્રશ્ન-પ્રશ્ન શબ્દો તેમજ ચંપ્રચારણ રહિતનો સ્વપ્ન સ્વપ્ન, નિત્ય શ્રીલિંગમા યાચ્યા-માગણી, યજ્ઞ-યજ, યત્ન. પ્રયત્ન તેમજ રહ્યા-રહ્યાજ્ઞ એમ થાય છે.

૨૦૦ વાધોઃ કિઃ પ્રત્યયસ્ત્રોપ-મર્ગાદિધારકર્મણિ ।

આદિરાધિરુપસર્ગે જલધિ કર્મણિ સ્મૃત. ॥૨૦૦॥

ઉપસર્ગપૂર્વકના વા-વદાતિ અને ઘા-વઘાતિ ને આધા- અને ઠર્મણિ અર્થમાં કિ (દ) પ્રત્યય લાગે છે ઉપસર્ગપૂર્વકના આદિઃ-આહાન, આધિ-માનસિક રોગ તેમજ ઠર્મણિઅર્થમાં જલધિ અમુદ્ર એમ થાય છે.

૨૦૧-૨૦૨ ભવેત્ પયોધિરાધાર એવમન્યે ભવન્તિ ચ ।

યુટ્પ્રત્યય પુનર્ઘાતો-પ્રવિદ્યૈડનકૃતે સતિ ॥૨૦૧॥

કરણં દેવત જ્ઞાન હવન મૂષણ યથા ।

ઉત્સ્યાસ્તમ્નો. સલોપશ્ચ ભાવે વિધિરય સ્મૃત. ॥૨૦૨॥

તે જ પ્રમાણે જળનો આધાર એ અર્થમાં પયોધિ અને અન્ય પ્રયોગો થાય છે

તેમજ ધાતુને ભાવ-ક્રિયાના અર્થમાં યુટ્ પ્રત્યય લાગે છે તે યુ નો જન ક્રવામા આવે ત્યાં (કૃ-કરોતિ તું) કરણમ્, (દિવ્-દીવ્યતિ તુ) દેવનમ્-જુગાર, (જ્ઞા-જ્ઞાતાતિ તું) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન, (હુ-હુહોતિ તું) હવનમ્-હવન, (મૂષ્-મૂષયતિ તુ) મૂષણમ્-મૂષણ વગેરે થાય છે. યુ ઉપસર્ગ પૂર્વક ય્યા (તિષ્ઠતિ) અને સ્તમ્ (સ્તમ્નતિ) ના મ ધાર નો ભાવે પ્રયોગ માં લોપ કહેવાય છે.

૨૦૩ ઉત્ત્યોગને તદુત્થાનમ્ ઉત્તમ્મન યથા ભવેત ।

સાધનાધારયોર્યુટ્ ચ પ્રવોગો સ્ત દ્વૈ ગયા ॥૨૦૩॥

ઉડવામા આવે ત્યાં ઉત્થાનમ્-ઉડવું અને તે જ રીતે ઉચ્ચવામા આવે ત્યાં ઉત્તમ્મનમ્-ઉચ્ચ એમ થાય છે સાધન તેમજ સાધનાના અર્થમાં યુટ્ પ્રત્યય લાગે છે. તેના એ પ્રયોગો (નીચે) પ્રમાણે છે

૨૦૪ પશ્યમેડનેત નેશ્વજ પનનોડગિન્યયા પુન ।

પશ્યોડ્મ્યા ભૂમ સ્યાન્તો વચની ષ તપાડવે ॥૨૦૪॥

જોના પદે ગંધવાની ક્રિયા થાય છે તે પશ્વન અગ્નિ અને જોના ગંધવાની ક્રિયા થાય છે તે વપેલી-વચની તેમજ અન્ય પ્રયોગો થાય છે.

૨૦૫ દિવદુ.યુયુ સ્વપ્ન મ્નો માવાતી જ તપા મનેજ ।

દિવદુ.યુયુ સ્વપ્ન મ્નો માવાતી જ તપા મનેજ ॥૨૦૫॥

યજ્ વગેરે ધાતુઓના જ કાર અને જ કારના ક કાર અને ગ કાર નહીં થવાથી યાજ્યમ્
-અજ્ યોગ્ય, યાચ્યમ્-માંગવા યોગ્ય, રોચ્યમ્-ગમવા યોગ્ય, ત્યાજ્યમ્-તજવા યોગ્ય, પૂજ્યમ્
-પૂજવા યોગ્ય, પ્રવાચ્યમ્-પ્રવચન કરવા યોગ્ય, અર્ચ્યમ્-અર્ચન યોગ્ય, ગર્જ્યમ્-ગર્જવા યોગ્ય,
મોજ્યમ્-ખાવા યોગ્ય-એમ થાય છે.

૨૧૭ મોરાવશ્યક એવ સ્યાત્ ઘ્યન્ પ્રત્યયો ઘરાઘવ ! ।

ઓદૌતોર્યઃસ્વરવન્નાઽ-વર્ણલાવ્યં ભવેદ્ યથા ॥૨૧૭॥

ઝ કારાન્ત ધાતુઓને આવશ્યક-જરૂરી એ અર્થમાં ઘ્યન્ (ય) પ્રત્યય લાગે છે અને, હે
ધરાપતિ, ઓ કારાન્ત અને ઓ કારની ધાતુઓની પરમાં ય પ્રત્યય સ્વર પ્રમાણે વર્તે છે તેથી લુ
-ધાતુનું લાવ્યમ્-અવશ્ય લક્ષણ યોગ્ય.

૨૧૮ લુમ્પેદવશ્યમઃ કૃત્યે તુઙ્કામમનસોરપિ ।

સમો વા હિતતતયો-માંસસ્ય પચિ યુઙ્ઘજોઃ ॥૨૧૮॥

કૃત્ય પ્રત્યયોમાં તેમજ કામ અને મનસ્ પરમાં હોય ત્યારે તુમ્ પ્રત્યયના મ કારને લોપ
અવશ્ય થાય છે. તેમજ હિત અને તત શબ્દો પરમાં હોય ત્યારે સમ્ ના મ કારને વિકલ્પે લોપ
થાય છે. અને પચ્ ધાતુની પરમાં યુઙ્ અને ઘઙ્ પ્રત્યયો હોય ત્યારે માસ શબ્દના આ કારને
વિકલ્પે લોપ થાય છે.

૨૧૯-૨૨૦ અવશ્યકાર્યમેવેદ રાજન્ ! સત્યવતા ત્વયા ।

મોક્તુકામઃ શ્રોતુમનાઃ સહિતં સહિતં પુનઃ ॥૨૧૯॥

સતતં સન્તત સ્વામિન્ ! માંસપચનમિત્યપિ ।

માસપચન ચ માંસ્પાકો માંસપાકો વિકલ્પતઃ ॥૨૨૦॥

હે રાજ, સત્યવાન એવા તારે આ અવશ્ય કરવું જોઈએ-અવશ્યકાર્યમ્. તેમજ મોક્તુકામઃ
-લોભન કરવા માટેની ઇચ્છા વાળો, શ્રોતુમનાઃ સાંભળવાની ઇચ્છા વાળો, સહિતમ્-સંહિતમ્-સાથે,
હે સ્વામી, સતતમ્-સન્તતમ્-સતત, માંસપચનમ્-માસપચનમ્ અને માંસ્પાક-માંસપાક-માંસની
રસોઈ-એમ વિકલ્પે થાય છે.

૨૨૧ ઘાતોઞ્દુપઘાત્ ક્યપ્ સ્યાત્ કૃત્ય નૃત્યં યથા ભવેત્ ।

ઞ્હસ્વાન્ચ ક્યપ્ ભવત્યેવ યથા કૃત્યં કૃતે તુકિ ॥૨૨૧॥

ઞ્ કાર ઉપધામાં હોય તેવા ધાતુઓને ક્યપ્ (ય) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે:- (ઞ્ ધાતુનું)
કૃત્યમ્-કરવા યોગ્ય, (નૃત્ ધાતુનું) નૃત્યમ્-નાચવા યોગ્ય-એમ થાય છે. ઞ્સ્વ (ઞ્ કારાન્ત)
ધાતુને ક્યપ્ પ્રત્યય જ લાગે છે અને તુક્ (ત્) આગમ કરવામાં આવતાં કૃત્યમ્ એમ થાય છે.

૨૨૨ નામન્યુપપદે ષય્ વ સુવો માથે મવેદ્ યથા ।

જ્ઞહામૂય ગત. શત્રુ-નિચોઘ્ચી ષ નિપાતત. ॥૨૨૨॥

ઉપપદમા નામ હોય ત્યારે સૂ ધાતુને ભાવ-ક્રિયાના અર્થમાં ષય્ (ય) પ્રત્યય થાય છે. જેમકે :-જ્ઞહામૂયમ્-પ્રદાભાવ પામ્યો. તેમજ મિચ અને ઉચ્ય એ બંને નદ-તરી ના અર્થમાં નિપાત કરવામાં આવ્યા છે

૨૨૩ ષા ષય્ સ્વાત્ કૃષ્ણોર્ષાન્વો. કૃત્ય કાર્યં મવેદ્ યથા ।

વૃણ્ય વર્ણ્યં મહારાજ ! પ્રયોગા. સ્વર્યંયા શ્વિહ ॥૨૨૩॥

કૃ-કરોતિ અને વૃષ્-વર્ષતિ ધાતુઓને વિકલ્પે ષય્(ય) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :-કૃત્યમ્-કાર્યમ્-કરવા થોગ્ય અને વૃણ્યમ્-વર્ણ્યમ્-વરણવા થોગ્ય એમ અર્ધી પ્રયોગો થાય છે

૨૨૪ તવ્યાદયો ય એતે તે વિહિના ભાવકાર્યયો. ।

અહંવિષ્ઠો ષ વનતવ્યા પ્રયોગા સ્વરિમે યથા ॥૨૨૪॥

આ જે તવ વગેરે પ્રત્યયો ભાવ અને કાર્ય ના વિષયમાં વિધાન કરાયાં છે તે યોગ્યતાના નિમિત્તમાં પણ કહેવાયા છે.

૨૨૫ દર્શનાર્હોઽય દ્રષ્ટવ્યો દર્શનીયો વિષ્ઠો પુન. ।

અધ્યેતવ્યમ્ચ સ્વાધ્યાયઃ સપ્રત્યયાન્તતન્તના ॥૨૨૫॥

ત્રેવા યોગ્ય તે દ્રષ્ટવ્ય અને ત્રેવા ત્રેવો તે દર્શનીય કહેવાય છે. અને નિમિત્તમાં સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરાવું ત્રેપ્ત્યો-અધ્યેતવ્ય થાય છે. તેજ રીતે ઇન્દ્રાદર્શક સ પ્રત્યયાન્ત ધાતુઓને (પણ આ પ્રત્યય લાગે છે)

૨૨૬ નિત્તરા ઇયાતુમેટવ્યો નિદિષ્ટ્યામિતવ્ય એષ (ય) ।

યે વિજિગામિતવ્યાસા જેવા શબ્દા વત્તેવણઃ ॥૨૨૬॥

જૂળજ ઇયાત કરવા માટે ઇન્દ્રા કરાગેડ તે-નિદિષ્ટ્યામિતવ્ય અને નવલયની જૂળજ ઇન્દ્રા કરાગેડ તે-વિજિગામિતવ્ય વગેરે અનેક પ્રકારે ગણેલા યથેલા બહુવાં

ઉત્તિ ન્યમર્ષાદયા ।

સ્ત્રીપ્રશિયા ।

૨૨૭ સ્વાત્ ષય્ સ્ત્રિયાં યજા માય દગમ યથા ષ યાવતે ।

સત્તુ-સવર્ણ્યાદય પ્રયોગા અવર્ણેણ ષ ॥૨૨૭॥

સુવો માથે ષય્ ॥ ૨ ૩ ૨ ૨ ॥ વિદ્યાદ્યો વરે તે ૩ ૩ ૨- ॥ સવર્ણ્યાદય ૨ ૩ ૨ ૨ ॥
 સર્વોચ્ચો ષ ॥ ૩ ૩ ૨ ૨ ॥ માયવર્ણ ॥ ૩ ૩ ૨ ૨ ॥ સવર્ણ ॥ ૩ ૩ ૨ ૨ ॥
 સ્વાત્ ષય્ ॥ ૩ ૩ ૨ ૨ ॥

ईषत्, दुः અને સુ ઉપપદોની પરમાં આવતા ધાતુઓને લાવ-ક્રિયા વગેરે અર્થમાં સ્લ(મ) તેમજ યુટ્(અન) પ્રત્યય થાય છે. જેમકે :-ईषद्भव થોડો થયેલો, ईसत्पानः થોડો પીવાયેલો, दुर्मवः-ખરાબ થયેલો, सुयोधन. સારો લડનારો.

૨૦૬ ईषत्करस्तथा स्वामिन् ! दुष्करः सुकरः पुन ।

હે સ્વામી, તે પ્રમાણે ईषत्करः-થોડું કરનાર, दुष्करः-દુષ્કર, सुकरः-સહેલાઈથી થાય તેવું -એમ થાય છે.

कृत्यप्रक्रिया ।

तव्यानीयावथ स्याता घातोश्च भावकर्मणो. ॥२०६॥

લાવ અને કર્મના અર્થમાં ધાતુને તવ્ય અને અનીય પ્રત્યયો પણ લાગે છે.

૨૦૭ स्याद् भावे भवितव्य यद् भवनीय च कर्मणि ।

मादृघर्मश्च कर्तव्यः करणीयस्त्वया प्रभो । ॥२०७॥

(મૂ ધાતુના) લાવ અર્થમાં ભવિતવ્યમ્-થવાતું છે તે અને કર્મણિ પ્રયોગમાં ભવનીયમ્-થવાતું છે તે એમ થાય છે. તેમજ હે પ્રભુ, શુદ્ધ ધર્મચરણ કરવું નોંધએ કર્તવ્ય. તેમજ તમારા વડે કરાવું નોંધએ-કરણીયઃ એમ થાય છે

૨૦૮ ईदो ग्रहां भवेच्चास्य ग्रहीतव्यं यथा भवेत् ।

वरीतव्य पुनर्हान्ये प्रयोगा एवमत्र च ॥२०८॥

ગ્રહ (ગૃહ્ણાતિ) વગેરે ધાતુઓને ईट्(ई) આગમ થાય છે. જેમકે :-ग्रहीतव्यम्-ગ્રહણ કરવું નોંધએ, वरीतव्यम्-વરણ કરવું નોંધએ તેમજ અન્ય પ્રયોગો અહીં થાય છે.

૨૦૯ स्वराद्यः स्यान्नराधीश । चैयं नेय यथा भवेत् ।

तव्यानीयावपि स्यातां स्युश्चेतव्यादयो यथा ॥२०९॥

સ્વરાન્ત ધાતુઓને, હે નરપતિ, ય પ્રત્યય થાય છે. જેમકે :- (चि-चिनोति तुं) चैयम्-લેણું કરવું નોંધએ તેમજ નેયમ્-લઇ જવું નોંધએ અને તવ્ય તેમજ અનીય પ્રત્યયો પણ થાય છે. જેમકે :-चेतव्यः (नेतव्य.) વગેરે થાય છે.

૨૧૦ क्षय्यज्यौ शक्यार्थे निपात्येते यथा क्रमात् ।

क्षेतु शक्य च क्षय्यं स्यात् ज्यय रीत्याऽनया भवेत् ॥२१०॥

ક્ષય્ય અને જ્યય એ શબ્દોને શક્ય હોય તે અર્થમાં નિપાત કરાય છે. જેમકે :-क्षय पाभी शके तेवुं क्षय्यम्-નાશવંત અને છતી શકાય તેવું જ્યયમ્ પણ એ રીતે થાય છે.

૨૧૧ બ્રાહ્મણોપધત્-સ્વામિન્ । પુશ્નકાત્ સ્વાદ્ વપ્રત્યયઃ ।

જવ્યાદય વગમન્તિ ણવય ણરર્ગમિદૃષ્વ યા ॥૨૧૧॥

હૈ સ્વામી, જ કાર ઉપધામા હોય તેવા વ વર્ગાન્ત તેમજ ણક્(જાનોતિ) વગેરે ધાતુઓને વ પ્રત્યય થાય છે. જેમકે -વ વર્ગાન્ત ધાતુઓ (જવ્-જવતિ) જવ્યમ્-વ્ય ઠરવાથી-અ અને ણવયમ્ તેમજ ણસ્યમ્-પ્રશંભાયોગ્ય એમ થાય છે.

૨૧૨ વ્યુષ્વ મહિર્ગદિ ણમિ-મંદિગ્ચરિયંમિરત્કિ ।

ચતિર્યંતિર્જનિર્હંતિ-રેતે ણકાન્વયાયિતઃ ॥૨૧૨॥

શક્-શવનોતિ ની પછી આવતા ધાતુઓ સહ્-સહ્યું, ગદ્-ગોહ્યું, જન-પ્રજા સા ઠરવી, મદ્-મદ્ પામવો, ચર્-ચાહ્યું, યમ્(ગચ્) આપ્યું, તન્-ત્નહ્યું, યન્-યન્મહ્યું, યત્-યત્ન કન્વો, જન્-જન્મહ્યું, અને હન્-હ્યહ્યું-વગેરે છે

૨૧૩ સ્યાદાકારસ્ય હ્રીચ્ચાતો ધાતોયંપ્રત્યયો યયા ।

ગોયતે તચ્ચ ગેય ણાત્ પેય પીયત દ્યવપિ ॥૨૧૩॥

આ કારાન્ત ધાતુને વ પ્રત્યય લાગે છે અને આ કાર નો દ કાર આદેશ થાય છે જેમકે :- (ગં-ગાયતિ તુ) જે ગવાય છે તે ગેયમ્-અને જે પીવાય છે તે પેયમ્ થાય છે.

૨૧૪ ધાતો સ્યાદ્ ઋહસાન્તાત્ ઘ્વળ્ કાર્ય વાઘ્ય યયા મયેત્ ।

રુજો મજ્ઞેડ્ય રોગ્ય રયાત્ પજો કનો કૃને મતિ ॥૨૧૪॥

જ કારાન્ત તેમજ હસાન્ત ધાતુઓને ઘ્વળ્(ઘ) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :-ભાર્યમ્ (કરવા યોગ્ય), વાઘ્યમ્-લઇ જવા યોગ્ય વગેરે થાય છે રુજ્-તોહ્યું ધાતુના વ કાર અને જ કારના પરમાં પિત્ પ્રત્યય હોય ત્યારે ક કાર અને ગ કાર કરવામા આવતાં રોગ્યમ્ તોહવા યોગ્ય-થાય છે.

૨૧૫ અપ્ પિત્વાત્ વતારોડપિ વાપ્ય વાપ્ય યયા મયેત્ ।

અપિ ણવ્વાત્ ણવચિત્ સ્વાદ્ યયા વાવ્યં વયેત્ મૃત્મ્ ॥૨૧૫॥

અર્ધી સૂત્રમાં પ્રત્યય પિત્ ણવાને લીધે જ કાર થાય થાય છે જેમકે :- (વન્ ધાતુને) વાવ્યમ્ નોહવા યોગ્ય અને (વન્ ધાતુને) વાવ્યમ્-નોહવા યોગ્ય થાય છે. અને ચિ-પદ્ય શબ્દને લીધે કમાદેક (વ કાર) નથી ચલે. જેમકે :-વાવ્યમ્-નોહવા યોગ્ય. (વાવ્યમ્) વ્યય ર્થક થાય છે.

૨૧૬ યાજ્ઞં યાજ્ઞં ગોઞ્ચ ણાજ્ઞં પુજ્ઞં પ્રજાજ્ઞમન્તે વ ।

મય્યં મોઞ્ચ ણજિ વા્ પજો વજો નો યજારીતમ્ ॥૨૧૬॥

યજ્ વગેરે ધાતુઓના ચ કાર અને જ કારના ક કાર અને ગ કાર નહીં થવાથી યાજ્યમ્ -અજ્ યોગ્ય, યાચ્યમ્-માગવા યોગ્ય, રોચ્યમ્-ગમવા યોગ્ય, ત્યાજ્યમ્-તજવા યોગ્ય, પૂજ્યમ્ -પૂજવા યોગ્ય, પ્રવાચ્યમ્-પ્રવચન કરવા યોગ્ય, અર્ચ્યમ્-અર્ચન યોગ્ય, ગર્જ્યમ્-ગર્જવા યોગ્ય, ખોજ્યમ્-ખાવા યોગ્ય-એમ થાય છે.

૨૧૭ ઓરાવશ્યક એવ સ્યાત્ ઘ્યન્ પ્રત્યયો ધરાઘવ ! ।

ઓદોતોર્યઃસ્વરવચ્ચાઽવશ્યલાવ્ય ભવેદ્ યથા ॥૨૧૭॥

ઉ કારાન્ત ધાતુઓને આવશ્યક-જરૂરી એ અર્થમાં ઘ્યન્ (ય) પ્રત્યય લાગે છે અને, હે ધરાપતિ, ઓ કારાન્ત અને ઓ કારની ધાતુઓની પરમાં ય પ્રત્યય સ્વર પ્રમાણે વર્તે છે તેથી લુ -ધાતુનું લાવ્યમ્ -અવશ્ય લણવા યોગ્ય.

૨૧૮ લુમ્પેદવશ્યમ્ કૃત્યે તુડ્કામમનસોરપિ ।

સમો વા હિતતતયો-માંસસ્ય પચિ યુડ્ઘત્રોઃ ॥૨૧૮॥

કૃત્ય પ્રત્યયોમાં તેમજ કામ અને મનસ્ પરમાં હોય ત્યારે તુમ્ પ્રત્યયના મ કારનો લોપ અવશ્ય થાય છે. તેમજ હિત અને તત શબ્દો પરમાં હોય ત્યારે સમ્ ના મ કારનો વિકલ્પે લોપ થાય છે. અને પચ્ ધાતુની પરમાં યુડ્ અને ઘત્રૂ પ્રત્યયો હોય ત્યારે માસ શબ્દના આ કારનો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

૨૧૯-૨૨૦ અવશ્યકાર્યમેવેદ રાજન્ ! સત્યવતા ત્વયા ।

ભોક્તુકામ શ્રોતુમના. સહિત સહિત પુનઃ ॥૨૧૯॥

સતતં સન્તત સ્વામિન્ ! માસપચનમિત્યપિ ।

માસ્પચન ચ માસ્પાકો માંસપાકો વિકલ્પત્ ॥૨૨૦॥

હે રાજા, સત્યવાન એવા તારે આ અવશ્ય કરવું જોઈએ-અવશ્યકાર્યમ્. તેમજ ભોક્તુકામ -લોભન કરવા માટેની ઇચ્છા વાળો, શ્રોતુમના સાંભળવાની ઇચ્છા વાળો, સહિતમ્-સહિતમ્-સાથે, હે સ્વામી, સતતમ્-સન્તતમ્-સતત, માસપચનમ્-માસ્પચનમ્ અને માસ્પાક-માસપાક-માસની રસોઈ-એમ વિકલ્પે થાય છે.

૨૨૧ ઘાતોઋદ્વપઘાત્ ક્યપ્ સ્યાત્ કૃત્ય નૃત્ય યથા ભવેત્ ।

ઠ્ઠસ્વાન્ચ ક્યપ્ ભવત્યેવ યથા કૃત્ય કૃતે તુકિ ॥૨૨૧॥

ઋ કાર ઉપધામાં હોય તેવા ધાતુઓને ક્યપ્ (ય) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે:- (કૃ ધાતુનું) કૃત્યમ્-કરવા યોગ્ય, (નૃત્ ધાતુનું) નૃત્યમ્-નાચવા યોગ્ય-એમ થાય છે. ઠ્ઠસ્વ (ઋ કારાન્ત) ધાતુને ક્યપ્ પ્રત્યય જ લાગે છે અને તુક્ (ત્) આગમ કરવામાં આવતાં કૃત્યમ્ એમ થાય છે.

૨૨૨ નામન્યુપપદે ચ્ચવ્ વ સ્ત્રો સાથે ભવેદ્ યથા ।

બ્રહ્મમયં ગત શયુ-નિદ્યોષ્યો વ નિવાતતઃ ॥૨૨૨॥

ઉપપદમાં નામ હોય ત્યારે મૂળ ધાતુને ભાવ-ક્રિયાના અર્થમાં ચ્ચવ્ (વ) પ્રત્યય ધાય છે જેમકે :-બ્રહ્મમયમ્-પ્રાણભાવ પામ્યો. તેમજ મિચઃ અને ટ્વ્ય એ બંને નદ-નદી ના અર્થમાં નિવાત કરવામાં આવ્યા છે

૨૨૩ વા ચ્ચવ્ સ્વાત્ કૃષ્ણોપ્રાંચોઃ કૃત્યં કાર્યં ભવેદ્ યથા ।

વૃષ્ય વૃષ્યં મહારાજ ! પ્રવોગાઃ સ્યુર્મયા ત્વિહ ॥૨૨૩॥

કૃ-કરોતિ અને વૃષ્-વર્ષતિ ધાતુઓને વિઠલપે ચ્ચવ્(ચ) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :-કૃત્યમ્ -કાર્યમ્-કરવા યોગ્ય અને વૃષ્યમ્-વર્ષ્યમ્-વરસાવા યોગ્ય એમ અર્થો પ્રયોગો થાય છે

૨૨૪ તદ્વાદયો ય ણ્તે તે વિહિતા ભાવકાર્યયો ।

અહંચિધી સ્ત વક્તવ્યાઃ પ્રયોગા સ્યુરિમે યથા ॥૨૨૪॥

આ જે તવ વગેરે પ્રત્યયો ભાવ અને કાર્ય ના વિષયમાં વિધાન કરાયાં છે તે યોગ્યતાના વિધિમાં પણ કહેવાયા છે

૨૨૫ દર્શનાર્હોઽવ દ્રષ્ટવ્યો દર્શનીયો વિધી પુન ।

અદ્યેતવ્યમ્ન સ્વાધ્યાયઃ સપ્રત્યયાન્તતાન્તથા ॥૨૨૫॥

જેવા યોગ્ય તે દ્રષ્ટવ્ય અને જેવા જેવો તે દર્શનીય કહેવાય છે. અને વિધિમાં સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરાવું જોઈએ-અદ્યેતવ્ય થાય છે. તેજ રીતે ઇન્દ્રાદર્શક ન પ્રત્યયાન્ત ધાતુઓને (પણ આ પ્રત્યય લાગે છે).

૨૨૬ નિતરા ધ્યાતુમેષ્ટવ્યો નિદિષ્ટ્યામિતવ્ય એવ (વ) ।

યં વિજિજ્ઞામિતવ્યાસા જ્ઞેયાઃ શબ્દા અવેકલ્ ॥૨૨૬॥

પ્રુણજ ધ્યાન કરવા માટે ઇન્દ્રા કરાગેલ તે-નિદિષ્ટ્યામિતવ્ય. અને તદ્વચાની પુણજ ઇન્દ્રા કરાયેલ તે-વિજિજ્ઞામિતવ્ય વગેરે અનેક પ્રકારે ઇન્દ્રા યજેશ લાખ્યા.

ત્તિ શુભપ્રતિપા ।

સ્ત્રીપ્રક્રિયા ।

૨૨૭ સ્વાત્ ચ્ચવ્ ત્વિષ્યા યજ્ઞાં જાવ્ય કરમા યથા વ વાગમે ।

કૃત્વમ્-કૃષ્ણાદત્ત પ્રયોગા અવેકલ્ વ ॥૨૨૭॥

શુભા સાથે ચ્ચવ્ ॥ ૩ ૩ ૨૨ ॥ વિદ્યાદારી ૧૮ ॥ ૩ ૩ ૨૨ ॥ કૃષ્ણાદત્ત ૩ ॥ ૩ ૩ ૨૨ ॥
 અહંચિધી વ ॥ ૩ ૩ ૨૩ ॥ સ્વાધ્યાય ૩ ॥ ૩ ૩ ૨૪ ॥ વિદ્યાદારી ૩ ॥ ૩ ૩ ૨૫ ॥
 વજા સાથે ચ્ચવ્ ॥ ૩ ૩ ૨૬ ॥

શ્રીલિંગમાં યજ્ વગેરે ધાતુઓને ભાવના અર્થમાં વ્યપ્ પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :-હજ્યા -યજ્ એમ થાય છે અહીં બહુવચન બહુણને લીધે અન્ય પ્રયોગો પણ થાય છે

૨૨૮ આસ્યા વ્રજ્યા મન્યા વિદ્યા સ્તુત્યા તથા સમજ્યા ચ ।

इत्या भृत्या कृत्या चर्या पत्या निपद्या च ॥२२८॥

(શ્રીલિંગને લીધે આપ્-આ પ્રત્યય લાગતાં) (આસ્ તુ) આસ્યા-આસન, વ્રજ્યા-ગતિ, મન્યા -મતિ, વિદ્યા, સ્તુત્યા-સ્તુતિ, સમજ્યા-મહા, ખ્યાતિ, इत्या-ગતિ, भृत्या-ભરણુપોપણુ, कृत्या-કાર્ય, चर्या-સેવા, पत्या-પતન, निपद्या-આસન વગેરે થાય છે.

૨૨૯ ધાતો ક્તિઃ પ્રત્યય સ્યાચ્ચ સ્ત્રિયા ભાવે યથા કૃતિ ।

कर्त्तरि क्तश्च संज्ञायां प्रकृतिः सम्भवेद् यथा ॥२२९॥

શ્રીલિંગમાં ભાવના અર્થમાં ધાતુને ક્તિ (તિ) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :-કૃતિ -કાર્ય, અને સ જ્ઞાના અર્થમાં કર્તરિ ક્તિ (તિ) પ્રત્યય લાગીને પ્રકૃતિ -પ્રકૃતિ એમ થાય છે.

૨૩૦ સ્યાત્ સ્ત્રિયા વિદ્વિદામહ્ ચ યથા પચા મિદા છિદા ।

विज्ञातव्यो जरेत्यत्र डानुबन्धेन वजित ॥२३०॥

વિત્ ધાતુઓ તેમજ મિદ્ વગેરે ધાતુઓને શ્રીલિંગમાં મહ્ (મ) પ્રત્યય લાગે છે. (અને પછી આપ્ થાય છે). જેમકે :-પચા-રસોષ, મિદા-તોડનારી, છિદા-કાપનારી, છરી તેમજ જૂપ્ -ધાતુનું જરા-વૃદ્ધાવસ્થા થાય છે. તેમાં હ્ અનુબંધ (કાર્ય કરતો) નથી (તેથી શુષ્ થાય છે).

૨૩૧-૨૩૨ સ્ત્રિયા ગુરોર્હસાચ્ચ સ્યાદ્ ભાવાદો ભૂમિપાલક ।

अप्रत्ययो यथैघाद्याः प्रत्ययान्तात्तया पुन ॥२३१॥

पुत्रीयास्य चिकीर्षा च लोलूयेति भवेद्यथा ।

अन्तासर्थश्रन्यघटव-दिविदियो हि युः स्त्रियाम् ॥२३२॥

હે ભૂમિપાલક, ગુરુ (દીર્ઘાન્ત) ધાતુ હોય કે હ્રસ્વાન્ત વ્યજનાન્ત ધાતુ હોય તો, તેને શ્રીલિંગમાં ભાવ વગેરે અર્થમાં અ પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :-ઘા-ગણતણુ વગેરે અને પ્રત્યયાન્ત ધાતુઓને પણ શ્રીલિંગમાં મહ્ (મ) પ્રત્યય લાગે છે (અને આપ્ થાય છે) જેમકે :-પુત્રીયા-પુત્ર જેવું આચરણ, ચિકીર્ષા-કરવાની ઇચ્છા, લોલૂયા-લણણી વગેરે થાય છે. જ્ કારાન્ત ધાતુઓ તેમજ આસ્-એસવું અર્થ-ભાંગવું, અન્ય-ઠીલું કરવું, ઘટ્-ઘટવું, વદ્-ખેલવું, વિદ્-વલણવું અને હ્-ઈછવું ધાતુઓને શ્રીલિંગમાં યુ (અન) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :-

૨૩૩ અર્થનાસ્યાસસના શ્રન્ય-ના ઘટનાસ્ય વન્દના ।

इत्येते स्यधिकाराश्च भावादी परिकीर्तिताः ॥२३३॥

૨૩૯ પરિણમય્ય ઘુક્તેઽથ તત્કાલે વ્યપ્ ચ દૃષ્યતે ।
સમીલ્ય હસતીત્યેવ યથા ભવતિ ભૂપતે ! ॥૨૩૯॥

ખનાવીને-પરિણમય્ય ખાય છે તેમજ સમાન કર્તૃક માં તે જ સમય હોય (સાથે સાથે હોય) ત્યારે પણ વ્યપ્ (ય) લાગે છે. જેમકે -હે ભૂપતિ, આખો અંધ કરીને-સમીલ્ય હુસે છે.

૨૪૦ પૌનઃપુન્યે ણમ્ પદ દ્વિ-શ્ચ સ્યાત્ સમાનકર્તૃકે ।
ઘાતૌ પ્રયુજ્યમાને ચ પૂર્વકાલે હ્યય યથા ॥૨૪૦॥

સમાનકર્તૃકમા જ્યારે પૌનઃ પુન્ય-વાર વાર નો અર્થ પ્રયોજ્યો હોય ત્યારે ધાતુને પરમા ણમ્ (અમ્) પ્રત્યય લાગે છે અને તે પદ નુ દ્વિત્વ થાય (જેવડાવાય) છે. જેમકે :-

૨૪૧ ધોજ ધોજ વ્રજત્યત્ર ક્રુલો ણમ્ કથમાદિષુ ।
સ્વાર્થે સ્યાચ્ચ કથઙ્કારમિત્યાદ્યા હિ ભવન્તિ યત્ ॥૨૪૧॥

ખાતો ખાતો-ધોજ ધોજ જાય છે કથમ્ વગેરેની પરમાં સ્વાર્થે-તેના જ અર્થમાં ણમ્ (અમ્) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :-કથઙ્કારમ્ -કેવી રીતે કેવી રીતે એમ (ખાદ્યા) કરનાર-વગેરે થાય છે

૨૪૨ ઘર્ણાત્કારો ભવેત્ સ્વામિન્ ! યથાઙ્કારાદયઃ પુન ।
રાદિકો વાઙ્ રેફશ્ચ રકારોઽપિ ફલેદથ ॥૨૪૨॥

હે સ્વામી, વર્ણોને દર્શાવવા માટે કાર પ્રત્યય લાગે છે જેમકે -અકાર -અ વર્ણુ વગેરે અને ર વર્ણુની પરમા ઙ્ક પ્રત્યય વિકલ્પે લાગતા રકારઃ તેમજ રેફ એમ થાય છે.

૨૪૩ રકારાદીનિ નામાનિ શૃણ્વતો મમ પાર્વતિ ! ।
મન પ્રસન્નતામેતિ રામનામાભિશઙ્કયા ॥૨૪૩॥

હે પાર્વતી, ર કાર-રેફથી શરૂ થતા નામો સાંભળતાં મારું મન રામ ના નામ (શ્રવણ)ની શંકાથી પ્રસન્નતા પામે છે.

૨૪૪ અન્તર્ભૂતાનિ સૂત્રાણિ રાજન્તે પદ્યરાજિષુ ।
ભ્રમદ્ધિરેફમાલાસુ પદ્માનીવ સરોવરે ॥૨૪૪॥

(વ્યાકરણની) આ પદ્યબદ્ધ શ્રેણીઓમાં (સારસ્વત) સૂત્રો અ તર્ભૂત થઈને શોભી રહ્યાં છે જેમ સરોવરોમાં લમી રહેલા લમરાઓની શ્રેણીઓમાં કમળો શોભે છે.

૨૪૫ લોકાચ્છેષસ્ય સિદ્ધિ સ્યાન્માતરાદિર્યથા વિમ્બો ! ।
હિતિ વચ્ચો ગિરાઙ્કારાણિ ગ્રન્થભૂયસ્ત્વમ્ભીતિત ॥૨૪૫॥

તત્કાલેઽપિ ॥ ૩૧૦ ૧૩ ॥ પૌનઃપુન્યે ણમ્ પદ દ્વિશ્ચ ॥ ૩૧૦ ૧૪ ॥

કથમાદિષુ સ્વાર્થે ક્રુલઃ ॥ ૩૧૦ ૧૫ ॥ ઘર્ણાત્ કાર ॥ ૩૧૦ ૧૭ ॥

રાદિકો વા ॥ ૩૧૦ ૧૮ ॥

લોકાચ્છેષસ્ય સિદ્ધિર્યથા માતરાદે ॥ ૩૧૦ ૧૯ ॥

શ્રેય-બાધીના રૂપેની સિદ્ધિ અન્ય લોક-વ્યાકરણ દ્વારા થાય છે. જેમકે :-માત વગેરે એ પ્રમાણે, હે વિશ્વ, સરસ્વતી એ અંધપ્રમાણ વધી જવાના ભયે કહ્યું છે.

૨૪૬ સસાધિતા મે કતિચિત્રપ્રયોગા

શ્રીપાણિનીયાણયમત્ર ઘૃત્વા ।

શ્રીશારદાયા વચનાચ્ચ લોકા-

ચ્છેપસ્ય સિદ્ધિસ્તિત્વતિ મોજમૂપ ! ॥૨૪૬॥

શ્રીપાણિની વ્યાકરણનો આશય લઈને માગ ક્રેટલાક પ્રયોગો મારીરીતે સાધિત-અધાયા છે. કારણકે હે લોકજમૂપ, શ્રીશારદા-સરસ્વતીદેવીએ લોકાચ્છેપસ્ય સિદ્ધિ-અન્ય વ્યાકરણ દ્વારા બાધીના રૂપેની સિદ્ધિ થાય-તેમ કહ્યું છે.

૨૪૭ સકલસમીહિતકરણ હરણ દુલ્ભમ્ય કોવિદાભરણમ્ ।

શ્રીમોજવ્યાકરણ પઠન્તુ તસ્માત્ પ્રયત્નેન ॥૨૪૭॥

સકળ સમીહિત-ઈચ્છિત સાધનાર, હુ અનુકરણ કરનાર અને કોવિદ-વિદ્વાનોનું આશરણ-પરેણું એવું આ લોકવ્યાકરણ પ્રયત્નપૂર્વક લાગુત્તે-અધ્યયન કરે।

૨૪૮ શ્રીધર્મમૂર્તિપદમાનસરાજહસ

વલ્યાણનાગરગુરુર્જયતાદ્ધરાયામ્ ।

શિષ્ય. નમઘનુપચિત્તવિનોદકારો

મસ્યાઽસ્તિ સદ્વિનયનાગરનામધેય ॥૨૪૮॥

૨૪૯ શ્રીમારમલ્લતનયો મુવિ મોજગજો

રાજ્ય પ્રમાસ્તિ રિપુચ્છિત્તમિન્દ્રવદ્ ય ।

તમ્યાઽજ્ઞાવા વિનયનાગરવાઠનેન

મર્ગુમ્પિત્તાન્ન સુમિરાઽન્તુ ત્વીમર્વાણ ॥૨૪૯॥

(દિલીપવૃત્તિના ઉપમંદાના) પદ-૧૦૭૭ અને ૧૦૭૮ પ્રમાણે અનુવાદ મમજ્યો)

(હેલ્લી પંક્તિ) અર્થે રૂચિર તૃતીયા વસ્તિની શ્રીમારમલ્લ સ્વામી રીતે રૂપણી ની છે.

भवेद् रिलोपो दीर्घश्च सैपाद्धसे द्वाव हि ।
सन्धी सूत्राणि पूर्णानि ह्यष्टपञ्चाशदेव हि ॥१३॥

अथाऽविभक्ति नाम स्यात् तस्मात् सिञ्जसादयः ।
समानाद्धेलोपोऽघातोरम्शसोरस्य पञ्च च ॥१४॥

सो न. पुसो नुडामः स्याद् र सङ्ख्याया ण एककम् ।
त्रेरयङ् इणो जस्शसोर्लुक् अष्टनो डौ च आऽऽमु च ॥१५॥

रैस्मि चाङ्गि तथा ष्य स्याद् एस्मि बहुत्व ओसि च ।
डसिरत् डस्स्य एव टे-न डे अक द्विपद त्वदः ॥१६॥

(आर्या) सर्वादिः स्मडतो डि स्मिञ्च जसी स्यात् सुडाम आयश्च ।
तदनु यटोच्च ह्रमेपः सेर्लोपश्चाप इत्यपरम् ॥१७॥

टौसोरे धिरि रौ स्यान्डिता यडाम्डे यत् पृथक् ।
नियश्च स्त्रिया व्योर्घां न्हस्वो डितामटु वेयुव ॥१८॥

इदुभ्यामीयु टा नाऽस्त्रि-यामथै ओ जसीति च ।
घौ डित्यथ च डेरामित् त्रिपद स्याद् ऋतो ड उ ॥१९॥

सेरा घेरर् तथा डौ च पञ्च स्वरक्षर स्तुरार् ।
पुसोऽसुङ् च त्रितो नुम् च वादीपोः शतुरेव च ॥२०॥

श्वेदप्ययोरान्नित्यम् इद सूत्र षडक्षरम् ।
त्रिपदं च न्मम्महतोऽघौ दीर्घं शौ च चान्तकम् ॥२१॥

नोपघायास्तदन्वस्त्य-त्वसो. सौ शसि नामि च ।
एकाक्षरमिना शौ सावस्मिन् सूत्रे पदत्रयी ॥२२॥

अल्लोप स्वरेऽम्बयुक्ता-च्छसादौ तु चतुपदम् ।
वेङ्घोरञ्चेर्दीर्घश्च स्यात् तिरश्चादय एककम् ॥२३॥

चतु.पद ऋर्नोर्णोऽन्तेऽवकुप्चन्तरेऽपि च ।
क्विलात्पः सः कृतस्येतत् सप्ताक्षर चतुःपदम् ॥२४॥

स्यात् प्रादेश्च तर्थां तो सुनमा नपुसकात् स्यमो ।
लुगघातोम् च श्त्वन्यादेरीमौ स्याद् द्विपदं त्विदम् ॥२५॥

जस्शसो. शिर्नुमयमो द्विपदं नामिन स्वरे ।
स्यादच्चास्थना शसादौ च चतु.पद वसोर्व उम ॥२६॥

(भाष्यं)

श्वदेरातो घातोर्लोपश्चिपरमेव च पचा टैः ।
 ३ हीतोत्पञ्चसु षो नृट् वा नो दिव षो भवेदु रमं ॥२७॥
 पतुराम् षो चोरो वाम्शानि पुनरं सन्पुरेव मेर्तांश्वे ।
 चोशनमा नदनु श्वो-घातोर्न्युवो स्वरेऽष्टवर्णं च ॥२८॥ (युग्मम्)

स्वात् स्त्रीभ्रुवोरथ श्वो वा नुघातोत्पञ्चिफ शतम् ।
 विभक्तिसत्त्वसूत्राणि स्वरस्य युष्मदस्मदोः ॥२९॥

१०३

प्राक् युष्मदस्मदोः पठोचतुर्थ्यादि न सत्तत्तम् ।
 एकविशाक्षर त्वा मा मा नादो चादिभिश्च चं ॥३०॥

त्वन्मदेकत्वे युवाधो द्विवचने पद् द्विकम् ।
 तत आसौ च त्वमह् मिना युयवय जमा ॥३१॥

तुभ्यमहा उषा तत-मम उषा उनिभ्यसो ।
 श्नुभ्यंम् श्भ्यमय मामाकम् भवेदाम्भो द्विक पदम् ॥३२॥

ए टाद्योः नमित्त्वोरीक् टे अत् टे द्ववक्षरं द्विकम् ।
 त्रिचतुरोः त्रिभ्या तिसृ-चतसृवच्च क्वापिन ॥३३॥

क्ष्वो वाऽन्वार्थ एकपद मानं पुनकस्य न ।
 त्वादादेष्टेर स्वादो च दस्य मनी म एव न ॥३४॥

भवेद्विदमोऽय पुमि जेय त्रिभ्या स्त एव द्वि ।
 अत टोमोस्तया भिम् भिन् अयम् पदमेकम् ॥३५॥

मेरो माङ् भवेद्वेरी बहुतो मि दया तप ।
 यमा र्णे पुनश्चा लुङ्गिताम् षो च पद द्विकम् ॥३६॥

नामनो नो लोपणो न-लोपणोर्लवक पदम् ।
 स्त्रीराद्योश्च योविभर्गं सभतात्पञ्चर लोपणम् ॥३७॥

श्लोकीतिः(?) हि पशतो च सु नो नागदु दोषात्तय च भाषिण ।
 नम एव च नने नो लो षोऽर्थो नतो च इत्यदि च ॥३८॥

भोऽप्यपराजादिः च पडा कस्य मय च ।
 मत्तोमपि द्विदि स्याच्च त्रिदि स्या द स इत्यदि ॥३९॥

यमे चया सगानां यद्वा निरतः च इत्येवम् ।
 दासमाने इत्येव निरतः च इत्येवम् ॥४०॥

२५० अवताद्वो ह्यग्रीव. कमलाकर ईश्वर ।
सुरासुरनराकार-मधुपापीतपत्कजः ॥२५०॥

नेमना अरक्षुकभण सुर, असुर, अने नर सभान मधुपोऽन्ने पीधा (सेव्यां) छे ते ङमलाकर
ह्यग्रीव ईश्वर तमाङ् रक्षणु करे.

इति श्रीमहोपाध्याय – श्रीविनयसागरविरचिते

पद्यबन्धे श्रीभोजव्याकरणे तृतीय वृत्तिः

सम्पूर्णा ॥३॥

महोपाध्याय-श्रीविनयमागरजि-विरचितः

विद्वच्चिन्तासणिः ।

श्रीमरररत्यं नमः ।

श्रीमहागीश्वरीवचनान्मूलमूत्रमवाप्य हि ।

कृत नारस्तं येन ततोऽनुभूयते नमः ॥१॥

अ इ उ ऋ लृ ममानाः सूत्रमष्टाक्षर परम् ।

ऋस्वदीर्घप्लुतभेदाः नवर्णा हि परस्परम् ॥२॥

ए ऐ ओ औ मन्ध्यक्षरा - ण्यप्रोभये स्वरा जय ।

अयर्जा नामिनो हृ ग यगदी मान्तमिन्यय ॥३॥

आद्यन्ताभ्या च सूत्राणि गजाया सप्त मन्ति च ।

७

इ य स्वर उ षगृ रम् लृ लम अय ततपरम् ॥४॥

ए वाग् औ अय् औ वाव् व्योर्नो - षम् वा पदान्त एव च ।

एदीतोऽनो उत्स्य सव-र्णो दीर्घः नह षा इ ए ॥५॥

उ ओ ऋ अर् लृ अर् लृ ए ऐ ओ औ ततोऽस्ति च ।

ओष्ठोत्प्रोषो स्वरसन्धे, सूत्राण्येकोनविंशति, ॥६॥

१९

नामो अय च ये द्वि वे औ निपात, प्लुत पुनः ।

प्रगतिभावस्य चत्वारि म्युष्य चपा धरे जवा ॥७॥

४

नना क्रमे जना या च-गच्छ यो हो लभास्त त ।

स्वोऽश्नुभि श्नुनेगान्त्व-वि प्लुत्य तोलिं लो न पि ॥८॥

टोन् वाव् व्यक्षर न्यं नन्वर च न मक् टो ।

ननसर्धे च पना लणो नन्वाद् द्वि म्यवे पुन ॥९॥

एव्य एवेर्जाहो मोऽन्मरश्च चतुरक्षरम् ।

नन्वापदानो लने मना प्रमा एवेत्य वा स्वय ॥१०॥

इति नन्वापदानस्य सुदासपुत्रादित्वा दत्त ।

१८

मन्वापदान पु विद्वच्चिन्तासणि मा शोषः ॥११॥

एव्योः = क = दो = लो = ए = एव्योः इत्यन्त इत्यन्त एवे ।

आदो लोन् औन्वा नानिनी रो र एव्यम् ॥१२॥

भवेद् रिलोपो दीर्घश्च सैपाद्धसे दशैव हि ।

सन्धी सूत्राणि पूर्णानि ह्यष्टपञ्चाशदेव हि ॥१३॥

अथाऽविभक्ति नाम स्यात् तस्मात् सिञ्जीजसादयः ।

समानाद्वेर्लोपोऽघातोरम्शसोरस्य पञ्च च ॥१४॥

सो न. पुसो नुडामः स्याद् र सङ्ख्याया ण्य एककम् ।

त्रेरयङ् इणो जस्शसोर्लुक् अष्टनो डौ च आऽऽमु च ॥१५॥

रैस्मि चाङ्गि तथा ष्य स्याद् एस्मि बहुत्व ओसि च ।

ङ्सिरत् डस्स्य एव टे-न डे अक द्विपद त्वदः ॥१६॥

(आर्या) सर्वादि स्मडतो ङि स्मिंश्च जसो स्यात् सुडाम आयञ्च ।

तदनु यटोच्च हसेप- सेर्लोपश्चाप इत्यपरम् ॥१७॥

टीसोरे धिरि रौ स्यान्डिता यडाम्डे यत पृथक् ।

नियश्च स्त्रिया व्योर्धौ ऋस्वो डितामटु वेयुव ॥१८॥

इदुभ्यामोयु टा नाऽस्त्रि-यामर्थे ओ जसीति च ।

धौ डित्यथ च डेरामित् त्रिपद स्याद् ऋतो ड उ ॥१९॥

सेरा घेरर् तथा डौ च पञ्च स्वरक्षर स्तुरार् ।

पुसोऽमुङ् च त्रितो नुम् च वादीपोः शतुरेव च ॥२०॥

भवेदप्ययोरान्नित्यम् इद सूत्र पडक्षरम् ।

त्रिपद च न्सम्महतोऽधौ दीर्घ- शौ च चान्तकम् ॥२१॥

नोपघायास्तदन्वस्त्य-त्वसो- सौ शसि नामि च ।

एकाक्षरमिना शौ सावस्मिन् सूत्रे पदत्रयी ॥२२॥

अल्लोप स्वरेऽम्बयुक्ता-च्छसादौ तु चतुपदम् ।

वेङ्गोरञ्चेर्दीर्घश्च स्यात् तिरश्चादय एककम् ॥२३॥

चतुपद ऋर्नोणोऽन्तेऽवकुप्वन्तरेऽपि च ।

क्विलात् सः कृतस्येतत् सप्ताक्षर चतुःपदम् ॥२४॥

स्यात् प्रादेश्च तथा ती सुनमा नपुसकात् स्यमो ।

लुगघातोम् च श्वन्त्यादेरोमौ स्याद् द्विपद त्वदम् ॥२५॥

जस्शसो शिर्नुमयमो द्विपदं नामिन स्वरे ।

स्यादञ्चास्थना शसादौ च चतुःपद वसोर्व उम ॥२६॥

(भाष्य) पश्चादेरातो घातोर्लोपश्चिपदमेव च पश्चां टे ।
 -३ हीतोत्पञ्चसु षो नूट् आ मो दिव ङी भवेदु रमे ॥२७॥
 नतुराम् णी चोरो वाम्पसि पुनरं मन्पुरेव नेटांश्रे ।
 चोशनमा तदनु व्यो-घातोऽर्युवो म्वरेऽटवर्णं च ॥२८॥ (युग्मम्)
 स्यात् म्प्रोभ्रुवोरथ व्यो वा नूधानोऽप्यधिक घतम् ।
 विभक्तितसत्तनूत्राणि स्वर्ण युष्मदस्मदो ॥२९॥
 प्राक् युष्मदस्मदो पञ्चीचतुर्व्यादि न गत्तकम् ।
 एकविंशत्तर त्वा मा मा नादो चादिभिश्च वै ॥३०॥
 त्वन्मदेकत्वे युवावो द्विवचने पद द्विकम् ।
 तत आमी च त्वमह गिना यूययं जमा ॥३१॥
 तुभ्यमाता उपा तव-मम उमा उमिभ्यमो ।
 पतुभ्यंस् श्वभ्यश्च सामागम् भवेदाम्भो द्विक पदम् ॥३२॥
 ए दाद्यो गमिपत्वोरीक् ऐ अक् ऐ द्व्यक्षर न्विदम् ।
 द्विचतुरोः स्त्रिया तिमृ-जतनृयञ्च काप्यत ॥३३॥
 न्हस्वो वाज्यार्थं एकपद गोर्नपुनकन्य च ।
 त्यदाशेष्टेर स्यादो च दन्य मसो न एव न. ॥३४॥
 भवेद्विदमोऽप पुमि जेय गिनया न्न एव हि ।
 अन टोनीस्तस भिन् भिन् अदगः पदमेतत् ॥३५॥
 मेरो माद् भवेदेरी न्प वे भि दमा तत ।
 यमा रने पुाश्चो एदिताम् षो न पदं द्विकम् ॥३६॥
 माभनो नो लोपनधो म लोपाऽन्यैस्त पदम् ।
 म्प्रोराजोश्च लोदिमर्त मन्तारउपास्त ॥३७॥
 ओडीति-(?) हि पदान्ते च न चो शक्तिं दोषास्तथ म लोपश्च ।
 क्तम एव च नसे लो डो दादेर्लो नयो ए उपरि च ॥३८॥
 भवेत्तत्तदवशात्तैः ए यडो क्तम् एव च ।
 मन्तोनि दिनि म्पारत निनि एव च म इति ॥३९॥
 एते चतः क्तमाता एवम् निश्च म क्तं क्तम् ।
 वाक्यमात्र इदं नून द्विचतुरोऽप्युक्तम् ॥४०॥

१०३

आदिजवाना क्षभान्तस्य क्षभा स्वोश्च चतुपदम् ।
तयोर्घोऽघोऽव्ययाद्विभ-क्तेर्लुग्वाऽस्मिन् पदत्रयम् ॥४१॥

एकपद समासप्र-त्यययो स्यादलुक्वचिच् ।
भवेदथाऽव्ययीभावादतोमनत एव तत् ॥४२॥

पञ्चाक्षर च वा टाड्योद्विपद स नपुसकम् ।
एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ च सूत्राणि युष्मदस्मदी ॥४३॥

षट्सप्ततिश्च वर्तन्ते लिङ्गार्थे प्रथमा मता ।
आमन्त्रणे ततः सिद्धि-द्विपद भो भगो अघोस् ॥४४॥

शेषाः कार्ये इतीदं यद् अष्टाविंशतिरक्षरम् ।
विना सहेति सूत्रं यत् तच्च सप्तदशाक्षरम् ॥४५॥

(आर्या) कर्तृकारणयोरक्ता-दौ कृति षष्ठी चतुपद सूत्रम् ।
अन्योक्ते प्रथमा स्यु कारकसूत्राणि चाऽष्टौ हि ॥४६॥

अपत्येऽण् अत इज्जन-षेण्ययनणित्यदः ।
अष्टादशाक्षर सूत्र लुक्वहुत्वे क्वचित्तत ॥४७॥

देवतेदमर्थे चाऽथ णितो वा द्विपद ह्यदः ।
स्यात् कारकात् क्रियायुक्ते ततः केनेयका अथ ॥४८॥

भवेत् स्वार्थेऽपि वक्तुल्ये भावे तत्त्वयणः परम् ।
अस्त्यर्थे मनुमान्तो-पघाद्वित्वनौ द्विक पदम् ॥४९॥

तरतमेयस्विष्ठा प्र-कर्णे वोव्यस्वरे ततः ।
यस्य लोपो भवेदीपि द्विति टेद्विपदं त्विदम् ॥५०॥

स्यान्नोवाऽन्त्यस्वरादिष्टिः कार्यायेच्च पद द्विकम् ।
तथादिस्वरस्य ङ्णिति वृद्धिस्ततः क्वचिद्द्वयो ॥५१॥

भवेन्नसन्धिव्योर्द्युट् च घातोर्नामिन एव च ।
ततोऽत उपघाया आ-तो युक् हनो घदेव च ॥५२॥

त्रिपद स्यात् हनो घने च रातो औ पुक् तथा मिताम् ।
ःह्रस्व आरे औ वृद्धि स्याद् अरेदो नामिनो गुण ॥५३॥

त्रयस्त्रिंशच्च सूत्राणि तद्वितस्यावत् स्त्रियाम् ।
घ्नण ईप् च षिट्त्रतं स्यान्न-दादेजतिरयोपघात् ॥५४॥

स्वाङ्गादा द्विपद सूत्र पृष्ठात् पदमेककम् ।
त्रिपद ह्यं च मन्वाद. पन्त्यादयश्च चोर्गुणान् ॥५५॥

ऊत ऊर् च नगाजानि गुभ्राप्येकाद्या स्थिय ।
समागन्तान्वये नान्ता गमाहारज ङिप् ह्रिगु ॥५६॥

पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावोऽ-मादी तत्पुरुषो नत्रि ।
चाऽर्थे द्वादा यङ्ग्रीहि-रन्वार्ये कर्मधाराय ॥५७॥

तुत्पार्थे टाडका पूव-द्वाऽनेकन्वयमन्वये ।
महादेः सादिरेव प्रा-देरुपसर्गे इत्यापि ॥५८॥

प्राग्धातोः कृतानमानौ नाम्नश्च पदमेककम् ।
चादिनिपातन्त्रार्थे विभक्त्यर्थे द्विक पदम् ॥५९॥

स्यात् तच्च आदिकान्ते त-द्वयय चैकविंशतिः ।
त्युः समानस्य सूत्राणि प्रथमवृत्तिरित्यत्र ॥६०॥

धातोष्व चर्त्तमाने तिप्-तम् अन्त्याऽग्निहारम् ।
वायत् सस्वरवर्णा त्यरष्टाविंशतिरत्र च ॥६१॥

विधिसम्भावनयोर्धात्-यातामादीम्हीत च ।
सस्वराण्यक्षराणि म्यु-स्त्रिचन्वान्निशयेष च ॥६२॥

आणो प्रेरणयोर्गुप्ताम्-अन्वित्याघामर्त्तमिव ।
पञ्चत्रिंशदक्षराणि मन्त्राणि ततोऽप्यत्र ॥६३॥

अन्यतनेऽतीते दिप्-नामन्-मिदिति चाऽऽमहि ।
एकत्रिंशदक्षराणि चर्त्तमाने मन्त्राणि च ॥६४॥

परोक्षे षवतुमादि-भेदेणपत्न मन्त्ररा. ।
अष्टाविंशति वर्णा स्तु-द्विंशत्य त्तानिचि सादिचि- ॥६५॥

मीमन्त्वेत्यैश्चत्तानि-नदत्तराणि ननि च ।
मन्त्राणि दस्यन्ते ता-नारावादि च नान्तरे- ॥६६॥

मावर्त्तमिदञ्च वर्णाः स्व-द्वयार्थान्द्वय मन्त्ररा ।
यद् षतुर्गु तथा षतं-षेदादेर्गु नद द्वियम् ॥६७॥

पदो दिम्बोर्द्विद्विच द्विपदोर्गो द्विक पदम् ।
मन्त्रादिभ्य र्वादिभ्यु मन्त्रादिभ्यु र्वादिभ्यु ॥६८॥

२१
३१०

तुदादेरोऽपि तदच्च ना क्य्रादेर्द्विपद ह्यदः ।
 स्याद्धसादान ही त्यादौ भविष्यति स्यवेव च ॥६९॥
 दिवादावट् स्वरादेश्च स्यप् क्रियातिक्रमे पुनः ।
 स्याद् भूते सिस्ततो णित्पेऽ-निटो नामिवतोऽपि च ॥७०॥
 द्विपद ह्रषान्तात् सक् त्रेरङ् द्विश्च चतु पदम् ।
 भवेल्लित्पुषादेर्द इरितो वेण्टन्यकर्त्तरि ॥७१॥
 लोपो दिस्योर्हसादस्ते-रीट् सेरदाद एव च ।
 लोपो न्हस्वाज्ज्ञसे चेटि झसाद् दादे प इत्यपि ॥७२॥
 स्यान्मेटस्तत और्वा हे-तो द्व्यक्षरमदेऽपि च ।
 ञ्मोरा द्विपदमादाथ ई यात्येक च यामियम् ॥७३॥
 पुस इडोर्वमोर्वा लो-प कृत्रो ये च डित्यदुः ।
 नातःस्यादी हसे द्वेस्ती नमसोऽस्य सि सः पुनः ॥७४॥
 आतोऽन्तोदनतो द्वेषचाऽ-न उस् स्याविद एव वै ।
 आतो णप् डौ झसाद्धिर्हे-होरित्येकाक्षर परम् ॥७५॥
 नव परस्मैपदानि पराण्यात्मन इत्यथ ।
 नाम्नि च युष्मदि चास्म-दि च भागेस्तथाऽऽद्भुवि ॥७६॥
 कर्मणि, कर्त्तरिपचाऽऽ-दनुदात्तङित्तस्तत ।
 भवेच्च निविशादेर्त्रित्-स्वरितेत उभे पुन ॥७७॥
 परतोऽन्यदपित्तादि-डिण्णादि कित पद द्विकम् ।
 ऋसयोगान्न क्त्वा सेड रूदा क्तो वा द्विक पदम् ॥७८॥
 अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च पञ्चपद त्वदः ।
 इच्छायामात्मन सश्च गुब्भ्य आयो द्विवर्णकम् ॥७९॥ (युग्मम्)
 भवेन्नाम्नो य ईच्चास्य सूत्र पञ्चपद त्विदम् ।
 आचार उपमानाच्च कतुर्यङ् च पद द्विकम् ॥८०॥
 त्रिङित्करण एतस्मिन् सूत्रे स्याच्च पद त्रिकम् ।
 घातो. प्रेरण इत्यस्य सूत्रस्य च पदद्वयम् ॥८१॥
 एकपद चुरादेश्च स घातुर्भ्वादिरेव च ।
 से दीर्घो थ्वोर्विहसे ये दादेरिश्च पदद्वयम् ॥८२॥

मस्यरआदिहिरदि स्वरादेः पर इत्यपि ।
 पूर्वस्य हगारिः शेष ममान् गपा द्विक पदम् ॥८३॥
 कुहोरचुः स्माञ्जपाना ज-ञचपा एकक च २ः ।
 ऋभ्यो य. सेऽक्षरे द्वे न भूजां लृकि निजा गुण. ॥८४॥
 यट् चाऽऽनो ऋमजपा नुक् रीगृदुपधस्य च ।
 अटिलघो ऋस्व उप घाया अस्य चतुःपदम् ॥८५॥
 लघो दीर्घो न रित. स्याद् आम्बोर्णादौ पदद्वयम् ।
 नुगणां च लोपः पचा कित्थे चाऽऽन्य पदानि षट् ॥८६॥
 दा हौ इस्मे च जस्येधि-शाधिः स्याद् द्वयक्षर गुण ।
 नूपः षीट् उपघाया लघोर्नानिटि मे तत. ॥८७॥
 सिस्यो विडत्यद्वघुमि नो लोपो नमो गमां स्वरे ।
 आतोऽनपि यतो अ-घ्योरस्मिश्च पदद्वयम् ॥८८॥
 अनादेश्वादि. मन्वपक्ष-राणामिद पदक्षरम् ।
 आदे ष्णः स्न. इद सूत्र त्रिपद चतुरक्षरम् ॥८९॥
 विदो नवाना त्यादीना णादि चंकादशाक्षरम् ।
 द्रुय आहश्च पञ्चाना तथेस्मिश्च पदद्वयम् ॥९०॥
 अयादाचीप् पितितित्स्मि द्वा यट्कृकि ह्, पुरो गमाम्- ।
 एश्च द्वादे पप्रवादि-र्जाजनोर्जा पदद्वयम् ॥९१॥
 ध्यायेन्हुंत्यो मूपादेर्मुम् न्पित्तिपदस्य चेदित् ।
 शमा दीर्घो ऋमस्य कित्थ-ति शने त्रिपद द्विद्वयम् ॥९२॥
 गोपस्वनुदास्ततनाम् श्रुत इद् पौरुषेय च ।
 निमतामीम्यपासिद् चाऽ-न्मिश्च मृत्रे पदद्वयम् ॥९३॥
 रुदादेश्चतुर्णां तुमा-दे श्रुतो तन्म. स्वप ।
 उदितो वीदिशनेक पद विदनेकपर्णिकम् ॥९४॥
 नेश्वरगदतुदासाद् यु. मे षट् द्वित रित ।
 नादीदिगो ह्ययोश्च गयेर्णादे. षट् द्विद्वयम् ॥९५॥
 श्यादिप्रत्ययादां चम्-पुत्रोऽयम् पदद्वयम् ।
 षट् द्विक सुबो पुक् स्याद् ईतो यदा द्विक पदम् ॥९६॥

नामिनोऽचतुर्णां धो ढ आख्यातस्य भवन्ति च ।
 सम्पूर्णाणि च सूत्राणि ह्यष्टसप्ततिसहितम् ॥१७॥
 कृत्कर्त्तरि त्रुणीच नाम्युपधात् क एव च ।
 पचिनन्दिग्रहादेर-युणिन्येकादशाक्षरम् ॥१८॥
 दृशादेः शो ज्वलादेर्ण कार्थेऽणस्य पदद्वयम् ।
 आतो डो नाम्नि चाटाव-थेख ख्येजा खगेव वै ॥१९॥
 ख्युट् करणे भजा विण् च द्वे सूत्रे द्विपदे अम् ।
 आतो मनिपक्वनिप् वनि-पः क्विप् दृशस्ततो दृशे - ॥१००॥
 टक्सकौ चोपमाने का-र्येऽस्मिन् पञ्च पदानि च ।
 आ सवदि किमिदम कीष् सूत्र द्विपद ह्यद ॥१०१॥
 अदसोऽम् णिनिश्वैक-पदमतीत एव च ।
 क्विष्वविण्डाः पदं चैक तथा क्तक्तवतू भवेत् ॥१०२॥
 क्वसुकवानौ णवेवच्च सप्ताक्षर पद द्विकम् ।
 स्यात् शतृशानौ तिप्तेवत् क्रियाया च दशाक्षरम् ॥१०३॥
 स्याद् विदेर्वा वसुश्चाऽथ मुगानेतः पद त्रिकम् ।
 शीले तृन्निष्णुस्तुक्नु षा-कोकण पदमेककम् ॥१०४॥
 यड ऊकस्तथाऽलुक्च वाऽन्यत्र पुनरादृत ।
 किद्विश्च भूते जीता तक् सदोणादय इत्यथ ॥१०५॥
 भवेच्च तुम् तदर्थाया भविष्यति पद त्रिकम् ।
 घृन् भावे आत सजाया-मकर्त्तरि च सप्तकम् ॥१०६॥
 स्वरादेर्मदा मूर्ती घ-नो ट्वितोऽथुर्द्वितस्त्रिमक् ।
 तत्कृते सप्त नड् की स्यात् क्तो नपुसक इत्यपि ॥१०७॥
 युद्धित्येकपद सूत्र साधनाधारयोः पुन ।
 गत्यर्थादिकर्मकात्क-र्त्तरि क्तो भावकार्ययो ॥१०८॥
 ईषद्दुःसुषु खल्यू च तव्यानीयो तत परम् ।
 स्वराद्य. पुशकाच्चेच्चा-तस्त्र्यक्षर पद त्रिकम् ॥१०९॥

(आर्या) ऋहसान्तात् ध्यणोरा-वश्यके फले ऋदुपधात् क्यवेव ।

भवेत्तदनु स्त्रिया भावे क्तः स्या-षिद्धिदामङ्गे हि ॥११०॥

गुरोर्हमात् प्रत्ययान्तात् चजोः कमी पिति विकम् ।
 नृश्वस्य पिति तुक् स्याच्च शिति चतुर्दित्यय ॥१११॥
 द्वाभर्णमोदीतोयं-प्रत्यय स्वरवत् पुनः ।
 द्वि डो लोपो दीर्घश्च हुमां चैरेकवर्णकम् ॥११२॥
 द्विपद युवोर्नाकी ततो रारो एसे दृशाम् ।
 वं मजा गयराणां व्य-तः नम्प्रगारण किति ॥११३॥
 ग्रहां विडति च णतादो पूर्वस्याजस्य पदद्वयम् ।
 दो दत्तिश्च स्वरात्तो या स्यात् स्थामी द्विपद एदः ॥११४॥
 स्याद् दस्तस्य नो दपवाऽव ररणाणाशास्तत परम् ।
 त्वाद्योदितस्तथेच्छार्थे-पु कर्तृकेषु तुम् ततः ॥११५॥
 द्विपद पूर्वकान्ते नत्वा समासे मयप् पदं द्विकम् ।
 पौन पुन्ये णम् पद द्वि-श्च तदव्ययमेव च ॥११६॥
 स्यादभ्यगाद्विभक्तैर्लुक् सूत्र सप्ताक्षरात्मकम् ।
 दूराज्ञाने टो प्लुतो विचार्या पदमेककम् ॥११७॥
 लोकाच्छेषस्य मिद्धिः स्यात् शृल्लूत्राणि भवन्ति च ।
 चतुर्णवतिषड्म्यानि बद्धानि पद्यमालया ॥११८॥
 मंशाप्रकरणं स्याच्च स्वरमग्निस्तत परम् ।
 प्रकृतिभावमग्निश्च व्यञ्जनाच्च विसर्गनः ॥११९॥
 नामप्रकरणं स्याच्च ततोऽपि युष्मदसमदो ।
 कारकतदितस्त्रीश्च समायाद्यातस्ततः ॥१२०॥
 श्रुतेनाऽनुनमेर्षा-पठन् मृष मरुस्वती ।
 तत परमुञ्जुषधे श्रीमन्निरनुमृतिभि ॥१२१॥
 विद्विष्वन्तामनिग्रन्थः कच्छवाटे पठन्ति च ।
 मेवा तत्रमे नरोनति मवेदा श्रीनरुपतां ॥१२२॥
 श्रीनिगिपसमतेताः मृगिभन्तामनामरा ।
 मेवा निच्येर्षाधार्थे मृगिभन्तामनरे ॥१२३॥
 नारुभवास्तु मृगाणां पदस्यो विनिमित्तः ।
 विद्विष्वन्तामनिग्रन्थः कच्छवाटे पठन्ति ॥१२४॥

पुष्पदन्ती मही गङ्गा यावन्मेरुर्महार्णवः ।
तावन्नन्दत्वय ग्रन्थो गीःसूत्रामृतमध्यराट् ॥१२५॥

सारस्वतस्य वक्तव्या-न्युदाहरणसयुतैः ।
विनयसागराचार्यै-रलेखिषत सत्वरम् ॥१२६॥

इति श्रीविद्वच्चिन्तामणिग्रन्थः समाप्तः ॥

संवत् १८७४ वर्षे शाके १७३९ प्रवर्तमाने फाल्गुनमासे
शुक्लपक्षे षष्ठीतिथौ शुक्रवासरे लिपीकृतम् ।

श्रीसाडा ॐ अर्हः ।

श्रीशान्तिनाथप्रसादात् ॥ श्रीरस्तु ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

अक्षरलक्षण-युगप्रधानाचार्य-पू. ध्याचार्यश्री-शल्याणनागरसूरीश्वर-शिल्पियस्य
-विनयसागरोदाध्याय-विरचित ।

हिन्दी अनेकार्थनामसाला ।

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

प्रथमाधिकारः १

(दूहो षण, दीरघ ३, लघु ४२, अक्षर ४५)

मदमहृदयगुनगनभरन अमरन ऋषभनिन्द ।

मममयदुहदुह गहरहि मुगवरकरन दिनद ॥१॥

(दूहो आनंद, दीरघ २ लघु ४८ अक्षर ४६)

गुरपति नगपति नरहपति पति अहि गतिमतिघोर ।

गनपति मुनिपति अलघिपति पणमति जमु वटवीर ॥२॥

(जाति चारण, गुरु ७ लघु ३४ अक्षर ४१)

मत सबल मय विधि मरम परमारपदलीन ।

अकल अगज अगाध गुण मुह-मननु हासलीन ॥३॥

(दूहो कुजर, गुरु ११ लघु २६ अक्षर ३७)

अनेकारण अनेकविधि प्रदलदुतिप्रकाश ।

शास्त्रमगुह मोघि फट विरचिन विनय विलास ॥४॥

(दूहो हरि, दीरघ १० लघु ३८ अक्षर ३८)

कला दिहा अफला रति नजिमय पदम धरेतु ।

कला सात एकहि अगल मगपदम् करि मेटु ॥५॥

(दूहो कुजर)

सोहि दूहो पुनरुनति मनेनि अरुति लिवातु ।

सोहि दिधिइ हनेदधिकरि करति मयपनारु ॥६॥

(दूहो मेतु, दीरघ १३ लघु ३२ अक्षर ३२) विनय सागर ।

गौरी फेरु हरीतकी आमलकी फुनि एह ।

शिवा अथहु शिव कील शुभ पार्वती नाह गनेहु ॥७॥

(दूहो गरुड, दीरघ १४ लघु २० अक्षर ३४) गौरी नाम ।

शिवाप्रिया गोरचना रमणी नुर अप्रसूत ।

उभयपक्षकुलअगना गौरी एहि प्रयुक्त ॥८॥

(दूहो कुजर) हरि नाम ।

किरणं जकायरं सोम यम शुक्र सपं सुर इन्दु ।

सूरज विष्णु वायु कनकवर्णं वाणि मृग इन्दु ॥९॥

(दूहो मेरु)

ददुरं मर्कट जानाइ हरिहि अर्थमनिलाइ ।

मधु नाम ।

मद्य क्षुद्र चैत्र मधुकं दैत्य पुष्परस भाइ ॥१०॥

(दूहो मोर, दीरघ १२ लघु २४ अक्षर ३६)

एहि अरथ मधुके कहे

हार नाम ।

क्षेत्र हु मापविशेषु ।

ईटि गन ओर सीपसुय श्रिणि हार इहापेषु ॥११॥

(दूहा गरुड-२) क्षुद्रा नाम ।

वेश्या ओर मधुमक्षिका नटी सहित नहि जेहु ।

कटकारिका पचकु क्षुद्रा कहतहु पहु ॥१२॥

भार्व नाम ।

आत्मा ओर मनभावकु ससार तार्भवसुपूज्य ।

पदार्थ वए पचकु भाव कहत कविपूज्य ॥१३॥

(दूहो कुजर) कुथा नाम ।

करिकवल भूदेवकु स्नान करत निसिदीस ।

कथा कीटकुश अरघहु कुथा कहतु कवि ईस ॥१४॥

(दूहो मोर-२) वाह नाम ।

वाहन मेघ प्रवाह फुनि ओरहि जु मानविशेषु ।

भुजा दंड इह पचकु वाहशब्दसविशेषु ॥१५॥

हिन्दी धनेकाव्यंशानामाव्य

कुतप नाम ।

कुशकालं तिल छाग जल अवर कवर अग्नि ।

वहु पात्र दी हि अवर कुतप इहाहि विलग्नि ॥१६॥

(दहा मेरु-८) पच गोणव्दनाम ।

बानी बान पटोसि पशु दिशि रश्मिहु दृगनीर ।

इन्द्रायुध अबा अगमि स्वर्गगत्यनुगधीर ॥१७॥

कबिबरणहु विचार करिण् गोणव्द दनांक ।

मगनाम ।

लछी गम सोभाग्य रवि महिमा कीर्तिमूनाक ॥१८॥

देवमव्दनाम ।

पनापन नृपति देवगन विवहारि भरतारु ।

इच्छाजीवन मूर्खकुं बालकुण्टि निरघारु ॥१९॥

एहि बाण देवहि कहे बटे बटे कविराज ।

पुष्कर नाम ।

बसि कल पयाजमूरु कुजर अग्रमु साज ॥२०॥

तीर घनाक निमित्तिण सतमु पुष्कर जानिक ।

मन्दनाम ।

मस्वक पवन मुयणं जल कायद्रुषयानि ॥२१॥

हरि इर ममय चित्त नुय काम धन धुनिक द्रावण नाम

हृत्तराज धर्मराज रवि वाजि श्रुति विम-दजीधरिषु काम ॥२२॥

पक्षिविशेष नय अरघहु हनमवर करि हेतु ।

हंगनाम ।

मृधन नीर हरराज पारदपुष्परमेतु ॥२३॥

धरम घट्ट रमसव्दके कबिबरण वरु वनार्ड ।

कीर्णाल नाम ।

धीरपुष्परमरमकोपकु मरुमजपुष्पार ॥२४॥

(दहा मोर-२)

कुमुममाण्ण मन्वकु कीर्णालहु करि जानि ।

पन नाम ।

धरिण अकल मन्वमाण्ण नुदुदवन् श्रीधनमानि ॥२५॥

तिलपिच्चक्षुए आद्वकु पमित जनपलनाम ।

ललाम नाम ।

मदिरविषह्यपुच्छकु अद्रि गुणाधिक ठाम ॥२६॥

(दूहो कुजर) पंचु अरथ ललामके ।

वसुनाम ।

सूरज वह्नि रतन्नु ।

करणद्रव्यइलाप्रमुख वसु बरण कवि जन्नु ॥२७॥

(दूहो गरुड) वर्णनाम ।

अक्षर सेतादिक सकल नाट्यादिकविसत्तार ।

भूदेवादिक गृहिनी पचु बरन अपार ॥२८॥

(दूहो हरि) अर्जुन नाम ।

पाडवसे तज बरनबर तृणसकलदिशि धारि ।

अर्जुन एहि बखानीए

पट्ट नाम ।

वादा नवर विचारि ॥२९॥

(दूहो मोर)

अधिवासन पदथापना लेखनकोद्वहि जेहु ।

एटा अरघ इह जानि किं

बलि नाम ।

पूजनहेतु घरेहु ॥३०॥

(दूहा हरि-२)

दानववश उदारनर सुदर धरम विशेष ।

तीयामभ्र(भ्र)तुरग मन कविवर बलि इह लेषु ॥३१॥

अतर नाम ।

आतम ओर विवघान वर शाटसछद्रविशेषु ।

बहिर्योग अवकाश सब न्यसन अंतरयेषु ॥३२॥

(दूहा मोर-२) कंबल नाम ।

इन्द्रियजपं धरोमति वस्त्र विविधिविधिजेहु ।

कामघेनुगलचर्मकुं विकसित कउ लसु रनहु ॥३३॥

मडल नाम ।

सरभागुत समदायकु वर्तुलवस्तु अणेषु ।
परभारघ पठित कहे मंडलनाम विणेषु ॥३४॥

(दूहो मेरु) कुतल नाम ।

केणपाण फुनि देणकु सूत्रघार सुपणित्त ।
भूजा दट बटिभारकु कुतल कहूउ त्रिमत्ता ॥३५॥

(दूहा मोर - २) मणि नाम ।

नामलताग्रिमभागकुं भगमुणअग्रिमभाग ।
कीरतुभवस्तुविणेषकु मणिरपद्रु बटभाग ॥३६॥

तत्र नाम ।

सकलशास्त्रगुणवंशकु ओपधराद्विप्रकार ।
पाषनभांड पराक्रमी अरघ हिततप्रकार ॥३७॥

(दूहो हरि) कांड नाम ।

तुला बान समुदायकु समयहु तरुतरमूल ।
पूरन उर अधिकारकु कहतहु कांड असूल ॥३८॥

(दूहो कुजर) नेत्र नाम ।

मृगमद होपत जानमि मृग ओर बन्धविणेषु ।
लोषननिर्मलगुनकरी पूरन नेत्रमुपेषु ॥३९॥

(दूहा हरि - २) धातु नाम ।

सहजपाथ निजदेहको प्रचलरनाधिक देह ।
क्रियाभावकषनप्रमुग धातु अरघ दह गेह ॥४०॥

गुघा नाम ।

मुरमोक्षण ओर वेधहु गृहउज्ज्वल जिनि होइ ।
घोहर ओर तरु पाटुकी गुघा करु महु गीइ ॥४१॥

(दूहो गट्ट) वेला नाम ।

मागदजतउद्गामकुं कागविणेषप्रमाण ।
भास्योपय तट दोलहु वेला कहवु निघात ॥४२॥

(दूहो मेरु) भूष नाम ।

कामरु अज्ज पाल गेदशी... .. ।
.....नसरदाग पेषु अरघ पठित कहे ॥४३॥

(दूहो मोर) इन्द्र नाम ।

सुरराज ओर श्रेष्ठकु विषयादिक फुनि पंच ।
प्रसिद्धवस्तु कवि कहे इन्द्रनाम पर पंच ॥४४॥

(दूहो गरुड) अहि नाम ।

सूरजदैत्यविशेषकु मारगगामि सरप्प ।
राहु पहि अहिशब्दकु
व्याल नाम ।

वानर वाघ सरप्प ॥४५॥

(दूहो मोर)

स्वापद गज ओर बालकु व्याल कहिउ कबिराज ।
धेनु नाम ।
कामधेनु शिवकारिणी रोजग-रजस साज ॥४६॥

(दूहा कुजर - २)

करवी अरथहु धेनुके बरनत कवि सुखकाज् ।
वृष नाम ।
मन्मथ मूषक बातुले वेलहु पुण्यसमाज ॥४७॥

बल प्रबल ओर साधुजे शब्दहु वृष कहि बाइ ।
शली नाम ।

मूर्ख मधु फुनि कोलकृ शेष नरग कलि वाई ॥४८॥

(दूहो तमाल दीरघ १६ लघु १६ अक्षर ३२) सीता नाम ।

गौरी गगा हरिप्रिया प्रीया राममनाइ ।
सयल सस्य अघिदेवता सीताशब्द सुहाइ ॥४९॥

(दूहो सायर दीरघ १५ लघु १८ अक्षर ३३) गोत्र नाम ।

सत्यवाच गिरिवसकु धात्री नामव वेहु ।
पचु गोत्रज कवि कहे
घन नाम ।

मुद्गरलोह गनेहु ॥५०॥

(दूहो हरि)

घनाघन घुनिज ताडकी निबड वस्तु इह लोइ ।
मूरख ओर उन्मादकु घनु कहतूहु सब कोइ ॥५१॥

(दूहो मोर) राम नाम ।

जामदगनि भितस्वामकु पयसुयाम रघनदु ।

रामनाम एते कहे

षुक्र नाम ।

जेहु अनुरगुरु विन्दु ॥५२॥

(दूहो मेर)

प्रानी सब निमु बीजए देत्वपुरोहित जेहु ।

चमारु अरमज षुक्र ते

प्रवाल नाम ।

नवपल्लव करि जेहु ॥५३॥

(दूहो मोर)

प्रवल वस्तु ओर वहिकु बीनदठ मनि भाइ ।

ताल नाम ।

किपा मान किल कालकु तरुवरभेदु वनडाइ ॥५४॥

(दूहो हरि)

करताक दोड तद मुषो धुनि हि जयद अघभाग ।

ताल अरम एते कहे

कापटा नाम ।

नमयविशेष मुमान ॥५५॥

(दूहा मेरु - २)

पूरुब पश्चिम दिशि सबे नेरस तरुगह केरु ।

कापटा नाम पूरे भए

पराय नाम ।

जहु पत्तान मुनेरु ॥५६॥

हरिगवर्द्ध जनि जामरु राक्षस भेद जमानि ।

मन नाम खनि जहु जहु पारमपता ॥५७॥

(दूहो विरहित दीपक ८ पत्र २२ अक्षर ४०) मय नाम ।

एत दान परिण नर मोर कपड अमरुद ।

कला नाम ।

बलाकृतक मरुदति मय कला कला मनि भाइ ॥५८॥

(दूहो मेरु) सेतू नाम ।

सेतू वस्तु फुनि वद्धकुं रजतहु धातुविशेषु ।

रोहित दैत्यहु वनकु सेतू शब्द इह लेखु ॥५९॥

(दूहो मोर) चित्र नाम ।

चारु तिलक अहि भेदकु श्वापद वृक्ष विशेषु ।

चित्र नाम कविजन कहे

धातुकी नाम ।

आमलकी ओर पेखु ॥६०॥

(दूहो गरुड-२)

घात्री ओर हिहु घाहुडी पानकरा वननार ।

घात्री अरथ वनाइ ले

द्रोण नाम ।

द्रोण नाम निरधार ॥६१॥

काकह कौरव सूरिकुं भूधर नाम विशेषु ।

आठ नामसु भेदजे द्रोणा बलिवरक्षेषु ॥६२॥

(दूहो कुजर) रौहित नाम ।

सुरपति कर कोदडकु रक्तवर्ण मृगजाति ।

जलचर जीवन भेदय रौहित फुनि इनि भाति ॥६३॥

(दूहो मेरु) बल नाम ।

सेना बल बलदेवकु रत्नयोनि हरिनारि ।

महियलि महादैत्यजे बल नाम निरधारि ॥६४॥

(दूहा मोर-२) कदव नाम ।

कुमात निर्गुणमानवी वानुहु तरुवर नाम ।

अरथ बन्यइ कदवके

चक्र नाम ।

पक्षिविशेष अकाम ॥६५॥

आयुधभेद रथागकु सघसकल ओर देश ।

कारजिकारेपे छे अरथहु चक्र असेस ॥६६॥

(दूहो मेरु) खर नाम ।

साघवाच पटु मानवा निर्गुण पुष्टशरीर ।

कारनामहू इने लार्गे

जाति नाम ।

मालती जाति करीर ॥६७॥

(दूहो कुजर)

पिट प्रकृति ओर जातिजे वल्ली वन विणुद्ध ।

जाति अरथ अत्र वृक्षकि कविजन कहनु विणुद्ध ॥६८॥

(दूहो मेरु) कणा नाम ।

गोशृंग फणि मरुपके जटाजट धननाम ।

दधिमधन ओर धानकु कणाशब्द पट नाम ॥६९॥

(दूहो मोर) तिलक नाम ।

अपजस मरुवर भेदजे शरीरचिह्न विद्योपु ।

कीरति ओर शुभकामकु तिलक नाम करि लेपु ॥७०॥

(दूहो मोर) गधर्व नाम ।

वेषज ति-तनर जातिमि अति चोरट मृगवाल ।

शुभगतिगति वरजातिकुं उह गधर्व मघान् ॥७१॥

(दूहा पवन-३ शीरध ५ लपु ३८ अक्षर ४३) मारग नाम ।

हृय गय शशिजल जलधिनिधि मृग मृगपति गिरिराय ।

रवि कवि अवि गति मरुपकुं शुभ मारग मनाम ॥७२॥

करण नाम ।

द्वयवित् कारकवन्तुकु हृतीधननु मेरु ।

पषु इन्द्रियमेतिकि करणति अरथ निवहु ॥७३॥

(दूहा नागर-२) पूरुशक नाम ।

पक्वत्र मेत समदरु विर प्रवापक जाति ।

पुंशरीक एमे की विदिप यमदु भाति ॥७४॥

भूत नाम ।

उपमवदपु अनीपु वारुमार पुनि सेरु ।

प्राणी राक्षस मेरु म नय भूत मेरु ॥७५॥

(दूहो मोर) शाल नाम ।

अपानाग अपाक्षर मृग नाम मरुपक सेरु ।

नागवेग वरु नागपु अपानाग मरुपक ॥७६॥

(दूहो मोर) बालक नाम ।

गधवस्तु अथ बालकु खेचर मृगपति जेहु ।

जटाजाल कविजनु कहे बालक नाम सुनेहु ॥७७॥

(दूहो मोर) श्यामा नाम ।

रजनी अतिवयभामिनी मुदगक्ष योवननारि ।

प्रियगु वरण विशेषकु श्यामा अरद बिचारि ॥७८॥

(दूहो तमाल) शोभा नाम ।

-धाहु दुग्ध हरितकी शोभ सौभन एहु ।

उज्ज्वल कीरति कामनी शोभा नाम गनेहु ॥७९॥

(दूहो मोर) कातार नाम ।

सुरपति कानन धन विना इक्षु भेद प्रकारु ।

एहि अरथ कातारके

खर्जुर नाम ।

ओर फलभेदु अपारु ॥८०॥

(दूहो मोर)

क्षुद्रजाति ओर रूप्यकु ग्रह गोघा तृण भेदु ।

एतने अरथ खर्जूरके कवि कहत एह भेदु ॥८१॥

(दूहो अहि जाति दीरघ ६ लघु ३६ अक्षर ४२) पिता नाम ।

निजगुरु सुरगुरु असुरगुरु जनक जनमहु निवधि ।

पिता अरथ कविजन कहे गीत एनि विधि वधि ॥८२॥

(दूहो वधय जाति दीरघ ४ लघु ४० अक्षर ४४)

सरस सकल गुणनिधि निपुन नानिगसुत । पदधारु ।

विनयि विनयजलनिधि कहत एहि प्रथम अधिकारु ॥८३॥

इति श्रीविनयसागरोपाध्याय - दुहाबंधविरचितायामनेकार्थनाममालायां प्रथमाधिकार. ॥१॥

अथ द्वितीयाधिकार आलिख्यते ॥

(दूहो नरल दीरघ १७ लघु १४ अक्षर ३१)

अवा पूरण अविका पीठजा सप्रसिद्ध ।

गीत नृत्य वादित्रसु सोभितद्वारसमृद्ध ॥८४॥

(दूहो पिंगल दीरघ १८ लघु १२ अक्षर ३०)

वानी दे वागीश्वरी मागु वृद्धि प्रपच ।

माताहु अर्गि सकल धरु नाम करिसघ ॥८५॥

(दूहो तमाल) व्याल नाम ।

धूरत ओर बाजारकु नागनाम फुनि एह ।

घिष्ण नाम ।

नानाविध ताराजिके नक्षत्रादिक जेह ॥८६॥

(दूहा भेरु - २) अमिण्या नाम ।

देहकाति अतिहृत्मये कीरनि लोहमकारि ।

रभा नाम ।

कदत्री ओर देवामना मुन्दर रूप अपारि ॥८७॥

मोचा नाम ।

शिरहि धोनकी वस्तुं षदली नरुवर एह ।

शुचि नाम ।

अथ आपाठजमामकु विशुद्धिबन्धु नेह ॥८८॥

(दूहो नायर)

शुक्लवस्तु ओर अनुपहत एव श्रुतिकरि लेह ।

पनापन नाम ।

गुरपतिवार्धिवभेद्यकु मत्तनाग ओर पेगु ॥८९॥

(दूहो नायर) पक्ष नाम ।

प्रापग निमन्त्रणकु आद्यमान तनुभाग ।

दोपनाम ।

दारा तनु तिसरु मत्तभा नाभाठभाग ॥९०॥

(दूहा मार-२) अवि मन्द नाम ।

नूरजवान पहाठकु वहुवापिर ओर दोह ।

मन्दर नाम ।

मगु तनु गिरिदेगु विषगु दण्डि नीह ॥९१॥

शुनि मन्द नाम ।

निष्पदिदियमदावकु मन्दर वागन मार ।

मन्दर नाम ।

मत्तगुह्य नी पादकु दहकार विषगु ॥९२॥

(दूहा मार) शान्ता नाम ।

परमपर मत्त मोगु मन्दर मत्त मारि नीह ।

कुशल नाम ।

पूरनकाम ए वित्तनर जनमनरजन खेम ॥९३॥

(दूहो मोर) प्रत्यय नाम ।

अपरमर्म ओर शपथकु स्ववाच-पन जेहु ।

पद शब्द नाम ।

लक्ष ओर परिशणजे पाद प्रतिष्ठित तेहु । । ॥९४॥

(दूहो हरि) दोष शब्द नाम ।

अवगुन गुनहु विरुद्धकु नानाविध विधिरोग ।

धाम शब्द नाम ।

निज निज पिंड प्रकृतिकु रहउ वासु निज भोग ॥९५॥

(दूहो मोर) स्व शब्द नाम

ज्ञानवत प्रानी सकल जीवन जीउ विशेषु ।

मात्र शब्द नाम ।

विविध वस्तु परिमानकु फुनि परमाणु परेषु ॥९६॥

(दूहो मेरु)-रा शब्द नाम ।

आयुध फुनि सुरराजके पहोवि नीर प्रचड ।

शत शब्द नाम ।

पापरहित प्रशस्यकु ओर पदार्थ अखड ॥९७॥

(दूहो मोर) ककुद शब्द नाम ।

घोरा उत्तम चिह्नकु नरपति चिह्न बखाणि ।

धन्वशब्द ।

धनुषहु तरवर भेद ए शैलराय फुनि मानि ॥९८॥

(दूहो गरुड) अक नाम ।

लाखादिक तनु चिह्न जे तीरथ चिह्न विशेषु ।

अक्षशब्द नाम ।

शकट काण्टके अशकु पाशके नेत्र सुपेषु ॥९९॥

(दूहा मोर-२) दायद शब्द नाम ।

निजबधव ओर मिश्रकु निजनिज दारक जेहु ।

विग्रह नाम ।

अतिभीषण सग्रामजे प्रानीके वपु जेहु ॥१००॥

प्रकोष्ठ नाम ।

चण्डके अघभाग ए द्वारकोष्ठ निरधारि ।

वितान नाम ।

विविधवर्णकचक्र ए मून्य ठोर विकरार ॥१०१॥

(दूहो मेरु) सती नाम ।

देवी दच्छनदेशकी रमनी चरित विगुद्ध ।

घण्ट नाम ।

रमनी ओर निजनारिकु पुत्रनारि फुनि ज्य ॥१०२॥

(दूहो गरुड) तुयं नाद नाम ।

गयदके अघ नादकु आहंवर अममानु ।

कपर्द नाम ।

जटाजूट हरदेयकी कोरी अपर बगानु ॥१०३॥

(दूहो नायर) नृणस नाम ।

पापवत परमिद्धनर बदी वानु बगानु ।

शरद जवद नाम ।

आसोकार्तिकमामहुं अदृष्टणारय जानु ॥१०४॥

(दूहो हरि) उपगहर नाम ।

रहममानक विजन कहे समीपवस्तु प्रधानु ।

निदाघ नाम ।

परमेदजलपरिश्रमि श्रीधमप्रानुदु विमानु ॥१०५॥

(दूहो मोर) कषमन्त जन्द नाम ।

जे कबू पातक काम पुनि मोहपरनेप जेहू ।

नेतु नाम ।

घटविशेषु पणित कहे पलाताहू धज नेहू ॥१०६॥

(दूहो बृज) रोडा नाम ।

रोडा कालहू नातकु ओर अविगना विनिधु ।

शफन नाम ।

बधन अरहू कलि बने सेवन कृति करेधु ॥१०७॥

(दूहो मेरु) केने मूक नाम ।

विविधहू अम एक हनु पुणिगह पुनि एहू ।

कीनाश शब्द नाम ।

खेडू ओर यमराज जे कृपण नामहु न लेहु ॥१०८॥

(दूहो कुजर) नाग शब्द नाम ।

नागा कहत तरुवेलिकु वारण पन्नग जाति ।

कुल शब्द नाम ।

कुल कहतहु समुदायकु शरीर अन्वय भाति ॥१०९॥

(दूहो हरि) पूग शब्द नाम ।

पूग कहनहु कदबकु पूगीफल निरघारु ।

सुमनस सबहिहु देवकु सज्जन कूसुम अपारु ॥११०॥

(दूहो हरि) पुष्प शब्द नाम ।

सबहिहु तरुवर फूल जे रमनीके ओर धर्म ।

धव नाम ।

कायरतिद भरतारकु तरवर जाति सुमर्म ॥१११॥

(दूहो गरुड) त्र्यवक नाम ।

ताम्रधातुहु विशेषु जे जटाजूटहर देव ।

शिखा नाम ।

शिखा कहत शेफालिका योगजटामनि हेव ॥११२॥

(दूहो शूकर) पुण्य नाम ।

पुण्य कहत शुभकामकु मलरहितहु फुनि जेहु ।

खल नाम ।

खल राशि ओर नीचकु कूसुमायुध रिपु तेहु ॥११३॥

(दूहा कुजर-३) शाला नाम ।

शलाघा कहतहु कीर्तिकु तरवरशाख विशेषु ।

शरा विविधहु देहु मि फुनि मदिर करि लेखु ॥११४॥

माल्य नाम ।

मान्यहु ओर हु धिरवस्तुकु अगहु शिरसिरदारु ।

राडा नाम ।

राडा देशविशेकु शोभाप्रबल उदारु ॥११५॥

पल नाम ।

पल मानहु कहु मासकु तुला निरक्षर नामु ।

आलि नाम ।

आलि कहतु महिचारिनी विधि पंगतिगु कामु ॥११६॥

(दूही कुजर) दलनाम ।

अधरभाग ओर पत्तकु करमाघन फुनि जेहू ।

आजिनाम ।

सुदर नाम भूभागकु प्रबलबुद्ध फुनि तेहू ॥११७॥

(दूही मेरु) प्रतिज्ञा नाम ।

प्रतिज्ञा कलहपभकु अगीकृत ओर जेहू ।

पुरुहुत नाम ।

पुरुहुत उलूक जाति जे देवलोकपति तेहू ॥११८॥

(दूही मेरु) मृत्यु शब्द नाम ।

अतक ओर अगारकुं कुतहु मरणप्रयान ।

अम नाम ।

अम घनि ओर दामिनी आयुष वज्र मुजान ॥११९॥

(दूहा कुजर-३) अम नाम ।

भाग्याधिक नररायकु पटित उच्चमु धानु ।

अम नाम ।

अम अथहु अमिधानकु प्रयोजन घननु जानु ॥१२०॥

अम्यु नाम ।

यागत्रीघटु दीनकु अम्यु अहत् कधिराज ।

अरिण शब्द नाम ।

अरिण अहत्तहु अरुगक अरण हि पाहुर माअ ॥१२१॥

अरुट शब्द नाम ।

अरुटहु कायरलोककु अमुअरिणान नपीन ।

अरुटहु शब्द नाम ।

अरुट अथ अरुट अरुट ओर अरुट अरुट ॥१२२॥

(दूही अरुट) अरुट शब्द नाम ।

अरुट अथ अरुट अरुट अरुट अरुट ।

अरुट नाम ।

अरुट अथ अरुट अरुट अरुट अरुट ॥१२३॥

(दूहो गरुड) कुता नाम ।

कुन्ता कहतहु सूमिकु कुता कानसगीन ।.....॥१२४॥

तरवर वृक्ष कदवकु नागमनिहु मनि जेहु ।

विष नाम ।

अतिनिर्मलजलकु कहे मरणविधिहु नितेहु ॥१२५॥

(दूहा भेरु-२) वाज नाम ।

शिक्षागुरु ओर अन्नकु भोजन देवर साल ।

व्रज नाम ।

गोधानहु ओर मार्गकु सघ अगन विसाल ॥१२६॥

वीर्य नाम ।

पुरुष पराक्रम वीजकु तरवरवीज विशेषु ।

मघा नाम ।

मघा कहत नक्षत्रकु कलिका कुन्द सुलेखु ॥१२७॥

(दूहो मोर) द्विजिह्व नाम ।

दोजीह कहतु पशुनकु उरहु भुजगम जेहु ।

शय्या नाम ।

शय्या शयनहु घानक पुस्तक सचय तेहु ॥१२८॥

(दूहा कुजर-२) मिंदुरा नाम ।

वाजीवधनशालकु रहनथानहु आवासु ।

सुनृत शब्द नाम ।

अतिनिपुणहु नरनाथ जे ब्राह्मणविधि फुनि जासु ॥१२९॥

तरस शब्द नाम ।

तरस कहत आमीपकु ओर हि प्राक्रम-नाम ।

वारुणी नाम ।

कवि कहत सुरापानकु पश्चिम दिसि शुभ वाम ॥१३०॥

(दूहो गरुड) रोमथ नाम ।

पशूद्गार रोमथकु वर्त्तनफीट^१ कहेय ।

रजनी नाम ।

हरिद्रा ओर विभावरी रजनी^१ अरथ लहेय ॥१३१॥

(दूहो कूजर) परिष नाम ।

परिष कहत परिघातकु नृपतिहु ददविजेपु ।

धरा नाम ।

धाराधरधृतर्णलकु सद्गधार कुनि पंगु ॥१३२॥

(दूहो शूकर) कद नाम ।

मूल विविधविधिमुगके कद कहत जलधार ।

कर नाम ।

हाय किरण-रदउकु कर कहितहु मतिधार ॥१३३॥

(दूहो हरि) दुंदुभि नाम ।

दुंदुभि कहतहु अछिहु युगलज दुदुकभेदु ।

विपन नाम ।

विपन कहत उद्यानकु-र अवर निरखेदु ॥१३४॥

(दूहा कुजर-२) वधनी नाम ।

जलघटी तृण वनचिका वधनीहु निरधार ।

रुधिर नाम ।

कुकुग प्रबलहु मागकु रुधिर हि कहत अपार ॥१३५॥

नदन नाम ।

नदन इह सुरबागकु अगज अपरहु नाम ।

मानस नाम ।

मानस कहतहु चित्तकु देवसरोवर नाम ॥१३६॥

(दूहो कुजर) धावन नाम ।

धावन मोघनकु को वेगवंत पुनि जेह ।

स्यंदन नाम ।

स्यंदन तरुवरभेदकु रघ कहाहु रचि तेह ॥१३७॥

(दूहो मोर-२)

गुरागम नदर नाम ।

अगमिम शिखयोदा कते चित्तानीन नन्यारि ।

परागम नाम ।

विदगह रिउके पातकु अमर वामहु नरारि ॥१३८॥

वशशब्द नाभ ।

वंश कहतु करिपृष्ठकु शुभकुल वेणु विसालु ।

पात्र शब्द नाम ।

शिष्टहु भाजन देहकु शब्द हि पात्र रसालु ॥१३९॥

(दूहो गरुड)

पत्र शब्द नाम ।

अछर घापन वोरकु पत्र उपानह पक्ष ।

कोश शब्द नाम ।

कोश कहत भडारकु कलेश मेटनपक्ष ॥१४०॥

(दूहा कुजर-३) सूत शब्द नाम ।

सूत कहतु कवि सूर्यकु फुनि सारथिहु अपारु ।

कैवर्त्त नाम ।

कैवर्त्तक हत नीचकु जलचर जीव शफारु ॥१४१॥

पिप्पल नाम ।

पिप्पल तरवरभेदकु वस्त्र हि कर्त्तरि हेहु ।

चंदन नाम ।

चदन तरुवर वेलिकु मलियागिरि फुनि तेहु ॥१४२॥

शस्य नाम ।

ब्रीहि शालि भेदन सवे इक्षु काडे निरघारु ।

करवीर नाम ।

कहत करवीरहु असवारकु ओर हि अगुथ अपारु ॥१४३॥

(दूहो मोर) वारि नाम ।

हाथी वधन थानकु विधिविधिलहि वखानि ।

भूरि शब्द नाम ।

प्रचुर कहत ए भूरिकु सोनादल फुनि जानि ॥१४४॥

(दूहो हरि) भषक शब्दनाम ।

सरमासुतकु भषक हे ओर दुर्जन जन जेहु ।

सूद नाम ।

सूद कहत सूयारकु ओरकु विव कहु तेहु ॥१४५॥

(दूहो पडुप दीरघ १९ लघु १० अक्षर २९)

इलागगासिधुजे नानारूप अगाधु ।

श्रीकल्याणसुरीशको नर्माधिक्य सुसाधु ॥१४६॥

ताम सीत नागर विनय विविधहि गारत्र विचारु ।
अनेकार्यं विवेक करि कहू दुतीय अधिकारु ॥१४७॥

इति धीविनयसागरोपाध्यायविरचितायां दूहाबद्धा -
नेकार्यनाममालायां द्वितीयाधिकारः ॥२॥

अथ तृतीयाधिकारः प्रारभ्यते ।

(दूहो वराह दीरघ २० लघु ८ प्रक्षर २८)

लछी साधि कृष्णजे ब्रह्मा वेद हि माघ ।

षभू गोरी रंगमि षाणंलाडहु हाष ॥१४८॥

(दूहो सायर)

देव सवहि फुनि मारिमे रागतम् लयलीनु ।

निदेसो उ अजानु हे निदिहोवत दीनु ॥१४९॥

(दूहा मेरु - ३) राजा नाम ।

राजा नृप फुनि चंद्रकुं

पय नाम

पय क्षीर ओर नीर ।

मित्र नाम ।

मित्र भानु ओर मित्रकु

दर नाम ।

दर छिद्र हि भय मीर ॥१५०॥

स्याणु नाम ।

श्रीकृष्ण शनिवारकु

गोविंद नाम ।

हरि गोविंद गनेहु ।

काय नाम

फुनि ओसाघ क्षरीरम्

षपाक्षी नाम ।

हरिहर देव गनेहु ॥१५१॥

सछा नाम ।

प्रतिष्ठाहु बिबि बादम्

गिरा नाम ।

'सागर' 'नदी' समान ।

शाल नाम ।

प्राकार ओरहु वृक्ष जे

स्तोक नाम ।

चातक अल्प निदान ॥१५२॥

(दूहो कुजर) अघ नाम ।

व्यसन ओरहु दुह पापकु

तृष्णा नाम ।

लोभ जालहु पिपास ।

भुवन नाम ।

भुवन जल तिहु लोककु

वाडव नाम ।

विप्रवह्नि परकास ॥१५३॥

(दूहो गरुड) निस्त्रश नाम ।

लोह खड्ग पापिष्ठकु

भृग नाम

मधुप बाणहु रसाल ।

ओघ नाम ।

ओघ पूर ओरु वेगकु

वन नाम ।

कानन अवु विसाल ॥१५४॥

(दूहो सायर) ईला नाम ।

ईला गी ओर भूमिकु

नाम नाम ।

सज्ञा ओर रहिसु चिह्नु ।

अद्रि नाम ।

अद्रि पहाडहु सूर्यकु

भानु नाम ।

दीप्ति भानु सुपविष्णु ॥१५५॥

(वूहो शूकर) उष्ट्र नाम ।

करभहु ओर हि भृगुनदकु

हाव नाम ।

क्रदन विभ्रम एह ।

दाव नाम ।

बनल ओरहु वनमूमिकु

जीमूत नाम ।

जलधर भूधर तेह ॥१५६॥

(दूहो मोर) चिकुर नाम ।

चंचल मस्तक केशकुं

वृत्र नाम ।

दानव ओर गजराज ।

अबर नाम ।

वस्त्रहु ओर आकाशकु

ध्वांश नाम ।

काक हि बक सममाज ॥१५७॥

(दूहो कुजर) नग नाम ।

नगहु शैल तरुभेदकु

पट नाम ।

कूर ओर लघुविशेष ।

क्षिति नाम ।

दितिक्षय ओरहि भूमि जे

ध्रम नाम ।

शेद ओर लछिनेषु ॥१५८॥

(दूहो भेरु) कठ नाम ।

कठ बहि ओर कठकु

प्रहि नाम ।

कृप मरौवर गारु ।

कोल नाम ।

कूबर बिदगी जगिकु

कलि नाम ।

कलि बाण कण्ट गारु ॥१५९॥

(दूहो हरि) पाद्म नाम ।

स्वर्ण ओर हि मृग अशु

करि नाम ।

शूकर लोह विषुद्ध ।

बहि नाम ।

बहि मोर ओर कपटकु

लागल नाम ।

हल जलविविधिहु बुद्धि ॥१६०॥

(दूहो कुजर) हेतु नाम ।

निमित्त फुनि मनिभावकुं

व्रज नाम ।

व्रज ओर हि हरि देव ।

कीर नाम ।

शुक काश्मीरहु भेदकु

वीर नाम ।

वधु प्रवल बल हेव ॥१६१॥

(दूहो मेरु) कौशिक (नाम) ।

वासव ओर हि उलूककु

सायक नाम ।

वाणहेतु बसि जेहु ।

विध्यनाम ।

अंधकार गिरि भेदकु

शिखी नाम ।

मोर पावक तेहु ॥१६२॥

(दूहो मेरु) घीर नाम ।

सात्त्विक ओर घीमतकु

वर नाम ।

श्रेष्ठ फुनि अगनि भेदु ।

उत्संग नाम ।

शूकर निज उत्सगकु

वत्स नाम ।

सुवर्ण नदन नेदु ॥१६३॥

(दूही मोर) छाया नाम ।

काति अनातम दोषकू

दया नाम ।

दयानुरूप मनेहू ।

द्रुम नाम ।

पुराण ओर तरु मेदकू

पूर नाम ।

बहुजल पूर मनेहू ॥१६४॥

(दूही मोर) नूर नाम ।

सूरज ओर नरनाथ जे

पीलू नाम

यूक्ष जाति गजराज ।

प्रदर नाम ।

रोगमेद ओर बान कू

नगर नाम ।

समुदायहू कलिमाज ॥१६५॥

(दूही हारि) कमर नाम ।

गोमलभेदहू काव्यकू

बीर नाम ।

अतिम जित बटवीर ।

जित नाम ।

जित बहमहू जितदेवकू परमापति मुघ छोरे ॥१६६॥

(दूही मेरू)

जन्तिघिजलजिन्दकू बरगमनि मरु देलू ।

नानागिधनाम्बनि मरुमरुदर करि मेरू ॥१६७॥

(दूही मोर)

यमैरादिबन्धनरु अत्रगण्ड मित्तमर ।

बिगलगतार इतू मदे बन्धनरु अत्रिहार ॥१६८॥

(दूहो कुजर)

सतरसहि वीडोत्तरे (१७७२) कार्तिकमास निघान ।

पूतमि दिन गुरुवासरे पूरण एहि प्रधान ॥१६९॥

इति श्रीविनयसागरोपाध्यायविरचितायां

दूहाबद्धानेकार्थनाममालायां तृतीयाधिकारः संपूर्णः ॥

ટિપ્પણ

પ્રકરણ-૧

(૧) ઉપવતિ છંદમાં રચાયેલો આ મંગલ શ્લોક છે. તેમાં લોકેશ એટલે કે સાત જિહ્વાલોક-બૂ, ભુવ સ્વ, મહા, જનઃ, તપઃ, સત્યમ્ અને સાત અપેલોક-તલ, અતલ, પિતલ, ચુતલ, તલાલલ, રંગાતલ, અને પાતાલ - એમ અનુદ્વંશ લોકના ઇન્દ્ર - ઉપદ્ર કરનાર શ્રદ્ધા છે તેમને પ્રજ્વામ કરવામાં આવ્યા છે.

લોકનો અન્ય અર્થ વ્યાકરણશાસ્ત્ર એમ પણ થાય છે. લોક્યન્તે વિન્દોક્ચન્તે પ્રવ્ણાપનન્દ્યા અનેન ક્વિતિ - એના વડે શબ્દો કે અપશબ્દોનું સમીક્ષણ કે પરીક્ષણ થાય છે, તેવા વ્યાકરણ શાસ્ત્રના ઇશ એટલે કે ગિવ અથવા શાષ્ટિક - વ્યાકરણદ્રુત તે અનંત શક્તિ છે શક્તિ એટલે પ્રત્યયો એમ સમજવામાં આવે છે કેમકે જ્ઞાં પદમ્ - બાપામાં પ્રયુક્ત શબ્દ શક્તિ (અર્થ શક્તિ) વાળો - પ્રત્યયવાળો હોય છે.

ગ્રંથના આરંભમાં મંગલ કરવાની પરિપાટી અતિપ્રાચીન છે. તેને માટે પાલ્લિનિ વ્યાકરણ પર પરાના આદિ મહાશાપ્તકાર શ્રીપતંજલિ દર્શ છે. મન્નનાદીનિ માન્વાણિ પ્રમર્ને મન્નકમળ્યાનિ મન્નલાન્તાનિ ચ । આયુષ્મત્પુરુષાણિ ભવન્તિ ધીરપુરુષકાણિ ચ ॥ - ગાઓ આરંભમાં, મધ્યમાં તેમજ અંતમાં મંગલ શ્લોકવાળાં હોય છે. તેથી બલુનાર અને બળાવનાર બને આયુષ્યમાન અને ધીર થાય છે

આ ગ્રંથમાં પણ મંગલત્રયનો પ્રયોગ થયો છે. આ ગ્રંથની ત્રણ વૃત્તિઓમાં પ્રથમ વૃત્તિમાં લોકેશ શ્રદ્ધાને, દ્વિતીય વૃત્તિમાં શ્રીધર - વિષ્ણુને અને તૃતીય વૃત્તિમાં શંભુ - ગિવને પ્રજ્વામ કરીને મંગલ થયા છે. ત્રિમૂર્તિની આ પ્રદાનની પ્રજ્વલિ શ્રીવિનયસાગર છુની પમંમદિષ્ણતા બતાવે છે

શ્રી પ્રથમ શ્લોક (મંગલ-શ્લોક) મા પ્રજ્વામ - પ્રજ્વામ કરીને મા પ્ર શબ્દ મૂકીને માંગલિકપદ્મ સિદ્ધ કર્યું છે માર્કવત પ્રક્રિયા પરની સુભિષિકા યીશમાં પ્રથમ શ્લોકમાં શ્રીચંદ્રસીતિ દર્શ છે કે - પ્રજ્વરશાયમવરન્વ દાષેતો વજ્રાન્. પુરા । વચ્ચે ગિવના વિનિર્વાણી તતો માન્નલિકાશુભો ॥ (પાન ૩)

અગિયારમાં મૈથાના મારાનગરીના રાજા બોજ બને તેની અન્વયની ગાથે આ વ્યાકરણના રાજા બોજ અને અન્વયની બંધનેસનો મંગલ પદી કે તેવા છે. તેથી જ બોજબધાકરણ એટલે બોજ રાજાના અન્વય (ઈ. સ. ૧૦૦૦-૧૦૫૫) માં ઠપાણું એમ ગાંઠા ન પડી તેવાએ સર્વો અન્વયની એટલે નવે-ક્રયાયં દૂત અન્વયની સુવો એટલે કે અન્વયન સુવો અને તેના પરની અનુક્રમિતવરુપાચરણો. માન્વાણ પ્રક્રિયા એમ છે. જેન પાલ્લિનિ સુનિના અન્વયના શ્લોક સૂત્રાને શિવ પાંચેથી પ્રીતયેલા એટલે ગિવ સુવો દર્શ છે, એમ

ઐન્દ્ર વ્યાકરણના સૂત્રો ઈન્દ્ર પાસેથી પ્રાપ્ત થયા તેમ કહે છે તે રીતે આ વ્યાકરણ સરસ્વતી એટલે કે ભાષા તેની સિદ્ધિ એટલે કે ભાષા-વાણી પર પ્રભુત્વ મેળવવા રચાયેલાં સૂત્રો

(૨) કોઈ પણ શાસ્ત્ર માટે સંજ્ઞા અતિ જરૂરી છે જગતમાં વસ્તુને પણ ઓળખવા આપણે સંજ્ઞાકરણ-નામકરણ કરીએ છીએ જેમકે :- મહેશ, રમેશ અથવા ઉમા, માલા, તેમજ ગાય, સિંહ, ઝાડ, પર્વત વગેરે વગેરે, તેમ અહીં પણ વ્યાકરણ શાસ્ત્રના વિધાનેને સારી રીતે અને સ્પષ્ટ રીતે જાણી માણી શકાય અને થોડામાં ઘણું સમાવી શકાય તે માટે સંજ્ઞાઓનું મહત્વ છે.

ઉદાહરણ તરીકે લઈએ તો લોપ સંજ્ઞા અને લોપશ્ સંજ્ઞા-લોપ એટલે કે વર્ણુત્ અદર્શન થવું અને લોપશ્ એટલે વર્ણુનો વિરોધ થવો. બંનેમા શાષ્ટિક ફેર ઘણો ઓછો હોવા છતાં ફળની દૃષ્ટિએ ઘણું અંતર છે. સંયોગાન્તસ્ય લોપ (૧ ૯ ૩) પ્રમાણે સંયોગમાં આવેલા અત્ય અક્ષરનો લોપ થાય છે. અને સ્વરહીન પરેણ સયોજ્યમ્ (૧ ૨ ૪) અનુસાર સ્વર વિનાનું હોવાને લીધે પર સાથે મળી નહિ શકે જેમકે - તે આગતા મા તય્ આગતાઃ યયા પછી ય્ નો લોપશ્ થતાં તે આગતા. માં ફરી તેની સર્વળો દીર્ઘ સહ (૧.૨.૨૦) થી સમાન સ્વર અ ઇ ડ ઋ લૃ (બુઓ પદ-૧ ૧ ૩.) ની સાથે સર્વળો જ સ્વર આવ્યો હોવા દીર્ઘ થશે નહિ. આમ મહેશને યોલાવતા રમેશ પણ નહિ કે દિનેશ પણ નહિ, કેવળ મહેશ જ આવે.

વર્ણો અતિશય પાસે આવીને ઉભા હોય ત્યારે સંધિ કહેવાય છે આદિ શબ્દ વડે ત્રણેય લિંગોની સ્વરાન્ત તેમજ હસાન્ત (વ્યંજનાન્ત) પ્રક્રિયા, સમાસ, તદ્વિત વગેરે વિષયો જે આ ગ્રંથમા આવનાર છે તે ગણવાં.

સૂત્રોનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે અપાય છે.

સ્વલ્પાક્ષરમસન્દિગ્ધ સારવદ્ વિશ્વતોમુખમ્ ।

અસ્તોમમનવદ્ય ચ સૂત્ર સૂત્રવિદો વિદુ ॥

ઓછા અક્ષરોવાળું, સ દેહુથી પર, અર્થવાળું, સર્વત લાગવાવાળું, અટકાવ (અડચણ) વિનાનું અને દોષ (અર્થદુષ્ટતા) વગરનું સૂત્ર હોય છે એમ સૂત્રજ્ઞો કહે છે.

(૩) અ વગેરેને સમાન એવી સંજ્ઞા આપવા પાછળ હેતુ એ છે કે તેમનું પરિમાણ -ઉચ્ચારણની માત્રાનું પ્રમાણ સરખું જ છે. આ અ ઇ ડ ઋ લૃ માં સંધિ પાણિનિ મુનિના અ ઇ ડ ણ્ । શ ઋ લૃ કારા વગેરે શિવ સૂત્રમાં પણ નથી. તેની સંધિ કરવામા આવે તો ય્ (અથવા અચૂત) એમ થાય પણ તેમા જે કાર્ય (ફળ) માટે પરિગણન થયું છે તેના

મંદીને બોધ આપવાના કાર્યને જ બ્રંશ (વિનાશ) થતો હોવાથી તેને અધિવક્ત્રિય -દેવતાની ઇચ્છા નથી તેમ રાખવામાં આન્યું છે

(૪) સરસ્વતી સૂત્રો મંદીના બોધ માટે છે તેથી તેમાં પ્રથમ સૂત્રમાં જ પ્રથમગ્રાને મલિકા ની જેમ અન્યુત એમ સંધિ કરીને દુર્ગોધતા વિષમતા લાવવાની દેવતા પણ નદિ કરવાની મનાઈ દેશમાવે છે દૂંકમા, ઝૂંચવાયો ઉભો યાગ તેમ કરવું નહિ

(૫) ત્યાં સંધિ કરવાની ક્ષાય છે ત્યાં જેમકે ઝો ઓ ઓ સૂત્ર ૧૨, ૧૫ માં જ પછી ઓ કે ઓ આવે તો ઓ ધાય છે તેમ સંધિ કરીને જ નિપાતન કર્યું છે પણ વિગણિત પ્રત્યયો સિ ઓ જમ્ માં મિ ઓ ની સંધિ કરી નથી, તેથી તેની સ્વોજમ્ એમ સંધિ ઇષ્ટ નથી

પાણિનિ વ્યાકરણમાં સિ ઓ જમ્ (પ્રથમા વિગણિત ના પ્રત્યયો) નો પર્યાય મુ ઓ જમ્ છે. અને ત્યાં તે સૂત્રકારને સંધિ ઇષ્ટ હોવાથી સ્વોજમ્ વગેરે કરીને સૂત્રમાં જ સંધિ કરી છે પણ અહીં તેમ કરવામાં આવે તો સ્વોજમ્ એમ થતા મંદુલિવાળા પાડી એકવચનના મ્ય અને સંધિદ્રુત પ્રથમા સ્વોજમ્ મા ઝૂંચવાયો. આ પંચમી કૃતિત એટલું જ યાય છે કે એક શાસ્ત્રના નિયમાપવાદો વગેરે અન્ય શાસ્ત્રમાં લગાડવાં નહિ. દરેક શાસ્ત્રની સંજ્ઞા, પરિભાષા આદિને તત્તત્ ગાત્રમાં ધ્યાનમાં લેવા. એમ નહિ ધાય તો 'ગામીની હાટીએ પડાના સાવલાલ' જેવો તાલ મથો અને તેમ કરનારની વિષમ અને હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિ મથો

(૬) પ્રત્યાહાર એટલે સક્ષિપ્ત - દૂકુ ડુપ કે જેમાં સમસ્ત વર્ણોને કે સમસ્ત નામવિગણિતઓને કે ધાતુ પ્રત્યયોને દૂકુ નામ આપીને વ્યવહાર મરી શકાય પ્રક્ષિપ્ત + મા + હ (હરતિ) ૧ હો ગણ પરસ્મીપદ 'સ ક્રોચ કરવો, સક્ષિપ્ત કરવું' એ ધાતુમાંથી આ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે. આમ સમાન સજ્ઞા ના આદિ વળું જ ને અને અંતિમ મુલ જગમ ના મ ને લઈને જમ એવું સક્ષિપ્ત રૂપ ગનાવાય જેને પ્રત્યાહાર કહે છે. તેમાં જ હ ડ કુ લુ, ઈ ઈ ઓ ઓ, હ ય ય ર ણ, જ ણ જ ટ મ, જ ડ ણ ણ મ, જ હ ટ ણ જ, જ ણ ણ ણ ણ, ષ ટ ણ ણ ણ અને જ ણ મ એ સમસ્ત વર્ણસંપાતનો અંતર્ભાવ થઈ ગયો છે. પ્રત્યાહાર આ રીતે સમય અને શક્તિનો ગચાવ કરે છે

બીયાકરણો - વ્યાકરણના આર્યોના અને અધ્યાપક ખાનિને સુધમના પટે તેથી પ્રથમ સૂત્રમાં જ ડ ડ ણુ કરીને આરંભ કર્યો છે.

(૭) સંધિસૂત્ર એવી સજ્ઞા આપવાનું કારણ છે કે તે જ્યાં સમાન સ્વરોને સંધિની કૃતિત ધાય છે. કારણ કે જ + ડ ની સંધિ થઈને જ અક્ષર બને છે. તે રીતે જ + ડ નો સંધિ થઈને ધનો અક્ષર મા જે, જ + ણ નો જ અને જ + મા નો ઓ અક્ષર થાય છે આમ તેમના ઉચ્ચારક, સમયમાં માયા વધી જાય તેી દ્રવ્ય પ્રકર કરેલા નથી તેથી જ તેમને મળુ એવો અર્થ ન આપવા મળુ એમ કહેવા ન થવા ના અગત્ય

(૮) પાત્ર સમાન સ્વરો અને ચાર મધ્યક્ષરો મળીને કુલ નવ સ્વર થાય છે. સ્વરને માટે એમ કહેવાય છે કે સ્વેન રાજન્તે - પોતાની જાતે કોઈના ય આશ્રય વગર તે શોભે છે. અને સૌના અનુભવની વાત છે કે સ્વરના ઉચ્ચારણ માટે જીભ મુખના તત્ત્વ પ્રદેશ ને સ્પર્શી ને ધક્કો ન આપતા ત્યા જ રહે છે. નાભિમાથી પ્રસ્થિત થતો પ્રાણ હૃદયમાં થઈને કંઠ દ્વારા મુખકુહરમાં આવતા જીભની સહાયથી કંઠ, તલુ, મૂર્ધા, દંત કે ઓઠ એમ ગમે તે સ્થાનમાં રોકાય તો ત્યાથી ઉત્પન્ન થતો - તજજ વર્ણ - તજજ વ્યંજન કહેવાય છે પણ સ્વરોના ઉચ્ચાર વખતે રોકાતો નથી

(૯) સ્વરોમાં ઉચ્ચારણ સમયના પ્રમાણ અનુસાર હ્રસ્વ-ટૂંકો અથવા નાનો, દીર્ઘ-લાંબો અથવા મોટો અને પ્લુત-લઘાવાયેલો એમ પરિગણન કરવામાં આવ્યું છે

હ્રસ્વ	દીર્ઘ	પ્લુત	હ્રસ્વ	દીર્ઘ	પ્લુત
અ	આ	આઃ	ઇ	ઇઃ	ઇઃ
ઉ	ઊ	ઊઃ	ઋ	ઋઃ	ઋઃ
ૠ	ૠ	ૠઃ	ૡ	ૡ	ૡ

લૃ નો સામાન્ય રીતે દીર્ઘ લેવામાં આવતો નથી જુઓ - સિ. કૌ લૃવર્ણસ્ય દ્વાદશ । તસ્ય દીર્ઘાભાવાત્ પાન-૩ । કેમકે લૃ ને દીર્ઘ કરવામાં આવે ત્યારે ઋ જ થઈ જાય છે અને તેથી ઋ અને લૃ ને સવર્ણ માન્યા છે

દઘ્યાનય એ સ્વગ્ન ધિથી સિદ્ધ થયેલુ રૂપ છે એ પ્રકારના એટલે કે ઇ ય સ્વરે (૧ ૨ ૧) સ્વર પરમા હોય ત્યારે ઇ નો ય થાય તેમાં ઇ નો દીર્ઘ ઈ પણ સવર્ણ હોવાને લીધે લઈ લેવો તેનો પણ ય થાય આમ અન્યત્ર પણ માનવાનું છે જ્યા સ્પષ્ટ રીતે હ્રસ્વ, દીર્ઘ કે પ્લુત વડે વિધાન ન હોય ત્યા સવર્ણનું ગ્રહણ કરવાનું રહે છે

(૧૦) લોકાત્ - વ્યાકરણશાસ્ત્રાત્ લોક શબ્દ વ્યાકરણશાસ્ત્ર માટે પ્રયોજ્યો છે શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ તેમના શબ્દાનુશાસનના લોકાત્ (૧.૩.૩) સૂત્રમાં વ્યાકરણશાસ્ત્ર પરક અર્થ સૂચિત કરે છે. સારસ્વતવૃત્તિ પ્રથમ સૂત્ર (પાન-૬) માં શ્રી ચંદ્રકીર્તિ લૌકિક શબ્દનો અર્થ સમજાવતા કહે છે કે લોક્યન્તે વિલોક્યન્તે શબ્દાપશબ્દા અનેન ઇતિ લોકો વ્યાકરણ (તત્ર ભવ લૌકિકમ્) વગેરે આમ લોક એટલે વ્યાકરણ અને તજજો એમ અર્થ નીકળે છે.

શબ્દોને સિદ્ધ કરીને તેમને પદ-(વિલક્ષિત પ્રત્યયના અંતવાળું) કે ધાતુપ્રત્યયના અંતવાળું એવું ભાષામાં પ્રયોજવા યોગ્ય) બનાવવાની પ્રક્રિયા આગળ કહેવામાં આવશે.

(૧૧) માત્રા એટલે કાળ વિશેષ સ્વર કે વ્યંજનના ઉચ્ચારણમાં જે સમય લાગે તેને માત્રા કહેવાય છે તે ગણત્રીની અથવા માપણીની સંજ્ઞા છે આ કાળ વિશેષની ગણત્રી

માટે આસ્વત પ્રક્રિયા આ પ્રમાણે શ્લોક આપે છે.

વાયવ્યેકા વદેન્માત્રા દ્વિમાત્ર વાયવો વદેત્ ।

ત્રિમાત્રં તુ ત્રિવો દ્વયાત્ નકુલમવાદંમાત્રકમ્ ॥ ગરુડાચો પાણિનીયશિક્ષા-૮૯.

આપપટ્ટી એક માત્રાનું ઉચ્ચારણ કરે છે, કાગડો બે માત્રાનું ઉચ્ચારણ કરે છે, ગોરૂ ત્રણ માત્રાનું ઉચ્ચારણ કરે છે અને નોકિયા ચારથી માત્રા ઉચ્ચારે છે

(૧૨) આસ્વત યૂગો ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વગિત એમ સ્વરની ત્રણ ઉચ્ચારણ અવસ્થાઓનો નિર્દેશ કરતા નથી. કારણ કે આસ્વત યૂગો સમગ્ર વ્યાકરણ માત્ર તથા વક્ત્રિમાં અસ્વતમ પ્રમાણમાં છે પણ તેના વિષે દૂઠકમા આપણને શ્રી વિનયસાગરજી અર્ધી બતાવે છે

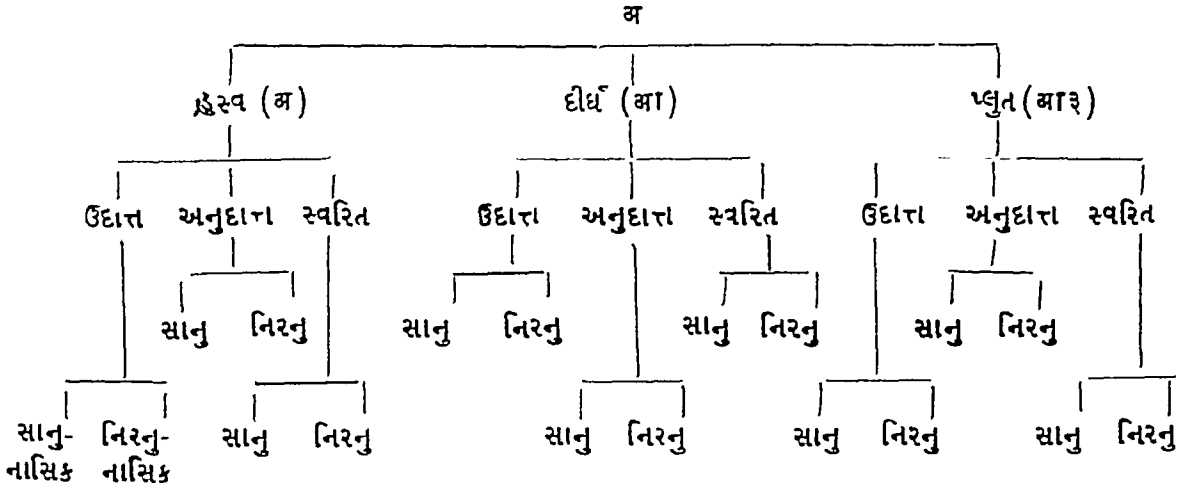
(૧૩) ઉદાત્ત સ્વર ગોટેથી ઉચ્ચારાય છે તેને માટે સિદ્ધાન્ત કૌશલી (૧૨૨૮) માં કહેવાયું છે - તાત્વાદિયુ મમાગેવુ સ્થાનેવુ ઝઘંભાગે તિવ્વમ્. - એ સ્વર તાલુ વગેરે મદ-સ્થાનોમા ઉપરના સ્થાનેથી બોલવામા આવે એટલે કે ગોટેથી બોલવામા આવે તેને ઉદાત્ત સ્વર કહેવાય. તેનાથી બિલકુલ વિપરીત નીચેના સ્થાનોમાથી બોલાય એટલે કે ધીમેથી દબાયેલા સ્વરે બોલાય તે અનુદાત્ત સ્વર કહેવાય છે આપણી સામાન્ય વાનગીનમાં ઉચ્ચ પણ નહીં કે નીચે પણ તદિ એવો સમગ્ર-અમાહાર-સનેતોડ ઉચ્ચારાયેલો સ્વર સ્વગિત છે.

અન્ય શાસ્ત્રોનો સંબંધ પાણિનિયુત્તિની અધ્યાયોમાં આવે છે. જેમા ઉપરના ગ્રંથને અનુક્રમે ઉચ્ચારણ (૧.૨.૨૬) નીર્ણયુદાત્ત (૧.૨.૩૦) અને મમાહાર. ગર્ગમ (૧.૨.૩૧) માં અત્રિત કરવામા આવ્યા છે તેની જરૂર વેદ વગેરે જ થોમા સોય છે. તેનો અર્થ સંબંધ ઉચ્ચારણ (Phonetic) સાથે છે

આસ્વત પ્રક્રિયા મમવૃન્તા સ્વગિત કરે છે જેનું અનુચ્ચારણ બોલવ્યાકરણ કૃત કરે છે ત્યાં પાણિનિ અગમા મમાહાર સ્વગિત એમ પ્રદેવત્યું તે અને અપ્પેલિન્ન સોવા છતા ગુણગુણિનો સમદ ધી કલ તાગ્ય છે મમવૃન્તા એટલે કે ન ઉચ્ચાં જ નીર્ણયુદાત્ત. વર્તન વગર - જેનું ઉચ્ચારણ ગોટેથી પણ નથી કે ધીમેથી પણ નથી તે. ત્યાં મમાહાર પદ બતાવે છે કે મમાહારને ઉદાત્તશબ્દને વર્ણવતો વક્ત્રિનું મ. જેમા ઉદાત્ત પદ અને અનુદાત્ત પદનો સમાહાર - અચ્ચારુ ઉચ્ચારણ કરવામા આવે છે તે સામ આસ્વતયુગો વર્ણ (શુદ્ધી) ને પ્રાધાન્ય આપે છે. ત્યાં પાણિનિયુત્તિ વર્ણના પદ (વિદ્ય) ને પ્રાધાન્ય આપે છે. આસ્વતે તેા શુદ્ધ અને શુદ્ધી કે જે હોવાને તેા શુદ્ધી વગર શુદ્ધ એકતાં રહનાં નથી

(૧૪) માનુસમિતિ ૨૧૨ એવે અનુચ્ચારણ તેને શુદ્ધ નહીં તદિ ૨ વર્ણ વગેરે એવી માટે ઉચ્ચારણ તે પણ ને તદિ આમે ન હે ૨ તે. તે તિ-નુચ્ચારણ-અનુચ્ચારણ નહી

એવો અનનુનાસિક કહેવાય છે. પદ્ય-૧૪ ના નવ પ્રકારના ફરીથી બે પ્રકાર થતા જ કાર અઠાર પ્રકારનો થાય છે. જે નીચેના ક્રોડા પરથી સ્પષ્ટ થશે.

આ રીતે એના અઠાર પ્રકારો થશે જેમકે :-

- ૧ સાનુનાસિક ઉદાત્ત હ્રસ્વ - અ
૨. નિરનુનાસિક ,, ,, ,,
- ૩ સાનુનાસિક અનુદાત્ત ,, ,,
૪. નિરનુનાસિક ,, ,, ,,
- ૫ સાનુનાસિક સ્વરિત હ્રસ્વ - અ
૬. નિરનુનાસિક ,, ,, ,,
૭. સાનુનાસિક ઉદાત્ત દીર્ઘ (=આ)
૮. નિરનુનાસિક ,, ,, ,,
૯. સાનુનાસિક અનુદાત્ત ,, ,,
- ૧૦ નિરનુનાસિક ,, ,, ,,
- ૧૧ સાનુનાસિક સ્વરિત ,, ,,
- ૧૨ નિરનુનાસિક ,, ,, ,,
૧૩. સાનુનાસિક ઉદાત્ત પ્લુત - અ (=આ ઇ)
૧૪. નિરનુનાસિક ,, ,, ,,
૧૫. સાનુનાસિક અનુદાત્ત ,, ,,
૧૬. નિરનુનાસિક ,, ,, ,,
૧૭. સાનુનાસિક સ્વરિત ,, ,,
૧૮. નિરનુનાસિક ,, ,, ,,

પ્લુતના ઉચ્ચારમાં
ત્રણ માત્રા થતી
હોવાથી તે દર્શાવવા
'૩' (ત્રણ) નો
આંક મૂકાય છે

(૧૬) અન્ય અને એટલે કે પાણિનીય પરંપરામાં જુ વર્ણુ દીર્ઘ નથી. તેનું કારણ એ છે કે જુ નો દીર્ઘ ક્રવામાં આવે ત્યારે જુ જ ધર્ષ વ્તય છે. તેથી જુ અને જુ ને અવર્ણુ માનવા તેમ કહ્યું છે.

(૧૭) અગ્નિ + અન્ન એ ગ ધિ દાયમાં અગ્નિ. પદમા આવેલા - ગ્નિ: ના ૬ દ્વાર પછીના વિસર્ગનો રૂ થાય છે, પણ તે વિસર્ગની પૂર્વે જ હોવો લોઠ્ઠાએ નદિ કેમકે બે વિસર્ગની પૂર્વે જ હોય તેા વિસર્ગનો ૩ ધર્ષનં જ નહીંને બો થાય છે.

આથી જ શિવાયના સ્વરોને નામી કહ્યા છે નામી એટલે જેમાં નમન-વળવાનું-નીચા વળવાનું થાય છે જ શિવાયના સ્વરોના ઉચ્ચારણ વખતે બ્રહ્મની સ્થિતિમા દેશ્કાર થાય છે.

(૧૮) પણ ૧-૧-૨ મા પ્રત્યાહાર વિષયક વિવશ્ય છે.

(૧૯) પણ ૧-૧-૩, ૬, ૭ અને ૮ માં સ્વરોનો નિર્દેશ કર્યો છે તેની માથે સ્વે વ્યંજનોની ગણના આવે છે આમ વ્યાકરણશાસ્ત્રના વિધિવિધાનોના ઉપયોગ માટે અશ્વ માળાને પાણિનિગુનિએ આપેલા કમથી જ બધે દેવામાં આવે છે ગંધિ વગેરે દાયમાં ક્યાદે સ્વર આવતા વ્યંજન અથવા ઉભય અથવા એમાંથી એક એમ જે પ્રમાણે એટ રોય તે રીતે વર્ણુને ગણ્ય ક્રવા માટે ગણ્ય અને શક્તિનો જગાવ કરવા પ્રત્યાહારની રીતી છે તેમા જે વર્ણુના પ્રત્યાહાર જનાવયો હોય તે વર્ણુના આદિ વર્ણુને પરોલો મૂકીને પછી તે વર્ણુના અને આવતા વર્ણુને પીળું ક્યાન ગાયવામાં આવે છે અને આદિ તેમજ ગંધિગ એમ બંને વર્ણુને પણ સમાવતો એક પ્રત્યાહાર જને છે તેની રીત ૧-૧-૨૧ માં લોઠ્ઠામાં આ વર્ણુ અનુક્રમે ઉચ્ચારણ અને અંતર્યા. (૨), અનુવાચિકો (૯), યેષ ગદાપ્રાણો (૫), યેષ અરુપપ્રાણો (૬), અયેષ ગદાપ્રાણો (૭), અયેષ અરુપપ્રાણો (૮) તેમજ ઉચ્ચારણો (૧) જે આમાં ઉચ્ચારણ હ થી અર કનીને ધ ત મ નો ઉચ્ચારણો સ્વે પૂર્ણાદિ કરી છે. તેના પદ વિશેષ દર્શિયાત હિચિત ને. તમે

વર્ણુના ઉચ્ચારણ માટે જુબ જે મૂકે, અરકે ઈ = ને. રુબ હ પુબ એ જે તેના કોઈએ મા. વાતુ, મૂર્ધા અને હિત ને. એટલે અને ન મિત્ર પુત્ર મૂકને જે આ ચર્ચનામાં જે ઉત્પન્ન થયે વર્ણુને અનુક્રમે કાઠા, ગાલપદ, ગૂર્ધન્ય, હંભા, જે સ્વે તેમજ અનુભ મિત્ર મટે જે. વજુ મપાટવા માટે નીને કોઈ આવેલા જે.

	સ્વરો	અઘોષ		ઘોષ		અનુ- નાસિક	અતઃ- સ્થ	ઉપમા- ક્ષર	
કંઠ્ય	અ	ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ	—	હ	વિસર્ગ
તાલવ્ય	ઈ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	૧	શ	—
મૂર્ધન્ય	ઋ	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	૨	ષ	—
દંત્ય	લૂ	ત	થ	દ	ધ	ન	લ	સ	—
ઓષ્ઠ્ય	ઉ	પ	ફ	બ	ભ	મ	—	—	ઉપધ્માનીય
દન્તોષ્ઠ્ય	—	—	—	—	—	—	વ	—	—

કંઠ્ય વર્ણો ઉચ્ચારાય ત્યારે જીભનું મૂળ કંઠના પ્રદેશ માથે દબાય છે તાલવ્ય વર્ણોના સમયે જીભ આગળ ખેંચાય છે. અને તેનો અગ્રભાગ ઉપરના દાંતના મૂળને સ્પર્શે છે. મૂર્ધન્ય વર્ણોચ્ચાર વખતે જીભ વળી નીચે છે અને તાળવાના મધ્ય-મૂર્ધા-મસ્તક ભાગને અડે છે દંત્યવર્ણો ખોલીએ ત્યારે જીભ ઉપરના અને નીચેના દાંતના મિલન સ્થળે અડકે છે. જ્યારે ઓષ્ઠ્ય વર્ણોનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે ત્યારે બંને હોઠ ભેગા મળે છે અથવા ડ સ્વર વખતે ગોળાકાર થાય છે. વ અક્ષર ખોલીએ ત્યારે નીચેનો હોઠ ઉપરની દંત-પ ક્ષિત્તી ધારને અડે છે

ઉપરના કોઠામાં પ્રથમ પંક્તિમાં આપતા સ્વરો તેમના દીર્ઘ અને ઋત સાથે લેવામાં આવે છે. જ્યારે સંઘ્યક્ષરો-૧ અને ૨ કંઠ અને તાલુના સહયોગથી ઉચ્ચારાય છે અને ઓ તેમજ ઓ કંઠ અને ઓષ્ઠના સહયોગથી ખોલાય છે.

પાંચેય સ્પર્શ વ્યંજનોને સાથે લેવા માટે તેના પહેલા વ્યંજનને ડ અથવા વર્ગ શબ્દ લગાડવામાં આવે છે. આમ કુ અથવા ક વર્ગ એટલે ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ થાય છે તે રીતે ચુ અથવા ચ વર્ગ, ટુ અથવા ટ વર્ગ, તુ અથવા ત વર્ગ અને પુ અને પ વર્ગ એમ કહેવાથી તે તે પંક્તિના પાંચેય વ્યંજનોને અંદર લઈ લેવાય છે

આ પાંચેય વર્ગોના પહેલા બે વ્યંજનો અઘોષ કહેવાય છે જ્યારે બાકીના ત્રણ વ્યંજનો ઘોષ કહેવાય છે

તે તે વર્ગના પહેલા, ત્રીજા અને પાંચમા વ્યંજનોને અદ્યપ્રાણ અને ધીન્ન તેમજ ચોથા વ્યંજનોને મહાપ્રાણ કહે છે.

શ્રેય શ્લોકો ગ, ડ, ડ, ડ ધોય તેમજ અદ્યપ્રાણુ છે અને જ, ઘ, ઙ, ઙ અધોય તેમજ મદ્યાપ્રાણુ ગણાય છે.

(૨૧) વર્ણગણના વ, ડ, ડ, ડ, અને એ, એ, ઓ ઓ, ને ૧ અને ૨ ક્રમાંક આપતાં કુલ નવ સૂત્ર (જુમખાં) નાસ્તવત વ્યાકરણુદાર બનાવે છે. આ જુમખાંમાંના કોઈ પણ કોઈ વર્ણને પહેલો, તેમજ તે પછી કોઈ પણ વર્ણને છેલ્લો લઈને પ્રત્યાદાર - અંકુચિત રૂપ બનાવાય છે જેનાથી પહેલા અને છેલ્લાનું તેમજ તે બે વર્ણોની વચ્ચે આવતા બધા વર્ણોનું સંકલ્પ થાય છે. જેમકે : હ વ વ ર લ ॥૩૧॥ માં પહેલો વર્ણ હ છે તેને લખ્યે અને પછી જ વ સ ॥૩૧॥ માં છેલ્લો વર્ણ ન છે, તેને લખ્યે તે બંને મળીને હન એમ અંકુચિત રૂપ મળે જેને આપત્તિ રૂપે પ્રત્યાદાર કરીશું. આ હન પ્રત્યાદારમાં હ થી માટીને ન સુખીના બધા જ વર્ણોના સમાવેશ મળે છે આવી રીતે ઘણાં પ્રત્યાદારો બનાવી શકાય. પણ અહીં વીચની આવશ્યકતા છે. તે આગળ (૧-૧-૨૩) કહિવામાં આવશે.

(૨૨) આમ જવ પ્રત્યાદાર દ્વારા જે વર્ણોના સમાવેશ થાય છે તે આ પ્રમાણે છે સ્વ=મ હ ડ ક્ર ડ, એ એ ઓ ઓ, હ વ વ ર લ, જ ણ ન ડ મ. જ ડ ઘ ઘ મ, જ ડ ઘ ઘ વ તે રીતે દામ પ્રત્યાદાર દ્વારા પ્રત્યેક વર્ણના ચોથા વર્ણો - જ ડ ઘ ઘ મ -નું સંકલ્પ થાય અને જવ પ્રત્યાદારમાં પ્રત્યેક વર્ણના ત્રીજા વર્ણો - જ ડ ડ ઘ વ -નું સંકલ્પ થાય છે.

(૨૩) ઘ, ઘ, ઘ અને જ વર્ણોના મગાદાર દ્વન્દ્વ મગાસ બનાવ્યો છે. આ વ્યંજનો જેની અને આવે તેવા ચાર પ્રત્યાદારોના ઉપયોગ નાસ્તવત વ્યાકરણુમાં થયો છે તે પ્રમાણે બીજાં જાણવાં પ્રત્યાદારો તે આ રીતે ઘણાં બનાવી શકાય પણ નાસ્તવત માટે જરૂરી વીસ પ્રત્યાદારો જ ઉપયોગમાં લેવાયાં છે.

(૨૪) અન્ય કંઈમાં જેટલે કે નાસ્તવત પ્રક્રિયા વૃત્તિમાં તેમાં જે મત આપવામાં આવે છે. એક મતમાં જેવીમ મનાય છે લખાંને બીજા મતમાં, જેને શ્લોકો વિતયમાગરુ કહે છે, તેમાં વીચ જ ગણાવવા છે.

(૨૫) હ વગેરે વ્યંજનો રવર વગર ઉચ્ચારી શકતા નથી પણ તેમાં ઉચ્ચારણના નિવારણ મળેલા જ ને જુ મગા (નામ) વ્યાપી તેનો લેખ મળ્ય છે જુ મગા અન્યથા છે. તે હ વગર, બીજાં કલ્પ પદ્યગૌપદ 'જુ' મળ્યો બને છે. જુનાના યોગને સ્વીરે મત્તર અર્થમાં જુ (જ) લાગે છે. જુરિ મત્તરિ હવિ જુ = જુપ છે તે = જુનાં કેમ જુને છે જેટલું જુ ધોય તે જુમાં જુઓના ઉપયોગ કરવી વખતે માટી નાખવાના રોય છે. જુ કે જુ : કોઈને કોઈ સેતુ માટે લેાય છે તેના સમાવેશ મળ્યો નથી.

(૨૬) ઉપલક્ષ્ય કોઈકે જુનાના મગા હવિ જેટલું વહે જુનાં ને, જુનાં જુ, જુનાં જુ છે તે જુનાં વ્યંજનોની આ પ્રમાણે જુ શ્લોકો, જુની કે તે જુનાં જુનાં જુનાં છે.

(૩૨) લોપ એટલે વર્ણતું અદર્શન થવું. ઉચ્ચારણ માટે બોલાય પણ તેનો નાશ થયા પછી તેનો પૂરો અભાવ થઈ જાય છે, કાર્ય પણ થતું નથી. જ્યારે લોપશ્ એ લોપ થયા પછી અન્ય વર્ણોના કાર્યો-સંધિ વગેરેને રોકે છે. આમ લોપશ્ ઘાસની ગંજી પરના કૂતરા સાથે સરખાવી શકાય જે ખાતો નથી અને ખાવા દેતો નથી. આગમ-આવનારા પ્રત્યયો જેને લાગે છે તેની ભેડે મિત્રની જેમ આવીને બેસે છે. જ્યારે આદેશ પ્રત્યયો જેને માટે થાય છે તેને હટાવીને શત્રુની જેમ તેની જગ્યાએ બેસે છે.

(૩૩) इन्द्र: પદમાં પાંચ વર્ણો કે અક્ષરો છે જેમકે :-इ न् द् र् ञ: આમાં इ અને अद् સ્વરો છે પણ न् द્ અને र् વ્યંજનો છે જેમાં સ્વરનો અતરાય એટલેકે વચ્ચે સ્વર નથી તેથી તે સંયોગ કહેવાય છે.

ઉપર આપેલા इन्द्र. પદમાં न्, द् અને र् (न्द्र) નો સંયોગ इ ना પરમા હોવાથી इ पर થઈ શકે આવે છે, તેથી તે હ્રસ્વ હોવા છતાં દીર્ઘ=બે માત્રા વાળો-શુરુ-થઈ જાય છે

(૩૪) સવર્ણ એટલે સબ્જતીય-સમાનબ્જતીય એટલે કે જે જે વર્ણોના તાલુ વગેરે ઉચ્ચારણ સ્થાન સરખાં છે તે એટલે કે દરેક વર્ગના પોતાના વર્ગવાળા વર્ણો સવર્ણ કહેવાય છે તાલુ વગેરે ઉચ્ચારણ સ્થાન માટે બુચ્ચો પદ ૧-૧-૧૬. આર્ મા આ આર્ એમ પ્રત્યયો કરવામાં આવે છે આમ अ, ऋ, इ અને उ ना અનુક્રમે आ, आर्, ऐ અને औ વૃદ્ધિ સ્વરો છે. જ્યાં વૃદ્ધિ એમ કરે ત્યાં તે સ્વરો બાણવાં

(૩૫) સ્વરોમાં જે છેલ્લો સ્વર હોય તે તેના પછી આવતા વર્ણોની સાથે ટિ કહેવાય છે શબ્દોની છેડે જે સ્વર આવતો હોય જેમકે · राम વગેરેમાં, તે ત્યાં કેવળ अ જ ટિ સંજ્ઞક થશે. પણ જે છેલ્લા સ્વર પછી વ્યંજન આવતો હોય જેમકે महिम्न् વગેરેમાં, તે ત્યાં સ્વર સહિત વ્યંજન=અન્ ભાગ ટિ સંજ્ઞક થશે.

ऋ, इ અને उ એ નામી સ્વરોના अर्, ए અને ओ ને શુભસ જ્ઞા આપી છે

(૩૬) મઘવા માં મ અને घ હ્રસ્વ છે અને પરમાં સંયોગ નથી તેથી તે બંને લઘુ કહેવાશે પરંતુ વા દીર્ઘ હોવાને તેમજ इन्द्र ના न्દ્ર માં વિસર્ગ હોવાને લીધે તે શુરુ કહેવાશે. ટૂંકમાં જે વર્ણોની પરમાં વિસર્ગ, અનુસ્વાર કે સંયોગ આવેલો હોય તે શુરુ કહેવાય છે.

આમ સંધિની ઉપયોગી એવી સંજ્ઞાઓ આ પ્રકરણમાં આપવામાં આવી છે અહીં કુલ સત્તાવીસ સંજ્ઞાઓ આપવામાં આવી છે તે અનુક્રમે સમાન (૧.૧ ૩), સન્ધ્યક્ષર (૧.૧ ૭), ઉચ્ચસ્વર (૧.૧ ૮), હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત (૧.૧૬-૧૧), ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત (૧ ૧.૧૩), અનુ-નાસિક, અનનુનાસિક (૧ ૧.૧૫) નામી સ્વર (૧ ૧ ૧૭), પ્રત્યાહાર (૧.૧.૨૦-૨૧), ઇત્ (૧ ૧ ૩૦) લોપ, લોપશ્, આગમ, આદેશ (૧.૧ ૩૨), સયોગ (૧ ૧.૩૩), સર્વર્ણ, વૃદ્ધિ, ઉપઘા (૧ ૧.૩૪), ટિ, ગુણ, લઘુ (૧.૧.૩૫), ગુરુ અને અનુનાસિક (૧.૧ ૩૬).

પ્રકરણ-૨

સ્વપ્રસાધિ એટલે સ્વપેનુ જોડાણ સ્વપેનને એકમેક સાથે લેડીએ ત્યાં જે કેન્દ્ર ૨ એટલે કે ઉચ્ચારણમાં જે કેન્દ્ર ૨ થાય તે બધાં સંધિયુક્ત હરવાય છે.

(૧) દ્વ ઠ ક્ષ્ણ પછી તે વિવત્તીય-અગવાહુ-તેના તે નદી એવો સ્વપ્ર પદમાં આવે તે તેના અનુક્રમે ગ વ ર લ થાય છે. જેમકે :-રઘિ+આનય મા રઘિ ના દ્વ ઠાન્ તેા ગ ઠાન્ ૨ દધ્વ+આનય=દધવાનય તેમજ મધ્વ+ઋર-મધ્વ્+ઋરિ-મધ્વરિ., ઘાન્+અન.-ઘાન્+ઠ =ઘાત્રણ., જ્+આકૃતિ.-જ્+આકૃતિ.-આકૃતિ થાય છે.

(૨-૩)- ઉપરના પદમાં આપણે જોયું કે રઘિ ના દ્વ ઠાન્ તેા ગ ઠાન્ થયા પછી ચ ચોડ અંતે આવેલા વળ્/નો લોપ થાય છે. તે નિયમને આધારે વ ઠાન્ તેા લોપ થવાનો પ્રયત્ન ઉ થાય છે. ત્યાં સ્વરહીન વર્ણે મયોજ્યમ્(-સ્વપ્ર) વિનાનુ પદ પદમાં સ્થાવતા પદના આધાર સાથે જોડવું તે નિયમ પણ છે. આમ ત્યાં પદ-પદ વિનાંધ ઉભો થાય ત્યાં વિદ્યાને ચક્રાગ્ર હરથી પડે છે. ચૂત્રોના પ્રકારના આગળ પસ્તાવનામાં નચ્યાં છે અર્થે મયોગાન્નમ્ લોપ (૧.૯) એ બહિરંગ સૂત્ર છે ત્યાં સ્વરહીન વર્ણે મયોજ્યમ્ એ અનન્ગ સૂત્ર છે વજ્રવેદાન્ત્ વહિરન્ એટલે કે બહિરંગ સૂત્રની અપેક્ષા મોટી હોય છે ત્યાં અભાવેદાન્તમ્ અન્નરજ્જમ્-અન્નર સૂત્રની અપેક્ષા ઓછી-નાની હોય છે

તેને ઓછી રીતે પણ અમલથી ગણાય છે વહિર્મતાનિ નિમિત્તાનિ યમ્ય તન્ વહિરન્ -જેનું નિમિત્ત સૂત્ર પ્રવૃત્તિ ના નિર્દિષ્ટ સ્થાનની બહાર સહેલું છે તે બહિરંગ અને અન્નરજ્જમ્ નિમિત્તાનિ યમ્ય તન્ અન્નરજ્જમ્-જેનું નિમિત્ત સૂત્ર પ્રવૃત્તિના નિર્દિષ્ટ-વિધિત સ્થાનના નહીં છે તે અન્નરંગ હરવાય છે

આ ન્યાયને નાગોત્તિમટું તેમજ પાનિવાપેન્દુ શ્રેષ્ઠ મા લોકશિક્ષિ-ન્યાય-લોકશિક્ષકના મિત્ર યતો ન્યાય-દષ્ટાન્ત એમ જણાવતાં સ્પષ્ટ કરે છે કે—

મજુવોડ્ય પ્રાવરુત્થાય પ્રથમ સ્વરહીનના તાર્વાણિ કરાવિ, તત્ કુજ્જા મન્દન્નિમામ્ મનુષ્ય સવારમાં હીને પ્રથમ પેતાના શનીના હંતમંજલ, મુખ્યેષામન સ્તાન, પચ્ચપનિધાન વડે કાર્યો કરે છે. અને પછી મિત્રો તેમજ અગાવીના કાર્યો હોય છે

આમ ઉપર પ્રમાણેના અર્થ જોતાં સ્વપ્ર વિનાનું પદ પદ કાર્યે જોડવું તે સૂત્ર અન-અભાવ માત્ર ન અમલે તે અને સ્વરહીન જે છે તેનેજ જોડવા નુ કાર્ય છે તેથી તેની અર્થ નહીં જ છે.

ત્યાં મયોગાન્નમ્ લોપ સૂત્રની પ્રથમ અર્થોદય જા પછી સ્વરહીન અર્થે તે અને તેના તેના અર્થોદયના લોપ લોપ અપેક્ષા મોટી થઈ હોય તે અર્થોદય અને તેને અર્થોદય લોપ માત્રવિમાદ અવયવ સર્વે અવયવવાદે - જે તેના પછી તેની અર્થોદય મેં તે હાઈ સૂત્ર છે.

તેથી અ તર ગ સૂત્રને જ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવતા દઘ્ ય્ + આનય ના ય કારનો લોપ સંભવતો નથી પણ તેનો સ યોગ આનય ના આ કાર સાથે થતાં દઘ્યાનય એમ થાય છે

(૪) હવે આ દઘ્યાનય સ ધિયુક્ત પદોમાં દઘ્ય-મા ઘ કાર પરમા રેફ્ ઠે હ કાર નથી તેથી ઘ કારનું દ્વિત્વ થાય છે, યેવડાવાય છે દઘ્ઘ્ય-એમ થાય છે પણ દાત્રે અને પાત્રે મા રેફ્ પરમા હોવાને લીધે તે કારનું દ્વિત્વ થતું નથી.

હસેઽર્હ્ હસ સૂત્રમાં હસે અર્હ્-હસઃ એમ પદો છે

(૫-૬)-કુ-ક વર્ગ, ચુ-ચ વર્ગ, ટુ-ટ વર્ગ, તુ-ત વર્ગ, પુ-પ વર્ગ એ વર્ણોમાં જે તે વર્ગના વર્ણો પરસ્પર સવર્ણુ થાય છે તેથી દઘ્ઘ્ય માં ઘ્ વર્ગીય વર્ણુ હોવાને લીધે તેનું દ્વિત્વ સ્ત્રીકાયુ છે તે પછી જ્ઞસાના જ્ઞવે જવા. સૂત્રથી દ્વિતીય ઘ કાર જ્ઞવ વર્ણુ છે અને પ્રથમ ઘ કાર જ્ઞસ વર્ણુ છે તેથી તેનો તે વર્ગનો ઢ્ કાર થતા દઘ્યાનય, મદ્ઘ્વરિઃ એમ સિદ્ધ થાય છે

જ્ઞસ =	જ	ખ	છ	ચ	ણ	} ની પરમા જ્ઞવ પ્રત્યાહારનો વર્ણુ આવે ત્યારે	} =જવ વર્ણુ	} જ ઠ દ ગ બ	} થાય છે	
	ઢ	ઙ	-	ટ	ષ					
	ઘ	દ	-	થ	ત					સ
	ઘ	ગ	સ	-	ક					
	મ	વ	ફ	-	પ					

(૭) આમ દ્ ઘ્ ઘ્ ય્ + આનય મા પ્રથમ ઘ્ એ જ્ઞસ પ્રત્યાહારનો વર્ણુ છે અને તેની પછીનો ઘ્ એ જ્ઞવ વર્ણુ છે એટલે તેનો જવ વર્ણુ થાય. તેમા ઢ્ અને ઘ્ ના વર્ગનો હોવાથી આ વર્ણુ થાય છે તેથી દ્ ઢ્ ઘ્ ય્ + આનય અને સ્વર વગરના વ્યંજનોને પાછલા જોડે જોડવાથી દઘ્યાનય એમ થાય છે

પદ-૪ માં રેફ્ અને હ કાર વગરના હસ વ્યંજન ના દ્વિત્વ વિષયે દાત્રે અને પાત્રે માં નિષેધ કર્યો. પણ હરિ + અત્ર = હર્ય્ + અત્ર માં રેફ્ પછી આવતા ય નુ દ્વિત્વ થશે. એ રીતે આ પદનો વિધિ પદ-૪ ના વિધિનો આક્ષેપ એટલે અપવાદ થાય છે.

(૮) આમ હર્યત્ર રૂપ સિદ્ધ થશે.

તુમ્બિકા તૃણકાઠ ચ તૈલ જલસમાગમે ।

ઝઘ્વસ્થાન સમાયાન્તિ રેફાણામીદૃશી સ્થિતિઃ ॥

(૯) અનુવૃત્તિ એટલે અનુવર્તન કરવું. સૂત્રેષુ અદૃષ્ટ પદ સૂત્રાન્તરાત્ અનુવર્તનીયં સર્વત્ર -સૂત્રોમાં નહિ જણાતું એવું પદ ઉપરના અન્ય સૂત્રોમાંથી બધેજ લેવું. આમ અનુવૃત્તિ એ નહીના પ્રવાહ સમાન છે અને આવશ્યકતાનુસાર અનુવૃત્તપદોને સૂત્રોમાં ગ્રહણ કરાય છે

ઉદાહરણ તરીકે પદ્ય-૧ માં ઈ વ સ્વરે (૧ ૨ ૧) મૂત્રમા આવતું સ્વરે-૨૨૨ પરમા દોષ્ય ત્યારે-૫૬ સ્વરસંધિમા દરેક મૂત્રમાં ઉપયુક્ત થશે. તે પદ પછીના મૂત્રોમા અદ્ય-૨-૧ દેખાતું -હોવા છતાં અનુવૃત્તિ થી તેનુ આગમન સિદ્ધ ગણાયો.

(૧૦) ઉપરના પદ્યમાં બતાવેલી અનુવૃત્તિ ની યુક્તિનું પ્રયોજન બતાવતા શ્રી વિનયચાગણુ કહે છે કે સ્વરે એ પદમા મ્ વ્ જ ર્ ણ એમ $\frac{૧}{૨} + \frac{૧}{૨} + ૧ + \frac{૧}{૨} + ૨ = ૪\frac{૧}{૨}$ માત્રા છે તે ૪ $\frac{૧}{૨}$ માત્રાઓને દરેક સૂત્રમા અનુવૃત્તિની યુક્તિથી બતાવી છે. આમ જેટલું બને તેટલુ અષ્ટપ તમ અક્ષરોવાળું મૂત્ર બતાવે તે તે મૂત્ર જન્મના જેટલો આનન્દ ઠોયાકરદોષને થાય છે અર્થ માત્રાલાપવેળ મૂત્રોત્તમ મન્યન્તે વૈગાકરણા ।

(૧૧) આમા સ્વરે ની અનુવૃત્તિ થતા ઈ વ સ્વરે, જ્ ર સ્વરે અને લ્ લ્ સ્વરે વિવેચન કરવામાં આંબું છે મધ્ + આચ-મધ્ + આચ-મધ્ + આચ-મધ્ + આચ-મધ્ + આચ-મધ્, વિન્ + જનેનામં-વિત્ + મનેકાર્યં=વિત્રનેકાર્યં, લ્ + આચ-લ્ + આચ=લાચ વગેરે

(૧૨) સ્વર ૨૨માં દોષ્ય ત્યારે ણ નો અવ્, ઓ નો અવ્ યાય છે જેમકે નં + અનમ્ =નવ્ + અન =નવન, તેમજ વિણ્ + ણ =વિણો + ણ =વિણવ્ + ણ =વિણવં અને જ્ + જન =જો + જન =જવ્ + જન =જવણ. જવણ મા ર્ અને લ્ નો અભેદ દોવાથી ન્ નો ણ્ યાય છે.

(૧૩-૧૪) ગો વગેરે ગણુ એટલે કે ગવાદિના પરમા અદ્ય વગેરે દોષ્ય નો અન્ય આગમ યાય છે. ગવાદિ ગણુમા નવાવેશ કરવા ગણુદો આ પ્રમાણે છે. (૧) ગો+અક્ષ-ગવ્+અક્ષ =ગવાક્ષ (૨) ગો+અન્દ્ર=ગવ્+અન્દ્ર=ગવેન્દ્ર (૩) ગો+અવ્રમ્=ગવ્+અવ્રવ્=ગવાવ્રમ (૪) ગો + અર્ષનમ્=ગવ્+અર્ષનમ્ =ગવાર્ષનમ્, (૫) સ્વ+ઈર્ગમ્=સ્વૈર્ગમ્ (૬) અક્ષ+ઝહિણી=અક્ષોહિણી-૧ (અ એ વ્ અને વ્ નો અર્થોગ છે. ર્ અને વ્ પદમા આવેલા હોય તેા ન્ નો ણ્ યાય છે તદ્દનુમા- અક્ષોહિણી નુ અક્ષોહિણી યાય છે. પ્ર+ઠટ =પ્રોટઃ.

(૧૫) ગોવંકો છન્દસ્વૂતમન્વાનમ્ । પ્રહવરિમાણે વા એ એને પાણિનિગ્યાહરણવા વાદિક પદ્યો ગો શબ્દની પરમા વૃત્તિ પ્રત્યય આવ્યો દોષ્ય તેા જેટલા અને માર્ગની માપણી ના અર્થમાં વ્ ને સ્વર તરીકે માનવામાં આવે છે. તેમ થતા ઓ પ્રવ્ (૧.૨ ૧૦) મૂત્ર ગમતા વા+વૃત્તિ =વ્ + વૃત્તિ અને ગવૃત્તિ (જો ક્રમ-નાર માણુ) યાય છે પરંતુ તે માપતા અર્થમાં ન દોષ્ય વૃત્તિ જેટલે અમૂલના અર્થમાં દોષ્ય નો ગોવૃત્તિ ગાયેને અમૂલ એમ યાય છે

(૧૬) સ્વર ૨૨માં દોષ્ય ત્યારે ણ નો અવ્ યાય છે જેમકે નં+અવ્ =નવ્+અવ્ =નાવજ અને ઓ નો અવ્ યાય છે જેમકે-ગો+અવ્ =ગોવ્+અવ્ =ગોવિજ.

૧. પ્રક્ષોહિણી નેતામા ૨૧,૮૭૦ નવ
- ૨૧,૮૦૦ દોષી
- ૧૫,૬૧૦ પેંડા અને
- ૧,૦૮,૩૫૦ ૫.૫૬૭ દોષ્ય છે
- ૨,૧૮,૮૦૦ ૬૦ નીવ

(૧૭) ઇ, ઈ, ઓ અને ઓ ના પરમાં સ્વર હોય ત્યારે અનુક્રમે થયેલા ઝય્, ઝા્ય્, ઝવ્, અને ઝાવ્ ના ય્ એને વ્ ને લોપશ્ ન જા કરી છે જેથી તે ય્ અને વ્ નો લોપ થયા પછી ફરીથી સંધિ થશે નહિ

(૧૮) ઉપરના પદ ના ઉદાહરણો અહીં આપવામા આવ્યા છે

૧. તે+આનમ્યાઃ=તય્+આનમ્યાઃ=ત આનમ્યાઃ અને તયાનમ્યા. (લોપશ્ ન થાય ત્યારે) થાય છે.

૨. શ્રિયૈ+ઇદમ્ શ્રિયાય્+ઇદમ્=શ્રિયા ઇદમ્ અને લોપશ્ ન થાય ત્યારે શ્રિયાયિદમ્ થાય છે.

૩. જ્ઞાનો+અત્ર =જ્ઞાનવ્+અત્ર =જ્ઞાન અત્ર અને લોપશ્ ન થાય ત્યારે જ્ઞાનવત્ર.

૪. ગુરો+ઇદમ્=ગુરાવ્+ઇદમ્=ગુરા ઇદમ્ અને લોપશ્ ન થાય ત્યારે ગુરાવિદમ્

(૧૯) લોપશ્ ન જા કરી પછી ભાષામાં ફરી સંધિ થતી નથી જેમકે સ્ત્રિયૈ+ઇદમ્=સ્ત્રિયા ઇદમ્ તુ સ્ત્રિયેદં એમ જ ડ ઇ (૧૨.૧૧) ફરીથી સંધિ થશે નહિ. પરંતુ વેદમાં તે રીતની સંધિ પણ થાય છે. જેમકે હે સલ્વે+ઇતિ=હે સલ્વય્+ઇતિ=હે સલ્વયિતિ કે સલ્વેતિ અને લોપશ્ ન થાય ત્યારે હે સલ્વયિતિ.

(૨૦) નં+અમી અને વિષ્ણો+અચ્યુત મા અનુક્રમે ઇ અને ઓ ની પરમા આવેલા જ નો લોપ થાય છે અને તેથી તે બતાવવા માટે અવશ્યક (ઽ) મૂકવાની પરિપાટિ છે. તેથી તેજમી અને વિષ્ણોઽચ્યુત એમ થાય છે

(૨૧) આ પક્ષમાં મવર્ણમ્ય ને બદલે સમાનસ્ય એમ હોવું જોઈએ પાછળ સવર્ણ પદ આવતું હોવાને દીર્ઘ કોઈ વિઠાને આ મુદ્દારો કર્યો લાગે છે કારણ કે સવર્ણ માથે સવર્ણ એ પુનરાવૃત્તિ જેવું થઈ જાય છે તેથી સમાનની સવર્ણ એટલે કે જ ડ ડ ક્રૂ લૂ ની સાથે તેના સવર્ણ અનુક્રમે જ કે ઝા, ડ કે ડં, ડ કે ઝ, ક્રૂ કે ક્રૂ, લૂ કે લૂ આવે તો દીર્ઘ થાય.

સારસ્વત પ્રક્રિયા (પાન-૧૯) પણ સમાનસ્ય પદ જ વૃત્તિમાં આપે છે.

આમ શ્રદ્ધા+અત્ર માં આ અને જ બને સવર્ણ હોવાથી તેમનો દીર્ઘ આ થઈને શ્રદ્ધાત્ર એમ થશે મઘ્+અદક મા ડ નો દીર્ઘ ઠ થશે એટલે મઘ્દક એમ રૂપ થાય છે.

(૨૨) સામાન્ય શાસ્ત્ર એટલે કે સામાન્ય સૂત્ર જે વધુ વ્યાપક છે અને વિશેષ શાસ્ત્ર એટલે વિશેષ સૂત્ર જે અદ્ય વ્યાપક છે. ડ ય સ્વરે (૧૨.૧) એ સામાન્ય સૂત્ર છે કારણ કે સ્વર પરમાં હોય ત્યારે ડ નો ય થાય છે આમ સ્વરની સામાન્ય સ્થિતિ બતાવી છે. પણ સવર્ણ દીર્ઘ સહ (૧૨.૨૦) માં સ્વરની વિશેષતા અને સવર્ણતા છે અને દીર્ઘતા છે તેને અનુલક્ષીને ઉપક્રમ કર્યો છે એટલે દધિ+ઇહ એ ઉદાહરણમાં ડ ય સ્વરે નો ઉપયોગ થાય

પણ તેના કરતા ણને ઇ સવળું સોવાને લીધે તેમાં વિશેષ કાર્ય બતાવ્યું છે એટલે કે સવળું સૌં. મહ (૧૨.૨૦) થી સૌં યદને ઘણીજ ધરે

તેનો ણને વિષય એમ પણ આપે છે કે પર-પછી આવતું અવ પૂર્વ આગળના સૂત્રને અટકાવે છે. આમ ઇ ય સ્વરે એના ક્રમાંક ૧૨.૧ છે. ત્યાં મવળું સૌં: મહ ના ક્રમાંક ૧૨.૨૦ છે તેથી પૂર્વના સૂત્રને ણાધ કરે છે.

(૨૩) ઈવા વગેરે જેની પગમાં સોય તેવા હ્રુ વગેરે અબદોનું પરિગણન પણ રજ માં છે. ટિ સ્વર માટે પણ ૧-૩૫ માં કહ્યું છે તેમ છેલ્લા: મરને અને તે પછી આવતા વળાની ટિ સંજા થાય છે. હલ શબ્દમાં તે લ પછીનો અ ભાગ ટિ સંજાવાળો ધરે પણ મનસ્ માં ન નો અ અંત્યસ્વર છે અને તે પછી આવતા નૂના આદિ છે તેથી નમ્ ભાગની ટિ સંજા ધરે. એટલે મન્ + ઈવા. મનીવા થાય છે.

(૨૪-૨૫) હલાદિ ગણ અહીં આપ્યો છે.

- હલ + ઈવા = હલીવા (હળનો દ ડો)
- લાગલ + ઈવા = લાગલીવા (,)
- મનમ્ + ઈવા = મનીવા (મંધા)
- મદ + ઈ = મદો (આલે ઈ)
- શક + અન્ધુઃ = શકન્ધુઃ (કૃષો)
- પર્ક + અન્ધુઃ = પર્કન્ધુઃ (,)
- મીમન્ + અન્ત. = મીમન્ત (દેશ મન્ત)
- કુલ + ષટા = કુલટા (લલ્લાની અ)
- પતન્ + અન્જલિ. = પતન્જલિ. (અપિનું નામ)
- માર + અન્જ. = મારન્જ (રાગનું નામ)

(૨૬) મ + લા = મોલઃ | મર + મુલિ = મરલિ.
 મન્ના + ઉરવમ્ = મન્નોરવમ્ | મુળ + મુલિ = મુળલિ

(૨૭) ધ + મુળમ્ = પ્રાણમ્ (ગોહું દેવું)
 વસતવર + મુળમ્ = વસતવરણમ્ (વાસેશ માટે દેવું)
 વસન + મુળમ્ = વસનાણમ્ (વસ્તુ દેવું)
 વન + મુળમ્ = વનાણમ્ (દગાઈ નામના દેવું)
 વન + મુળમ્ = વનણમ્ (દેવું વૃક્ષવા સંદેહ દેવું)

(૨૮) મવ + મુલાર = મવમુલાર. (મ.રે. મુ.કાર)

(૨૯) તવ + એષ્વર્યમ્ = તવૈષ્વર્યમ્ (તારી સમૃદ્ધિ)

તવ + એપા = તવૈપા (તારું આ)

(૩૦) તવ + ઓદનમ્ = તવોદનમ્ (તારો ભાત)

તવ + ઔત્તત્યમ્ = તવૌત્તત્યમ્ (તારી ઉત્તતિ દશા)

(૩૧) વિમ્બ + ઓષ્ઠ = વિમ્બોષ્ઠ અને વિમ્બોષ્ઠઃ (ટીંડોળા જેવા હોઠ)

સ્થૂલ + ઓતુઃ = સ્થૂલોતુ અને સ્થૂલોતુઃ (બડો બિલાડો)

પ્રકૃતિ ભાવ એટલે કે પદો તેના મૂળ સ્વરૂપમાં જ રહે અને તેમાં સંધિ થતી નથી.

(૧) બદસ્ ના સત્ અંતવાળો બમી શબ્દ એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બમી એટલે રાગી એવા અર્થનો શબ્દ છે તેમાં સંધિ થાય છે પણ બદસ્ ના પ્રથમા વિભક્તિ બહુવચનમાં સંધિ થતી નથી.

અપવાદરૂપ મળીવાદિ ગણમાં આ પ્રમાણે આવે છે. મળી + ઇવ = મળીવ, રોદસી + ઇવ = રોદસીવ, દમ્પતી + ઇવ = દમ્પતીવ, જમ્પતી + ઇવ = જમ્પતીવ અને જાયાપતી + ઇવ = જાયાપતીવ.

કેટલાક આ અપવાદને વચ્ચે લાવતા વ ને ઇવ ના અર્થમાં ગણીને મળી વ = મળીવ એમ માને છે મળી વોષ્ટ્રસ્થ લમ્બેતે પ્રિયો વત્સતરો મમ એમ મહાભારતના મ કિના ઉપાખ્યાનમાં આવે છે.

(૨) ઉપરના પક્ષમાં આપેલા ચ્વે દ્વિત્વે ના ઉદાહરણ તરીકે આ બમી + બમ્, પદૂ + ઇવ અને માલે + માનય છે

બી પદમાં બા અને બી એમ બંને સ્વરને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે તેના બીબ્દ વિકલ્પ રૂપે બ થી માડીને બી સુધીનાનો પ્રત્યાહાર બનાવીને અન્ય સ્વરોનું પણ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી જ નો + ઇવ ના ઉદાહરણ સાથે ઉ ઉત્તિષ્ઠ પણ મૂકાયું છે. બા એવ, ઇ ઇન્દ્ર વગેરે પણ સંગૃહીત થઈ જાય છે.

(૩) દૂરથી બીલાવવામાં સાથે સાથે ગાન, રુદન અને વિચારના અર્થમાં પણ સંધિ કરવામાં આવતી નથી. આ સિવાયના પ્રયોગોમાં હે અને હૈ પછી સ્વર આવે તો સંધિ હે બનદ્વન્ અને સમાન સ્વરોની પરમાં ઋ કાર હોય તો વિકલ્પે પ્રકૃતિભાવ થાય છે જેમકે હિમ ઋતુ હિમર્તુ વગેરે.

(૧) વાક્ + યથા = વાગ્યથા અને પયોમુક્ + અ = પયોમુચઃ માં લેદ એ છે કે વાક્ મા ક્ પદાન્તે છે જ્યારે પયોમુક્ નો ક પદાન્તે નથી તેના પરમાં પ્રથમા વિભક્તિ બતાવતો પ્રત્યય છે.

(૨) પાણિનિ સૂત્ર ન્તોઃ ષ્વના ષ્ચ (૮.૪.૪૦) માં ષ્વના પદને તૃતીયા વિભક્તિ છે અને તૃતીયા ઇષ્વના અર્થમાં વપાય છે. તેથી મહુ = સાથે એવે નીકળે છે પરંતુ પાણિનિ સૂત્રમાં એ ગપ્તથી વિભક્તિના આગ્રય લીધે ક્ષેત્ર તે નેના પન્ના આવેલાનું મર્થ માત્ર અને તેથી વિષ્નુઃ વગેરેમા પ્રશ્ન ઉભો થતો નથી તેજ વસ્તુ હવે પછીના પદમા સ્પષ્ટ કરી છે.

(૧૬) અર્ધા અપવાદ આપ્યો છે. નિયમ પ્રમાણે તે મર ન્ ના ન્ ના જુ મ્વો નેક્રંતી. પણ અર્ધો મવાગ્વઠ. એ શાસ્ત્ર સંમત પ્રયોગ છે. તેથી ય કાર પરમાં હોય ત્યારે આ સંધિ થશે નહિ.

(૧૨) પટ્ ન નીદન્તિ = પટ્મીદન્તિ.

(૧૩) આગ્નત્તો ટકિતો (વા ૧.૧.૪૬) = ટ ષ ક ચ ટ્કો, ટ્કો ઇતી યયો નો ટકિતો લેખાથી ટ્ અને ક્ ના ઇન્ થાય છે. ટિક્તિકાવાચન્તયો ॥ ૧૪૧૮ આ ટિન્ કે વિન્ પ્રત્યય જેને લાગ્યા હોય તેને અનુક્રમે આગળ કે પાછળ લાગે છે આમ મક્ પ્રત્યય કિન્ હોવાને લીધે ન કારની પાછળ લાગશે

(૧૫) ઉપરના પદ-૧૩ ની જેમ ચક્ એ કિન્ હોવાથી ન કારની પછી લાગશે.

(૧૭) છ કારને જેવડાંયા પછી ઙ્ઙ આવી સ્થિતિ આવના સમ વર્ણોના પછી આવના સમ વર્ણોના અનુક્રમે ચપ વર્ણો થાય છે તે મુજબ પ્રથમ છ જે સમ વર્ણ અને બીજા છ સમ વર્ણ પછી હોવાથી પહેલા છ નો ચપ વર્ણ એટલે કે ન કાર થાય છે.

(૧૯) હમ એટલે વ્યંજનો પરમા હોય ત્યારે મ્ કારને અનુસ્વાર થાય છે કારણ કે તેના પરમાં સ્વર હોય તે સંધિ થઈ જાય છે.

(૨૧) ન્ કાર અને મ્ કાર અનુસ્વાર થયા પછી જો તેનો સ્વર્ણ પરમાં હોય તે તેના વર્ણાનુસાર અનુનાસિક વ્યંજનો થાય છે જેમકે ગમા = ગમ્મા, મવમ = મવમ્. પલિત = પલિત્, કવનમ્ = કવનમ્ વગેરે વગેરે.

વિસર્ગ સંધિ

(૦) ઉપરના પદ-૧ માં સમ વર્ણોનું ગણ્ય ધ્વું પણ તેમા વિસર્ગ પછી શ્વ = અને જ તેમજ જ અને જ આવનાં હોય તે તેના અર્ધવિસર્ગ થઈ જાય છે તેને અનુક્રમે કિન્કામ્લોચ અને ઉપહમાનીત કહે છે

(૩) સાવર્ણિત શબ્દમાં વૃદ્ધાતિ, કારમ્લક, વામ્લક, મામ્લક, ગમ્લક, હરિમ્લક. વગેરેથી શબ્દના છે તદુપરાંત મમ્લક, મમ્લક, કામ્લક, અમ્લક, પ્રામ્લક, કિન્કામ્લક, વર્ણોનેના પણ સમાવેશ થાય છે

(૫) સાધિવું જે અનુસ્વારનુસાર પદમા મર્ણ, મ્યમ્લક અને સાધિ એ મર્ણે નુ પલિત્ = કવવાનું છે. તેથી પ્રતોક્તમ્, મ્લોચમ્લકમ્ તેમજ મ્લોચમ્લક તેવા પ્રો. જે કા. ૫ છે

(૬) ક + અર્થ = ક ડ + અર્થ. પછી ડ ઓ (૧.૨.૧૩) સૂત્ર લાગતાં કો + અર્થ થાય છે, અને છેવટે કોડર્થઃ ડપ નિષ્પન્ન થાય છે તે જ પ્રમાણે મનઃ રથ = મનોરથઃ, દેવ + યાતિ = દેવો યાતિ વગેરે થાય છે.

(૭) લોપણ્ સંજ્ઞા કરવાથી ડ્રી સંધિને અવકાશ રહેતો નથી.

(૮) અહીં મોસ નો મો તેમજ મગોસ્ અને મઘોસ્ ના મઘોસ્ નો સ્ લઇને મોસ્ પ્રત્યાહાર લેવાયો છે.

(૯) અહીં કુપ્વોઃ ક પો વા (૧ ૫ ૩) સૂત્રથી ઉપધ્માનીય પણુ થતા મી પતિઃ, ઘૂ પતિઃ, પૂ પતિ, જેવાં વિકલ્પે ડ્રપો પણુ થશે.

(૧૨) પુનઃ + રમતે = પુનર્ + રમતે = પુના રમતે - તે જ રીતે શુક્તિ. + રૂપ્યાત્મના = શુક્તિર્ + રૂપ્યાત્મના = શુક્તી રૂપ્યાત્મના થાય છે.

(૧૭) ચાર પ્રકારે બહુલતુ' ગ્રહણુ થાય છે

(૧) ક્વચિત્પ્રવૃત્તિ ક્યારેક નિયમ પ્રમાણે ન હોય છતાં પ્રવૃત્તિ થાય. જેમકે : સ + હમામ્ = સ હમામ્ એવું ડ્રપ સંવાદ્ધસે (૧ ૫ ૧૫) પ્રમાણે થાય છે પરંતુ વેદમાં લોપણિ પુનર્ન સન્ધિઃ (૧.૨.૧૮) લોપણ્ થયા પછી સ ધિ થતી નથી. અટકી બંધ છે તેથી અ હ એ (૧.૨ ૧૧) સૂત્ર લાગતાં સેમામ્ એવું ડ્રપ થાય છે.

(૨) ક્વચિદ્પ્રવૃત્તિઃ ક્યારેક નિયમ પ્રમાણે થયું જોઈએ છતાંય ન થાય જેમકે ભૂમિ + આદદે માં નામિનો રઃ (૧.૧૪) પ્રમાણે વિસર્ગનો ર્ થવાને બદલે તેનો લોપ થઈને ભૂમિ + આદદે = ભૂમ્યાદદે એમ થાય છે. તેમા નામિનો ર ની પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ છતાં થતી નથી.

(૩) ક્વચિદ્વિભાષા-ક્યારેક વિભાષા-વિકલ્પ થાય છે. જેમકે અ કારાન્ત તૃતીયા બહુ-વચનમાં દર્વઃ અને દેવેભિઃ માં એઃ નો એભિઃ ગૈકલ્પિક પ્રત્યય થાય છે. તેજ પ્રમાણે ગો + ઈષાઃ નું ઓ અવ્ (૧.૨.૧૦) સૂત્રના ગવાદેરવર્ણાગમોઽમાદો વક્તવ્યઃ એ વાત્તિક ના બળથી ગવ્ + ઈષાઃ = ગવ + ઈષાઃ થતાં અ હ એ લાગીને ગવેશ થાય છે. પણ વિકલ્પે ગવાદેરવર્ણાગમો નું વાત્તિક ન લાગતાં ગવીશઃ એમ ડ્રપ પણ વિકલ્પે સિદ્ધ થાય છે.

(૪) ક્વચિદન્યદેવ-ક્યારેક નિયમ કરતા બીજું જ કાંઈ થાય. જેમકે પદ્ય-૧૬માં આપેલું ઉદાહરણુ ભૂમ્યાદદે માં ભૂમિ + આદદે મા વિસર્ગનો ર્ થવાને બદલે તેનો લોપ થઈ બંધ છે. આ પ્રમાણે ગૈદિક બહુલની વાત કરી.

(૧૮) લૌકિક પ્રયોગોને માટે હવે નિરુક્ત-નિર્વાચન-વ્યુત્પત્તિનો ઉપક્રમ કરે છે, તે પાંચ બંધનું છે.

(૧૯) નિરુદ્ધના પાંચ ઉદાહરણ આપે છે.

(૧) વર્ણાગમ-વર્ણનો આગમ ધાય જેમકે . ગો + ઇન્દ્ર = ગવ્ + ઇન્દ્ર યથા પાટી જ વર્ણનો આગમ લાગતા ગવ + ઇન્દ્રઃ ધર્મને ગવેન્દ્રઃ ધાય છે.

(૨) વર્ણ વિપર્યાય-વર્ણનો સ્થાનની ક્ષણાલી ધર્મ વાય છે. જેમકે : મિહઃ શબ્દ હિન્ પાતુ પરથી બન્યો છે. તેમાં હિન્ + જ ધાય ત્યારે હ કાર અને સ કારનો વિપર્યાય ધર્મને મિહ + જ = મિહઃ ધાય છે.

(૩) વર્ણવિકાર-વર્ણનું અન્ય રૂપ ધર્મ વાય છે. જેમકે પોડન માં વ્ + દન મૂળ છે તેમાં વ્ ના અંત્ય વ્ નો ડ ધાય છે અને દન ના દ નો ડ ધર્મને વડ + ડન થતા પોડન રૂપ મિહ ધાય છે.

(૪) વર્ણનાશ-વર્ણનો નાશ-અદર્શન ધર્મ વાય છે. જેમકે . વૃષોદર માં, વૃષવ્ + ઉદરમ્ માં વૃષવ્ ના અંત્ય ત્ કારનો નાશ-લોપ ધર્મ જતાં ડ બો (૧ ૨ ૧૩) સૂત્રથી વૃષોદરમ્ ધાય છે.

(૫) વર્ણવિકારનાશ-વર્ણનું રૂપ પણ બદલાય અને નાશ પણ ધાય જેમકે મવર. અને ખમરઃ માં મહ્યામ્ અતિથયેન રીતિ મહો + રુ = મયૂ + ર્ઘઃ = મવર. તેમજ ખમત્ + રુ = ખમ + રુ ખમ + ર્ઘઃ = ખમર. આમ મવર શબ્દમાં હો નો વૂ અને રુ નો ર ધર્યો છે. ત્યારે ખમરઃ માં ત્ કારનો લોપ અને રુ નો ર ધર્યો છે

(૩) પ્રતિપદિક એટલે મૂળ રૂપ.

(૩) વિભક્તિના પ્રત્યયો નામની પરમાં લાગે છે તે બધા એકદમ અર્થવાળા હોઈને શોકકમ અર્થવાળુ પદ આપવામાં અર્થ બને છે તેથી પાટી ત્રિવાચની વિભક્તિઓ ને કારક પણ કહે છે. કારક એટલે ક્રિયા કરોતિ ક્રિયાયામ્ બનેતિ ક્રિયા નો ક્રિયા ક્રનાર છે આપવા તો ક્રિયામાં જોડાયેલ છે, તે કોઈપણ નામ કે વસ્તુ ક્રિયા સાથે હ પ્રકારે જોડાયેલું હોય છે. તે પ્રમાણે છે :—

- પ્રથમા - કર્તા - ક્રિયાનો કરનાર.
- દ્વિતીયા - કર્મા - ક્રિયામાં કર્તા વડે મૂળજ ઇષ્ટ સાધન-વસ્તુ.
- તૃતીયા - કરણ - ક્રિયામાં ઉપયોગી સાધન-ઉપકરણ
- ચતુર્થી - અપ્રદાન - ક્રિયાનું પ્રયોજન આપવા લેને આપવાનું હોય તે.
- પંચમી - અપાદાન - ક્રિયા ન્યાયી ગર ધાય તે અવધિ
- અષ્ટમી - અધિકરણ - ક્રિયાનું સ્થાન-જગ્યા ત્યાં વાય ક્રિયા ધાય છે તે

(૧) આગળ ઉપર મૂળ-વિભક્તિના પ્રત્યય ના અંતવર્ગ અને વિદ્યુ-પાતુના પ્રત્યય-વસ્તુ વાનું હોય તેને પર એમ અંગ્રા આપી તે તરે અહીં હ પ્રતિપદિકને પુનિ. અર્થિ. અને નુ. નાદિમ ગણદોની ગામના આપવામાં આવે તે

(૨) સ્વરાન્ત શબ્દોની સાધના સારસ્વતસૂત્રો મુજબ આપે છે

(૩) દેવ શબ્દ અ કારાન્ત છે અને પુંલિંગ પણ છે. તે બધા અ કારાન્ત શબ્દો જે પુંલિંગ હોય તેને આ રીતે સાધવા તેમ બતાવતા કહે છે કે દેવ + પ્રથમ એકવચનનો પ્રત્યય સિ-કરવામાં આવે પછી—

(૪) વિલક્ષિત પ્રત્યયોમાં ના ઙ્, જ્, ઙ્ તેમજ વ્ વર્ણોને સાધનના ઉપયોગ માટે રાખ્યા હોય તેમનો લોપ કરવાનો છે.

(૫) પદના અંતે આવતા ઙ્ જ શા દ ય પદમાં આપેલા વર્ણોને અનુક્રમે ગ્રહણ કરવાના છે આમ પ્રથમા એકવચનના સિ નો ઙ્, પ્રથમા બહુવચનના જસ્ નો જ્, દ્વિતીયા બહુવચનના શસ્ નો શ્, તૃતીયા એકવચનના ટા નો ટ્ તેમજ ચતુર્થી, પંચમી, પછી અને સપ્તમી એકવચનોના ઙ્, ઙ્સિ, ઙ્સ અને ઙ્સિ પ્રત્યયોનો ઙ્ વગેરે ઙ્ થાય છે તે સાધના દ્વારા સિદ્ધિ કરવાના પક્ષમાં જતા રહે છે.

અત્વસો સૌ (૧.૯.૬૧) માં અત્વન્તસ્ય અસન્તસ્ય ચ દીર્ઘો ભવતિ ઘિર્વાજિતે સૌ પરે પ્રમાણે ભવત્ વગેરે અતુ અંતવાળા તેમજ ચન્દ્રમસ્ વગેરે અસ્ અંતવાળા શબ્દોની પરમાં સંજોધનના એકવચન સિવાયનો એટલે કે પ્રથમા નો સિ હોય ત્યારે ઉપધાને દીર્ઘ થાય છે. આમ ભવત્ તું ભવાન્ અને ચન્દ્રમસ્ તુ ચન્દ્રમાઃ થશે.

(૬) રસે એટલે રેક અને સ કાર પદાંતે આવેલા એમ કહીને તેમાંથી જે ધાતુના રેક અને સ કાર હોય તો તેનો વિસર્ગ ન થાય તેમ બતાવે છે. દેવઃ યોમિઃ અને અમૂઃ માં પદાંતે છે પણ ધાતુના નથી.

(૭) દ્વિવચનમાં સમાનરૂપવાળા હોય તો તે બધાને સ્થાને એકજ રહે અને તેનું તે પ્રમાણે વચન થાય. આમ જે શબ્દો સમાન રૂપવાળાં હોય દેવ દેવ તો બંનેના સ્થાને દેવૌ તેમ દ્વિવચન આવે છે અને દેવ દેવ દેવ તેમ બહુવચન હોય તો દેવાઃ થાય છે. ત્યાં દેવ + અસ્ ને અકઃ સર્વો દીર્ઘ લાગવાથી દેવાઃ એમ દીર્ઘ થાય છે

(૮) પ્રથમા બહુવચનના જસ્-અસ્ પ્રત્યયને અસુક્ આગમ લાગે છે, તેના ઉ કાર અને ક કાર ઙ્ થાય છે. અને કિત્ હોવાને લીધે અન્ત અવયવ થતાં અમ્ + અસુક્ (અસ્) = અસસ્ અને દેવ + અસસ્ = દેવાસસ્ = દેવાસ. તેમજ બ્રાહ્મણાસ વગેરે થાય છે. પણ આ ગૈકલ્પિક રૂપ છન્દ-વેદમાં જ છે.

(૯) સમાનસ્વરો અ ઙ્ ઙ્ અને લૃ છે. તેના દ્વિતીયા એકવચનમાં દેવ + અમ્ = દેવ + મ્ = દેવમ્.

(૧૦) દેવ + શસ્ (અસ્) હોય ત્યારે સમાન સ્વર-અ ની પરમાં અસ્ પ્રત્યય પુંલિંગ શબ્દને લગાડ્યો છે તેથી અસ્ ના સ કારનો ન કાર આદેશ થાય છે અને તે પછી પૂર્વના હસ્વ સ્વરનો

નીર્ઘ ધાય છે આમ દેવ + અન્ = દેવ + અન્ અને પછી દેવાન્ મિદ્ધ ધાય છે આ પ્રમાણે પદ્ય-૬૩મી ગદ યતા ડ કારાન્ત પુલિંગ-હરિ અને ડ કારાન્ત પુલિંગ-માન્ શબ્દના હરિમ્ અને હરીન્ તેમજ માન્મ અને માન્ન સિદ્ધ થયે.

(૧૧) અર્ધી સો ન એમ સ કારનો જ ન કાર ઠરવાનો આદેશ છે તેથી અસ નો અન્ થયે એટલે કે ધીન્ત અવયવને ધાનિ કરનાર આદેશ થયે નહીં.

હવે પછી તૃતીયા એકવચનના ટા પ્રત્યય વિષેની સાધના આપે છે કે જ કારાન્ત શબ્દોના ટા નો જન આદેશ ધાય છે દેવ + ટા = દેવ + ટન અને પછી જ ઇ ઇ (માર. સૂ. ૧૨.૧૧ થી) = દેવેત એમ સિદ્ધ થાય છે.

(૧૨) હવે તૃતીયા, ચતુર્થી અને પંચમી વિભક્તિના દ્વિવચનના પ્રત્યય ઋયામ્ ની સાધના આપે છે કે મિ = મ કારાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે જ કારાન્ત શબ્દના જ કારનો જા કાર (નીર્ઘ) ધાય છે. તેથી દેવ + ઋયામ્ = દેવા + ઋયામ્ = દેવાઋયામ્ ધાય છે. અહીં જ કાર ચદ્મ કથે હોવાને લીધે ડ કાર વગેરે સ્વરોને પ્રસંગ પ્રાપ્ત નહીં ધાય. તૃતીયા બહુવચનના મિન્ પ્રત્યયના જ કારનો જ કાર ધાય છે. આમ દેવ + મિમ્ = દેવ + મ્ (જ) ડ મ્ પછી જ ઇ ઇ (માર. સૂ. ૧૨.૧૧ થી) દેવ + ઇમ્ અને ઇ ઇ ઇ (માર. સૂ. ૧૨.૧૨ થી) દેવેમ્ રૂપ થયા પછી જ કારનો વિસર્ગ સ્ત્રીવિસર્ગ: (માર. સૂ. ૧.૬.૪) સૂત્રથી ધાય છે. અને દેવે. રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

(૧૩) પણ છઠ એટલે કે વેદ મા દેવેમિ અને કર્ણમિ: પ્રયોગોથી દ્વિવિત ધાય છે કે ત્યાં જ કારાન્ત શબ્દના જ કાર નો જ ઇ કાર થતો હતો. તેથીજ આવાં દેવેમિ. જેવાં રૂપો સિદ્ધ થાય છે.

(૧૪) હવે દેવ + ડ (ઇ) એમ ચતુર્થી એકવચનમા ઇ પ્રત્યયને અક્ આગમ લાગે છે જ કાર કાવયિત્ (માર. સૂ. ૧.૧૯) મૂળથી ઇન્ અંજક ધાય છે અને તેથી મિન્ એમ કહેવાય છે. તે મિન્ હોવાથી તેનું કાર્ય ટિલિતાવાચનતયો - (માર. સૂ. ૧.૪.૧૪) થી એવું બતાવાયું છે કે તે પ્રત્યયનો અન્ત્ય અવયવ થઇને રહે આમ ઇ જ એમ યતા ઇ જમ્ (માર. સૂ. ૧.૭.૯ થી) જમ્ + જ = જમ થયે અને દેવ + જમ્ હું નવર્ણ દીર્ઘઃ મહ (માર. સૂ. ૧.૨.૨૦) થી દેવાજ એમ રૂપ નિરપન્ન ધાય છે

(૧૫) તૃતીયા, ચતુર્થી અને પંચમી વિભક્તિના દ્વિવચનપ્રત્યયમા એમરશ્ચામ્ હું તેથી તેના રૂપોમાં પણ એકસરખામણ છે તે ઉપર પદ્ય-૧૨ મા નોંધાયું છે.

(૧૬,૧૭) હવે જ કારાન્ત પુલિંગ શબ્દની પ.માં મિમ્ સિદ્ધિ. કે જ કારાદિ કે જ કાર જે એવો બહુવચનો પ્રત્યય આવે ત્યારે તે જ કારનો ઇ મય છે એમકે : દેવ + ઇમ્ = દેવેમ્ જ = દેવેમ: તેમજ પંચમી એકવચનમા ડમ્ (જમ્) પ્રત્યયનો જ કારાન્ત પુલિંગનો જ કાર આદેશ.

થતાં દેવ + અત્ = દેવાત્ એમ સાર. સૂ ૧૨૨૦ થી સિદ્ધ થાય છે. પછીના દ્વિવચન અને બહુવચનના રૂપો ઉપર સિદ્ધ થઈ જ ગયા છે. અહીં કચ્છજનપદાઘોશ એમ સંબોધન રાજ્ય લોખન્ન-
મલ્લ માટે થયું છે વિશેષ નોંધ ભૂમિકામાં કરી છે જનપદ શબ્દ રાજ્ય અને દેશ એમ બે અર્થો માં પણ વપરાય છે

(૧૮) ધૃષ્ટી એકવચનમાં અ કારાન્ત પુલિંગ શબ્દની પરમા આવતાં ઙ્ (અસ્) પ્રત્યયનો સ્વ આદેશ થાય છે અને રામ+ઙ્ = રામ+સ્વ = રામસ્વ થાય છે અને દ્વિવચનમાં ઓસ્ પ્રત્યય છે તે પ્રત્યય સપ્તમી દ્વિવચનનો પણ છે આ ઓસ્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે અ કારાન્ત શબ્દના અ કારનો એ કાર થાય છે આમ દેવ+ઓસ્ = દેવ+ઓસ્ પછી એ અય્ (સાર સૂ ૧૨૯) થી દેવય્ + ઓસ્ અને સ્વરહોન પરેણ સયોજ્યમ્ (સાર સૂ ૧૨૪) થી દેવયોસ્ અને સૂત્ર ૧.૬.૪ થી દેવયોઃ સિદ્ધ થાય છે

(૧૯) પદ્યમાં પ્રથોબ્યેલો લઘ્વવર્ણ શબ્દ ખતાવે છે કે લઘ્વ વર્ણઃ એટલેકે પ્રાપ્ત થતો વર્ણ-આગમ જે સમાનસ્વરો છે તેમની પરમાં ધૃષ્ટી બહુવચનનો આમ્ પ્રત્યય આવે ત્યારે નુટ્ આગમ થાય છે તે ટિટ્ હોવાને લીધે આમ્ પ્રત્યયનો આદિ અવયવ થશે અને તેમાનો ઙ કાર કેવળ ઉચ્ચારણાર્થ છે. (પાણિનિ સૂત્ર ઉપદેશેઽજનુનાસિક ઇત્-૧૩૨ ની જેમ ઇત્ સંજ્ઞા થતી નથી તે વિશેષતા છે) આમ દેવ + ન્ આમ્ = દેવ + નામ્ થાય છે અને નામ્ ની પૂર્વમાં આવતા હ્રસ્વ સ્વરનો દીર્ઘ થવાથી દેવાનામ્ એમ રૂપ સિદ્ધ થય છે

(૨૦) હવે સપ્તમી એકવચનમાં પ્રત્યય ઙિ (ઙ) છે તેથી દેવ + ઙ = સૂત્ર ૧.૨૧૧ થી દેવે રૂપ થાય છે અને દ્વિવચનમાં દેવયોઃ એમ પદ્ય-૧૮ માં ઉપર સિદ્ધ કર્યું જ છે

(૨૧) ક્વિલાત્ = કુ = ક વર્ગને હલ પ્રત્યાહારથી પરમાં આવતા પણ તે અનન્ત્ય એટલે કે અન્ત્ય ન હોવો જોઈએ આમ સપ્તમી બહુવચનના સુ પ્રત્યયનો સ કાર અન્ત્ય વર્ણ નથી દેવ શબ્દ અ કારાન્ત છે તેનું બહુવચન હોવાને લીધે એ સ્મિ બહુત્વે (સાર સૂ. ૧૬.૧૫) થી દેવ + સુ નું દેવે + સુ થતા આ પદ્યમાં આપેલું સૂત્ર લાગે છે અને દન્ત્ય સ કારનો મૂર્ધન્યાદેશ થઈને દેવે + વુ = દેવેવુ રૂપ સિદ્ધ થાય છે. અહીં જ્ઞ ! એમ સંબોધન જાનાતિ અસૌ ઇતિ એમ કર્તારિ કૃત્ પ્રત્યય અ લાગ્યો છે

(૨૨) આમંત્રણ એટલે કે સંબોધનમાં પ્રથમા એકવચનના સિ પ્રત્યયની ઘિ સ જ્ઞા આપી છે. તે ઘિ પરમાં હોય ત્યારે હ્રસ્વ સમાનસ્વરની પરમાં વિસર્ગનો લોપ થાય છે. જેમકે . હે રામ એમ થાય છે. પણ વિશ્વપા વગેરે શબ્દોમાં વિસર્ગનો લોપ થતો નથી જેમકે : હે વિશ્વપા. થાય છે તે ધાતુના હ્રસ્વ સમાન સ્વરની પરમાં હોય તો પણ તેનો લોપ થતો નથી. ક્વિવ્ પ્રત્યયાન્ત શબ્દોને ધાતુ સંસક જ કહ્યાં છે. (બુએ : ક્વિવન્ત્તશ્ચ શબ્દો ધાતુરિત્યભિપ્રાય । સારસ્વતપ્રક્રિયા પરની સુબોધિકા ટીકા પૃષ્ઠ-૫૪)

(२३) वस्मरम्-आधिगने, नाशकने, लशकने घातय-इतो।

(२४) आ पद्यमा अ क्षरान्त पु लिंग शब्द देव ना अधीन विवक्षितयोना चोदव्यनने। प्रयोग कशी गतान्ये। छे आ रथनानी माधे धत्ते। भणतो आवे तेयो राम बिशेने। श्लो०४ धत्ते। प्रभ्यान छे।

रामो राजमणि सदा विजयते, राम रामेण भजे,
रामेणाऽभिहता निशाचरचमू, रामाय तर्मे नमः ।
रामान्तास्ति परायण परतर, रामस्य दानोऽस्म्यह
रामे चित्तलयं. सदा भवतु मे, भो राम मामुदर ॥

शुधक्षौशिकविरचित रामरक्षास्तोत्र-३६

राज्यो.मां मखिग्मान राम सदा विलय पासे छे। हुं न्भायति (लक्ष्मीपति) रामने लक्ष्मुं राम वडे निशाचरोना सैन्य क्षणाय। तं रामने नमस्कार राम करतां अन्य उत्तम आश्रयस्थान नधी हुं रामने। राम छु. भारा चित्तने। लय क्षणेगां राममां धाम्ने। ऐ राम. भारा उद्धार करे।

(२६) आ प्रभासे घट-घटा, घट-घापड वगेरे अ क्षरान्त पु लिंग नागोनी साधना धाय छे.

पद्य अ क्षरान्त सर्वनागोना पुलिंग उपोमां विशेषना-०६२ छे।

(२७-२८) आरस्वत प्रक्रिया पृथ-पृथ अलीं (८) त्वन् अने (९) न्यने स्थाने कन् अने कतम सर्वनागोने भूके छे। अलीं विनयसागर छे। कौशुदीने अनुसरे छे। छताय सर्वनागो उठ धाय छे। केवण भवत् सर्वनागोना समावेश करवाने। रक्षी गयो छे।

(३०) अ क्षरान्त सर्वनागोनी साधनागो आरंभ करता करे छे। छे प्रथम धत्तुव्यनना वन् (अम्) प्रत्ययने छे आदेश धाय छे अने पछी सूत्र १२११ थी मरे सोम उप करय छे। आभ प्रथमा विवक्षितना सर्वः सर्वो सर्वे इयो धाय छे। द्वितीयाभां देव गण्ड प्रभासे। सर्वे सर्वो धाय छे।

(३१) त्रये तृतीया चोदव्यनमां सर्वे-टा = सर्वे + ण अने टेग (गण सू १२१०) थी। सर्वे-इत् अने सूत्र १२११ थी मरेग अने पछी धृगो लोडने (गण सू १२२६) थी। न भरने। न क्षर धत्ते। सर्वे उप धाय छे। न पछी सर्वान्नाम् अने सर्वे. इयो देव गण्ड प्रभासे धाय छे।

(३२) चतुर्थां चोदव्यनमां सर्वे-टा = सर्वे + ण अने टेग (गण सू १२१०) थी। सर्वे-इत् अने सूत्र १२११ थी मरेग अने पछी धृगो लोडने (गण सू १२२६) थी। न भरने। न क्षर धत्ते। सर्वे उप धाय छे। न पछी सर्वान्नाम् अने सर्वे. इयो देव गण्ड प्रभासे धाय छे।

સ્મ+એ=સ્મ એમ એ એ એ એ (સારૂ સૂ ૧૨૧૨) સૂત્રથી થાય છે અને સર્વસ્મ તેમજ સર્વા-
ધ્યામ્ અને સર્વેધ્યઃ એમ બાકીના રૂપો થાય છે

૫ ચમી એકવચનમાં સ્મટ્ આગમ અત્ પ્રત્યયને થાય છે અને સ્મ+અત્ =સ્માત્ એમ
થઈને સર્વસ્માત્ તેમજ સર્વાધ્યામ્ સર્વેધ્યઃ રૂપો ૫ ચમી વિલક્ષિતમાં થાય છે

૫ઠ્ઠી વિલક્ષિતમાં સર્વસ્ય સર્વયો અને જામ્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે જ કારાન્ત સર્વ-
નામને સુટ્ આગમ થતાં સ્+જામ્ =સામ્ અને સર્વ+સામ્ ૫ઠ્ઠી સૂત્ર ૧.૬૧૫ અને ૧.૬.૨૧
લાગતાં સર્વેષામ્ રૂપ બહુવચનમાં થાય છે

સપ્તમી એકવચનમાં ડિ નો સ્મિન્ આદેશ થતાં સર્વસ્મિન્ સર્વયોઃ સર્વેષુ રૂપો નિષ્પન્ન
થાય છે.

(૩૩) જ કારાન્ત સર્વનામોના (૧૫) એક-સર્વનામ સુધીના બીજા રૂપો દેવ શબ્દ પ્રમાણે
થાય છે

(૩૪-૩૫) સર્વં વગેરે સર્વનામો ગૌણ હોય, નામ હોય, દ્વન્દ્વ સમાસ કે બહુવ્રીહિ સમાસ
કે તૃતીયા સમાસમાં હોય તો ત્યાં તેમની સંજ્ઞા સર્વનામની થતી નથી. કેવળ દ્વન્દ્વ સમાસના
પ્રથમા બહુવચનના જસ્ પ્રત્યયમાં વિકલ્પે સર્વનામ સંજ્ઞા થાય છે. તેમજ પૂર્વં વગેરે વ્યવસ્થા
-સમસ્વામિધેયાપેક્ષાવધિનિયમઃ-અમુક દિશાના સૂચક અર્થમાં નિયમિત થયા હોય તે-માં હોય
અથવા સમ-તુલ્યના અને અન્તર્-નગરના અર્થમાં ન હોય ત્યારે સર્વનામ સંજ્ઞા થાય છે. ગૌણ
હોય ત્યારે અતિક્રાન્ત સર્વમ્-બધાને એળંગી ગણેલો તે અતિસર્વઃ તેનું ચતુર્થી એકવચન અતિ-
સર્વાય એમ થશે.

નામ-અસિધા હોય ત્યારે સર્વં નામનો કોઈ તેનું ચતુર્થી એકવચન સર્વાય થશે.

દ્વન્દ્વ સમાસમાં-વર્ણાઃ જ આશ્રમઃ જ દ્વતરે જ-વર્ણો, આશ્રમો અને બીજાં એમ હોય ત્યારે
પ્રથમા બહુવચનમાં વિકલ્પે સર્વનામ સંજ્ઞા હોવાથી વર્ણાશ્રમેતરાઃ તેમજ વર્ણાશ્રમેતરે એમ બે
રૂપો સિદ્ધ થાય છે

બહુવ્રીહિ સમાસમાં-પ્રિયઃ સર્વં. યસ્ય સઃ-જેને સર્વ પ્રિય છે તે-પ્રિયસર્વં ની ચતુર્થી એક-
વચન પ્રિયસર્વાય થાય છે. તૃતીયાસમાસમાં માસેન પૂર્વઃ-એક મહિના જેટલો પૂર્વ તે માસપૂર્વં
નું ચતુર્થી એકવચન માસપૂર્વાય થાય છે.

પૂર્વં એટલે પૂર્વ દિશા એ અર્થ હોય ત્યારે તેનું ચતુર્થી એકવચન પૂર્વાય એમ સ્ત્રીલિંગ
હોવાને લીધે થશે. પણ જો પૂર્વ શબ્દ પહેલાનો એ અર્થમાં હોય ત્યારે તે ચોક્કસ દિશા જે રૂઠ
અર્થમાં છે તે ન બતાવતો હોવાને લીધે તેનું ચતુર્થી એકવચન પૂર્વસ્ય એમ સર્વનામ પ્રમાણે
થાય છે. તુલ્યના અર્થમાં સમ હોય ત્યારે સમાનામ્-સરખાંઓના, પણ સર્વ-સઘણાં ના અર્થમાં
હોય ત્યારે સમેવા જનાનામ્-સઘણાં લોકોના એમ થાય છે

અન્તર્ શબ્દ અંદરના અર્થમાં હોય ત્યારે નગરની અંદર એમ કહેવું હોય ત્યારે અન્તરાયાં પુરિ એમ થાય છે પણ બહારના અથવા પહેલવાના એવા અર્થોમાં હોય ત્યારે અન્તરે ગુહા.—પર બહારના અને અન્તરે શાટકા. અંદર પહેરવાની સાડી એમ થાય છે. અહીં અન્તર્ શબ્દના અન્ય અર્થો આપવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ અર્થ—મહ્યે—અંદરના અર્થમાં સર્વનામ સંજા થતી નથી પણ બાહીનામાં થાય છે.

(૩૬) સ્વ ધનવાચક અથવા જ્ઞાતિવાચક હોય ત્યારે સ્વા ધન-જ્ઞાતિવનો એમ થાય છે. પણ અપારે પ્રથમા બહુવચનનુ રૂપ થાય ત્યારે સ્વે-પોતાના એમ થાય છે. તે જ પ્રમાણે નિપુણ અર્થ મિથાયાનામા દક્ષિણ શબ્દ સર્વનામ થાય છે નિપુણ કથાકાર-ગાથાકાર એમ કહેવું હોય ત્યારે દક્ષિણા. ગાયકા થાય છે. પણ દક્ષિણસ્મા વિગ.—દક્ષિણ દિશાની એમ નિપુણ મિથાયાનામાં થાય છે. અધરઃ નો ઓપ્ડ મિથાયાના એટલે કે નીચે એવા અર્થમાં હોય ત્યારે અધરન્મિન્ નીચે એમ થાય છે.

(૩૭) ઢતર અને ઢતમ એ બંને તુલનામાં વધારે તેમજ શ્રેષ્ઠતાવાચક પ્રત્યયો છે તે જે સર્વનામોને અંતે લાગ્યા હોય તે સર્વનામ થાય છે. જેમકે ઢતરે-જેમાંના જેઓ તેમજ ઢતમે જેમાંના જે બધાં એમ થાય છે તેજ ગીતે અન્યતરસ્મં-જેમાંના એકને અને અન્યતમસ્મં-ગધામાંના એકને એમ થાય છે.

(૩૮) પૂર્વ વગેરે નવ શબ્દોની પરમાં પ્રથમા વિભાજિતની જસુ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે પૂર્વે-પૂર્વા-પૂર્વાના, દક્ષિણે-દક્ષિણાઃ દક્ષિણ તરફના, પરે-પરા પાછળના, અતરે-અવરાઃ અન્ય, ઉતરે-ઉત્તરાઃ-ઉત્તર તરફના, અધરે-અધરાઃ-નીચેના, સ્વે-સ્વા.-પોતાના, અન્તરે-અન્તરાઃ-બીજા, અંદર- પહેરવાના, અપરે-અપરા -બીજા એમ વિદેશ્યે થાય છે.

(૩૯) તેમજ પંચમી વગેરેના એકવચનમાં પૂર્વસ્માત્, પૂર્વાત્ વગેરે વિદેશ્યે રૂપો પણ ઉપર આપેલા શબ્દોના થાય છે.

(૪૦) પ્રથમ વગેરે શબ્દના પણ તે જ પ્રમાણે થાય છે. અયટ્ પ્રત્યયાન્ત શબ્દો દ્વયા અને ત્રયઃ છે તેમજ અયટ્ પ્રત્યયાન્ત શબ્દો દ્વિતય, ત્રિતય વગેરે છે તેમના પ્રથમા બહુવચનમાં દ્વમે-દ્વયાઃ, ત્રયે-ત્રયાઃ, દ્વિતયે-દ્વિતયાઃ અને ત્રિતયે-ત્રિતયા એમ થાય છે.

(૪૧-૪૨) નેમ-અડધું તેનો પણ અહીં અંતર્ભાવ કરવામાં આવે છે તેથી નેમે-નેમા. એ જે રૂપો થાય છે. ત્રીમ પ્રત્યય લાગ્યો હોય તેવા દ્વિતીય-ત્રીતી અને તૃતીય-ત્રીતી એ શબ્દોના રૂપો સર્વ શબ્દ પ્રમાણે થાય છે પણ કિન્-અનુમી વગેરેના એકવચનમાં વિદેશ્યે દેવ શબ્દ એવા રૂપો પણ થાય છે. જેમકે : દ્વિતીયસ્મં-દ્વિતીયામ, તૃતીયસ્મં-તૃતીયામ વગેરે અર્થ છે.

(૪૫) ઉમ અને ઉમમ શબ્દોના તાત્પર્ય બેદ બનાવવા કહે છે કે ઉમ શબ્દ હમિયા દ્વિવચનના અર્થે છે જેમકે : હમી પણ હમમ શબ્દને દ્વિવચન હતું ત્યાં જેમકે : હમમે-હમમા

વગેરે થાય છે.

(૪૬-૪૭) સ્મ શબ્દના દ્વિવચનનાંત રૂપોનો પ્રયોગ આ પદોમાં કર્યો છે.

(૪૬-૫૧) માસ શબ્દની પરમાં વિભક્તિ પ્રત્યયો આવે ત્યારે તેના અ કારનો લોપ થતો અ કારનાંત માસ શબ્દના સંબોધન સહિત આઠ વિભક્તિઓ અને તે બધાનાં ત્રણ વચનો મળીને ૨૪ (ચોવીસ) તેમજ સ કારનાંત ના પછુ તે પ્રમાણે ૨૪ (ચોવીસ) મળીને ૪૮=અડતાળીસ રૂપો થાય છે.

(૫૨) સ કારનાંત શબ્દના રૂપો અહીં આપવામાં આવીયા છે. અ કારનાંતના રૂપો તેા વેવ શબ્દ પ્રમાણે જ થશે તેથી તે લખવાની આવશ્યકતા વિનયસાગરજીને જણાતી નથી.

(૫૩) હવે આ કારનાંત પુલિંગ શબ્દ વિશ્વવા ની પ્રક્રિયા આપવાનો આરંભ કરે છે. વિશ્વં પાતિ ઇતિ-વિશ્વતું રક્ષણ કરનાર તે વિશ્વવા:-વિશ્વુ. તેના પહેલા પાંચ રૂપોમાં ભેદ નથી. તે પછી જ છે.

(૫૪) આ કારનાંત ધાતુઓને ક્વિપ્ પ્રત્યય કર્તારિ અર્થમાં લાગે છે. તેના આ કારનો અહીં દ્વિતીયા બહુવચનના શસ્ પ્રત્યયને કારણે લોપ થાય છે. પછુ તેનું ધાતુત્વ લોપાતું નથી કે શબ્દત્વ લોપાતું નથી. પા ધાતુનો રક્ષણ અર્થ કે વિશ્વવા શબ્દનો વિશ્વુ અર્થ લોપાઇ જતો નથી.

(૫૫) આ રીતે ધાતુત્વ જ્યાં લોપાતું નથી તેના કાર્યક્ષેત્રનો ખ્યાલ આપતાં આ પદમાં કહ્યું છે કે શત્ક (અત) પ્રત્યયાનાંત જે વર્તમાન કૃદંતો છે તેમાં.

(૫૬) આમ વિશ્વવા શબ્દના ચોવીસ રૂપો થાય છે. તે પ્રમાણે કીલોલપા: : રુધિરપોન કરનાર. શહ્લઠમા-શંખ કૂંકનાર, મધુવા-મધુપાન કરનાર વગેરે શબ્દો આ કારનાંત છે તેના રૂપો થાય છે. હાહા એમાં વિશેષતા છે. અહીં વિશ્વવા ના બધી વિભક્તિઓના એકવચનનો વાક્યમાં પ્રયોગ કરીને પદમાં મૂક્યો છે.

(૫૯-૬૦) હાહા અને હૂહુ એ ગંધર્વોના નામ છે. તે શબ્દો ધાતુના ન હોવાને લીધે એટલે કે ધાતુને ક્વિપ્ વગેરે પ્રત્યયો લાગવાથી નિબ્બન થયેલા ન હોવાથી તેનાં વિશ્વવાવગેરે જેવા ફેરફાર થશે નહિ. એ બંનેનો ભેદ નીચે પ્રમાણે જણાવવાથી સ્પષ્ટ થશે.

	વિશ્વવા	હાહા
પરમાં દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય શસ્	- વિશ્વવ:	હાહાન્
પરમાં ચતુર્થી એકવચનનો પ્રત્યય હે	- વિશ્વવે	હાહે (વૃદ્ધિ)
પરમાં પઠ્ઠી સપ્તમી દ્વિવચનનો પ્રત્યય ઓસ્	- વિશ્વવો:	હાહૌ (વૃદ્ધિ)
પરમાં પઠ્ઠી બહુવચનનો પ્રત્યય ંવામ્	- વિશ્વવામ્	હાહામ્
પરમાં સપ્તમી એકવચનનો પ્રત્યય ઙિ	- વિશ્વવિ:	હાહે (ગુણ)

(૬૧) પ્રથમા અને દ્વિતીયાના દ્વિવચનનો પ્રત્યય ઓ ર કારાન્ત અને ડ કારાન્ત શબ્દોની પરમાં હોય ત્યાં તેનો અનુક્રમે ઈ અને ઊ આદેશ થાય છે. ઈ કારની પરમા ઈ અને ઊ કારાન્તની પરમાં ઊ થાય છે.

(૬૨) પ્રથમા વિભક્તિનો પ્રત્યય-જસ્, સંજોધન એકવચનનો ષિ કે ટિત્-અનુથી વગેરેના એકવચનોના પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે ઙ કારનો ણ અને ડ કારનો ઓ થાય છે અને તૃતીયા વિભક્તિના ટા નો ના આદેશ થાય છે.

(૬૩) આમ હરિ+અમ્=હરે+અમ્=હર્યમ્+અમ્=હર્ય. તેજ રીતે માનુ+અમ્=માનો+અમ્ =માનવ્+અમ્=માનવ એ પ્રમાણે બાકીના સમજવાં.

(૬૪) ટિત્ વચનોમા પરમા આવતા પ્રત્યયોના અ નો લોપ થાય છે તેથી હરિ+અમ્ (પંચમી એકવચન) માં હરે+અમ્=હરે+સ્=હરે એમ થાય છે તે પ્રમાણે માનુ+અમ્=માનો+અમ્ =માનો+મ્=માનો; એમ પાઠી એકવચનમા પણ વાય છે.

(૬૫) હવે ઙ કારાન્ત અને ડ કારાન્તની પરમા આવતાં સપ્તમી એકવચનનો ટિ પ્રત્યય આવે ત્યારે તેનો ઓ આદેશ કરવામા આવે છે. તે ટિત્ થાય છે જે પ્રત્યયો ટિત્ કરવામાં આવે તે બધા જેની પરમા હોય તેના ટિ નો લોપ કરે છે ટિ એટલે અલ્પવચ અને તે જેની આદિમાં હોય તે-અન્સવરરાદિષ્ટિ એમ સંજ્ઞાનુસર (૧૧૧૬) માં ગતાવામ્ છે આમ હરિ શબ્દનો ઙ અને માનુ શબ્દનો ડ એ ટિ બાજુ કરેવાય છે. તેનો લોપ પછેનું ટ્+ઓ=ઠગો અને માનુ+ઓ =માનો એમ સપ્તમી એકવચનના રૂપો થાય છે.

(૬૬-૬૭) હરિ શબ્દના આઠે ય વિભક્તિઓના એકવચનના રૂપોના પ્રયોગ આપવામા આવ્યો છે. સંજોષ્ટવર તીર્થ શુન્ગતમા આવેલુ છે. તે અચલગરુદેશ શ્રી કલ્યાણસાગરગૃહિની જન્મભૂમિ લાલોઠા-લોલપાટક ગામની નજીકમા આવ્યું છે. તેથી તેનો અર્થ નિદેશ કરી શુન્ગી જન્મભૂમિ પ્રત્યે આદર ભાવ સૂચવ્યો છે.

(૬૮-૬૯) અર્થી માનુ શબ્દના આઠે એકવચનનો પ્રયોગ આપવામાં આવ્યો છે.

(૭૧-૭૨) સંજોધન વિભક્તિને બાદ કરતા જે પ્રથમ પાંચ વિભક્તિ વચનો છે, તેમાં એટલે કે પ્રથમા વિભક્તિના ગણ વગરનો અને દ્વિતીયાના એકવચન અને દ્વિવચનનો અંતર્ભાગ થાય છે.

વર્ણીશબ્દનો અર્થ એ પરિબાષા છે. પરિબાષા એટલે સૂચના પ્રવૃત્તિ વિભક્તિ વગેરેના અર્થ અને પ્રયોગ પરત્વેના નિયમો. આમ અર્થી એ પ્રમાણે નિયમ થાય તે કે જ્યાં જ્યાં પાંચમા પ્રયોગ કરવામા આવે ત્યાં ત્યાં જેને પાંચ વિભક્તિ હોય તેના અર્થ વર્ણને કરવાને તે આદેશ થાય છે.

(૭૩) સ ળોધન સિવાયના સિ પ્રત્યય નો ડા આદેશ થાય છે તે ઢિત્ ઢોવાને લીધે સલ્લિ શબ્દનો ઢ લાગ ઢિ છે તેથી તેનો લોપ થઈન સલ્+આ=સલા થાય છે. પછી તેના અંત્ય વર્ણુ ઢ નો ં આદેશ થતાં સલ્+ઝી=સલ્ એ+ઝી=સલાય+ઝી=સલાયો તેજ રીતે સલાય અને સલાયમ્ સલાયો ંમ ઢ્વિતીયામા થાય છે.

(૭૪) ઢ્વિવચનમાં ઝી નો ઝા આદેશ વેદમા થાય છે તેથી સલાયા સલાયા ંમ પ્રથમા ઢ્વિતીયા ઢ્વિવચનના રૂપો થાય છે ઢ્વિતીયા બહુવચનમાં ઝી નો ં થશે નહિ તેથી સલ્લિ+અસ્ =સલ્લિ+અન્ (સો નઃ પુસ ૧.૬.૭.) અને સલ્લિ+અન્ (૧.૬ ૮) સલ્લિન્ ંમ થાય છે.

(૭૫) સલ્લિ તેમજ પતિ શબ્દને ંઈક્ (ઈ) આગમ થતા સલ્લિઈ+આ=સલ્લિ+આ=સલ્લ્યા તે રીતે પત્યા ંમ તૃતીયા ંકવચનમાં, સલ્લિ ંઈ+ઢે (એ)=સલ્લિ+એ=સલ્લ્યે તેજ રીતે પત્યે ંમ ચતુર્થી^૧ ંકવચનમાં અને સલ્લિ+ઢિ (ઢ)=સલ્લિ+ઝી=સલ્લ્ઈ+ઝી=સલ્લ્યો તેમજ પત્યો ંમ રૂપો થાય છે.

(૭૬) સલ્લિ શબ્દના સપ્તમી ંકવચનમા ળે સૂત્રોની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમાં બહિરંગ ઢરતાં અંતરંગ બળવાન હોય છે તે ન્યાયને આધારે ઢેરો સૂત્ર સપ્તમીના ઢિ નો ઝી આદેશ ઢિત્ ઢોવાને લીધે સલ્લિ ના ઢ નો લોપ ઢરે છે અને સલ્લિપત્યોરીક્ સૂત્ર થી ંઈ આગમ થાય છે તેને ઢેરો સૂત્રના વિધાન પછી ઢરવામાં આવશે ઢારણુકે તેને પ્રથમ વિહિત ઢરાય તો ંઈ આગમનેા પશુ લોપ સંભવી શકે. આમ ઢેરો સૂત્ર પહેલા ઢે પછી બ ને સમયે લાગી શકે તેવું છે પશુ સલ્લિ-પત્યોરીક્ ને પ્રથમ વિહિત ઢરાય તો ઢ્વિહિતપ્રાપ્તિ થતી નથી આમ ઢેરો નિત્ય પશુ બહિરંગ છે ન્યાયે સલ્લિપત્યોરીક્ અનિત્ય પશુ અ તર ગ છે.

(૭૭) ઉપરની ચર્ચા પરથી ંમ શંકા થાય કે ઢેરો સૂત્ર તો ઢ ઢારાન્ત ને લાગે છે અને ઢિ નો લોપ થયા પછી સલ્લિપત્યોરીક્ ની પ્રાપ્તિ જ ન થઈ શકે ઢારણુકે શબ્દ સલ્લિ ંમ રહ્યો નથી પશુ સલ્લિ થઈ ગયો છે તેનો ઉત્તર આપતા વિનયસાગરજી લૌકિક પરિલાપાનો આશ્રય લે છે. ંકદેશવિકૃતમ્ બનન્યવત્—ંક લાગમાં વિકૃત થાય તો પશુ તે બદલાતો નથી ંમકે : કૃત-રાની પૂ છઢી ઢપાયેલી હોય તો પશુ તેનું નામ કૃતરો જ રહે છે પશુ બીજું નામ થતુ નથી આ ન્યાય પ્રમાણે સલ્લિ નો સલ્લિ થયા પછી પશુ તેનું સલ્લિ શબ્દપણું જતુ નથી તેથી ંઈક્ આગમ ના વિષે ઢાઈ શંકા રહેતી નથી.

(૭૮) હવે સલ્લિપત્યોરીક્ ના ંઈક્ આગમ વિષે શંકાનું સમાધાન ઢરે છે. શંકા ં પ્રમાણે છે કે—ંઈ આગમને બદલે ઢ આગમ ઢર્ચો હોય તો પશુ ઢ ય સ્વરે (૧.૨ ૧) સૂત્રની પ્રાપ્તિ સંભવી શકે તો તેનો ઉત્તર છે કે હ્રસ્વ ઢ આગમ તરીકે આવે તો ઢા નાઢસ્ત્રિયામ્ (૧.૬.૪૧) સૂત્ર પ્રાપ્ત થાય અને સલ્લ્યા-પત્યા ંમ રૂપ પ્રાપ્ત ન થતાં સલ્લિના અને પતિના ંમ રૂપો પ્રાપ્ત થશે તે બંને પ્રયોગ સમાસથી અન્યત્ર સિદ્ધ નથી

(૭૯) આશીજ્ઞ ક્ આગમ એ અનિત્ય છે અનિત્ય વિધિને પ્રાયમ્ય અપાતું નથી એમ પરિભાષાથી જણાવાયું છે

(૮૦) સલિ અને પતિ શબ્દના પ ચર્મી પછી એકવચન રૂપેમા શારસ્વત સૂત્રોને ઘણું લાંબું ઠરણું પડ્યું છે. સલિ + ઠિ(અમ્) = સલિન્ + અમ્ = સલ્ય + અમ્ = સલ્ય + ઠસ - સમ્યુ તેમજ પત્યુ ધાય છે. ત્યાં પાશ્ચિનિ સૂત્ર - ન્વત્યાત્ પરસ્ય (૬.૧ ૧૧૨) મુજબ તેા સલિ + ઠિ(અમ્) = સલ્યસ્ = સમ્યુસ્ = મલ્યુઃ તેમ ત્રણ જ સોપાનમાં પૂર્ણ ધાય છે.

(૮૧) સલિ શબ્દના શ્રેય રૂપે તેમજ પતિ શબ્દના પ્રથમ પાચ અને શ્રેય રૂપે હરિ શબ્દ પ્રમાણે ધાય છે. આમ આમ પતિ ના રૂપે પતિ. પતી પતય, પતિ પતી પતીન્ એમ થયે.

(૮૨) પતિ શબ્દના તૃતીયા વગેરેમાં સ્વરાન્ પ્રત્યયેમા સલિ પ્રમાણે રૂપે ધાય છે જેમકે : પત્યા, પત્યે, પત્યુઃ પત્યુઃ, પત્યી એ પ્રમાણે ધાય છે. પણ સમાસમા હોય ત્યાં એટલે કે મૂવતિ વગેરે શબ્દોમાં મૂવતિના, મૂવતયે, મૂવતે, મૂવતે, મૂવતી એમ રૂપે થયે. એટલે કે હરિ પ્રમાણે ધાય છે

(૮૩) ત્યદ્ વગેરે સર્વાનામેના ઠિ નેા જ અર્ધી ધાય છે. તે ત્યદ્ વગેરે આ પ્રમાણે છે. ત્યદ્ તદ્ મદ્ एतद् इदम् अद् એક દ્વિ-અર્ધી ઠિ શબ્દ દ્વ કાંગાન્ત અને દ્વિવચાયક હોવાને સીધે દ્વિવચનના જ પ્રત્યયે લાગે છે.

(૮૪) ત્યદ્ વગેરે શબ્દો તેમજ મુદ્મદ્ અને અન્મદ્ સર્વાનામેના ન શ્રીધનના રૂપે ગતા નથી. આ એક ઉત્તર્ગ = સામાન્ય નિયમ છે.

(૮૫) દ્વિ શબ્દ પછી ત્રિ શબ્દના રૂપે આવે છે તે કયાંદેય ગૌણ યતો નથી. નિત્યપ્રધાન જ હોય છે. તેથી પછીમાં તેને મયદ્ આદેશ યતા ત્રિ ના ડ ને શ્યાને મયદ્ આવશે તે ડિન્ પ્રત્યય છે તેથી ત્રય એમ ધાય છે. પછી ત્રય + જામ્ = ત્રય + જામ્ = ત્રયાનામ્ = ત્રયાણામ્ એમ રૂપ ધાય છે.

(૮૬) ત્રિ વગેરે શબ્દો સમાસમાં હોય તેા પણ પોતાનું પ્રાધાન્ય ટકાવી રાખે છે. તેથી ત્યાં પણ ગૌણ પ્રમાણે રૂપે નહિ ધાય અને પરમત્રયાણામ્ = પરમે જ સર્વો ત્રયસ્ય તેવામ્ - ત્રણ મેઠોના એમ ધાય છે

(૮૭) ત્રિ શબ્દને અગદ્ આદેશ ધાય છે તેને મુદ્. વિષ્ણવ મર્ચન્દ્ય એ પશ્ચિમીયા કામ સાગતી નથી કારણકે તે અગદ્ ડિન્ પ્રત્યય છે તેથી અન્ય ડ ને શ્યાને જ આવશે તે ત્રિગમ્ય મુદ્માં મુચ્ચું છે

(૮૮) ત્રિ શબ્દના સાતેવ વિભક્તિઓના રૂપે આપીને પતી મમજ્ઞતી અપિ તે કે પ્રધાન અર્થમાં ઉપર પ્રમાણે રૂપે ધાય પણ ગૌણ અર્થમાં હોય ત્યાં એટલે કે અમામ વગેરેમાં હોય ત્યાં તેના રૂપે હરિ શબ્દ પ્રમાણે રૂપે.

હવે ક્રોષ્ટ શબ્દ ઉ કારાન્ત છે તેને પ્રથમ પાંચ વચનોમા તૂ અ ત આદેશ થાય છે. પણ સંભોધન એકવચનમાં નથી થતો. અને તેના રૂપો કર્તૃ પ્રમાણે-ક્રોષ્ટા ક્રોષ્ટારૌ ક્રોષ્ટાર, ક્રોષ્ટારમ્ ક્રોષ્ટારૌ એમ થાય છે.

(૧૧૬) દ્વિતીયા બહુવચનમાં ક્રોષ્ટૂન્ થાય છે. હવે પછી તૃતીયા વિભક્તિ વગેરેના સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં પણ તૂ પ્રત્યયાન્ત થાય છે. જેમકે : ક્રોષ્ટ્રા, ક્રોષ્ટ્રે, ક્રોષ્ટ્રુ ક્રોષ્ટ્રરિ વગેરે પણ ક્રોષ્ટ્રુ-મ્યામ્ ક્રોષ્ટ્રુભિઃ વગેરે હસાદિ છે તેથી તૂ પ્રત્યયાન્ત અશે નહિ

(૧૧૭) તૂ પ્રત્યયાન્તના પછી બહુવચનના આમ્ પ્રત્યય વિષે સ્વરાદિ પ્રત્યય હોવા છતાં નિષિદ્ધ છે. કારણકે નુટ્ આગમ નો વિધિ નિત્ય છે. નિત્ય એટલે કૃતાકૃતપ્રસજ્ઞી = કૃતેડપિ ભવતિ અકૃતેડપિ ભવતિ. જે વિધિ અન્ય વિધિ કર્યા પછી પણ થાય અને તે પહેલાં પણ થાય એટલે કે જેને ટાળી ન શકાય તેવો વિધિ નિત્ય કહેવાય છે અહીં નુટ્ નો વિધિ ક્રોષ્ટ્રુ શબ્દને તૂ પ્રત્યયાન્ત કર્યા પછી પણ થશે અને તૂ પ્રત્યયાન્ત કરતા પહેલાં પણ થશે કારણકે નુટામ (૧.૬.૧૯) સૂત્રાનુસાર સમાનસ્વરાન્ત શબ્દોને નુટ્ આગમ થાય છે. આમ ઉ કારાન્ત ક્રોષ્ટ્રુ હોય કે ઋ (તૂ) કારાન્ત ક્રોષ્ટ્રુ હોય પણ નુટ્ નિત્ય છે. તેથી નિત્યવિધિ બળવાન છે અને બળવાન વિધિનું ગ્રહણ પ્રથમ થાય છે. હવે આમ્ ને નુટ્ આગમ થતા નામ્ પ્રત્યય નિબંધન થાય છે અને તે સ્વરાદિ ન હોવાને લીધે એટલે કે હસાદિ થઇ જતો હોવાને લીધે ક્રોષ્ટ્રુ ને તૂ પ્રત્યયાન્ત બનાવી શકાય નહિ

(૧૧૮) આમ તૂ પ્રત્યયાન્તતાનો વિધિ અનિત્ય છે જ્યારે નુટ્વિધિ નિત્ય છે. અનિત્ય વિધિ કરતાં નિત્ય વિધિ બળવાન છે તેથી ક્રોષ્ટ્રુનામ્ રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

(૧૧૯) તૂ પ્રત્યયાન્ત હોય ત્યારે કર્તૃ શબ્દ પ્રમાણે અને તૂ પ્રત્યયાન્ત ન હોય ત્યારે માનુ પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

(૧૨૦) ઋ કારાન્ત શબ્દો જેવાં કે ઋ-વેરનાર, લૃ કારાન્ત જેવા કે ગમ્લૃ-ગમ્ ધાતુ અને ઈ કારાન્ત જેવાં કે સે-સહ્ ઇના=કામદેવેન વર્તંતે ઝસૌ-કામદેવ સહિતનો વગેરે શબ્દો પ્રસિદ્ધ નથી તેથી તેના રૂપો અહીં સિદ્ધ કરવા વિનયસાગરજીને આવશ્યક જણાતા નથી

(૧૨૧-૧૨૨) રં=સંપત્તિ, મિલકત શબ્દ ઈ કારાન્ત છે તેના રૂપો અહીં આપે છે તેમાં સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં ઈ નો આર્ થાય છે અને પછી સ્વર સાથે યોગ કરવામા આવતા તે તે રૂપો સિદ્ધ થાય છે

(૧૨૩-૧૨૪) ઓ કારાન્ત શબ્દોમાં પ્રથમ પાંચ વિભક્તિ વચનોમા ઓ નો ઓ આદેશ થતાં સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં ઓ થશે. ગૌ ગાવૌ ગાવ્, ગા ગાવૌ ગા. થાય છે ઝમ્ અને ષસ્ માં ઓ આદેશ છે. જ્યારે તે સિવાયના અન્ય સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં ઓ નો ઝવ્ થઇને રૂપો થશે. જેમકે : ગવા, ગવે, ગવો., ગવામ્, ગવિ વગેરે.

(१२५) इत्स्य (१ ६ १७) सूत्रधी अ कारतो लोप यता पंचमी तेभ्य षष्ठी श्लेषगतमा गो+अस्=गोम्=गोः ओभ धाय छे.

(१२६-१२८) ओं कारन्त शब्द ग्लो-अ इना इषो मां स्वरदि प्रत्ययोमा ओ नो षाम् धाय छे षष्ठी समानता छे. अने ओ षष्ठीमां तेभ्यो ग्लो. शब्दना इषो आप्या छे

प्रकरण-८

(१) श्रीलिङ्गमां आ कारान्तनी परमां सि प्रत्ययनेो लोप थाय छे. गङ्गा+स्=गङ्गा+० =गङ्गा ओभ उप धाय छे. अने ओ नो इ आदेश यतां गङ्गा+इ=गङ्गे ओभ अ इ ए (१.२.११) सूत्रधी सिद्ध धाय छे ते षष्ठीना गङ्गाः, गङ्गाम् गङ्गे गङ्गाः धाय छे

(२) इवे टा अने ओम् प्रत्ययो परमां होय त्यारे आ नो ए आदेश यता ए षम् (१ २ ८) सूत्रधी गङ्गे + आ = गङ्गम् + मा = गङ्गमा तेभ्य गङ्गयोः ओभ धाय छे. तृतीयाना षष्ठीना इषो गङ्गाभ्याम् गङ्गाभि धाय छे.

(३) इत् वचनोमा आ कारान्त श्रीलिङ्गने यद् आगम थाय छे आग ए ने यद् आगम यता गङ्गा + ए = गङ्गा + यए = गङ्गा + यं (अ ए ऐ) सूत्रधी गङ्गायं तेभ्य गङ्गायाः, गङ्गायाः गङ्गायाम् ओभ इषो थाय छे.

(४) श्रीलिङ्गना आ कारान्तनी परमां धि नो इ आदेश यता गङ्गा + धि = गङ्गा - इ = गङ्गे ओभ धाय छे

(५) मच्चा, अक्का अने अल्ला ओ आ कारान्त शब्दो ओ स्वरवाणा छे तेथी तेभना अंओ. धनमा इत्स्य आदेश यथे पञ्च ओथी वधु स्वर यतां लेभके अच्चाया, अच्चाया हे अम्बिया भा धिदि मूत्र लागीने अच्चाउे वगेरे थाय छे

(६-८) गङ्गाता इषो आपीने का कारान्त श्रीलिङ्गशब्दोनु पञ्चिगमन इयुं छे ते जभाना इषो गङ्गा प्रभाते थाय छे.

(९) सर्वनाथीना श्रीलिङ्गना इषो इये सिद्ध हरे छे. सर्व वगेरे या कारान्त यता सर्वां, विद्या ओभ अने छे. तेभना इषो सर्वां सर्वे मया सर्वां सर्वे सर्वा अने सर्वेषां सर्वान् सर्वे सर्वा ओभ गङ्गा प्रभाते षष्ठीना वचनोमां इत् वचनेने यद् आगम अने ए आ अने मूत्र आगम यता मू स ए = स्वे, मू अ म् = म्वा. तेभ्य मू स लाम् म्वां ओभ धाय छे याम् इति वचन नथी. तेथी इवय मूत्र आगम यता मू लाम् = म्वां धाय छे.

(१०) आग सर्वान्, सर्वान्वा, सर्वान्वा, सर्वान्वा, सर्वान्वा वगेरे इ. ५. ३.

(૮૯-૯૦) કતિ એટલે કેટલા, તેના પરમાં જસ્ અને શસ્ નો લુક્ થાય છે. તે ત્રણેય લિંગોમાં સમાનરૂપ થાય છે. તેથી કતિ નરા.=કેટલા માણસો? કતિ સ્ત્રિયઃ કેટલી સ્ત્રીઓ? કતિ પદ્માનિ?—કેટલા કમળો? એ પ્રમાણે થાય છે.

(૯૧) એક, દ્વિ, ત્રિ અને ચતુર્ શબ્દો સિવાયના સખ્યાવાચકો પચ્ચન્, પટ્ વગેરે તેમજ ઢતિ-ઞતિ અંતવાળા શબ્દો અને યુષ્મદ્ તેમજ અસ્મદ્ ના રૂપો ત્રણે લિંગમાં સમાન છે. તેના ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે એક શબ્દના એક.-એકા-એકમ્, દ્વિ શબ્દના દ્વી-દ્વે-દ્વે, ત્રિ શબ્દના ત્રયઃ-તિસ્ર -ત્રીણિ અને ચતુર્ શબ્દના ચત્વારઃ-ચતસ્ર-ચત્વારિ થાય છે.

ત્યારે પચ્ચન્ ના પચ્ચ પુરુષા -પચ્ચ સ્ત્રિય -પચ્ચ પદ્માનિ વગેરે પ્રમાણે થાય છે.

ઢતિ-ઞતિ અંતવાળા શબ્દો ના ઉદાહરણો પદ્ય-૯૨ માં જ આવે છે. યુષ્મદ્-અસ્મદ્ ના તે પ્રસિદ્ધ છે.

(૯૨) કતિ, તતિ અને યતિ એ ઢતિ અંતવાળા છે. ઢતિ પ્રત્યય સખ્યાસૂચક છે. કિમ્ ને ઢતિ-ઞતિ લાગતા તે ઢિત્ પ્રત્યય હોવાને લીધે કિમ્ ના ટિ ભાગ-ઇમ્ નો લોપ થતાં ક્ ઞતિ =કતિ તેજ રીતે યતિ અને તતિ થાય છે

(૯૩-૯૪) ય્વોઃ એ ઈ અને ઋ ની ઙ ય સ્વરે (૧.૨ ૧) સૂત્રથી સંધિ થઈને યૂ એમ થાય છે. તેનું દ્વિવચનનું રૂપ છે. વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયોમાં સેનાની વગેરે શબ્દોમાં ફેરફાર થતા નથી

(૯૮) ગતિ એટલે ઉપસર્ગ અને કારક એટલે ક્રિયા સાથેનો સખધ તે ખંને પૂર્વમાં હોય તેવા ક્વિપ્ અંતવાળા શબ્દો માં જ ઙ ય સ્વરે (૧ ૨ ૧) સૂત્ર લાગીને પ્રઘી પ્રઘ્યો પ્રઘ્ય. એમ ગતિપૂર્વકમાં થશે પણ ગતિસ જ્ઞા ન હોય તેવા સુઘી =સુષ્ટુ ઘી યસ્ય સ તેમાં સુઘી. સુઘિયૌ સુઘિય એમ થાય છે તેજ રીતે સુલૂ સુલ્વી સુલ્વ. એમ રૂપો થાય છે. કારક ના ઉદાહરણ રૂપે સેનાની શબ્દના રૂપો હવે પછી આપ્યા છે.

(૯૯) સેનાનીઃ-સેના નયતિ ઢતિ=સેનાપતિ. તેના રૂપોમાં પણ સેના એ કમ્ છે તેથી ની ધાતુની ક્રિયા સાથે તેનો કમ્ અખંધ છે. આમ સેનાની. સેનાન્યૌ સેનાન્યઃ એમ થાય છે.

(૧૦૦) ઝામ્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે વિકલ્પે નુદ્ આગમ થતા સેનાનીનામ્ અને નુદ્ આગમ ન લોગે ત્યારે સેનાન્યામ્ એમ બે રૂપો થાય છે.

(૧૦૧) ઝામ્ડેનિય =ડે નિય (ચ) ઝામ્. આ સૂત્રમાં ની ધાતુ નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ કારાન્ત અને ઈ કારાન્ત માટેના પદ પૂર્વ સૂત્રમાંથી અનુવૃત્ત થાય છે સેનાની શબ્દમાં ની એ ધાતુનું ક્વિપ્ અંતવાળું રૂપ છે. તેથી સપ્તમી એકવચનમાં ઢિ પ્રત્યયનો ઝામ્ આદેશ થતા-ગઙ્ગા (સ્ત્રી) નું ગઙ્ગાયામ્, નદી (સ્ત્રી.) નું નદ્યામ્ અને સેનાની (પુ) નું સેનાન્યામ્ એમ રૂપો થાય છે.

(१२५) उरुम् (१.६.१७) सूत्रधी अ कारनेो लोप यता पंथमी तेभञ्ज णडी ओङ्प्रवयनमा गो+अस्=गोस्=गोः ओभ धाय छे

(१२६-१२८) ओं हागन्त शण्ड ग्लो-अंइता उपो गां स्वगदि प्रत्ययेभा ओ नो आव् धाय छे णडी समानता छे अने जे पद्योमां तेभञ्जे ग्लो शण्डता उपो आप्या छे.

प्रकरण-८

(१) श्रीलिङ्गमां आ हागन्तनी परमां नि प्रत्ययनेो लोप धाय छे. गङ्गा+म्=गङ्गा+० =गङ्गा ओभ इय धाय छे अने ओ नो इ आदेश यतां गङ्गा+ङ्=गङ्गे ओभ अ इ ए (१.२.११) सूत्रधी सिद्ध धाय छे ते पछीना गङ्गाः, गङ्गाम् गङ्गे गङ्गा धाय छे

(२) इवें टा अने ओम प्रत्यये परमां लोप त्यादे आ नो ए आदेश यता ए ल्य (१.२.८) सूत्रधी गङ्गे + आ = गङ्गम् + आ = गङ्गया तेभञ्ज गङ्गयो. ओभ धाय छे. तृतीयाता णडीना उपो गङ्गाम्याम् गङ्गाभि धाय छे.

(३) डिन् वयनेोमां आ हागन्त श्रीलिङ्गने वट् आगम धाय छे आभ ए ने वट् आगम यता गङ्गा + ए = गङ्गा + यए = गङ्गा + यं (अ ए ऐ) सूत्रधी गङ्गायं तेभञ्ज गङ्गाया गङ्गाया गङ्गायाम् ओभ उपो धाय छे.

(४) श्रीलिङ्गता आ हागन्तनी परमां घि ना इ आदेश यता गङ्गा + घि = गङ्गा + ङ् = गङ्गे ओभ धाय छे

(५) अम्वा, अक्का अने अल्ला ओ आ हागन्त शण्डो ओ स्ववाणा छे तेथी तेभना सूत्रे धनमा इस्व आदेश धशे पञ्च ओथी वधु स्वय यता ओभडे अम्वाडा, अम्वाणा डे अम्बिका मां घिनि सूत्र लागीने अम्वाडे वगेदे धाय छे

(६-८) गङ्गाता उपो आपीने ता हागन्त श्रीलिङ्गण्डोनुं पठिगणन इयुं छे. ते गङ्गाता उपो गङ्गा प्रभाञ्जे धाय छे.

(९) अर्षनाभोना श्रीलिङ्गता उपो इवे निद्ध करे छे. सर्वे वगेदे आ हागन्त यता सर्वा, विद्या ओभ अने छे. तेभना उपो सर्वां सर्वे सर्वां सर्वाङ् सर्वे सर्वाः अने सर्वेण सर्वाङ्गाम् सर्वाङ्गिन् ओभ गङ्गा प्रभाञ्जे पछीना वयनेोतां डिन् वयनेोने वट् आगम अने ते आगमने इत् आगम यता ग् य ए = इवे, म् य अन् = म्या. तेभञ्ज म् य अन् म्यान् ओभ धाय छे इत् इत् वयन नथी. तेथी डेवण मुट् आगम यता म् याम् = माम् धाय छे

(१०) अम्भ सर्वम्भं, सर्वम्भाः, सर्वम्भा, सर्वम्भान्, सर्वम्भान् पदे, डे २, ५ छे

હવે ક્રોષ્ટ્ શબ્દ ઉ કારાન્ત છે. તેને પ્રથમ પાંચ વચનોમા તૃ અ ત આદેશ થાય છે. પણ સ્ મોધન એકવચનમાં નથી થતો. અને તેના રૂપો કર્તૃ પ્રમાણે—ક્રોષ્ટા ક્રોષ્ટારૌ ક્રોષ્ટાર, ક્રોષ્ટારમ્ ક્રોષ્ટારૌ એમ થાય છે.

(૧૧૬) દ્વિતીયા બહુવચનમાં ક્રૌષ્ટૂન્ થાય છે. હવે પછી તૃતીયા વિભક્તિ વગેરેના સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં પણ તૃ પ્રત્યયાન્ત થાય છે. જેમકે : ક્રોષ્ટ્રા, ક્રોષ્ટ્રે, ક્રોષ્ટ્રુ ક્રોષ્ટ્રિર વગેરે પણ ક્રોષ્ટ્રુ-મ્યામ્ ક્રોષ્ટ્રુમિઃ વગેરે હસાદિ છે તેથી તૃ પ્રત્યયાન્ત થશે નહિ

(૧૧૭) તૃ પ્રત્યયાન્તના પછી બહુવચનના આમ્ પ્રત્યય વિધે સ્વરાદિ પ્રત્યય હોવા છતાં નિષિદ્ધ છે. કારણકે નુટ્ આગમ નો વિધિ નિત્ય છે નિત્ય એટલે કૃતાકૃતપ્રસજ્ઞી = કૃતેડપિ ભવતિ અકૃતેડપિ ભવતિ. જે વિધિ અન્ય વિધિ કર્યા પછી પણ થાય અને તે પહેલાં પણ થાય એટલે કે જેને ટાળી ન શકાય તેવો વિધિ નિત્ય કહેવાય છે. અહીં નુટ્ નો વિધિ ક્રોષ્ટુ શબ્દને તૃ પ્રત્યયાન્ત કર્યા પછી પણ થશે અને તૃ પ્રત્યયાન્ત કરતા પહેલાં પણ થશે કારણકે નુડામ. (૧.૬.૧૯) સૂત્રાનુસાર સમાનસ્વરાન્ત શબ્દોને નુટ્ આગમ થાય છે આમ ઉ કારાન્ત ક્રોષ્ટુ હોય કે ઋ (તૃ) કારાન્ત ક્રોષ્ટુ હોય પણ નુટ્ નિત્ય છે. તેથી નિત્યવિધિ બળવાન છે અને બળવાન વિધિનું ગ્રહણ પ્રથમ થાય છે. હવે આમ્ ને નુટ્ આગમ થતાં નામ્ પ્રત્યય નિબ્ધન થાય છે અને તે સ્વરાદિ ન હોવાને લીધે એટલે કે હસાદિ થઈ જતો હોવાને લીધે ક્રોષ્ટુ ને તૃ પ્રત્યયાન્ત બનાવી શકાય નહિ

(૧૧૮) આમ તૃ પ્રત્યયાન્તતાનો વિધિ અનિત્ય છે. જ્યારે નુટ્વિધિ નિત્ય છે. અનિત્ય વિધિ કરતાં નિત્ય વિધિ બળવાન છે. તેથી ક્રોષ્ટુનામ્ રૂપ સિદ્ધ થાય છે

(૧૧૯) તૃ પ્રત્યયાન્ત હોય ત્યારે કર્તૃ શબ્દ પ્રમાણે અને તૃ પ્રત્યયાન્ત ન હોય ત્યારે માનુ પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

(૧૨૦) ઋ કારાન્ત શબ્દો જેમાં કે કૃ-વેરનાર, લૃ કારાન્ત જેવાં કે ગમ્લૃ-ગમ્ ધાતુ અને ઈ કારાન્ત જેવાં કે સે.-સહ્ ઇના=કામદેવેન વર્તંતે વસો-કામદેવ સહિતનો વગેરે શબ્દો પ્રસિદ્ધ નથી તેથી તેના રૂપો અહીં સિદ્ધ કરવા વિનયસાગરજીને આવશ્યક જણાતા નથી

(૧૨૧-૧૨૨) રૈ=સંપત્તિ, મિલકત શબ્દ ઈ કારાન્ત છે. તેના રૂપો અહીં આપે છે. તેમાં સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં ઈ નો આય્ થાય છે અને પછી સ્વર સાથે યોગ કરવામા આવતાં તે તે રૂપો સિદ્ધ થાય છે.

(૧૨૩-૧૨૪) ઓ કારાન્ત શબ્દોમાં પ્રથમ પાંચ વિભક્તિ વચનોમાં ઓ નો ઓ આદેશ થતાં સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં :આવ્ થશે. ગૌ ગાવૌ ગાવઃ, ગા ગાવૌ ગા થાય છે અમ્ અને ણસ્ માં આ આદેશ છે. જ્યારે તે સિવાયના અન્ય સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં ઓ નો અવ્ થઈને રૂપો થશે જેમકે : ગવા, ગવે, ગવોઃ, ગવામ્, ગવિ વગેરે.

(१२५) उर्य्य (१.६.१७) सूत्रधी अ कारने लोप यतां पंचमी तेभज् पङ्की नोक्ष्यन्तमां गो+अस्=गोस्=गोः ओभ धाय छे.

(१२६-१२८) ओं कारान्त शण्ड ग्लौ.-अ द्रता इषो मां स्वरादि प्रत्ययोमां ओं नो ज्ञाय् धाय छे णाङ्गी अमानता छे. अने णे पद्योमां तेगळे ग्लौः शण्डना इषो आप्या छे.

प्रकरण-८

(१) श्रीलिंगमां वा हागन्तनी परमां मि प्रत्ययनो लोप धाय छे. गङ्गा+म्=गङ्गा+० =गङ्गा ओभ इप धाय छे अने ओं नां उ आदेश यता गङ्गा+ङ्=गङ्गं ओभ अ उ ए (१.२.११) सूत्रधी सिद्ध धाय छे ते पछीना गङ्गाः, गङ्गाम् गङ्गे गङ्गाः धाय छे

(२) इयं टा अने ओम् प्रत्ययो परमा होय त्यारे वा नो ए आदेश यता ए वय् (१.२.६) सूत्रधी गङ्गे + आ = गङ्गय् + था = गङ्गया तेभज् गङ्गयो. ओभ धाय छे. तृतीयाना णाङ्गीना इषो गङ्गाभ्याम् गङ्गाभिः धाय छे.

(३) डिङ् वचनोमां वा कारान्त श्रीलिंगने यद् आगम धाय छे आग ए ने यद् आगम यता गङ्गा + ए = गङ्गा + यए = गङ्गा + यं (अ ए ऐ) सूत्रधी गङ्गायं तेभज् गङ्गाया गङ्गाया गङ्गायाम् ओभ इषो धाय छे

(४) श्रीलिंगना वा हागन्तनी परमां छि नो उ आदेश यता गङ्गा + छि = गङ्गा + छि = गङ्गं ओभ धाय छे

(५) अम्वा, अक्का अने अल्का ओ वा कारान्त शण्डो वे स्वग्वाणा छे नेशी तेभना अ ओ धनमा इस्व आदेश यशे पञ्च ओशी वधु स्वर यता ओमडे अम्वाटा, अम्वाणा हे अम्वाता मां छिरि अत्र लागीने अम्वाटे वगेदे धाय छे

(६-८) गङ्गाना इषो आपीने वा कारान्त श्रीलि गशण्डेन पञ्चिमाङ्गुन इयुं छे. ते अमान इषो गङ्गा प्रभाणो धाय छे.

(९) सर्वनामोना श्रीलि गना इषो इये सिद्ध हरे छे. सर्वं वगेदे वा कारान्त यतां सर्वां, विरवा ओभ णने छे. तेभना इषो सर्वां सर्वे सर्वां सर्वाम् सर्वे सर्वां. अने सर्वेया सर्वाणाम् सर्वाणि-ओभ गङ्गा प्रभाणो पछीना वचनोनां िन्त् वचनेने यद् =. अम अने ते आगमने गुट आगम यता ग् व ए = सर्वे, म् व अम् = सर्वा तेभज् म् व षाम् = सर्वाम् ओभ धाय छे षाम् िन्त् वचन नशी तेथी डेवज गुट आगम यतां म् षाम् = सर्वाम् धाय छे.

(१०) आभ सर्वम्वे, सर्वम्वा, सर्वम्वा, सर्वामाम्, सर्वम्वाय् वगेदे धाय छे

(૧૧-૧૨) ઝા કારાન્ત જરા શબ્દનો સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં જરસ્ આદેશ થાય છે તેથી જરા જરસો જરસઃ, જરસા, જરનામ્ વગેરે રૂપો થાય છે વિધિનું પ્રાધાન્ય કે ગૌણત્વ વ્યાકરણ-માંથી વિચારી લેવું. જરસ્ આદેશ થયા પછી તેનો ઉચ્ચાર ક્ષિણ્ઠ એટલે કે સંધિયુક્ત થવો લેખ્યો.

(૧૩-૧૪) સ્વરાદિ પ્રત્યયો ન હોય કે જરસ્ આદેશ ન હોય ત્યારે જરા શબ્દના રૂપો ગદ્ગા પ્રમાણે થાય છે હવે ઇ કારાન્ત અને ઊ કારાન્ત સ્ત્રીલિંગના રૂપોની સાધના આપે છે પ્રથમ વૃદ્ધિ શબ્દ લીધો છે તેના વૃદ્ધિ વૃદ્ધો વૃદ્ધયઃ, વૃદ્ધિમ્ વૃદ્ધી વૃદ્ધીઃ, વૃદ્ધ્યા વૃદ્ધિભ્યામ્ વૃદ્ધિમિઃ થાય છે તે પછી ઢિત્ વચનોમાં વિકલ્પે ઋટ્ આગમ થાય છે તેથી વૃદ્ધિ + એ = વૃદ્ધિ + ઋ એ = વૃદ્ધિ + ઈ = વૃદ્ધ્યં અને વૃદ્ધિ + એ = વૃદ્ધે + એ = વૃદ્ધય્ + એ = વૃદ્ધચે થાય છે તે પ્રમાણે વૃદ્ધ અને વૃદ્ધ્યા. એમ બે બે રૂપો થાય છે

(૧૫) સપ્તમી એકવચનમા વૃદ્ધિ + ઢિ (ઙ) = વૃદ્ધિ + ઋ ઙ = વૃદ્ધિ + ઋ ઙામ્ = વૃદ્ધ્યામ્ થાય છે અને ઋમ્ આદેશ ન થાય ત્યારે ઢેરો ઢિત્ (૧ ૬ ૪૪) સૂત્ર લાગવાથી વૃદ્ધિ + ઢિ (ઙ) = વૃદ્ધિ + ઙી = વૃદ્ધ્ + ઙી = વૃદ્ધો રૂપ પણ નિબંધન થાય છે

(૧૬) વૃદ્ધિ શબ્દના બાકીના રૂપો હરિ શબ્દ પ્રમાણે થાય છે

(૧૮) હવે ઈ કારાન્તની સાધના આપતાં કહે છે હમાન્ત શબ્દો તેમજ ઈ કારાન્ત શબ્દોની પરમાં સિ પ્રત્યયનો લોપ થતાં નદી + સ્ = નદી એમજ રહે છે. હમાન્ત શબ્દ અનડુહ્ મા અનડ્વાન્ એમ થાય છે

૯-૨૦) ઈ કારાન્ત નદી વગેરે તેમજ ઋ કારાન્ત વઘૂ વગેરે શબ્દોના ઢિત્ વચનોને મ થાય છે આમ ચતુર્થી એકવચનમા નદી + એ = નદી + ઋ એ = નદી + ઈ નદી થાય છે.

એ એ એ (૧ ૨ ૧૨) અને ઇ ય સ્વરે (૧ ૨ ૧) સૂત્રો લાગે છે તે જ રીતે પંચમી અને ષષ્ઠી એકવચનમાં નદી + ઋસ્ = નદી + ઋઋસ્ = નદી + ઋાસ્ = નદ્યાઃ તેમજ સપ્તમી એકવચનમાં નદી + ઢિ (ઙ) નદી + ઋામ્ (આમ્હેનિયશ્ચ-૧ ૬ ૬૩), નદી + ઋ ઋામ્ = નદી + ઋામ્ = નદ્યામ્ એમ થાય છે ત્યારે વઘૂ ના ઢિત્ વચનોમાં કેવળ ઇ ય સ્વરે સૂત્રને સ્થાને ઊ વમ્ (૧ ૨ ૬) સૂત્ર વિધાન થાય છે તેના વઘ્વં વઘ્વા. વઘ્વામ્ એમ રૂપો થાય છે.

(૨૧) ઈ કારાન્ત અને ઋ કારાન્ત શબ્દોમાં ઘિ સંબોધન પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે તેમનો હસ્વ આદેશ થતા હે નદિ, હે વઘુ એમ થાય છે પણ તે દીર્ઘસ્વરાન્ત સ્ત્રીલિંગના શબ્દો જે ધાતુના હોય તે હસ્વ થતા નથી જેમકે પ્રકૃષ્ટા ઘી પ્રઘી તેનું સંબોધનમા હે પ્રઘી એમ થાય છે

(૨૨-૨૩) સ્ત્રીલિંગના કુમારી વગેરે ઈ કારાન્ત શબ્દો તેમજ જમ્વૂ વગેરે ઋ કારાન્ત શબ્દો નદી તેમજ વઘૂ પ્રમાણે અનુક્રમે સાધવા

(૨૪) લક્ષ્મી શબ્દ ઈપ્ અંતવાળો નથી એટલે કે વક્ષમેરી મુદ્ ચ (૩.૮.૫૧) મુદ્ ચી ઈ પ્રત્યયાન્ત છે. તેથી તેના સિ નો લોપ હમેષ (૧ ૬ ૩૬) મુદ્ પ્રમાણે થતો નથી. આમ લક્ષ્મી. એમ રૂપ સિદ્ધ થાય છે

(૨૫-૨૭) બાકીના રૂપો નદી ગળ્હાનુસાચ થાય છે કેવળ ૨૭-૬ મા લક્ષ્યાજ્ઞાનેમા લક્ષ્મીરાજ્ઞાને થયું જોઈએ પણ છંદ સાચવવા અહીં આર્ષ અંધિ છે તેથી વિમર્ગ નો રૂ થવાને બદલે તેનો લોપ કરીને હ ય સ્વરે (૧ ૨.૧) સૂત્રથી અંધિ કરવામાં આવી છે

(૨૮-૨૯) ઈ ઠારાન્ત સ્ત્રીલિંગના સ્ત્રી અને ઋ ઠારાન્ત સ્ત્રીલિંગના ઋ ગળ્હના ઈ અને ઋ ના અનુક્રમે હ્ય અને ઉવ્ સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં થાય છે તદુપગત ઋ અને ઋમ્ એ દ્વિતીયાના એકવચન અને દ્વિવચનના પ્રત્યયો પગમાં હોય ત્યારે વિકલ્પે થાય છે આથી જ સ્ત્રિયમ્ અને સ્ત્રીમ્ તેમજ સ્ત્રિય અને સ્ત્રી એમ રૂપદ્વય પ્રાપ્ત થાય છે તૃતીયા વગેરેનાં સ્ત્રિયા સ્ત્રીભ્યામ્ સ્ત્રીભિ , સ્ત્રિયે, સ્ત્રિયા. સ્ત્રિયા , સ્ત્રિયામ્ વગેરે થાય છે

(૩૦-૩૧) સ્ત્રી શબ્દની પગમાં વામ્ ને મુદ્ આગમ લાગતા સ્ત્રીણામ એમ થાય છે પણ સ્ત્રી શબ્દ ગિવાયના ઈ ઠારાન્ત સ્ત્રીલિંગના ગળ્હોમા ટિન્ વચનો પગમાં હોય તેા નેમને મદ્ આગમ વિકલ્પે લાગે છે એટલે કે સ્ત્રીશબ્દને નિત્ય મદ્ આગમ છે. આમ સ્ત્રી. શબ્દના રૂપો મદ્ આગમ સાથે અને તેનાથી ઋલિન ઋયં-ઋયે, ઋયા-ઋયઃ (૨), ઋયામ્-ઋયિ નેમ થાય છે. સપ્તમી એકવચનમાં મદ્ આગમ ન થાય ત્યારે ટિ નો જામ આદેશ પણ થયે નહિ. પાછી એકવચનમાં મદ્ આગમ અહીં વિકલ્પે છે તેથી ઋણામ્ અને ઋયામ્ એ ઉચ્ચરૂપો પ્રાપ્ત થાય છે

(૩૨) મદ્ આગમ હોય ત્યારે સ્ત્રી શબ્દ પ્રમાણે રૂપો થયે આ સ્ત્રી શબ્દ પ્રમાણે સ્ત્રી - (શુદ્ધિ) સ્ત્રી-(લગ્ન) વગેરે તેમજ ઋ ગળ્હ પ્રમાણે ઋ-પૂર્ણ વગેરે શબ્દોના રૂપો થાય છે.

(૩૩) માતૃ ગળ્હના રૂપો માતા માતરો માતર, માતરમ્ માતરો પછી સો જ વળ. (૧.૬.૭) સૂત્ર નુ વિધાન ન થતા માતૃ ગાય છે આમ પિતૃ ગળ્હ પ્રમાણે છે ત્યારે સ્વમ્-અરેત ગળ્હના રૂપો સ્વમા સ્વમારો સ્વમાર, સ્વમારમ્ સ્વમારો નેમ જન્મ ગળ્હ (પુ લિ ઋ પ્રમાણે) થાય છે કેવળ સ્ત્રીલિંગમાં જન્મ ના મ ઠાર નો જ ઠાર થતો નથી ને-અંધિ-ગળ્હના રૂપો પૂર્વવત-૨૩ રાજો રાજ. પ્રમાણે છે.

(૩૪) મા (મમ) પૂર્વવત તેમજ સ્ત્રી(માવડી)ના રૂપો અન્તઃ (સેવા) ન હે વ ને હિંદિ નો -અંદ મમાન થાય છે.

પ્રકરણ-૯

(૧) કુલ (કુળ) શબ્દ નપુંસકલિંગ છે તેના સંબોધન સિવાયના સિ અને ઝમ્ પ્રત્યયોનો ઝમ્ આદેશ થાય છે નપુસકાત્ સ્યમોર્લુક્ (૧.૮ ૧૦) સૂત્રથી સિ અને ઝમ્ નો નપુંસકલિંગમાં લુક્ થાય છે તે લુક્ અહીં પણ પ્રાપ્ત થાય તેને દૂર કરવા માટે અતોઽમ્ સૂત્ર કરીને ઝ કારાન્તની પરમા સિ અને ઝમ્ નો ઝમ્ આદેશ કરે છે. આ અપવાદ સૂત્ર છે. તેથી બળવાન થાય છે.

(૨) પ્રથમા અને દ્વિતીયા દ્વિવચનના ઔ પ્રત્યયનો ઈમ્ આદેશ થાય છે. તેથી કુલ + ઔ અને ઝ ઇ ઇ (૧.૨ ૧૧) સૂત્રથી કુલ + ઈ = કુલે એમ થાય છે.

(૩) ઔ પ્રત્યયના સ્થાને આવતો ઈમ્ ગુરુ-અનેક અક્ષરવાળા-છે તેથી સમગ્રને સ્થાને આવે છે અને મ્ નો ઇત્ સંજ્ઞક છે તેનો લોપ થઇને તે મિત્ હોવાને લીધે અન્ત્યસ્વર એટલેકે કુલ ના લ વર્ણ પછીના ઝ કારનો અવયવભૂત થાય છે. પૂર્વાચાર્ય પાણિનિએ મિદવોઽન્ત્યાત્ પર (૧ ૧.૪૭) એમ કહ્યું છે મિત્ ઝચઃ = સ્વરાત્ અન્ત્યાત્ પર .

(૪-૫) નપુસકલિંગમા જસ્ અને શસ્ નો શિ આદેશ થાય છે. શિ (ઈ) પ્રત્યય શિત્ હોવાને લીધે સમગ્રને સ્થાને આવે છે. તે ઉપરના પદમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આબ્યું છે. શિ પ્રત્યય પરમા આવે ત્યારે નુમ્ આગમ થાય છે. કુલ + જસ્ (ઝસ્) = કુલ + શિ (ઈ) = કુલન્ + ઇ = કુલાનિ એમ નુમ્ આગમ અને નોપઘાયા -ન કારાન્તના ઉપધાનો દીર્ઘ થાય છે અહીં નામિ એ પદ અનુવૃત્ત છે નામ્ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે પણ ઉપધાનો દીર્ઘ થાય છે આમ પ્રથમા તેમજ દ્વિતીયા ના રૂપો કુલમ્ કુલે કુલાનિ, કુલમ્ કુલે કુલાનિ એમ થાય છે

(૬) સંબોધન-ઘિ પ્રત્યયમાં સિ અને ઝમ્ નો લુક્ થવાથી હે કુલ એમ રૂપ થાય છે. બાકીના રૂપો દેવ (પુ લિ ગ) ઝ કારાન્ત શબ્દ પ્રમાણે થાય છે

(૭-૮) અન્ય વગેરે શબ્દો જેવાં કે અન્ય, અન્યતર, ઇતર, કતર, કતમ છે તે બધા શબ્દોની પરમાં આવતા સિ અને ઝમ્ પ્રત્યયોને ષ્તુ(ત્) આદેશ થાય છે તે શિત્ હોવાને લીધે સમગ્રના સ્થાને આવે છે. આમ અન્યત્ અન્યે અન્યાનિ, ઇતરત્ ઇતરે ઇતરાણિ, કતરત્ કતરે કતરાણિ એમ રૂપો થાય છે.

(૯) હવે ઇ કારાન્ત-ઝસ્યિ શબ્દના રૂપો આપે છે. તેમાં સિ અને ઝમ્ નો લુક્ થાય છે. તેથી ઝસ્યિ ઝસ્યિની ઝસ્યિનિ એમ રૂપો પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિભક્તિના થાય છે.

(૧૦) ઇ કારાન્ત, ઊ કારાન્ત અને ઋ કારાન્ત નપુંસકલિંગ શબ્દો ઝસ્યિ, મઘુ, કર્ત્વ શબ્દના ઘિ પ્રત્યયમા વિકલ્પે ગુણ થતાં હે ઝસ્યિ-હે ઝસ્યે, હે મઘુ-હે ઘો તેમજ હે કર્ત્વ-હે કર્ત્વઃ એમ થાય છે.

(૧૧) ઉગના-શુક્રાચાર્ય' ના સંબોધનમા ત્રણ રૂપો થાય છે. તે પ્રમાણે આધ્યન્તિનિ આચાર્ય'નું પ્રહ્લુ પૂલ્ય બાવે કરે છે. સ કારાન્ત, ન કારાન્ત તેમજ અ કારાન્ત એમ ત્રણ પ્રકારે તેનું સંબોધન થતા હે ઉગના, હે ઉગનાન્ અને હે ઉગના એમ થાય છે. આ કાશિકા પાણિનિ મુત્ર શ્લોકનસ્પુરુદંસોડનેહસા ચ (૭.૧ ૬૪) ની કાશિકાવૃત્તિમા લેવા મળે છે. વ્યાઘ્રપાદ એ વિપ્રોના એક ગોત્રનુ નામ છે ગોત્ર એટલે કુલસમૂહ અને પાણિનિમુનિના વ્યાકરણ ગાદ્યમા ડન્ એ ડ ડ ક્ર લૂ વલોનિ દર્શાવતો પ્રત્યાહાર છે સારસ્વત વ્યાકરણ પ્રમાણે અ સિવાગના સમાન સ્વરો એમ અર્થ થાય છે

(૧૨) પ્રથમા અને દ્વિતીયાના નામી સ્વરાદિપ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે નમુ ગઠ્ઠલિંગગણને નુમ્ (ન્) આગમ થાય છે જેમકે અસ્વિ+મ્ = અસ્વિ + ઈ = અસ્વિન્ + ઈ = અન્વિનો તે પ્રમાણે અસ્વીનિ એમ શિ પ્રત્યયમા ઉપધા દીર્ઘ થવાથી થાય છે

(૧૩-૧૪) અસ્વિ વગેરે નપુમકલિંગ શબ્દોની પરમા ણમ્ વગેરે સ્વગદિ પ્રત્યયોમા નુમ્ આગમ થાય છે અને ડ નો અ થાય છે અહીં ડ વધુ હોવાને લીધે એટલે કે પ્રાતિપદિક ગણો અસ્વિ, દધિ વગેરેનો ડસ્વ ડ, તદ્વિત નો ડ તેમજ સ્ત્રીલિંગવાગક ઈન્ અને ઈ એમ ણના ર વર્ણ છે. તેથી ડ કારાન્ત, ઈન્ કારાન્ત તેમજ ઈ કારાન્ત શબ્દોમા અ આદેગ અને નુમ્ આગમ થાય છે. આમ અસ્વિ + આ = અસ્વ + આ = અસ્વન્ + આ એમ થાય ત્યાર ન કારોપધ અ કારને લોપ થતાં અસ્વન્ + આ = અસ્વના રૂપ થાય છે તે પ્રમાણે દધિ નુ દદના, સવિવ-માયધાનુ' મવચ્ચા વગેરે થાય છે.

(૧૫-૧૬) ઈ પરમા હોય ત્યારે ન કારોપધ અ કારને લોપ વિદ્યયે થતા અહન્ શબ્દના મપ્તમી એકવચનમા અહનિ અને અહિ તેમજ અસ્વિ શબ્દના અમ્વનિ-અસ્વિ એમ રૂપો થાય છે આ પ્રમાણે અક્ષિ-આંગ, દધિ-હહી, સવિવ વગેરે ડ કારાન્ત નપુમકલિંગ તેમજ ણમ્ વગેરે ડ કારાન્ત શબ્દોના પ્રથમા અને દ્વિતીયાના રૂપો આથી મકાય છે

(૧૭) તૃતીયા વગેરે વિભક્તિઓમા સ્વગદિ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે નુમ્ આગમ થતાં રૂપો મારી રીતે સિદ્ધ થાય છે

(૧૮-૧૯) દીર્ઘસ્વગન્ત ણમ્વણી વગેરે શબ્દો નપુમકલિંગમાં ડમ્વાન્ત થાય છે. તથી ણમ્વણિ ણમ્વણિનો એમ રૂપો થાય છે આ ણમ્વણી શબ્દ-શુભીના અર્થમા તે નેથી તે પુલિંગ પામી છે. તે અર્થમા જ ન પુલિંગ પ્રમાણે રૂપો પામે છે. ઉનાદ્વા શબ્દોની ન્યાયાદ્યે પછી ન્યાયનાગ પદ્ય-૨૦ મા આપી છે

(૨૧-૨૨) શબ્દના અર્થમાં નામ પુલિંગ થાય છે અને શબ્દના અર્થમાં નપુમકલિંગ થાય છે નામ યોગ્ય એટલે વધ, મામ્ એટલે આમ.નું વા પદ્ય પીટુ એટલે પીવળાનું કા મામન્ એટલે આંવાનું કળ-કેરી. જે નિમિત્ત-પા-હુને લીધે શબ્દને પુલિંગમ પ્રયોગ થાય તેમ

ઉક્તપુસ્ક શબ્દ કહે છે મૂળમાં તે વૃક્ષનો જ અર્થ હોતો પણ તે કૃળ આપનાર છે. તેથી તે કૃળ-વાચી શબ્દ નપુંસકલિંગ છે તેથી તેને નપુંસકલિંગનેા પ્રયોગ થયો આ જ પ્રમાણે પદ-૧૯નો ગ્રામણી શબ્દ મૂળ પુલિંગમાં જ હોતો. તે પદ પર આવનાર સ્ત્રી પ્રમાણે તેના સ્ત્રીલિંગના રૂપો વિઠલ્પે થાય આ સ જ્ઞાને ભાષિતપુસ્ક એમ પણ કહેવાય છે બુઓ તૃતીયાદિષુ ભાષિતપુસ્ક પુવદ્ ગાલવસ્ય (પાણિનિ-૭.૧ ૭૪).

(૨૩) આમ પક્ષયુગ્લેસત્ક = પક્ષયુગ્લે અસ્તિ ઇતિ ખંને પક્ષવાળા એમ સ્વાર્થે ક પ્રત્યય લાગ્યો છે. તૃતીયા વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યયોના વિભક્તિવચનોમા ગ્રામણ્યા-ગ્રામણિના, ગ્રામણ્યે-ગ્રામણિને, ગ્રામણ્યા -ગ્રામણિનઃ એમ રૂપો થાય છે

(૨૪) અહીં પણ નુમ્ નિત્યવિધિ હોવાને લીધે ગ્રામણીનામ્ એમ ધ્વડી બહુવચનમા થયે પણ ડિ પ્રત્યયમા ગ્રામણ્યામ્ અને ગ્રામણિનિ એમ બે રૂપો થાય છે

(૨૫-૨૭) કર્તૃ શબ્દ ઋ કારાન્ત નપુંસકલિંગના શબ્દોના રૂપો ઇ કારાન્ત અને ઉ કારાન્તના પ્રમાણે જ થાય છે તે આખ્યા છે. નુમયમઃ સૂત્રથી થતા રૂપો આખ્યા છે પણ નુમ્ ન લાગે ત્યારે કર્ત્વા, કર્ત્વે, કર્ત (૨) કર્ત્વો અને કર્ત્વરિ એમ થાય છે સોમવા-સોમ પીનાર-શબ્દના રૂપો-નપુંસકલિંગમાં તેનેા હસ્વાદેશ નપુસકસ્ય (૧ ૮ ૯) સૂત્રથી થાય છે. અને પછી કુલ શબ્દ પ્રમાણે સોમવ સોમવે સોમવાનિ એ પ્રમાણે રૂપો થાય થે

પ્રકરણ-૧૦

(૧) સ્વરાન્ત શબ્દોની સાધના પૂરી થયા પછી હવે હસાન્ત એટલેકે વ્યંજનાન્ત શબ્દોની સાધના આપે છે. તેમાં જે સરસ્વતી સૂત્રોના અક્ષરમમાભ્યાયમા ક્રમ છે તે મુજબ જ અહીં પણ ક્રમ લીધો છે.

(૨-૩) અનડુહ્-બળદ પ્રથમ પાંચ વિભક્તિવચનોમા અનડુહ્ શબ્દને આમ આગમ થાય છે અને સિ પરમાં હોય ત્યારે નુમ્ આગળ પણ વિશેષ થાય છે. આ પ્રમાણે અનડુહ્ + સિ = અનડુઆહ્ + સિ = અનડવાન્હ્ + સિ અને સયોગાન્તસ્ય લોપ (૧.૮.૩) સૂત્રથી હ્ નો લોપ થાય છે. પછી હસેપ (૧ ૬ ૩૨) થી સિ નો પણ લોપ ગઈને અનડ્વાન્ રૂપ સિદ્ધ થાય છે. તે પછી અનડુહ્ + ઓ = અનડુઆહ્ + ઓ = અનડવાહ્ + ઓ = અનડ્વાહો થાય છે. અનડ્વાહઃ, અનડ્વાહમ્ અનડ્વાહો એમ પાંચ રૂપો થાય છે. દ્વિતીયા બહુવચનના ણસ્ (અસ્) માં અનડુહ્ + અસ્ અનડુહઃ થાય છે તે પ્રમાણે તૃતીયા એકવચન પણ સ્વરાદિ પ્રત્યય છે તેથી અનડુહા થાય છે.

(૪) પણ રસ પ્રત્યાહારનો વર્ણાદિ પ્રત્યય હોય ત્યારે અનડુહ્ વગેરે શબ્દોના અત્ય વર્ણનો દ આદેશ થાય છે ધ્વડી નિદેશ હોવાને લીધે અત્યના સ્થાને થતા અનડુહ્ + મ્યામ

શબ્દો ના ક્ષીરસ્નુટ્-ઙ્, પુત્રસ્નિટ્-ઙ્, તત્ત્વમુટ્-ઙ્, તેમજ ક્ષીરસ્નુક્-ગ્, પુત્રસ્નિક્-ગ્, તત્ત્વમુક્-ગ્ એમ રૂપો થાય છે.

ચતુર્ ચાર એ સંખ્યાવાચક શબ્દ રેફાન્ત છે તે હુ મેશાં બહુવચનમા આવે છે. તેથી જિ -પ્રથમ પાંચ વિલક્ષિત પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે તેને આમ્ આગમ થતાં ચતુર્+અસ્=ચતુચાર્ +અસ્=ચત્વાર એમ ડ વમ્ (૧.૨.૬) સૂત્રથી થાય છે. તે પછીના ચતુર, ચતુર્ભિ વગેરે રૂપો આપેલા છે.

(૧૭) ચતુર્ સંખ્યાવાચક શબ્દ રેફાન્ત છે. તેથી પછી બહુવચનના આમ્ ને નુટ્ આગમ થતાં ચતુર્+નામ્=ચતુર્ણમ્ એમ પુર્નો જોડાન્તે (૧.૬.૨૬) સૂત્રથી થાય છે. તેમજ ઙ્ણનો હ્રસ્વાદ્ દ્વિ સ્વરે (૧.૬.૧૬) સૂત્રથી ણ કારતું દ્વિત્વ થાય છે. અને ચતુર્ણમ્ એમ રૂપ પણ થાય છે.

(૧૮) સમ્ભી બહુવચનમા ચતુર્+સુ=ચતુર્ણુ એમ ક્વિલાત્ ષ સ કૃતસ્ય (૧.૬.૨૧) સૂત્રથી થાય છે. તે મુ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે કોઈ સૂત્રથી ને સ્ નો રેફ થયો હોય તો તેનો વિસર્ગ થાય પણ અહીં તો ચતુર્ શબ્દનો સ્વાભાવિક એટલે કે મૂળ શબ્દગત જ રેફ છે તેથી વિસર્ગને અવકાશ નથી.

(૧૯) જિ=પ્રથમ પાંચ વિલક્ષિત વચનો જેને પાણિનિબ્યાહરણમા જિ સર્વનામસ્થાનમ્ (૧.૧.૪૨) સૂત્ર વડે સર્વનામસ્થાન એમ સ જ્ઞા આપી છે આરું કાઈક સૂત્ર સારસ્વત વ્યાહરણમાં મળતું નથી. તે કેવુ હોવું જોઈએ તે સંશોધન માગી લે તેવું રહસ્ય છે

અહીં ચત્વાર: એમ પ્રથમા બહુવચનમાજ આમ્ આગમ લાગે તો પછી પાચેય વિલક્ષિત-વચનો લેવા પાછળનો શો હેતુ? એવો પ્રશ્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે તેથી તેથી વિનયસાગરજી સ્પષ્ટતા કરે છે કે જ્યારે ચતુર્ શબ્દ ગૌણ હશે ત્યારે એટલે કે ઉપપદમાં હશે ત્યારે તેના પાચેય રૂપો થશે જેમકે : પ્રિયા. ચત્વાર: યસ્ય સ -જેને ચાર જન પ્રિય છે. તે પ્રિયચત્વા. પ્રિય-ચત્વારો પ્રિયચત્વાર, પ્રિયચત્વારમ્ પ્રિયચત્વારો અને પછી પ્રિયચતુર: તેમજ પ્રિયચતુરા વગેરે થાય છે

(૨૦) હવે રાજન્-રાજ્ શબ્દના રૂપો આપે છે. ન કારોપધનો દીર્ઘ ઠ્યાં પછી ઘિ સિવાયના વચનોમાં તેમજ રસ વર્ણાદિ પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે નામના અ તે ન કાર નો લોપશ્ થાય છે. લોપશ્ કરવાથી કરી સ ધિ થશે નહિ. પાણિનિમુનિએ પૂર્વત્રાસિદ્ધમ્ (૮.૨.૧) ની યુક્તિ અપનાવી છે. સારસ્વત સૂત્રકાર લોપશ્ સંજા કરીને લોપ શાકલ્યસ્ય (પા. ૮.૩.૧૬) અને નલોપ પ્રાતિપદિકાન્તસ્ય (પા ૮.૨.૭) વગેરે સૂત્રોના જેવો વિધિ કરે છે. તે ન કાર પદાંતે હોવો જોઈએ પણ આગમનો ન હોવો જોઈએ. રાજન્ શબ્દનો ન કાર પદાંતે છે અને આગમનો નહીં પણ શબ્દનો જ અવયવ છે. આમ રાજન્+સિ=રાજાન્+સિ=રાજાન્ =રાજા એમ થાય છે.

(૨૧) ઋષિ=ષિ પ્રત્યય મિવાયનામા ન કાન્નો લોપણ્ ધાય છે તેથી અન્વિધનમાં લોપણ્ને અવકાશ નથી આમ છે રાજન્ ધાય છે પણ પછીના તે પ્રથમા જેવા છે તે રાજાનો છે રાજાન ધાય છે તે પ્રમાણે જનો જણિનો તનિન ધાય છે

(૨૨-૨૩) જગ વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યયોમા ઉપધા અ કાર નો લોપ થવાથી રાજ્ + જન્ = રાજન્ + જન્ = જગ્ગાં. (૧૯૨૦) મૂત્રથી રાજ, રાજા, રાજે, રાજઃ (૨), રાજો (૨), રાજામ્ રાજિ એમ ધાય છે. અને વેદ્યો. (૧૮૧૪) મૂત્રથી અ કાન્નો વિષ્ણુ લોપ થવાથી રાજનિ એમ પણ ધાય છે તે મિવાયનામા ન કાન્નો લોપણ્ થયે લોવાથી રાજ ગણ્ નિષ્પન્ન થયા પછી તૃતીયા વગેરે દ્વિવચનમા અઙ્ઙિ (૧૬૧૧) તેમજ બહુવચનમા ટન્ (૧૬૧૨) વગેરે મૂત્રો ન લાગવાથી રાજન્યામ્ (૩) રાજામિ, રાજન્ (૨), રાજન્ ધાય છે.

(૨૪) મ કાર અને વ કાન્ના અ યોગવાળા ગણ્દો યજ્વન્, વાન્, મૂઘમન્ ના પ્રથમામાં ઉપો યજ્વા યજ્વાનો યજ્વાન, આત્મા આત્માનો આત્માન, મૂઘર્મા મૂઘર્માનો મૂઘર્માન. તેમજ દ્વિતીયામાં યજ્વાનમ્ યજ્વાનો યજ્વાન અને મૂઘર્મામ્ મૂઘર્માનો મૂઘર્માન. ધાય છે

(૨૫-૨૬) ષ્વન્-હૃતરો, યુવન્-યુવાન અને મધવન્ ગણ્દોના ઉપો ષ્વા ષ્વાનો ષ્વાન, ષ્વાનમ્ ષ્વાનો તેમજ યુવા યુવાનો યુવાન, યુવાનમ્ યુવાનો અને મધવા મધવાનો મધવાન, મધવાનમ્ મધવાનો ધાય છે પણ જાત્ વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યયોમા તે ઉપધાના ય્ નો ઉ થતાં ષ્વન્ + ષ્વન્ = ષ્વ્ ઉન્ + ષ્વન્ = ષ્વન તેમજ યુવન્ + ષ્વન્ = યુ ઉન્ + ષ્વન્ = યુન ધાય છે તેમજ મધોન એમ ઉ ઓ (૧.૨.૧૩) મૂત્રથી ધાય છે વ્ નો ઉ આદેશ સ્ત્રીપ્રત્યય ઈવ્ માં પણ ધાય છે તેથી યુનો-હૃતરી, મધોનો-ઇન્દ્રાણી એમ ધાય છે. ત્યાંપછીના સ્વરાદિ પ્રત્યયોમા યુના, યુને, યુન. (-) યુનોઃ (૨), યુનામ્, યુનિ તેમજ યુના, યુને, યુન (૨), યુનો (૨) યુનામ્, યુનિ અને મધોના, મધોને મધોન (૨), મધોનો (૨), મધોનિ એમ ધાય છે

(૨૮-૨૯) અખમી એકવચનમા યુન્ ના ય્ નો ઉ અંધિ યુનિ તરો ઉ ણે મઠ (૧.૨.૨૦) મૂત્રથી યુનિ એમ ધાય છે ત્યારે મધવન્ મા ઉ ઓ (૧.૨.૨૩) મૂત્ર લાગતાં યુવ્, યુવને મધોનિ એમ ધાય છે

હવે વનિન્ વગેરે ગણ્દોમાં તે મરાન્તનો જ મ. પ્રથમા પાઠ વાળમા ધાય છે. અને નિ પ્રત્યયમા વનિન્ વગેરેના ટિ નો જા કાર ધાય છે આમ વનિન્ માં મ=વનન્ + નિ=વન્ + નિ=વનિ ત્યાંનિ અને ષો મુદ્ (૧૯૨૫) મૂત્રથી મુદ્ આમ થતાં વધા. એમ છે ધાય છે તે સ્ત્રી વધવાનો વધાર , વધવાનમ્ વધવાનો એમ ધાય છે.

(૩૦) જન્ વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં વનિન્ વગેરેના ટિ નો જા કાર મ. પ્રથમા પાઠ વાળમા વન્ + નિ = વનિ, વના, વને, વન (૨), વનો. (૨), વનામ્, વનિ ધાય છે.

(૩૧) રસ વર્ણાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે ન કારાન્ત શબ્દના ન્ નો લોપ થતાં પથિમ્યામ્ (૩), પથિભિ , પથિમ્યઃ વગેરે રૂપો થાય છે.

(૩૨) મથિન્-મ થત કરનાર શબ્દના મન્થા મત્યાનો મન્થાન્ , મન્થાન્મ્ , મથ , મથા, મથિમ્યામ્ વગેરે તેમજ ઋમુક્ષિન્-ઇન્દ્ર શબ્દના ઋમુક્ષા ઋમુક્ષાણૌ ઋમુક્ષાણ્, ઋમુક્ષાણમ્ ઋમુક્ષા , ઋમુક્ષા, ઋમુક્ષિમ્યામ્ થાય છે.

(૩૩-૩૪) દણ્ડિન્-દંડધારીના દણ્ડો દણ્ડિનો દેણ્ડિન , દણ્ડિનમ્ , દણ્ડિના , દણ્ડિને , દણ્ડિન (૨), દણ્ડિનો. (૨), દણ્ડિનામ્, દણ્ડિનિ તેમજ રસ વર્ણાદિ પ્રત્યયોમા દણ્ડિમ્યામ્ (૩), દણ્ડિમ્યઃ (૨) વગેરે થાય છે.

(૩૫-૩૬) હન્, પૂવન્ અને અર્યમન્ શબ્દોના રૂપો ઇન્ અ તવાળા શબ્દોની જેમ થાય છે. જેમકે : બ્રહ્મ હન્તિ इति ब्रह्महन् બ્રહ્મહન્ બ્રહ્મહ્ણની હત્યા કરનાર તેના બ્રહ્મહા બ્રહ્મહ્ણો બ્રહ્મહ્ણ બ્રહ્મહ્ણમ્ વગેરે, પૂવન્-સૂયૈ તેના પૂવા પૂવાણી પૂવાણઃ પૂવાણમ્ , પૂવ્ણા તેમજ અર્યમન્-સૂયૈ તેના પણ્ આ પ્રમાણે જ થાય છે. ણસ્ વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યયોમા અ કારનો લોપ થાય ત્યારે હન્ નો ઘ્ન આદેશ થાય છે. જેમકે . બ્રહ્મઘ્ના, બ્રહ્મઘ્ને વગેરે થાય છે

(૩૭) હન્ ના હ કારનો ઘ્ આદેશ પરોક્ષભૂતકાળના ણ્-ણિત્ પ્રત્યયમા થાય છે. જેમકે જઘાન બ્યારે અપત્યાર્થે ઇઙ્-ઙિત્ પ્રત્યયમા બ્રહ્મઘ્ન. અપત્ય પુમાન્-બ્રહ્મહત્યા કરનારનો પુત્ર એમાં અત ઇઙ્નૃષે. (૧.૧૫.૫) સૂત્રથી બ્રહ્મઘ્ન એમ અ કારાન્ત થવાથી બ્રાહ્મઘ્નઃ એમ થાય છે. તેમજ અહીં ઘ્ન ના અ કારનો લોપ થવાથી, ન કાર પરમાં આવે છે તેથી નકાર પરમાં હોય ત્યારે પણ્ ઘ્ આદેશ થાય છે.

(૩૮) હન્ ધાતુનાં અં કારનો લોપ થયો ન હોય ત્યારે બ્રહ્મહ્ણો બ્રહ્મહ્ણ. એમ ન કાર નો ણ કાર થાય છે. પણ્ બ્રહ્મઘ્ના વગેરે સ્વરાદિમાં વ્ય જન ઘ્ પૂર્વમા હોવાથી ન્ નો ણ્ થતો નથી

(૩૯-૪૦) આ પ્રમાણે પૂવન્ અને અર્યમન્ના રૂપો થાય છે. સપ્તમી એકવચનનો ડિ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે ત્રણ રૂપો પ્રાપ્ત થાય છે. અલ્લોપોઙઃ (૨ ૧૦.૧૦) સૂત્રથી અ કારનો લોપ થાય ત્યારે પૂવ્ણિ, અ કાર લોપ વિકલ્પે હેવાથી થાય નહીં ત્યારે પૂવણિ એમ વેદ્યોઃ (૧ ૮.૧૪) સૂત્રથી અને તેના ટિ લાગનો લોપ થાય ત્યારે પૂવિ એમ થાય છે એ કેચિત્ કયા સૂત્રથી યાય છે. તે રૂપટ નથી

(૪૧-૪૫) પ્વચન્-પાંચ વગેરે સંખ્યાવાચકો ત્રણે લિંગમાં સમાનરૂપ છે જેમકે . પ્વચ નરા-પાંચ માણુસો, પ્વચ સ્ત્રિયઃ પાંચ સ્ત્રીઓ અને પ્વચ ફલાનિ-પાંચ રૂપો. ષ કારાન્ત ષ્-છ સંખ્યાવાચક તેમજ ન કારાન્ત સપ્તન્, અષ્ટન્ વગેરે ના પરમાં જસ્ અને ણસ્ પ્રત્યયનો લુક્ થતા નામ્નો નો લોપણઘો (૧ ૯.૧૯) સૂત્રથી ન કારનો લોપ થતા સપ્ત, નવ વગેરે પ્રથમાન્ત થશે. અષ્ટન્ શબ્દમાં અપવાદ છે. અહીં લુકિ તન્નિમિત્તમ્ (૧.૬.૫૯) સૂત્રથી લુક્ થયા પછી નોપઘાયાઃ

(૧૮૭) સૂત્ર લાગતું નથી આમ પ્ચ, પ્ચ, પ્ચમિઃ વગેરે રૂપો થાય છે. વક્રાન્ત અને ન ક્રાન્ત સંખ્યાવાચક શબ્દોની પરમાં આમ ને નુટ્ આગમ યતા પ્ચાનામ્ અને વળ્લામ્ તેમજ મળ્લાનામ્, અટાનામ્ વગેરે થાય છે. પ્ચમુ માં નક્ષર લોપ જ થાય છે. તેને માટે નામ્નો નો લાપશબ્દો (૧૯૧૯) સૂત્ર પ્રવર્તે છે.

(૪૬-૪૭) સ્વપ્ન વગેરેમા અટ્ટન્ સંખ્યાવાચકનો અપવાદ છે. કારણકે તેમા અટ્ટ અટ્ટ એમ રૂપો થવા ઉપરાંત અટ્ટનો ડો વા (૧૯૩૪) સૂત્ર વિકલ્પે લાગતાં અટ્ટન્+જમ્ શસ્=અટ્ટન્ +ડો=અટ્ટ્+ઓ (ઠિત્ હોવાને લીધે ઠિ ભાગનો લોપ થાય છે અને)=અટ્ટો અટ્ટો એમ રૂપો પણ વિકલ્પે થાય છે.

(૪૮-૪૯) તૃતીયા વગેરે વિભક્તિઓમાં અટ્ટન્ શબ્દના ઠિ ભાગનો વિકલ્પે આ ક્રાન્તતાં અને ન ક્રાન્તતાં લોપ થતા અટ્ટમિ -અટ્ટમિઃ, અટ્ટમ્ય -અટ્ટમ્ય. (૨) તેમજ અટ્ટમુ-અટ્ટમુ થાય છે.

(૫૦) પાણ્ણિનીય વ્યાકરણના દ્વદમો મ (૭.૨.૧૦૮) અને દ્વદોડ્યપુત્રિ (૭.૨.૧૧૧) સૂત્રોના આને આ એકજ સૂત્ર ણનાવીને દ્વદમ્ ના કથાને જ્યમ્ આદેશ નિ પ્રત્યય સહિતના કદી દીધા છે

(૫૧) દ્વદમ્ સર્વનામ ત્યદ્ વગેરે ગણુમા હોવાને લીધે ત્યદાદેશ્ટર. (૧૯૫૫) સૂત્રથી દ્વદ અને પછી વ કારનો મ કાર થતા દ્વમ્+ઓ પ્રત્યય લાગવાથી દ્વમો રૂપ નિષ્પન્ન થાય છે

(૫૨) તૃતીયા વિભક્તિના ઠા અને પછી-અપ્તમી દિવચનના જોત્ પ્રત્યય પમાં હોવા ત્યારે દ્વદમ્ નો જન આદેશ થાય છે. તે જ ક્રાન્ત લોવાથી ઠેન (૧૯૧૦) સૂત્રથી જન . ઠન ન્-મનેન અને ઓસિ (૧૯૧૮) સૂત્રથી જ ક્રાન્તના એ કાર થવાથી જને + જોમ્=જનવ્ + જોમ્=જનવો. (૨) થાય છે.

(૫૩) સ ક્રાન્તિ અને જ્યન્ પ્રત્યયોમા મગમ્ દ્વદમ્ નો જ આદેશ થતા જ + જ્યામ્=(ઠિત્ ૧૯૧૧ સૂત્રથી) જા + યામ્=જાયામ્ (૩) થાય છે

(૫૪) જ્ય. (૧૯૧૨) સૂત્રથી જ ક્રાન્ત પમાં આવતા મિન પ્રત્યયના જ નો એ આદેશ થાય છે અને એ એમ નિષ્પન્ન થાય છે પણ અર્ધી મિમ્ નો મિમ્ જ રહેવાથી એ મિમ્ અર્ધવે (૧૯૧૫) સૂત્રથી જ ક્રાન્તના એ ક્રાન્ત થવાથી એમિ થાય છે. એવ (૨) વળામ્, વળુ વગેરે થાય છે

(૫૫) ત્યદ્ વગેરે તેમજ વુલ્લદ્ અને જ્વમ્ સર્વનામોના સંધિ થત સૂત્ર નથી.

(૫૬) વાચ્ય વુનર્માવણમ્ અગ્રાદેશ =વુનર્-વાચ્ય. એકજ વ્યક્તિ કે વિગ્યની વત સ્ત્રી સ્ત્રી સ્ત્રી તેને કદીથી દર્શાવવા માટે દ્વદમ્ અને વળદ્ સર્વનામોના વૈકલ્પિક આદેશ વળદ્ વ છે. તે જ ક્રાન્ત લોવાને લીધે દેવ ગણ પ્રમદ્, રૂપો થાય છે ઠિ ત્રીયામાં વળમ્, ઠા મા વળેન અને જોમ્ માં વળનો (૨) થાય છે.

(૫૭) ત્યદાદેપ્ટેરઃ (૧.૬૫૫) સૂત્રથી ત્યદ્ વગેરેના ટિ ભાગનો જ થાય છે આમ કિમ્ નો ઇમ્ ભાગ ટિ છે તેથી તેનો જ થતાં ક બનીને સર્વ પ્રમાણે બધાજ રૂપો થાય છે. આમ આ સારસ્વતસૂત્ર વડે પાણિનિના ત્યદાદોનામ (૭૨.૧૦૨) અને કિમ ક (૭૨.૧૦૩) સૂત્રોને એકમા જ સમાવી લેવાયાં છે.

(૫૮) ક કૌ કે, કમ્ તેના પ્રયોગ કરી બતાવ્યા છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે હરિણાક્ષ્યા કઃ ક હસતિ?—મૃગનયનીતું કૌષ્ઠ કેને હુસે છે? હરિણાક્ષ્યા અધર પલ્લવ હમતિ । મૃગનયનીનો અધર ઓઠ પલ્લવને હુસે છે તેજ પ્રમાણે કૌ કૌ હસત ? કયા બે કયા બે ને હુસે છે? અડધી પક્ષો હસત । તેના (બે) ચરણ બે પક્ષોને હુસે છે કે કાન્ હસન્તિ? કયા બધા કયા બધાને હુસે છે? દન્તા કુન્દસ્ય કોરકાન્ હસન્તિ । તેના દાંત મોગગની કળીઓને હુસે છે. અહીં હસ્ ધાતુનો પ્રયોગ હાસી ઉડાવવાના અર્થમા છે. એટલે કે તન્ત કરે છે.

હરિણસ્ય અક્ષિણી ઇવ અક્ષિણી યસ્યાઃ સા=હરિણાક્ષી (મધ્યમપદ લોપી સમાસ) તસ્યાઃ હરિણાક્ષ્યા .

પાદ. પદદ્વિગ્નચરણોઽસ્ત્રિયામ્ (અમરકૌશ ૨.૬.૭૧) પાદ પદ્, અંધ્રિ અને ચરણ શબ્દો સમાનાર્થી છે

(૫૯) પદાન્તે અને રસ વર્ણુ પરમાં હોય ત્યારે ધાતુના મ્ નો ન કાર થતા પ્રશામ્યતિ વર્સી બે પ્રશમ કરે છે તે પ્રશામ્ અને તેનો પ્રથમા વિભક્તિ એકવચનમા ન કાર થતા પ્રશાન્ રૂપ થાય છે. તે પછીના પ્રશામૌ પ્રશામઃ, પ્રશામમ્ પ્રશામૌ પ્રશામઃ, પ્રશામા પ્રશામ્ન્યામ્, પ્રશામે વગેરે થાય છે.

(૬૦-૬૧) જવ-પ્રત્યાહાર્ગના વર્ણુ-જહદગવ થી શરૂ થતા ઘ કારની શબ્દો-વુઘ્ વગેરેના રૂપો પૂર્વાતુસાર જ થાય મુદ્-મુત્ વુઘૌ વુઘ્., વુઘમ્, વુઘા, મુઘ્ન્યામ્ મુત્સુ વગેરે થાય છે.

(૬૨-૬૩) છશપરાજાદે. ષઃ (૧૯૪૩) સૂત્રમાં જ્ઞસ વર્ણુ, રસ વર્ણુ કે નામના પદાન્તે હોય તો ષ કાર થાય છે. તેમાં ષ કાર્ગતું પશુ વિધાન ષ કાર એમ કથ્યું છે. તેનાથી દ્વિષ્નતિ =દ્વેષ્ટિ એમ રૂપ થાય ત્યારે તે ષ કારનો જ ન થાય તે માટે કથ્યું છે તે પ્રમાણે નિયમન સૂચવે છે. અન્યથા જ્ઞસ વર્ણુ ટ કારને લીધે પો ઙઃ (૧.૯૪૪) સૂત્ર લાગે છે.

(૬૪-૬૭) રાજાદે એ પ્રમાણે (૩૫.૨૨) સૂત્રમાં આદિ પદના ગ્રહણથી યજ્ વગેરે છ ધાતુઓતુ ગ્રહણ કરાયુ છે. આ સૂત્રની માથે સરખાવતાં પાણિનિવ્યાકરણતું સૂત્ર વ્રષ્ચન્નસ્જસૂજ-મૃજયજરાજન્નાજ્છશા ષ (૮.૨.૩૬) ની સ્પષ્ટતા અને સર્વતોઆહિતા જણાઈ આવ્યા વિના રહેતી નથી આ ધાતુઓના જ કારનો ષ કાર થયા પછી પદાંતે અને રસ વર્ણુ તેમજ જ્ઞસ વર્ણુ પરમાં થયા પછી તેનો જ થાય છે આમ રાટ્-રાઙ્ રાજૌ રાજઃ રાજમ્, રાજા (તૃતીયા એકવચન), રાટ્ન્યામ્ (૩) રાજામ્ (પઠી બહુવચન) રાટ્મુ-એમ થાય છે. આ પ્રમાણે યટ્-યઙ્ યજૌ યજ્., યજા, યઙ્ન્યામ્, યટ્મુ વગેરે થાય છે.

(૧૬.૫૧), સ્તો ષ્ચુભિઃ ષ્ચુ (૧.૪.૬) હસેપઃ સેલોપ (૧ ૬ ૩૬) સંયોગાન્તસ્ય લોપ (૧૬૩) અને ચો ક્રુઃ (૧૬.૫૨) સૂત્રોથી થાય છે. સિ નો લોપવિધિ અને સંયોગાન્તલોપવિધિમાં સિ નો લોપ પહેલાં, અને તે પછી સંયોગાન્તનો લોપ એ ક્રમની પુષ્ટિ કરાવતાં વિનયસાગરજી કહે છે કે બધા વિધિમાં લોપવિધિ બળવાન છે. તેથી સિ નો લોપ કર્યા પછીજ સંયોગાન્તનો લોપ થાય છે અને લોપવિધિ જ છે પણ સિ ના લોપ સિવાય સંયોગાન્ત થાય તેમ નથી તેથી પાણિનિ વ્યાકરણની પરિભાષામાં કરીએ તો સિ લોપ નિત્ય છે. બંને રીતે પહેલા કે પછી નિત્ય થવાનો જ છે. તેથી સંયોગાન્ત વિવિ ક્રમમાં નિત્યવિધિની પછી આવે છે.

(૮૩-૮૪) દિશ્ વગેરેના પદાન્ત વગેરેમાં કૃત્વ-ક વર્ગ આદેશ થાય છે તેથી પ્રત્યઙ્ રૂપ બને છે. દિશામ્ એમ બહુવચન ગ્રહણથી દૃશ્-આખ દૃક્-દૃગ્ દૃશી દૃશ, સ્પૃશ્-સ્પર્શ કરનાર-સ્પૃક્-સ્પૃગ્ સ્પૃશી સ્પૃશ વગેરેનો ક વર્ગ આદેશ કહ્યો છે.

(૮૫-૮૬) પ્રથમ પાંચ વચનોમાં બાકીના પ્રત્યઙ્ચો પ્રત્યઙ્ચ, પ્રત્યઙ્ચમ્ પ્રત્યઙ્ચો એમ થયા પછી ઈપ્, તદ્વિત્, ઈ કે શસ્ વગેરેના સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે ઙ્ચ્ ના અકારનો લોપ થાય છે અને તેના પૂર્વ સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે આમ પ્રત્તિ+અચ્ + =પ્રતી+ચ્ +અસ્ =પ્રતી+ચ્ +અસ્ =પ્રતીચ તેમજ પ્રતીચે, પ્રતીચ (૨) પ્રતીચો. (૨) વગેરે થાય છે.

(૮૭) ઉપરના પદના વિધિસ્થાનોના ઉદાહરણો વિનયસાગરજી આપે છે ઈપ્ એટલે સ્ત્રીલિંગમાં પ્રતીચી-પશ્ચિમ દિશા તેમજ તદ્વિત્ પ્રત્યયમાં કેનેયકા (૧ ૧૫ ૨૪) સૂત્રથી પ્રતીચિ ભવ કે પ્રતીચા યુક્ત. એ અર્થમાં ઈન્ પ્રત્યય લાગતાં પ્રતીચીનઃ-પશ્ચિમનો એમ થાય છે. નપુસકલિંગમાં પ્રથમા, દ્વિતીયા અને સંબોધન દ્વિવચનમાં ઈમૌ (૧ ૮ ૨) સૂત્ર લાગવાથી ઔ નો ઈ થાય છે તેથી પ્રતીચી એમ રૂપ થાય છે. અને અહીં શસ્ પ્રત્યયમાં પ્રતીચઃ થાય છે.

(૮૮-૮૯) ચો ક્રુઃ (૧.૬.૫૨) અને ચપા ભવે જવા (૧ ૪.૧) સૂત્રો લાગવાથી પ્રત્યઙ્મ્યામ્ (૩) વગેરે રૂપો થાય છે. અને પછી પ્રત્યક્ + સુ-સપ્તમી બહુવચનમાં ક્વિલાત્ ષ સઃ કૃતસ્ય (૧ ૬.૨૧) સૂત્રથી મૂર્ધન્યાદેશ થતાં પ્રત્યક્ષુ રૂપ થાય છે. આ પ્રમાણે સઘ્યચ્ =સાથે જનાર-શબ્દના રૂપો થાય છે. (સહ-સમ્-તિરસા સઘ્નિ સમિ-તિરય. એ વાતિકથી સહ નો સઘ્નિ આદેશ થાય છે)

(૯૦-૯૧) તિર્યચ્ =તિરછા જનાર-પક્ષી વગેરેના ઉપર પ્રમાણેના પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે તિરચ્ આદેશ થાય છે. તેથી સ્ત્રી પ્રત્યય ઈપ્ અને ઈમૌ (૧ ૮.૨) સૂત્રથી લાગતાં નપું-સકલિંગ પ્રથમા દ્વિતીયા અને સંબોધન નો ઈ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે તિરચ્ચી એમ થાય છે કેનેયકા. (૧ ૧૫ ૨૪) સૂત્રથી લાગતાં ઈન્ પ્રત્યયમાં તિરચ્ચીનઃ-પક્ષિયુક્ત એમ થાય છે અને શસ્ પ્રત્યયમાં તિરચ્ચ થાય છે. પ્રથમ પાંચ વચનોમાં તો તિર્યઙ્ તિર્યઙ્ચો તિર્યઙ્ચ. પ્રમાણે જ થાય છે.

(६२-६३) उदञ्च् शब्दना परमां ईप्, ई, तद्धित ङे पात् वगेरे ना स्वन्नि प्रत्यये ङाय
 ३-पादे उदीच् आदेग धाय छे तेथी उदञ्च् उदञ्चो उदञ्चः, उदञ्चम् उदञ्चो उदीचः प्रभातेः धाय
 छे. श्रीलिंगमा उदीचो-उत्तर दिशा, नपुंसकलिङ्गमां उदीचो, तद्धित प्रत्ययमां उदीचीन-उत्तरने।
 वगेरे धाय छे अग्निचित्-अग्निचयन करनार-शब्दना इषो पूर्वना अत्रो वडे आधवा ङेभक्के -
 अग्निचित्-अग्निचिद् अग्निचितो अग्निचिन, अग्निचिता अग्निचिद्भ्याम् (३), अग्निचिन्मु वगेरे

(६४-६६) उ-कारानुषंध इत् वाणा त कारान्त शब्दो अटलेके चर्तमान कृदन्ते नेमने
 णत् इत् (अत्) प्रत्यय लागे छे तेमने अने कृ कारानुषंध इत् वाणा शब्दोने नुम् आगम पुलिं-
 गना पांग वचनोमां अने नपुंसकलिङ्गना णि (णस्-जन्) प्रत्ययोमां धाय छे अने नुम् लाग-
 वायी म षोषन सिवायनामां नीयं धाय छे तेमां महत् शब्दनुं पाण् परिगणन ङोवायी तेना
 इषो पङ्केलां आयि छे महान् महान्तो महान्तः, महान्ताम् महान्तो पञ्च ते पछी महत्, महता
 महद्भ्याम् (३), महद्भ्यु वगेरे धाय छे अप्-पाणी शब्दनु पञ्च परिगणन छे म कारान्त कन्
 शब्द छे तेना कन् कसो कम. वगेरे धाय छे

(६७-६८) भवतु=आप (मानार्थे तमे) शब्द भवतु आनवाया छे त्यादे भवत्-वर्तमान
 कृदन्त-भवत्-त् प्रत्ययान्त अटलेके कृ कार इत् वाणो छे तेथी णि परमां ङाय त्यादे भवतु-भवत्
 नो भवान् प्रयोग सिद्ध यथे पञ्च भवत्-भवन्त नो प्रयोग भवन् ओभ यथे. ते पछीना तो
 अमान न छे भवन्तो भवन्तः, भवन्तम् भवन्तो भवतः, भवता, भवद्भ्याम् (३), भवद्भ्यु वगेरे

(६९-१००) पुम्-त-कारान्त शब्दो अनुङ्-अम् आदेध धाय छे. ते ङिन् ङोवाने तीपि
 अंत्यवर्णं म्-ना साथे आवता पुम् अम्=पुमम्+म् ओभ धाय छे तवे अनुङ् प्रत्ययमां त कार
 इत् ङोवाने तीपि त्रितो नुम् (१.६.५६) सुपथी नुम् =आगम निदन्त्यात् स्वरात् पर (१.६.६)
 अत्रथी पुमन्त्+न्=पुमान् म्+म् (नगमन्तो दीर्घः णो च. २.६.६०)=होप मेगोय (१.६.१६)
 थी पुमन्त् अने मयोगात्तत्र णोप (१.६.३ थी पुमान् उप सिद्ध धाय छे ते पछीना तो
 पुमानो पुमानः, पुमानम् पुमानो पुमः, पुमा, पुम्याम् ओभ धाय छे

(१०१) सप्तमी णटुवचनमां नृ पन्मां ङाय त्यादे अन्य व्याकरणकारैना नो पुम् नैवञ्च
 उप धाय. पञ्च अर्द्धी स्वर्गलव-अपप्रयोगे के स्वश्रयार्थं कन् आगम लागे छे. तेथी पुम् नैव
 उप पञ्च प्राप्न धाय छे आ पुष्ट प्रयोग नारे ओषी त्रितन्ती प्रवृत्ति त्रिं के आ आ-भवत्
 -आहृत्पुमा इती तदे-द्राचार्ये अन्य अन्व-वेदन अर्थांतां तटलेके के ङोवाणीकेवेधि पञ्च आगम.
 आगंमां पुष्ट पदने। प्रयोग इथी ते अन्य व्याकरणकारै सिद्ध न छे. ते तीपि आ अर्द्धी उप
 नृ पुमन्ते आ-भवत् व्याकरण तीपि पोगानो प्रयोग सिद्ध भवो

आनी आदेध इत् न मरुप सिद्धन्ती परा इत्ये नीय ते म जीन थि सिद्धात्, इत्ये
 इ-अ.पठयो प्रयोग तीपि तदे-द्राचार्ये अर्द्धी पठेत्, आ अर्द्धी नृ पत्-भवांता परमे इत् धाय

વાસી શ્રી મણિશ ક્ષર ઉપાધ્યાયજીને કેટલાક પ રિતોએ કમલા-લક્ષ્મી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિષે વાદવિવાદ માં આહ્વાન આપ્યું. તેમની પ્રખર બુદ્ધિમત્તા અને પાણિનીય વ્યાકરણમાં અપ્રતિમ મેધાએ કમે કલ્પ્ એમ ઝળાદિ સૂત્ર તરીકે કમલા શબ્દને-જેની લોકો કામના કરે છે-ઇચ્છા કરે છે-પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા કરે છે તે કમલા=લક્ષ્મી એમ વ્યુત્પત્તિથી મમળવ્યો.

તાત્પર્ય એ છે કે કદાચ ક્વિદન્તી માં તથ્ય પણ કેટલાક અંશે હોઇ શકે છે.

(૧૦૨-૧૦૪) વિદ્વસ્-વિદ્વાન શબ્દના રૂપો પુસ્ શબ્દ જેવા જ છે. પણ સ્ત્રીપ્રત્યય ઈવ્ વગેરે પરમાં હોય ત્યારે વિદ્વસ્ ના વસ્ ભાગના વ કારનો ડ કાર થાય છે. આમ વિદ્વાન્ વિદ્વાસૌ વિદ્વાસઃ, વિદ્વાસમ્ વિદ્વાસૌ પણ પછી શસ્ વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં વિદુષ, વિદુષા, વિદુષે અને વસા રસે (૧.૯૪) સૂત્રથી સ કાર નો દ કાર થતા વિદ્વદ્ભ્રુચામ્ (૩) અને સુ પ્રત્યયા વિદ્વત્સુ થાય છે

સ્ત્રીલિંગ પ્રત્યય ઈવ્ માં વિદુષી,-નપુંસકલિંગ ઈમ્ માં વિદુષી, તેમજ તદ્વિતમાં માવે તત્ત્વયણઃ (૧.૧૫.૩૫) સૂત્રથી યણ્ પ્રત્યય લાગે ત્યારે આદિસ્વરસ્ય ઙ્ગિતિ ચ વૃદ્ધિ (૧.૧૫.૨) સૂત્રથી વૃદ્ધિ થતા વૈદુષ્યમ્-વિદ્વતા, વિદ્વત્વમ્ એમ થાય છે

(૧૦૫-૧૦૭) ડશનસ્ = શુક્રાચાર્ય વગેરે શબ્દો પુરુદશસ્ = હુ સ અને અનેહસ્ = વખત શબ્દોના સંબોધન સિવાયના સિ પ્રત્યયનો ઢા (આ) થાય છે કિંતુ હોવાને લીધે ટિ લાગેનો લોપ થતાં ડશના, પુરુદશા અને અનેહા એમ થાય છે. પણ સંબોધનમા હે ડશન (હે ડશનન્ અને હે ડશન-આ રૂપોની કારિકા પ્રકરણ ૯, પદ્ય ૧૧ માં છે) ડશનસામ્ (૧૯-૬૯) સૂત્રથી મનડ્ (અન્) આદેશ થતા હે ડશનન્ અને સંબોધનમાં ન કારનો વિકલ્પે કરવામાં આવે ત્યારે હે ડશન એમ ત્રણ રૂપો થાય છે. આમ ડશનસ શબ્દ સંબોધનમા વિકલ્પે ન કારાન્ત તેમજ જ કારાન્ત થાય છે

(૧૦૮) ધ્યામ્ વગેરે પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે શિલ્ષ્ટોચ્ચાર સંધિ થઇને સ કારનો સ્ત્રોવિસર્ગઃ (૧.૬૪) સૂત્રથી વિસર્ગ અને હવે (૧.૫૭) સૂત્રથી વિસર્ગનો ડ થઇને ડશનોધ્યામ્ (૩) વગેરે રૂપો થાય છે અને સુ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે શષ્સે વા (૧.૫૨) થી વિકલ્પે સ કાર રહે છે અને સ્ત્રોવિસર્ગ (૧.૬.૪) થી વિસર્ગ પણ થાય છે તેથી ડશનઃસુ અને ડશનસ્સુ એમ બે રૂપો થાય છે.

(૧૦૯) મત્વસોઃ સૌ (૧.૯-૬૧) સૂત્રમા અસ્ અંતવાળા નુ અહણ કરવાથી ચન્દ્રમસ્, સુવચસ્ વગેરે શબ્દોનો ઉપધા દીર્ઘ થતા ચન્દ્રમાઃ સુવચા. વગેરે થાય છે શેષ રૂપો અન્ય સ કારાન્ત પ્રમાણે છે

(૧૧૦-૧૧૪) દોષ્-હાથ, સજુષ્-મિત્ર, તપસ્વી આશિપ્-આશિષ અને હવિષ્-હવિ વગેરે શબ્દોના વ કારનો પદાન્તે, રસ વર્ણુ પરમાં હોય ત્યારે રેક્ર થાય છે અને દોષ શબ્દ શસ્ વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યયોમા અન્ અંતવાળો થાય છે આમ દો. દોષી દોષ., દોષમ્ દોષી અને પછી દોષ્ણ

—દોષઃ, દોષા—દોષા વગેરે તેમજ દ્યુ વર્ણાદિ પ્રત્યયો મા દોષ્યામ્ (૩)દોષન્વામ્—(૩) વગેરે થાય છે તે નામ્નો નો જોવશઘી (૧.૯.૧૯) નુત્રથી દોષપદ્મ યતા થાય છે સ્પતમી એકવચનના ણિ (૬) પ્રત્યયમા તેમજ મુપ્ મા વળુ રૂપે, પ્રથમ પાંચ વિભક્તિ વચનોમાં એક રૂપ તથા બાકીનામાં બે બે રૂપો યતાં દોષ્ ગણના કુલે—૪૨ (બેંતાલીમ) રૂપે થાય છે

આમ ણિ પ્રત્યયમા દોષ્+ઠ = દોષિ, બન્ લાગતા દોષણિ અને અલ્લોપોડન. (૨.૧૦.૧૦) થી દોષિણ થાય છે. તેના ગં'પૂર્ણ રૂપે આ પ્રમાણે છે.

દોષ્-હાથ-પ્ કાચન્ત પુલિગ ગણ

વિભક્તિ	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	દોઃ	દોષી	દોષઃ
દ્વિતીયા	દોષમ્	દોષી	દોષઃ-દોષાન.
તૃતીયા	દોષા-દોષા	દોષ્યામ્-દોષન્વામ્	દોષિઃ-દોષિમિ
ચતુર્થી	દોષે-દોષ્ણે	દોષ્યામ્-દોષભ્યામ્	દોષ્યઃ-દોષ્યમ્ય
પંચમી	દોષ-દોષ્ણ	દોષ્યામ્-દોષન્વામ્	દોષ્યઃ-દોષ્યમ્ય
ષષ્ઠી	દોષ-દોષ્ણ	દોષ-દોષ્ણો	દોષામ્-દોષામ્
સપ્તમી	દોષિ-દોષિણ-દોષણિ	દોષ-દોષ્ણો	દોષુઃ-દોષુ-દોષમુ
અષ્ટાદશમી	દો દો	દો દોષી	દો દોષ

૨૨ મજ્જુ અને આણિય ગણે પદાન્ને દોષ અથવા રમ વર્ણાદિ પ્રત્યય પ-માં દોષ્ય વગેરે તેમને દોષ્ યતા નજ અને આણી એમ પ્રથમામાં થાય છે પાઠી મજ્જુર્વામ્—આણીર્વામ્ વગેરે તેમજ મજ્જુપ્—આણીપુ એમ થાય છે જાણ રૂપેમા જ કારેન્તા રેટુ થાય છે

(૧૧૮) પરમ તા પ્રથમા દ્વિવચનમાં અદમ્ + ઓ યામ વગેરે દમ્ બાચને ન કાર યતાં અમ + ઓ + ઓ દોષાને હાથિ માદ (૧.૯.૭૨) સૂત્રથી નીર્ણય ક દ. આદેશ યતાં અમ્ થાય છે

(૧૧૯) અદમ તી પરમાં પ્રથમ બહુવચનમા અદમ્ + ઠ લાગતા અમ્—દ. પૂર્ણ (૧.૯.૭૩) સૂત્રથી ઈ દોષદેશ યતાં અમો એમ રૂપ થાય છે તે 'વળી અમોષિ' વગેરે થાય છે

(૧૨૦) આચાન્ત અર્થમાં અદમ્ ને વુ પ્રત્યય હાથે, ઈ આમ પદ્ નો ન કાર અને માદ (૧.૯.૭૩) થી અમ્ + ઠ યતાં અદમ્ અદમ્ વગેરે રૂપે થાય છે

પ્રકરણ-૧૧

(૧) ઉપાનહ્ = બ્લેડા-એ શબ્દના રૂપો આપતાં વિનયસાગરજી કહે છે કે નહ્ ધાતુના હ કારનો ઘ કાર પદાન્તે અને રસ વર્ણુ પરમાં હોય ત્યારે થાય છે. તે પછી હો જ્ઞમા (૧.૪૫) સૂત્રથી ચપ વર્ણુ અને જબ વર્ણુ કરવાથી ઉપાનત્-ઉપાનદ્ રૂપો થાય છે

(૨) ચપા બવે જવા (૧૪.૧) સૂત્રથી નહ્ ના ઘ કારનો દ કાર થવાથી ષ્યામ્ વગેરેમાં ઉપાનદ્-ચામ્ વગેરે થાય છે. અને સુ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે ક્ષસ ચપા ક્ષસાનામ્ (૧.૪૧૮) થી ઘ્ નો ત્ આદેશ થાય છે તેથી ઉપાનત્સુ સિદ્ધ થાય છે.

(૩-૫) દિવ્-સ્વર્ગ એ વ કારાન્ત શબ્દ છે. તેના પરમા સિ આવે ત્યારે વ કારનો ઝી થતાં ઘો થાય છે અમ્ પરમાં હોય ત્યારે વ કારનો વિકલ્પે મા થતા ઘામ્ અને દિવમ્ રૂપો થાય છે રસ વર્ણુ પરમાં હોય ત્યારે વ કારનો ઝ થતા ઘુષ્યામ્, ઘુષિ વગેરે થાય છે આમ્ પરમા હોય ત્યારે નુદ્ આગમ થતાં નામ્ થવાથી વ કારનો ઝ થતા નામી (૧.૩૧) સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થઈને ઘૂનામ્ રૂપ થાય છે

ઝીલિંગમા ત્રિ નો તિસૃ અને ચતુર્ નો ચતસૃ આદેશ થતા તે બહુવચની હોવાને લીધે અસ્ પ્રત્યય લાગતાં ઋ રમ્ (૧૨૭) સૂત્રથી તિસ્રઃ, તિસ્ર, તિસૃભિ, તિસૃમ્ય, તિસૃમ્ય, તિસૃણામ્, અને તિસૃષુ તેમજ ચતસ્રઃ, ચતસ્ર વગેરે થાય છે.

(૬) ન તિસૃચતસૃ (૧૧૦૬) સૂત્રથી નામ્ પરમાં હોય ત્યારે તિસૃ અને ચતસૃ શબ્દના દીર્ઘ થતા નથી તેથી જ તિસૃણામ્ અને ચતસૃણામ્-એમ થાય છે પણ આ વિધિ વેદમા ગૈકલ્પિક છે તેથી વેદમા તિસૃણામ્-તિસૃણામ્ તેમજ ચતસૃણામ્-ચતસૃણામ્ થાય છે

ગિર્-વાણી-રેક્રાન્ત શબ્દ છે તેના પરમા સિ પ્રત્યય આવે ત્યારે તે હસાદિ થતાં ઙ કારનો દીર્ઘ આદેશ થઈને ગી થાય છે પણ ઝી તો સ્વર હોવાથી ગિરૌ એમ થાય છે. ષ્યામ્ વગેરેમાં ગીર્ષ્યામ્, ગીર્ષિ એમ દીર્ઘ થાય છે પછી બહુવચનમાં ગિરામ્ અને સપ્તમી બહુવચનમાં ગીર્ષુ થાય છે અહીં રેક્ર સ્વાભાવિક-પ્રત્યયનો નહિ-હોવાને લીધે એટલે કે ધાતુનો હોવાને લીધે સ્ત્રોવિસર્ગ (૧૬૪) થી તેનો વિસર્ગ થશે નહિ

(૭-૮) ઘુર્-ધૂંસરી-શબ્દ પણ રેક્રાન્ત છે તેના રૂપો ઘૂ ઘુરૌ ઘુર, ઘુરા-ઘૂર્ષ્યામ્ (૩) વગેરે થાય છે. સમિઘ્ વગેરે ઘ કારાન્ત શબ્દોના સમિત્-સમિદ્, સમિઘૌ, સમિઘા, સમિઘ્ચામ્, સમિત્સુ થાય છે. તેમજ કકુમ્-દિશા-વગેરે મ કારાન્ત શબ્દોના કકુપ્-કકુવ્, કકુમૌ, કકુ-વ્ષ્યામ્, કકુપ્સુ થાય છે. સ્વજ્-પુબમાળા-વગેરે જ કારાન્ત શબ્દોના સ્વક્-સ્વગ્, સ્વજૌ, સ્વજ્યામ્ સ્વક્ષુ વગેરે થાય છે. શરદ્-શરદ્ ઋતુ-વગેરે દ કારાન્ત શબ્દોના શરત્-શરદ્ શરદૌ, શરદ્ચામ્, શરત્સુ થાય છે સુત્વચ્-સારી ત્વચા-વગેરે ચ કારાન્ત શબ્દોના સુત્વક્-સુત્વગ્, સુત્વચૌ, સુત્વ-

મળ્યામ્, નુસ્વલુ ગાય છે અને ત્વિવ્-ક્રાંતિ, તેજ-વગેરે વ કારાન્ત શ-દોના ત્વિટ્-ત્વિન્ ત્વિવો, ત્વિટ્-મ્વામ્, ત્વિટ્મુ ધાય છે

(૯-૧૧) ત્વદ્ વગેરે સર્વનામોના ટિ ભાગનો જ કાર કર્યા પછી કાચત મિવ્યામ્ (૧ ૭.૮) નુત્રથી તેને ક્રાપ્ લાગતાં ત્વદ્ નું ત્યા, તદ્ નું તા અને યદ્ નુ યા ગાય છે. અને મિ પરમાં હોય ત્યારે સ્ત (૧ ૯ ૪૯) નુત્રથી આદિ ત કારનો મ કાર ગતા ત્વદ્ નું પ્રથમા એકવચન ન્યા, તદ્ નું તા અને યદ્ નું યા ધાય છે એતદ્ નું ણવા ધાય છે

દ્વદમ્ શબ્દનો શ્રીલિંગમાં દ્વમ્ આદેશ ધાય છે અને દ્વમેવ મેલ્લોપ: (૧.૬.૩૬) થી મિ નો લોપ ધાય છે. અને દ્વમ્ રૂપ સિદ્ધ થાય છે અને કો વગેરે પરમા હોય ત્યારે દસ્વ મ (૧ ૯ ૩૭) નુત્રથી દ કારનો મ કારાદેશ ધતાં દમે, દમા., દમામ્, દમે, દમા, એમ અંતે ક્રાપ્ ધતા ધાય છે તૃતીયા એકવચન અને ઓસ્ મા અન આદેશ અને ણ કાર ધતા મનયા વગેરે ધાય છે આક્રીના રૂપો સુગમ છે

(૧૩-૧૪) વપામ્-અપ્ વગેરેના એક નુત્રમા બહુવચન શબ્દમાં ચંદ્રકીર્તિ મુનિ (પૃષ્ઠ ૧૪૫) ટીકામાં અપ્, વ્યપ્ અને વાપ્ શબ્દોનું અનુભૂતિ સ્વરૂપાગાર્યે ક્ષેત્રું પરિગણન સ્વીકારે છે પણ વિનયભાગરુથ, પાત્નિનિ (૭ ૪ ૪૮) નુત્ર વપો મિ ની કાગિકા મા આપેલા શબ્દોનુ અર્થો પરિગણન કરે છે સ્વવમ્-સ્વતવમ્-મામ્-મામ, અને સમ્વવમ્-અંદર ઉપ કાળ

(૧૫) દિન્-દિશા, વિન્-વેશ્ય, મ્મન્-સ્પર્શ ક્રનાન્, દ્વન્-આંખ, મૂન્-વિચાર વિમર્શ કરનાર, નજ્-કાર, કૃત્વિજ્-કૃત્વિજ, દદન્-નેવાની ક્રમ્શ ક્રનાન્, દઘ્-ધાન્ય કરનાર, ઉલ્લિહ્-પાણી, અચ્-અનાર, યુષ્-એકનાર, ક્રુષ્-વાંકે જનાન્ વગેરે છે તે બધાયનો જ વર્ગાદેશ ધતાં દિક્-દિન્, વિનો, વિગ્નામ્ વિહ્, વ્-વ્, વજો, વગ્મ્યામ્, સહ્; દદ્-દદ્, દદ્નો, દદ્મ્યામ્, દદ્હ, ઉલ્લિક્-ઉલ્લિન્ ઉલ્લિહ્, ઉલ્લિમ્યામ્, ઉલ્લિહ્, કુષ્-કુષ્નો, કુષ્મ્યામ્. કુષ્ વગેરે ધાય છે

(૧૬) ક્રાન્-આગીર્વાદ શબ્દના ક્રાનો ક્રાન્નો, ક્રાન્નોમ્ ક્રાનો.વ્ વગેરે મજ્-શબ્દ પ્રમાણે રૂપે ધાય છે.

(૧૭-૧૮) ક્ષદન્ સર્વનામનું શ્રીલિંગમાં પુ લિંગ પ્રથમા એકવચનની જેમ ક્રવો ધાય છે અને દ્વિવચન વગેરેમા મ માન્ની પરમા ક્ષવનો ક્ષવ અને ક્રીપનો ક્રીપ આદેશ ધતાં ક્ષદ તેમજ પમ્., જમ્, જમ્ પ્રમ્, ધમ્વા સમ્મ્યામ્. જ), સમ્વામ્ વગેરે ધાય છે

અનુમા-તૃતીયા એકવચનમાં ક્ષદન્ નો સ્વરોદેશ: (૧ ૬ ૫૫) નુત્રથી ક્ષદ્ + આ ન ટીકાને (૧ ૭ ૪) નુત્રથી ક્ષદ્ + આ ન્ ક્ષદ્ નુત્રમાં ક્ષદ્ + આ ન ક્ષદા ન માદ્ (૧ ૯ ૩૭) નુત્રથી ક્ષદ્ + આ ન અનુમા ધાય તે કારણકે દ કારનારવર્તી ક કાર ક્ષવ છે

પ્રકરણ-૧૨

(૧-૩) હ્રસાન્ત નપુ સકલિ ગ તૃતીયા એકવચનથી સપ્તમી બહુવચન સુધીના રૂપો પુલિંગ સાધના પ્રમાણે થાય છે. પ્રથમ છ રૂપોમાં જે વિધિ થાય છે તે આ પ્રમાણે છે

વાર્-પાણી રેકાન્ત નપુ સકલિ ગ શબ્દની પરમાં આવતા સિ અને ઝમ્ નો નપુ સકલિંગમા લોપ થવાથી વાર્ ના અન્ને આવેલા રેક્ર નો સ્ત્રોવિસર્ગ (૧ ૬૪) સૂત્રથી વિસર્ગ યતાં વાર્, પરમાં ર્મો (૧ ૮૨) સૂત્રથી ઓ પ્રત્યયનો ર્ આદેશ યતાં વારી અને જસ્ તેમજ શસ્ નો ર્ આદેશ યતા વારિ એમ થાય છે તે પછી વાર્ગ વાર્ધ્યામ્(૩), વાર (૨), વારામ્, વાર્ધુ વગેરે થાય છે

(૫) મહન્ શબ્દના ન કારાન્ત પરમાં રસ વર્ણુ તથા પદાન્ત હોય ત્યારે સ કાર થવાથી મહ પછી મહનો અને ન કારાન્ત ને લીધે નોપઘાયા (૧ ૮૭) સૂત્રથી ઉપધાદીર્ઘ યતાં મહાન્ થાય છે ધ્યામ્ વગેરેમા હવે (૧ ૫૭) સૂત્રથી રેક્ર નો ડ કાર થતા મહોમ્યામ્ વગેરે થાય છે

(૬-૭) બ્રહ્મન્-પ્રાર્થના-શબ્દના ન કારનો નામ્નો નો લોપશઘી (૧ ૯ ૧૯) સૂત્રથી લોપશ યતાં બ્રહ્મ, બ્રહ્મણી, બ્રહ્મણિ થાય છે ન કારનો ણ કાર અવકુલ્વન્તરેડપિ (૧ ૬.૨૭) સૂત્રથી થાય છે વર્ત્મન્-માર્ગ વગેરેના પશુ આ પ્રમાણે વર્ત્મ, વર્ત્મની, વર્ત્મનિ થાય છે

(૮-૯) ત્યદ્ વગેરે સર્વનામોના ટિ નો અ થવાની શક્યતા નથી કારણકે નપુસકાત્ સ્યમોર્લુક્ (૧ ૮ ૧૦) મૂગ લાગવાથી સિ અને ઝમ્ નો લુક્ થાય છે જ્યારે સિ વગેરે પરમા હોય ત્યારે જ ટિ નો અ થાય છે આમ નિમિત્તના અભાવને લીધે ત્યદાદેષ્ટેર (૧ ૬ ૫૫) નો પશુ વિધિ પ્રવર્ત્તો નથી તેથી ત્યત્, તદ્, યદ્, એતદ્ વગેરે પ્રથમા એકવચનમા થાય છે દ્વિવચન વગેરેમા સૂત્ર લાગવાથી ત્યદ્+ઝો=ત્ય+ઈ (ઈમો સૂત્રથી) ત્યે તે પ્રમાણે તે યે, એતે થાય છે બહુવચનમા ત્યદ્ + ઈ =ત્યન્ + ઈ (નુમયમ ૧ ૮ ૫) સૂત્રથી અને નોપઘાયા (૧ ૮ ૭) મૂગથી ત્યાન્ + ઈ =ત્યાનિ તે પ્રમાણે તાનિ, યાનિ અને એતાનિ થાય છે

(૧૦) પ્રતીચી રૂપમા અન્વેર્દીર્ઘશ્ચ (૧ ૯ ૫૩) મૂગથી ર્ પ્રત્યય હોવાને લીધે પ્રતિ + અન્વ ના અ કારનો લોપ અને ર્ કારનો દીર્ઘ યતા પ્રતીચ્ + ર્ =પ્રતીચી એમ થાય છે

(૧૧-૧૩) જગત્-જગત અને મહત્-મોટુ એમને ત કારાન્ત શબ્દો છે પશુ ન્સમ્મહતો દીર્ઘ ણી ચ (૧ ૯ ૬૦) સૂત્રથી, શિ પ્રત્યય પરમાં આવે છે તેથી ઉપધા દીર્ઘ યતાં મહત્, મહતી, મહાન્તિ થાય છે પશુ જગત્, જગતી, જગન્તિ માં ઉપધા દીર્ઘ યશે નહીં તેજ પ્રમાણે પયઃ, પયસી પયાસિ ઉપરના જ સૂત્રથી સ કારાન્ત પયસ્-હ્રધ શબ્દને નુમ્ અને ઉપધા દીર્ઘ યવાથી થાય છે

(૧૪-૧૫) સિ અને ઝમ્ નો નપુ સકલિંગમાં લુક્ થવાથી અદસ્ ના સ કારનો સ્ત્રોવિસર્ગ. (૧.૬ ૪) સૂત્રથી લોપ યતાં અદ, અમૂ, અમૂનિ એમ દીર્ઘનો આદેશ યતા થાય છે તે પછીના પુલિંગ પ્રમાણે અંમુના (ટાનાડસ્ત્રિયામ્ ૧ ૬ ૪૧ મૂગથી), અમૂધ્યામ્, અમીષામ્ (એસ્મિ બહુલ્વે ૧ ૬ ૧૫ સૂત્રથી) અને સુઢામ. (૧ ૬ ૩૦ મૂગથી) થાય છે.

પ્રકરણ-૧૩

(૧-૬) યુગ્મદ અને અમ્મદ ના ત્વમ્ અને અહમ્ પ્રથમા એકવચનમાં તેમજ યુગ્મ અને વચમ બહુવચનમાં તે તે પ્રત્યય સાથે આદેશ થાય છે. આતેય વિગ્રહિતમાં દ્વિવચનમાં અનુક્રમે યુવ અને ત્રાવ આદેશ થાય છે તેને પ્રથમા દ્વિતીયાના ઓ પ્રત્યય અને તે ઓ નેઃ કામ આદેશ થવાથી યુધામ્ ત્રાવામ્ થાય છે

દ્વિતીયા વગેરેના એકવચનમાં યુગ્મદ અને અમ્મદ ના ત્વત્ અને મત્ આદેશ થાય છે દ્વિતીયા એકવચનમાં આ પદમાં હેાય ત્યારે કાર્સ્મી (૧૧૧૬) સૂત્રથી ટિ ભાગનો કા દાર અને તેને કમ લાગવાથી ત્વામ-મામ, બહુવચનમાં જમ પ્રત્યયમાં જ્યદાદેષ્ટેર (૧.૬.૫૫) સૂત્રથી યુગ્મ + અમ્ = યુગ્મામ્ = (જનિ ૧૬૮ સૂત્રથી દીધું થવાથી) અને જમો ન (૧૧૧.૭) થી મ દારનો ન દાર થવાથી યુગ્માન્-અસ્માન થાય છે.

(૭-૧૧) ચતુર્થી એકવચનમાં યુગ્મદ અને અમ્મદ ના ટિ પ્રત્યય સહિત ત્વમ્-મામ્ આદેશ થાય છે અને પૃઠ્ઠી એકવચનમાં ડમ્ પ્રત્યય સહિત ત્વ-મમ આદેશ થાય છે

તૃતીયા અને સપ્તમી એકવચન ટા અને ડિ મા અનુક્રમે ટિ ભાગનો ઇ દાર થવાથી ત્વત્ + આ = ત્વ + આ = ત્વે + આ = (પ અય્ ૧૨૯ સૂત્રથી) ત્વયા-મયા થાય છે. તે રીતે ત્વત્ + ડ = ત્વ + ડ = ત્વે + ડ = ત્વય + ડ = ત્વયિ થાય છે.

તૃતીયા વગેરે દ્વિવચનમાં અહિ (૧૬.૧૧) સૂત્રથી યુવ + ય્યામ્ = યુવાય્યામ્-આવાય્યામ્ થાય છે.

ચતુર્થી જમ પ્રત્યયનો ઇચમ્ આદેશ ઠવાથી યુગ્મદ + ઇચમ્ = યુગ્મ + ઇચમ્ (જ્યદાદેષ્ટેર ૧૬.૫૨ સૂત્રથી) અને યુગ્મવચમ અમ્મમ્મમ્ થાય છે અહી ઇચમ્ હેવાને વીધે મ દારાદિ પ્રત્યય રહેતા નથી તેથી અહિ (૧.૬.૧૧) કે સ્તિમ (૧૬.૧૫) સૂત્રોની પ્રાપ્તિ નથી.

પદમાંના ડમ્ અને ઇચમ્ પ્રત્યયનો જુ (ત્) આદેશ થતા ત્વ + ત્ = ત્વન-મમ અને યુગ્મદ + ત્ = યુગ્મ + ત્ = યુગ્મન-અમ્મત્ થાય છે

(૧૨) પાઠી દ્વિવચનમાં યુવ + જામ્ = યુવે + જામ્ (ટોનો ૧૭૮ સૂત્રથી) યુવવ + જોમ્ = યુવવા-જાવજો- થાય છે બહુવચનમાં યુવામ્ (૧૬.૩૦) થી નવંતામ્ના પદમાં આવત જામ્ ને યુવ અગમ્ અને મામ પ્રત્યય થાય છે તેને જાવમ્ આદેશ યુવઃ જિવ્વ સર્વમ્ (૧૬.૪) થી અમ્મમ્ મામ્ ન થાયને અર્થે ઈ, યુગ્મ + જાવમ્ = યુગ્માવમ્-અમાવમ્ થાય છે. બહુવચનમાં મામ્મમ્ (૧૧૫૮) સૂત્રથી મમામ્મમ્ મુ પ્રત્યય, પદમાં જામ્ ત્વતે ટિ નેઃ કા દાર અને યુગ્મ + મુ = યુગ્મ + મુ = યુગ્મામ્-અમામ્ થાય છે

(૧૩-૧૪) દ્વિતીયામાં યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના પ્રત્યય સહિત ત્વા-મા, વામ્-નો, વ-ન થાય છે. જ્યારે ચતુર્થી અને ષઠી વિલક્ષિતામાં તે-મે, વામ્-નો, વ-ન થાય છે

યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના આદેશોના વિશેષવિધિ સહિતના રૂપો આ પ્રમાણે થાય છે.

વિલક્ષિતા	યુષ્મદ્ (સર્વનામ) તું, તમે			અસ્મદ્ (સર્વનામ) હું, અમે		
	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	ત્વમ્	યુવામ્	યૂયમ્	અહમ્	આવામ્	વયમ્
દ્વિતીયા	ત્વામ્-ત્વા	યુવામ્-વામ્	યુષ્માન્-વ	મામ્-મા	આવામ્-નો	અસ્માન્-ન
તૃતીયા	ત્વયા	યુવાભ્યામ્	યુષ્માભિ	મયા	આવાભ્યામ્	અસ્માભિઃ
ચતુર્થી	તુભ્ય-તે	યુવાભ્યામ્-વામ્	યુષ્મભ્યમ્-વ	મહ્યમ્-મે	આવાભ્યામ્-નો	અસ્મભ્યમ્-ન
પંચમી	ત્વત્	યુવાભ્યામ્	યુષ્મત્	મત્	આવાભ્યામ્	અસ્મત્
ષઠી	તવ-તે	યુવયો-વામ્	યુષ્માકમ્-વ	મમ-મે	આવયો-નો	અસ્માકમ્-ન
સપ્તમી	ત્વયિ	યુવયો	યુષ્માસુ	મયિ	આવયોઃ	અસ્માસુ

(૧૫-૧૬) તે-મે વગેરે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના આદેશોનો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો છે. દ્વિતીયા એકવચનમા ત્વા-મા આદેશ થાય છે તે બતાવી તેનો પ્રયોગ કર્યો છે

(૨૦-૨૧) સ બોધન પદની પરમા કે વાક્ય અથવા પાદની શરૂઆત મા કે ચ, વા, હ, અહ અને એવ ના યોગમાં આ ત્વા-મા વગેરે આદેશ આવતા નથી

(૨૨-૨૩) અસ્માન્-યુષ્માન્, તવ-મમ, આવયો યુવયો, મામ્ તેમજ મે ના પ્રયોગ આગ્યા છે

પ્રકરણ-૧૪

(૧-૪) અવ્યયોના અર્થ આ પ્રમાણે છે.

(૧) ચ-અને, વળી (૨) વા-વિકલ્પ (૩) અહ (૪) હ-ખેદ (૫) એવ-નિશ્ચય (૬) નો-પ્રતિષેધ (૭) વિના-વિના (૮) સહ-સાથે (૯) અયિ-કેામળ આમ ત્રણ (૧૦) સાર્ધમ્-સાથે

(११) अन्तरा-वयमां (१२) नम -नभरक्षर (१३) मृषा-मिथ्या (१४) मिवः-परस्पर (१५) मूलम् -श्रम (१६) पुन-क्षरी (१७) एवम्-पृथक् (१८) कृणम्-पृथु , वरुण (१९) ममम्-साथे (२०) नूनम्-श्रीधर, अरेणर (२१) नाना-अनेक (२२) दोषा-रात्रि (२३) मत्ता-साथे (२४) मिथ्या (२५) आहागित्-वितर्क (२६) माकम्-आथे (२७) मूयः-क्षी (२८) आगत-समीपे (२९) ईषत् -धीर् (३०) गल्ल-अरेणर (३१) आङ्-अथ, आश्रय (३२) एवम्-आ प्रभागे, स्वीकार (३३) स्वस्ति-स्वस्ति (३४) अस्ति-सत्ता (३५) उच्चै-भूषण गोटैथी (३६) नीचं -भूषण नीचे, धीमेथी (३७) प्रात-प्रभाते (३८) ह्यः-गच्छ हाडे (३९) श्व-आवती हाडे (४०) स्व-स्वर्ग स्वर्ग (४१) तत्-तेथी (४२) किल-निश्चय, सम-भू (४३) वै-निश्चय, सम-भू (४४) मा-प्रतिषेध (४५) अन्तर-वयमा (४६) विवृ-अंतवाणा-विश्वन्-विविधता, द्राक्-शीघ्र, द्वाक्-निश्चय वगेरे (४७) दिवा द्विमे (४८) मुगपत्-ओधी साथे (४९) अलम्-पर्याप्त (५०) मत्स्यम्-सत्य (५१) नन्-प्रतिषेध तेना छ अर्थो प्रयसिन छे

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्वय तदल्पता ।

अप्राणस्त्व विरोधश्च नत्रर्थाः पट् प्रकीर्तिता ॥

(५२) महमा-अेधअेध (५३) ज्योक्-ज्योती (५४) नहि-अरेणर नदी (५५) किम्-प्रश्न, विवर्क (५६) वृद्धि-कृष्ण (५७) सह-साथे (५८) हे-संशोधन (५९) अन्यत्-भीन्तु (६०) हं-अ शोधन (६१) उ-संशोधन, आ-अ (६२) गन्-नेथी (६३-६४) ऋते अन्तरा-मिवाय (६५) अग-पथी, स्वै (६६) मा-प्रतिषेध (६७) न-प्रतिषेध (६८-६९) अ थि ओ सुधीना यीद स्वदेना अर्थ आ प्रभागे छे.

(६८) अ-संशोधन, अत्सना (६९) आ-वाक्यमां, सम-भूमां (७०) उ-संशोधन (७१) ई-दु अ, मित्ता (७२) उ-नेय, निवारण (७३) ऊ-निश्चय, प्रक्ष, दोष (७४-७५) ऋ-ऊ-रू-कृ-शोभ, स्तोत्र (७६) ए-संशोधन (७७) ऐ-आश्रय (८०) ओ-अनुनय (८१) ओ-छे, दा

(५-१६) विभक्ति अर्थमा तत्र-त्यागी भांतीने उरुत्तम-वतीक्षर अर्थो सुधीना २६ (सोपानुप्रीस) अव्ययो, अण-अभय वाक्य मण -नन्त न वगेरे २३ (अवीम) वेदवे के अर्थे पर (आवन) पण गणुप्रीमां वेना ८१+५२=१३३ थाय छे.

(१७-२०) प्र वगेरे २० (वीस) उपनयोने पाञ्च समाविष्ट कृतानां छे. ते अथा पानुनी -अथम लगे छे. तेने आटे कर्तृद्वि वाक्यपटीयमा नेपे छे छे—

उपमर्षेण भासवो द्वाजन्त नोपने ।

प्रहाणहारमगान्निहाररिहारश्च ॥

"पानुने अर्त उपमर्षे पडे अणुपूर्व अन्व अर्थमां लोप न्वाय छे नेपेके . (१-१-दि-०५) अर्तु लोपे प्रहार-प्रहार, पाहार-पे मार, गहार-गारा अर्थेवा से अर्थे अ.प.वे, विहार-उत्तु अने विहार-उत्तु अर्थे वाय छे.

(૧) ધાતુના અર્થને અટકાવીને અન્યત્ર અર્થમાં લેવો તે વિતરતિ માં છે તૃ-તરતિ તગ્વુ' પણ વિ-વિશેષ-ઉપસર્ગ લાગતાં વિતરતિ-વહે એ છે. એમ અર્થ થાય છે. તેનો પ્રયોગ ભવભૂતિએ ઉત્તર રામચરિતમ્ (૨૪) માં વિતરતિ ગુરુ. પ્રાજ્ઞે વિદ્યા યથૈવ તથા જડે એ પ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં કર્યો છે.

(૨) ધાતુના અર્થને અનુસરતો ઉપસર્ગ સહિતનો પ્રયોગ તે અઘીતે મા છે અઘિ+ઈ (જપુ) -અધ્યયનના અર્થમાં આત્મનેપદ થાય છે. અઘીતે=ભણવુ . ક્રિયાનુ ક્ષણ કર્તાને જાય છે

(૩) ધાતુવર્થનો વિશેષ-વધારો-કરે તે વિજયતે-છે. તેમાં જયતિ શુતે છે પણ વિજયતે-વિજય પામે છે તેમાં સન્માન, ભવ્યતા વગેરે અર્થો સૂચક છે.

(૪) અનર્થક પ્રયોગવાળા જેવા કે -પ્રલોકતે એટલે કે લોકતે-જુએ છે અવતિષ્ઠતે કે તિષ્ઠતિ -ભક્ષો છે. તેમાં ઉપસર્ગ કોઈ વિશિષ્ટ અર્થનું સૂચન કરતો નથી

(૨૧) આ પ્ર વગેરે ઉપસર્ગ અવ્યય તરીકે-ધાતુના સંયોગ સિવાય પણ કર્મપ્રવચનીય વગેરે અર્થોમાં પ્રચુલ્ય થાય છે જપમ્ અનુ પ્રાવર્ષત્ જપ કર્યા પછી વરસાદ પડ્યો તેમા અનુ ઉપસર્ગ ધાતુની સાથે નથી, પણ અલગ છે તેનો અર્થ-ઉપલક્ષણ-ખાસીઆત નો છે જપ એ હેતુ છે. અને તે સિવાય વરસાદ પડ્યો જ ન હોત તેમ સમબ્ધ છે

ક્ત્વા-સ ણ ધક ભૂતકૃદ ત-ત્વા-વગેરે ને હવે ગણાયે છે.

(૨૨-૨૪) (૧) ક્ત્વા (૨) ક્યપ્-સ ણ ધક ભૂતકૃદંતના પ્રત્યયો છે પાણિનિમુનિએ સમાન-કર્તૃકયોઃ પૂર્વકાલે ક્ત્વા (૩૪.૨૧) માં સ્પષ્ટતા કરી છે કે એકજ કર્તાની ક્રિયાઓમા જે પૂર્વ સમયમાં થાય તેને ક્ત્વા લાગે છે આમ ક્ત્વા નો પ્રયોગ-મનમિ ક્ત્વા વદતિ-વિચાર કરીને બોલે છે તેજ રીતે આકૃત્ય તેમા આ ઉપસર્ગ ને લીધે ક્ત્વા ને બદલે ક્યપ્ પ્રત્યય લાગે છે (૩) વત્-ની જેમ (૪) આમ્-પ્રત્યય-કુતસ્તરામ્, કુતસ્તમામ્ વગેરે (૫) ચિવ-એટલે નામધાતુ (તેનું પ્રકરણ જુદુ આવે છે) (૬) ઘા-પ્રકારના અર્થમાં જેમકે :-દ્વિઘા-એ પ્રકારે, ત્રિઘા-ત્રણ પ્રકારે, વહુઘા-ધણા પ્રકારે, ષોઢા-છ પ્રકારે વગેરે (૭) કૃત્વસ્-વખત, વાર (૮) તુમ્-હેતુવર્થ કૃદ-ત-માટે-કર્તુમ્-કરવા માટે, મોકતુમ્-ખાવા માટે (૯) ડાચ્ પ્રત્યય કૃ-કરોતિ, મૂ-મવતિ અને અસ્-અસ્તિ ધાતુઓ પરમાં હોય ત્યારે લાગે છે. જેમકે -મુલાકરોતિ-સુખી કરે છે. તે સુલાકર:-સુખી કરનાર (૧૦) ણમ્-અમ્-વાર વાર-આલીકણ્ય ના અર્થમાં વપરાય છે. (૧૧) શસ્ પ્રત્યય વખત, વાર અનુસારના અર્થમાં-મૂરિશ-વારંવાર, વહુશ ધણીવાર, ક્રમશઃ-ક્રમ-વાર. (૧૨) સુ-સ્ પ્રત્યય વાર વખતના અર્થમાં દ્વિ-એ વાર વગેરે છે.

આમ જ વગેરે ૮૧+વિભક્તિઅર્થો-પર+પ્ર વગેરે ૨૦+ક્ત્વા વગેરે ૧૨=૧૬૫-એકસો પાંસઠ.

(૨૫-૨૭) વિભક્તિ ધાર્ય યથા ત્રિવાચનો ગણ્ઠ ભાષાગા પ્રયોજ્યતા નથી. તેથી તેમને વિભક્તિ પ્રત્યયો લાગે છે પણ અવ્યય સોવાને લીધે તેની પરમાં વિભક્તિ પ્રત્યયોનો કોપ થાય છે. આથી અવ્યયો ત્રણેય લિંગમાં સમાનરૂપ છે. વિભક્તિ અને વચનોમા પણ સમાનરૂપ છે આ ૧૬૫ ની ઉપરાતતા અવ્યયકાંડમાંથી અહણ કરવાં.

--

પ્રકરણ-૧૫

(૧) સ્વરાન્ત અને વ્યજનાન્ત ગણ્ઠો જે નિયતલિંગવાળા છે. તેમની આધના આગળ નેષ્ટ. તે પછી પદ્મ-૧૪ માં ત્રણેય લિંગ, વિભક્તિ અને વચનોમા સમાનરૂપ ધરાવતા અવ્યયો સાધ્યા.

આગળ ભાષિતપુંસ્કની ચર્ચા થઈ ગઈ છે. હવે પુલિંગ કે નપુંસલિંગમાંથી ગણ્ઠોને સ્ત્રીલિંગી બનાવવા માટેના વિશેષ પ્રત્યયો આવે છે. તે ખાસ કરીને દ્રાવ્યસ્વતા માટે ઉપયોગી છે તેમ વિતયગાગરણ જણાવે છે.

(૨-૪) જ દારાન્ત ગણ્ઠોને સ્ત્રીલિંગમાં જાણ-જાણ પ્રત્યય લાગતાં જાય-જાયા-પત્ની, પ્રજ નું પ્રજા, વૃદ્ધ નું વૃદ્ધા વગેરે થાય છે તેમજ જગ વગેરેના પણ જાણ-જાણ અંતવાચા સ્ત્રીલિંગ ગણ્ઠો થાય છે જજ-જજદે તેનું જજા-જજદી વગેરે આપ્યા છે.

(૫) વૃદ્ધ ગણ્ઠ વય-ત્રે મઝવાન્તી છે તેમજ જાત, વાલ, વટક વગેરે વ્યતિવાચક છે. તે બધા અપવાદ સોવાને લીધે અહીં ગણમાં મૂક્યા છે બાકી વયોવાચી પ્રત્યય દ્વિ-પદ-૩૦ મા આગળ આપ્યો. અને વ્યતિવાચક-પદ-૨૬ મા આગળ સાવશે તે બંનેનો અપવાદ અહીં મૂક્યો છે સામાન્ય અર્થવાચામાંથી વ્યતિ વ્યાક્રમ કૃપૂર્વક સંક્ષેપ કરવામા આવે ત્યારે તે અપવાદ બને છે. વ્યતિ અને વય સામાન્ય અર્થમા દ્વિ પ્રત્યય પામે છે. પણ જ દારાન્ત અને જજ વગેરે જેમ નદોપ કરીને અપવાદ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

(૬) પાનુમાથી નિષ્પન્ન થયેલાં કેવલાદ અ દારાન્ત ગણ્ઠોને સ્ત્રીલિંગી બનાવવા માટે ક વ પ્રત્યય લાગે ત્યાં નેના અ દારાને ૨૦૫ ૨ દાર થાય છે જેમકે :-જાર જગોતિ દર્શિ જારજમ્ તેનું કારિકા જેમ થાય છે વવતિ દર્શિ વાવક તેનું વાવિકા-વાવિકાની જેમ થાય છે

(૭) જ શુભિ આ-ધાર્યનું નામ ૧૦૫ કરીને અવજનાન્ત ગણ્ઠો આપ અંતવાચક થઈ છે. જેમકે :-જાજ-જાવા-જાણી, વિજ્-વિજા-વિજિ; વિજ્-વિજા-વિજિ વગેરે થાય છે.

(૮-૯) પદ્ય જમા જજ અને જાર ઉપમાંના જ જમને કોષ અમલવવ માટે વિવિધ ન્યાયજ્ઞ મહાશયે કલિજ્ઞમુદ્ધવ પમારનોજવમ્ ૧૧ ને જવગાજ-જવગાજ ના વિદાવ-જુ સર્વકે અને વિદાવ જવગાજ- જેમને અવિદાવ-વિદાવ ના ઉર હવ-વ વનીને જુ છે છે

(૧૦-૧૩) વેણી-ચોટલો વગેરે ઈ કારાન્ત શબ્દોને કાપ્(કા) પ્રત્યય લાગે ત્યારે તેના પૂર્વસ્વરનો વિકલ્પે દીર્ઘ થવાથી વેણિકા-વેણીકા-તેમજ તર સરખામણીમાં વધારે અર્થનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે પણ પૂર્વ ઈ નો હ્રસ્વ થાય છે

તેમા નોકા-હોડી, મુરેકા-સુસમૃદ્ધ તેમજ સુગલૌકા-સુંદર ચાંદની વગેરે શબ્દો નિપાત-સિદ્ધ છે. એટલે કે તેમના અર્થ અને સ્વરૂપ નક્કી હોય છે તેથી તેમાં હ્રસ્વ કરવાનો નથી

(૧૪) ન કારાન્ત-વળ્ડમ્ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ વળ્ડન્-દંડધારી, તેમજ ઋ કારાન્ત હરતિ ઇતિ હર્તૃ (કર્તૃ)-હરનાર (કરનાર) અને અપત્યાર્થે-પુત્ર વગેરે વાચકના અર્થવાળા અણ્ પ્રત્યયના ઉપગો-અપત્ય પુમાન્-ઉપયુનો છેકરો તે ઔપગવ તે શબ્દોને ઈપ્ પ્રત્યય લાગતાં ક્રમાનુસાર વળ્ડની-દંડધારિણી, હર્ત્રી (કર્ત્રી) હરનારી (કરનારી), તેમજ ઔપગવી-ઉપયુની છેકરી-એમ થાય છે. તે પ્રમાણે શુણ્ડા અસ્ય અસ્તિ જેને સૂંઠ છે તે શુણ્ડન્-હાથી, તેનું શુણ્ડની-હાધણી (કરિણી, હસ્તિની વગેરે જેમ) થાય છે. ગન્તૃ-જનારનું ગન્ત્રી-જનારી, નેતૃ-નેતાનું નેત્રી-સ્ત્રીનેતા વગેરે થાય છે ઉપમન્યો. અપત્ય પુમાન્-ઉપમન્યુનો પુત્ર. તેનું સ્ત્રીલિંગમાં ઔપમન્યવી-ઉપમન્યુની પુત્રી વગેરે અન્ય ઉદાહરણો સમજવા.

(૧૫) રાજન્-રાજ-ન કારાન્ત શબ્દ છે તેને ઈપ્ પ્રત્યય લાગે ત્યારે ઉપધા અ કારનો લોપ થતાં રાજ્ઞી-રાણી એમ થાય છે. તે પ્રમાણે ષ્વન્-કૂતરો તેના અ કારનો લોપ થતાં વ કારનું સંપ્રસારણ થાય છે અને શુની-કૂતરી તેમજ મઘવન્-ઇન્દ્રનું મઘોની-ઇન્દ્રાણી એમ થાય છે.

(૧૬-૧૭) સ્વસૃ વગેરે પદ-૧૭મા આપ્યા છે. તેમને ન્ઞન ઈપ્ (૧ ૧૨ ૬) સૂત્રથી ઈપ્ લાગતો નથી કારણકે સ્વસૃ વગેરે તો નિયતસ્ત્રીલિંગી છે. અને પઞ્ચન્ વગેરે સખ્યાવાચકો ત્રણેય લિંગમાં સમાન છે.

(૧૮-૨૦) ઉપગો અપત્ય પુમાન્-ઔપગવ એમ અ કારાન્ત શબ્દ અણ્ (અ) પ્રત્યયને લીધે થાય છે. સ્ત્રીલિંગમાં તે પ્રત્યયનો ઈપ્ પરમા આવે ત્યારે લોપ થાય છે તદ્દિત પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે સૂર્યસ્ય ઇય વિક્-સૂર્યની દિશા તે પૂર્વ દિશા-તે માટે સૂર્યના ય કારનો લોપ થઈને (અણ્) ણિત્ પ્રત્યય હોવાને લીધે સૌર+સ્ત્રીલિંગનો ઈપ્ પ્રત્યય થવાથી=સૌરી થાય છે

પ્રજાઘર્મ એ સમાસમાં અંત્ય અ કારનો લોપ થતા પ્રજાઘર્મ્યમ્-પ્રજાની ધાર્મિકતા એમ થાય છે.

વરાકી-શબ્દ વર ને વાક (વિત્) પ્રત્યય વાકોક્ષણ. (૩.૪ ૯) સૂત્રથી લાગતાં બને છે. નિશા-રાત્રિ શબ્દને મૂતપૂર્વે ચરટ્ (૧ ૧૫ ૮૫) સૂત્રથી ટિત્ પ્રત્યય લાગે છે તેથી તેનું નિશાચરી થાય છે. મત્તુ પ્રત્યય ઉ કારાનુબંધ વાળો છે તેથી તેનું ગોમતી, મતિમાન્ નુ સ્ત્રીલિંગ મતિમતી, વુદ્ધિ-મતી વગેરે તેમજ ઋ કારાનુબંધવાળા વર્તમાનકૃદંતોમાં પણ પચ્+અત્+ઈ=પચન્તી, પઠન્તી ભણ્તી, ગચ્છન્તી-જતી-એમ થાય છે. ભવાન્-ભવતુ શબ્દનું ભવતી થાય છે.

(૨૧) નદ-નું નદી, ગૌ-નું ગૌરી, ગૌતમ-નું ગૌતમી, દેવ-નું દેવી, અનદુઃનું અનદુહી
 ગાય, નક્તક-નાયનારનું નક્તકી-નાયનારી થાય છે.

(૨૨-૨૪) રુદ્ર, ભવ-નિવ-રુદ્ર-મૃદ-ઘર્વ વગેરે શબ્દોના સ્ત્રીત્વ વાચી શબ્દો દન્દ્રાણી,
 મરાતી, શિરાતી, રુદ્રાણી, મૃગાતી, ઘર્વાણી એમ આતીપ્ (આતી) પ્રત્યય લાગીને થાય છે.

દિમ-ખરદ્ અને અરણ્ય-૪ ગલ-શબ્દોને વધારે-ગીચ એ અર્થમાં ઉપરનો પ્રત્યય લાગતાં
 દિમાતી-અરદ્નો દગવે તેમ-૪ અરણ્યાતી-ગીચ જંગલ એમ થાય છે.

યવ-જવ મા ઢોય ઢોય તે આતીપ્ (આતી) પ્રત્યય લાગતાં યવાતી-મહેકો જવ, તેમજ
 યવન શબ્દને લિપિના અર્થમાં ઉપરનો પ્રત્યય લાગતા યવનાતી-ફારસી લિપિ એમ થાય છે.

તદ્વપગંત વિદ્યેષે કષ્ટિય ના કષ્ટિયા-કષ્ટિયાણી, આચાર્ય ના આચાર્યા-આચાર્યાણી, માતુલ
 ના માતુલા-માતુલાણી-મામી એમ થાય છે.

અર્ધી દ્રૌમુદીની સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છે અન્ય સ્થળોએ શન્ધાતરે એમ બતાવ્યું છે. આ
 પ્રક્રિયા દ્રૌમુદી તે ગમગંદ્ર શ્યે (૫ દગ્મી શદી પૂર્વાર્ધ) ની છે. તેના પચ્ચીજ બદ્ધોન્નિ દીક્ષિત
 ની બોધાકરણસિદ્ધાન્ત દ્રૌમુદીની પ્રેરણા થઈ છે તેમ (વદાનોનું) માનવું છે. માન્યત પ્રક્રિયા
 પદની સંદ્રક્ષીતિ (સોળમી મતી) ની સુબોધિકા ટીકામાં (પૃષ્ઠ ૯૭, ૧૭૫ વગેરે) પણ પ્રક્રિયા-
 દ્રૌમુદીની સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છે

(૨૫) મગાદાર-એકત્રીકગ્જ હોય ત્યારે ઈવ્ પ્રત્યય લાગે છે જેમકે - યવાણા મગાહાર
 -મગાનો સમૂહ અથવા ત્રણેય ગેમાં-ત્રણી એમ થાય છે. તે પ્રમાણે ત્રિગોતી, વજનગરી વગેરે
 યવગણાં

જુદ શબ્દ ક્ષતિવાચક હોવાથી તેને યવ-ગ્જ અનુમાર ઈવ્ લાગે જ છતાં અર્ધી તેનું મુદ્દો
 એમ કહીને બતાવ્યું છે કે ક્ષતિવાચક ને જે પ્રત્યય લાગવાને હોય તે લાગે પણ મુદ્દ ની પદની
 મુદ્દો જ થાય છે આમ આ અર્ધી વિશેષ વિધાન છે તે પ્રમાણે ગગત-જ્યોતિષીની પદની-ગગતો
 ઈવ્ ક્ષતિ કે વયોવાચક સિવાયના છે

(૨૬) મહિય-પાટો, મુજ્જ-જંગલી ડુબ્બ, જુદ, મુજ્જુટ-કુદ્દો-મ-જે, જ શાળ, જેવ-જેટ
 -જેલી-જેટી એમ થાય છે આ બધા શબ્દોના ઉપધામા વ કાર નથી

(૨૭-૨૮) જેવ-મા ઉપધામામાં વ કાર દોષને તીર્થ તેને જાણ વિવદામ્ (૩.૬૧) સુવધો
 લેવા થાય છે. ત્યારે જેવ-જ નથી થાય, જુદ-પાટો, મુજ્જ-મજ્જ નવવધુ, મુજ્જુટ-કુદ્દો, જેવ-જેટ
 પ્રત્યય લાગે તે તેથી મજ્જી, જુદી, મુજ્જી, પણ મજ્જી (અર્ધી) વ કારને હોય ત્યાં તેને જુદ-જુદ
 માં છે થાય છે

(૨૯) સૂર્ય વગેરે શબ્દોને સ્ત્રીપ્રત્યય ઈપ્ લાગે ત્યારે તેના ઉપધા ય કારનેા લીપ થતાં સૂરી, પુષી, તિષી, અગસ્તી અને મત્સી એમ થાય છે.

(૩૦-૩૧) સુકુમાર, કિશોર, કલમ-મદનિયુ વગેરે અ કારાન્ત શબ્દો પ્રથમ વય બતાવે છે. તેથી તેમના સુકુમારી, કિશોરી, કલમી વગેરે થાય છે. પણ વૃદ્ધ શબ્દ પ્રથમ વયવાચી ન હોવાને લીધે તેને ઈપ્ ન લાગતા જાપ્ લાગીને વૃદ્ધા એમ થાય છે તેજ પ્રમાણે શિશુ શબ્દ અ કારાન્ત ન હોવાને લીધે તેને ઈપ્ પ્રત્યય લાગશે નહિ તરૂણ-યુવાન એનુ તરૂણી એમ થાય છે.

(૩૨-૩૪) પોતાના જ અંગવાચી શબ્દોને વિકલ્પે ઈપ્ લાગતાં સુમુખી-સુમુખા, મૃગાક્ષી, તન્વજ્ઞી વગેરે થાય છે. પણ પદ્મવદના અપવાદ છે. મૃગનયના-મૃગનયની પણ થાય છે.

કૃદિકારાદવતેરીપ્ (૧ ૧૨.૩૦) સૂત્રથી ધાતુને લાવક્રિયાના અર્થમા ક્તિ (તિ) પ્રત્યય લાગે છે. તેથી અનુમૂતિ, કૃતિ-કૃતિ, વ્રૂતિ-કથન વગેરે થાય છે તે સિવાયના સ્ત્રીલિંગ હ્રસ્વ ઇ કારાન્ત શબ્દોને ઈપ્ લાગતાં અઙ્ગુલિ, ને અઙ્ગુલી-આગળી, ઘૂલિ ને ઘૂલી ધૂળ, આવલિ. -આવલી-પરંપરા તુમ્બિ.-તુમ્બી-તૂંબડી, વગેરે થાય છે.

(૩૫-૩૬) મનુ વગેરેનેા એમ ષઠી નિદેશને લીધે અન્ત્ય-હ કાર વગેરેને સ્થાને ઈ લાગે છે તેથી મનુ નું મને+ઈ=મનાયો-મનુપત્ની, કુષોદ-ગ્યાળે પૈસા ધીરનાર તેનુ કુષોદ+ઈ=કુષોદાયો, પૂતક્રતુ-ધન્દ્ર તેનું પૂતક્રતાયો-ધન્દ્રાણી, અગ્નિ ની પત્ની અગ્નાયો, વૃષાકપિ-વિષ્ણુ, શિવ, ધન્દ્ર, અગ્નિ-તેની પત્ની વૃષાકપાયો થાય છે.

(૩૭-૩૮) પત્ની ગણુ આપીને યુવન્ શબ્દને તિ પ્રત્યય લગાડીને સ્ત્રીલિંગ શબ્દ યુવતિઃ બનાવાય છે

(૩૯) દાર-પત્ની શબ્દ નિત્ય બહુવચનાન્ત છે તેના રૂપો દેવ શબ્દ પ્રમાણે થાય છે. દારા, દારાન્, દારૈઃ, દારેભ્ય (૨), દારાગામ્, દારેષુ થાય છે.

(૫૦-૫૧) પટુ-હોંશિયાર તનુ-કૃશ, ઋજુ-સરળ, લઘુ-હલકો, ગુરુ-ભારે વગેરે હ કારાન્ત શબ્દો છે તે શુભવાચક છે.

તે શુભવાચક શબ્દ જેને લાગે તેની પાસે જ્ય એટલે કે અન્યને છોડી દે છે. અન્ય દ્રવ્યવાચકોમા પણ તે જોવા મળે છે કારણકે ગુણગુણિનૌરભેદ -શુભ અને શુભી-શુભવાન-દ્રવ્ય એમ સંબંધ છે. તે સર્વ લિંગોમા પ્રયુક્ત થાય છે તેથી પટુ એમ પુ લિંગમા, પટુ-એમ નપુંસકલિંગમાં અને અહીં ઈપ્ લાગતાં પટ્વી એમ થાય છે. તે પ્રમાણે તન્વી, ઋજ્વી, લઘ્વી, ગુર્વી, મઘ્વી (મઘ) કટ્વી (કટ) વગેરે થાય છે.

(૫૨) મઘવૃયું, ઘેનુ-ગાય, રજ્જુ-દોરડું વગેરે સિવાયના હ કારાન્ત શબ્દોના સ્ત્રીલિંગમાં દીર્ઘ થતા કરમોરુ નુ કરમોરૂ-મદનિયાની સાથળો જેવી સાથળ વાળી, વામોરુ-નું વામોરૂ-ચુંદર સાથળવાળી, કારુ (કારીગર) નું કારૂ થાય છે.

(૧૩) આ પ્રમાણે પુલિંગ શબ્દોને નોંધક્રમ નિયમનુસાર આવ, દેવ કે ઉ મારાન કરીને તેમને મિ વગેરે પ્રત્યયો લાગતાં ગાના તેમજ નદી અને ઘઠૂ પ્રમાણે રૂપો થયા છે.

પ્રકરણ-૧૬

(૧) કારકમ્ એટલે કે ક્રિયાની સાથેનો સંબંધ ક્રિયા વ્યંજિત શબ્દો, કર્મ, કર્મ, અ પ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણનામે ગીમા સંબંધમા હોય છે. ક્રિયાં કરોતિ વિવાયાન્ અન્નેતિ ઠસિ વા-લે ક્રિયા કરે છે અથવા જે ક્રિયામાં લેડાયેલ-સમન્વિત છે તે ગદ્યાં ક્રાન્ક કરેવાય છે આમ કર્તા એ ગુખ્ય દારક છે વ્યારે કર્મ વગેરે ગીણુ દારકો છે

(૨-૩) લિટ્ના અર્થમાં પ્રથમા વિવક્ષિતનો પ્રયોગ થાય છે ધાતુપ્રત્યયવ્યત્તરિણતમ્ અર્થવાચકવસ્તુવસ્તુ લિટ્-ધાતુ કે પ્રત્યય મિવાયનું અર્થવાચું શબ્દસ્વરૂપ તે લિંગ છે એટલે કે મૂળ શબ્દ તેને માટે પાણિનિએ પ્રાતિવદિક ગંજા કરી છે આસ્વન અત્રાનુસાર તેની લિટ્ એમ ગના થાય છે. વિનયસાગરછ ફેરવન દેટલાકનો નિર્દેશ કરીને જોમાર વ્યાકરણના નામય લિટ્-નામ એવ લિટ્ છે, મહાવાધ્યકાર પતંજલિના-મન્યાનપ્રમનો લિટ્ (મસ્વાનં રપ્રોસ્વમ્, પ્રમદ, ઉવચય) -દ્વૈ લ ગી અને પલિગી તેમજ નપુંમકલિંગી શબ્દોન લિ ન છે અને પાણિનિ તેને પ્રાતિવદિકમ્ એવું નામ આપે છે.

આમ જાણ, ડ્રોણ, દુહ, ટિ (દ્વો), વહુ (વહવઃ) વગેરે પલિંગ શબ્દો છે રમા, મારી વગેરે સ્ત્રી-લિંગ શબ્દો છે અને જ્ઞાનમ્, કલમ વગેરે નપુંમકલિંગ શબ્દો છે

તેથી લિટ્-એટલે લિટ્-વસ્તુ=લિટ્-વસ્તુ=નામને પુસ્તનપુસ્તવતયા પ્રવ્યા પ્રવેત-વેના વટે પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને અને નપુંમકલિંગ શબ્દો જાણી ગદ્યાય છે વ્યાજાથી ગદ્યાય છે - અમજ ગદ્યાય છે તે લિટ્-મૂળ શબ્દ-પ્રકૃતિ એમ સમજાય છે

(૧) પ્રથમા	- વર્તા	- ક્રિયાનો કરનાર	રામ	- ગમ	 નિ ક ક ક ક
દ્વિતીયા	- કર્મ	- ક્રિયાનું સાધ્ય	રાવણ	- અવાહને	
તૃતીયા	- કરણમ્	- ક્રિયાનું સાધન	વાલેન	- પ્રાણુ વટે	
ચતુર્થી	- અપ્રદાનમ્	- ક્રિયાનું અભિપ્રેત	ગોળાષાસ્કે	ગીના પ્રાણિ માટે	
પચમી	- અપાદાનમ્	- ક્રિયાનું નિમિત્ત	જાણમ્	- કોઈની (ને લીધે)	
અષ્ટમી	- અધિકરણમ્	- ક્રિયાનો આધાર	વર્ષ	- વહુમા	 કે

વર્ષ એમ-અ જાંબના અર્થમાં લેવા તે ક્રાન્ક-મિયા સુ યે, અ વ્યવિત રત્ની વડી

(૧-૨) આગામ્ એટલે ક્રિયા ક્રિયા વં. ન કરના અને કર્મ કરેવાય છે આમ કરક કરોતિ દ્વિતિ કરકમાર વગેરે દ્વિત પ્રત્યયાન્ત. આગાર્ આગર ધાન્ક કરેને વલ્લવ પ્રત્યય નવ તેમજ રાઠ પુસ્તો રાઠપુષ વગેરે સમામ-આમ નિક શબ્દ પ્રથમા વિવક્ષિતમાં વર્ષે છે તેમજ

(૨૯) સૂર્ય વગેરે શબ્દોને સ્ત્રીપ્રત્યય ઈપ્ લાગે ત્યારે તેના ઉપધા ય કારને લોપ થતાં સૂરી, પુષી, તિષી, અગસ્તી અને મત્સી એમ થાય છે.

(૩૦-૩૧) સુકુમાર, કિશોર, કલમ-મદનિયુ વગેરે અ કારાન્ત શબ્દો પ્રથમ વય ખતાવે છે. તેથી તેમના સુકુમારી, કિશોરી, કલમી વગેરે થાય છે. પણ વૃદ્ધ શબ્દ પ્રથમ વયવાચી ન હોવાને લીધે તેને ઈપ્ ન લાગતા જાપ્ લાગીને વૃદ્ધા એમ થાય છે તેજ પ્રમાણે કિશુ શબ્દ અ કારાન્ત ન હોવાને લીધે તેને ઈપ્ પ્રત્યય લાગશે નહિ તરુણ-યુવાન એનું તરુણી એમ થાય છે.

(૩૨-૩૪) પોતાના જ અંગવાચી શબ્દોને વિકલ્પે ઈપ્ લાગતા નુમુલ્કી-સુમુલ્કા, મૃગાક્ષી, તન્વજ્ઞી વગેરે થાય છે. પણ પદ્મવદના અપવાદ છે. મૃગનયના-મૃગનયની પણ થાય છે.

કૃદિકારાદક્તેરીપ્ (૧૧૨૩૦) સૂત્રથી ધાતુને ભાવક્રિયાના અર્થમાં ક્તિ (તિ) પ્રત્યય લાગે છે તેથી અનુભૂતિ, કૃત્તિ-કૃતિ, વ્રૂત્તિ-કથન વગેરે થાય છે તે સિવાયના સ્ત્રીલિંગ ડ્રુસ્વ ઇ કારાન્ત શબ્દોને ઈપ્ લાગતા અઙ્ગુલિઃ, ને અઙ્ગુલી-આગળી, ઘૂલિ ને ઘૂલી ધૂળ, આવલિ -આવલી-પર પરા તુમ્વિ -તુમ્વી-તૂબડી, વગેરે થાય છે.

(૩૫-૩૬) મનુ વગેરેનો એમ પદ્ધી નિર્દેશને લીધે અન્ત્ય-ઉ કાર વગેરેને સ્થાને ઈ લાગે છે તેથી મનુ નું મને+ઈ=મનાયો-મનુપત્ની, કુપોદ-વ્યાજે પૈસા ધીરના તેનું કુપોદ+ઈ=કુપોદાયો, પૂતકતુ-ઇન્દ્ર તેનું પૂતકતાયો-ઇન્દ્રાણી, અગ્નિ ની પત્ની અગ્નાયો, વૃષાકપિ-વિષ્ણુ, શિવ, ઇન્દ્ર, અગ્નિ-તેની પત્ની વૃષાકપાયો થાય છે.

(૩૭-૩૮) પત્ની ગણુ આપીને યુવન્ શબ્દને તિ પ્રત્યય લગાડીને સ્ત્રીલિંગ શબ્દ યુવતિઃ ખનાવાય છે

(૩૯) દાર-પત્ની શબ્દ નિત્ય બહુવચનાન્ત છે તેના રૂપો દેવ શબ્દ પ્રમાણે થાય છે. દારા, દારાન્, દારેઃ, દારેભ્ય (૨), દારાણામ્, દારેષુ થાય છે.

(૫૦-૫૧) પટુ-હોશિયાર તનુ-કૃશ, ઋજુ-સરળ, લઘુ-હલકો, ગુરુ-ભારે વગેરે ઉ કારાન્ત શબ્દો છે તે ગુણુવાચક છે.

તે ગુણુવાચક શબ્દ જેને લાગે તેની પાસે બીજા એટલે કે અન્યને છોડી દે છે. અન્ય દ્રવ્યવાચકોમા પણ તે જોવા મળે છે કારણકે ગુણગુણિનોરભેદઃ -ગુણુ અને ગુણી-ગુણુવાન-દ્રવ્ય એમ સ બ ધ છે. તે સર્વ લિંગોમા પ્રયુક્ત થાય છે તેથી પટુ એમ પુ લિંગમા, પટુ-એમ નપુંસકલિંગમા અને અહીં ઈપ્ લાગતા પટ્વી એમ થાય છે તે પ્રમાણે તન્વી, ઋજ્વી, લઘ્વી, ગુર્વી, મઘ્વી (મઘ) કટ્વી (કટુ) વગેરે થાય છે.

(૫૨) અઘ્વર્યું, વેનુ-ગાય, રજ્જુ-દોરડું વગેરે સિવાયના ઉ કારાન્ત શબ્દોના સ્ત્રીલિંગમાં દ્વીર્ધ થતાં કરમોરુ નું કરમોરૂ-મદનિયાની સાથળો જેવી સાથળ વાળી, વામોરુ-નું વામોરૂ-ચુદર સાથળવાળી, કારુ (કારીગર) નું કારૂ થાય છે.

(૧૩-૧૫) અભોધનની જુદી વિભક્તિ તરી. પરંતુ તે પ્રથમા વિભક્તિ જ છે. અને સંબોધનમા મો, તમા, તમો તેમજ હે વગેરે નો પૂર્વે પ્રયોગ થાય છે તેથી મોક્ષિત !, પરમેશ્વર !, (હે) કુમારો !, મો તર્કાચ્ચત !, દુરારાધ્ય ! વગેરે સંબોધન વિભક્તિ ના પદો છે સમુદ્ધર, પ્રમોદ, તમાચામ, કમલમ્, કમલ્લ વગેરે આજાર્થ દ્વિતીય પુરુષના દિયાપદ છે.

(૧૬-૧૮) પદ-૪ માં કારકમ્ ના ઉદાહરણ રૂપે વાક્ય આપ્યું છે. તેનો અર્થ પણ આપ્યો છે કેવળ પદી વિભક્તિ જે સંબંધના અર્થમા પ્રયુક્ત થાય છે તેની ચર્ચા અર્ધી કરી એ પદી વિભક્તિના અંતવાળા પદને દિયા સાથે સ્ત્રીયા સંબંધ નથી પણ દિયા સાથે સંબંધનાં રહેલા કાન્દ સાથે સંબંધ છે તેથી જ બધાંની સાથે પણ આવી શકે છે જેમકે :-

પ્રથમા સાથે-અયોઠવાયા. રામ -અયોધ્યાના રામ	પચમી સાથે-હૃદયસ્ય શ્લોઘાત્-હૃદયના કોષને લીધે
દ્વિતીયા સાથે-લજ્જાયા: રાવણમ્-લ કાના રાવણને	અષ્ટમી સાથે-લજ્જાયા. રાજે-લ કાના રણમેદાનમાં
તૃતીયા સાથે-રામસ્ય શાણેન-રામના બાણથી	અંબોધન સાથે-મો કષ્ટતાના નામ-હે બદતોના રામ
ચતુર્થી સાથે-ત્રિજગ્ય માર્ગવિં પોતાની પત્ની (મેળવવા) માટે	

(૧૯-૨૦) કાર્ય ચેટદં વર્મ-જે દિયાનુ અગત્યનુ માધ્ય-સાધનીય-સાધવા ચેવ્ય છે. તેના ચાર પ્રકારો ઉદાહરણ સહિત અર્ધી વિનયસાગરજી આપે છે

(૧) ઉત્પાદમ્-ઉત્પત્ત કરવા ચેવ્ય-કારીગર ચાહટી બનાવે છે. તેમા ચાહટીની ઉત્પત્તિ ગાય છે.

(૨) પ્રાપ્તમ્ પ્રાપ્તમ્-પ્રાપ્ત કરવા ચેવ્ય અર્ધી જાનાયક ધાનુષ્યને પણ અમાલી દેવાય છે પણ કે મર્વામામાન્ય નિયમ જોયો છે કે જે જે નમસ્કાર જે તે પ્રાપ્તવંતો જે જે ધાનુષ્યો ગતિ અર્થવાળા છે તે બધા પ્રાપ્તિ અર્થવાળા પણ ગાય છે આપણાક ઉપને શૂંએ છે. તેમાં નેયાચિકે.ના મનાનુમાર દ્વિચાવંતિચવંત્ત જામ પ્રાપ્તમ્-ધન્વિચેના વિષય આપેના અનિષ્ટર્-અચેવાથી મત્ત્ત્ત્ત પ્રાપ્ત ગતિ તે. તેથી આંપોમાંથી તેજ શુદ્ધ રૂપને-તેના વિષયને લેવા ત્રીજી ને -૧૫૩, ૧૦૨ વગેરે શ્લોકો કરીને પાઠ્ય કરે છે. આમ તેજ શુદ્ધની અનિષ્ટી રૂપને પ્રાપ્તિ-પાપ તે પ્રમાણે જામ મર્યાદિ મા ગતિ છે પણ આમ ની પ્રાપ્તિ પણ શૂંચિત છે જ.

(૩) મર્યાદમ્-અર્થ = ચેવ્ય. શુષ્ઠિ યેવ્ય શક્ત્ય અર્થકાર યેવ્ય તે
 (૪) મર્યાદમ્-વિષયે ચ-૧૨૩૩ કે મર્યાદા ને ૧૨૩૩ને ચેવ્ય ચેવ્યમાર મરી પદની-૧૨૩૩ અર્થને મર્યાદાને વિષય છે ચેવ્ય કે ચેવ્ય-અર્થને તરી

અન્યોક્ત-કર્મણિ પ્રયોગમા કર્મકારકની પ્રથમા વિલક્ષિત થાય છે એમકે - ઘટ કરોતિ તું ઘટઃ ક્રિયતે એમ થાય છે

આથીજ પદ-૬ માં હરિ, વાસુદેવ અને અસૌ લિઙ્ગમ્ મૂળ શબ્દો પ્રથમા વિલક્ષિતમાં છે. તેમજ સેવ્યઃ એ સેવ્ (મેવતે) ભજવું ધાતુનું કૃત્ પ્રત્યયાન્ત રૂપ પણ પ્રથમામાં છે વાસુદેવ-વનુ-દેવસ્ય અપત્યં પુમાન્ વસુદેવનો પુત્ર-અપત્યેઙ્ (૧ ૧૫ ૧) સૂત્રથી તદ્વિત પ્રત્યયાન્ત છે પ્રાપ્તાનન્દ-પ્રાપ્ત. આનન્દ. ય સ- એને આન દ પ્રાપ્ત થયો છે તે- બહુત્રીહિ સમાસાન્ત શબ્દ છે. તેથી તેની પ્રથમા થાય છે સેવ્યો હરિર્મયા (સેવ્ય હરિ. મયા) એ અહં હરિ સેવેય-કર્તારિ પ્રયોગનો કર્મણિ પ્રયોગનો-અન્ય-કર્મને ઉક્ત-પ્રાધાન્યાર્થે કહીને કયો છે

(૭) રોહ્યતે-ખૂળ રડે છે રુ-રોતિ ખીને ગણ પરસ્મૈપદ-રડવું તું યદ્-ક્રિયાતિશય-અંત-વાણુ ક્રિયાપદ છે. તેની વિશદ્યર્થા દ્વિતીયા વૃત્તિના પ્રકરણુ-૧૩ માં છે. તેજ રીતે મુજ્-ભોગવણુ તું યદ્ અંતવાણુ ક્રિયાપદ છે. પ્રાગાસ્તામ્-પ્રાક્-આસ્તામ્-અસ્ થવું ખીને ગણ પરસ્મૈપદનુ ઘસ્તન ભૂતકાળ ત્રીણેપુરુષ દ્વિવચનનું રૂપ છે.

(૮) પુણ્યપીયૂષપૂર્ણા.-પુણ્યમેવ પીયૂષ તેન પૂર્ણાઃ પવંતીકૃત્ય એ પવંત શબ્દનું નામ ધાતુ-ત્વિ રૂપ છે નામ્નો ય ઈં ચાસ્ય (૨ ૧૫ ૧) સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે

(૯) રોહ્યન્તે, જેગીયન્તે-ગૈ (-ગાયતિ) ૧ લો ગણ પરસ્મૈપદ-ગાવું ધાતુનુ યદ્ પ્રત્યયાન્ત ક્રિયાપદ, મેન્નિયન્તે-ન્નિ (ન્નિયતે) ૧ લો ગણ આત્મનેપદ-મરણુ-ધાતુનું યદ્ પ્રત્યયાન્ત ક્રિયાપદ છે.

(૧૦) કર્તારિ પ્રયોગને સ્પષ્ટ વિનય સાગરજી જણાવે છે કે જ્યારે કર્તા પ્રથમામાં હોય અને કર્મ દ્વિતીયામાં હોય ત્યારે કર્તૃપ્રયોગ-કર્તારિ પ્રયોગ કહેવાય છે. આમ જે પ્રમાણે ધાતુ-ક્રિયાપદ હોય તે પ્રમાણે પ્રથમા દ્વિતીયા વગેરે વિલક્ષિત અંતવાણા પદ આવે છે.

(૧૧) જ્યારે કર્મપ્રયોગ-કર્મણિ પ્રયોગ હોય ત્યારે કર્તા તૃતીયામા હોય છે અને કર્મ-મુખ્ય થવાથી પ્રથમામાં આવે છે. એટલે કે જેનું અભિધાન હોય તે પ્રથમામા આવે છે જ્યારે અકર્મક ધાતુ હોય એટલે કે દેશ, કાળ, ભાવ અને જવાનો રસ્તો એ બધા કર્મ તરીકે ક્રિયાપદ સાથે હોય ત્યારે માવે પ્રયોગ કહેવાય છે.

(૧૨) પદ-૧૧ ના માવે પ્રયોગના સ્પષ્ટીકરણુ માટે ઉદાહરણુ આપે છે તેમાં કર્તારિ વાક્યો આ પ્રમાણે થશે.

વિદ્વામ મૂમ્યામ્ આસતે-વિદ્વાનો જમીન પર બેઠા છે.

મવાન્ મવતિ-આપ હો-રહો

તે સૌદ્યમ્ અનુમવતિ-તેઓ મુખ અનુભવે છે.

(૩૦) ગમ્પ્રદાનકારાત્મ્=દાનપાત્રમ્-દાનતું પાત્ર એટલે કે જેને આપવાનું હોય-ખતાવવાનું હોય-જેને માટે ક્રિયા થતી હોય તેની ચતુર્થી ગાય છે વિદ્યાર્થીને કન્યા, અને વેદના વિદ્વાનને ગાય આપે છે. તેમા કન્યા અને ગાય બંને આપવાની ક્રિયાના આધાર છે તેથી કર્મ હોવાને ક્ષીધે દ્વિતીયામા છે. પણ છાત્ર-વિદ્યાર્થી અને વેદવિદ્-દાનના પાત્ર છે માત્ર તેમને મળે છે તેથી તેમની ચતુર્થી વિભક્તિ છે.

(૩૧-૩૩) વિશ્લેષ એટલે છટા પડ્યું તે. ન્યાંથી જે છટું પડે તેની પંચમી વિભક્તિ આવે છે. તે વિશ્લેષની અવધિ ગલ-અસ્થિર કે અચલ-સ્થિર એમ બંને પ્રકારે હોય છે. તેથી ધાવત અથવાત બંને પંચમીમાં છે અને અચલાત્-પર્વતપરથી નદી અવતરતિ-નદી ઉતરે છે તેમા અચલાત્-પર્વતાત્ એ પંચમીમા છે તે નદીના વિશ્લેષની અચલ અવધિ છે

પક્ષી વિભક્તિ સંબંધના અર્થમા છે તે સંબંધમાં આવતાં બંને પદોમાં એક પ્રધાન-મુખ્ય હોય છે તેથી તે વિશેષ્ય કહેવાય છે અને જે અપ્રધાન-ગૌણ હોય તે વિશેષણ કહેવાય છે કારણકે તે વિશેષ્ય-પ્રધાનના અર્થને વિશેષ કરે છે આથી રાજ. પુરુષ માં રાજ-નાતનો, એ ક્રિયાના સંબંધે જોતા ગૌણ છે તેથી તે પુરુષ-પુરુષ પદના અર્થને વિશેષ કરે છે કે રાજનો પુરુષ એટલે કે રાજની માથે સબધ ધરાવતાં પુરુષ એમ થાય છે તેજ રીતે અન્ય ઉદાહરણોમા પિત્રો:-માતાપિતાનું. ગુરુણામ્-શુરુગોત્રું અને કવોનામ્-કવિઓના એ પદો પૂજન. વચન તેમજ વગત્ ને વિશેષ કરે છે. આમ પક્ષીમા આવતાં પદો ક્રિયા માથે સ્ત્રીધા સંબંધમા નથી પણ તે પક્ષીની માથે પ્રથમા વગેરે માં રહેલું પદ જ ક્રિયા માથે કર્તા, કર્મ વગેરે અનુસાર સંબંધ ધરાવે છે.

(૩૪-૩૭) પાણિનિ વ્યાકરણ અનુસાર સમ્પ્રદાનના આધાર ત્રિવિધ-ત્રણ પ્રકારનો છે પણ અહીં નિગિત, માત્રીપ્ય અને ઔપગાચિક-ગૌણ આધારોને પણ સમાવી લેવાયાં છે. ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ માટે જે સ્થળ કે કાળ હોય તે સમ્પ્રદાન વિભક્તિ લે છે. તેનાં ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે.

(૧) ઉપશ્લેષિક-ઉપશ્લેષવ્યવન-ઉપશ્લેષે પ્રથ-વિગિષ્ટ સ્પર્શ ગર્ગિષ્ટથી શિદ્ધ થતો આધાર. જેમકે -વટે જો કુમાર-કુમાર સાતડી પઃ મૂતો છે. તેમા કુમાર અને સાતડીનો સ્પર્શ (સંબંધ) આધાર અને આ પિય-આધાર હોતા- એ સંબંધ ધરાવે છે.

(૨) માત્રીપિયા-માત્રીપે-પ્રથ-જહ્વાતાથી શિદ્ધ થતો આધાર. જેમકે -વટે માક. મુરેરને -વડ નીચે ગાયો ચૂતી છે તેમાં વડ નીચે એટલે કે વડની નજીક નીચે -વડ સ્પર્શ શિદ્ધ થતો નથી.

(૩) ઔપગાચિક-ઔપગીન શ્લેષિ-આ સ્થાનેના આધાર ગર્ગિષ્ટના અર્થમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા. સ્પર્શને ક્ષીધે સ્પર્શવા તે જગત્પને સમભાવવા તેના જેવ વડ નો. -વડપરથી કર્મદો સ્પર્શ છે એવું આધારની સાતડી વિગદ સમ્પ્રદાન કુમાર કવિ ને વડ. આજોમાં યા' રહે નહિ. જેમકે

(૨૨-૨૪) અમિતઃ, સર્વતઃ વગેરે ઉપપદો છે. તે નિત્ય દ્વિતીયા વિલક્ષિત જ લે છે. ઉપ-
ર્યધ્યવસઃ સામીપ્યે (૮૧.૭) એ પાણિનિના સૂત્રથી ઉપરિ-અધિ-અઘ ત્રણેય સમીપ-નશ્ચ
-પાસેના અર્થમાં છે ઘિક્-ધિક્કાર હો-એ ઉપપદ દ્વિતીયા વિલક્ષિત લે છે. તેનું સુંદર ઉદાહરણ
ભતૃહરિના શુવન પરનું છે તેમ કિવદ તી છે.

યા ચિન્તયામિ સતત મયિ સા વિરક્તા
સાઽપ્યન્યમિચ્છતિ જન સ જનોઽન્યસક્તઃ ।
અસ્મત્કૃતે ચ પરિતુષ્યતિ ક્વાચિદન્યા
ઘિક્તા ચ ત ચ મદન ચ ઇમા ચ મા ચ ॥

“જેવું હું (ભતૃહરિ) સતત ચિંતન કરું છું તે (પિંગલા) મારામાં વિરક્ત-વિરાગી છે તે અન્ય પુરુષ (અશ્વપાલ) ને ઝંખે છે તે પુરુષ અન્ય (ગણિકા) મા સક્ત-રાગી છે અને મારા માટે કોઈ અન્ય (ગણિકા) પ્રીતિવાળી છે. તે (પિંગલા) ને ઘિક્કાર હો. તે (અશ્વપાળ) ને ઘિક્કાર. (મદન-કામદેવ) ને ઘિક્કાર આ (ગણિકા) ને ઘિક્કાર અને મને પણ ઘિક્કાર હો.

(૨૫-૨૭) નૈરન્તર્યમ્-અત્યંત સ યોગ-જેમાં વચ્ચે વ્યવધાન ન હોય તેવો સંયોગ. નિર-
ન્તરસ્ય-ભાવ (નિર્ગતમ્ અન્તર યસ્માત્ તત્ નિરન્તરમ્-જેમાંથી અંતર-વ્યવધાન જતું રહ્યું છે તે).
કાળ, સમય અને અઘ્વા-માર્ગ ની સાથે શુભવાચક, ક્રિયા અને દ્રવ્યવાચક પદ હોય ત્યારે કાલ,
દેશ અને અઘ્વા દ્વિતીયા વિલક્ષિત થાય છે

માસમ્-કાલવાચક છે ત્યારે ક્રોશમ્-માર્ગવાચક-એ માઇલ જેટલો માર્ગ-એ કલ્યાણી મા
કલ્યાણ તેમજ કુટિલા શુભવાચક છે અઘ્વોતે ક્રિયા છે. ગુહધાના. અને નદી દ્રવ્યવાચક સત્વવચન
છે પરંતુ ત્યાં વ્યવધાન-રુકાવટ આવશે ત્યાં નૈરન્તર્ય રહેશે નહીં તેથી સાતત્યા-સતતતા ન
હોવાને લીધે માસસ્ય દ્વિ. અઘ્વોતે-માસમાં ઐ જ વાર ભણે છે. ક્રોશો દ્વારિકા-કોસમાજ દ્વારકા
નગરી, વગેરે થાય છે

(૨૮-૨૯) ક્રિયાને કરનાર કર્તા પ્રધાન-મુખ્ય હોય છતાં કર્મણિ પ્રયોગ મા કર્મ
ત્યારે પ્રધાન થાય ત્યારે કર્તા તૃતીયામાં આવે છે અને ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે ઉપકારક જે
સાધન-શસ્ત્ર વગેરે તેની તો તૃતીયા થાય છે જ આમ રામ લોકરાવણ રાવણ શરેણ મિન્નવાન્
-લોક ભયાંકર રાવણને રામે બાણથી ભેદી નાંખ્યો-હણ્યો તેનાં રાવણ ને ક્રિયા સાથે, પ્રાધાન્ય
તથા ભેડતાં તેની રાવણઃ એમ પ્રથમા અને કર્તા-રામ ની રામેણ દ્વિતીયા થાય છે.

પરંતુ કરાગ્રેણ વિદીર્ણ તું યુદ્ધ્યતે ની સાથે તૃતીયાન્ત જ થાય વાનરા કરાગ્રેણ વિદીર્ણેન
રાવણેન સહ યુદ્ધ્યન્તે-વાંદરાએ નખોથી ભેદાયેલા રાવણ સાથે લડે છે. તે વિદીર્ણેન રાવણેન ની
પ્રથમા વિલક્ષિત કર્મણિ પ્રયોગમાં થાય છે

મુમુક્ષુ પાદપા :- પર્વત પર વૃક્ષો એ ઔપસ્થેપિક આધાર, અને ગર્ગાવા વચ્ચેના પગલાં આધાર છે એ પણ ઔપસ્થેપિક આધાર છે

(૩૮-૩૯) ગર્ગી પ્રસિદ્ધ એટલે જ્ઞાન અને અપ્રસિદ્ધ એટલે અજ્ઞાન ક્રિયા એમ મમજનું તેથી ઘાગવર્ષે જ વર્ષે (અતિ સપ્તમી) મૂલ્યના વચ્ચે વચ્ચેનો ત્યાગે એ જ્ઞાન ક્રિયા છે તે એવું આવણુ અજ્ઞાત છે

(૪૦-૪૮) દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિઓનું નિયમન કરનાર ઉપપદોની વિડિમાત્ર ગણતરી આપે છે.

દ્વિતીયા વિભક્તિ યોનાં ઉપપદ યિના, અન્તરેણ-ગિવાય, વચ્ચ, અન્તરા-વચ્ચા, માંપમાં, વચ્ચે (૫૬-૪૧)

તૃતીયા વિભક્તિ સાથે જ પ્રયોજ્યતા, ઉપપદ મહ, માકમ, મદુશ, નાઈમ્-સાથે (૫૬-૪૨)

ચતુર્થીનું નિયમન કરનાર ઉપપદ નમ, સ્વમિન, સ્વાહા, સ્વધા, વચટ (૫૬-૮૩) અને અહમ્ પૂરતાં પણ નમ વગેરે જો ક્રિયાપદ તરીકે પ્રયોજ્યતા તે ઉપપદ વડે નિયમન કરતી-વિભક્તિ કરતાં ઠાવક વિભક્તિ-ક્રિયા સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતી હોવાને લીધે દ્વિતીયા વિભક્તિ છે જે એમકે :- શ્રીકૃષ્ણાય નમ શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર પણ નમઃ ને ઉપસર્ગ તરીકે જ (કરોતિ) ક્રિયાપદ સાથે ધાતુની પહેલાં મૂકવામા આવે ત્યારે નમસ્કરોતિ શ્રીકૃષ્ણમ્ શ્રી કૃષ્ણને નમન કરે છે

પંચમી નિયમન કરતા ઉપપદ-વર્તે ગિવાય, અન્ત-ગાંત્રે, વૃદ્ધો, બિન્દ, બિન્દ-મંત્ર (૫૬-૪૪)

ષષ્ઠી સપ્તમી ક્રિયાસમુદાયમા સ્વમિની આગમના (ક્રિયા) કરનાર એક સુખ-સમુદાયમા વહુશોરા-બહુશોણી અને જાનિસમુદાયમા દ્વિજ પાદાણુ વગેરે (૫૬-૪૭)

સ્વામી વગેરે ઉપપદો પાનુ પાદી અને સપ્તમીનું નિયમન કરે છે. (૫૬-૪૮)

(૪૯-૫૦) ગત-કર્મણ્યભૂત કૃદન્ત અને ગતનુ અર્થાન્નિવૃત્તકૃદન્ત એને આગળ નિષ્ઠા એમ મના આપવામાં આવશે. તે ગિવાયના કૃદન્ત શબ્દો પાદી વિભક્તિ છે છે. એમકે : વ્યાજ કરે (કરે) છે તે વ્યાજની કૃતિ-ચત્રા જાન્ય મદાભા-ત જાંબો છે તે મદાભાનનું કવણુ એમ ધાય વિ. દમ (સ્મરણ) સ્મરણ, કવણુ ક્રિયાપદનું કર્મ પાદી પણ છે છે એમકે, ગાવર સ્મર મને યાદ કર અને માનુ. સ્મરણ માને યાદ કરે છે

(૫૧-૫૧) કાન્ત, તર્ક, હેનુ આલ્યો સોય કે બધનું કવણુ હેનુ હેનુ નેનું પંચમી વિભક્તિ ધાય છે.

જ્ઞાન રત કૃતિમ-નનાવરી સોવાને લીધે એમા કૃતિમત. એ કવણુ છે જેને કવણુને લીધે ગણ્ય અનિત્ય છે તેમા સિદ્ધ કરાય છે ના સવના મેવારે અનુમન પ્રમાણથી ન મુમુક્ષુ કવણુ

-તિલેષુ તૈલ વિદ્યતે-તલમાં તેલ હોય છે. તલના કયા ભાગમાં તેલ ન હોય તે કહી શકવું આને પણ અશક્ય છે આમ તલમાં કણેકણમાં અણુએ અણુમાં તેલ છે દધિનિ સર્પિ.-દહીંમાં ધી હોય છે. એટલે કે દહી ના અંદર અલિનન સ્વરૂપે ધી-થવા માટેના કારણરૂપ ધીપણુ છે

આ બંને ઉદાહરણો પરથી સર્વત્ર બ્રહ્મ અસ્તિ-બ્રહ્મ સર્વત્ર છે. બ્રહ્મ-પરમાત્મા-જિનેશ્વર દેવ સર્વત્ર-જગતના અણુએ અણુમાં વિદ્યમાન છે. બ્રહ્મનો પરમાત્મા કે જિનેશ્વર એવો અર્થ પરમપ્રભાવક શ્રી માનતું ગાચાર્ય વિરચિત ભક્તભરસ્તોત્ર મા કર્યો છે.

ત્વામવ્યય વિભુમચિન્ત્યમસદ્દ્યમાદ્ય
બ્રહ્માણમીશ્વરમનન્તમનન્નકેતુમ્ ।

યોગીશ્વર વિદિતયોગમનેકમેક

જ્ઞાનસ્વરૂપમમલ પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥૨૪॥

(૫૬૨છેદ-ત્વામ્ અવ્યય વિભુમ્ અચિન્ત્યમ્ અસદ્દ્યમ્ આદ્ય બ્રહ્માણમ્ ઈશ્વરમ્ અનન્તમ્ અનન્નકેતુમ્ । યોગિ-ઈશ્વર વિદિતયોગમ્ અનેકમ્ એક જ્ઞાન-સ્વરૂપમ્ અમલ પ્રવદન્તિ સન્ત ॥)

“હે જિનેશ્વર દેવ,) સ તો તમને અવ્યય, વિભુ, ચિતનથી પર, સ ખ્યાગણુત્રીથી પર, આદ્ય, બ્રહ્મ, ઈશ્વર, અન ત કામનાશક, યોગીશ્વર, યોગજ્ઞ, અનેક (છતાં) એક, જ્ઞાન સ્વરૂપ અને નિર્મળ (એવા) કહે છે ”

(૪) વૈષયિક :-વિષય સાથે સંબંધિત હૃદિ બ્રહ્મ-હૃદયમાં બ્રહ્મ છે તેમાં સર્વત્ર વ્યાપક બ્રહ્મ હૃદય વિષે પણ પુદ્ગલ-પિંડસ્થિત કહેવાય છે.

(૫) નૈમિત્તિક:-જે નિમિત્તો-કારણે કાર્ય થતુ હોય ત્યા સપ્તમી પ્રયોગાય છે જેમકે :-યુદ્ધે વીર સનહ્યતિ યુદ્ધમાં વીર સજ્જ થાય છે એટલે કે યુદ્ધ માટે-યુદ્ધના નિમિત્તે તૈયારી કરે છે નિમિત્ત ને માટે ક્રિયા થાય ત્યારે સપ્તમી નો પ્રયોગ થાય છે તેનુ સુ દર ઉદાહરણુ આ પ્રમાણે છે.

ચર્મણિ દ્વીપિન હન્તિ દન્તયોહન્તિ કુઞ્જરમ્ ।

કેશેષુ ચમરી હન્તિ, સોમ્નિ પુષ્કલકો હત્ ॥

આમડા માટે દીપડા-વાધને હણે છે દાંત માટે હાથીને હણે છે(આમરના) વાળ માટે ચમરી (યાક) ને હણે છે અને કસ્તૂરી માટે ગધમૃગ હણાય છે.

આહી આમડુ , દાત, વાળ અને કસ્તૂરી એ નિમિત્ત સાધવા તેને સંબંધે રહેલા દીપડા વગેરે હણાય છે

(૬) ઔપચારિક -આલંકારિક-ગૌણ પ્રયોગમાં પણ સપ્તમી થાય છે. જેમકે :-અગુલ્યગ્રે કરિણા શતમ્-આંગળીના ટેરવે સો હાથી ઓ (નચાવે છે) આમાં બલાતિશય સૂચિત છે

(૫૭-૫૯) વાટ્-ત્રા-મર્યાદાના અર્થ માં જેને અપ તેમજ પરિ વર્તન-ગિચાય-થી અલગ અર્થમાં જેને લાગે તેની પ અમી ધાય છે આ પુરાત્ આખા નગમ્મા એટલે કે નગરના પૂજે પૂજે વગમાદ વરદર્યો તેમ સૂચન ધાય છે. અપ હરે: અને પરિ હરે પરિ (વિષ્ણુ) થી અલગ-વ્યુદ્ધો, બિન્ન એમ પણ ધાય છે

અને તાદર્ય-તસ્ય અર્થ તદર્ય, તદર્યસ્ય માય: (માયે તન્વચણ. ૧ ૧૫ ૩૫ સૂત્રથી) તાદર્યમ્-તેના માટેનો શાવ-તે અર્થમાં અનુથી ધાય છે. તેના ઉદાહરણ ૩૫ કાગ્નિ માલા નામના અલ્પ કારના પ્રયોગ કર્યો છે.

અંચમને માટે જ્ઞાન-વિદ્યા, ધર્મને માટે અંચમ, મોક્ષપ્રાપ્તિ અર્થે ધર્મ એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. છેલ્લા પાઠમાં ધનને દાન કરવા માટે અને લોગ કરવા માટે ધારણ કરે છે-ગણે છે ધરાયે છે નાથ માટે નહીં

કાશબુકે :- દાન મોગો નાશસ્તિત્વો ગતયો ભવન્તિ વિષ્ણુસ્ય ।

યો ન દદાતિ નો મુદ્ધને તન્ય તૃતીયા ગતિર્મવતિ ॥

આમ જ્ઞાનનો અર્થ અંચમ વિષે, અંચમનો અર્થ ધર્મ વિષે અને ધર્મનો અર્થ મોક્ષ વિષે જ સિદ્ધ ધાય છે.

(૬૦) ક્રુષ્-ક્રુષ્યતિ-ક્રોધ કરે છે., વ્રુહ્-વ્રુહ્યતિ-વ્રોહ કરે છે. અમૃત્-અમૃતિ-અમૃતમાં છીંડા ઝોળે છે તે અર્થના ક્રુષ્-ક્રુષ્યતિ, હૃદ્ય-હૃદ્યતિ વગેરે ધાતુઓ જેના પ્રત્યે ક્રોધ વગેરે દોષ તેની અનુથી લે છે.

(૬૧-૬૩) કાપ્-એટલે ગતવા-વા-સ ણંધક ભૂતકૃદંતના કર્મની પંચમી વિભક્તિ ધાય છે તેથી હૃષ્યમ્ ધારુણ પ્રેક્ષતે-વલેલી પર ગલીને જુએ છે તે વાક્યને કૃદાવીને વલેલી પંચમી જુએ છે તેમ કરીએ ત્યાં હૃષ્યતિ (પંચમી) પ્રેક્ષતે એમ ધાય છે

અ્યારે જેનો લોપ ધાય ત્યાં તેનો અર્થ નો અંદર અગ્નિ જ દેખાય છે અગ્ની અંજાંધક ભૂતકૃદંતના લોપ ધાય છે છતાં તેનો અર્થ લોપાતો નથી

(૬૪-૬૫) આ નિયમ અને તેના ઉદાહરણની વચ્ચે નો મેનિક આધારના વિવચ્છમા ૫૫ ૩૪-૩૭ ની દિષ્પણમા મ્ત્રી છે

(૬૬) આ નિયમ અને તેના ઉદાહરણની વચ્ચે નો મેનિક આધારના વિવચ્છમા ૫૫ ૩૪-૩૭ ની દિષ્પણમાં મ્ત્રી છે

અને અનાદત્ત. --યં ના જેનો અનાદત્ત ધાય તેની પછી અને અનાદત્તી વિભક્તિ ૨ ૫ ૩

(૬૭-૬૯) અનના જોગવામ્-પણા માણ્યે. અને પાદના વર્ણ છે તે અણ દુર્મ-૫૬ ૧૩

સિદ્ધ કરવા માટે થાય છે તેમા પોતાને જ સમજવા માટે અનુમાન કરાય તો તેના ત્રણ અવયવ ઘટક વાક્ય આવે છે. અને અન્ય ને અનુમાનપૂર્વક સમજવાય ત્યારે પાચ અવયવ-ઘટક વાણી વાક્ય આવે છે. તે પાંચ અવયવ વાક્યોની સંજ્ઞા તર્કશાસ્ત્રના-તર્કસંગ્રહ વગેરે ગ્રંથોમા આમ છે

- (૧) પ્રતિજ્ઞા વાક્ય-જે સિદ્ધ કરવાનું હોય તેની રજૂઆત
- (૨) હેતુ-કારણ તર્ક જેના આધારે સિદ્ધ થાય,
- (૩) ઉદાહરણ-દૃષ્ટાન્ત સાહચર્યના નિયમની સાથે દાખલો આપવો
- (૪) ઉપનય-અનુમાનિત ને,
- (૫) નિગમન-સિદ્ધ કરવા તરફ લઇ જવાનો પ્રયત્ન અને સિદ્ધ કરી દેવું તે.

પ્રતિજ્ઞા-પર્વતો વલ્લિમાન્-પર્વત અગ્નિવાળો છે

હેતુ -ઘૂમવત્ત્વાત્ (પંચમી)-ધૂમાડાને લીધે.

ઉદાહરણમ્-યત્ર યત્ર ઘૂમ તત્ર તત્ર વલ્લિઃ । યથા મહાનસે (યો યો ઘૂમવાન્ સ સ વલ્લિમાન્ ।

યથા મહાનસ) ન્યા ન્યાં ધૂમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે જેમકે : રસોડામાં

ઉપનય -અય (પર્વતઃ) અપિ તથા આ પર્વત પશુ તેવો (ધૂમાડાવાળો) છે

નિગમનમ્-તસ્માત્ (પર્વતઃ) તથા (વલ્લિમાન્) તેથી પર્વત અગ્નિવાળો છે

સ્વાર્થ-પોતાને સમજવા માટેના અનુમાનમાં ઉદાહરણ અને ઉપનયની આવશ્યકતા નથી

તે પછી ચોર એ લયનુ કારણ હોવાથી ચોર તરફથી લય લાગે છે તેથી ચોરાત્ વિમેતિ મા

પંચમી થાય છે

(૫૩) હત્યમાવ-તે પ્રમાણે, એ પ્રમાણે, એમ, જેવો, સરખો વગેરે અર્થ થાય છે શિષ્યને પુત્રની જેમ જુએ છે તેમાં સમમ્ અથવા સદૃશ નો અર્થ ગલિત હોઈ પુત્રની તૃતીયા વિલક્ષિત થાય છે

(૫૪-૫૫) જે અ ગ વિકાર-ખોડખાપણવાળું હોય અથવા વધુ કે ઓછું હોય તે અંગ વડે ન્યારે અ ગી-અંગવાળા મનુષ્ય વગેરેને સૂચવવામા આવે ત્યારે તે અંગની તૃતીયા વિલક્ષિત થાય છે

જેમકે.- અદળા કાળ-આંખેથી કાણો અને પાદેન સ્વજ્ઞ-પગેથી લંગડો-તે ખંનેમાં અંગ ઓછું-હીન છે પરંતુ ત્રિલોચન. વક્ત્રેણ-મુખથી ત્રણ આંખવાળો અને વિગ્રહેણ ચતુર્મુજ-શરીરથી-શરીરે ચારહાથવાળો તેમા એમનું આધિક્ય-વધારો છે.

(૫૬) જેને લીધે-ન્યાથી-જેના કારણે ઉત્પત્તિ થાય તેની પંચમી વિલક્ષિત જેમકે :- અજ્ઞાત (પંચમી) -પુત્રથી આન દ થાય છે. બ્રહ્મણઃ પ્રજા પ્રજાયન્તે-બ્રહ્મા (બ્રહ્મા-ઇશ્વર) માથી પ્રભ જન્મે છે. ત્વદર્શનાત્ તુષ્ટિ-તને જોવાથી સ્સ તોષ થાય છે.

(૫૭-૫૯) આ-આ-મર્યાદાના અર્થ માં જેને ક્ષય તેમજ પરિ વર્તન-ગિચાય-થી અલગ અર્થમાં જેને લાગે તેની પ ગમી ધાય છે આ પુરાત્ આખા નગરમાં એટલે કે નગરના ખજો ખજો વરસાદ વરસ્યો તેમ સૂચન ધાય છે. ક્ષય હરે અને પરિ હરે પરિ (વિષ્ણુ) થી અલગ-લુહો, બિન્ન જોમ પણ ધાય છે.

અને તાદર્ય-તમ્ય અર્થ. તદર્થ, તદર્થસ્ય શાય (ભાષે તત્ત્વગણ: ૧.૧૫ ૩૫ સુત્રથી) તાદર્યમ્-તેના માટેનો ભાવ-તે અર્થમાં અતુથી ધાય છે તેના ઉદાહરણ રૂપ કારણ માલા નામના અર્થ-કારનો પ્રયોગ કર્યો છે

મ યમને માટે જ્ઞાન-વિદ્યા, ધર્મને માટે સંયમ, મોક્ષપ્રાપ્તિ અર્થે ધર્મ જોમ શ્વેટ ક્યું છે. છેલ્લા પાઠમાં ધનને દાન કરવા માટે અને જોગ કરવા માટે ધાન્ય કરે છે-રાએ છે ધરાવે છે નાથ માટે નહીં.

કારણકે :- દાન યોગો નાશસ્તિયો ગતયો ભવન્તિ વિત્તસ્ય ।
યો ન દદાતિ નો મુદ્યતે તસ્ય તૃતીયા ગતિર્ભવતિ ॥

આમ જ્ઞાનનો અર્થ અંયમ વિષે, મ યમનો અર્થ ધર્મ વિષે અને ધર્મનો અર્થ મોક્ષ વિષે સિદ્ધ ધાય છે.

(૬૦) ક્રુષ્-ક્રુષ્યતિ-ક્રોધ કરે છે., ક્રુહ્-ક્રુહ્યતિ-દ્રોહ કરે છે, અમૂય્-અનૂયમિ-શુભામાં છીંડા જોળે છે તે અર્થના ક્રુષ્-ક્રુષ્યતિ, ક્રૂર્ષ્-ક્રૂર્ષ્યતિ વગેરે ધાતુઓ જેના પ્રત્યે ક્રોધ વગેરે દોષ તેની અતુથી લે છે.

(૬૧-૬૩) શાપ્-એટલે મત્વા-ત્વા-સ ણંધક ભૂતક્રાંતના કર્મની પંચમી વિવક્ષિત યાય છે. તેથી હર્મ્યમ્ શારુણ પ્રેક્ષતે-હવેલી પર ગયીને જુગો છે નં વાક્યને દ કાવીને હવેલી પચ્ચી જુગો છે તેમ કરીએ ત્યારે હર્મ્યાન્ (પ ગમી) પ્રેક્ષતે એમ યાય છે

ત્યારે જેનો લોપ યાય ત્યારે તેનો અર્થ તેા અંદર અગિય જ દેખાય છે અર્થી અંબધા વૃતક્રાંતનો લોપ યાય છે છતાં તેનો અર્થ લોપાલો નથી.

(૬૪-૬૫) આ નિયમ અને તેના ઉદાહરણની ગવાં નો મેનિક આધારના વિવરણમાં પણ ૩૪-૩૭ ની રિખણમાં કરી છે

(૬૬) આ નિયમ અને તેના ઉદાહરણની ગવાં લોપયિક આધારના વિવરણમાં પણ ૩૮-૩૭ ની રિખણમાં કરી છે

અને અનાદરના અર્થમાં જેનો અલગ- યાય તેની પ ગી અને અતુથી વિવક્ષિત યાય છે.

(૬૭-૬૯) રૂપના નાશકમ્-પણા માણને જુઓ જુગના રૂપના છતાં તે અતુથી-પચ્ચી

જાન્ય તે પીટાઈ જાન્ય તે ખીકે-તે બધાની ખૂમો કે તે બધાનો અનાદર કરીને ચોર નાસીજ જાન્ય ને ?

તે રીતે સજ્જન પુરુષ સારા માર્ગે જવા માટે દુર્જનાના વચનોની અવગણના-અનાદર જ કરે.

અને દુર્જન માણસ ખોટા રસ્તે જ જાન્ય તે સજ્જનોના સલાહ-શિખામણ-સદ્ભાવની પરવા ન કરે. તેને અવગણે

માતા પિતા રડતા હતાં છતાં પુત્ર દીક્ષા ગ્રહણ કરવા જાન્ય છે, -તેમ સારસ્વત પ્રક્રિયામાં છે પણ અહીં વિનયસાગરજી ર્જ્ઞ્યા-ઇર્જ્યાથી-અને યાત્તિ-જાન્ય છે-પદ મૂકીને સમસ્ત અર્થને નવો વળાંક આપે છે સારસ્વત પ્રક્રિયાનું કેવળ અનુકરણ નથી કરતા, અન્ય માતા પિતાના પુત્રોને પરદેશ વગેરેમાં સારું ધન મેળવતાં જોઈને તેને ઇર્જ્યા થઈ તેથી જાન્ય છે કે પછી અન્ય કારણો સર ઇર્જ્યા છે. તે બધા અર્થો આવશ્યકતાનુસાર સાધી શકાય

હવે વેદમા નિયમવિધિમા જે વિશેષ વિકલ્પો થાય છે તેનાથી ઉપસ હાર કરે છે

(૭૬-૭૧) જુહોતિ-હોમે છે તે ક્રિયાનુ કર્મ દ્વિતીયામાં આવે છતાં દક્ષા-દહી વડે એમ તૃતીયાનો વિપર્યય-અદલાબદલી બતાવે છે તે પ્રમાણે કાળ-ભૂતકાળ, લવિષ્યકાળ વગેરેનો, એકવચન વગેરે વચનોનો, પુલિંગ વગેરે લિંગોનો વ્યત્યય થાય છે અને પ્રકૃતિ-મૂળ શબ્દ કે ધાતુ અને પ્રત્યયનો લોપ થાય છે એટલે કે વેદમા બધે વિકલ્પ થાય છે

પ્રકરણ-૧૭

(૧) સમાસ પ્રકરણના આરભના પદમાજ વિનયસાગરજી સમાસના ઉદાહરણો રજૂ કરે છે

વૈચિત્ર્યવિભક્તિસદ્કુલમ્-વૈચિત્ર્યાણિ ચ અમૂ વિભક્તયઃ વૈચિત્ર્ય-વિભક્તયઃ (કર્મધારય સમાસ) તેષા સદ્કુલમ્ (તત્પુરુષ સમાસ)

સુષ્લોકવન્ધેન=સુષ્ઠુ શોભના શ્લોકા (કર્મધારય) તેષા વન્ધેન (તત્પુરુષ).

સમ્બેદકારકમ્-મ્બેદૈ સહિત યયા સ્યાત્ તથા સમ્બેદમ્ (અભ્યથીભાવ) સમ્બેદાન્તિ કારકાણિ યત્ર તત્ (બહુવ્રીહિ)

મનોહર-મન હરતિ ઇતિ (ઉપપદ સમાસ).

દ્વિવન્નાગમૃગેન્દ્રસન્નિભ-દ્વિવન્ત ચ અમી નાગા દ્વિવન્નાગા. (કર્મધારય) તેષા કૃતે મૃગેન્દ્રઃ મૃગાણામ્ ઇન્દ્ર - (૫૫ઠી તત્પુરુષ) તેન સન્નિભ ।

આ સમાસ છ પ્રકારનો છે

(૨) આ છ પ્રકારનો સમાસ એ કે બેથી વધુ પદો પરસ્પર ભેગા થાય-માથે રહે તેથી બને છે.

(૩-૫) પણ તે સમાસમાં અન્વય-યોગ્ય અર્થાનુસંધાન સોણું લેઈએ તે સમાસનાં નામ -અવ્યયીભાવ. તત્પુરુષ, ઠ-ઠ, દ્વિશુ, બહુવ્રીહિ અને કર્મધાન્ય એમ છં એટલે કે આ છ પ્રકારો છે. અતિરિ-ગયમ્ અતિક્રાન્તમ્-ધન વટાવી ગયેલું-ઓળંગી ગયેલું-નિશ્ચિત કરતાં વધુ મેળવી ચૂકેલું ને અતિરિ ફુલમ્-ધનાટય કુટુંબ. તદ્વિત પ્રત્યયોને પણ સમાસ એમ સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે.

પણ ત્યાં અન્વય ન હોય ત્યાં સમાસ થતો નથી.

(૬-૯) ક્રિયાનો સંબંધ જે પદની માથે હોય તે કારક સંબંધે અન્વિત-અન્વયમુક્ત હોવાને લીધે પ્રધાન-સુખ્ય થાય છે

આમ દ્વિશુ અને તત્પુરુષ સમાસમાં પરમાં આવતું પદ-ઉત્તરપદ પ્રધાન હોય છે. જેમકે :- રાજા પુરુષ (રાજપુરુષ) આગાતિ-રાત્નનો સેવક આવે છે. તેમાં આગમન ક્રિયા સાથે પુરુષ-ઉત્તર-પદ-નો સંબંધ છે. રાત્ન-પૂર્વ-પદનો સંબંધ નથી. તેથી રાત્ન-પદ ગીણું છે.

ઠ-ઠ અને કર્મધાન્ય સમાસના ઉભયપદ-બંને પદ સુખ્ય છે. રામલક્ષ્મણો ગચ્છત. રામ અને લક્ષ્મણુ જાય છે જવાની-ગમન ક્રિયા સાથે રામ અને લક્ષ્મણુ, બંને પદનો સમાન સંબંધ-કર્તાનો સંબંધ છે

અવ્યયીભાવ સમાસનું પૂર્વ-આગળનું પદ પ્રધાન હોય છે. કારણકે આ સમાસમાં પૂર્વ પદ પણ કરીને ક્રિયા વિશેષણ હોય છે જેમકે - ઉવકુર્મ્મં ઘેહિ-ઘડાની નહીક મૂક. આમ હવ-નહીક મારી મૂકવાની ક્રિયાનો સંબંધ સુખ્ય છે.

બહુવ્રીહિ સમાસ ઈમેના વિશેષણ તરીકે પ્રયોજાય છે તેથી પૂર્વપદ કે ઉત્તર પદ વિવાચનુ અન્ય પદ પ્રધાન-સુખ્ય બને છે એટલે કે વિશેષ-સુખ્ય બને છે. જેમકે - મનોહર-મન-હર મ-તપ જેનું ધન છે તે જ્ઞપિ-ઋપિ.

આ બધા સમાસમાં ઉભયપદ પ્રધાન હોય તેવા ઠ-ઠ અને કર્મધાન્ય સમાસ બળવાન છે. તેથી નિવાદ-ગતિ-બીજાનું નિન્ને મુખી તેમાં કર્મધાન્ય-સુખી પોને પણ સીલ છે-માય છે. પણ નિવાદના સ્વરૂપિ-બીજાનો મુખી એમ તત્પુરુષ કે નિવાદ સ્વરૂપિ મન્મ મ-એના મુખી બીજા છે તેમ બહુવ્રીહિ યત્તા નથી. કારણકે તત્પુરુષમાં તત્પુરુષ માં સહ આવેલા પણ ન હોય તેમ તેની બીજાનું ધરી પાડી મહાતી નથી. સ્વસ્વામિભાવ જેવા તરીકે પણ ગણિતરિતગત નિલય-અમિતભવ મ-તમે જે ને પ્રમાણે બહુવ્રીહિમાં તે અન્વયપદ સુખ્ય હોય તે. તેથી ને અન્વય પદમાં ને પ્રમાણ ને નથી. નિવાદ અને ગચ્છતિ પદોને વિશેષ હોય તેવા વિશેષણ તરીકે મુખી મ મહાત કેવા નીનો

(૧૦-૧૧) એ કે એથી વધુ પદ એકત્ર થાય ત્યારે તે એકજ પદ-સામાસિક એકત્ર થયેલું -હળીમળી ગયેલું પદ-થાય છે તે પ્રમાણે તેના ઉદાત્ત વગેરે સ્વર પણ એકજ-ઓતપ્રોત થઈ ન્તય છે. સમાસમાં પદની વિભક્તિનો લોપ થવા છતાં તેના અર્થનો લોપ થતો નથી. અને સામાસિક પદના અંત્ય-અંતિમ પદના અંત મુજબ વિભક્તિ પ્રત્યય લાગે છે

(૧૨) અવ્યયીભાવ સમાસ જે જે અર્થોમાં વિગ્રહ-પદો છૂટા રહે તે સ્થિતિ-માં રહેલા હોય છે. તે અર્થોનું પરિગણન કર્યું છે.

- (૧) વિભક્તિ-ગુરો અધિ પ્રવૃત્તા કયા-ગુરુ વિષે થતી વાતચીત તે અધિગુરુ કહેવાય છે.
- (૨) પરિ-એકેન વિપરીત વૃત્તમ્-એકને લીધે બધું ઉલટું થયું. બાજુ બગડી-તેમાં એકપરિ
- (૩) અન્ત:-કારકપ્રકરણપર્યન્તમ્ અધીતે-કારક પ્રકરણ સુધી ભણે છે.-ત્યાં સકારકમ્.
- (૪) સમીપ -કુમ્ભસ્ય સમીપમ્-ઘડાની નજીક-ઉપકુમ્ભમ્
- (૫) પશ્ચાત્-વિષ્ણો. પશ્ચાત્-વિષ્ણુની પછી-અનુવિષ્ણુ.
- (૬) નાતિક્રમ.- (અત્યય) -અતીતાનિ હિમાનિ-ઠંડી જતી રહી-તેમાં નિહિમમ્.
- (૭) અનુક્રમ- (આનુપૂર્વ્યમ્) -જ્યેષ્ઠમ્ અનુક્રમ્ય-મોટા (વડીલ) ના પછી-અનુજ્યેષ્ઠમ્
- (૮) યોગપદ્યમ્-ચક્રેણ યુગપત્-ચક્ર સાથે-સચક્રમ્
- (૯) સાકલ્યમ્-તૃણેન સકલમ્-ધાનસહિત-સતૃણમ્.

(૧૦)* વીપ્સા-અર્થમ્ અર્થ પ્રતિ-પ્રત્યેક અર્થને-પ્રત્યર્થમ્

(૧૧) યોગ્ય:- (યોગ્યતા) રૂપસ્ય યોગ્યમ્-રૂપને યોગ્ય-યથારૂપમ્

(૧૨) શબ્દપ્રાદુર્ભાવિ-હરિશબ્દ इति પ્રકારેણ પ્રકાશતે-હરિ શબ્દ નો આ પ્રમાણે પ્રકાશ -અર્થ થાય છે-इतिहरि

(૧૩) અભાવ:-મક્ષિકાણામ્ અભાવ:-માખીનો અભાવ-નિર્મક્ષિકમ્.

(૧૪) સદૃક્ત્વમ્-સહયા સદૃશ:-મિત્ર જેવો-સસહિ.

(૧૩-૧૪) વિગ્રહ એટલે અર્થોનું સંધાનને યોગ્ય અર્થને સૂચવનારું વાક્ય. જેમકે :-જે ઘરમાં સ્ત્રીને આગળ કરીને-મુખ્ય રાખીને કાર્ય થાય છે તે-ઘર તેમા અધિસ્ત્રિ ગૃહમ્ એમ થાય છે એટલે કે અધિસ્ત્રિ સમાસનો વાક્યાર્થ-વાક્ય (વિગ્રહ) માં અર્થ “જે ઘરમાં સ્ત્રીને આગળ કરીને કાર્ય થાય છે તે” એમ કરવો અને જે અર્થ હોય તેને સ્થાને અવ્યય મૂકવું અને તે અવ્યય પણ પૂર્વપદમાંજ આવે છે.

* અહીં સારસ્વત પ્રક્રિયા પરની દીપિકામાં (પૃષ્ઠ-૨૧૬) ચદ્રકીર્તિ મુનિ વીપ્સા નો અર્થ વ્યાપ્તમ્ ઈપ્સા એમ કરીને યે યે વૃદ્ધાઃ તાન્ પ્રણમતિ-જે જે વૃદ્ધો છે તેમને પ્રણામ કરે છે તેમા યથાવૃદ્ધ પ્રણમતિ એમ પ્રયોગ કરે છે.

(૧૫-૧૮) ઉપર તેમ વિચારમાં જે વિભક્તિઓથી નિબન્ન થતો અર્થ હોય તેને સ્થાને અવ્યય મૂકાય છે. તે અવ્યય અવ્યયીભાવ સમાસમાં પૂર્વપદ તરીકે મૂકાય છે તે પછી વિભક્તિનો લોપ થાય છે સમાસમાં તેમજ ક્રત્ પ્રત્યયો જેવાં કે-કુમ્ભ કરોતિ ક્તિ-ઇડો બનાવે છે તે-તેના દ્વિતીયાનો જમ્ અને ત્રીજો પુરુષ એકવચન વગેરે પ્રત્યયોનો લોપ ક્રત્ પ્રત્યય લાગ વાથી થાય છે તેથી કુમ્ભકાર એમ થાય છે. એટલેકે સમગ્ર શબ્દ નિબન્ન થયા પછી તેને અર્થ-પુસાર વિભક્તિ પ્રત્યયો પ્રયોગ્ય છે ઠાગ્યુકે તે પદની નામ સંજ્ઞા થાય છે ક્રત્ પ્રત્યયાન્ત, તદ્વિત પ્રત્યયાન્ત તેમજ સમાસની નામસંજ્ઞા કરવામાં આવી છે

અવ્યયીભાવ સમાસ નપુમ્સલિ ગમાં જ પ્રયુક્ત થાય છે. અને નપુંમકલિંગ હોવાને લીધે તેનો દીર્ઘ હોય તો દ્વિવ થાય છે. તેને પરમા વિભક્તિપ્રત્યયો લાગે છે. પણ વિભક્તિનો છુદ્ધ થાય છે આમ સ્ત્રીમ્ અધિકૃત્ય=અધિસ્ત્રી=અધિમ્ત્રિ+સ્=અધિમ્ત્રિ-સ્ત્રીને અધિકારમાં સખીને જે દાર્યો થાય છે તેવું મૂહકાર્યમ્ એમ સિદ્ધ થાય છે.

(૧૯) મદ વગેરે આ પ્રમાણે છે. સદ્, મમાન, મદ્ક, મદ્શ, મદ્દા, એ બધાનો મ-દાઃ આદેશ થાય છે. દ્વદ્મ નો ઈ (ઈદ્શ), ક્તિમ્ નો કી (કીદ્શ) આદેશ થાય છે

(૨૦-૨૩) કુમ્ભમ્ય મમીપમ-ઇડની નજીક તેમા મમીપમ્ નો ઉપ આદેશ અવ્યય હોવાને લીધે પૂર્વપદ થાય છે. અને પછી અવ્યયીભાવસમાસાન્ત જ દાર નો જમ્ થતાં ઉપકુમ્ભમ્ એમ થાય છે.

અને ઠા (ઠા) તૃતીયા એકવચન અને ઠિ મપ્તમી એકવચનમાં વિદ્યે છે. તેથી ઉપકુમ્ભે જ્ઞાતમ્ તેમજ ઉપકુમ્ભકૃતમ્, ઉપકુમ્ભમ્, ઉપકુમ્ભાત્, ઉપકુમ્ભે, -ઉપકુમ્ભમ્ એ પ્રમાણે થાય છે.

(૨૪-૨૬) ઉપર પ્રમાણે અન્ય જ દારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. યદા અવ્યાય અસાદૃશ્ય-અમમાનતા ના અર્થ માં આવે છે યદા ના અર્થો-યોગ્ય, લીપ્સા (વાન્વાર), અનિકમ્ અને સાદૃશ્ય જે તેમા નાદૃશ્ય સિવાયના પણ અર્થોમાં યદા ઉપપદ-પૂર્વપદ તરીકે અવ્યયી ભાવમાં આવે છે સ્વસ્વ યોગ્યમ્-વચારૂપમ્-રૂપ પ્રમાણે (રૂપને યોગ્ય) જે જે વૃદ્ધા. ઠાન્=વચારૂપ જે જે વૃદ્ધા છે તેમને અને અદી યાગ્યમ્ અનતિવચન-અનિત અર્થોદાતી બદાર ન નહીને-અર્થોદાતા સ્ત્રીને યદાસમિ-અકિત અનુમાન એમ ઉદાહરણ આપ્યું છે.

ને પછી જનુપમ-સમાનુસારનુ ઉદાહરણ છે

મુગપત અને મકન્ નો મ આદેશ પૂર્વપદમાં થાય છે.

(૨૮) યોગ્યતાનો જુદો નિર્દેશ કરીને યદા અવ્યાયની તેમ જનુ પણ પૂર્વપદ થાય છે. અને યદાને હોમ ગણની સાધના થતી હોય ત્યારે તેની અનુચિતિ પ્રતિષ્ઠા અને અદિ કુપીની દાર્યમણે સંપૂર્ણ થાય ત્યારે જ તેમા પ- પૂર્વ પ્રમાણ પડે છે. અદી સિદ્ધિ નો અમ દર્શિ સ્વદ પ- પ્રમાણ પાડ્યો એમ અર્થ થાય.

(૩૦-૩૧) જેટલા-તેટલાં (=તમામ) એ પ્રકારનું પ્રમાણ એટલે જ અવધારને યાવન્તિ (જેટલા) અમત્રાણિ (પાત્રો) છે (તાવન્તિ) તેટલાં-યાવદમત્રમ્ (તમામ પાત્રો) એમ ધાય છે. તે તે જ રીતે યાવત્ જીવતિ તાવત્-ત્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી-યાવજ્જીવમ્-જીવતા સુધી એમ ધાય છે

(૩૨) અવ્યયી લાવ સમાસ નપુંસકલિંગમા પ્રયુક્ત ધાય છે અને નપુંસકલિંગ ના દીર્ઘસ્વરાન્તનો હ્રસ્વ ધાય છે એ અને ઓઐ સંઘ્યક્ષરોના ઙ કાર અને ઙ કાર હ્રસ્વાદેશ છે તે નપુંસકલિંગ પ્રકરણ મા નોંધ્યું છે. તે પ્રમાણે અહીં રાયમ્ અતિક્રાન્ત કુલમ્ માં અતિરં અને નાવમ્ અતિક્રાન્ત જલમ્ મા અતિનો એમ ધાય ત્યારે એ નો ઙ અને ઐ નો ઙ હ્રસ્વાદેશ થતા અતિરિ અને અતિનુ એમ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે રાયમ્ અને નાવમ્ એ રં+અમ્ અને નોં+અમ્ થી સિદ્ધ થયા છે

(૩૩-૩૪) દ્વિતીયા તત્પુરુષ સમાસના ઉદાહરણોમાં પ્રાપ્ત, આપન્ન, શ્રિત, ક્રાન્ત, અતીત, ગત, પતિત, વગેરેના પ્રયોગ ધાય છે પ્રાપ્ત નુ ઉદાહરણ પદ્યમા છે. વૃક્ષમ્ માશ્રિતા-વૃક્ષાશ્રિતા વલ્લી-વૃક્ષ ને આશ્રયે રહેલી વેલડી વગેરે સમજવા

(૩૫) ગત ઉત્તરપદ વડે દ્વિતીયા, મિત્ર લેદાયેલો વડે તૃતીયા, તેમજ યૂપદારુ માં ચતુર્થી અને મય ઉત્તરપદ વડે પંચમી તત્પુરુષ સમાસ ધાય છે. અપેત છૂટો પડેલો, મુક્ત છૂટો થયેલો, પતિત પડેલો, વ્રસ્ત-ત્રાસેલો વગેરે પણ પંચમી તત્પુરુષનુ નિયમન કરે છે વૃક્ષાપેત પર્ણમ્, સંસારમુક્ત જિન, વૃક્ષપતિતં ફલમ્-તાપવ્રસ્ત, રોગવ્રસ્ત. વગેરે ધાય છે.

(૩૭-૩૯) દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિ પ્રત્યયાન્ત પદો ક્યારેક ઉત્તરપદનુ સ્થાન પણ લે છે અગ્નો માહિત અગ્નિપુલ્કમા રોકાયેલો ત્યા માહિતાગ્નિ ધાય છે તે પ્રમાણે પૂર્વ મૂત મૂતપૂર્વ, દન્તાનાં, રાજા-રાજદન્ત: તેના વિકલ્પો અન્ય વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં આળ્યા હોવાથી અગ્ન્યાહિત એમ પણ ધાય છે

પદ્ય ૧૦ મા નોંધ્યું છે તેમ એકપદ્યમ્ એક જ પદ થતુ હોવાને લીધે ઘરુનોં ગોઙ્ગન્તે (૧ ૬ ૨૬) અને અવકુપ્વન્તરેડપિ (૧ ૬.૨૭) સૂત્રો વડે આમ્રાણા વનમ્-આમ્રવનમ્-આમ્રવણમ્ આખાવાડી ધાય છે. પણ ત્રિનયન. વગેરેમાં આ નિયમ લાગતો નથી કારણકે સ્પષ્ટ નિર્દેશપૂર્વક 'ક્યાક' એમ કહ્યું છે પાન શબ્દના ન કારનેા પણ વિકલ્પે ન ધાય છે. તેથી સુરાપાનમ્-સુરાપાણમ્ ધાય છે.

(૪૦-૪૧) નઙ્ગ તત્પુરુષ સમાસમાં નઙ્ગ-નિષેધ-નકારાર્થ પૂર્વપદ તરીકે આવે છે નાક-સ્વર્ગ વગેરે નન્તત્પુરુષ સિવાયનામાં નઙ્ગ-ન કારનેા જ આદેશ ધાય છે નાક વગેરે ગણના અર્થ જુદા આપવામા આળ્યા નથી. તે અપવાદ છે તેથી સ્મૃતિગત જ કરવાં પડે. છતાં ય અર્થ જાણવાની ઈચ્છા ધાય તો ભાનુજિ દીક્ષિતની અમરકોશટીકામાથી જોઈ લેવા

આમ ન ગૌ.- ગાય નહી તે અગૌ અને ન વાહવ.-વોહો નહી તે-અવાહવ ધાય છે તે પ્રમાણે ન ગવા-અગવા-ગાય વડે નહીં, ન ગવિ-અગવિ-ગાયમાં નહીં એમ ધાય છે.

(૪૨) પાપુ જો સ્વરથી શરૂ થનો શબ્દ પરમાં હોય તો ન નો અ થવાને બદલે બન્ આરોગ શાય છે. આમ ન અષ્વઃ-અનષ્વઃ ઘોડો નહીં તે

(૪૩-૪૬) નજ-નિષેધના જે પ્રકાર છે.

(૧) પર્યુદાસ-વિધિ અને પ્રતિષેધ-કરણ અને રોકાણ તે જેમા ન્યાદે વિધિ પ્રધાન પત્તે હોય પણ નિષેધ ગૌણ હોય ત્યાં પર્યુદાસ થાય છે. એટલે પર્યુદાસ નદગ્રાહી છે. એટલે જેનો નિષેધ થાય તેના પૂરતોજ મર્યાદિત રહે છે તેથી તેને તદન્યમાત્રસટ્કોચાર્યઃ એમ સમજાવવામાં આવે છે જેમકે:- ન બ્રાહ્મણ-અબ્રાહ્મણઃ પ્રાહ્મણ સિવાયનો (વળગ્ય-એમ આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં વગન છે. પ્રાહ્મણ એ વલિવાચક નહીં પણ વિદ્યાવાન એમ સમજવું કારણકે બહોલો મનુષ્ય જ વિદ્યા-વેદ વગેરે વિદ્યાનું રક્ષણ કરે છે. આમ પ્રાહ્મણને દંડ કરવો નહિ એમ કહેવાને બદલે પ્રાહ્મણ સિવાયનાનો દંડ કરવો તે પર્યુદાસ-જે સાથે નિષેધ વાચક મૂક્યો તેને અર્થ મર્યાદામાથી બહાર મૂકીને વિહિત થાય છે

(૨) પ્રગહ્યક - પણ ન્યાદે જેનો વિધિ વિધેય હોય તેનો જ નિષેધ થાય એટલે કે વિધિ બને અને નિષેધ-પ્રતિષેધ-નકાર સુખ્ય અર્થમાં આવે ત્યાદે પ્રગહ્યક બળપૂર્વક નિષેધ કરનાર થાય છે. તેનો અર્થ ક્રિયા સાથે જોડાયેલો હોય છે એટલે કે પ્રાહ્મણને દંડ કરવો નહિ. તેમા 'કરવો' એ વિધિ કરતાં 'નહિ કરવો' એ નિષેધનુ પ્રાધાન્ય છે. જેમકે - પદ વદિ સ્વાદકવિપ્રયુક્ત કથ લક્ષેત પ્રિયતા ચિરત્નામ । ઠવિ ન હોય તેવા એ જે પદને પ્રયુક્ત ક્યું હોય તો ચિરંતન પ્રીતિ કયાથી પામે ? (ન જ પામે) એમ અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે

નજ-નિષેધના જે પ્રકારના આખ્યા પછી વિનયસાગળજી નજ=ને-નિષેધવાચક નકારના છે અર્થ આવે છે. આ ૪૪-૪૬ પદો વાર્તિકકારના છે તેમ મારસ્વત પ્રક્રિયાકાર જણાવે છે.

(૪૭-૪૯) અન્વાચય -જે ક્રિયાઓનો સંબંધ-ગમન જ આગમન જ=ગમનાગમનમ્-પણ તેને ક્રિયાઓનો સંબંધ ન હોય તો મિદામ્ અટ અને ગ્રામ્ જાનય તેમા ઠ-ઠમમામ પતે નથી કારણ કે તે બંને ક્રિયાઓને પરસ્પર સંબંધ નથી પૃથક્ ક્રિયાપદો છે

અનવ્યય - જ્યા પરસ્પર અનવ્યય-સંબંધ ન હોય તેવા પદોમાં પણ સમાસ થાય નહિ. જેને સમાસ વલિ, સમાન શુભ, સમાન ક્રિયા કે સમાન દ્રવ્યવાચી જ પદો હોવા નેકની જેમકે - જાગણ જ વંશ્યઃ જ બ્રાહ્મણવંશ્યો, પટુઃ જ મૃદુ જ ગૂરુઃ જ પતુમૃદુગૂરુઃ ગમનાગમનમ્ અને જાગ જ શેષઃ જ જ્ઞાનેજ્ઞો એમ ક્રમાનુસાર થાય છે. તેથી ઉપ્વર જ ગૂરુ જ તેમા સમાસ થતો નથી કારણ કે મજસ્વ નો સંબંધ બંને કર્મ સાથે છે જ્યારે ઉપ્વર અને ગૂરુ શબ્દોના અર્થ જ અસાધ્યતા નથી પરંતુ બજવાની ક્રિયા માથે પ્રત્યેકનો પૃથક્ સંબંધ બતાવે છે

(૫૦-૫૧) જ વગેરે ઠ-ઠનો અર્થ બતાવતાજ અનવ્યય-નિપાતનો સમાસમાં દાખ ૫૦

છે અને દ્વન્દ્વ સમાસમાં જે મુખ્ય પદો ઇ કારાન્ત કે ઉ કારાન્ત હોય તે પૂર્વ મૂકાય છે. જેમકે :
 भोक्तृ भोग्यौ-भोक्ता च भोग्य च तेमा लोडता मुख्य छे

અદ્ય-ઓછા સ્વરવાળા પદને પ્રથમ મૂકાય છે જેમકે :-कृष्णमाधवौ-कृष्णः च माधव च ।
 पार्वतीपरमेश्वरौ-पार्वती च परमेश्वर च

इ कારાન્ત પૂર્વપદમાં આવે ત્યારે અગ્નિમારુતૌ-અગ્નિ ચ મારુત (પવન) ચ અહીં વિનય-
 સાગળ્યે વાયુ શબ્દનો પ્રયોગ મારુત ના પર્યાય તરીકે કર્યો છે નહીં તે વાયુ શબ્દ ઉ કારાન્ત
 છે તેથી બંનેમાં પરસ્પર વિરોધ સભવે છે.

(૫૨-૫૩) બંને દેવતા વાચક શબ્દો હોય ત્યારે પૂર્વપદના અત્યસ્વરનો દીર્ઘ થાય છે.
 જેમકે -इन्द्रावृहस्पती-इन्द्र च वृहस्पतिश्च એમાં इन्द्र નુ इन्द्रा થયુ છે. અને અગ્નિ: ચ સોમ: ચ
 તે વિચ્છેદના દ્વન્દ્વ સમાસમાં ઇ કારના દીર્ઘ ઉપરાંત સોમ શબ્દના સ કારનો પ કાર થાય છે
 જેમકે -अग्नीषोमौ अग्नि અને सोम

(૫૪-૫૬) જ્યાં દ્વિવચન અને બહુવચનમાં બંને અલગ અલગ નો સમાસ હોય ત્યા
 ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ કહેવાય છે શિવ અને કૃષ્ણ બંને અલગ છે તેમના વચ્ચે દ્વન્દ્વ સંબંધ
 નથી બંનેના સ્વરૂપ, કાર્ય વગેરે ભિન્ન છે

તેમજ પદ્મ ચ પારદ ચ પાદપા. ચ તેમાં પણ ઇતરેતર ભાવ છે તેથી પદ્મપારદપાદપા એમ
 થાય છે તદુપરાંત તે બંધાને સમાહાર-એકત્રીકરણ-કરીને સામાસિક બનાવવામાં આવ્યા હોવાથી
 તેમાં સમાહાર દ્વન્દ્વ થાય છે તે એકવચનમાં જ પ્રયોજાય છે અને તે નપુંસકલિંગમાં આવે છે
 તેથી પદ્મપારદપાદપમ્ એમ પણ થાય છે. છત્ર ચ ઉપાનત્ (સ્રીલિંગ) ચ =છત્રોપાનહમ્ છત્રી અને
 પગરખા.

પાણિનિવ્યાકરણ પરની કાશિકામાં સરૂપાણામેકશેષ એકવિશ્વતો (૧૨૬૪) થી ગ્રામ્યપશુ
 सङ्घेष्वत्तरुणेषु स्त्री (૧.૨.૭૩) સુધી દ્વિચને સમાન સ્વરૂપ-બાતિ વગેરેમાં એક જ પદને અર્થાનુસાર
 વિભાક્ત પ્રત્યય લગાડીને દ્વન્દ્વ સમાસ સિદ્ધ કર્યો છે. તેથી માતા ચ પિતા ચ-પિતરૌ એમ પિતૃ
 શબ્દને દ્વિવચનમાં પ્રયોજવાથી માતા-પિતા અર્થ થાય છે. તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણી ચ બ્રાહ્મણ ચ
 બ્રાહ્મણી એમ થાય છે વિનયસાગરજીનો કાશિકા અને મહાભાષ્યનો સઘન અભ્યાસ સ્પષ્ટ તરી
 આવે છે જ

(૫૮) જ્યારે પરસ્પર એક જ ક્રિયા થાય ત્યારે તે કર્મના વ્યતીહાર-વિનિમયના અર્થમાં
 વિભક્તિનો લોપ થયા પછી અન્ય વગેરે ને સક્ આગમ લાગતાં અન્ય ચ અન્ય: = અન્યસ્ અન્યમ્
 = અન્યોન્યમ્, પરસ્પરમ્, જ્યાં પરસ્પર એક ક્રિયાકરણનો અભાવ હશે ત્યાં તે અન્ય ચ અન્ય. ચ
 = અન્યૌ એમ થશે

પાણિનિ વ્યાકરણમા નિત્યમસિચ્ પ્રજામેઘયોઃ (૫૪-૧૨૨) માં નત્ર વગેરેમાં નિત્યપદને પ્રયોગ કરીને ઠાશિકાકારે અન્યતરસ્યામ્-વિકલ્પે-એની અનુવૃત્તિ લઈને મન્દા મેઘા યસ્ય સ-મન્દમેઘા વગેરે સિદ્ધ કર્યા છે અહીં પાણિનિનો નિર્દેશ તેમની અષ્ટાઘ્યાયીપરક નથી પણ તે વ્યાકરણના અન્ય થ થકાર વડે છે તેમ સમજવું જોઈએ

(૬૯) ગજ્ઞા વગેરે આપ્ અંત-આ કારાન્ત શબ્દો છે તેમજ નદી વગેરે નવાદે (૧૧૨.૧૮) સૂત્રથી થએલા ઈપ્ પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીલિંગશબ્દો છે તેમના બહુવ્રીહિમા હ્રસ્વ થાય છે સુષ્ટુ શોભના ગજ્ઞા યસ્ય સ-સુગજ્ઞ વગેરે થાય છે.

(૭૦) ભાષિતપુંસ્કમ્ ની ચર્ચા પ્રકરણ-૯, પદ-૨૨ માં કરી છે. રૂપ્ય એટલે સુ દરતા તે સિવાયનુ અરૂપ્યમ્-કદ્ઙ્પુ આમ શોભના (સુ દર) માર્યા યસ્ય સ. તેમાં હ્રસ્વ થતાં શોભનમાર્ચ એમ અ કારાન્ત થાય છે યદ્ પ્રત્યય ઉપમાનાર્થે-આચારાર્થે લેવાનો છે ત્વ પ્રત્યય ભાવે તત્ત્વયણ. (૧૧૫.૩૫) સૂત્રનો છે અને જા-અલ્પ દેહિ-અલ્પજા દેહિ એમ થાય છે પરંતુ પ્રિય વગેરે ભાષિતપુંસ્ક શબ્દો હોવા છતાં તેમના હ્રસ્વ થતાં નથી જેમકે :-પ્રિયા માર્યા યસ્ય સ-પ્રિયામાર્ચ, કલ્યાણીમાર્ચઃ, મૈથિલી જાયા યસ્ય સઃ-મૈથિલીજાય વગેરેના પ્રિય, કલ્યાણી, મૈથિલી વગેરેના હ્રસ્વ થતા નથી

(૭૩) ન્હસ્વાદેશે સન્ધ્યક્ષરાણામિકારોકારૌ (૧.૮.૧૮) સૂત્રથી ગો શબ્દનો હ્રસ્વ ગુ કરવાથી પઞ્ચગુ-પાંચ ગાયોવાળો, ચિત્રગુ-૨ ગળેર ગી ગાયોવાળો વગેરે થાય છે

(૭૪-૭૫) સંખ્યાવાચક શબ્દો દ્વિ-એ, ચતુ-ચાર, અષ્ટ-આઠ, સહસ્ર-હજારની પરમાં બહુવ્રીહિ સમાસમાં આવતા પાદ-પગ શબ્દના અ ત્વ અ કારને લોપ થતાં દ્વિપાત્-એ પગવાળો, ચતુષ્પાત્-ચોપગો, અષ્ટપાત્, સહસ્રપાત્ વગેરે થાય છે તેમજ સુ-શોભન અને વ્યાઘ્ર-વાધ, હસ્તિ-હાથી વગેરેના પરમા પણ પાદ શબ્દના અ કારને લોપ થતાં સુપાત્, વ્યાઘ્રપાત્-વાધ જેવા પગવાળો હસ્તિપાત્ વગેરે થાય છે પરંતુ ઉપરના બધા ઉદાહરણોમાં જાસ્ વગેરે સ્વરથી શરૂ થતા પાદ શબ્દોનો પત્ આદેશ થતાં દ્વિપદ-દ્વિપદા, ચતુષ્પદ-ચતુષ્પદા, સહસ્રપદ-સહસ્રપદા, વ્યાઘ્રપદા, વગેરે થાય છે

(૭૬ ૭૭) સમાન અર્થમાં એટલે કે વિશેષણ-ગુણ અને વિશેષ્ય નામ બંનેનો સમાન હોય ત્યારે કર્મધારય સમાસ થાય છે તેમાં વિશેષણ પ્રથમ સ્થાનમાં આવે છે. જેમકે -નોલોત્પલમ્ એ નપુસકલિંગી કર્મધારયમાં નીલ, રક્તલતા એ સ્ત્રીલિંગી કર્મધારયમાં રક્ત, અને પુસ્કોકિલઃ એ પુ લિંગી કર્મધારયમાં પુસ્ વિશેષણે પૂર્વપદમાં છે. કેવળ પુસ્ ની પરમાં સ્વ વર્ણ આવે ત્યારે સ કારને લોપ થતાં પુક્તીરમ્, પુંહ્યાનમ્ વગેરે થાય છે અન્ય ઉદાહરણો પરમેશ્વર મહેશ્વરઃ, મર્હપિ, (પરંતુ મપ્તપિ સમાહારક-ક સમાસ થાય છે.)

(૭૮) પ્રવાદ, વિવાદ વગેરે ઉપસર્ગ (પ્ર, વિ વગેરે), થી અને પાદકૃત્ કર્ત્વિ પ્રત્યયથી

થતા સમાસ છે અને કુમ્ભકૃત્ કે કુમ્ભકાર, એ નામ અને કૃત્ પ્રત્યયથી થતા સમાસ છે તેને તત્પુરુષ સમાસ કહે છે એમકે.—મહીઘર.. ઘણઘરઃ વગેરે થાય છે.

(૭૯-૮૦) સમાસમાં જ્યાં વિભક્તિનાં લુક્ ન થાય ત્યારે અલુક્ સમાસ બને છે કુન્દ્રાત્ મુગત્ = કુન્દ્રાન્મગત, યઘિષ્ટિઠ્ઠ વગેરે થાય છે અપ્સુયોનિ, ને અપ્સુયોનિ સમ્ભવ, મગ્ય મ અપ્સુયોનિ એમ અલુક્ વહુગ્રીહ સમાસ થાય છે

આ અલુક્-વિભક્તિનો લુક્ ન થયો તે વિધાત તદ્વિત પ્રત્યયાન્ત શબ્દોમાં પણ આમુખ્યાયણ, દ્વામુખ્યાયણ (દત્તક ગયેલો પુત્ર અને કુટુંબોમા એકનો એક હોય તે તેને બંને કુટુંબોની અંપત્તિ પર અધિકાર છે તેવો દત્તકપુત્ર).

તેમજ કૃત્ પ્રત્યયાન્તો હૃદિસ્પૃક્-હૃદિ સ્વર્ગંતિ દત્તિ-દ્વદ્યમાં મ્થર્ગ કૃન્તાદ્ ડરમિ લોમાનિ યસ્ય મ ડરમિલોમ-છાતી પર વાળવાળો વગ્મતોહર-ચોર વગેરે થાય છે

(૮૧-૮૩) પદ્ય-૬૧ મા ટ, ઝ, ડ અને ક પ્રત્યયોની ગર્ગી કરી છે એવે ન કાચાન્ત શબ્દોના પરમાં સ્વગ્રહિ પ્રત્યય કે ય કાર આંવે ત્યારે ટિ-ભાગનો વિદ્યયે લોપ થતા કવિગાઠ્ઠ, અનિચ્ચ-મહિમ, વગેરે થાય છે અને વિદ્યપતિધિ હોવાને લીધે ક્યાંક ઉપમા લોપ થતા ક્ત્નો મધ્યમ્ = મધ્યાક્ષ એમ ન કારોપધ અ કાન્નો લોપ થાય છે

(૮૫-૮૫) મહ, સમાસ વગેરેનાં મ કાર આદેશ પદ્ય-૧૯ મા વિશ્વ ચર્ગિત છે પર તુ વિષ્ણુ પ્રત્યયાન્ત મઙ્ચ્-જ્વુ ધાતુ પરમા હોય ત્યારે મહ-સાયેનો નપ્રિ, મ્-મમ્વન્ નો મમિ અને તિરમ્-તિરમ્બુ નો તિરિ આદેશ થતાં મધ્યદ્-ચલગમન ક્વનાઠ, વિશ્વાશુ મિત્ર, મમ્મદ્-યોચ્ય, તિયન્-પક્ષી વગેરે થાય છે

(૮૬-૮૮) સ્વર પરમાં હોય ત્યારે કુ નો કૃત્ આદેશ કુલ્મિતઃ મઘા-મઘતા, વઘમ્, પ્રિ-પ્રમ્ પરમા હોય ત્યારે કુલ્મિતા પ્રગ-વન્મય, રઘ-ચ્ચ પરમાં ત્યારે વઘમ્, વઘ-પોલતા- (કૃત્ અતવાળો પ્રત્યય છે) તેનું કલ્પદ થાય છે.

કુ નો કા આદેશ અમ માં કુલ્મિત શ્લોક મન્દ નઃ-મઘા તેમજ વિષ્ણુ પુરુષ અને વલિન્ શબ્દોમાં કા આદેશ થતાં વાવુરુમ્-કુવુરુમ્ અને વાવમ્-વુવમ્ થાય છે

કિન્-કોનાઃ ના અર્થમાં-અગ્નિ સ્વાયં-કોનાઃ કોનાઃ હોય ત્યારે કુ નો ક કાર્કિર્ણ, વન્-વવગ્નિ, અને કન્ થતાં વવાગ્નિ થાય છે

મ્-ક ની પરમાં દન્ત શબ્દ હોય ત્યારે તેને મ્ આદેશ અને જ કાન્નો જ કાર્કિર્ણ થાય છે.

(૮૯) તેના ઉવાચ-કે, માં સોજન થાય તે તેમજ જ મારનો જ થતાં જોજન-કે, માં, સોજન- (જોજન) ન પ્રકારનો એમ થાય છે

દુહર્ગાદિ - જ્યાં તેમજ મારનાર - માર દેખે તે સ્વયં મ મારનો અર્થ થાય છે અને તે જ વાચકમાં માં કુ ના વાચક પ્રત્યય વિદ્ય કયામ, મારનાર ના માર પર વિભક્તિ ની શૂંકે મ માર

પાણિનિના આકૃતિગણ માં પ્રત્યયો લાગતાં જે શબ્દોમાં એક સરખા જ ફેરફાર થાય તેનું પરિગણન છે જ્યારે અહીં અન્યથા અસિદ્ધ અથવા કૃષ્ટ સાધ્ય શબ્દોને-આકૃતિગણ માં મૂકીને અપવાદ હોય તેમ સ્મૃતિગત કરવાના છે.

(૯૦) શાકપાર્થિવ-શાકપ્રિય રાજા પણ પાણિનિ વ્યાકરણમાં આવતા શાકપાર્થિવાદિ ગણ-મા-ક્તેન નજૂ વિગ્નિષ્ટેનાનજૂ (૨૧૬૦) સૂત્રના વાર્તિકમાં છે દેવપૂજા કરનાર બ્રાહ્મણ-દેવ-પૂજકઃ બ્રાહ્મણ-દેવબ્રાહ્મણ એમ થાય છે

(૯૧-૯૩) દ્વન્દ્વ સમાસમાં પૂર્વ (આદિ) પદનો લોપ થતા માતા ચ પિતા ચ-પિતરૌ, ષવશૂરૌ, પુત્રૌ-પુત્રી અને પુત્ર એમ થાય છે કેવળ માતા ચ પિતા ચ માં વિકલ્પને લીધે અન્ય રૂપ પણ થાય છે તેથી ઋ કારનો બાથતાં માતાપિતરૌ અને ઋ કારનો અરથતા માતરપિતરૌ થાય છે.

દ્વન્દ્વ સમાસમાં સર્વનામ પદ અ તે હોય ત્યારે તેને પ્રથમા બહુવચન-જસૂ માં વિકલ્પે સર્વનામ સ્ત્રીવિધાન થવાથી જસૂ અને જી એમ પ્રત્યયો થતા વર્ણા ચ આશ્રમા ચ इतरे च=વર્ણા-શ્રમેતરા. અને વર્ણાશ્રમેતરે વર્ણો આશ્રમે અને બીજા-એમ થાય છે

(૯૪) વૈયધિકરણ-વ્યધિકરણસ્ય ભાવ , તસ્મિન્, -અધિકરણ એટલે વિલક્ષિત પ્રત્યયો અને તેના અર્થો એ જ્યારે અસમાન હોય ત્યારે મધ્યમપદનો લોપ થાય છે

(૯૫) દિક્-દ્વિશાવાચક શબ્દ તેમજ સંજ્ઞાવાચક શબ્દો જે સંજ્ઞા તરીકે પ્રયુક્ત થયા હોય તો તે અવિગ્રહ એટલેકે નિત્ય સમાસ થાય છે તદુપરાત વિગ્રહ જે પ્રકારનો છે. સ્વપદવિગ્રહ-સ્વપદવિગ્રહ સમાસ એટલે જે સમાસમાં તેનાજ પદો દ્વારા અન્વય-અર્થાનુસંધાનપૂર્વક વિગ્રહ થઈ શકે તે સમાસ અને અસ્વપદવિગ્રહ-જે સમાસમાં આવેલા પદોથી અન્ય પદાર્થ પર વિગ્રહ થાય તે બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે

તે સિવાયનો સમાસ નિત્ય થાય છે એટલે કે તેનો વિગ્રહ જ કરવાનો નથી. આમ દક્ષિણાગ્નિ, દક્ષિણાપથ , સપ્તગ્રામ વગેરે સંજ્ઞાવાચક સમાસના ઉદાહરણો છે

આ પ્રકરણમાં જે સમાસની ચર્ચા કરી છે તે સમાસ અન્વયક-સાર્થક છે. કેટલાક પોતાનો અર્થ અને ઉદાહરણ પૂરા પાડે છે. તેને સ્મૃતિગત કરવા નીચે આપેલા શ્લોક ઉપયોગી જણાશે એક નોકરી ધંધા વગરનો માણસ એલે છે-

द्विगुरपि च द्वन्द्वोऽह मद्गेहे नित्यमव्ययीभावः ।

तत्पुरुष कर्म धारय येनाऽह स्या बहुव्रीहि ॥

હું દ્વિગુ (જે ગાય) વાળો છું હું દ્વન્દ્વ (પરિણીત) છું. મારે ઘેર નિત્ય અવ્યયીભાવ (વ્યય-અર્થ ન કરી શકાય તેવી અક્રિય ન સ્થિતિ) છે તત્ તે પુરુષ હે પુરુષ, કર્મ-કામધ ધો, ધારય-કર જેથી હું બહુવ્રીહિ (ખૂબ ડાગરવાળો) થાઉં

અમાનતા નામોની અન્વર્થકતા

- (૧) દ્વિગુ-દ્વયો ગવો સમાહાર-એ ગાયોનાં સનૃદ
- (૨) દ્વન્દ્વ-વનિઃ જ પત્ની જ-રમ્પતી એટલે-૪ ૬-૬-સુચલ,
- (૩) અઘ્વયોમાત્ર-અઘ્વયેન (પૂર્વપદેન) નૃસતે-પૂર્વમાં અઘ્વયપયાણો
- (૪) નત્તુરુપ-તમ્ય પુરુષ (ગણ પુરુષ) તેને એવક.
- (૫) કર્મધાર્ય-કર્મ ધાર્યતિ અગો (કર્મ-વિગોવણમ્).
- (૬) વહ્ત્રોદિ-વહ્ત્ર ટ્રોત્વ ગમ્ય મ-એતી પામે ધણી ડાગ છે તે-ધનવાન.

આવી અઘ્વયોમાત્ર અને કર્મધાર્ય સમામ લક્ષણુ ૯ પૃષ્ઠ પાડે છે.

પ્રકરણ-૧૮

(૧) વિનયનાગરશુ વિધે પ્રસ્તાવનામાં ગર્ભા કરી છે.

(૨-૪) તદ્વિત પ્રત્યયો નામના અંતે લાગે છે તે પ્રત્યયોના પલ્લુ અલગ અર્થ છે આમ નામને અપ્રત્ય-અ તાનના અર્થે અણ પ્રત્યય લાગે છે. પ્ અનુબંધ કાર્યોગ્ય (૧.૧૬) સૂત્રથી જ્ યાય છે પલ્લુ આદિસ્વરમ્ય િપતિ વૃદ્ધિ (૧.૧૫૨) સૂત્રથી એને ત્રિત્ કે પિત પ્રત્યય લાગે તેના આદિસ્વરની વદ્ધિ થાય છે

પ્રત્યય લાગ્યા પછી વિભક્તિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. આમ ઉપન નામના વ્યખિતો પુત્ર ને અર્થ માં ઉપના અપ્ત્ય પુમાન્-માં વિભક્તિ લોપ ધવાથી ઉપમકાણ્ (મા=ગોત્-અ અને ગોડ્યસ્વરે (૧.૫.૩) સૂત્રથી સ્વઃ પદ્મા લોવાથી ઉ કાળેના યુગ્ આ થાય છે અને તેને પ્રા ળ્ (૧.૨.૧૦) થી અવ ધતા ડોરગવ એમ નિદ્ધ થાય છે ઉપમનો અવ વ પુમાન્=ગોવમ્-૬૫-મન્યુનો પુત્ર થાય છે પિત ક-વાંન વીધે ઓડગિમા ઈવ્ લાગતા ગોવમો, ગોવમ્-ગો-પિત્ કે ઉપમ-સુની પુત્રી એવ થાય છે

(૫) માત્ શબ્દના જ્ઞકારનો તદ્વિત પ્રત્યય પ્ મા ડર - લોપ થાય છે તે નિઃપ્રત્યયક વટ વધેરે, તત્ તેમજ મટ ગદોની પદ્મા યાય ત્યાં જ પાપ તે એમકે અપ્ત્ય માત્-અ અપ્ત્ય પુમાન્-છ માતાઓના પુત્ર-મર્ષિકેવ-મ્-૬, યા-૧૪ નવનાર-કારીમ પાને, ૫.૬. માટમાત્ર-અટમાનાનો પુત્ર થાય છે

(૬-૭) વક્ષાનન્ત શબ્દે, અપિત્ત નામ ન લોપ નેર ને રા પ્રત્યય લાગે તે પિત્ કે વ ને વીધે આદિસ્વરની વદ્ધિ થાય છે આમ આગળના અવ વપ્ત્ કે-વિ-અ,પા-ને, ૫.૬. હયાવ અપ્ત્ય પુમાન્-અપિ-૨૨નો પુત્ર પ્રમલ્લ ૧૪.૧. ૨૬. કેવિ-અપા-વ-૩૧. પિત્-૧૧-૨૨.

પિતાશ્રીનુ નામ મીમ છે. તેમ ઉપર પ્રથમ પદમાં તેમણે આપ્યું છે) અરુણસ્ય અપત્ય પુગાન્
-આરુણિ-અરુણુનો પુત્ર

અહીં વહુ વગેરે નું પરિગણન પણ કર્યું છે તેમાં વહુ, કૃષ્ણ, વિન્દુ, લોમ, અગ્નિ, શર્મન્
વગેરે છે તેથી વાહવિ-બહુ નો પુત્ર, કાર્ણિણિઃ-કૃષ્ણનો પુત્ર, ઔપવિન્દવ-ઉપવિન્દુનો પુત્ર, ઔહુ-
લોમિઃ-ઉહુલોમાનો પુત્ર. આગ્નિઃ અગ્નિનોપુત્ર; શાર્મિ-શર્માનો પુત્ર વગેરે થાય છે

(૮) ગર્ગ ને ણ્ય (ય) લાગતા ગાર્ગ્ય-ગર્ગનો પુત્ર, વાત્સ્ય-વાત્સનો પુત્ર; ઇયન્ પ્રત્યયથી
આત્રેય-અત્રિનો પુત્ર દત્ત લગવાન ણીય (ઈય) પ્રત્યયથી પૈતૃવ્વસ્રીય-ક્રૌંષ નો દિકરો (પિતૃવ્વસા
-પિતાની બહેન-ક્રૌંષ, તે રીતે માતાની બહેન-માસી-માતૃવ્વસા તેનો પુત્ર માતૃવ્વસ્રીય-માસીનો
દિકરો

(૯-૧૨) ક્યારેક ઋષિ ના નામો કે તે સિવાયના નામોમા સ્ત્રીલિંગ સિવાયના અપત્યા-
ર્થમાં બહુવચન હોય ત્યારે પ્રત્યયનો લુક્ક થાય છે જેમકે -ગર્ગસ્ય અપત્યાનિ પુત્રા-ગર્ગાઃ
-ગાર્ગ્યાઃ । વત્સા-વાત્સ્યાઃ । આત્રેયા અત્રય. । પરંતુ ગર્ગસ્ય અપત્યાનિ સ્ત્રિય =ગાર્ગ્ય ગર્ગની
પુત્રીઓ, તેમા પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી.

અન્ વગેરે પ્રત્યયો દેવતાઓના સ બધો બતાવવા થાય છે ઇન્દ્ર દેવતા અસ્ય-જેનો દેવતા
ઇન્દ્ર છે તે એન્દ્ર. યજ; એન્દ્રી (ઈપ થતા) દિક્-ઇન્દ્રની દિશા-પૂર્વ. એન્દ્ર ઘનુ-ઇન્દ્રનું ધનુષ

પરંતુ કર્મ-કાર્યનો સંબંધ હોય તો પૂર્વ અને ઉત્તરપદના આદિસ્વરનો દીર્ઘ થાય છે
જેમકે -આગ્નિમારુત કર્મ.

અન્ પ્રત્યય ભાવવાચક ના અર્થમા લાગતા સુહૃદો ભાવ-મૌહાર્દમ્ મિત્રતા મિત્રસ્ય ભાવ.
-મૈત્રમ્-સહ્યમ્-મૈત્રી

(૧૩-૧૪) ઘનુપ્ અને અજગુ-શિવનો સંબંધ અપત્યાર્થ વગેરેના નથી તેથી તેમાં અન્
વગેરે વિકલ્પે ણિત્ થતા આજગવમ્-અજગવમ્-પિનાક, કુમદગંધીની પુત્રી-કૌમુદગન્ધ્ય-કુમુદ-
ગન્ધ્યા (કારણ કે કુમુદગંધી નામ નથી તે સ્ત્રીની પ્રકૃતિ છે)

(૧૫) ચતુર્-ચાર-શબ્દના પરમાં ઈય અને ય પ્રત્યય હોય ત્યારે ચ કારનો લોપ થતાં
તુરીય તુર્ય-ચોથો એમ થાય છે અને ઈય પ્રત્યયમાં અન્ય શબ્દને દક્ (દ્) આગમ થતા અન્ય-
દીયમ્-બીજાનુ એમ થાય છે

(૧૬-૧૭) ક્રિયા સાથે સંબંધમા હોય તેવા કર્મ વગેરે ને કર્તારિ અને કર્મણિ અર્થોમા
અન્ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે ગ્રામ્ય-ગામમા જન્મેલો-ગ્રામે જવ-તેનાં ગ્રામે એ આધાર સપ્તમી
હોવાથી કારક છે અને જવઃ ક્રિયા છે ઘુર વહતિ-ઘૌરેયઃ-ઘુર્ય-બળદ-તેમા ઘુરમ્-કર્મ છે જે
દ્વિતીયા વિલકિત મા છે તેનો સંબંધ વહતિ ક્રિયાપદ સાથે છે માયુર મથુરામા જન્મેલો;

કોટ્ટુમ વન્નમ્-ક્રંધુથી રંગેલું વસ્ત્ર કમ્બલે ભવ ક ણલ મુખમાંથી યતું વસ્ત્ર કામ્બલઃ-કામ્બલઃ
 ધામણો (તે પ્રલિ ગમા જ વપરાય છે)

(૧૮-૨૦) તદ્વિત પ્રત્યય ક-જ-મેલાના અર્થમાં લાગતા કર્ણાટ ભવ -વાર્ણાટક કર્ણા
 ટક-કર્ણાટકમાં જ-મેલા એમ વિકલ્પે વૃદ્ધિ થતા થાય છે ગામ્ય અને યામીય, ની પદ્ય ૧૬,
 ૧૭, મા અર્થા ક-ની છે.

પણ સદ્યટ્ વગેરેમાં વિકલ્પ તેમજ વૃદ્ધિ નથી તેથી મધ્માંચિ ભવ અથવા મધ્માંના પુલ્લ
 -માદ્યર્થ થી યથેલો-મધ્માંચીત, તેમજ મમોચીત, તિરવચીત, તિર્યચ્ચિ મળ, તિર્યચ્ચા મુક્તઃ
 -પક્ષીથી ધરેલું, પદ્મિયુક્ત વગેરે. તેમજ અન્દ્રમ્-ઇન્દ્રિયમ્-ઇન્દ્રદેવનુ, ગુપ્તિયમ્-ગોપમ્-ગુપ્તનું
 વગેરે થાય છે.

(૨૧) આક્ષિક -ભુગારી, પાયા એલનાર, જાલ્દિક -શબ્દશાસ્ત્રકુશળ-ઘૈયાક-બુ, તાનિક
 -તદ્કુશળ વૈદિકી-ઘૈનિક-વેદમાં કહેલી

(૨૨) કન્યાયા ભવ -કન્યા + ઈન=કન્ + ઈન=કાન્ + ઈન=કાનોનઃ-કન્યાનો પુત્ર કુંવારીનો
 છે.કરે. પોવ્યા ભવ -પાપમાસમાં ધરેલો-જ-મેલા-પોવી + ઈન=વોવ્ + ઈન = વોવીન અને વાનો
 પોડનક્તે (૧ ૬.૨૬) થી વોવીન થાય છે

(૨૩-૨૫) ભવ-યથેલો-જ-મેલા અર્થમાં કિમ વગેરે તેમજ અણ વગેરેને ત્ય અને તન
 પ્રત્યયા લાગતા કુલ્લત્ય -કયાનો વગેરે થાય છે અણ વગેરેના પ્રણન-આ-નો વગેરે થાય છે.

(૨૬) સ્વાર્થે-સ્વર્થ અર્થે-તેના તે જ અર્થમાં પ્રત્યયા લાગતાં વન્વાનો કર્ણા -વતુવંર્ણા
 અને વાતુવર્ણમ્-ગાન્વર્ણો, વોરઃ-વોર ચોર, દેવદત્ત-દેવદત્તિતઃ-દેવદત્ત-થાય છે અર્થી-અનુ
 ક્રમે ણ (મ), અણ (અ) દે ણ્ (લક્ષ્મી મત્તવર્ણે ૧ ૧૫ ૨૭ સૂત્ર) ના પ્રત્યયા છે પણ પ્રત્યયામાં
 પ્રધાન નથી દેવણ પદાર્થ પ્રધાન છે

(૨૭-૨૯) તમક-તારું, મમક-મારું-એ બંને એકવચન મા છે. ત્યારે દ્વિવચન અને
 બહુવચનમાં મુમાક-તમે બંને, તમે બધા, અમાક-અમે બધા, તે શબ્દોને અંબંધ પનાવેલા
 એ અર્થમાં અણ લાગતા મામકન્-તારું, મામકમ્-મારું, યોમાકમ્-તમારું, આમામમ્-અમારું
 તે પ્રમાણે મામકીન, મામકીન, યોમાકીન, આમામીન, પણ થાય છે

(૩૦) મુપમ્-એવં, મુપ, સમાનતા મ્ પ્રત્યય લાગતા મન્દમ્ મુપમ્-મન્દમુપમ્-મન્દમ
 મુપમ્-મન્દ એવં મુપ એમ થાય છે

મામ-માવવાવહવા અર્થમાં મ (=તા સ્ત્રીલિંગમાં પ્રયોજાય છે), ત્ય અને મ્ (મ)
 બંને નપુંસકલિંગમાં પ્રયોજાય છે દાહનમ્ મામ -મ બલુપ્-ને દાહનતા-દાહનમ્
 આપનમ્ થાય છે તેમજ કિપર ન સ્ત્રીલિંગ-મિવરમ્-મર્તેન વૃદ્ધન વૃદ્ધતા-વૃદ્ધ વન-વન-

(૧૨) વૃન્દારક	- પૂન્ય	વૃન્દ	વૃન્દીયસ્	વૃન્દિષ્ઠ
(૧૩) પ્રણસ્ય	- પ્રશંસાયોગ્ય	શ્ર	શ્રેયસ્	શ્રેષ્ઠ
(૧૪) દૂર	- દૂર	દવ્	દવીયસ્	દવિષ્ઠ
(૧૫) અન્તિક	- પાસે	નેદ્	નેદીયસ્	નેદિષ્ઠ
(૧૬) અલ્પ	- નાનો	કન્	કનીયસ્	કનિષ્ઠ

ઉપર ક્રમાંક-૯ માં આપેલા જ્યા શબ્દની પરમા ઈયસ્ પ્રત્યય આવે ત્યારે તેના ઈ કારને લોપ થાય છે. હવે આ ઈયસ્ પ્રત્યયાન્તોમાં વિતો નુમ્ (૧૯-૫૯) સૂત્રથી નુમ્ (ન્) લાગે છે નોપઘાયા (૧૮૭) સૂત્રથી ન કારોપધનો દીર્ઘ થાય છે અને હમેષ સેલોપ (૧.૬.૩૬) થી સિ નો લોપ તેમજ સયોગાન્તસ્ય લોપ (૧.૯૩) થી (ઈયસ્ ના) અંત્ય સ કારને લોપ થતા ગરીયાન્, જ્યાયાન્, વગેરે બને છે

ઐ પ્રત્યય ઈપ્ લાગતાં ગરીયસી, જ્યાયસી વગેરે થશે

(૭૧-૮૦) સંખ્યાગણતરી પૂર્ણ થાય તે બધાના પ્રત્યયો આખ્યા છે. આમ તૃતીયા કહેતાં ત્રીજો એટલે કે ત્રણ પૂરા થયા. જેને નિર્દેશ કરાય તેની સાથે ત્રણની સંખ્યા પૂર્ણ થઈ.

(૮૧-૮૨) ઘા-પ્રકારવાચી પ્રત્યય છે. દ્વિઘા, ત્રિઘા, પञ्चઘા, વગેરે

(૮૩-૮૫) સુ=સ્ અને શસ્-કેટલીવાર ક્રિયા થઈ તે બતાવે છે દ્વિ, ત્રિ તેમજ વહુશ, અલ્પશ વગેરે

(૮૬-૮૭) આ બંને પ્રસ્તાવનામાં અર્થ છે

દ્વિતીયા વૃત્તિ

પ્રકરણ-૧

(૧) અહીં દ્વિતીયા વૃત્તિના મંગલાગચ્ચમા નિત્યેશ્વરદેવની શ્રીધર તરીકે રત્નુત્તિ થઈ છે. શ્રીધર-ત્ર્યંબકે શ્રિય ઘર-શ્રીને ધ્યાન કરના એટલે કે શ્રીમાન્-તેના ઉદ્દેશ્ય યુગપ્રધાનાચાર્ય શ્રી કલ્યાણમાગચ્ચસૂરિના શ્રીગૌડીપાર્શ્વનાથ સ્વપનના બીજા પદમા શ્રીમન્ન ત્રીકરસ્નાધિસ્તવવપુષ મા મળે છે તેની પાસે જે દોષ તેજ આપે તેથી શ્રીધર પાસે વિનયમાગચ્ચ શ્રી-લક્ષ્મી ની હસ્થા કરે છે. પણ તે પોતાના માટે નહીં પરંતુ જ -તમારા માટે-પડનપાડન કરનાર માટે અથવા રાત્ર ભોજ્યમહલ માટે. શ્રીધરનો અર્થ શ્રીગૌડીપાર્શ્વનાથ પદ્મ કવચાનું કાચુ એ છે કે વિનયમાગચ્ચ મત્રીકરસ્નાધિસ્તવનિત્યાન્ન-સત્ નીલ રત્ન-મત્રીકરસ્તવ ઉત્તમ નીલગણિ; તન્માત્ર અધિક્ષા જ્ઞાન્તિ-તેના કરતાં પણ અધિક શેષા મત્રીકરસ્નાધિસ્તવનિ, તયા કાન્ત તેનાથી શેષાવમાન એટલે તેમના નીલવર્ણ અને તામાધિગજારિભિ શેષતાગ વટે સંતાતા-એમ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છે.

(૨-૩) હવે ધાતુના પ્રત્યયો વિષે દ્વિતીયા વૃત્તિનો આગંવ હવે છે તેમાં પ્રથમ ધાતુ-મ્ (મયતિ)-યયું કોણ છે તેના અર્થો આપવામા આવ્યા છે.

(૪-૬) જ્ઞાદિ-મ્ વગેરે જે દ્વિયાવાચકો તે તે બધાની ધાતુ સ્વેવા મંદા. પ્રથમા - પદી છે તે વાગ્ય પ્રકારના છે.

(૧) ધાતુ સ્વેટલે કે આત્મનેપતી જેમા = નુદાત્ત સ્વર છે અને િવુ-ઉકે વાત્સ્ય ધપ યા-ઉં

(૨) હવે વીટ્ટે કે ઉભયપદી જેમા મયનિય મયઃ છે = મે િવુ-ઉકે વાત્સ્ય ધપ યા-ઉં

(૩) વપુ-પ-તા મે નિવારના લે પરસ્પરીપદી પ નુર્વે ૩૩ જે મા વ વીન ના સ્વરો િવુ-ઉકે વાત્સ્ય ધપ યા-ઉં

જ્ઞાદિ-એમ નાંદા કર્વેને પ લક્ષ્ય વચ્ચે જે પાલને સ્વરો છે તેમ જ્ઞાદિ-ઉકે વાત્સ્ય ધપ યા-ઉં તે વપુ-ઉકે વાત્સ્ય ધપ યા-ઉં.

વ્યમ્; તરુણ તુ તરુણતા-તરુણત્વમ્-તારુણ્યમ્ વગેરે થાય છે

(૩૧) સ પ્રત્યયાન્ત ભાવવાચક સ્ત્રીલિંગ છે તેથી તેને આવત સ્ત્રિયામ્ (૧૭૮) સૂત્રથી આવ્ થાય છે જેમકે -ત્રયાણા ભાવ.-ત્રતા-ત્રિત્વમ્ વગેરે

(૩૨) જેનુ કર્મ હોય તેને પણ્ યજ્ઞ પ્રત્યય લાગતા પ્રાદ્યજ્ઞનું કર્મ તે બ્રાહ્મણસ્ય કર્મ -બ્રાહ્મણ્યમ્, રાજનું કાર્ય-રાજ. કર્મ રાજ્યમ્, ક્ષાત્ર્યમ્-ક્ષત્રિયનુ કાર્ય, વાણિજ્યમ્-વણિકનુ કાર્ય-વ્યાપાર વગેરે થાય છે. રાજ્યમ્ મા ટિ-અન્ ભાગનો લોપ થયો છે તેમાં ણ્યત્ પ્રત્યય પણ્ થાય છે. જેનાથી રાજન્યમ્ તેમા ટિ નો લોપ થતો નથી

(૩૩-૩૪) ભાવ ના જ અર્થમાં લોહિત, અણુ, મહત્, લઘુ, પીત વગેરે ઇમન્ પ્રત્યય લાગે છે. તે ડિત્ હોવાને લીધે મૂળશબ્દના ટિ ભાગનો લોપ થાય છે આમ લોહિત+ઇમન્=લોહિત્+ઇમન્ =લોહિતિમન્ અને પછી ન કારાન્ત પ્રમાણે રૂપો થાય છે લોહિતિમા-લાલાશ, અણિમા-અણુતા, મહિમા-મહાનતા, લઘિમા-લઘુતા, પીતિમા-પીળાશ, પ્રથિમા-પહેળાઈ, ઋદિમા-ઋદુતા, ઋષિમા-ભૂશતા-વધારે પણ્, ક્રષિમા-કૃશતા, દ્રઢિમા-દઢતા, પરિવ્રઢિમા-સ્વામિત્વ, ધણીપણુ આ બધાના લોહિત્યય્, અણુતા, મહત્તા, કાશ્યમ્, વાહ્યમ્, પારિવાહ્યમ્ વગેરે પણ્ થાય છે

(૩૫) પરમા ઇમન્-ભાવવાચક અને ડયમુ-સરખામણીમા વધારે અર્થ સૂચક-એ પ્રત્યયો હોય ત્યારે તેનો વહુ નો મૂ આદેશ થાય છે અને પ્રત્યયોના આદિ ઇ કારનો લોપ થાય છે તેથી મૂમન્-મૂમા, મૂયસ્-મૂયાન્ રૂપો થાય છે (વિતો નુમ્ ૧૯-૫૯ સૂત્રથી મૂયસ્ ને નુમ્ આગમ થવાથી મૂયાન્ સિદ્ધ થાય છે.

(૩૬) પઠ્ઠી વિભક્તિનો શેષ સ બધ કે સપ્તમી નો આધાર સ બધ હોય ત્યારે મતુ પ્રત્યય નામને લાગે છે આમ ગાવ અસ્ય અસ્મિન્ વા સન્તિ જેની પાસે અથવા જ્યા ગાયો છે તે ગોમાન્-ગાયો વાળો અહીં પણ્ ઉ કારાન્ત બંધને લીધે વિતો નુમ્ (૧૯-૫૯) સૂત્ર લાગે છે. સ્ત્રીલિંગમા ણિદ્વન્તઃ (૧.૧૨ ૧૪) સૂત્ર થી ઈવ્ પ્રત્યય લાગે છે

(૩૭) જ અને ઇક પ્રત્યયો પણ્ મતુ ના અર્થમાં લાગે છે જેમકે:- વૈજયન્ત -પતાકાવાળો અને માયિક -માયાવી

(૩૮-૩૯) અસ્તિ-ધરાવે છે મતુ ના અર્થમાં જ અ કારાન્ત શબ્દને ઇન્ તેમજ મકારોપધ શબ્દને વતુ પ્રત્યય લાગે છે. તેથી વણ્ઠી-ઈંડધારી, ઘની-ઘનવાન વગેરે ન કારાન્ત તેમજ ઘનવાન્, કૃમિવાન્-કીડાવાળો વગેરે ત્ કારાન્ત શબ્દો બને છે

(૪૦) વતુ-વત્ પ્રત્યય તદિત્ વગેરે ને મ કારોપધ ન હોવા છતાં લાગે છે. તે અપવાદ છે. તેથી તદિત્વાન્-ભેધ યજ્ઞસ્વાન્-યજ્ઞસ્વિન્ વગેરે થાય છે. વ્રીહિ વગેરે ને ઇન્ પ્રત્યય થાય છે.

(૪૧-૪૩) પરિમાણુ-માપના અર્થમાં વતુ પ્રત્યય એતત્ વગેરે ને લાગે ત્યારે કિમ્ નો કિર્ આદેશ થાય છે. અને વતુ ના વ કારનો ય કાર આદેશ થના કિયાન્ થાય છે (કિર્ માં રેક્ર્ ઇત્

છે તેથી ગુરુઃ શિષ્ય સંવંધ્ય ૧.૮ ૪ મુજ લાગે છે). મર નેા અને વદ્ અને વનદ્ ના ટિ બાગનાં આકાર થતાં યાવાન્ તાવાન્, પ્નાવાન્ યાય છે. વતદ્ નેા વિદ્યુષ્ટિ દગ્ (ક) આદેશ થતાં ડયાન્ -આટ્યું ઓમ પદ્ય પ્રયોગ યાય છે.

(૫૨-૫૪) જાત્મ - અધમ, દુષ્ટ, તિથિપ્રર્ણા -અ ડ બાળી ચૃક્યેા હોય કે બાળુનેા હોય તે અર્થમાં વ્યાકરણમ્ અધીતે વેદ (લાગે છે) વા નેા વ્યાકરણમ્+અણ્=અધિ ના ડયા ના ય મન્ની પૂર્વમા ડ કાર કરી તેની વૃદ્ધિ ઠવામાં આવે ત્યારે વંચાકરણ યાય છે. વચય+અણ્-તેના મ કારની પૂર્વમા ડ યાય છે. તેની વૃદ્ધિ કરવામા આવતા મોવણ્ -માગ અર્થોનેા જલ્પકા-

(૫૬-૫૮) તર અને ઈયમુ-અરખામણીમા વધારે અર્થ મૂચવે છે. તેથી તમ અને ડાઠ-મોથી વધારે: અર્થ બતાવે છે તેથી કૃણ-કાળો કૃણતર-વધુ કાળો કૃણતમ.-સૌથી વધુ કાળો તેમજ વિદ્વાન્-વિદ્વત્તર.-વિદ્વત્તમ વગેરે યાય છે.

તે પ્રમાણે પાપો-પાપોયાન્-પાપિષ્ઠ લઘુ-લઘોયાન્-લપિષ્ઠ યાય છે

સ્ત્રીલિંગમા તર, તમ અને ડાઠ અ કારગના હોવાને સીધે જ પ્ યાય છે તેથી કૃણતરા-કૃણતમા, તેમજ પાપિષ્ઠા-સૌથી વધુ પાપી સ્ત્રી યાય છે. અને ઈયમુ પ્રત્યયને સ્ત્રીલિંગમા ષ્ટિવન (૧ ૧૨ ૧૪) નૂત્રથી ડંવ્ યાય છે. તેથી પાપોયમો-વધારે પાપિષ્ઠી, વલ્કીયમો-વધારે બલવની એમ યાય છે

(૫૯-૬૫) ગુરુ વગેરેના નીચે પ્રમાણે ડયો યાય છે

શબ્દ	અર્થ	આદેશ	ઈયમુ	દ્વષ્ટ
(૧) ગુરુ	- ગોઠો, બારે	ગર્	ગરીયમ્	ગરિષ્ઠ
(૨) ચતુઃ	- ચારો	ચહ	ચહીયમ	ચહિષ્ઠ
(૩) વ્યવન્	- નાના	વઘ્	વઘીયમ્	વઘિષ્ઠ
(૪) શિષ્ય	- શીષ્યા	ષોપ્	ષોપીયમ્	ષોષિષ્ઠ
(૫) મુઠ્	- ડલકો	ઠાર્	ઠારીયમ	ઠારીષ્ઠ
(૬) મિદર	- મિદર	મર	મરોયમ્	મરોષ્ઠ
(૭) માહ	- મારૂ	માધ્	માપીયમ્	માપિષ્ઠ
(૮) ડોષ	- ડાળો	ડાધ્	ડાપીયમ્	ડાપિષ્ઠ
(૯) વૃદ્	મોઠો	વ	વડીયમ	વડીષ્ઠ
(૧૦) મરુ	- મરે, ખેડ	મરુ	મરુપીયમ	મરુપિષ્ઠ
(૧૧) વિષ	- વિષ	વ	વડીયમ્	વડીષ્ઠ

(૧૨) વૃન્દારક	- પૂજ્ય	વૃન્દ	વૃન્દીયસ્	વૃન્દિષ્ઠ
(૧૩) પ્રણસ્ય	- પ્રશંસાયોગ્ય	શ્ર	શ્રેયમ્	શ્રેષ્ઠ
(૧૪) દૂર	- દૂર	દવ્	દવીયસ્	દવિષ્ઠ
(૧૫) અન્તિક	- પાસે	નેદ્	નેદીયસ્	નેદિષ્ઠ
(૧૬) અલ્પ	- નાનો	કન્	કનીયમ્	કનિષ્ઠ

ઉપર ક્રમાંક-૯ માં આપેલા જ્યા શબ્દની પરમા ઈયમ્ પ્રત્યય આવે ત્યારે તેના ઈ કારનેા લોપ થાય છે હવે આ ઈયમ્ પ્રત્યયાન્તોમાં ત્રિતો નુમ્ (૧૯૫૯) સૂત્રથી નુમ્ (ન્) લાગે છે નોપઘાયા (૧૮૭) સૂત્રથી ન કારોપધ નો દીર્ઘ થાય છે અને હમેષ મેલોપઃ (૧.૬.૩૬) થી સિ નો લોપ તેમજ સયોગાન્તસ્ય લોપ (૧૯.૩) થી (ઈયસ્ ના) અંત્ય સ કારનેા લોપ થતા ગરીયાન્, જ્યાયાન્, વગેરે અને છે

શ્રી પ્રત્યય ઈપ્ લાગતા ગરીયમી, જ્યાયમી વગેરે થશે

(૭૧-૮૦) સંખ્યાગણતરી પૂર્ણ થાય તે બધાના પ્રત્યયો આપ્યા છે આમ તૃતીયા કહેતાં ત્રીને એટલે કે ત્રણ પૂરા થયા. જેને નિર્દેશ કરાય તેની સાથે ત્રણની સંખ્યા પૂર્ણ થઈ.

(૮૧-૮૨) ઘા-પ્રકારવાચી પ્રત્યય છે દ્વિઘા, ત્રિઘા, પચ્ચઘા, વગેરે

(૮૩-૮૫) મુ=સ્ અને શસ્-કેટલીવાર ક્રિયા થઈ તે બતાવે છે દ્વિ, ત્રિ તેમજ વહુશ, અલ્પશ વગેરે

(૮૬-૮૭) આ બંને પ્રસ્તાવનામા અર્થ્યા છે

દ્વિતીયા વૃત્તિ

પ્રકરણ-૧

(૧) અર્થી દ્વિતીયા વૃત્તિના મંગલાચરણમાં ત્રિનેત્રવેદવર્તી શ્રીધર તર્કીકે કૃત્વિ કરી છે. શ્રીધર-એટલે ક્રિય ઘર-શ્રીને ધારણ કરનાર, એટલે કે શ્રીમાન-તેના ઉદ્દેશ્ય યુગપ્રધાનાચાર્ય શ્રી કૃત્યાણસાગરસુત્રિના શ્રીગૌડીપાર્શ્વનાથ સ્વપનના બીજા પદમાં ધોમવ નીચરનાધિક્તરચવુગ મા મળે છે જેની પાસે જે હાય તેજ આપે તેથી શ્રીધર પાસે વિનયમાગણુ ધી-લક્ષ્મી ની ઇચ્છા કરે છે પણ તે પોતાના માટે નહીં પરંતુ જ:-તમારા માટે-પાનપાકન કરનાર માટે અથવા રાજા બોલમલ્લ માટે. શ્રીધરનો અર્થ શ્રીગૌડીપાર્શ્વનાથ પદ્ય કવવાનુ દાન્યુ એ છે કે વિનયમાગણુ સત્રીચરનાધિક્તકાન્તિકાન્ત:-સન્ નીલ રત્ન-નમ્નોત્તરચમ્ ઉત્તમ, નીલમણિ, સમ્માનુ ક્રધિકા કાન્તિ-તેના કરનાં પણ અધિક શેષા સત્રીચરનાધિક્તકાન્તિ, તમા કાન્ત તેનાથી શેષાવમાન એટલે તેમના નીલવર્ણ અને નામાધિક્તકાદિક્તિ શેષનાગ વડે મેવાલા-એમ કથયે છે ઉદ્દેશ્યે છે.

(૨-૩) રવે ધાતુના પ્રત્યયો વિષે દ્વિતીયા વૃત્તિનો આગંબુ છે કે તેના પ્રથમ ધાતુ-મ્ (મયત્તિ)-યયું કોણ છે. તેના અર્થો આપવામા આવ્યા છે

(૪-૬) યાદિ-મ્ વગેરે જે ક્રિયાવાચકો છે તે બધાની ધાતુ એવા સર્વે ક્રિયામા આર્થી છે તે પ્રથમ પ્રકારના છે.

- (૧) આમ્ એટલે કે આત્મનેપત્રી જેમા અનુદાન સ્વર રા. ને નિ િ ક-ઉપ-સલુબ ધવ યા-કે
- (૨) હમે એટલે કે ઉભયપત્રી જેમાં સ્વચિત્ત સ્વ- એ સ્વચિત્-સ્વચરણુ વાપરવા ને
- (૩) વમ્-ઉપ-નામે મિતારના લે પદ્મગીપત્રી આનુભવ કે તેમા વાગીત સ્વચ-મ્-સ્વ- ને સ્વ-વ-કે

કર્તાઈ તેના નામ કરીને તે જ્યાં જ્યાં જે ધાતુને તે નામ છે તેને જ તેના નામ કરી તે પ્રથમ-મુદાન, નામ આપે છે.

ક્રમ	ગણ	ધાતુ	અર્થ	વિકરણ પ્રત્યય	વર્તમાનકાળ તૃતીય પુરુષ એકવચન	અર્થ
૧	ભ્વાદિ	ભૂ (ભવતિ)	થાવું, હોણ	ઞ	ભવતિ	- તે છે
૨	ઞદાદિ	ઞદ્ (ઞત્તિ)	ખાણ	ઠ	ઞત્તિ	- તે ખાય છે
૩	હ્વાદિ	હુ (જુહોતિ)	હોમણું	ઢિર્ભાવ	જુહોતિ	- તે હોમે છે
૪	દિવાદિ	દિવ (દીવ્યતિ)	બુગાર રમવો	ય	દીવ્યતિ	- તે બુગાર રમે છે
૫	ષુઞાદિ	સુ (સુનોતિ-સુનુતે)	રસ કાઢવો	નુ	સુનોતિ-સુનુતે	- તે રસ કાઢે છે
૬	રુઘાદિ	રુઘ્ (રુણદ્ધિ)	રોકણ	નમ્	રુણદ્ધિ	- તે રોકે છે
૭	તન્વાદિ.	તન્ (તનોતિ)	ફેલાવણું	ઞ	તનોતિ	- તે ફેલાવે છે
૮	તુદાદિ	તુદ્ (તુદતિ)	હુ ખ આપણ	ઞ	તુદતિ	- તે પ્રહાર કરે છે
૯	ક્ર્યાદિ	ક્રી (ક્રીણાતિ)	ખરીદણ	ના	ક્રીણાતિ	- તે ખરીદે છે
૧૦	ચુરાદિ	ચુર્ (ચોરયતિ)	ચોરણું	ઞય	ચોરયતિ	- તે ચોરી કરે છે

આધુનિક પ્રચલિત વ્યાકરણગ્રંથોમાં તુદાદિ ને છઠ્ઠો ગણ ગણવામાં આવે છે અહીં તેને આઠમો ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે ઉપરના ઉદાહરણોમાં ધાતુઓના એક કરતા વધારે અર્થ હોવાને લીધે પ્રચલિત એકજ અર્થ આપવામાં આવ્યો છે

(૭-૮) ધાતુપાઠમાં આત્મનેપદી ધાતુઓ છે. તેનો અર્થ એ છે કે તેવા ધાતુઓની ક્રિયાનુ ક્ષણ આત્માને-પોતાને-કર્તાને પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે પરસ્મૈપદી ધાતુઓમાં ક્રિયાનું ક્ષણ અન્ય-પરને પ્રાપ્ત થાય છે ઉદાહરણ રૂપે દસમા ગણનો ચુર્-ચોરી કરવી ધાતુ છે તેમાં દેવદત્ત ચોરયતિ-દેવદત્ત ચોરી કરે છે તે તે ચોરીનું ધન વગેરે અન્યને માટે છે. એટલે કે તેનો કોઈ સરહાર કે સાથીદાર હોય તેને માટે ચોરી કરે છે. પણ દેવદત્ત ચોરયતે એમ પ્રયોગ થાય ત્યારે એમ સમજવું કે દેવદત્ત પોતાના ખિસ્સા-ખર્ચ કે મોજશોખ વગેરે માટે-ટૂંકમાં આત્માર્થે ચોરી કરે છે.

(૯-૧૦) પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદ પ્રત્યયોને હવે અલગ અલગ આપીને વિનયસાગર પરસ્મૈપદી પ્રત્યયોની પમ્ સ જ્ઞા અને આત્મનેપદી પ્રત્યયોની માત્ સ જ્ઞા સાસ્વતસૂત્રાનુસાર કરે

છે તે માટે પાણિનિ વ્યાકરણને ૪ ક્રમ આસ્વતત્સૂત્રકાર ને અભીષ્ટ છે તેમ બતાવવા પાણિનિ -મુનિના નામનિર્દેશ કરીને તે ૪ ક્રમમાં પ્રત્યયો મૂક્યા છે

પરંતુ પદના પ્રભુય પુરુષના ઐક્યવચનના પ્રત્યયો તિષ્, સિષ્ અને મિષ્ ને પિત્-વ કાર હવ વાળા કર્યા છે, અને તે સ્થાનમાં જે અન્ય કાળ કે અથવા પ્રત્યયો આવે તેને પણ તે પ્રમાણે વિધિ-નિયમાદિ થાય છે જ્યાં અપવાદ હશે ત્યાં સ્પષ્ટતા કરશેજ

(૧૧-૧૨) પાણિનીય વ્યાકરણમાં આધારસ્તંભ ગણાતાં જ ઠ ર્ણા ક્ર લૂક્ષા ણ છોટ્ વગેરે માહિત્યસ્પૃશના સ્વરોને લઈને જ કાન્ને ક્રિયાય' તરીકે અંજા આપીને જૂટ વગેરે વર્તમાનકાળ વગેરે ની અંજાઓ છે, તેનું પરિગણન કર્યું છે તેમા આસ્વતત્સૂત્રકારે કહેલા ક્રેરકાર નીચેના ક્ષેપક પરથી જણાઈ આવશે.

સંજા	પાણિનિ	આસ્વતત્સૂત્ર	પ્રસિદ્ધ અર્થ
૧ જૂટ	-વર્તમાને (૩ ૨ ૨૩)	-વર્તમાને (૨ ૧.૭)	વર્તમાનકાળ
૨ લિટ્	-પરોક્ષે (૩ ૨ ૧૧૫)	-ણાદો (૨ ૧.૨૭, ૨૮)	પરોક્ષ ભૂતકાળ
૩ જૂટ	-અનષતને (૩ ૩ ૧૫)	-તાદો (૨ ૧ ૩૯)	અનષતન ભવિષ્યકાળ
૪ જૂટ	-એવે (૩ ૩ ૧૩) (ભવિષ્યતિ)	-શ્વસ્તને (૨.૧ ૮૦)	સામાન્ય ભવિષ્યકાળ
૫ છોટ્	-વિષ્યાદિષુ (૩ ૩.૧૬૨)	-શ્રાશિષિ (૨ ૧ ૩૭)	આજાર્થ
૬ જૂટ	-અનષતને (૩ ૨ ૧૧૧)	-દિકાદો (અનષતનેઽ-નોતે) (૨ ૧ ૨૫, ૨૬)	વાસ્તવ ભૂતકાળ
૭ લિટ્	-વિધિ નિમગ્નણ (૩ ૩ ૧૬૧) શ્રાશિષિ (૩ ૪ ૧૧૬)	-આશી. પ્રેરણયો (૨ ૧ ૨૨)	વિધ્યર્થ/આશીર્વાદ
૮ જૂટ	-મૂતે (૩ ૨.૧૧૦)	-નિવિધી (મૂતે ૨ ૧ ૨૩)	અવતન ભૂતકાળ
૯ જૂટ	-શિવાતિપત્તો (૬ ૩ ૧૩૯)	-નિગતિવમે (૨ ૧ ૪૨)	શિવાતિપત્તર્થ

અહીં વિનયસાગ-૭ આસ્વતત્સૂત્ર પ્રક્રિયા પન્ની ગોટકીર્ણિ મુનિની ટીકાનું અનુકરણ કરીને અનુક્રમે (૧) વર્તમાનકાળ, (૨) વિષ્યર્થ (૩) આજાર્થ (૪) વાસ્તવ ભૂતકાળ (૫) પરોક્ષ ભૂતકાળ (૬) આશીર્વાદ (૭) અવતન ભવિષ્યકાળ (૮) સામાન્ય ભવિષ્યકાળ, (૯) ક્રિયાવિ-પત્તર્થ અને (૧૦) અવતન ભૂતકાળ સુધી પહોંચી ચલાવે છે તે ક્રમ આ પાઠ્ય ૧૧-૧૨ માં આપ્યો છે. તેજ વિષય મોહપાઠ વસ્તુ છે છે તેમણે જૂટ વગેરે ૪ ૧૦ વગેરે ન સ્વરોને અવતન આપ્યું નથી. તેમ જ ક્રીર્ણિ અગિ પ્રણયો લક્ષણ વાસ્તવ ભૂતકાળ પરેમા અર્થ છે

* તે જ સ્થાને વેદમાત્ર સિદ્ધિ થાય છે

(૧૩-૧૫) વર્તમાન કાળની વ્યાખ્યા કરીને પ્રત્યયો વિશેષ પુરુષ અને વચનોના જ યોગ્ય હોવાથી નામનો પ્રયોગ વક્રવિવક્ષા પર છે, તેમ સંકેત છે. આત્મને પદી ધાતુને કર્મ હોય કે ન પણ હોય કે કર્તારિ અર્થમાં પણ હોઈ શકે. જેમકે - જ્ઞાન લભતે કે તિષ્ઠતે કે રમતે એ તેના ઉદાહરણો છે

(૧૬-૨૦) ઋવાદિ-પ્રથમ ગણને વિકરણ પ્રત્યય અપ્ લાગે છે તે તુવાદિ ગણથી ભિન્નતા દર્શાવવા અને ગુણવિધિનો બાધ કરવા માટે છે ધાતુમા રહેલા નામી (અ સિવાયના) સ્વરોનો ગુણ પિત્-પ્રત્યયોમા થાય છે તિપ્ વગેરેમાં પણ પિત્ દરણુનો તેજ અર્થ છે આમ ન્યા ન્યા પિત્ પ્રત્યયો લાગે, ત્યાં ધાતુના નામી સ્વરોનો ગુણ થાય છે. અને પિત્ કરણુનો તેજ અર્થ છે આમ પિત્-ગુણ કરનાર, ડિત્-ગુણને રાકનાર હોવાથી વૈયાકરણોમા ઉક્તિ વિશેષ પ્રવર્તે છે કે પિચ્ચ ડિન્ન ડિચ્ચ પિન્ન.

અપ્ વિકરણ પ્રત્યય ત્યાદિ-તિ વગેરે વર્તમાન-કાળમાં, યાદિ-યાત્ વગેરે વિધ્યર્થમાં, તુવાદિ-તુપ્ વગેરે આજ્ઞાર્થમાં અને દિવાદિ-દિપ્ વગેરે હ્યસ્તન ભૂતકાળમા જ લાગે છે હવે પછી સાધનામાં જે સૂત્ર આપ્યું છે, તેનું વિધિકાર્ય તેના પછી ખતાવ્યું છે.

મૂ + તિપ્	(કાર્યાયેત્ - ૧.૧.૯, અપ્ કર્તારિ ૨ ૧ ૧૦)
મૂ + અપ્ + તિ	(કાર્યાયેત્ - ૧ ૧ ૯, ગુણ - ૨ ૧ ૧૧)
મો + અ + તિ	(ઓ અવ્ - ૧ ૨ ૧૦)
મવ્ + અ + તિ	(સ્વરહીન પરેણ સયોજ્યમ્ - ૧ ૨.૪)
મવતિ	

(૨૧-૨૩) હવે મૂ + તસ્	(અપિત્તાદિઙિત્	અપ્ કર્તારિ-૨.૧ ૧૦)
મૂ+અપ્ + તસ્	(કાર્યાયેત્-૧ ૧ ૯, ગુણ - ૨ ૧ ૧૧)	
મો + અ + તસ્	(ઓ અવ્ - ૧ ૨ ૧૦)	
મવત્.		

અહીં તમ્ પ્રત્યય ડિત્ હોવાને લીધે મૂ નો ગુણ મો થાય નહિ પણ તે ગુણ અપ્ વિકરણ પ્રત્યયને લીધે છે તેથી તસ્ પ્રત્યયનું ડિત્વ નબળું પડે છે. આ તક્ષાત્ સ્પષ્ટતયા તનાદિ ગણમા જણાઈ આવે છે. તેમાં તનોતિ અને પછી નું વિકરણ પછી તસ્-ડિત્ પ્રત્યય આવતાં તનુત્ થાય છે અથવા હ્વાદિ ગણમા જુહોતિ જુહુતઃ થાય છે તેમાં પણ જણાય છે. આમ વિધિસૂત્રો તેના નબળકના પૂર્વનું કાર્ય કરે છે પણ વ્યવધાન હોય તો તે વિધિ બળવાન રહેતો નથી

(૨૫-૨૮) હવે ત્રણેય પુરુષના વર્તમાન કાળના રૂપો અહીં આવે છે કેવળ એ વિશેષતા છે કે મૂ + અપ્ + અન્તિ = મવ + અન્તિ માં અદે સૂત્રથી મવન્તિ થાય છે અને વ કારાદિ કે મ કારાદિ

પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે પૂર્વ ઝ દાર્શનો-વિકન્ઘ પ્રત્યય ઝ કારાન્ત હોય તો તેનો પાણુ મા કાર
ક્રીયાય છે તેથી મૂ + ઝ + ય. તું મ્ + ઝ + ય. = મવ્ + ઝ + ય = મવ + ઝા + ય = મવાવઃ થાય છે

નામનો પ્રયોગ સાથે હોય કે ન હોય પણ જે ક્રિયાપદો વર્તમાનકાળના થાય છે તે આ પ્રમાણે છે.

વર્તમાનકાળ પરસ્મૈપદ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમ પુરુષ (ત્રીજો પુ)	(મ, મા, તત્) ભવતિ	(તો, તે, તે) ભવત	(તે, તાઃ, તાનિ) ભવન્તિ
મધ્યમ પુરુષ (બીજો પુ)	(ત્વ) ભવસિ	(યુવા) ભવથ.	(યુવ) ભવથ
ઉત્તમ પુરુષ (પ્રથમ પુ)	(મહં) મવામિ	(આવા) મવાવ	(વય) મવામઃ

આત્મનેપદના પ્રત્યયો ઉપર આપ્યા છે. પણ તેની પ્રક્રિયા પરસ્મૈપદની માધના સમઝ-
નયા યથા પછી કરવામાં આવી છે

(૨૯-૩૫) વિધિ-પ્રેરણા અને સંભાવના-શક્યતાના અર્થમાં યાત્ વગેરે પ્રત્યયો ધાતુને
લાગે છે વિધિ એટલે 'કર્યુ જ્ઞેષ્ઠ્યો' એ પ્રકારના ઉપદેશ અને સંભાવના એટલે તદ્દ કરવો કે
કરવના કરવી

ત્યારે ધાતુને ણ્ - ઝ વિકન્ઘુ લાગે ત્યારે તે ઝ દારાન્ત બને છે જેમકે:- મૂ + ઝ + યાત્
= મ્ + ઝ + યાત્ = મવ્ + ઝ + યાત્ = મવ + યાત્ - આ પ્રમાણે થાય ત્યારે યાત્ વગેરે પ્રત્યયના યા
નાં ઈ આદેશ યતાં મય + ઈત્ અને પછી ઝ દ્વાર (૧૨૧૧) મૂત્રથી યુજ્ યદ્ને મયેન્ મયેનામ્ થાય
છે. યુજ્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે તેને ઈટ્ આગમ યના ઈયુ યતા મયેવુ, મયેઃ મયેવમ્ મયેત,
મયેવમ્ મયેવ મયેમ એમ થાય છે

વિધિ-વિધાન-ઉપદેશના ઉદાહરણમાં વિનયસાન્તરુ કહે છે કે શિષ્યો યુગુના મેવઠ યવું
જ્ઞેષ્ઠ્યો અને સંભાવના-તદ્દના ઉદાહરણમાં કહે છે કે જ્ઞાદાણુ હોવાને તીર્થિ ના (મનુષ્ય) વેદઃ
-વેદનો અણકાર હોવાં જ્ઞેષ્ઠ્યો તેમા શક્યતા દર્શાવી છે.

(૩૬-૪૩) જે સામાન્ય રીતે નાનાર નદીકે પ્રસિદ્ધ છે તે ક્રિયાપદની માધના આપના
પદોમાં વિનયસાન્તરુ તેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરના કહે છે કે યુજ્ વગેરે પ્રત્યયો પાત્રી -આદીવાંદ-
આદીવાં જેમા અપ્રાપ્ત-પ્રાપ્ત ન હોય-મણુ ન હોય તેની પ્રાર્થના-વચન-માર્ગ-પૂર્વે
અર્થ -વધવા સામા માણમને ઈષ્ટ એવા કારણે અભિવચન કરુ કે-ઈ. તેનાજ અમા નાજમને
કે.ઈ. માર્યાના પ્રેરણા કરવી એટલે કે તેનુ પ્રવર્તન કરુ તેને માર્યા કરવા કહેયું.

અહીં આશીરર્થ હોય ત્યારે પ્રથમપુરુષના તુપ્ અને મધ્યમપુરુષના હિ નો તાતડ્ (તાત્) આદેશ થાય છે આ તાત્ એ ડિત્ પ્રત્યય છે તેથી તેને કારણે ગુણ કે વૃદ્ધિ થશે નહિ તેમજ તાત્ પ્રત્યય ભલે ડિત્ છે પણ તે ડિદન્ત્સ્ય (૧ ૬.૫૭) સૂત્રથી અન્ત્યને સ્થાને ન આવતા સમગ્ર તુપ્ અને હિ ના સ્થાનમા આવશે આમ તાતડ્ અપવાદ છે આપ્રત્યય બધા ધાતુઓને લાગે છે આમ મૂ + અ+તુ=મો+અ+તુ=મવ્ +અ+તુ=મવતુ ભવતામ્ (મવન્તુ, અદે ૨ ૧.૧૪) સૂત્રથી થશે. તે પછી જ -કારાન્તની પરમા હિ નો લુક્ થવાથી મવ ભવતમ્ ભવત તેમજ મવાનિ મવાવ મવામ થાય છે

ઉત્તમપુરુષ એકવચનમા મૂ+અ+આનિ ની સાધનામા મવાનિ રૂપ થાય છે મવ (શિવનું નામ) શબ્દને ઇન્દ્રાદેરાનીપ્ ચ (૧ ૧૨ ૨૨) સૂત્રથી આની (પ્) લાગતાં મવાની (પાર્વતી) એમ થાય છે. અને તેનું સ બોધન મવાનિ । એમ ઘોઠ્સ્વ (૧ ૭ ૧૫) સૂત્રથી થાય છે. હવે મવાનિ કહેવાથી એ અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે કે “હે ભવાની આ” અને “હું થાઉં” આ અર્થમા પ્રયોગ જગદ્ગુરુ શ કરાચાર્યે તેમના સૌંદર્યલહરીમાં કર્યો છે

મવાનિ ત્વ દાસે મયિ વિતર દ્વિષ્ટ સકરુણામ્

इति स्तोतु वाञ्छन् कथयति भवानि त्वमिति य ।

तदेव त्व तस्मै विशसि निजसायुज्यपदवी

मुकुन्दब्रह्मेन्द्रस्फुटमुकुटनीराजितपदाम् ॥૨૨॥

“હે ભવાની, તમે દાસ-સેવક એવા માગ પર કરુણાદ્ર દ્વિષ્ટ કરો (નાખો) એમ સ્તુતિ કરવા ઇચ્છતો (ભકત) “હે ભવાની, તમે” એમ કહે છે કે તરતજ (હુ-સાધક તુ-દેવીસ્વરૂપ થાઉં એમ સમજીને) તમે તેને વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને ઇન્દ્રના તેજસ્વી મુગટોથી આરતી ઉતારાતા પાદ સમ નિજની સાયુજ્ય પદવી (મોક્ષ) આપી ઘો છો”

પદ-૪૩ મા મવતાત, મવતુ અને મવ નો વાક્યમા પ્રયોગ કરી ણતાબ્યો છે

(૪૪-૪૬) દિપ્ વગેરે પ્રત્યયો અન્ધતન ભૂતકાળ-હસ્તન-ભૂતકાળના છે. અન્ધતન કાળ એટલે કે જે અધતન નથી તે. અધતનકાળની વ્યાખ્યા આપતા વિનયસાગરજી જણાવે છે કે ગતરાત્રિના એ પ્રહર પછીનો પરંતુ આવનાર રાત્રિના એ પ્રહર પહેલાનો, જે દિવસના ચાર પ્રહર સહિતનો કાળ છે તે અધતન કાળ છે તેનાથી ભિન્ન એટલે કે ગતરાત્રિના એ પ્રહર પહેલાનો સમય હોય તો તે અન્ધતન ભૂતકાળ કહેવાય (તે જ રીતે આવનાર રાત્રિના એ પ્રહર પછીનો સમય હોય તો તે અન્ધતન ભવિષ્યકાળ કહેવાય છે)

દિપ્ વગેરેમા હ કાર ઉચ્ચારણ્યાર્થ છે અને પ્ તો ઇત્ સ જકજ છે આત્મનેપદ પ્રથમ-પુરુષ એકવચનમા તન્ પ્રત્યય છે તેનો અલ્પ ન કાર ઇત્ નથી પરંતુ ભાવે પ્રયોગમા મૂ ધાતુનું અભાવિ ક્રિયાપદ કરવા માટે છે. તન્ પરમાં હોય ત્યારે ભાવે પ્રયોગમા ઇણ પ્રત્યય લાગે છે અને ઇણ્ ની પરમાં આવતા તન્ નો લોપ થાય છે અને ણ-કારાનુબંધથી વૃદ્ધિ થાય છે

(૫૦) આ આર વિભક્તિ (નામના પ્રત્યયો અને ધાતુના પ્રત્યયો માટે આ ન જાના ઉપયોગ થાય છે) ને પાલ્લિનિષ્પાદ્યજ્ઞામાં આર્ધધાતુક ન જા નિર્ગિત્ માર્ધધાતુક (૩.૪ ૧૧૩) અને પર તે સિવાયનાની આર્ધધાતુક ન જા આર્ધધાતુક ગણ (૩.૪ ૧૧૪) છે કેટલી સ્વ્યા રીતે પાલ્લિ નિની સ જાઓ ના પુલાઓ કરી રીધો? આ વિનયમગજીની પ્રખર શુદ્ધિમત્તાનુ ઉદાદ્ય છે

(૫૧-૫૮) પરોક્ષ-અક્ષયા પર-પરોક્ષમ્તરિમન્ કાલ્પે-વ્ કાળ આપણને પ્રત્યક્ષ નથી તે પરોક્ષ ભૂતકાળ-અતીતના ભૂતકાળ માં જે પ્રત્યયો લાગીને સાધના થાય છે. તે આપી ને, અર્ધી વિત્ સિવાયના પ્રત્યયોની કિત્ સ જા કરી છે તેથી પણ શુભવૃદ્ધિ થતા નથી. મૂ ધાતુને પરોક્ષ ભૂતકાળ પ્રથમ પુરુષ એકવચનને ણ્ (અ) પ્રત્યય લાગે ત્યારે—

મૂ+ણ્ (અ)	નમ્વરાદિદ્વિગ્નિ
મૂમૂ+ણ્	આ.વોર્ણાદો
મામૂ+અ	ઘ્ઘ્વ
મમૂ+અ	લપાના ત્રચ્ચપા
વમૂ+અ	મુવો વુક્
વમ્ + અ =	

વમ્વ એમ થાય છે. તેમજ વમ્વત્ અને વમ્વ્ થાય છે.

તે પછી ણ વગેરે -કુ પરોતિ, મ્-નરતિ, મ્-ચિમતિ, વ્-વૃણોતિ, દ્-દ્વલત, મ્-વૃણોતિ મ્-વૃણોતિ, મ્-વૃણોતિ વગેરે ધાતુઓને વગ પ્રત્યાય રતા વર્ણો આદિમા ક્ષેય તેવા પ્રત્યયોમાં રદ્ આગમ થતો નથી એટલે કે તે સિવાયનાઓ રદ્ આગમ થાય છે ઉપ- આવેલા ધાતુઓના પરોક્ષભૂતકાળ ગીને પુરુષ એકવચન ણ્ પ્રત્યયમા વચર્ણ-ને કર્યું. મમર્ણ-ત્ સ્વક્ર્યો, તમર્ણ-તે માન્વ કર્યું, વચર્ણ-તે વચ્ચ કર્યું. દ્વોત-તુ દોડ્યો. મુવોત-ને માંચણુ, મુવોત-ત દ્રવી ગયો, મુવોત-તે સ્તવન કર્યું

પણ અર્ધી રદ્ લાગે તા

મૂ + ણ્	નમ્વરાદિદ્વિગ્નિ.
મૂમૂ + ણ્	આ.વોર્ણાદો
મામૂ + અ	ઘ્ઘ્વ
મમૂ + અ	મુવો વુક્
વમૂ + અ	નમ્વરાદિદ્વિ
વમ્ + અ =	

વચ્ચવિધ થા, તે, તે પણ, વમ્વત્, વમ્વ, વમ્વ વચ્ચવિધ રચ્ચકવ બુને તે

પરોક્ષ ભૂતકાળ ત્રીલોપુરુષ એકવચનના વખૂવ નો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો છે જેથી પરોક્ષ ભૂતકાળના પ્રત્યયો કયા અર્થમાં લાગે તે ખ્યાલ આવે. ભીમ મહાપરાક્રમી હુતો-જે આપણી પરોક્ષમાં છે હસ્તનભૂતકાળથી પણ અતીતતમ કાળ પરોક્ષમાં આવે છે

(૫૯-૬૦) આશીર્થમાં ખાસ કોઈ જ વિશેષતા નથી. તેથી ધાતુને પ્રત્યયો લાગતાંજ ક્રિયાપદ સિદ્ધ થાય છે જેમકે મૂ+યાત્=મૂયાત્ વગેરે

(૬૧-૬૩) ઋવસ્તનકાળ એટલે અદ્યતન-આજની સાથે સ કળાગેલો કાળ સિવિધિ-અદ્યતન ભૂતકાળમાં, સત્રિધિ-ઈચ્છાદર્શક પ્રત્યયમાં, -તા વગેરે-અદ્યતન ભવિષ્યકાળમાં સી-આશીર્થમાં તેમજ સ્યપ્-સામાન્ય ભવિષ્યકાળમાં ઇટ્ લાગે છે તેથી ભવિતા વગેરે થાય છે

તેનું ઉદાહરણ આપ્યું છે કે ચિંતા ન કર. તારા પતિનું આગમન આવતીકાલે (ઋવસ્તને) થશે (ભવિતા)

(૬૪-૬૭) ઉપરના પદમાં જણાવ્યું છે કે સ્યપ્ પરમા હોય ત્યારે ઇટ્ આગમ થાય છે તેથી

મૂ + તિ ભવિષ્યતિ સ્યપ્

મૂ + સ્ય + તિ સિસતાસીસ્યપામીટ્

મૂ + ઇસ્ય + તિ ગુણ

મ્મો + ઇસ્ય + તિ ઓ અવ્

મવ્ + ઇસ્ય + તિ કિવલાત્ષઃ સઃ કૃતસ્ય

મવ્ + ઇષ્ય + તિ ભવિષ્યતિ થાય છે તેમજ ભવિષ્યત વગેરે થશે

તેના બધાજ વચનોના ઉદાહરણો આપ્યા છે

(૬૮-૭૨) સ્યપ્ પ્રત્યય ક્રિયાતિક્રમ-ક્રિયાતિપત્ત્યર્થમાં લાગે ત્યારે તેને દિપ્ પ્રત્યયો લાગે છે. આમ

મૂ + સ્ય + ત્ દિવાદાવટ્

અ + મૂ + સ્ય + ત્ તે પછી ઉપરના પ્રમાણે સાધના કરવામાં

આવતાં અભવિષ્યત્ અભવિષ્યતામ્ વગેરે થાય છે

આ વિધિને સમજાવવા માટે વિનયસાગરજી મહાકવિ-કાલિદાસ કૃત કુમારસંભવમ્ નો પ્રલોક (૭.૬૬) ટાકીને (ન) અયોજયિષ્યત્-જ્ઞેડવામા આવ્યું ન હોત તે વિકલ અભવિષ્યત્-વિક્ષ્ણ થતો હોત એટલે કે આ યુગલને જ્ઞે જ્ઞેડવામા ન આવ્યું હોત તો પ્રજ્ઞપતિ-બ્રહ્માનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો હોત પરંતુ ક્રિયાની અતિપત્તિ-અતિપાત થઈ ગયો છે તેથી યુગલને જ્ઞેડ્યુ તેમા પ્રજ્ઞપતિનો પ્રયત્ન સફળ જ થયો ને ? આવો અર્થ ક્રિયાતિક્રમનો છે

(૩૩-૭૭) હવે અહીં સિ વિધિ-અદ્યતન ભવિષ્યકાળની સાધના આપે છે. તેમાં દિપ્ વગેરે પૂર્વોક્ત પ્રત્યયો જ લાગે છે સિ પ્રત્યય લાગે ત્યારે મૂ ધાતુના ડા વગેરે દસ ધાતુઓમા

અ તર્વાવ ઝેવાને લીધે તેમા મિ નો લોપ થાય છે.

મૂ+ત્ મૂતે મિ.
 મૂ+મ્+ત્ દિવાદાવટ્
 અ+મૂ+સ્+ત્ દ દેઃ પે
 અમૂત્ તેમજ અમૂનામ્ વગેરે થાય છે

અહીં વિનયસાગરજીની મારસ્વતવ્યાકરણ પંતી વિદ્વતા પ્રકટ થાય છે મારસ્વત સૂત્ર કાંદે પે (૨૧૪૪) માં દા-દદાતિ, ઘા-દઘાતિ, મ્યા-તિષ્ઠતિ, ઇન્-ઈતિ, મ્-મવતિ અને પા-વિવતિ એમ છ ધાતુઓ જ ગણાવ્યા છે છતાં દો-ઘતિ (ચોથો ગણ), દય્-દયતે, દા-વચ્છતિ અને ઘં-ઘવતિમાં પણ મિ નો લોપ થતો હોવાથી તે બધાને અહીં ગણાવે છે.

સ્વરાદિપ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે મૂ ધાતુને પુક્ આગમ થતાં અમૂવન્ અને અમૂવમ્ એમ અનુક્રમે પ્રથમપુરુષ બહુવચન અને ઉત્તમપુરુષ એકવચનમાં રૂપ થાય છે. આ પ્રમાણે મૂ-મવતિ ના ક્રિયાપદો થાય છે. તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવે તેથી અહીં બધાં રૂપો આપવામા આવ્યા છે.

(૧) વર્તમાનકાળ

(૨) વિધ્યર્થ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉ. પુ	મવામિ	મવાવ	મવામ	મવેયમ્	મવેદ	મવેમ
મ. પુ.	મવસિ	મવવઃ	મવથ	મવે	મવેતમ્	મવેત
પ્ર. પુ	મવતિ	મવતઃ	મવન્તિ	મવેત્	મવેતામ્	મવેયુ

(૩) આજાર્થ

(૪) દસ્વન ભૂતકાળ

ઉ. પુ	મવાનિ	મવાવ	મવામ	અમવમ્	અમવાઃ	અમવામ
મ. પુ	મવ) મવતાત્ ।	મવતમ્	મવત	અમવ	અમવતમ્	અમવત
પ્ર. પુ	મવતુ) મવતાત્ ।	મવતામ્	મવન્તુ	અમવન્	અમવન્તામ્	અમવન્

(૫) પરોક્ષ ભૂતકાળ

(૬) અર્થી-ર્થ

ઉ. પુ	અમૂવ	અમૂવિષ	અમૂવિમ	મૂવામમ્	મૂવામઃ	મૂવામમ
મ. પુ	અમૂવિષ	અમૂવમ્	અમૂવ	મૂવા	મૂવામમ	મૂવામ
પ્ર. પુ	અમૂવ	અમૂવન્	અમૂવ	મૂવા	મૂવામ્તામ	મૂવામ્

	(૭) શ્વસ્તનકાળ (અનઘતન લ)	(૮) સામાન્ય ભવિષ્યકાળ (અઘતન)
ઉ પુ	ભવિતાસ્મિ ભવિતાસ્વ ભવિતાસ્મઃ	ભવિષ્યામિ ભવિષ્યાવ ભવિષ્યામઃ
મ. પુ	ભવિતાસિ ભવિતાસ્થ. ભવિતાસ્થ	ભવિષ્યાસિ ભવિષ્યથ ભવિષ્યથ
પ્ર. પુ	ભવિતા ભવિતારી ભવિતાર	ભવિષ્યતિ ભવિષ્યતઃ ભવિષ્યન્તિ
	(૯) ક્રિયાતિક્રમ (ક્રિયાતિપત્યર્થ)	(૧૦) અઘતન ભૂતકાળ
ઉ પુ	અભવિષ્યમ્ અભવિષ્યાવ અભવિષ્યામ	અભૂવમ્ અભૂવ અભૂમ
મ પુ	અભવિષ્ય અભવિષ્યતમ્ અભવિષ્યત	અભૂઃ અભૂતમ્ અમૂત
પ્ર પુ	અભવિષ્યત્ અભવિષ્યતામ્ અભવિષ્યન્	અભૂત્ અભૂતામ્ અભૂવન્

અહીં પાણ્ણિનિવ્યાકરણના લેટ્ લ કારને સ્વીકાર્યો નથી. પણ આશીર્થને અલગ કરવામા આવ્યો હોવાથી કાળ અને અર્થ દસ જ થાય છે. તે સારસ્વતસૂત્રોની વિશેષતા છે

(૭૮) હવેથી જ્યાં નવીન સૂત્રોથી અલગ વિધાન થતું હશે ત્યાંજ સૂત્રો આપવાનો ઉપક્રમ વિનયસાગરજી કરે છે જ્યાં પૂર્વે આવી ગયેલા સૂત્રોનો પ્રયોગ થતો હશે ત્યાં ફરી તે સૂત્રોનો નિર્દેશ કરશે નહિ

(૭૯-૮૦) ચિત્તી સમજવું ધાતુનો ઈ કાર અનુબંધ ઇત્ સ જ્ઞક છે

ચિત્ + તિ	અપ્ કર્તરિ
ચિત્ + અ + તિ	ઉપઘાયા લઘો
ચેત્ + અ + તિ =	
ચેતતિ થાય છે	

(૮૧-૮૨) ચિત્તી ધાતુના શેષ રૂપો પ્રથમપુરુષ એકવચનના અહીં આપ્યા છે. તે પ્રમાણે જ્યાં વિનયસાગરજીએ રૂપો નહીં આપ્યા હોય ત્યાં આપવામા આવશે તેનો ક્રમ આગળ પર આપ્યો છે તે જ ગ્રહણ કર્યો છે ચેતેત્, ચેતનુ, અચેતત્, ચિચેન, ચિત્યાત્, ચેતિતા, ચેતિષ્યતિ, અચેતિષ્યત્ અને હવે અઘતન ભૂતકાળમા

ચિત્ + ત્	દિવાદાવટ્
અ + ચિત્ + ત્	ભૂતે મિ
અ + ચિત્ + સ્ + ત્	ઉપઘાયા લઘો
અ + ચેત્ + સ્ + ત્	સિસતાસી૦
અ + ચેત્ + ઇ + સ્ + ત્	સે
અ + ચેત્ + ડ + સ્ + ઈ + ત્	ડટ ઈટિ
અ + ચેત્ + ઇ + ઈ + ત્	સવર્ણો દીર્ઘ સહ
=અચેતીત થાય છે	

અને ઘટુપનનમા સ્યાતિવ (૨૧૫૭) યુગ્મી ઋન્ નો ઠન્ આદેઃ યતાં ડિપ્ ઠે મિપ્ પ્રત્યય ન હોવાને લીધે ઈટ્ આગમ ન યતાં ં + ચેન્ + ઙ + ન્ + ડન્ = ંચેતિષ્ઠુ અને વિષલાત્ ય મ કૃતસ્વ (૧૬૨૧) સૂત્રથી યાય છે

(૮૩-૮૬) પ્રથમ આરમા ષ્યુતિર્ ધાતુના ઉપો યુગમ છે. પરંતુ પદોક્તિમાં

ચ્યુત્ + ણ્ મસ્વરાદિઠ્ઠિરઠ્ઠિ
 ષ્યુત્ ષ્યુત્ + ણ્ હમાદિઃ લોપ
 ચ્ ચ્યુત્ + ં ગુણોત્તિમયોગાદ્યાં
 ચ્ચ્યોત્ + ં
 =ચ્ચ્યોત યાય છે

તેમજ ઈર્ અનુબધવાળા ધાતુઓને બિહલપે મિના સ્થાને ંટ્ (અ) પ્રત્યય પશ્ચ લાગે છે તેથી ંચ્યોતીત્ (અચેતીત્ પ્રમાણે) અને મચ્યુતત્ (ઠિન્ દોવાને લીધે શુષ્ઠવૃદ્ધિ ન યતા) યાય છે

(૮૭-૮૮) ષ્ચ્યુતિર-ષ્ચ્યુત્ ધાતુના પદોક્તિ બૃતકાળમા હમાદિઃ લોપ થી જ કાર અને ય ઠ્ઠનો લોપ યાય અને જ ઠ્ઠનો લોપ મ ભવે નહી તેથી નિયમન કરીને અપવાદ કહે છે કે ગપ વર્ણ મિવાયનાનાં લોપ ઠ્ઠ્યો તેથી જ ઠ્ઠનો લોપ યતો નથી પણ જ ઠ્ઠ અને ય ઠ્ઠનો લોપ યતાં ચ્ચ્યોત યાય છે

તે પછી ષ્ચ્યુત્વાત્, ષ્ચ્યોનિતા, ષ્ચ્યોતિવ્યતિ, અષ્ચ્યોતિવ્યત્ અને અષ્ચ્યોતીન્-અષ્ચ્યુતત્ (દક્ષિત્ દોવાને લીધે) યાય છે

(૮૯-૯૨) પ્રથમ આર ઉપો યુગમ છે તે પછી પદોક્તિબૃતકાળમાજ્ઞિવચન વગેરે પ્રત્યયો મિન્ છે. તેને ક્ષ કારાન્ત ધાતુઓ અને અયોગવાળા ધાતુઓમા મિન્ બાવ યતો નથી સાન્દ્યત મૂલનો બાવ મમન્ અને વિનયમાગ્જ્ઞો ક્રમયોગાત્ પાદેરમિત્ ને (ત) જ્ઞ (ન) મયોગાત્ પાદ મિત્ એમ બાવ રજૂ કર્યો છે મન્ ધાતુ અયોગવાળો દોવાને લીધે મિત્ પ્રત્યયમા તેના ન ઠ્ઠનો લોપ થયે નહિ તેથી મમન્વતુ, મમન્મ્, મમન્નિષ મમન્નથુ વગેરે પ્રમાણે ઉપો સ્વય છે

(૯૩-૯૫) કૃષિ-કૃષ્ ધાતુ ઈદિત્ છે તેથી ઈદિતો મુન્ (૨૧૬૮) સૂત્રથી કૃષ્ મદ્યને વિષદ્ધ પ્રત્યય તેમજ નિપ્ વગેરે યતા કૃષ્ઠિતિ વગેરે યાય છે

તેના પદોક્તિબૃતકાળમા ક્રિયાપદના મુહોમ્ (૨૧૬૫) સૂત્રથી જ ઠ્ઠનો ં + યન્ યતાં મુહુમ્ યાય છે.

(૯૬-૯૯) વિષ્-વિષ્ ધાતુનો આદિય કા- ઉપમાર્ પ મા દોવા વ્ય.કે તેમ. જ મ.ક મિમિ કર્મ મરે છે. પરંતુ તે મિત્ય-વિષ્ઠા. મિત્યાય દોવા વ્ય.કે પા- ર્મ મ્ (૨૧૬૩) સૂત્રથી ધાતુના આદિય કાર અને જ માન્ત અનુક્રમે ક ક્ અને જ મા- યાય છે તેથી વિષ્ઠિ યાય છે

પરંતુ નિ + પ્રતિ ઉપસર્ગ પૂર્વમાં આવે ત્યારે નિપેદ્યતિ-નિપેદ્ય કરે છે, પ્રતિપેદ્યતિ-પ્રતિપેદ્ય કરે છે તેમ થાય છે.

(૧૦૦-૧૦૬) વિઘ્-સિઘ્ ધાતુનો દ્વીર્ઘ્ ઋ કાર્ ઇત્ થાય છે તેના પ્રથમ ચાર ક્રિયાપદો ઉપર મુજબ સેઘતિ વગેરે પ્રમાણે છે. પરોક્ષભૂતકાળમાં ઇટ્ નો નિપેદ્ય છે તેથી સિપેદ્ય જ થાય છે. પરંતુ તા વગેરે માં વિકલ્પ હોવાને લીધે નીચે પ્રમાણે થાય છે

સિઘ્ + તા	સિસતાસીસ્યપામિટ્ (વિકલ્પે)
સિઘ્ + તા / સિઘ્ + ઇ + તા	ચપઘાયા લઘો:
સેઘ્ + તા / સેઘ્ + ઇ + તા	તથોર્ઘ્:
સેઘ્ + ઘા / = સેઘિતા	ઝવે જબા:
સેદ્ + ઘા	
= સેદ્ધા સેદ્ધારી સેદ્ધાર: વગેરે થાય છે	

સિઘ્ ધાતુ અનિટ્ છે તેથી સિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે પરસ્મૈયદ્મા નામી (અ સિવાયના) સ્વરવાળા ધાતુઓની વૃદ્ધિ થાય છે.

સિઘ્ + ત્	દિવાદાવટ્
અ + સિઘ્ + ત્	ભૂતે સિ:
અ + સિઘ્ + સ્ + ત્	અનિટો નામિવત
અ + સૈઘ્ + સ્ + ત્	સે.
અ + સૈઘ્ + સ્ + ઈ + ત્	ચપા ઝવે જબા
અ + સૈત્ + સ્ + ઈ + ત્	
= અસૈત્સીત્ થાય છે.	

પરંતુ ઝસ વર્ણુ પરમાં હોય ત્યારે સિ નો લોપ સે. (૨૧૫૫) સૂત્ર એકવચનમાજ (દિપ્-સિપ્ માં) પ્રવર્તમાન હોવાને લીધે થાય છે તેથી અસૈદ્ધામ્ વગેરે રૂપો સિદ્ધ થાય છે.

આમ ઇટ્ આગમ સહિત અને ઇટ્ આગમ રહિત રૂપદ્વય પ્રાપ્ત થાય છે તે આખ્યાં છે

(૧૦૭-૧૧૦) પરોક્ષ ભૂતકાળમાં ણિત્ પ્રત્યયમાં ઋદ્ ધાતુના ઉપધા અ કારની વૃદ્ધિ થતાં ચ્લાદ થાય છે કુહોશ્ચુ (૨.૧.૬૫) સૂત્રથી આદિ ઋ નો છ્ અને ઙપાના જવજપા (૨.૧.૩૩) સૂત્ર થી છ્ નો ચ્ કાર્ થાય છે ઉત્તમપુરુષમા વિકલ્પે ણિત્ ભાવ હોવાને લીધે ચ્લાદ-ચ્લાદ એમ રૂપો થાય છે પાણિનિસૂત્ર અતો હલાદેર્લઘો: (૭.૨.૭) નાં પ્રમાણે અહીં ણિત્ પે (૨.૧.૭૮) અને હસાદેર્લઘ્વાકારોપઘસ્ય વા (૨.૧.૭૯) સૂત્રોથી ઉપધા અ કારની વિકલ્પે વૃદ્ધિ સિ વિધિમાં સેદ્ ધાતુઓમાં થાય છે જેથી અસાદીત્-અલ્લદીત્ થાય છે. પણ વદ-વદતિ અને વ્રજ-વ્રજતિ માં નિત્યવૃદ્ધિ થતાં અવાદીત્ અને અવ્રાજીત્ અનુક્રમે થાય છે

(૧૧૨-૧૧૩) ગદ-ગદતિ ના રૂપો યુગમ છે. ગદ-ગદતિ પ્રમાણે થાય છે

(૧૧૪-૧૨૧) રદ-ખોતગ્વુ' ના રદત્, રદેન્, રદન્ અને અરદન્ થયા પછી પરોક્ષ ભૂતકાળ ના પ્રથમપુરુષમાં રરાદ થાય છે પણ ન્યારે મધ્યમપુરુષનો યવ્ પ્રત્યય પરમા આવે ત્યારે નીચે પ્રમાણે સાધના થાય છે.

રદ્ + યવ્ (ય)	મસ્વરાદિદ્વિગ્ધિ:
રદ્રદ્ + યવ્	લોપ પના કિત્યે સાઙ્સ્ય (પૂર્વપદનો લોપ અને ઉત્તરપદનો અ કારનો એ કાર કિત્ પ્રત્યયમાં)
રેદ્ + યવ્	સિસતાસીસ્યપામિટ્
રેદ્ + ઇ + ય	
=રેદિય થાય છે	

અતુસ્ અને ઝમ્ માં પણ રેદત્ રેદુઃ થાય છે પણ અહીં યવ્ પ્રત્યયનું ઉદ્ભવનું આખું છે. નેથી-વજ્ વગેરે તેર ધાતુના ના ણ્-વેચિય, ફળ્-ફેળિય, યમ્-ત્રેમિય, ખમ્-ઝેમિય, ખ્રામ્-ઝેસિય (આ કારનો પણ એ કાર), ખ્રામ્-ખ્રેમિય, ખ્રાજ્-ખ્રેજિય, સ્પમ્-સ્પેમિય, સ્વન-સ્વેનિય, ઢમ્-દેમિય, શ્રન્ય્-શ્રેષિય, ઘમ્-ગેષિય, રાજ્-રેજિય, અને જ્ઞ્ (દિયાદિ)-જેષિય. આ બધાં વિકલ્પે રૂપો થાય છે પરંતુ ઈ વગેરે પાચ ધાતુઓમાં એવ અને પૂર્વનો લોપ નિત્ય થતાં- ઈ-નેષિય, ફલ્-ફેલિય, ખજ્-ખેજિય, ત્વ્-ત્રેવિય અને રાઘ્ (દ્વિતાર્થે) રેષિય થાય છે.

પરંતુ આ એવ અને પૂર્વલોપનો વિધિ જગ (આત્મનેપદી) જગમાતે, દદ-દદસાતે, ઘદ-ઘદિય મા નિપિદ્ધ છે

બાકીના રૂપો યુગમ છે.

(૧૨૨-૧૨૫) ણદ-નદ્-નદતિ ના રૂપો ગદ-ગદતિ પ્રમાણે થાય છે. અદ્-જ્ઞ નાં પ્રથમ વચ્ચેમાં રૂપો યુગમ છે પરંતુ ઘસતન ભૂતકાળમાં ભૂતકાળનો અદ્ પૂર્વે લાગતાં અ + અદં + અન્ = આદંજ વગેરે થાય છે. ન્યારે પરોક્ષ ભૂતકાળમાં.

અન્ વગેરે, જ્ઞ કારાદિ તેમજ અંગોમાન્ત તેમજ અદ્ વગેરે ધાતુઓને નુક્ (ન્) આઠમ યાં

અદં + યવ્ (અ)	મસ્વરાદિદ્વિગ્ધિ
અદં + અદં + અ	માઘ્વોર્ણાદો
આ અદં + અ	નુગ્ગતામ્
આન્ અદં + અ	
અમાનદં, આનદં વગેરે થાય છે	

પરંતુ નિ + પ્રતિ ઉપસર્ગ પૂર્વમાં આવે ત્યારે નિવેદ્યતિ-નિવેદ્ય કરે છે, પ્રતિવેદ્યતિ-પ્રતિવેદ્ય કરે છે તેમ થાય છે.

(૧૦૦-૧૦૬) વિઘ્-સિઘ્ ધાતુનો દીર્ઘ ઋ કાર ઇત્ થાય છે તેના પ્રથમ ચાર ક્રિયાપદો ઉપર મુજબ સેઘતિ વગેરે પ્રમાણે છે. પરોક્ષભૂતકાળમાં ઇટ્ નો નિવેદ્ય છે તેથી નિવેદ્ય જ થાય છે. પરંતુ તા વગેરે માં વિકલ્પ હોવાને લીધે નીચે પ્રમાણે થાય છે

સિઘ્ + તા	સિસતાસીસ્યપામિટ્ (વિકલ્પે)
સિઘ્+તા / સિઘ્ + ઇ+તા	ચપઘાયા લઘોઃ
સેઘ્ + તા / સેઘ્ + ઇ + તા	તથોર્ઘઃ
સેઘ્ + ઘા / = સેઘિતા	ઘવે જવાઃ
સેદ્ + ઘા	
=સેદ્ધા સેદ્ધારી સેદ્ધારઃ વગેરે થાય છે	

સિઘ્ ધાતુ અનિટ્ છે. તેથી સિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે પરસ્મૈપદમા નામી (અ સિવાયના) સ્વરવાળા ધાતુઓની વૃદ્ધિ થાય છે.

સિઘ્ + ત્	દિવાદાવટ્
અ + સિઘ્ + ત્	ભૂતે સિ.
અ + સિઘ્ + સ્ + ત્	અનિટો નામિવત
અ + સેઘ્ + સ્ + ત્	સેઃ
અ + સેઘ્ + સ્ + ઈ + ત્	ચપા ઘવે જવા
અ + સૈત્ + સ્ + ઈ + ત્	
=અસૈત્સીત્ થાય છે.	

પરંતુ ઙ્ઙસ વર્ણુ પરમાં હોય ત્યારે સિ નો લોપ સે. (૨૧૫૫) સૂત્ર એકવચનમાજ (દિપ્-સિપ્ મા) પ્રવર્તમાન હોવાને લીધે થાય છે તેથી અસૈદ્ધામ્ વગેરે રૂપો સિદ્ધ થાય છે

આમ ઇટ્ આગમ સહિત અને ઇટ્ આગમ રહિત રૂપદ્વય પ્રાપ્ત થાય છે તે આખ્યાં છે

(૧૦૭-૧૧૦) પરોક્ષ ભૂતકાળમાં ણિત્ પ્રત્યયમાં ઋદ્ ધાતુના ઉપધા અ કારની વૃદ્ધિ થતાં ચ્ઞાદ થાય છે કુહોષ્ચુ (૨.૧.૬૫) સૂત્રથી આદિ ઋ નો છ્ અને જ્ઞાના જવજપા. (૨.૧.૩૩) સૂત્ર થી છ્ નો ચ કાર થાય છે ઉત્તમપુરુષમા વિકલ્પે ણિત્ ભાવ હોવાને લીધે ચ્ઞાદ -ચ્ઞાદ એમ રૂપો થાય છે પાણિનિસૂત્ર અતો હલાદેલ્ઘોઃ (૭.૨૭) નાં પ્રમાણે અહીં ણિત્ પે (૨.૧.૭૮) અને હસાદેલ્ઘ્વકારોપઘસ્ય વા (૨.૧.૭૯) સૂત્રોથી ઉપધા અ કારની વિકલ્પે વૃદ્ધિ સિ વિધિમા સેદ્ ધાતુઓમા થાય છે જેથી અઘાદીત્-અઘદીત્ થાય છે. પણ વદ-વદતિ અને વ્રજ -વ્રજતિ માં નિત્યવૃદ્ધિ થતાં અઘાદીત્ અને અઘાજીત્ અનુક્રમે થાય છે.

(૧૧૨-૧૧૩) ગદ-ગદતિ ના રૂપો મુગમ છે તદ-તદતિ પ્રમાણે થાય છે

(૧૧૪-૧૨૧) રદ-ખેતરુપું ના રદતુ, રદેન્, રદન્ અને અરદન્ યથા પદોક્ત ભૂતકાળ ના પ્રથમપુરુષમાં રરાદ થાય છે પણ જ્યાં મધ્યમપુરુષનો યવ્ પ્રત્યય પરમાં આવે ત્યાં નીચે પ્રમાણે સાધના થાય છે.

રદ્ + યવ્ (ય)

સસ્વરાદિદ્વિગ્નિઃ

રદ્ રદ્ + યવ્

લોપ પના કિન્ચે ષાઙ્મ્ય

(પૂર્વપદનો લોપ અને ઉત્તરપદના અ કારનો એ કાર કિત્ પ્રત્યયમાં)

રેદ્ + યવ્

સિમતાસીસ્વપામિટ્

રેદ્ + ઇ + ય

=રેદિષ થાય છે

અતુસ્ અને ઉસ્ મા પશ્ય રેદતુ રેદુ. થાય છે પણ આની યવ્ પ્રત્યયનું ઉદાહરણ આપ્યું છે નેશી-વજ્ વગેરે નેર ધાતુના ના રજ્-રેજિષ, ફળ્-ફેળિષ, વ્રજ્-વ્રેજિષ, ઞજ્-ઞેજિષ, ખાસ્-ખેજિષ (આ કારનો પશ્ય એ કાર), ષ્ઠાન્-ષ્ઠેજિષ, બ્રાજ્-બ્રેજિષ, સ્થમ્-સ્થેજિષ, સ્વન-સ્વેજિષ, દમ્મ-દેજિષ, અન્ધ્-અંધેજિષ, ગય-ગેજિષ, રાજ-રેજિષ, અને જ્ઞ (દિવાદિ)-જ્ઞેજિષ આ બધા વિઠ્ઠે રૂપો થાય છે પરંતુ જ્ઞ વગેરે પાચ ધાતુઓમાં અન્ધ અને પૂર્વનો લોપ નિત્ય થતા-જ્ઞ-જ્ઞેજિષ, ફલ્-ફેળિષ, મજ્-મેજિષ, ત્વ્-ત્વેજિષ અને રાવ્ (દિ-તર્થ) રેવિષ થાય છે.

પરંતુ આ એવ અને પૂર્વલોપનો વિધિ જમ (આત્મનેપદી) જનમાતે, દદ-દદદાને, વદ-વવદિષ માં નિષિદ્ધ છે

બાકીનાં રૂપો મુગમ છે.

(૧૨૨-૧૨૫) જદ-જદતિ ના રૂપો જદ-જદતિ પ્રમાણે થાય છે. અદ્-જ્યુ ના પ્રથમ પદમાં રૂપો મુગમ છે. પરંતુ શરણ ભૂતકાળમાં ભૂતકાળનો અદ્ પૂર્વે લાગતા અ + અદ્ + યવ્ = પ્રારંભ વગેરે થાય છે જ્યારે પદોક્ત ભૂતકાળમાં

અન્ વગેરે, જ્ઞ કારાદિ તેમજ અંગેવાન્ તેમજ અદ્ વગેરે ધાતુઓને નૂક્ (ન્) આગમ થતાં

અદ્ + યવ્ (અ)

અન્વરાદિદ્વિગ્નિઃ

અદ્ અદ્ + અ

માઞ્ચોગાંતો

આ અદ્ + ય

નુવમામ્

આન્ અદ્ + ય

અમાદે, આનદંતુ વગેરે થાય છે.

સિ વિધિમા ભૂતકાળ ના અટ્ ને ણીન્ને અટ્ આગમ થાય છે (એ કે પાણિનિમાં આઙજાદી-નામ્ (૬૪.૧૨) થી સ્વરાદિ ધાતુઓને અટ્ ને બદલે આટ્ આગમ થાય છે.) તેથી આદીત્ આદિષ્યત્ વગેરે થાય છે

(૧૨૬-૧૩૨) इदि-इद्-इन्दति धातुना परेक्ष भूतकालमा विशेषता છે इदि धातु नाभी (अ सिवायना) स्वरादि છે. તેથી તેને અને કાસ્ વગેરેને તેમજ ગુરુ અને અનેકસ્વર વાળા ધાતુ ઓને આમ્ પ્રત્યય લાગે છે અને તેનું દ્વિત્વ ન થતાં કૃ-કરોતિ, અસ્-અસ્તિ, અને भू-भवति ના ણપ્ પ્રત્યયવાળા ક્રિયાપદ જોડાય છે

इद् + णप्	इदितो नुम्
इन्द् + णप्	कासादिप्रत्ययादाम् ऋभूपर
इन्द् आम् + कृ + णप्	सस्वरादिद्विरद्वि
इन्दाम् + कृ + णप्	हमादि जेषः
इन्दाम् + कृ + णप्	कुहोश्चुः
इन्दाम् + च + णप्	धातोर्नामिन
इन्दाम् + च कार् + अ	मोऽनुस्वारः
इन्दाचकार	अमा यपेऽस्य वा
= इन्दाञ्चकार थाय છે	

इन्दामास इन्दाम्बभूव पञ्च थाय છે કાસ્ વગેરેના કાસાञ્ચકાર, આસાञ્ચકાર, અયાञ્ચકાર, દયાञ્ચકાર વગેરે તેમજ ઉપ વગેરેના વિદલ્પે આમ્ અને ઋભૂપર થવાને લીધે ઉષ-ઓષાञ્ચકાર અને ઉવોપ, વિદ-વિદાञ્ચકાર અને વિવેદ, દરિદ્રા-દરિદ્રાञ્ચકાર અને દદરિદ્રી, કાશ્-કાશા-ञ્ચક્રે અને ચકાશે કામ્-કાસાञ્ચક્રે અને ચકાસે તેમજ જાગૃ-જાગરાञ્ચકાર અને જજાગાર થાય છે

પરંતુ ऋच्छ-ऋच्छति અને ऊर्णु-ऊर्णोति માં અસ્કૃ ઓટલેકે આમ્ વિધિ ના થતાં આનંદં અને ऊर्णुनाव એમ થાય છે

તે પછીના સ્વરણ છે

(૧૩૩-૧૩૪) णिदि-निद्-निन्दति ना इषोः सुगम છે

(૧૩૫-૧૩૭) अञ्चु-ञ्चु અને पूज કરવી ના અર્થમાં છે તેમાં પૂજર્થક ધાતુ હોય ત્યારે કિત્ અને દિત્ પ્રત્યયોમાં ન કાર નો લોપ થતો નથી પરંતુ ગત્યર્થક હોય ત્યારે ન કાર નો લોપ થાય છે. તેથી આશીર્થમાં અञ्च्यात्-અને અચ્યાત્ ઇષો થાય છે તે પ્રમાણે પરેક્ષભૂતકાળ પ્રથમ-પુરુષ એકવચન પિત્ છે તેથી ણનેના આનञ્ચ થાય છે. પરંતુ દ્વિવચનમાં આનञ्ચત્તુઃ (પૂજર્થક) અને આનચત્તુ (ગત્યર્થક) થાય છે

(૧૩૮-૧૪૧) વ્રજ વ્રજતિ ના ઉપો મુગમ છે,

ઉગ-ઓષતિ જ્યુ' ન પદોક્ષ બુતકાળમા પુર્વ (અભ્યાન- ના ઉ નો દ્ય્ અને ઉ નો ઉવ્ આદેશ થતા નીચે પ્રમાણે નાધન થાય છે

ઉગ્ + ણ્	મન્વગાદિદ્વિરદ્વિ
ઉગ્ ઉગ + ણ્	ગુણ.
ઉગ્ ઓગ્ + અ	હ્રગાદિ યેષ
ઉ ઓગ્ + અ	અનવર્ણે સ્વરે પર
ઉવ્ ઓગ્ + અ	

= ઉવોગ થાય છે પણ તે પત્રી કિત પ્રત્યય ઊપાને લીધે વૃદ્ધિ થશે નહિ અને મવર્ણે દોષઃ ગહ (૧.૨ ૨૦) સૂત્રથી ઊવતુ ઊગ્ થાય છે

(૧૪૨-૧૬૨) અજ ધાતુના અજતિ, અજેન્, અજત્ અને આજત્ થાય છે પરંતુ તે પછીના આર્ધધાતુકમા અજ્ ધાતુનો વી આદેશ થતાં

વી + ણ્	મન્વગાદિદ્વિરદ્વિ.
વીવી + ણ્	ધાનોર્નામિન
વીવે + અ	રૂમ્
વિવે + અ	વે આય્
વિવાય્ + અ	=વિવાય થાય છે

વગ વર્ણાદિ આર્ધધાતુકમાં દટ્ આગમ થાય છે અને ધાતુના હ કાર અને ઉ માત્રના દ્ય્ અને ઉવ્ થાય છે. અર્ધી ય્વો વા (૧ ૬. ૬૧) સૂત્રથી ટ માત્ર અને ઉ કારના લેક્ટરો દ્ય્ અને ઉવ્ પ્રથમ થાય છે છતાં નુપાતો (૨ ૧. ૬૫) એમ પૃથક્ સૂત્રમહક, પ્રકીર્ણે નિવ્ય દગ અને ઉવ્ નાદેશ કર્યા છે આમ નન્તિ સ્વગાદિ પ્રત્યય પરમા ક્રોધ વ્ ધ તુત્ સૂચન થાય છે. પરંતુ પુર્વમાં સંશોધન ક્રોધ તેવા નુ + નુ + આગ મા મુન્વન્તિ, અનેક સ્વરમાળા સીધી + આગ મા સોદ્યો અને વી + અનુમ્ = વીવી + અન્ મા સીવ્યત્ એમ ટ કાર અને ઉ કારને ય માત્ર ને દ ક ન અનુક્રમે થાય છે

અનિટ્ ધાતુઓની ય્ પ્રત્યયને વિષયે દટ્ આગમ થાય છે જ્યારે નેટ્ ધાતુઓની પરમા આગમો વગ પ્રત્યય વિષયે ચિત્ થતા મુગ્ થતા નથી આથી દટ્ આગમ થતા વિવચિત્ અને વિષયે વગ ને તિત્ થતા નિષેધ થાય છે તેવા કારણ અને પુર્વ ક્રોધ થતા નથી કે પ્રકીર્ણે વગ પ્રત્યયને લીધે અનિટ્ ધાતુઓ દટ્ આગમ થાય છે તે વિવાય નહિ સ્વરે નેટ્ ધાતુઓના ય્ પ્રત્યય વિષયે ચિત્ થાય છે તેથી ના ટ વગર ચિત્ આગમ નેટ્ ધાતુઓની નહીં અને પુર્વના ક્રોધ થતા નથી

આથી ઝજ ધાતુની પરમા થપ્ પ્રત્યય વિકલ્પે ક્તિત્ થતા તેનો વો આદેશ ન થાય ત્યારે આજિથ એમ ત્રીભું ૩૫ પછી મિદ્ધ થાય છે

તે પછી પાણિનિસૂત્ર-एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (૭૨ ૧૦) માં કાશિકામા આપેલી અનિટ્-કારિકાઓ છે

તેમાં ૫૬-૧૫૨, ૫ કિત-૩મા નિપુણમ્ નો અર્થ ઝેમતો નથી તેથી કાશિકાપાઠ ને મૂળ રાખીને નિપુણમ્ કથુર્ છે તેમણે કરેલા ફેરફાર આ પ્રમાણે છે

પદ	કાશિકા	ભોજવ્યાકરણમ્
૧ ૧૫૪ (૫.૨)	યષ્ચ ષ્યનિ	દિવાદાવપિ
૨ ૧૫૭ (૫.૨)।	કુઘિક્ષુઘિ	ક્રુઘિ ક્ષુઘિ
૩ (૫.૩)।	ચેઽનિટો	ચાઽનિટો
૪ ૧૪ (૫.૨)	વિર્ષિ શિર્ષિ	શિર્ષિ વિર્ષિ
૫ ૧૫૯ (૫.૨)	લિર્ષિ લુર્ષિ	લુર્ષિ લિર્ષિ
૬ ૧૬૦ (૫.૨)	સ્વિચ્ચતિપચ્ચતી સ્વિદિમ્	સ્વિચ્ચતિપચ્ચતિસ્વિદીન્
૭ ૧૬૧ (૫.૧)	વિચ્ચિરિચિ-	વિચ્ચિરિચિ-
૮ (૫.૨)	મુચ્ચિમ્મજિ-	મુચ્ચિમ્મજિ-
૯ (૫.૩)	યુજ્ચિરુચિ-	યુજ્ચિરુચિ
૧૦ (૫.૪)	મૃજ્ચિમ્મજી	મૃજ્ચિમ્મજી

આમા (૪) અને (૫) માં નિદિષ્ટ ધાતુઓનો વ્યત્યય જ થયો છે (૨) મા સ્પષ્ટતા ખાતર પૃથક્ કર્યા છે (૬) મા બહુવચનાન્ત કર્યા છે (૧) અને (૩) મા સુગમતા ખાતર ફેરફાર કર્યો છે તેમજ બાકીના ૭ થી (૧૦) મા કાશિકાગ્ર થના છ દોહાંગને દૂર કરીને સર્વાંગ શુદ્ધ કારિકાઓ વિનયસાગરજી આપે છે. મારસ્વતસૂત્ર પ્રક્રિયાકારે (૧) (૨) (૩) અને (૬) ના ફેરફારો આપ્યા છે આમ કુલ ૧૦૩ અનિટ્ ધાતુઓની અગિયાર કારિકાઓ આપવામા આવી છે

૫૬-૧૫૧ મા કહ્યા પ્રમાણે ઝજ ધાતુના વો આદેશ સ્વરાન્ત-ઈ કારાન્ત છે તેથી તે અનિટ્ છે અને વેતા વગેરે ઇટ્ આગમ સિવાયના રૂપો થાય છે

(૧૬૨-૧૬૪) ક્ષિ-ક્ષય પામવો ધાતુ પછી સ્વરાન્ત છે તેથી થપ્ પ્રત્યય વિષે તેને વિકલ્પે ઇટ્ આગમ પ્રાપ્ત થાય છે એથી ચિક્ષયિથ અને ચિક્ષેય થાય છે તે પછી ય કારાદિ મનપિ=ક્તિ પ્રત્યયોમા પૂર્વ સ્વરનો દીર્ઘ થતા ક્ષિ+યાત્=ક્ષોયાન્ત વગેરે થાય છે સિ વિધિમા સે (૨ ૧.૫૫) સૂત્રથી ઈટ્ આગમ દિપ્ અને સિપ્ ને થતા અક્ષેષીત્ અક્ષેષી રૂપો થાય છે તેમાં અનિટો નામિવત. (૨ ૧.૭૩) સૂત્રથી સિ પગ્મા હોય ત્યારે પરસ્મૈપદમાં વૃદ્ધિ થાય છે

ગિવાયનામાં વૃદ્ધિ યાય આથી અર્ધી અકટીત્ યાય છે અકટિવ્યત્ આ દિવ દે તિવ્ પ્રત્યય નથી તેથી ઈટ્ નો પ્રશ્ન જ નથી.

(૧૬૮-૧૭૫) ગુપ્-ગુપ્-રક્ષણ ક્ષરણું (ઠ કાર ર્ણ) ધાતુ છે. તેમને અનપિ-ક્તિ પ્રત્યયમાં વિકલ્પે ક્ષાય ર્ણાયે (અર્થ તેનો તેજ રહે છે) યાય છે. આમ પિત્ માં ગોવાયતિ, ગોવાયેત્ અને ગોવાયતુ યાય છે. પણ પરોક્ષભૂતકાળના ણવ્ વગેરે વિકલ્પ હોવાને કીધે ક્ષાય પ્રત્યય લાગે ત્યારે તે અનેકસ્વરાન્ત યદ્ જતો હોવાથી કામાદિપ્રત્યયાદામ્ ક્ષમ્પર (૨.૧૬૫) સૂત્રથી ગોવાયાઞ્ચ-કાર, ગોવાયામ્વમ્બૂય, ગોવાયામાસ યાય છે અને ક્ષાય પ્રત્યય ન લાગે ત્યારે ગુપ્+ણવ્=ગુપ્ ગુપ્+ણવ્=ગુપ્ ગોવ્ +અ=ગુગોવ્ +અ=જુગોવ્ (કુહોશ્ચુ. ૨.૧૬૫ શી) યાય છે.

ગુપ્ + યાત્	કાય:
ગુપ્ ક્ષાય + યાત્	ઉપઘ્રાયા લઘો:
ગોવાય + યાત્	યત (સ્વરની પરમા હ્રગ ની પૂર્વેના
ગોવાય્ + યાત્	કાય ના ય કારના મ કારનો હોય)
= ગોવાય્યાત્ આ કાય અનપિ-ક્તિ માં વિકલ્પે વિહિત હોવાથી	
ગુપ્ + યાત્ = ગુપ્યાત્ પણ યાય છે.	

તા વગેરેમાં વિકલ્પે ક્ષાય અને ઈટ્ યતા ગોવાયિતા, ગોવિતા તેમજ ગોવ્તા યાય છે. મિ વિધિમાં પણ મૃતે મિ (૨.૧.૪૩), ને (૨.૧.૫૫) દ્વાદેર્જાદિઃ (૨.૧.૩૫) અને ઈટ્ ઈટિ (૨.૧.૫૬) સૂત્રોથી મ કાર હોય પછી કીર્ષાદિગ યવાથી અગોપીત્, વિકલ્પે ક્ષાયતાં વા (૨.૧.૭૦) અને અનિટો નામિવત. (૨.૧.૭૩) થી વૃદ્ધિ યતા અગોપ્વીત્ તેમજ ક્ષાય પ્રત્યય લાગે ત્યારે અનપિ-ક્તિ યવાથી ગત. (૨.૧.૧૦૨) સૂત્રથી અ કાર હોય અને ઈટ્ ઈટિ (૨.૧.૫૬) થી મ કાર હોય યવાથી અગોપાયીત્ યાય છે

ઘૂપ્-ઘૂપ્-ઘૂપાવતિ ની સાધના આ પ્રમાણે જ છે
(૧૭૬-૧૭૭) તપ્-તપતિ ની સાધના સુગમ છે

(૧૭૮-૧૮૧) વપ્-વપ્-ડગ આંકવા ધાતુનો ક કાર ર્ણ છે તેથી ક્તિવ્ ધાતુને તેમજ અનપિ-ક્તિ પ્રત્યયમાં વિકલ્પે ક્ષાય ર્ણાયે (અર્થ તેનો તેજ રહે છે) યાય છે અને કામાદિપ્રત્યયાદામ્ ક્ષમ્પર (૨.૧.૬૫) સૂત્રથી ગોવાયાઞ્ચ-કાર, ગોવાયામ્વમ્બૂય, ગોવાયામાસ યાય છે અને ક્ષાય પ્રત્યય ન લાગે ત્યારે ગુપ્+ણવ્=ગુપ્ ગુપ્+ણવ્=ગુપ્ ગોવ્ +અ=ગુગોવ્ +અ=જુગોવ્ (કુહોશ્ચુ. ૨.૧.૬૫ શી) યાય છે.

થાય છે ક્રમ્ વગેરેને દિવાદિ ગણુનો ય વિકરણુ પ્રથમ ચારમાં વિકલ્પે થતાં ક્રામ્યતિ, ક્રામ્યેત્, ક્રામ્યતુ અને અક્રામ્યત્ પણુ થાય છે

સ્તુ અને ક્રમ્ ધાતુને આત્મનેપદના નિમિત્ત ઠમ્ભિપ્રયોગ વગેરેમાં ઉટ્ થતો નથી. પરસ્મૈપદ હોય ત્યારે ક્રન્તા ક્રન્તારો વગેરે પણુ થાય છે અને ધાતુઓ અનિટ્ છે તેથી નિયમન કરવામા આચ્યું છે. આમ આક્રમ્યતિ ના ઠમ્ભિ પ્રયોગમાં આત્મનેપદ થવાથી આક્રમ્યતે એમ થાય છે.

(૧૮૨-૧૮૪) યમ ધાતુને પ્રથમ ચારમાં છ્ આદેશ થતા યછ થાય છે છ્ (૧૪.૧૭) સૂત્રથી છ કારણું દ્વિત્વ હ્રસ્વની પરમાં હોવાને લીધે થાય છે. તે પછી લ્સે ચપા ક્ષસાનામ્ (૧૪.૧૮) થી આદિ છ કારનેા ચ કાર થતાં યછ્ અને છે. તેને અપ્ વિકરણુ અને તિપ્ વગેરે થતા યચ્છતિ યચ્છેત્, યચ્છતુ, અને અચ્છત્ થાય છે. પણુ તે પછીનામા તેને અત્ય છ કારાદેશ ન થતાં યયામ વગેરે થાય છે સિ વિધિમાં સે: (૨૧.૫૫) સૂત્રથી ઈટ્ આગમ અને મોઽનુસ્વાર: (૧૪.૨૨) થી અચ્છત્ થાય છે. તે પછીના દ્વિવચન વગેરે માં સિસતાસીસ્યપામિટ્ (૨.૧૩૬) થી કેવળ ઈટ્ આગમ થતાં અચ્છિષ્ટામ્ વગેરે થાય છે

(૧૮૫-૧૮૬) ણમ્ - નમ્ નમન કરવું એનામાં વિશેષતા નથી

(૧૮૭-૧૯૩) ગમા છ: (૨૧.૧૦૬) સૂત્રથી મ કારનેા છ કાર અને છ: (૧૪.૧૭) તેમજ લ્સે ચપા ક્ષસાનામ્ (૧૪.૧૮) સૂત્રથી ગચ્છ્ થયા પછી અપ્ અને તિપ્ પ્રત્યય સાગતાં ગચ્છતિ વગેરે થાય છે પરોક્ષ ભૂતકાળમાં કુહોશ્ચુ: (૨૧.૬૫) થી પૂર્વનો જ કાર થતાં જગમ રૂપ અને છે પણુ તેા પછી કિત્ અને ક્વિત્ સ્વરાદિ પ્રત્યયો અતુસ્ અને ઉસ્ વગેરે પરમાં હોય ત્યારે ઉપધાનેા લોપ થતાં જગમ્: જગમ્ વગેરે થાય છે ઘપ્ પ્રત્યયમા ક્રાદેણદિ (૨૧.૩૫) થી વિકલ્પે ઈટ્ ન સાગે ત્યારે ઝમે ઝમા વા (૧૪.૨) થી મ કારનેા ન કાર થાય છે. અને જગમ્ય-જગમિય થાય છે

સ્યપ્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે ગમ્, હન્ અને ઋ કારાન્ત ધાતુઓને પરસ્મૈપદમાં ઈટ્ આગમ થતાં ગમ્ + સ્ય + તિ = ગમ્ + ઈ + સ્ય + તિ = ગમિ + ણ્ય + તિ (કિલ્ લાત્ વ સ' કૃતસ્ય ૧.૬૨૧ સૂત્રથી) = ગમિણ્યતિ વગેરે થાય છે.

સિ વિધિમાં ગમ્ ધાતુ લૃ ઈટ્ = લિત્ હોવાને લીધે (લૃ લમ્ ૧૨૮), સિ નો ડ (ઞ) આદેશ થતાં ઈટ્ કે ઈટ્ નો પ્રશ્ન રહેતો જ નથી તેથી અગમત્ થાય છે

ઋ વગેરે પુષાદિ ગણુમાં છે. તેમા લિપ્ વગેરે ને આત્મનેપદમાં ય કારાદિ પ્રત્યયમા નિત્ય સિ નો ડ આદેશ થાય છે ન્યારે અસ્, ર્યા તેમજ વચ્ ને ઉભયપદ થાય છે શાસ્ ધાતુને પણુ ઉભયપદમા થાય છે ન્યારે ઋ અને સ્ ધાતુઓને પરસ્મૈપદમા વિકલ્પે સિ નો ઈ આદેશ પ્રાપ્ત થાય છે

(૧૯૪-૧૯૫) ગમા છઃ (૨.૧.૧૦૬) સૂત્રમા ઇપ્ ધાતુવું પરિગણ્યન છે. તેથી દ્રક્ષતિ વગેરે ધાય છે પરોક્ષ ભૂતકાળમાં

ઇપ્ + ણપ્	સસ્કરાદિદ્વિરઘ્નિઃ
ઇપ્ ઠપ્ + ણપ્	પૂર્વસ્ય હસાદિ. શોષ.
ઇ ઇપ્ + ણપ્	ગુણઃ
ઇ એપ્ + ઞ	અસવર્ણે સ્વરે
= હયેવ ધાય છે	

તે પછી દીર્ઘ આદેશ યતા ઈવતુ ઈવુઃ વગેરે ધાય છે ઇપ્ માં ઇપ્સહલુભરિયદપામનપિ (૨.૧.૧૧૧) સૂત્રથી ઇટ્ આગમ યતાં ઇવપિય ઇપ્ ધાય છે.

(૧૯૬-૧૯૭) જિ ધાતુના જયતિ, જયેત્, જયતુ અને જયત્ ધાય છે. પછી સ પ્રત્યય (ઇન્છાદશક) અને પરોક્ષ ભૂતકાળ માં જિ ધાતુનો ગિ આદેશ યતાં જિગાય વગેરે ધાય છે. સ પ્રત્યયમાં જિગમિવતિ ધાય છે. સિ વિધિમાં

જિ + દિપ્	દિવાશાવટ્
અ + જિ + દિપ્ (ત્)	મૂતે સિઃ
અ + જિ + સ્ + ત્	અનિટો નામિવતઃ
અ + જં + સ્ + ત્	ઐઃ
અ + જં + સ્ + ઈ + ત્	વિવલાત્ વ. સઃ કૃતસ્ય
અ + જં + પ્ + ઈ + ત્	
= અજંપીત્ ધાય છે	

(૧૯૮-૨૦૪) કૃવ ધાતુના તા વગેરે અસ્તનકાળમાં વિગ્રેપતા છે ક્ષત વર્ણાદિ પ્રત્યય ઢાય ત્યારે દુન્ સુજ્ વગેરે ધાતુઓના ક્ષ ના અર્ નો ર્ તેમજ સાર્ નો રા ધાય છે. આ વિધિ વિકલ્પે છે તેથી કષ્ટા અને કષ્ટા ધાય છે. ષ્ટમિઃ ષ્ટુઃ (૧.૪.૮) સૂત્રથી તા નો ટા ધાય છે.

અપ્ પ્રત્યય પદમાં ઢાય ત્યારે સારો જ્ઠો દુગામ્ (૨.૧.૧૧૫) સૂત્ર તાન્યા પછી વર્ણો વ મે (૨.૧.૧૧૭) સૂત્ર આગતાં કૃવ્ + સ્વ + તિ = કૃવ્ + સ્વ + તિ ના વ કારનો ક કાર યતા વ્રુ + સ્વ + તિ યતાં વિવલાત્ વ સ. કૃતસ્ય (૧.૧.૨૧) થી વ્રુવિ-વ્રુવિ ધાય છે. ગિ વિધિમાં વિકલ્પે તિ યતા સારો જ્ઠો દુગામ્ (૨.૧.૧૧૫) નો પદ્ય વિકલ્પ યતા આકાશોત્-અકાશોત્ તેમજ તિ નો ટ આદેશ ધાય ત્યારે વ કારાન્ત ઢોવાને લીધે વક્ આગમ ધાય છે. તેથી વ્રુવલત્ વ્રુવ વ્રુવ ધાય છે. વ્રુવ દુન્-વ્રુવતિ ધાતુમા વક્ આગમ યતો નથી.

(૨૦૪-૨૦૭) રુવ-રોવતિ અને રિવ-રેવતિ ના ઉપા મુગમ તે

(૨૦૮-૨૧૦) મિહ્-મેહતિ ના તા વ્રુવેમા વિગ્રેપતા છે.

મિહ્ + તા	હો ઢ :
મિહ્ + તા	ષ્ટુભિ. ષ્ટુ
મિહ્ + ઢા	{ ઢો ઢિ લોપો દીર્ઘમ્ચ { ઉપધાયા લઘો:

= મેઢા થાય છે.

હ કારાન્ત હોવાને લીધે હ્રાષાન્તાત્ સક્ (૨.૧.૧૧૯) થી સક્ આગમ અને હો ઢ: (૧.૯.૧૧) પછી ષઢો: ક: સે (૨.૧.૧૧૭) થી મેક્ષ્યતિ, અમેક્ષ્યત્ વગેરે થાય છે. દહ્- દહતિ ની પ્રક્રિયા આપે છે.

(૨૧૧-૨૧૭) પરોક્ષભૂતકાળમાં મધ્યમપુરુષને યપ્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે આ પ્રમાણે સાધના થાય છે.

દહ્ + યપ્	સસ્વરાદિદ્વિરદ્વિ
દહ્ દહ્ + ય	પૂર્વસ્ય હસાદિ: ચોપ:
દદહ્ + ય	હો ઢ:
દદહ્ + ય	તથોર્ધોઽઘ:
દદહ્ + ઘ	જવે જવા:
દદગ્ + ઘ	

= દદગ્ અને

દહ્ + યપ્	સસ્વરાદિદ્વિરદ્વિ:
દહ્ દહ્ + યપ્	પૂર્વસ્ય હસાદિ: ચોષ:
દદહ્ + યપ્	લોપ્ પચા કિત્યે નાસ્ય

= દેહિષ થાય છે

ઘડયતિ ની સાધના આ પ્રમાણે છે

દહ્ + સ્ય + તિ	વાદે:
ઘહ્ + સ્ય + તિ	હો ઢ
ઘઢ્ + સ્ય + તિ	ષઢો: ક: સે
ઘક્ + સ્ય + તિ	ક્વિલાત્ ષ: સ કૃતસ્ય
ઘક્ + ણ્ય + તિ	

= ઘક્ષ્યતિ થાય છે

ગ્લે-ગ્લાયતિ ધાતુના અનપિ-આધિધાતુકમાં આ કાર થવાથી તેને ગ્ણ ના સ્થાને ઙો આદેશ થાય છે. તે ડિત્ હોવાને લીધે ગ્લા ના આ કારને લોપ કરે છે

ગ્લે + ણપ્	સન્ધ્યક્ષરાણામા
ગ્લા + ણપ્	સસ્વરાદિદ્વિરદ્વિ:
ગ્લાગ્લા + ણપ્	હસ્વ

ग्ल ग्ला + णप्	पूर्वस्य ह्रमादिः षोष.
गन्ला + णप्	कुहोश्चुः
जगला + णप्	मातो णप् ङी
जगल् + ङी	
= जगली थाय छे	

ग्लं धातु संट् छे मन्धपक्षराणामा (२.१.१२२) थी वा छानन्त यतां जगलाय अने ते निवाय जग्लिष थाय छे

दा वगेरे धातुञ्जोना अत्यस्वस्ने ए प्राप् थाय छे. ग्लं धातु ते गद्युने छे तेथी ग्लेयात् थाय छे

षाहीना ल क्षरोमा मन्धपक्षराणामा (२.१.१२२) थी उपो गिट् थाय छे.

(२१८-२२०) उपरना परमा दा वगेरे धातुञ्जोना उपद्रुम द्वयो छे. तेथी ते धातुञ्जो अर्द्धा आभ्या छे ते षधाना आशीर्थ-आर्धधातुप्रमा दा-रेमान, वा-घेयात्, मा-नेयात्, गै-नेयात्, सौ-नेयात्, हा-हेयात्, पा-वेयात्, अने ग्या-रयेयात् थाय छे

(२२१-२२२) स्त्ये-ऐ छानन्त धातु छे तेना पद्य मन्धपक्षराणामा-(२.१.१२२) सूत्रथी वा क्षर यधने उपो थाय छे. परोक्ष व्युत्थाणमा क्षमात् यथा (२.१.६०) थी पूर्वना मक्षरना सोप, अने मातो णप् ङी (२.१.१२३) थी णप् ने। जो थता तन्तो थाय छे

(२२३-२२५) देप्-ऐक्षानन्त अने घट्-ए छानन्त धातु छे तेना उपो उपरना परी प्रमाणे थाय छे ति विधिमां परस्मैपदमा दा वगेरे धातुञ्जोनी परमा आवता नि ना सोप विकल्पे यतां मघामोत् अने वा छानन्त यथाशी अघान् उपो थाय छे णटुबन्तमा अन्धपक्षराणामा धातुञ्जो तेमन् मा छानन्त धातुञ्जो अने विद् वेति धातुञ्जोना जग् ने। उम् आदेश यता दा -मद्, घट्-जप् वगेरे थाय छे. कान्द्युष्टे उम् प्रत्यय परमा दाय त्याने वा छानन्त सोप थाय छे.

(२२६-२३२) दृगिर्-दृग् वगेरेना णप् वगेरे आदेश प्रथम व्यञ्ज छानन्तमां थाय छे तेथी दृग्-परगति, ऋ-ऋच्छति, मद्-मोदने, नृ-धावति, मद्-नीर्वाण, पा-पिगति, द्या-विच्छति, द्या-घमति, म्ना-मनति, न्दा-गिच्छति, दाप्-परगति नीम अन्तकमे थाय छे

दृगिर् ओम हरित् धातु होवानं तीये निरुपे सि ना स्थाने ण आदेश यतां परार्थे ण तेमन् मदर्त्-इ परमा होय त्यादे दृग् अने ऋ छानन्त धातुञ्जोना नृणोर्जिनकोणटो. (२.१.१३०) थी शुभ यथाशी थाय छे

(२३३-२३६) दृग् वगेरेना णप्, वा ऋ-ऋप् धातु छे तेना ऋच्छ अपदेश यता ऋच्छति, मदर्त्, मदर्त्तु अने दावर्त्तु थाय छे

परी णप् वगेरेमं नृणोर्जिनकोणटो (२.१.१३०) थी शुभ. पूर्वस्य ह्रमादि षोष (२.१.१८०)

(૨૭૩-૨૭૮) કિત્ ધાતુ ગુપ્ વગેરે ગણ્યમા છે તેથી તેને સ્વાથે^૧ સ પ્રત્યય લાગે છે અને સ ઘાતુ (૨.૧ ૧૦૧) થી તેની ધાતુ સંજ્ઞા થયા પછી તેનું અધા લક્ષરમા દ્વિત્વ થાય છે કુહોશ્ચુ (૨.૧ ૬૫) થી ક કારનો ચ કાર થાય છે અને ચિકિત્સ્ +ઞ + તિ = ચિકિત્સતિ વગેરે થાય છે. પરોક્ષ ભૂતકાળમાં કાસાદિપ્રત્યયાદામ્ (૨.૧ ૮૫) થી આમ્ લાગતાં ચિકિત્સામ્બભૂવ વગેરે થાય છે

(૨૭૯-૨૮૨) પલ્લ-પત્-પતતિ ને લૃદિત્ હોવાથી લિત્પુષાદેર્ડ (૨.૧ ૧૧૦) સૂત્રથી ડ લાગે ત્યારે પુક્(પ્) આગમ થાય છે અને અપત્ત્ થાય છે

ઞ્રમુ ધાતુ ફળાદિ ગણ્યમાં હોવાને લીધે વિઠ્ઠપે જ કારનો એ કાર અને પૂર્વ લોપ થાય છે તેથી પરોક્ષ ભૂતકાળના કિન્ પ્રત્યયોમા વઞ્રમતુ અને ફળાદિ ગણ્યના વિઠ્ઠપે ઞ્રમતુઃ ઞ્રમુ વગેરે થાય છે

(૨૮૩-૨૮૫) ટુન્-વમ્-વમતિ પણ ફળાદિ ગણ્યનો છે. તેથી વવમતુ અને વેમતુ થાય છે

(૨૮૬-૨૮૮) ફળ ધાતુના પરોક્ષમા જ્ઞાના જવચપા (૨.૧ ૩૩) થી પૂર્વ ફ કારનો પ કાર તેમજ વિઠ્ઠપે એ કાર અને પૂર્વ લોપ થતાં પફળતુ-ફેળતુઃ થાય છે

સિ વિધિમા હ્રસાદેર્લઙ્ઘકારોપઘસ્ય વા વૃદ્ધિ (૨.૧.૭૬) સૂત્રથી અફાળીત-અફળીત્ એમ થાય છે

સ્વન ધાતુના રૂપો સુગમ છે

વસ ધાતુના પરોક્ષભૂતકાળમાં વિશેષતા છે

(૨૮૯-૨૯૫) વસ્ ધાતુ યજાદિ ગણ્યમા છે તેથી યજા યવરાણા ય્વૃત્ સમ્પ્રસારણમ્ (૨.૧ ૧૪૮) કિત્ પ્રત્યયોમાં અને ણ્ મા વ કારનુ સ પ્રસારણુ ડ કાર થતાં ઉવાસ પછી સર્વર્ણે દીર્ઘ સહ (૧.૨.૨૦) થી ઋવતુ ઋઘુ થાય છે

૫૯-૨૯૧, ૨૯૨ મા યજાદિ ગણ્યના અગિયાર ધાતુઓનુ અને ગ્રહ વગેરે નવ ધાતુઓનુ પરિગણન છે તે અને ગણ્યોમા સંપ્રસારણુ થાય છે.

યાત્ વગેરેમાં પરસ્મૈપદ કિત્ ભાવ પામે છે તેથી ત્યા પણ ઉપરના સૂત્રથી સંપ્રસારણુ થશે

સિ વિધિમા હ્રસાદેર્લઙ્ઘકારોપઘસ્ય વા (૨.૧ ૭૬) થી વસ્ ના જ કારની વૃદ્ધિ અને સસ્તો-જનપિ (૨.૧ ૧૫૦) થી સ કારનો ત કાર તેમજ સં (૨.૧ ૫૫) થી ઈટ્ લાગતા અવાત્સીત્ થાય છે અવાત્તામ્ મા જ્ઞસાત્ (૨.૧ ૭૫) સૂત્રથી સિ નો લોપ થાય છે.

(૨૯૬-૨૯૭) વદ-વદતિ મા પણ યજા યવરાણા ય્વૃત્ સમ્પ્રસારણમ્ (૨.૧ ૧૪૮) થી સ પ્રસારણુ થતા ઉવાદ વગેરે થાય છે

(૨૯૮-૩૦૦) દુઝોષિવર્-કરિત્ ધાતુ છે ષિજ-સ્વયતિ, સ્વયેન્, ઇચ્છન્ વગેરે યાય છે તેને ણ્ વગેરેના વિકલ્પે સંપ્રસારણ થતા નીચે પ્રમાણે સાધતા છે.

ષિવ + ણ્	સન્ધરાદિઠ્ઠિરઠ્ઠિ
ષિવષિવ- ણ્	પૂર્વમ્ય હ્નાદિ સ્થેષ
જિષ્ણ+ ણ્	ઘાતોર્નામિન્
જિષ્ણે+ ઞ	એ ઝાવ્
જિષ્ણાય + મ	
=જિષ્ણાય ઐમ સંપ્રસારણ સિવાય યાય છે	

તે પ્રમાણે વિકલ્પે સંપ્રસારણ થતા

ષિવ + ણ્	ગજા વહરાણાં ઠ્ઠન્ સમ્પ્રસારણમ
જુ + ણ્	સન્ધરાદિઠ્ઠિરઠ્ઠિ
જુજુ + ણ્	ઘાતોર્નામિન્
જુજોન ય	ઐ માવ્
જુજાવ્ + ઞ	
=જુજાવ યાય છે	

દ્વિવચન અને બહુવચનમાં નુદાતો (૨.૧ ૯-૫) થી સંપ્રસારણ સિવાયનામા ઇ ઇચ્છનો ઇચ્ અને સંપ્રસારણ કલેલામા ડ કારનો ઉવ્ થતા જિષ્ણવત્, જિષ્ણવ્ અને જુજુવત્: જુજુવ્ યાય છે.

મિ પરમાં લોપ ત્યારે ષિજ ધાતુને વૃદ્ધિ થતી નથી તેથી ગુણ્ થતાં અચ્ચયોત્ સ્થેષ ડટ ઈટિ (૨.૧ ૫૬) થી મિ નો લોપ થતા યાય છે ડ લાગે ત્યારે દિવ્ થતાં અનિષ્ણવત્ અને ડ નં લોપે ઈટ નો લોપ થતા નશ્વત્ પદ્મ યાય છે

(૩૦૧-૩૨૧) જૂ-મવતિ પચ્ચર્ગીપદના મમજ ર્ષો આપ્યા નતા તેમ વિનયમગ-છ મર્દી આત્મનેપરી જૂ ધાતુના પદ્ય મમજ ર્ષો આપે છે.

અવ્ વગેરે સંપ્રસારણ વિષય, પ્રત્યયની પદ્મા આવતા પ્રત્યયોના આ ઇચ્છનો ઈ કાર યાય છે તેથી

	ઐકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
મયમયુદય	તે	આણે (ઈં)	જગે
માયમયુદય	મે	જાણે (ઈંયે)	જો
વજમયુદય	વ્	જો	જા

જિષ્ણવે વગેરેના આ ઇચ્છનો પદ, ઈ ઇચ્ વગેરે જે સંપ્રસારણ (૧૨-૧૫) સુધી સુધી યાય છે

થી રેફનેા લોપ અને સવર્णे दीर्घं सह (१ २ २०) થી આર આરત્ આરુ તેમ ઋ વગેરેના ષ્ પ્ ને ઙ્ આગમ થતા આરિય થાય છે

સ્યપ્ પરમા હોય ત્યારે હનૃત્ સ્યપ્. (૨ ૧ ૧૦૯) થી હન્ અને ઋ ધાતુના પરમાં સ્યપ્ ને ઙ્ આગતા ગુણ થઇને અરિષ્યતિ થાય છે અને સિ વિધિમા આર્ષીત્ તેમજ આરત્ એમ ઙ પ્રત્યયમા થાય છે.

(૨૩૭-૨૪૦) સ્ ધાતુના સરતિ, સરેત્, સરત્ અને અસરત્ થાય છે. પરોક્ષભૂતકાળ પ્રથમ-પુરુષ દ્વિવચન વગેરે કિત્ પ્રત્યયોમા વૃદ્ધિ ન થતા ઋ રમ્ (૧ ૨ ૭) થી સન્તત્. વગેરે થાય છે.

પરસ્મૈપદમાં યાત્ વગેરે આશીરથ^૧ પ્રત્યયોમા ઋ નો રિઙ્ આદેશ થતાં સ્ત્રિયાત્ સ્ત્રિયા-સ્તામ્ વગેરે રૂપો થાય છે. અને સિવિધિમા અસાર્ષીત્ અને અસરત્ થાય છે કારણકે સ્ ધાતુ પુષાદિ ગણનો છે. તેથી લિત્પુષાદેર્હ (૨ ૧.૧૧૦) સૂત્ર લાગે છે

તેનો ઘાવ્ આદેશ કરતા ઘાવતિ, ઘાવેત્, ઘાવતુ અને અઘાવત્ થાય છે

(૨૪૧-૨૪૪) શ્લૃ-એલ્લુ અને પ્લૃ-એલ્લુ ધાતુઓમાથી લૃ કાર ઙ્ થાય છે તેથી તે લિત્ ધાતુઓ કહેવાય છે લૃ+ઇત્=(લૃ લમ્ ૧ ૨ ૮ સૂત્રથી) લિત્.

અનેના બાકીના રૂપોમા સામ્ય છે કેવળ પ્રથમ આર લ કારમા શ્લૃ આત્મનેપદમાજ પ્રયોજ્ય છે તેથી જ્ઞીયતે, જ્ઞીયેત, જ્ઞીયાતામ્-અને અજ્ઞીયત્ થાય છે

વ્લૃમા આદે ણ સ્તઃ (૨ ૧ ૬૭) થી ષ કારનો સ કાર થતાં સીવતિ, સીવેત્ સીવતુ અને અસીવત્ થાય છે.

(૨૪૫-૨૪૬) પા-આ કારાન્ત ધાતુ છે તેથી આતો ણ્ ઠો (૨ ૧.૧૨૩) થી પ્વો વગેરે થાય છે. આ ઢા વગેરે ગણમા હોવાને લીધે આ કારનો ણ કાર અને પરસ્મૈપદમાં સિનો લોપ થતા પેયાત્ અને અપાત્ રૂપો થાય છે

(૨૪૭-૨૪૮) ઘા-પણ્ આ કારાન્ત ધાતુ છે કુહોશ્વુઃ (૨ ૧.૬૫) થી ષ કારનો જ કાર થતા પરોક્ષભૂતકાળ જઘ્ઞો થાય છે સિ વિધિમા અઘ્રાત્ અને વિકલ્પે અઘ્રાસીત્ થાય છે

(૨૪૯-૨૫૦) ઢમા ધાતુમા પરોક્ષ ભૂતકાળમાં જ્ઞવાના જવચપા (૨ ૧ ૩૩) થી ષ કારનો ઢ કાર થાય છે. અને ઢઘ્ઞો વગેરે થાય છે

(૨૫૧-૨૫૨) ષ્ઠા-સ્થ ધાતુનો આદે ણ સ્તઃ (૨ ૧.૬૭) થી ષ કારનો સ કાર અને પછી મૂધ^૧-ન્યત્વતુ નિમિત્ત ન રહેવાને લીધે ઠ કારનો ષ કાર થતાં સ્યા એમ થાય છે. તેના પરોક્ષ ભૂતકાળમાં દ્વિવ ઠયા પછી ણસાત્ જ્ઞવા. (૨ ૧.૬૦) થી ષ કાર શેષ રહેતાં જ્ઞવાના જવચપા (૨ ૧.૩૩) થી તેનો ઠ કાર થતા તસ્યો વગેરે થાય છે

આશીરથ^૧માં યાત્ વગેરે પ્રત્યયોમાં ઢાદેરે (૨ ૧.૧૨૬) થી આ કારનો ણ કાર થઇને સ્વેયાત્ થાય છે

(२५३-२५४) म्ना भातुना मनति, मनेत्, मनसु अने भवतत् थाय छे

(२५५-२५७) पद्य-२५६मां दा वगे- गणुना दा-वरद्धनि, पा-पिवति, म्या-तिरुडित अने अदादि गणुना या याति धातुना परीक्ष भूतगणना प्रथम पुरुष ऐक्यवचनना प्रयोगेन वाक्यमा उदाहृत ध्यां छे

(२५८-२६१) हृ, वृ-हरति ना हृ कान्ते कुहोश्चु (२.१.६५) शी णप् प्रत्ययोभा ज ३.२ थाय छे अने णप्-णित् ढोवाने लीधे ऋ नी वृद्धि कार् यता जह्वार थाय छे अने ते पछी वतुन् प्रत्ययभां गुणोर्धित्तयोगाच्चो. (२.१.१३०) शी ऋ कान्त ढोवाने लीधे गुणु यतां जह्वरत् जह्वार थाय छे ति विधिभां आ प्रभाष्ये साधना थाय छे.

हृ, वृ+त्	दिवादाष्ट
अ+हृ, वृ+त्	भूते सिः
अ+हृ, वृ+म्+त्	अनिटो नामिवत्.
अ+कार्+त्+त्	ते
अ+कार्+म्+ई(ट)त्	दिवतात्. सः कृतस्य
अमल्लार्थित् थाय छे	

(२६२-२६४) स्कन्दिर् स्कन्द धातु हरित छे तेना स्कन्दति, स्कन्देत्, स्कन्दन् अने शङ्क न्तत् थाय छे

णप् परभां ढोय त्यादे कुहोश्चुः (२.१.६५) शी ण ष्टर अने षमात् षषा (२.१.६०) शी म कार लोप यता षस्कन्द थाय छे. णप् परभां ढोय त्यादे कान्ते षमात् (परम्) षस्य षष्पे षणत् (२.१.१३५) शी लोप यतां षस्कन्थ थाय छे

सि विधिभां हरितो या (२.१.५६) शी ट थाय त्यादे जह्वरन् अने विधये सि लाजनां से. (२.१.५५) शी ईट् आगम अने अनिटो नामिवत् (२.१.७३) शी वृद्धि यता षमात्तौ थाय छे

(२६५-२६६) तृ-धातु पद्यादि जणुम. ढोवाने लीधे पूर्वमे लोप अक्षर धारणे लृ ष यतां मेरत्. नेरुः थाय छे. तेना नेरु-परीक्ष भूतगण. प्रथमपुरुष वरुपवचने प्रयोग पर-२६६ मा उदाहृत ध्यां छे.

ऋ कान्तनेना कित्त अने द्विन् प्रत्ययोभा हृ यता ऋ कान्तनेना लीधे ईट् यतां लीधित् वयेके थाय छे. णप् सिषायनाभां हृ आगमे णय स तेना ष षमात्तने परम्परेपट् ति विधि सिषायनाभां लीधे ईट् षण् थाय छे तेनी षष्पे अने षष्पे अक्षर धारणे छे ति विधिभां हृ ईट् (२.१.५६) शी म् ने लोप यतां षमात्तौ तेना थाय छे

(२७०-२७२) दन् अने दन्त धातुवेगम न कान्ते लोप प्रथमपुरुष थाय छे

થી રેક્રનો લોપ અને સવર્ણે વીર્ઘ સહ (૧ ૨ ૨૦) થી આર આરતુ. આરુ તેમ ઋ વગેરેના ષ્પ ને ઙ્ ઋ આગમ થતા આરિય થાય છે

સ્ય્ પરમા હોય ત્યારે હનૂત સ્ય્. (૨ ૧ ૧૦૯) થી હન્ અને ઋ ધાતુના પરમાં સ્ય્ ને ઙ્ લાગતા ગુણ થઈને અરિષ્યતિ થાય છે અને સિ વિધિમા આર્ષીત્ તેમજ આરતુ એમ ઋ પ્રત્યયમા થાય છે.

(૨૩૭-૨૪૦) સ્ ધાતુના સરતિ, સરેત્, સરતુ અને અસરત્ થાય છે. પરોક્ષભૂતકાળ પ્રથમ-પુરુષ દ્વિવચન વગેરે કિત્ પ્રત્યયોમા વૃદ્ધિ ન થતા ઋ રમ્ (૧ ૨ ૭) થી સસ્રતુઃ વગેરે થાય છે.

પરસ્મૈપદમા યાત્ વગેરે આશીરથ^૧ પ્રત્યયોમા ઋ નો રિઙ્ આદેશ થતાં સ્ત્રિયાત્ સ્ત્રિયા-સ્તામ્ વગેરે રૂપો થાય છે. અને સિવિધિમા અસાર્ષીત્ અને અસરત્ થાય છે. કારણકે સ્ ધાતુ પુષાદિ ગણનો છે. તેથી લિત્પુષાદેર્ડ (૨ ૧ ૧૧૦) સૂત્ર લાગે છે

તેનો ઘાવ્ આદેશ કરતા ઘાવતિ, ઘાવેત્, ઘાવતુ અને અઘાવત્ થાય છે

(૨૪૧-૨૪૪) શ્લૃ-છોલ્લુ અને પ્લૃ-એસલુ ધાતુઓમાથી લૃ કાર ઙ્ થાય છે તેથી તે લિત્ ધાતુઓ કહેવાય છે લૃ+ઙ્=(લૃ લમ્ ૧ ૨ ૮ સૂત્રથી) લિત્.

બંનેના બાકીના રૂપોમા સામ્ય છે કેવળ પ્રથમ આર લ કારમા શ્લૃ આત્મનેપદમાંજ પ્રયોજ્ય છે તેથી જીયતે, જીયેત્, જીયાતામ્-અને અજીયત્ થાય છે

શ્લૃમા આદે ણ સ્તઃ (૨ ૧ ૬૭) થી ષ કારનો સ કાર થતાં સીદતિ, સીદેત્ સીદતુ અને અસીદત્ થાય છે

(૨૪૫-૨૪૬) પા-આ કારાન્ત ધાતુ છે તેથી આત્તો ણ્ હૌ (૨ ૧.૧૨૩) થી પપૌ વગેરે થાય છે આ દા વગેરે ગણમા હોવાને સ્ત્રીધે આ કારનો ઇ કાર અને પરસ્મૈપદમાં સિનો લોપ થતા પેયાત્ અને અપાત્ રૂપો થાય છે

(૨૪૭-૨૪૮) ઘા-પણ્ આ કારાન્ત ધાતુ છે કુહોષ્ચુ (૨ ૧.૬૫) થી ષ કારનો જ કાર થતા પરોક્ષભૂતકાળ જઘ્ઠૌ થાય છે સિ વિધિમા અઘાત્ અને વિઙ્લપે અઘાસીત્ થાય છે.

(૨૪૯-૨૫૦) ઘમા ધાતુમા પરોક્ષ ભૂતકાળમાં જ્ઞવાના જવચપા (૨.૧ ૩૩) થી ષ કારનો દ કાર થાય છે. અને ઢમ્ઠૌ વગેરે થાય છે

(૨૫૧-૨૫૨) ળ્ઠા-સ્ય ધાતુનો આદે ણ સ્તઃ (૨ ૧.૬૭) થી ષ કારનો સ કાર અને પછી મૂઘ્-ન્યત્વનુ નિમિત્ત ન રહેવાને લીધે ઠ કારનો ષ કાર થતાં સ્યા એમ થાય છે. તેના પરોક્ષ ભૂતકાળમાં દ્વિવ ચર્ચા પછી શસાત્ સ્વપા (૨ ૧.૬૦) થી ષ કાર શેષ રહેતાં જ્ઞવાના જવચપા (૨ ૧.૩૩) થી તેનો ત કાર થતા તસ્યૌ વગેરે થાય છે

આશીરથ^૧માં યાત્ વગેરે પ્રત્યયોમા દાદેરે (૨ ૧.૧૨૬) થી આ કારનો ઇ કાર થઈને સ્થેયાત્ થાય છે

(૨૬૮-૩૦૦) દ્વિઓષ્ણિયર્-હરિન્ ધાતુ છે ષિવ-ષ્વવતિ, ઈવચેન્, ઈવચન્ વગેરે યાય છે તેને જવ્ વગેરેના વિદ્વદ્વે સંપ્રસારણ થતા નીચે પ્રમાણે સાધતા છે.

ષિવ + જવ્	નમ્મરાદિહિરદ્વિ.
ષિવિષ્ણવ જવ્	પૂર્વમ્મ હ્રસાદિ. ભેષ
જિષ્ણિવ + જવ્	ઘાતોર્નામિન.
જિષ્ણે + ઈ	ઈ યાય્
જિષ્ણાવ્ + ં	
=જિષ્ણાવ ઐમ સ પ્રસારણે સિવાય યાય છે	

તે પ્રમાણે વિદ્વદ્વે સ પ્રસારણે થતા

ષિવ + જવ્	યજા ગજરાણા વ્હત મમ્પ્રસારણમ
જુ + જવ્	મમ્મરાદિહિરદ્વિ
જુષુ + જવ્	ઘાતોર્નામિન.
જુષો + ઈ	ઐ યાય્
જુષાવ્ + ં	
=જુષાવ યાય છે.	

દ્વિવચન અને બહુવચનમાં નૃઘાતો. (૨.૧ ૯૫) થી સંપ્રસારણે સિવાયનામાં ઈ ઈવનો દવ્ અને સ પ્રસારણે કદેલામાં ઈ ઈવનો ઉવ્ થતા જિષ્ણિવત્ જિષ્ણિવ્ અને જુજુવત્ જુજુવ્ યાય છે.

મિ પરમા લોપ ત્યાદે ષિવ ધાતુને વૃદ્ધિ થતી નથી તેથી ગુજ્ થતા અજ્ઞમીન્ ઐમ દટ ઈટિ (૨.૧ ૫૬) થી મિ નો લોપ થતા યાય છે ઈ લાગે ત્યાદે દ્વિવચનમાં અજિષ્ણિવત્ અને ઈ ને લીપિ ઈટ નો લોપ થતા અજ્ઞવત્ પજ્ યાય છે

(૩૦૧-૩૨૧) જુ-જવતિ પરસ્મૈપદના સમગ્ર રૂપો આપ્યા હતા તેમ વિનયગણગણ અને આત્મનેપદી જુ ધાતુના પણ સમગ્ર રૂપો આપે છે

જવ્ વગેરે સ કારાન્ત વિષ્ણવ્ પ્રત્યયની પરમા વ્યાવતા પ્રત્યયોના જા કારનો ઈ ઈવ યાય છે. તેથી

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમપુરુષ	મે	યાવ (ઈવ)	જન્તે
માયમપુરુષ	તે	ઝાવે (ઈવ)	જો
ત્રિતમપુરુષ	ત્	જા	જો

વિષ્ણવ્ વગેરેના જા કારનો પછી ઈ ઈવ યાય છે અને ઈ ઈવ (૧૨ ૧૧) અર્થે ગુજ્ યાય છે

(૨૭૩-૨૭૮) કિત્ ધાતુ ગુપ્ વગેરે ગણુમાં છે તેથી તેને સ્વાર્થે સ પ્રત્યય લાગે છે અને સ ઘાતુ (૨ ૧ ૧૦૧) થી તેની ધાતુ સંજા થયા પછી તેનું બધા લ કારમાં દ્વિત્વ થાય છે કુહોશ્ચુ (૨ ૧ ૬૫) થી ક કારનો ચ કાર થાય છે અને ચિકિત્સ્ + અ + તિ = ચિકિત્સતિ વગેરે થાય છે પરોક્ષ ભૂતકાળમાં કાસાદિપ્રત્યયાદામ્ (૨ ૧ ૮૫) થી આમ્ લાગતાં ચિકિત્સામ્બભૂવ વગેરે થાય છે

(૨૭૯-૨૮૨) પત્લૃ-પત્-પતતિ ને લૃદિત્ હોવાથી લિત્પુપાદેહં (૨ ૧ ૧૧૦) સૂત્રથી ડ લાગે ત્યારે પુક્(પ્) આગમ થાય છે અને અપત્તત્ થાય છે

ઞમ્ ધાતુ ફળાદિ ગણુમાં હોવાને લીધે બિઠ્ઠપે જ કારનો એ કાર અને પૂર્વ લોપ થાય છે તેથી પરોક્ષ ભૂતકાળના કિન્ પ્રત્યયોમાં વઞમતુ અને ફળાદિ ગણુના બિઠ્ઠપે ઞમતુ ઞમ્ વગેરે થાય છે

(૨૮૩-૨૮૫) ટુવમ્-વમ્-વમ્વતિ પણ ફળાદિ ગણુનો છે. તેથી વવમતુ અને વેમતુ થાય છે

(૨૮૬-૨૮૮) ફળ ધાતુના પરોક્ષમાં જ્ઞાના જવચપા (૨ ૧ ૩૩) થી પૂર્વ ફ કારનો પ કાર તેમજ બિઠ્ઠપે એ કાર અને પૂર્વ લોપ થતા પફળતુ-ફેળતુ: થાય છે

સિ વિધિમાં હ્રસાદેર્લઘ્વકારોપઘસ્ય વા વૃદ્ધિ (૨ ૧.૭૬) સૂત્રથી અફાળીત-અફળીત્ એમ થાય છે

સ્વન ધાતુના રૂપો સુગમ છે

વસ ધાતુના પરોક્ષભૂતકાળમાં વિશેષતા છે

(૨૮૯-૨૯૫) વસ્ ધાતુ યજાદિ ગણુમાં છે તેથી યજા યવરાણા ય્વૃત સમ્પ્રસારણમ્ (૨ ૧ ૧૪૮) કિત્ પ્રત્યયોમાં અને ણપ્ મા વ કારનુ સ પ્રસારણુ ડ કાર થતાં ઉવાસ પછી સર્વળે દીર્ઘ સહ (૧.૨ ૨૦) થી ઋષતુ ઋષુ: થાય છે

પદ્ય-૨૯૧, ૨૯૨ મા યજાદિ ગણુના અગિયાર ધાતુઓનુ અને ગ્રહ વગેરે નવ ધાતુઓનુ પરિગણુન છે. તે અને ગણુમાં સંપ્રસારણુ થાય છે

યાત્ વગેરેમાં પરસ્મૈપદ કિત્ ભાવ પામે છે તેથી ત્યાં પણ ઉપરના સૂત્રથી સંપ્રસારણુ થશે.

સિ વિધિમાં હ્રસાદેર્લઘ્વકારોપઘસ્ય વા (૨ ૧ ૭૬) થી વસ્ ના અ કારની વૃદ્ધિ અને સસ્તો-જનપિ (૨ ૧ ૧૫૦) થી સ કારનો ત કાર તેમજ સે (૨ ૧ ૫૫) થી ઈટ્ લાગતાં અવાત્સીત્ થાય છે અવાત્તામ્ મા ક્ષણાત્ (૨ ૧ ૭૫) સૂત્રથી સિ નો લોપ થાય છે.

(૨૯૬-૨૯૭) વદ-વદતિ મા પણ યજા યવરાણા ય્વૃત સમ્પ્રસારણમ્ (૨ ૧ ૧૪૮) થી સ પ્રસારણુ થતા ઉવાદ વગેરે થાય છે

(५) पञ्चाक्ष भूतकाण (ङि, ष)

प्र पु	ए	आते	ङरे	दभृदं	दभृदगते	दभृद्विरे
भ पु	मे	आथे	द्ये	दभृद्विद्ये	दभृद्विद्ये	दभृद्विद्ये-ट् वे
६ पु	ए	वहे	महे	दभृद्ये	दभृद्विबहे	दभृद्विमहे

(६) आशीरथ

प्र पु	सीष्ट	सीयास्ताम्	सीग्न्	भविदीष्ट	भविदीगस्ताम्	भविदीग्न्
भ पु	सीष्टास्	सीयास्याम्	सीष्यम्	भविदीष्ठा	भविदीयास्याम्	भविदीष्यम्
६ पु	सीय	सीवहि	सीमहि	भविदीय	भविदीवहि	भविदीमहि

(७) श्वेतन (अद्यतन) अविध्यकाण

प्र पु	ता	तारी	तारम्	भविता	भवितारी	भवितार.
भ पु	तामे	तानाथे	ताद्ये	भवितामे	भवितामाथे	भविताद्ये
६ पु	ताहे	तास्वहे	ताम्महे	भविताहे	भवितास्वहे	भवितामहे

(८) सामान्य अविध्यकाण (स्यप्)

प्र पु.	स्यत	स्याताम् (स्येताम्)	स्यन्त	भविस्यत	भविस्येताम्	भविस्यन्त
भ पु.	स्यथा	स्याथाम् (स्येथाम्)	स्यद्यन्तम्	भविस्यथा.	भविस्येथाम्	भविस्यद्यन्तम्
६ पु	स्ये	स्यावहि	स्यामहि	भविस्ये	भविस्यावहि	भविस्यामहि

(९) क्रियातिक्रम-क्रियात्पत्यर्थ (स्यप्-अट्)

प्र. पु.	(प्रत्यया सामान्य अविध्य काणनी वेगल)	अभविस्यत	अभविस्येताम्	अभविस्यन्त
भ पु	(तामे छे)	अभविस्यथा	अभविस्येथाम्	अभविस्यद्यन्तम्
६ पु.		अभविस्ये	अभविस्यावहि	अभविस्यामहि

(१०) अद्यतन भूतकाण (सि विधि-अट्)

प्र पु	म	माताम्	मग	अभविस्यत	अभविस्येताम्	अभविस्यन्त
भ पु	माम्	माताम्	मग्न्	अभविस्यथा.	अभविस्येथाम्	अभविस्यद्यन्तम्
६ पु	म	वहि	महि	अभविस्ये	अभविस्यावहि	अभविस्यामहि

परैक्ष भूतकाणमा ध्वे प्रत्यय परमां होय त्यारे नामिनोऽचतुर्णां घो ढ (२ १ ३६) सूत्रथी विकल्पे घ कारना ढ कार यता अने क्रादेणदि (२ १ ३५) नियामक सूत्रमां भू धातु नथी तेथी इट् आगम यतां वभूविध्वे-वभूविद्वे थाय छे

इस ल कारना भू धातुना आत्मनेपदना रूपे अर्ही आपवाभा आव्या छे. तेमा प्रथम प्रत्यये छे अने ते पछी तेने ल कारना रूपे छे

(१) वतमानकाण

श्लेषवचन	द्विवचन	अहुवचन	श्लेषवचन	द्विवचन	अहुवचन
प्र. पु. ते	इते	वन्ते	भवते	भवेते	भवन्ते
म पु से	ईधे	ध्वे	भवसे	भवेधे	भवध्वे
उ. पु ए	वहे	महे	भवे	भवावहे	भवामहे

(२) विध्यर्थ

श्लेषवचन	द्विवचन	अहुवचन	श्लेषवचन	द्विवचन	अहुवचन
प्र पु ईत	ईयाताम्	ईरन्	भवेत्	भवेयाताम्	भवेरन्
म पु ईथोस्	ईयाथाम्	ईध्वम्	भवेथा	भवेयाथाम्	भवेध्वम्
उ पु ईय	ईवहि	ईमहि	भवेय	भवेवहि	भवेमहि

(३) आज्ञार्थ

प्र पु	ताम्	आताम् (ईताम्)	अन्ताम्	भवताम्	भवेताम्	भवन्ताम्
म पु.	स्व	आथाम् (ईथाम्)	ध्वम्	भवस्व	भवेथाम्	भवध्वम्
उ. पु	ऐप्	आवहैप्	आमहैप्	भवे	भवावहे	भवामहे

(४) छिस्तन भूतकाण (अट् आगम धातुने)

प्र. पु	तन्	आताम् (ईताम्)	अन्त	अभवत	अभवेताम्	अभवन्त
म पु.	थास्	आथाम् (ईथाम्)	ध्वम्	अभवेथा	अभवेथाम्	अभवध्वम्
उ पु	ई	वहि	महि	अभवे	अभवावहि	अभवामहि

વધ ધાતુને આદિગવાના લમાન્તરય જામાઃ ગદ્યો (૧.૮.૭) મૂત્રથી ધાતુ મધ એમ ગયા પછી ન પ્રત્યય, દ્વિત્વ, જપાના જવચવા (૨.૧.૩૩) અને ગને ચવા જમાનામ (૧.૪.૧૮) શી મધ્ મધ્ +મ્+અત્તે = મમધ્ + તત્તે, વીમત્ + ગત્તે = વીમત્ + ગત્તે એમ પૂર્વમૂત્રો પ્રમાણે થાય છે.

(૩૩૮-૩૪૪) વધ ધાતુના બાકીનાં રૂપો મુગમ છે

વળ ધાતુને ગ્રાય. (૨.૧.૧૦૦) મૂત્રથી જાય પ્રત્યય લાગે ત્યારે વગાય ધાતુ પરસ્મૈપદી થનાં વળાયતિ થાય છે, વળ ગાય પ્રત્યય ન લાગે ત્યારે વળતે એમ ગાય છે તેમ પાલ્લિનિ વ્યાકરણમાં સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે કાચ્ચુકે જાય પ્રત્યય સ્વાર્થે લાગે છે તેથી તે અસ્થિતાર્થ થાય છે અસ્થિતાર્થ એટલે ક્ષિતાર્થ વળ ધાતુના જે ગર્ગો છે વેપાઠ કચ્ચો અને ક્ષુતિ કચ્ચી વેપાઠનુ ક્ષણ આત્મગામી છે તેથી કાદનુદાક્ષિત (૨.૧.૩) એ મૂત્ર મા સ્વાર્થેણ અનુદાસ અનુગાંધનો નિર્દેશ વળ ધાતુના આત્મનેપદમા અસ્થિતાર્થ થાય છે જે અર્થ વાંછિત છે તેને સિદ્ધ કરે છે. પરંતુ ક્ષુતિનુ ક્ષણ આત્મગામી નથી તે તો પન્ગામી છે તેથી પરત્તોઽન્વય (૨.૧.૫) પ્રમાણે પરસ્મૈપદ ના પ્રયોગમાં જ અસ્થિતાર્થ થાય છે આમ વળ ધાતુ અનુદાસ ક્ષુ વાળો છે. અને ગ્રાય પ્રત્યય કરવામા આવે ત્યારે તે પરસ્મૈપદી થાય છે.

પરંતુ અહીં વિનયમાગરણ્યો પૂર્વેના સૂચિઓના પ્રયોગો પન્ગી જાય પ્રત્યયનુ વિધાન બંને પદોમાં યોગ્ય ઠેરંગ છે. અને તેથી આસ્વનમૂત્રકારના પદો આત્મનેપદ સ્વીકારાયું તેના ઉપક્રમ છે

વન ધાતુના વળ વનાયતે, વનાયાઽચક્રં વગેરે ગાય છે

(૩૪૪-૩૪૭) અમ-અમતે, ધાતુનાં રૂપો કચે સિદ્ધ કરે છે કચને, અચેત, જગમામ્ અને આયત તેમજ અયાઽચક્રં-અયામાન-અયાઽચક્રં, વગેરે ગાય છે.

અમ્-અમતે ધાતુની પૂર્વના ઉપગર્ગના રેકના ન મા- ચના વનાયત વગેરે થાય છે.

અમ્ ધાતુના અમને, અયાઽચ, વગેરે થાય છે. અમ્ ધાતુના વટને અને આમ ન લાગતાં જમને, અમટિવોષ્ટ વગેરે થાય છે

ઈત ધાતુના ઈતને, ઈતિત, ઈત્તામ્, અને ઈત્તય તેમજ ઈતાઽચક્રં વગેરે થાય છે

વામ્ ધાતુના વામને વગેરે તેમજ વામને-વામ્ વગેરે થાય છે.

વેમ્-વેમ્ ધાતુના વેવત વગેરે થાય પરંતુમાં સિવલે, આર્ષીચર્ચમા મેવિવોષ્ટ વગેરે થાય છે

(૩૫૨-૩૫૫) વાટ્-વા વાટુ ધાતુના વે વાટ વા વાટ વેવત વેવલ વા વા વા છે. અમ્ ક્રે આદાક ર્ (૨.૧.૩૭) મૂત્રમા ઇ ક્ષિત્-અર્ષી પન્ગ્યાં અનુદાસ ના અર્થના ર્ ક્રે વા વા છે. વળ અહીં આ પાનાન્તર ધા ધાતુ છે

(૩૨૨-૩૨૩) ઇઘ ધાતુના ઇઘતે, ઇઘેત, ઇઘતામ્ અને ઇઘત (સ્વરાદે સૂત્રથી દ્વિતીય ઇઘ્ આગમ થતાં ઇઘ્-ઇઘ્=આ+ઇ=અ ઇ ઇ ઐ સૂત્રથી ઇઘત) થાય છે

પરોક્ષ ભૂતકાળમા આત્મનેપદ ધાતુઓને ઝામ્ પ્રત્યય લાગતાં ઇઘાઞ્ચક્રે થાય છે. તેમા ક્ર-કરોતિ, અસ્-અસ્તિ અને ભૂ-ભવતિ ના દ્વિત્વ થાય છે.

આશીરર્થમાં ઇઘિષીઘ્ટ, અઘતન ભવિધ્યકાળમાં ઇઘિતા, સામાન્ય ભવિધ્યકાળમા ઇઘિષ્યત, ક્રિયાતિક્રમમાં ઇઘિષ્યત અને અઘતન ભૂતકાળમા (સિ વિધિમાં) ઇઘિષ્ટ થાય છે

(૩૨૪-૩૨૮) ઈક્ષ ધાતુના ઈક્ષતે, ઈક્ષેત, ઈક્ષતામ્, ઈક્ષત, ઈક્ષાઞ્ચક્રે, ઈક્ષિષ્ટ, ઈક્ષિતા, ઈક્ષિષ્યત, ઈક્ષિષ્યત અને ઈક્ષિષ્ટ થાય છે ષ્વઞ્જ-સ્વજ્ ધાતુના પરોક્ષભૂતકાળમાં શસાત્ લપા (૨૧૬૦) થી સ ઠાર શેષ રહેવાથી અને સ્વજતેર્ણાદો (૨.૧.૧૫૬) વિઠલ્પે કિત્ હોવાથી ન ઠાર લોપ થતાં સસ્વજે અને સસ્વઞ્જે થાય છે.

ત્રપૂષ્-ત્રપ્ ના ત્રપતે અને પરોક્ષભૂતકાળમાં લોપઃ પચા કિત્યે ચાસ્ય (૨.૧.૧૮૧) થી ત્રેપે ત્રેપાતે ત્રેપિરે થાય છે

ઋદિત્ હોવાને લીધે ઋદિત્તો વા (૨.૧.૭૦) થી વિઠલ્પે ઈટ્ આગમ થતા ત્રપ્સીષ્ટ અને ત્રપિષીષ્ટ વગેરે થાય છે.

(૩૨૯-૩૩૨) તિજ ધાતુ ગુપ્ ગણુને છે તેથી સહન કરવાના અર્થમાં સ પ્રત્યય લાગે છે ત્યારે દ્વિત્વ થાય છે. ચો કુ (૧૬૫૨) અને લસે ચપા જ્ઞસાનામ્ (૧૪૧૮) તેમજ કિવલાત્ ષ સઃ કૃતસ્ય (૧૬૨૧) થી અતુક્રમે જ્ નો ગ્, ગ્ નો ક્ અને ક્ષ્=ક્ષ થાય છે. તેથી તિતિક્ષતે વગેરે સિદ્ધ થાય છે

તિજ્ ધાતુને તીક્ષ્ણ કરવાનાં અર્થમાં ત્રિ-ઇ પ્રત્યય લાગે ત્યારે તિજ્ + ત્રિ + અ + તિ = તેજિ + અ + તિ (ગુણ) = તેજે + અતિ = તેજયતિ થાય છે અન્યશાસ્ત્ર એટલે પાષ્ણિનિ વ્યાકરણ

(૩૩૩-૩૩૭) ગુપ્ ધાતુના જુગુપ્સતે વગેરે થાય છે

માન ધાતુને સ પ્રત્યય લાગે ત્યારે નીચે પ્રમાણે સાધના થાય છે

માન્ + તે	અપ્ કર્તરિ
માન્ + અ + તે	ગુઠ્ઠ્ય
માન્ + સ્ + અ + તે	દ્વિષ્ચ
માન્ માન્ + સ્ + અ + તે	પૂર્વસ્ય હસાદિ શેષઃ
મા માન્ + સ્ + અ + તે	ઠ્ઠસ્વ.
મમાન્ + સ્ + અ + તે	માનાદીના ય સે
મીમાન્ + સ્ + અ + તે	નશ્ચાપદાન્તે ક્ષસે
= મીમાસતે	થાય છે

તા વગેરેમાં વિકલ્પે અનિટ્ અને પદ્મોપદ ધાનું વ્યૂત્પન્ન તેમજ કાન્વિતા થાય છે. કાન્વિટ્
 ધાનુ વ્યુત્પન્ન ગણના છે

(૩૭૮-૩૭૯) વ્યથ ધાનુના પદોક્ષબૃતકાળમાં સંપ્રતારણ થતા વ્યથ્ વ્યથ્ + ના = વિકલ્પ
 + ન્ = વિકલ્પે વગેરે મિદ્ધ થાય છે

(૩૮૦-૩૮૧) રમ્-રમ્-રમતે ધાનુના મ કાન્વિતો મોક્ષુચાર (૧.૪.૨૦) શ્રી અનુસ્વા-
 માય છે તેથી રમ્યતે વગેરે થાય છે. વ્યથાદિ ગણમાં યોગ્યતા લીધે જ્યોવ વ્યા કિલ્તે વાચ્ય
 (૨.૧ ૮૧) શ્રી રેમે રેમાતે રેમરે વગેરે થાય છે

રમ્ ધાનુના પૂર્વમાં વિ, વ્રાડ્, પરિ અને ઉપસર્ગો ક્ષોય ત્યાં તે પરસ્મૈપદી થાય છે
 તેથી પરિમતિ, આરમતિ, પરિચમતિ અને ઉપરમતિ વગેરે થાય છે.

(૩૮૨-૩૮૫) ત્રિષદા-ત્વર્-ત્વરતે ધાનુના ત્વરતે, ત્વરતે ત્વરણં ત્વરણિયે થાય છે.
 મહ્-મહ્-મહતે ધાનુના તા વગેરેમાં ઙ્ ડાઙે ત્યાં સહિતા થાય છે પદ્મ પટ વિપ્તયે
 લાગતો ક્ષોવાગી આ પ્રમાણે સાધના થાય છે.

મહ્ + તા	હો ઢ:
સહ્ + તા	તથોર્ધોઙ્ઘ
સહ્ + ઘા	પ્લુષિઃ પ્લુ
મહ્ + ઢા	ઢિ ઢો લોપો લોપણ
સ + ઢા	સહિવહોરોદવણસ્ય
= તોડા થાય છે.	

(૩૮૬-૩૮૯) અર્હિશી ઉભયપદપ્રક્રિયાને આગેબ થાય છે. રાજ્-રાજ ધાનુના રાજતિ
 -રાજતે, રાજેત, -રાજેત, રાજત્-રાજતામ અને અરાજત્-અરાજત થાય છે

પદોક્ષબૃતકાળમાં રાજ ધાનુ કળાદિ ગણના યોગ્યતા લીધે વિકલ્પે આ કાન્વિતો મ કાર થાય
 છે. તેથી રરાજ-રરાજે-રેજે રરાજત્-રેજત્: રેજાતે અને રરાજ્-રજ્-રેજિયે થાય છે

રેષ રૂપે સર્યા છે
 વન-વનતિ વનતે ના રૂપે આધે છે

(૩૯૦-૩૯૧) પદોક્ષમાં વગાવ-વગવે વગાવ્-વગવાવે વગ્વુ-વગ્વિયે થાય છે વગા
 વગવે (૨.૧ ૧૦૮) શ્રી જ કાન્વિતો યોગ થાય છે.

આરીશમાં વાગ્ વગેરે મ કાન્વિતિ કિમ્ છે તેથી વગ્ ધાનુના વિકલ્પે આ કાન્વિતો મ કાન્વિતો
 યામાં વાગાવ્ અને વગવાવ્ થાય છે

(૩૯૨-૩૯૫) ક્ષ્મ્-ક્ષ્-ક્ષરણિ-ક્ષરે ધાનુના પદોક્ષમાં ક્ષ્મા-ક્ષ્મ્-ક્ષરણે ક્ષ્મ્-ક્ષ્-ક્ષરણે
 થાય છે.

આથીજ સિ વિધિમા ઇટ્ વગેરે નો પ્રશ્ન જ ઉભો થશે નહિ અને અગાસ્ત એમ થાય છે.

(૩૫૧-૩૬૧) રુઙ્-રુ-રવતે નું હ્યસ્તન ભૂતકાળમાં અરવત થાય છે. ગુણ: (૨.૧ ૧૧) થી શુભ્ય થવાથી રોષીષ્ટ, રોષ્યતે વગેરે થાય છે

દેઙ્-દે-દયતે ધાતુનો ગપ્ વગેરેમા દિગિ આદેશ થાય છે અને તેનુ દ્વિત્વ અતું નથી. તેથી દિગ્યે દિગ્યાતે દિગ્યિરે થાય છે.

આશીરર્થ વગેરેમાં સન્ધ્યક્ષરાણામા (૨.૧ ૧૨૨) થી એ કારનો આ કાર અધને દાસીષ્ટ, દાતા વગેરે થાય છે સિ વિધિમા ધાતુના અ કારનો ઙ કાર થાય છે. પછી સિ ધાતુને ઙિત્ કરવામાં આવે છે. જેથી ધાતુના (અથેલા) ઙ કારના શુભ્યવૃદ્ધિ થાય નહી તે પછી લોપો ન્હસ્વાજ્ઞસે (૨.૧.૬૯) સૂત્રથી સિ નો લોપ અતા અદિત એમ થાય છે

ડીઙ્-ડયતે ધાતુના ક્રિયાપદો ડયતે, ડયેત, ડયતામ્ અને અડયત વગેરે થાય છે.

દ્યુત્ ધાતુના પરોક્ષ ભૂતકાળમા ધાતુના પૂર્વનુ સ પ્રસારણ કરાય ત્યારે યજા યવરાણા ય્વૃત. સમ્પ્રસારણમ્ (૨ ૧ ૧૪૮) પ્રમાણે ય કારનો ઙ કાર થાય છે. અને દિદ્યુતે એમ થાય છે.

સિ વિધિમા પુષાદિ ગણુમા ઙ પ્રત્યય થાય ત્યારે પાણિનિ સૂત્ર પુષાદિદ્યુતાદ્ય્લૃદિત પરસ્મૈપદેષુ (૩ ૧ ૫૫) અનુસાર પરસ્મૈપદ થાય છે આમ અદ્યુતત્ અને આત્મનેપદમાં સિ પ્રત્યયથી અદ્યોતિષ્ટ થાય છે

(૩૬૬-૩૬૮) વૃતુ-વૃત્-વર્તતે ધાતુના પરોક્ષ ભૂતકાળમાં પૂર્વના ઋ કારનો અ કાર અતાં વૃત્+એ=વૃત્ વૃત્+એ =વવૃત્+એ =વવૃતે વવ્રાતે વવ્રિરે થાય છે

પથ-૩૬૭ માં વૃત્ વગેરે ધાતુઓનુ પરિગણુન છે સ્યપ્ અને સિ પરમા હોય ત્યારે વૃત્ વગેરે ધાતુઓ અનિટ્ અને પરસ્મૈપદી વિકલ્પે થાય છે તેથી વર્તિષ્યતિ-વર્તિષ્યત, અવર્તિષ્યત્-અવર્તિષ્યત અને સિ વિધિમા અવૃત્ત-અવર્તિષ્ટ થાય છે

(૩૬૯-૩૭૨) સ્યન્દૂ-સ્યન્દૂ-ઋદિત્ ધાતુ છે વૃતાદિ ગણુનો છે. તેને ઋદિત્ હોવાને લીધે વિકલ્પે ઇટ્ અને વૃતાદિ ગણુનો હોવાને લીધે અનિટ્ તેમજ પરસ્મૈપદ થાય છે આમ સ્યત્સીષ્ટ-સ્યન્દિષીષ્ટ તેમજ સ્યન્ચાત્ અને સિ વિધિમાં અસ્યન્દિષ્યત-અસ્યત્સ્યત-અસ્યત્સ્યત્ થાય છે. અને નો લોપ (૨ ૧.૬૧) થી કિત્ અને ઙિત્ પ્રત્યયોમાં ઉપધા ન કારનો લોપ થતા અસ્યદત પણ થાય છે.

કૃપૂ-કૃપ્ ધાતુના રેકનો લ વણ્ થતાં કલ્પતે થાય છે. અને ઋલૃવર્ણયોમિથઃ સાવર્ણ્યં વાચ્યમ્ એ વાર્તિક (૧) ના પ્રમાણે કૃપ્ નો કલૃપ્ અધને ચકલૃપે વગેરે થાય છે સિ વિધિ અને સ્યપ્ માં અનિટ્ ધાતુનો શુભ્ય અતો નથી. તેથી કલૃષીષ્ટ થાય છે.

ના વગેરેમાં વિકલ્પે જનિટ્ અને પચ્ચમેપદ યતા વલૂવા તેમજ કાન્તિના આય છે. કારણકે

જ્ઞપ્ ધાતુ યુનાદિ ગણનો છે

(૩૭૮-૩૭૯) વ્યથ ધાતુના પદોક્ષ્ણતક્રાણમાં સંપ્રસારણ યતા વ્યથ્ યથ્ + ણ્ = વિઘ્થય્ + ણ્ = વિઘ્થયે વગેરે મિદ્ધ થાય છે

(૩૮૦-૩૮૧) રમ્-રમ્-રમતે ધાતુના ગ ક્રાન્તે માઝુચાર (૧.૪ ૨૨) થી અનુસ્વા-ભાય છે તેથી રમ્યતે વગેરે થાય છે. પચાદિ ગણમાં યોચાને લીધે લોપ વચા કિલ્તે પામ્ય (૨.૧ ૮૧) થી રેમ રેવાતે રેમરે વગેરે થાય છે

રમ્ ધાતુના પૂર્વમાં વિ, જાટ્, પરિ અને ઉપસર્ગો હોય ત્યારે તે પચ્ચમેપદી આય છે તેથી વિરમતિ, આરમતિ, પરિરમતિ અને ઉપરમતિ વગેરે થાય છે.

(૩૮૨-૩૮૫) ત્રિ વગ-ત્વર્-ત્વન્તે ધાતુના ત્વન્તે, ત્વન્તે ત્વર્ગને ત્વન્તિને થાય છે.

પહ્-મહ્-સહતે ધાતુના તા વગેરેમાં ઇટ્ લાગે ત્યારે સહિતા થાય છે પહ્ ઇટ્ વિકલ્પે લાગતો હોવાથી આ પ્રમાણે સાધના થાય છે

મહ્ + તા	હો ઢ
સહ્ + તા	સધોર્ધોઽથ
સહ્ + ઘા	ષ્ટઘિઃ ષ્ટ.
મહ્ + ઢા	ત્રિ ઢો લોપો દીર્ઘચ
સ + ઢા	સહિવહોરોદવર્ણચ
= મોટા આય છે	

(૩૮૬-૩૮૮) અડીથી ઉભયપદપ્રક્રિયાનો આરભ થાય છે. રાજ્-રાજ ધાતુના રાજતિ -રાજતે, રાજેત્-રાજેત, રાજન્-રાજતામ્ અને અરાજત્-અરાજત થાય છે

પદોક્ષ્ણતક્રાણમાં રાજ ધાતુ ક્રાણાદિ ગણનો યોચાને લીધે વિકલ્પે યા ક્રાન્તે જ કાર થાય છે તેથી રાજ-રાજે-રેજ રાજન્-રેજન્-રેજતે અને રાજ્-રેજ્-રેજિને થાય છે

રોપ રૂપો નામ છે
રાજ-રાજતિ રાજતે ના રૂપો સાધે છે.

(૩૯૦-૩૯૧) પદોક્ષ્ણમાં પચા-પચો પચામ્-પચાતે પચ્-પચિને થાય છે મમા સ્વરે (૨.૧ ૧૦૮) થી પ ક્રાન્તે યોપ થાય છે

આડીચર્ચમાં માત્ર વગેરે મ ક્રાણાદિ ક્રિયા છે. તેથી મન્ ધાતુના વિકલ્પે યા મન્ = વ્યારેય યનાં યાવામ્ અને મન્-મન્ થાય છે.

(૩૯૨-૩૯૫) જ્ઞ-જ-જગ-જગં ધાતુના પદોક્ષ્ણમાં જજા-જજામ્-જજાતે જજ-જજિને થાય છે

યપ્ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે તેને ઇટ્ આગમ થતો નથી તેથી જહર્ષ જ રૂપ થાય છે

યાત્ વગેરેમા ઋત્ ઇર્ (૨ ૧ ૧૩૭) સૂત્રથી ન્હિયાન્ ન્હિયાસ્તામ્ વગેરે થાય છે. અને સિ વિધિમા ક્ષસ વર્ણાદિ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે હ્રસ્વ ધાતુની પરમા આવતા સિ નો લોપ થતાં લોપો ન્હસ્વાત્ ક્ષસે (૨.૧ ૧૬૯) થી અહૃત એમ આત્મનેપદમા થાય છે

(૩૯૬) દાન્-દા ધાતુ ગુપ્ વગેરે ગણુનેા છે તેથી સ પ્રત્યય લાગે છે અને દ્વિત્વ અને ય સે (૨ ૧ ૧૫૭) થી પૂર્વનેા ઈ કાર થતા દોદાસતે, દોદાસાઞ્ચકાર વગેરે થાય છે

(૩૯૭-૩૯૯) દાન્ ધાતુ પ્રમાણે શાન્ ધાતુની સાધના છે તેથી શીશાસતિ-શીશાસતે શીશાસાઞ્ચકાર વગેરે થાય છે

મજ ધાતુના મજતિ-મજતે તેમજ પરોક્ષમા મ્જપાના જવચપા (૨ ૧ ૩૩) થી પૂર્વના મ કારનેા વ કાર થતા વમાજ-મ્જે મ્જેજાતુ-મ્જેજાતે મ્જેજુ-મ્જેજિરે થાય છે યપ્ પ્રત્યય વિઠ્ઠપે ઇટ્ હોવાથી મ્જેજિય (કિત્ થાય છે) અને ચો કુ. (૧ ૯ ૫૨) તેમજ ખસે ચપા ક્ષસાનામ્ (૧ ૪ ૧૮) થી વમ્મક્ય થાય છે.

(૪૦૦-૪૦૧) ડૂપ્ચવ્-પ્ચ ધાતુના પ્ચતિ-પ્ચતે, વ્પાચ-વેચે વગેરે થાય છે આત્મનેપદ આશીરર્થામાં ચો કુ (૧.૯.૫૨), ખસે ચપા ક્ષસાનામ્ (૧.૪ ૧૮) અને કિવલાત્ ષ સ કૃતસ્ય (૧ ૬ ૨૧) થી પક્ષીષ્ટ થાય છે.

શ્ચિઞ્-શ્ચિ-શ્ચયતિ-શ્ચયતે ધાતુના રૂપો આ પ્રમાણે છે

(૪૦૨-૪૦૪) ણપ્ વગેરે પરોક્ષભૂતકાળમા (પૂર્વસ્ય હસાદિ શેષ ૨ ૧ ૫૮) થી શ કાર શેષ રહે છે તેથી શિશ્રાય-શિશ્રિયે અને ય્વોર્ધાતોરિયુવો સ્વરે (૧ ૬ ૬૦) થી શિશ્રિયતુ-શિશ્રિયાત શિશ્રિયુ-શિશ્રિયિરે થાય છે આશીરર્થામાં શ્રીયાત્ સિવાયના અન્યમાં ગુણુ થાઇને શ્રિયિષીષ્ટ વગેરે રૂપો થાય છે

સિ વિધિમા ઙ અને દ્વિત્વ ધવાથી અશિશ્રિયત્-આશિશ્રિયત થાય છે

દ્રુ-દ્રવતિ ધાતુનુ અદુદ્રુવત્ અને સ્તુ-સ્તૌતિ ધાતુનુ અતુસ્તૂવત્ થાય છે.

(૪૦૫-૪૦૭) ત્વિવ-ત્વિવતિ-ત્વિવતે ધાતુના પરોક્ષભૂતકાળમા પૂર્વસ્ય હસાદિ. શેષ: (૨ ૧ ૫૮) થી વ કારનેા લોપ થતાં તિત્વેષ તિત્વિષે વગેરે થાય છે.

આશીરર્થ આત્મનેપદમા ત્વિવ્ + સીષ્ટ સ્થિતિ થાય ત્યારે ષહો. ક સે (૨ ૧ ૧૧૭) થી વ કારનેા ક કાર અને કિવલાત્ ષ સ કૃતસ્ય (૧.૬ ૨૧) થી સીષ્ટ નો ષીષ્ટ થતા ત્વિક્ષીષ્ટ થાય છે મ્યપ્ મા પણુ આ પ્રમાણે અશે કેવળ ઉપધાયા લઘો (૨ ૧ ૫૪) થી ગુણુ થાય છે

સિ વિધિમા આત્મનેપદમા અ + ત્વિવ્ + સ + ત્ એમ હ્રષણાન્તાત્ સક્ (૨.૧ ૧૧૯) થી સ આગમ થાય છે આમ અત્વિક્ષ + આતામ્ થાય ત્યારે આદાય ઈ (૨ ૧.૧૭) પ્રવર્તે નહીં તેથી અપવાદ કરે છે કે તેના ટિ નો લોપ થાય છે. તેથી આત્વિક્ષ + અતામ્ = અત્વિક્ષાતામ્ થાય છે.

(૪૦૮-૪૧૧) મન્ન-મન્નિ-મન્નતે ધાતુના પચોદ્ધ બૂતકાળમા સ્વ પ્રમાણ્ય (૨ ૧ ૧૪૮) ક્રિયા ક્વાજ-ઈવ વગેરે થાય છે સિ વિધિમાં હમાદર્ક-દવાગાથ્યગ્વા (૨ ૧ ૭૬) શ્રી વિષ્ટકો વૃદ્ધિ થતા સવાજ્ + મ્ + ન્ અને ક્વાદર્જોઃ (૨ ૧ ૭૫) નિયાતક સ્વરથી ઉદ્ આગમ થતા ક્વાજ્ + મ્ + ઈ + ત્ થાય છે અને મને ચવા ક્વાનામ્ (૧ ૮ ૧૮) તેમજ વિચ્ચાત્ પા મ્ કવસ્ય (૨.૬ ૨૧) શ્રી જ્વાક્રીત્ અને આત્મનેપદમા વચ્ચે વૃદ્ધિ ગિભાયનુ ઉપ થાય છે.

(૪૧૨-૪૧૮) દુષ્-વપ-વર્ષાત-વપતે ના પરોદ્ધમા તેમજ આદીર્થમા સ પ્રમાણ્ય થાય છે સિ વિધિ આત્મનેપદમાં ક્વામ્ (૨ ૧ ૭૫) સ્વરથી સિ નેા કોપ થતા લવળ થાય છે.

(૪૧૫-૪૧૭) વહ-વહતિ-વહતે ધાતુને પરોદ્ધ બૂતકાળમા અને આશીર્થમા સ પ્રમાણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેથી લક્ષ્ય વગેરે થાય છે.

વપ્ પ્રત્યયમાં ઈટ્ વિષ્ટકો છે તેથી ઉવહિય અને ઉદ્ ન થાય ત્યારે હો ટ (૧.૬ ૧૧)

વૃદ્ધિ. વૃટ્ટ (૧ ૪૮) હિ ડો લોપો લોપણ (૨ ૧ ૧૨૧) અને મહિવહોરોચ્ચંસ્ય (૨.૧.૧૭૮) શ્રી ઉવોઠ એમ વળુ થાય છે તા વગેરે તેમજ સિ વિધિના તામ્ અને ત (આત્મનેપદ)મા વળુ ઉપર પ્રમાણે સાધના થાય છે

(૪૧૮-૪૨૨) વેજ્-વચ્ચિ-વચ્ચતે ધાતુના પરોદ્ધ બૂતકાળમા (૧) ન પ્રમાણ્ય ન થાય ત્યારે મન્નપક્ષગાતા (૨ ૧ ૧૨૨) સ્વરથી ણા ધાતુ બને છે (૨) તેના વચ આદેશ થાય છે. (૩) વચ્ચ આદેશ નો વ કારનો વ ક્ષર થાય છે આમ ત્રણ પ્રકારના રૂપો થાય છે

(૧) વા આદેશ

વા + જ્	મન્નપક્ષગાતા
વા વા + જ્	વન્ન
વ વા + જ્	વાતો જ્ હો
વવા + જ્	હો ઓ ઓ
વવો તેમજ વવત્ વૃ	થાય છે

(૨) વચ્ચ આદેશ

વચ્ચ + જ્	મન્નપક્ષગાતા
વચ્ચ વચ્ચ + જ્	વચ્ચવ વચ્ચવ વેવ
વચ્ચ + જ્	વચ્ચ વચ્ચવ વચ્ચ વચ્ચવવચ્ચ
વચ્ચવ + જ્	વચ્ચ વચ્ચવ
વચ્ચવ + જ્	

વચ્ચવ વચ્ચવ વચ્ચવ વચ્ચવ (૧ - ૨૬૦) શ્રી વચ્ચ વચ્ચ વચ્ચ વચ્ચ

(૩) વ્ વ્ આદેશ - કિત્ માં

વ્ + એ	ગ્રહા કિઠતિ ચ
ઉવ્ + એ	સસ્વરાદિદ્વિરદ્વિ
ઉવ્ ઉવ્ + એ	પૂર્વસ્ય હસાદિ. શેષ
ઉ ઉવ્ + એ	સવર્ણો દીર્ઘ સહ
=ઋવે તેમજ ઋવાતે ઋવિરે થાય છે.	

પરસ્મૈપદ કિત્ પ્રત્યયેભા ઋવતુ અને ઋવુઃ પણ થાય છે તે આ જ પ્રક્રિયાથી થાય છે ખાકીના રૂપેભા સન્ધ્યક્ષરાણામા (૨ ૧ ૧૨૨) સૂત્રથી આ કાર થઇને વાતા, વાસ્યતિ, અવાસીત્-અવાસ્ત વગેરે થાય છે

(૪૨૩-૪૨૫) વ્યેજ્ઞ-વ્યયતિ-વ્યયતે ના પણ વેજ્ઞ પ્રમાણે રૂપે થાય છે તેમા વ્યાતા વગેરે થશે અને પરોક્ષમાં તેમજ આશીરર્થમા જ તેનો આ કાર થતો નથી

(૪૨૬-૪૨૮) હ્લેહ્લયતિ-હ્લયતે ધાતુને પરોક્ષમા તેમજ આશીરર્થમા સંપ્રસારણ થતા જુહાવ-જુહુવે તેમજ હૂયાત્ વગેરે થાય છે સિ વિધિમા અસ્યતિ-વક્તિ-શ્યાતિ-લિપિ-સિચિ-હ્લયતીના સેડોંવા (૨ ૧ ૧૬૨) થી વિકલ્પે ડ થાય છે અને સન્ધ્યક્ષરાણામા (૨ ૧ ૧૨૨) તેમજ આતોઽનપિ (૨ ૧ ૧૨૪) થી આ કારનો લોપ થતાં અહત્ રૂપ થાય છે આત્મનેપદમા અહ્લત અને અહ્લસ્ત એમ થાય છે

પ્રકરણ-૨

(૧) અદાદિ ગણ-નેને ખીન્ન ગણ તરીકે આપણે ઓળખીએ છીએ તેના વિકરણનો લુક્ થાય છે એટલે કે તેને પ્રથમ ચારમા કેાઈ વિકરણ પ્રત્યય લાગતો નથી તેથી ધાતુ પછી લાગેલો જ પ્રત્યય લાગે છે. તેમા કેટલાક અપવાદ છે તે પણ ક્રમાનુસાર આવશે પ્રથમ પરસ્મૈપદ પ્રક્રિયા નો આરંભ કરે છે.

(૨-૫) અદ્ +ત્=અત્તિ એમ રસે ચવા જ્ઞસાનામ્ (૧ ૪ ૧૮) થી સિદ્ધ થાય છે તે પછી બિંધ્યર્થ અને આશીરર્થ માં સમાન પ્રત્યયે હોવાથી અદાત્ પછી અત્તુ અત્તામ્ અને આજ્ઞાર્થના મધ્યમપુરુષ એકવચન હિ પ્રત્યય નો જ્ઞસાદિર્હે (૨.૨.૨) ઘિ ધતા અદ્ધિ એમ થાય છે તિપ્ અને મિપ્ પ્રત્યય ને અદ્ આગમ થતા અદત્ તેમજ હ્યસ્તનભૂતકાળમા નીચે પ્રમાણે સાધના છે

અદ્ +ત્	સ્વરાદે
આ અદ્ મ્યો +ત્	અદો વિસ્યારટ્
આ અદ્ + અત્	
=આદત્ અને મધ્યમપુરુષમાં આદ. થાય છે.	

(૩) વવ્ આદેશ - કિત્ મા

વવ્ + એ	ગ્રહા કિડતિ ચ
ઉવ્ + એ	સસ્વરાદિદ્વિરદ્વિ
ઉવ્ ઉવ્ + એ	પૂર્વસ્ય હસાદિ શેષ
ઉ ઉવ્ + એ	મવર્ણે દોર્ઘ સહ
=ઋવે તેમજ ઋવાતે ઋવિરે થાય છે.	

પરસ્મૈપદ કિત્ પ્રત્યયોમા ઋવતુ અને ઋવુઃ પણ થાય છે તે આ જ પ્રક્રિયાથી થાય છે બાકીના રૂપોમા સન્ધ્યક્ષરાણામા (૨.૧ ૧૨૨) સૂત્રથી આ કાર થઇને વાતા, વાસ્યતિ, અવાસીત્ -અવાસ્ત વગેરે થાય છે

(૪૨૩-૪૨૫) વ્યેજ્ -વ્યયતિ-વ્યયતે ના પણ વ્યેજ પ્રમાણે રૂપો થાય છે તેમા વ્યાતા વગેરે થશે અને પરોક્ષમા તેમજ આશીર્થમા જ તેનો આ કાર થતો નથી

(૪૨૬-૪૨૮) હ્વેહ્વયતિ-હ્વયતે ધાતુને પરોક્ષમા તેમજ આશીર્થમા પ્રસારણ થતા જુહાવ -જુહુવે તેમજ હૂયાત્ વગેરે થાય છે સિ વિધિમા અસ્યતિ-વક્તિ-હ્યાતિ-લિપિ-સિચિ-હ્વયતીના સેડોંવા (૨.૧ ૧૬૨) થી વિકલ્પે ડ થાય છે અને સન્ધ્યક્ષરાણામા (૨.૧ ૧૨૨) તેમજ આતોઽનપિ (૨.૧ ૧૨૪) થી આ કારનો લોપ થતાં અહત્ રૂપ થાય છે. આત્મનેપદમા અહ્વત અને અહ્વસ્ત એમ થાય છે

પ્રકરણ-૨

(૧) અદાદિ ગણુ-એને બીજા ગણુ તરીકે આપણે ઓળખીએ છીએ તેના વિકરણનો ભુક્ થાય છે એટલે કે તેને પ્રથમ ચારમા કોઈ વિકરણુ પ્રત્યય લાગતો નથી તેથી ધાતુ પછી લાગેલો જ પ્રત્યય લાગે છે. તેમા કેટલાક અપવાદ છે તે પણ ક્રમાનુસાર આવશે પ્રથમ પરસ્મૈપદ પ્રક્રિયા નો આરંભ કરે છે

(૨-૫) અદ્ +ત્=અત્તિ એમ ભને ચપા જ્ઞસાનામ્ (૧.૪ ૧૮) થી સિદ્ધ થાય છે તે પછી બિધ્યર્થ અને આશીર્થ માં સમાન પ્રત્યયો હોવાથી અદ્યાત્ પછી અત્તુ અત્તામ્ અને આજાર્થના મધ્યમપુરુષ એકવચન હિ પ્રત્યય નો જમાદિર્હે (૨.૨.૨) ઘ ધતાં અદ્ધિ એમ થાય છે તિપ્ અને સિપ્ પ્રત્યય ને અદ્ આગમ થતા અદત્ તેમજ ઘ્યસ્તનભૂતકાળમા નીચે પ્રમાણે સાધના છે

અદ્ +ત્	સ્વરાદે
આ અદ્ સ્યો +ત્	અદો વિસ્યારદ્
આ અદ્ + અત્	
=આદન્ અને મધ્યમપુરુષમાં આદ. થાય છે	

પરોક્ષમા વિ વિધિ અને સ-ઈચ્છાદર્શક માં યદ્ નો ઘમ્-વમ્ આદેશ યતાં જવામ અને ગમા મ્જે (૨.૧.૧૦૮) થી ઉપધા અ કા-નો લોપ યતાં જવાતુ વગેરે તેમજ ઘમ્-વદિન્ કિન્ કોવાથી કિત્વપોદેહં (૨.૧.૧૧૦) થી અઘમત્ અને મ વિધિ-ઈચ્છાદર્શકમાં જિવન્મતિ ધાય છે.

(૬-૮) વ્મા-વ્માતિ ધાતુના હસ્તનભૂતકાળ પ્રથમપુરુષ બહુવચન ના બન્ નો ઝન્ આદેશ વિકરણે આદન્તવિદિવિવામ્ (૨.૨.૫) થી યતાં ઉપ્યાલોપ: (૨.૧.૧૨૭) સૂત્રથી આ કારને લોપ ધાય છે. અને અવ્: એમ ધાય છે તેમજ જવ્માન્ પશ્વ શિદ્ધ ધાય છે. પાશ્વિનિસૂત્ર સાત (૩૪.૧૧૦) નો અહીં નિર્દેશ છે.

પરોક્ષભૂતકાળમાં ણ્ યાં આ કાર-ન્ત ધાતુ હોવાથી આતો ણ્ ઠો (૨.૧.૧૨૩) થી વ્મો ધાય છે

(૯-૧૦) મા-માતિ-ના આશીર્વામાં વાદેરે (૨.૧.૧૨૬) મૂત્રથી મેવાત્ વગેરે ધાય છે.

(૧૧-૧૮) મા ધાતુના જેવા અન્ય આ કાર-ન્ત ધાતુઓના ગા-વાતિ, રા-રાતિ, લા-લાતિ, વા-વાતિ, દ્રા-દ્રાતિ, ઠ્વા-ઠ્વાતિ, મા-માતિ, અને સ્ના-સ્નાતિ ના ઉપોમાં વિશેષતા ક્ષેણ પરોક્ષ ભૂતકાળમાં છે બધા ધાતુઓને આતો ણ્ ઠો (૨.૧.૧૨૩) મૂત્ર લાગે છે. પછી વ્વા નું વચ્ચો, મા તું વમો અને સ્ના નુ સન્નો ધાય છે સ્ના ધાતુ વાદિ ગણને છે તેથી આશીર્વામાં મ્નેવાત્ ધાય છે.

(૧૫-૧૬) વષ્-વષ્ટિ ધાતુના ણ કારને લગવરાગારે. વ. (૧૬.૪૩) અને વ્ષ્મિ: વ્ષ્: (૧૪.૮) થી વષ્ટિ ધાય છે તે પછીના ત્ગ્ = કિત્ પ્રત્યયમાં વ્ષ્ટા વિટિતિ વ (૨.૧.૧૮૮) થી સંપ્રમાન્ધ યતાં ઉષ્ટ અને ઉશન્તિ ધાય છે.

મધ્યમપુરુષ એકવચનના વિ પરમા હોય ત્યારે લગવરાગારે વ (૧૬.૪૩, વર્ષો: વ મે (૨.૧.૧૧૭) અને વિવદાન્ વ મ ક્તમ્ય (૧.૬.૨૧) થી વક્ષિ રૂપ ધાય છે

શેષ રૂપોમાં મ ધિનિયનોથી સિદ્ધિ ધાય છે

હસ્તન ભૂતકાળમાં વ્માન્ત ધાતુઓની પરમા આવતાં વિન્ અને મિવ્ નો લોપ યતાં જવદ્-મવ્ એમ રૂપો ધાય છે કિન્ પ્રત્યયોમાં વ્ષ્ટા વિટિતિ વ (૨.૧.૧૮૮) થી સંપ્રમાન્ધ ધાય છે

વિ વિધિમાં તમાન્ (૨.૧.૭૫) થી વિ નો લોપ યતાં હમારેમ્પરુષોવ્યવચના (૨.૧.૭૮) થી વિકરણે વૃદ્ધિ યતા અઘાતોવ્ ધાય છે. ઠ્ઠો વ્ષ્ટામ્ (૨.૧.૧૩૮) થી ઠ્ઠ્ યાગમ ધાય છે

(૨૦-૨૮) વમ્ વગેરે અનુવાત ધાતુઓ છે તેમાં ઠન્ ધાતુનું પ-અભૂત ઠં તેમાં જન્વદિ પ્ર વય પન્માં લોપ ત્યારે અનુવાત ધાતુનો તેમજ વગદિ અવ્ન-મ વ્ને ના જન્વ-વ જન્વ-વ મ અનુનાસિકેન્ના લોપ ધાય છે તેથી જન્વિ પર્વો) જન્વ-વ-વર્ણવ-વ-વર્ણવ વિવચનનો તુમ્ ઠો. તેથી જન્વ ધાય છે. અને મવા મ્જે (૨.૧.૧૨૮) ઉપધા ન કારને. લોપ યતાં જન્વ-વ-વર્ણવ-વ-વર્ણવ ધાય

ત્યારે હનો ણ્ને (૧.૯૨૯) સૂત્રથી ન કાર પરમાં હોય ત્યારે હ કારનો ઘ કાર થતાં ણ્નન્તિ રૂપ થાય છે. હસિ મા નષ્ચાપદાન્તે ક્ષસે (૧.૪૨૪) સૂત્ર લાગે છે આજ્ઞાર્થ મધ્યમપુરુષ એકવચનમાં જહિ આદેશ થાય છે. અસ્ નો એઘિ અને જાસ્ નો જાઘિ પણ થાય છે

હ્યસ્તન ભૂતકાળમાં દિપ્ અને સિપ્ માં મહન્ થાય તે સયોગાન્તસ્ય લોપ (૧૯૩) ણી થાય છે

પરોક્ષ ભૂતકાળમાં આ પ્રમાણે સાધના થાય છે

હન્ + ણપ્	સસ્વગદિદ્વિરદ્વિ:
હન્ હન્ + ણપ્	પૂર્વસ્ય હયાદિ ગેષ
હ હન્ + ણપ્	કુહોષ્ચુ
જહન્ + ણપ્	હનો ણ્ને
જઘન્ + ણપ્	અત ઉપઘાયા
=જઘાન થાય છે પણ તે પછી ના	

કિત્ હોવાને લીધે જઘનતુ જઘન્ થાય છે જઘાન ક્રિયાપદનો પ્રયોગ પદ્ય-૨૪ મા ઉદાહૃત કર્યો છે.

દ્વિરુક્તમાં પરોક્ષ ભૂતકાળમાં તેમજ સ-ઈચ્છાદર્શક વગેરેમાં હન ધાતુના હ કારનો ઘ કાર થાય છે.

સિ વિધિ તેમજ આશીરર્થમાં હન્ ધાતુનો વઘ્ આદેશ થતાં અવઘીત્ અને વઘ્યાત્ વગેરે થાય છે. સિ વિધિમા હસાદેલંઘ્વકારોપઘસ્ય વા (૨૧૭૯) થી વૃદ્ધિ થતા છતા જનિવઘ્યોર્ન (૨૨૧૧) સૂત્રથી વૃદ્ધિનો નિષેધ થાય છે

(૨૮-૩૦) યુ-યૌતિ એમ ઓરો (૧૯૭૩) સૂત્રથી થાય છે તેમજ યુ વગેરે ધાતુઓને વિકલ્પે ઈ થતાં યુ+ઈ+તિ=યો+ઈ+તિ=યવ્+ઈ+તિ=યવીતિ યવીષિ યવીમિ એમ તિપ્, સિપ્ અને મિપ્ માંજ થાય છે ઙ કારનો ઓ કાર પિત્ પ્રત્યયોમાં જ થાય છે

પરોક્ષ માં દ્વિત્વ થયા પછી ણપ્-ણિત્ ને લીધે વૃદ્ધિ થતાં યુવાવ થાય છે તે પછીનામાં ય્વોઘાતોરિયુવૌ સ્વરે (૧૯૬૦) થી યુયુવતુ વગેરે થાય છે.

(૩૧-૩૨) રુ-રૌતિ-રવીતિ તેમજ નુ-નૌતિ-નવીતિ વગેરે થાય છે તેમાં વિશેષતા નથી

(૩૩-૩૭) ટ્ઠ્ઠુ-ક્ષુ-ક્ષૌતિ માં ઈ કાર થતો નથી તેમજ ક્ષ્ણુ-ક્ષ્ણૌતિ મા થતો નથી સ્નુ-સ્નૌતિ મા વિકલ્પે રુ ગણુનો હોવાને લીધે થાય છે તેથી સ્નવીતિ પણ થાય છે

તે બધાના પરોક્ષમા-ચુક્ષાવ-ચુક્ષ્ણાવ-સુસ્નાવ વગેરે તેમજ સિ વિધિમા પરોક્ષ સિવાયના બધામાં વિકલ્પે ઈટ્ થતાં અક્ષાવીત્-અક્ષ્ણાવીત્-અસ્નાવીત્ થાય છે યાક્રીનામા વિશેષતા નથી

આજાર્થામા અમ્ નો જહ્ યેઘિશાઘિ (૨ ૨.૮) સૂત્રથી ઇઘિ એમ આદેશ થાય છે.

હ્યસ્તનભૂતકાળમાં અસ્ ધાતુની પરમા આવતા દિપ્ અને સિપ્ ને ઈટ્ આગમ અને સ્વરાદિ ધાતુને સ્વરાદે (૨ ૧ ૮૧) થી ળીળે અટ્ (અટ્ + અટ્ = આ) આગમ થતા આ + અસ્ + ઈટ્ = આસીત્ - આસી થાય છે

પરોક્ષમા ઘનપિ - અ ધ્ ધાતુક સ જ્ઞાવાળા પ્રત્યયો છે તેથી તેમાં અસ્ નો મૂ આદેશ થતાં વમ્ વગેરે રૂપો થાય છે.

(૫૪-૫૮) મૃજૂષ્ - મૃજ ધાતુને પિત્ પ્રત્યયો (તિપ્ - સિપ્ - મિપ્ પ્રત્યયો) પરમાં આવે ત્યારે વૃદ્ધિ થતા માર્ઘિટ, માર્ઘિક્ષ, માર્ઘિમ એમ વર્તમાનકાળમાં, માર્ઘિટ્, મૃઘ્ઘિ (તે અપિત્ છે) અને માર્ઘિનિ માર્ઘિવ માર્ઘિમ એમ આજાર્થ માં, તેમજ અમાર્ઘ - અમાર્ઘ વગેરે હ્યસ્તનભૂતકાળમાં થાય છે

સ્વરાદિ કિત્ પ્રત્યયોમા વિઠ્ઠપે થતા મૃજન્તિ - માર્ઘિન્તિ, મૃજન્તુ - માર્ઘિન્તુ અને અમૃજન્ - અમાર્ઘિન્ - મમૃજુ - મમાર્ઘિ થાય છે

અન્ય રૂપોમાં છષાષરાજાદે પ (૧ ૯ ૪૩) અને ષ્ટુભિ ષ્ટુ (૧ ૪.૮) સૂત્રો લાગે છે સ્યપ્ પ્રત્યય તો પિત - પ કાર ઇટ્ વાળો જ છે.

(૫૯-૬૨) વચ્ - વક્તિ ના વર્તમાનકાળ પ્રથમપુરુષ ળહુવચનનો અન્તિ પ્રત્યય લાગે ત્યારે વદ્ આદેશ થતા વદન્તિ થાય છે મિપ્ પરમા હોય ત્યારે વચ્ + સિ = વક્ + સિ (ચો કુ) = વક્ + પિ (કિવલાત્ ષ સ કૃતસ્ય - ૧ ૬.૨૧) = વક્ષિ થાય છે.

આજાર્થના ઘિ પ્રત્યયમા વક્ + ઘિ = વઘિ (જ્ઞવે જવા ૧ ૨ ૩) થી થાય છે

હમ્ અંતવાળા ધાતુઓની પરમા આવતાં દિપ્ અને સિપ્ નો લોપ થતા હ્યસ્તનભૂતકાળમાં અવક્ - અવગ્ (વાડવમાને ૧ ૯.૮) થાય છે

પરોક્ષમા વ કાન્તુ સ પ્રસારણ થઇને ઉવાચ વગેરે થાય છે.

સિ વિધિમાં વચ્ ધાતુ પુપાદિ ગણુનો છે છતાં અસ્યતિવક્તિહ્યાતિલિપિસિચિહ્વયતીના વા (૨ ૧ ૧૯૨) થી વિઠ્ઠપે ડ (ઝ) થાય છે પણ અહીં ડે વચેરુમ્ (૨ ૨ ૨૭) થી ડમ્ આગમ થતાં અવોચત્ એમ થાય છે. આમ દ્વિવદ્ધ સુવદ્ધ ભવતિ એ ન્યાયને સિદ્ધે સતિ આરમ્ભો નિયમાય કલ્પતે એ પરિભાષા અનુસાર ડમ્ આગમ નિત્ય થાય છે.

(૬૩-૬૭) રુદિર્ - રુદ્ વગેરે પાંચ ધાતુઓની પરમાં હ કારાદિ કે વસ્ પ્રત્યાહારાદિ પ્રત્યય હોય તો ઈટ્ આગમ થતા રુદ્ - રોદિતિ, સ્વપ્ - સ્વપિતિ - શ્વસ્ - શ્વસિતિ, પ્ર + અન્ = પ્રાણિતિ અને જન્ - જક્ષિતિ માય છે

दिप् अनं निप् भां विन्धे इट् तेभ्यश्च अट् आगम यत्ता अस्तनभूतद्राणाम् अनुकृते प्ररोशत्-अरोशत्, अरोशे-अरोश. थाय छे शाकीना आन् धातुजोनां उपो ह्ये पछी आवशे

रदिर्-रुट्-रुटिन् धातु छे तेशी उ(अ) लागता अरुट् थाय छे

(६८-७०) अिष्वप्-स्वप् धातुने आद ण्ण स्त (२१६७) श्री व. क.० थाय छे तेने पञ्चमा न प्रमाणा थाय छे आगीर्थभां पातु कित् होवाने लीधे नंप्रमाणा. पाभे छे. स्वप् धातुनी आदिनां संयोग-स्व छे तेशी अमञ्ज कित् थाय छे.

स्वप् अनिट् धातु छे तेशी मि पञ्चमा होय त्याहे मावनिटा निर्य वृद्धि (२११३६) श्री वृद्धि थाय छे अनं रुद दि गण्भां होवाने लीधे ईट् आगम यत्ता अस्याप्यां तेभ्यश्च अट् आगम यत्ता अस्यपत् थाय छे

ष्वम्-ष्वमिति ना उपो ह्ये पछी आवे छे

(७१-७२) रुदादेशिन्योरीउटो वा (२२२६) सूत्रशी ईट् आगम यत्ता अरुदर्मन् ने अट् आगम यत्ता अरुदमत् ह्रस्वन्क्षण (२१६६) अत्रमा अरुम् धातु होवाने लीधे मि पञ्चमा होय त्याहे वृद्धि यती नशी

(७३-७४) कन् कनिति ना दिप् अनं निप् भा र्वराहे (२१६४) श्री आगे-मान तेभ्यश्च मि विधिमा जानीत् थाय छे पञ्चमभूतद्राणामां नवर्णे शेषे गण (१२००) श्री आन प्राणम् आनु थाय छे

(७५-७६) जक्ष्-जक्षनि-जक्षित अनं क्नि पञ्चमा होय त्याहे उदा वगेरे छे धातुजोना अग्नि ना पञ्चमा कन् अनं अन् ने उम् यत्ता जक्षनि तेभ्यश्च अस्तन भूतद्राणामा पञ्चम. थाय छे उपा-ना छे धातुजोना दातोर् अनं वेरोह आत्मन् पछी धातुजोना छे तेना अर्थेदा. वेभ्यां न थाय छे. तेशी तेना उपो अदी विनयनागरश्च जायता नशी

जक्ष धातुनी पञ्चमा संयोग होवाने लीधे आदि - मानो अ मन् नः छे तेना पञ्चमभा वृद्धि यती नशी अनं उदा उजक्षन् वगेरे थाय छे.

(७७-७८) जग् नी पञ्चमा निद होय त्याहे उगात अनं उगा थाय छे अनं अग्नि ना पञ्च यत्ता जग्ने तेभ्यश्च अस्तनभूतद्राणामा दिप् अनं निप् भां शुक, शुक उगात्तव थाय त्याहे उगात्तव (२१६७) उगात्तव दिप् अनं निप् भां शुक यदने उगात्तव (१६८) श्री उगात्तव थाय छे

जग् ने पञ्चम थाय त्या- शुक यत्ता जग्ने अनं पञ्चमभा उगात्तव तेभ्यश्च उगात्तव वगेरे उगात्तव अर्थेदा नुक्त यथाया उगात्तव पगेरे थाय छे उगात्तव उगात्तव (२१६८) श्री उगात्तव थाय त्या- उगात्तव उगात्तव, उगात्तव उगात्तव तेभ्यश्च उगात्तव वगेरे थाय छे उगात्तव

મિ વિધિમાં સ્તુ વગેરે ધાતુઓને વિદ્યેષ્યે ઈટ્ પરસ્મીપદમાં સાગતાં વ્રજ્ઞાવીન્, ઈટ્ ન લાગે ત્યારે અસ્તીવીત્ અને આત્મનંપદમાં અસ્તીષ્ટ વગેરે યાય છે.

(૧૩૩-૧૩૭) ઋન્-ઋ ધાતુને પ્રથમ ચારમા પરસ્મીપદના ત ઠાઞ્ (સિપ્, તુ, દિપ્ મા) ત ઠાઞ્ (સિપ્ મા) કે મ ઠારાદિ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે ઈટ્ યાય છે તેથી ઋવીતિ ઋવીષિ, ઋવીમિ તેમજ ઋવીતુ, ઋવીત, અઋવીત્, અઋવીઃ વગેરે યાય છે છન્તિ પરમા હોય ત્યારે ઋઘોર્ધાતોરિયુવો મ્વરે (૧૬.૬૦) થી ઋવન્તિ યાય છે

વર્તમાનકાળના અર્થે ણપ્ વગેરે પ્રત્યયો ઋ ધાતુને યાય છે અને તેના આહ આદેશ યતાં આહ=ઋવીતિ આહતુ.-ઋત આહુ=ઋવન્તિ આત્ય=ઋવીષિ આહ્યુ.=ઋવ વગેરે યાય છે.

અત્પિ-આર્ધધાતુકમાં ઋ નો ષ્ચિ (યન્) આદેશ યાય છે તેથી ડવાપ-ઠ્ઠે ઠ્ઠતુ-ઠ્ઠાતે ઠ્ઠુઃ-ઠ્ઠચિરે યાય છે. આશીરર્થમાં ડચ્વાત્-વઠ્ઠીષ્ટ વગેરે વન્ ધાતુ પ્રમાણે ડ્પ યાય છે.

પ્રકરણ-૩

(૧) અદાદિ ગણની જેમ જ્ઞાદિ ગણ-જુહોત્યાદિ ગણ પણ લુગ્વિકરણ-વિદ્યેષ્ય પ્રત્યયના બુદ્ધવાળો છે પણ તેમા કોઈ પણ તેમા કોઈ પણ જ ઠારનો પ્રત્યય સાગતાં પદ્ધેસ તેમાં ધાતુવું દિત્વ યાય છે. તે વિશેષતા છે.

(૨-૯) તેની માધના આ પ્રમાણે છે.

હ + તિ	જ્ઞાદેદિમ્ષ
હ હ + તિ	જુહોમ્ષુ.
જુહ + તિ	ગુણઃ
જુહો + તિ	

જુહોતિ જુહત્ જુહન્તિ વગેરે યાયા છે. ઠિડુકત ધાતુઓમા જન્ નો અન્ યતા જુહતિ યયું છે.

આ ગણની પ્રક્રિયા તેનાં પદોસમૂહકાળ જેવી જ છે. પરંતુ પદોસ સૂતકાળમાં જ સર્વે ધાતુઓને દિત્વ યતું ડતું તે અહીં પદોસ મદિત્વ ત્યારે જ ઠારોમાં યાય છે. તેથી આ વીજ ગણના ધાતુઓને ઠિડુકત ધાતુઓ તરીકે સોધખવામા આવે છે

પદ્ય-પ માં વિનયઆગરણ જુહવાત્-વિનય પ્રયોગોને અમલવતા પાવિ, વિનયક્રમની મિટ્ સંગાનો મિદેશ કરે છે. પાવિનિ મૂલ વિદ્યેષ્યે ઈટ્ (૩.૪૭) માં ઈટ્ છે કે ઈટ્ જ ઠાર તદે માં વિદ્યે-વિનયર્થમાં પણ પ્રયોગ્ય મે.

હ ધાતુની પરમા આગર્યના ઠિ પ્રત્યયનો ઠિ યતા જુહતિ તેમ ડ્પ યાય છે ઠિડુકત ધાતુઓમાં ઠારતનજ્ઞામયના અન્ નો ડત્ નો દેશ યતા જુહુતુ. તેમ જાય તે પદોસ સૂતકાળમા જી વગેરે ઠિડુકત ધાતુઓને વિનયે જન્ પ્રનાય પણ યાય છે તેમ જુહાત્-જુહાન્તિ વગેરે યાય છે.

(૧૧૪-૧૧૭) ઈડ્ ધાતુ અધિ ઉપસર્ગ^૧ પૂર્વક પ્રયોજ્ય છે તેથી ઈણ્ (૧૨૮) ગતી અને ઈક્ (૧૨૯) સ્મરણે ના જેવાં જ રૂપો થાય છે.

ક્રિયાતિક્રમ અને સિ વિધિમાં ઈડ્ નો ગી આદેશ થાય છે અને તેનો શુષ્ઠ થતો નથી. તેથી અધિ+ઈડ્+સ્ય+ત્=અધિ+અ+ગી+સ્ય+ત્=અધ્યગીણ્યત અને અધ્યગીણ્ટ એવાં વિકલ્પે રૂપો થાય છે

હવે ઉભયપદ પ્રક્રિયા સાધે છે

(૧૧૮-૧૨૦) દ્વિષ્-દ્વેષ્ટ-દ્વિષ્ટે, દ્વેક્ષિ દ્વિક્ષે વગેરે થાય છે.

હસ્તન ભૂતકાળમાં અ+દ્વિષ્+ત્ માં સયોગાન્તસ્ય લોપ: (૧૯૩) થી ત્ પ્રત્યયનો લોપ થઈને વાડવસાને (૧૯૮) થી અદ્વેટ્-અદ્વેટ્-અદ્વેડ્ એમ પરમૌપદમાં થાય છે

સીષ્ટ સ્યપ્ અને સિ વિધિમાં ષઠો ક: સે (૨૧.૧૧૭) થી દ્વિક્ષીષ્ટ, દ્વેક્ષ્યતિ તેમજ અદ્વિક્ષત્-અદ્વિક્ષત વગેરે થાય છે.

(૧૨૧-૧૨૫) દુહ્ ધાતુના પરમા તિપ્-તિ વગેરે પ્રત્યય આવે ત્યારે આ પ્રમાણે સાધના થાય છે

દુહ્ + તિ	દાદેર્ષ:
દુષ્ + તિ	ઉપધાયા લઘો:
દોષ્ + તિ	તથોર્ધોઽઘ:
દોષ્ + ઘિ	જ્ઞવે જવા
દોગ્ + ઘિ	
=દોગ્ધિ થાય છે.	

સિ વિધિમાં આત્મનેપદમાં અઘુક્ષત એમ આદિજવાના જ્ઞમાન્તસ્ય જ્ઞમા: સ્ઠ્ઠૌ (૧.૯.૭) થી થાય છે. તેમજ સિ નો વિકલ્પે લોપ થતા અદુગ્ધ એમ પશુ થાય છે

(૧૨૫) દિહ્ ધાતુના દેગ્ધિ-દિગ્ધે દિગ્ધ-દિહાતે દિહન્તિ-દિહતે વગેરે પ્રમાણે થાય છે.

(૧૨૬-૧૨૯) લિહ્ ધાતુના હ કારનો હો ઢ (૧૯૧૧) થી ઢ કાર પછી ણ્ઠુભિ: ણ્ઠુ (૧.૪.૮) અને ઢિ ઢો લોપો. લોર્ધશ્ચ (૨.૧.૧૧) અને (પરમૌપદમાં) ગુણ: (૨.૧.૧૧) થી લેઢિ-લીઢે વગેરે થાય છે.

આજ્ઞાથનો હિ લિહ્ ધાતુની પરમાં હોય ત્યારે તેને વિકલ્પે ઈટ્ આગમ થતા લિહિહિ અને ઈટ્ ના અભાવમાં ણ્ઠુભિ ણ્ઠુ. (૧.૪.૮) વગેરે ઉપર પ્રમાણે થતા લેઢિ થાય છે

ણ્ઠુન્ સ્તુ ના સ્તૌતિ અને તુરુનુસ્તુમ્બ્યોઽદ્વિરુક્તેમ્બ્યો હસાદીના ચતુર્ણામીઙ્ વા (૨.૨.૧૩) થી સ્તવૌતિ અને સ્તુતે આત્મનેપદમાં થાય છે

આજ્ઞાર્થનો હિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યાં આ કારના ઇ કાર નો વિદ્યે ઈ કાર થતા જઈને
-જહીહિ અને જહાહિ તેમજ જહ્યેઘિણાપિ (૨૨૮) નિપાત સૂત્રથી જહિ પદ્ય થાય છે

ળ્પ મા આતો ળ્પ ડી (૨.૧૧૨૩) થી જહી અને એ પ્રમાણે અન્ય રૂપો થાય છે

દા વગેરેના ગણ્યમા હોવાને લીધે આ કારના ઇ કાર થતા આજ્ઞાર્થમાં ફેગન્ થાય છે

(૨૬-૩૧) ઋ ધાતુના ઋપોરિ પૂર્વ્ય (૨૩૬) થી ઋ ઋ + તિ = ઇ ઋ + તિ =
(દ્યાર્વાનોરિપુત્રી સ્વરે ૧૬૬૦) ઈ + ઋતિ = (ગુર્ણોત્તિવચાગાણી ૨.૧.૧૩૦) ઈ ઋ + તિ
= ઇયતિ થાય છે તે પછી અમવર્ણ્ય સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં આવે ત્યાં તે પૂર્વ નો ઈ ઋ આદેશ થતા
ઇયત. ઇયતિ વગેરે થાય છે. હ્યસ્તનભૂતકાળમા ઋ + ત્ = ઋ ઋ + ત્ = આ ઋ ઋ + ત્ =
આ + ઈ ઋ + ત્ = ઈયર્ત્ = ઈય અને દિવ-નિવ ને અટ્ આગમ ઈયર્ન્-તેયર્ન્
થાય છે

પરોક્ષમાં ઋ + ળ્પ = ઋ ઋ + ળ્પ = ઋ ઋ + ળ્પ (૨: ૨.૧.૮૧ અને ધાનોર્મામિત.
(૨.૧.૮૮) થી વૃદ્ધિ થતા જ આર્ + અ = આર અને ગુર્ણોત્તિવચાગાણી (૨.૧.૧૩૦) થી ળ્પ
થતા આર્ત્ વગેરે થાય છે.

૬વે આત્મનેપદ પ્રક્રિયા આદી છે

(૩૨-૩૭) હ્લાદિ (ત્રીજા ગણ) ના આત્મનેપદી જેવા ધાતુઓ સ્વસ્વત સ્વરમા પ્રવક્ત્ર
કરવામાં આવ્યા છે. ઓહાડ્-હા જ્ઞુ તરહોડ્વુ અને માટ્-મા માપણ. તેના અનુક્રમે નીચે
રૂપો થાય છે.

મૂઝ્ વગેરેના વિકરણનો લુક્ થાય ત્યાં પૂર્વ આ કાર નો ઈ કાર થાય છે તેથી

હા + તે મૂઝા ભૂક (૨.૧.૩૦)

હી + તે હ્લાદોહ્લિવ (૨.૩.૧)

હી હી + તે કુહોમ્નુઃ (૨.૧.૬૫) ણ્ઞ (૨.૧.૩૦)

= જિહીતે તેમજ મિર્મીતે થાય છે

અને સ્વરાદિ નિત્ પ્રત્યયોમા આ કાર હોય થતા બહુવચનમાં નિત્-નિત્ વગેરે થાય છે

આજ્ઞાર્થમાં ત્રીજા વગેરે થતાં હાનોટ માનોટ, અને નિ નિનિમા અનિત્ પ નુક્રમે
આત્મનેપદમાં નિત્-નિત્ ન હોવાને લીધે ને (૨.૧.૫૫) થી ઈટ્ આગમ પદ્ય પ્રાપ્ત થશે
તેથી પહામ્-પ્રમામ્ વગેરે થાય છે

૬વે ઉભયપદ પ્રક્રિયા આવે છે

(૨૬-૪૦) દુમૂઝ્-મૂ ધાતુ નિત્ છે તેથી દુલ્પપદી સ્વર છે. તેને નિત્ ૩ દુમૂઝ્ ૩ ૧૧
થી રૂપ થતાં નિમિત્, પદ્ય આત્મનેપદમાં નિત્-નિત્ થાય છે. નિત્ સ્વરાદિ પ્રત્યયોમા
(૧.૨.૩) થી સધિ સધિ રૂપો મિદ્ થાય છે

તે પછીના અનપિ-અર્ધધાતુક પ્રત્યયોમાં દ્વિત્વ થતુ નથી તેથી હ્યમ્ વગેરે થાય છે

(૧૦-૧૨) સ્યપ્ માં અહોષ્યત્ અહોષ્યતામ્ અહોષ્યન્ એમ ગુણ (૨.૧.૧૧) થી શુભ્ર-
અધને થાય છે. તેમજ સિ વિધિમાં અહૌષીત્ અહૌષ્ટામ્ અહૌષુ વગેરેમા અનિટો નામિવતઃ
(૨.૧ ૭૩) થી વૃદ્ધિ થાય છે.

ત્રિમી-મી-વિભેતિ વગેરેમાં હુસાદિ ડિત્ પ્રત્યયોમાં વિકલ્પે ઙ્ કાર થતા વિમીત.-વિમિતઃ
વગેરે થાય છે.

પરોક્ષ ભૂતકાળમાં ણપ્ ને લીધે ઘાતોર્નામિનઃ (૨.૧ ૮૮) થી વૃદ્ધિ થતાં મી+ણપ્ = મીમી
+ ણપ્ = વિમી + ણપ્ = વિમ્+અ = વિભાય્+અ = વિભાય થાય છે. અને આમ્ લાગતા વિમયામાસ
થાય છે. દ્વિરુકત ધાતુ હોવાને લીધે ધાતુનું પણ દ્વિત્વ અનિવાર્ય છે

ઙ્ઠી ધાતુના જિઙ્ઠેતિ (શુભ્ર અધને), જિઙ્ઠીતઃ જિઙ્ઠેતિ વગેરે થાય છે.

(૧૩-૧૪) શેષ રૂપે મી ધાતુ પ્રમાણે છે.

(૧૫-૨૨) પ્-ધાતુમાં વિશેષતા છે.

ઋ કારાન્ત તેમજ પ્-ધાતુના પૂર્વ (અભ્યાસ) નો ઙ્ઠસ્વ (૨.૧.૩૨) થી ઙ્ઠસ્વ ન થતા
અપવાદ રૂપે ઙ્-કાર થાય છે તેથી પિર્ણતિ થાય છે. અને કિત્ તેમજ ડિત્ પ્રત્યયોમાં પ્ ધાતુનો
ઝર્ થતાં ઝ્વોર્વિહસે (૧.૧૦૭) થી દ્વીર્ધ અધને પિર્ણતઃ થાય છે પણ અન્તિ-અતિ પરમાં હોય
ત્યારે નો પિપુરતિ જ થાય છે

હ્યસ્તન ભૂતકાળમાં અને દિપ્ અને સિપ્ ને વિકલ્પે અટ્ આગમ થતા ગુણોર્જિતસયોગાચો.
(૨.૧.૧૩૦) થી શુભ્ર અધને, અનુક્રમે અપિપ-અપિપરત્ અને અપિપઃ-અપિપરઃ થાય છે

તે પછીનામાં ઈંટો ગ્રહામ્ (૧.૧ ૧૩૮) થી ઈંટ્ આગમ વિકલ્પે અતાં પરીતા-પરિતા, પરિ-
ષ્યતિ-પરીષ્યતિ વગેરે થાય છે.

સિ વિધિમાં ઈટ ઈંટિ (૨ ૧.૫૬) થી સિ નો લોપ થતા અપારીત્ થાય છે

પ્-હ્રસ્વાન્ત ધાતુ પણ છે. તેમાં પોરુર્ (૨ ૩ ૭) સૂત્ર ન લાગતાં પિર્ણતઃ થાય છે.

આશીર્થમાં પિપૃયાત્ અને સિ વિધિમા સેઃ (૨.૧ ૫૫) થી ઈંટ્ આગમ દિપ્ અને સિપ્ મા
થતાં અપાર્ણીત્ અપાર્ણી એમ અનિટો નામિવતઃ (૨.૧ ૭૩) થી વૃદ્ધિ થાય છે

(૨૩-૨૮) ઓહાક્-હા-જહાતિ ધાતુની પરમા ડિત્ પ્રત્યય સ્વરાદિ હોય તો આ કારનો
લોપ થાય છે અને હસાદિ હોય તો આ કારનો વિકલ્પે ઙ્ કાર તેમજ ઙ્ કાર થાય છે તેથી જહીત
-જહિતઃ અને અન્તિ-અતિ માં જહિતિ થાય છે.

ય કારાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે પણ આ કારનો લોપ થતા જહ્યાત્ વગેરે થાય છે.

વિન્-વિષ્ ધાતુના પૂર્વનાં શુભ્ર યવાથી વેવેષ્ટિ વેવિષ્ટે એમ વૃદ્ધિ વ્ઠુ (૧૬૮) થી ગાય છે. મિ માં પઠો ફઃ મ (૨૧૧૧૭) અને વિજલાત્ વ ન ક્લાવ્ય (૧૬.૨૧) થી વેવેષ્ટિ ગાય છે

પ્રકરણ-૪

(૧-૫) દિવાદિ-ચોથા ગણના પ્રથમ ધાતુ દિવ્ છે તે ઉદિત્ છે પણ ઉચ્ચા-નુચ્ચં જ છે. ગણમા ય વિકરણ પ્રત્યય પ્રથમ ચાર લ ક્રાદોમા લાગે છે તેથી દિવ્-ન્યનનિ-નિવ્યનિ ગાય ત્યારે ઓવિહમે (૧.૧૦૭) થી દીર્ઘ યતાં દીવ્યતિ ધાય છે

પદોક્ષ ભૂતકાળમાં સ્વઘાગા લઘો (૨.૧૫૪) થી શુભ્ર યતા દિવેવ દિવેવિચ વગેરે ગાય છે મિ વિધિમા ઇટ ઈટિ (૨૧.૫૬) થી મિ નો લોપ યતા અદેવોન્ ધાય છે

વિવ્-વિવ્ મોવ્યતિ ધાતુના રૂપે પણ તે પ્રમાણે છે

(૬-૮) નૃત્તી-નૃત્-નૃત્વતિ ના પદોક્ષમા ર (૨૧.૮૭) થી પૂર્વના ઋ નો મ કાર અને ગુણોક્ષિત્યગોષ્ઠો. (૨૧.૧૩૦) થી શુભ્ર યતા નનત્તં વગેરે ગાય છે

મેટ્ ધાતુ ડોવાને લીધે નતિતા, નતિવ્યતે અનનિવ્યત્ ગાય છે. અને પાણિનિ મુદ્ર-મેડમિનિ ક્રમચૂનહૃદયત્તદનુતઃ (૭૨.૫૭) થી વિકલ્પે ઇટ્ લાગતાં સ્વપ્ મા નરમ્યંતિ વગેરે ગાય છે મિન્ માં નિત્ય ઇટ્ લાગે છે તેથી મેઃ (૨૧.૫૫) થી ઈટ્ અને ઇટ ઈટિ (૨.૧૫૬) થી મિ નો લોપ યતા અનર્તીત્ ધાય છે.

જ્-જ્-જીર્ચંતિ ધાતુ-એમાંથી જરા (વૃદ્ધાયચ્ચા) ગણ જન છે તેમાં જન ઇર્ (૨.૧૧૩૭) થી ઇર્ અને યોવિહમે (૧.૧૦.૭) થી દીર્ઘ ગાય છે.

પદોક્ષભૂતકાળમાં ઘાતોર્નામિનઃ (૨.૧૮૮) થી વૃદ્ધિ અને ન (૨.૧૮) થી ઋ નો ઓ માર યતાં જજાર અને પછી જજરત્ જજરુ ગાય છે ક્રાગ્લકે ગુણોક્ષિત્યગોષ્ઠો (૨.૧૧૩૦) થી વિન્ પ્રત્યયોમાં શુભ્ર ધાય છે

ઈટા ગામ્ (૨.૧૧૩૮) થી વિકલ્પે ઇટ્ નો ઈટ્ અદેવ યતા અગિતા-અગિતા અગિવતિ -અગિવતિ વગેરે ગાય છે

મિ વિધિમા અનિટો નામિવળ. (-૧.૭૩) થી મિહિ. નાદેર્નાદ (૨.૧૨૫) થી ઇટ્ અને મે. (૨.૧.૫૫) થી દિવ્ અને મિન્ ને ઈટ્ યતા મિ નો ઇટ ઈટિ (૨.૧૫૬) અગિતા ઈટા ધાય મે. તે.૧. જજારોવ્ - મે મોવિજાગ્યવોવિવો નો મુદિ (૨.૧૩૩૫) થી ઈ(મ) યતાં જજરત્ ગાય છે.

તો ધાતુના રૂપે ગાય છે

(૧૨-૧૬) તો. તો. તો (તો) અને તો જે તાર વાદિવ્ ૫ વર્ણો જે તે.૧.૩૫ નામના રીતે ગાય છે.

પરોક્ષમા પરસ્મૈપદમાં भृ-णप् = भृभृ + णप् = (૨ ૨ ૧ ૮૭) થી भभृ + णप् = (સ્રવાના જવચપા ૨ ૧ ૩૩) થી बभृ + णप् અને (घातोनामिनः ૨ ૧ ૮૮ થી) बभार ञ = बभार थाय છે આત્મનેપદમા आम् લાગવાથી विभारञ्चकार વગેરે થાય છે.

सि विधिमा परस्मैपदमा ग्रहादि गण्युमां होवाने लीधे ईटो ग्रहाम् (२.१.१३८) થી ईट् थता अभाषीत् એમ अनिटो नामिवत्. (२.१.७३) થી वृद्धि थतां थाय છે

(४१.४८) डुदाञ्-दा અને डुघाञ्-घा धातुઓના णधा જ રૂપોમા સમાનતા-સૂત્ર વિધાનોત્ત સામ્ય છે તેના વર્તમાનકાળમા ददाति-दघाति તેમજ दादि गण्यु होवाने लीधे डित् प्रत्ययोमां आ कार लोप थता दत्त -घत्त ददति-दघति અને આત્મનેપદમા दत्ते-घत्ते ददाते-दघाते ददते-दघते વગેરે થાય છે.

आज्ञार्थेनो हि परमां होय त्पारे दा અને घा ना आ कारने ए कार અને पूर्व लोप थता देहि-घेहि थाय છે તેજ રીતે यात् વગેરે आशीरर्थंमां देयात्-घेयात् એમ दादेरे (२.१.१२६) થી થાય છે

सि विधिमा अपिहाघास्थामित्व सेडित्वमात्मनेपदे (२.१.१६८) થી आ कारने इ कार અને लोपो ऋस्वाज्झसे (२.१.१६६) થી सि ने। लोप थतां अदित अघित थाय છે

णिजिर्-निज् धातुना रूपे आपे છે -

(४६-५३) विज्, विप् અને निज् धातुनु द्वित्व કર્યા પછી તેના પૂર્વના સ્વરને। गुण्यु थवाथी निज् तु नेनेक्ति એમ રૂપ ચો कु (१.६.५२) અને खसे च्पा झसानाम् (१.४.१८) થી થાય છે તસ્ વગેરેમા नेनिक्त नेनिजति તેમજ આત્મનેપદમા नेनिक्ते नेनिजाते વગેરે થાય છે.

आज्ञार्थेनो हि परमां होय त्पारे झसाद्धिर्हे (२.२.२) થી छि आदेश थतां चो कु (१.६.५२) થી नेनिघि थाय છે અને स्वरादि प्रत्यय पित् होवा છतां य उपधानो गुण्यु थतो नथी तेथी नेनिजानि थाय છે

हस्तनभूतकाण परस्मैपदमा संयोगान्तस्य लोप. (१.६.३) થી दिप् અને सिप् ना त् અને स् ने। लोप थता अनेनेक्-ग थाय છે અને આત્મનેપદમા अनेनिक्त थाय છે

परौक्षभूतकाणना णप् प्रत्ययमा उपघाया लघो (२.१.५४) થી गुण्यु थतां निनेज तेमज આત્મનેપદમા निनिजे थाय છે अनिट् सि અને सी मा सिस्योः (२.१.१७५) થી गुण्यु न थतां (निज्यात्) निक्षीष्ट थाय છે.

(५३-५७) निज् धातु अनिट् છે તેથી सि विधिमा अनिटो नामिवत् (२.१.७३) થી वृद्धि थता अनेक्षीत् थाय છે. इरित होवाने लीधे इरितो वा (२.१.५६) થી सि ने। ड (अ) विकल्पे थता अनिजत् थाय છે.

વિન્-વિપ્ ધાતુના પૂર્વના શુભ્ર યવાશી વેવેષ્ટિ વેવિષ્ટે એમ પદ્મિ પદ્ (૧૪૮) થી ધાય છે. મિ માં પટો કઃ મે (૨૧૧૭) અને વિવલાત્ પ ત કનમ્ય (૧૬૨૧) થી વેવેષ્ટિ ધાય છે

પ્રકરણ-૪

(૧-૫) દિવાદિ-એથા ગણનો પ્રથમ ધાતુ દિવ્ છે તે ઉદિવ્ છે પણ ઉચ્ચાચ્ચ, ચ્ ન છે. ગણમા ય વિકરણ પ્રત્યય પ્રથમ આર લ કારોમા લાગે છે તેથી દિવ્ + ય + નિ = દિવ્યનિ ધાય ત્યારે ચ્ચોવિહસે (૧.૧૦૭) થી કીર્ષ યતા દોવ્યતિ ધાય છે

પદોક્ષ ભૂતકાળમાં ઉપધાયા લઘો (૨.૧૫૪) થી શુભ્ર યતા દિવેવ રિદ્વેવિવ વગેરે ધાય છે મિ વિધિમા ઇટ ઈટિ (૨.૧૫૬) થી મિ નો કોપ મતા અદેર્વોત્ ધાય છે

વિવ્-નિવ્ સીવ્યતિ ધાતુના રૂપો પણ તે પ્રમાણ છે

(૬-૮) નૃત્તી-નૃત્-નૃત્વતિ ના પદોક્ષમા ર (૨.૧૮૭) થી પૂર્વના ક્ષ નો ય કાર અને ગુણોત્તિનયોગાચો (૨.૧૩૦) થી શુભ્ર યતા નનતં વગેરે ધાય છે.

મેટ્ ધાતુ કોવાને કીધે નતિતા, નતિવ્યતે અનનિવ્યત્ ધાય છે. અને પાષ્ટિનિ મૃચ-નર્ડમિનિ કનચ્ચનદ્દત્તદનુતઃ (૭.૨.૫૭) થી વિકલ્પે ઇટ્ લાગતા મ્ય્ માં નત્સ્યંતિ વગેરે ધાય છે મિચ્ મા નિત્ય ઇટ્ લાગે છે તેથી મે (૨.૧૫૫) થી ઈટ્ અને ઇટ ઈટિ (૨.૧૫૬) થી મિ નો કોપ મતાં અનર્તોત્ ધાય છે.

જ્-જ્-જીર્ણતિ ધાતુ-એમાંથી જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) ગણ બને છે તેમાં જ્જન (૨.૧૩૭) થી ઈર્ અને ચ્ચોવિહસે (૧.૧૦૭) થી કીર્ષ ધાય છે.

પદોક્ષભૂતકાળમાં ઘાતોર્નામિનઃ (૨.૧૮૮) થી વૃદ્ધિ અને ર (૨.૧૮) થી ઈ નો ક મત્ યતાં જજાર અને પછી જજરનુ જજર્ ધાય છે. કારણકે ગુણોર્નામયોગો (૨.૧૩૦) થી મિત્ પ્રત્યયોમાં શુભ્ર ધાય છે

ઈટો વ્હામ્ (૨.૧૩૮) થી વિકલ્પે ઇટ્ નો ઈટ્ વાદેશ મતા જ્જિયા-જ્જિયા જ્જિયમિ -જ્જીવ્યનિ વગેરે ધાય છે

મિ વિધિમાં અનિટો નામિયા (-૧૭૩) થી વદિ. વારેનાં. (૨.૧૩૫) થી ઈટ્ અને મે (૨.૧૫૫) થી દિવ્ અને મિવ્ ને ઈટ્ નાં મિ નો ઇટ ઈટિ (૨.૧૫૬) વગરનાં પણ ધાય છે તેમાં જ્જારોત્ અને કવિલાગર્નામિના ડો વ્જિ (૨.૧૩૫) થી ઈટિ વગરનાં પણ ધાય છે

મો ધાતુના રૂપો આપે છે

(૧૨-૧૬) નો. ઈ. મો (નો) અને ઈ એ ૨૨ હોદિવ્ ધાતુનો છે તેમાં ૩૪ નમન થીતે ધાય છે.

ય પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે ઘ્યો. (૨૪૩) સૂત્રથી ઓ કારનેા લોપ થતાં ષ્યતિ, છ્યતિ, સ્યતિ અને ઘ્યતિ અનુક્રમે થાય છે

ળ્ વગેરેમાં સન્ધ્યક્ષરાણામા (૨૧૧૨૨) થી ઝા કાર થતાં આતો ળ્ ડો (૨.૧૧૨૩) સૂત્રથી ળ્શો, ચ્છો, સ્સો અને દ્વો થાય છે

યાત્ વગેરે આશીરર્થમાં દાદેરે (૨૧૧૨૬) થી ઝા કારનેા ં કાર કેવળ સો અને દો ધાતુને થતા સેયાત્ અને દેયાત્ થાય છે બાકીના ધાતુઓ ના શાયાત અને છાયાત્ થાય છે. અહીં વિનયસાગરજી છો ધાતુનુ છેયાત્ રૂપ આપે છે તે સન્ધ્યક્ષરાણામા (૨૪૩) અને દાદેરે (૨૧૧૨૬) થી સિદ્ધ થાય છે અથવા દા ના સમાનરૂપી દો (ઝા કાર થતાં) ગણુ છે તેમ સો ના સમાન અર્થમા ગણુઓ લાગે છે બાકી પાણિનિ મતમાં પણ તે રૂપ શક્ય નથી.

વ્યઘ્-ધાતુ ગ્રહાદિ ગણુમા છે તેથી ગ્રહા વિઙ્ઠિતિ ચ (૨૧.૧૮૮) થી સ પ્રસારણુ થતાં વિઙ્ઠ્યતિ ઉપરાત વિઙ્ઠ્યત વગેરે થાય છે પરંતુ સ્ય્ વગેરેમાં ઋસે ચપા જ્ઞસાનામ્ (૧૪.૧૮) થી વ્યત્સ્યતિ વગેરે થાય છે.

(૧૭-૨૧) ષિલ્ષ્-ષિલ્ષ્યતિ ના ળ્ માં પૂર્વસ્ય હસાદિ શેષઃ (૨૧.૫૮) અને સંયોગાદિ હોવાને લીધે ગુણોર્જતિસયોગાદ્યો (૨૧૧૩૦) થી ગુણુ થતાં શિષ્લેષ વગેરે થાય છે.

તૃપ્-તૃપ્યતિ માં પણ પરોક્ષમા ઋ કારનેા ગુણુ અને પૂર્વનેા ર (૨.૧.૮૭) થી ઝ કાર થતાં તત્તર્પ થાય છે

રઘાદિ ગણુને ળ્ સિવાયના આર્ધધાતુક વસાદિ પ્રત્યયોમાં વિકલ્પે ઙ્ આગમ, તેમજ રારો જ્ઞમે દૃશામ્ (૨૧૧૧૫) થી ઋ કારનેા ઝ કાર અને ગુણોર્જતિસયોગાદ્યોઃ (૨૧.૧૩૦) થી ગુણુ થતા તર્પિતા-ત્ર્પ્તા-તર્પ્તા તેમજ તર્પિણ્યતિ-ત્ર્પ્સ્યતિ-તર્પ્સ્યતિ વગેરે થાય છે.

સિ વિધિમાં પુવાદિ ગણુમા હોવાને લીધે ઙ્ થતા અતૃપ્ત્ અને રારો જ્ઞસે દૃશામ્ (૨૧૧૧૫) થી ઋ નેા ર થતા સેઃ (૨૧૫૫) થી દિપ્ અને સિપ્ ને ઙ્ આગમ અને અનિટો નામિવત્ (૨૧૭૩) થી વૃદ્ધિ થતા અત્રાપ્સીત્ અને અત્રાપ્સીત્ તેમજ સેટ્ ધાતુ છે. તેથી ઙ્ આગમ થતાં અતર્પીત્ રૂપો થાય છે

(૨૨-૨૩) મુહ્-મૃહ્યતિ વગેરેના તા વગેરેમા હો ઢ (૧૬૧૮૧) ઢિ ઢો લોપ (૨૧૧૨૧) વગેરે પૂર્વ સૂત્રો પ્રમાણુ થતા મોઢા-મોઢ્યા અને રઘાદિ ગણુમા હોવાને લીધે ઙ્ આગમ થતાં મોહિતા થાય છે

સ્ય્ વગેરેમા ઙ્ ન લાગે ત્યારે પઢો ક્ સે (૨૧૧૧૭) થી ક કાર થતાં મોક્ષ્યતિ વગેરે થાય છે.

(૨૪-૨૬) નશ્-નશ્યતિ ધાતુ પચાદિ ગણુમા હોવાને લીધે પૂર્વનેા લોપ અને ઝ કારનેા ં કાર થતા નેશતુ નેશ્ વગેરે થાય છે.

જામાલિ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે નુમ્(ન્) આગમ વિદ્યેયે યતાં નષ્ટા અનં દટ્ આગમ ધાય ત્યારે નજિતા વગેરે ધાય છે

નજ્ ધાતુને ઢ પરમાં હોય ત્યારે વિદ્યેયે એવ ધાય છે તેથી બનજત્ અને બનેજત્ પશ્ચ ધાય છે

(૨૭-૨૬) જમ્ વગેરે ધાતુઓને દીર્ઘ યવાથી જામ્યતિ વગેરે ધાય છે પચાદિ ગ્જમાં છે તેથી લોપઃ પચા કિત્યે ચાસ્ય (૨.૧.૮૧) થી યોગતુઃ વગેરે ધાય છે

(૩૦-૩૧) મિદ્ ધાતુના પરમાં ય વિદ્યરણ્ય હોય ત્યારે શુગ્ યતાં મેજતિ, મેજેત્, મેજતુ, મમેજત્ ધાય છે અન્ય રૂપો સુગમ છે.

(૩૨-૩૩) જમુ-જસ્-જસ્યતિ નુ પદોક્ષમા જાસ ધાય છે. તેને સિ વિધિમાં સ્તિપુવાદેઃ (૨.૧ ૧૧૦) થી ઢ(ઝ) ધાય ત્યારે ઘૂક્(ઘ્) આગમ ધાય છે અને સ્વરાદે. (૨ ૧ ૮૮) થી બીજે અદ્ આગમ ધતાં જાસ્યત્ રૂપ બને છે.

૬વે આનંબનેપદ પ્રક્રિયા આપે છે.

(૩૪-૩૮) જનો-જન્ ધાતુને પ્રથમ આઠ ળ કારોમાં જા આદેશ (જા-જ્યાદિ ગણુતાને પશ્ચ) ધાય છે તેથી જાયતે, જાયેત, જાયતામ્ અને બજાયત ધાય છે.

પદોક્ષમાં સાધના આ પ્રમાણે ધાય છે

જન્+૧	સસ્વરાદિહિરદિ
જન્ જન્ +૧	પૂર્વમ્ય હૃતાદિ યેવઃ
જજન્ + ૧	ગમા મ્વરે
જજન્ + ૧	જત્રોર્જ.
= જમ્ તેમજ જજાતે જજિરે ધાય છે.	

મિ વિધિમા વદ વગેરે ગણુમાં આ ધાતુ હોવાને લીધે તન્ (ત) પ્રત્યયનો દન્ (દ) આદેશ ધાય છે અને સિ નો લોપ યતા જ + જન્ + ન્ + ત્ = જન્ + જન્ + ન્ + દ્ = જન્ + જન્ + દ્ ધાય ત્યારે જગ ઉપધાયા (૨ ૧ ૭૬) થી વૃદ્ધિ ન યતાં જજતિ રૂપ બને છે

(૩૬-૪૦) ડીપી-ડીપ્-ડીપ્યતે ના પદોક્ષમાં જ્ઞસ્વ. (૨.૧ ૩૨) થી પૂર્વમે ડ્ઞસ્વ યતાં ડીપીને અને આગીર્ણમાં મિમવામીવગમિદ્ (૨ ૧ ૩૬) થી દટ્ આગમ યતાં ડીપિપીવ્ઢ નેમજ્ સિ વિધિમા વદાદિ ગ્જને લીધે જડીપિ ધાય છે

પુગી-પૂર્-પૂર્વે ધાતુના ઉપે આપે છે

(૪૧) તેના પદોક્ષમાં જ્ઞસ્વ (૨ ૧.૩૨) થી પુર્વે વગેરે ધાય છે અને સિ વિધિમાં વદાદિ ગ્જને લીધે જડીપિ એમ ધાય છે.

ય પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે ય્યો (૨૪૩) સુત્રથી ઓ કારને લોપ થતાં ષ્યતિ, છ્યતિ, સ્યતિ અને ઙ્ઙતિ અનુક્રમે થાય છે

ળ્ વગેરેમાં સન્ધ્યક્ષરાણામા (૨૧૧૨૨) થી આ કાર થતાં આત્તો ળ્ ડૌ (૨૧.૧૨૩) સુત્રથી ળ્ઙૌ, ચ્ઙૌ, સ્સૌ અને દ્વૌ થાય છે.

યાત્ વગેરે આશીરર્થમા દાદેરે (૨૧૧૨૬) થી આ કારને એ કાર કેવળ સૌ અને દો ધાતુને થતા સેવાત્ અને દેવાત્ થાય છે બાકીના ધાતુઓ ના ળાયાત્ અને છાયાત્ થાય છે. અહીં વિનયસાગરજી છો ધાતુનુ છેવાત્ રૂપ આપે છે તે સન્ધ્યક્ષરાણામા (૨૪૩) અને દાદેરે (૨૧૧૨૬) થી સિદ્ધ થાય છે અથવા દા ના સમાનરૂપી દો (આ કાર થતાં) ગણે છે તેમ સૌ ના સમાન અર્થમા ગણ્યો લાગે છે બાકી પાણિનિ મતમાં પણ તે રૂપ શક્ય નથી.

વ્યઘ્-ધાતુ ગ્રહાદિ ગણુમા છે તેથી ગ્રહા વિહતિ ચ (૨૧.૧૮૮) થી સ પ્રસારણુ થતાં વિઘ્યતિ ઉપરાંત વિઘ્યત વગેરે થાય છે પરંતુ સ્ય્ વગેરેમાં ઋસે ચપા જ્ઞસાનામ્ (૧૪.૧૮) થી વ્યત્સ્યતિ વગેરે થાય છે.

(૧૭-૨૧) ષિલ્-ષિલ્પ્યતિ ના ળ્ માં પૂર્વસ્ય હસાદિ શેષઃ (૨૧.૫૮) અને સંયોગાદિ હોવાને લીધે ગુણોર્ઙ્ઙિતસયોગાદ્યો (૨૧૧૩૦) થી ગુણુ થતાં ષિલ્લેપ વગેરે થાય છે.

તૃપ્-તૃપ્યતિ મા પણ પરોક્ષમા ઋ કારને ગુણુ અને પૂર્વનો ર. (૨૧.૮૭) થી ઋ કાર થતાં તતર્પ થાય છે

રઘાદિ ગણુને ળ્ સિવાયના આર્ધધાતુક વસાદિ પ્રત્યયોમાં વિકલ્પે ઇટ્ આગમ, તેમજ રારો જ્ઞમે દૃશામ્ (૨૧૧૧૫) થી ઋ કારને ઋ કાર અને ગુણોર્ઙ્ઙિતસયોગાદ્યોઃ (૨૧.૧૩૦) થી ગુણુ થતાં તર્પિતા-ત્રપ્તા-તર્પ્તા તેમજ તર્પિણ્યતિ-ત્રપ્સ્યતિ-તર્પ્સ્યતિ વગેરે થાય છે.

સિ વિધિમાં પુષાદિ ગણુમા હોવાને લીધે ઙ્ ધાતા અતૃપત્ અને રારો જ્ઞમે દૃશામ્ (૨૧૧૧૫) થી ઋ નો ર થતાં સે (૨૧૫૫) થી દિપ્ અને સિપ્ ને ઇટ્ આગમ અને અનિટો નામિવત. (૨૧૭૩) થી વૃદ્ધિ થતા અત્રાપ્સીત્ અને અતાપ્સીત્ તેમજ સેટ્ ધાતુ છે. તેથી ઇટ્ આગમ થતાં અતર્પીત્ રૂપો થાય છે

(૨૨-૨૩) મુહ્-મુહ્યતિ વગેરેના તા વગેરેમા હો ઙ્ઙઃ (૧૬.૧૮૧) ઙ્ઙિ ઙ્ઙો લોપ (૨૧૧૨૧) વગેરે પૂર્વ સૂત્રો પ્રમાણે થતા મોઙ્ઙા-મોઙ્ઙા અને રઘાદિ ગણુમાં હોવાને લીધે ઇટ્ આગમ થતાં મોહિતા થાય છે

સ્ય્ વગેરેમા ઇટ્ ન લાગે ત્યારે પઙ્ઙો ક સે (૨૧૧૧૭) થી ક કાર ધાતા મોહ્યતિ વગેરે થાય છે.

(૨૪-૨૬) નશ્-નશ્યતિ ધાતુ પચાદિ ગણુમા હોવાને લીધે પૂર્વનો લોપ અને ઋ કારને એ કાર ધાતા નેષતુ નેષુ વગેરે થાય છે.

આશાય'નાં હિ પ્રત્યય સંયોગની પરમા આવેલો કોય નો તેના લુક્ અને નથી પણ અર્હી મુ ખાતુમાં સંયોગ નથી તેથી તેના લુક્ થાય છે અને મુન એમ જણ મા ઘાતોર્જમિન (૨૧૮૮) થી વૃદ્ધિ થતાં મુવાવ અને ઘનુમ્ વગેરેમાં સ્પોર્ષાનોચ્ચિય્વો ન્ચરે (૧.૨૬૦) થી મુવવાને, મુવ્યે વગેરે થાય છે

(૮-૧૧) ચિચ્-ચિ-ચિનોતિ-ચિનુમે ધાતુને ન (ઈન્છાઈર્ષાઈ) પ્રત્યય અને જણ વગેરે વિકલ્પે કિલ્વ-કિ (ક કાર) યતા ચિચાય તેમજ કિ આદેશ યતા ચિચાય એમ પૂર્વનાં કુહોમ્ (૨.૧૬૫) થી ન કાર થવાથી થાય છે.

(૧૨-૧૫) સ્તૂજ્-સ્તૂ-અંયોગાદિ ઊભયપદી ધાતુ છે તેથી સ્તૂજોતિ-સ્તૂજુને અને વ ક્ષાન્નદિ તેમજ જ કારાદિમા હ ક્ષાન્ને લોપ ન યતા સ્તૂજુલ્ સ્તૂજુમ્ થાય છે.

આશાય'માં પણ અંયોગાદિ હોવાને લીધે સ્તૂજુહિ થાય છે
જણ પ્રત્યયમા પદૈશ્ ભૂતકાળમા જમાતુ જવા (૨૧૬૦) થી ત ક્ષાન્ એવા એવતા તરતાર તસ્તરનુ: તેમજ તસ્તરે વગેરે થાય છે.

સ યોગાદિ ક્ષ ક્ષાન્ન ધાતુ હોવાને લીધે વિકલ્પે દટ યતા સ્વાર્ણોષ્ટ સ્વાર્ણ્યન્તિ વગેરે થાય છે અને આત્મનપદમા મિ વિધિનેા મિ અને આશીન્ધ'નાં ની (ષ્ટ) દટ આગમ ત્રિવાચનો કોય નો ઉપધાનો ગુણુ યતો નથી તેથી સ્મૃન અને સ્તૂર્ષોષ્ટ એમ થાય છે અનેહોં નામિલત (૨૧૭૩) થી વૃદ્ધિ યતા પસ્સ્ગૌપદમા અન્વાર્ણોત્-ને મુનોર્જમિનમોનાનો: (૨.૧૧૩૦) થી યુષ્ યઈને દટ આગમ યતા સન્વાર્ણટ્ થાય છે.

વૃજ્-વૃ ધાતુના વૃજાનિ-વૃજુને થાય છે
(૧૬-૧૭) પદોદાના જવ મા વ + જણ = વૃજ્ = જણ = (૨ ૧ ૮૭) વૃ + જણ = (ધાનોર્જમિન ૨ ૧ ૮૮) વૃજાર્ + જ = જવાર અને પછી જ્ રમ્ (૧ ૨ ૭) યતા વૃજુ, વૃજ વગેરે થાય છે.

પદ્ય-૧૩ માં વાપેલા સ્વાથી વૃજ અને વૃજ્ ને વિકલ્પે દટ આગમ થાય છે તેથી વૃજી વૃજ્-જ્ માં સ્વાર્ણોષ્ટ અને સ્વર્ણોષ્ટ વગેરે ચિલ્દ થાય છે

મિ વિધિમા દટ ઈદિ (૨.૧૫૨) થી મિ નો લોપ યતા પદોદા ઈદિહો નામિલત. (૨.૧૭૩) મુવયો વૃદ્ધિ યતાં વ્યાનોવ અને ઈદો જણમ્ (૨.૧૧૩૮) થી વ્યાનોવ નેન, દન કે ઈદ - વ.મ ન થાય ત્યારે જણ થાય છે

જુક્ ધાતુનો પાદોર્જમ (૨.૬૭) થી જુવ યતા જુવોર્જમ-જુવોર્જમ વગેરે થાય છે
ઈદિનો વા (૨.૧૦૨) થી વિકલ્પે દટ યતાં ત્યારે વ્યાનોવ નેન, દન કે ઈદ - વ.મ અને જુક્ આગમ યતાં વ્યાનોવ-હોવારક વિકલ્પોતિ-વ વ્યવિ મેમજ ને વિધિના વૃદ્ધિ એવાં જુવોર્જમ્ વ્યાનોવ-ને દટ ને લીધે જુક્ થવા તમામ વા - નુ નિવ ત્યાંમા વ્યાનોવ નેન થાય છે

(૪૨-૪૪) પદ-પદ્-પદ્યતે ધાતુ પચાદિ ગણમાં છે તેથી પરોક્ષમાં પેદે પેદાતે પેદિરે અને વ્રસે વ્રપા ક્ષસાનામ્ થી પત્સીષ્ટ, પત્તા વગેરે થાય છે પદાદિ ગણના આરંભનો જ છે તેથી અપાદિ એમ સિ વિધિમાં થાય છે

તેના સિ વિધિના સમગ્ર રૂપો વિનયસાગરજીએ આપ્યા છે

(૪૫-૪૬) વુઘ્-વુઘ્યતે ના પરોક્ષમાં વુવુઘે વગેરે તેમજ આદિજવાના ક્ષમાન્તસ્ય ક્ષમાઃ સ્ઘ્વોઃ (૧.૯.૭) થી સ કારાદિ આશીરર્થના સીષ્ટ વગેરેમાં જવ ના ક્ષમ આદેશ થતા મુત્સીષ્ટ એમ થાય છે.

તા વગેરેમા ઉપઘાયા લઘોઃ (૨.૧ ૫૪) થી ગુણુ થતા વોદ્ધા થાય છે અને સ્યપ્ પ્રત્યય સ કારાદિ છે તેથી મોત્સ્યતે વગેરે ઉપર પ્રમાણે ગુણુ થઈને થાય છે

સિ વિધિમાં દોષાદિ ગણને લીધે વિકલ્પે ક્ષણન્યકર્તરિ (૨ ૧ ૭૪) થી મવોઘિ થાય છે અને ક્ષસાત્ (૨.૧ ૭૫) સૂત્રથી સિ નો લોપ થતા તથોર્ઘોઽઘ (૨.૧ ૭૨) થી ત કારનો ઘ કાર અને ક્ષવે જવા થી ઘ કારનો વ કાર થતા અવુદ્ધ પણુ થાય છે

હવે ઉલ્લયપદી પ્રક્રિયા આપે છે

(૪૭-૪૮) ણહ્-નહ્ ધાતુના નહ્ણતિ-નહ્ણતે થાય છે ણપ્ મા નનાહ અને પછી પચાદિ ગણુ હોવાને લીધે નેહતુ વગેરે તેમજ આત્મનેપદમા નેહે થાય છે

સિ વિધિમાં પરસ્મૈપદમાં સોઃ (૨ ૧ ૫૫) થી ઈટ્ આગમ દિપ્ અને સિપ્ ને લાગતા અત ઉપઘાયા. (૨ ૧.૭૬) થી વૃદ્ધિ થતાં અનાત્સીત્ અને આત્મનેપદમાં ક્ષસાત્ (૨ ૧ ૭૫) થી સિ નો લોપ થતા અનદ્ધ થાય છે

પ્રકરણ-૫

(૧-૭) વુઞ્-સુ-જિત્ છે તેથી ઉલ્લયપદી ધાતુ છે તેને નુ વિકરણુ લાગે છે નુ વિકરણુ અને (તન્ વગેરેને લાગતો) ઉપ્ વિકરણુ પરમા હોય તો પિત્ પ્રત્યયો વિષયે તેનો જ ગુણુ થતાં સુનોતિ વગેરે થાય છે પણ ત અને આત્મનેપદનો તે પ્રત્યય ડિત્ હોવાને લીધે સુનુત તેમજ સુનુતે વગેરે થાય છે

વ કારાદિ અને મ કારાદિ પ્રત્યયોમાં સ યોગ સિવાયનાની ઉત્તરમાં આવેલા નુ અને ઉપ્ પ્રત્યયના ઉ કારનો લોપ થતા સુ મુ વ = સુ ન્ વ. = મુન્વ. તેમજ સુન્મ, અને તનાદિ મા તન્વ તન્મ વિકલ્પે સુનુવ અને તનુવઃ તનુમઃ થાય છે

આશાય'નો હિ પ્રત્યય સંયોગની પરમા આવેલો હોય તો તેનો લુક્ થતો નથી પણ અહીં
તુ ધાતુમાં સંયોગ નથી તેથી તેનો લુક્ થાય છે અને મુતુ ઐમળ્ય માં ધાતોર્નામિન (૨૧૮૮)
થી વૃદ્ધિ થતાં મુવાવ અને ઠનુમ્ વગેરેમા ચ્વોર્ષાતોચ્ચ્વો ચ્ચરે (૨૬૬૦) થી મુવવાતે, મુવુતે
વગેરે થાય છે

(૮-૧૧) ચિજ્-ષિ-ચિનોતિ-ચિક્ષ્મે ધાતુને મ (ઇચ્છાદર્શક) પ્રત્યય અને ણ્ વગેરે
વિદ્ધપે કિલ્વ-કિ (ક કાર) યતા ચિષાય નેમજ્ કિ આદેશ યતા ચિજામ ઐમ પૂર્વનો કુહોમ્.
(૨.૧.૬૫) થી જ કાર યવાથી થાય છે.

(૧૨-૧૫) સ્તૂજ્-સ્તૂ-મ યોગાર્થિ ઊગયપતી ધાતુ છે તેથી સ્તૂગોતિ-સ્તૂણુને અને વ કારાર્થિ
તેમજ્ વ કારાર્થિમાં ઉ કારને લોપ ન યતા સ્તૂણુચ સ્તૂણુમ થાય છે.

આશાય'માં પણ સંયોગાર્થિ હોવાને લીધે સ્તૂણુહિ થાય છે
ણ્ પ્રત્યયમા પદોક્ષ ભૂતકાળમા ધમાન્ ધમા (૨.૧.૬૦) થી ત કાર ગેય રહેતાં તન્વાર
તસ્વરન્ તેમજ્ તસ્વરે વગેરે થાય છે

મ યોગાર્થિ ક્રુ કારાન્ત ધાતુ હોવાને લીધે વિદ્ધપે ઠટ યતા સ્વરિષોષ્ટ સ્વરિષ્યતિ વગેરે
થાય છે અને આત્મનેપદમા તિ વિધિને તિ અને આશીર્ય'નો ની (ષ્ટ) ઠટ્ આગમ ત્રિષાયને
હાય તો ઉપધાનેા ગુણ થતો નથી તેથી સમ્પન્ અને સ્વરિષોષ્ટ ઐમ થાય છે અનિટો નામિષવ
(૨.૧.૭૩) થી વૃદ્ધિ યતા પન્સ્મૈપદમાં અન્નાર્ણોત્-અને મુળોર્ગિનયોગાદા (૨.૧.૧૩૦) થી ગુણ
યઇન ઠટ્ આગમ યતાં અન્નાર્ણટ્ થાય છે

વૃજ્-વૃ ધાતુના વર્ણાતિ-વૃણુને થાય છે
(૧૬-૧૭) પદોક્ષના ધપ મા વૃ + ણ્ = વૃણ + ણ્ = (૨.૧.૮૭) ણ્ + ણ્ = (ધાતોર્નામિન
૨.૧.૮૮) ણ્વાર્ + ણ્ - ણ્વાર અને પછી ક્રુ ર્મ્ (૧.૨.૭) યતા ણ્વૃ, ણ્વ વગેરે થાય છે.

પવ-૧૩ મા પાપેલા સ્વરો વૃ અને વૃજ્ ને વિદ્ધપે ઠટ્ આગમ થાય છે તેથી અહીં
વૃણુ-વૃ મા સ્વરિષોષ્ટ અને સ્વરિષોષ્ટ વનને વિદ્ધ થાય છે.

તિ વિધિમાં ઠટ્ ઠિતિ (૨.૧.૫૬) થી તિ નો લોપ યતાં પદોક્ષ ણિટો નામિષવ (૨.૧.૭૩)
સૂચી વૃદ્ધિ યતા સ્વારીન્ અને ઠટો ધપમ્ (૨.૧.૮૮) થી અન્નાર્ણટ્ નેમ - ઠટ છે ઠટ નામ
ન થાય ત્યારે ણ્વુન થાય છે.

મુજ્ ધાતુનો સ્વાયરંજય. (૨.૧.૧૦) થી ઠ ય યમા મુજોતિ-મુજે વગેરે થાય છે
હોવા મા (૨.૧.૧૦) થી વિધિને ઠટ ઠિતિ નેમ - ણ્વાર ણ્વાર - ૨.૧.૮૭ થી ગુણ અને
ણ્ આદેશ યતા ધાતુના અન્નાર્ણટ્ નામિષવિ - ણ્વાર ણ્વાર - ૨.૧.૮૮ થી વૃદ્ધિ યતાં ણ્વારીન્
-અન્નાર્ણટ્ નેમ - ઠટ ને લીધે મુજ્ ધાતુ અહીં ણ્ - ૨.૧.૮૭ નેમ ણ્વારમાં ઠટ ણ્ નેમ - ૨.૧.૮૮

હવે પરસ્મૈપદ પ્રક્રિયા આવે છે.

(૨૨-૨૩) હિ-હિનોતિ ધાતુને પરોક્ષ ભૂતકાળમાં દ્વિત્વ ધાય ત્યારે કુહોષ્ચુ (૨૧.૬૫) થી કૃત્વ-ક વર્ગાદેશ થતા જિઘાય વગેરે ધાય છે

(૨૪-૨૮) શક્લ-શક્-લૃદિત્ = લિત્ ધાતુ છે તેના શકનોતિ, શકનુયાત્ વગેરે ધાય છે. પરોક્ષમાં અત્ ઉપઘાયા: (૨.૧૭૬) થી વૃદ્ધિ અતાં શશાક પછી પચાદિ ગણને લીધે શેકતુ: શેકુ: ધાય છે અને સિ વિધિમા લિત્પુષાદેહં (૨.૧.૧૧૦) થી ઙ યતાં અશકત્ ધાય છે.

ઘિવિ-ઘિવ્ ધાતુ ઇદિત્ છે તેથી ઇદિતો નુમ્ (૨.૧.૬૪) થી નુમ્ આગમ ધાય પરતુ ઘિન્વિકૃણ્વ્યો (૨.૫.૯) થી ન નો લોપ થતા ઘિનોતિ વગેરે યવયોર્વસે () થી વ કાનેા લોપ થઈને ધાય છે

તે ચાર સિવાયનામાં નુમ્ અતાં ઘિન્વ્યાત્ એમ આશીર્વામાં અને પરોક્ષમા દ્વિત્વ, ક્ષપાના જવચ્ચપા: (૨.૧.૩૩) થી દિઘિન્વ દિઘિન્વતુ. ધાય છે

કૃવિ-કૃવ્ ધાતુના રૂપો એજ પ્રમાણે છે.

શ્રુ ધાતુનો શ્રુ આદેશ પ્રથમ ચારમાં અતાં શૃણોતિ શૃણુયાત્ શૃણોતુ અને અશૃણોત્ ધાય છે પણ પરોક્ષમાં દ્વિત્વ ધાય ત્યારે પૂર્વસ્ય હસાદિ શેષ (૨.૧.૫૮) થી શુશ્રાવ વગેરે ધાય છે અને આશીર્વામાં યે (૨.૧.૯૮) સૂત્રથી ય કારાદિ અનપિ પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે પૂર્વ સ્વરનો દીર્ઘ થતા શ્રૂયાત્ વગેરે ધાય છે.

સિ વિધિમાં સે (૨.૧.૫૫) થી ઈટ્ આગમ અને અનિટો નામિવત્ (૨.૧.૭૩) થી વૃદ્ધિ થતા અશ્રીપોત્ ધાય છે.

હવે આત્મનેપદ પ્રક્રિયા આવે છે

(૨૯-૩૧) અશૂઙ્-અશૂ-ઙ્દિત ધાતુ છે તેમાં નૂપ (૨.૫.૨) થી ગુણ ન થતા અશ્નુતે ધાય છે. અને નુઘાતો: (૨.૧.૬૫) થી ઉવ્ અતાં અશ્નુવાતે અને આતોઙ્તોદનત: (૨.૨.૪૮) થી અન્ત્ નો અત્ થતા અશ્નુવતે ધાય છે

પરોક્ષ ભૂતકાળમાં નુગશામ્ (૨.૧.૮૩) થી નુક્ આગમ થતા આનશે ધાય છે

પ્રકરણ-૬

(૧-૪) રુઘાદિ ગણ નમ્ (વકરણવાળો) છે તેને આપણે સાતમા ગણ તરીકે ઓળખીએ છીએ અહીં તેનો ક્રમ છઠો છે વિકરણ પ્રત્યય મિત્ હોવાને લીધે મિદન્ત્યાત્ સ્વરાત્ પર. (૧.૮.૬)

થી ર અને ઘ ની વચ્ચેમાં લાગે છે. તેથી રુનઘ્ + નિ = તથોઘોઙ્ઘ ૨ ૧ ૭૨) રુનઘ્ + ધિ = તથે જનાઃ
 ૧ ૨.૩) રુનઘ્ + ધિ = (પુનો ણોઙ્ઘન્ટે ૧.૬.૨૬) રુનઘ્ ધાય છે. તે પૃષ્ઠી નમનોઙ્ઘ (૨.૨ ૨૦)
 અને હમાત્ પરસ્ય હમસ્ય સવર્ણે હસે (૨.૧.૧૩૫) થી ઘ કારના લોપ થતા રુઙ્ઘઃ ધાય છે

હસ્તન ભૂતક્રાણમાં વિરયોહંસાત (૨ ૨ ૬) થી ટિવ્ અને નિવ્ નો લોપ થતા અરુણ્ -
 અરુણ્ અને ઢ સ. (૨ ૨ ૧૮) થી મ કારના ઢ કાર થતા અરુણ. અરુણ્ ધાય છે

હરિત્ હોવાને લીધે હરિતો વા (૨ ૧ ૫૬) થી વિઠલેપે ઢ લાગે ત્યારે અરુઘ્ ધાય છે.
 અને આત્મનેપદમા હગાન્ થી મિ નો લોપ થતા અરુઘ્ ધાય છે

(૫-૧૨) છદિર્ - છદ્ - છદિત્ ધાતુના છ્ણાત્તિ વર્ગે ધાય છે. નૃત્ - તૃત્ - છૃત્ - ષૃત્ - ણૃત્
 મસ્યામેરિટ્ (૨ ૪.૨) થી વિઠલેપે ઇટ્ મિ વિધિ મિવાયનામા લગતાં છ્ણોષ્ટ-છદિષોષ્ટ છ્ણવંતિ
 છદિવ્યતિ વર્ગે ધાય છે

હરિતો વા (૨.૧.૫૬) થી વિઠલેપે ઢ થતા અછદ્ અને મિ લાગે ત્યારે ઇટ ઈટિ (૨ ૧.૫૬)
 થી લોપ થતા અછદોત્ ધાય છે

તૃદિર્ - તૃદ્ - તૃણત્ ના પશુ ઉપરના મૂત્ર પ્રમણે આશીઞ્ઠ્ય અને મ્યવ્ ના ધાય છે
 પદોક્ષ ભૂતક્રાણમા ૨ (૨ ૧ ૮૭) થી ક્લ નો અ કાર થતાં વચ્છડં ઐમ છ (૧ ૪.૧૭)
 મૂત્રથી અને તૃદ્તું તતદં ધાય છે

૬વે પરસ્મૈપદ પ્રક્રિયા આપે છે
 (૧૩-૧૪) શિષ્ઠ્ - શિષ્ - શિષ્દિત્ - શિષ્ત્ ધાતુ છે તેના શિષ્ણોષ્ટ વર્ગે ધાય છે.

આજ્ઞાર્થનો હિ પરમા લોપ ત્યારે હમાદિર્હે (૨ ૨ ૨) થી ધિ થતાં શિષ્ + ધિ = શિષ્ણ +
 ધિ = શિષ્ણ + ધિ = શિષ્ણ + ઠિ = શિષ્ઠિ ધાય છે રિ ઠો ઠોપા રીષ્ઠ્ (૨.૧ ૧૨૧) થી રીષ્ ધાય
 પરંતુ અયોગ છે તેથી તે રીષ્ જ ગણાય છે

(૧૫-૧૭) હિનિ - હિન્ - હિનિત્ છે તેથી નુમ્ થતા હિન્ ધાય છે અને નમનોઙ્ઘ (૨ ૨ ૨૦)
 થી અ કાર લોપ થતા નમો (૨ ૬.૨) મૂત્રથી નમ્ ના ન કાર નો લોપ થાય છે તેથી હિનિશ્ચ
 હિનિશ્ચ વર્ગે ધાય છે.

આજ્ઞાર્થમાં ઠો નલોપ. (૨.૨ ૩૭) થી હિન્ ના ન કારના લોપ થતાં હિનિશ્ચ ધાય છે.
 હસ્તન ભૂતક્રાણમાં વિવિ નમ્ ત મિવિ વા (૨ ૨ ૩૬) થી ઢ ૫.૨ થતાં અહિનોમ્ અને
 અહિનો - અહિનોત્ ધાય છે

પદોક્ષમાં હિન્ અને કુટોષ્ઠ્ (૨.૧ ૬૫) તેમજ હિનો નુમ્ (૨ ૧ ૬૪) થી નુમ્ થતા
 હિનિશ્ચ વર્ગે ધાય છે

ક્રમો - ક્રમ - ક્રમોત્ મે

(૧૮-૧૯) તેના મનવિત વગેરે નમ (૨૬૨) થી ન કાર-અનુનાસિકનો લોપ થતા ચો-
કુ (૧.૯૫૨) થી યાય છે

શેષ રૂપો સુગમ છે

(૨૦-૨૧) અઙ્-અઙ્-ઋદિત્ ધાતુ છે તેને પરોક્ષ ભૂતકાળમા નુગ્ણામ્ (૨૧૮૩)
થી નુક્ લાગતા આનઙ્જ યાય છે અને તા વગેરે ઋદિતો વા (૩૧૦૭) થી વિકલ્પે ઈટ્ થતાં
મઙ્જિતા-મઙ્જ્ કતા મઙ્જિણ્યતિ-મઙ્જ્ ક્યતિ વગેરે યાય છે

સિ પરમા હોય ત્યારે આ ધાતુને નિત્યવૃદ્ધિ અને મિ પ્રત્યય લાગતા ઈટ્ ઈટિ (૨.૧૫૬)
થી સિ નો લોપ થાય આઙ્જીત્ એમ થાય છે

હવે આત્મનેપદી પ્રક્રિયા આપે છે.

(૨૨-૨૩) ગિઙ્ઘિ-ઙ્ઘ ધાતુ ઙ્ઘિત્ છે તેથી ઙ્ઘિતો નુમ્ (૨૧૬૪) લાગે છે અને ઙ્ઘે
એમ થાય છે તેમા હસાત્ પરસ્ય ઙ્ઘસ્ય સર્વર્ણે ઙ્ઘસે (૨૧૧૩૫) થી ઘ કારનો લોપ થાય છે.

આત્મનેપદમાં કાસાદિપ્રત્યયાદામ્ (૨.૧૮૫) થી ણામ્ થતા ઙ્ઘામ્બભૂવ વગેરે યાય છે

પ્રકરણ-૭

(૧-૬) તનાદિ ગણુનો પ્રથમ ધાતુ તન્ ઉભયપદી છે તેને આપણે આઠમા ગણુ તરીકે
બાણીએ છીએ અહીં સારસ્વત વ્યાકરણુ પર પરમા તેનો ક્રમ સાતમો આવે છે.

તનાદિ ગણુને ઉપ્ વિકરણુ લાગે છે અને નૂપ્ (૨.૫.૨) થી તે વિકરણુનો પિત્ પ્રત્યયોમા
શુષ્ઠુ થતા તનોતિ-તનુતે વગેરે યાય છે

પરોક્ષમા કિત્ પ્રત્યયોમા પૂર્વ લોપ અને ઇત્વ થતા તેનતુ. તેનુઃ અને આત્મનેપદમા તેને
તેનાતે તેનિરે યાય છે

સિ વિધિમા તન્ ધાતુની હસાદેર્લઘ્વકારોપઘસ્ય વા (૨.૧૭૮) થી વિકલ્પે વૃદ્ધિ થતાં
અતાનીત્ અને અત્તનીત્ યાય છે તેમજ આત્મનેપદના તન્ (ત) અને યાસ્ માં સિ નો વિકલ્પે
લોપ થતાં અતનિઠ્ઠ અતનિઠ્ઠાઃ અને લોપસ્ત્વનુદાત્તનામ્ (૨.૨.૭) થી ન કાર લોપ થતા અતત
અને અતતયા. યાય છે.

પરંતુ ક્-કરોતિ મા સિ નો લોપ આ સૂત્રથી ન થતાં પાશ્વિનિસૂત્ર-હસ્વાદઙ્ઙાત્
(૮.૨.૨૭) અને સારસ્વતસૂત્ર લોપો હસ્વાઙ્ઙસે (૧.૧.૧૬૬) થી યાય છે

(૮-૧૧) ક્ષણુ-ક્ષણ્ ધાતુના ક્ષણોતિ-ક્ષણુતે એમ યાય છે.

પરોક્ષમાં ઘણ્ + ણ્ = ઘણ્ ઘણ્ । ણ્ = (કનાત્ તમા ૨ ૧ ૬૦) થી ગ્ ણ્ ગુન્ના ધીપ

કમ્પળ્ + ણ્ = (કુહોષ્ચુ ૨.૧ ૭૫) ચઘણ્ + ણ્ = ચઘણ વગેરે થાય છે

ગમાદિ ગ્રામ્માં નથી તેથી ચઘણે વગેરે સ્વચ્છદિ ણિત્ પ્રત્યયે,મ થાય છે

આ ધાતુને દુઃસ્વન્તઘણણમિજાગૃહ્નાદિવર્જ મંદિ ની (૨ ૧ ૬૯) થી વૃદ્ધિ નિષેધ થતા ચઘણીન્ અને આત્મનેપદમા ચઘણિણ્ટ થાય છે

કુઠ્ઠ-કુ-ના રૂપો આપે છે.

(૧૨ ૨૧) નૂપ્ : (૨.૫.૨) થી તેનો ગુણ થતા ઠરોતિ અને ઠિત્ પ્રત્યયે,ના આ ણ્ ચિક્ષણ્ ણિત્ ઠોતાને લીધે ક્ર-નો ગુણ અર્ થતા કર-ના જ ક્ર-નો જ ના થાય છે. તેથી કુરુત્. કુર્વં ન્ત અને કુરુને કુર્વાંત કુર્વંત મ ધિ થી થાય છે.

વ ક્રસદિ અને મ ક્રસદિ ક્ર ધાતુના ઉપ-નો ક્ર-ના ક્ર-ક્ર-નો ગુણ, ઘણ પછી કેવળ નિત્ય થતાં ઠિત્યદુ (૨.૭.૪) થી કુર્વઃ કુર્મં વગેરે થાય છે

ઘસ્તનબ્તક્રાળમા ઉપ-ને લીધે ધાતુનો ગુણ અને વ પ્રત્યયનો પણ નૂપ્ ૨.૫.૨) થી ગુણ થતા અકરોત્-અકરો થાય છે.

પદ્ય-૧૬ માં ચક્રેશતા પચ્ચૈપદતા રૂપોના પ્રયોગ ઉદાહૃત કરી યત્.એ છે. ૨ થી અન્ અને ષતાર વગેરે ને વિવશાથી અલગ અખ્યા છે ક્રાણ્યકે મૂળગોડમ (પા ૧ ૮ ૬) થી ઉપમર્શ થતા ઉપમર્શ અને ધાતુનો નિત્ય ધાતુસર્ગનો નિયમના આધાર નિર્ણય-ન ધિ-ન નિધિ થાય છે

આપો પ્રયોગ માહાકવિકાલિદાએ કુમારમળવમ્ અર્થ ૩ ૬૯૫ ૩૦ ના મૂળવ્યાજોલમ-વચ્ચકાર કર્યો છે

આ પદ્યમા કમલ નો પ્રામાનુપ્રાસ છે તેમા 'વલકમલમ્ - વલકમ્ જલમ્ તેમજ વાદ પુલરીકમલમ્ = વાદપુલરીકમ્ વલમ્ અને વલકમલમ્ - વલકમ્ વલમ્ તે કેવળ મૂળવ્યાજમા મા મૂળકમળ એમ અર્થ છે

ગાર્ગીદ (૨ ૧.૩૫) મૂળથી જ ધાતુને ણુન્ના પ્રથમ ઠોવાને લીધે ક્ર-નો ણ્ વગેરે મા ન થતાં ણ્-ણિ પ્રત્યયમા ગુણ માથે છે તેથી વર્ગને વિન રૂપ અને છે.

પદ્ય ગ્પ્ માં નિષેધ નથી તેથી ક્રણિણે વગેરે થાય છે.

મિ નિષેધમા આત્મનેપદવાં નોવા વગરવર્જ (૨ ૩ ૬૬) થી વિગમના વર્ણ વગેરે થાય છે

મમ્, ણિ અને ઉત્-પને,નોની પરનો સ્વરના મ ધાતુને જ (૨.૧.૨ ૨૩) નુકલે ન ન પાના અર્થનો મુદ્ (ન) આગમ તો વચ્ચગોડ, વચ્ચક્રાળ અને વચ્ચકુદુ વગેરે થાય છે રૂપે આત્મનેપદ પ્રતિષ્ઠા આપે છે.

(૨૨-૨૩) વનુ-વન માં ઉકાર ઉચ્ચારણાર્થ છે તેના વનુતે વગેરે થાય છે.

સિ વિધિમા લોપસ્ત્વનુદાત્તનામ્ (૨.૨.૭) થી ન કારનો લોપ થતા અવત અને અવથા (અવનિષ્ઠા) થાય છે.

(૨-૪) મનુ-મન્ ધાતુ ના રૂપો વનુ ધાતુ પ્રમાણે થાય છે

પ્રકરણ-૮

(૧) તુદાદિ ગણ અહી આઠમો છે આપણે તેને છઠા ગણ તરીકે બાણીએ છીએ. તેના ઉભયપદ ધાતુઓની સાધનાથી આ લ કરે છે

(૨-૫) તુદ-તુદ્ ધાતુના પરમા આવનો વિકરણ પ્રત્યય અ થાય છે તે પ્રત્યય પિત્ નથી તેથી ધાતુના નામી સ્વરોનો ગુણ થતો નથી અને તુદતિ તુદતઃ તુદન્તિ તેમજ તુદતે તુદાતે તુદન્તે થાય છે

પરોક્ષ ભૂતકાળના ણ્ પ્રત્યય ને લીધે અત ઉપધાયા (૨.૧.૭૬) થી ગુણ થતા તુતોદ થાય છે પણ તે પછી તુતુદતુ તુતુદુ વગેરે થાય છે

તા અને સ્પય્ વગેરે માં ઉપધાયા લજો (૨.૧.૫૪) થી ગુણ થતાં તોત્તા તોત્સ્યતિ-તોત્સ્યતે વગેરે થાય છે

સિ વિધિમા પરસ્મૈપદમાં અનિટો નામિવત (૨.૧.૭૩) થી વૃદ્ધિ થતા અતોત્સીત અતોત્તામ્ (ક્ષસાત્ થી લોપ થતાં) અને અતોત્સુ થાય છે આત્મનેપદમાં અતુત્ત અતુત્સાતામ્ અતુત્સત થાય છે.

(૬-૧૦) ઞસ્જો-ઞસ્જ્ ધાતુ ઓદિત્ છે

અ યોગ થતો હોય તેવા ક્ષસ વળુ પરમા આવે તો સ કારનો જ કાર થતો નથી તે સિવાય અન્યત્ર સ કારનો જ કાર થતા આ પ્રમાણે સાધના થાય છે

ઞસ્જ્ + તિ	તુદાદેર
ઞસ્જ્ + ઞ + તિ	અન્યત્ર મો જ
ઞજ્ + અ + તિ	{ અપ્રત્યયો ડિદ્વત્
	{ ગ્રહા કિડતિ ચ

=મૃજ્જતિ મૃજ્જત મૃજ્જન્તિ થાય છે તેમજ મૃજ્જેત્ મૃજ્જતુ અને અમૃજ્જત્ થાય છે

પરોક્ષ ભૂતકાળમા અર્ધધાતુક હોવાને લીધે વઞ્જ અને સ કાર અને રેઙ્ નો લોપ થાય છે અને રમ્ આગમ વિકલ્પે થતાં આ પ્રમાણે સાધના થાય છે.

ઞસ્જ્ + ણ્	સસ્વરાદિદ્વિરદ્વિ
ઞસ્જ્ ઞસ્જ્ + ણ્	પૂર્વસ્ય હસાદિ શેષ
મઞ્જ્ + ણ્	ક્ષપાના જવચપા

અને સિ વિધિમાં લિપ્ ની જેમ ડ થતાં અસિચત એમ આત્મનેપદમાં થાય છે બાકીનામાં જ્ઞસાત્ (૨.૧.૭૫) થી સિ નો લોપ થાય છે

હવે પરસ્મૈપદ પ્રક્રિયા આપે છે.

(૧૬-૨૦) કૃતી-કૃત ધાતુ પશુ મુચાદિ ગણનો છે તેથી કૃન્તિ, કૃન્તેત્ કૃન્તતુ, અને અકૃન્તત્ થાય છે.

પરોક્ષમાં કુહોશ્ચુ (૨.૧ ૬૫) થી ચ કાર અને ઉપઘાયા લઘો (૨ ૧ ૫૪) થી ગુણુ થતા ચકર્ત વગેરે થાય છે.

સિ વિધિ સિવાયના સ કારાદિ પ્રત્યય સ્યપ્ વગેરેમાં નૃત-તૃદ્ -હૃદ્ -ચૃત્ -કૃતા સસ્યાસેરિટ્ વા (૨ ૪ ૨) થી વિકલ્પે ઇટ્ આગમ થતાં કર્તિષ્યતિ-કર્ત્સ્યતિ વગેરે થાય છે

(૨૧-૨૫) ઓવૃષ્ચૂ-વૃષ્ચ્ ધાતુના વૃષ્ચતિ, વૃષ્ચેત્, વગેરે થાય છે પરોક્ષમાં ર. (૨ ૧ ૮૭) સૂત્રથી અ કાર થતા વવ્રષ્ચ એમ થાય છે.

સ્યપ્ વગેરેમાં ઋદિતો ષા (૩ ૧૦ ૭) થી વિકલ્પે ઇટ્ આગમ થતાં વ્રક્ષ્યતિ અને વૃષ્ચિષ્યતિ થાય છે. વૃક્ષ્યતિ માં ર: (૨.૧ ૮૭), સ્કોરાઘોશ્ચ (૧.૬ ૬૭) ચો. ક્રુ: (૧.૬ ૫૨) વગેરે સૂત્રો લાગે છે.

કૃ ધાતુને અ પ્રત્યય ડિત્ વત્ હોવાને લીધે ઋદ્વત્ ઇર્ (૨.૧ ૧૩૭) થતાં કિરતિ વગેરે થાય છે ણપ્ માં દ્વિત્વ, કૃત્વ અને ઘાતોર્નામિન (૨ ૧.૮૮) થી વૃદ્ધિ થતા ચકાર વગેરે થાય છે થપ્ મા ચકરિષ્ય એમ ઇટ્ આગમ ક્રાદેર્ણદિ (૨ ૧.૩૫) સૂત્રના વિધાન બહારનો આ ધાતુ હોવાને લીધે થાય છે.

તા અને સ્યપ્ વગેરેમા સિસિતાસીસ્યપામિટ્ (૨.૧.૩૬) થી ઇટ્ આગમ અને ઈટો ગ્રહામ્ (૨.૧ ૧૩૮) થી ઈટ્ થતાં કરિતા-કરીતા કરિષ્યતિ-કરીષ્યતિ વગેરે થાય છે.

તે જ પ્રમાણે ગૃ ધાતુનું ગિરતિ થાય છે.

(૨૬-૨૭) તેના રૂપો કૃ જેવા જ થાય છે કેવળ સ્વરાદિ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે રેક્ નો લ કાર થતા ગિલતિ વગેરે વિકલ્પે થાય છે.

સ્પૃશ્ ધાતુના સ્પૃશ્તિ વગેરે થાય છે.

પરોક્ષ ભૂતકાળમા આ પ્રમાણે સાધના છે.

સ્પૃશ્ + ણપ્ સસ્વરાદિદ્વિરદ્વિ:

સ્વૃણ્ સ્વૃશ્ + ણ્ પ્ ણસાત્ સ્વપા.

પૃસ્વૃશ્ + ણ્ પ્ ર.

પસ્વૃશ્ + ણ્ પ્ ઉપઘાયા લઘોઃ

પસ્વર્ણ + ણ્

= પસ્વર્ણ અને પસ્વર્ણંતુ પસ્વર્ણુ ધાય છે.

(૨૮-૩૨) તા, ન્યવ્ વગેરેમાં કૃવાદીના રો વા (૨ ૧.૧૧૬) થી શ્ નો વિકલ્પે ર્ તેમજ શુબ્ યતાં પ્રપ્ષ્ટા-પ્રપ્ષ્ટાં, રપ્રશ્યતિ-સ્પશ્યંતિ વગેરે ધાય છે અને મિ વિધિમાં પબ્ તે પ્રમાણે યતાં અનિટો. નામિવત. (૨ ૧.૭૩) થી વૃદ્ધિ યતા અસ્પ્રાક્ષીત્-અસ્પ્રાક્ષીત્ અને હસવાન્તાત્ મક્ (૨ ૧ ૧૧૬) થી મક્ આગમ ધાય ત્યારે અસ્પૃક્ષન્ એમ છન્નવગજાદે વ. (૧ ૬ ૪૩) વ ઠાર અને વહો વઃ તે (૨.૧.૧૧૭) થી વ ઠારનો ક ઠાર યતાં ધાય છે

પ્રચ્છ ધાતુને પ્રહા વિડતિ ચ (૨ ૧ ૧૮૮) થી અંપ્રસારણ યતાં પુચ્છતિ વગેરે ધાય છે પદોક્ષમાં પપ્રચ્છ તેના જ યવ્ મા પપ્રચ્છ અને રટ્ યતા પપ્રચ્છિચ ધાય છે. તે પછીનામાં પપ્ ર (૨ ૧ ૮૭) સૂત્રથી શ્ નો ર્ક યતાં પ્રષ્ટા, પ્રશ્યતિ વગેરે ધાય છે. ણર્ધે જ છન્નવગજાદે વ. (૧.૬ ૪૩) સૂત્ર વિહિત ધાય છે.

મ્જ-ધાતુના મ્જતિ વગેરે તેમજ ણ્ મા સમર્જ વગેરે ધાય છે ણદુવચન દિન્ હોવાને લીધે શુબ્ યતો નથી તેથી સમ્જ. ધાય છે.

સારો ક્ષમે દશામ્ (૨.૧.૧૧૫) થી શ્ ઠારનો ર ક્ષમાદિ પ્રત્યયોમાં યતાં પ્રષ્ટા વગેરે ધાય છે તિ વિધિમા ક્ નો ર યથા પછી ર્કટો પ્રહામ્ (૨.૧.૧૩૮) થી ર્કટ અને વો શુ. (૧ ૬ ૫૨) થી કુરવ યતાં અસ્પ્રાક્ષીત્ એમ નિત્યે (૨ ૧ ૭૮) અને યત ઉપઘાયા. (૧ ૬ ૭૬) થી ધાય છે

(૩૩-૩૪) ટુમ્જો-મસ્જ ધાતુના મ ઠારનો લગ્યમ વો જ. (૨ ૮.૨) થી જ ઠાર યતા મ્જતિ વગેરે ધાય છે.

પદોક્ષમાં મમ્જજ અને યવ્ માં મન્જિનનોહંને (૨ ૮.૭) થી મુન્ યતાં મમ્જ્જવ એમ વાઃ શ્ (૧ ૬.૫૨) થી ધાય છે.

(૩૫-૩૭) વિન્દ્ ધાતુને આપ ક્ષત્રાથી વિન્દામતિ, વિન્દત્ વેત્, વિન્દા વવુ નેમ્, વિન્દામાન્વાકાર વગેરે ધાય છે. જાગ તા સ્વભાવે વિવિષ્ટ વગેરે છે

મિ વિધિમાં ઠટ ર્કટિ (૨ ૧ ૫૬) થી મિ નો ર્ક યત્તર ક્ષિત્-ક્ષિત્તે ધાય છે

હવુ-રવુ-હવ્વતિ ધાતુના ર્વો જ શ્વાદિ પ્રથમ મળુના નેમા કાર્ય છે.

૪૫૯ આરમ્ભેપદ પ્રક્રિયા આપે છે.

(૩૮-૪૦) મૃઙ્-મૃ ધાતુના રૂપો આપતાં વિનયસાગરજી સારસ્વત સૂત્ર અચકિ (૨.૮૧) થી ઋ કારાન્ત ધાતુને રિઙ્ આદેશ થાય છે, તેમ જણાવે છે તે આદેશ અ પ્રત્યય અથવા યક્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે થાય છે તેથી મૃ + અ + તે = મ્મિ + અ + તે થયા પછી ચ્વોર્ધાતોરિયુવૌ સ્વરે (૧ ૬.૬૦) થી ઙ્ય આદેશ થતાં મ્મિયતે મ્મિયાતે મ્મિયન્તે વગેરે થાય છે.

પરોક્ષ વગેરેમાં અ પ્રત્યય લાગતો નથી તેથી રિઙ્ આદેશ થાય નહિ. પરંતુ સ કારાદિ સ્યપ્ વગેરે તા વગેરે અને પરોક્ષના પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે વિકલ્પે પરસ્મૈપદ થાય છે આમ મૃ+ણપ્ = મૃમૃ+ણપ્ = (ર: ૨ ૧.૮૭) મમૃ+ણપ્ = (ઘાતોર્નામિત: ૨ ૧ ૮૮) મમાર્+ણ + મમાર મમ્મતુ અને મમ્મુ પણુ થાય છે.

આશીરર્થના સીષ્ટ વગેરે પ્રત્યયોમાં મૃષીષ્ટ વગેરે તેમજ તા વગેરે મર્ત્તા મર્ત્તારો મર્ત્તારિ: અને પરસ્મૈપદ હોવાને લીધે મર્ત્તાસિ મર્ત્તાસ્થિ: વગેરે થાય છે સ્યપ્ માં મરિષ્યતિ વગેરે ગુણુ થઈ ને થાય છે.

સિ વિધિમાં લોપો ન્હસ્વાજ્ઞસે (૨ ૧.૧૬૯) થી સિ નો લોપ થતાં અમૃત એમ થાય છે.

(૪૧-૪૨) ઢ્ઙ્-ઢ અને ઘૃઙ્-ઘૃ ધાતુના રૂપો પણુ ઉપર પ્રમાણે થાય છે.

ઓલ્જી-લ્જ્ ધાતુના અન્યથ સો જ: (૨.૮ ૨) થી જ કાર થતાં લજ્જતે, લજ્જેત વગેરે તેમજ પરોક્ષમાં લલજ્જે વગેરે થાય છે.

સિ વિધિમા સિસતાસીસ્યપામિટ્ (૨.૧.૩૯) થી ઙ્ ઇટ્ આગમ થતાં અલજ્જિષ્ટ વગેરે થાય છે.

પ્રકરણ-૯

વ્યાદિ ગણના ઉભયપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા આપે છે

(૧) ક્રીઙ્-ક્રી ધાતુ આ ગણનો પ્રથમ ધાતુ છે. તેનો વિકરણ પ્રત્યય ના છે. પૂર્વમાં રેઙ્ હોવાને લીધે ણુર્નો ણોનન્તે (૧ ૬.૨૬) થી ણ કાર થતાં ક્રોણાતિ થાય છે અને હુસાદિ ઙિત્ પ્રત્યયેમાં આ કારનો ઈ કાર થતાં ક્રીણીત. થાય છે અને સ્વરાદિ ઙિત્ પ્રત્યયોમાં આ કારનો લોપ થતાં ક્રીણન્તિ વગેરે થાય છે. આત્મનેપદમાં ક્રીણીતે ક્રીણાતે ક્રીણતે વગેરે થાય છે.

પરોક્ષ ભૂતકાળમાં દ્વિત્વ, કૃત્વ, ન્હસ્વત્વ તેમજ હસાદિશેષત્વ કૃયા પછી ણપ્ માં વૃદ્ધિ થતાં ચિક્રાય અને તે પછીનામાં ઙ્ય આદેશ થતાં ચિક્રિયતુ. વગેરે થાય છે.

આશીરર્થ માં ગુણ. (૨ ૧ ૧૧) થી ગુણુ થતાં ક્રેષીષ્ટ તે જ પ્રમાણે તા અને સ્યપ્ વગેરેમાં ક્રના ક્રેષ્યતિ-ક્રેષ્યતે વગેરે થાય છે.

मि विधिमां आ धातु अनिट् होवाने लीधे मि प्रत्यय परमां आवे त्पारे तेः (२.१.५५) धी ईट् आगम अने वृद्धि अने पत्व यतां अक्रवीत् थाय छे आत्मनेपदमां वृद्धि निषेध होवाने लीधे शुणु यता अक्रेष्ट अेम थाय छे.

पूज्-पू प्वादि गणुनो होवाने लीधे ऋस्व यता पुनाति-पुनीते पुनीत.-पुनाते पुनन्ति-पुनन्ते वगेरे थाय छे.

(६-१०) परोक्षमा पुवाच-पुपुवे वगेरे तेमन् आर्ध धातुधमां इट् आगम यतां पविदीष्ट तेमन् पविता वगेरे थाय छे. सि विधिमा इट् ईटि (२.१.५६) धी सि नो दोष अने दीर्घत्व यतां अपावीत् वगेरे थाय छे.

कृञ्-कृ नो पष् ऋस्व यतां कृणाति-कृणीते वगेरे थाय छे.

(११-१३) यात् वगेरेमां ऋ क्षरान्तनो इट् अने तेनो त्वोघिहृते (१.१०.७) धी विड्धये ईट् यतां कीर्षात् वगेरे थाय छे. अने ईटो ग्रहाम् (२.१.६८) धी विड्धये ईट् यतां ता अने स्वप् वगेरेमां करिता-करीता, करिष्यति-करीष्यति वगेरे थाय छे. शारद्वत प्रक्रियाक्षरना भते आ धातुने ईट् आगम यतो नधी.

ग्रह्-धातुने ग्रहा विटति च (२.१.१८८) धी अंप्रमाञ्चु थाय छे.

(१४-१७) तेथी गृह्णाति-गृह्णीते वगेरे इपो थाय छे आ अणुना अक्षरान्त अक्षरान्त धातुओनी पञ्मां आवता आक्षार्थ ना हि नो वान आदेश थाय छे तेथी गृहाण, पुषाण, मुषाण वगेरे थाय छे.

परोक्ष भूतधाणमां आ प्रभाते साधना छे.

ग्रह् + णप्	ग्रहा विटति च
गृह् + णप्	सस्वरादिद्विरति
गृह् गृह् + णप्	पूर्वस्य एमादि णप्
गृगृह् + णप्	२ (२.१.८१)
गृगृह् + णप्	गृहोण्त्सु.
जृगृह् + णप्	२ (१.५.१३)
जण् + णप्	सत्र उपधायाः
अजगृह् थाय छे.	

ता वगेरेमां ग्रहादि अणुने लीधे विड्धय नधी पञ् निन्थ छे तेथी गृहीता, गृहीष्यति वगेरे लीधे थाय छे

इये परस्मैपदी प्रक्रिया अ.थे छे

સિ વિધિમાં ઝેરઙ્ દ્વિષ્ચ (૨.૧.૧૬૦) સૂત્રથી જિ અંતવાળા ધાતુઓને ઝડ પ્રત્યય લાગે છે અને તેનું દ્વિત્વ થાય છે. આ પ્રત્યય ઙિત્ હોવાને લીધે વિહત્યદ્વયસિ (૨.૧.૧૩) શુભ્વૃદ્ધિ થતી નથી. તેની સાધના આ પ્રમાણે છે.

ચુર્ + ત્	ચુરાદે:
ચુર્ + જિ + ત્	દિવાદાવટ્
અ ચુર્ + ઙ + ત્	ઝેરઙ્ દ્વિષ્ચ
અ ચુર્ ચુર્ + અ + ઙ + ત્	ઝે:
અ ચુર્ ચુર્ + અ + ત્	પૂર્વસ્ય હસાદિ: શેષ:
અ ચુ ચુર્ + અ + ત્	લઘોદીર્ઘ:
અચૂચુરત્ એમ થાય છે.	

(૬-૮) અર્ચ-અર્ચ્-અર્ચયતિ, અર્ચયેત્, અર્ચયતુ અને આર્ચયત્ તેમજ પરોક્ષમાં આમ્ પ્રત્યય થતાં અર્ચયાઙ્ચકાર, આશીરર્થમાં ઝે (૨.૧.૧૬૧) થી જિ નો લોપ થતાં અર્ચ્યાત્ તેમજ સિ વિધિમાં દ્વિત્વ પ્રત્યય સ્હિતનું થાય છે. પરંતુ તેમાં સંયોગમા ન કાર, વ કાર કે રેક્રતું દ્વિત્વ થતું નથી આમ

અર્ચ્ + ત્	ચુરાદે:
અર્ચ્ ઙ + ત્ } અર્ચિ + ત્ }	ઝેરઙ્ દ્વિષ્ચ
અર્ચિચ્ + અ + ત્ } આ અર્ચિચત્ }	સ્વરાદે. પર: (૨ ૨ ૫૬)
	દિવાદાવટ્
	સ્વરાદે (૨ ૧ ૮૪)
	ઝે:
= આર્ચિચત્ થાય છે	

અહીં વિશેષ નોંધપાત્ર એ છે કે ન્યાં ન્યાં દ્વિત્વ કથું ત્યાં પૂર્વ અભ્યાસનો હસાદિ સ્વર શેષ રહેતો હોતો પણ અહીં સ્વરાદિ ધાતુની પરનો હસ વર્ણ શેષ રહે છે. તેમાં પણ ન કાર, વ કાર કે રેક્ર સિવાયનો તેથી અર્ચિ અર્ચિ નુ ઠેવળ અર્ચિચિ રવરૂપ રહ્યું.

(૬-૧૧) કૃત-કૃત્ ધાતુના ઋ કારનો ઙર્ અને ઘ્વોવિહસે (૧.૧૦.૭) થી ઙ્ કાર થતાં ક્રોતંયતિ વગેરે થાય છે.

ગણ-ગણ્-ગણયતિ ના પરોક્ષમાં ગણયાઙ્ચકાર થાય છે ગણિતા, ગણિષ્યતિ વગેરે અને સિ વિધિમાં ત્રિત્વ, ઝડ્-દ્વિત્વ અને ક્રુહોરચુ: (૨.૧.૬૫) વગેરે થતાં ઝડિ લઘો (૨.૧.૧૬૨) થી અજગણત્ અને વિકલ્પે લઘોદીર્ઘ: (૨.૧.૧૬૩) થી જિ નો દીર્ઘ થતાં અજીગણત્ પણ થાય છે.

(૧૨-૧૩) કચ-કચયતિ ના રૂપો ગણ ધાતુ પ્રમાણે છે. તે બંને ધાતુઓમાં ઝડ્ વિકલ્પે થાય છે. તેથી જ અજગણત્ અને અચકણત્ રૂપો બને છે.

પ્રકરણ-૧૧

આ પ્રકરણમાં ત્રિ પ્રત્યય ધાતુને પ્રેરક અર્થમાં લાગે છે. આગળના ૧૨ પ્રકરણોમાં આ અર્થમાં થતા ક્રિયાપદો નો અભ્યાસ કર્યો પણ અહીં પ્રયોજક-પ્રેરક અર્થ છે. એક કર્તા ક્રે છે. ત્યા-કરોતિ એમ ધ્યાય છે પણ તે કર્તાને જો પ્રેરક કે પ્રયોજક અન્ય કોય નો તે કરાવનાર-પ્રે-નાર કર્તા પ્રેરકનો કર્તા બને છે તેથી તે અર્થમાં ક્રુ-કરોતિ ધાતુને ત્રિ પ્રત્યય લાગતા ઘાતો-ર્વામિત્ (૨ ૧.૮૮) થી વૃદ્ધિ બધેજ થશે અને ત્રિસ્વરિતેત ઉમે (૨ ૧.૪) થી ઉભયપદમા પ્રયુક્ત ધાય છે. સ ઘાતુ (૨ ૧ ૧૦૧) થી તેની ધાતુસ જા ધાય છે

(૧-૫) પ્રેરક અર્થમાં ક્રુ + તિ = ક્રુ + ત્રિ + તિ = ક્રુ + ઇ + ઘ + તિ = કાર્ + ઇ + ઘ + તિ = કાર્ + અય્ + ઘ + તિ = કારયતિ-કગવે છે તેજ રીતે ઘાતયતિ-દ્ઘવા પ્રેરે છે, ઘાતયતિ-ઇલવા પ્રેરે છે, ઘાપયતિ-અપાવે છે, ઘાપયતિ-મૂકાવે છે અને અર્પયતિ-જવા પ્રેરે છે.

(૬-૧૪) વિનયસાગરો એ અન્ય ક્રિયાપદોની સાધના આપવી આપર્યક માની નથી કારણકે તેમાં કારયેત્ કાર્યત્ અને અકારયત્ એમ અળ છે. કેવળ મિ વિધિમાં યજ્ઞ ધાતુઓને બદ્ પ્રત્યય થઈને દ્વિત્વ થતા પદોષા ભૂતકાળની જેમ ગુહોઘ્નુઃ (૨.૧ ૬૫), જ્ઞાનાં જ્ઞપ્તવા (૨.૨ ૩૩) કે જ્ઞમત્ જ્ઞવાઃ (૨ ૧.૬૦) ધાય છે અને ત્ષોર્ણિં (૨ ૧ ૧૬૩) થી રીર્ષ યતાં અજીકરત્, અજીષતત્, અજીષતત્, અદીદપત્ અદીદપત્ અને અર્પિપત્ અનુક્રમે ધાય છે.

હન્ અને ણદ્ ધાતુના ષત્ અને જત્ આદેશ અહીં ધાય છે. ઋ-ઋજ્ઞતિ અને જ્ઞા કાગ્ન ધાતુઓને પુક્ આગમ-વ્-ધાય છે અને પુક્ લાગે ત્યારે શુભુ ધતા ઘાપયતિ, ઘાપયતિ અને જ્ઞવં તુ અર્પયતિ ધાય છે

અજીકરત્ પગેરેમાં અઙિ લઘો ઋન્વ ઉપઘાયાઃ (૨.૧.૧૬૨) થી ઉપધાનાં લઘુ અને અ ક્ર.૨ કે ણા કારનો ર્ ધાય છે.

જિ વિધિમાં વા પગેરે ધાતુઓને પુક્-વ્ આગમ ધાય છે તેથી વા (વિવતિ)નું ઘાપયતિ ધાય છે. જો (જગતિ) નુ ઘાપયતિ ઇલવા પ્રેરે છે. જો (જવતિ) નુ ઘાપયતિ, વા-મો (વવતિ) ઘાપયતિ, ઠિ-ઠાપયતિ ઇલવાવા પ્રેરે છે, ય્વેન્-જ્ઞાપયતિ ઇલવા પ્રેરે છે અને તેનો ણદ્ આદેશ ધાય ત્યારે ઘાપયતિ ધાય છે.

પુક્ આગમ ધાય ત્યારે આ પ્રમાણે સાધના મિ વિધિમાં ધાય મિ

વા + વ્	જ્ઞાનાં જ્ઞપ્તે
વા + તિ + વ્	ઘોષત્ દ્વિત્વ
ઘ + વાતા + ય્ + વ્	અઙિ જગો ઘાપયતિ ઘાપયતિ

અ + પીપા + અ + ત્ પિવતેરડિ
 અ + પીપ્ + અ + ત્ પાદેર્યુક્
 અ + પીપ્ + ય્ + અ + ત્
 = અપીપ્યત્ થાય છે

પરંતુ અન્ય ધાતુઓમાં ઉપધા લોપ થવાને લીધે અને યુક્ આગમને લીધે અનુક્રમે અણીણયત્, અચિચ્છયત્ (દ્વિઃ થી ખીન્ને છ કાર થતા) અસીપયત્ અનુક્રમે થાય છે. હ્નેઙ્ ધાતુમાં યુક્ આગમ થતો નથી. પણ તેમાં અને કુહોષ્ચુ (૨૧૬૫) લઘો લઘો (૨૧૧૬૩) વગેરે પ્રક્રિયા થતાં અજૂહવત્ અને અજુહાવત્ એમ થાય છે. વેઙ્ ધાતુનું અવિવ્યત્ પણ વેઙ્ નું અવીવયત્ એમ થાય છે સન્ધ્યક્ષરાણામા (૨૧૧૨૨) સૂત્રથી એ કાર નો આ કાર થતા વ્યાયયતિ તેમજ વાયયતિ થાય છે

રમ્-રમ્તે અને લમ્-લમ્તે ને નુમ્ (ન્) આગમ થતાં રમ્મયતિ અને લમ્મયતિ થાય છે. (૧૫-૧૬) તેને અડ્ થતા અરરમ્મત્ તેમજ અલલમ્મત્ થાય છે.

પ્રી-પ્રીણાતિ અને ઘૂ-ઘૂનોતિ ને અહીં વિકલ્પે નુક્ આગમ થતાં પ્રીણયતિ, ઘૂનયતિ તેમજ પ્રાયયતિ ઘાવયતિ થાય છે

અડ્ વિધિમાં અપીપ્રિણત્ અને અદૂઘનત્ થાય છે.

(૧૭) જિ પરમાં હોય ત્યારે સ્મિ ધાતુનો વિકલ્પે અ કાર થતાં રાતો જી પુક્ (૨૧૦૭) થી પુક્ આગમ થતાં સ્માપયતિ થાય છે અને વૃદ્ધિ તેમજ આય્ આદેશ થતાં સ્માયયતિ પણ થાય છે.

(૧૮-૨૦) રુહ્-રોહતિ ને જિ વિધિમાં વ વિકલ્પે લાગતા રોપયતિ-રોહયતિ ચડાવે છે. તેજ રીતે સિ વિધિના જિ માં અરૂરપત્ અને અરૂરુહત્ થાય છે.

કૃપ્-કૃપ્ નો ઉપધા ઋ કારનો લૃ થતાં કલ્પયતિ અને અડ્ મા લૃ કાર વિકલ્પે અને હોવાથી અચીક્લૃપત્ અને અચકલ્પત્ થાય છે.

(૨૧) વૃત્-વૃત્ વર્તંતે ના વર્તયતિ અને અડિ લઘો હ્રસ્વ ઉપધાયા (૨૧૧૬૨) થી પૂર્વ ઋ કારનો હ અને તેનો લઘોલઘો (૨૧૧૬૩) થી લીધ્ થતા અવીવૃત્તત્ થાય છે. પરંતુ તેનો અર્ કારવામાં આવે ત્યારે અડ્ ધાતુ નથી. એટલે અવવર્તંત્ એમ થાય છે.

મૃજ્ષ્-મૃજ્-માર્ષ્ટિ ધાતુના માર્જયતિ અને અમીમૃજત્-અમમાર્જંત્ થાય છે.

(૨૨-૩૦) અધિ + ઇડ્-અધીતે, ક્રી-ક્રીણાતિ, જિ-જયતિ અને લી-લીયતે ના જિ વિધિમાં પુક્ (પ્) આગમ થતાં અધ્યાપયતિ, ક્રાપયતિ, જાપયતિ અને લાપયતિ-થાય છે તેમજ

નિ વિધિમાં અધ્યાપિવત્, અચિક્રવત્, અજીજવત્ અને અલીલવત્ થાય છે

* અચિક્રવત્ નો ત્રિ સ યોગપરવાળો છે તેથી તેનો લઘોર્ણ (૨.૧.૧૬૩) થી લીધા થતો નથી.

તેમજ ઠેવળ પુક્ આગમ અને શુભુ થતા ઠ્ઠી ના ઠ્ઠેવયતિ તેમજ અઠ્ઠિન્ઠવત્, ઠ્ઠી ના ઠ્ઠેવયતિ અને અઠ્ઠિઠ્ઠવત્, રી ના રેવયતિ અને અરીરિવત્, વતૂવી ને અને દમાવીને પૂઠ આગમ દુરવામાં આવે ત્યારે ય ઠ્ઠાર અને વ ઠ્ઠાને વજાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે દોષ થતાં ઠ્ઠોવયતિ અને અઠ્ઠુવત્ અને દમાવયતિ તેમજ અઠ્ઠિદમવત્ થાય છે.

(૩૧) ઠોઠ્ઠ-ઠોઠ્ઠને ના ઠોઠ્ઠયતિ અને ઠ્ઠિન્-ઠિન્ ધાતુ છે તેથી ઠિત્વ અને ઠ્ઠવાદેશે મધ્યક્ષરાણામિકારોકારો (૧.૮.૮૮) થી ઓ નો ડ ઠ્ઠાર તેમજ ઠ્ઠવાના ઠ્ઠવત્વા થી ડ ઠ્ઠાર યતા ઉપધ નો લીધા થતો નથી અને અઠ્ઠોઠ્ઠવત્ થાય છે

(૩૨-૩૬) યાઠ્ઠ-યાઠ્ઠતે, ણામ્-ણાસ્તે, ઢરિઢા-ઢરિઢાતિ (અનેક સ્વરવાળો ધાતુ છે.) તે બધાને ન રિત્ (૨.૧૧.૨૧) સૂત્રથી ઉપધા લીધાનાં જડિ માં નિષેધ થતા યાઠ્ઠયતિ અને અયયાઠ્ઠવત્, ણામયતિ અને અણણામન્ તેમજ ઢરિઢયતિ અને અઢરિઢવત્ થાય છે

દુષ્ માં અર્થા ઠેર થાય તો વિઠ્ઠદપ હોવાથી ઢવયતિ ઢોવયતિ અને અઢ્ઠુવત્ મિત્ આના ષટ ના ષટયતિ અને અજીષટવત્ થાય છે.

(૩૭-૪૧) વ્યવ પશુ મિત્ ધાતુ છે તેથી ઢ્ઠ્ઠવ યવયતિ અને અવિવવમ્ ધ ય છે

જન્-જાયતે, જૂષ્-જીયંતિ, વનમ - વનમ્પયતિ તેમજ રજ્જ - રજ્જયતિ વગેરે ધાતુઓ મિત્ ન હોવા છતાં મિત્ લેણુ કાર્ય પામે છે તેથી તે બધાના વર્તમાનરૂપમાં ઢ્ઠ્ઠવ ય રહે છે. જનયતિ, જરયતિ, વનમયતિ તેમજ રજ્જયતિ અને નિ વિધિમાં લઘોર્ણ; (૨.૧.૧૬૩) થી ઉપધાલીધા થતાં અજીજનવ્, અજીજરવ્ (જન્ દર ૨.૧.૧૩૭ અને રજ્જયિ ૧.૧૦.૭) સ્વરજામ્ તેમજ જરરજ્જવ્

દમ્ અને દમ્ ધાતુના ગમયતિ તેમજ ગમયતિ થાય છે ઉપર મન ર્ણ લીધા થતાં —

(૪૨-૪૭) અગોદમવ્ અને ઠ્ઠોદમવ્ થાય છે

સ્ફાય્ ના ય કારનો વ કાર થતાં સ્ફાવયતિ અને અપિસ્ફાવત્ એમ થાય છે આ પ્રમાણે અન્ય લ કારો તેમજ આત્મનેપદી પ્રક્રિયા થાય છે.

પ્રકરણ-૧૨

સ પ્રત્યય એ ઇચ્છાનો અર્થ બતાવે છે તે પ્રત્યય લાગે ત્યારે પ્રત્યય સહિતનો તે ધાતુ સંજ્ઞા પામે છે અને તેનું દ્વિત્વ થાય છે. દ્વિત્વની પ્રક્રિયા દશગણીના પરોક્ષ ભૂતકાળ પ્રમાણે છે

(૧-૨) મૂ ધાતુને સ પ્રત્યય લાગે ત્યારે અનિટ્ ઠોવાને લીધે ઇટ્ આગમ થતો નથી કે શુષ્ઠ પશ્ય થતો નથી તેથી વુમૂપતિ વગેરે થાય છે.

(૩-૫) વૃઙ્-વ્રિયતે, વૃઙ્-વૃણોતિ તેમજ ઋ કારાન્ત ધાતુઓની પરમાં આવતા સ પ્રત્યયને વિકલ્પે ઇટ્ લાગે છે અને સ પ્રત્યય વિકલ્પે કિત્ થતાં શુષ્ઠનિષેધને લીધે તિતરીષતિ (ઈટો ગ્રહામ્ ૨૧.૧૩૮)થી-તિતરીષતિ અને તિતીર્ષતિ (ચ્વોવિહસે ૧ ૧૦ ૭) થાય છે તેજ પ્રમાણે કૃ-કિરતિ મુ ચિકીર્ષતિ વગેરે થાય છે.

(૬-૮) આ ધાતુઓની પ્રક્રિયા સુગમ છે ઉપર પ્રમાણેના સૂત્રોથી સાધવી.

(૯-૧૬) પ્રચ્છ વગેરેનો સ કિત્ થાય છે અને ઇટ્ થતાં પિવૃચ્છિષતિ, રુરુદિષતિ વગેરે થાય છે.

હન્-હન્તિ અને ઇઙ્ ધાતુનો સ પ્રત્યય ણિત્ બેવે છે તેથી તેની અત્ત ઉપધાયા: (૨.૧ ૭૬) થી વૃદ્ધિ થતાં જિઘાંસતિ વગેરે થાય છે.

ઇઙ્ અને ઇણ્ નો ગમ્ આદેશ થતાં અધિજિગાસત વગેરે અને ગમ્ ધાતુને ઇટ્ થતાં જિગમિષતિ થાય છે.

(૧૮-૨૪) દા-દદાતિ, ઘા-દઘાતિ વગેરે ધાતુઓમાં સસ્તોડનપિ (૨.૧ ૧૫૦) થી ત કારનો સ કાર થતાં દિત્સતિ, ઘિત્સતિ વગેરે થાય છે.

પત્-પતતિ ને વિકલ્પે દ્વિત્વ અને ઇટ્ થતાં પિપતિષતિ-પિત્સતિ થાય છે. આપ્-ધાતુના આ કારનો ઈ કાર થતાં ઈપ્સતિ વગેરે થાય છે.

(૨૫-૨૭) અશ ધાતુને અનાય આદેશ સ પ્રત્યયના સ્થાને વિકલ્પે થતાં અશનાયતિ-અશિષિષતિ થાય છે

બાકીના રૂપો સુગમ છે.

પ્રકરણ-૧૩

૧ યટ્ પ્રક્રિયામાં હ્રમાદિ ધાતુઓ અને ઐકસ્વરાન્ત ધાતુઓને યટ્-ય્ પ્રત્યય લાગે છે. તે ણધા આત્મનેપદી ધાય છે યટ્ પ્રત્યય લાગે કે તેનો લુક્ ધયો. હોય ત્યારે પૂર્વસ્વનો ગુણ ધાય છે, તે ને કર્તારિ અપ્ વિઠરણ પામી લાગે છે

(૧-૮) આગ મૂ + ય + તે	નસ્વરાદિદ્વિરદ્ધિ
મૂ મૂ + ય + તે	સપાના જવચવા
વૂમૂ + ય + તે	ઠ્ઠસ્વ
વુમૂ + ય + તે	ચડિ
= વોમૂયતે ધાય છે.	

(૧૦) પચ્-પચતિ, પઠ્-પઠતિ વગેરે ધાતુઓનું ઠિત્વ ધાય ત્યારે પૂર્વ જ કાન્નો આ કાન્ યતાં પાવચ્યતે, પાપઠચતે વગેરે ધાય છે.

(૧૧) ઋટ્-ઋટતિ, અગ્-અગનોતિ, ઋ-ઋચ્છતિ અને ઋર્ણુ-ઋર્ણોતિ વગેરે સ્વગદિ ધાતુઓને યટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે ઉપધાનો લીધાં ધતા અટાટચતે, અમાણને, અરાયંતે તેમજ ઋર્ણોત્યતે વગેરે ધાય છે ન કાર, દ કાર અને ટેક ના ઠિત્વ નો નિરોધ કરાયો છે તેથી પનોદા ગુણકાળમા અરારાજ્ચક્રે અને સિ વિધિમાં ઋટ્ આગમ યતા અરાચિટ ધાય છે.

(૧૬-૨૬) હવેના ણધા ધાતુઓ ગમ વગેરે અને જવ વગેરે યટ્ પરમાં હોય ત્યારે પૂર્વને નુક્ (ન્) આગમ ધાય છે અને તે નજવાપદાન્તે કાન્તે (૧.૪૨૮) થી અનુસ્વાર યતા ણ્ઠમ્મનો, યવમ્મને યટ્કમ્મતે તેમજ અન્ય ધાય છે.

(૨૭-૨૮) ઋ કારોપધ ધાતુનો રીક્ રી યતાં નૂન્ નું નરીનૂમ્મો, મૂત ત્ત ગરીપ્ અને ઋને ઋને ઈપ તું ચલોહ્યતે ઋ અને લૂ અવર્ણ હોવાને લીધે ધાય છે.

(૨૯) યન્ -ચરિટ ધાતુનું સ પ્રચારણ ન ધતા માવચ્યતે ધાય છે.

(૩૦-૩૩) પદ્-પદ્યતે વગેરે ધાતુઓને નીક્-ત્રી આગમ યતા પનોવચ્યે, નનોમ્મચ્ચા વગેરે ધાય છે.

તેમજ ઋ કારાન્ત ધાતુઓનેા રિ આદેશ યતા ઋ-ઋનોતિ નું ચેજોદ્યે, ઋ-ઋચિ નુ ચે-હોવ્યે, યૂર-યૂનોતિ નુ-ચેત્રીયતે ધાય છે. તે ણધામા યે (૨.૧૬૮) થી રીપાં ધાય છે

(૩૪ ૩૭) ઘા-ઘરાતિ વગેરે આ કારાન્ત ધાતુઓનેા પૂર્વ આ કાન્તે, ઘ કાન્ યતાં ઘરીકને, ઘેરોવ્યે, ઘેરોવ્યો વગેરે ધાય છે.

તેમજ વ કારાન્ત, લ કારાન્ત અને ય કારાન્ત ધાતુઓને વિકલ્પે નુક્ -ન્ આગમ થતાં મવ્-નું મમવ્યતે-મામવ્યતે, ચલ્-નું ચઞ્ચલ્યતે-ચાચલ્યતે, દદ્-નું દન્દ્યતે-દાદ્યતે એમ પચાદિ પ્રમાણે પૂર્વનો દીર્ઘ કરતાં થાય છે.

(૩૮) હન્ ધાતુનો હિંસાર્થે ઘ્ની આદેશ થતા જેઘ્નીયતે અને ગત્યર્થે જઙ્ઘન્યતે એમ થાય છે

(૩૯-૪૧) વ્રજ્ ધાતુને વાંકાચૂકા જ્વું તે અર્થમાં યઙ્ લાગે ત્યારે વાવ્રજ્યતે થાય છે
ચાય ધાતુને કી આદેશ થતાં ચેક્રીયતે થાય છે.

કુ-કવતે નું ચુત્વ થતું નથી તેથી કોકૂયતે અને શીઙ્-શી-શેતે ને અયઙ્ થતાં શાશ્યતે થાય છે.

પ્રકરણુ-૧૪

યઙ્ પ્રત્યય લાગે ત્યારે આત્મનેપદ થાય છે પણ યઙ્ નો લુક્ થાય ત્યારે પરસ્મૈપદનું વિધાન છે

પિત્ પ્રત્યયે તિપ્, સિપ્ અને મિપ માં અહીં વિકલ્પે ઇટ્ લાગતાં બોધવીતિ તેમજ તિપ્-પિત્ ને લીધે શુભ્ય થતાં બોધોતિ એમ થાય છે.

તેના બાકીના રૂપોની-પ્રક્રિયા યઙ્ પ્રમાણે છે કેવળ તેમાં આત્મનેપદનો નિષેધ છે.

પદ-૧૧ પ્રમાણે મ કારાદિ અને વ કારાદિ પ્રત્યયોમાં ધાતુના મ કારનો ન કાર થતાં ગમ્ ધાતુનું મિપ્-પ્રત્યયનાં જઙ્ઘ્નિમ્ અને પછી જઙ્ઘ્નવ્ જઙ્ઘ્નમ્ થાય છે

પ્રકરણુ-૧૫

નામ-શબ્દમાથી ધાતુ બનાવીને તેને ક્રિયાપદ તરીકે પ્રયોજવા તેના માટેની પ્રક્રિયા અને તેમાં અર્થાનુસંધાન સહિત થતાં ફેરફારો અહીં વિનયસાગરજી એ બતાવ્યા છે

(૧૯) ઇચ્છા - અભિલાષાના અર્થમાં નામને ય પ્રત્યય લાગે છે તે પરસ્મૈપદી નામધાતુ બનાવે છે. અને ય પ્રત્યય લાગે ત્યારે નામના અ કારનો દીર્ઘ ઈ કાર થાય છે

આમ પુત્રમિચ્છતિ-પુત્રની ઇચ્છા રાખે છે તે અર્થમાં પુત્ર + ય + તિ = પુત્રી + ય + તિ = પુત્રી-યતિ, પુત્રીયેત્, પુત્રીયતુ, અપુત્રીયત્ વગેરે થાય છે ણ્ વગેરેમાં અહીં પણ ક્ ના પરોક્ષ ભૂતકાળ ના રૂપો લાગે છે અને મામ્ યુક્ત બને છે

ગામ્ ઇચ્છતિ-ગાયની ઇચ્છા રાખે છે તેમાં ગવ્યતિ વગેરે નાવમ્ ઇચ્છતિ-નાવડીની ઇચ્છા રાખે છે તો તે અર્થમાં નાવ્યતિ થાય છે આ બંને ઉદાહરણોમાં અ કારનો અભાવ છે. તેથી ઈ

कार न धतां य प्रत्यय इववत् धाय छे अने जो अच् (१.२.१०) अने जी आच् (१.२.१६) गी निधत्त धाय छे

राम्-इच्छति-तने छे-त्वच्छति अने गाम् इच्छति-मघति वगेरे धाय छे.

धनम्-इच्छति-घनीयति धाय छे.

गाथीना इषो पूर्वसूत्रानुसारं सिद्ध धाय छे.

(१०-१२) कण्णम् छ-लु ते अर्थभां कण्णु-अंजवाण, शुल्की वगेरेने पञ्च आ प्रत्यय लागतां कण्णुयति, नमस्यति वगेरे धाय छे

णब्द, मेघ, वध्र अने कलह वगेरे ने यद् प्रत्यय हरण् ना अर्थभां लागतां आत्मनेपद धाय छे. णव्दायते वगेरे कलहायते दुर्जन-दुर्जन इत्यत्र करे छे

(१३) गट् प्रत्यय ऊण्म अने वाण्य शब्दोने णक्षार षाठवा-उद्धमन अर्थभां लागे त्यादे ऊण्मायते-गरभी षाठे छे. वाण्मायते-वनाण षाठे छे, वगेरे धाय छे.

(१४-१७) करण-कृष्णु-ना अर्थभां ञ् जि-इ प्रत्यय लागे ते टित् छे तेथी टि ला-नेो दोष करे छे आभ घट करोति=घट + ति = घट् + इ + ज + ति = घटि + ज + ति = घटे + म + ति = गटयति वगेरे धाय छे. मोट्टुं करे छे ते अर्थभां महाति वगेरे धाय छे.

पृथु वगेरेना पाणु टि लागनेो दोष धाय छे अने कृ कार नेो र धाय छे तेथी प्रथि-ज + ति = प्रथयति चदयति वगेरे धाय छे.

ऊटि लुप्त हरणुं तने त्रि लागता ऊटयति धाय छे अने ति विभिन्नां चैरट्टु द्विग (२.१.१६०) गी अच् अने द्वित्व धतां

ऊटि ऊटि + अ + त्	स्वरादे
आ ऊटि ऊटि + अ + त्	स्वरादे. पर
आ ऊटि ट + अ + त्	घातोर्नामिनः

=ओ टि ट् अने विभक्तये ट् अ () गी

=ओट्टित् तेनञ् टित् लागने लीपी टि नेो दोष धता ओट्टित् पणु धाय छे

(१८-२१) उपमानान् जाणान्-उपमान-उपमानाग्निना विषय नेना स्त्रिये अन्त-हायं उपमां आयें तो ते उपमानवादी अण्णे गट् प्रत्यय लागे छे नने ले आत्मनेपदी नामधनु अने छे. इत्यत्र इय आनर्ति मायम्-उत्पद्ये भाषण्यो लोपुं अने छे नेो इति लुप्तोत्पद्ये-इ (२.१.१६०) प्रयोगते नञ् धाय छे

स मरान्त शब्देना स अनेो दोष पठन्तु भा शेषा विभक्तये पर इय पठयति अण्णु-ना. उपयुं अन्त करे छे तेो इति पठयतो-पठयतो धाय तेो-इ. उपयुं इति अन्त भां ओज्जया वगेरे ल (२.१.१६०) सूत्री लीपं धतने धाय छे.

આચારના જ અર્થમાં ક્વિપ્ પ્રત્યય પણ થતાં કૃષ્ણતિ-કૃષ્ણ. ઇવ આચરતિ એમ થાય છે. શિષ્યને ગુરુ પુત્રસમાન માનીને-આચરણ કરે છે. ત્યાં પુત્રીયતિ શિષ્ય ગુરુ વગેરે થાય છે.

(૨૮) અમૂતતદ્ભાવે-ન ભૂત અમૂત તસ્ય ભાવે-જે થયું ન હોય તે થતું કહેવામા આવે :-જેમકે મજબૂત ન હોય છતાં મજબૂત છે તેમ કહેવાય ત્યારે મૃશાયતે થાય છે

(૨૯) મિથુન-મૈથુન ની ઇચ્છા હોય તેવા અથ્થ અને વૃષ ને ય પ્રત્યય લાગે ત્યારે તેને મૃદ્ આગમ થતાં અથ્થ+સ્યતિ=અથ્થસ્યતિ વડવા-ઘોડી ઘોડાને મૈથુન માટે ઇચ્છે છે તેમજ વૃષસ્યતિ ઘેનુ:-ગાય સાંઠને મૈથુન માટે ઇચ્છે છે આ અપવાદ રૂપ શબ્દો છે

(૩૦) જ્ઞાપન-સૂચન કરાતું હોય ત્યાં સુખ વગેરે શબ્દોને યદ્ પ્રત્યય લાગતાં આત્મનેપદ થાય છે સુખાયતે દેવદત્ત:-દેવદત્ત સુખી હોય તેમ જણાય છે.

પ્રકરણ-૧૬

(૧-૧૭) આત્મનેપદ પ્રકરણમાં ચોક્કસ ઉપસર્ગને લીધે ધાતુઓ પરસ્મૈપદી હોય છતાં આત્મનેપદમાં પ્રયોજાય છે જેમકે -વિશ્-વિશ્વતિ ને નિ ઉપસર્ગ લાગે ત્યારે નિવિશતે, જિ-જયતિ ને વિ કે પરા લાગે ત્યારે વિજયતે તેમજ પરાજયતે વગેરે થાય છે.

ગમ્ વગેરે ધાતુઓને સમ્ ઉપસર્ગ લાગે ત્યારે સઙ્ગચ્છતે, સમ્ + ઋચ્છ (ઋચ્છતિ) =સમ્ચ્છતે, સમ્ + પૂચ્છ (પૂચ્છતિ) =સમ્પૂચ્છતે વગેરે થાય છે

સમ્ + સ્વરતિ = સસ્વરતે, સમ્ + વિદ્ (વેત્તિ) = સવિત્તે વગેરે થાય છે.

(૧૮-૨૪) આ + વા (વદાતિ) નો અર્થ 'મુખ ખોલવું' એમ થતો હોય ત્યારે પરસ્મૈપદ જ થાય છે પરંતુ તે સિવાયના-અહણુ કરવું-ના અર્થમા વાદત્તે લે છે તેમ થાય છે સિંહ મુક્તમ્ વાદવાતિ=સિંહ મુખ ખોલે છે

બ્રાહ્મણ. દાનમ્ વાદત્તે = બ્રાહ્મણ દાનવું અહણુ કરે છે.

ક્રીડ્-ક્રીડતિ ધાતુનો અનુ, સમ્ કે પરિ ઉપસર્ગ લાગે ત્યારે અનુક્રીડતે વગેરે થાય છે

સ્થા-તિષ્ઠતિ ને સમ્, અવ, પ્ર, ડપ અને વિ ઉપસર્ગ લાગે ત્યારે આત્મનેપદ થતા સન્તિષ્ઠતે વગેરે થાય છે

યમ્-યચ્છતિ અને હન્-હન્તિ ધાતુને આઙ્-આ ઉપસર્ગ લાગતાં આયચ્છતે તેમજ આહતે વગેરે થાય છે.

તપ્-તપતિ ને ઉત્ અને વિ લાગતાં ઉત્તપતે તેમજ વિત્તપતે થાય છે.

(૨૫-૨૮) ચર્-ચરતિ ધાતુને ઉત્ ઉપસર્ગ લાગે ત્યારે ડચ્ચરતે અને સમ્-સાથે એમ તૃતીયાનો અર્થ હોય ત્યારે સચ્ચરતે ગજેન-હાથી સાથે કરે છે તેમ થાય છે.

ક્રો ક્રીણાતિ-ક્રીણીતે ને વિ, અથ અને પરિ ઉપસર્ગ લાગે ત્યારે ઉચ્ચપદી હોવા છતાં
 * વિક્રીણીતે વગેરે જ પ્રયોજ્ય છે

તેજ પ્રમાણે જવ-જવતિ-જવતે ને-ઉપાલંબ ઠપકો આપવાના અર્થમાં આત્મનેપદ થવા
 જવતે યાય છે. જવતિ-શાપ આપે છે પણ જવતે-ઠપકો આપે છે.

(૨૬-૩૨) જા-જાનાતિ વગેરે મ પ્રત્યયાન્ત-ઇચ્છાદર્શક પ્રત્યયાન્ત દોાય ત્યારે આત્મનેપદ
 યાય છે જિજ્ઞામતે-વલ્લુવાની ઇચ્છા રાખે છે, જુશ્યવતે, મુન્મૂર્ખતે, દિદ્દક્ષતે વગેરે યાય છે

જા-જાનાતિ મ પ્રત્યયાન્ત દોાય અને તેને અનુ ઉપસર્ગ લાગે ત્યારે પરસ્મૈપદી યાય છે
 અનુજિજ્ઞામતિ-અનુજ્ઞા આપવાની ઇચ્છા રાખે છે પણ મ પ્રત્યયાન્ત ન દોાય ત્યારે અનુજાનીને
 યાય છે તેમજ વલ્લુ છે-વુળે છે-ઓળળે છે તે અર્થમાં જા-જાનાતિ ધાતુનુ આત્મનેપદ યાય
 છે જેમકે વાહવઃ ગા જાનીતે-ઘોઠો ગાયને ઓળળે છે

(૩૩-૩૮) દ્વિન્ વગેરે ધાતુઓમાં કર્મવ્યવિહાર-પરસ્પર એક જ ક્રિયા કરવી - નો અર્થ
 ન દોાય ત્યારે આત્મનેપદ યાય છે પદ-૩૫ માં તેના ઉદાહરણો છે પરંતુ ક્વનિન્ક્રમ્નિ-કાપાક્રાપી
 કરે છે - વગેરેમાં દિમા ને તેમી તેમા આત્મનેપદ યતુ નથી તેના ઉદાહરણો પદ-૩૬ માં છે.

ભોજન કરવાના અર્થમાં મુજ્ ધાતુ દોાય તો આત્મનેપદ યાય છે વિપ્ર ઝોડન મુજ્જને-વિપ્ર
 ભાત યાય છે. પરંતુ પાલનપોષણ ના અર્થમાં દોાય તો નૃપ મળી મુજિતિ અન્ત પૃથ્વીનું પાલન
 કરે છે. તેમા પરસ્મૈપદ યાય છે.

પ્રકરણ-૧૭

(૧-૫) ભાવકર્મ પ્રક્રિયા - ભાવપ્રક્રિયા અને કર્મપ્રક્રિયા - ભાવપ્રક્રિયામાં અકર્મક
 ધાતુઓને કર્મણિ પ્રયોગમાં દેસ્વવામાં આવે છે ત્યારે કર્મપ્રક્રિયામાં અકર્મક ધાતુઓ તેમજ
 દ્વિકર્મક ધાતુઓ (મુખ્ય-પ્રધાન કર્મ) ને કર્મણિ પ્રયોગમાં દેસ્વવામાં આવે છે

દસ ગણના જે વિદ્યન્ પ્રત્યયોથી રૂપ નિષ્પન્ન થયા તે ભધા કર્મણિ પ્રયોગમાં છે. તેમાં ક્રિયા
 માર્ગે કર્તા નો અભંધ મુખ્ય દોાય છે ત્યારે કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્તા સારને કર્મણ બને છે અને
 તૃતીયા-વિભક્તિ લે છે. અને કર્મ કર્તા બનીને પ્રથમ વિભક્તિ લે છે ત્યાર કર્મ કર્તા દોાય તેમ
 અકર્મક ધાતુઓમાં દેવળ કર્તા કરણ બને છે અને તૃતીયા વિભક્તિ લે છે

અકર્મક ધાતુઓને વજ પ્રત્યય લાગે ત્યારે તે બંને પ્રયોગ કરેલાય છે આવ ને રૂપે કર્મણિ
 દ્વિ પાઠ. * ક્રિયાપાપાન્વ

પદ-૨ માં અકર્મક ધાતુ છે મા-જ્ કે સ્તા મુન્-દોષુ -અ. વિભક્તિ. આમાં છે તેમો
 મહાત્-મહતિ-આપ રહો, આપ તેા. તેને વજ લાગ્યા.

મૂ + તિ	યક્ ચતુર્ણુ
મૂ + ય + તિ	આદ્ મુવિ કર્મણિ
મૂ + ય + તે	

=મૂયતે થાય ત્યારે મવાન્-કર્તાની તૃતીયા વિભક્તિ-મવતા થાય છે

(૬-૧૦) ભાવે પ્રયોગ અને કર્મણિ પ્રયોગમા સિ વગેરેને થતો ઇટ્ આગમ ણિત્-વૃદ્ધિ કરનાર થાય છે. તેથી મવિષીષ્ટ અને મૂ ની વૃદ્ધિ મો થતાં મવિષીષ્ટ એમ મવિતા-માવિતા વગેરે થાય છે.

અઘતન ભૂતકાળમાં તન્ નો ઇન્ આદેશ અહીં યતાં વૃદ્ધિ થઈને અમાવિ એમ રૂપ થાય છે.

(૧૧-૧૩) અકર્મક ધાતુઓની પૂર્વમાં ઉપસર્ગ આવે ત્યારે કયાએક ધાતુ સકર્મક યાય છે. જેમકે - મનુ + મૂ (મવતિ) કારણ કે ઉપસર્ગો ળળપૂર્વક ધાતુનો અર્થ અન્યત્ર અન્ય અર્થમાં લઈ લય છે તે સમન્વતવા ભર્તૃહરિના વાક્યપદીયનો શ્લોક પદ્ય-૧૩ માં આપ્યો છે.

(૧૪) શીઙ્-શેતે ને યઙ્ આગમ થતાં શય્યતે શય્યેત યાય છે.

(૧૫-૧૮) ચિઙ્-(ચિનોતિ-ચિનુતે) ના પરમાં યક્ લાગે ત્યારે દીર્ઘ યતાં ચીયતે અને ક્રુ ધાતુમાં રિ વર્ણુ ક્રિયતે એમ યાય છે

ઇન્ પરમાં હોય ત્યારે અઘતન ભૂતકાળમાં અકારિ, અચાયિ થાય છે

(૧૯-૨૫) તેમજ દા, ઘા વગેરે દીયતે, ધીયતે, સ્વીયતે, વગેરે થાય છે. અને ઝિત્ કે ણિત્ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે (ઇટ્ ણિત્ જેવો છે તેથી) આ કારાન્ત ધાતુઓ ને યુક્ (ય) આગમ થતા દાયિષીષ્ટ, ઘાનિષીષ્ટ તેમજ અદાયિ, અઘાયિ, અસ્થાયિ વગેરે થાય છે.

સ્તુ-સ્તૌતિ ના સ્તૂયતે, અસ્તાવિ વગેરે થાય છે હન્-હન્તિ ના હન્યતે, જઘ્ને, હસીષ્ટ,-ઘાનિ-પાષ્ટ (એમ હનો ઘત્ ૨.૧૧.૫ થી) થાય છે તેમજ અઘાનિ થાય છે તેમાં વઘ આદેશ થતાં અવઘિ એમ પણ થાય છે.

(૨૬-૩૧) ગ્રહ્ વગેરે ધાતુઓને કિત્ અને ઙિત્ પ્રત્યયોમાં સંપ્રસારણ થવાથી ગૃહ્યતે, ગ્રહીષીષ્ટ-ગ્રાહીષીષ્ટ તેમજ અગ્રાહિ વગેરે થાય છે.

દૃશ્-પશ્યતિ ના દૃશ્યતે તેમજ ઇન્ વિધિમાં દૃશ્ ધાતુના ઋ કારની વૃદ્ધિ ન થતાં ણુષ્ થાય છે તેથી અર્દાશિ એમ થાય છે.

પચ-પચતિ ના પચ્યતે, અપાચિ વગેરે થાય છે.

(३२-३५) तन् -तनोति धातुना परमां यद् प्रत्यय आये त्यादे विहृषे न कारणे वा कार-
 ३ यतां तन्वते-तायते तेभञ्ज अतानि थाय छे

भञ्ज-भनक्ति ना भज्यते अने परेदाभा अने ण् विधिमां न कारणे-अनुनासिकेने
 लोप विहृषे न यतां वगञ्जे-वगजे तेभञ्ज अभाजि-अभाजि थाय छे.

शम-शाम्यति ना शम्यते अने ण् विधिमां विहृषे वृद्धि यतां अगमि-अगामि थाय छे

(३६-८१) ऋ-ऋच्छति अने इयति अने स्मृ-स्मरति धातुआने। शुभ्र यवाशी आरि अने
 अस्मारि थाय छे

गौण अयोग कर्ता साथे होय त्यादे ते कर्मकर्तरि-क्यां कर्म कर्ता तदीके प्रधान थाय छे-
 तेमां यक् विधि यतां लू-लुनाति धातुलू लूयते थाय छे तेज प्रभाणे पच्-पचति तुं पच्यते
 थाय छे

आ प्रभाणे अन्य उदाहरणे-स्वय ना अर्थमां शुभ्राना अयोगशी सिद्ध यता नलूनां.

(४२-५२) द्विकर्मां धातुआ पद्य-४२ भा आया छे तेमा शुभ्रप्रधान कर्मन् कर्मणि
 प्रयोगमां कर्ता अने छे. त्यादे गौण कर्म तेमात्र निमित्त न छे तेना उदाहरण रुपे अद्य-४२
 आषुं छे. तेने आ प्रभाणे गौणवी शक्य छे

कर्तारि प्रयोग	कर्मणि प्रयोग
अनन्तः	अनन्तेन
गोपीम्	गोपी
१. विजन निनाय ।	विजनं निन्ये ।
२. रजनीम् अजागरीन् ।	रजनीम् अजागरि ।
३. मदम् अगमयत् ।	मदम् अगमि ।
४. मम्मोगम् अयाचत ।	मम्मोगम् अयाचि ।
५. हास्यम् अवारयत् ।	हास्यम् अवारयि ।

अने उदा. वाक्यमां अनन्त एनां भादम् अवारयत् -अनन्तेन एनां भाव अवारयंत निभ थाय छे.

आ प्रभाणे अन्य उदाहरणेने कर्तारिमां कर्मणिमां हेतुःस्यैव. अलूनां.

पद्य-५२ भां म प्रत्यय अने यद्-द्विधातिशयना कर्मणि प्रयोगना द्रव द-णे। अनुकर्म संज्ञ
 विकीर्णति-संज्ञेन विकीर्णते तेभञ्ज संज्ञ. बोधयते पाठयते-बोधयते तेभञ्ज पाठयते थाय छे.

સ્મ લાગે ત્યારે ભૂતકાળના ષટ્ નો લોપ થાય છે. તેથી મા સ્મ મૂત્ । મવત્ એમ થાય છે

તૃતીયા વૃત્તિ

આ તૃતીય વૃત્તિમાં વિનયસાગરજી આઠ પ્રકારની પ્રક્રિયાઓ પર પ્રકાશ પાડે છે. (૧) કર્તૃર્થ પ્રક્રિયા (૧-૧૦૮) (૨) નિષ્ઠાપ્રક્રિયા (૧૦૯-૧૩૦) (૩) વ્રજ્વાદિ પ્રક્રિયા (૧૩૧-૧૪૧) (૪) શીલાર્થ પ્રક્રિયા (૧૪૩-૧૬૪) (૫) ણાદિ પ્રક્રિયા (૧૬૫-૧૮૩) (૬) તુમન્ત પ્રક્રિયા (૧૮૪-૨૦૬) (૭) કૃત્ય પ્રક્રિયા (૨૦૭-૨૨૬) અને (૮) સ્ત્રી પ્રક્રિયા (૨૨૭-૨૪૫) (અહીં જ ત્વા પ્રત્યયનો સમાવેશ કરી લીધો છે.)

(૧) કર્તૃર્થ પ્રક્રિયા —

તૃ અને વુળ્ પ્રત્યયો લાગીને ધાતુમાથી કૃતૃવાચક શબ્દો બને છે. તૃ અ તવાળા શબ્દોના રૂપો કર્તૃ શબ્દ પ્રમાણે કર્તા કર્તારી કર્તાર ની જેમ, પચ્-પચતિ + તૃ = પક્તૃ-પક્તા-પક્તારી પક્તાર: વગેરે થાય છે. અને વુળ્ પ્રત્યય લાગે ત્યારે તેનો યુવોરનાકૌ (૩.૧.૪) થી યુ ના બન અને વુ નો બક થાય છે. અહીં પ્રત્યય ણિત્ હોવાને લીધે મૂ + બક = મ્મૌ + બક = મ્માવ્ + બક = મ્માવક એમ વૃદ્ધિ થશે. જ કારાન્ત થયેલા શબ્દોના રૂપો દેવ શબ્દ પ્રમાણે થાય છે (૩-૯)

જ સિવાયના (નામી) સ્વરો ઉપધામાં હોય તેવા ધાતુઓ અને જ્ઞા-જાનાતિ ને ક(જ) પ્રત્યય કિત્ લાગે છે. તેથી ગુણવૃદ્ધિ થતા નથી અને મિદ્ + જ મિદ અને જ્ઞા + જ એમાં અન્-ત્યા-દેશ થતાં જ એમ થાય છે (૧૦-૧૧)

પચાદિ ગણના ધાતુઓ, નન્દાદિ ગણના ધાતુઓ તેમજ ગ્રહાદિ ગણના ધાતુઓને જ પ્રત્યય, યુ પ્રત્યય અને ણિન્ પ્રત્યય લાગે છે તેથી પચ્-પચતિ+જ=પચઃ તેમજ પત. વગેરે થાય છે અને ચર્-ચરતિ વગેરે ને દ્વિત્વ અને પૂર્વના સ્વરને અક્ આગમ થતાં ચરાચર વગેરે થાય છે નન્દાદિ ગણના ધાતુઓના નન્દઃ વગેરે તેમજ ગ્રહાદિ ગણના ગ્રહ્-ગૃહ્-ણાતિ + જ=ગ્રહઃ વગેરે થાય છે. યુ પ્રત્યયનો અન્ આદેશ થતાં પચન, નન્દન, ગ્રહણઃ વગેરે થાય છે. તેમજ ણિન્ પ્રત્યય થતાં પાચી, દોષી તેમજ ગ્રાહી વગેરે તે જ અર્થમાં થાય છે. (૧૨-૨૧)

દૃષ્ (વગેરે ધાતુઓને જ્ઞ (જ) પ્રત્યય લાગતાં તેના પશ્ય વગેરે આદેશ થઈને પશ્ય. વગેરે થાય છે.

જ્વલ્-જ્વલતિ વગેરેને ણ (જ) પ્રત્યય ણિત્ વૃદ્ધિ કરનાર છે. તે લાગે ત્યારે જ્વાલઃ વગેરે થાય છે (૨૨-૨૬)

ધાતુની પૂર્વપદમાં નામ હોય ત્યારે ધાતુને ળ્ (જ) પ્રત્યય લાગતાં કુમ્મ કરોતિ નુ કુમ્મકુ+જ=કુમ્મકાર્+જ=કુમ્મકાર. વગેરે થાય છે શુચ દ્રવતિ નું શૂદ્રઃ થાય છે કેટલાક

શબ્દોમાં ઠ (ઝ) પ્રત્યય પછી લાગે છે ઠિત્ પ્રત્યય ઠિ ભાગનો લેાપ કરે છે. તેથી ગિરી જેને ત્ ગિરિણી+ઞ=ગિરિણ વગેરે એમ ઠિ ભાગ દે ઠારનો લેાપ થતાં થાય છે (૨૭-૩૦)

૩૨મ્ ના મ ઠારનો લેાપ અને વિહાયમ્ નો વિહ આદેશ થાય છે. તેમજ મુજ અને તુર એમ આદેશ ને ગમ્-ગચ્છતિ ધાતુ પરમા હોય ત્યારે મુમ્ (મ્) આગમ વિકલ્પે થતા ૩૨મ્-વગેરે થાય છે (૩૧-૩૩)

ધાતુની પૂર્વમાં નામ હોય ત્યારે ઝ અને ઢ (ઞ) પ્રત્યયો લાગતાં ક્વચહ્ન વગેરે તેમજ પિત્તઘ્ન તે ઠિત્ છે તેથી ઠિત્વત. (૧.૧૨ ૧૪) થી ઈપ્ થતા પિત્તઘ્નો વગેરે સિદ્ધ થાય છે (૩૪-૩૫)

તેમજ ઙ, ત્ (ઙ) અને ણિ (ઙ) પ્રત્યયો પછી લાગે છે. ઘક્ત્ તેમજ સ્તમ્વ ની પરમાં ક્ર-કરોતિ ધાતુ હોય ત્યારે ઙ પ્રત્યય લાગતા ઘક્ત્કારિ, સ્તમ્વકારિ વગેરે થાય છે કરોપ, કુન્દ, મર્ચ અને અન્ન વગેરેના પરમા કષ્-કષતિ ધાતુ હોય ત્યારે ઙ(ઙ) ણિત્ પ્રત્યય હોવાને લીધે મૂમ્ (મ્) આગમ થતા કરોપદ્મ વગેરે થાય છે તેમજ ણિ(દ) પછી ણિત્ પ્રત્યય છે તેથી આત્મન્, કુક્ષિ અને સ્વર શબ્દોની પરમા આવતાં મૂઞ્-વિભતિ ધાતુને ઙ પ્રત્યય લાગતાં-આદમ મ્કારિ: વગેરે સિદ્ધ થાય છે તેને સમજતવવા પદ્ય-પદ મા સુ દર ઉદાહરણને ક્ષેપ આપ્યો છે (૩૬-૫૬).

૬૨ વગેરેને જન્ (ઙ) પ્રત્યય લાગતાં જે રૂઞાદિ ઘણાં હોય તેમના ને ને આદેશ ણિત્ હોવાને લીધે થાય છે જનાન્ ૬૩વતિ-જન ૬૩ + ઞ થાય ત્યારે ણિત્ હોવાને લીધે પદને મૂમ્ (મ્) આગમ થતા જનમેજ્ + ઙ અને ય્ગન્ત-ય્ગેઠાન્ત હોવાને લીધે જનમેજિ + ઙ પાછી શુભ્ યદ ને જનમેજયઃ એમ સિદ્ધ થાય છે. અહીં નાહી ઘમિ તે નાહીઘમઃ તેમજ જ્ઞાદે તવિ-તુ ક્ષાટન્તપ. વગેરે થાય છે અરુન્નુદ, વાતમજ વગેરે પછી અહીં સિદ્ધ થાય છે. (૫૭-૬૧).

મજ્-મજતિ વગેરે ને ણિ પ્રત્યય થાય છે પછી તે ણિ નો લેાપ થાય છે અને ણિત્ હોવાને લીધે કેવળ વૃદ્ધિ થતા અર્ધ મજતે-મર્ધમાક્ વગેરે થાય છે (૬૨-૬૩).

આશ્વ વગેરેની પરમા ક્ર-કરોતિ ધાતુને ઙ્ગ-આધન ના અર્થમાં મુદ્ લાગતા તેનો ઘન આદેશ અને મૂમ્ આગમ થતાં આશ્વકરણમ્ વગેરે થાય છે (૬૪-૬૫).

અમૂનવદ્વાય ના અર્થ માં ક્ર-કરોતિ, મૂ-મજતિ અને ૫મ્-મ્મિત ધાતુનેના અર્થ હોય ત્યારે ણિ પ્રત્યય લાગે છે તેના પૂર્વમાં આવતા ઙ દ-નો લીધે દે ઠાર થતા પિત્તનોકરણમ્, મૂજનોમાજ, તેમજ માર્ગો વગેરે થાય છે અને અહીં મ મગન્ત શબ્દોના મ ઠારનો લેાપ થતા ૩૨મ્નોમાજ, વગેરે તેમજ શાષ્(જા) પ્રત્યય લાગતા મુદાકરોતિ વગેરે થાય છે (૬૬-૬૮)

આ ધાનન્ત ધાતુનેને મ્મિન્-મ્ પ્રત્યય લાગતાં મુદામા વગેરે સિદ્ધ થાય છે. મ્મિન્ અને મ્મિન્ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે કિન્ માં સુદાદિ ન થતા. મુદ્ મુદારોતિ તેમાં મુદોવા એમ મ્મામો (૩ ૧.૫૧) થી લીધે દે ઠાર થતાં અને કિન્ ન હોય ત્યાં મુદ્ મુદોતિ ના ના દે એમ મુદ્

(૭) કૃત્ય પ્રક્રિયા

તવ્ય અને ઝનીય પ્રત્યયો ભાવ અને કર્મના અર્થમાં લાગે છે તેમના અર્થ વિધિ વગેરે નાં છે. તેથી કર્તવ્યઃ, કરણીય વગેરે થાય છે ગ્રહ-ગૃહ્ણાતિ ગણુને ઈટ્ આગમ થતાં ગૃહીતવ્યમ્ વગેરે થાય છે. ઉપરના પ્રત્યયોના સ્થાને પ વર્ગાન્ત જપ્ વગેરે ધાતુઓને અને શક્ વગેરેને ય પ્રત્યય થતાં જપ્યમ્, શક્યમ્ વગેરે થાય છે જ્યારે ઋ કારાન્ત અને હુસાન્ત-૦ય જનાન્ત ધાતુ ઓને ઘ્યજ્ (ય)-ઘિત્ પ્રત્યય થી ચ કાર જ કારના અનુક્રમે ક કાર અને ગ કાર તેમજ વૃદ્ધિ થતાં ક્ર-કરોતિ નુ કાર્યમ્ અને ઞુજ્-મુહ્કતે નુ ભોગ્યમ્ વગેરે થાય છે. મિદ્ય અને ઉદ્યઃ શબ્દો નિપાતિત છે (૨૦૫-૨૨૩)

ઉપરના પ્રત્યયો અર્હ-યોગ્યના અર્થમાં પણ લાગતા દર્શનાર્હ-દર્શન યઃ વગેરે થાય છે. સ પ્રત્યયાન્તને લાગતાં નિદિઘ્યાસિવ્ય. વગેરે થાય છે. (૨૨૪-૨૨૬)

(૮) સ્ત્રી પ્રક્રિયા

સ્ત્રીલિંગી ભાવવાચક શબ્દોને સિદ્ધ કરવા માટે આ પ્રક્રિયા છે. જેમકે - ઇજ્યા વગેરેમાં યજતે ઇતિ, ત્યાં યજ્ ધાતુને ક્યપ્-ય પ્રત્યય લાગતાં તેને ળાબત. સ્ત્રિયામ્ (૧.૭.૮) લાગે છે અને ઇજ્યા એમ થાય છે. કિત્-તિ પ્રત્યય લાગતાં કૃતિ વગેરે તેમજ સંજ્ઞાવાચક પ્રકૃતિ વગેરે થાય છે ધાતુને નિર્દેશ કરવા માટે ઇક્ (ઈ) અને ષિત્ (તિ) નો નિર્દેશ થતાં પ્ચ્ ધાતુ=પચિ પચતિ. વગેરે થાય છે (૨૨૭-૨૩૪)

સમાન-એકનો એક જ કર્તા હોય તેની જે ક્રિયાઓમાથી સમયની દ્રષ્ટિએ પ્રથમ હોય તેથી ક્રિયાને ક્ત્વા (ત્વા) પ્રત્યય લાગતાં સ્નાતિ ચ મુહ્કતે ચ=સ્નાત્વા મુહ્કતે વગેરે થાય છે જે સમાસ-ઉપસર્ગ વગેરે પૂર્વમાં હોય તો ક્ત્વા નો ક્યપ્ (ય) આદેશ થતા પ્રણમતિ ચ ગચ્છતિ ચ=પ્રણમ્ય ગચ્છતિ વગેરે થાય છે. (૨૩૫-૨૩૮)

સમાન કાલ હોય તો પણ ક્ત્વા કે ક્યપ્ પ્રત્યય લાગે છે તેથી સમીલ્ય હસતિ વગેરે થાય છે. પૌનપુન્યમ્-વાર વાર ના અર્થમાં ણમ્ (ઝમ્) પ્રત્યય લાગતાં ધાતુનું દ્વિત્વ થાય છે અને ઞોજ્ ઞોજ્ વગેરે સિદ્ધ થાય છે. (૨૩૯-૨૪૧)

કાર પ્રત્યય વર્ણને લાગતાં જ કાર વગેરે તે વર્ણનું અહુષ્ કરે છે ર ને ર્ફ પ્રત્યય પણ વિકલ્પે લાગે છે તેથી રેફ એમ પણ ર કારની અન્ય સંજ્ઞા થાય છે (૨૪૨-૨૪૩)

પદો-૨૪૪ થી ૨૫૦ સુધીનાને પ્રસ્તાવનામાં વ્યાખ્યાત કર્યા છે તેથી અહીં પુનરાવર્તન ન કરતાં કેવળ પદ-૨૪૭ ને સ્મૃતિગત કરીએ-

સકલસમીપ્સિતકરણ હરણ દુલ્લસ્ય કોવિદાભરણમ્ ।

શ્રીભોજવ્યાકરણ પઠન્તુ તસ્માત્ પ્રયત્નેન ॥૩.૨.૪૩॥

(૪) પોલાયં પ્રક્રિયા

શીલ-સ્વભાવના અર્થમાં ધાતુને ઇષ્ણુ-પ્રત્યય લાગતાં જલકરણશીલ-જલકરિષ્ણુ વગેરે, સ્નુ પ્રત્યય લાગતાં મવનશીલ-મૂષ્ણુ અને જનુ (નુ) પ્રત્યય લાગતાં કોપનશીલ-કોષ્ણુ વગેરે થાય છે. ને ઉપરાંત વાક (વાક) પિત્ત પ્રત્યય લાગતાં કુટ્ટાક-કુટ્ટાકો વગેરે, ઙ પ્રત્યય ન પ્રત્યયાન્ત ને લાગતાં ચિકીર્ઘ વગેરે અને તે મિવાયનામા લાગતા મિક્ષતે મઃ-મિક્ષુ વગેરે અને ઙવ્ (ઙક) પ્રત્યય લાગતાં ણિત્ ને લીધે વૃદ્ધિ થતા ઘાતુક, નાવુક વગેરે થાય છે. જાનુ પ્રત્યય લાગે ત્યારે સ્પૃહવત્તિ સ =સ્પૃહયાલુઃ વગેરે થાય છે. (૧૪૨-૧૫૧)

નમ્ વગેરે ને ર પ્રત્યય લાગતાં નમ્ર વગેરે ઘમ્ વગેરે ને મમર (મર) પ્રત્યય લાગતાં ઘમ્મરઃ વગેરે અને કુરચ્ (કર) તેમજ ઘુર્ (કર) પ્રત્યય લાગતા મિદુર. તેમજ મામુર વગેરે થાય છે. જન્ વગેરે ને ઙક પ્રત્યય અને યદ્ અર્થ હોવાને લીધે ક્રિયાતિગય બતાવે છે તેથી માવજ્ઞક વગેરે શીલાયં થાય છે. (૧૫૨-૧૫૭)

ઇળ્ વગેરેને ક્વરચ્ (કર) પ્રત્યય લાગતાં ડવર (તુન્ આગમથી) વગેરે મો-ધિભેતિ ને ઘૂ-ર્ વગેરે લાગતા મોરુ વગેરે થાય છે. વિન્દુ અને ઇન્દ્ર નિપાતનિદ્રશબ્દો છે. સ્વા વગેરે ધાતુઓને વર પ્રત્યય લાગતા સ્યાવર, ઈશ્વર વગેરે થાય છે (૧૫૭-૧૬૧)

આ કારાન્ત પા વગેરે, ઋ કારાન્ત કૃ વગેરે ને કિ (ક) પ્રત્યય થતા કિન્વ થાય છે અને વપિઃ ચકિન્ વગેરે થાય છે (૧૬૨-૧૬૪)

(૫) ઝળાદિ પ્રક્રિયા

ધાતુને ગંગાના અર્થમાં લાગતા પ્રત્યયોની ગર્ગાં અર્થે દરવાગા આવી છે. જેમકે :- ૧ વગેરે ને ઙન્-ઙ થતા વૃદ્ધિ થઈને કારુ. વગેરે થાય છે નં ત્રિહી-કારીગન્ માટે પ્રયોજાતી ગંગા છે. તેના પર વિશેષ ગર્ગાની આવશ્યકતા અહીં જણાતી નથી. કારુ કે ગાગ ના ગંગાવાચક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ અહીં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના ગંગોગમી બતાવવામાં આવી છે (૧૬૫-૧૮૩)

(૬) તુમન્ત પ્રક્રિયા

તુમ્ પ્રત્યય અવિધ્યદાગમાં થવાની ક્રિયા ને બતાવવા માટે લાગે છે. જેમકે :- મોક્ષુ ડગ્ગિ -ગાગા માટે બાય છે તે વાક્યમાં જવાની ક્રિયાની પછી અવિધ્યમા ગાવાની ક્રિયા થવાની છે. આ જ અર્થમાં ઘુન્ (ઙક) પ્રત્યય પણ લાગે છે તેથી ઘન્ક ડગ્ગિ-લોનાર જેવા માટે બાય છે. (૧૮૪-૧૮૫)

કાળ અમય બતાવવા પણ તુમ્ લાગે છે. તે સ્પન્ છે.

બાવના અર્થમાં ઘન્ (વ) પ્રત્યય લાગતાં ઘિન્ ને લીધે વૃદ્ધિ થાય છે અને ઘવનાને ક્રિયા માટે વગેરે મિદ્ થાય છે. તેમજ ગંગાવાચકના અર્થમાં પણ ઉપરાંત ક વ્યવહારમાં ઘવનાના વગેરે મિદ્ થાય છે. અન્ય માધ્યના સુગમ છે (૧૮૬-૨૦૬)

થતા સુશર્મા એમ થાય છે. ક્વનિપ્ કેવળ ધાતુને પણ લાગતાં સુ+વન્ = તુક્ આગમ થતાં સુત્વા; ઘૌવા, વગેરે પ્રયોગો થાય છે. જ્યાં જ્યાં હ્રસ્વાન્ત હોય ત્યાં કૃત્ પ્રક્રિયામાં પિત્ પ્રત્યયોમાં તુક્ -ત્ આગમ થાય છે (૮૦-૮૮)

કિવપ્ પ્રત્યયના ક કાર અને પ કાર તો હતુ છે. અને વે: (૩૧૪૧) થી વિ નો લોપ થતા પ્રત્યય નામશેષ રહી જાય છે તેથી આધુનિક ભાષાશાસ્ત્રીઓ આ પ્રત્યયને ૦-શૂન્ય પ્રત્યય (ઝીરો પ્રત્યય) તરીકે ઓળખાવે છે. આમ કર્મ કરોતિ=કર્મકૃ+તુક્ = કર્મકૃત્ વગેરે થાય છે. પ્રચ્છ -પૃચ્છતિ માં સંપ્રસારણુ ન થતાં દીર્ઘ થાય છે તેથી તત્ત્વપ્રાટ્ વગેરે થાય છે. તેથી તત્ત્વપ્રાટ્ વગેરે સંધિના નિયમોથી સિદ્ધ થાય છે. ઘ્યં-ઘયાયતિ ત્વં સંપ્રસારણુ થતાં સુઘી વગેરે તેમજ ઉપાનહ વગેરે થાય છે સ પ્રત્યયાન્ત ધાતુ હોય ત્યારે ઋ કારાન્ત નો ઈર્ અને યત (૨૧૦૧૦૨) થી ઈર્ થતાં કટ ચિકીર્ષતિ = કટચિકૃ = કટચિકીર્ = કટચિકી. થાય છે (૮૯-૯૯)

સર્વનામની પરમાં ઉપમાન-સરખામણી કરવાની હોય ત્યારે દૃશ્ ને ટક (ઝ), સક્ અને ઝ પ્રત્યયો લાગતાં તાદૃશ. તાદૃક્ અને તાદૃક્ષ વગેરે થાય છે તેમજ કિમ્, ઇદમ્ અને ઇદસ્ (નો અમૂ) થતાં કીદૃશ ઈદૃશ: અમદૃશ. વગેરે સિદ્ધ થાય છે (૧૦૦-૧૦૪)

અતીત-ભૂતકાળના અર્થમાં ધાતુને ણિનિ (ઇન્), કિવપ્, ક્વનિપ્ (વન્) અને ઙા (આ) પ્રત્યયો લાગતા અગ્નિષ્ટોમ યજતિ=અગ્નિષ્ટોમયાજી, સરસિ જાયતે = સરોજમ્, ઇષ્ટવાન્ = યજ્વા તેમજ બ્રહ્મ હતવાન = બ્રહ્મહા વગેરે થાય છે. (૧૦૫-૧૦૮)

(૨) નિષ્ઠા પ્રક્રિયા

ભૂતકાળની નિષ્ઠા પ્રક્રિયા મા કર્તારિ અર્થમાં ક્તવતુ-તવત્ અને કર્મણિ પ્રક્રિયા કે ભાવ પ્રક્રિયામાં ક્ત-ત પ્રત્યયો લાગે છે. તેથી કૃતવાન્ અને કૃત. વગેરે થાય છે ભાવમાં નપુ સકલિંગ અને છે જેમકે -કૃતમ્, ગતમ્ વગેરે. સેટ ધાતુઓની પરમાં ક્ત પ્રત્યય વિકલ્પે કિત્ થતાં પ્રયોગિતિ. વગેરે થાય છે લુ વગેરે અને ઓદિત્ ધાતુઓના નિષ્ઠા ક્ત-ત કારનો ન કાર થતા ગ્લાન મગ્ન (ટુમસ્જો) વગેરે થાય છે. જાણ વગેરે નો ન કાર વિકલ્પે હોવાને લીધે નિપાતથી સિદ્ધ કર્યા છે (૧૦૯-૧૩૦)

(૩) ક્વસ્વાદિ પ્રક્રિયા

પરોક્ષ ભૂતકાળના કર્તારિ અને કર્મણિ ભાવપ્રક્રિયા માં પ્રત્યયો ક્વસુ (વસ્) અને કાન (આન) ઉપર પ્રમાણેના અર્થમાં લાગતા ચક્રવાન્ તેમજ ચક્રાણ વગેરે થાય છે. (૧૩૧-૧૩૩)
વર્તમાનકાળમાં શત્ (અત્) અને જ્ઞાન (આન) પ્રત્યયો લાગતાં કુર્વત્ -કુર્વાણ. તેમજ ઝ કારને મુમ્ આગમ થતાં પચમાન. વગેરે થાય છે. શત્ પ્રત્યયને સ્ત્રીલિંગ માં વિકલ્પે નુમ્ આગમ થતાં પચતી-પચત્તી વગેરે થાય છે પરંતુ જક્ષ વગેરે માં નિષેઘ હોવાને લીધે જક્ષત્ -જક્ષતી વગેરે થાય છે. વિદ્ ને વસુ-વસ્ પ્રત્યય પણ શત્ ના સ્થાને વિકલ્પે લાગતાં વિદત્ અને વિદ્વાન્ એમ થાય છે. (૧૩૪-૧૪૧)

परिशिष्ट-१

श्रीसारस्वतव्याकरणम् प्रकियामूत्रक्रमः ।

- १ अइउऋलृ नमानाः । १.१.१ ।
- २ ऋस्वदीर्घाऋतभेदाः सवर्णाः । १.१.२ । एतेषां ऋस्वदीर्घाऋतभेदाः परस्परानवर्णा भवन्ते ।
- ३ ए ऐ ओ औ मध्यक्षराणि । १.१.३ ।
- ४ उभाये स्वराः । १.१.४ । अकारादयः पञ्च एकारादयश्चत्वारोऽप्युभाये स्वरा उच्यन्ते ।
- ५ अवर्जा नामिनः । १.१.५ । अवर्णवर्जाः स्वरा नामिन उच्यन्ते ।
- ६ ह य व र ल ।
- ७ त्र ण न ट म ।
- ८ क्ष ढ घ ष भ ।
- ९ ज ड द ग व ।
- १० छ ठ थ स फ ।
- ११ ष ट त क प ।
- १२ ष ष स ।
- १३ आद्यन्ताभ्याम् । १.१.७ । प्रत्याहार जिह्वाना आद्यन्ताभ्यामेते वर्णा प्राह्याः ।
- १४ हमा व्यञ्जनानि । १.१.८ । हकारादयः सकारान्ता वर्णा हुता व्यञ्जनानि भवन्ति ।
- १५ कार्यायेत् । १.१.९ । प्रत्ययाद्यतिरिक्त कश्चेत्तिकावर्णोऽप्यादेमानो वर्ण इत्यज्ञो भवति ।
- १६ मन्थेस्तज्ञा तन्म्य लोपः । १.१.१० ।
- १७ षर्णादर्थनं लोपः । १.१.११ ।
- १८ षर्णाद्विरोधो लोपम् । १.१.१२ ।
- १९ मिश्रवदागमः । १.१.१३ ।
- २० सप्तवदादेशः । १.१.१४ ।
- २१ स्वरात्तरिता हमा समीगः । १.१.१५ ।
- २२ कु-गु-दु-बु-पु वर्णाः । १.१.१६ ।
- २३ ऋदेदो नामिनो गुणः । १.१.१७ । नामिनः स्यात्तदा इम् ए औ एते गुणवन्तः भवन्ति ।
- २४ आरे औ वृद्धिः । १.१.१८ । आ आम् ऐ औ एते वृद्धिर्लः भवति ।
- २५ मन्थस्वरादिभिः । १.१.१९ । अन्तयो व मन्थस्वरादिभिः कश्चित्करो भवति ।

(૭) કૃત્ય પ્રક્રિયા

તવ્ય અને ઝનીય પ્રત્યયો લાવ અને કર્મના અર્થમા લાગે છે તેમના અર્થ વિધિ વગેરે નાં છે તેથી કર્તવ્યઃ, કરણીય વગેરે થાય છે ગ્રહ-ગૃહણાતિ ગણુને ઈટ્ આગમ થતાં ગૃહીતવ્યમ્ વગેરે થાય છે. ઉપરના પ્રત્યયોના સ્થાને પ વર્ગાન્ત જપ્ વગેરે ધાતુઓને અને શક્ વગેરેને ય પ્રત્યય થતાં જપ્યમ્, શક્યમ્ વગેરે થાય છે જ્યારે ઋ કારાન્ત અને હસાન્ત-ઘ્ય જનાન્ત ધાતુઓને ઘ્યઙ્ (ય)-ઘિત્ પ્રત્યય થી ચ કાર જ કારના અત્ક્રમે ક કાર અને ગ કાર તેમજ વૃદ્ધિ થતાં ક્ર-કરોતિ નું કાર્યમ્ અને ઞુજ્-મુઙ્કતે નું ભોગ્યમ્ વગેરે થાય છે મિદ્ય અને ઉદ્ય. શષ્ઠો નિપાતિત છે (૨૦૫-૨૨૩)

ઉપરના પ્રત્યયો મર્હ-યોગ્યના અર્થમાં પણ લાગતાં દર્શનાર્હ-દર્શન ય વગેરે થાય છે. સ પ્રત્યયાન્તને લાગતાં નિદિઘ્યાસિવ્ય. વગેરે થાય છે. (૨૨૪-૨૨૬)

(૮) સ્ત્રી પ્રક્રિયા

સ્ત્રીલિંગી લાવવાચક શષ્ઠોને સિદ્ધ કરવા માટે આ પ્રક્રિયા છે. જેમકે :- ઈજ્યા વગેરેમાં યજતે ઈતિ, ત્યા યજ્ ધાતુને ક્યપ્-ય પ્રત્યય લાગતાં તેને માબત. સ્ત્રિયામ્ (૧.૭૮) લાગે છે અને ઈજ્યા એમ થાય છે. ક્તિઃ-તિ પ્રત્યય લાગતાં કૃતિ. વગેરે તેમજ સંજ્ઞાવાચક પ્રકૃતિ. વગેરે થાય છે. ધાતુનેા નિર્દેશ કરવા માટે ઈક્ (ઈ) અને ષિત્ (તિ)નેા નિર્દેશ થતાં પચ્ ધાતુ=પચિ પચતિઃ વગેરે થાય છે (૨૨૭-૨૩૪)

સમાન-એકનેા એક જ કર્તા હોય તેની બે ક્રિયાઓમાથી સમયની દ્રષ્ટિએ પ્રથમ હોય તેથી ક્રિયાને ક્તવા (ત્વા) પ્રત્યય લાગતા સ્નાતિ ચ મુઙ્કતે ચ=સ્નાત્વા મુઙ્કતે વગેરે થાય છે બે સમાસ-ઉપસર્ગ વગેરે પૂર્વમા હોય તો ક્તવા નો ક્યપ્ (ય) આદેશ થતા પ્રણમતિ ચ ગચ્છતિ ચ=પ્રણમ્ય ગચ્છતિ વગેરે થાય છે. (૨૩૫-૨૩૮)

સમાન કાલ હોય તો પણ ક્તવા કે ક્યપ્ પ્રત્યય લાગે છે તેથી સમીલ્ય હસતિ વગેરે થાય છે. પૌન પુન્યમ્-વારંવાર ના અર્થમાં ણમ્ (ઞમ્) પ્રત્યય લાગતાં ધાતુનું દ્વિત્વ થાય છે અને ઞોજ ઞોજ વગેરે સિદ્ધ થાય છે. (૨૩૯-૨૪૧)

કાર પ્રત્યય વર્ણને લાગતાં જ કાર વગેરે તે વર્ણનું અહણ કરે છે ર ને ઈફ પ્રત્યય પણ વિકલ્પે લાગે છે તેથી રેફ એમ પણ ર કારની અન્ય સંજ્ઞા થાય છે (૨૪૨-૨૪૩)

પદો-૨૪૪ થી ૨૫૦ સુધીનાને પ્રસ્તાવનામાં વ્યાખ્યાત કર્યા છે. તેથી અહીં પુનરાવર્તન ન કરતાં કેવળ પદ-૨૪૭ ને સ્મૃતિગત કરીએ-

સકલસમીપ્સિતકરણ હરણ દુલ્કસ્ય કોવિદાભરણમ્ ।

શ્રીભોજવ્યાકરણ પઠન્તુ તસ્માત્ પ્રયત્નેન ॥૩.૨.૪૩॥

- ५८ ओमाडावपि । १२.२२ । अवर्णात्परो ओमात्तो टिल्लोवनिमित्तो न्नः ।
 ५५ ओमि नित्यम् । १२.२३ । ओमि परे निव्यमवर्णस्य लोपो भवति ।
 ५६ ऋ अर् । १२.२४ । अवर्णं ऋवर्णे परे मह् अर् भवति ।
 ५७ वचिदार् । १२.२५ । अवर्णं ऋवर्णे परे मह् वचिदार् भवति ।
 ५८ ऋते च तृतीयाममाने एवाऽऽर् । ११.२६ ।
 ५९ उपमर्गावदणन्तादृकारादौ घातो । १२.२७ । आर् भवति ।
 ६० ऋकारादौ नामघातो वा । १२.२८ ।
 ६१ ऋकारादौ आर् न । १२.२९ । इति धात्वम् ।
 ६२ लृ अल् । १२.३० । अवर्णं लृवर्णे परे सह अल् भवति ।
 ६३ ऋलृवर्णयोः भावण्यम् । १२.३१ । ऋलृवर्णस्यानित्त-वाद्बलयोरपि भावण्यं धात्वम् ।
 ६४ ओष्टोत्वोर्वी समासे । १२.३२ । अवर्णस्य ओष्टो-वो परयो ममानो भवति मह् या
 ओ भवति ।
 ६५ नामी । १३.१ । अदसोऽपी नधि न प्राप्नोति ।
 ६६ ये द्वित्वे । १३.२ । ईकारान्त ऊकारान्त एकारान्तश्च सप्तौ द्वित्वे यत्तन्मात्रं नधि
 न प्राप्नोति । मणोवादिबज्यम् ।
 ६७ ओ निपातः । १३.३ । आकार आकार निपात एवम्यरश्च नधि न प्राप्नोति ।
 ६८ प्लुत । १३.४ । प्लुत नधि न प्राप्नोति ।
 ६९ दूरादायाने च टे प्लुतः । १.३.५ । दूरान्त्याने गाने रोशनं विचारे मय्यमानं च
 टे प्लुतो भवति ।
 ७० हेह्योः स्वने नधिनं । १.३.६ । गानव्य ।
 ७१ ऋतो ममानो वा । १.३.८ । ऋतो परे ममात् नधि न प्राप्नोति ।
 ७२ षपा अवे जवा । १.४.१ । पदान्ते यत्तन्मात्रावपरा जवा भवति न यो परे ।
 ७३ प्रने जमा वा । १.४.२ । पदान्ते यत्तन्मात्रावपरा जमे परे जमा वा भवति ।
 ७४ भवति नियम धात्वम् । १.४.३ ।
 ७५ षपावत् सः । १.४.४ । षपावत्तस्य षकारस्य सौ स भवति अवे परे ।
 ७६ हो जमाः । १.४.५ । षपावत्तस्य षकारस्य हास वा भवति ।
 ७७ हा प्लुभिः प्लुः । १.४.६ । प्लोः षकारस्य षकारस्य च षकारस्य षकारस्य च प्लोः
 षकारस्यर्था यथासंभवे भवतः ।
 ७८ ष पावत् । १.४.७ । षकारस्य षकारस्य षकारस्य च षकारस्य षकारस्य च षकारस्य
 ७९ प्लुभिः प्लुः । १.४.८ । प्लोः षकारस्य षकारस्य च षकारस्य षकारस्य च षकारस्य
 षकारस्यर्था यथासंभवे भवतः ।

- २६ अन्त्यात्पूर्वं उपधा । १.१.२० । अन्त्याद्वर्णमात्रात्पूर्वो यः स उपधासन्नो भवति ।
- २७ असयोगादिपरो ऋस्वो लघुः । १.१.२१ ।
- २८ विसर्गानुस्वारसयोगपरो दीर्घश्च गुरुः । १.१.२२ ।
- २९ मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकः । १.१.२३ ।
- ३० मुखेनोच्चार्यमाणो निरनुनासिकः । १.१.२४ ।
- ३१ अ. इति विसर्जनीयः । १.१.२५ ।
- ३२ वर्णशिरोविन्दुरनुस्वारः । १.१.२६ ।
- ३३ इ य स्वरे । १.२.१ । इवर्णो यत्वमापद्यते स्वरे परे ।
- ३४ ह्रमेऽह्रह्रसः । १.२.२ । स्वरात्परो रेफहकारवर्जितो ह्रसो ह्रमे परे द्विर्भवति ।
- ३५ झभे जवाः । १.२.३ । झसाना झभे परे जवा भवन्ति ।
- ३६ स्वरहीनं परेण सयोज्यम् । १.२.४ ।
- ३७ राद्यपो द्विः । १.२.५ । स्वरपूर्वाद्रेकात्परो यपो द्विर्भवति ।
* जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम् ।
- ३८ उ वम् । १.२.६ । उवर्णो वत्वमापद्यते स्वरे परे ।
- ३९ ऋ रम् । १.२.७ । ऋवर्णो रत्वमापद्यते स्वरे परे ।
- ४० लृ लम् । १.२.८ । लृवर्णो लत्वमापद्यते स्वरे परे ।
- ४१ ए अम् । १.२.९ । एकारो अम् भवति स्वरे परे ।
- ४२ ओ अम् । १.२.१० । ओकारो अम् भवति स्वरे परे ।
* गवादेरर्णागमोऽक्षादौ वक्तव्यः ।
- ४३ अ इ ए । १.२.११ । अवर्णं इवर्णं परे सह ए भवति ।
- ४४ ए ऐ ऐ । १.२.१२ । अवर्णं एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति ।
- ४५ उ ओ । १.२.१३ । अवर्णं उवर्णं परे सह ओ भवति ।
- ४६ ओ औ औ । १.२.१४ । अवर्णं ओकारे औकारे च परे सह औकारो भवति ।
* क्वचित्स्वरवद्यकारः ।
- ४७ ऐ आय् । १.२.१५ । ऐकार आय् भवति स्वरे परे ।
- ४८ औ आव् । १.२.१६ । औकार आव् भवति स्वरे परे ।
- ४९ य्वोर्लोपश्च वा पदान्ते । १.२.१७ । पदान्ते स्थितानामयादीना यकारवकारयोर्लोपश्च वा भवति ।
- ५० लोपश्चि पुननं सधिः । १.२.१८ । छन्दसि तु भवति ।
- ५१ एदोतोऽः । १.२.१९ । पदान्ते स्थितादेकारादोकाराच्च परस्याऽकारस्य लोपो भवति ।
- ५२ सवर्णे दीर्घः सह । १.२.२० । समानस्य सवर्णे परे सह दीर्घो भवति ।
- ५३ ह्लादेरीपादी टैलोपः । १.२.२१ । वक्तव्यः ।

- १०६ कुशोः = क = पी वा । १.५३ । विमर्जनीयस्य कवर्णपवर्णमयन्धिनि ममे परे
= क = पी वा भवत ।
- १०७ वानस्पत्यादयः सज मद्वा निपातात् साधव । १.५४ ।
- १०८ अन्हो रोऽगात्रिषु । १.५.५ । अन्हो विमर्जनीयस्य पदान्ते रो भवति राभ्यादिवर्जितेषु
परतः ।
- १०९ अतोऽर्युः । १.५६ । अकारात्परस्य विमर्जनीयस्य उकारो भवति अति परतः ।
- ११० हृत्रे । १.५७ । अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति हृत्रे परे ।
- १११ आद्ये लोपण् । १.५.८ । अवणत् परस्य विमर्जनीयस्य लोपण् भवत्यत्रे परे ।
- ११२ स्वरे यत्व वा । १.५९ । अवर्णात्परस्य विमर्जनीयस्य यत्व भवति स्वरे परे ।
- ११३ भोसः । १.५१० । भोम् भगोम् अधोत् इत्येतस्मात्परस्य विमर्जनीयस्य लोपण्
भवत्यत्रे परे ।
- ११४ नामिनो रः । १.५११ । नामिन परस्य विमर्जनीयस्य रेको भवति अत्रे परे ।
- ११५ रेकप्रकृतिकस्य खरे वा । १.५१२ । नामिनः परस्य रेकप्रकृतिकस्य विमर्जनीयस्य
खरे परे वा रेको भवति ।
- ११६ रः । १.५१३ । रेकमवधिनो विसर्जनीयस्य रेको भवति अत्रे परे ।
- ११७ रि लोपो दीघश्च । १.५१४ । रेकस्य रेके परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः ।
- ११८ मयाद्धमे । १.५१५ । मण्ड्यादेपण्ड्याच्च परस्य विमर्जनीयस्य लोपण् भवति हमे परे ।
- ११९ नयचिन्नामिनोऽवे लोपण् । १.५१६ । नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य लोपण् भवति
यचिद्यत्रे परे ।
- १२० आत्तनयोर्कः । १.५१७ । आकारे खरे च परे विमर्जनीयस्य नह उः यचिन्नुचिनि ।
- १२१ विभक्त्यन्त पदम् । १.६१ ।
- १२२ अतिभक्ति नाम । १.६.२ । विभक्तिरहित धातुर्वाजंत धातुवर्णद्वयस्य नामोऽपरो ।
- १२३ तस्मात् । १.६.३ । तस्मात्प्राप्त पराः स्यादयः सन् विभक्तयो भवन्ति ।
- १२४ लोविसर्गः । सकाररेकयोर्विमर्जनीयादेशो भवत्यधोऽतो र्ने पदानो ष ।
- १२५ अकाराज्जसोऽगुक् यचिन्नुचिन्नुचिनि । १.६.५ ।
- १२६ अग्नमोरस्य । १.६.६ । नमानादुत्तरयोर्मुत्तमोरकारस्य लोपो भवति अग्नौ ।
- १२७ नो नः पुनः । १.६.७ । पुनितानमानादुत्तरस्य नः नकारस्य नकारादेशो भवति ।
- १२८ नमि । १.६.८ । नमि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ।
- १२९ पदादेशस्तदुचिनि । १.६.९ ।
- १३० देन । १.६.१० । अकारात्परस्य इत् भवति ।
- १३१ अदिः । १.६.११ । अकार वा भवति भवत्यत्रे परे ।
- १३२ जयः । १.६.१२ । अकारात्परस्य विर्णो अकारादेशो भवति ।

- ८० तोलि ल. । १.४.६ । तवर्गस्य लकारे परे लकारो भवति ।
 ८१ अन्तस्था द्विप्रभेदाः । १.४.६ । रेफवर्जिता यवला सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ।
 ८२ न षि । १.४.११ । षकारे परे तवर्गस्य ष्टुत्व न भवति ।
 ८३ टोरन्त्यात् । १.४.१२ । पदान्ते वर्त्तमानाट्टवर्गात्परस्य स्तो ष्टुत्व न भवति ।
 ८४ न सक् छते । १.४.१३ । नान्तस्य पदस्य छते परे समागमो भवति ।
 ८५ टित्कितावाद्यन्तयोः । १.४.१४ । वक्तव्यौ ।
 ८६ शे चग्वा । १.४.१४ । नान्तस्य पदस्य शे परे वा चगागमो भवति ।
 ८७ इणो ऋस्वाद्द्विः स्वरे । १.४.१६ । डकारणकारनकारा ऋस्वादुत्तरा द्विर्भवति स्वरे परे पदान्ते च ।
 ८८ छः । १.४.१७ । ऋस्वादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति ।
 ८९ खसे चपा झसानाम् । १.४.१८ । झसाना खसे परे चपा भवन्ति ।
 ९० दीर्घादपि च । १.४.१९ । दीर्घादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति ।
 ९१ अपिशब्दाद्दीर्घात्पदान्ताद् वा । १.४.२० । इति वक्तव्यम् ।
 ९२ आङ्माङ्भ्या च । १.४.२१ ।
 ९३ मोऽनुस्वारः । १.४.२२ । पदान्ते वर्त्तमानस्य मकारस्यानुस्वारो भवति हसे परेऽपदान्ते च ।
 ९४ अवसाने वा । १.४.२३ । अवसाने मकारस्यानुस्वारो वा भवति ।
 ९५ नश्चापदान्ते झसे । १.४.२४ । नकारस्य मकारस्य चापदान्ते वर्त्तमानस्यानुस्वारो भवति झसे परे ।
 ९६ यमा यपेऽस्य वा । १.४.२५ । अनुस्वारस्य यमा वा भवन्ति यपे परे ।
 ९७ वा पदान्ते । १.४.२६ । पदान्ते वर्त्तमानस्यानुस्वारस्य त्रमा वा भवन्ति यपे परे ।
 ९८ वर्गे वर्गन्ति । १.४.२७ । वर्गे परे (अनुस्वारस्य) वर्गन्तो भवति । वर्गाभावे पररूप स्यात् ।
 ९९ मनयवलपरे हकारेऽनुस्वारस्य ते यथाक्रम भवति । १.४.२८ ।
 १०० इणोः ककृत्स्वा शरि । १.४.२९ । डकारणकारयोः शषसे परे ककृत्कावागमौ वा स्तः ।
 १०१ मः स्वरे । १.४.३० । अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे ।
 १०२ ँ छन्दसि । १.४.३१ । अनुस्वारश्छन्दसि ँ कारमापद्यते शषसहरेफेषु परतः ।
 १०३ तकारो लचटवर्गेषु पररूपमापद्यते । १.४.३२ ।
 १०४ विसर्जनीयस्य सः । १.५.१ । विसर्जनीयस्य सकारो भवति खसे परे ।
 १०५ शषसे वा । १.५.२ । विसर्जनीयस्य वा सकारो भवति शषसे परे ।

* अर्द्धी शसि ऐम इरे तो द्वितीयाविलक्षित ऋदुवयन थध न्वाना संलवधी शरि ऐम पुर्वायथानी संज्ञा आहत इरवाभां आपी छे

- १५८ ओ य् । १६.३८ । इकारान्तादुकारान्ताच्च परस्य औकारो य् आपगतं ई ऊ भवत ।
 १५९ ए ओ जमि । १६.३९ । इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जमि परे एकार ओकारश्च
 भवति ।
 १६० घी । १६.४० । इकारान्तस्य उकारान्तस्य च घिघिपये एकार ओकारश्च भवति ।
 १६१ टा नाडिश्चयाम् । १६.४१ । इकारान्तादुकारान्ताच्च पराटा ना भवति ।
 १६२ टिति । १६.४२ । इकारान्तस्य उकारान्तस्य च टिति परे एकार ओकारश्च भवति ।
 १६३ उसिडमोरस्य । १६.४३ । एदोद्ध्रया परस्य उसिडमोरकारस्य लोपो भवति ।
 १६४ उंरो डित् । १६.४४ । इदुद्ध्रयामुत्तरस्य उंरो भवति । स च डित् ।
 १६५ डिति टे । १६.४५ । डिति परे टेलोपो भवति ।
 १६६ मेर्डाऽघे । १६.४६ । मन्विडस्य मेर्घेर्डा भवति ।
 १६७ ऐ सम्पु । १६.४७ । मन्विडस्यैकारादेशो भवति धिवजितेषु पचमु परंपु ।
 १६८ पष्ठीनिर्दिष्टादेशान्तदन्तस्य । १६.४८ । जेय ।
 १६९ द्विवचनस्यावा छन्दसि । १६.४९ । द्विवचनस्योकारश्छन्दस्याकारमापछने ।
 १७० मन्विपत्योरीक् । १६.५० । मन्विपतिशब्दयोरीगागमो भवति टाट्टिट्ठु परत ।
 १७१ आगमजमन्वियम । १६.५१ । आगमज कार्यमन्विय स्यात् वा छन्दसि ।
 १७२ ऋकटे । १६.५२ । मन्विपतिशब्दयो ऋगागमा भवति उमिडमोर्त्वारं परे ।
 १७३ ऋता इ उटिन् । १६.५३ । ऋकारान्तात्परस्य उमिडमोर्त्वारं उकारो भवति
 म डित् ।
 १७४ पतिरममा एव । १६.५४ । मन्विपत्यद्वयवत्त्वः ।
 १७५ त्यदावेष्टेर- स्यादो । १६.५५ । त्यदावेष्टेरकारो भवति स्यादो परे ।
 १७६ त्रेरगट् । १६.५६ । त्रिगट्स्यारंशादेशा भवति नामि परे ।
 १७७ टिदन्त्यस्य । १६.५७ । वषाव्य ।
 १७८ इोश्च । १६.५८ । इकारान्तस्योर्त्वारंभोगोर्त्वारं भवति ।
 १७९ लुकि न तन्निमित्तम् । १६.५९ । लुकि जाते मन्वि तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् ।
 १८० स्योर्त्वारंभोगोर्त्वारंभोगे । १६.६० । धातोर्त्वारंभोगोर्त्वारंभोगे स्योर्त्वारंभोगे परे ।
 १८१ यो वा । १६.६१ । धातोर्वयवभोगोर्त्वारंभोगे स्योर्त्वारंभोगोर्त्वारंभोगे स्योर्त्वारंभोगे
 स्यानेत्यस्यारंशादेशात्परस्य उकारान्तस्य उकारान्तस्य च धातोर्वयवभोगोर्त्वारंभोगे
 भवतः रक्रे परे ।
 १८२ मेवात्तादीनां नामा नुद् । १६.६२ । मवात्ता ।
 १८३ याम् रेनियत् । १६.६३ । याम् रेनियत्तादीनांभोगोर्त्वारंभोगे स्योर्त्वारंभोगे स्योर्त्वारंभोगे ।
 १८४ मेरा । १६.६४ । म्कारान्तस्यारंशादेशा भवति स च डित् ।
 १८५ अद् वत्त्वम् । १६.६५ । अकारान्तस्यारंशादेशा भवति वत्त्वम् स्योर्त्वारंभोगे परे ।

- १३३ अकारस्य भिसि छन्दस्येकार. । १६१३ । वक्तव्य. ।
 १३४ डेरक् । १.६१४ । अकारात्परस्य डे इत्येतस्यागागमो भवति ।
 १३५ ए स्मि बहुत्वे । १६१५ । अकारस्य एन्व भवति सकारे भकारे परे बहुत्वे सति ।
 १३६ डसिरत् । १६.१६ । अकारात्परो डसिरत् भवति ।
 १३७ डस्स्य । १६.१७ । अकारात्परो डस् स्यो भवति ।
 १३८ ओसि । १.६१८ । अकारस्य ओसि परे एत्व भवति ।
 १३९ नुडाम । १६.१९ । समानात्परस्यामो नुडागमो भवति ।
 १४० नामि । १.६२० । नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ।
 १४१ क्विलात्प. सः कृतस्य । १६.२१ । कवर्गादिलाच्च प्रत्याहारादुत्तरस्य केनचित्सूत्रेण कृतस्य सकारस्य षकारादेशो भवति । अन्ते स्थितस्य तु न भवति ।
 १४२ आमत्रणे सिधिः । १६.२२ । आमत्रणमाभिमुखीकरण तस्मिन्नर्थे विहितः सिधिसज्ञो भवति ।
 १४३ समानाद्धेलोपोऽघातो । १६.२३ । समानादुत्तरस्य घेलोपो भवत्यघातो ।
 १४४ आभिमुख्याभिवक्तव्ये हेशद्वस्य प्राक्प्रयोग । १६२४ ।
 १४५ *जसी । १६.२५ । सर्वादेरकान्तात्परो जस् ई भवति ।
 १४६ ण्ङ्गर्नो णोऽनन्ते । १६२६ । षकार-रेफ-ऋवर्णभ्य. परस्य नकारस्य णकारादेशो भवति अन्ते स्थितस्य न भवति ।
 १४७ अवकुप्त्रन्तरेऽपि । १६.२७ । अवप्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेण च मध्ये व्यवधानेऽपि भवति नान्येन ।
 १४८ सर्वादि स्मट् । १६२८ । सर्वादेरकारान्तात्परस्य चतुर्थ्येकवचनस्य स्मडागमो भवति ।
 १४९ अत । १६२९ । सर्वादेरकारान्तात्परस्यात स्मडागमो भवति ।
 १५० मुडाम. । १६.३० । सर्वादेरवर्णान्तात्परस्याम सुडागमो भवति ।
 १५१ डिस्मिन् । १६३१ । सर्वादेरकारान्तात्परो डि स्मिन् भवति ।
 १५२ पूर्वादीना तु नवाना जस ईकारो वा । १६.३२ । वक्तव्य ।
 १५३ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो डसिद्भ्यो स्मात्स्मिनी वा । १६३३ । वक्तव्यो ।
 १५४ प्रथमचरमतयायडल्पाधकतिपयनेमाना जसी वा । १६३४ ।
 १५५ मासस्यालोपो वा । १६३५ । मासशद्वस्याकारस्य लोपो वा भवति सर्वासु विभक्तिषु परत इत्येके ।
 १५६ हमेप. सेर्लोप । १६३६ । हसान्तादीवन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति ।
 १५७ आतो घातोर्लोप । १६३७ । घातुमवन्धिन आकारस्य लोपो भवति शशादी स्वरे परे ।

* नपु सङ्कलिंगमां जशशसोः षि (१.८३) सूत्रे लागे छे आ सूत्रे डेवण पुलि ग प्रथमा ओष्ठचयन पुरतु भर्थादित प्रयुज्य छे.

- १५८ औ य । १६३८ । इकारान्तादुकारान्ताच्च परस्य औकारो यू आपद्यते ँ ऊ भवतः ।
- १५९ ए ओ जमि । १६३९ । इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जसि परे एकार औकारश्च भवति ।
- १६० घी । १६४० । इकारान्तस्य उकारान्तस्य च घिविषये एकार औकारश्च भवति ।
- १६१ टा नाऽस्त्रियाम् । १६४१ । इकारान्तादुकारान्ताच्च परष्टा ना भवति ।
- १६२ टिति । १६४२ । इकारान्तस्य उकारान्तस्य च टिति परे एकार औकारश्च भवति ।
- १६३ उसिद्धमोरस्य । १६४३ । एदोद्भूया परस्य उसिद्धमोरकारस्य लोपो भवति ।
- १६४ टैरो उित् । १६४४ । इदुद्भूयामुत्तरस्य टैरो भवति । स च टित् ।
- १६५ डिति टे । १६४५ । डिति परे टेल्लोपो भवति ।
- १६६ सेडाऽघे । १६४६ । सविशद्वस्य सेरघेडा भवति ।
- १६७ ऐ सन्धु । १६४७ । सविशद्वस्यैकारादेशो भवति धिवजितेषु पञ्चमु परेषु ।
- १६८ पण्डीनिदिष्टादेशस्तदन्तस्य । १६४८ । ज्ञेय ।
- १६९ द्विवचनस्यावा छन्दाम् । १६४९ । द्विवचनस्योकाराण्डस्याकारमापद्यते ।
- १७० सविपत्तयोरीक् । १६५० । सविपत्तिशद्वयोरीगामो भवति टाट्टेय्य परत्तः ।
- १७१ आगमजमनित्यम् । १६५१ । आगमज कार्यमनित्य स्यात् वा छन्दाम् ।
- १७२ ऋग्ङे । १६५२ । सविपत्तिशद्वयो ऋगागमा भवति उमिउमोउकारे परे ।
- १७३ ऋता उ उित् । १६५३ । ऋकारान्तात्परस्य उमिउमोरकारस्य उकारो भवति स टित् ।
- १७४ पतिरसमाम एष । १६५४ । सविशद्वद्वमतव्यः ।
- १७५ एरदाव्देर रवादी । १६५५ । स्वसारेष्टेरकारो भवति म्याशी परे ।
- १७६ शेरवत् । १६५६ । श्रिण्डन्यायकारेणो भवति नामि परे ।
- १७७ उिदन्त्यस्य । १६५७ । यवतव्यः ।
- १७८ इतेरन । १६५८ । उन्वयान्तरयोऽङ्गमोर्णुक् भवति ।
- १७९ लुकि न तप्रमितम् । १६५९ । लुकि ज्ञाते ननि मसिमिन कार्ये न स्यात् ।
- १८० स्योर्धनोरियुयो स्वरे । १६६० । धातोर्निर्गन्तोरियुयो स्वरे परे ।
- १८१ शो या । १६६१ । धातोर्वयवनागोनपूर्वो यमगादीकारादुकारात्पर नामि यवग-
म्यानेयस्यस्य कारणावदपूर्वोऽन्वयस्य वा धातोरीकारस्य उकारस्य स उकारद्वयो
भवतः स्वरे परे ।

- १८६ टौ । १६.६६ । ऋकारस्यार् भवति डौ परे ।
- १८७ घेरर् । १६.६७ । ऋकारान्तात्परस्य घेरर् भवति स च डित् ।
- १८८ नुर्वा नामि दीर्घः । १६.६८ । नृशट्म्य नामि परे पूर्वस्य दीर्घो वा भवति ।
- १८९ स्पुरार् । १६.६९ । सकारत्तृप्रत्ययसंबन्धिन ऋकारस्याऽऽर् भवति पचमु परेषु ।
- १९० उकारान्तस्यापि क्रोष्टुशट्म्य पञ्चस्वधिषु तृप्रत्यायान्तता वा । १६.७० । वक्तव्या ।
- १९१ तृतीयादी स्वरादौ वा । १.६.७१ । तृप्रत्यायान्तता वक्तव्या ।
- १९२ रैम्मि । १६.७२ । रैशट्म्याकारादेशो भवति सकारभकारादी विभक्तौ ।
- १९३ ओरो । १६.७३ । ओकारस्योकारादेशो भवति पचमु परेषु ।
- १९४ आऽमृशसि । १६.७४ । ओकारस्यात्वं भवति अमि शसि च परे ।
- १९५ अन्ते गोराम् छन्दसि । १.६.७५ । ऋगन्ते वर्तमानस्य गोशट्म्यामो नुडागमो भवति ।
- १९६ आप । १.७.१ । आवन्तात्परस्य सेर्लोपो भवति ।
- १९७ औरी । १.७.२ । आवन्तात्पर औरीकारमापद्यते ।
- १९८ धिरि । १.७.३ । आवन्तात्परो धिरि भवति ।
- १९९ टौसोरे । १.७.४ । आवन्तस्य टौसो. परयोरेत्व भवति ।
- २०० टित्ना यट् । १.७.५ । आवन्तात्परेपा डेडसिड्सुडि इत्येतेपा टित्ता वचनाना यडागमो भवति ।
- २०१ अम्वादीनां घौ ऋस्वः । १.७.६ । अम्वादीनां घौ परे ऋस्वो भवति ।
- २०२ डलकवतीना न । १.७.७ । डलकवतीनाम् अम्वादीनां घौ परे ऋस्वो न भवति ।
- २०३ आवतः स्त्रियाम् । १.७.८ । अकारान्तान्नाम्न. स्त्रियां वर्त्तमानादाप् प्रत्ययो भवति ।
- २०४ यटोच्च । १.७.९ । आवन्तात्सर्वादि परस्य यट् नुडागमो भवति पूर्वस्य चापोऽकारो भवति ।
- २०५ जरायाः स्वरदौ जरम् वा । १.७.१० । वक्तव्यः ।
- २०६ मिम ऐम् । १.७.११ । वक्तव्यः ।
- २०७ उदुद्भ्याम् । १.७.१२ । स्त्रिया वर्त्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्या परेषा टित्ता वचनाना वा अडागमो भवति ।
- २०८ म्रिया य्यो । १.७.१३ । इवर्णान्ताद्गुवर्णान्ताच्च स्त्रिया वर्त्तमानात्परस्य ऐरामादेशो भवति ।
- २०९ टित्नामट् । १.७.१४ । म्रिया वर्त्तमानादीकारान्तादूकारान्ताच्च परेषा टित्ता वचनानामडागमो भवति ।
- २१० घौ ऋम् । १.७.१५ । इयुव्म्यानवजितयोरघात्वोरीदृतो. स्त्रीशट्म्य च स्त्रिया घौ परे ऋम्भो भवति ।
- २११ कोट्ट् म्रियां नृवन् । १.७.१६ । भाव स्यात् ।

- २१२ स्त्रीभ्रुवोः । १७१७ । स्त्रीशद्वस्य भ्रूणद्वस्य च इयुवो भवत स्वरे परे ।
 २१३ वाऽम्णसि । १७१८ । स्त्रीशद्वस्य अमि शमि च परे इय् वा भवति ।
 २१४ वेयुवः । १७१९ । इयुयन्तात्स्त्रियया वत्तमानात्परेया डितां वचनानां वा अद्यागमो
 भवति । नतु स्त्रीशद्वस्य विकल्पेन ।
 * श्यादीनां वामो नुट् वक्तव्यः ।
 २१५ अतोऽम् । १८१ । अकारान्ताग्रपुमकलिङ्गात्परयोः स्यमोरम् भवत्यधी ।
 २१६ ईमी । १८२ । नपुमकलिङ्गात्पर ओ ईकारमापद्यते ।
 २१७ जशमो शि । १८३ । नपुसकलिङ्गात्परयोर्जशमोः शिभंभवति ।
 २१८ गुञ्च शिच्च सर्वस्य । १८४ । वक्तव्यः ।
 २१९ नुमयमः । १८५ । नपुमकस्य नुमागमो भवति शी परे ।
 २२० मिदन्त्यात्स्वरात्पर । १८६ । वक्तव्यः ।
 २२१ नोपघाया । १८७ । नान्तस्योपघाया दीर्घो भवति शी परे ।
 २२२ श्वन्यादेः । १८८ । अन्यादेर्गणात्परयोः स्यमोः प्रभुभंभवति ।
 २२३ नपुमकस्य । १८९ । नपुमकस्य ङ्स्वो भवति सर्वानु विभक्तिषु परतः ।
 २२४ नपुसकात्स्यमोर्लुक् । १८९० । नपुसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लुग्भवति ।
 २२५ नामिनः स्वरे । १८९१ । नाम्यन्तस्य नपुमकस्य नुमागमो भवति विभक्तिषु स्वरे परे ।
 २२६ अच्चाभ्यानां शमादी । १८९२ । अस्थादीनां शमादी नुमागमो भवति पूर्वस्य द्वा-
 रस्य चाकारादेशो भवति शमादी स्वरे परे ।
 २२७ अल्लोपः स्वरेस्वयुवनाच्छतादी । १८९३ । नान्तस्योपघाया अकारस्य लोपो भवति
 शमादी स्वरे तद्धिते ईपि ईकारे च । मकारयकारान्तागयोर्गादृणत्तरस्य न भवति ।
 २२८ वेङ्ग्योः । १८९४ । नान्तस्योपघाया ईङ्ग्योः परयोर्वा अकारस्य लोपो भवति ।
 २२९ श्वणा नपुमके धी वा । १८९५ । गुणो भवति ।
 २३० नपुमकस्य । १८९६ । नपुमकस्य ङ्स्वो भवति ।
 २३१ टादायुक्नपुस्क पुगद्वा । १८९७ । उक्तायुक्ताम्पने नपुमकलिङ्ग टादी स्वरे परे
 पुगद्वा भवति ।
 २३२ ङ्स्वादेर्ग मध्यधराणामिवादीकारो । १८९८ । ष वक्ष्यते ।
 २३३ पञ्चशतद्वह् । १८९९ । पञ्चशत वक्ष्यतेपञ्चद्वह् आमागमो भवति शी परे ।
 २३४ गावनद्वह् । १९०० । वनद्वह् द्वावय शी परे नुमागमो भवति ।
 २३५ मयोपगतस्य लोपः । १९०१ । मयोपगतस्य लोपो भवति परे वदाः च ।
 २३६ वता रणे । १९०२ । वत रण वत भवद्वा इन्द्रेणः वदन्तो च दण भवति ।
 २३७ धानम् । १९०३ । धानद्वह् द्वावय शी परे अमागमो भवति ।
 २३८ चादेर्गः । १९०४ । चादेर्गान्ताकारस्य ष भवति धायादे परे ज्ञान्ताकारस्य ष भवति ।

- २३६ आदिजवाना क्षभान्तस्य क्षभाः स्वोः । १.६७ । घातोर्क्षभान्तस्यादौ वर्त्तमानाना क्षभा भवन्ति सकारे छ्वशद्वे च परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ।
- २४० वावसाने । १.६.८ । अवसाने वर्त्तमानाना क्षसानां जवा भवन्ति चपा वा ।
- २४१ विरामोऽवसानम् । १.६.९ । वर्णानामभावोऽवसानसज्ञः स्यात् ।
- २४२ कषसयोगे क्ष । १.६.१० । ककारपकारसयोगे क्ष इत्यक्षरं भवति ।
- २४३ हो ङः । १.६.११ । हकारस्य ङत्व भवति घातोर्क्षसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ।
- २४४ द्रुहादीना घत्वढत्वे वा । १.६.१२ । द्रुह् मुह् स्निह् इत्येतेषा हकारस्य घत्वढत्वे वा भवतः घातोर्क्षसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ।
- २४५ वाहो वी शसादौ स्वरे । १.६.१३ । वाहो वकारस्योकारादेशो भवति शसादौ स्वरे परे ।
- २४६ श्वेतवाह् उक्थशास् पुरोडाश् अवयाजा डस् । १.६.१४ । रसे पदान्ते चेति वक्तव्यम् ।
- २४७ सहेः षः साढि । १.६.१५ । सहेः सकारस्य षकारादेशो भवति साढि सति ।
- २४८ चतुराम् शौ च । १.६.१६ । चतुर् शब्दस्यामागमो ध्रिर्वजितेषु पञ्चसु परेषु शौ च परे ।
- २४९ रः सख्यायाः । १.६.१७ । रेफात्सख्याया परस्यामो नुडागमो भवति ।
- २५० रः सुपि । १.६.१८ । सप्तमीबहुवचने रोखे विसर्जनीयो नान्यरेफस्य ।
- २५१ घावम् । २.३.१ । चतुर्शब्दस्य घौ परे अमागमो भवति ।
- २५२ नाम्नो नो लोपशघौ । १.६.१९ । नाम्नो नकारस्यानागमजस्य लोपश् भवति रसे पदान्ते चाघौ ।
- २५३ जत्रोर्ज्ञः । १.६.२० । जकारञ्कारसंयोगे ज्ञ इत्यक्षरं भवति ।
- २५४ श्वादेर्व उः । १.६.२१ । श्वादेर्वकार उत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ।
- २५५ मघवा बहुलम् । १.६.२२ । मघवन् शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात् ।
- २५६ अर्बणस्त्रसावनञः । १.६.२३ । नञ्वर्जस्यार्बणस्तृ इत्यन्तादेशः स्यादसौ विभक्तौ परतः ।
- २५७ इतोऽत्पञ्चसु । १.६.२४ । पञ्चसु स्यादिवु पथ्यादीनामिकारस्याकारो भवति ।
- २५८ थो नुट् । १.६.२५ । पथ्यादीनां थकारस्य नुडागमो भवति पञ्चसु स्यादिवु परेषु ।
- २५९ आ सौ । १.६.२६ । पथ्यादीना टेरात्वं भवति सौ परे ।
- २६० पथां टेः । १.६.२७ पथ्यादीना टेलोपो भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ।
- २६१ इनां शौ सौ । १.६.२८ । इन् हन् पुषन् अर्यमन् इत्येतेषा शौ सौ चाऽघौ परे उपधाया दीर्घो भवति ।
- २६२ हनो षे । १.६.२९ । हन्तेर्घातोर्हकारस्य घत्व भवति अव्यवधाने नकारे परे व्यवधाने त्रिति णिति च परे ।

- २६३ हन्तेरपूर्वस्य । १६३० । हन्तेरकारपूर्वस्यैव नस्य णत्व स्यान्नान्यस्य ।
 २६४ जयगमोर्भुक् । १६३१ । पकारनकारान्तमन्थायाः परवोर्जन्मनोर्भुग्भवति ।
 २६५ लुकि न तन्निमित्तम् । १६३२ । लुकि मति तन्निमित्त कार्यं न स्यात् ।
 २६६ ण । १६३३ । पकारनकारान्तमन्थाया परस्यामो नुहागमो भवति ।
 २६७ अटनो डी वा । १६३४ । अटन् णट्वात्परवोर्जन्मनोर्वा डी भवति ।
 २६८ वाऽऽगु । १६३५ । अटन्गट्त्वस्य आगु विभक्तिषु परागु वा ट्वात्त्व भवति ।
 २६९ इदमोऽय पुनि । १६३६ । इदमण्डस्य पुनि विषये अयमादेशो भवति नितहिन्स्य ।
 २७० दस्य म । १६३७ । त्यदादीना दकारस्य मत्व भवति म्यादो परे ।
 २७१ अन टोमो । १६३८ । इदमोऽनादेशो भवति टोमोः परयो, कृन्तस्य ।
 २७२ न्मः । १६३९ । इदमः सकारे मकारे च परे अकारादेशो भवति कृन्तस्य ।
 २७३ मिम् मिम् । १६४० । इदमदसोमिम् मिसेव भवति ।
 २७४ इदमोऽप्यन्वादेशे द्वितीयाटोस्त्वेन । १६४१ । आदेशो वक्तव्यः ।
 २७५ मो नो घातो । १६४२ । घातोर्मकारस्य नकारादेशो भवति रणे पदान्ते च ।
 २७६ छगपराजादे पः । १६४३ । छकारान्तस्य षकारान्तस्य पकारान्तस्य ष मञ् यञ्
 नञ् मृञ् भ्राजादेश्च पकारो भवति घातोर्लमे परे नाम्नश्च रमे पदान्ते च ।
 २७७ षोड । १६४४ । पकारस्य षत्व भवति घातोर्लमे परे नाम्नश्च रमे पदान्ते च ।
 २७८ मो राजि नमः नवी । १६४५ । विषयन्ते राजती परे ममो मस्य म एय स्यात् ।
 २७९ युजरनमाने । १६४६ । युजे. नुटो नुम म्यादममान ।
 २८० विषयन्त्यस्य कु. । १६४७ । विषयन्त्यस्य घातो परवर्णान्तादन म्यादममाने क्ति०
 पदान्ते च ।
 २८१ पाद पत् । १६४८ । पादस्य पत् पदादेशे म्यादपदादी स्वरे परे तद्विने ईति
 २८२ स्त. । १६४९ । त्यदादेशात्कारान्तस्य भवति नो परे ।
 २८३ एतरोन्वादेशे वा । १६५० । द्वितीयाटोस्त्वेनो यकारस्य ।
 २८४ एतरोन्वादेशे नुम् । १६५१ । आगमो यकारस्य ।
 २८५ षो कु । १६५२ । षवर्गस्य षवर्गोऽतो भवति घातोर्लमे परे नाम्नश्च रमे
 पदान्ते च पदान्ते च ।
 २८६ अटनेदीर्घस्य । १६५३ । अटनेदीर्घस्य अटोर्वा अटोर्वा कृन्तस्य ष दीर्घः अटोर्वा
 स्वरे परे तद्विने अटोर्वा इति ईकारे च ।
 २८७ नान्ते पूरायाम् । १६५४ । पूरायाम्नायपरेद्वयप्राप्तस्य अटोर्वा नान्ते ।

- २८८ तिरश्चादय । १.६.५५ । तिरश्चादय. शब्दा निपात्यन्ते शसादी स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ।
- २८९ विष्वग्देवयोश्च टेरद्वञ्चती वप्रत्यये । १.६.५६ । अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्वप्रदेशः स्याद्वप्रत्ययान्तेऽञ्चती परे ।
- २९० अदसोऽसेर्दादु दो म. । १.६.५७ । अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूती स्ती दस्य च मः स्यात् ।
- २९१ उद ईत् । १.६.५८ । उच्छद्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेरकारस्येकारादेशो भवति शसादी स्वरे तद्धिते ईपि ईकारे च ।
- २९२ त्रितो नुम् । १.६.५९ । उकारानुवधस्य ऋकारानुवधस्य नुमागमो भवति पुसि पञ्चसु परेषु ।
- २९३ न्सम्पहतोऽधौ दीर्घः शौ च । १.६.६० । न्सन्तस्याप्शद्वस्य महच्छद्वस्य च दीर्घो भवति पञ्चसु परेषु धिर्वजितेषु शौ च परे ।
- २९४ अत्वसौ सौ । १.६.६१ । अत्वन्तस्यासन्तस्य च दीर्घो भवति धिर्वजिते सौ परे ।
- २९५ ङ्णः- । १.६.६२ । सख्यासबन्धिनो डकारस्य णत्व भवति नामि परे ।
- २९७ दोषा र् । १.६.६३ । दोषसजुष्आशिष्हविष्प्रभृतीना षकारस्य रेफो भवति पदान्ते च ।
- * शसादावन्नन्तता वा वक्तव्या ।
- २९८ सजुष्आशिषो रसे पदान्ते च दीर्घः । १.६.६४ । वक्तव्य ।
- २९९ पुसोऽसुड् । १.६.६५ । पुष्शद्वस्य असुडादेशो भवति पञ्चसु परेषु शौ च ।
- ३०० असभवे पुस कक्सौ । १.६.६६ । असभव इति कोऽर्थं । वेदान्तैकवेद्यस्य परमात्मनो बहुत्वासभवे वाच्ये सति पुष्शद्वस्य कगागमो भवति सुपि परे ।
- ३०१ स्कोराद्योश्च । १.६.६७ । सयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति घातोर्क्षसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ।
- ३०२ वसोर्व उ । १.६.६८ । वसोः सवन्धी वकार उत्वमाप्नोति शसादी स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ।
- ३०३ उशनसाम् । १.६.६९ । उशनस् पुरुदशस् अनेहस् इत्येतेषा सेरघेर्डा भवति ।
- ३०४ सौ म् । १.६.७० । अदसो दकारस्य सौ परे सत्व भवति ।
- ३०५ सेरौ । १.६.७१ । अदसः सेरौकारादेशो भवति ।
- ३०६ दस्य म (२७०) त्यादादीना दकारस्य मत्व भवति स्यादौ परे ।
- ३०७ मादु । १.६.७२ । अदसो मकारात्परस्य ऋस्वस्य उकारादेशो भवति दीर्घस्य च दीर्घ उकारादेशो भवति ।
- ३०८ एरी बहुत्वे । १.६.७३ । बहुत्वे सति मकारात्परस्य अदस एकारस्य ईकारादेशो भवति ।

- ३०८ सामान्ये अदमः कः स्यादिवच्च । १६.७४ । सामान्येऽर्षे वाच्ये मति अदमृशद्वात्परः कः प्रत्ययो भवति सः स्यादिवज्जेयः ।
- ३१० नहो धः । ११०१ । नहो हकारस्य धकारादेशो भवति घातोर्धने परे नामश्च रमे पदान्ते च ।
- ३११ दिव ओ । १११२ । दिवो वकारस्य औकारादेशो भवति मी परे ।
- ३१२ वाऽम्या । ११०३ । वामि दिवो वकारस्य वा आत्व भवति अमि परे ।
- ३१३ उ रसे । ११०.४ । दिवो वकारस्य उकारादेशो भवति रसे पदान्ते च ।
- ३१४ त्रिचतुरो स्त्रिया तिसूचतुमृवत् । १.१०५ । स्त्रिया वर्त्तमानयोस्त्रिचतु.षट्ठयोस्त्रिचतु.षट्ठसू इत्येतावादेशो भवत ।
- ३१५ न तिमूचनसू । ११०६ । नामि दीर्घः छन्दमि वा दीर्घत्वम् ।
- ३१६ खोविहमे । ११०७ । घातोरिकारोकारयो दीर्घो भवति रेफवकारयोर्हृमृपृग्योः ।
- ३१७ इय स्त्रियाम् । ११०८ । इदमृशद्वम्य स्त्रियामिय भवति सिसहितम् ।
- ३१८ मि दपाम् । १.१०९ । अवादीना भकारे परे दत्व भवति ।
- ३१९ दिशाम् । १.१०.१० । दिश् विष् स्पृष् इत्यादीना रमे पदान्ते च कुन्य भवति ।
- ३२० सजुषाणिषो रमे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः ।
- ३२१ * अन्ह साः । १.१०११ । अहन्शद्वस्य नकारस्य मकारो भवति रमे पदान्ते च ।
- ३२२ * सर्वोघने नपुमकाना नलोपो वा । १.१०.१२ । वक्तव्यः ।
- ३२३ नान्तादन्ताच्छन्दमि ङिभ्योर्वा लोपः । १.१०.१३ । वक्तव्यः ।
- ३२४ छन्दस्यागमजानागमजयोर्लोपालोपो । १.१०.१४ । च वक्तव्यो ।
- ३२५ इदमेनदोद्विनीयेकवचने नपुमके एनद्वा । १.१०.१५ । वाच्यः ।
- ३२६ त्वमह् मिना । १.११.१ । मिनाहितवार्धुत्परस्मदोन्वयमह्मिन्व्येतावादेशो भवतो मया-मग्येन ।
- ३२७ युवायो द्विवचने । १.११.२ । युत्परस्मदोद्विवचने परे युव्भाक् इत्येतावादेशो भवतो यथासंगोत् ।
- ३२८ आशी । १.११.३ । युत्परस्मदो. पर ओ शाम् भवति ।
- ३२९ युय वय जगता । १.११.४ । जगता मङ्गायोर्युत्परस्मदोर्षुत् वयसित्थेतावादेशो भवत्य ।
- ३३० युत्परस्मदोऽर्षे । १.११.५ । युत्परस्मदो ऋमदिभ्येतावादेशो भवत्य एकः । लभ्यमाने ।
- ३३१ आऽऽम्भो । १.११.६ । युत्परस्मदाऽर्षेभ्यश्च भवति ङमि मकारे भिमि च परे ।
- ३३२ लपो लो । १.११.७ । वक्तव्यः ।
- ३३३ ए ङाऽपो । १.११.८ । युत्परस्मदोऽर्षेभ्यश्च भवति टाऽर्षे इत्येतावादेशो भवत्योः ।

- ३३४ तुभ्य मह्य डया । १.११.९ । डया सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्य मह्यम् इत्येतावादेशौ भवत ।
- ३३५ भ्यस् श्भ्यम् । १.११.१० । युष्मदस्मदो परो भ्यस् श्भ्य भवति ।
- ३३६ डसिभ्यसो ष्तु । १.११.११ । पञ्चम्या डसिभ्यसो ष्तुर्भवति ।
- ३३७ तव मम डसा । १.११.१२ । डया सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तव मम इत्येतावादेशौ भवत ।
- ३३८ सामाकम् । १.११.१३ । युष्मदस्मदो पर. सामाक भवति ।
- ३३९ युष्मदस्मदो षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमे वानो वसूनसौ । १.११.१४ । युष्मदस्मदोर्यथा-सख्येनामी आदेशा स्यु ।
- ३४० त्वामाऽमा । १.११.१५ । अमासहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वामा इत्येतावादेशौ भवत ।
- ३४१ नाऽऽदौ । १.११.१६ । पादादौ वर्त्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्नैते आदेशा भवन्ति ।
- ३४२ पदात्परयो । १.११.१७ । अनयोरेते आदेशा वक्तव्या ।
- ३४३ एते आदेशा अन्वादेशे नित्यमनन्वादेशे वा वक्तव्या ।
- ३४४ विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा वक्तव्याः ।
- ३४५ अचाक्षुषज्ञानार्थघातूना योगे न । १.११.१८ । एते आदेशा वक्तव्या ।
- ३४६ विशेष्यपूर्वं सबोधनेतरपूर्वम् । १.११.१९ । सबोधन हित्वा अन्यस्मात्सबोधनात्परयो-र्नैते आदेशा भवन्ति ।
- ३४७ चादिभिश्च । १.११.२० । चादिभिरपि योगे नैते आदेशा भवन्ति ।
- ३४८ चादिनिपात । १.११.२१ । चादिरित्येवमादिर्गणो निपातसज्ञो भवति ।
- ३४९ तत्राऽऽदिर्विभक्त्यर्थे । १.१२.२२ । निपात्यते ।
- ३५० आहिच्च दूरे । १.११.२३ । दूरे अर्थे वाच्ये सति आहिच्च प्रत्ययो भवति ।
- ३५१ किमः सामान्ये चिदादि । १.११.२४ । सर्वविभक्त्यन्तात्किशब्दात्सामान्येऽर्थे चित् चन च इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
- ३५२ तदधीनकात्स्न्ययोर्वा सात् । १.११.२५ । तदधीनार्थे कात्स्न्यार्थे वा सात्प्रत्ययो भवति ।
- ३५३ ऊर्युर्यङ्गीकरणे । १.११.२६ ।
- ३५४ सद्यादिः काले । १.११.२७ । निपात्यते ।
- ३५५ प्रादिरुपसर्गः । १.११.२८ । अय गण उपसर्गसज्ञकः ।
- ३५६ प्राग्घातोः । १.११.२९ । उपसर्गा घातो प्राक् प्रयोक्तव्याः ।
- ३५७ तदव्ययम् । १.११.३० । तदिद प्रादिचादिशद्वरूपमव्ययसज्ञ भवति ।
- ३५८ क्त्वाद्यत च । १.११.३१ । क्त्वाद्यत शद्वरूपमव्ययसज्ञ भवति ।
- ३५९ अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् । १.११.३२ । अव्ययात्परस्य विभक्तेर्लुक् भवति ।
- ३६० न शद्वनिर्देशे । १.११.३३ । अव्ययाना शद्वत्वेन रूपनिर्देशे सति विभक्तेरलुक् भवति ।
- ३६१ अजादेश्चाप् । १.१२.१ । वक्तव्य ।

- ३६२ काप्यत् । १.१२.२ । स्त्रिया कापि परे पूर्वस्याकारस्य टकारो भवति ।
 ३६३ ऋष्वो वा स्त्रियाम् । १.१२.३ । आपि परे तरादौ न पूर्वस्य ऋष्वो वा भवति ।
 ३६४ तरतः पूर्वस्य पुवत् । १.१२.४ ।
 ३६५ आवन्तस्याऽनावन्तस्याऽपि । १.१२.५ । कप्रत्यये परे बहुव्रीही वा ।
 ३६६ ग्रण ईप् । १.१२.६ । नकारान्तादकारान्ताद् णन्तान्न स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ।
 * ईपि राज् अलोपो वक्तव्यः ।
 ३६७ यस्य लोप । १.१२.७ । इश्च अश्च यः तरय लोपो भवति स्वरे यकारे च परे ।
 ३६८ स्वन्नादीनामन्ताना सख्यावाचिना च न । १.१२.८ । ईप् वाक्तव्यः ।
 ३६९ पादन्तात्स्त्रियामीप् वा । १.१२.९ । वक्तव्य ।
 ३७० ऋचि पादन्तादावेव (न) । १.१२.१० । वक्तव्यो न ईप् ।
 ३७१ अन्ताद्बहुव्रीहेर्डाच्वा । १.१२.११ । वाच्य ।
 ३७२ उपघालोपिनोऽन्नन्ताद्बहुव्रीहेरीप् वा । १.१२.१२ ।
 ३७३ सङ्गादेर्दाम्नि ईप् । १.१२.१३ ।
 ३७४ ष्टिप्रत । १.१२.१४ । षकार टकार उकार ऋकारानुबन्धाच्च स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति ।
 ३७५ घातोरुदितो न । १.१२.१५ ।
 ३७६ अप्यगोराप्रित्यम् । १.१२.१६ । अप्रत्ययसवन्धिनोऽकारात्परस्य ऋतुनित्य मुमागमो भवति ईकारे ईपि च परे ।
 ३७७ वादीपो ऋतु । १.१२.१७ । अवर्णात्परस्य ऋतुर्वा मुमागमो भवति ईकारे ईपि च परे ।
 ३७८ नदादे । १.१२.१८ । नदादेगणात्स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति ।
 ३७९ ईप्यनरुहो वाऽम् । १.१२.१९ । वक्तव्य* ।
 ३८० हायनाद्दयमि च । १.१२.२० ।
 ३८१ पुरुषादा परिमाणे । १.१२.२१ ।
 ३८२ इन्द्रादेर्गनीप् च । १.१२.२२ । इन्द्रादेर्गनास्त्रियामामीप् प्रत्ययो भवति ।
 * षकारान्तात्पुमासाम्पूर्वोपाध्यायदात्तित्येभ्यो वा ।
 ३८३ षकारान्तात्पुमासाम्पूर्वोपाध्यायदात्तित्येभ्यो वा ।
 ३८४ आषादेर्क्षितिनाम्ना वा षकारे । १.१२.२४ ।
 ३८५ शिवात्परसाम्प्रतरे । १.१२.२५ । ङामीप् प्रत्ययो भवति ।
 ३८६ यथादीपे । १.१२.२६ ।

१ प्रज्ञान्

२ व्याधिक्रमे

- ३८७ यवनाल्लिप्याम् । १.१२.२७ ।
- ३८८ ईप् समाहारे गुणश्च । १.१२.२८ ।
- ३८९ पुयोगे च । १.१२.२९ । पुयोगे च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ।
- ३९० गोपालिकादीना न । १.१२.३० ।
- ३९१ सूर्यादिवताया चाऽऽप् । १.१२.३१ ।
- ३९२ जातेरयोपघात । १.१२.३२ । जातिवाचिनोऽयकारोपघादकारान्तास्त्रियामीपप्रत्ययो भवति ।
- ३९३ गवयह्यमुक्यमत्स्यमनुष्याणाम् । १.१२.३३ । न निषेधः ।
- ३९४ शूद्राज्जातो न । १.१२.३४ ।
- ३९५ महत्पूर्वात्तु । १.१२.३५ । ईप् ।
- ३९६ प्रथमवयोवाचिनोऽत ईप् । १.१२.३६ । वक्तव्यः कन्याणद्वयम् ।
- ३९७ स्वाङ्गाद्वा । १.१२.३७ । स्वाङ्गवाचिनो वा स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति ।
- ३९८ नखमुखयोश्च सज्ञाया न । १.१२.३८ । ईप् ।
- ३९९ नासिकाशद्वात्केवलात् । १.१२.३९ । ईप् ।
- ४०० कृदिकाराक्तेरीप् वा । १.१२.४० । वक्तव्यः ।
- ४०१ ऐ च । मन्वादि । १.१२.४१ । मन्वादेर्गणास्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति एकारादेशश्च ।
- ४०२ पत्न्यादय । १.१२.४२ । पत्न्यादय शद्वा निपात्यन्ते ।
- ४०३ णीपि परे नुर्वृद्धि । १.१२.४३ । वाच्या ।
- ४०४ वीर्गुणात् । १.१२.४४ । उकारान्ताद्गुणवाचिनो वा स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति ।
- ४०५ खरुसंयोगोपघात । १.१२.४५ ।
- ४०६ उत ऊ । १.१२.४६ । उकारान्ताद्वा ऊप्रत्ययो भवति ।
- ४०७ यूनस्ति । १.१२.४७ । युवन्शद्वास्त्रियया त्तिप्रत्ययो भवति ।
- ४०८ लिङ्गार्थे प्रथमा । १.१३.१ । घातुप्रत्ययातिरिक्तमर्थवच्छद्वरूप लिङ्ग तस्यैवार्थे सन्मात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति ।
- ४०९ आमत्रणे च । १.१३.२ । आमत्रणे अभिमुखीकरणे प्रथमा विभक्तिर्भवति ।
- ४१० भोस भगोस् अघोस् । १.१३.३ । एते शद्वा निपात्यन्ते द्विविषये ।
- ४११ शेषाः कार्ये कर्तृसाधनयोर्दनिपात्रे विश्लेषावधौ सवध आधाराभावयोः । १.१३.४ । शेषा विभक्तयो द्वितीयाद्या एण्वर्थेषु भवन्ति ।
- ४१२ कर्तुरीप्सिततम कर्म, । १.१३.५ । कर्तुं क्रियया आप्तुमिष्टतम कारक कर्मसज्ञ स्यात् ।

१. शरङ्गप्रकरणेना हुवे पछीना सूत्रो पाणिनिन्याकरणेना अड्डेषु कर्था छे. ते भूण सारस्वतसूत्रो नथी. वधु शुभ्यो - विद्वच्चिन्तामणि (आ स पुटने द्वितिय अंथ)

- ४१३ तथाप्युक्त चाऽनीप्सितम् । १.१३.६ । ईप्सिततमयतिक्रमया युक्तमनीप्सितमपि तास्य कर्मसज्ञ स्यात् ।
- ४१४ उपयंष्ट्यधम मामीप्से । १.१३.७ । एपा द्वे स्तो देवत काल्पनश्च मामीप्से ।
- ४१५ तस्य परमाऽऽदितम् । १.१३.८ । द्विरुक्तस्य पर लपमाऽऽदितमज्ञं स्यात् ।
- ४१६ परित ममयानिकपाहाप्रतियोगेऽपि । १.१३.९ ।
- ४१७ लक्षणेत्यभूताख्याननागवीप्सामु प्रतिपयनवः । १.१३.१० । एत्पर्यंतु विपचभूनेषु प्रत्या- दय कर्मप्रवचनीयमज्ञा. न्युः ।
- ४१८ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । १.१३.११ । एतेन योगे द्वितीया स्यात् ।
- ४१९ कालाष्ट्वतोर्नैरन्तये । १.१३.१२ । कालाष्ट्वभाषकणवशना तैरन्तयेऽप्ये तास्ये मति द्वितीया विभक्तिर्भवति ।
- ४२० कर्तरि प्रधाने क्रियाश्रये साधने च । १.१३.१३ । प्रधाने कर्तरि क्रियामिच्छ्युपकारके करणेऽप्ये च तृतीया विभक्तिर्भवति ।
- ४२१ प्रकृत्यादिभ्य । १.१३.१४ । प्रकृत्यादिभ्य शब्देभ्यस्त्वृतीया स्यात् ।
- ४२२ दानपात्रे सप्रदानकारके चतुर्थी । १.१३.१५ ।
- ४२३ क्रियया यमभिप्रैति गोऽपि सप्रदानम् । १.१३.१६ ।
- ४२४ विभलेदावधो पञ्चमी । १.१३.१७ ।
- ४२५ मवन्धे षष्ठी । १.१३.१८ ।
- ४२६ आघारे सप्तमी । १.१३.१९ ।
- ४२७ गात्रे । १.१३.२० । गण्णमी ।
- ४२८ विनासहनमद्वेनेनिर्घान्परवाम्यादिभिः । १.१३.२१ । कर्तरि नोप द्वितीयाया विभक्तयो भवन्ति ।
- ४२९ अधिप्रीड्यमाना कर्म । १.१३.२२ । अधिपूर्वाणामेयानाधार कर्मस्य स्यात् ।
- ४३० अभिनिविशश्च । १.१३.२३ । अभिनीरनेनमपातपूर्वस्य विन्तोर्लोपोनाधार कर्मस्य स्यात् ।
- ४३१ उपात्प्रयोगाद्यस्य । १.१३.२४ । उपादिपूर्वस्य समाराधार कर्मस्य स्यात् ।
- ४३२ महादिवोगे तृतीयाऽपघाने । १.१३.२५ ।
- ४३३ भक्तिव्यवहारे षष्ठी प्रयोगे । १.१३.२६ । मनुष्येण तृतीया ।
- ४३४ गारुणादेवोगे तृतीया । १.१३.२७ ।
- ४३५ तमःशक्तिरगात्रव्यवहारव्यवहारे । १.१३.२८ । मनुष्ये ।
- ४३६ सुवर्गाया वीरमण । १.१३.२९ । सुवर्गाया च तत्र प्रयोगे वीरमण च सुवर्गाया वीरमण ।
- ४३७ सुवर्गाया वीरमण । १.१३.३० ।
- ४३८ सुवर्गाया वीरमण । १.१३.३१ ।

- ४३६ यतश्च निर्धारणम् । १.१३ ३२ । द्रव्यगुणक्रियाजातिभिः समुदायात्पृथक्करण यतस्तत्र षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ।
- ४४० स्वाम्यादिभिश्च । १.१३ ३३ । स्वाम्यादिभिरपि यौगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ।
- ४४१ कर्तृकार्ययोरक्तादौ कृति । १.१३ ३४ । कर्तरि कार्ये च षष्ठी विभक्तिर्भवति क्तादि-
वर्जितकृदन्ते शब्दे प्रयुज्यमाने ।
- ४४२ उभयप्राप्ती कर्मणि । १.१३ ३५ । उभयो प्राप्त्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् ।
- ४४३ स्मरती च कार्ये । १.१३ ३६ । स्मृत्यर्थे घातौ प्रयुज्यमाने च कार्ये षष्ठी भवति ।
- ४४४ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् । १.१३ ३७ । एषा प्रयोगे षष्ठी न ।
- ४४५ हेतौ तृतीया । १.१३ ३८ । पञ्चमी च वक्तव्या ।
- ४४६ भयहेतौ पञ्चमी च । १.१३.३९ । तृतीया ।
- ४४७ षष्ठी च हेतुप्रयोगे । १.१३ ४० । हेतुप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् ।
- ४४८ इत्थभावे तृतीया । १.१३ ४१ ।
- ४४९ येनाङ्गविकारः । १.१३ ४२ । विकृतेनाङ्गेनाङ्गिनोङ्गविकारो लक्ष्यते तस्मादङ्गात्
तृतीया विभक्तिर्भवति ।
- ४५० जनिकर्तुं प्रकृतिः । १.१३.४३ । जायमानस्य कार्यस्योपादानमपादानसज्ञ भवति ।
- ४५१ आङ्गादियोगे च । १.१३ ४४ । आङ्गादियोगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति ।
- ४५२ तादर्थ्ये चतुर्थी । १.१३ ४५ । वक्तव्या ।
- ४५३ ऋधद्रुहेष्यस्युयार्थानां य प्रति कोपः । १.१३ ४६ । ऋध्याद्यर्थानां प्रयोगे य प्रति कोपः
स सप्रदानसज्ञक स्यात् ।
- ४५४ सोपसर्गयो ऋधद्रुहोर्योगे द्वितीया । १.१३ ४७ । वक्तव्या ।
- ४५५ क्यन्लोपे कर्मण्यधिकरणे च । १.१३ ४८ । पञ्चमी वक्तव्या ।
- ४५६ विषये च । १.१३ ४९ ।
- * षष्ठीसप्तम्यौ चानादरे ।
- ४५७ अन्योक्ते प्रथमा । १.१३ ५० । यदिद कार्याद्यन्येनाख्यातेन कृता चोक्त भवति तदा
प्रथमा प्रयोक्तव्या ।
- ४५८ छन्दसि स्यादि सर्वत्र । १.१३ ५१ ।
- ४५९ स्वतन्त्रः कर्ता । १.१३ ५२ । क्रियाया स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ।
- ४६० साधकतमं करणम् । १.१३ ५३ । क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारक करणसज्ञ स्यात् ।
- ४६१ कर्तृकरणयोस्तृतीया । १.१३ ५४ । अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् ।
- ४६२ अकथित च । १.१३ ५५ । अपादानादिविशेषैरत्रिवक्षित कारक कर्मसज्ञ स्यात् ।
- ४६३ अकर्मकघातुभिर्योगे देश कालो भौवो गतव्योऽध्वा च कर्मसज्ञ । १.१३ ५६ । स्यादिति
वाच्यम् ।

- ४८८ पानस्य वा । १.१४.२१ ।
- ४८९ नञि । १.१४.२२ । नञि पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषसञ्ज्ञकः समासो भवति ।
- ४९० नञ् । १.१४.२३ । नञ् सुबन्तेन समस्यते ।
- ४९१ ना । १.१४.२४ । समासे सति नञोऽकारादेशो भवति नाकादिवर्जम् ।
- ४९२ अन् स्वरे । १.१४.२५ । समासे सति नञोऽनादेशो भवति स्वरे परे ।
- ४९३ अनादेशोऽपदान्तवत् । १.१४.२६ । वाच्य ।
- ४९४ चार्थे द्वन्द्वः । १.१४.२७ । समुच्चयान्वाचयेतरतरेयोगसमाहाराश्चार्थास्तेषु चार्थेषु द्वन्द्व-
समासो भवति ।
- ४९५ द्वन्द्वेऽल्पस्वरप्रधानेकारोकारान्ताना पूर्वनिपातः । १.१४.२८ ।
- ४९६ देवताद्वन्द्वे च । १.१४.२९ । पूर्वपदस्य वा दीर्घो वक्तव्यः ।
- ४९७ अग्न्यादे सोमादीना षत्वम् । १.१४.३० । वक्तव्यम् ।
- ४९८ एकवद्भावो वा समाहारे । १.१४.३१ । वक्तव्यः ।
- ४९९ अन्यादीना विभक्तिलोपे सक् । १.१४.३२ । अन्यादीना विभक्तिलोपे कृते सक्
आगमो पूर्वपदस्य वक्तव्यः ।
- ५०० एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ । १.१४.३३ । एकत्वे वर्तमानौ द्विगुद्वन्द्वौ नपुसकलिङ्गौ भवतः ।
- ५०१ सख्यापूर्वो द्विगुः । १.१४.३४ । सख्यापूर्वं समासो द्विगुर्निगद्यते ।
- ५०२ समाहारेऽन ईप् द्विगुः । १.१४.३५ । समाहारेऽर्थे द्विगुः समासो भवति ततोऽकारान्ता-
दाप् प्रत्ययो भवति ।
- ५०३ पात्राद्यन्ततो द्विगुर्नेवन्तः । १.१४.३६ ।
- ५०४ बहुव्रीहिरन्यार्थे । १.१४.३७ । अन्यपदार्थप्रधानो यः समासः स बहुव्रीहिसञ्ज्ञको भवति ।
- ५०५ तेन सहेति तुल्ययोगे । १.१४.३८ । सहेत्येतत्तृतीयान्तेन समस्यते स तुल्ययोगबहुव्रीहिः ।
- ५०६ सहादे सादिः । १.१४.३९ । सहादीना सादिर्भवति ।
- ५०७ बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातः । १.१४.४० । वक्तव्यः ।
- ५०८ प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ । १.१४.४१ । वक्तव्यौ ।
- ५०९ क्तक्तवत् निष्ठा । १.१४.४२ । क्तक्तवत् प्रत्ययौ निष्ठासञ्ज्ञौ स्तः ।
- ५१० प्रियादीना वा । १.१४.४३ ।
- ५११ इन्द्रादिभ्यश्च । १.१४.४४ । इन्द्रादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातो नः ।
- ५१२ प्रजामेघयोरसुक् । १.१४.४५ । नञ्दुःसुभ्यः प्रजामेघयोर्नित्यमसुक् स्याद्बहुव्रीहौ ।
- ५१३ धर्मादन् केवलात् । १.१४.४६ । केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच्-
प्रत्ययः * स्यात् ।
- ५१४ जायाया निङ् । १.१४.४७ । आदेशो बहुव्रीहौ वक्तव्यो यलोपश्च ।

- ५१५ उत्पूतिमुगुरभिभ्यो गन्धणट्ठस्येत् । १.१४.४८ । इकारान्तादेशो बहुव्रीहौ नमनद्यः ।
 ५१६ आगन्तुकस्यैकवचनान्तस्य वा । १.१४.४९ ।
 ५१७ अल्पाद्याया घ । १.१४.५० ।
 ५१८ उपमानान्च । १.१४.५१ ।
 ५१९ ऊघसोऽनट् । १.१४.५२ । ऊघोन्ताड्ढुव्रीहेरनटादेशः स्वातिन्प्रथमम् ।
 ५२० घनूपषच । १.१४.५३ ।
 ५२१ मज्ञाया वा । १.१४.५४ ।
 ५२२ पुवद्वा । १.१४.५५ । ममामे ममानाधिकरणे पूर्वस्य स्त्रोत्क्रियस्य पुवद्वा भवति ।
 ५२३ अन्वार्थः । १.१४.५६ । स्त्रोत्क्रियस्यान्वार्थो वर्तमानस्य ऋत्वो भवति ।
 ५२४ यद्मानिन्त्वरामननशदो चारूप्ये । १.१४.५७ ।
 ५२५ प्रियादौ न । १.१४.५८ ।
 ५२६ ऊप्रत्ययान्तस्य च । १.१४.५९ । न पुवत् ।
 ५२७ अभाषितपुष्कस्य च । १.१४.६० । न पुवत् ।
 ५२८ कोपघपूर्णीमज्ञानाम् । १.१४.६१ । न न पुवत् ।
 ५२९ जातिवाचकान्वाङ्मवाचकाद्य ईप्सदन्तस्य न पुवदमानिनि । १.१४.६२ ।
 ५३० युह्वजितरवनविकाराद्यवृत्तितद्विज्ञान्तस्य । १.१४.६३ । न पुवत् ।
 ५३१ गो । १.१४.६४ । गोशब्दस्यान्वाद्य उत्तमान्तस्य ऋत्वो भवति ।
 ५३२ मन्थामुष्णाप्रादिपुवस्य पादस्य । १.१४.६५ । पादशब्दस्यान्वार्थस्य तादात्म्येण ।
 ५३३ टाटका । १.१४.६६ । ममाने ननि टञ्जटा टञ्जेने प्रत्यया भवन्ति ।
 ५३४ नो वा । १.१४.६७ । नान्तस्य पदस्य टैन्तोषो वा भवति मने मकारे वा ढरे ।
 ५३५ रात्राद्वाहा पुमि । १.१४.६८ । मने पुमन्तस्य ।
 ५३६ अहोरात्रम् । १.१४.६९ । इत्यत्र ननुमन्तस्य वा यात्रात्पुमम् ।
 ५३७ तसंधारण्यस्तुन्वार्थः । १.१४.७० । पदद्वयानुवार्थः एकारदेशात्पुमन्तस्य सति तसंधारण्यस्य
 ममामो भवति ।
 ५३८ पुमन्तस्य । १.१४.७१ । ममान्तो वा अकारे ममानात्पुमन्तस्यो पुमन्तः ।
 ५३९ नाभनद्यत्ता ममानः । १.१४.७२ । मदिपुमन्तस्य नाभनद्यत्ता ममानः स
 त पुमन्तस्यो भवति ।
 * मन्थान्तिवसा मन्थान्तिवसः ।
 ५४० कुम्भनियामः । १.१४.७३ । कुम्भो मन्थान्तिवसा मन्थान्तिवसा मन्थान्तिवसा
 मन्थान्तिवसा ।
 ५४१ कुम्भनियामः । १.१४.७४ । कुम्भो मन्थान्तिवसा मन्थान्तिवसा मन्थान्तिवसा
 मन्थान्तिवसा ।

- ५४२ काकत्रकदुष्णे । १.१४.७५ । उष्णशब्दे परे कुशद्वस्य का क्व कत् इत्येते आदेशा भवन्ति ।
- ५४३ पुरुषे वा । १.१४.७६ । पुरुषशब्दे परे कुशद्वस्य वा कादेशो भवति तत्पुरुषे ।
- ५४४ षष उत्व दधोर्द्धी । १.१४.७० । षष उत्व दत्दशदासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धासु वा भवतीति वाच्यम् ।
- ५४५ विभक्तिलोपे दन्तस्य दत् । १.१४.७८ ।
- ५४६ तद्वृहती करपत्योश्चौरदेवतयो. सुट् तलोपश्च । १.१४.७९ ।
- ५४७ महतष्टेरा । १.१४.८० । आकारो भवति समानाधिकरणे ।
- ५४८ दिवो द्यावा । १.१४.८१ । दिव्शद्वस्य द्यावादेशो भवति ।
- ५४९ अलुक् क्वचित् । १.१४.८२ । समासे तद्धिते ऋदन्तेऽपि विभक्तेरलुग्भवति ।
- ५५० समासे समानाधिकरणे शाकपाथिवादीना मध्यमपदलोपः । १.१४.८३ । वक्तव्यः ।
- ५५१ आदेश्च द्वन्द्वे । १.१४.८५ । द्वन्द्वसमासे सति आदिपदस्य लोपो भवति ।
- ५५२ ऋता द्वन्द्वे । १.१४.८५ । ऋकारान्ताना द्वन्द्वसमासे सति पूर्वपदस्य वा आकारो भवति ।
- ५५३ द्वन्द्वे सर्वादित्व वा जसि । १.१४.८६ ।
- ५५४ वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपः । १.१४.८७ । वक्तव्यः ।
- ५५५ उपमानाच्च । १.१४.८८ । उपमानाद्गघशद्वस्येकारः स्यात् ।
- ५५६ दिक्सख्ये सज्ञायाम् । १.१४.८९ । दिग्वाचकसख्याचकशद्वावुत्तरपदतुल्यार्थौ सज्ञायाम् समस्यते स तत्पुरुषः ।
- ५५७ अपत्येऽण् । १.१५.१ । नाम्नोऽपत्येऽर्थेऽण् प्रत्ययो भवति ।
- ५५८ आदिस्वस्व ङिति वृद्धिः । १.१५.२ । स्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य वृद्धिर्भवति ङिति ङिति तद्धिते परतः ।
- ५५९ वोऽव्यस्वरे । १.१५.३ । उकारस्य ओकारस्य च अव् भवति स्वरे यकारे च परे ।
- ५६० ऋ उरणि । १.१५.४ । ऋकारस्य उर् भवति अणि परे ।
- ५६१ अत इन्नृपे । १.१५.५ । अकारान्तान्नाम्नोऽनृषिषद्वाऽपत्येऽर्थे इन्नृप्रत्ययो भवति ।
- ५६२ ब्रह्मादेश्च । १.१५.६ । ब्रह्मादेः पर इन्नृप्रत्ययो भवत्यपत्यर्थे ।
- ५६३ ण्यायनण्येण्यणीया गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्त्रादेः । १.१५.७ । गगदिर्नडादेस्त्र्यादेः स्त्रीलिङ्गा- त्पितृष्वस्त्रादेश्च ण्य अयनण एयण् णीय इत्येते प्रत्यया भवन्ति अपत्येऽर्थे यथासख्येन ।
- ५६४ मातृपितृभ्यां स्वसा । १.१५.८ । मातृपितृभ्यां शद्वाभ्यां परस्य स्वसृशद्वस्व सकारस्य पकारः स्यात्समासे सति ।
- ५६५ ढकि लोपः । १.१५.९ । मातृष्वसुरन्तस्य लोपः स्याद् ढकि ।
- ५६६ आयनेयीनीयिय फढखल्लघा प्रत्ययादीनाम् । १.१५.१० । प्रत्ययादीनां फादीनां क्रमा- दायन्नादय आदेशाः स्युः ।

- ५६१ भावे तत्वयण । १.१५.३५ । शद्वस्य प्रवृत्तिनिमित्त भाव. तस्मिन् भावे त त्व यण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
- ५६२ समाहारे ना च त्रेर्गुणश्च । १.१५.३६ ।
- ५६३ अचित्तवाचकादिक । १.१५.३७ ।
- ५६४ कत्रचिन्शद्वादिक. । १.१५.३८ ।
- ५६५ गणिकाया ण्य । १.१५.३९ ।
- ५६६ केदाराद्यञ् च । १.१५.४० ।
- ५६८ पाशादिभ्यो य । १.१५.४२ ।
- ५६९ खलगोरर्थेभ्य इनित्रकट्या । १.१५.४३ ।
- ६०० कर्मण्यपि यण् । १.१५.४४ । वक्तव्य ।
- ६०१ समानस्य वा स. । १.१५.४५ । इत्यादेश ।
- ६०२ लोहितादेर्डिम् । १.१४.४६ । लोहितादेर्गणाद्भावेऽर्थे इमन् प्रत्ययो भवति स इमन् डित्सञ्ज्ञो भवति ।
- ६०३ इमनि लोप । १.१५.४७ । इमनि प्रत्यये परे वकारस्य लोपो भवति ।
- ६०४ ऋ र इमनि । १.१५.४८ । इमनि प्रत्यये परे हसादेर्लघोर्ऋकारस्य रो भवति ।
- ६०५ वहोरिलोपो भू च वहो । १.१५.४९ । वहोरुत्तरेषामिमनादीनामिकारस्य लोपो भवति वहो स्थाने भू चादेशः ।
- ५०६ अस्त्यर्थे मत्तु । १.१५.५० । नाम्नो मत्तु प्रत्ययो भवति अस्यास्मिन् वाऽस्तीत्येतस्मिन्नर्थे ।
- ६०७ फलवर्हरर्थेभ्य इनेनौ वा । १.१५.५१ । वक्तव्यो ।
- ६०८ बलवाताभ्यामूल. । १.१५.५२ ।
- ६०९ वातातिसाराभ्या किन् । १.१५.५३ ।
- ६१० ऊर्णाहृशुभभ्यो यु. । १.१५.५४ ।
- ६११ अर्णकेशयोर्व । १.१५.५५ ।
- ६१२ शकभ्या बभयुस्तितुतयसः । १.१५.५६ । आभ्यामेते प्रत्यया स्युरस्त्यर्थे ।
- ६१३ लोमादिभ्य श. । १.१५.५७ ।
- ६१४ पामादेर्न । १.१५.५८ ।
- ६१५ पिच्छादेरिलच् । १.१५.५९ ।
- ६१६ फेनादिभ्यश्च । १.१५.६० । इलच् ।
- ६१७ तुन्दिवलिचटिभ्यो भ । १.१५.६१ ।
- ६१८ कृष्णादिभ्यो बलच् दीर्घश्च । १.१५.६२ ।
- ६१९ प्रज्ञार्चाश्रद्धावृत्तिभ्योऽण् । १.१५.६३ ।
- ६२० शृङ्गवृन्दाभ्यामारकच् । १.१५.६४ ।

- ६२१ मध्वादे रः । १.१५.६५ ।
 ६२२ मिष्मादेर्ः । १.१५.६६ ।
 ६२३ अडकी च मत्वर्थे । १.१५.६७ । मत्वर्थे लडकी प्रत्ययो भवति ।
 ६२४ मान्तोपधाद्विविनो । १.१५.६८ । मकारान्तात्मकारापधादकारान्ताद्यानीपधाच्च
 वविविनो प्रत्ययो भवति अस्त्यर्थे ।
 ६२५ तडिदादिभ्यश्च । १.१५.६९ । तडिदादिभ्य ङट्रेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति ।
 ६२६ तकारान्तस्य सकारान्तरय ह्नादावस्त्यर्थे प्रत्यये परे ऋपादान्तना द्यतव्या । मन्वरादी
 प्रत्ययमात्रे परे मर्वेषामपदान्तता भवति द्वये परे पदान्तता ।
 ६२७ एतत्किञ्चिद्भूय परिमाणे वतु । १.१५.७० । एतत्किञ्चिद्भूय ङट्रेष्वा. परिमाणेऽर्थे
 वतुप्रत्ययो भवति ।
 ६२८ यत्तदोरा । १.१५.७१ । यत्तदोप्टेरात्व भवति वती परे ।
 ६२९ किम किर्यश्च । १.१५.७२ । किमृणद्वस्य किरादेर्ः भवति वतीर्ःकारस्य सकारादेर्ः
 भवति ।
 ६३० आ इर्चतदो वा । १.१५.७३ । एतदप्टेर्वा स्यात्व भवति वती परे ।
 ६३१ तुन्दादेर्गिरि । १.१५.७४ । तुन्दादेर्गणात् इत्प्रत्ययो भवति ।
 ६३२ औन्नत्ये वन्नादुर. । १.१५.७५ । औन्नत्येऽर्थे वाच्ये मति दन्तशलाहृन् प्रत्ययो भवति ।
 ६३३ श्रद्धावेर्ः । १.१५.७६ ।
 ६३४ सिष्मादेर्ः । (६२२)
 ६३५ अस्मायामेधास्त्रभ्यो विनिः । १.१५.७७ । वक्तव्यः ।
 ६३६ वाचो गिमनिः । १.१५.७८ । वाच् षट्वाच् गिमनि. प्रत्ययो भवति उर्यर्थे ।
 ६३७ एकादाकिनिच्चासहाये । १.१५.७९ ।
 ६३८ आलाटी कुत्सितभादिणि । १.१५.८० । कुत्सितभादिणो वाच्ये मति आलाटी प्रत्ययो
 भवति ।
 ६३९ ल समाहारप्रकृष्टयो । १.१५.८१ । नाम्न समाहारप्रकृष्टयोर्ःप्रत्यये लः प्रत्ययो भवति ।
 ६४० ईषदपरिनभाजो कल्पदेशव्येजीया । १.१५.८२ ।
 ६४१ प्रशनाया रूपः । १.१५.८३ । प्रशनाया रूप प्रत्ययो भवति ।
 ६४२ पासा कुत्सायाम् । १.१५.८४ । कुत्साया सास्त्रायाः सासा. काल प्रत्ययो. भवति ।
 ६४३ भूतपूर्वे चरट् । १.१५.८५ । भूतपूर्वयो वाच्ये मति चरट् प्रत्ययो भवति ।
 ६४४ तानुर्ःविभारघ्राद्यन्त्यादिभु मवत् । १.१५.८६ । मवत्प्रत्ययो भवति ।
 ६४५ गो. पुरीषे च । १.१५.८७ ।
 ६४६ मवर्षीने वेद विस्तरात् । १.१५.८८ । मवर्षीनेऽर्थे वाच्ये मति मवर्षीने प्रत्ययो भवति ।

- ६४७ व्यासादे कि । १.१५ ८६ ।
 ६४८ सुघातुरकङ् च । १.१५ ९० ।
 ६४९ न सघिष्ठोर्षुट् च । १.१५ ९१ । सन्निजयोर्षकारवकारयो. सवन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न
 भवति किन्तु तयोर्युडागमो भवति तेन इट्उट् इत्येतावागमौ भवतः ।
 ६५० चटकादैरण् । १.१५ ९२ ।
 ६५१ क्ल्य णादीनामिनेय । १.१५.९३ ।
 ६५२ इनो जातार्थे । १.१५ ९४ । जातार्थे इत. प्रत्ययो भवति ।
 ६५३ तरतमेयस्विष्ठा प्रकर्षे । १.१५.९५ ।
 ६५४ ईयस्विष्ठी । १.१५ ९६ । डिताविति वक्तव्यौ ।
 ६५५ विन् । १.१५ ९७ । मतुवतुतृप्रत्ययाना लोपश्च इष्ठादौ ।
 ६५६ गुर्वादिगिष्ठेपयस्मु गरादिष्टेर्लोपश्च । १.१५.९८ । इष्ठेमेयस्मु परतो गुर्वादिगंरादिरा-
 देशा भवति टेरलोपश्च ।
 ६५७ ईलोपो ज्याशद्वादीयस. । १.१५ ९९ । ज्याशद्वादीयस ईकारस्य लोपो भवति ।
 ६५८ ऋहोरिष्ठे यि । १.१५.१०० । ऋहृशद्वात्परस्य इष्ठे वर्तमानस्येकारस्य यिर्भवति ईयस
 ईकारस्य लोपश्च ।
 ६५९ किमोऽव्ययादाख्याताच्च तरतमयोराम् । १.१५.१०१ । वक्तव्यं ।
 ६६० परिमाणे दधनादय । १.१५ १०२ । परिमाणेऽर्थे वाच्ये सति दधनद्वयसट् मात्रद
 इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
 ६६१ निर्धारणे च । १.१५.१०३ । द्वयोर्वहूना चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ
 वक्तव्यौ ।
 ६६२ सख्येयविशेषावधारणे द्वित्रिभ्या तीयं । १.१५.१०४ ।
 ६६३ त्रेः सप्रसारण सस्वरस्य । १.१५.१०५ ।
 ६६४ षट्चतुरो स्थट् । १.१५ १०६ ।
 ६६५ पञ्चादेर्मट् । १.१५ १०७ ।
 ६६६ एकादशादेर्डं । १.१५ १०८ ।
 ६६७ द्वित्र्यष्टेकाना द्वात्रयोष्टेका । १.१५ १०९ ।
 ६६८ विशत्यादेर्वा तम । १.१५ ११० ।
 ६६९ विशतेस्तिलोप । १.१५.१११ ।
 ६७० चत्वारिंशदादौ वा । १.१५ ११२ ।
 ६७१ शतादेनित्यम् । १.१५ ११३ ।
 ६७२ कतिकतिपयाभ्या थ । १.१५ ११४ ।
 ६७३ सख्याया प्रकारे घा । १.१५ ११५ । सख्यावाचकाच्छद्वात्प्रकारेऽर्थे वाच्ये सति घा
 प्रत्ययो भवति ।

- ६७४ गुणोऽण् वा । ११५११६ । घाप्रत्ययान्तस्य णद्वय्य गुणो वा भवति अण् च वा भवति ।
- ६७५ एकाट् छयमुञ् वा । ११५११७ ।
- ६७६ क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस् । ११५११८ ।
- ६७७ द्वित्रिचतुर्भ्यः सु । ११५११९ । द्वित्रिचतु षष्टेभ्यः सुप्रत्ययो भवति ।
- ६७८ बह्नादेः णस् । ११५१२० । बह्नादेः कारकात् षष्टाच्छम् प्रत्ययो भवति ।
- ६७९ तयायटौ सरयायाः । ११५१२१ । अवयवे सन्ध्याया अवयवे यान्ते ननि तयायटौ प्रत्ययो भवतः ।
- ६८० अल्पार्थे कुटीशमीशुडीभ्यो ः । ११५१२२ ।
- ६८१ स्त्रीपुसोर्नण्स्नणो । ११५१२३ ।

द्वितीया वृत्तिः

- ६८२ घातोः । २११ । वक्ष्यमाणा प्रत्यया घातोर्ज्ञेया ।
- ६८३ भ्वादिः । २१२ । भूमत्ताग्रामि-यादिगणो घातुमज्ञा भवति ।
- ६८४ आदनुदात्तटित । २१३ । अनुदात्ततो टितश्च घातोरादिभ्याम्नपद भवति ।
- ६८५ त्रित्स्वस्तिरे उभे । २१४ । त्रित् स्वस्तिरेतश्च घातोरादिभ्याम्नपद भवति ।
- ६८६ परतोऽन्यत् । २१५ । पूर्वोक्तनिमित्तविधुरादन्यस्मादातो परमपद भवति ।
- ६८७ नव परमपदानि । २१६ । तिवादीनामण्डादगन्तव्यगतानि मालानि नव परमपदानि परमपदमज्ञानि भवन्ति ।
- ६८८ वक्तमाने । २१७ । प्राग्धापरिममण्यणियोपलक्षिते घातोः परमपदानि परमपदानि तिवादेभ्यः प्रत्यया भवन्ति ।
- ६८९ नाम्नि च युष्मदि चान्मदि च भागे । २१८ । नामादिपरमपदेषु घातोः स तु तिभिर्भागेरेते प्रत्यया भवन्ति ।
- ६९० कर्त्तरि वं च । २१९ । परमपद कर्त्तरि भवति ।
- ६९१ अण् कर्त्तरि । २११० । घातोः परमपदे भागे कर्त्तरि तिभिरेषु परमपदेषु अण् कर्त्तरि तिपूर्वेषु परतः ।
- ६९२ गुणः । २१११ । घातोः परमपदेषु नामिनो गुणः भवति परमपदेषु भवति ।
- ६९३ अप्रतिपत्तिः । २११२ । परमपदे घातोः च तिभिरेषु परमपदेषु अप्रतिपत्तिः भवति ।
- ६९४ विष्णुशब्देषु । २११३ । तिभिरेषु च परमपदेषु परमपदेषु भवति ।
- ६९५ अरे । २११४ । अकारस्य घातो भवति अकारे एकार च परे ।

- ६४७ व्यासादे कि । १.१५.८६ ।
 ६४८ सुधातुरकङ् च । १.१५.९० ।
 ६४९ न सधियर्वोर्दुत् च । १.१५.९१ । सन्धिजयोर्यकारवकारयोः सवन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न ॐ
 भवति किंतु तयोर्युडागमो भवति तेन इट्उट् इत्येतावागमौ भवतः ।
 ६५० चटकादैरण् । १.१५.९२ ।
 ६५१ कल्य णादीनामिनेयः । १.१५.९३ ।
 ६५२ इतो जानार्थे । १.१५.९४ । जानार्थे इतः प्रत्ययो भवति ।
 ६५३ तरतमेयस्विष्ठा प्रकर्षे । १.१५.९५ ।
 ६५४ ईयस्विष्ठी । १.१५.९६ । डिताविति वक्तव्यौ ।
 ६५५ त्रिन् । १.१५.९७ । मनुवतुतृप्रत्ययाना लोपश्च इष्ठादौ ।
 ६५६ गुर्वादेरिष्ठेपयस्सु गरादिष्ठेरलोपश्च । १.१५.९८ । इष्ठेमेयस्सु परतो गुर्वादेर्गरादिरा-
 देशो भवति टेरलोपश्च ।
 ६५७ ईलोपो ज्याशद्वादीयसः । १.१५.९९ । ज्याशद्वादीयस ईकारस्य लोपो भवति ।
 ६५८ बहोरिष्ठे यि । १.१५.१०० । बहुशद्वात्परस्य इष्ठे वर्तमानस्येकारस्य यिर्भवति ईयस
 ईकारस्य लोपश्च ।
 ६५९ किमोऽव्ययादाख्याताच्च तरतमयोराम् । १.१५.१०१ । वक्तव्यः ।
 ६६० परिमाणे दहनादयः । १.१५.१०२ । परिमाणेऽर्थे वाच्ये सति दहनद्वयसट् मात्रद
 इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
 ६६१ निर्धारणे च । १.१५.१०३ । द्वयोर्बहूना चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ
 वक्तव्यौ ।
 ६६२ सख्येयविशेषावधारणे द्वित्रिभ्या तीयः । १.१५.१०४ ।
 ६६३ त्रेः सप्रसारणः सस्वरस्यः । १.१५.१०५ ।
 ६६४ षट्चतुरो स्थट् । १.१५.१०६ ।
 ६६५ पञ्चादेर्मट् । १.१५.१०७ ।
 ६६६ एकादशादेर्हं । १.१५.१०८ ।
 ६६७ द्वित्र्यष्टकानां द्वात्रयोष्टकाः । १.१५.१०९ ।
 ६६८ विशत्यादेर्वा तमः । १.१५.११० ।
 ६६९ विशतेस्तिलोपः । १.१५.१११ ।
 ६७० चत्वारिंशदादौ वा । १.१५.११२ ।
 ६७१ शतादेर्नित्यम् । १.१५.११३ ।
 ६७२ कत्तिकत्तिपयाभ्या थः । १.१५.११४ ।
 ६७३ मख्याया प्रकारे घाः । १.१५.११५ । सख्यावाचकाच्छद्वात्प्रकारेऽर्थे वाच्ये सति घा
 प्रत्ययो भवति ।

- ७७४ वद्विज्योः सी नित्य वृद्धिः । २१६३ ।
- ७७५ अजेराघंघातुके वी । २१६४ । वषणव्य यमादौ वा ।
- ७७६ नुघातो । २१६५ । विकरणस्य नोर्धनिोश्चेवर्णोवर्णयोर्युवो भवत नारे परे ।
- ७७७ स्वरान्ताभित्यानिटस्थपो वा । २१६६ । इट् ।
- ७७८ नैकस्वरादानुदात्तात् । २१६७ । एकस्वरादानोर्धत्तुपाठेऽनुदान ह्येव पठितादिदागमो न भवति ।
- ७७९ ये । २१६८ । अनपि यकारे पूर्वस्य दीर्घो भवति ।
- ७८० ह्यन्तक्षणशर्वामजागृहसादिवर्जम् । २१६९ । सेटि नो न वृद्धिः ।
- ७८१ आय । २१७०० । गुप्धूप्विच्छिपणिपनिभ्यः स्वार्थे आय प्रत्ययो भवति यनपि तु वा ।
- ७८२ न घातु । २१७०१ । न यडादिप्रत्ययान्तः षट्ठो घातुमञ्जो भवति ।
- ७८३ यत । २१७०२ । यकारस्याकारस्य च लोपो भवत्यनपि ।
- ७८४ ऋत्यतो नित्यानिट् । २१७०३ । यपो वेट् ।
- ७८५ क्रप् भ्रमु त्रसि द्रुटि लप् भ्राभ्रलाणो वा । २१७०४ । न प्रत्ययो यस्तस्य नगुर्णुं ।
- ७८६ क्रम पे षतुर्णुं दीर्घं । २१७०५ । वयतव्य ।
- ७८७ गमा छः । २१७०६ । गम्यमृडपूणा छो भवत्यपि ।
- ७८८ आद्यस्ताना यमिरमिनमोनां नेरिट् सक् च । २१७०७ । यानव्यो ।
- ७८९ गमां स्वरे । २१७०८ । गम् हन् जन् यन् घन् एतेषामुपघाया लोपो भवति षिट्त्वहे स्वरे ।
- ७९० हनुक् स्ययः । २१७०९ । हन्तेऽकारान्तात्स्यय उतागमो भवति गमेन वे ।
- ७९१ लित्पुपादेहं । २१७१० । लितो घातो पुपादेर्पुनादेरन एत्र गयो भवति दिवापो परस्मैपदे ।
- ७९२ इपुसहलुभरिपरुवामनपि तस्य वा । २१७११ । इट् यनात्प ।
- ७९३ तुकलभजत्रवाम् । २१७१२ । किति लादौ नेटि यपि च नगुर्णोपो यनात्पो ।
- ७९४ लातास्वाकारस्य सौ । २१७१३ । नित्य वृद्धिर्वाच्या ।
- ७९५ मपरोक्षयोर्जेगि । २१७१४ । सप्रत्यये परोक्षे य नि जय इति धातोर्मिगरेणो भवति ।
- ७९६ गरो क्षमे दनाम् । २१७१५ । दन् मुञ्ज कृप मुम् नृम् हृव मुत्ता क्षमे परे षरो रो भवति ।
- ७९७ कृतादीना रो वा । २१७१६ । यनपरम् ।
- ७९८ यडो म ने । २१७१७ । धातो यनात्स्वकारमो कृप षकृति यनात्पे परे ।
- ७९९ कृतादीना निर्गा । २१७१८ । यनपरम् ।
- ८०० ह्यन्तान्तात्सक । २१७१९ । ह्यन्तान्तात् सकारान्तात् यनात्स्वकारस्य यनान्तात्सक-

- ७४६ नामघातुष्टचैष्वक्कण्टिवा ष सो न । २१६८ । इति वाच्यम् ।
- ७५० प्रादेश्च तथा तो सुनमाम् । २१६९ । प्रादेरुपसर्गात्परेषा स्वादीना नामादीना च घातूना सकारनकारयोस्तौ पूर्वभाविनावेव पकारणकारौ भवतः षत्वणत्वनिमित्ते सति ।
- ७५१ ऊदितो वा । २१७० । ऊदितो घातो परस्य वसादेरिड्वा भवति ।
- ७५२ स्वसूतिसूयतिघ्नृग्घादीनामिड्वा । २१७१ । वक्तव्यम् ।
- ७५३ तयोर्घोऽथ । २१७२ । दधाति विना झभान्ताद्धातो परयोस्तकारथकारयोर्घकारादेशो भवति ।
- ७५४ अनिटो नामिवत् । २१७३ । नामिवतोऽनिटो घातोः परस्मैपदे परे सिप्रत्यये वृद्धिर्भवति ।
- ७५५ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । २१७४ । कार्यं भवति ।
- ७५६ झसात् । २१७५ । झसादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति झसे परे ।
- ७५७ अत उपघाया । २१७६ । घातोरुपघाया अकारस्य वृद्धिर्भवति त्रिति णिति परे ।
- ७५८ णवृत्तमो वा । २१७७ । णिवृत्तव्यम् ।
- ७५९ णित्ये । २१७८ । परस्मैपदे परे सिर्णिङ्भवति ।
- ७६० हसादेर्लघ्वकारोपघस्य वा वृद्धिः सेटि सौ । २१७९ । वाच्या ।
- ७६१ उपसर्गस्थनिमित्तान्नेर्गदादौ णत्वम् । २१८० । वाच्यम् ।
- ७६२ लोप पचा कित्ये चास्य । २१८१ । पचादीनामनादेशादीना किति णादौ सति पूर्वस्य लोप-असयुक्तहसयोर्मध्यस्यस्याकारस्यकारः ।
- ७६३ सेटि थपि एत्वपूर्वलोपो । २१८२ । वक्तव्यम् ।
- ७६४ नुगशाम् । २१८३ । अश्नोतेऋकारादिघातूना मयोगान्ताकारादिघातूना च पूर्वस्य नुमागमो भवति णादौ सति ।
- ७६५ स्वरादे । २१८४ । स्वरादेर्घातोद्वितीयोऽडागमो भवति दिवादौ परे ।
- ७६६ कासादिप्रत्ययादाम् ऋस्भूपर । २१८५ । कास् आस् द्य् अय् नाम्यादिगुरुमद्धात्वनेकस्वरघातुभ्यः प्रत्ययान्ताच्च णवादौ परे आम् प्रत्ययो भवति स च कृ-अस्-भूपर प्रयोक्तव्यम् ।
- ७६७ विद्दिरिद्राकास्काश्जागृउष एभ्यो वा । २१८६ । आम् ।
- ७६८ र । २१८७ । पूर्वसंबन्धिन ऋकारस्याऽकारो भवति ।
- ७६९ घातोर्नामिनः । २१८८ । घातोरन्त्यभूतस्य नामिनो वृद्धिर्भवति त्रिति णिति च परे ।
- ७७० निस्निक्षानिन्दामुपसर्गाणत्व वा । २१८९ । वाच्यम् ।
- ७७१ असवर्णे स्वरे पूर्वेकारोकारयोरियुवौ । २१९० । वक्तव्यम् ।
- ७७२ पूजायामञ्चेर्नः । २१९१ । नलोपाभावो वाच्यः ।
- ७७३ न शस्ददवादिगुणभूताकाराणाम् । २१९२ । नैत्वपूर्वलोपो वक्तव्यम् ।

- ८२७ णमा दीर्घः । २१.१४८ । णमादीना दीर्घा भवति यकारे परे ।
- ८२८ कणादीनामेत्वपूर्लपो वा । २१.१४५ । वाच्यौ ।
- ८२९ वमश्च । २१.१४६ । एत्वपूर्वलोपो वा वाच्यौ ।
- ८३० णवादी पूर्वस्य । २१.१४७ । णवादी परे यजादीना अहारीना च पूर्वस्य सप्रसारण भवति ।
- ८३१ यजां यवराणा द्युतः सप्रसारण किति । २१.१४८ । यजादीना सप्रसारण भवति किति ।
- ८३२ घसादेः पः । २१.१४९ । घमिणासिधसोना मन्थ पो भवति परान्तिमस्ये गति ।
- ८३३ मस्तोऽनपि । २१.१५० । मकारस्य तकारो भवति अनपि मकारे परे ।
- ८३४ श्वयतेर्णादी प्रथम वा । २१.१५१ । सप्रसारण वा वक्तव्यम् ।
- ८३५ श्वयतेर् नी वृद्धघभायः । २१.१५२ । वाच्य ।
- ८३६ श्वयतेरिलोपो टे । २१.१५३ । वक्तव्य ।
- ८३७ द्वित्व वा । २१.१५४ । श्वयनेडे द्वित्व वा ।
- ८३८ आम् प्रत्ययो यस्माद्विहित न चेदात्मनेपदी तर्हि धनुप्रयुषाकृञ् श्री मीपद स्वमीर्ना-
त्मनेपदम् । २१.१५५ ।
- ८३९ स्वजतेर्णादी वा कित्वम् । २१.१५६ ।
- ८४० य मे । २१.१५७ । पूर्वस्याऽकारस्येकारो भवति ने परे ।
- ८४१ मानादीना पूर्वस्य दीर्घः । २१.१५८ । वक्तव्य ।
- ८४२ कमे. स्वायै त्रि । २१.१५९ । प्रत्ययो वक्तव्य ।
- ८४३ त्रेरड् द्विष्व । २१.१६० । ज्यन्तादातोर्भूतेऽर्थे अट्प्रत्यये भवति द्विवारो पदा ।
- ८४४ त्रे । २१.१६१ । इटागमवर्जिते अनपि द्विष्वे त्रेर्लोपा भवति ।
- ८४५ अटिलपो ह्रस्व उपधाया । २१.१६२ । अटि म्पुपधाया ह्रस्वो भवति पूर्वस्ये-
नाऽकारस्येकारो भवति लघुन घान्धक्षरे परे ।
- ८४६ लपोदीर्घः । २१.१६३ । अडि मति हमारैर्लोपोः पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि घा द-
क्षरे परे ।
- ८४७ कमेरड् द्विष्वे वाच्ये । २१.१६४ । ज्यन्तादादायाय दीर्घोऽपी ।
- ८४८ पत्रापूर्वोऽप्यती । २१.१६५ । डामर्देकस्य मन्थ वाच्यम् ।
- ८४९ नाजपोः । २१.१६६ । अनपि द्विष्वे धापोरुत्तरस्य पदा न भवति ।
- ८५० इत्येदिनि णादी । २१.१६७ । इत्येदिनी दिग्गरेतो द्वि यथावन्त यथावत् ।
- ८५१ इतिहासाभ्यामिभ्य मेनिभ्य आत्मनेपदे । २१.१६८ । वाच्यम् ।
- ८५२ णोरा ज्यमाज्जमे । २१.१६९ । ज्यमाज्जमे मेर्लोपा भवति पदा परे ।
- ८५३ इडा द्विष्व । २१.१७० । इती णादी दिग्गरेतोः इत्येदिनी ।
- ८५४ चुनेः पूर्वस्य । २१.१७१ । सप्रसारण यथावत् णादी परे ।

- ८५५ द्युतादिभ्यो लुडि वा । २.१.१७२ । परस्मैपद वाच्यम् ।
 ८५६ वृतादिभ्यः स्यप्सयोर्वा पम् । २.१.१७३ । पेऽनिट्त्व च ।
 ८५७ कृपो रो ल् । २.१.१७४ । कृपो रेफस्य लो भवति ऋकारस्य लृकारो भवति ।
 ८५८ सिन्धो । २.१.१७५ । उपधाया गुणो न भवति सिन्धोरनिटोः परत ।
 ८५९ व्यथनेर्णादौ पूर्वस्य सप्रसारणम् । २.१.१७६ । वक्तव्यम् ।
 ८६० व्याङ्पर्युपेभ्यो रम । २.१.१७७ । पम् ।
 ८६१ सहिवहोरोदवर्णस्य । २.१.१७८ । सहिवहोरवर्णस्योकारादेशो भवति ढलोपनिमित्तं
 ढकारे परे ।
 ८६२ जनखनसना किडति ये अकारो वा । २.१.१७९ । वक्तव्य ।
 ८६३ ऋदन्तस्य थपो नेट् ।
 ८६४ उ । २.१.१८० । ऋकारस्य गुणो न भवति सिन्धोरनिटो परतः ।
 ८६५ गुहेरुपधाया ऊद्गुणहेतो स्वरे । २.१.१८१ ।
 ८६६ दुह् दिह् लिह् गुह् भ्य सको लुग्वा । २.१.१८२ । यकारतकारयोरिति ।
 ८६७ आति सकोऽकारलोप स्वरे । २.१.१८३ ।
 ८६८ स्नुश्चिद्रुवा सेरड् द्विश्च । २.१.१८४ । घातोद्वित्वं च ।
 ८६९ सस्यात्मने पदे स्वरे टिलोपो । २.१.१८५ । वाच्य ।
 ८७० ष्वे च सेर्लोप । (७३०)
 ८७१ वेत्रो णादौ सप्रसारणभावः । २.१.१८६ । वाच्य ।
 ८७२ वेत्रो वय् णादौ वा । २.१.१८७ । वक्तव्य ।
 ८७३ ग्रहा किडति च । २.१.१८८ । ग्रहादीना सप्रसारण स्यात् किति डिति च परे ।
 ८७४ वयो यस्य किति णादौ वो वा । २.१.१८९ । वक्तव्य ।
 ८७५ व्येत्रो णादौ नात्वम् । २.१.१९० ।
 ८७६ अर्त्यात्तिव्ययतीना थपो नित्यामिट् ।
 ८७७ अद्विरुक्तस्य ह्ययते सप्रसारणम् । २.१.१९१ । वक्तव्यम् ।
 ८७८ अस्यतिवक्तिख्यातिलिपिसिचिह्नयतीना सेर्दो । २.१.१९२ । वाच्य ।
 ८७९ ऋतेरीयड् स्वार्थेऽनपि । २.१.१९३ । तु वा ।
 ८८० अदादेर्लुक् । २.२.१ । अदादेर्गणादुत्पन्नस्याऽपो लुग्भवति ।
 ८८१ झसाद्धिर्हे । २.२.२ । झसादुत्तरस्य हेर्धिर्भवति ।
 ८८२ अदादिस्योरट् । २.२.३ । आगमो भवति ।
 ८८३ सिसयोर्घस्लृ । २.२.४ । अदेर्घस्लृ लिटि वा तु ।
 ८८४ आदन्तविद्विषामन उस् वा । २.२.५ । वक्तव्य ।
 ८८५ दिस्योर्हसात् । २.२.६ । हसादुत्तरयोर्दिप्सिपोर्लोपो भवति ।

- ८८६ लोपस्वनुदात्तनाम् । २२७ । अनुदात्ताना तनादीना ष त्रमस्य लोपो भवति पिति
डिति षमे परे ।
- ८८७ जह्येघिशाधि । २.२.८ । हस्तेर्जंहिमाहोऽस्तेरेधिमद्. शास्ने माधिपद्गो निपात्यते
हि-विषये ।
- ८८८ द्विरुक्तस्य हस्तेस्थपि घ. । २२९ । घत्व वाच्यम् ।
- ८८९ हस्तेः स्याशीर्यादादी वघः । २२९० । वघादेशो वयतव्यः ।
- ८९० जनिवध्योर्न । २.२.९१ । वृद्धिः ।
- ८९१ ओरी । २.२.९२ । उकारस्याद्विरुक्तस्य औकारादेशो भवति पितिस्मि अवादी विषये ।
- ८९२ तुरुनुस्तुभ्योऽद्विरुक्तेभ्यो हसादीना षतुर्णामीद्वा । २.२.९३ ।
- ८९३ इणः किति स्वरे य । २.२.९४ । वयतव्यः ।
- ८९४ इणः किति णादी पूर्वस्य दीर्घं । २.२.९५ । वयतव्यः ।
- ८९५ इणिको सिलोपे गा । २.२.९६ । वयतव्यः ।
- ८९६ विदो नवानां त्यादीना णवादिर्वा । २.२.९७ । विद उत्तरेषा निवादीना नवाना
णवादिर्नवको वा भवति ।
- ८९७ द स. । २.२.९८ । दकारस्य वा सकारो भवति मिविषये ।
- ८९८ आमि विदेर्न गुणः । २.२.९९ ।
- ८९९ नमसोऽस्य । २.२.२० । नम् इत्येतस्य विकरणम्यान् भुवीति घानोष्वाकारस्य तापो
भवति डिति परे ।
- ९०० सि सः । २.२.२१ । अस्ते. सकारस्य लोपो भवति महारे परे ।
- ९०१ अस्तेरीट् । २.२.२२ । अस्ने. पर्योदिस्योरीडागमो भवति ।
- ९०२ लोपागमयोर्मध्ये आगमविधिवलवान् ।
- ९०३ अस्तेरनपि भूः । २.२.२३ । वयतव्यः ।
- ९०४ मृजेर्बृद्धिः । २.२.२४ । मृजेर्गुणनिमित्ते प्रथमे परे वृद्धिर्वापि किति डिति मरे पा ।
- ९०५ रातस्य । २.२.२५ । रेफादुत्तरस्य नस्यैव लोप इयात् मर्यादस्य ।
- ९०६ वधिरन्तिपरो यद । २.२.२६ । नहि यनिरन्तिपर प्रयोगस्य किञ्च यदस्य मृग्या-
णीयम् ।
- ९०७ हे यचेरुम् । २.२.२७ । यस्यातिवक्तोनि हे मोरुम् प्रागमो यवत्त ।
- ९०८ रुदादेश्वनुर्णा ह्यमादे । २.२.२८ । रुदादे परेषा पिदादिःरुर्णा महेरे रुदादेश्वमादे ।
- ९०९ रुदादेश्वस्योरीट्ठी गा । २.२.२९ । वयतव्यो ।
- ९१० अनिति प्रपूर्वं । २.२.३० । उत्तमस्यपि अनित्यादिर्नैव षत्वं वयतव्यम् ।
- ९११ जहादेरलोऽन उम् । २.२.३१ । जहादेरलोऽन उम् भवति ।

- ६१२ उसि जागर्ते । २२३२ । घातोर्गुणो वक्तव्यः ।
 ६१३ किति च । २२३३ । जागर्तेः किति गुणो वक्तव्य ।
 ६१४ दरिद्रातेरिदालोपश्च डिति । २२३४ । दरिद्रातेराकारस्य लोपो भवति डिति स्वरे परे इकारश्च डिति हसे परे ।
 ६१५ णप्वुण्सयुटो हित्वा अनप्यालोप सौ वा । २.२३५ । अन्यस्माद्दरिद्रातेरनप्यालोपो लृडि वा ।
 ६१६ शासेरिः । २.२.३६ । शास्तेराकारस्येकारादेशो भवति किति डिति हसे डे च परे ।
 ६१७ द्विपि सस्य त सिपि वा । २.२३७ । द्विपि परे सस्य तकारो भवति सिपि तु वा भवति ।
 ६१८ धौ सलोपः । २२३८ । वाच्य ।
 ६१९ चक्षिडोऽनपि ख्यात्र् । २२३९ । क्शात्रौ णादौ वा वक्तव्यो ।
 ६२० अस्यतिवक्तिख्यातीनामात्मनेपदे सेर्दो वाच्य ।
 ६२१ ईडीशोः सध्वयोरिड् । २.२४० । वक्तव्यः ।
 ६२२ लडो छवस्य नेट् । २२४१ ।
 ६२३ सूतेः पिति न । २२४२ । गुणाभावो वाच्य ।
 ६२४ शीडोऽपि । २२४३ । शीडः सर्वत्र गुणो भवत्यपि विषये ।
 ६२५ शीडोऽतो रुट् । २२४४ । शीड परस्यादित्येतस्य रुडागमो भवति ।
 ६२६ इडो णादौ गा । २२४५ । वक्तव्यः ।
 ६२७ इडो वा गी सौ लृडि च । २२.४६ । तत्परस्य प्रत्ययस्य डित्व वाच्यम् ।
 ६२८ सस्यात्मनेपदे स्वरे (८६६) टिलोपो वाच्यः ।
 ६२९ हकारस्य क्वचिज्झसूभाव । २.२४७ । वाच्य ।
 ६३० स्तुसूधूत्रा पेरिट् । २२४८ । वक्तव्य ।
 ६३१ अत्रादावी पिति त्स्म । २२४९ । ब्रुव ईकार प्रत्ययौ भवति तकारसकारमकारादौ पिति परे अत्रादौ विषये ।
 ६३२ आहश्च पञ्चानाम् । २२५० । ब्रुव उत्तरेषा तिवादीना पञ्चाना णबादय पञ्चादेशा भवन्ति ब्रुव आहश्चादेशो भवति ।
 ६३३ तस्ये । २२५१ । अहो हकारस्य तकारादेशो भवति थे परे ।
 ६३४ ब्रुवो वचिः । २२५२ । ब्रुवो वचिरादेशो भवति अनपि विषये ।
 ६३५ ऊर्णोनेर्वा वृद्धि हसादौ पिति । २२.५३ ।
 ६३६ ऊर्णोनेर्गुणो दिम्यो । २२५४ ।
 ६३७ ऊर्णोतेगम् न । २२५५ ।
 ६३८ स्वरादे पर । २२५६ । स्वरादेर्वातोर्द्वितीयोऽवयवोऽद्विवृक्तः सस्वरो द्विर्भवति ।

- ६३९ म्वरात्पराः मयोग'दयो नदरा द्विनं । २२.५७ ।
- ६४० ऊणतिरिडादिः (प्रत्ययो) वा डित् । २२.५८ ।
- ६४१ ऊणतिर्वा वृद्धि र्त्वा परे ।
- ६४२ दादिद्विषत् । २.३१ । हु उ-वादेर्गणादुत्पन्नम्यापो लुभयति तस्मिन् लृकि मति घातो-
द्विवचनम् ।
- ६४३ द्वे । २३२ । द्विरुपनादुत्तरस्यान्त उभेनस्याद्भूवति ।
- ६४४ हेधि । २३३ । नुहोतेरुत्तरस्य हधिर्भवति ।
- ६४५ अन उम् । २३४ । द्विरुपताद्धातारन उम् भवति ।
- ६४६ भोह्नुन्हीणामाम्वा लुखत् । २३५ । लुकि मति घाताद्वित्वम् ।
* डिति हने मिय डकारो वा वक्तव्य ।
- ६४७ ऋप्रोः पूर्वस्य । २३६ । ऋप्रो पूर्वस्य ऋकारस्य उशरो भवति लृकि मति ।
- ६४८ पोरर्त् । २.३७ । पवर्गादुत्तरस्य ऋकारस्य उर् भवति िति टिति न परे ।
- ६४९ ऋप्रोर्विस्पोर्त् वा । २.३८ । आगमो वा वक्तव्य टिति नोच्यत् ।
- ६५० षद्विहेतो नाविटो न दीर्घं । (८२२)
- ६५१ हेन्तो । २.३९ । द्विरुपतस्य घातोऽकारस्य लोपो भवति िति म्वरे एकारस्य
डिति हने परे ।
- ६५२ जहातेर्वा । २.६१० । आकारस्य विडति हने र्त्वा वाच्य ।
- ६५३ जहातेर्वादादाया लोपः । २.३.११ । वाच्य ।
- ६५४ र्त्वा ही । २.३.१२ । जहातेर्त्वापरं एकार सिद्ध एव पक्ष आकारेभ्यो भवत ।
- ६५५ अगवर्णो न्वरे पूर्वस्य डम् । २.३.१३ । आदेशो भवति ।
- ६५६ भृञ्जा लृकि । २.३.१४ । दुभृञ् धारणसोपगमो. ओहाट मतो माद् माने इभेनेषा
पूर्वस्याकारस्य एकारो भवति लृकि मति ।
- ६५७ पाटं । २.३.१५ । द्विरुपतस्य घातोऽकारस्य लोपो भवति िति परे ।
- ६५८ दा ही । २.३.१६ । दाद्योदात्तस्यैतानो भवति पूर्वस्य न लोपो भवति ही परे ।
- ६५९ दादात्तमामित्य नैति वम् । २.३.१७ ।
- ६६० पूर्वस्य टिति हने न । २.३.१८ । एतान्त्वस्य ददाते. पूर्वकारस्य एकारो भवति ।
िति हने परे ।
- ६६१ विजा गुणः । २.३.१९ । एषु विज विजा एतस्य गुणः भवति लृकि मति ।
- ६६२ हे न्वरुपत पोरवाभुण । २.३.२० । द्विरुपतस्य घातोऽकारस्य लोपो भवति िति हने उर-
भाया गुणो न भवति ।
- ६६३ इवादेर्त्वा । २.३.२१ । इवादेर्त्वापरं न. एत एत इति पूर्व परम् ।
- ६६४ नृशुभृत्त्वत्वात् सप्तम्येति न । २.३.२२ । इवादेर्त्वा ।

- ६६५ व्योः । २४३ । यप्रत्यये परे घातोरोकारस्य लोपो भवति ।
- ६६६ राघतेहिंसाया किति णादौ सेटि थपि । २४४ । चैत्वपूर्वलोपो वा ।
- ६६७ षिलषेरालिङ्गने । २४५ । सक् डापवाद ।
- ६६८ स्पृशृमृशृकृषृत्पा सिर्वा । २४६ । वक्तव्य ।
- ६६९ मस्जिनशोर्ज्ञसे । २४७ । नृम् वक्तव्य ।
- ६७० नशे षान्तस्य । २४८ । नशे पान्नम्य णत्व न स्यात् ।
- ६७१ डे नशेरत ए । २४९ । वा वाच्यम् ।
- ६७२ शमा दीर्घः । (८२७) । शमादीना दीर्घो भवति ये परे अवादी विषये च ।
- ६७३ मिदेर्ये । २४९० । गुणो वक्तव्य ।
- ६७४ अस्यतेर्डे थुक् । २४९१ । वक्तव्यः ।
- ६७५ जा जनीज्ञो । २४९२ । जनी प्रादुर्भावि ज्ञा अवबोधने अनयोः जादेशो भवति ।
- ६७६ पदादेस्तनि कर्त्तर्यपि । २४९३ । रोरिण् वक्तव्यः दीपादिभ्यो वा ।
- ६७७ लोप । २४९४ । इण्सयोगे तनो लोपो भवति ।
- ६७८ स्वादेर्नुः । २५१ । स्वादेर्गणान्तु-प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ।
- ६७९ मूप । २५२ । विकरणस्य नुप्रत्ययस्य उप्रत्ययस्य च गुणो भवति पिति परे ।
- ६८० ओर्वंमोर्वा लोप । २५३ । असयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसवन्धिन उकारस्य वा लोपो भवति वमो परयोः ।
- ६८१ ओर्वा हेः । २५४ । प्रत्ययसवन्धिन उकारादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति ।
- * स्तुमुधृत्रा पे सेरिड्वा वक्तव्य ।
- ६८२ चिनोते मणादौ वा । २५५ । कित्वा वाच्यम् ।
- ६८३ सयोगादिऋदतवृड्वृत्राम् । २५६ । सिस्योरात्मनेपदे इड्वा वक्तव्यः ।
- * वृणोतेस्थपो नित्यमिट् ।
- ६८४ स्वरतिसूतिसूयतिघूरघ्रादीना वा । (७५२)
- ६८५ द्विस्वतस्य हिनोते । २५७ । कुत्व वाच्यम् ।
- ६८६ धिन्विक्कण्व्योः । २५८ । नोर्लोपो वाच्य ।
- ६८७ य्वोर्विहसे । (३१६) । यवयोर्वसे हकारे च लोप ।
- ६८८ श्रुव शृ । २५९ । श्रुव शृ भवति चतुर्षु परेषु ।
- ६८९ रुघादेर्नम् । २६१ । रुघादेर्गणान्तम्प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ।
- ६९० हसात् (८१७) । असस्य सवर्णेज्ञसे लोपो वाच्यः ।
- ६९१ द. सः । (८६७) । दकारस्य वा सकारो भवति सिपि विषये ।
- ६९२ नृत्तृदृच्छृदृत्तृच्छृचोऽसे । (६६४) स्तादेरिड्वा ।
- ६९३ नमः । २६२ । नम. प्रत्ययात्परस्य नस्य लोपो भवति ।
- ६९४ दिपि सस्य तः सिपि वा । (६१७)

- १०२७ प्वादेर्ह्रस्वः । २८७ । प्वादीना ऋस्वो भवति चतुर्षु परेषु ।
- १०२८ हसादान ही । २९८ । हसान्तात् क्य्रादेर्गणादानप्रत्ययो भवति ही परे ।
- १०२९ लील्लिडो वा । २९९ । आत्वम् ।
- १०३० सयोगादिऋदतवृड्वृत्राम् । (६८३) सिस्थोरात्मनेपदे इड्वा वाच्य ।
- १०३१ चुरादे । २९०१ । चुरादेर्गणात्स्वार्थे जि प्रत्ययो भवति ।
- १०३२ भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडा वोपधायान् ऋस्वो उपरे जी । २९०२ ।
- १०३३ स्वृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पृशा पूर्वस्यातोऽदृ । २९०३ । परे जी ।
- १०३४ उपधायान् ऋवर्णस्याडि ऋ वा । २९०४ । वक्तव्य ।
- १०३५ मिता ऋस्वः । २९५ । मिता धातूना ऋस्वो भवति जी परे ।
- १०३६ चिस्कुरोर्जावात्व वा । २९०६ ।
- १०३७ रातो जी पुक् । २९०७ । ऋ गतावित्यस्याकारस्य च पुगागमो भवति जी परे ।
- १०३८ स्वरादे पर । (६३८) । स्वरादेर्धातो परोऽवयवोऽद्विरुक्तः सस्वरो द्विर्भवति ।
- १०३९ धातोरुपधायान् ऋकारस्य ई । २९०९ । ईकारादेशो वाच्यो जि प्रत्यये परे ।
- १०४० अल्लोपिनो नाड् । २९०१० । कार्यम् ।
- १०४१ जिनिमित्तस्वरादेशो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवत् । २९०११ ।
- १०४२ धातो प्रेरणे । २९११ । प्रयोजकव्यापारेऽर्थे धातोर्जि प्रत्ययो भवति ।
- १०४३ अड्सयो । २९१२ । पूर्वस्योकारास्येत्व पवर्गयवरलजकारेष्ववर्णपरेषु परत ।
- १०४४ द्विनिमित्तेऽचि । २९१३ । द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये ।
- १०४५ स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिःश्रवतिच्यवतीनाम् । २९१४ । अड्सयो पूर्वस्येत्व वाऽवर्णपरे धात्वक्षरे परे ।
- १०४६ ह्नो घत् । २९१५ । हन्तेर्घदादेशो भवति ङिणति णपूर्वजिते परतः ।
- १०४७ शदे शत् । २९१६ । शदे शत् आदेशो भवति अगती जी परे ।
- १०४८ पुगन्तस्य गुण । २९१७ । वक्तव्य ।
- १०४९ तिष्ठतेरुपधायान् इः । २९१८ । इकारो वक्तव्योऽडि परे ।
- १०५० पादेर्युक् । २९१९ । पाशाछासाह्वेर्त्रेजा युगागमो भवति जी परे ।
- १०५१ पित्रतेरडि पूर्वस्येकारोपधालोपी । २९११० । वक्तव्यो ।
- १०५२ ह्वयतेरडि सप्रसारण युगभावश्च । २९१११ । वक्तव्य ।
- * कृतसप्रसारणस्य ह्वयतेरडि क्रमाद्गुणवृद्धी वाच्ये ।
- १०५३ पातेर्जी लुक् । २९११२ । वक्तव्यः ।
- १०५४ रभलभो स्वरे णाद्यपो विना नुम्वाच्यः । २९११३ ।
- १०५५ प्रीञ्चूञ्चोर्नुक् । २९११४ । अनयोर्नुगागमो भवति जी परे ।
- १०५६ स्मयतेरात्यात्व जी । २९११५ । वाच्यम् ।

- १०५७ रुहेत्रौ पो वा वाच्यः । २.११.१६ ।
- १०५८ उपधाया ऋवणस्याटि ऋ वा । २.११.१७ । वक्तव्य ।
- १०५९ इडादेत्रौ पुक् च । २.११.१८ । इङ्क्रीजीनामाव् भवति त्रौ परे ऋन्लोरीषनूयोश्मा-
योना पुगागमो भवति त्रौ परे ।
- १०६० इडापरं त्रौ इडो गाट् वा । २.११.१९ । वक्तव्य ।
- १०६१ यवयोर्वर्गे हकारे च लोप । (३१६) । वक्तव्यः ।
- १०६२ लीयतेर्जावात्व वा । (१०२९) ।
- १०६३ लीलो. पुग् । २.११.२० । वक्तव्य ।
- १०६४ लीलोत्रौ क्रमान्वुग्लुकी वा । २.११.२१ ।
- १०६५ न रित् । २.११.२२ । ऋकारेतोऽनेकस्वरस्य जामघनाऽटि उक्त कार्यं न भवति ।
- १०६६ दुपेत्रौ वा दीर्घं । २.११.२३ । वक्तव्य ।
- १०६७ मिता ऋस्व । (१०३५) । घातुपाठे मित इत्येव पठिताना घातृना ऋम्यो भवति
त्रौ परे ।
- १०६८ जनीजृषुवनमुरञ्जोऽमन्ताश्च । २.११.२४ । एतेऽपि मित ।
- १०६९ रञ्जेत्रौ म्गरमणे । २.११.२५ । अर्थे नलोपो वाच्यः ।
- १०७० जानातेत्रौ वा ऋस्व । २.११.२६ ।
- १०७१ ज्वलन्लास्ताश्च वा । २.११.२७ । मितः ।
- १०७२ स्फायो व । २.११.२८ । स्यात् त्रौ परे ।
- १०७३ मियो त्रौ वा पुगात्वे । २.११.२९ । वाच्ये ।
- १०७४ व्यापारमात्रे त्र । २.११.३० । वक्तव्यः न च त्रि ।
- १०७५ इच्छावासात्मन स । २.११.३१ । घातोरिच्छायागर्थे स. प्रथमो भवति सा षेत्
स्वरमवन्धिनी ।
- १०७६ धु मे । २.१२.२ । उवर्णान्तादवर्णान्तात्त एतद्गुहोष्ण मे परे इट् न भवति ।
- १०७७ नानिटि मे । (८०५) इट्त्वजिते नप्रथये परे गुणो न भवति ।
- १०७८ नास्वन्तास्वरस्य मस्य कित् । २.१२.३ । कित्त वाच्यम् ।
- १०७९ मे दीर्घं । २.१२.४ । मे परे पूर्वस्य दीर्घा भवति ।
- १०८० विनोर्गे सगादो विडा । (८८२) कित्त वा वाच्यम् ।
- १०८१ गीण. प्रथमयोऽन्तस्य सात् । २.१२.५ ।
- १०८२ कृत् त्र । २.१२.६ । इत्यस्य चर्वात् ।
- १०८३ र्वात्तद्वृत्तपठित्वात्तद्वृत्तपठित्वात् । २.१२.७ । विडाच्यः ।
- १०८४ कृत्तद्वृत्तपठित्वात्तद्वृत्तपठित्वात् । २.१२.८ । वक्तव्यः ।
- १०८५ इत्तौ त्रौ वाच्यः । २.१२.९ । इत्तौ त्रौ वाच्यः ।

- १०८६ इड से गम् । २.१२.१० । वाच्यः ।
- १०८७ गमे. इड्वा । २.१२.११ । से इड्वाच्य ।
- १०८८ इस्से । २.१२.१२ । अपित्दाधारभलभृशकपदपत्मिमीमामाड् मेड् हिंसार्थराधा स्वरस्य से इसादेशो भवति पूर्वस्य च लोपः ।
- १०८९ पतो वेट् । २.१२.१३ ।
- १०९० आप्नोतरी । २.१२.१४ । आप्नोतेराकारस्यकारो भवति से परे पूर्वस्य च लोपः ।
- १०९१ अशेरनायो वा । २.१२.१५ । अशेरिच्छाया स्थाने वा अनायप्रत्ययो भवति ।
- १०९२ पततनदरिद्राभ्य से वा । २.१२.१६ । इट् वाच्यः ।
- १०९३ तने से वा दीर्घः । २.१२.१७ ।
- १०९४ वेडिस्से । २.१२.१८ । दीर्घना च दम्भिज्ञायोर्धात्वोर्वा इड भवति सप्रत्यये परे ।
- १०९५ अनिशये हसादयड् द्विशच । २.१३.१ । हसादेरकस्वराद्धातो रतिशयेऽर्थे यड् प्रत्ययो भवति तस्मिन्मिति धातोर्द्वित्वम् ।
- १०९६ यडि । २.१३.२ । यडि सति लुकि च पूर्वस्य नामिनो गुणो भवति ।
- १०९७ अनपि च हमात् । २.१३.३ । हसादुत्तरस्य यडो लुगभवति अनपि विषये ।
- १०९८ धात्वशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे तन्निमित्ते समाननामिना गुणवृद्धी न । २.१३.४ । वाच्ये ।
- १०९९ आत । २.१३.५ । यडि लुकि च सति पूर्वस्य अकारस्य आकारो भवति अकिति ।
- ११०० सूत्रिसूत्रित्त्वय्यत्त्यशूर्णोतिभ्यो यड् । २.१३.६ । वाच्यः ।
- ११०१ यकारपरस्य रेफस्य । २.१३.७ । द्वित्व वाच्यम् ।
- ११०२ लुगमदचरजपत्रमहृदशगृभ्यो गर्हायाम् । २.१३.८ । धात्वर्थगर्हायामेव यड् ।
- ११०३ अत्रजरा नुक् । २.३१.९ । अमान्तस्य जपादीना च पूर्वस्य नुगागमो भवति यडि लुकि च सति ।
- ११०४ चरफञोरुच्चास्य । २.१३.१० । अनयोर्यडि लुकि च सति पूर्वस्य नुगागमो भवति पूर्वात्परस्य अकारस्य उकारः ।
- ११०५ वलयान्नस्य नुग् वा । २.१३.११ ।
- ११०६ रीगृदुपघस्य । २.१३.१२ । ऋकारोऽघस्य धातोर्यडि सति पूर्वस्य रीगागमो भवति ।
- ११०७ अत्र णत्वाभावः । २.१३.१३ । वाच्यः ।
- ११०८ ऋत्वतो रीक् । २.१३.१४ । वाच्यः ।
- ११०९ वशेर्यडि न सप्रसारणम् । २.१३.१५ ।
- १११० पदस्रसुध्वसुभ्रसुदशुकस्वञ्चुपतस्कन्दाम् । २.१३.१६ । यडि लुकि च सति पूर्वस्य नुगागमो वाच्यः ।
- ११११ ऋतो रि । २.१३.१७ । ऋकारस्य रिरादेशो भवति यडि सति ।

- १११२ टादेशि । २१३१८ । अपिद्वाधामाडोहाक्पिवसोम्यानामिवारो भवति विनि टिति हमे परे ।
- १११३ ट्राधमोरीः । २१३१९ । अनयोरीकारो भवति यटि सति ।
- १११४ हन्तेहिमाया प्री वा । २१३२० । वाच्य ।
- १११५ द्विरुक्त्वस्य हन्तेः कुत्व । २१३२१ । वाच्यम् ।
- १११६ चायो यटि की । २१३२२ । वाच्य ।
- १११७ कवतेर्यटि चुन्वामाव । २१३२३ । वाच्य ।
- १११८ शोडो यट् क्किति ये । २१३२४ । वक्तव्य ।
- १११९ वान्यत्र । २१४१ । लुगनुवन्ते ।
- ११२० लुकि पितित्स्म वा ई । २१४२ । ईकारो वक्तव्य ।
- ११२१ द्वे । २१४३ । द्विरुक्त्वस्य पिति मार्वघातुके स्वरदेशि नोपघाया गूणः ।
- ११२२ ऋकारान्तानामुदुपघाना च । २१४४ । यट् लुकि सति पूर्वस्य र्क्त्स्त्रिंशत्-भागपा वक्तव्या ।
- ११२३ रासस्य । (६०५) । रेफादुत्तरस्य सम्यैव लोपो नान्यस्य ।
- ११२४ मो नो घातोः । (२७५) घातोर्मकारस्य नकारो भवति लमे यदन्ते यद्योश्च ।
- ११२५ द्विरुक्त्वस्य हन्ते कुन्व । (१११५) । वाच्यम् ।
- ११२६ नाम्नो य ई चास्य । २१५१ । नाम्नदृच्छायामर्गे य प्रत्ययो भवति नाम्नियोगे चाकारस्य ईकार ।
- ११२७ यादौ प्रत्यये ओकारोकारयोश्चावौ । २१५२ । वनयोः ।
- ११२८ काम्यश्च । २१५३ ।
- ११२९ यकारस्यानपि वा लोप । २१५४ । वाच्यः ।
- ११३० हमात्तद्विनस्य ये । २१५५ । लोपः ।
- ११३१ बाऽनपि । २१५६ । हमात्तस्य लोपो दाऽनपि ।
- ११३२ मान्नाद्यस्यान्या यो न । २१५७ ।
- ११३३ करणे च । २१५८ । नाम्नः करणेश्चैव य प्रत्ययो भवति ।
- ११३४ क्षीरत्वणयोस्तृष्णानां य मुद् । २१५९ । य ।
- ११३५ गङ्गादिभ्यो यट् । २१५१० ।
- ११३६ जन्मवाग्वाभ्यामुद्गमने । २१५११ । यट् घातः ।
- ११३७ त्रिष्टिक्करणे । २१५१२ । नाम्नो ति प्रत्ययो भवति कर्त्तव्ये न च रि ।
- ११३८ आबिठ्ठरायम् । २१५१३ ।
- ११३९ पुष्पादे र् । २१५१४ । पुष्पादे-कारस्य नो भवति लोपः ।
- ११४० कर्त्तव्ये । २१५१५ । कर्त्तव्यमादाऽकारेश्चैव य प्रत्ययो भवति ।

- ११४१ यडि सलोप । २१५१६ । वाच्य ।
- ११४२ पयसस्तु विभाषया । २१५१७ ।
- ११४३ नाम्न आचारे क्विप् । २१५१८ । वाच्य ।
- ११४४ आचार उपमानात् । २१५१९ । कर्माधारयोरुपमानात् य प्रत्ययो भवति आचारेऽर्थे ।
- ११४५ भृशादिभ्योऽभूततद्भावे यड् । २१५२० । वाच्य ।
- ११४६ अश्ववृषयोर्मेथुनेच्छायाम् । २१५२१ । य प्रत्यय सुगागमश्च ।
- ११४७ सुखादिभ्यो ज्ञापनाया यड् । २१५२२ ।
- ११४८ निविशादे । २१६१ । नीत्याद्युपसर्गपूर्वकाद्विशादेर्घातोरात्मनेपद भवति ।
- ११४९ विपराभ्या जे । २१६२ । -
- ११५० समो गमादिभ्य । २१६३ ।
- ११५१ गम परी सिस्यौ वा कितौ । २१६४ । आत्मनेपदे वा कितौ वाच्यौ ।
- ११५२ वित्तेरन्तो वा रुद् आति । २१६५ ।
- ११५३ आडो दोऽनास्यबिहरणे । २१६६ । आड्पूर्वाद्दातेरात्मनेपद भवति मुखप्रसारणव्यति-
रिक्तेऽर्थे ।
- ११५४ क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च । २१६७ । अनुसम्परिभ्य क्रीडतेरात्मनेपद स्यात् ।
- ११५५ शद्वे तु न । २१६८ ।
- ११५६ समवप्रोपविभ्य स्थ । २१६९ । एभ्यस्तिष्ठतेरात्मनेपद भवति ।
- ११५७ आडो यमहन । २१६१० । आड परयोर्महनोरात्मनेपद भवति ।
- ११५८ हन्तेरात्मनेपदे सि कित् । २१६११ । वाच्य ।
- ११५९ हन्ते स्याशीर्यादाद्योर्वध आति । २१६१२ ।
- ११६० उद्विभ्या तप । २१६१३ । उद्विभ्या परस्याकर्मकस्यात्माङ्गकर्मकस्य वा तपतेरात्मने-
पद भवति ।
- ११६१ उदश्चरस्त्यागे । २१६१४ । उत्पूर्वाच्चरतेस्त्यागेऽर्थे आत्मनेपद भवति ।
- ११६२ समस्तृतीयायुक्ताच्च । २१६१५ । संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्तेन पदेन युक्तादात्मनेपद
भवति ।
- ११६३ व्यवपरिभ्य क्रीजः । २१६१६ । एभ्य क्रीणातेरात्मनेपद भवति ।
- ११६४ शप उपालम्भे । २१६१७ । उपालम्भेऽर्थे शपतेरात्मनेपद भवति ।
- ११६५ ज्ञाश्रुस्मृदृशा सान्तानामात् । २१६१८ । सप्रत्ययान्तानामेषामात्मनेपद भवति ।
- ११६६ अनुपसर्गाज्ज् । २१६१९ । जानातेरात्मगामिनि फले आत्मनेपद वाच्यम् ।
- ११६७ कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात् । २१६२० । कर्मव्यतिहारेऽर्थे वाच्ये हिंसार्थान् गत्य-
र्थान् पठजल्पहसान् विहाय इतरेतरान्येन्योन्यपरस्परपदाभावे सर्वेभ्यो घातुभ्य आत्मने-
पद भवति ।

- ११६८ भुजो भाजने । २.१६.२१ । आत्मनेपद याच्यम् ।
 ११६९ यक् चतुर्थे । २.१७.१ । धातोर्भावे कर्मणि च यक् प्रत्ययो भवति चतुर्थे पूर्वोत्तरे
 परतः ।
 ११७० आद् भुवि कर्मणि । २.१७.२ । आत्मनेपदो भुवि भावे चार्थेभ्यश्च तर्मात्मात्मनेपद
 भवति ।
 ११७१ स्वरान्ताना हन्प्रहृदृणा च भावकर्मणो । २.१७.३ । सिगतामोन्प्रणामिट वा इण
 वचनव्य ।
 ११७२ इण्प्रत्ययकर्तरि । २.१७.४ । धातास्त्विति परे भावे कर्मणि च इण प्रत्ययो भवति ।
 ११७३ लोप । २.१७.५ । इण्ययोगे तनो लोपो भवति ।
 ११७४ शीटोऽयद् किति ये । (१११८) । वचनव्य ।
 ११७५ आतो यक् । २.१७.६ । आत्मागन्ताद्धातायगागमो भवति त्रिति पिति च परे ।
 ११७६ हन्ते न्याशीयादाद्योर्घादेणो वचनव्य आनि वा । (११५६) ।
 ११७७ हन् आत्मनेपदे मि किद्धाच्य । (११५६) ।
 ११७८ तनोतेर्ना वा । २.१७.७ । तनोतेर्नेकारण्य वा आकारो भवति यकि पर ।
 ११७९ मञ्जेरिणि नलोपो वा । २.१७.८ । वाच्य ।
 ११८० व्यन्ताना मिनामिणि णिदिटि च । २.१७.९ । वा वृद्धिर्वाच्या णिदिटि णिदिटि च ।
 ११८१ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय । ५.१७.१० । कर्मन्धरा नियमा मुन्प्रणिय कर्मा कर्मव-
 द्भवति ।
 ११८२ दुह्स्नुनमा कर्मकर्तरि यगिणो न । २.१७.११ ।
 ११८३ मयोगे भूतायन्ता । (७३३) । वतमानानांरा अपि विभक्तौ मयोगे भूतायन्ता मर्यादा ।
 ११८४ वंचित्वापह्लवयोर्त्वक्काळेऽपि णादि । २.१८.१ ।
 ११८५ यावत्पुरानिपातयोर्द्ध । २.१८.२ । योगे भविष्यदर्थे निवाच्य लट् ।
 ११८६ म्प्रत्ययर्घातुयोगे भूतेऽपि लृट् । २.१८.३ ।

तृतीया वृत्तिः

- ११८७ कृकर्तरि च । ३.१.१ । कर्तृमाणा प्रत्यया कृमन्तव्या च कर्तरि कर्त्तृ ।
 ११८८ स्वयन्तः कर्ता (४५६) - निपातः स्वात्मनेपद निवृत्तौऽपि कर्ता मयात् ।
 ११८९ म्प्रत्ययो । ३.१.२ । धातोर्लृप्रत्ययो प्रत्ययो भवति ।
 ११९० कृत् । ३.१.३ । मेट्प्रत्ययो प्रत्यय कर्त्तृमाणा कर्मादेऽपि कर्ता भवति ।
 * म्प्रत्ययिण्युत्प्राणादीना र्ह्या भवत्यस्य ।

- ११६१ युवोरनाको । ३१.४ । युवु इत्येतयोरन अक इत्येतावादेशौ भवत ।
- ११६२ आतो युक् आकारान्ताद्धानोर्युगागमो भवति त्रिति णिति च परे ।
- ११६३ वृण्सयुटौ हित्वा दरिद्रातेरनप्यालोपो लुडि वा वक्तव्य ।
- ११६४ रञ्जेर्नलोपो वा । ३१.५ ।
- ११६५ नाम्युपधात्क । ३१.६ । नाम्युपधाद्घातो क प्रत्ययो भवति ।
- ११६६ दुह के वा घ । ३१.७ । वाच्य ।
- ११६७ जानातेश्च । ३.१.८ । जानातेर्घातिरपि क प्रत्ययो भवति ।
- ११६८ गिले परेऽगिलस्य । ३१.९ । गिलशब्द विहाय पूर्वस्य मुम् वक्तव्य ।
- ११६९ पत्रिनन्दिग्रहादेर्युणिनि । ३१.१० । पचादेर्नन्धादेर्ग्रहादेश्च अ यु णिनि इत्येते प्रत्यया भवन्ति यथासख्येन ।
- १२०० चरिचलिपतिहनिवदीना वा द्वि । ३१.११ । द्वित्वं पूर्वस्यागागमश्च अप्रत्यये परे ।
- १२०१ हन्तेर्घनश्च । ३१.१२ ।
- १२०२ दुषेत्रौ कृति च दीर्घो वक्तव्य ।
- १२०३ रोर्गुण् । ३१.१३ । रूशब्द इत्येतस्माद्घातोर्गुण् प्रत्ययो भवति ।
- १२०४ रूशब्दात् युरपि । ३१.१४ । वक्तव्य ।
- १२०५ ऋकारान्ताच्च । ३१.१५ । युण् प्रत्ययो भवति ।
- १२०६ नञ्पूर्वभ्य कृहणीयाञ्चृवदिभ्यो णिनिश्च । ३१.१६ ।
- १२०७ दृशादेः श । ३१.१७ । दृश् हन् घेद् छमा घ्रा या दा विद एभ्यः शप्रत्ययो भवति ।
- १२०८ शिति चतुर्वत् । ३१.१८ । शितिप्रत्यये परे तिवादिषु परेषु यत्कार्यमुक्त तद्भवति ।
- १२०९ ज्वलादेर्ण । ३१.१९ । ज्वलादेर्गणात् ण प्रत्ययो भवति ।
- १२१० कार्येऽण् । ३१.२० । घातोः कर्मणि प्रयुज्यमाने अण् प्रत्ययो भवति ।
- १२११ नाम्नि च । ३१.२१ । नाम्न्युपपदे घातोर्ङ् ।
- १२१२ शुच शूर्द्धे । ३१.२२ । शुचः शूरादेशो भवति द्वे परे ।
- १२१३ उरस सलोपो मुम्वा । ३१.२३ । उरसः सकारस्य लोपो भवति डप्रत्ययान्ते गमौ मुमागमश्च ।
- १२१४ विहायसो विहश्च । ३.१.२४ । विहायसशब्दस्य विहादेशो भवति चकारान्मुम्वा डान्ते गमौ ।
- १२१५ भुजस्य गमौ च । ३१.२५ । मुम्वा डप्रत्ययाते गमौ ।
- १२१६ अटौ । ३१.२६ । नाम्नि कार्ये च उपपदे सति अटौ प्रत्ययो भवति ।
- १२१७ इखखि । ३१.२७ । घातोर्नाम्नि कार्ये च सति इ ख खि एते प्रत्यया भवन्ति ।
- १२१८ खिति पदस्य । ३१.२८ । खिति प्रत्यये परे पूर्वपदस्याव्ययवर्जितस्य मुमागमो भवति ।
- १२१९ एजा खश् । ३१.२९ । एजू कपने इत्यादीना खश् प्रत्ययो भवति ।

- १२४५ अन । ३१५४ । पदान्ते वर्त्तमानस्यापि अनो नस्य णत्व स्यात् ।
- १२४६ -ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । ३१५५ । -ह्रस्वस्य पिति कृति परे तुगागमो भवति ।
- १२४७ वनिपि ञमस्याऽत्वम् । ३१५६ । वाच्यम् ।
- १२४८ ईपि वनो र । ३१५७ । नस्य वाच्यम् ।
- १२४९ क्विप् । ३१५८ । उपपदे सति असति च सर्वधातुभ्यम् क्विप् प्रत्ययो भवति ।
- १२५० वचिप्रच्छचायतस्तुकटप्रुङ्जुश्रीणा दीर्घश्च । ३१५९ । सप्रसारणाभावश्च वक्तव्यम् ।
- १२५१ छ्वो शूङ् अनुनासिके च । ३१६० । किति ङिति झसे परेऽनुनासिके क्वो च ।
- १२५२ नहिवृत्तिव्यधिवृपिरुचिसहितनिष् । ३१६१ । क्विवन्तेषु पूर्वपदस्योपसर्गस्यान्ते दीर्घो वाच्यम् ।
- १२५३ गम् यम् नम् हन् तनादीनाम् । ३१६२ । क्विपि गमस्य लोपो वाच्यम् क्यपि वा ।
- १२५४ क्विवन्ते वह्यनसो डान्तादेशः । ३१६३ । वाच्यम् ।
- १२५५ ध्यायते । ३१६४ । क्विपि सप्रसारण दीर्घता च वक्तव्या ।
- १२५६ द्युतिगमिजुहोतीना द्वित्व वा । ३१६५ । क्विपि क्वचित् द्वित्व वाच्यम् ।
- १२५७ द्योतते पूर्वस्य वा । ३१६६ । क्वचित्पूर्वस्य क्विपि सप्रसारण वाच्यम् ।
- १२५८ दृगेऽकसकौ चोपमाने कार्ये । ३१६७ । दृशेर्घातो सर्वादिषु टक्सकौ प्रत्ययो भवत उपमाने कार्ये सति ।
- १२५९ आ सर्वादिः । २१६८ । एतेषु प्रत्ययेषु परेषु सर्वादिः पूर्वस्य टेरात्व भवति ।
- १२६० किमिदम् कीशीशौ । ३१६९ । किम्शद्वस्य च कीश् ईश् इत्येतावादेशौ भवत टकारादिषु प्रत्ययेषु परेषु ।
- १२६१ अदसोऽम् । ३१७० । अदसश्द्वस्य टगादिषु सत्सु अम् आदेशो भवति किति परे ।
- १२६२ प्रत्ययोत्तरपदयो परतो युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वत् मत् । ३१७१ । इत्येतावादेशौ भवत ।
- १२६३ णिनिरतीते । ३१७२ । घातोरतीते काले शीलेऽर्थे च णिनिप्रत्ययो भवति ।
- १२६४ करणे यजे । ३१७३ । उपपदे यजेर्णिर्वाच्यम् ।
- १२६५ हन्तेर्निन्दायाम् । ३१७४ । णिनिर्वाच्यम् ।
- १२६६ कर्तर्युपमाने च । ३१७५ । णिनिर्वाच्यम् ।
- १२६७ क्विपक्वनिष्ठाः । ३१७६ । घातोरतीते काले शीलेऽर्थे च क्विप् क्वनिप् डा इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
- १२६८ वृत्रब्रह्मभ्रूणेषु हन्ते । ३१७७ । वृत्र ब्रह्मन् भ्रूण एतत्पूर्वकादेव हन्ते क्विप् स्यात् ।
- १२६९ सप्तम्या जनेर्ड । ३१७८ । सप्तम्या जनेर्घातोर्ड प्रत्ययो भवति अतीते काले ।
- १२७० क्तक्तवत् । ३२१ । घातोरतीते काले क्तक्तवत् प्रत्ययो भवत ।
- १२७१ गत्यर्थादिकर्मकाच्च कर्तरि क्त । ३२२ । गत्यर्थादिकर्मकाच्च कर्तरि क्त प्रत्ययो भवति ।
- १२७२ ञमान्तरस्य किङिति झसे दीर्घ । ३२३ । ञमान्तरस्य घातोदीर्घो भवति किङिति झसे परे क्विपि वा ।

- १२७३ निष्ठाया वा । ३२.४ । यस्य नवचिद्विकल्पनेत् तस्य निष्ठाया येत् वाच्यः ।
- १२७४ शिष्योऽस्वाम्श्रिवमृजनरुहजीर्यतीना नोपनयस्त्वेन नकर्मणाणाम् । ३२.५ । क्षदि कर्त्तरि क्तो वाच्यः ।
- १२७५ वमिधुधोरिट् । ३२.६ । आभ्या नित्यमिट् स्यात् ।
- १२७६ ण । ३२.७ । रेफादुत्तरस्य क्तस्य ना भवति ।
- १२७७ यनो वा मेट् । ३२.८ । उकारोपधान्मुपश्च पर मेट् क्त प्रत्ययः कित्वा भवति ।
- १२७८ शोड्स्विदिमिदिष्विदिधृषुपूडः क्षेमाथे । ३२.९ । एस्य परो मेटो गणपयत् प्रत्ययो कित्वा न भवति ।
- १२७९ पुटो वा । ३२.१० । यत् मेट् पुट् परस्य ननप्रत्ययगोर्वा भवति ।
- १२८० वृत् । ३२.११ । उवर्णास्तात् ऋवर्णान्तात् शिष्यश्रियश्च घातो परस्य कित्प्रत्ययस्य वसादेः ष्ट् न भवति ।
- १२८१ श्वयते । ३२.१२ । सप्रसारणस्य दीर्घः ।
- १२८२ आदीदित् । ३२.१३ । आदित् ईदितश्च परस्य ननस्येत् न भवति ।
- १२८३ त्रीता तक् वर्त्तमानेऽपि । ३२.१४ । त्रीता घातूना मनिबुद्धिपूजायांता प वर्त्तमानेऽपि तक् प्रत्ययो भवति ।
- १२८४ दस्तस्य नो दश्च । ३.१.१५ । दकारादुत्तरस्य कित्तस्तस्य नत्व भवति ।
- १२८५ आदित् कर्मणि निष्ठा कर्त्तरि ष । ३२.१६ । वाच्यः ।
- १२८६ भावे वा । ३.२.१७ । कर्त्तरि चारित क्तस्येद् वा वाच्यः ।
- १२८७ मिदेर्गुण । ३२.१८ ।
- १२८८ निष्ठाया न्ह्रस्वः । ३२.१९ । वाच्यः ।
- १२८९ क्तस्य च वर्त्तमाने । ३२.२० । वर्त्तमानास्य क्तस्य लोके षट्ठी स्यात् ।
- १२९० अदो जपुः । ३.२.२१ । अदो जपुगदेः लो भवति निष्ठाया ऋदि नकारे पर कर्त्तरि ष ।
- १२९१ ननपयत् निष्ठा-एतो निष्ठानशी स्त ।
- १२९२ ण-रेफादुत्तरस्य क्तस्य नो भवति ।
- १२९३ श्वाद्योदित् । ३.२.२२ । श्वादेरोदितश्च घातो, सिद्धस्यो लो भवति ।
- १२९४ शीण ह्यशामः । ३.२.२३ ।
- १२९५ श्वाय लो । ३.२.२४ । श्वायलो श्वादेः लो भवति निष्ठायाः ।
- १२९६ शिषो दीर्घः । ३.२.२५ । निष्ठाया कर्त्तरि दीर्घो वाच्यः ।
- १२९७ दीर्घादेः शिषो निष्ठा-यस्य न-वाच्यः ।
- १२९८ यत्परस्यलोभादेः क्तस्येत् । ३.२.२६ । निष्ठायाः लो वाच्यः ।
- १२९९ वाच्यः वा । ३.२.२७ । वाच्यः लो वाच्यः ।

- १२४५ अन । ३.१.५४ । पदान्ते वर्त्तमानस्यापि अनो नस्य णत्व स्यात् ।
- १२४६ -ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । ३.१.५५ । -ह्रस्वस्य पिति कृति परे तुगागमो भवति ।
- १२४७ वनिपि ऋमस्याऽत्वम् । ३.१.५६ । वाच्यम् ।
- १२४८ ईपि वनो र । ३.१.५७ । नस्य वाच्य ।
- १२४९ क्विप् । ३.१.५८ । उपपदे मति असति च सर्वधातुभ्यः क्विप् प्रत्ययो भवति ।
- १२५० वचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रुडुजुश्रीणा दीर्घश्च । ३.१.५९ । सप्रसारणाभावश्च वक्तव्यः ।
- १२५१ छ्वो शूङ् अनुनासिके च । ३.१.६० । किति डिति झसे परेऽनुनासिके व्वो च ।
- १२५२ नहिवृत्तिव्यधिवृषिरुचिसहितनिष् । ३.१.६१ । क्विवन्तेषु पूर्वपदस्योपसर्गस्यान्ते दीर्घो वाच्यः ।
- १२५३ गम् यम् नम् हन् तनादीनाम् । ३.१.६२ । क्विपि गमस्य लोपो वाच्यः क्यपि वा ।
- १२५४ क्विवन्ते बह्यनसो डान्तादेशः । ३.१.६३ । वाच्यः ।
- १२५५ ध्यायते । ३.१.६४ । क्विपि सप्रसारण दीर्घता च वक्तव्या ।
- १२५६ द्युतिगमिजुहोतीना द्वित्व वा । ३.१.६५ । क्विपि क्वचित् द्वित्व वाच्यम् ।
- १२५७ द्योतते पूर्वस्य वा । ३.१.६६ । क्वचित्पूर्वस्य क्विपि सप्रसारण वाच्यम् ।
- १२५८ दृशेष्टकसकौ चोपमाने कार्ये । ३.१.६७ । दृशेर्घातो सर्वादिषु टक्सकौ प्रत्ययो भवत उपमाने कार्ये सति ।
- १२५९ आ सर्वादि । २.१.६८ । एतेषु प्रत्ययेषु परेषु सर्वादिः पूर्वस्य टेरात्व भवति ।
- १२६० किमिदम कीशीशौ । ३.१.६९ । किमृशद्वस्य च कीष् ईष् इत्येतावादेशौ भवत टकारादिषु प्रत्ययेषु परेषु ।
- १२६१ अदसोऽम् । ३.१.७० । अदसृशद्वस्य टगादिषु सत्सु अमू आदेशो भवति किति परे ।
- १२६२ प्रत्ययोत्तरपदयो पगतो युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वत् मत् । ३.१.७१ । इत्येतावादेशौ भवत ।
- १२६३ णिनिरतीते । ३.१.७२ । घातो रतीते काले शीलेऽर्थे च णिनिप्रत्ययो भवति ।
- १२६४ करणे यजे । ३.१.७३ । उपपदे यजेर्णिर्वाच्यः ।
- १२६५ हन्तेर्निन्दायाम् । ३.१.७४ । णिनिर्वाच्यः ।
- १२६६ कर्तर्युपमाने च । ३.१.७५ । णिनिर्वाच्यः ।
- १२६७ क्विपक्वनिब्डाः । ३.१.७६ । घातो रतीते काले शीलेऽर्थे च क्विप् क्वनिप् डा इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
- १२६८ वृत्रब्रह्मभ्रूणेषु हन्ते । ३.१.७७ । वृत्र ब्रह्मन् भ्रूण एतत्पूर्वकादेव हन्ते किप् स्यात् ।
- १२६९ सप्तम्या जनेर्डं । ३.१.७८ । सप्तम्या जनेर्घातोर्डं प्रत्ययो भवति अतीते काले ।
- १२७० क्तक्तवत् । ३.२.१ । घातो रतीते काले क्तक्तवत् प्रत्ययो भवत ।
- १२७१ गत्यर्थादिकर्मकाच्च कर्तरि क्त । ३.२.२ । गत्यर्थादिकर्मकाच्च कर्तरि क्तः प्रत्ययो भवति ।
- १२७२ ऋमान्तरस्य किडति झसे दीर्घः । ३.२.३ । ऋमान्तरस्य घातो दीर्घो भवति किडति झसे परे क्विपि वा ।

- १३२८ वादीपोः शतुः (३७७) अवणतिरस्य शतुप्रत्ययस्य वा नुडानमो भवति इति वा परे ।
- १३३० अप्ययोरान्नित्यम् (३७९) अपप्रत्ययसंबन्धिन आकारापरस्य शतुनित्य नुडानमो भवति इति परत ।
- १३३१ न द्विरुक्ताना जक्षादीना नपुमके शी वा । ३.३ १२ । वादीपोः शतुप्रत्ययस्य वा नुडानम् द्विरुक्ताना जक्षादीना च शतुनित्य नुमप्रतिषेधो वक्तव्यः नपुमके शी वा ।
- १३३२ दरिद्रातेरालोपः । ३.३ १३ । वक्तव्यः ।
- १३३३ विदेर्वा वमुः । ३.३ १४ । विदेर्वा शतृविषये वा वमुः प्रत्ययो भवति ।
- १३३४ भविष्यदर्थे । ३.३ १५ । तिप्तेवत् शतृशान्ती भवतः ।
- १३३५ अत्रभवत्त्रभवती पूज्ये । ३.३ १६ । पूजार्थे निपात्येने ।
- १३३६ जोले तृन् । ३.४ १ । घातोस्तृन् प्रत्ययो भवति शीले स्वभावेऽर्थे ।
- १३३७ इणुस्तुम्भुः । ३.४.२ । घातो शीले स्वभावेऽर्थे इणु स्तु त्नु इत्येने प्रत्यया भवति ।
- १३३८ मलकृञ् निराकृञ् प्रजन् उत्पच् उत्पत् उत्पद् अम् उन्मन रुच् पपदप् वृत्तु मृत्तु सहचर भ्राण् ज्यन्तेभ्य इणुः । ३.४.३ ।
- १३३९ इणुपरि न त्रिलोपः । ३.४.४ । इणुप्रत्यये परे ज्यन्ताना त्रिलोपभावो वाच्यः ।
- १३४० ग्या जि स्या भूला क्षि पच् यज परिमृजेभ्य स्तुः । ३.४.५ ।
- १३४१ जिभ्योर्न । ३.४.६ । गुणाभावो न इट् ।
- १३४२ क्षेपच । ३.४.७ । तथा ।
- १३४३ मृजेर्वृद्धिः-गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या ।
- १३४४ विप् अम् गृध् घृप् क्षिपः स्तुः । ३.४.८ ।
- १३४५ पाकारुण । ३.४.९ । घातो जोलेऽर्थे पाक उ उक्तम् इत्येने प्रत्यया भवति ।
- १३४६ अत्र भिक्ष कुट्ट लुण् वड पाक । ३.४.१० । पाक प्रत्ययो भवति ।
- १३४७ मान्ताणम् भिक्ष उ । ३.४.११ । प्रत्ययो भवति ।
- १३४८ मान्ताणमयोश्चन । ३.४.१२ । नप्रत्ययान्तादाडपूर्वात् एतन् शतुप्रत्ययस्य उ शीले स्वभावे निपात्येने प्रत्ययो भवति ।
- १३४९ एप् पप् भिक्ष पद स्वा भू वृत्त हन् कम् गम् मृष्ट उक्त् । ३.४.१३ । प्रत्ययो भवति ।
- १३५० नृशयोराट् । ३.४.१५ । नृशयोर्षी शीराट् प्रत्ययो भवति ।
- १३५१ मृष्टि मृष्टि पति शीरुभ्य आल् । ३.४.१५ । वाच्यः ।
- १३५२ शीराट् । ३.४.१६ । त्रिलोपभावो वाच्यः ।
- १३५३ नमादे र । ३.४.१७ । नम् गमि स्मिन् ननुर्वो र्त् एप् शीले स्वभावे निपात्येने प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ।

- १३०० सार्युपेभ्य करोते सुट्-स परि उप एभ्य परस्य करोतेर्घातोर्भूपणेऽर्थे शोभनेऽर्थे च वाच्ये सति सुट् प्रत्ययो भवति ।
- १३०१ दो दत्ति । ३ २ २८ । दा इत्यस्य दद्भुवति किति तकि परे ।
- १३०२ स्वरात्तो वा । ३ २ २९ । स्वरादुत्तरस्य दा इत्यस्य वा तो भवति किति तकि परे ।
- १३०३ नाम्यन्तोपमर्गस्य दार्घ्यं । ३.२.३० । भवति ।
- १३०४ ददातेस्त । ३ २.३१ । वाच्यः ।
- १३०५ दघातेर्हि । ३.२ ३२ । निष्ठाया वाच्यः ।
- १३०६ जहातेश्च किति । ३ २ ३३ । जहातेर्घातो किति प्रत्यये परे हिरादेशः स्यात् ।
- १३०७ न घ्याख्यापमूर्च्छिमदाम् । ३.२ ३४ । क्तस्य नत्वाभावो वाच्यः ।
- १३०८ राल्लोपश्छ्वोः । ३.३ ३५ । रेफादुत्तरयोश्छ्वो लोपो भवति किति तकारे परे ।
- १३०९ वेटो निष्ठाया न । ३ २ ३६ । इट् ।
- १३१० जनेर्जा । ३ २ ३७ । निष्ठायाम् जनेघातोर्जा आदेशो भवति निष्ठाया परतः ।
- १३११ खनेरात्वम् । ३ ३ ३८ । निष्ठायाम् ।
- १३१२ पचो वः । ३ २.३९ । पचे परस्य क्तस्य वो भवति निष्ठायाम् ।
- १३१३ क्षायो मः । ३ २ ४० । क्षाय परस्य क्तस्य मो भवति निष्ठायाम् ।
- १३१४ शूपे कः । ३ २ ४१ । शूपे परस्य क्तस्य को भवति निष्ठायाम् ।
- १३१५ स्फाय स्फीः । ३ २ ४२ । स्फाय स्फोरादेशो भवति निष्ठाया परतः ।
- १३१६ नेति निष्ठाया जर्लोपः । ३ २ ४३ । वाच्यः ।
- १३१७ क्वमुकानो णवेवत् । ३ ३.१ । घातोः क्वमुकानो प्रत्ययो भवति अतीते काले वाच्ये सति तौ च णवेवत् परस्मैपदात्मनेपदे भवतः ।
- १३१८ जागर्ते किति गुणः । ३ ३ २ । वक्तव्यः ।
- १३१९ कृन्द्वाणामेकस्वर्गणामादताना च । ३ ३ ३ । घसेरेव क्वसौरिड्वाच्यः नान्येषाम् ।
- १३२० वुण सयुटो हिन्वा दरिद्रातेर्ग्नप्यालोपो वाच्यो लुडि वा ।
- १३२१ गम्घन्विद्विश्दृशा क्वसोर्वा । ३ ३ ४ । इट् ।
- १३२२ द्विरुक्तस्य हन्नेर्घः । ३ ३ ५ । हकारस्य घत्व वक्तव्यम् ।
- १३२३ इणा दीर्घः । ३ ३.६ । क्वसौ वक्तव्यम् ।
- १३२४ ग्नृशानो तिप्तेवत् क्रियायाम् । ३ ३.७ । क्रियापदे गम्यमाने सति घातो शतृशानो प्रत्ययो भवति वक्तव्येऽर्थे तौ च तिप्तेवत् परस्मैपदात्मनेपदयोर्भवतः ।
- १३२५ ऋद्विनो नुम् । ३ ३ ८ । ऋकारानुवन्धस्य नुमागम एव भवति न दीर्घता वक्तव्या ।
- १३२६ मुगानेतः । ३.३ ९ । अकारस्य आने परे मुगागमो भवति ।
- १३२७ उपमर्गस्यनिमित्तत् नो ण । ३ ३ १० । नकारस्य णो वाच्यः ।
- १३२८ आमेरान ई । ३ ३ ११ । अ सेर्घातोः परस्य आन आकारस्य इकारादेशो भवति ।

- १३२८ यादीषो षतुः (३७७) अथर्णातिरम्य षतृप्रत्ययस्य वा नडागमो भवति ईकारे ईति न परे ।
- १३३० अप्ययोराश्रित्यम् (३७६) अप्प्रत्ययमवन्धिन आकारान्परस्य षतुनित्य नडागमो भवति ईषो परतः ।
- १३३१ न द्विरुपनाना जक्षादीना नपुमके णी वा । ३.३१२ । यादीषो षतुनित्यस्य वा षट् । द्विरुपनाना जक्षादीना च षतुनित्य नुम्प्रतिषेधो वक्तव्यः नपुमके णी वा ।
- १३३२ इरिद्वातेरालोप । ३.३१३ । वक्तव्यः ।
- १३३३ विदेर्वा षतुः । ३.३१४ । विदेर्वा षतृप्रत्यये वा वमुः प्रत्ययो भवति ।
- १३३४ नवेष्पदर्थे । ३.३१६ । तिप्तेवत् षतृगानी भवतः ।
- १३३५ अत्रभवत्त्रभवतो पूज्ये । ३.३१६ । पूजार्थे निपात्येने ।
- १३३६ ङोले तृन् । ३.४१ । घातात्तृन् प्रत्ययो भवति ङोले स्वभावेऽर्थे ।
- १३३७ इष्णुस्नुषन् । ३.४२ । घातो ङोले स्वभावेऽर्थे इष्णु स्नु षन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
- १३३८ अलकृञ् निराकृञ् प्रजन् उत्पच् उत्पत् उन्मद ऋत् उन्मत् रुच् भवदप् वृत् वृध् नहृचर भ्राण् ज्यन्नेभ्य इष्णु । ३.४३ ।
- १३३९ इष्णुपरं न त्रिलाप । ३.४४ । इष्णुप्रत्यये परे ज्यन्ताना त्रित्पभावो वाच्यः ।
- १३४० ऋज जि स्वा भूला क्षि पच् यञ् परिमृजेभ्य स्नुः । ३.४५ ।
- १३४१ जिभ्वोर्न । ३.४६ । गुणाभावो न इट् ।
- १३४२ क्षेपच । ३.४.७ । तथा ।
- १३४३ मृजैर्दि-गुणनिमित्त प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्यः ।
- १३४४ त्रिप् ऋन् गृध् घृप् क्षिपः स्नुः । ३.४८ ।
- १३४५ पाकोरुण । ३.४९ । घातो ङोलेऽर्थे पाक उ उरुत् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
- १३४६ जन्न भिक्ष कुट्टु लूण् वृड् पापः । ३.४९० । पाप प्रत्ययो भवति ।
- १३४७ मान्नाशम् भिक्ष उ । ३.४९१ । प्रत्ययो भवति ।
- १३४८ मान्नाशमयोषच । ३.४.९२ । नप्रत्ययान्नाशत्पूर्वत् ऋन् स्नुत्वायि यस्मात्तावत् ङोले ईति विनापि उ प्रत्ययो भवति ।
- १३४९ ऋप् ऋत् भिक्ष षट् स्वा भू षप् ऋन् ऋम् ऋम् स्नुत् उरुत् । ३.४९३ । षट्प्रत्ययो भवति ।
- १३५० मृयन्थोरारु । ३.४९५ । मृयन्थोर्योर्गारु प्रत्ययो भवति ।
- १३५१ स्तृप् मृह्रि पति लीरुत् । ३.४९५ । वक्तव्यः ।
- १३५२ ऋगो । ३.४९६ । जित्प्रत्ययो वक्तव्यः ।
- १३५३ नमादे नः । ३.४.९७ । नम् कति भिक्ष नृत्वात् नम ऋत् इति इव एतत्ता न प्रत्ययो भवति ङोलेऽर्थे ।

- १३५४ घसादेः कमरः । ३४१८ । घस् सृ अद् एभ्यः कमरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ।
- १३५५ भिदि छिदि विदिभ्य कुरड् । ३४१९ । वाच्य शीलेऽर्थे ।
- १३५६ भासादेर्घुरः । ३४.२० । भास् भञ्ज् मिद् एभ्यो घुरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ।
- १३५७ चजोः कगौ घिति । ३.४ २१ । घातोश्चकारजकारयो ककारगकारौ भवत घिति प्रत्यये परे ।
- १३५८ यड ऊक । ३.४.२२ । यज् जप् दश् वद् एभ्यो यड् प्रत्ययान्तेभ्य ऊक प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ।
- १३५९ जागर्तेश्च । ३४.२३ । ऊर्वाच्य ।
- १३६० इण्णश्जिसृगमिभ्यः क्वरप् । ३.४ २४ ।
- १३६१ गत्वर । ३४.२५ । निपात्यते शीलेऽर्थे ।
- १३६२ भिय क्रुकुकौ । ३.४ २६ । वक्तव्यौ ।
- १३६३ इषेरुश्च । ३४ २७ । इषेरु प्रत्ययो भवति छान्तादेशश्च ।
- १३६४ स्थेशभास्पिस्करो वरः । ३.४ २८ । स्था ईश् भास् पिस् कसादिभ्यो वरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ।
- १३६५ आदृतः किद्विश्च भूते । ३४.२९ । आकारान्तादृकारान्ताद्धातोर्जेनिनमिगमिभ्यश्च शीले-
ऽर्थे भूतकाले कि प्रत्ययो भवति णद्वादिवद्धातोश्च द्विर्वचन भवति ।
- १३६६ सदोणादय । ३.५ १ । सर्वस्मिन्काले उणादय प्रत्यया भवन्ति ।
- १३६७ कृ वा पा जि मि स्वदि साधि अशूड्भ्य उण् । ३ ५ २ । प्रत्ययः ।
- १३६८ सि तनि गमि मसि सचि अवि हिघ्ना क्रुशिभ्यंस्तुन् । ३ ५ ३ । प्रत्ययो भवति ।
- १३६९ अवतेर्मुक् । ३ ५ ४ । अवतेर्घातोर्मुक् प्रत्ययो भवति ।
- १३७० अतिवृहिभ्या मनिण् । ३ ५.५ ।
- १३७१ मभ्युपघाया ऋ र । ३ ५ ६ । मनिण्प्रत्यये परे उपघाया ऋकारस्य रेफो भवति ।
- १३७२ घृघृपदो मः । ३ ५.७ ।
- १३७३ ऋ स्तु सु हृ हु अक्षि क्षु भा मा या वा जक्ष रै नी श्यैड्पदभ्यो म । ३ ५ ८ । प्रत्ययो भवति ।
- १३७४ भीध्वोर्मक् । ३.५ ९ ।
- १३७५ ध्वादेरुलिक् । ३ ५ १० । ध्वादेर्घातोर्लिक्प्रत्ययो भवति ।
- १३७६ भविष्यदर्थे णिति । ३.५ ११ ।
- १३७७ शृसादे करणे ऋक् । ३.५ १२ । शसादेघातो. करणेऽर्थे ऋक् प्रत्ययो भवति ।
- १३७८ सर्वघातुभ्यस्त्रमनौ । ३ ५ १३ ।
- १३७९ युवहागिभ्यो नि । ३.५ १४ । एभ्यो घातुभ्यो नि प्रत्ययो भवति ।
- १३८० इदिचदिशकिरूदिभ्यो र । ३ ५ १५ । एभ्यो र प्रत्ययो भवति ।

- १३८१ पुष्पादे रः । ३.५.१६ । पुष्पादेर्घातो र प्रत्ययो भवति ।
 १३८२ उ । ३.५.१७ । प्रत्ययः ।
 १३८३ गमेर्द्धो । ३.५.१८ । गमेर्घातोर्द्धो प्रत्ययो भवति ।
 १३८४ ग्लानुदिभ्या ङी । ३.५.१९ ।
 १३८५ रत्यायतेर्द्धट् । ३.५.२० ।
 १३८६ लक्षतेरी मुट् च । ३.५.२१ । लक्षतेर्घातोरी प्रत्ययो भवति तस्य ईप्रत्ययस्य मुडागमः ।
 १३८७ राजादे कन् । ३.५.२२ । राजादेर्घातो कन् प्रत्ययो भवति ।
 १३८८ पपेरशे किति तुक् । ३.५.२३ । वषत्तव्यः ।
 १३८९ अस्य गुणः । ३.५.२४ ।
 १३९० अस्य घो वुग् कनि । ३.५.२५ । घान्तादेशो वुगागमश्च निपात्यते कन् प्रत्यये परे ।
 १३९१ इस्मन्शामुक सर्वघातुभ्यः । ३.५.२६ । सर्वघातुभ्य इम मन अ अनुक् इत्येने प्रत्यया भवन्ति ।
 १३९२ वचादेरस् । ३.५.२७ । वचादेर्घातोर्गन् प्रत्ययो भवति वा सर्वघातुभ्योऽग्न प्रत्ययः ।
 १३९३ पिबतेरपि । ३.५.२८ । पिबतेर्घातोर्मुन् प्रत्ययो भवति इकारान्तादेशश्च ।
 १३९४ अस्ति न लोपः । ३.५.२९ । वाच्यः ।
 १३९५ अक्षिरुचिष्णुचिहुसृषिष्ठादिष्टुदिभ्य इस् । ३.५.३० । प्रत्ययो भवति ।
 १३९६ छादेरिन्मन्त्रघञ्क्विप्सु न्हम्ष । ३.५.३१ । वाच्यः ।
 १३९७ घनातिचक्षिड्ष्वपितपिजनियजिभ्य उन् । ३.५.३२ । प्रत्ययो भवति ।
 १३९८ अवत्स्मृजुतन्त्रिकण्ठेभ्य ई । ३.५.३३ ।
 १३९९ लोकर्ये केतिमः । ३.५.३४ ।
 १४०० तुम् तदधीया भविष्यति । ३.६.१ । घातोभविष्यति काटे तुम् प्रत्ययो भवति तदधीया गित्याया प्रयुज्यमानायाम् ।
 १४०१ तुमर्ये वुष् । ३.६.२ । वचनव्यः ।
 १४०२ कालममयवेगानु तुमुन् । ३.६.३ ।
 १४०३ पञ्च भावे । ३.६.४ । घानोभवि पञ्च प्रत्ययो भवति ।
 १४०४ रञ्जेर्घात्ति । ३.६.५ । भावे कण्ठेर्घो पञ्चि रञ्जेर्घोर्घो वाच्यः ।
 १४०५ रभलभो - () -स्वरे णाणतो गिना नुम् वाच्यः ।
 १४०६ नशायागकर्तारि ष । ३.६.६ । घातो अङ्गितो क्कारण भावे कर्तारि ष षट् प्रत्ययो भवति नशायो विपद्ये ।
 १४०७ स्वरसद । ३.६.७ । इडङ्गुवर्जलिन्तो घातुभ्य अ प्रत्ययो भवति भाषातोः ।
 १४०८ नशाया । ३.६.८ । नशायायाम् अ प्रत्ययो भवति भाषातोः तस्येर्घातोः ।
 १४०९ गिरे वलंविपद्यमरा । ३.६.९ ।

- १४६५ कर्तरि क्तिश्च सज्ञायाम् । ३८.१५ । कर्त्रर्थे घातो. क्ति. प्रत्ययो भवति सज्ञाया विषये ।
- १४६६ षिद्धिदामङ् । ३.८.१६ । षितोघातोभिदादेश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ ।
- १४६७ जरादावो षड् । ३८.१७ । जरादौ डानुबन्धरहित अ. प्रत्ययो भवति ।
- १४६८ इपादेर्युट् । ३.८.१८ । षडर्थे ।
- १४६९ गुरोर्हसात् । ३८.१९ । गुरुमतो हसान्ताद्धातो स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ न क्ति. ।
- १४७० कितरापादिभ्यः । ३८.२० ।
- १४७१ प्रत्ययान्तात् । ३८.२१ । प्रत्ययान्ताद्धातो स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ न क्ति ।
- १४७२ इक्षितपौ घातुनिर्देशे । ३८.२२ । ३८.२२ । घातुनिर्देशे वाच्ये सति इक्षितपौ प्रत्ययो भवति ।
- १४७३ ज्यन्तासुग्रथअर्थग्रथघट्विदइषिभ्यो यु । ३८.२३ । स्त्रिया युर्वाच्य. ।
- १४७४ इञ् अजादिभ्यः । ३८.२४ ।
- १४७५ इक् कृष्यादिभ्यः । ३.८.२५ । भावादौ ।
- १४७६ पूर्वकाले क्त्वा । ३६.१ । घातो क्त्वा प्रत्ययो भवति पूर्वकाले समानकर्तृके घातौ प्रयुज्यमाने ।
- १४७७ न क्त्वा सेट् । ३६.२ । सेट् क्त्वा क्लिप्त भवति ।
- १४७८ रलोव्युपघाद्भादेः सश्च । ३.६.३ । उश्च इश्च वी ते उपघे यस्य तस्माद्धलादेर-लन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्त. ।
- १४७९ मृडमृद्गुग्गुह् कुषकिलश्वदवसमुषग्रहिभ्य । ३६.४ । सेट् किद् भवति ।
- १४८० नोपघात्यफान्ताद्धा । ३.६.५ । नकारोपघात् थफान्ताद्धातो सेट् क्त्वा वा किद्भवति ।
- १४८१ अलखल्वो प्रतिषेधे क्त्वा । ३८.६ । प्रतिषेधार्थयोरलखलुषाद्वयोः पूर्वपदयोः सतो पूर्वकाल विनापि क्त्वा प्रत्ययो भवति ।
- १४८२ उदिते वा । ३६.७ । उदितो घातो परस्य क्त्वा प्रत्ययस्य वा इडागमो भवति ।
- १४८३ समामे क्यप् । ३६.८ । समासे सति पूर्वकाले क्यप् प्रत्ययो भवति तत्कर्तृके घातौ प्रयुज्यमाने ।
- १४८४ क्यपि जेर्गुणश्च । ३६.९ । क्यपि लघुपूर्वस्य जेरयादेशोऽपि वाच्यः ।
- १४८५ यादीना न । ३६.१० । (क्यपि) इत्वाभावो वाच्य ।
- १४८६ ऋमो वा लोप । ३.६.११ । ऋमस्य क्यपि वा लोप ।
- १४८७ विदघाते करोतौ । ३६.१२ । विपूर्वस्य दघाते करोतेरर्थे क्यप् ।
- १४८८ तत्कालेऽपि । ३६.१३ । क्यप् दृश्यते ।
- १४८९ पौन पुन्ये णम् पद द्विश्च । ३६.१४ । समानकर्तृकेषु घातुषु प्रयुज्यमानेषु पूर्वकाले

पीनपुन्वार्थे घातोर्णम् प्रत्ययो भवति णमन्त्य पदस्य द्विवचन भवति ।

५ १४६० कथमादिष् स्वार्थे कृत्र । ३६-१५ । कथम् इत्यम् अन्यया एवम् एतेषु प्रयुज्यमानेषु स्वार्थे कृत्रो णम् प्रत्ययो भवति ।

१४६१ नमूलाकृतजीवेषु हनकृत्रग्रहाम् । ३६-१६ । णम् चाच्य स्वार्थे तेषामनुप्रयोगश्च ।

१४६२ वर्णात्कारः । ३६-१७ । वर्णमात्रात्कार प्रत्ययो भवति । वर्णममूदायाश्चि कारो दृश्यते ।

१४६३ रादिफो वा । ३६-१८ ।

१४६४ लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्यथा मात्रादे । ३६-१९ । अस्म्य नारम्बतव्याकरणस्य ये शेष-
प्रयोगास्तेषा लोकात् अन्यव्याकरणात्सिद्धिर्भवति तथा मात्रादे ।

॥ इति ॥

परिशिष्ट-२

सारस्वतप्रक्रियासूत्रानुक्रमणिका

अ इ उ ऋ लृ समाना । १ १ १ ।	१	अतोऽम् । १ ८ १ ।	२१५
अ इ ए । १ २ १ १ ।	४३	अत । १ ६ २६ ।	१४६
अ इ कौ च मत्त्वर्थे । १ १५ ६७ ।	६२३	अत । २ १ २४ ।	७०५
अकथित च । १ १३ ५५ ।	४६२	अत्यतिव्ययतांनम् । २ १ १२६ ।	८११, ८७६
अकाराज्जमोऽमुक्- । १ ६ ५ ।	१२५	अत्र णत्वाभाव । २ १३ १३ ।	११०७
अकारग्य भिसि छन्दस्ये- । १ ६ १३ ।	१३३	अत्रभवत्तत्रभवतो पूज्ये । ३ ३ १७ ।	१३३५
अकर्मकघातभयोर्गि- । १ १३ ५६ ।	४६३	अत्वतो नित्यानिट । २ १ १०३ ।	७८४
अन्यादे मोमाद ना- । १ १४.३० ।	४६७	अत्वमोः सौ । १.६ ६१	२६४
अङ् लघौ न्हस्व- । २ १.१६२ ।	८४५	अदसोऽम् । ३.१ ६६ ।	१२६१
अङ्गरे त्रौ इडो- । २ ११ १६ ।	१०६०	अदसोऽमेर्दाहु दो म । १.६ ५७ ।	२६०
अङ्मयो । २ ११ १२ ।	१०४३	अदादिम्बोर्त् । २ २ ३ ।	८८२
अवाक्षुपज्ञागार्थधानूना- । १ ११ १८ ।	३४५	अदादेर्लुक् । २ २ १ ।	८८०
अ चत्तवाचकार्दिक । १ १५ ३७ ।	५६३	अदे । २ १ १४ ।	६६५
अच्चास्थना शमादौ । १ ८ १२ ।	२२६	अदा जघ् । ३ २ २१ ।	१२६०
अजादेश्चाप् । १ १२ १	३६१	अङ् । १ ६ ११ ।	१३१
अजेगर्धघातुके वी । २ १.६४ ।	७७५	अद्विरुक्नम्य ह्वयत- । २.१ १६१ ।	८७७
अञ्चेर्दीर्घश्च । १ ६ ५३ ।	२८६	अधिश्च इस्थ्यासा कर्म । १.१३ २२ ।	४२६
अञ्चे पञ्चसु नुम । १ ६ ५१ ।	२८४	अन उस् । २ ३ ४ ।	६४५
अञ्चे मौ नित्यमिट् । २ ६.५ ।	६६६	अन उ । ३ १ ४३ ।	१२३५
अटौ । ३ १ २५ ।	१२१६	अन टौसो । १ ६.३८ ।	२७१
अङ् द्विव्यवधानेऽपि । २ ७ ६ ।	१००५	अनद्यतनेऽतीते । २ १ २५ ।	७०६
अणोनयोर्दुग्मदम्भदो- । १ १५ ३३ ।	५८६	अनपि च हसात् । २ १३ ३ ।	१०६७
अण् च । १ १५ २८ ।	५८४	अनादेशोऽपदान्तवत् । १ १४.२६	४६३
अत इअनृषे । १ १५ ५ ।	५६१	अनिटो नामिवत् । २ १ ७३ ।	७५४
अत उपघ्राया. । २ १ ७६ ।	७५७	अनिति प्रपूर्वं । २ २.२६ ।	६१०
अतिवृहिस्या मनिण् । ३ ४ ५ ।	१३७०	अनुपसर्गाज्जि. । २ १६ १६ ।	११६६
अतिशये हसादेर्यङ्द्विश्च । २.१३ १ ।	१०६५	अन. । ३ १ ५३ ।	१२४५
अतोऽन्यु. । १ ५ ६ ।	१०६	अन्त स्या द्विप्रभेदा । १ ४ १० ।	८१
अतोऽमनत । १ १४ ८ ।	४७५	अन्ते गोराम् छन्दसि । १ ६.७५ ।	१६५

अन्वयवरादिष्टि । १ १ १६ ।	२५	अहंविधी च । ३ ७, २७ ।	१४४३
अन्वात् पूर्व उपधा । १ १ २० ।	२६	अलङ्कृत्तिनाङ्कजम्- । ३ ४ ३ ।	१३३८
अन्वन्नाद्बहुव्रीहेर्त्विवा । १ १ २ ११ ।	३७१	अन्वत्त्वो प्रति- । ३ १० ६ ।	१४८१
अन्वत्र मो ज् । २ ८, २ ।	१००८	अलुक् कर्त्तृचिन् । १ १४ ८२ ।	५४६
अन्वस्य दक् । १ १ ५, २१ ।	५७७	अन्वान्वाया च । १ १४ ५० ।	५१७
अन्वादीना विभक्तिलोपे । १ १४ ३२ ।	४६६	अन्वार्थे कुटीगमी- च । १ १५ १२७ ।	६८०
अन्वार्थे । १ १४ ५६ ।	५२३	अन्वलोपनो नात् । २ १० १० ।	१०५०
अन्वोक्ते प्रथमा । १, १३ ५० ।	४५७	अन्वोत् स्वरेऽन्वयवना- । १ ८ १३ ।	२२७
अन् रगरे । १, १४ २५ ।	४६२	अन्कुम्भन्तरेऽपि । १ ६ २७ ।	१४७
अपत्तेऽण । १ १ ५ १ ।	५५७	अन्तस्त्वनन्निषण्ठि- । ३ ५ ३३ ।	१३६८
अपितादिङिन् । २ १ १२ ।	६६३	अवनेर्भुक् । ३ ५ ४ ।	१३६६
अपिहासस्वामित्व- । २ १ १६८	८५१	अवधारणार्थे गार्थनि च । १ १४ १० ।	४७
अपि रज्जदशपञ्च । २ १, १४० ।	८२३	अवर्जा नामिन । १ १ ५	५
अपिणद्वाहीघत्- । १ ४ २० ।	६१	अवमाने वा । १ ४ २३ ।	६८
अप् कर्त्तरि । २ १ १० ।	६६१	अविभक्ति नाम । १ ६ २ ।	१२२
अप्योरास्त्रित्यम् । १ १० १६ ।	३७६, १३३०	अवयववर्तमानाभावात्- । १ १५ ३२ ।	५८८
अप्रत्यया टिद्धत । २, ८ ३ ।	१००६	अव्ययाद्भवनेर्भुक् । १ ११ ३२ ।	३५६
असादावीप् पिति तिस्रः । २ २ ४६ ।	६३१	अव्ययीभावान् । १ १४ ५ ।	४७१
असापितपुष्कस्य च । १ १४, ६० ।	५२७	अव्यवधानाच्च पुरुष- । २ १ १६ ।	६४७
अभिनिविशच्च । १ १३, २३ ।	४३०	अजिण्टव्यवहारे षण् - । १ १३ २६ ।	८३६
अभूततद्भावे । ३ १ ३१ ।	१२२२	अशेरनायो वा । २ १२ १७ ।	१४६३
अभूततद्भावे कृष्णस्मि- । ३ १ ४५ ।	१२३७	अश्वत्थवृक्षोर्भूतेऽणः । २ १५ २१ ।	११४६
अभ्रन्पकर्त्तृके च । ३ १, ३८ ।	१२२६	अश्विनो ही ग । १ ६ ३८ ।	२६७
असादो तत्पुरण । १ १४ १६	४८३	अनन्वयोऽन्त र प्रत्ययो- । ३ ५ ३ ।	१४-५
अन्वादीना धी न्त्व । १ ७ ६ ।	२०१	अनन्वय प्रथमोऽन्तो । १, ८ ६६ ।	३४०
अन्वमोरन्व । १ ६, ६ ।	१२६	अन्तोऽन्वोऽन्तोऽन्तो- । १ १ २१ ।	२३
अधिक । २ ८, १ ।	१०१८	अन्तार्थेऽन्ते पूर्व- । २ २ १३ ।	६४५
अशेनो नामिता गुण । १ १ १७ ।	२३	अन्तर्गोऽन्त प्रथमा- । २ १ ६० ।	८३१
अपिर्भुपिर्भुपिर्भुपि- । ३ ८, २० ।	१३६५	अन्ति नन्तो । २ १ २३ ।	१००४
अन्तं केनगोर्भ । १ १५ ५५ ।	६११	अन्तेऽन्ति भू । २ २ २० ।	६००
अन्तं पञ्चमसु । १ ८, ६५ ।	१८५	अन्तेऽन्त । २ २ २२	६०३
अन्तं पञ्चमसु । १ ६, २३ ।	२५६	अन्तं पञ्चमसु । १ ६, २५ ।	६०६

अस्मायामेघास्त्रग्भ्यो- । १.१५.७७ ।	६३५	आदन्ताना यमिरमि- । २.१.१०७ ।	७८८
अस्य गुण । ३.४.१४ ।	१३८६	आदवे लोपश् । १.५.८ ।	१११
अस्य घो वुग् कनि । ३.५.२५ ।	१३६०	आदाथ ई । २.१.१७ ।	६६८
अस्यतिवक्ति- । २.१.१६२ ।	६०७, ६७८	आदिजवाना झभान्त- । १.६.७ ।	२३६
अस्यतेड् थुक् । २.४.१२ ।	६७४	आदित कर्मणि- । ३.२.१६ ।	१२८५
अहोरात्रम् । १.१४.६६ ।	५३६	आदिस्वरस्य ङिति- । १.१५.२ ।	५५८
अहो रोऽरात्रिषु । १.५.५ ।	१०८	आदीदित । ३.२.१३ ।	१२८२
अह् स । १.१०.११ ।	३२१	आदृत किद्विश्च भूते । ३.४.२६ ।	१३६५
अ इति विसर्जनीय । १.१.२५ ।	३१	आदेश्च द्वन्द्वे । १.१४.८४ ।	५५१
आ इश्चैतदो वा । १.१५.७३ ।	६३०	आदे ण्न स्न । २.१.६७ ।	७४८
आगन्तुकस्यैकवचना- । १.१४.४६ ।	५१६	आद् भुवि कर्मणि । २.१७.२ ।	११७०
आगमजमनित्यम् । १.६.५१ ।	१८१	आद्यन्ताभ्याम् । १.१.७ ।	१३
आडादियोगे । १.१३.४४ ।	४५१	आघारे सप्तमी । १.१३.१६ ।	४२६
आडो दोऽनास्य- । २.१६.६ ।	११५३	आप । १.७.१ ।	१६६
आडो यमहन । २.१६.१० ।	११५७	आप्नोतेरी । २.१२.१६ ।	१०६०
आड् मर्यादाभिविध्यो । १.१४.१२ ।	४७६	आवत. स्त्रियाम् । १.७.८ ।	२०३
आड्माड्भ्या च । १.४.२१ ।	६२	आवन्तम्याऽनावन्तस्या- । १.१२.५ ।	३६५
आचार उपमानात् । २.१५.१६ ।	११४४	आभिमुख्याभिवक्तव्ये- । १.६.२४ ।	१४४
आचार्यक्षत्रियाभ्या वा- । १.१२.१४ ।	३८४	आभ्रोर्णादौ । २.१.३१ ।	७१२
आढ्यसुभगस्थूल- । ३.१.३२ ।	१२२३	आमन्त्रणे च । १.१३.२ ।	४०६
आति सकोऽकारलोप- । २.१.१८३ ।	८६७	आमन्त्रणे सिद्धि । १.६.२२ ।	१४२
आतो णप् डौ । २.१.१२३ ।	८०४	आमि विदेर्न । २.२.१६ ।	८६८
आतो घातोर्लोप । १.६.३७ ।	१५७	आमो । १.११.३ ।	३२८
आतोऽनपि । २.१.१२४ ।	८०५, ८०६	आम् डेर्नियश्च । १.६.६३ ।	१८३
आतोऽन्तोऽदनत । २.२.४८ ।	७२६	आम्प्रत्ययो यस्मात्- । २.१.१५५ ।	८३८
आतो मनिप्क्वनिव्वनिप । ३.१.५० ।	१२४२	आम् शसि । १.६.७४ ।	१६४
आतो युक् । २.१७.७ ।	११७५, ११६२	आम्भौ । १.११.६ ।	३३१
आत. । २.१३.५ ।	१०६६	आयनेयीनीयिय फढखझ- । १.१५.१० ।	५६६
आत्खसयोरु । १.५.१७ ।	१२०	आयः । २.१.१०० ।	७८१
आदनुदात्तडित. । २.१.३ ।	६८४	आरै औ वृद्धि । १.१.१८ ।	२४
आदन्तविद्द्विषामन उस् वा । २.२.५ ।	८८४	आलाटौ कुत्सितभापिणि । १.१५.८० ।	६३८
		आलौ । ३.४.१६ ।	१३५२

आशियि । २ १.३७ ।	७१८	इदमोऽय पुनि । १ ६ ३६ ।	२६६
आशीर्वादादेः प कित् । २ १ ३८ ।	७१९	इदिचदिशकिर्दि- । ३ ५ १५ ।	१३८०
आशी-प्रेरणयो । २.१.२२ ।	७०३	इदिनो नलापामाव । २ १ ६६ ।	७८७
आ सर्वादे । ३ १.६७ ।	१२५६	इदितो तुम् । २ १.६४ ।	७८५
आसेगान ई । ३ ३ ११ ।	१३२८	इद्द्भ्याम् । १.७ १२ ।	२०७
आ सो । १.६.२६ ।	२५६	इना शी सो । १ ६ २८ ।	२६१
आहश्च पञ्चानाम् । २ २ ५० ।	६३२	इन्द्रादिभ्यश्च । १ १४ ८४ ।	५११
आहिन्च दूरे । १.११ २३ ।	३५०	इन्द्रादेर्नाप् च । १.१२ २२ ।	३८२
		इपि वनो र । ३ १ ५६ ।	१२४८
इक् कृष्यादिभ्य । ३ ८ २६ ।	१४७५	इमनि लाप । १ १५ ४७ ।	६०३
इविशतपो घानुनिर्देशे । ३ ८ २३ ।	१४७२	इयो वा । १ १५ २७ ।	५८३
इन्मि । ३ १ ३६ ।	१२१७	इय म्रियाम । १ १० ८ ।	३१७
इडादेर्ज्ञो पुक् च । २ ११ १८ ।	१०५६	उ य स्वरं । १ २ १ ।	३३
इडो णादो गा । २.२ ४४ ।	६२६	इरितो वा । २ १ ५६ ।	७४०
इडो वा गी । २.२ ४५ ।	६२७	उपादेर्यट् । ३ ६ १६ ।	१४६८
इड. से गम् । २ १२ १२ ।	१०८६	इप्महलुभ्रिय- । २ १ १११ ।	७६२
इच्चात । ३ ७ ५ ।	१४२७	इवेरुच्छश्च । ३ ४ २७ ।	१३६३
इच्छयात्मनः म । २ १२ १ ।	१०७५	इषेष्टो यलोपश्च । ३ ६ ५ ।	१४५४
इञ् अजादिभ्य । ३ ६ २५ ।	१४७४	इष्णुपरे न त्रिलोप । ३ ४ ८ ।	१३३६
इट ईटि । २ १.५६ ।	७३७	इष्णुम्नुयन् । ३ ४ २ ।	१०३८
इणिको मिलोपे गा । २.२.१६ ।	८६५	इम्मन्त्रानुक् नर्त्त- । ३.५ २६ ।	१०६१
इणो दीर्घं । ३ ३.६ ।	१३०३	इम्मे । २ १२ १४ ।	१०८८
इण किति णादो- । २.२ १५ ।	८६४		
इण किति स्वरे- । २ २.१४ ।	८६३	इटो प्रहाम । २ १.१३८ ।	८२१
इणन्यकर्त्तरि । २ १७ ४ ।	११७२	इटीको नमयोर्दि । २ २.३६ ।	६२१
इणनिजिगतिभ्य - । ३ ४.२४ ।	१३६०	इणनदुहो याम् । १ १२ १६ ।	३७६
इण्णुद्गुण्णाम्जुप्- । ३.५ २३ ।	१४४५	इप् नमाहारे गुणश्च । १ १२ २८ ।	३८८
इतो आतासौ । १.१५ ६४ ।	६५२	ईको । १ ८ २ ।	२१६
इतोऽन् पञ्चमु । १ ६ २४ ।	२५७	ईरियटो । १ १५ ६६ ।	६५६
इ-ममापे तुतोमा । १ १३ ४१ ।	४४८	ईर्वा णी । २ ३ १२ ।	६५६
इशमेपदोद्धितोर्गक- । १ १० १५ ।	३०५	ईशोर्वा पञ्चानामाव । १ १५ ६६ ।	६५६
इशमोऽप्यशारेण- । १ ६ ४१ ।	२७४	ईशुर्वाको नमिवाको । २ ० ११ ।	१४८१

ईपदपरिसमाप्ती । १ १५ ८२ ।	६४०	उ रमे । १.१०.४ ।	३१३
ईपददु मुपु खल्यू । ३ ६ २३ ।	१४२२	उरम मलोपो- । ३.१ २२ ।	१०१३
ई हसे । २ ६.२ ।	१०२२	उर्युरयं-नीकरणे । १.११.२६ ।	३५३ ^४
उ ओ । १.२ ३ ।	४५	उ वम । १ २ ६ ।	३८
उ । २ १ १८० ।	८६४	उपाननाम । १ ६ ६६ ।	३०३
उ । ३ ५ १७ ।	१३८२	उपविदजागणा वा । २ १ १२० ।	८०१
उकारान्तम्याऽपि । १ ६ ७० ।	१६०	उमि जागते । २ २.३१ ।	६१२
उत्त ऊ । १ १२.३६ ।	४०६	उम्यालोप । २ १ १२७ ।	८०८
उ वू नमुमुग्मि- । १ १४ ४८ ।	५१५	ऊदितो वा । २.१ ७० ।	७५१
उद ईत् । १ ६ ५८ ।	२६१	ऊद्यमोऽनङ् । १.१४ ५२ ।	५१६
उदकभ्योद । ३ ६ १६ ।	१४१८	ऊप्रत्ययान्तरम्य च । १.१४.५६ ।	५२६
उदश्चरस्त्यागे । २.१६ १४ ।	११६१	ऊष्मवाप्याम्याम्- । २ १५ ११ ।	११३६
उदितो वा । ३ १० ७ ।	१४८२	ऊर्गहिणुमभ्यो षु । १ १५ ५४ ।	६१०
उद स्थास्तम्भो- । ३ ६ २१ ।	१४२०	ऊर्णोतिराम् न । २.२.५५ ।	६३७
उद्विभ्या तप । २ १६ १३ ।	११६०	ऊर्णोतिरिडादि । २ २ ५८ ।	६४०
उपधाया ऋवर्ण- । २ १० ४ ।	१०३४	ऊर्णोतर्णुणो दिभ्यो । २ २ ५४ ।	६३६
उपधाया ऋवर्णस्या- । २.११.१७ ।	१०५८	ऊर्णोतर्वा वृद्धि- । २ २ ५३ ।	६३५
उपधाया लघो । २ १.५४ ।	७३५	ऋ अणि । १ १५ ४ ।	५६०
उपधालोपिनोऽन्न- । १.१२ १२ ।	३७२	ऋ अर् । १ २ २४ ।	५६
उपमानाच्च । १.१४.५१ ।	५१८	ऋलृदणयो मावर्ण्य- । १ २.३१ ।	६३
उपमानाच्च । १ १४ ८८ ।	५५५	ऋकारादौ नामघातो- १ २ २८ ।	६०
उपर्यंध्यघस सामीप्ये । १.१३ ७ ।	४१४	ऋकारान्ताच्च । ३ १ १४ ।	१२०५
उपसर्गस्थनिमित्ता- । २.१ ८० ।	७६१	ऋकारान्तानामृदु- । २ १४ ४ ।	११२२
उपसर्गस्थनिमित्ताप्तो- । ३.३.१० ।	१३२१	ऋक् डे । १ ६ ५२ ।	१७२
उपसर्गादिवर्णा- । १ २.२७ ।	५६	ऋचि पादन्तादा- । १ १२ १० ।	३७०
उपसर्गे दाघोः कि । ३.६ १८ ।	१४१७	ऋत भादियोगे- । १ १३ ३० ।	४३७
उपसर्जन पूर्वम् । १ १४ १५ ।	४८२	ऋत इर् । २ १ १३७ ।	८२०
उपात् किरते- । २.८ ८ ।	१०१४	ऋता द्वन्द्वे । १ १४ ८५ ।	५५२
उपान्वध्याङ् वस । १ १३ २४ ।	४३१	ऋते च तृतीया- । १.२.२६ ।	५८
उभयप्राप्ती कर्मणि । १ १३ ३५ ।	४४२	ऋतेयोगे द्वितीयाऽपि । १ १३ ३१ ।	४३८
उभये स्वरा । १.१४ ।	४		

ऋतेरीयङ्- । २.१.१६३ ।	८७६	एतदोऽन्नादेशे- । १.६.५० ।	२८३
ऋतो ङ उडित् । १.६.५३ ।	१७३	एदोतोऽत् । १.२.१६ ।	५१
ऋतो रिः । २.१३.१७ ।	११११	एरी बहुत्वे । १.६.७३ ।	३०८
ऋतो ममानो वा । १.३.७ ।	७१	ए स्मि बहुत्वे । १.६.१५ ।	१३५
ऋत्वतो रीक् । २.१३.१४ ।	११०८	ऐ माय् । १.२.१५ ।	४७
ऋदन्तस्य- । २.१.१३४ ।	८१६, ८३४, ८६३	ऐ च मन्नादेशे । १.१०.३१ ।	४०१
ऋदितो नुम् । ३.३.८ ।	१३२५	ऐ मरुयु । १.६.४७ ।	१६७
ऋदुग्घात् षयप् । ३.५.१३ ।	१४३५	ओ अच् । १.०.१० ।	४२
ऋप्रोरि. पूर्वस्य । २.३.६ ।	६४७	ओ औ औ । १.०.१४ ।	४६
ऋप्रोदिभ्योरट् वा । २.३.८ ।	६४६	ओदीतोऽयं स्वरवन् । ३.५.१२ ।	१४३४
ऋ र इमनि । १.१५.४८ ।	६०४	ओमाडावपि । १.०.२२ ।	५४
ऋ रम् । १.२.७ ।	३६	ओमि नित्यम् । १.०.०३ ।	५५
ऋमयोगात् णादेशे- । २.१.६२ ।	७४३, ८१६	ओरावष्यके घ्यण् । ३.५.११ ।	१४३३
ऋन्तुमुहृहृस्त्रक्षि- । ३.४.८ ।	१३७३	ओरी । १.६.७३ ।	१६३
ऋद्गात् घ्यण् । ३.५.८ ।	१४३०	ओरी । २.२.१२ ।	८६१
ऋकाराक्षी आर् न । १.२.२६ ।	६१	ओर्वंमोर्वा लोपः । २.५.३ ।	६८०
ऋ अल् । १.२.३० ।	६२	ओर्वा हे । २.५.४ ।	६८१
ऋ लम् । १.२.८ ।	४०	ओण्डोत्वोर्वा मगामे । १.२.३२ ।	६४
ए अय् । १.२.६ ।	४१	ओमि । १.६.१८ ।	१३८
ए ऐ ऐ । १.२.१२ ।	४४	ओ आय् । १.२.१६ ।	४८
ए ऐ ओ औ सन्ध्य- । १.१.३ ।	३	ओ निपातः । १.३.३ ।	६७
ए ओ ऋत् । १.६.३६ ।	१५६	ओप्रत्ये दन्तादृगः । १.१५.७५ ।	६३२
एरादेशे द्विगुहृहृदो । १.१४.३३ ।	५००	ओ य् । १.६.३८ ।	१५८
एकवचनार्थो वा समाहारे । १.१४.३१ ।	४६८	ओञी । १.७.० ।	१६६
एकादशादेशं । १.१५.१०८ ।	६६६	कणिकतिपदाभ्या यः । १.१५.६१३ ।	६७०
एकारादिनिष्पत्त्यामहात्वे । १.१५.७६ ।	६३७	रथनाशित्वात् स्वापे ऋत् । २.१०.१५ ।	१४६०
एकाद् घ्यमुञ् वा । १.१५.११६ ।	६७५	कमेरत् द्विके । २.१.१६६ ।	८५३
एसां गन् । ३.१.२८ ।	१२१६	कमे म्नापे ऋ । २.१.१५६ ।	८५०
ए साग्धो । १.११.८ ।	३३३	कर्मणे च । २.१.५.८ ।	११३०
एसां चिपदाभ्याम् । १.१५.७० ।	६२७		

गतस्य च वर्तमाने । ३२२० ।	१२८६	त्वनेरात्रम् । ३०३८ ।	१३११
नितरापादिभ्य । ३६२१ ।	१४७०	वरुसनीगोषघान् । ११२३५ ।	४०५
ननो वा नेट । ३२८ ।	१२७७	वगगोरथेभ्य इनि- । ११५८३ ।	५६६
वरायन्त च । १११३१ ।	३५८	वसान्ते पूर्ववदस्य- । ३१२६ ।	१०२०
वयपि त्रेर्गणश्च । ३१०६ ।	१४८८	वसे चपा वसानाम् । १४१८ ।	८६
वयव्योपे कर्मण्य- । ११३४८ ।	४५५	वित्ति पदस्य । ३१२७ ।	१२१८
क्रामुभ्रमुभ्रविश्राट्- । २११०४ ।	७८५	वाट् करणे । ३१३० ।	१२२१
क्रम. प चतुर्थ- । २११०५ ।	७८६	गणिकाया ण्य । ११५३६ ।	५६५
क्रादेणदि । २१३५ ।	७१६	गनिपुन्निप्रत्ययानामर्थ- । ११६५७ ।	४६४
क्रियया यमभिप्रैति- । ११३१६ ।	४२३	गत्यदीदरर्मकाच- । ३०२ ।	१२७१
क्रियाया श्रावृत्तौ- । ११५११७ ।	६७६	गन्वर । ३८२५ ।	१३६१
श्रीतोऽनुस्वारिभ्यश्च । २१६७ ।	११५४	गमा छ । २११६ ।	७८७
क्रुधद्रुहेर्यासूयार्था- । ११३४६ ।	४५३	गमा न्तरे । २११०८ ।	७८६
क्रोट्ट् मित्रया तृवद्- । १७१६ ।	२११	गमेष्टि वा । २१२१३ ।	१०८७
वचिदमाद्यन्त- । ११४१८ ।	४८५	गमेष्टौ । ३४१८ ।	१३८४
वचिदार । १२२५ ।	५७	गम परी निन्वी- । २१६८ ।	११५१
वचिद् द्वयो । ११५१७	५७३	गमधन्विद्विष्- । ३३८ ।	१३२१
वचिप्रामिनोऽन्ते- । १५१६ ।	११६	गम्यन्तान्नादीनाम् । ३१६१ ।	१२५३
वचिप् वचिदन्त्ये- । ३१५२ ।	१२४४	गवधनुक्त्यगन्तान्- । ११०२३ ।	३६३
वयमुक्तानो ण्येवत् । ३३१ ।	१३१७	गिरने रक्त गान् । २८१० ।	१०१६
विघ्नप्रत्ययस्य कु- । १६४७ ।	२८०	गिते परमगिनस्य । ३१६ ।	११६८
विषप् । ३१५७ ।	१२४६	गुजोऽण् । ११५११५ ।	६७८
विषयवनिन्दा । ३१७५ ।	१२६७	गुजोऽतिगतीनाम् । २११३० ।	६१०
विषयन्ते वल्लनसो । ३१६२ ।	१२५४	गुण । ३११६१ ।	६६०
विश्वान् व ग क्तनस्य । १६०१ ।	१८१	गुणन्तो वस्यु । ३७१६ ।	१८११
वस्यव्ययो वान्तौ । ३७४ ।	१४२६	गुणस्य । २११८१ ।	६०४
वायो स । ३०४० ।	१३१३	गुदोऽन्तात् । ३६२० ।	१४६०
वायो दीर्घ । ३२०५ ।	१६६६	गुदु विन्तान्तात् । १८५१ ।	२६८
शीमावन्मोहसूयान्- । २१५६ ।	११०८	गुदुविश्वमेतान्- । ११५०६ ।	०६०
शीमा । ३६७ ।	१२५२	गुदुस्य ण्येवत् । २११०१ ।	६६०
शान् । ३६७ ।	१२५२	गान्ति । ३५० । ११०२० ।	६०

करणे यजे । ३.१.७२ ।	१२६४	किम किर्यश्च । १.१५.७० ।	६२६
कर्तरि वितण्च मजायाम् । ३.६.१६ ।	१४६५	किम नामान्गे- । १.११.०४ ।	३५१५
कर्तरि प च । २.१.६ ।	६६०	कुगतिप्रादयः । १.१४.७३ ।	५४०
कर्तरि प्रधाने क्रियाश्रयं- । १.१३.१३ ।	४२०	कु च् द् तु पु वर्गा । १.१.१६ ।	२२
कर्तुर्यङ् २.१५.१५ ।	११४०	कुटादीन्गद्वजं- । २.८.७ ।	१०१३
कर्तुर्युपमाने च । ३.१.७४ ।	१०६६	कुत्सिोपदयं- । १.१.७४ ।	५४१
कर्तुरीप्सिततम कर्म । १.१३.५ ।	४१२	कुप्यो. कपो वा । १.५.३ ।	१०६
कर्तृकरणयोस्तृतीया । १.१३.५४ ।	४६१	कुर्तुरीर्णं दीर्घं । २.७.५ ।	१००१
कर्तृकार्ययोस्त्वनादौ- । १.१३.३४ ।	४४१	कुहोश्चू । २.१.६५ ।	७४६
कर्मणि सम्पूर्वाच्च । ३.१.३६ ।	१०२७	कुत्रा नित्य वयो- । २.७.६ ।	१००२
कर्मण्यपि यण् । १.१५.४४ ।	६००	कुत्रा यक् वा । ३.६.४ ।	१४५३
कर्मधारयस्तुल्यार्थे । १.१४.७० ।	५३७	कुत्रो मे । २.७.७ ।	१००३
कर्मप्रवचनीययुक्ते- । १.१३.११ ।	४१८	कुत्रो रिग्याऽनुक् । ३.७.१७ ।	१४३६
कर्मवत् कर्मणा- । २.१७.११ ।	११८१	कुवद्वि-गानामेषस्वरा- । ३.३.३८ ।	१३१४
कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र- । २.१६.२० ।	११६७	कृत । ३.१.३ ।	११६०
कल्याण्यादीना- । १.१५.६३ ।	६५१	कृत्कर्त्तरि च । ३.१.१ ।	११८७
कवचिशब्दा- । १.१५.३८ ।	५६४	कृदिगारादक्तेरीप् । १.१२.३० ।	४००
कवतेर्यङि च्त्वाभाव । २.१३.२३ ।	१११७	कृपिच्युत्योर्णं । ३.७.१४ ।	१४३६
कपयोगे क्ष । १.६.१० ।	२४२	कृपो रो ल् । २.१.१७४ ।	८५७
काकवकदुष्णे । १.१४.७५ ।	५४२	कृवापाजिमिरश्चि- । ३.५.० ।	१३६७
काप्यत् । १.१२.२ ।	३६२	कृवृण्योर्वा । ३.७.२६ ।	१४४८
काम्यश्च । २.१.५.३ ।	११२८	कृपादीना रो वा । २.१.११६ ।	७६७
कारकात् क्रियायुक्ते । १.१५.२३	५७६	कृपादीना सिर्वा । २.१.११८ ।	७६६, १०१७
कार्यायित् । १.१.६ ।	१५	कृष्यादिभ्यो बलच्- । १.१५.६२ ।	६१८
कार्येण् । ३.१.१६ ।	१२१०	कृगधृद्प्रच्छस्मिङ्- । २.१२.१० ।	१०८४
कालसमयवेलासु- । ३.६.३ ।	१४०२	कृत्वादिभ्यश्च । ३.६.१४ ।	१४६३
कालाह्वनोर्नेरन्त्ये । १.१३.१२ ।	४१६	केदाराद्यञ् च । १.१५.४० ।	५६६
कासादिप्रत्ययादाम्- । २.१.८५ ।	७६६	केनेयका । १.१५.२४ ।	५८०
किति च । १.१५.११ ।	५६७	कोपघपूरणीसज्ञानाम् । १.१४.६१ ।	५२८
किति च । २.२.३२ ।	६१३	किडत्यद्दधुसि । २.१.१३ ।	६६४
किमिदम कीशीशी । ३.१.६८ ।	१२६०	कतक्तवत् । ३.२.१ ।	१२७०
किमोऽन्ययादाख्या- । १.१५.१०१ ।	६५६	कतक्तवत् निष्ठा । १.१४.४२ ।	५०६, १२६१

छः । १.४१७ ।	८८	जाधुस्मृद्गा मान्ता- । २ १६ १८ ।	११६५
छः ष्ने । ३.६.१७ ।	१४१६	ज्वलरलास्नाश्च वा- । २ ११.२६ ।	१०७१
		ज्वलादेर्णः । ३ १ १८ ।	१२०६
जदादेरन्तोऽदन- । २ २ ३० ।	६११		
जजोर्ज्ञः । १ ६ २० ।	२५३	जवानां जवचपाः । २ १.३३ ।	७१४
जनसनखर्ना- । २ १.१७६ ।	८६२	जवे जवा । १.२ ३ ।	३५
जनिकर्तुं प्रकृति । १ १३ ४३ ।	४५०	जमात् । २ १ ७५	७५६
जनियध्यार्न । २ २ ११ ।	८६०	जसाद्धिर्ह । २.२ २ ।	८८१
जनीज्पवनसुरञ्जो- । २ ११ २६ ।	१०६८		
जनेर्जा । ३ २.३७	१३१०	जमजपा नुक् । २ १३ ६ ।	११०३
जरादावोऽड । ३.६ १८ ।	१४६७	जमान्तस्य विडति हसे- । ३.२ ३ ।	१२७२
जराया स्वरदाी- । १ ७ १० ।	२०५	जमे जमा वा । १ ४ २ ।	७३
जराभिधकुट्टलुण्ट- । ३.४ १० ।	१३४६	जमो वा लोप । ३ १०.११ ।	१४८६
जपगमोर्लुक् । १ ६ ३१ ।	२६४	जाविष्ठथत् कार्गम् । २ १५ १३	११३८
जषसो णि । १ ८ ३ ।	२१७	जित्स्वरितेत् उभे । २ १ ४ ।	१८५
जगी । १.६ २५ ।	१४५	जिनिमित्तन्वरादेशो- । २ १० ११ ।	१०४१
जहृतेर्थादादावा- । २.३ ११ ।	६५३	जिडित्करणे । २ १५ १२ ।	११३७
जहृतेर्था । २.३ १० ।	६५२	ज्रीता तक् वर्तमानेऽपि । ३ २ १४ ।	१२८३
जगतेष्व । ३ २ ३३ ।	१३०६	जेरड् द्विषत् । २ १.१६० ।	८८३
जस्येधिसाधि । २ २ ८ ।	८८७	जे । २ १ १६१ ।	८८४
जागतेष्व । ३ ४ २३ ।	१३५६	ज्यन्ताना गिनामिणि- । २ १७ १० ।	११८०
जागतेष्व । ३ ६.७ ।	१४५६	ज्यन्तास्त्रन्वार्थश्च- । ३ ६ २८ ।	१८७३
जागतो भिति गुणः । ३.३.२ ।	१३१८		
जा जनीजो । २ ४ १३ ।	६७५	टायका । १ १४ ६६ ।	५३३
जानिगारकात् न्याह- । १ १४ ६० ।	५२६	टाराद्युपपन्न पृथगा । १ ८ १७ ।	२३१
जातेरयापधात् । १ १२.३२ ।	३६२	टा ताऽन्वियाम । १ ६ ८१ ।	१६१
जानातेर्षो वा नृश्वः । २.११.२८ ।	१०७०	टिनिगणाय- यथा । १ ८ १८ ।	६५
जा तातस्य । ३ १ ७ ।	११६७	टो । १ ६.३० ।	१३०
जागारयोष्यत् । ३ १ ३७ ।	१२२८	टोमप्यात् । १ ८ १२ ।	८१
जागामा निह । १ १४ ४७ ।	५६४	टोपामे । १ ७ ० ।	१६६
रिष्योर् । ३ ४ ६ ।	१२४१	टिनायम् । १ ६.३३ ।	१२१०
ज्जम्भामुञ्जुमुञ्जु- । २ ६ ६ ।	१०२६		

गोः । १.१४.६४ ।	५३१	ट्णो ङ्स्वाद् द्विः- । १.४.१६ ।	८७
गो. पुरीषे च । १.१५ ८७ ।	६४५	ङ्णोः कक्टाङ्वा- । १.४.२६ ।	१००
गौण प्रकृत्यर्थो- । २.१२.७ ।	१०८१		
ग्रहा विडति च । २.१.१८८ ।	८७३	क्षिडाङ्गानि- । २.२.३८ ।	६१६
ग्रहेश्च । ३.७.२१ ।	१४४३	चजो कगो घिति । ३.४.२१ ।	१३५१
ग्लानिस्थाभूमला- । ३.४.५ ।	१३४०	चटकादैरण् । १.१५.६२ ।	६५०
ग्लानुदिभ्या डी । ३.५.१६ ।	१३८४	नतुग्चलोपो ष्य- । १.१५.१६ ।	५७५
ग्लाम्नाज्याहाक्त्वरि- । ३.६.१२ ।	१४६१	चतुराम् शो च । १.६.१५ ।	२४८
		चत्वारिंशदादो वा । १.१५.१११ ।	६७०
घञ् भावे । ३.६.४ ।	१४०३	चपा अवे जवा । १.४.१ ।	७२
घदादेशो वा । ३.१.३४ ।	१२२५	चपाञ्छ श । १.४.४ ।	७५
घमादे. कमर । ३.४.१८ ।	१३५४	चरकलोच्चाम्य । २.१३.१० ।	११०४
घसादेः ष । २.१.१४६	८३२	चरिचलिपतिहृनि- । ३.१.१० ।	१२००
घ्राष्मोरी । २.१३.१६ ।	१११३	चादिभिश्च । १.११.२० ।	३४७
घृघृषदो म । ३.५.७ ।	१३७२	चादिनिपान । १.११.२१ ।	३४८
		चायो यडि की । २.१३.२२ ।	१११६
डसिडसोरस्य । १.६.४३	१६३	चारो वा । ३.१.३५ ।	१२२६
डसिभ्यसो श्नु । १.११.११ ।	३३६	चार्ये द्वन्द्व । १.१४.२७ ।	४६४
डसिरत् । १.६.१६ ।	१३६	चिनोते मणादो वा । २.५.५ ।	६८२, १०८०
डस् स्य । १.६.१७ ।	१३७	चिरदिभ्यस्त्न । १.१५.३० ।	५८६
डिच्च । ३.७.१८ ।	१४४०	चिम्फुरोर्त्रावात्य वा । २.१०.६ ।	१०३६
डितामट् । १.७.१४ ।	२०६	चुरादेः । २.१०.१	११३१
डिता यट् । १.७.५ ।	२००	चो कु । १.६.५२	२८५
डिति । १.६.४२ ।	१६२	च्छ्वो षा उ अनु- । ३.१.५६ ।	१२५१
डित्यद् । २.७.४ ।	१०००	च्छो दीर्घ ई चास्य । ३.१.४७ ।	१२३६
डिदन्त्यस्य । १.६.५७ ।	१७७	च्छ्वी सलोपश्च । ३.१.४८ ।	१२४०
डि स्मिन् । १.६.३१ ।	१५१		
डे नशेरत ए. । २.४.६ ।	६७१	छन्दसि स्यादि - । १.१३.५१ ।	४५८
डेरक् । १.६.१४ ।	१३४	छन्दस्यागमजा- । १.१०.१४ ।	३२४
डैरो डित् । १.६.४४ ।	१६४	छशपराजादे । १.६.४३ ।	२७६
डे वचेरुम् । २.२.२७ ।	६०७	छादेरिस्मन्त्रघ- । ३.५.३१ ।	१३६६
डौ । १.६.६६ ।	१८६	छन्दसि । १.४.३१ ।	१०२

प्राणाया वा । ३ २.२७	१२६६	दिव औ । १.१० २ ।	३११
त्रिचतुरो स्त्रिया- । १.१०.५ ।	३१४	दिवदेर्य । २.४ १ ।	६६३
त्रेयड । १.६ ५६ ।	१७६	दिवो घाना । १.१४ ८१ ।	५८८
त्रे सम्प्रसारण- १.१५.१०४ ।	६६३	दिशाम् । १.१० १० ।	३१६
त्वन्मदेकत्वे । १.११.५ ।	३३०	दिम्योहंमात् । २.० ६ ।	८८५
त्वमह मिना । १.११.१ ।	३२६	दीर्घादिपि च । १.४ १६ ।	६०
त्वस्तेर्व उ । ३.६ १३ ।	१४६२	दुपेत्री वा दीर्घ । २.११.०४ । १०६६, १२०२	
त्वा माऽमा । १.११.१५ ।	३४०	दुह् दिह् लिह् गुह् भ्य - । २.१ १८२ ।	८६६
		दुह्स्तुनमा कर्मकर्त्तृ- । २.१७.१२ ।	११८२
		दुह्. के वा दीर्घ । ३.१.६ ।	११६६
धो नृट् । १.६ २५ ।	२५८	दूराज्ञाने च टं - । १.३ ५ ।	६६
		दृशादे पश्यादि । २.१ १२८ ।	८१०
ददातेस्त । ३ २.३१ ।	१३०४	दृशादे ण । ३.१ १६ ।	१००७
दघातेहि । ३ २.३२ ।	१३०५	दृशेष्टवसकी चोप- । ३.१ ६६ ।	१२५८
दयतेदिगि णादौ । २.१.१६७ ।	८५०	देवताहन्त्रे च । १.१४ २६ ।	४६६
दरिद्रातेरालोप । ३.३ १५ ।	१३३२	देवतेदमर्थे । १.१५ १६ ।	५७०
दरिद्रादेरिदालोपः- । २ २.३३ ।	६१४	देडो दिगि । २.१.१७० ।	८५३
दन्तस्य नो दश्च । ३ २ १५ ।	१२८४	दो दत्ति । ३ २ २८ ।	१३०१
दम्य म । १.६ ३७ ।	२७०, ३०६	दोपा रः । १.६ ६३ ।	२६७
द म । २.२ १८ ।	८६७, ६६१	दुतादिभ्यो लुङि वा । २.१ १७२ ।	८५५
दादीनां न । ३.१० १० ।	१४८५	दुतिगमिजुहोतीना- । ३.१ ६४ ।	१२५६
दादेरि । २.१३ १८ ।	१११२	दुते. पूर्वस्य । २.१ १७१ ।	८५८
दादेरे । २.१ १२६ ।	८०७	दुतते पूर्वस्य वा । ३.१ ६५ ।	१०५७
दादेर्षं । १.६.६ ।	२३८	दुतादीना घन्तस्ये वा । १.६ १२ ।	२४६
दादेः । २.३.१५ ।	६५७	दुतेऽन्यस्यन्प्रधाने- । १.१८ २६ ।	४०५
दादे वे । २.१.४४ ।	७२५	दुते सर्वादिभ्य वा । १.१४ ८६ ।	५५३
दाधाम्भामित्व- । २ ३.१३ ।	६५६	द्वितीया भिनातीप- । १.१८ १७ ।	४६६
दानपार्त्रं सम्प्रदान-१.१३ १५ ।	४२२	दिदिचतुर्थं नु. । १.६५ ११८ ।	१३३
दावाहनो ऋप् । ३.१.३३ ।	१२२४	दिदृष्टं ताना प्राणनी- । १.१५ १०६ ।	६६३
दा ही । २ ३ १६ ।	६५८	दिस्य वा । २.१ १५८ ।	८७३
दिक्पद्वत्वे संज्ञायाम् । १.१४ ८६ ।	५५६	दित्पदस्य (हो.पं.) । ३ ३ ५ ।	१०००
दिदि सस्य न- मिपि वा । २.२ ३६ ।	६१७, ६६४	दिनुवास्व लोपदि प । २ २ ३ ।	२८६
दिक्सायट् । २.१ २६ ।	७०७		

डतेश्च । १ ६ ५८ ।	१७८	तनादेरकरोतेस्तन्या- । २ ७ २ ।	६६८
डलकवतीना न । १.७.७ ।	२०२	तनादेरुपध्याया गुणो- । २ ७.३ ।	६६६
डाञ्च क्वचित् । ३ १ ४६	१२४१	तनादेरुप् । २.७ १ ।	६६७
डिति टे । १ ६ ४५	१६५	तनोतेर्नो वा । २ १७ ८ ।	११७८
डीड इडभावः । ३ २ २३ ।	१२६४	तने से वा दीर्घ । २ १२ १६ ।	१०६३
ड्णः । १.६.६२ ।	२६६	तथायटी सङ्ख्याया । १ १५ १२० ।	६७६
ड्वितस्त्रिमक् । ३ ६ १८ ।	१४१३	तरतमेयस्त्रिष्ठा प्रकर्षे । १.१५ ६५ ।	६५३
		तरत पूर्वस्य पुवत् । १ १२.४ ।	३६४
ढकि लोपः । १ १५ ६ ।	५६५	तत्र मम डसा । १.११ १२ ।	३३७
ढि ढो लोपो दीर्घश्च । २ १.१२१ ।	८०२	तव्यानीयी । ३ ७ १ ।	१४२३
		तस्ये । २ २ ५१ ।	६३३
णप्वृण्स्सयुटो हित्वा- । २ २ ३४ ।	६१५	तस्मात् सिञ्जीजस्- । १ ६.३ ।	१२३
णवादी पूर्वस्य । २.१.१४७ ।	८३०	तस्य परमाङ्गेडितम् । १ १३ ८ ।	४१५
णवुत्तमो वा । २.१ ७७ ।	७५८	तादर्थ्ये चतुर्थी । १ १३ ४५ ।	४५२
णादिः कित् । २ १ २८ ।	७०६	तिरश्चादय । १ ६ ५५ ।	२८८
णितो वा । १ १५.१८ ।	५७४	तिष्ठतेरुपध्याया- । २ ११ ८ ।	१०४६
णित्पे । २.१ ७८ ।	७५६	तुदादेर । २ ८ १ ।	१००७
णिनिरतीते । ३ १ ७१ ।	१२६३	तुन्दादेरिल । १ १५ ७४ ।	६३१
णीपि परे नुर्वृद्धि । १.१२ ३३ ।	४०३	तुन्दिबलिचटिभ्यो भ । १ १५ ६१ ।	६१७
ण्यायनणेषणीया- । १ १५ ७ ।	५६३	तुभ्य मह्य डया । १ ११ ६ ।	३३४
		तुमर्थे वृण् । ३ ६ २ ।	१४०१
तकारो लचटवर्गेषु- । १ ४ ३२ ।	१०३	तुम् तदर्थीया भविष्यति । ३ ६.१ ।	१४००
तडिदादिभ्यश्च । १ १५.६६ ।	६२५	तुरुनुस्तुभ्योऽद्विरुक्ते । २ २ १३ ।	८६२
तत्कालेऽपि । ३ १० १३ ।	१४८८	तुह्योस्तातडागिपि वा । २ १ २३ ।	७०४
तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ १३.५८ ।	४६५	तृतीयादी स्वरादी तृ- । १.६.७१ ।	१६१
तत्रार्दिबिभक्त्यर्थे । १ ११.२२ ।	३४६	तृफत्रभजत्रपाम् । २ १ ११२ ।	७६३
तथायुक्त चानीप्सितम् । १ १३ ६ ।	४१३	तृवुणी । ३ १ २ ।	११८६
तयोर्धोऽघ्न । २ १.७२ ।	७५३	तेन सहेति तुल्ययोगे । १ १४ ३८ ।	५०५
तदघ्नीते वेद वेत्या- । १ १५.८८ ।	६४६	तोर्लि ल । १ ४ ६ ।	८०
तदघ्नीनकात्स्न्ययो- । १.११ २५ ।	३५२	त्यत्तनो । १ १५ २६ ।	५८५
तदव्ययम् । १ ११ ३० ।	३५७	त्यदादेष्टेर स्यादी । १ ६.५५ ।	१७५
तद्वृहतो करपत्यो- । १ १४ ७६ ।	५४६	त्यादी भविष्यति स्यप् । २ १ ४१ ।	७२२

नाञ्चैः पूजायाम् । १ ६ ५४ ।	२८७	नूष् । २ ५ २ ।	६५६
नात् । २ ६ ३ ।	१०२३	नृतृदृष्टृचृत्- । २ ४ २ ।	६६४, ६६२
नादो । १ ११ १६ ।	३४१	नेकस्वरादनुदात्तात् । २ १ ६७ ।	७७८
नानप्योर्ब । २ १ १६६ ।	८४६	नोपघातयकान्ताद्वा । ३ १० ५ ।	१४८०
नानिटि से । २ १ १४२ ।	८२५, १०७७	नोपघाया । १ ८ ७ ।	२२३
नान्नाददन्ताच्छन्दास- । १ १० १३ ।	३२२	नो लोपः । २ १ ६९ ।	७४०
नामघातुटघैवकार- । २ १ ६८ ।	७४६	नो वा । १ १४ ६७ ।	५३४
नामि । १ ६ २० ।	१४०	न्रण ईप् । १ १२ ६ ।	३६६
नामिन स्वरे । १ ८ ११ ।	२२५	न्सम्महतोऽघो दीर्घ- । २ ६ ६० ।	२६३
नामिनोऽचतुर्णां घो ङ । २ १ ३६ ।	७१७		
नामितो रः । १ ५ ११ ।	११४	पञ्चिनन्दिग्रहदेरयु- । ३ १ ६ ।	११६६
नामो । १ ३ १ ।	६५	पञ्चो वः । ३ २ ३६ ।	१३१२
नामि वाचारे निवप् । २ १ ५ १८ ।	११४३	पञ्चम्वनङ्गुह । १ ६ १ ।	२३३
नाम्नश्च कृता समास । १ १४ ७२ ।	५३६	पञ्चादेमंट् । १ १५ १०६ ।	६६५
नामि च । ३ १ २० ।	१२११	पतननदरिद्राम्य- । २ १२ १८ ।	१०६२
नामि च युष्मदि- । २ १ ८ ।	६८६	पतिरममाम एव । १ ६ ५४ ।	१७४
नाम्ना नो लोपघघो । १ ६ १६ ।	२५२	पनेर्ङ् पुन् । २ १२ १४३	८२६
नाम्नो य ई चास्य । २ १ ५ १ ।	११०६	पतो वेट् । २ १२ १५ ।	१०८६
नाम्नन्तात् परम्य- । २ १२ ४ ।	१०७८	पन्त्य दगः । १ १२ ३२ ।	४०२
नाम्नन्तोपसर्गम्य- । ३ २ ३० ।	१३०३	पथा टे । १ ६ २७ ।	२६०
नाम्युपघात् क । ३ १ ५ ।	११६५	पदन्मुष्टन्मुष्टन्मु- २ १३ १६ ।	१११०
नामिकामवदात् केवलात् । १ १२ २६ ।	३६६	पदान् परया । १ ११ १७ ।	३४२
नामि गुण । २ ३ १६ ।	६६१	पदादेन्नि कर्णय- । २ ४ १६ ।	६७६
नामिजादे । २ १ ६ १ ।	११४८	पदायन्मु नि ङगना । २ १५ १७ ।	११८२
नामिजायां वा । ३ २ ६ ।	१०७३	पदतोऽयन् । २ १ ५ ।	६६६
नामिजायां न्म्य । ३ २ १६ ।	१२८८	पदापूर्वोऽयन् । २ ३ १६५ ।	८४८
नामिनिशनिन्दासुप- । २ १ ८६ ।	७७०	पदान् नामतायकया- । १ १३ ६ ।	४६६
नामिनाम् । २ १ ८३ ।	७६८	पदिनागे दशमशतः । १ १५ १०२ ।	६६०
नामिनाम् । १ ६ १६ ।	१३६	पदीधो । २ १ ०७ ।	७०६
नामिनाम् । २ १ ६५ ।	७७६	पदिपदायानो निनिशतः । २ १ २६ ।	१२१०
नामिनाम् । १ ८ ५ ।	२१६	पदिपदो पुम् । २ १ १२ ।	१०५३
नामिनाम् दीर्घः । १ ६ ६८ ।	१८८	पदिपदो योऽयन्- । १ १५ ३६ ।	२५२

द्विरुक्तस्य हन्ने कुत्वम् २ १३ २१। १११५, ११२५	२६५	नक्षत्रादण । १.१५ २६ ।	५८२
द्विरुक्तस्त हिनोने । २ ५ ८ ।	६८५	नखमुखयोश्च सज्ञा- । १.१२ २८ ।	३६६
द्विनिमित्तोऽचि । २ ११ ३ ।	१०४४	न द्यणि यज्याच्- । ३ ७ १० ।	१४३२
द्विवचनस्यावा वा छन्दसि । १ ६ ४६ ।	१६६	नञि । १ १४.२२ ।	४८६
द्विषच । २ १ २६ ।	७१०	नञ् । १.१४ २३ ।	४६०
द्वेस्ती । २ ३ ६ ।	६५१	नञ्पूर्वम्य कृहणीयाच्- । ३ १ १५ ।	१२०६
द्वे । २ ३ २ ।	६४३	नट् की । ३ ६ १४ ।	१४१४
द्वे । २ १४ ३ ।	११२१	न तिसृचतसृ । १ १० ६ ।	३१५
द्वे स्वरेऽपि नोपधा- । २ ३ २० ।	६६२	नदादे । १ १२ १८ ।	३७८
घनार्तिचक्षिड्पृषि- । ३ ५ ३२ ।	१३६७	न द्विरुक्ताना जक्षादीना- । ३ ३ १४	१३३१
घनुपश्च । १ १४.५३ ।	५२०	न ध्याख्यापृमूर्च्छि- । ३ २ ३४ ।	१३०७
घमदिन् केवलात् । १ १४ ४६ ।	५१३	नपुसकस्य । १ ८ ६ ।	२२३
घातो । २ १ १	६८२	नपुसकस्य । १ ८ १६ ।	२३०
घातो. प्रेरणे । २ ११ १ ।	१०४२	नपुसकात् स्यमोर्लुक् । १ ८.१० ।	२२४
घातो रुदितो न । १ १२ १५ ।	३७५	नमसोऽस्य । २ २.२० ।	८६६
घासोरुपधाया ऋकार- । २ १० ६ ।	१०३६	नम । २ ६ २ ।	६६३
घातोर्नामिन । २ १ ८८ ।	७६६	नमः स्वस्तिस्वाहा- । १ १३ २८ ।	४३५
घात्वशलोपनिमित्ते- । २ १३ ४ ।	१०६८	नमादे र । ३ ४.१७ ।	१३५३
घावम् । १ ६ ५ ।	२३७, २५१	न रित् । २ ११ २१ ।	१०६५
घिन्विकृण्व्यो । २ ५ ६ ।	६८६	न लोकाव्ययनिष्ठा- । १ १३ ३७ ।	४४४
घिरि । १ ७.३ ।	१६८	नव परस्मैपदानि । २ १ ६ ।	६८७
घेरर् । १.६ ६७ ।	१८७	न शब्दनिर्देशे । १ ११ ३३ ।	३६०
घौ । १ ६ ४० ।	१६०	न शसददवादि- । २ १ ६२ ।	७७३
घौ सलोप । २ २.३७ ।	६१८	न शात् । १ ४ ७ ।	७८
घौ न्ह्रस्वः । १ ७ १५ ।	२१०	नशेषान्तस्य । २.४ ८ ।	६७०
घ्यायते । ३ १ ६३ ।	१२५५	नश्चापदान्ते क्षसे । १.४ २४ ।	६५
घ्वादेरुल्लिक् । ३ ५ १० ।	१३७५	न पि । १ ४ ११ ।	८२
घ्वे च सेर्लोपः । २ १ ४६ ।	७३०, ८७०	न सन्धिव्योर्दुट्- । १ १५ ६१ ।	६४६
नः सक् छते । १ ४ १३ ।	८४	नहिवृत्तिव्यधिवृषि- । ३ १ ६० ।	१२५२
न क्त्वा सेट् । ३.१०.२ ।	१४७७	नहो घ. । १ १० १ ।	३१०
		ना । १ १४ २४ ।	४६१
		ना क्यादे. । २ ६.१ ।	१०२१

बहोरिष्टे मि । १ १५ १०० ।	६५८	भुवो वृत् । २ १ ३४ ।	७१५
वत्तादेशच । १ १५ ६ ।	५६२	भृत्पूर्वे चण्ट । १ १५ ८५ ।	६४३
वत्तावे षम् । १ १५ ११६ ।	६७८	भूने नि । २ १ ४३ ।	७२४
व्यम् । १ ६ १२ ।	१३२	भृत्प्रतिकुलान्तिरो- । १ १५ १५ ।	५७१
व्रह्मावन्दन्य नलोप । १ १२ १२ ।	३८३	भृत्त्रा लुकि । २ ३ १४ ।	६५६
भ्रुवो वचि । २ २ ५२ ।	६३४	भृत्तादिभ्योऽभूत्- । २ १५ २० ।	११४५
भजा विण । ३ १ ४० ।	१२३२	भोम् । १ ५ १० ।	११३
भञ्जेरिणि नलोपो- । २ १७ ६ ।	११७६	भोम् भगोम् अघोम् । १ १३ ३ ।	४१०
भयहेतो पञ्चमी च । १ १३ ३६ ।	४४६	भ्यम् ष्यम् । १ ११ १० ।	३३५
भविष्यदर्शे । ३ ३ १७ ।	१३३४	भ्रज्जो रोपघयोर्वा रम् । २ ८ ४ ।	१०७०
भविष्यदर्शे णिनि । ३ ५ ११ ।	१३७६	भ्राजभामभापदीप- । २ १० २ ।	१०३२
भावे । १ १३ २० ।	४२७	भ्रादि । २ १ २ ।	६८३
भावे कित । ३ ६ ६ ।	१४५८	भ स्वरे । १ ४ ३० ।	१०१
भावे तत्त्वयण । १ १५ ३५ ।	५६१	भघवा बहुलम् १ ६ २२ ।	२५५
भावे युट् । ३ ६ २० ।	१४१६	भदाम । ३ ६ ६ ।	१४०८
भावे वा । ३ २ १७ ।	१२८६	भट्टादे र । १ १५ ६५ ।	६२१
भामादेश्चुर । ३ ४ २० ।	१३५६	भनयवत्पररे ङ्कारे- । १ ४ २८ ।	६८
भि स्याम् । १ १० ६ ।	३१८	भन्युपघाया ङ् र । ३ ४ ३६ ।	१३७१
भिदिष्टिष्टिविदिन्य - । ३ ४ १६ ।	१३५५	भगटि नि च वाच्यम् । १ ४ ३ ।	७४
भिर्लोष्यो नदे । ३ ७ २५ ।	१४४७	भिन्जननीर्त्तने । २ ४ ७ ।	६६६
भियो त्रौ वा पुनार्षे । २ ११ ३१ ।	१०७३	भक्तनष्टेय । १ १४ ८० ।	५८७
भिय ङ्मुहो । ३ ४ २६ ।	१३६२	भक्तपूर्वात्तु । १ १२ २५ ।	३६५
भित ऐम् । १ ७ ११ ।	२०६	भक्ति लुट् । २ १ ५० ।	७३१
भिम् भिम् । १ ६ ४० ।	२७३	भार्त्विज्या गिरि- । १ १५ १३ ।	५६६
भोषोर्भक् । ३ ५ ६ ।	१३७४	भार्त्विज्या स्वभा । १ १५ ८ ।	५६८
भोर्भुक्तोभागा- । २ ३ ५ ।	६६६	भार्त्विज्यमुत्तम । १ १५ १० ।	५६८
भुक्त्या मुग्धा- । ३ १ २४ ।	१२१५	भार्त् । १ ६ ७२ ।	३८३
भुक्तो भोजने । २ १६ २१ ।	११६८	भानादीना पूर्वम्- । २ १ १५८ ।	८८१
भुक् भिन्नाया ङ् । २ १ ४७ ।	७२८	भानात्पदाभ्यां वा न । २ १ ७५ ।	११२०
भुक् भिन्नाया ङ् । २ १ ४६ ।	७२७	भानोभ्यांङ्गिभ्यो । १ १५ ८० ।	८०८
भुक्तो भावे । ३ ७ २२ ।	१४४८	भानात्पदाभ्यां वा । १ ६ ३२ ।	१०

पादन्तात् स्त्रियामीप्- । १ १२ ६ ।	३६६	पोरुर् । २ ३.७ ।	६४८
पादेर्युक् । २ ११ ६ ।	१०५०	पौनःपुन्ये णम्- । ३ १० १४ ।	१४८६
पाद पत् । १ ६ ४८ ।	२८१	प्यायः पीः । ३.२ २४ ।	१२६५
पानस्य वा । १.१४.२१ ।	४८८	प्रकृत्यादिभ्य । १ १३ १४ ।	४२१
पामादेर्न । १ १५ ५८ ।	६१४	प्रजामेधयोसुरक् । १ १४ ४५ ।	५१२
पारे मध्ये षष्ठ्या वा । १ १४ १३ ।	४८०	प्रज्ञार्चाश्रद्धावृत्ति- । १ १५ ६३ ।	६१६
पाश कुत्सायाम् । १.१५ ८४ ।	६४२	प्रत्ययलोपे प्रत्यय- २ १ ७४ ।	७५५
पाशादिभ्यो य । १ १५ ४२ ।	५६८	प्रत्ययान्तात् । ३ ६.२२ ।	१४७१
पिच्छादेरिलच् । १ १५ ५६ ।	६१५	प्रत्ययात्तरपदयो - । ३ १.७० ।	१२६२
पित्रतेरडि पूर्वस्ये- । २ ११.१० ।	१०५१	प्रथमचरमतयायड- । १ ६ ३४	१५४
पित्रतेरपि । ३ ५ २८ ।	१३६३	प्रथमवयोवाचिनो- । १ १२ २६ ।	३६६
पिशाचादे सभादीना- । १ १४ १६ ।	४८६	प्रथमानिदिष्ट समास- । १ १४ १४ ।	४८१
पुगन्तस्य गुण । २ ११ ७ ।	१०४८	प्रशसाया रूप । १ १५ ८३ ।	६४१
पुडो वा । ३ २ १० ।	१२७६	प्रहरणार्थेभ्य परे । १ १४ ४१ ।	५०८
पुरुषाद्वा परिमाणे । १ १२ २१ ।	३८१	प्राग्घातो । १ ११ २६ ।	३५६
पुरुषे वा । १ १४ ७६ ।	५४३	प्राचुर्यविकारप्राधान्या- । १ १५ ८६ ।	६४४
पुयोगे च । १ १२ १६ ।	३८६	प्रादिरुपसर्ग । १.११ २८ ।	३५५
पुवद्वा । १ १४ ५५ ।	५२२	प्रादेश्च तथा ती- । २ १ ६६ ।	७५०
पुसोऽसुड् । १ ६ ६५ ।	२६६	प्रियादीना वा । १.१४ ४३ ।	५१०
पुम खपे । १ १४ ७१ ।	५३८	प्रियादौ न । १.१४ ५८ ।	५२५
पुष्कात् । ३ ७ ६ ।	१४२८	प्रीञ्छूर्त्तोर्युक् । २.११ १४ ।	१०५५
पुष्पादे र । ३.५.१६ ।	१३८१	प्लुत् । १ ३४ ।	६८
पूजायामच्चेर्न । २ १ ६१ ।	७७२	प्वादेर्ह्रस्व । २ ६.७ ।	१०२७
पूरणोऽर्थे । १ १५ २० ।	५७६		
पूर्वकाले क्त्वा । ३ १० १ ।	१४७६	फणादीनामेत्वपूर्व- । २ १ १४५ ।	८२८
पूर्वस्य डिति झसे- । २ ३ १८ ।	६६०	फलवर्हरथेभ्य इनेनी- । १ १५ ५१ ।	६०७
पूर्वस्य हसादिः शेष । २ १ ५८ ।	७३६	फेनादिभ्यश्च । १ १५.६० ।	६१६
पूर्वादिभ्यो नवभ्यो- । १ ६ ३३ ।	१५३		
पूर्वादीना तु नवाना- । १ ६ ३२ ।	१५२	बलवाताभ्यामूल । १ १५ ५२ ।	६०८
पूर्वोऽन्ययेऽन्ययीभाव । १ १४.२ ।	४६८	बहुव्रीहिरन्यार्थे । १.१४ ३७ ।	५०४
पृच्छतेत्रिण् । ३ १ ४२ ।	१२३४	बहुव्रीही विशेषण- । १ १४ ४० ।	५०७
पृथ्वादे र । २.१५ १४ ।	११३६	बहोरिलोपो भू च- । १ १५.४६ ।	६०५

बहोरिष्टे गि । १ १५ १०० ।	६५८	भुवो वृक्ष । २.१.३४ ।	७१५
बह्नादेशच । १.१५ ६ ।	५६२	भूतपूर्व नरद । १ १५ ८५ ।	६४३
बह्नादेः शम् । १ १५.११६ ।	६७८	भूने नि । २.१.४३ ।	७२४
बह्म । १ ६ १२ ।	१३२	भृग्विक्रमाग्निरो- । १ १५ १५ ।	५७१
ब्रह्मणद्वयम नलोप । १ १२ १२ ।	३८३	भृन्ना लुकि । ० ३ १४ ।	६५६
ब्रह्मो बनि । २ २ ५२ ।	६३४	भृगादिस्योऽभूत- । २ १५.२० ।	११४५
		भोग । १ ५.१० ।	११३
भर्जा विण । ३ १ ४० ।	१२३२	भोन् भगोन् अघोम् । १ १३ ३ ।	४१०
भञ्जेरिणि नलोपो- । २ १७.६ ।	११७६	भ्यन् भ्यम् । १ ११.१० ।	३३५
भयहेतो पञ्चमी च । १ १३ ३६ ।	४४६	भ्रजो रोपघयोर्वा रम् । २ ६.६ ।	१०७०
भविष्यदर्श । ३ ३ १७ ।	१३३४	भ्राजभामभापदीप- । २ १०.२ ।	१०३२
भविष्यदर्शे णिनि । ३ ५ ११ ।	१३७६	भ्रवादि । २.१ २ ।	६८३
भावे । १ १३ २० ।	४२७		
भावे मित । ३ ६ ६ ।	१४५८	म र्वरे । १ ४ ३० ।	१०१
भावे तत्वगण । १ १५ ३५ ।	५६१	मघवा बहुलम् १ ६ २२ ।	२५५
भावे गृह । ३ ६.२० ।	१४१६	मदाम । ३.६ ६ ।	१४०८
भावे वा । ३ २ १७ ।	१२८६	मध्वादे र । १ १५ ६५ ।	६२१
भानादेर्षुर । ३ ४.२० ।	१३५६	मनयवउपरं हकारे- । १.४ २८ ।	६६
भि दवाम् । १ १० ६ ।	३१८	मन्युपघाया ऋ र । ३ ६ ३६ ।	१३७१
भिदिह्रिदिर्षिदिभ्य - । ३ ४ १६ ।	१३५५	मगटि नि य वाण्यम् । १.४ ३ ।	७४
भिलोष्यो नदे । ३ ७ २५ ।	१४४७	मस्तिजनलोसिमे । २ ४ ७ ।	६६६
भिमो त्रौ वा पुगात्वे । २.११ ३१ ।	१०७३	महानष्टेय । १ १६ ८० ।	५७७
भिम कुपुत्री । ३ ४.२६ ।	१३६२	महत्पूर्वात्तु । १ १२ २५ ।	३६५
भिम ऐम् । १ ७ ११ ।	२०६	माटि तुम् । २.१ ५० ।	७३१
भिम भिमा । १ ६ ४० ।	२७३	मात्रपितृभ्या गिरि- । १.१५ १३ ।	५६६
भीष्टोर्मन् । ३ ५.६ ।	१३७४	मात्रपितृभ्या स्वमा । १.१५ ८ ।	५६६
भीष्टभृन्नीषाणा- । २ ३ ५ ।	६४६	माउपममुजम । १ १५ १२ ।	५६८
भुजस्य मु- । ३ १.२८ ।	१२१५	माह । १ ६ ७२ ।	३०७
भुत्रो भोत्रो । ० १६ २१ ।	११६८	मानादीना पृथंभ- । २ १ १५८ ।	८८१
भुा मि-दे मने- । २.१ ४७ ।	७०८	मानाभवाभ्या मो न । २.१५ ७ ।	११००
भुव. निनाया सुम् । २ १ ४६ ।	७०८	मानोपमद्विभयो । ३ १५ ६८ ।	६२४
भुवा भावे । ३ ७ २२ ।	१४८४	मानपनाभ्या वा । १ ६ २५ ।	१५१

यं द्विव्ये । १.३.२ ।	६६	रुमडाद् युगि । ३.१.१३ ।	१२०४
योर्घातोऽरिभ्यो- । १.६.६० ।	१८०	रुहेजो षो वा । २.११.१६ ।	१०५७
योर्लोपश्च वा- १.२.१७ ।	४६	रेफप्रकृतिकस्य गणे वा । १.५.१२ ।	११५
योर्विहसे । १.१०.७ ।	३१६, ६८७, १०६१	रेदिभ । १.६.७२ ।	१६२
यो वा । १.६.६१ ।	१८१	रोर्युष् । ३.१.१२ ।	१२०३
रञ्जेर्घञि । ३.६.५ ।	१४०४	ल. ममाहारप्रकृ- । १.१५.८१ ।	६३६
रञ्जेर्ज्ञौ मृगरमणे । २.११.२७ ।	१०६६	लक्षणेत्यभूताद्यान- । १.१३.१० ।	८१७
रञ्जेर्नलोपो वा । ३.१.४ ।	११६४	लक्षतेरो मृद् च । ३.५.२१ ।	१३८६
रमलभो. । २.११.१३ ।	१०५४, १४०५	लघोदीर्घः । २.१.१६३ ।	८४६
रलो व्युत्थाद् ह्लादे- । ३.१०.३ ।	१४७८	लडो घ्वस्य नेट् । २.२.४० ।	६२२
र । १.५.१३ ।	११६	लृप्पत्तृभिक्षपदशस- । ३.३.१३ ।	१३४८
र । २.१.८७ ।	७६८	लान्तभ्याकारस्य- । २.१.११३ ।	७६४
र । ३.२.७ ।	१२७६, १२६२	लिङ्गार्थे प्रथमा । १.१३.१ ।	४०८
र. सङ्ख्यायाः । १.६.१६ ।	२४६	लिट्पुवादेशं । २.१.११० ।	७६१
र. मुवि । १.६.१७ ।	२५०	लिपिसिचिह्नवतीना वा । २.८.६ ।	१०१७
राजादेः कन् । ३.५.२२ ।	१३८७	लीलिङोर्वा । २.६.६ ।	१०२६, १०६२
रातो जौ पुक् । २.१०.७ ।	१०३७	लीलोः पुक् । २.११.२१ ।	१०६३
रात्राह्लाहा षुप्ति । १.१४.६८ ।	५३५	लीलोर्ज्ञौ कमा- । २.११.२२ ।	१०६४
रात्मस्य । २.२.२५ ।	६०५, ११२३	लुकि न तन्निमित्तम् । १.६.५६ ।	१३६, २६५
रादिफो वा । ३.१०.१८ ।	१४६३	लुकि पिति त्स्मि वा । २.१८.२ ।	१६२०
राद्यपो द्वि. । १.२.५ ।	३७	लुम्बहृन्त्ये क्यचित् । १.१५.१४ ।	५७०
राद्यतेहिंसायाम् । २.४.४ ।	६६६	लृप्सदशरजप । २.१३.८ ।	११०२
रातो मसे दृणाम् । २.१.११५ ।	७६६	लोकाष्टेयस्य- । ३.१०.१६ ।	१८६४
रात्योपच्छ्वो. । ३.२.३५ ।	१३०८	लोप । २.४.१५ ।	६३७
रिलोपो दीर्घश्च । १.५.१४ ।	११७	लोप । २.१७.५ ।	१६३३
रीगृदुपघस्य । २.१३.१२ ।	११०६	लोप पना कित्ते पाप्म । २.१.८१ ।	८६२
रूप्यार्थां प्रीयमाण. । १.१३.२६ ।	४३६	लोपनि पुनर्ग- । १.२.१८ ।	५२
रुदिदमुगग्रहि- । २.१२.६ ।	१०८३	लोपस्यनृदाश- । २.२.७ ।	६१
रादेशित्योरोष्ठौ च । २.२.२८ ।	६०६	लोपो नृम्याज्जाणे । २.१.१६६ ।	८१
रादेशचतुर्णां तुसादेः । २.२.२७ ।	६०८	लोपान्दिभ्य । १.१५.५३ ।	८१
रादेशेनम् । २.६.१ ।	६८६	लोहित्वादेशेनम् । १.१५.५६ ।	८१

ल्लाद्योदितः । ३ २.२२ ।	१२६३	वाम्शसि । १.७.१८ ।	२१३
		वारणार्थयोगे- । १ १३ २७ ।	४३४
वचादेरस् । ३ ५ २७ ।	१३६२	वावसाने । १ ६ ८ ।	२४०
वचिप्रच्छयायत- । ३.१.५८ ।	१२५०	वासु । १ ६ ३५ ।	२६८
वचिरन्तिपरो- । २.२.२६ ।	६०६	वाहौ वी शमादौ- । १ ६ १३ ।	२४५
वचे शब्दे कु । ३.७ ६ ।	१४३१	विजे पर इट् कित् । २ ८.१४ ।	१०२०
वत्तुल्ये । १.१.५ ३४ ।	५६०	वित्तेरन्तो वा रुद्- । २ १६ ५ ।	११५२
वदिव्रज्यो सौ- । २ १ ६३ ।	७७४	विदघाते करोती । ३.१०.१२ ।	१४८७
वदेभवि । ३ ७ २० ।	१४४२	विदेर्वा वसु । ३ ३.१६ ।	१३३३
वनिपि त्रमस्या- । ३ १.५५ ।	१२४७	विदो नवाना त्यादी- । २ २.१७ ।	८६६
वमश्च । २ १.१४६ ।	८२६	विद्दरिद्राकासकाश- । २ १ ८६ ।	७६७
वयो यस्य किति- । २ १ १८६ ।	८७४	विधिसम्भावनयो । २ १ १८ ।	६६६
वर्गे वर्गान्तिः । १ ४.२७ ।	६८	विनासहनमऋते- । १.१३.२१ ।	४२८
वर्णविरोधो लोवश् । १.१.१२ ।	१८	विन् । १ ५.६७ ।	६५५
वर्णक्षिरोबिन्दुरनु- । १.१.२६ ।	३२	विपराभ्या जे । २ १६ २ ।	११४६
वर्णात् कार । ३.१० १७ ।	१४६२	विभक्तिलोपे- । १ १४ ७८ ।	५४५
वर्णादर्शन वीपः । १ १.११ ।	१७	विभवत्यन्त पदम् । १ ६ १ ।	१२१
वर्त्तमाने । २ १ ७ ।	६८८	विरामोऽवसानम् । १ ६ ६ ।	२४१
वलयान्तस्य नुग्वा । २.१३ ११ ।	११०५	विशेष्यपूर्वं सम्बो- । १ ११ १६ ।	३४६
वशेर्यडि न सम्प्र- । २ १३ १५ ।	११०६	विश्लेषावधौ । १ १३ १७ ।	४२४
वसा रसे । १ ६ ४ ।	२३६	विषये च । १ १३ ४६ ।	४५६
वसिष्णुघोरिट् । ३.२ ६ ।	१२७५	विष्वत्सृग्घृष्- । ३ ४ ८ ।	१३४४
वसोर्व उ । १ ६ ६८ ।	३०२	विष्वग्देवयोश्च टे- । १ ६ ५६ ।	२८६
वाचस्पत्यादयः- । १ ५ ४ ।	१०७	विसर्गानुस्वार- । १ १.२२ ।	२८
वाचो ग्मिनि । १ १५ ७८ ।	६३६	विसर्जनीयस्य स- । १.५ १ ।	१०४
वा टाड्यो । १ १४ ६ ।	४७६	विहायसो विहृश्च । ३ १.२३ ।	१२१४
वातातिसाराभ्या- । १.१५ ५३ ।	६६६	विशतेस्तिलोप । १ १५ ११० ।	६६६
वादीपो. शतुः । १.१२.१७ ।	३७७, १३२६	विशत्यादेर्वा- । १ १५.१०६ ।	६६८
वानपि । २ १५.६ ।	११३१	वु से । २ १२ २ ।	१०७६
वान्यत्र । २ १४ १ ।	१११६	वृड उ । २ १२ ८ ।	१०८२
वा पदान्ते । १.४ २६ ।	६७	वृतः । ३ २ ११ ।	१२८०
वाम्या । १ १० ३ ।	३१२	वृतादिभ्य, स्यप्सयो- ४ २ १ १७३ ।	८५६

वृत्रहृत्प्रभूण्य हन्तः । ३ १ ७६ ।	१२६८	पकम्या बभय- १ १५ ५६ ।	६१२
वृद्धिहेतो माषिटो- । २ १ १३१ ।	८२२, ६५०	पयने वा । १.५ २ ।	१०५
व । ३ १ ४१ ।	१२३३	पमात् पपा. । २ १ ६० ।	७४१
वेडघोः । १ ८ १४ ।	२२८	पनादे कण्ठे- । ३ ५ १२ ।	१३७७
वेजो णावो सम्प्र- । २ १ १८६ ।	८७१	पति । १ ६ ८ ।	१२८
वेजो वय् णादो वा । २ १ १८७ ।	८७२	पमो नः । १.११ ७ ।	३३२
वेटो निष्ठाया न । ३ २.३६ ।	१३०६	पाच्छानाघ्राघेटो वा । २ १ ४५ ।	७२६
वेडिस्मे । २.१२ २० ।	१०६४	पामेति । २ २ ३५ ।	६१६
वेयुव । १ ७ १६ ।	२१४	पिति चतुर्वत् । ३ १ १७ ।	१२०८
वेचित्यापह्ववयो- । २ १८.२ ।	११८४	पौटोऽनो वृट् । २ २.८३ ।	६२५
वेयधिकरण्ये बहु- । १ १४.८७ ।	५५४	पौटोऽपि । २ २.४२ ।	६२४
वेद्यस्वरे । १ ५.३ ।	५५६	पाटोऽपि- । २ १३ २८ । १११८, ११७८, १८५०	
वेर्गुणात् । १.१२ ३४ ।	४०४	पौट्स्त्रिदमिदिदिदिदि- । ३ २ ६ ।	१२७८
वेरोरा । २ १ १५ ।	६६६	पौवादेये आ-मनपदम् । २ १ १३३ ।	८१५
वेचतेर्णादी पूर्वस्य- । २ १ १७६ ।	८५६	पुन वृद्धे । ३ १.२१ ।	१२१०
वेवपरिभ्य क्रीञ् । २ १६ १६ ।	११६३	पुर्वे क । ३ २.८१ ।	१३१४
वेवात्पर्युषेभ्यो रम- । २ १ १७७ ।	८६०	पुद्राज्जातो न । १ १२ २४ ।	३६४
वेवापरमाथे जि । २ ११ ३२ ।	१०७४	पुनपुन्दाभ्याश्चत् । १ १५ ६४ ।	६२०
वेवागादे कि । १ १५.८६ ।	६४७	पुवन्शागन् । ३ ४ १८ ।	१३५०
वेजो णादो- । २ १ १६० ।	८७५	पे नमरा । १ ४.१५ ।	८६
वेप्रतो नुम् । १ ६ ५६ ।	२६२	पेना कार्ये नर्तनाघन- । १ १३ ८ ।	४११
वेपार्देनिस्यम् । १ १५ ११२ ।	६७१	पेवन्नाद । १ ८ ८ ।	२२०
वेपुणानी तिप्तेवत्- । ३ ३ ७ ।	१३२४	पुव न् । २ ५ ११ ।	६६८
वेपुषद देज । १.१ १४ ।	२०	पेवार्देर्त् । १ १५ ७६ ।	६३३
वेदे न् । २ ११ ६ ।	१०८७	पेवार्देर्त्- । २ ८ ५ ।	६६३
वेदे उवाल्गमे । २ १६ १७ ।	११६४	पेवार्देर्त्- । ३ २ ५ ।	१२६६
वेदेदिभ्यो वृट् । २ १५ १० ।	११३५	पेवार्देर्त्- । २ १ १ १ ।	८३६
वेदेदु न । २.१६.८ ।	११५५	पेवार्देर्त्- । २ १ १ ३ ।	८२६
वेदा दीर्घ । २ १ १४८ ।	८२७, ६७२	पेवार्देर्त् । ३ २.१२ ।	१२८१
वेदा दीर्घः । ३ ६ १० ।	१४५६	पेवार्देर्त्- । २ १ १ ५ ।	८३६
वेदेर्त्- । ३ १ ४४ ।	१२३६	पेवार्देर्त् । २ १ १ ५ ।	८३६

षट्चतुरो स्थट् । १ १५.१०५ ।	६६४	समवप्रोपविभ्यः स्थः । २ १६.६ ।	११५६
षढो क. से । २ १ ११७ ।	७६८	समस्तृतीयायुभताच्च । २.१६.१५ ।	११६२
षपेरशेः किति तुक् । ३ ५.२३	१३८८	समानस्य वा स । १.१५.४५ ।	६०१
षष उत्त्न दधोर्द्धौ । १.१४ ७७ ।	५४४	समानाद्धेल्लोपोऽघातो १ ६.२३ ।	१४३
षष्ठी च हेतुप्रयोगे । १ १३.४० ।	४४७	समासप्रत्यययोः । १ १४ ३ ।	४६६
षष्ठीनिर्दिष्टादेश- । १ ६ ४८ ।	१६८	समासश्चान्वये- । १.१४ १ ।	४६६
षाकोकण । ३ ४.६ ।	१३४५	समासे क्यप् । ३ १० ८ ।	१४८३
षिद्धिदामड् । ३.६ १७ ।	१४६६	समासे समानाधिकरणे- । १ १४.८३ ।	५५०
षो ङ । १ ६ ४४ ।	२७७	समाहारेऽत ईप् द्विगु १.१४.३५ ।	५०२
षट्भि ष्टु । १ ४८ ।	७६	समाहारे ता च त्रे- । १ १५ ३६ ।	५६२
षिट्प्रतः । १ १२ १४ ।	३७४	समूलाकृतजीववेषु- । ३.१०.१६ ।	१४६१
ष्ण । १.६ ३३ ।	२६६	समो गमादिभ्यः । २ १६.३ ।	११५०
षूर्नोऽनन्ते । १ ६.२६ ।	१४६	सम्पदादे क्विप् । ३ ६ १५ ।	१४६४
सखिपत्योरीक् । १ ६.५० ।	१७०	सम्पद्यकर्त्तरि । ३ १.४६ ।	१२३८
सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः । १ १४ ३४ ।	५०१	सम्पयुपेभ्य करोते- । २ ७ ८ । १००४, १३००	
सङ्ख्याया प्रकारे घा । १ १५ ११४ ।	६७३	सम्बन्धे षष्ठी । १.१३ १८ ।	४२५
सङ्ख्यादादाम्न ईप् । १ १२ १३ ।	३७३	सम्बोधने नपुसकानां- । १ १०.१२ ।	३२२
सङ्ख्यासुव्याघ्रादि- । १ १४ ६५ ।	५३२	सयोगादिऋदन्त- । २.५ ६ । ६८३, १०३०	
सङ्ख्येयविशेषाव- । १ १५ १०३ ।	६६२	सयोगादेरादन्तस्य । २ १ १२५ ।	८०६
सजुषाशिषो रसे- । १ ६ ६४ । २६८, ३२०	२६८, ३२०	सयोगाद्वा । २ १.६३ ।	७४४
सज्ञायामकर्त्तरि च । ३ ६ ७ ।	१४०६	सयोगान्तस्य लोपः । १ ६.३ ।	२३५
सज्ञाया वा । १ १४ २० ।	४८७	सरतेर्गुणः । ३ ६ ६ ।	१४५५
सज्ञाया वा । १ १४ ५४ ।	५२१	सतिशास्त्र्यतिभ्यो- । २ १ १३१ ।	८१३
सदोणादय । ३ ५.१ ।	१३६६	सर्वधातुभ्यस्त्रमनी । ३ ५.१३ ।	१३७८
सद्यादिः काले । १.११ २७ ।	३५४	सर्वादिः स्मट् । १ ६.२८ ।	१४८
स घातुः । २ १ १०१ ।	७८२	सवर्णे दीर्घं सह । १ २ २० ।	५२
स नपुसकम् । १ १४ ४ ।	४७०	समुट्कृत्रो णादौ- । २ ७ १० ।	१००६
सन्ध्याक्षराणामा । २ १ १२२ ।	८०३	सस्तोऽनपि । २ १ १५० ।	८३३
सपरोक्षयोर्जेगिः । २ १ ११४ ।	७६५	सस्यात्मनेपदे स्वरे- । २.१ १८५ । ८६६, ६२८	
सपरोक्षयोस्तादौ- । २ ८ १३ ।	१०१६	सस्वरादिद्विरद्वि । २ १ ३० ।	७११
सप्तम्या जनेऽं । ३ १ ७७ ।	१२६६	सहादियोगे तृतीया- । १ १३ २५ ।	४३२
		सहादे सादि । १ १४ ३६ ।	५०६

सदिवहोरोदवर्णस्य । २.१.१७८ ।	८६१	सैपादने । १.५.१५ ।	११८
सहेः प साठि । १.६.१४ ।	२४७	सो न पुम । १.६.७ ।	१२७
साधकतम करणम् । १.१३.५३ ।	४६०	सोपसर्गयो षुधद्रुहो- । १.१३.४७ ।	४५४
साधनाधारयोर्युट् । ३.६.२२ ।	१४२१	सोर्क्य केलिम् । ३.५.३४ ।	१३६६
सान्ताञ्च । ३.७.२८ ।	१४५०	सो वा । २.२.६० ।	६४१
सान्ताञ्जमभिक्ष उ । ३.४.११ ।	१३४७	सो म । १.६.७० ।	३०४
सान्ताञ्जमयोश्च । ३.४.१२ ।	१३४८	सोराद्योश्च । १.६.६७ ।	३०१
सामाकम् । १.११.१३ ।	३३८	स्त । १.६.४६ ।	२८२
सामान्ये अदम- । १.६.७४ ।	३०६	स्तम्भस्तम्भुस्काङ्गु- । २.६.५ ।	१०२५
सावनद्रुह । १.६.२ ।	२३४	स्तुगार् । १.६.६६ ।	१८६
सावसिटो नित्य- । २.१.१३६ ।	८८, ६६५	स्तुसूधूत्रा पेरिट् । २.२.४८ ।	६३०
सितनिगमिमि- । ३.५.३ ।	१३६८	स्तो श्चुमि ष्चुः । १.४.६ ।	७७
सिष्मादेर्ल । १.१५.६६ ।	६२२, ६३४	स्त्यायतेर्द्रट् । ३.५.२० ।	१३८५
सिमनामीस्यापामिट् । २.१.३६ ।	७२०	स्त्रियाम् । ३.६.१ ।	१४५१
सिमयो । २.२.४ ।	८८३	स्त्रिया यो । १.७.१३ ।	२०८
सिम । २.२.२१ ।	६००	स्त्रीपुनोर्नण्स्त्रणी । १.१५.१२२ ।	६८१
सिस्यो । २.१.१७५ ।	८५८	स्त्रीञ्चयो । १.७.१७ ।	२१२
सिहे वर्णेषिपर्ययश्च । ३.६.१० ।	१४०६	स्यामी । ३.१.५१ ।	१२४३
सुमादिभ्यो ज्ञापनाया- । २.१.५.२२ ।	११४७	स्येणमान्पिस्कसो वर । ३.४.२८ ।	१३६४
सुभाम । १.६.३० ।	१५०	स्नुश्चिद्रुवा नेरट्- । २.१.१८४ ।	८६८
सुषानुरकट् च । १.१५.६० ।	६४८	स्पृण्मुष्कृष्णुपा- । २.४.६ ।	६६८
सूषिसूषिमृष्ट- । २.१.३.६ ।	११००	स्पृष्टिगृष्टिपतिशीड्भ्य- । ३.४.१५ ।	१३५१
सूो पिति न । २.२.४१ ।	६२३	स्फामो ष । २.११.३० ।	१०७२
सूर्याद् देवताया षाप । १.१२.२१ ।	३६१	स्फाम स्फोः । ३.२.४३ ।	१३१५
से । २.१.५५ ।	७३६	स्व्य । १.६.३६ ।	२७२
सेटि क्षपि एवपूर्वं- । २.१.८२ ।	७६३	स्वयनेरात्यागम् । २.११.१५ ।	१०५६
सेति निष्ठाया से- । ३.२.४३ ।	१३१६	स्वयमे भूतासंज्ञा । २.१.५२ ।	७३३, ११८३
से दीर्घ । २.१.२.५ ।	१०३६	स्वयणो ष कान् । १.१२.२६ ।	४८३
सेनाङ्गादीना षामो मुट् । १.६.६२ ।	१८२	स्वयण्येष्टातुदीर्घे- । २.१.८.४ ।	११८६
सेरा । १.६.६४ ।	१८८	स्वयण्येष्टातुदीर्घे- । २.१.८.५ ।	१०८३
सेरो । १.६.७१ ।	२०२	स्वयण्येष्टातुदीर्घे । २.१.८.६ ।	७२३
सेर्दीर्घे । १.६.४६ ।	१६६	स्वयण्येष्टातुदीर्घे । २.१.८.७ ।	७२८

स्रवतिशृणोतिद्ववति-	१२.११४।	१०४५	हन्तेहिंसाया घ्नी वा । २.१३.२० ।	१११४
स्रोदिसर्ग ।	१.६.४ ।	१२४	हन्तेस्तः । ३६८ ।	१४५७
स्वजतेर्णादी वा ।	२.१.१५६ ।	८३६	हन्ते स्याशीर्यादा-	८८६
स्वतन्त्र- कर्ता ।	१.१३.५२ ।	४५६, ११६८	हन्ते - । २.१६.१२ ।	११५६, ११७६
स्वपरयो कक् ।	१.१५.२२ ।	५७८	ह्वे । १.५७ ।	११०
स्वरहीन परेण-	१.२४ ।	३६	ह य व र ल-	११
स्वरात्तो वा ।	३.२.३६ ।	१३०२	हलादेरीपादी टेलीप ।	५३
स्वरात् परा. सयोगा-	२.२.५७ ।	६३६	हृषापान्तात् सक् ।	८००
स्वराद ।	३.६.८ ।	१४०७	हसात् । २.६.२ ।	६६०
स्वरादे ।	२.१.८४ ।	७६५	हसात्तद्धितस्य ये ।	११३०
स्वरादेः परः ।	२.२.५६ ।	६३८, १०३८	हसात् परस्य झपस्य-	८१७
स्वराद्य ।	३.७.२ ।	१४२४	हसादान ही ।	१०२८
स्मरानन्तरिता हसा-	१.१.१५ ।	२१	हसादेर्लघ्वकारोपधस्य-	७६०
स्वरान्ताना हनुग्रह-	२.१.७.३ ।	११७१	हसा व्यञ्जनानि ।	१४
स्वरान्तान्नित्यानिट-	२.१.६६ ।	७७७	हमेप सेलीप ।	१५६
स्वरे यत्व वा ।	१.५.६ ।	११२	हसेर्ह्, हस ।	३४
स्वस्रादीनामन्ताना-	१.१.२.८ ।	३६८	हायनाद् वयसि च ।	३८०
स्वाङ्गाद् वा ।	१.१.२.२७ ।	३६७	हिमारण्ययोर्महत्त्वे ।	३८५
स्वादेर्नु ।	२.५.१ ।	६७८	हिंसाया प्रतेश्च ।	१०१५
स्वाम्यादिभिश्च ।	१.१.३.३३ ।	४४०	हेतो तृतीया पञ्चमी च ।	४४५
स्वार्थेऽपि ।	१.१.५.३१ ।	५८७	हेर्घि ।	६४४
स्वसूतिसूयति-	२.१.७१ ।	७५२, ६८४	हैहयोः स्वरे सन्धि-	७०
हकारस्य क्वचिर्जङ्गस्-	२.२.४७ ।	६२६	हो झभा ।	७६
हनृत स्यप-	२.१.१०६ ।	७६०	हो ङः ।	२४३
हनो घत् ।	२.१.१.५ ।	१०४६	ह्, म्यन्तक्षणश्वसि-	७८०
हनो घ्ने ।	१.६.२६ ।	२६२	ह्रस्वः ।	७१३
हनो वध ।	३.६.१२ ।	१४११	ह्रस्वदीर्घप्लुत-	२
हनो वधो ये ।	३.७.७ ।	१४२६	ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।	१२४६
हन्तीडो सो णित् ।	२.१.२.११ ।	१०८५	ह्रस्वाच्च ।	१४३८
हन्तेरत्पूर्वस्य ।	१.६.३० ।	२६३	ह्रस्वादेशे सन्धयक्ष-	२३२, ४७३
हन्तेरात्मनेपदे-	२.१.६.११ ।	११५८, ११७७	ह्रस्वो वा स्त्रियाम् ।	३६३
हन्तेर्धनश्च ।	३.२.१६ ।	१२०१	ह्रयतेरडि सम्प्रसा-	१०५७
हन्तेनिन्दायाम् ।	३.१.७३ ।	१२६५	ह्रार्दीद्विश्च ।	६४२

परिशिष्ट-३

पद्यानुक्रमणिका ।

अ इ उ ऋ लृ ममाना.	१.१ ३	अटि परे तु वा ऋष्वो	२.११.१२
अ इ ए चेति सूत्रेण	१.७.२०	अडि लघो ऋष्व उप-	२.१०.११
अ इ ए पर एव स्यात्	१.२.२३	अटि नति च पूर्वस्य	२.१०.५
अकटोदकटिष्ठां च	२.१.१६७	अङ्गणिरङ्गुनीर्ष्वन्ती-	१.१५.३४
अकरिष्यत् स्वपि स्वामिन्	२.७.१८	अचेत्प्रत तयाऽनेत्यद्	२.५.११
अकरिष्यदकरीष्य-	२.६.१२	अच्छदित् क्रिया राज-	२.६.६
अकरोतेरिति व्याख्या	२.७.८	अच्छदित्यदि चाऽऽत्स्यद्	२.६.८
अकल्पस्यदिति रूपाणि	२.१.३७७	अच्छिरधवदे को वत्	१.१७.८६
अकारस्य तु चेकार.	२.१५.२१	अजङ्गमिष्ट वभ्रम्य-	२.१३.१५
अकारस्य भवेदेरि-	१.७.१६	अजनिष्यत् सौ चाऽवाऽ	२.४.३६
अकारीच्व ह्यकारिष्ठां	२.८.२५	अजनिष्यदजरीष्यद्	२.४.११
अकारोपधत् स्वामिन्	३.२.११	अजाग सौ परे स्याद-	२.२.८१
अकृताऽयाऽकृपाता चाऽ	२.७.१८	अञ्च गतिपूजनयोर्व	२.१.१३५
अकृत्वा सप्तमीमेता	१.४.७	अञ्चिन्त्यस्य चाऽऽचिष्य	२.१.१६७
अक्राक्षीदय चाकार्षीत्	२.१.२०४	अञ्चे पञ्चगु वनतद्यो	१.१०.८०
अक्षेष्टाऽक्षेपत् स्वामिन्	२.६.७	अञ्चेदीपंश्च पूर्वस्य	१.१०.८६
अक्षणिष्यत् स्वपि स्याच्चाऽ-	२.७.१०	अञ्जिताऽऽता पर तादा-	२.६.२१
अक्षत् चाऽक्षणिष्ठां स्याच्	२.७.११	अञ्जू व्यतादिषु स्वामिन्	२.१२.१५
अक्षादावेव वनतद्यो	१.२.१३	अञ्जू व्यतामृशान्तान्नि-	२.६.२०
अर्गादप्यदगाक्षीच्चा-	२.१.११३	अटि ममरफणोन् मञ्चम्	२.७.२२
अगर्वादेवगन्वा ना-	२.१.५	अट्पक्षेऽन्त्याणि	१.८.३२
अनात्तामगुरेव रगुर्	२.२.८०	अष्टागनाभ रे स्वामो-	१.८.२१
अनारीत् निदिधावेव	२.८.२७	अष्टागने ह्यो दाद	२.१.७६
अगृह्णाच्च अगृह्णीत्	२.६.१६	अष्टोत्तमोर्ध्वमदस्य-	१.१८.२७
अगोष्यच्च अगोपीच्च	२.१.१७५	अथ हज्जुर्वेद्य नागो-	१.१८.६
अगोचरोऽप गोचरो	१.८.१२	अथ उगघामा अतो	२.१.१०८
अगवादे सोमादीना प	१.१७.५२	अथानिष्ट भूते सो	२.१३.१६
अग्नो अथ पट दह	१.३.२	अथादीदरिषु स्वामिन्	२.७.६
अग्निरत्रादिगिष्टमन्	१.१.१८	अथादीदिति स्यात्	२.१.१८
अग्निरतोनेन नेवाज	३.१०६	अग्निरत्र नादी तु	२.१.१०

अतितीर्षीच्च से दीर्घ-	२.१२.५	अद्वुपद् भवेद् रूपम्	२.११.३५
अतिशयेन च कृष्णः	१.१८.५७	अदत् धृट् स्थितौ तस्य	२.८.४२
अतिशये हसादेर्यङ् द्विशच	२.१३.१	अद् भक्षणे भवेद्	२.२.२६
अतृपच्च पुपादित्वात्	२.४.२१	अद्भि परे भवेदा च	१.७.१२
अतो हेर्लुग्भवेद् राजन्	२.१.४१	अद्यते स्म हि चेत्यर्थे	३.११८
अतीत्सीच्च ह्यातीत्मुश्चाऽ-	२.८.५	अद्युतच्च यथा रूप	२.१.३६५
अत्यद्यादत्तु चाऽत्ता तु	२.२.३	अद्राक्षाता पुन पक्षेऽ	२.१७.३०
अत्र घित्वात् ककारोऽपि	३.२१.५	अद्वेद्यच्च स्यपि स्वामि-	०.२.१२०
अत्रपिष्यत पक्षे हि	२.१.३२८	अद्वेद् चाऽद्विष्ट णादी तु	२.२.११६
अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दी	३.१४०	अघक्ष्यदथ चाऽघाक्षीद्	२.१.२१२
अत्र राश्रेरतीताया	२.१.४५	अघरस्मिन्नित्यघस्तात्	१.१४.१०
अत्रोपगोरपत्य हि	१.१८.३	अघातोरम्शसोरम्य	१.७.६
अत्वसो सौ भवेद्दीर्घो	१.१०.६७	अघामीच्च अघासिष्टा	२.१.२२६
अत्वाभावे च पञ्चाग्नि	१.१७.६०	अघिन्वीत् कृवि हिंसाया	२.५.२७
अत्विक्षत् सौ. परे-	२.१.४०७	अधिषु कोण्टुशब्दस्यो-	१.७.११५
अथ च चरिचलिपति पट्टी-	३.१४	अधीयाच्च अधीयास्ताम्	२.२.४३
अथ च वर्तमानार्थ-	२.१८.५	अघुक्षत् सौ परे रूपम्	२.२.१०४
अथ दमश्रम् तम्क्षम भ्रम	२.४.२६	अघीष्ठा च ह्यघावीत्	२.५.२१
अथ धातोर्हि संज्ञायाम्	३.१८८	अध्येत्यथ ह्यघीतश्चाऽ-	२.२.४१
अथाऽकारात् परस्यैवाऽ	२.१.३०२	अध्येताऽध्येष्यतेऽध्यैष्य	२.२.११६
अथाऽऽदेशविशेषाणा	१.१३.२०	अध्यैद्भि पुनरध्यैताम्	२.२.४२
अथाऽराजीदराजिष्ठाऽ	२.१.३८६	अध्यैर्यु घेनुरज्ज्वादीन्	१.१५.४२
अदत्ताऽग्नेऽददाता च	२.३.४४	अन उस् त्वत्र वक्तव्यः	२.२.७
अदधच्च क्रिया यस्मात्	२.१.२२६	अनपि च हसाद्यडो	२.१३.६
अदन्तमासशब्दस्य	१.७.५२	अनाकारान्ततो ड स्यात्	३.२६
अदन्ताना हि शब्दाना	१.७.२	अनिजदनिक्त्तैव स्यु	२.३.५३
अदस प्रथमैकत्वे	१.११.१७	अनिटामिह धातूना	२.१.१४७
अदस सत्का नामी	१.३.१	अनिटो नामिवतो धा	२.१.१०४
अदसोऽमू भवेदेव	३.१०४	अनिट्त्वं च कृपोस्तादी	२.१.३७५
अदात् पुनरदाता सा-	२.३.४५	अनिट् स्वरान्तो भवतीति	२.१.१५१
अदि हृदि स्कन्दि	२.१.१६०	अनिसिष्ट तु सावेवं	२.२.१०८
अदिताऽग्नेऽदिपाताम्	२.१.३६०	अन्तर्भूतानि सूत्राणि	३.२.४४

अन्त तथा द्विप्रभेदा	१.४.६	अन्ताऽऽप्यऽऽदेनो	० २ ३३६
अन्तरङ्गे हि कार्ये स्याद्	१.० ३	अन्विकरणाद् योजयन्ते	२ १ १६
अन्ते प्रान्ते च कीनाद्ये	३ ११२	अभयतामभेता षाऽ	२.१ ३०८
अन्त्यभूतस्य वृद्धिशेत्-	२ १ १२६	अभयदभयतामभय-	२.१ ४८
अन्त्या सरतीति स्या-	२ १ २३८	अभवामहि योग्यानि	० १.३०६
अन्वान्यस्याऽव रूपाणि	१ ७ ३३	गमनियतमुर्वीक्षी	२.१ ७०
अन्वार्थे वर्तमानस्य	१.१७ ७३	अभविष्यत् सुनिक्ष च	२.१.६६
अन्वभावि तथा चाऽन्व-	२ १७ १२	अभविष्यादहि त्वेवमभविष्याम	२ १.३१६
अन्वाचगममाहारे-	१.१७ ४७	अभविष्येतामभविष्यन्ताऽप्रे	० १ ३१८
अपतद् धावतीऽऽवाद्-	१ १६ ३२	अभाक्षीच्च त्प्रभावता स्याद्	० १.३६६
अपत्या अन्वपत्यायाम्	२ ४ ४४	अभाविष्यत पक्षे त्व-	२ १७ ६
अपस्तदथ भ्रमु यो	० १.२८१	अमितोऽग्नि पुर गन्ता	१ १६.२३
अप्यगिष्ट भूते ती	२.१३ २५	अभिव्यापकमित्येव	१ १६ ३५
अप हृशेच मसार	१.१६.५८	अभिनवंनमो. कार्यी	१.१६ २२
अपागचीदयाऽपापक्	० १४ ४	अभूदयाऽप्यभूता स्यात्	०.१ ७६
अपारीच्च ह्यपारीष्टाम्	२ ३ २०	अभूवन्नप्यभू मू-	० १ ७७
अपायोदपविष्टाऽव	२ ६.१०	अभोग्यच्च त्प्रभोग्यऽ-	२ ३ १०
अपिहादेरिरेव स्यात्	२ १३ ३४	अन्नधाता द्विवा एव	०.८.१०
अपिनोऽपिपरच्चाऽव-	२.३ १८	अभयदन्तु त्प्रभयंचाऽ-	० ८ ६
अपीप्यच्च यथा रूप	२.११ ८	अभयेति यह	३ ६६
अपुप्यच्च मुप स्तोमे	२ ६ २०	अममार्जन् वानय	०.११ ००
अपुष्पानु दिवादी हि	२.६ १६	अमादी तन्पुरीषो यो-	१ १७ ०३
अप पतंरि कृते राजन्	० १.८०	अमादीद् वचित धातोश्च	० २.५६
अपक्षपदय चाऽप्राक्षीत्	२ ८ ३१	अमाऽऽप्यम भूतात्	१ १८ ००
अप्यत्रा नुप्रजा राजन्	१.१७ ६७	अमार्जन् त्प्रभाम्	० ० ६
अप्यत्राप्रार्थना षाऽऽती.	२.१ ३७	अमि त्प्रभमीमाह	१ ७ १००
अप्य तमो जनानेव	१ १ २५	अमीमागिजा ममि	० १ १००
अपिभिरान्न नून रो	२.११ २८	अनुष्मन्नुष्मे	१ ११ ६
अपीभयत शीभामा-	२ १ ३३८	अनुष्मन्ना ष श्री नमसा	१ १
अपीर्माऽऽष्ट मायेव	२ १ ३३६	अनुष्मन्नुष्मे	० १ १०
अपुष्पान्नापुष्पाणाम्	२ ४ ४६	अनुष्मन्नुष्मे	० १ १०
अपुष्पान्नुष्पाणाम्	१.१७ ४५	अनुष्मन्नुष्मे	० १ १०

अरस्त नन्वरंसाताम्	२ १.३८१	अव्ययात् किम आख्याताद्	१ १८ ६६
अरिरिषति तस्यै वाऽ-	२ १२.१६	अव्ययाना च सर्वेषा	१ १४.२५
अरुणत्वरुणद् द. सोऽ-	२ ६ ३	अव्यवधानाच्च भवति	२.१ २८
अरुद्धाऽथ छृदिर् दीप्ति-	२.६ ५	अव्यास्यत्तु नरस्वामि-	२.१.४२५
अरुरुहच्च राजेन्द्र।	२ ११ १६	अशरिष्यशारीच्चाऽ-	२ ६.२२
अरोदीच्च ह्यरोदच्चाऽ-	२.२ ६६	अशाशासद् दरिद्रा	२ ११ ३३
अरोदीच्च ह्यरोदिष्टा	२ २ ६७	अशातामथ चाऽशासीद्	२ ४ १३
अरोष्यत ततो राजन्	२ १.३५७	अशाश्यते यथोर्णोन्-	२.१३ १२
अर्चि-रुचि-शुचि-छृद्	३ १७८	अशिनट् चाऽशिनड् सौ तु	२.६ १४
अर्तिव्येऽस्थपः स्यादि-थ	२ १ १४८	अशिर्यर्घज रत्येव	१ १५.३८
अर्थनाऽथाऽऽसना श्रन्थ	३ २३३	अशीशमत् तथादीद्-	२ ११ ४२
अर्थवद्धातुवर्जं यत्	१ ६ २	अशूङ् व्याप्तौ च यो घातु	२.५ २६
अलङ्कारिणुश्च	३ १४३	अश्च स्यात् त्रिविध	१ १ १४
अल मल्लोऽपि मल्लाय	१ १६ ४४	अश्नाति हौ हि चाऽशान	२ ६ २८
अलिपत त्वलिपेताम्	२ ८ १६	अष्टन्शब्दस्य वाऽऽसु स्यात्	१ १०.४८
अलिपत् सौ परे राजन्	२.८ १५	अष्टभि पुनरष्टभ्यो-	१ १० ४८
अलुक् कर्वाचिद्विभक्तेश्च	१ १७.७६	अष्टयामात्मक. कालः	२ १ ४६
अलेक्ष्यत तथाऽलेक्ष्यद्	२ २ १२६	अष्टादशसङ्ख्याका	२ १ ६
अल्पे चाऽनुदरा कन्या	१.१७ ४६	अष्टादशो द्व्यशीतिश्च	१ १८.७७
अल्लोप. स्वरेऽन्वयु-	१ ६ १४	असन्तग्रहणादेव	१.१० १०६
अल्लोपे च भवेत् पूष्णि	१ १० ४०	असिचत् सौ परे चाऽथाऽ-	२ ८.१८
अल्लोपो राज्ञ इत्यादौ	१ १०.२२	असीव्यच्च सिषेव स्यात्	२ ४ ५
अवताद्वो ह्यग्रीवः	३ २५०	असु भुवि च यो घातु-	२.२.५१
अवतेः स्याद् वकारस्यो-	३.१६८	अस्कन्त्स्यदिरितो वाऽ	२ १.२६४
अवप्स्यच्च ह्यवाप्तीच्चाऽ-	२ १.४१४	अस्तार्षिदस्तरिष्ट स्याद्	२ ५ १५
अवमिष्यच्च भूते सा-	२.१.२८५	अस्ताव्यस्ताविषाता स्याद्	२ १७ २२
अवशिष्यदवासीच्च	२.२.१६	अस्तेरीट् च भवेद् दिस्यो-	२.२ ५३
अवश्यकार्यमेवेदं राजन्	३.२१६	अस्त्यर्थे वक्तव्योऽस्माया	१ १८ ४६
अवादेशे कृते जात	२.१.२१	अस्त्युत्तरस्या दिशि देवतात्मा	१.१० ८
अविच्छायीदविच्छायि	२ ८ ३७	अस्थास्यत् पुनरस्थाच्च	२.१ २५३
अवृत ह्यवृषाता च	२.५ १८	अस्पर्शीच्च तथा पक्षेऽ-	२ ८.२६
अवृषचीच्च कृ विक्षेपे	२ ८ २३	अस्मादिति ह्यतोऽमुष्मा-	१ १४ ६

अग्मानिच्छति चैत्यर्थेऽ	२.१५.७	आत्वे यूकि त्ववारेणे	२.११.१४
अस्यनिद्राश्च त्वथाऽग्यन्त	२.१.३७२	आददात्ता च नावादी	२.२.४
अस्यनिष्यदवाऽस्वानोद्	२.१.२८८	आदन्ताना च यमि	२.१.१८४
अस्वप्यत् पुनरवाप्मीद	२.२.७०	आदन्तो विश्वपाणव्द.	१.७.५३
ब्रह्मर्षीच्य पुनर्लोपो	२.१.२६५	आदिग्रहणतो ग्राह्या	१.१०.१५
ब्रह्मोऽस्यत् स्यप्यह्योच्योच्चाऽ	२.३.६	आदिग्रहणतो ग्राह्या.	२.१.५७
बहू नुवी भावप्यामि	२.१.६७	आदिजवाना लभान्त	१.१०.७
बद्धो रसे पदान्ते स	१.१२.५	आदितरेतरे नैव	२.१६.३४
बद्ध् रप च भूते तौ	०.१.४२८	आदियणंस्तथाऽन्त्येन	१.१.२१
ब्रह्मार्णमह्यार्णुर्ह्यार्णो	०.१.२६१	आदिशब्देन गृह्यन्ते	१.१५.२३
		आदेणा हि निपात्यन्ते	२.२.०३
आ		आदेणिना तथाऽऽदेशो	२.१३.१६
आकारस्य जहातेहि	२.३.२६	आदेशो तु युवावो द्वि-	१.१३.३
आकारस्य त्विकारोऽस्य	२.३.२५	लादेशो त्वन्मदेकत्वे	१.१३.५
आकारस्य भवेत्लोपो	२.३.२४	आदेशो भवतो नाम	१.७.६३
आकारस्यैवमेकारो	२.३.४३	आदेशच द्वन्द्वे टोप. म्पाद्	१.१७.६१
आक्षिप्त. ताद्विकश्रवाऽथ	१.१८.२१	आद् भुवि कर्मणि राजन्	०.१७.१
आगमजमनित्य चा	१.७.७६	आद्यन्तान्या हि यर्णाभ्याम्	१.१.००
आगम ननिषत्योरीक्	१.७.७५	आधारे चाऽय गम्बन्धे	१.१८.३६
आटा दोऽनास्यविहर	०.१६.१८	आधारे सप्तमी पाऽय	१.१६.३४
आचारो विषप् भवेत्प्राम्न.	०.१५.२०	आनयो नृगणामथ	२.५.३०
आजघौ ग्यात् णवादी तु	२.१६.२१	आनीरानो णपि त्जानाऽऽ	२.२.७८
आजिष म्पादनादेशे	२.१.१४६	आय स्यादय मेर्लोपो	१.८.१
आज्यपणितनग्नान्य-	३.७४	आयन्तात् पर एव म्पाद्	१.८.६
आतो घातोर्लोपो	१.७.५८	आयन्नेयन्तत्त्वदानाम्	१.१५.८०
आतो मनिनायनिप्यनि-	३.८०	आयन्वणे ण भो म्पायिन्	१.१६.१३
आमनेपद निमित्त	२.१.१८१	आयन्वणस्य ह्रीन्वर्थे	१.१७.८१
आमनेपदमेव रयात्	०.१.३०३	आयान्तमी ति णवत्त्व	१.१८.०
आमनेपदमेव म्पाद्	०.१.८	आयि ह्योऽय स्याति	०.१.८००
आमनेपदिनरचने	२.१.७	आयन्वण पुन. मुप्री-	०.०
आमनेप म विभक्ति	०.१.६	आयन्वणम्भर. को वि	१.१६.१८
आमने वा ऽदेर्लोपो द्वन्द्वे	१.१७.६०	आयान्त्वया षण्णाम्	०.१.८१

आयादेशं स्वरादी तु	१.७.१२२	इटि कृते रघादित्वान्	२.४.२३
आयाभावे भवेत् पेणे	२.१.३४२	इटि सस्वरिपीण्ट	२.१६.१२
आयिष्टाऽथाऽऽयिषाता च	२.१.३४६	इडत्यार्तिव्ययतीना	२.१.२३५
आरिष्यल्लित्पुषादेडं	२.३.३१	इडभावे तु हो ङः स्यात्	२.१.४१६
आपिपल्लुडि भो राजन् ।	२.१.१६	इडभावे भवेत् हो ङ	२.१.३८४
आवयोर्युवयोश्चेशो	१.१.३.२३	इडभावोऽपि, दस्तस्य	३.१.१७
आशिताच्च भुवो भावे	३.४.७	इड् वा भवेद् दूशे	३.१.३३
आशिषि तु मृषीण्ट	२.८.४०	इणो जौ वा गमिर्वाच्यो	२.१.१.४६
आशिषि तुह्योस्तातड् वा	२.१.३८	इण्-नण्-जि-सृ-	३.१.५८
आशिषि शयिषीण्ट स्या-	२.२.११३	इतरत् कतरत् कतमत्	१.६.८
आशिष्यताऽऽक्ष्यताऽऽशिषट	२.५.३१	इतरेतरमन्योन्य परस्परं-	२.१.६.३७
आशिष्षब्दस्य षान्तस्य	१.१.१.१६	इतो जाताय एव स्यात्	१.१.८.५५
आसिष्यदस्यतेडं थुक्	२.४.३३	इत्यन्यद् रूपसिद्धयर्थं	१.६.७
आसोपवेशनेऽस्याऽऽस्त	२.२.१०५	इत्यादयोऽपि ये शब्दा	१.८.८
आस्या ब्रज्या मन्या विद्या	३.२.२८	इत्यादिष्ठा विवक्षाऽत्र	३.६.५
आहाऽऽहर्तुर्हि चाऽऽहुस्त्वा	२.२.१.३५	इत्यादीनि च रूपाणि	१.१०.२६
		इत्यादीनि तु रूपाणि (भवेयु)	१.१.१.७
		इत्युणादय इत्यत्राऽ-	३.१.८३
		इत्युव्विकरणा राजस्	२.७.२४
इकारश्च जकारश्च	१.७.४	इदन्तसक्षिषब्दस्य	१.७.७०
इकारान्तस्य शब्दस्यो	१.७.६२	इदमस्त्वन टोसो. स्यात्	१.१०.५२
इकारान्ता सुमत्याद्या	१.८.१७	इदम. प्रत्यक्षगत	१.७.२६
इकारान्तादुकारान्ताद् (औ)	१.७.६१	इदमोऽय पुसि सि-	१.१०.५०
इकारान्तादुकारान्ताद् (ह-)	१.७.६३	इदि परमैश्वर्ये य	२.१.१२६
इकारोऽत्र चतुर्षु स्याद्	२.३.१०	इदुद्भ्यामुत्तरस्य स्यात्	१.७.६५
इकारो दिसिमीत्येते-	२.१.४७	इना शौ सौ भवेच्चाघा-	१.१०.३३
इक्षितपी घातुनिर्देशे	३.२.३४	इना शौ सौ हि सूत्रे हन्	१.१०.३५
इच्छात् पूर्वसूरीणा	१.२.१५	इन्धात् स्यादिन्दिता तादा-	२.१.१३२
इच्छायामात्मन सो द्वि	२.१.२.१	इन्धिपीण्टेन्दिता स्वामिन्	२.६.२३
इच्छायामिषु घातुर्हि	२.१.१६४	इयति ऋ गतावस्य	२.३.२६
इज्याद् यक्षीण्ट यण्टा च	२.१.४१०	इयादेता पुनविद्वन्	२.२.३६
इट ईटि च सेर्लोपो	२.१.८२	इयादेशो हि पूर्वस्य	२.१.१४०
इटमिहैव णित्सञ्ज	२.१.७.४१		

इयुवो म् न स्वरे राजन्	२ १ १४५	ईश्वर च गुरु चैव	१ १७.४६
इयेपिथ थपि स्याच्च	२ १ १६५	ईपत्करस्तथा न्यामिन्	३.२०९
इया माघतीत्यत्रे-	३.७१	ईपदपरिममाप्ती	१.१८.४८
इगितो वाङ् ततस्तस्मिन्	२ १ २३२	ईपदु गुप् मन्व्यू न्तो	३.२०५
इवणन्तादुवणन्ताद्	३.१६०	ईम्-मन्-यन्-मिपु	३ १७६
इशादेमे वतोर्वस्य	१ १८ ४३	ई हने टितितेत्यस्याऽऽ	२ ६२
इतिमेयस्सु गुवादि-	१.१८ ५६	ईहाञ्चक्र ईहिषीष्ट	२ १ ३५०
इण्-रनु-ननुभवेद्	३.१४२		
इप्-गह्-लुभ्-रुप	२.१ १०२		
इह वाग्रहतः स्वामिन्	१ १७ ६८		
		उ	
		उ ओ परे त्ववर्णस्य	१ २ २६
		उ गान्ताशमयोश्च	३.१६८
		उचैरूदात्तकस्तेषा	१.१ १३
		उच्चेस्वनामूचैस्तमां	१ १८ ६७
		उग गतो च यो धातु	२.१.१३६
		उय पश्यति चेत्यत्रो	३ ६८
		उत्तमपुरुषस्येमा	२ १.२६
		उत्तरपदस्य लोपो	१ १७ ६०
		उत्तरीयते तदुत्पान-	३ २०३
		उत्तमस्याऽप्यपत्वेऽपि	१ १८.६
		उत्तादाहं तदुत्पाद्यम्	१ १६ २०
		उत्तञ्चादिजनवदाना	१.१०.६२
		उदीन्प्रगुणनद्वना	१.१० ६३
		उत्तमने गद् वराव्य	२.१५ १३
		उपपुम्भमय देन	१.१७ २५
		उपधाया भवर्णस्य	- ११.२०
		उपमानास्य तस्यैव	२ १५.१८
		उपपत्त्य नामान्त	१.१६ ३८
		उपपत्तेर् धातुर्थो	२ १३.११
		उपान्त मापुपश्चते	२ १.१६६
		उपान्तपुत्रासुतादि	१ ११ २
		उपित्तपुत्रपुत्रादिना	१.१५ ३१
		उपान्तपुत्रादिना-	१ १.६
		उपान्तपुत्रादिना-	१ १.६
		उपान्तपुत्रादिना-	१ १.६

ई

ईकारान्तात्तयोकारा-
 ईकारान्ताङ्कारान्तात्
 ईकनेऽप्य भवेरेव
 ईडिणो ने गमिर्वाच्यो
 ईटो ग्राह् लिटि भो भूप ।
 ईटो ग्राहा भवेच्चाज्य
 ईडाञ्चके परे णादा-
 ईदोतो स्वरोरिह् वक्तव्य
 ईतारीनि च बोध्यानि
 ईदन्ता रामणीमुद्रा
 ईपि राजस्वलोपो हि
 ईपोकारे तिरश्ची स्यात्
 ईपोकारे म्प्रियां लृष्टे
 ईपो मातुर्भयमुग्वा-
 ईप्प यय. प्रजापाल
 ईपत्तय स्त्रीलिङ्गे च
 ईपत्तयो भवेरेव
 ईपोतो ग्राह्णदारीय
 ईपत्तयुं लो त्पामि
 ईपत्तयुं य लो धातुः

१.८.१६
 १ ७ ६९
 २.१.३३
 २.१२.१७
 २ ० ११५
 ३ २०८
 २.२ १०२
 २.२.१०१
 २ १ ३०४
 १ ७ १०३
 १ १५.१५
 १ १०.६१
 १ १० १०३
 ३ १३६
 १ १५ ३२
 १ १५ ८०
 १ १५ २१
 १.१८ १५
 २ २.१०४
 २ २ १०३

उत्तमपुत्रस्येमा
 उत्तरीयते तदुत्पान-
 उत्तमस्याऽप्यपत्वेऽपि
 उत्तादाहं तदुत्पाद्यम्
 उत्तञ्चादिजनवदाना
 उदीन्प्रगुणनद्वना
 उत्तमने गद् वराव्य
 उपपुम्भमय देन
 उपधाया भवर्णस्य
 उपमानास्य तस्यैव
 उपपत्त्य नामान्त
 उपपत्तेर् धातुर्थो
 उपान्त मापुपश्चते
 उपान्तपुत्रासुतादि
 उपित्तपुत्रपुत्रादिना
 उपान्तपुत्रादिना-

२ १.२६
 ३ ६८
 २ १.२६
 ३ २०३
 १ १८.६
 १ १६ २०
 १.१०.६२
 १.१० ६३
 २.१५ १३
 १.१७ २५
 - ११.२०
 २ १५.१८
 १.१६ ३८
 २ १३.११
 २ १.१६६
 १ ११ २
 १.१५ ३१
 १ १.६
 १ १.६

उरीकत्योररीकृत्ये-	१ १४.१४	ए	
उवपिय तथोवप्य	२ १.४१३	ए अय् स्वरे परे भूप	१ २ १३
उ वमृ रं पुनर्विद्वन्	१.२ ११	ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षराणि	१.१ ७
उवाचोचतुरूचुश्चो-	२ २ ६१	एकद्वित्रिचतुर्वर्जं	१.७.६१
उवोखोखतुरूखुश्चो	२ १ १४१	एकमात्रो भवेद् ङ्ह्रस्वो	१ १.११
उशनसश्च वक्तव्या	१ १०.१०७	एकवद्भ्रवतीतीह	१.१७.५७
उष्ठ उष्ठ तथा वषिम	२ २ १६	एकाच्चा कृतद्वित्वानाम्	३ १३२
उष्-विद्-दरिद्रा-काश्	२ १ १३१	एतस्मिन्नर्थेऽत्राऽमुष्मि-	१ १४.६
उस्यालोपश्च वक्तव्यो	२ १ २२८	एते ग्राह्या धराधीशः	२ ४ ३८
		एते ङ्यन्ते प्रयोगा.	३.५३
ऊ		एतेषामथ विद्वद्भि-	२.१ २०१
ऊकारान्तात्तथैवाऽत्र	१ ८.२३	एतेषा नित्यमेत्वं स-	२.१ २२०
ऊढि करोति चेत्यर्थे	२ १५ १६	एध वृद्धो भवेदस्यै	२.१ ३२२
ऊदितो वा त्वनेवैव	२.१ ३२७	एधिता चैधते	३ ५
ऊयाद्वासीष्ट वाता च	२ १ ४२२	एरी बहुत्व एव स्यात्	१ १०.११७
ऊहे उह्लाच्च वक्षीष्ट	२ १ ४१७	एवमक्षिदधिसक्थि	१ ६.१६
		एव च रिप हिंसाया	२ १ २०७
ऋ		एवविधाः प्रयोगाः स्यु-	३.११६
ऋकारस्य भवेत् पोरुर्	२.३.१६	एव विषवादिशब्दानां	१ ८ ११
ऋकारस्य स्तुरारेव	१ ७ ११२	एव श्रद्धा मेघा धारा	१ ८ ७
ऋकारान्ता लृकारान्ता	१ ७ १२०	एषामन्येऽप्युदात्तादि	१ १ १२
ऋकारान्तात् परस्याऽपि	१ ७ १०८	एषिता सहिता राजन्	३ ८
ऋकारान्तात् परस्यैव	१.७.१०५	एषु चतुर्ष्वप् कर्तरि	१ १.१६
ऋकारान्ताश्च ये शब्दा	१.७ १०६	एषु पाठो हि नेमस्य	१ ७ ४१
ऋ गतावस्य घातोश्च	२.१ २३३		
ऋच्छ् प्रच्छ् वस्जि तथा	२ १.६१	ऐ	
ऋत् इर् किडति च	२ १.२६७	ऐकपद्य क्वचित् णत्व-	१ १७ ३८
ऋतिङ्करोऽथ नञ्पूर्वाद्	३ ४५	ऐकपद्य पुनश्चैक-	१ १७ १०
ऋदन्तकर्तृशब्दस्य	१ ७.१११	ऐन्द्र सौम्यं पुनर्देव	१.१८.११
ऋदादीनां हि घातूना	२.१.१२५	ऐय ऐय्य आर स्याद्	२.३ ३०
ऋदुपघा ऋकारान्ता.	२ १४.६		
ऋ-लिप्-सिच्-ह्वेञ्	२ १ १६१	ओ	
ऋ-स्तु-घृ-घृ-मृ-सु	३.१७०	ओत्वोष्ठोर्वा समासे	१ २.३१

ॐ यद्गतेऽन्तरेणाऽप	१ १४४	कर्तृणा कर्तृणे चाऽपि	१.६ २६
ओगवश्यक एवस्यान्	३ २१७	कर्तृत्वमय कर्मत्वम्	१.१६.५
ओहाक् त्यागे च धातुर्योऽ-	२.३ २३	कर्म करोति चेत्यत्र	२.६१
ओहाट् गतो च माङ्माने	२ ३ ३३	कर्मणि द्वितीया कर्तृ-	१.१६ १७
ओहाड् गतो च यो धातु	२ ३ ३२	कर्मण्यपि यण् वक्तव्यो	१ १८ ३२
		कर्मण्युपपदे धातो-	३ २८
ओ		कर्मधारयस्तुल्यायै	१.१७ ७६
ओम्बशीर्षविमर्जाश्च	१ ७ ६०	कर्म व्यतिहारेऽन्यत्र	२ १६.३३
ओष्टमोऽऽवण चौश्चो-	२ २ १८	कपेत् कर्पेत्कर्मण्यच्च	२ १.१६६
		कर्ष्ठा कर्ष्ठा पठो क	२ १ २००
		करोप कपतीत्यत्र	३ ८३
फ (कु)		करोपकूलमर्वाभ्रात्	३ ४२
फच्छजनपदाधीश	१ ७ १७	करोति स्म कट कार्	३ १२०
फच्छेश्वर यदादेश	१ ७ ११३	करोतीति णिवा राजन्	२ ७ १२
फच्छेश्वर वसत्व्य	१ १५ ३०	कल्पिष्यनेश्च पठे तु	२ १ ३७६
फटे शेने कुमारोऽसी	१ १६ ३६	कल्पिषीष्ट वृते वेदि	२ १ ३७४
फट करोति कारुको	१ १६ २१	कयचहरोऽम्पिहृत् क-	३ ३५
फति कतिभि कतिभ्य.	१ ७ ६०	कम्माद्यम्माद्यतो येन	१ १४ ८
फति ते स्नेहसम्बन्धा-	१.७.६२	कस्मैचिदपि कायीयेन्	१ १ ३०
फतानपम्यदाम्चिधकृत्वस्	१ १४ २२	कानीनोऽप्यथ पीपीण	१ १८ २२
फथ वावपप्रवन्धे च	२ १० १२	काम्यमपीच्छतीत्यर्थे	२.१५ ६
फदग्नि काग्निरेव स्यान्	१.१७ ८८	कार्ये कर्मत्वपर्याय-	१ १६.१६
फदस्र कत्यवशचापि	१ १७ ८७	कामादिप्रत्ययाद्यम्	२ १ १२३
फरण रपन ज्ञान	३ २०२	कासा-चर्षे पणामेभ्य	२ १ ३ ११
फर्षाट् वा भय, कार्णा-	१ १८.१६	कासाम् दृग्-गुरुगणाम्या	२ १ १३६
फर्षणि तृतीया स्यात्	१ १६ २८	कियिदिति स्वप्ने ण	२.१ ३८६
फरथ गहण रूप	१ ५ ५	किति णिनि परे लोप-	२ २ ३५
फनेऽऽमापदेकाम्य	१ १० १८	किति काशी वयो मस्य	२ १ ६० १
फर्षणार्थोपदेशोऽप	२ १ ३०	किति तस्य समानास्य	२ १ ११
फर्षां वन च वरण	१ ११ ८	किति परे न हो रणि	२ १० १
फर्षां कर्षणी कर्षणि	१ ६ ३५	किमादे पुनरुदादे-	१ १६ २३
फर्षां कर्षणी कर्षणी	१ १६.६०	किमादेऽप्युदादे-	१ १६ ३०

कियान् यावाश्च तावान्-	१ १८ ४२	कोकूयतेऽथ शीडोऽयङ्	२.१३.४१
कीर्तयत्यर्चकीर्तत् स्यात्	२.१०.१०	कौटिल्ये यङ् च गत्यर्थाद्	२.१३.३६
कृतस्थोऽप्यथ कुत्रत्य	१ १८.२४	कौमुदगन्ध्या गव्य	१.१८ १४
कुथि हिसासक्लेशन	२ १.६३	क कौ के क कौ कान्	१ १० ५८
कुमारा. ञेरते स्वैर	१ १६.६	क्तक्तवत् अतीते स्तः	३.१०६
कुमारी ब्राह्मणी चण्डी	१ ८ २२	क्तप्रत्यये परे राजन्	३ १२६
कुम्भस्यैव समीपे यत्	१ १७ २०	क्तप्रत्ययोऽत्र भावेऽर्थे	३ १११
कुरच् शीलेऽपि निर्दिष्ट	३ १५४	क्तो वा सेट् किद् भवेत्	३ ११५
कुरुता करवै स्वामिन्	२ ७ १५	क्त्वा च नञ्पूर्व-	३ २३८
कुषाणाऽथ चुक्रोष स्यात्	२.६ २७	कनसु ह्वरणदीप्त्यो	२ ११ ४०
कुसीदायी तथा पूत-	१ १५ ३६	कनूयी दुर्गन्धने घातु	२ ११ २६
कूलन्धय तथा ह्यास्य-	३.६२	क्यवर्थो दृश्यते यत्र	१.१६ ६३
कूलमुद्धृतीत्यर्ते	३ ६६	क्यब्लोपेऽपि च वक्तव्या	१ १६.६१
कृ चेत्यस्य कृते द्वित्वे	२.१ १२८	क्रमश्च सोपसर्गस्य	२ १ १७६
कृजो येऽथ भवेत्लोपो	२ ७ १४	क्रमु-भ्रमु-त्रसि-भ्लास	२ १.१८०
कृतकत्वेन य शब्दो	१ १६.५२	क्रान्ताद्यर्थे तु भो स्वामिन्	१ १७.३४
कृताच्च दस्य मोऽनेना-	१ १०.११६	क्रापयति तथा चाऽन्नेऽ-	२ ११ २५
कृते चतुराम् शौ चेति	१.१२ ४	क्रियतेऽ नाढ्य आढयोऽने-	३ ७५
कृते चुत्वे क्रिया जाता	२ ३.३	क्रियाद्वयस्य सम्बन्धे	१ १७.४८
कृते शसा न शिष्यन्ते	२ १ ८८	क्रियापरेषु श्रेष्ठो वा	१ १६ ४७
कृत तेनोपकुम्भेन	१ १७ २२	क्रीणीत क्रीणातु क्रीणिही-	२ ६४
कृत्तद्वितसमासाश्च	१ ६ ३	क्रीणन्ति क्रीणासि क्रीणीथ	२ ६ ३
कृत्तद्वितममासाश्चे-	१.१७ १६	क्रेताऽथ क्रेष्यति क्रेष्य-	२.६ ६
कृत्याच्च कर्तिता कर्ति-	२ ८ २०	क्रोशमधीते क्रोश	१.१६.२७
कृत्वाऽऽकृत्य सुभद्रावत्	१ १४.२३	क्लीवलिङ्गात् परो राजन्	१ ६ २
कृत्वा गेपेण्वादेश	१ ७ १२४	क्लीवलिङ्गे नकारान्ता	१ १२ ७
कृप् विलेखने घातु	२ १ १६८	क्वचित्प्रवृत्ति क्वचिद-	१ ५ १७
कृ-गृ-ट-धृ-प्रच्छ	२ १२ ११	क्वचिदपि च वक्तव्योऽ-	१ ७.८
कृ-विक्षेपे च यो घातु	२ १२ १२	क्वचिदाश्रयणीया भो	१ १० ७२
केनेयका भवाद्यर्थे	१ १८ १८	क्वचिद् ग्रहणतो न स्यात्	१ १७ ३६
केवलेभ्योऽ घातुभ्यो	३ ८७	क्वमुकानौ णदेवच्चाऽ-	३.१३१
केवल चरितार्थत्वाद्	२.१ ३४०	क्विप्प्रत्ययो भवेत्	३.८६

क्विव् दूष्टेष्टवसकी चोप-	३ १००	गाते गाते गाते गामे	० १ ३५३
क्विलात् प स कृतस्य	१ ७.२१	गायेद् गायतु चाऽगाय-	०.१.२१८
क्षणोतु क्षणुता राज-	२ ७ ८	गिरतेऽस्य लो वाऽत्र	२ ८.२०
क्षम स्व भो दुराराध्य	१.१६ १५	गिराऽकाराद्यः पञ्च	१ १ ८
क्षय्यजथी शक्यार्थे	३.२१०	गिरा हनो ष्न इत्यथ	१ १०.३८
क्षेमङ्करस्तथा क्षेम-	३ ४६	गिरेत्युक्त पदस्य स्तो-	१ ४.१२
क्षूयाच्च क्षविता राजन् ।	२.२ ३८	गी परप्रत्ययस्यैव	० २ ११७
क्षु तेजने भवेत् क्षणीति	२ २.३५	गुण ईप् च समाहारे	१ १५.२५
क्षमायो विघ्नने घातुः	२ ११.३०	गुणोऽर्णीति कृते चैवम्	२ १७.३६
		गुप् गोपनकुत्सनयो-	२.१ ३३३
ख		गुप्-तिज्-कित्-मान्	२ १ ०७४
खद स्वैर्ये च हिंसाया	२ १ १०७	गुरुबहुल्यव्यवक्षिप्र-	१.१८ ६०
खसे चपा क्षमाना हि	१ १० ७६	गुरुत्वेनेव सधंम्या-	१ ७ ८७
		गुरुशुश्रूपकः शिष्यो-	२.१.३५
ग		गृह्णात्वय च गृह्णीते	० ६ १४
गङ्गा गङ्गे गङ्गा गङ्गा	१ ८ ६	गेरन भवति च गाताम्	२.१ ३५८
गच्छते प्रत्यय ख. स्यात्	३.४८	गोपायिष्यति पक्षे च	२.१.१८८
गणस्थमूदन्तमुता च	२ १.१५२	गोरेकत्वे च पञ्चम्या.	१ ७.१२५
गतिकारकपूर्वस्य	१.७ ६८	गोणवद पूर्वप्रभ्रन	१ ८.३१
गतिशोषणयोः स्फुन्दिर्	२ १ २६२	गोप् स्वामी गता स्वामी	१ १६ ४८
गती नकारलोपः स्यात्	२ १.१३६	ग्रहण स्वन्वधातुनः	० ८२
गदत्वगददेव ज-	२ १.११२	ग्रह्णिर्वा-वप्-वाधिर्गृष्टि	२ १ ०६१
गमिष्यत्यगमिष्यच्च	० १.१६०	ग्रहीता ग्रहिता तादी	० ८ १३
गमुत्पृप्प्रच्छस्वृभ्र-	२ १६ ७	ग्रहीता ग्रहिता तादी	० १७.०७
गन्तु गती कृते	० १ १८७	ग्रामणा ग्रामणिने-	१ ८ ००
गमेर्यो वत्तमाने र्नाद्	३ १७४	ग्राम्यो ग्रामेण लीने	१ १८ ३७
गरबस्यक्षेप-	१ १८.६१	ग्राम्या ग्राम्ये व ग्राम्ये ग्राम्ये-	१ १८ ००
गर्गो यत्ना विवेकाभ्या-	१ १८ १०	ग्राम्येऽप्यग्राम्ये-	० ० १
गर्गवत्पुत्रमुक्तवमत्स्य-	१ १५ ०८	ग्राम्येऽप्यग्राम्ये-	० ११ ०८
गर्वाक्षय गवेन्द्रस्य	१.० १८	ग्राम्येऽप्यग्राम्ये-	० १ ००
गर्वा-वकार वृत्तीवा-	० १ १७२	ग्राम्येऽप्यग्राम्ये-	० १ ००
गर्वावत्पुत्रमुक्तवमत्स्य	२ १२ ४	ग्राम्येऽप्यग्राम्ये-	० १ ००

समासः सप्तमः शेषोऽपि	२ १ १०५	ट		
सप्तमः प्रसंगान्ता	१ १०८		एव सौव्यवधानेऽपि	२ १ ३१३
		त्र		ण
प्रथमः नृपेय स्यात्	२ १३ १४		पत्वाभावश्च वक्तव्य	२ १३ २७
प्रथमः वनिपि स्यामिन्	३ ८६		जदस्मि घातुरव्यक्ते	२ १ १२२
प्रथमः सप्तमः घानु	२ १ ३८२		पत्वादाविह चिधाय	२ १ १६३
प्रथमः सप्तमः नाम्ने भवेद्	२ १५ १४		पादो किति च थप्येया	२ १ ११८
प्रथमः शेषो च यो घानु	२ ६ २२		पादो च जघटे रूपम्	२ १ ३४६
प्रथमः सप्तमः भवेदाताः	२ ११ १		पादो जुहाव जुहोय	२ ३७
प्रथमः सप्तमः च यो घानु-	२ २ ६८		पादो तु ययमाञ्चक्रे	२ १३ १७
प्रथमः सप्तमः भवेत्	२ १० ४		पादो पपार पूर्याच्च	२ ३ १६
प्रथमः सप्तमः च सप्तमोऽपि	२ ११ १७		पादो परे च जह्वार	२ १ २५६
प्रथमः सप्तमः भवेत्	३ ५८		पादो परे तु जिश्राय	२ १ ४०२
		ट (ट)	पादो परे तु मुष्वाप	२ २ ६६
प्रथमः सप्तमः च सप्तमः	१ १७ ६१		पादो परे ददश स्याद्	२ १ २७१
प्रथमः सप्तमः च सप्तमः	२ ८ ३३		पादो जिलेप लेपे च	२ ८ १४
प्रथमः सप्तमः च सप्तमः	१ ७ ७७		पादो जिश्रेप च शिठप्यात्	२ ४ १८
प्रथमः सप्तमः च सप्तमः	२ १ ०६८		पादो स्याद् दयनेदिग्या-	२ १ ३५८
प्रथमः सप्तमः च सप्तमः	२ २ ३३			
प्रथमः सप्तमः च सप्तमः	३ १०७			
प्रथमः सप्तमः च सप्तमः	१ ८२			
		त (तु)		
प्रथमः सप्तमः च सप्तमः	१ १० ८०		त आनस्यास्नयान्त्वा	१ ० १८
प्रथमः सप्तमः च सप्तमः	१ ७ २०		तगारे किति नोम्वादा-	३ ८३
प्रथमः सप्तमः च सप्तमः	२ १ ३६१		ततर्द ततृदे पादो	२ ६ ११
प्रथमः सप्तमः च सप्तमः	२ ७ ८२		ततन्तमि परे जिश्रान्	२ १ ०३
प्रथमः सप्तमः च सप्तमः	१ १० ११२		तत पर कृते द्वित्वे	२ १ ६६
प्रथमः सप्तमः च सप्तमः	१ १० ११३		तत. पर हि रुपाणि	१ ८ ०५
प्रथमः सप्तमः च सप्तमः	१ १० ११४		तदा शिन्वे शृणाव	२ १ २६६
प्रथमः सप्तमः च सप्तमः	१ १० ११५		ततो मुग्नि शो मय्यक्	१ ६ १३
प्रथमः सप्तमः च सप्तमः	१ १० ११६		ततो मान्य मेर्यात्.	१ १० १००
प्रथमः सप्तमः च सप्तमः	१ १० ११७		ततन्तान्मृगा छाज्या	१ १० ७५

तत्र पृच्छति चेत्यर्थे	३.६२	तस्मिंश्चो दीर्घ ई चाऽस्य	३७७
तत्पुण्यो नञ्पूर्वाम्यो	१ १७ ४०	नम्य क्रियासिगम्बन्धान्	१ १७ ८
तत्र सेरपयाट् स्यात्	२ १७ १०	तस्य नेक्रोयते रूप	२ १७ ४०
तत्रैकान्यविवक्षाया	२ १ १७	तस्य पृच्छति पप्रच्छ	२ ८ ३०
तन्मन्त्रियोगे नाम्नो य	२ १५.१	तात्तदत्रैव द्विव्य यद्	२ १ ३६
त मादृश्यमभावश्च	१ १७ ४४	नादाना लृट् तदा शेषा	२ १ ३२
तदाप्यपिचिन्ति भो राज-	१ १० ७४	नारी पताऽय पमतारी	२ १७.३१
तया ममस्तृतीयायु-	२ १६ २६	तादी बोभुजिता बोभू	२.१६ ८
तदा ममो ममादिभ्य.	२.१६ ४	तान्नानामपि प्रदानाम्	१ १०.६४
तद्योत्तानिष्णु. पुनः	३ १४.४	तामादीन्वय योज्यानि	२ १ ३०६
तद्योद्धिभ्या तप स्वामिन्	२ १६ २३	तायकानो मामकीन	१ १८.२६
तदन् जिध्यतुजिध्यु-	२.५ २३	तिज् निधाने क्षमाया च	२ १ ३२६
तदभावे तु गङ्गावत्	१ ८.१३	तिनिधिता भवेत्तादी	२ १ ३३१
तदादायभ्ययीभाव-	१ १७ ३	तिन्विपे चाऽऽर्शयि	२ १.४०६
तद्धिनप्रत्यये स्यादा-	१.१७ ८०	तिवादयोऽय वष्यन्नेऽ-	२ २ १
तनिषीष्ट पुनस्यादौ	२ ७ ४	तिगदिपु च मयैषु	२ १ १८
तानुनामतनोद् राज-	२ ७ ३	तिचक्षप्रभृतिशब्दाना	१ १० ६८
तनोतीति क्रिया जाना	२ ७ २	तिन्श्चतस्य इत्यादि	१ ११ ५
तन्निमित्ते तमानस्य	२ १३ ७	तिमृणा चनमृणामे-	१ ११.६
तन्मा मासी मामी	१.७ ५०	तुम्बु तुदता राज-	२ ८ ३
तपति ह्यात्तपेभून्	२ १.१७६	तुदादेरी भवेदेव	२ ८ २
तपि तिपि चाऽऽपिमथो	२.१ १५६	तुजात्तन्मोष्ट तोत्ता च	२ ८.५
तयापटी महाराज	१ ७ ४२	तुन्य माय तथा स्याता	१ १३ ८
तरिष्यति तरोप्यस्य	२.१.२६६	तुमर्थे युप् यदा स्यात्तच्च	३ १८५
तरिष्यति तथा पक्षे	२ ६.१०	तुसाभनात्त च मयैष्यो	२ १ ४०
तवकममकी नूनम्	१ १८ २८	तुसूतमन्वाऽय सुसूतमन्वा	३.५०
तथ मम इमा स्याताम्	१ १३ ११	तुर्वाया तर्नि स्यात्तयोम्	१ १६.१८
तथकारादिनिष्ठावर्गम्	१ २ २८	तुर्वायादी इतरादी मु	१ ३ ८०
तथदादयो न तुने न	३ २२४	तुर्वायादी इतरादी मु	१ ३ ११६
तथर्षे नरतरै स्तर्षान्	२ ५ १३	तुर्वायायाश्चतुर्वायाश्च	१ ३ १५
तस्मिन् कान्ते तदा नून	१ १४ ३	तुर्वायाश्चतुर्वायाश्च	२ ६ १०
तस्मिन् पदे क्रियायां	३ १५१	तुर्वायाश्चतुर्वायाश्च	२.५ ११

तृवत्पक्षे हि रूपाणि	१ ८ ११६	ददौ देयाददात् स्वामिन्	२ ४.१६
तृवद्भावो हसादित्वा-	१ ७ ११७	दधि आनय चेत्यादा-	१ २ १
तृ प्लवनतरणयोर्य-	२ १ २६५	दघ्नट्मात्रट्टृगमट -	१.१८ ६८
त्यदादित्वात् कृते चाऽन्वे	१ १३ ६	दद्धानयादिनिद्वयर्थम्-	१ २.७
त्यदादित्वात्कृते ह्यत्वे	१.१० ५७	दध्यु आनयेन जाने	१ २ २
त्यदादीना च शब्दाना	१ ७ ८४	दन्दहिपीष्ट गूने मा-	२ १३ २०
त्यदादीना च शब्दाना	१ १० ५५	दय दाने गतो हिंसा	२ १ ३४८
त्यदादीना च शब्दाना (स्यमो)	१ १२ ८	दग्निद्रातेग्निदालोपस्	२ २ ८७
त्यदत्तद्यदेतद्रूपाणि	१ ११ १०	दग्निद्रा दुगती घ्रातु	२ २.८५
त्यादौ भविष्यति स्यप् च	२ १ ६४	दग्निद्रिष्यत्यथ स्याच्चाऽ	२.२ ८६
त्रपि-वपि-धनार्ति-चक्षि-	२ १८०	दर्शनाहोऽथ द्रष्टव्यो	३ २२५
त्राणाद्या वा निपात्यन्ते	३ १२२	दाता दायिस्यते दास्य	२ १७ २०
त्वदाञ्चकार णादौ स्यात्	२.१५ ६	दाता दास्यत्यदास्यच्चा	२.१ २२४
त्वन्मदोष्टेर्भवेन्नूनम्	१.१३ ७	दादेरेनेन सूत्रेण	२ १.२१६
त्वामामा पुनरादेशौ	१ १३ १६	दादेरे च कृते मेयात्	२ २ १०
त्विष दीप्ती भवेत्तस्य	२ १ ४०५	दादेरे पूर्वं सूत्रेण	२ ३ २८
		दादे पेऽनेन सूत्रेण	२.१ २४८
		दा घा-रथ-लभ-शक	२ १२ १८
थ		दाघाम्यामित्व सेडित्वम्	२.१.३५६
थकारान्ताश्च ये शब्दा	१ १०.७७	दाघोः कि प्रत्ययश्चोप-	३.२००
थपि चकथं चक्रेऽथ	२ ७ १७	दानपात्र चतुर्थी च	१ १६ ३०
थपि तस्थिथ तस्थाय	२ १ २५२	दारशब्दो भवेन्नित्य	१ १० ३६
थपि परे विकल्पाच्च	२ १.२६४	दिवमङ्घ्ये सज्ञायाम्	१ १७ ६५
थप्युवदिद चोद्याद्धि	२ १ २६७	दिदम्भिषति तद्वच्च	२ १२.२२
		दिदग्निद्रासति क्षमाप ।	२ १२ २७
द		दिहृक्षते तिवादी च	२ १६ ३०
दक्षिणपरावरोत्तर	१ ७ २८	दिपि सस्य त सिपि वा	२ २.६२
दण्डी गुणी धनी छत्री	१ १८.३६	दिद्युते द्योतिषीष्ट स्यात्	२ १ ३६३
दत्तो ददति दत्तेऽथ	२ ३ ४२	दिवादावचिनोत् स्वामिन्	२.५ ६
ददरिद्रौ परे णादौ	२ २ ८८	दिवादावसुनोत् स्याच्चाऽ-	२ ५ ६
ददाह देहतुर्देहु	२ १ २११	दिवादेर्यश्चतुर्षु स्याद्	२ ४ २
ददौ दान तदा दाता	२ १.२५६	दिवु क्रीडाविजिगीषा-	२ ४ १

द्वि श्रुतीप्रविजिगीषा-	२ ४ १	देवो दसगृहे विराजतितरा	१ ७ २५
द्विषण्परम्यो र्ने राजन्	१ ११ ४	देवो वामवनाद्विष्णु-	१ १३ १३
द्विषिण् द्विषि दक्षिमथो	२ १ १५६	दोर्गिष्ठ कुम्भे द्विषा तस्य	२ २ १२१
द्विर्द्विर्द्विर्मोहतिगोहती	० १ १५५	द्यतिर्ददातिर्दयति-	० १ ३५
दोषिष्यते त्रदीपिष्ठाऽ-	२ ४ ४०	द्रुहादीना च प्रा कृत्वा-	१ १० १४
दोषी राप्ता च यो घातु	२ ४ ३६	द्वन्द्वे पूर्वनिपातोऽप-	१ १७ ५०
दोषता किल वक्तव्या	३ ६ १	द्वन्द्वे सर्वादित्य वा	१ १७ ६३
दोषस्य दोषमुर्वीण	२ १ २६०	द्वितयी त्रितयी चाऽपि	१ २८ ८५
दोषादपि च वक्तव्य	१ ४ १८	द्वितये द्विनया ग्याता	१ ७ ४३
दोषीकृते च नाम्नो नो	१ १० २०	द्वितीयस्य द्वितीयाय	१ ७ ४४
दोषो विनर्मानुस्वार-	१ १ ३६	द्वितीयवृत्ते कवनाप्रनन्त	३ २
दोषेहीव्यत्यदीव्यन्च	२ ४ ३	द्वितीयोऽट् स्मात् स्वरान्तेषु	० १ १२३
दुह्यास्वयंगुधिप्रच्छि-	० १७ ४२	द्वित्रये पुनरुद्वन्द्वे	१ १२ ६
दुष्मात् धुक्षीष्ट दोग्धाऽथ	० २ १०३	द्वित्रये कृते पुनर्द्वित्र	२ १ ५३
दुषेत्री कृति दोषंश्चि-	२ ११ ३४	द्वित्रिभ्या मर्त्यापृष्णे	१ १८ ७१
दुग्धाशक्ताने टे प्लुत.	१ ३ ३	द्वित्रिभ्या नु विषाया आ-	१ १८ ८३
दुक्षीष्ट दक्षिणीष्ट न्यात्	२ १७ २६	द्विधा द्वेषा त्रिधा येषा	१ १८ ८२
दुग्धपुनर्भवसिन्धु-	१ ७ ६७	द्विषण् स्त्ववृष्य	० १ २१४
दुग्ध आदरेऽग्नि यो घातु	२ ८ ४१	द्वेषावनेन नृप्रेष	२ ३ ४
दुग्धं तनीत हीम्यत्र	३ ४०	द्वो नत्रो च तमान्यातो	१ १८ ४३
दुग्धादे नो भवेदपाऽ-	३ २३		
दुग्धि नृदि कुपिर्भूवि-	० १ २००	धकारान्नाद्यन ये पात्रा	१ १० ६०
दुग्धसूक्ष्मजकुञ्जदधुक्-	१ १० ८८	धने उध्यादधीत न्याद	० ० ४६
दुग्ध गाह्य भवद् चोऽट्	३ १५	धन्या धनञ्जयस्योऽग्नि	३ ५४
दुग्धस्य चै भाषा	१ १७ ५	धर्मात् स्त्रियंयताऽपि	२ १ २२ १
दुग्धस्य शकारान्यात्	१ ६ ३	धर्मज्ञान् विनर्तना च	३ ८६
दुग्धायाश्चात् देवापि	३ ४१	धातुतादे च धातुता	० १ १ ४
दुग्धाभो नमुभयो	१ ७ ४६	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ११
दुग्धस्य चै भाषा नृप्रे	१ १६ ००	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ १२
दुग्धायाश्चात् देवापि	३ ४५	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ १३
दुग्धाभो नमुभयो	१ ७ ४६	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ १४
दुग्धस्य चै भाषा नृप्रे	१ १६ ००	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ १५
दुग्धायाश्चात् देवापि	३ ४५	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ १६
दुग्धाभो नमुभयो	१ ७ ४६	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ १७
दुग्धस्य चै भाषा नृप्रे	१ १६ ००	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ १८
दुग्धायाश्चात् देवापि	३ ४५	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ १९
दुग्धाभो नमुभयो	१ ७ ४६	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ २०
दुग्धस्य चै भाषा नृप्रे	१ १६ ००	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ २१
दुग्धायाश्चात् देवापि	३ ४५	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ २२
दुग्धाभो नमुभयो	१ ७ ४६	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ २३
दुग्धस्य चै भाषा नृप्रे	१ १६ ००	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ २४
दुग्धायाश्चात् देवापि	३ ४५	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ २५
दुग्धाभो नमुभयो	१ ७ ४६	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ २६
दुग्धस्य चै भाषा नृप्रे	१ १६ ००	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ २७
दुग्धायाश्चात् देवापि	३ ४५	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ २८
दुग्धाभो नमुभयो	१ ७ ४६	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ २९
दुग्धस्य चै भाषा नृप्रे	१ १६ ००	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ३०
दुग्धायाश्चात् देवापि	३ ४५	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ३१
दुग्धाभो नमुभयो	१ ७ ४६	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ३२
दुग्धस्य चै भाषा नृप्रे	१ १६ ००	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ३३
दुग्धायाश्चात् देवापि	३ ४५	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ३४
दुग्धाभो नमुभयो	१ ७ ४६	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ३५
दुग्धस्य चै भाषा नृप्रे	१ १६ ००	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ३६
दुग्धायाश्चात् देवापि	३ ४५	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ३७
दुग्धाभो नमुभयो	१ ७ ४६	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ३८
दुग्धस्य चै भाषा नृप्रे	१ १६ ००	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ३९
दुग्धायाश्चात् देवापि	३ ४५	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ४०
दुग्धाभो नमुभयो	१ ७ ४६	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ४१
दुग्धस्य चै भाषा नृप्रे	१ १६ ००	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ४२
दुग्धायाश्चात् देवापि	३ ४५	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ४३
दुग्धाभो नमुभयो	१ ७ ४६	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ४४
दुग्धस्य चै भाषा नृप्रे	१ १६ ००	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ४५
दुग्धायाश्चात् देवापि	३ ४५	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ४६
दुग्धाभो नमुभयो	१ ७ ४६	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ४७
दुग्धस्य चै भाषा नृप्रे	१ १६ ००	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ४८
दुग्धायाश्चात् देवापि	३ ४५	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ४९
दुग्धाभो नमुभयो	१ ७ ४६	धातुतास्यै च धातुता	० १ ३ ५०

नाम्नोऽपत्येऽण् भवेदत्र	१.१८२	नैकत्रयराजनशात्ताद्	२१११
नाम्नो रणे पदान्ते च	१.७६	नैरुन्नयं द्वितीया न्यात	११६२५
नाम्नो रणे पदान्ते च (धातो.)	१.१०६५	नापघाया ण्ते दीर्घे	१.१०३०
नायकादिप्रयोगार्थम्	१.२१६	नापघाया भवेद् दीर्घो	१.१०५
नाऽन्त्येऽण् ग्रन्थभूयस्त्व-	१.२१०	नोऽपघाया च सुरैकाया	१.१५१०
नितरा ध्यातुमेष्टव्यो	३.२२६	नः सकृन्ते पदान्तस्या-	१.४.१३
निनिन्द ननु निन्धाच्च	२.१.१३४	न्यादयोऽप्यन्तनिष्कर्म-	२.१७८८
निनेज निनिजे निज्यात्	२.३.५२	व्यण ईप्स्ययोऽत्र न्यात्	१.११३८
निन्ये विजनमजागरि	२.१७.४५		
निपातगणतो ग्राह्या	१.१४.२७		
निपात्यतेऽय तत्रादि-	१.१४.५		
निमित्तात् तर्पयोगे तु	१.१६.६४	पवता पवता त्रयाक्षीन्त्याऽ	२.१.४०१
निहाय वृत्ति प्रथमा	२.१.२	पक्षेऽन नयेद् राज-	२.७.२३
निर्देशहाते भवति त्रिमुह्या	१.७.८६	पक्षे त्वशयिपाना न्याम्	२.१७.२१
निर्देशावभविप्राची-	२.१.७१	पचति पचते च षाशो	२.१.४००
निर्धारणे किमादिभ्यो	१.१८.६६	पच पतस्त्रो देवो	३.१३
निधोरण क्रियागुण-	१.१६.४५	पचादाऽप्युदाहार्या	२.१६
निर्वागो निर्वातो ऋतो	३.१.२३	पचामिन्मभ भारत्या	२.१.११६
निविष्टोऽष्ट निवेष्टा च	२.१६.२	पचिनन्दिगहादेर	२.१२
निशेषमन्धे कथना	१.६.१	पचि पचि विन् विनि	२.१.१६६
निश्चयेन पतन्धेवा-	१.१५.१३	पच्यतेऽन नैराय	२.२.१
नूद् वनव्यो वा सेना	१.७.१००	प चपञ्चानो मयम्	२.१६.२८
नूटामः स्वाह्वध्वरणं	१.७.१६	पच्यन्मयम् नान् नान्-	१.२०.११
नू धातोश्च कृते णि	२.२.३८	पच्यन्मयम् नान् नान्-	१.२०.११
नून्वराऽऽमि दीर्घे न्याद्	१.६.२८	पच्यन्मयम् नान् नान्-	१.२०.११
नून नान्न दीर्घा गता	१.१४.२	पच्यन्मयम् नान् नान्-	१.२०.११
नून भानोर्गता	१.७.५१	पच्यन्मयम् नान् नान्-	१.२०.११
नूर्न नाम कन्यापो	१.१६.२६	पच्यन्मयम् नान् नान्-	१.२०.११
नूर्न कधमोर्नान् नान्	१.६.२६	पच्यन्मयम् नान् नान्-	१.२०.११
नू दाच नति ॥ नति-	२.४.७	पच्यन्मयम् नान् नान्-	१.२०.११
नून्वराऽऽमि दीर्घे न्याद्	१.६.२८	पच्यन्मयम् नान् नान्-	१.२०.११
नैविऽसधेऽिन्मिऽ	२.२.१८	पच्यन्मयम् नान् नान्-	१.२०.११

प (५)

पतो वेट् से यथा द्वेषि-	२.१२.२०	पा पानेऽस्य पिवादेशे	२ १ २४५
पत्न्यादयो निपात्यन्ते	१ १५ ३७	पापीयाश्च लधीयाश्च	१ १८ ५८
पत्याच्च पतिता तादौ	२.१ २८०	पिच्च दैप् शोधने घातु-	२ १.२२३
पद गती च यो घातु	२.४ ४२	पिताऽथ पितरो चाऽपि	१.७.१०६
पद्-स्रस्-ध्वस-भ्रश	२.१३ ३०	पितृवच्छेषरूपाणि	१ ७ ११४
पदानि बहूनि यत्र	१.१७ २	पितृवन्मातृशब्दोऽपि	१ ८ ३३
पदान्ते वर्तमानाद् ए	१ २ २०	पिधाय दोपान् प्रकटीकरोति	१.१५ ६
पदान्ते वर्तमाना स्युः	१ ४ १	पिपुरति पिपुर्याच्च	२.३ १७
पनघातो. पुनश्चैव	२ १ ३४४	पिपृयाच्च पिपर्तुं स्याद्	२ ३ २१
पर्वरथ पपर्थ स्यात्	२ ३ २२	पीयूषमानय सखे	१ ७ ४७
पपाथ पपिथ स्वामिन्	२ १ २४६	पीलुर्वृक्ष फल पीलु	१ ६ २१
पप्सौ पप्सिथ पप्साथ	२ २.८	पुत्रीयाऽथ चिकीर्षा च	३ २३२
पफाण फेणतुः फेणु.	२ १ २८६	पुत्रीयिता ह्यपुत्रीयीद्	२ १५ ३
पयश्च पयसी राजन्	१ १२ १३	पुत्रीयेच्च तथा पुत्री	२.१५ २
परपदप्रधानौ च	१ १७ ६	पुनरनुपसर्गाच्च	२.१६ ३२
परयोः कतिशब्दाच्च	१ ७ ८६	पुनर्द्विषयस्या वा	१.७ ७४
परस्परेण स्पृहणीयशोभ	२ १ ७२	पुनीते च पुनीयाद्धि	२ ६ ८
परस्मैपद एवाऽत्र	२ १.२१६	पुण्यै सम्भाव्यते पुसाम्	२ १ २६६
परस्यामो भवेद् राजन्	१ १०.१७	पुपूरेऽथ पुपूराते	२.४ ४१
परस्या हि विभक्तेश्च	१ १७ २१	पुपुवेऽपि भवेणादी	२ ६ ६
परिणमय्य भुङ्क्तेऽथ	३ २३६	पुपूर्णात कृते पोरुर्	२ १२ ८
परिधाने वह्निर्योगे	१ ७ ३६	पुरीमवस्कन्द लुनीहि	२ १८ ३
परेद्युराशु पुर्वेद्यु-	१ १४.२६	पुप पुण्टो च पुष्पाति	२.६ १८
परेषा भो डिता द्वे द्वे	१.८.१४	पुषादित्वाद् भवेद् डश्च	२ ४.२६
पश् गतावथ यो घातु	२.१३.२४	पुयोगाद् भवतीन्द्रादे-	१.१५.२०
पशति पश्येत् पश्य	२ १ २३१	पुयोगे स्यात् स्त्रियामैच-	१ १५.३५
पश्यत्यर्थे यथा पश्यः	३ २५	पुलिङ्गवस्त्रमोऽभावे	१ ६ २७
पाणिनीयमतेऽकीर्ण	२ ६ १३	पुल्लिङ्गवच्च रूपाणि	१ १२ १
पादे पे वा सिलोप	२ १ २२७	पुष्पाब्दस्य दि वक्तव्य	१.१० १०१
पादेर्युक् चेत्यत्राऽऽ-	२ ११ ६	पूरणैर्ये च वक्तव्य	१ १८ ७२
पादेर्युक् त्री परे स्याच्च	२ ११ ७	पूर्वकाले समासे क्यप्	३ २३७
पापचीत्यथ पापक्ति	२ १४ ३	पूर्वपदप्रधानो यो-	१ १७.७

पूर्वपदस्य स्वरत्वम्
 पूर्वपदस्य वा दीर्घो
 पूर्वप्रदिकानलोपो
 पूर्वम् रूप हिमावा
 पूर्वलोप फणादित्वात्
 पूर्वसूत्रेण नो लोप
 पूर्वस्य नृगणा णादी
 पूर्वस्य हि द्वि द्वो
 पूर्वस्याऽऽतो यदि लुकि
 पूर्वस्याऽऽपि दीर्घं
 पूर्व कार्ये नाम्नि
 पूर्वाचार्यस्य वाक्यानु-
 पूर्वादीना नवाना च
 पूर्वार्थेऽप्यपीभावो
 पूर्वज्ञानं प्रत्यया ये च
 पूर्वार्थे भवेदेव
 पूर्वसूत्रं नृशकृष्ण
 पूर्वार्थे च स्तुतारस्य
 पूर्वार्थे पत्नीष्ट पत्ता च
 पूर्वार्थे णम् पद
 पूर्वार्थे पौत्ति विशेषज्ञं
 पूर्वार्थे गुरुयं स्याद्
 पूर्वार्थे परिवारवादी
 पूर्वार्थे शोभावा हि
 पूर्वार्थे लोकेण-
 पूर्वार्थे क्तेति पूर्वस्य
 पूर्वार्थे लक्ष्मचारल
 पूर्वार्थे नृ मित्रया नृप
 पूर्वार्थे नृपमिदवर्धम्
 पूर्वार्थे च मज्ज प्रपञ्च
 पूर्वार्थे मन्नाम वागारे
 पूर्वार्थे वाग्नि मदीष्ट

भाभोज्यात्पाम्

३.६३	प्र तागाररणाया-	६०
१ १७.५०	प्रत्याहारस्य मन्त्र मया	१ १.६
१ १८ ६५	प्र तागहणान् नृदा	१ १.२०
२ १ २०५	प्रथम पदस्य रूपेषु	१.१७.३६
२ १ ३८७	प्रथमा कर्त्तृनि न्यान्तिन्	१.१०.२
१ १० ४५	प्रथमान्तरमन्त्रनिपय-	१.१६.१०
२.१ १२४	प्रथमाया द्वितीयाया	१ ७ ६०
२ १.२०६	प्रथमाया द्वितीयाया (त्रिवे)	१ ७.७
० १३ १०	प्रथमी प्रथमी पद्ये नन	१ १०.१५
० १ १६४	प्रथमी प्रथमी पद्ये नन	१ ७ १००
३ ३८	प्रथमापामन्त्रनिर्देश-म-	१ १०.१५
१.७ १	प्रथु प्रथु प्रथी नर	१ ७ १००
१.७ ३८	प्रयुज्यमान उर्वीण	१ १४ १७
१.१७ १५	प्रयुज्याणान्तरमन्त्रान्तरा	१ १० ०७
१.१८.१३	प्रयोगदीर्घायाः	३ ०३५
२.१.३३५	प्रयोगा एवमन्त्रा	२.१८ ६
१.१८ ३८	प्रयोगा न्ययथा लक्ष	३ ५२
२ १५ १५	प्रयोगा न्युर्न्याय	१ १७ ०८
०.८ ४३	प्रयोगान्तरा न न्याय	० ० ८६
३ २४०	प्रयोगान्तरा न न्याय	३ ८५
३.१२१	प्रयोगान्तरा न न्याय	१ १८ ००
१.१८.६३	प्रयोगान्तरा न न्याय	१ ७ ६६
१ १.१८	प्रयोगान्तरा न न्याय	१ १८ १६
२.१० १८	प्रयोगान्तरा न न्याय	१ १८ १६
१.१.१	प्रयोगान्तरा न न्याय	० १.१८ १
१ १० ६	प्रयोगान्तरा न न्याय	१ १०.१८
३ ०३६	प्रयोगान्तरा न न्याय	० १०
१ १० ८७	प्रयोगान्तरा न न्याय	० १०
१.१० ८६	प्रयोगान्तरा न न्याय	१ १८ १६
१ १०.८५	प्रयोगान्तरा न न्याय	० १०
० ६ १	प्रयोगान्तरा न न्याय	१ १८ १६
१.१८ ३३	प्रयोगान्तरा न न्याय	० १०

भोजं भोज व्रजत्यत्र	३ २४१	मार्जन्ति मार्क्षि मृच्छश्च	२ २ ५५
भोज भोज व्रजत्येव	१ १४ २४	मार्जानि ननु मार्जात्र	२ २ ५६
भो भवेयुः पदान्ते हि	१ ४ १६	मार्ष्टा च मार्जिता पक्षे	२ २ ५८
भो लुग्विकरणस्याऽपि	२ ३ १	मासीष्टाऽऽशिषि माता स्या-	२ ३ ३७
भोम परविसर्गस्य	१ ५ ८	मित्मते मित्सति स्वामिन्	२ १२ २१
भ्याभिस्भ्यसिसुपि	१.१० ६६	मिथुनीकरण तद्वत्-	३ ७८
भ्रियात् भृपीष्ट भर्ता च	२ ३ ४०	मिदर्ये च गुणो राजन्	२ ४ ३०
भ्रेमियाऽत्र द्विकल्पाच्च	२ १ २८२	मीमामामास णादौ च	२ १ ३३६
भ्रगदिरित्यत्र मूत्रे गी	२ १ ५	मिमीते च मिमाते स्यान्	२ ३ ३६
भ्र्वादिस्ततोऽदादिगणो	२ १ ६	मुखकमल तिलकमल	२ ७ १६
भ्र्वादिस्तु धातुसज्ञ	२ १ ४	मुचादेर्मुम् भवेत् स्वामिन्	२ ८ ११
म		मुच्यान्मुक्षीष्ट मोक्ता तु	२ ८ १२
मक्षिकाणामभाव स्या-	१ १७ २६	मुच्-लुप्-विद्-लिप्	२ ८ १३
मज्ज्यादग्रेहि मज्ज्यास्ता	२.८.३४	मुराङ्गनाकज्जललोपलोलो	२ २ २४
मथिन् मुक्षिन्गव्दौ द्वौ	१.१० ३२	मूर्तौ घन इहाऽदेश	३.१६४
मदनो वर्धन शोभ-	३ १८	मृजूप् शुद्धौ मर्जेर्वृद्धि-	२ २ ५४
मदाम प्रन्थय स्याच्च	३ १६२	मेदिष्यतीत्यमेदिष्यद्	२ ४ ३१
मनसि वचसि काये	१ १६ ८	मो नो घातो. पदान्ते स्यात्	१ १० ५६
मन्य विलोडने तस्य	२ १ ८६	य	
ममन्यतु पुन स्वामिन्	२ १ ६२	य इङ् अघ्ययने घातु	२ ११ २४
मम्नाथ मम्निय म्नेयात्	२ १ २५४	य ईङ् अघ्ययने घातुः	२ २ ११४
महच्छब्दस्य रूपेण	१ १२ १२	यकारपरस्य रेफस्य	२ १३ १३
महापराक्रमी भीमो	२ १ ५८	यकि परे तनोतेर्ना	२ १७ ३२
महाराज ! मजा विण्	३ ७२	यकि यङि किति णादावा	२ १ २३४
महास्नतो महान्तो च	१ १० ६६	यडादिप्रत्ययान्तो य	२ १ १६८
मम्जिनशोर्क्षमेनुम् च	२ ४ २५	यङि नैव वशेर्धातो	२ १३ २६
मातु स्मरति चादत्र	१ १६.५१	यट्लुगन्त यदेव स्यात्	२.१४ २
मान प्रिचारणे घातु	२ १ ३३४	यट् वाच्यश्च मुवादिभ्यो	२ १५ २४
मा मगृद्धर गोविन्द	१ १६ १४	यच्छादेशेऽस्य दाण् दाने	२.१ २५५
मा माने माति मायाञ्च	२ २ ६	यजा यवगणा च्चृतोऽनेन	२ १ ४०६
मामस्याऽलोपो वा	१ ७ ४६	यजिर्वपिर्वहिशचैव	२ १ २६२
मार्गं ग ॥ मागगनस्वदैव	१ १७ ३५		

यज्ञयचिरंतेविन्देः	३.१६८	ययनात् विकल्पेन	१ १५ २४
यज्-जप्-दधि वक्षेभ्यः	३.१५६	यबीषि यीमि यवीमि	२ ० २६
यज्जीयंते रम तज्जीर्णं	३.११६	यम्बुद व्यभने धातुः	२.८.१
यत्र द्वित्व बह्वत्न च	१ १७ ५४	यम्पेत्तज्ञा च तस्याऽय	१ १ ३१
यत्र भवेत्च विशेषण-	१.१७ ६३	याचनंयंजमानश्च	२ १७ ४७
यत्र वाञ्छति य नन्धि	१ १.५	या चेत्यस्य भवेदीदृचा-	२ १.३१
यत्र सूत्र नधीन स्यात्	२.१.७८	याज्य याज्य रोच्य	३ २१६
यथा कृष्णो रमा जान	१.१६.३	यादादो च भवेद्	२ १ २५०
यथाऽग्निमारुत कर्मा-	१ १८ १२	यादो प्रिया चिकित्सेच्च	२.१ २७६
यथाऽङ्गुष्ठेति रूप स्याद्	२ २ १२५	या प्रापणेऽय याति स्यात्	२.२ ११
यथा न गीर्गोन्व	१ १७ ४२	युद्धे मंनस्यते धीरो	१.१६ ३७
यथाऽनुक्रीते तद्वत्	२ १६.१६	युयपति कृते दीर्घे	२ १२ ७
यथा भवेत् प्रगीर्गोऽय	३ १६६	युवन्मपचन्मन्स्य	१.१० २७
यथानवत्यनतिक्रम्य	१ १७ २५	य्य वय जमा न्याताम्	१.१३.४
यथामन्त्रेण भो विद्व-	१ १३.२	य्यान्त ययिता ययामिन्	२ ० ३०
यथानन्त्रेण सम्भाव्या	१ २.६	ये गर्मनिरपेक्षा ते	२ १७ २
यथा निधयन्ति रूपाणि	१.१४ १२	ये मयोनादयः स्यामिन्	२ १०.८
यथा मोडा भवेत् तादा-	२ १.३८५	यो ज्ञाऽयवीधने धातु-	२ ६ २५
यथा न प्रथमैकत्वे	१ १० ६१	यो षह वन्धने धातुः	२.८.४७
यदभिमिपतेत्पेवम्	२ १ ३२०	यो णिनि च्छ्वने धातु	२ २.१५७
यदाऽगो भवेत्तद्व-	१ ७ ११	या दस दग्ने धातु	२ १ ०७०
यदाज्ञं गीर्गोऽय	१.५ १६	यो षुत सोनने धातुः	२ १ ३६२
यद्वोऽनन्त्रा पद्म-	३ १२८	यो धातु ष्या मगर्गे	२ १० ६
यद् भुङ्क्ते ओदन विप्रो	२ १६ ३८	यो धातु धातु रिमादा	२.७ ७
यदनेमाऽऽया विद्व-	१ ४.४	यो धातु गङ् शीलो	२ १ २६६
यद्वेद विद्वत्स्योऽय	२ ० ४६	यो भानुर्वेद एवकाया	२.१ ०६६
यद् वेदना र्जीमपिपत्य	१.१७ १४	यो धातुऽय विद्वाने	२ ० १
यद्विमित्तमथाऽय	१ ६ २२	यो धातुर्वयं दुःखायाम्	२ १० २
यद् उपरमे धातु	२.१ १८०	यो धातुर्वि विनाया	२ १ १७
यमि-यमि-यमि-यमि-यमि	२ ० २०	या धातुर्वि द्विष प्रीतो	२ ० ११०
यमिर्मेवयामिर्मा	२ १ १४४	या नरा यद्वेत्त धातु	२ २ २०
यद् न नन्त्राऽय-	२ १ १८४	या नृपो यमिर्मा	२ २ ४

यो वीजतन्तुगन्ताने	२ १ ८१२		८
यो गत्र गन्धने धातु	२ १ ३ ३६	रकारादीनि तानानि	३.२४३
यो मिह् मेचने धातु	२ १ २०८	रत्नलता मिश्रयामेव	१ १७.७७
यो वज देत्रपूजादौ	२.१ ४०८	रज्जुर्वाच्या तलोपोऽय	३ १८८
यो लिह् नास्वादाने	२ १३६	रद-रददेवाऽय	० १.११८
यो लिहास्यादाने धातु-	० २ १२६	रज्ञान्व रजिना नून	० १ १०१
यो लीट् विद्यने धातु	२ ११ २६	रत्नगन्धररम्भात् स्याद	२.११ १५
यो वन् याचने धातु-	० ७ २०	रविमिव राजने राजा	१ १६.७
यो वह् प्रापणे धातु-	२.१ ८१५	रवेत रदना वाऽय	२ १ ३५६
यो व्यञ् सवरणे	२ १.८२३	रमानलमघोऽघो जि	१ १६.२४
यो व्यञ् नयरणे धातु	२ ११ १३	रमे कुर्वे तना गरवे	१ १० ८८
योऽस्ति धातुर्जनी प्रादु-	२.४ ३४	रन दोषं पदान्ते न	१.१०.११५
योऽस्ति वेञ् तन्तुगन्ताने	२ १.८१८	रमे पने नलोप स्यान्	१ १० ३१
योऽस्त्यमु धेरणे धातु	० ८ ३०	रमे पने मङ्गो धञ्च	१ ११ १
योऽस्त्यन प्रापणे धातु-	२.२ ७३	राजन् ! मस्थर इत्युपो	२ १० ७
यो ह्रञ् च हरणे धातु-	० १ ३६२	राजस्या राजभी राज-	१ १० २३
यैल्लोकमन् य लोके	१ ४ २२	राजनाद् भस्ममाज्या-	१ १४ १३
य क्रमु पादविधेपे	२ १ १७८	राजप्रियम मवास्नेन	१.४ १४
य कृति छेदने धातु	२.८ १६	राजः तना धन्वा सुवा	३ १७६
य पल्ल पतने धातु-	० १.२७६	राजा भवति धर्मिणः	२ १ २७
य प्रत्ययोऽश्वदूपयोऽरिच्छाया	२ १५ २३	राजो राजो राज राजो	१.१० ६७
य णद्लृ ज्ञानने धातु-	० ११ ३	राज्याच्च राजिषीष्ट	२.१ ३८८
य शम् उपणमे धातु	२ ४.२७	राज म पुरपो जेत-	१ १६.१३
य षञ्च्युतिर् क्षरणे	० १ ८७	राती त्री पुक् भवेदन्	० ११.४
य पह् मरणे धातु	२ १.३८३	राद् यपो द्विभवेत्	१ २ ८
यः पुञ् आभयवे धातु	० ५ १	राम मोम पपियंजे	३ १६३
य स्नु प्रस्रवण स्तीति	२ २ ३६	रा- ला दाने ना गति-	२.२ १२
य स्तृञ् आच्छादाने धातुः	२ ५ १२	रिडादेण ऋकारस्य	२ १.२३६
य. सण्द् लवणे	२ १ ३६६	रीत्याऽनया प्रभो ! साध्वी	१.१० ३६
य स्याच्च रमु क्रीडा-	२ १ ३८०	रीत्याऽनया प्रजापाल !	३ ६७
य्वीर्लोपश् वा पदान्ते	१ २ १७	रुदतोर्मतृपित्रांस्तु	१ १६ ६६
य्वी स्तो यथा च सुन्वन्ति	२ १.१४६		
य्वृणा नपुमके ष्वी वा	१ ६.१०	स्यास्यतेऽस्यास्यदेवाऽया	२.२.१००

रुद्रान् तस्य च रुद्राणां	२ २.६५	रुद्रैः रुद्राणि वाञ्छे च	२ १७ २८
रुद्रि. मयाधिर्मुद्रि	२ १.९५७	रुद्रैः रुद्रं नमस्त	२ १८ ४
रुद्रिन् श्रावणे तस्य	२.६.९	नातारुद्रस्य विदिर्गा	२ १९ ४
रुद्रगुह्नि रुद्र्याच	२ १ २०६	नातारुद्रस्य तिदि.	२ २४ ५
रुद्रादे च भवेद् रीति	२ २.३९	नातारुद्रस्यैकवचनान्तना	२ १८ २
रुद्रो रुद्रति रुद्रेऽथ	२.६ २	नातो विस्मोर्नात्वाच	२.२ ६७
रुद्रिपति विविद्रिपती-	२ १२ ९०	नातो वेद्वोरुत्तारस्य	१ ८.६५
रुद्रे ननु रुद्राद् रु-	२ ६ ४	नात इत्यन्तयोमे न्यात्	२ ८ २८
रुद्र जन्मनि यो धातु-	२ १९ ९८		
रुद्रमयेऽप्यहीपाता	२ १७ २८	ननात्तम् पूर्वमृद् रयाच	२ १८ ५४
रुद्रस्य योग्यमित्यर्थे	१ १७ २८	ननत्तया नदिहातान	२ ६८
रुद्र पित्रपि लिङ्गेऽपि	१ १३.९	ननत्तया ननत्तया ननत्तया	२ २ ६२७
रुद्राण्यत्र प्रथमत्रीपच	१ ७ ८८	ननत्तया एते च ननत्तयाऽ-	२.१ ३३६
रेकप्रकृतिरुद्रस्य रूपे	१ ५ १०	ननत्तया च ननत्तयाऽ-	२.१७ ३२
रेकमध्यस्थिगो राजन्	१ ७ ११	ननत्तया च ननत्तयाऽ-	२ २ ६०
रेकस्य न्यात् परे च रि-	१ ५ १२	ननत्तया च ननत्तयाऽ-	२ १७ ३५
रौताऽपि रविताऽरौपीद्	२ २ ३२	ननत्तया च ननत्तयाऽ-	२ १८ १०
रौदिनि भाषितिरुद्रं च	२ २ ६४	ननत्तया च ननत्तयाऽ-	१ १८ ६०
		ननत्तया च ननत्तयाऽ-	३ ३४
रु. गीतवदत्त सेर्षोरो	१ ८ २८	ननत्तया च ननत्तयाऽ-	२ २ २२
रुद्राणां रुद्रमोक्षया रुद्रभाषी	१ ८ २७	ननत्तया च ननत्तयाऽ-	२ १८ २०
रुद्रजासन्निविजागरण	२ १७ ३	ननत्तया च ननत्तयाऽ-	२ १८ २२
रुद्र मता वर्तमाने हि	२ १ १६	ननत्तया च ननत्तयाऽ-	१ ११ २
रुद्राह तु परे पादौ	२ ८.८३	ननत्तया च ननत्तयाऽ-	२ ६ ३२
रुद्राहो रुद्राभाषी	२ ६८	ननत्तया च ननत्तयाऽ-	२ १७
रुद्राहो रुद्राभाषी	१ १ १९	ननत्तया च ननत्तयाऽ-	२ ११
रुद्राहो प्रथमा पादौ	१ १६.२	ननत्तया च ननत्तयाऽ-	२ ११
रुद्रि विदि विदि रुद्रात्	२.३ १३८	ननत्तया च ननत्तयाऽ-	२ ११
रुद्रि विदि विदि रुद्रात्	२ १ १०२	ननत्तया च ननत्तयाऽ-	२ ११
रुद्राहो रुद्राभाषी	२ ३ ८	ननत्तया च ननत्तयाऽ-	२ ११
रुद्राहो रुद्राभाषी	२ ८ ३	ननत्तया च ननत्तयाऽ-	२ ११
रुद्राहो रुद्राभाषी	२ १८	ननत्तया च ननत्तयाऽ-	२ ११

वर्तिषीष्टाऽथ तादौ व-	२ १.३६७	विग्रह पदसङ्घातो	१.१७ १३
वर्त्तत वर्त्तता राजन्	२ १.३६६	विच्छायति कृते चाऽऽयेऽग्रे	२ ८ ३५
वर्वति च वरीवर्ति	२.१४ ६	विच्छायिता परे तादौ	२ ८ ३६
ववाम ववमतु स्याद्	२ १.२८४	विजिग्ये विजिषीष्ट स्याद्	२ १६ ३
ववार वव्रतुर्वनु-	२.५ १६	वितपते पुनः पाणिम्	२ १६ २४
वष् कान्तौ च कृते षत्वे-	२ २.१५	वित्तेरन्तो भवेद् रुट् च	२ १६.१६
वष्टि भागुरिरल्लोपम्	१.१५.७	विद् ज्ञाने च यो धातु	२.२ ४४
वसत्वग्रेऽवसण्णादौ	२ १.२८६	विदाञ्चकार भो. स्वामिन्	२.२ ४६
वसादौ वेष्यते राजन्	२ १ १४३	विद्यात् च वेदिता राजन्	२ २ ५०
वस्तूद्दिश्य प्रवर्त्तत	२ १७ ४३	विद्याद् वेत्तु पुनर्विद्धि	२ २ ४७
वस्ते वसीत वस्ताम्	२ २ १०६	विद्विद्धिरास्यते भूम्या	१.१६ १२
वहः कृतिक्तौ कृतसम्प्रसारे	२.१५.१७	विद्विद्धिरुभशब्देऽस्मिन्	१ ७ ४५
वाक्यस्यैवाऽथ पादस्य	१.१३.२१	विद्वन् इत्वनिषेधार्थं	१.१०.६३
वाक्येऽस्मिन्नादिशब्देन	२ २ ७६	विद्वत्शब्दस्य रूपाणि	१.१०.१०२
वा क्यष् स्यात् कृवृषो	३ २२३	विना पाप फलेत् सर्वं	१.१६ ४१
वा ग्रहणाच्च सूत्रेऽत्र	१.१५ ३३	विना लोप धरापाले-	१ १०.२४
वा ग्रहणात् क्वचिद् राजन्	१ २७ ८३	विनासहनमकृते	१ १६ ४०
वा ग्रहणात् सूत्रेऽस्मि-	३ ६	विभक्तिपर्यन्तसमीपपश्चा-	१.१७.१२
वाचस्पत्यादयः सज्ञा	१ ५ ३	विभक्तिलोपे वक्तव्यो	१.१७.५८
वाच यच्छति चेत्यत्र	३ ५१	विभक्तिर्लुप्यते यत्र	१.१७ ११
वाच्यो यडि सलोपोऽत्र	२ १५ १६	विभक्तिषु परेष्वेव	१.१० १६
वातन्धमो घटिन्धम	३ ६५	विभो ! तरतमेयस्वि-	१.१८ ५६
वाऽन्यत्र यडो लुक्	२ १४.१	विभ्राजते त्रिभुवने हरि-	१ ७ ६६
वाऽन्वादेशे द्वितीयादौ.	१ १० ५६	विरच्य वैचित्र्यविभक्ति-	१.१७.१
वा प्रियस्य हि पूर्वत्व	१ १७ ६५	विराजते व्योमपथे च भानु	१.७.६८
वामा कान्ता स्वसा वाला	१ १७ ७२	विव्यये व्यथिषीष्ट	२ १ ३७६
वार्यथ वारिणी वारी	१ ६ २०	विव्ययिथ पुनर्विव्ये	२.१.४२४
वा सिपि विषये द स	२ २ ४८	विशत्तमो विकल्पाच्च	१ १८ ७६
वाऽष्टनो डौ भवेच्छब्दात्	१ १० ४७	विशेषणादधौ चेति	१ १०.२१
विकरणभेदार्थमथ	२.१ २०	विशेषोऽस्त्यत्र यो डुक्तीञ्	२ ६ १
विकरणस्य नूप स्यात्	२ ५ २	विष्णुस्त्रस्तुश्च गृह्णुश्च	३ १४६
विकृताङ्गेन लक्ष्येत	१ १६ ५४	विभाय विभ्यत्तुविभ्यु-	२ ३ ११

विश्याद्विद्विष्टोऽपि वेष्टा च	२.३.५५	ये ह् स्मन्त क्षण एवम	२.१.१०६
विष्णुप्रश्नो यथा शब्दो	३.१६६	यतोऽप्योऽत्र वराः प्रो	२.३.१३
विष्णुया भवति विश्व- विमर्गस्य गते कुवा.	१.७.५७	व्यतनाया सापि यच्चक्षिद्	२.२.६७
विमर्गस्य पदान्तेऽहो	१.५०	व्यतनाया ज्ञान्यथ ब्रह्म	२.२.१३३
विमर्गस्याऽऽदवे लोषण्	१.५४	व्यतिपद्यन्ति विप्रोऽपि	२.१६.३६
विमर्गस्याऽऽदवे लोषण्	१.५७	व्यत्ययचन विमर्गनीना	१.१६.७१
विमर्गनीयस्य स एव	१.५९	व्यत्ययस्याऽऽदवेऽपि	२.४.१७
विहायगो विहृष्य म्यान्	३.३२	व्यत्ययस्य व्यत्यययो.	२.११.३७
विमो नृम् पञ्चनु पुमि	१.१०.६५	व्यत्ययस्य व्यत्यय	२.१.१३८
वृग्मे गहगुहोऽपि न	२.१०.२		
वृद् ब्रह्मदन्ताना वा	२.१.२६८	व्यत्ययस्य व्यत्यय	१.२.२५
वृद् ब्रह्मदन्ताना वा	२.१०.३	व्यत्ययस्य व्यत्यय	२.१.१७३
वृद् सभक्तो च यो	२.६.२६	व्यत्ययस्य व्यत्यय	३.३७
वृद्धिर्न नन्विष्योऽपि	१.१८.५३	व्यत्ययस्य व्यत्यय	२.५.२८
वृद्धिविकल्पतो वाच्या	२.१७.३५	व्यत्ययस्य व्यत्यय	२.५.२५
वृद्धस्य स्वर्वा पत्र	२.१.३६८	व्यत्ययस्य व्यत्यय	१.७.५५
वृद्धतीनि भवेष्णादी	२.८.२९	व्यत्ययस्य व्यत्यय	२.१.२८१
वृषात्प्रदव सीन्नु	१.१७.५५	व्यत्ययस्य व्यत्यय	१.२.२७
वृषो पादो वयादेतो	२.१.४१६	व्यत्ययस्य व्यत्यय	२.१.२२१
वृषोऽपि वेणिका नाऽपि	१.१५.११	व्यत्ययस्य व्यत्यय	२.१५.११
वृषो वेणिकस्योऽपि	२.१.१६०	व्यत्ययस्य व्यत्यय	२.१५.१२
वृषो विहृष्य विहृष्य	२.२.४५	व्यत्ययस्य व्यत्यय	२.१
वृषोऽपि विहृष्य विहृष्य	२.३.५४	व्यत्ययस्य व्यत्यय	२.१.२८
वृषो कथमप्या केचिद्	२.१०.१३	व्यत्ययस्य व्यत्यय	२.१.२८
वृषोऽपि वापत् नवयो-	२.१८.१	व्यत्ययस्य व्यत्यय	२.१.२१
वृषो सति चतुःशतान्	२.१४.८	व्यत्ययस्य व्यत्यय	२.१.६३
वृषो धनीना चकार इयाद्	२.१५.८	व्यत्ययस्य व्यत्यय	२.१.६३
वृषोऽपि वापत् नवयो-	१.११-१४	व्यत्ययस्य व्यत्यय	२.१.६३
वृषो सति चतुःशतान्	२.१६.१५	व्यत्ययस्य व्यत्यय	२.१.६३
वृषो धनीना चकार इयाद्	१.१५.२७	व्यत्ययस्य व्यत्यय	२.१.६३
वृषो सति चतुःशतान्	१.१८.८१	व्यत्ययस्य व्यत्यय	२.१.६३
वृषो धनीना चकार इयाद्	२.१७.१९	व्यत्ययस्य व्यत्यय	२.१.६३

शीङ् स्वप्नेऽथ भवेद् धातु	२ २ १११	शत्रादेर्वकार उत्त्व स्या-	१ १० २५
शीङो यङ् यकि वक्तव्य	२ १७ १४		
शीलाधिकारे कतिचित्	३ १६४		
शीले तृन् प्रत्ययो धातो	३ १४१	पत्वन्त्वान्तसङ्ख्याया	१ १० ४२
शीले धातोर्भवेत् स्वामिन्	३ १६२	षत्व डत्व न कार्यं च	१ १०.७८
शुनिन्द्यमस्तथा मुष्टि-	३ ६४	षद्लृ विशरणाद्यर्थे	२ १ २४३
शृणोति शुश्राव शुश्रोथ	२ ५ २८	षष्टिसप्तत्रशीतिन-	१ १८ ८०
शृ-शद्-सृ-सद्	२ १ २३०	पठ्ठी हेतुप्रयोगे स्यात्	१.१६ ५३
शृवन्द्योश्च भवेद्धारुः	३ १६०	षष्ठ्या यत्कार्यनिर्दिष्ट-	१ ७ ७२
शेषाणामस्य रूपाणा	१.१०.६	पाकोकणश्चाऽथ भवन्ति	३ १४७
शेषे शयीत शेता च	२ २.११२	पित्प्रत्यये वराकी च	१ १५ २०
शौ परे तु विकल्पेन	३ १३८	षिघ्रु गत्या च यो धातु	२ १ ६६
श्रद्धादेर्लुंरिहाऽस्त्यर्थे	१ १८ ४५	षिघ्रू शास्त्रे च माङ्गल्ये	२ १.१००
श्रद्धा धारा रामा वामा	१ १५ ३	पुनो णोऽनन्त आदेश-	१ ७ ३१
श्रयिष्यतेऽश्रयिष्ठाच्चा-	२ १ ४०३	षूङ् द्रुङ् डीङ् दीङ् घीङ्	३.१२०
श्रि द्रुस्तुभ्योऽड् ततो	२ १ ४०४	षोडन् षोडश षोढा	१ १७ ८६
श्रियेऽस्तु व श्रीधर	२ १ १	ष्टुभि ष्टुना तवगंस्य	१.४ ११
श्रीकृष्णाय नमो भूयात्	१.१६ ४३	ष्टुभि ष्टु स्तोर्भवेद्योगे	१.४ ८
श्रीधर्ममूर्तिपदमानस-	१ १८ ८६	ष्ठा गतिनिवृत्तौ स्याच्च	२ १.२५१
श्रीधर्ममूर्तिपदमानस-	२ १८ ७	ष्ण सङ्ख्याया. परस्याऽऽमो	१.१० ४४
श्रीधर्ममूर्तिपदमानसराजहस	३.२४८		
श्रीभारमल्लतनयो-	१ १८ ८७		
श्रीभारमल्लतनयो	२ १८ ८		
श्रीभारमल्लतनयो भुवि	३ २४६		
श्रीश्रीमालकुले श्रीमान्	१ १८ १		
श्रेष्ठ क्रियापराणा च	१ १६ ४६		
श्लिष्टोच्चचारणमात्रेण	१ १०.१०८		
श्लिष्टोच्चारेण शेषाणि	१ ११ ३		
श्वस्तनो ह्यस्तनोऽप्येव	१ १८.२५		
श्वयतेर्वृद्धचभाव सा	२.१ ३००		
श्वस्याच्च श्वसिता तादौ	२ २.७२		
श्वस्यात् श्वसितु चाऽग्रेऽथ	२.२ ७१		
श्वार्जव-तनि-गमि-मसि	३.१६७		
		ष	
		स इव दृश्यते राज-	३ १०१
		सकलसमीहितकरण	३ २४७
		सख्युश्च शेषरूपाणि	१ ७ ८१
		सङ्कर्षणः सङ्घर्षण	३ २०
		सङ्ख्यावाचिनि राजेन्द्र	१ १८ ७५
		सङ्ख्यापूर्वं समासश्चेत्	१ १७ ५६
		सङ्ख्येयेषु विशेषाव-	१.१८.७८
		सङ्ख्यासम्भ्रान्मातु-	१ १८.५
		सङ्ख्यामुव्याघ्रादिपूर्वस्य	१ १७ ७४
		सङ्गन्ताऽथ भवेत् सङ्ग	२ १६.६
		सन्नाऽस्य पाणिनीयाना	२ ३ ५

साध्या सर्वेऽनया रीत्या	१ ७ ६४	सेट कित्वा वा वक्तव्य	२ १ १२०
साध्या सर्वेऽनया रीत्या	१.१० ६८	सेर्डाऽघोश्च भवेत् सख्यु-	१.७.७३
सानुनासिकनिरनु-	१ १.१५	सेर्णि.पे पर एव स्यात्	२.१.१०६
सानुनासिकवर्णानाम्	१ ४ १०	सेधति मेधतश्वाऽथ	२ १.६७
सानुस्वारस्य हि	२ १२ २३	सेधिता सेधितारी च	२ १.१०६
सामाक्र स्याच्च भूपाल	१.१३ १२	सेनानी. सेनान्यौ सेना-	१ ७ ६६
सामान्यशास्त्रतो नून	१ २ २२	मेरा जसि शसि टेन-	१ ७ ५
सामान्ये त्वदस क स्यात्	१ १० ११८	सेरिडवा स्तुसूधूञ्जा पे	२ २ १३२
साययति च भूतेऽडच-	२ ११ ११	सेवते च सिषेवेऽथ	२ १ ३५२
सार्वधातुकसज्ञ चै-	२.१ ५०	सेव्यो हरिर्मया स्वामिन्	१ १६.६
सिपरेऽगास्त राजेन्द्र ।	२ १ ३५५	से वेट् तनिदरिद्राभ्या-	२ १२.२६
सि प्रत्ययनिरासार्थम्	२.१ ८६	सेवाऽत्र कर्मकर्त्ता तत्	२.१७ ३७
सि प्रत्यय विना वेट् च	२ ४.८	सेष दाशरथी राम.	१ ५ १५
सिषेच सिषिचे च स्यात्	२.८ १७	सेषाद्धसे विसर्गस्य	१ ५ १३
सिषेधेति भवेण्णादौ	२ १ ६८	सेषाद्धसे हि सूत्रेऽत्र	१ ५ १४
सिसतासीस्यपा नित्य	२ १७ ७	सो न पुस समानाख्यात्	१ ७ १०
मिसयोर्घस्लृ चाऽऽदेशो	२ २ ५	सयमाय श्रुत घत्ते	१ १६ ५६
सिस्यो वाऽत्र कितौ वाच्यौ	२ १६.५	सयोग कथ्यते दक्षै	१ १ ३३
सि प्राग्वाक्येन कित्सज्ञ	२ १७ २४	सयोगादुत्तरस्य स्यात्	२ ५ ५
मुखेन भिद्यते यच्च	३ १८२	सयोगादेर्ज्ञसाभावेऽ	२ ८ ६
सुनोति सुनुते स्याद-	२ ५.३	सयोगान्तस्य लोप स्यात्	१ १० ३
सुन्मश्च सुनुमो राजन्	२.५ ४	सयोगान्तस्य लोप स्याद्	३ ६६
सुष्ठु ध्यायति चेत्यत्र	३ ६४	सद्विदिदे परेणादौ	२ १६.१५
सूते सुवीत सूताम्	२ २ १०६	सशुश्रुवेऽथ सश्रोता	२.१६ १४
सूत्रविशेषता यत्र	१ १० १०	ससाधिता मे कतिचित्प्रयोगाः	३ २४६
सूत्राक्षर्यत्र न कार्यसिद्धि	१ २ ६	सस्करोत्यथ भूपाल	२ ७.२०
सूत्रेऽत्र सखिपत्योरीक्	१ ७ ७८	सम्वरिष्यत अग्रे तु	२ १६.१३
सूयात् सोपीण्ट सोता च	२.५ ७	स किद् भवति राजेन्द्र	२ १२ ६
सूर्यपुष्यतिष्यागत्स्य-	१ १५ २६	स्कोराद्योश्च तत्रनेनैव	२ ८ २२
सेट् धातुत परस्य	३ ४	स्कोराद्योश्च भवेत्लोपः	१ १० ६६
सेटामिट् यत्र नित्येऽपि	२ १.१०१	स्त एकत्वे द्विगुद्वन्द्वा	१.१७ ५६
सेटि थपि चालोप	२.१.२१५	स्तरिषीण्ट स्तृषीण्ट स्यात्	२ ५ १४

परिशिष्ट-४

धातुपाठसूची

अज	१६	गती क्षेपणे च	एध	६६	वृद्धौ
अञ्चु	१६	गतिपूजनयो	कटि	२१	वर्षात्ररणयोः
अञ्चू	२१२	व्यक्तमृक्षणकान्त्यर्थेषु	कथ	२५४	वाक्यप्रबन्धे
अद	१०६	भक्षणे	कासृ	१४३	दीप्तौ
अन	१३८	प्राणने	कासृ	८०	शब्दकुत्सायाम्
अर्च	२५१	पूजायाम्	कित	५६	रोगापनयने
अर्द	१३	गतौ	कुथि	६	हिंसासक्लेशनयो
अश	२४८	भोजने	कुपि	२४७	निष्कर्षे
अशूड्	२०५	व्याप्तौ	डुकृञ्	२१६	करणे
अस	१३२	भुवि	कृती	२२४	छेदने
असु	१८८	क्षेपणे	कृपू	८६	सामर्थ्ये
अय	७६	गती	कृवि	२०३	हिंसायाम्
आस	१४७	उपवेशने	कृष	३०	विलेखने
इक्	१२६	स्मरणे	कृ	२२६	विक्षेपे
इङ्	१३०	गतौ	कृञ्	२४०	हिंसायाम्
इण्	१२८	गतौ	कृत	२५२	सशब्दे
इदि	१४	परमैश्वर्ये	क्रमु	२४	पादविक्षेपे
त्रिङ्घी	२१३	दीप्तौ	डुक्रीञ्	२३८	द्रव्यविनिमये
इपु	२८	इच्छायाम्	क्षणु	२१५	हिंसायाम्
इपु	२३३	इच्छायाम्	क्षि	२०	क्षये
ईक्ष्	६७	दर्शनाङ्कनयो	टुक्षु	१२५	शब्दे
ईङ्	१५२	अध्ययने	दणु	१२६	तेजने
ईड	१४५	स्तुतौ	खद	६	न्यैर्ये हिंसाया च
ईश	१४६	ऐश्वर्ये	खन	६५	खनने
ईह	७६	चेष्टायाम्	ख्या	११७	प्रकथने
उख	१८	गतौ	गण	२५३	सङ्खयाने
ऋ	४१	गतौ	गद	१०	व्यक्ताया वाचि
ऋ	१६५	गतौ	गम्लृ	२७	गतौ

गाड्	२८	गती	तप	२३	मन्नाप
गुप	७१	गोपनकुत्सनयो	निज	७०	निधाने
गुप्	२२	रक्षणे	तुद	२१६	व्ययने
गृ	२२७	निगरणे	तृदिर्	२०८	हिमानादरयो.
गं	३६	षन्दे	तृप	१८३	प्रीणने
ग्रह्	२४१	उपादाने	त्	५३	एवमनतरणयो
ग्रे	३५	हृषंक्षये	अपृप्	६६	एउजायाम्
घट	७८	चेष्टायाम्	त्रिभग	६२	मभ्रने
घ्रा	४६	गन्धोपादाने	त्रिप	१००	दीप्ती
चक्षिर्	१४४	व्यवताया वाचि	दश	५४	दणने
चिन्	१६६	चयने	दय	७७	दान गती हिमादानयो.
चित्ती	२	मज्ञाने	दरिद्रा	१८१	दुर्मती
चुर	२५०	चनेगे	दह	३८	मग्नीकरणे
च्युतिर्	३	आनेचने	दुद्राम्	१६६	दाने
छुदिर्	२०७	दीप्तिदेवनयो.	दाण्	५०	दाने
छो	१७८	छेदने	दान्	६७	अव्ययने
जस	१३६	महाहमनयो	दीषी	१६०	रीष्ठी
जनी	१८६	प्राटुभावे	दिवु	१७३	श्रीदाविन्नीपा-
जाग्	१४०	निद्राक्षये	दिह्	१५५	उपनने
जि	२६	जये	दुह	१५८	प्राग्णने
ज्प	१७६	वयोहानी	दृ	२३५	आरने
जा	२४६	अवबोधने	दृदिर्	६०	प्रेक्षणने
ज्या	२४५	वयोहानी	देर्	८८	मानने
डीर्	८५	विहायसा गती	दीप्	३८	गोषन
णद	१२	अव्ययने षन्दे	दी	१८०	अव्ययने
णम्	२६	प्रादृष्टो षन्दे च	दुप	८६	दोषन
णत	१६४	चयने	श	११६	कुम्नादाम
निदिर्	१७१	गोपपोषणयो	द्विप	१५३	अशीयो
निदि	१५	कुम्नायाम्	दुषाद्	१७४	प्राग्णनयाम्
निमि	१८६	चयने	द्विदि	२०२	श्रीयो
दु	१०४	शुभो	धुद	१८६	मग्नी
दम्	२१४	विष्कारे	धृ	२६	द्विपयो

हु	१५६	दानादानयोः	ह्वृ	५१	कौटिल्ये
हृम्	६६	हरणे	ह्वेम्	१०८	स्पर्धायाम्
ह्री	१६१	लज्जायाम्			

परिशिष्ट-५

महापाध्याय श्रीविनयसागरविरचित भोजव्याकराणुमभां
प्रयुक्त छंदो अने तेनुं अंधाराणु

अनुष्टुप् .

उत्तरे पठ गुरु जेय नवंद्र लघु पचमम् ।

द्विचतु पादयोःह्रस्व सप्तम दीर्घमन्ययोः ॥

उदाहरण ११२, ११८, विगेरे गोटा वाजना पद्यो अनुष्टुप् छंदना छं.

विष्णु-माला .

मो मो गो गो विष्णुमाला ।

उदाहरण १.८७-८, १८.२६-२७, १.१०.६६, ११४.२, ११५३ विगेरे.

छन्दवजा

न्यादिन्द्रवजा गदि ती जगो ग ।

उदाहरण १.६.१. १.१७३५, १.१७३६, २११ विगेरे.

उपलति .

(उपेन्द्रवजा प्रथमे तृती मा)

अनारोदीरितगमभाजी

पादो गदीयावृजातवन्ता ।

इत्थं किलान्यान्त्रपि मिथितानु

वदन्ति जातिविदमेव नाम ॥

उदाहरण १.११. १.२.६, १.४.२० १.५.६, १.५.१७ १.५.१८, १.७.६८-६९,
१.७.८६, १.६.११, १.१०.१, १.१५.८, १.१५.६, १.१७.१२, १.१७.१८,
२.१.२, २.१.६ विगेरे

शाखिनी :

मातो गो वेत्तगिनी वेत्तोरं ।

उदाहरण १.७.८३ विगेरे

स्योद्धता :

सचमेनमे गोडता ।

उदाहरण १.८.५०-५८ विगेरे.

दोधकुम्भः :

दोधकमिच्छति भ्रित्तयाद्गौ ।

उदाहरण्य . १.१४ १७ विगेरे.

वशस्थविलम्भः :

वदन्ति वशस्थविल जतौ जरी ।

उदाहरण्य १.१७.१ विगेरे

वसन्ततिलका :

ज्ञेय वसन्ततिलक तभजा जर्गा ग ।

उदाहरण्य . १.७४६, १.७.४७, १.७.६६-६७, १.१८८६, १.१८.८७ विगेरे

मालिनी :

ननमयययुतेय मालिनी भोगिलोकै ।

उदाहरण्य . १.१.३, १.१६.८ विगेरे

शिखरिणी :

रसै रुद्रेश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी ।

उदाहरण्य . १.७.१०२ विगेरे

शार्दूलविक्रीडितम् :

सूर्याश्वैर्यदि म सजौ सततगा शार्दूलविक्रीडितम् ।

उदाहरण्य १.७२५, १.१७४१ विगेरे

आर्या :

यस्या पादे प्रथमे, द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये, चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥

उदाहरण्य १.१७, १.१२३, १.३.१, १.३३, १.५१०, १.७१३, १.७.३७ १.७
१.२८, १.८६, १.६.८, १.१०५८, १.१४३, १.१५४, १.१८.६, १.१८.
६०-६१, २.१.६ विगेरे

गीति .

आर्यापूर्वार्धसम द्वितीयमपि यत्र भवति हसगते ।

छन्दो विदस्तदानी गीति ताममृतवाणि भाषन्ते ॥

उदाहरण्य १.१७.६०, १.१७६५, १.१८६५, विगेरे

आर्यागीति :

आर्याप्राग्दलमन्तेऽधिकगुरु तादृक्परार्धमार्यागीति ।

उदाहरण्य १.१३.१३, १.१६१६, १.१६४०, १.१८८ विगेरे

परिशिष्ट-६

पृष्ठ-२१३ ना श्लोक ४१ पद्योना अनुवाद

अदादि-आत्मनेपदप्रक्रिया । (पद्यो ६७-१३७ अथवा इमाश्च ५२५-५२५)

६७ अकताया वाचि षष्ठक्षिड् स्फोराणोष्पनेक च ।

कलोपे तु तत ऋत्वे भवेष्वाटे त्रियापदम् ॥५२५॥

ये चक्षिड् (१४४)-ओलपुं धातु छे, तेतु स्फोराणोष्प (धातु वसेरेना नयित्वात् आदि ग अने क नां लोप) ओ अत्रणी क क्षरनां लोप तथा षष्ठी (म क्षर अने त क्षरनां) क क्षर अने ट क्षर थाय त्यारे चष्टे अम (वर्तमानक्षणमा) त्रियापद थाय छे.

६८ छ्ये च ऋत्वेऽथ चक्षीत चष्टामचष्ट भो कवे ।

चक्षिडोऽनपि वक्तव्यः एवाञ्च णादौ विकल्पत. ॥५२६॥

छ्ये प्रत्यय परमा लोप त्यारे चष्टवे, छ्ये छे छ्वि, विध्यर्था षष्ठी, आजार्थमां चष्टाम अने छस्तनभूतक्षणमां अचष्ट थाय छे. वनपि-आर्धधातुश्च कित् प्रत्यय परमां लोप त्यारे आ धातुना न्या (उभयपरी) आदेश थाय छे. षष्ठी तं णादि मां (पदेना भूतक्षणमा) विकल्पे छे

६९-१०० चण्यो चण्विद्य चण्वाय चण्ये चणक्ष एव च ।

चण्वात् चण्वात् पुन च्यानी-ष्ट च्याना च्यास्यतीति च ॥५२७॥

च्यास्यतेऽद्यास्यदेवाञ्जा-च्यताऽऽस्यत ध्रुवम् ।

ईट् ऋतुो च यो धातु-रीट् तस्य त्रियापदम् ॥५२८॥

(उभयपद लोपाने लीधि) षष्ठी चण्यो, षष्ठी मां चण्विद्य-चण्वात् तेभ्यश्च षष्ठी अने चणक्षे षष्ठी थाय छे विध्यर्था चण्वात्-चण्वात्, (आत्मनेपदमा) च्यास्यते तेभ्यश्च चण्वात् अने अविध्यक्षणमा च्यास्यति-च्यास्यते अने अद्यास्यत-च्यतात् थाय छे तेभ्यश्च चण्विद्य-चण्वात् लोपक्षणमा अद्यत-च्यत थाय छे

ये ईट् (१८५)-ऋत्वि इरवी धातु छे तेतु त्रियापद ईट् थाय छे

१०१ ईदोतो. इष्वोन्दि वमरश्च ईद्विणे च भवेद्यथा ।

स्यादीच्छिदे पुन स्यामिन् । ईदो ट्वा जि ईदो गो ॥५२९॥

ईट् अने ईट् धातुनी परमा चण्विद्य म अने इव ते ईट् - चण्विद्ये तेभ्यश्च चण्विद्ये अम थाय छे तेभ्यश्च ईदोतो षष्ठी थाय छे त्यारे ईदोतो, चण्विद्ये चण्विद्ये (वर्तमान भूतक्षणमा) ईट् थाय छे

अथवा इमाश्च ५२५-५२५ अथवा इमाश्च ५२५-५२५ अथवा इमाश्च ५२५-५२५

૧૦૨ ઈંડાઞ્ચક્રે પરે ણાદા-વૌડિષીળ્ટેહિતા પુન ।

ઈંડિષ્યતેઽથ ચૈંડિષ્ય-તૈંડિષ્ટાઞ્ગ્રે તથા ક્રિયા ॥૫૩૦॥

ણાદિ (પરોક્ષ વગેરે) ના પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે ઈંડાઞ્ચક્રે, ઈંડિષીળ્ટ, ઈંડિતા, સ્યપ્ માં ઈંડિષ્યતે, ઈંડિષ્યત તેમજ સિ વિધિમાં ઈંડિષ્ટ થાય છે

૧૦૩-૧૦૪ ઈંશૈષવર્યે ચ યો ઘાતુ-રીળ્ટે તસ્ય ક્રિયા ત્વિહ ।

ઈશિષે પુનરીશીત ચૈંષ્ટામૈષ્ટ તત્ પરમ્ ॥૫૩૧॥

ઈશાઞ્ચક્રે કૃતે ત્વામિ ચૈશિષીળ્ટેશિતા, સ્યપિ ।

ઈશિષ્યતે તશ્રૈશિષ્ય-તૈશિષ્ટૈવ ક્રિયા. પરા ॥૫૩૨॥

જે ઈશ (૧૪૬)-રોન્ય ઠરણું, સત્તા મેળવવી ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ ઈંષ્ટે થાય છે તેમજ સે પરમા હોય ત્યારે ઈશિષે, પછી ઈશીત, ઈંષ્ટામ્, ઈંષ્ટ, અને તે પછી પરોક્ષ ભૂતકાળમાં આમ પ્રત્યય કર્યા પછી ઈશાઞ્ચક્રે, આશીર્યમાં ઈશિષીળ્ટ, પછી ઈશિતા, અને સ્યપ્ માં ઈશિષ્યતે તેમજ ઈશિષ્યત અને સિ વિધિમાં ઈશિષ્ટ એમ ક્રિયાપદો થાય છે

૧૦૫ આસોપવેશનેઽસ્યાઽસ્ટ આદ્ધવ આદ્ધવે મતાન્તરે ।

આસાઞ્ચક્રે ણવાદાવા-સિતાઽસિષ્ટ ભવેલ્લુહિ ॥૫૩૩॥

જે આસ (૧૪૭)-એસણું ધાતુ છે તેના આસ્તે, આદ્ધવે અને વિકલ્પે આદ્ધવે તેમજ ણપ્ વગેરેમાં આસાઞ્ચક્રે, આસિતા, અને લુહ્ (અધતન ભૂતકાળ) માં આસિષ્ટ થાય છે.

૧૦૬ વસ્તે વસીત વસ્તા-મવસ્ત વવસે તથૈવ વસિષીળ્ટ ।

વસિતા વસિષ્યતેઽથા-વસિષ્ટ ચાઽઞ્ચાદને વસિઃ ॥૫૩૪॥

જે વસિ-વસ્ (૧૪૮)-પહેરણુ ધાતુ છે તેના ક્રમાનુસાર વસ્તે, વસીત, વસ્તામ્, વવસે, વસિષીળ્ટ તેમજ વસિતા, વસિષ્યતે, પછી વસિષ્યત અને વસિષ્ટ થાય છે.

૧૦૭ યો ણિસિ ચુમ્બને ઘાતુ-નિસ્તે નિસીત તસ્ય ચ ।

ભવેન્નિસ્તા તથાઽનિસ્ત ણાદૌ નિનિસ એવ ચ ॥૫૩૫॥

જે ણિસિ-નિસ્ (૧૪૯)-ચુમ્બણું ધાતુ છે તેના નિસ્તે, નિસીત તેમજ નિસ્તામ્, અનિસ્ત અને ણપ્ વગેરેમાં નિનિસ થાય છે.

૧૦૮ અનિસિષ્ટ તુ સાવેવ ક્રિયા ભવન્તિ ચાઽપરાઃ ।

વર્ત્તંતે યથ્ચ ઘાતુ ષૂઙ્ પ્રાણિગર્ભવિમોચને ॥૫૩૬॥

સિ વિધિમાં અનિસિષ્ટ એ પ્રમાણે અન્ય ક્રિયાપદો થાય છે જે ષૂઙ્-સૂ (૧૫૦)-જન્મ આપવો ધાતુ છે તેના -

૧૦૯-૧૧૦ સૂતે સુવીત સૂતા-મસૂત મુષુવે તથૈવ સવિષીળ્ટ ।

સૌષીળ્ટ ચ સવિતા સૌ-તાઞ્ગ્રે રૂપાણિ ચેમાનિ ॥૫૩૭॥

मविष्यते भवेद् रूप मोष्यतेऽयात्मविषयत ।

अमोष्यताऽनविष्ट स्या-दमोष्येवविधा पुनः । १६८॥

सूते, नृवीत, नृनाम, नमृत नृपय, तेभ्य आशीर्थांश्च जगिषीष्ट मोगीष्ट, जगिषा-मोगा
अने आगणना (म्यप् वगेदेना) उपे। मावर्गो-मावर्गे । जगिषा-अमोष्यत तेभ्य
अनविष्ट-अमोष्ये अे प्रक्षेपे थाय छे

१११ ङीट् स्वप्नेऽय भवेद् घातु ङीट्. नवद यदगुण ।

घेते भवेच्च ङीटोऽतो रूट् प्रयोगाऽय घेते ॥६९॥

५वे ङीट्-ङी (१५१)-सूयुं धातुना । ५प-आवर्धधातुप्रमाणं शुक्लं सर्वत्र श्वाशी घेते थाय
छे अने अत् ने रूट्-र् आगम नवाशी घेरते येन अर्दी प्रयोग थाय छे

११२-११३ घेयं जघीत घेता च जघानामथ घेन्ताम् ।

अघेताऽघेरत जिष्य जिष्याते जिष्यरे परम् ॥७०॥

जगिषि जगिषीष्ट स्या-च्छ्रियताऽन जगिष्य ।

अजगिष्यत भूमोशाऽ-जगिष्य निविधावय ॥७१॥

घेये, जघीत, घेताम् जघानाम् घेरताम् तेभ्य अघेन अघेत्त, (५देक्षमा) जिषी
जिष्याते जिष्यरे ते पछी आशीर्थांश्च जगिषीष्ट पछी जगिषा, जगिष्यते, जगिष्यत अने
छे लुभिपति, सि विधिनां अनविष्ट थाय छे

११४ य ईदधयने घातु गभवेदधिपूर्वकः ।

यथाऽधीते क्रियाऽधीयो-साध्येत भूपनेत्वय ॥७२॥

ये ईट्-ई (१५२)-लक्ष्यु धातु छे ते गिषि उपनर्गपूर्वक आवे ते तेनछे पछे ते
क्रियापर छे तेभ्य छे लुपति अधीयीत अने अधयेत भाय थाय छे

११५ ईको गाट् लिटि भो भूप । पाणिनीयवचरहितवदम् ।

स्याद् यथाऽधिजगे रूप-नट्येतीष्ट तथाऽजिषि ॥७३॥

छे लुप, लिट्-लक्षणे (५देक्ष) भा ईट् धातुना गाट् -इदं थाय ते ते पछिगिषि
वचन (सूत्र) छे तेभ्ये - अधिजगे उप थाय छे. तेभ्य आशीर्थांश्च जगिषीष्ट थाय छे

११६-११७ अट्येताऽट्येतेऽयं-ताऽये स्याद्धि विनेयता ।

ईको वा गो ङीटि गो च पर तस्य मुनो ज ति ॥७४॥

गोपन्प्रत्ययस्यैव लिटि वाच्यनिर्णयः ।

अट्येतीऽन वक्ष स-दण्डेऽयाऽयाऽयमीऽट् थ ॥७५॥

दीर्घोऽय ॥ २३ ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

અષ્ટેતા, અષ્ટેપ્યતે, અષ્ટેપત થાય છે પણ આગળ વિશેષતા છે કે લૃઙ્-ક્રિયાતિપત્યર્થમા અને મિ વિધિમાં ઈઙ્ ધાતુનો વિકલ્પે ગો આદેશ થાય છે પરંતુ તેનો શુભ થતો નથી. ગો (આદેશ) ના પરમાં આવતા પ્રત્યયનુ રિત્વ (શુભ વૃદ્ધિ નિપેદ કરનારું) કહેવાય છે તેથી વિકલ્પે અષ્ટયગીષ્ટ-અષ્ટેપ્ટ થાય છે

इति अदादेरात्मनेपदप्रक्रिया ।

આમ અદાદિ ગણના આત્મનેપદની આધના સમાપ્ત થઈ.

अथ उभयपदिनः ।

११८ यो धातुर्हि द्विप्रीतौ द्वेष्टे द्विष्टे भवेत् क्रिया ।

द्विष्यात् द्विषीत यादादौ, द्वेष्टु द्विष्टा तुवादिषु ॥५८६॥

એ દ્વિષ્ (૧૫૩)-દ્વેષ કરવો ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો દ્વેષ્ટ-દ્વિષ્ટે તેમજ યાત્ વગેરેમાં દ્વિષ્યાન્-દ્વિષીત અને તુષ્ વગેરેમાં દ્વેષ્ટુ-દ્વિષ્ટામ્ થાય છે.

११९-१२० अद्वेष्ट चाऽद्विष्ट णादौ तु द्विद्वेष चाऽय दिद्विषे ।

द्विष्यात् द्विषीष्ट च द्वेष्टा द्वेक्ष्यति द्विद्वयते पुन. ॥५८७॥

अद्वेदयच्च स्यपि स्वामि-अद्वेक्ष्यताऽऽत्मनेपदे ।

अद्विक्षत् मी परेऽपि स्या-अद्विक्षतैवमग्रग. ॥५८८॥

(દેશસ્તન ભૂતકાળમાં) અદ્વેષ્ટ-અદ્વિષ્ટ, ણ્ વગેરેમાં વિદ્વેષ-વિદ્વિષે, (આશીરર્થમાં) દ્વિષ્યાન્-દ્વિષીષ્ટ તેમજ દ્વેષ્ટા (દ્વેષ્ટા), સ્ય્ મા દ્વેક્ષ્યતિ-દ્વિદ્વયતે, અદ્વેક્ષ્યત્-અદ્વેક્ષ્યત એમ હે સ્વામી, આત્મનેપદમાં થાય છે સિ પરમાં હોય ત્યારે અદ્વિક્ષત્ અને અદ્વિક્ષત એમ આગળના રૂપો થાય છે.

१२१ दोग्धि दुग्धे क्रिया तस्य धातुर्दुह प्रपूरणे ।

दुह्यात् दुहीत दोग्धु स्या-ल्लिख्यतेऽय विशेषता ॥५८९॥

દુહ્ (૧૫૪)-દોહવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો દોગ્ધિ-દુગ્ધે, દુહ્યાત્-દુહીત, દોગ્ધુ અને હવે પછી વિશેષતા લખવામાં આવે છે

१२२ हकाराद्धर्षिर्वक्तव्यो दुग्धि दुग्धामघोक् पुन. ।

अदुग्धाऽय दुदोह स्याद् दुदुहेऽप्यात्मनेपदे ॥५९०॥

(આજાર્થમાં દુહ્ ધાતુના) હ કારની પરમાં આવતા હિ (પ્રત્યય) નો ઘિ કહેવાય છે તેથી દુગ્ધિ થાય છે તેમજ દુગ્ધામ્, અઘોક્-અદુગ્ધ અને દુદોહ-દુદુહે થાય છે.

१२३ दुष्मात् धृक्षीष्ट दोग्धाऽव दोग्धा घोक्षति घोक्षते ।
त्रियात्किमणोऽप्रोक्ष-दघाक्ष्यत परे स्यपि ॥५५३॥

तेभ्यः दघात-धृक्षीष्ट, दोग्धा-दोग्धा अने परे भा घोक्षति-घोक्षते तेभ्यः त्रियात्कि-
प्रत्ययभा अधीष्टम्-अघोक्षत भाय छे

१२४ अधुऽन् नो परे स्वपम अधुक्षवाऽऽमनेपद ।
दृष्टा दस्य सको लापो वा दिह्-दुह्रीलिहृगुहो ॥५५४॥

नि प्रत्यय परमा देव्य त्पारे अधक्षत अने अधक्षत भाय छे तेभ्यः आत्मनेपदभां
दृ-दृ भू-भू (अधक्षत अन्धक्षणा) भा देह्-देहिथ, दृ-द्रीथि, लिह्-लिथि तेभ्यः गत-गु-गि
ना गत्-ने विहृष्ये श्लेष भाय छे

१२५ गथाऽऽमुद्यति स्व स्वात् यो दिहोप-नदे स्व ।
देगिथ दिगिथे तथा देष-देषणि दुह्यत् प्रभो ॥५५५॥
जेभके लक्ष्मणेन भाय छे

ये लिह् (१५५)-क्षेप ह्येवो भातु छे, तेना देगिथ-दिगिथ तेभ्यः आधीन्य उभे दृ-द्रीथि
प्रभागे भाय छे.

१२६ ता लिहाऽऽरते प्रातुर्द्वि लीष्टे त्रियात्तदम् ।
लिह्यान् लिहात केट स्याथ वचनयो हेष्ठा वेड लिह् ॥५५६॥

ये लिह् (१५६)-आटथु, स्याथ ह्येवो भातु छे तेना लिह्-लीष्ट त्रियात्तदम् छे, तेभ्यः
त्रियात्-त्रिथि, केट अने भाय छे लिह् धातुना प-मान्ना नि प्रत्ययने विहृष्ये इहू तागे छे.

१२७ हो ए पदान्तमाश्रित्य प्रमाद्विहृतत. परम ।
पद्वत्त च लीष्टि लिह्रीह् लीहासनेटकाट च ॥५५७॥

पदान्त विधिना आश्रय ह्येन त शब्देना त शब्द भया परी त्तम प्रत्ययान्ता पद्वत्नी
परमा आपना त्रि नो त्रि भाय छे अने परी न शब्द, त पर्या नो अश्रितो प ह्यः, त पर्या
पदाशी लीष्टि तेभ्यः (विहृष्ये इहू आश्रयशी लिह्रीह् भाय छे, परी लीह्या-लीह्या-लीह्या
भाय छे

१२८-१२९ लिहोर् लिहोर् लिह्यात् लिक्षीष्ट पुनराजिनि ।
तेदाः प्रथम तादो च मेक्षति मेक्षतेऽव वा ॥५५८॥
पक्षेप तवाऽप-दक्षिणत लीक्ष्यात् ।
पद्वत्त ह्येवो च वा पक्षेप ह्युा लीक्ष् सर्वीति च ॥५५९॥

(पक्षेपभा) लिहोर्-लीहोर् आश्रयभां लिह्यात्-लिहोर्, वा पक्षेपभा लिहोर्-लीहोर्
तेभ्यः च लिहोर्-लीहोर् अने परी लीह्यात्-लीहोर् वा (नि विधिभा) लीहोर्-लीहोर् भाय छे
ये लिहोर् (१५९)-लक्ष्मणेन भातु छे तेना ह्येवो (अश्रितो प ह्यः) च (पक्षेपभा) पक्षेप-
लीहोर्-लीहोर् भाय छे

१३० लीहोर् लीहोर् च लीहोर् लीहोर् लीहोर् लीहोर् ।
लीहोर् च लीहोर् लीहोर् लीहोर् लीहोर् लीहोर् ॥५६०॥

इति भागवतपुराणे श्रीकृष्णार्जवियोगो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

સ્તુયાત્-સ્તુવીત, સ્તીતુ-સ્તુતામ્, અને અસ્તવીત્-અમ્તુત તેમજ ણપ પરમાં હોય ત્યારે તુષ્ટાવ-તુષ્ટવે અને (થપ્ મા) તુષ્ટોથ થાય છે

૧૩૧ સ્તુયાત્ સ્તોપીષ્ટ ચ સ્તોતા સ્તોષ્યતિ સ્તોષ્યતે સ્યપિ ।

અસ્તોષ્યતાઽપિ ષ્ઠાઽસ્તોષ્યત્ અસ્તોષીત્તદનન્તરમ્ ॥૫૫૧॥

સ્તુયાત્-સ્તોપીષ્ટ, સ્તોતા-સ્તોતા તેમજ સ્યપ્ માં સ્તોષ્યતિ-સ્તોષ્યતે, અસ્તોષ્યત્-અસ્તોષ્યત અસ્તોષીત્ થાય છે તે પછી

૧૩૨ સેરિઙ્વા સ્તુસૂઘ્રા પે વક્તવ્યો યદિય ક્રિયા ।

અસ્તાવીત્ પુનરસ્તોષ્ટાઽ-સ્તોદ્વમસ્તોષિ હિ ધ્રુવમ્ ॥૫૬૦॥

સ્તુ-સ્તીતિ, સૂ-સૂતે અને ધૂ-ધૂનોતિ-ધૂનુતે વગેરેના પચ્ચમૌપદમા વિકલ્પે ઇટ્ આગમ થાય છે, જેના ક્રિયાપદો અસ્તાવીત્-અસ્તોષ્ટ, અસ્તોદ્વમ તેમજ અસ્તોષિ થાય છે

૧૩૨ વ્યક્તાયા વાચ્યથ વ્રૂઙ્ સ્યા-દ્વાદાવી પિતિ ત્સ્મિ ચ ।

વ્રૂવો વ્રવીત્યથ વ્રૂતે પરાઽપ્યેર્વાવિઘ્ના પુન ॥૫૬૧॥

વ્રૂઙ્-વ્રૂ (૧૫૮)-બોલવુ ધાતુને અપ્ વગેરે (માર્વાધાતુક) મા ત કાર, સ કાર અને મ કાર આદિ પિત્ પ્રત્યયોમા ઈપ્ પ્રત્યય થાય છે તેથી વ્રવીતિ-વ્રૂતે તેમજ આ પ્રમાણે અન્ય રૂપો થાય છે.

૧૩૩ વ્રુવ આહશ્ચ પચ્ચાનાં તિવાદીના ણવાદય ।

પુનરાહો હ્રકારસ્ય તથે ભવતિ ષો કવે । ॥૫૬૨॥

વ્રૂ ધાતુના તિપ્ વગેરે પાંચ પ્રત્યયોના ણપ્ વગેરે (પાંચ પ્રત્યયો) થાય છે તેમજ આહ આદેશ થાય છે અને હ કારના ત કાર અને થ કાર, હે કવિ, થાય છે.

૧૩૪ આહાઽહતુર્હિ ષાઽહમ્ત્વા-ત્યાઽહથ્ પુનરેવ ચ ।

વ્રૂયાત્ વ્રૂવીત ચ વ્રૂતા વ્રૂવિતુ પુનરવ્રવીત્ ॥૫૬૩॥

તેનાથી આહ આહતુ આહુ તેમજ આત્ય આહ્યુ (એમ પાંચ થાય છે) અને પછી વ્રૂયાત્-વ્રૂવીત, વ્રૂવીતુ-વ્રૂતા તેમજ અવ્રવીત્ થાય છે

૧૩૫ અવ્રૂતાઽનપ્યથાઽઽદેશો વ્રૂજો વચ્ચિરિકાર ઇત્ ।

ઉવાચોચે ચ ણાદાવુ-ચ્યાદ્ વક્ષીષ્ટ પુનસ્તથા । ૫૬૪॥

તેમજ અવ્રૂત થાય છે અનપિ-આર્ધધાતુક પ્રત્યયોમા વ્રૂઙ્ ધાતુનો વચિ-વચ્ આદેશ થાય છે તેને ઇ કાર ઇત્ છે આમ ણાદિ મા ઉવાચ-ઉચે તેમજ તે પછી ઉચ્યાત્-વક્ષીષ્ટ થાય છે

૧૩૬ વક્તા વક્તાઽય વક્તારો વક્ષ્યતિ વક્ષ્યતેઽય વા ।

અવક્ષ્યતાઽપિ ષાઽવક્ષ્ય-દવોચ્ચ્ચ હ્યવોચત ॥૫૬૫॥

તા વગેરેમા વક્તા-વક્તા વક્તારો, મ્યપ્ માં વક્ષ્યતિ-વક્ષ્યતે અને અવક્ષ્યત્-અવક્ષ્યત અને અવોચત્-અવોચત થાય છે.

ઇત્યુભયપદિન ।

આમ ઉભયપદી ધાતુઓ થયા.

ઇતિ લુગ્નિકરણા અદાદયો ઘાતવઃ ॥૨॥

લુકવાળા અદાદિ ગણના ધાતુઓ સમાપ્ત થયા ૨

સ્તુસૂઘ્રા પેરિટ્ ॥ ૨ ૨ ૪૯

અવાદાવી પિતિ ત્સ્મિ ॥ ૨.૨ ૪૯ ॥

આહશ્ચ પચ્ચાનામ્ ॥ ૨ ૨.૫૦ ॥

